носять на папір, дерево, метал, кераміку, скло тощо.

ДЕКА́Н (від лат. decanus, букв.— десятник) — 1) У вищому навч. закладі керівник *факультету*. В СРСР обирається таємним голосуванням радою вузу (ф-ту) на 5 років з числа *професорів* або *доцентів*. Д. відповідає за якість навч., виховної і наук. роботи на ф-ті, є головою ради ф-ту. 2) В католицькій та англіканській церквах — сан священика.

ДЕКА́Н, Деканське плоскогір'я — плоскогір'я на п-ові *Індостан,* між річками Нармада на Пн. і Кавері — на Пд. Площа бл. 1 млн. км². Поверхня — ступінчасті й хвилясті рівнини з висотами 600—900 м, подекуди — окремі підвищення до 2000 м. По краях Д.— гори Зх. Гати і Сх. Гати заввишки до 2000 м. Д. складається з докембрійських кристалічних порід. Родовища заліз., мідних і марганцевих руд, вольфраму, золота і кам. вугілля. Найбільші ріки: *Годаварі* і Крішна. На схилах — вологі листопадні ліси, у центр. частині та на Зх.— *савани*. Район розвинутого с. г. В межах Д.— заповідник Бандіпур, нац. парки.

ДЕКАНДО́ЛЬ (de Candolle) Альфонс (27.X 1806, Париж — 4.IV 1893, Женева) — швейцарський ботанік, один з основоположників географії рослин і наукознавства. Професор Женевського ун-ту (з 1841). Завершив капітальну працю свого батька О.-П. *Декандоля* — «Вступ до природної системи царства рослин». Уперше опрацював методологію описової ботаніки, автор «Географії рослин» (1855). Характер розселення рослин Д. пояснював умовами середовища й геол. минулим Землі.

ДЕКАНДО́ЛЬ (de Candolle) Огюстен-Пірам (4.II 1778, Женева — 9.IX 1841, там же) — швейцарський ботанік. Професор ун-тів у Парижі (з 1802), Монпельє (з 1808) та Женеві (з 1816). Основоположник порівняльної морфології рослин. Опрацював одну з перших природних систем рослин, проводив дослідження в галузі морфології, фізіології і географії рослин. Осн. працю Д.— «Вступ до природної системи царства рослин» завершив його син — А. *Декандоль*.

ДЕКАРБОКСИЛЮВА́ННЯ — процес відщеплювання двоокису вуглецю (CO_2) від карбоксильної групи (COOH) карбонових кислот. В біол. системах має важливе значення для *обміну речовин* і енергії (див. *Біоенергетика*). Д. підлягають гол. чин. *амінокислоти* і *кетокислоти*. Д. амінокислот, що відбувається за участю специфічних ферментів декарбоксилаз амінокислот, є одним з основних шляхів їхнього проміжного обміну в усіх живих організмів. Д. підлягають лише L-амінокислоти. В організмі ці реакції тісно пов'язані з процесами *переамінування* й *дезамінування* (див. також *Трикарбонових кислот цикл*). При розкладі амінокислот у процесі Д. утворюються *аміни біогенні* та нові амінокислоти. Здебільшого це фізіологічно активні речовини, що мають важливе значення для організму. Кетокислоти декарбоксилюються в присутності специфічних декарбоксилаз кетокислот. При повному окисленні кетокислот (продуктів обміну вуглеводів, жирів і амінокислот) до CO_2 і H_2O, яке починається з реакцій Д., звільнюється енергія, що використовується організмом у процесах його життєдіяльності. *Н. О. Семенова.*

ДЕКА́РТ (Descartes) Рене (латинізоване ім'я — Картезій; 31.III 1596, Лае, Турень — 11.II 1650, Стокгольм) — французький філософ, математик, фізик і фізіолог. Закінчив єзуїтську школу Ла Флеш. В 1629 виїхав до Нідерландів, там написав більшість своїх творів. У 1649 оселився в Стокгольмі.

Гол. зміст філос. творчості Д. становить боротьба проти церк. *схоластики,* за розвиток науки. Д. прагнув озброїти науку точним методом, в основу якого поклав принцип сумніву, що забороняє приймати будь-яке положення без перевірки та обгрунтування засобами розуму, а також принцип раціоналістичної *дедукції,* під якою розумів виведення шуканих істин з уже достовірно відомих. Єдине положення, яке, за Д., не викликає сумніву,— сам факт сумніву, що є ознакою мислення. Виходячи з тези: «я мислю, отже, існую», Д. виводив буття матеріального світу з мислення, що, зрештою, і привело його до *дуалізму,* визнання існування духовної й тілесної *субстанцій*. У *пізнанні теорії* Д. був засновником *раціоналізму*. Він вважав, що в людській свідомості є *природжені ідеї,* спираючись на які розум може давати знання об'єктивної дійсності, не звертаючись до чуттєвого досвіду. В своєму вченні про природу, яке Д. назвав «фізикою», він відходив від ідеалізму і ставав на позицію механістичного матеріалізму (див. *Механіцизм*), наділяв матерію «самостійною творчою силою і механічний рух розглядав як прояв життя матерії» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 133). Д. висунув положення про незнищуваність руху, заперечував наявність порожнечі, твердив, що механічний рух здійснюється по замкнених кривих. Вважаючи єдиним атрибутом матерії протяжність і розуміючи рух лише як мех. переміщення, Д. прийшов до висновку про першопоштовх як момент втручання бога у виникнення світу. Проте визначальним у «фізиці» Д. є матеріалістична тенденція. Суперечливий, дуалістичний характер філософії Д. зумовив два протилежні напрями її дальшого розвитку — матеріалістичний і ідеалістичний (див. *Картезіанство*). У галузі фізіології Д. висловив ряд наук. ідей, зокрема вперше запровадив поняття про *рефлекс*. Осн. досягненням Д. в математиці є запровадження понять «незалежна змінна величина» і *функція*. Він значно удосконалив систему алгебр. позначень, запровадивши загальноприйняті тепер позначення (див. *Знаки математичні*), внаслідок чого записи формул Д. майже нічим не відрізняються від сучасних; першим почав досліджувати властивості рівнянь. На основі розробленого ним методу *координат* заклав основи *аналітичної геометрії*. Крім того, Д. класифікував криві на алгебраїчні і трансцендентні, запропонував способи побудови *нормалей* і *дотичних прямих* до плоских алгебр. кривих. У фізиці Д. сформулював закон збереження кількості руху (в скалярній формі), розробив механістичну гіпотезу утворення тіл *Сонячної системи,* вивів закон *заломлення світла* на межі двох середовищ, пояснив утворення райдуги.

Тв.: Рос. перекл.— Геометрия. М.—Л., 1938; Избранные произведения. М., 1950.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 2. Маркс К. і Енгельс Ф. Святе сімейство...; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; Асмус В. Ф. Декарт. М., 1956; Матвиевская Г. П. Рене Декарт. М., 1976. *В. О. Курганський.*

ДЕКА́РТІВ ЛИСТО́К — плоска крива, рівняння якої в прямокутній *декартовій системі координат* $x^3 + y^3 - 3axy = 0$, $a > 0$. Вперше його визначив Р. *Декарт* 1638. Точка (0, 0) є точкою самоперетину Д. л. (мал.). Д. л. має *асимптоту* $x + y + a = 0$. В Д. л. максимуму а $\sqrt[3]{4}$ функція набуває в точці $x = a\sqrt[3]{2}$. Площа петлі Д. л. $S = 3a^2/2$.

Р. Декарт.

ДЕКА́РТОВА СИСТЕ́МА КООРДИНА́Т — прямолінійна система *координат,* в якій масштаби по осях, як правило, однакові. Д. с. к. застосовують при визначенні положення точки на площині або в просторі (мал.). Якщо осі координат взаємно перпендикулярні, Д. с. к. наз. прямокутною, якщо ні — косокутною. Названа за ім'ям Р. *Декарта,* який уперше використав систему координат у «Геометрії» (1637).

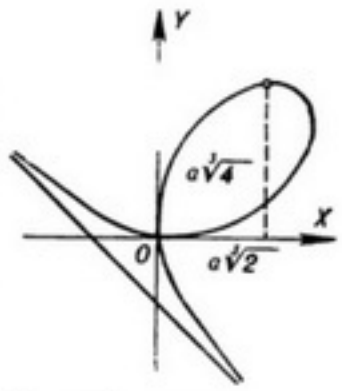

Декартів листок.

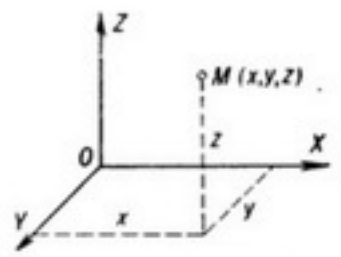

Декартова система координат у просторі.

ДЕКА́ТИРУВА́ННЯ (від франц. décatir — зменшувати блиск) — обробка тканин парою або гарячою водою. Провадиться в декатирах — герметичних котлах з обертовим перфорованим (з отворами) циліндром, на який без натягу намотують тканину. Зсередини циліндра надходить пара або гаряча (т-ра 50—60° С) вода. Д. запобігає усадці, поліпшує зовн. вигляд і якість тканини.

ДЕКАТРО́Н [від грец. δέκα — десять і (*елек*)*трон*] — *іонний прилад* з десятьма групами катодів, яким лічать електричні *імпульси* й перемикають *кола електричні*. Являє собою заповнений сумішшю газів (водню, гелію, неону) балон, усередині якого розміщено анод і катоди. Дія Д. (мал.) грунтується на направленому перенесенні розряду, що виникає в газі між анодом і катодом під впливом електр. імпульсу, з одного катода на інший (з першого на другий, з другого на третій і т. д.: після десятого імпульсу Д. відновлюється у вихідний стан). Д. застосовують в обчислювальній і вимірювальній техніці, ядерній і пром. електроніці тощо.

В. С. Скрябінський.

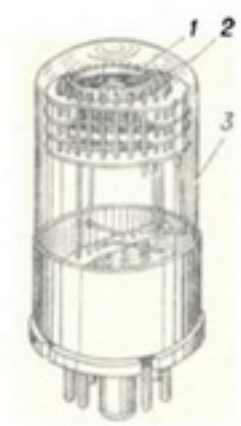

Декатрон:
1 — анод;
2 — катод;
3 — балон

ДЕКЛАМА́ЦІЯ (лат. declamatio — вправа у красномовстві)—

мистецтво виголошення віршів або прози. В Старод. Римі Д.— вправи з красномовства. В класицистичному театрі 17—18 ст. під поняттям «декламація» розуміли всю сукупність виражальних засобів актора, а також канонізовані прийоми піднесеного, пишномовного виголошування тексту ролі. Д. довгий час називали концертне виконання віршів, пізніше цей термін витіснило поняття *художнє читання*.

ДЕКЛАРА́ЦІЇ НАРО́ДНИХ ЗБО́РІВ ЗА́ХІДНОЇ УКРАЇ́НИ — законодавчі акти конституційного характеру з найістотніших питань суспільного і держ. ладу Західної України, одноголосно ухвалені *Народними Зборами Західної України* 27—28.X 1939. Першими було прийнято Декларацію про встановлення Рад. влади на Зх. Україні та Декларацію про прийняття Зх. України до складу СРСР і включення її до складу УРСР. Деклараціями про націоналізацію банків і великої промсті та про конфіскацію земель поміщиків, монастирів і великих держ. урядовців було знищено екон. основи бурж.-поміщицького ладу і створено умови для будівництва соціалістичної економіки. Істор. значення декларацій полягає в тому, що вони, втілюючи одностайну волю населення, законодавчо закріпили перемогу Рад. влади на Зх. Україні, возз'єднання її з Українською РСР, визначили і закріпили основи нового, соціалістичного суспільно-політ. і екон. ладу на зх.-укр. землях.

Літ.: Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939—1949 рр.). Збірник документів і матеріалів. К., 1949; Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року. К., 1972.

Б. М. Бабій.

ДЕКЛАРА́ЦІЇ ООН — ряд резолюцій *Генеральної Асамблеї ООН*, прийнятих здебільшого з важливих політ. і соціальних проблем та присвячених тлумаченню і розвиткові принципів *Статуту ООН*. Окремі декларації, прийняті Ген. Асамблеєю, нерідко передують і стають основою відповідного міжнар. договору, укладеного в рамках ООН. Більшість важливих декларацій ООН, які прийнято з ініціативи й за активною участю СРСР та ін. країн *соціалістичної співдружності*, сприяла розв'язанню відповідних проблем, зміцненню миру і співробітництва між народами, утвердженню і прогресивному розвиткові осн. принципів сучас. міжнар. права.

Найважливіші декларації ООН: *Загальна декларація прав людини* — прийнята 10.XII 1948.

Декларація прав дитини — прийнята 20.XI 1959. В ній визначено права, якими повинна користуватися кожна дитина, зокрема, на ім'я та *громадянство*, на матеріальне забезпечення (належне харчування, житло, розваги та мед. обслуговування). Проголошено рівність дітей без будь-якої *дискримінації* в користуванні цими правами. Делегації СРСР і УРСР брали активну участь у розробці та прийнятті Д. п. д. З ініціативи СРСР сформульовано ряд гол. положень декларації: бажаність держ. чи ін. допомоги на утримання дітей у багатодітних родинах, право дитини здобути безплатну і обов'язкову освіту, встановлення мінімального віку для прийняття дитини на роботу. Декларація вимагає виховання дітей у дусі дружби між народами, миру і братерства. Проголошені декларацією права, повністю здійснювані в СРСР та ін. країнах соціалістичної співдружності, залишаються нездійсненими для мільйонів дітей у тих країнах, де панує експлуатація й соціальна нерівність.

В. І. Євінтов.

Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам — один з найважливіших документів ООН, прийнятий 14.XII 1960 з ініціативи СРСР. В ній проголошено необхідність негайно і беззастережно покласти край колоніалізмові в усіх його формах і проявах. Підкорення народів іноземному ярму та експлуатація їх, підкреслюється в декларації, суперечить осн. правам людини й Статутові ООН і перешкоджає розвиткові співробітництва і встановленню миру в усьому світі. Декларація підтверджує право всіх народів на самовизначення, вільне встановлення свого політ. статусу та здійснення свого екон., соціального і культур. розвитку. Вона вимагає припинення будь-яких дій або репресивних заходів проти залежних народів, з тим, щоб надати їм змогу здійснити в умовах миру і свободи своє право на повну незалежність і територіальну цілісність; вказує на необхідність вжити негайних заходів для того, щоб на підопічних, несамоврядних і всіх ін. залежних територіях усю владу було передано народам без будь-яких умов і застережень. У документі підкреслюється, що всіляка спроба частково або цілком зруйнувати нац. єдність і тер. цілісність країни несумісна з цілями і принципами Статуту ООН. В ООН систематично обговорювалися питання здійснення декларації, зокрема, 1970 прийнято резолюцію про програму її здійснення. Декларація сприяла крахові колоніальної системи імперіалізму.

І. А. Литвин.

Декларація про заборону застосування ядерної і термоядерної зброї — прийнята 24.XI 1961. Проголошує, що застосування цих видів зброї суперечить Статутові ООН та міжнар. праву і є злочином проти людства й цивілізації. Пріоритет у постановці питання належить СРСР, який рішуче виступив за заборону застосування і за припинення виробництва ядерної зброї, послідовно і наполегливо боровся проти спроб імперіалістичних д-в не допустити прийняття цієї декларації. За прийняття декларації голосував ряд делегацій, у т. ч. СРСР, УРСР і БРСР та ін. країни соціалістичної співдружності. Завдяки зусиллям СРСР та ін. соціалістичних країн ООН 1972 прийняла резолюцію про незастосування сили в міжнар. відносинах і заборону назавжди ядерної зброї.

Декларація про ліквідацію всіх форм расової дискримінації — прийнята 20.XI 1963 за ініціативою СРСР та ін. держав соціалістичної співдружності. В декларації проголошується, що дискримінація за ознакою раси, кольору шкіри або етнічного походження є замахом на гідність людської особистості, запереченням викладених у Статуті ООН принципів, порушенням прав, проголошених у *Загальній декларації прав людини*, перешкодою в підтриманні дружніх і мирних відносин між д-вами, що може завадити дотриманню миру і безпеки. Декларація висловлює серйозну занепокоєність проявами расової дискримінації, які мають місце в різних районах світу. Вона урочисто проголошує необхідність ліквідації расизму в усіх його формах, зокрема расової *сегрегації* й особливо *апартеїду*. Декларація передбачає вжиття д-вами конкретних законодавчих та ін. заходів для запобігання расовій дискримінації. Вона послужила основою для *Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації*.

О. М. Овсюк.

Декларація правових принципів, що регулюють діяльність держав по дослідженню і використанню космічного простору,— прийнята 13.XII 1963. Відзначає перспективи, які відкрилися перед людством у зв'язку з проникненням людини в космос. Декларація проголошує, що космічний простір і небесні тіла відкриті для дослідження і використання всіма д-вами на основі рівності й відповідно до міжнар. права в інтересах миру і безпеки, розвитку міжнар. співробітництва й не можуть бути привласнені тією чи ін. д-вою в будь-якій формі; визначає обов'язки і права д-в, що запускають у космос об'єкти, та правовий статус таких об'єктів і космонавтів. Див. також *Договір про космос 1967*.

М. П. Макаревич.

Декларація про ліквідацію дискримінації жінок — прийнята 7.XI 1967 з ініціативи СРСР та ряду країн соціалістичної співдружності. У ній визначено, що дискримінація жінок становить злочин проти людської гідності. Декларація вимагає від д-в скасування всіх законів, звичаїв і практики, які дискримінують жінок, внесення до конституцій або гарантування законом принципу рівноправності чоловіків і жінок, ратифікації та втілення в життя всіх міжнар. актів, спрямованих проти дискримінації жінок. Вона підкреслює необхідність забезпечення і здійснення політичних і всіх інших прав жінок, зокрема, в галузі трудового та шлюбно-сімейного права; рівних з чоловіками прав на освіту, рівних соціально-екон. прав. З 1968

впроваджено систему звітів д-в про виконання декларації, які подаються до комісії по становищу жінок Екон. і соціальної ради ООН. Конституція СРСР, як і конституції ін. країн соціалістичної співдружності, переконливо свідчить, що лише в цих країнах гарантовано рівноправність жінки з чоловіком у всіх сферах соціально-екон., правового, політ. і культур. життя. *В. І. Євінтов.*

Декларація соціального прогресу і розвитку — прийнята 29.XI 1969. Підкреслюючи, що соціальний прогрес і розвиток повинні спрямовуватись на постійне підвищення матеріального і духовного рівня життя всіх членів суспільства, декларація наголошує на необхідності усунення таких перешкод на шляху соціального прогресу, як експлуатація людини людиною, війна, колоніалізм і расизм. В ній визначається, що гол. умовами соціального прогресу і розвитку є мир, *мирне співіснування*, дружні відносини і співробітництво д-в з різним соціальним і політ. ладом, самовизначення народів, невтручання у внутр. справи д-в, поважання їхнього суверенітету й територіальної цілісності, невід'ємний суверенітет кожної д-ви над своїми природними багатствами і ресурсами тощо.

А. Д. Бутейко.

Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва держав у відповідності з статутом ООН,— прийнята ювілейною XXV сесією 24.X 1970. Імперіалістичні д-ви наполягали на включенні до декларації положень, які відображали реакційні концепції (напр., «застарілості» суверенітету), служили виправданню втручання у внутр. справи ін. д-в тощо. Проти цього рішуче виступили СРСР, ін. соціалістичні країни, молоді д-ви Азії й Африки. Декларація підтверджує виключне значення принципів Статуту ООН для встановлення правопорядку у відносинах між д-вами й підтриманні миру, містить перелік цих принципів: принцип незастосування сили або погрози силою; розв'язання міжнар. спорів мирними засобами; невтручання у справи, що входять у внутр. компетенцію д-в; обов'язок д-в співробітничати відповідно до Статуту ООН, незалежно від різниці їхніх політ., економічних і соціальних систем; принцип рівноправності і самовизначення народів; принцип суверенної рівності д-в; принцип сумлінного виконання д-вами зобов'язань, взятих ними згідно з Статутом ООН. Зміст кожного з зазначених принципів викладено в його сучас. розумінні. Напр., у першому принципі водночас з ін. положеннями вказується, що д-ви повинні утримуватися від пропаганди агресивних воєн, від організації іррегулярних сил або збройних банд, у т. ч. найманців, для вторгнення на тер. ін. д-ви. Декларація підкреслює, що викладені в ній принципи являють собою осн. принципи міжнар. права і всі д-ви повинні керуватися ними в своїй міжнар. діяльності.

Н. М. Ульянова.

Декларація про зміцнення міжнародної безпеки — прийнята ювілейною XXV сесією 16.XII 1970 з ініціативи СРСР. Проти внесення соціалістичними д-вами (в т. ч. УРСР) проекту декларації виступили США та ін. члени НАТО. Вони намагалися звести декларацію до заг. фраз про вірність цілям і принципам ООН. Наміри реакційних сил зазнали поразки внаслідок об'єднання зусиль соціалістичних д-в і країн, що розвиваються. Було прийнято проект групи країн, що не приєдналися, який включив більшість положень проекту соціалістичних д-в. Декларація, урочисто підтверджуючи заг. і беззастережну цінність цілей і принципів Статуту ООН, рекомендувала всім д-вам сприяти створенню ефективної системи заг. колективної безпеки без воєнних союзів. Велику увагу в ній приділено питанням зміцнення механізму ООН по підтриманню миру, ліквідації актів *агресії*. Зокрема, декларація пропонує всім д-вам зробити все можливе для підвищення авторитету Ради Безпеки ООН та ефективності її рішень; закликає д-ви припинити гонку озброєнь, ліквідувати ядерну та ін. види зброї масового знищення, укласти договір про заг. і повне *роззброєння*. В ній рішуче засуджуються всі форми гноблення й дискримінації, особливо *расизм* і *апартеїд*. Вона настійно підкреслює тісний взаємозв'язок між зміцненням міжнар. безпеки і розвитком міжнар. співробітництва, зокрема з екон. питань. Питання про заходи щодо здійснення цієї декларації розглядаються на щорічних сесіях Ген. Асамблеї ООН.

Н. М. Ульянова.

Декларація про встановлення нового міжнародного економічного порядку — прийнята VI спеціальною сесією у квітні — травні 1974 за ініціативою країн, що розвиваються, і при підтримці соціалістичних д-в з метою удосконалення існуючої системи екон. відносин на основі справедливості, рівності, взаємності інтересів та співробітництва всіх держав. Декларацію доповнено й конкретизовано в документах ряду наступних конференцій країн, що розвиваються, і сесій Ген. Асамблеї ООН, зокрема, VII спец. сесії (вересень 1975). Положення декларації мають антиімперіалістичний характер і є складовою частиною боротьби прогресивного людства за послідовну демократизацію екон. відносин. У цьому документі всі д-ви — члени ООН закликаються до заг. міжнар. визнання повного суверенітету д-в над їхніми природними та ін. ресурсами, включаючи право на націоналізацію; створення ефективного міжнар. механізму регулювання зовнішньоторг. цін і стабілізації експортних прибутків країн, що розвиваються; розширення різноманітних форм міжнар. допомоги країнам, що розвиваються, і створення додаткових можливостей для передачі новітньої технології і наук.-тех. досвіду.

П. С. Єщенко.

Декларація про використання науково-технічного прогресу в інтересах миру і на благо людства — прийнята 10.XI 1975 з ініціативи Рад. Союзу. В ній сформульовано принципи, яких мають дотримуватись д-ви в своїй політиці щодо використання досягнень науки і техніки, насамперед зазначено, що всі д-ви мають сприяти міжнар. співробітництву в інтересах зміцнення миру і безпеки, свободи і незалежності, а також в цілях екон. і соціального розвитку народів і забезпечення прав і свобод людини відповідно до Статуту ООН. Особливо підкреслюється, що наук.-тех. прогрес не можна використовувати для порушення *суверенітету* й територіальної недоторканності ін. д-в. Д-ви повинні спрямовувати свої зусилля на здійснення ефективних заходів, включаючи законодавчі, для запобігання й недопущення використання наук.-тех. досягнень на шкоду правам і осн. свободам людини чи з метою приниження її гідності; на захист усіх верств населення від негативних наслідків можливо неправильного використання досягнень наук.-тех. прогресу.

А. Д. Бутейко.

Декларація про поглиблення і зміцнення розрядки міжнародної напруженості — прийнята одностайно 19.XII 1977 за проектом, внесеним Радянським Союзом (після її прийняття КНР відмежувалася від цього документа). Держави — члени ООН заявили в цій декларації про свою рішимість твердо дотримуватися й сприяти здійсненню положень Статуту ООН та ін. загальновизнаних принципів і декларацій, спрямованих на зміцнення міжнар. миру і безпеки, розвиток дружніх відносин між д-вами. Вони зобов'язалися розглянути питання про здійснення нових суттєвих кроків, спрямованих на реалізацію заходів по роззброєнню, маючи на увазі досягнення кінцевої мети — заг. і повного роззброєння під суворим і ефективним міжнар. контролем. У декларації підкреслюється необхідність сприяти мирному й швидкому врегулюванню нерозв'язаних міжнар. проблем; утримуватися від погрози силою або застосування її та додержуватись у своїх відносинах з ін. д-вами осн. принципів сучас. *міжнародного права*, сприяти повазі до *прав людини* й осн. свобод для всіх тощо. *В. П. Меньшов.*

ДЕКЛАРА́ЦІЯ (лат. declaratio, від declaro — заявляю, оповіщаю) — 1) Заява одного чи кількох урядів, політ. партій, міжнар. або громад. орг-цій, що доводить до заг. відома програмний акт, важливу міжнар. подію, закон тощо; урочисте проголошення загальнополіт. принципів. 2) Заява платника податку про характер і роз-

мір доходів. 3) Документ, що додається до грошових і цінних пакетів, які надсилаються поштою за межі країни. 4) Заява до *митниці* від особи, що проїздить через кордон, про наявність і кількість у неї речей, цінностей тощо.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ 26 ДЕРЖА́В 1942. Підписана 1.I у Вашінгтоні представниками держав — учасниць *антигітлерівської коаліції*. Декларація проголосила необхідність повної перемоги над фашизмом для захисту життя, свободи і незалежності народів. Д-ви, які її підписали, зобов'язалися застосувати всі свої військ. та екон. ресурси у війні проти країн *Берлінського пакту 1940*, не укладати сепаратного перемир'я або миру з ворогом. У декларації вказувалося на можливість приєднання до неї ін. націй, згодних з її принципами. Від 1.I 1942 до 1.III 1945 до декларації приєдналася 21 країна. Д-ви, які підписали цей документ, дістали назву «Об'єднані Нації». Після розгрому фашист. Німеччини при вирішальній ролі СРСР на *Сан-Франціській конференції 1945* було створено *Організацію Об'єднаних Націй*.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ДЕРЖА́В—УЧА́СНИЦЬ ВАРША́ВСЬКОГО ДО́ГОВОРУ 1978. Прийнята 23.XI на нараді *Політичного консультативного комітету* 22—23.XI в Москві. В документі розглянуто актуальні питання обстановки в Європі та міжнар. відносин у цілому, міститься звернення до всіх д-в і народів світу з закликом рішуче стати на шлях політики миру, *розрядки міжнародної напруженості*, мирного врегулювання спірних питань, відмови від застосування сили; добиватися проведення переговорів п'яти ядерних д-в з метою виключення з їхніх арсеналів *ядерної зброї;* наполягати на скороченні воєнних бюджетів; вжити заходів для зниження рівня воєнного протистояння в Європі; покінчити з залишками *колоніалізму* і *неоколоніалізмом;* будувати міжнар. екон. відносини на справедливій демократичній основі; суворо дотримуватися принципів, втілених у *Заключному акті* загальноєвроп. наради 1975, неухильно проводити політику *мирного співіснування*. *М. В. Оснач.*

ДЕКЛАРА́ЦІЯ НАРА́ДИ ПРЕДСТАВНИКІ́В КОМУНІСТИ́ЧНИХ І РОБІТНИ́ЧИХ ПА́РТІЙ СОЦІАЛІСТИ́ЧНИХ КРАЇ́Н 1957 — документ, прийнятий представниками 12 комуністичних і робітничих партій на нараді, що відбулася 14—16.XI в Москві. В Декларації узагальнено досвід діяльності комуністичних і робітн. партій соціалістичних д-в, робітн. руху в капіталістичному світі, нар.-визвольної боротьби народів колоніальних і залежних країн. В ній також проаналізовано міжнар. становище і докорінні зміни, що відбулись у розстановці сил на світовій арені, підкреслено, що наявність воєн. небезпеки з боку імперіалістичних д-в робить боротьбу за мир першочерговим завданням комуністичних партій.

Велику увагу в Декларації приділено питанням зміцнення єдності і співробітництва комуністичних і робітн. партій, всіх антиімперіалістичних сил світу. В документі наголошено, що всім країнам, які стають на шлях соціалізму, притаманні заг. закономірності в здійсненні соціалістичної революції й соціалістичного будівництва, при цьому відзначено необхідність урахування конкретних умов і нац. особливостей кожної країни, вказано на можливість багатоманітних форм переходу різних країн від капіталізму до соціалізму. Декларація підкреслила, що основою взаємовідносин країн соціалістичної системи, всіх комуністичних і робітн. партій є принципи пролет. *інтернаціоналізму*. В Декларації вказано на необхідність рішучої боротьби проти опортунізму, ревізіонізму, догматизму і сектантства. Декларація підтверджувала прагнення комуністичних партій до співробітництва з соціалістичними партіями. До Декларації згодом приєдналися комуністичні партії капіталістичних країн (16—19.XI 1957 на нараді представників братніх партій 64 країн світу). Дальшого розвитку положення Декларації набули в *Заяві Наради представників комуністичних і робітничих партій 1960* і в документі «Завдання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдність дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил» (Москва, 1969). *В. Н. Гулевич*

ДЕКЛАРА́ЦІЯ НЕЗАЛЕ́ЖНОСТІ 1776 — політичний і юридичний акт, який проголосив відокремлення від Англії 13 північно-амер. колоній-штатів і поклав початок існуванню суверенної бурж. держави — США. Прийнята 4 липня Філадельфійським Континентальним конгресом представників англ. колоній під час *війни за незалежність у Північній Америці 1775—83*. Автор проекту декларації — Т. *Джефферсон*. Декларація проголошувала рівність людей, їхнє «право на життя, свободу, прагнення до щастя», право народу на революцію, ідеї нар. суверенітету, що мало для своєї доби прогресивне значення. Проте до осн. тексту **Д. н.** не ввійшло положення про засудження рабства, що було значною поступкою рабовласникам Амер. буржуазія використала Д. н. для встановлення і зміцнення своєї влади. У наш час прогресивні ідеї Д. н. беруть на озброєння трудящі США в боротьбі за справжню демократію і соціальний прогрес.

Ю. І. Ніпорко.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРАВ ЛЮДИ́НИ І ГРОМАДЯ́НИНА — програмний документ *Великої французької революції*, прийнятий *Установчими зборами* 26.VIII 1789. Повністю ввійшла в першу Конституцію Франції (1791). Д. п. л. і г. проголосила: «народний суверенітет»; «природні і невід'ємні права людини»; заг. рівність громадян перед законом; їхнє право на «свободу, власність, безпеку і опір гнобленню»; свободу особи, совісті, слова, друку та ін. бурж.-демократичні свободи. Прийняття Д. п. л. і г. мало прогресивне значення. Вона стала прапором революц. сил, які піднялися на боротьбу проти феод. порядків і *абсолютизму*. Поряд з цим, оголосивши приватну власність (ст. 17) «священною і недоторканною», декларація тим самим утверджувала екон. і соціальну нерівність, капіталістичну експлуатацію і гноблення трудящих. Незабаром рядом законодавчих актів (*Ле Шапельє законом* про заборону робітн. спілок і страйків 1791 тощо) буржуазія обмежила демократичний зміст прав і свобод, проголошених декларацією.

Ю. І. Ніпорко.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРАВ НАРО́ДІВ РОСІЇ — один з найважливіших конституційних актів Рад. Республіки, що поклав початок перетворенню в життя ленінської програми в нац. питанні; правова основа створення суверенних рад. союзних республік та *радянської федерації* — Союзу РСР. Затверджена 2 (15).XI 1917 Раднаркомом Рос. Федерації. Відповідно до програмних вимог Комуністич. партії Декларація проголосила рівність і суверенність народів Росії, їхнє право на вільне самовизначення аж до відокремлення й створення самостійної д-ви, скасування всіх нац. і нац.-реліг. привілеїв та обмежень тощо. Здійснюючи Д. п. н. Р., Раднарком у «*Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради*» визнав за укр. народом право на самовизначення і утворення Укр. республіки. Незабаром було визнано держ. незалежність Фінляндії [18 (31).XII 1917], Польщі (29.VIII 1918), Естонії (7.XII 1918), Литви і Латвії (22.XII 1918), Білорусії (4.II 1919) й народів Кавказу (1919).

Літ.: Декреты Советской власти, т. 1. 25 октября 1917 г.— 16 марта 1918 г. М., 1957.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРАВ ТРУДЯ́ЩОГО І ЕКСПЛУАТО́ВАНОГО НАРО́ДУ — один з найважливіших конституційних актів Рад. республіки, який законодавчо закріпив завоювання Великого Жовтня і проголосив основні принципи й завдання соціалістичної держави. Написана В. І. Леніним. Остаточно затверджена 18 (31).I 1918 *Третім Всеросійським з'їздом Рад*. У Декларації законодавчо закріплено перші завоювання соціалістичної революції: встановлення влади Рад у країні, скасування приватної власності на землю, націоналізацію банків, пром-сті й транспорту, анулювання царських позик тощо. Декларація встановила федеративний принцип держ. устрою, проголосивши, що Російська Рад. Республіка засновується «на засадах вільного союзу вільних націй, як федерація радянських національних республік» (ст. 2), визначила корінні засади *радянської федерації*, надаючи можливість добровільного об'єднання рад. соціалістичних республік. Декларація повністю схвалила боротьбу Рад. д-ви за демократичний мир, закріпила принципи рад. зовн. політики: політики миру, скасування таємних договорів, поважання нац. суверенітету та ін.

Текст Декларації було повністю включено в Конституцію РРФСР 1918.

Літ.: История Советской Конституции. (В документах). 1917—1956. М., 1957.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРО ОГОЛО́ШЕННЯ А́ФРИКИ БЕЗ'Я́ДЕРНОЮ ЗО́НОЮ — прийнята 2-ю конференцією глав держав і урядів *Організації Африканської Єдності* 1964. Учасники її взяли на себе зобов'язання не виробляти й не володіти ядерною зброєю та звернулись із закликом до всіх д-в світу взяти такі зобов'язання й поважати положення Декларації. XX сесія Генеральної Асамблеї ООН 1965 спец. резолюцією схвалила цю Декларацію й закликала всі д-ви визнати афр. континент вільним від ядерної зброї і утримуватись від випробувань, виробництва, застосування та загрози застосування, розміщення й передачі прямо чи посередньо такої зброї. *Ю. В. Костенко.*

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРО ПРИЙНЯТТЯ І ОГОЛО́ШЕННЯ КОНСТИТУ́ЦІЇ (ОСНОВНО́ГО ЗАКО́НУ) СОЮЗУ РАДЯ́НСЬКИХ СОЦІАЛІСТИ́ЧНИХ РЕСПУ́БЛІК — урочистий акт, прийнятий Верховною Радою СРСР 9-го скликання на її позачерговій сесії 7.X 1977, яким Верховна Рада СРСР, діючи від імені рад. народу і виражаючи його суверенну волю, прийняла нову *Конституцію СРСР* і оголосила про введення її в дію з 7.X 1977.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРО ПРИЙНЯТТЯ І ОГОЛО́ШЕННЯ КОНСТИТУ́ЦІЇ (ОСНОВНО́ГО ЗАКО́НУ) УКРАЇ́НСЬКОЇ РАДЯ́НСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИ́ЧНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ — урочистий акт, прийнятий Верховною Радою УРСР 9-го скликання на її позачерговій сесії 20.IV 1978, яким Верховна Рада республіки, діючи від імені народу Української РСР і виражаючи його суверенну волю, прийняла нову *Конституцію УРСР* і оголосила про введення її в дію з 20.IV 1978.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРО ПРИ́НЦИПИ МІЖНАРО́ДНОГО КУЛЬТУ́РНОГО СПІВРОБІ́ТНИЦТВА — прийнята XIV сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО 4.XI 1966 з метою зміцнення міжнар. культурних зв'язків та забезпечення поступового досягнення миру шляхом співробітництва всіх народів у галузі освіти, науки і культури. В розробці Декларації активну участь узяв Рад. Союз. У Декларації викладено осн. принципи, якими повинні керуватись уряди, орг-ції, установи та асоціації для розвитку міжнар. культур. співробітництва, і підкреслено, що ці принципи слід застосовувати з урахуванням осн. прав і свобод людини. Принципами міжнар. культур. співробітництва є, зокрема, розповсюдження знань, сприяння збагаченню різних культур, розвиток мирних відносин та дружби між народами, поліпшення умов матеріального і духовного життя людини в усіх частинах світу. *І. А. Литвин.*

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРО УТВО́РЕННЯ СРСР — державний акт, яким проголошено об'єднання рад. республік РРФСР, УРСР, БРСР і ЗРФСР у єдину союзну державу— *Союз Радянських Соціалістичних Республік*. Проект Декларації схвалила конференція повноважних делегацій цих республік і затвердив разом з *Договором про утворення СРСР* 1-й Всесоюзний з'їзд Рад 30.XII 1922. Ідею створення СРСР на основі добровільного об'єднання рівноправних незалежних рад. республік висунув В. І. Ленін. В Декларації відзначено, що буржуазія виявилась безсилою розв'язати нац. питання і лише в умовах Рад. влади, диктатури пролетаріату стало можливим ліквідувати нац. гноблення, створити обстановку взаємного довір'я і закласти основи братерського співробітництва народів. Утворення СРСР, як визначено Декларацією, зумовлене необхідністю відбудови зруйнованого війною народного г-ва, гарантування зовн. безпеки рад. республік, інтернац. характером Рад. влади. В Декларації підкреслено, що СРСР є добровільним об'єднанням рівноправних народів, де кожній республіці забезпечено право вільного виходу з Союзу і вступу до нього. Декларація разом з Договором про утворення СРСР увійшла до Конституції СРСР 1924 як її перший розділ.

Літ.: Торжество національної політики КПРС. К., 1972; Бабій Б. М. Союз РСР і роль України в його утворенні. К., 1972. *В. І. Калинович.*

ДЕКЛАРА́ЦІЯ СРСР І ФРА́НЦІЇ 1975, Декларація про дальший розвиток дружби та співробітництва між Радянським Союзом і Францією 1975. Підписана 17.X в Москві. Проголосила політику розрядки та співробітництва єдиною розумною основою відносин між країнами з різним сусп. ладом. Сторони заявили про готовність суворо дотримуватись і проводити в життя всі принципи *Заключного акта* Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, констатували збіг інтересів двох країн у багатьох важливих питаннях міжнар. відносин, підтвердили рішимість сприяти здійсненню заг. і повного роззброєння. Сторони висловилися за дальше розширення та поглиблення екон. і пром. співробітництва, зв'язків у галузі мист., освіти, науки і культури. *В. П. Меньшов.*

ДЕКЛАСО́ВАНІ ЕЛЕМЕ́НТИ (від *де...* і *клас*) — люди, які втратили зв'язок зі своїм суспільним класом чи соціальною групою, не беруть участі в сусп. виробництві, морально розкладені, часто зв'язані зі злочинним світом. Д. е.— продукт класово-антагоністичного суспільства, яке утворює верству людей без певних занять (*люмпен-пролетаріат*, професійні злочинці, повії тощо). В соціалістичному суспільстві сусп. власність на засоби виробництва виключає об'єктивну основу існування декласованих елементів. *М. М. Мокляк.*

ДЕКО́КТ (від лат. decoctum — відвар) — одна з лікарських форм; те саме, що й *відвар*.

ДЕКОМПЕНСА́ЦІЯ (від *де...* і лат. compensatio — зрівноваження) — недостатність або розлад механізмів відновлювання при функціональних порушеннях і структурних дефектах організму. Д. може виникати на основі прогресування хвороби або патологічного процесу, у зв'язку з фіз. перевантаженням чи перевтомою, внаслідок дії температурних факторів, травми, супутньої хвороби тощо. В клінічній практиці відомо багато випадків Д.: декомпенсація кровообігу, поява набряків і *гіпоксії* тканин при вадах серця тощо.

ДЕКОМПОЗЕ́Р (від франц. décomposer — розчиняти, подрібнювати) — апарат, у якому, розкладаючи алюмінатні розчини, виділяють кристали гідроокису алюмінію. Являє собою ємність з перемішуючим пристроєм, яким підтримують у суспендованому (див. *Суспензія*) стані частинки затравки (речовини, що є центром *кристалізації*). Розрізняють Д. з мех. і повітряним перемішуванням. Д. звичайно з'єднують послідовно в секції — по 10—15 апаратів. Алюмінатний розчин і затравка безперервно надходять у перший апарат, а з останнього відбирають гідратну пульпу. Д. застосовують у кольоровій металургії. Див. також *Алюмінати*.

ДЕКОМПРЕСІ́ЙНІ РО́ЗЛАДИ (від *де...* і лат. compressio — стиснення) — патологічні стани, що розвиваються внаслідок утворення в крові й тканинах живих організмів пухирців газу при зниженні зовнішнього тиску (у людини при швидкому виході з кесона, підніманні на висоту тощо). Утворення пухирців пов'язане з переходом газів крові й тканин з розчиненого стану у вільний. Газові пухирці порушують кровообіг, подразнюють і ушкоджують тканини організму. Оскільки є змога чітко диференціювати *етіологію* і *патогенез* порушень, пов'язаних з декомпресією, то кожне таке порушення правильно розглядати як самостійну нозологічну форму заг. групи декомпресійних розладів. Див. *Висотна хвороба, Кесонна хвороба*.

ДЕКО́Р (від лат. decoro — прикрашаю) — система прикрас споруди (фасаду, інтер'єру) або виробу. Виступаючи в єдності з об'ємно-просторовою композицією, Д. як простий (однотонне пофарбування, однорідна фактурна обробка поверхні), так і складний (орнамент, скульптура, розпис) стає її елементом, акцентує виразність композиції, вносить в неї відповідні масштабні співвідношення, ритм і колорит. Д.— один із засобів зорового поєднання в ансамбль окремих будівель чи предметів.

ДЕКОРАТИ́ВНЕ МИСТЕ́ЦТВО — широка галузь мистецтва, яка пов'язана з естетично-художнім формуванням матеріального середовища, що створюється людиною. До Д. м. входить *монументально-декоративне мистецтво*, яке безпосередньо пов'язане з архітектурою (створення архіт. *декору, розписів декоративних, рельєфів, вітражів, мозаїк*, скульптури малих форм). Серед складових Д. м.—

Ш. Де Костер.

декоративно-ужиткове мистецтво та *оформлювальне мистецтво* (художнє оформлення святкових демонстрацій, експозицій виставок, музеїв, вітрин). Як елемент або деталь композиції (площі, вулиці, парку, споруди, а також інтер'єра, костюма) твори Д. м. відіграють істотну роль в об'ємно-просторовій організації відповідного ансамблю.

ДЕКОРАТИ́ВНІ РОСЛИ́НИ — дерева, кущі й трав'янисті рослини, вирощувані для прикрашання міст, населених пунктів, внутр. озеленення приміщень з метою задоволення естетичних потреб людини. Використовують для посадок уздовж шляхів та вулиць, для створення красивих живих стін, куртин, живоплотів, різних груп, мальовничих композицій тощо. Д. р. є серед представників трьох відділів — *покритонасінних, голонасінних* і *папоротеподібних*. Серед Д. р. є багато родин, родів і видів вищих рослин, створюються нові сорти і вводяться в культуру дикорослі рослини. В УРСР у рядових і алейних посадках використовують листяні породи — березу, в'яз, дуб, клен, гіркокаштан, липу, тополю, ясен; хвойні — ялину, тис, модрину, кипарис тощо. Групові й одиночні посадки (солітери) формують з клена, дуба, платана, гіркокаштана і багатьох хвойних порід. Для створення самостійних груп і в одиночних посадках широко використовують троянду, бузок, жимолость, таволгу, дейцію. Виткими і лазячими рослинами прикрашають альтанки, тераси і стіни будівель. Для внутр. озеленення приміщень і влаштування квітників використовують різні прямостоячі, звисаючі *(ампельні рослини)*, лазячі *(ліани)* та ін. рослини. Для озеленення клумб на площах, у парках, скверах та ін. використовують з однорічників — левкой, айстри, ротики, петунію, тютюн запашний; з дворічників — братки, незабудки, гвоздики; з багаторічників — півники, півонію, флокси та ін. В закритому грунті вирощують хризантеми, цикламен, гортензію, пальми, драцену та ін. При доборі Д. р. виходять з місцевих умов і практики застосування тих чи ін. видів рослин.

Літ.: Декоративні рослини природної флори України. К., 1977.

Д. П. Юхимчук.

ДЕКОРАТИ́ВНІ СОБА́КИ — група виведених порід кімнатних собак, оригінальних за формою, від маленьких до великих за розмірами. Сюди ж входять службові й мисливські собаки, які втратили своє первісне використання. Найпопулярніші Д. с.— карликові тер'єри і пінчери, болонки, пуделі, шпіци, чіхуа-хуа, японський хін та ін. Той-тер'єр — порода карликових тер'єрів. Походження невідоме. Зріст — 18—26 см, конституція ніжна. Голова округла, морда загострена, очі великі, випуклі, вуха стоячі або напівстоячі. Кінцівки тонкі, довгі, хвіст купірується. Шерсть коротка. Забарвлення чорне й коричневе з підпалинами, руде і сіре. Розводять лише в СРСР. Пінчери карликових порід мають зріст 21—31 см. Собаки міцної, сухої конституції, короткошерсті, забарвлення чорно-підпале. У пінчерів купірують хвіст і вуха. Поширені скрізь. Пудель — порода переважно

Декоративні собаки: 1 — болонка; 2 — шпіц; 3 — пінчер; 4 — тойтер'єр; 5 — скайтер'єр; 6 — японський хін; 7 — пудель; 8 — шотландський тер'єр; 9 — ірландський тер'єр.

декоративних собак. Походження точно не встановлено. Зріст карликових пуделів — до 35 см. Шерсть довга, м'яка або хвиляста з косицями. Забарвлення чорне, біле, сріблясте, коричневе. На окремих ділянках тіла шерсть вистригають за стандартом. Розводять скрізь. Шпіци — стародавня група порід кімнатних собак. Зріст карликового шпіца — до 27 см. Шпіци мають маленьку голову, стоячі вуха, пухнасту, густу шерсть білого, чорного, сірого і рудого кольору, загнутий і закинутий на спину хвіст. Поширені скрізь.

ДЕКОРАТИ́ВНО-УЖИТКО́ВЕ МИСТЕ́ЦТВО — розділ декоративного мистецтва; охоплює ряд галузей творчості, пов'язаних із створенням художніх виробів для побуту. Твори Д.-у. м. поділяють за призначенням (різне начиння, меблі, тканини, знаряддя праці, одяг, прикраси), за матеріалом (текстиль, метал, *кераміка, фарфор,* скло, дерево, *фаянс*), за технікою виконання *(різьблення художнє, розпис декоративний, вишивка, вибійка, литво художнє, карбування, інтарсія)*. Д.-у. м. розв'язує водночас практичні й худож. завдання, воно сприяє худож. організації предметного середовища, яке відповідає естетичним запитам людини. Твори Д.-у. м. є надбанням матеріальної культури тієї епохи, за якої вони створюються, й тісно пов'язані з її звичаями, нац. та етнічними особливостями, з її класовими й соціальними відмінностями. Естетична цінність виробів Д.-у. м., доцільність і виразність їхньої форми досягаються конструктивними й пластичними можливостями матеріалу, різноманітністю прийомів його обробки. Складову частину Д.-у. м. становлять елементи *декору*. Д.-у. м. виникло на ранній стадії розвитку людського суспільства і протягом багатьох століть становило одну з важливих галузей худож. творчості. Пам'ятки мистецтва свідчать, що Д.-у. м. притаманне всім народам. З появою класового суспільства з'явилися твори Д.-у. м., які виражали смаки та ідеологію пануючих класів. У них часто зникає побутова доцільність, панівною стає вишуканість форми, розрахованої лише на декоративний ефект. У кожну істор. епоху Д.-у. м. відповідало заг. спрямуванню ін. видів мистецтва, його худож. стилі змінювалися разом зі стилями в архітектурі, живописі, скульптурі тощо. В Зх. Європі Д.-у.м. займало значне місце в епоху *Відродження,* добу панування *готики* і *бароккo*. У 19 ст. тенденції *еклектизму,* характерні для худож. культури, виявились і в Д.-у. м. У 2-й пол. 19 ст., поряд з побутуванням виробів *народної творчості,* виготовлення творів Д.-у. м. переходить на пром. основу (див. *Художня промисловість*), з 20-х рр. 20 ст. поширюється *дизайн*. На території СРСР знайдено пам'ятки Д.-у. м., які належать до найдавніших часів (пізньопалеоліт. вироби з кістки, трипільська кераміка, вироби з металу в скіфів). У 8—10 ст. було освоєно *зернь* і *скань,* прикрашали вишивкою одяг. Високохудожні вироби з металу, скла, кераміки та ін. відомі з часів *Київської Русі*. Різноманітне й багате Д.-у. м. народів Рад. Союзу (зокрема, різьблення на дереві, кераміка і текстиль Росії, Білорусії, килими Туркменії й Азербайджану, художня обробка металу, різьблення на камені й кераміка Вірменії та Грузії).

Багаті традиції має яскраве й самобутнє Д.-у. м. України (килими, вишивка, кераміка, різьблення). В основі укр. Д.-у. м.— традиційні зв'язки з народною творчістю. В 19 ст. розвинулось пром. Д.-у. м., з'явилися заводи по виготовленню фарфору та скла. Перспективи створення нового середовища для побуту, праці й відпочинку трудящих відкрились після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Художники, створюючи комплексне оздоблення жител, клубів, палаців культури, дитячих закладів, ансамблів одягу, використовують спадщину нар. творчості. В 20-х і особливо в 30-х рр. широкого розвитку набувають *народні художні промисли*. На Україні історично склалися художні осередки, кожний з яких має свої особливості. Найвідоміші з них — *Косів, Пістинь, Яворів* (Івано-Франківщина), *Опішня, Решетилівка* (Полтавщина), *Дибинці* (Київщина), *Ічня, Дігтярі* (Чернігівщина), *Петриківка* (Дніпропетровщина), *Бубнівка, Клембівка* (Вінниччина), *Вижниця* (Буковина), *Кролевець* (Сумщина). У 60—70-х рр. для Д.-у. м. характерне поєднання як народного, так і професійного мистецтва. Художники текстильних комбінатів (Київського, Дарницького, Житомирського, Херсонського та Чернівецького об'єднання «Світанок»), заводів худож. скла

(Київського, Львівського, Стрийського), заводів кераміки та фарфору (Васильківського, Баранівського, Коростенського, Тернопільського) створюють широкий асортимент текстилю для інтер'єрів і одягу, виробів художнього скла, кераміки. Виготовляються твори як масового виробництва (для щоденного побуту), так і унікальні (для архітектурних споруд — готелів «Тарасова гора» в Каневі, «Чорне море» в Одесі, «Київ», «Москва», Будинку кіно в Києві, міжнар. спортивного табору у Ворохті та ін.). Колекції творів Д.-у. м. на Україні зберігаються в *Київському музеї українського народного декоративного мистецтва, Українському музеї етнографії та художнього промислу, Коломийському музеї народного мистецтва Гуцульщини,* Полтавському краєзнавчому музеї, в обласних художніх музеях, а також у музеях під відкритим небом (Київському, Закарпатському, Переяслав-Хмельницькому). Див. також *Батик, Ваза, Гобелен, Гутне скло, Золотарство, Килим, Кришталь, Лаки художні, Майоліка, Мереживо, Теракота, Тканини художні*. Іл. див. на окремому арк., с. 320—321, та до окремих статей.

Літ.: Бабенчиков М. В. Народное декоративное искусство Украины и его мастера. М., 1945; Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. Львів, 1969; Історія українського мистецтва, т. 1—6. К., 1966—68; Бутник-Сіверський Б. С. Українське радянське народне мистецтво, кн. 1—2. К., 1966—70; Жоголь Л. Є. Декоративне мистецтво в інтер'єрі житла. К., 1973; Сучасне українське народне мистецтво. Альбом. К., 1976.

Л. Є. Жоголь.

ДЕКОРА́ЦІЯ (від лат. decoro — прикрашаю) — оформлення сцени, яке відтворює обстановку дії вистави і допомагає розкрити її ідейний зміст. Створюється за допомогою виражальних засобів живопису, графіки, архітектури, освітлення, сценічної техніки, кінопроекції.

ДЕ КОСТЕ́Р (De Coster) Шарль (20.VIII 1827, Мюнхен — 7.V 1879, Іксель) — бельгійський письменник, публіцист. Писав франц. мовою. Перші збірки — «Фламандські легенди» (1858) і «Брабантські оповідання» (1861). Світову славу Де К. приніс твір «Легенда про Тіля Уленшпігеля і Ламме Гудзака...» (1867; екранізовано в СРСР, 1978), який знаменує собою початок реалізму в бельг. л-рі. В «Легенді...» відтворено події Нідерландської бурж. революції 16 ст. і боротьбу проти ісп. гніту. Автор психологічного роману «Весільна подорож» (1872), істор. драми «Стефанія» (1878), дорожніх нарисів.

Тв.: Укр. перекл.— Продаж індульгенцій. К., 1957; Легенда про героїчні, веселі і славетні пригоди Уленшпігеля і Ламме Гудзака у Фландрії та інших країнах. К., 1974; Рос. перекл.— Фламандские легенды. М., 1975.

Літ.: Мицкевич Б. П. Шарль Де Костер и становление реализма в бельгийской литературе. Минск, 1960; Данченко В. Т., Паевская В. А. Шарль Де Костер. Биобиблиографический указатель. М., 1964.

ДЕКРЕМЕ́НТ ЗГАСА́ННЯ (від лат. decrementum — зменшення) — кількісна характеристика швидкості згасання коливань (див. *Згасаючі коливання*); дорівнює натуральному логарифмові відношення двох наступних максимальних відхилень коливної величини в один і той самий бік.

ДЕКРЕ́Т (лат. decretum — рішення, постанова, указ) — 1) У Стародавньому Римі акти *сенату, консула, імператора*. 2) Законодавчий акт найвищих органів Франц. республіки кін. 18 ст. і *Паризької комуни 1871*. 3) Законодавчий акт найвищих органів держ. влади і управління Рад. держави в перші роки її існування з найважливіших питань держ. життя (див., напр., *Декрет про землю*). 4) В ряді європ. соціалістичних країн акти найвищих органів держ. влади (напр., у Польщі). 5) В деяких бурж. д-вах (напр., у Франції) — урядовий акт, що часто замінює закон і має силу закону.

ДЕКРЕ́Т ВЦВК ПРО ОБ'Є́ДНАННЯ РАДЯ́НСЬКИХ РЕСПУ́БЛІК — один із перших державних актів Рад. держави, що, втілюючи волю трудящих РРФСР, України, Латвії, Литви і Білорусії, проголосив створення воєнного союзу між радянськими республіками. Прийнятий 1.VI 1919 на підставі ленінського проекту директиви ЦК РКП(6) про воєнну єдність (травень 1919), необхідну для організації відсічі контрреволюції та іноз. інтервенції. Ініціатива в укладенні «тісного оборонного союзу» проти сил контрреволюції належала ЦВК УРСР [див. «История Советской конституции (в документах) 1917—1956». М., 1957, с. 206—207]. Декрет передбачав об'єднання військ. орг-ції й військ. командування, Рад нар. г-ва, залізничного управління й г-ва, фінансів, комісаріатів праці рад. республік — РРФСР, України, Латвії, Литви, Білорусії та Криму. Об'єднання відбулося на основі визнання незалежності, свободи й самовизначення кожної республіки. Декрет був важливим кроком на шляху розвитку федеративних відносин між незалежними рад. республіками, зміцнення їхньої держ.-політичної єдності і сприяв перемозі над внутр. і зовн. контрреволюцією.

ДЕКРЕ́Т ПРО ЗЕ́МЛЮ — перший зем. закон Рад. держави. Написаний В. І. Леніним і прийнятий вночі проти 27.X (9.XI) 1917 *Другим Всеросійським з'їздом Рад*. Скасував назавжди і без будь-якого викупу приватну власність на землю і зробив її всенар. власністю. Всі поміщицькі, удільні, монастирські й церк. землі з усім с.-г. реманентом тощо передавались у розпорядження волосних зем. к-тів і повітових Рад сел. депутатів. Заборонялись продаж, купівля, здача в оренду та всі ін. засоби відчуження землі. Декрет визначив, що землі трудящих селян і рядових козаків конфіскації не підлягають. На підставі Д. про з. було здійснено *націоналізацію землі*. Вимоги більшовицької агр. програми (див. *Аграрна програма КПРС*), яка відображала споконвічні мрії селянства про землю, стали законом. За декретом селяни одержали безплатно понад 150 млн. дес. землі, були звільнені від орендної плати за землю, виплати боргів банкові за куплені землі та ін. Д. про з. забезпечив підтримку *соціалістичної революції* з боку трудящого селянства й заклав основу для міцного союзу його з робітн. класом, створив законодавчу базу для соціалістичної перебудови с. г. Селянство всієї країни зустріло Д. про з. з великим ентузіазмом. *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад* доручив ЦВК поширити дію декре-

ИЗВѢСТІЯ
Центральнаго Исполнительнаго Комитета
и петроградскаго совѣта
РАБОЧИХЪ и СОЛДАТСКИХЪ ДЕПУТАТОВЪ.
ДЕКРЕТЪ О ЗЕМЛѢ

Декрет про землю, прийнятий 2-м Всеросійським з'їздом Рад.

ту на тер. всієї України. Перша Всеукр. сел. конференція 20.I 1918 схвалила зем. політику Рад. влади і прийняла рішення про проведення в життя Декрету про землю.

Літ.: Ленін В. І. Доповідь про землю 26 жовтня (8 листопада). Повне зібрання творів, т. 35; Декреты Советской власти, т. 1. 25 октября 1917 г.— 16 марта 1918 г. М., 1957; Ленинский Декрет «О земле» и современность. М., 1970; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

Л. Л. Потарикина.

ДЕКРЕ́Т ПРО МИР — перший зовнішньополіт. акт Рад. держави. Написаний В. І. Леніним і одностайно прийнятий *Другим Всеросійським з'їздом Рад* 26.X (8.XI)

ИЗВѢСТІЯ
Центральнаго Исполнительнаго Комитета
и петроградскаго совѣта
РАБОЧИХЪ и СОЛДАТСКИХЪ ДЕПУТАТОВЪ.
Декретъ о мирѣ,
принятый единогласно на засѣданіи Всероссійскаго Съѣзда Совѣтовъ Рабочихъ, Солдатскихъ и Крестьянскихъ Депутатовъ
26 октября 1917 г.

Декрет про мир, прийнятий 2-м Всеросійським з'їздом Рад.

ДЕКРЕТ ПРО РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКУ ЧЕРВОНУ АРМІЮ

Е. Делакруа.

К.-Ф.-Л. Деліб.

1917. В декреті відображено зовнішньополіт. програму Комуністичної партії і Рад. д-ви, осн. змістом якої були: вимога справедливого й демократичного миру, тобто миру без *анексій* і *контрибуцій; мирне співіснування* д-в з різними соціально-екон. системами; відмова Рад. д-ви брати участь в імперіалістичних війнах; протест проти насильницького приєднання чужих земель після 1-ї світової війни; засудження колоніальної системи імперіалізму. Декрет проголошував повну рівність д-в і народів, поважання їхнього *суверенітету* й незалежності, підкреслював необхідність опублікування таємних договорів тощо. Декрет запровадив у дипломатичну практику звернення «до народів та їхніх урядів», чим уперше в історії було проведено в життя ідею контролю народів у вирішенні питань війни і миру. Д. про м. засудив імперіалістичну війну як найбільший злочин проти людства, висунув пропозицію почати відкриті переговори про укладення миру. Декрет знаменував початок нової епохи в міжнар. відносинах — епохи відкритої дипломатії. Трудящі України в резолюціях, прийнятих на численних зборах і мітингах, висловили повну підтримку Д. про м. Чинність Д. про м., як і ін. декретів Рад. Росії, резолюцією *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад* було поширено на тер. Рад. України. КПРС і Рад. д-ва, керуючись ленінським Д. про м. і *Програмою миру*, виробленою XXIV та розвинутою XXV з'їздом КПРС, послідовно відстоюють принципи справедливого й демократичного миру між народами.

Літ.: Ленін В. І. Доповідь про мир 26 жовтня (8 листопада). Повне зібрання творів, т 35; Декреты Советской власти, т. 1. 25 октября 1917 г.— 16 марта 1918 г. М., 1957; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977

В. С. Семенов.

ДЕКРЕ́Т ПРО РОБІТНИ́ЧО-СЕЛЯ́НСЬКУ ЧЕРВО́НУ А́РМІЮ — законодавчий акт Раднаркому Рос. Федерації, виданий 15 (28).I 1918, про створення Збройних Сил Рад. країни — Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА). За цим декретом РСЧА формувалась на добровільних засадах з представників трудящих. Згодом, у ході громадян. війни 1918—20, РСЧА почали комплектувати шляхом мобілізації військовозобов'язаних.

ДЕКРЕ́Т ПРО СКАСУВА́ННЯ СТА́НІВ ТА ЦИВІ́ЛЬНИХ ЧИНІ́В — один з перших законодавчих актів Рад. Республіки, затверджений ВЦВК 10 (23).XI 1917. Ним скасовувалися всі стани і становий поділ громадян, станові привілеї та обмеження, станові орг-ції та установи, а також усі цивільні чини (див. *Табель про ранги*), що існували в Рос. імперії. Декрет завершив знищення залишків феод. ієрархії, узаконив ліквідацію соціальної нерівності, здійснену в результаті перемоги Великого Жовтня. В УРСР аналогічний декрет «Про скасування станів та цивільних чинів» видав 9.II 1919 Раднарком України.

ДЕКРЕ́Т ПРО СУД — перший законодавчий акт Рад. Республіки, що визначив організацію рад. суду; виданий Раднаркомом Російської Федерації 22.XI (5.XII) 1917. Декрет скасував старі суд. установи, органи дізнання, слідства й прокуратури, адвокатуру. Замість них запроваджувалися обирані на демократичних засадах нові суд. органи, а також *революційні трибунали*. Гол. положення ленінського Д. про с. та революц. правотворчість мас стали основою першого закону про суд УРСР — постанови *Народного Секретаріату* від 4.I 1918 «Про введення народного суду» та декрету Раднаркому УРСР від 14.II 1919, яким затверджувалося «Тимчасове положення про народні суди й революційні трибунали УРСР». Встановлені Д. про с. два види суд. органів — нар. суди й революц. трибунали існували до суд. реформи 1922. Див. також *Судова система, Правосуддя*.

ДЕКРЕТА́ЛІЇ (лат. decretalia, від decretum — рішення, постанова, указ) — постанови римських пап, оформлені у вигляді послань, які використовувались папством для зміцнення своєї влади. Перші Д. належать до кінця 4 ст., а в 5 ст. почали з'являтися фальшиві Д. (див., напр., *Лжеісидорові декреталії*).

ДЕКРЕ́ТНИЙ ЧАС — *поясний час*, переведений в СРСР на 1 годину вперед. Д. ч. запроваджено декретом РНК СРСР від 16.VI 1930 для повнішого використання населенням денного світла й рівномірнішого витрачання електроенергії протягом доби. Московський Д. ч. рівно на 3 год випереджає *всесвітній час*.

ДЕКСТРИ́НИ (від лат. dexter — правий), $(C_6H_{10}O_5)_n$ — проміжні продукти *гідролізу* крохмалю й глікогену. Д.— оптично активні, обертають площину *поляризації світла* праворуч, легко розчиняються у воді. Застосовують у текст. промсті як компонент фарби, в картонажній, поліграф. і взуттєвій пром-сті як склеюючий засіб тощо.

ДЕКСТРО́ЗА — моносахарид. Те саме, що й *глюкоза*.

ДЕ́ЛАВЕР — штат на Сх. США, на узбережжі Атлантичного ок., на п-ові Делмарва. Пл. 5,3 тис. км². Нас. 573 тис. чол. (1974). Адм. центр — м. Довер. Поверхня низовинна, місцями заболочена. Клімат морський. Ріки короткі, повноводі. Ділянки широколистяних лісів. Гол. галузь пром-сті — хімічна. Розвинуті судно- та верстатобудування; металургійна, металообр., гумова, текст. і харч. галузі. Підприємства воєнної пром-сті. Фермерське с. г. приміського типу. Гол. пром. центр — Уїлмінгтон.

ДЕЛАКРУА́ (Delacroix) Фердінанд-Віктор-Ежен (26.IV 1798, Сен-Моріс, поблизу Парижа — 13.VIII 1863, Париж) — французький живописець і графік. У 1816—22 навчався в Парижі у П. Герена. Вже в ранніх творах виступав проти *академізму* й очолив романтичний напрям у франц. мистецтві. Драматичне сприйняття дійсності, протест проти гноблення яскраво виявилися в картині «Різня на Хіосі» (1823—24, Лувр, Париж). Під безпосереднім враженням від Липневої революції 1830 створив картину «Свобода на барикадах» (1830, Лувр). Значне місце в творчості Д. належить історичній тематиці («Бій біля Пуатьє», 1830; «Правосуддя Траяна», 1840, та ін.). Після подорожі до Алжіру й Марокко змалював життя і побут цих країн («Жінки Алжіру», 1846; «Полювання на левів у Марокко», 1854, та ін.). Створив портрети Ф. Шопена і Жорж Санд (1838); іл. до творів

Е. Делакруа. Свобода на барикадах. (28 липня 1830 року). 1830. Лувр. Париж.

У. Шекспіра, Дж. Байрона та ін. Автор розписів у ряді будівель, зокрема в Люксембурзькому палаці (1845—47). Твори Д. зберігаються в Луврі, ін. музеях Франції, ДЕ.

Тв.: Рос. перекл.— Дневник, т. 1—2. М., 1961.

Літ.: Кожина Е. Ф. Эжен Делакруа. Альбом. М., 1961; Гастев А. А. Делакруа. М., 1966.

ДЕЛА́МБР (Delambre) Жан-Батіст-Жозеф (19.IX 1749, Ам'єн — 19.VIII 1822, Париж) — французький астроном і геодезист. Член франц. (з 1791) і Петерб. (з 1810) АН. Обчислив таблиці видимих рухів Сонця, великих *планет* і супутників Юпітера. Вдосконалив методи астр. досліджень. У 1792—97 брав участь у *градусних вимірюваннях* дуги меридіана від Дюнкерка до Барселони, які послужили підставою для запровадження *метричної системи мір*. Д.— автор шеститомної праці з історії астрономії.

ДЕЛАМО́Т (de la Mothe) Жан-Батіст-Мішель (1729—1800) — російський архітектор. Див. *Валлен-Деламот* Ж.-Б.-М.

ДЕЛАФЛЇЗ Дем'ян Петрович (р. н. невід.— 1861) — український етнограф бурж.-ліберального напряму. З походження француз. Під час Вітчизн. війни 1812 потрапив у полон і залишився жити на Україні. Працював лікарем у Київ. губ. Зібрав відомості з етнографії, фольклору, статистики, ботаніки, топографії Київщини. Шість рукописних альбомів Д., ілюстрованих кольоровими малюнками з життя й побуту укр. селян, зберігаються у відділі рукописів Центр. наук. б-ки АН УРСР і Черніг. істор. музеї. Автор спогадів про *Чернігівського полку повстання*.

ДЕЛЕКЛЮЗ (Delescluze) Луї-Шарль (2.X 1809, Дре — 25.V 1871, Париж) — французький дрібнобурж. революціонер, член *Паризької комуни 1871*. Журналіст. Учасник республіканського повстання

5—6.VI 1832 в Парижі, *революції 1848 у Франції*. У 1854 за участь у таємних респ. т-вах ув'язнений на 4 роки, згодом відправлений на заслання в Кайєнну (Франц. Гвіана). В 1859 повернувся до Франції. 26.III 1871 обраний до Паризької комуни від 11-го та 19-го округів. Член Виконавчої комісії (з 3.IV), Військ. комісії (з 21.IV), цивільний делегат при Військ. м-ві (з 10.V). Загинув на барикадах.

ДЕЛЕ́ЦІЯ (лат. deletio — знищення) — втрата внутрішньої (інтерстиціальної) ділянки *хромосоми*. Відбувається, як правило, внаслідок двох розривів хромосоми або нерівного *кросинговеру*. Д. є різновидом структурної перебудови хромосом (див. *Хромосомні перебудови*).

ДЕ́ЛІ — столиця Індії, політ., екон. і культурний центр країни. Розташована на р. Джамні (притока Гангу), біля підніжжя горбистого пасма Аравалі. Важливий вузол з-ць і автошляхів, міжнар. аеропорт. В адм. відношенні Д. поділяється на три частини: Муніципальна корпорація Д. (Старе Д.), Нове Д. (Нью-Делі), військ. селище (форт). 4,5 млн. ж. (1975, з передмістями). Д.— одне з найдавніших міст Індії. В давнину відоме під назвою Індрапрастха, сучас. назва з'явилася 736. З 1206 Д.— столиця *Делійського султанату*, з 1526 — імперії *Великих Моголів*. У 1803 Д. захопила англ. Ост-Індська компанія. Було одним з центрів *Індійського народного повстання 1857—59*. З 1911 — столиця брит. колонії Індії. В 1947 у Д. проголошено незалежність Індії, місто стало столицею домініону, а 1950 — Республіки Індія. Значний центр легкої пром-сті (бавовняної, вовняної, трикотажної, швейної, шкіряно-взут. та ін.). Розвиваються машинобудування і металообробка. Підприємства хіміко-фармацевтичної, скляної, поліграф. пром-сті. Художні ремесла (різьблення на слоновій кістці, філігранні срібні та золоті ювелірні вироби тощо) і ручне ткацтво. В Д.— ун-т, Технологіч. ін-т, ряд ін. вузів, Рада по наук. і пром. дослідженнях, Нац. академія мистецтв, Академія музики, танцю і драми, Публічна б-ка, Нац. архів, Нац. галерея сучасного мистецтва, Нац. музей Індії. В Старому місті збереглися архіт. пам'ятки: палаци у фортеці Лал-Кіла (1639—48), Соборна мечеть (1644—58). На Пд. від Старого Д.— руїни м. Фірозабада (1351—88) і палацово-фортечного ансамблю Пурана-Кіла (закладений 1540); міста-фортеці Сірі (з 1303), Джаханпанах (14 ст.), Туглакабад (1325) і Лал-Кот (кін. 12 ст.) з заліз. колоною (415), мінаретом Кутб-Мінар (бл. 1200—20), мавзолеєм Ільтутмиша (після 1235). Серед споруд 20 ст.— ансамбль урядових будівель (1912—30), «Ворота Індії» (пам'ятник солдатам, що загинули в 1-й і 2-й світових війнах), обсерваторія Джантар Мантар (1725), храм Лакшмі Нараян (1938—39), меморіальний музей М. Ганді (кін. 60-х рр. 20 ст.).

ДЕЛІ́Б (Delibes) Клеман-Філібер-Лео (21.II 1836, Сен-Жермен-дю-Валь, Сарта — 16.I 1891, Париж) — французький композитор. Навчався в Паризькій консерваторії (з 1881 — її професор). З 1853 — концертмейстер в оперних театрах і церк. органіст; 1865 — 72 — хормейстер у «Гранд-Опера». Твори: понад 30 опер і оперет, у т. ч. опера «Лакме» (1883), балети «Струмок» (1866, у співавторстві з Л. Мінкусом), «Коппелія» (1870), «Сільвія» (1876), романси, хори.

ДЕЛІ́ЙСЬКИЙ СУЛТАНА́Т — феодальна монархія 1206—1526 в Індії. Заснований у Пн. Індії після завоювання її мусульманською д-вою Гуридів (кін. 12 ст.). Столицею Д. с. було м. Делі. На чолі Д. с. стояла чужоземна мусульманська знать, якій підкорялися інд. феодали. В 13 — на поч. 14 ст. Д. с. включав майже всю тер. Індії. Після походу *Тімура* на Індію (кін. 14 ст.) від Д. с. відпало багато його володінь. У 1526 Д. с. завоювали *Великі Моголи*.

ДЕЛІ́КТ (від лат. delictum — провина, правопорушення) — 1) *Правопорушення*, що тягне за собою відповідальність особи, яка вчинила його. Залежно від порушених норм розрізняють Д. цивільно-правові, адміністративно-правові, кримінально-правові та ін. Наслідком Д. є *відповідальність цивільна, відповідальність кримінальна* тощо. 2) Д. міжнародний — порушення д-вою норм *міжнародного права* або міжнар. зобов'язань, а так само злочинна бездіяльність д-ви, що дало змогу приватним особам на її території порушити право або інтереси ін. д-ви. Наслідком міжнар. Д. є *міжнародноправова відповідальність держави*.

ДЕЛІМА́РСЬКИЙ Юрій Костянтинович [н. 23.IV (6.V) 1904, с. Краснопілка, тепер Вінн. обл.] — український рад. хімік, акад. АН УРСР (з 1957). Засл. діяч н. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1940. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1927). Працював у наук. установах і навчальних закладах Києва. В 1960—73 — директор Ін-ту загальної й неорганічної хімії АН УРСР. Осн. дослідження Д. — в галузі хімії та електрохімії розплавлених солей. Д. розробив фізико-хім. основи електролізу розплавів для одержування й рафінування багатьох металів. Відкрив явище електролітичного перенесення металів з катода на анод. Золота медаль АН СРСР ім. Д. І. Менделєєва, 1979. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Электрохимия расплавленных солей. М., 1960 [у співавт.]; Электролитическое рафинирование тяжелых металлов в ионных расплавах. М., 1975 [у співавт.]; Электрохимия ионных расплавов. М., 1978.

ДЕЛІМІТА́ЦІЯ КОРДО́НІВ (від франц. délimitation — визначення меж) — в міжнародному праві визначення (угодою) загального напряму й проходження кордону між державами. Д. к. служить основою для остаточного визначення *кордону державного — демаркації кордонів*.

ДЕЛЛЮ́К (Delluc) Луї (14.X 1890, Кадуен, деп. Дордонь — 22.III 1924, Париж) — французький режисер, сценарист і теоретик кіно. Теор. погляди і творча практика Д. багато в чому визначили естетику кінонапряму «*Авангард*». Д. закликав до творчого освоєння виражальних засобів кіно, запровадив поняття «фотогенії» (кіновиразності). Фільми: «Мовчання» (1920), «Лихоманка» (1921), «Жінка нізвідки» (1923) та ін. Франц. Асоціація кінокритиків встановила 1949 щорічну премію ім. Деллюка для кращого франц. фільму.

Тв.: Фотогения кино. М., 1924.

Літ.: Аристарко Г. История теорий кино. Пер. с итал. М., 1966.

ДЕ-ЛОНГ (De Long) Джордж-Уошінгтон (22.VIII 1844, Нью-Йорк — 30.X 1881) — американський полярний дослідник. Закінчив мор. Академію США (1865). В 1879 очолив арктичну експедицію на яхті «Жаннетта» з метою досягти Пн. полюса та відшукати експедицію Н.-А. *Норденшельда*. Поблизу о. Геральд судно вмерзло в кригу і дрейфувало 21 місяць. Під час дрейфу було відкрито кілька островів. Після загибелі судна Д.-Л. з екіпажем досяг берега в гирлі Лени, де й помер від голоду. Ім'ям Д.-Л. названо групу островів у Східно-Сибірському морі.

ДЕ-ЛО́НГА ОСТРОВИ́ — група островів (Жаннетти, Генрієтти, Беннетта, Вількицького, Жохова) у Східно-Сибірському м., в архіпелазі Новосибірських о-вів. Входять до складу Якут. АРСР. Заг. площа бл. 228 км². Вис. до

Ю. К. Делімарський.

Ф. Делорм. Гробниця Франціска I в церкві Сен-Дені. 1547.

Делі. В центрі міста.

Дельфін звичайний.

Дельфіній клиновидний. Квіткоюс і листок.

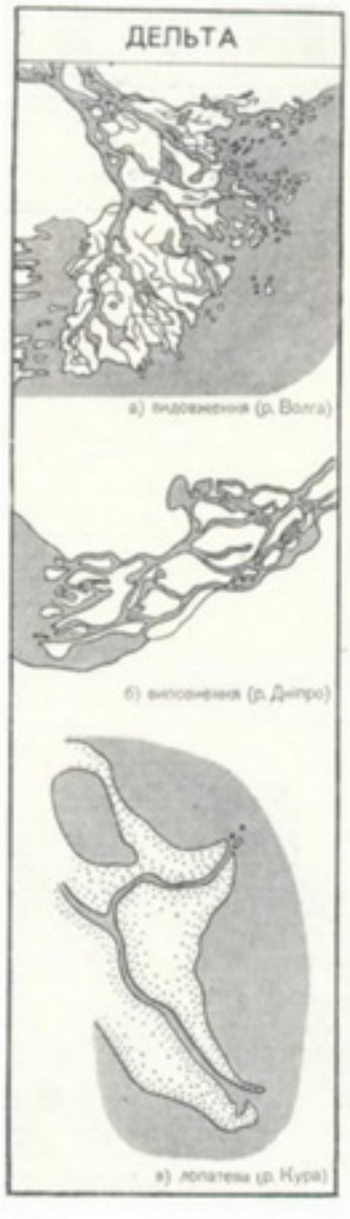

426 м (о. Беннетта). Рослинність тундрова, розвинутий льодовиковий покрив. Названі на честь Дж.-У. *Де-Лонга*.

ДЕЛОНЕ́ Борис Миколайович [н. 3 (15).III 1890, Петербург] — рад. математик, чл.-кор. АН СРСР (з 1929). Син М. Б. *Делоне*. Закінчив Київ. ун-т (1913). Працював у Київ. (з 1916), Ленінгр. (з 1922) та Моск. (з 1935) ун-тах, з 1932 — у фіз.-матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР (з 1934 — Матем. ін-т ім. В. А. Стеклова АН СРСР). Осн. праці Д. стосуються теорії чисел, алгебри, геометрії та матем. *кристалографії*. Значний цикл праць Д. присвячений геометризації *Галуа теорії*. Нагороджений орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДЕЛОНЕ́ Лев Миколайович [29.IV (11.V) 1891, Петербург — 1.XI 1969, Харків] — укр. рад. цитолог, генетик і рослинник, доктор біол. наук (з 1937). Член КПРС з 1954. Брат Б. М. *Делоне*. Учень С. Г. *Навашина*. Займався порівн. вивченням хромосомних наборів у групи споріднених видів. Першим на Україні почав роботи з штучного *мутагенезу* у рослин (пшениці) і запровадив іонізуюче випромінювання як фактор мутагенезу. З 1956 Д. почав роботи по вивченню світових рослинних ресурсів як вихідного матеріалу для *селекції* найважливіших в УРСР польових культур.

ДЕЛОНЕ́ Микола Борисович [21.I (2.II) 1856, Москва — 20.III 1931, Ленінград] — вітчизняний вчений у галузі механіки, один з піонерів планеризму, пропагандист і популяризатор авіаційних знань на Україні. Закінчив (1878) Моск. ун-т, де вчився у М. Є. *Жуковського*. Викладав у вузах (1906—28 — професор механіки Київ. політех. ін-ту). Під керівництвом Д. збудовано (1908—09) кілька планерів, на яких виконували польоти. Брав участь у роботі повітроплавального гуртка при Київ. політех. ін-ті, *Київського товариства повітроплавання, авіаційного науково-технічного товариства*.

ДЕЛОНЕ́ (Delaune) Шарль-Ежен (9.IV 1816, Лузіньї, департамент Об — 5.VIII 1872, Париж) — французький астроном і математик. Член Франц. АН (з 1855), Лондон. королівського т-ва (з 1869) і чл.-кор. Петерб. АН (з 1871). Закінчив (1836) Політех. школу в Парижі, викладав математику, механіку та астрономію в Паризькому ун-ті. Директор Паризької обсерваторії (1870—72). Осн. наук. праці Д. стосуються *небесної механіки*. Розробив метод розв'язування задачі про збурений рух (т. з. метод Делоне) і застосував його до розрахунку руху Місяця. Іменем Д. названо криві, що їх описують фокуси *еліпса* чи *гіперболи* при коченні по прямій.

ДЕЛО́РМ (Delorme) Емманюель (рр. н. і см. невід.) — французький поет-пісняр і публіцист 19 ст. Учасник Паризької комуни 1871, після поразки якої змушений був виїхати до Швейцарії. Почав писати в 60-х рр. Осн. тема віршів — боротьба за інтереси трудящих («Комуна», «Красуня», 1871; «Старий селянин», 1872). У пісні «Соціальна республіка» (1871), що є спробою створення пролетарського гімну, звучить заклик до єднання робітників і селян.

Тв.: Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Антология поэзии Парижской Коммуны 1871 года. М., 1948.

ДЕЛО́РМ (Delorme, de l'Orme) Філібер (бл. 1510—15, Ліон — 8.I 1570, Париж) — французький архітектор доби *Відродження*. В 1533—36 жив у Римі. Твори: замок-палац Ане в обл. Орлеане (1543—55); в Парижі — палац Тюїльрі (з 1564, згорів у 1871); гробниця Франціска I в церкві Сен-Дені (1547); виконував архіт. роботи в замках Фонтенебло (1548—54), Ла Мюетт (1550), Венсенн (1558), Шенонсо (міст і галерея, 1557) та ін. Запровадив «франц. колону» (з декорованими поясами) і «арки Делорма» (дерев'яні ферми для перекриття великих прорізів). Іл. с. 285.

ДЕЛО́СЬКИЙ СОЮЗ, Перший афінський морський союз — у Стародавній Греції союз *полісів* узбережжя і островів Егейського м. під гегемонією *Афін*, який існував з 478 або 477 до 404 до н. е. Створений у період *греко-перських воєн* (500—449 до н. е.) для боротьби проти перс. д-ви *Ахеменідів*. У період розквіту до складу Д. с. входило бл. 200 міст. Формально члени союзу вважалися незалежними й рівноправними, фактично справами союзу управляли Афіни. Збори Д. с. відбувалися на о. Делос, де зберігалася союзна скарбниця (454 або 453 до н. е. її було перенесено до Афін). У серед. 5 ст. до н. е. Д. с. завдяки екон. і військ. могутності Афін перетворився на Афінську мор. д-ву. Внаслідок поразки Афін у *Пелопоннеській війні* (431—404 до н. е.) Д. с. розпався.

ДЕЛФТ — місто на Зх. Нідерландів, у провінції Південна Голландія. 84 тис. ж. (1970). Осн. галузі пром-сті — маш.-буд. і металообробна. Серед. архіт. пам'яток Д.: готичні церкви — Ауде керк («Стара церква», 13—15 ст.), Ньїве керк («Нова церква», 1384—1476); ратуша (1619—20, арх. Г. де Кейсер). Серед споруд 20 ст.— будинки Вищої тех. школи (1961—62), житл. комплекс на Твемолентьєскаде (1952). Міськ. музей «Прінсенгоф» (картини делфтської школи 17 ст.), Музей Ламбертван Мертен (зібрання делфтських *фаянсу, кахлів*).

ДЕЛЮ́ВІЙ (від лат. deluo — змиваю) — геологічні відклади, що формуються внаслідок змивання продуктів *вивітрювання* гірських порід дощовими й талими сніговими водами. Утворюється на схилах і біля їхнього підніжжя. Вниз до схилу залежно від літологічного й петрографічного складу корінних порід гранулометричний склад Д. (див. *Гранулометрія*) змінюється від *валунів* і *щебеню* до *пісків, суглинків* і *глин*. За петрографічним складом Д. відрізняється від підстилаючих його відкладів і пов'язаний з породами, що відслонюються вище по схилу. Як генетичний тип відкладів виділений О. П. *Павловим* 1888. Д. часто містить розсипні родовища золота, олова, вольфраму тощо. Делювіальні суглинки використовують для виробництва цегли.

ДЕЛЯ́НУ Лівіу Семенович [26.I (8.II) 1911, Ясси, тепер СРР — 12.V 1967, Кишинів] — молд. рад. поет. З 1940 жив у Молдавії. Перша зб. поезій «Зачароване люстерко» (1931). Автор ліро-епічної поеми «Краснодон» (1950) — про подвиг героїв-краснодонців, драм. поеми «Чарівна булава» (1951) та віршів про життя Рад. Молдавії (зб. «Розмова біля хвіртки», 1956; «Любов наша повсякденна», 1966, та ін.). Перекладав, зокрема, твори Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини, М. Рильського, Н. Забіли.

Тв.: Укр. перекл.— Кишинів. В кн.: Сузір'я, в. 8. К., 1974; Рос. перекл.— Бессмертная молодость. Кишинев, 1972; Исток. Кишинев, 1974.

ДЕ́ЛЬБРЮК (Delbrück) Бертольд (26.VII 1842, Путбус — 3.I 1922, Ієна) — німецький мовознавець. Професор Ієнського ун-ту (з 1870). Осн. наук. праці: «Синтаксичні дослідження» (т. 1—5, 1871—88, у співавт. з Е. Віндішем), «Вступ до вивчення індоєвропейських мов» (1880), «Основи порівняльної граматики індоєвропейських мов» (т. 1—5, 1886—1900, у співавт. з К. Бругманом).

ДЕ́ЛЬБРЮК (Delbruck) Макс (н. 4.IX 1906, Берлін) — американський фізик, генетик, вірусолог, член Нац. АН США. Доктор філософії (з 1930), професор біології (з 1947) Каліфорнійського технологічного ін-ту. Осн. праці присвячені вивченню бактеріофагів, аналізу спонтанного та індукованого мутаційного процесу, розробці питань квантової теорії будови хім. речовини, атомної фізики тощо. Нобелівська премія, 1969.

ДЕ́ЛЬВІГ Антон Антонович [6 (17).VIII 1798, Москва — 14 (26).I 1831, Петербург] — російський поет. Близький друг і однодумець О. Пушкіна; відвідав його на засланні (1825). Автор патріотичних віршів «На взяття Парижа», «Російська пісня». Видавав альманах «Северные цветы» (1825—31) та (за участю О. Пушкіна) «Литературную газету» (1830—31). Для поезії Д. характерні мотиви дружби, кохання. Писав ідилічні вірші, сонети й пісні. Деякі пісні Д. покладені на музику: «Соловей» (муз. О. Аляб'єва), «Не осінній дрібний дощичок» (муз. М. Глинки).

Тв.: Полное собрание стихотворений. Л., 1959; Стихотворения. М., 1976.

ДЕЛЬКАССЕ́ (Delcassé) Теофіль (1.III 1852, Пам'є — 22.II 1923, Ніцца) — французький держ. діяч, дипломат. У 1898—1905 та 1914—15 — міністр закорд. справ, 1911—13 — мор. міністр, 1913—14 — посол у Росії. Сприяв поширенню франц. колоніальної експансії в Африці (в т. ч. захопленню Марокко). Уклав ряд угод (з Італією, Великобританією і Росією), які зміцнили *Антанту*.

ДЕЛЬКРЕ́ДЕРЕ (італ. del crédere — на віру, за довір'ям) — додаткова до *комісії договору* угода, за якою сторона, що виконує доручення (комісіонер) бере на себе поруку перед іншою стороною (комітен-

том) за виконання договору третьою особою. Укладення Д. звичайно оплачується додатковою (до комісійної) винагородою. В УРСР передбачено ст. 402 ЦивК УРСР.

ДЕЛЬ МО́НАКО (Del Monaco) Маріо (н. 27.VII 1915, Флоренція)— італійський співак (тенор). Навчався у Пезарській консерваторії. Дебютував у 1941 в Мілані; гастролі в багатьох країнах світу (в 1959 — в СРСР). Партії: Радамес, Манріко, Отелло («Аїда», «Трубадур», «Отелло» Верді), Каніо («Паяци» Леонкавалло) та ін. Знімався в муз. кінофільмах, зокрема «Джузеппе Верді» (1953). Портрет с. 288.

ДЕЛЬМО́НТЕ-І-АПО́НТЕ (Delmonte y Aponte) Домінго (4.VIII 1804, Маракайбо, Венесуела — 4.XI 1853, Мадрід) — кубинський поет, літ. критик і громад. діяч. У 30-х рр.— член патріотичного Економічного т-ва, секретар Кубинської академії л-ри, яку 1832 було закрито. Один із зачинателів прогресивного романтизму на Кубі. В 1843 виїхав у Європу. У циклі «Кубинські романси» (1833) подано картини кубин. природи, звучать патріотичні мотиви (романс «Батьківщина»), виступи проти рабства і колоніального гніту.

ДЕ́ЛЬТА (грец. δέλτα) — складена з річкових наносів низинна ділянка суходолу в гирлі річки, розчленована розгалуженою сіткою рукавів і проток. Розрізняють Д. видовження, виповнення, блокові, лопатеві, підводні та ін. Д. Амазонки, Гангу з Брахмапутрою досягають 100 тис. км², Волги —13 тис. км². Потужність дельтових відкладів — від десятків до сотень метрів (у Д. *Янцзи* — понад 300 м). Дельти багатьох рік (Нілу, Гангу, Меконгу) густо населені і є важливими районами землеробства.

ДЕЛЬТАПЛА́Н [від грец. δέλτα,Δ —дельта (четверта буква алфавіту) і лат. planum — площина] — важчий за повітря безмоторний літальний апарат з м'яким крилом трикутної (дельтаподібної) або трапецієвидної форми. Вперше обриси Д. (балансирного планера) накреслив *Леонардо да Вінчі*. Патент на Д. одержав (1951) американець італ. походження Ф. Рогалло. Осн. частинами Д. (мал.) є трубчастий каркас (звичайно з дуралюміну), тросові розтяжки й несуча поверхня — крило (з дакрону чи лавсану). Пілот, з'єднаний з каркасом Д. ременями, злітає, розбігаючись з височини; керує польотом (планіруючим або ширяючим), змінюючи положення свого тіла за допомогою ручки-трапеції. Найбільша тривалість польоту на Д. становить (1979) 28 год, найбільша віддаль— бл. 165 км. Перші польоти на Д. відбулись наприкінці 60-х — на поч. 70-х рр. в США, Австралії, СРСР та ін. країнах. В СРСР створено Д. «Славутич» (у Києві), «Сокіл» (у Ленінграді), «Москвич» (у Москві) та ін. Д. застосовують гол. чин. у спорті. Перспективним є використання Д. для керованого спуску космічних об'єктів, буксирування вантажів, у гірничорятувальній справі. *О. М. Дашивець.*

ДЕ́ЛЬТА-ФУ́НКЦІЯ, δ-функція — символ, що вживається в математичній фізиці для розв'язування задач, у які входять зосереджені величини. Д.-ф. є *узагальненою функцією,* яка для будь-якої неперервної функції $f(x)$ визначається формулою $\int_{-\infty}^{\infty} \delta(x) f(x)\,dx = f(0)$. Д.-ф. дорівнює 0 при $x \neq 0$ і ∞ при $x = 0$, причому $\int_{-\infty}^{\infty} \delta(x)\,dx = 1$, тому її можна інтерпретувати, зокрема, як таку густину розподілу мас, при якій у точці $x = 0$ зосереджена одинична маса, а в усіх інших точках маса дорівнює нулеві.

ДЕЛЬТОВИ́ДНИЙ М'ЯЗ — м'яз над плечовим суглобом (прикриває плечовий суглоб). Формою схожий на перевернуту грец. букву дельту Δ. Піднімає плече вгору.

ДЕ́ЛЬФИ — давньогрецьке місто біля підніжжя гори *Парнас* у пд.-зх. Фокіді (Середня Греція). Були реліг. центром з храмом *Аполлона* Піфійського (6 ст. до н. е.), де перебував т. з. дельфійський оракул. У 7—6 ст. до н. е. Д. набули ролі загальногрец. святилища, де зосереджувалися значні скарби — численні дари-посвячення Аполлонові, завдяки чому Д. стали великим центром кредитно-позичкових операцій. Храм діяв до кін. 4 ст. н. е. З Д. мали зв'язки *Ольвія, Херсонес* Таврійський. Тепер Д.— невеликий населений пункт. Розкопками (провадяться з 1892) відкрито залишки храму Аполлона, скарбниці 6 — поч. 4 ст. до н. е., театру (2 ст. до н. е.), стадіону (6 ст. до н. е.), гімнасія (6—5 ст. до н. е.) та ін. пам'ятки. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Греція* Стародавня, т. 3, с. ...

ДЕЛЬФІ́Н — невелике сузір'я Пн. півкулі неба, утворене зорями середнього блиску. Розташоване поблизу *Молочного шляху*. Найкраще видно влітку та ранньої весни. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ДЕЛЬФІ́Н ЗВИЧА́ЙНИЙ, білобочка (Delphinus delphis) — ссавець родини *дельфінових*. Тіло (довж. до 2,5 м) торпедоподібне, спина чорна, черево і боки білі, від основи грудних плавців до підборіддя тягнеться темна смуга. Щелепи з численними (до 250) конічними зубами, видовжені. Самка раз на рік народжує 1 маля. Д. з. поширений у багатьох морях земної кулі. В межах СРСР трапляється в Чорному, Балтійському та далекосхідних морях. Живиться рибою. Полювання на Д. з. в СРСР заборонено. *В. О. Топачевський.*

ДЕЛЬФІНА́РІЙ — морський *акваріум* (океанаріум), призначений для утримування дельфінів з метою вивчення, дресирування та показу їх відвідувачам. Розрізняють комерційні й дослідні Д. Перший Д. (комерційний) було відкрито 1938 у Флориді (США). Тепер (1978) у 18 країнах світу налічується понад 90 Д. В СРСР функціонує відкритий для відвідувачів Д. у Батумі та дослідний Д. у Криму поблизу Феодосії. Крім того, існують сезонні Д. на Чорноморському узбережжі Кавказу. У Д. світу представлено бл. 20 видів дельфінів, з них 3 види — в Д. СРСР. Кращим видом для утримування й дресирування в Д. є дельфін *афаліна*. *О. В. Занін.*

ДЕЛЬФІ́НІЙ (Delphinium) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *жовтецевих*. Листки пальчастолопатеві або пальчасторозсічені. Квітки неправильні. Плід — листянка. Бл. 200 видів, пошир. у Європі, Азії, Пн. Америці та Сх. Африці. В СРСР — 84 види, з них на Україні — 8. Найпошир. Д. клиновидний (D. cuneatum), росте по узліссях, чагарниках. У народі Д. наз. сокирками, так само, як і представників роду *сокирки*.

ДЕЛЬФІ́НОВІ (Delphinidae) — родина ссавців підряду *зубатих китів*. Тіло (довж. 0,8—10 м) видовжене, зморщок на горлі немає. Хвостовий плавець з глибокою вирізкою посередині, спинний розташований ближче до грудних (підродина справжні дельфіни — Delphininae) або відсутній (підродина білухи — Delphina pterinae). Забарвлення на спині темне, на череві та з боків— світле; зрідка — світле однотонне *(білуха)* або плямисте *(нарвал)*. Щелепи з конічними зубами (від 2 до 250). Живляться рибою, ракоподібними, молюсками. Д.— пелагічні тварини. Населяють усі моря (крім Каспійського й Аральського) та океани. 22 роди з 50 видами. У Чорному м. живуть *дельфін звичайний, пихтун* і *афаліна,* в Азовському — пихтун. Усі Д. морів СРСР перебувають під охороною. Окремі види утримують в *дельфінаріях* і широко використовують для біол. та ін. досліджень. *В. О. Топачевський.*

А. А. Дельвіг.

ДЕМАГО́ГІЯ (грец. δημαγωγία, букв.— керівництво народом, переносно — підлещування до народу) — обман народу брехливими обіцянками, гаслами, навмисним перекручуванням фактів задля політ. чи інших корисливих цілей. Широко використовувалась і використовується правлячими класами в класово-антагоністичних суспільствах. Найбільшого поширення набула за капіталізму, особливо в бурж. д-вах авторитарного типу (див. *Фашизм*), де була піднесена до рівня держ. політики. Д.— одне з найважливіших знарядь бурж. політ. партій, соціал-реформістів у боротьбі за завоювання довір'я мас, зокрема під час виборчих кампаній. Застосовується й *ревізіонізмом,* зокрема *маоїзмом,* з метою розколу міжнар. комуністичного і робітн. руху. *М. І. Михальченко.*

ДЕМАРКАЦІ́ЙНА ЛІ́НІЯ (від франц. démarcation — розмежування) — 1) Умовна лінія (смуга) на місцевості, водному і в повітряному просторах, яка розмежовує збройні сили воюючих сторін на час перемир'я або перед підписанням угоди про мир. 2) Лінія, що поділяє на зони окупації територію переможеної країни. 3) Лінія (смуга), що тимчасово позначає спірні території між сусідніми державами.

ДЕМА́РКА́ЦІЯ КОРДО́НІВ (франц. démarcation — розмежування) — в міжнародному праві визначення лінії *кордону держав-*

Дельтаплани «Славутич».

М. Дель Монако.

Е. Дембовський.

Деметра Кнідська. Коло Бріаксіса. Деталь. Мармур. Близько 340 до н. е. Британський музей. Лондон.

ного на місцевості шляхом встановлення спеціальних прикордонних знаків (стовпів, пірамід тощо). Проводиться створюваними на паритетній основі спільними комісіями заінтересованих д-в на підставі *делімітації кордонів*. Документи Д. к. вступають у силу після обміну сторін листами про затвердження демаркації урядами цих сторін.

ДЕМА́РШ (франц. démarche, букв. — виступ) — дипломатичний акт уряду, відомства закордонних справ або дипломатичного представника однієї держави перед урядом іншої держави. Містить прохання, протест, вимогу, застереження чи погрозу. Д. може бути у формі *ноти дипломатичної*, заяви, *ультиматуму* тощо. Відповідно до норм сучас. міжнар. права погроза силою не може бути змістом демаршу.

ДЕМБО́ВСЬКИЙ (Dembowski) Едвард [25.IV (або 31.V) 1822, Варшава — 27.II 1846, Подгуж, поблизу Кракова] — польський філософ, революц. демократ. Н. в аристократичній сім'ї. З 1839 — в таємній орг-ції «*Співдружність польського народу*», керівник її революц. крила. В 1842 заснував у Варшаві журн. «Огляд науковий». У 1845 вів підготовку повстання в Галичині проти австр. панування, створив революц. орг-цію у Львові. 24.II приєднався до *Краківського повстання 1846*, дістав посаду секретаря диктатора Я. Тиссовського. 26. II Д. ліквідував заколот краківських поміщиків, проголосив скасування сел. повинностей, передання селянам панських земель, заснування нац. майстерень для поліпшення становища робітників. 27.II від імені уряду Польс. республіки вирушив піднімати повстання в Галичині. Вбитий у сутичці з австр. військами. У філос. статтях Д. сформулював принципи революц.-демократичної «філософії творчості», яка обгрунтовувала боротьбу народу за соціальне та нац. визволення. Від ідеалістичної діалектики Гегеля прийшов до матеріалістичних позицій. За поглядами — соціаліст-утопіст.

ДЕМБО́ВСЬКИЙ (Dembowski) Ян [14(26).XII 1889, Петербург — 22.IX 1963, Варшава] — польський зоолог, громад. діяч, академік Польської АН (1952—57 — її президент), член Всесвітньої Ради Миру, іноземний член АН СРСР (з 1958). Закінчив Петерб. ун-т (1912). Осн. праці Д. присвячено вивченню поведінки та зоопсихології різних груп тварин, зокрема явищам «пам'яті», ритмові поділу, *тропізмам* у інфузорій тощо.

ДЕ́МЕЛЬ (Dehmel) Вальтер (9.V 1903, Берлін — 20.VII 1960, там же) — німецький письменник (НДР). Почав друкуватися 1928 в робітн. пресі. В роки фашизму зазнавав репресій. До зб. «В метушні часу» (1947) увійшли вірші й пісні післявоєнного періоду. Перекладав твори рад. і скандінавських літератур.

ДЕМЕ́НЦІЯ (лат. dementia — безумство, божевілля) — стійка втрата раніше засвоєних знань і практичних навиків та неможливість набуття нових. Те саме, що й *слабоумство*

ДЕМЕРДЖІ́-ЯЙЛА́ — гірський масив у центр. частині *Головного пасма Кримських гір*. Вис. до 1356 м. Складається з вапняків та конгломератів. Поверхня платоподібна. Поширений *карст*. Біля підніжжя — кам'яні осипища (хаоси). Схили круті, вкриті дубовими й буковими, вище — сосновими лісами. На вершинах — гірські луки. Район туризму.

ДЕМЕ́РЕДЖ (англ. demurrage, букв.— простій) — у *морському праві* плата за додатково наданий час (т. з. контрсталійний) вантажовідправникові або фрахтувальникові (див. *Фрахт*) для завантаження судна. Тривалість цього часу, так само як і розмір Д., встановлюються угодою сторін, при її відсутності — за строками і ставками, які існують у відповідному порту, якщо немає ставок — сумою видатків по утриманню судна і екіпажу. Питання, пов'язані з Д., в СРСР регламентує ст. 135 *Кодексу торговельного мореплавства СРСР*.

ДЕМЕ́ТРА (Δημήτηρ, Δήμητρα) — в грецькій міфології спочатку богиня родючості й землеробства, а згодом — і покровителька шлюбу та сім'ї. Дочка *Кроноса* й *Реї*, сестра *Зевса*, мати *Персефони*. Д. подарувала людям колосок пшениці й навчила їх хліборобства. Коли дочку Д. Персефону викрав бог підземного царства *Аїд*, Д. розгнівалася, і земля перестала родити, почався голод. Тоді Зевс наказав Персефоні півроку бути на землі з матір'ю, а півроку — в потойбічному світі з Аїдом. У цьому міфі відображено процес щорічного завмирання й відродження рослинного світу. В міфології римлян Д. ототожнювали з *Церерою*.

ДЕ-МЕ́ТЦ Георгій Георгійович [9 (21).V 1861, Одеса — 3.II 1947, Київ] — український рад. фізик і методист. Закінчив Новоросійський (тепер Одеський) ун-т (1885). У 1891—1930 — професор Київ. ун-ту (в 1920—33 — Ін-т нар. освіти), з 1898 — Київ. політех. ін-ту, в 1934 —47 — зав. кафедрою Київ. пед. ін-ту. Наук. дослідження — в галузі теплових явищ і *радіоактивності*. Склав перший курс методики викладання фізики у школах УРСР.

ДЕМИДЕ́НКО Василь Купріянович (н. 13.III 1929, с. Ємільчине, тепер смт Житомир. обл.) — український рад. педагог і психолог, член-кор. АПН СРСР (з 1971). Член КПРС з 1953. В 1952 закінчив Житомир. пед. ін-т. У 1955—56— в Миколаїв. пед. ін-ті (викладач, зав. кафедрою, проректор по навч.-наук. роботі), з 1966 — ректор Бердянського пед. ін-ту. Дослідження в галузі психолого-пед. основ засвоєння учнями історії, питань мотивів *учіння* школярів та формування основ пед. майстерності у студентів пед. вузів. *Тв.:* Психологічні основи засвоєння історії учнями. К., 1970.

М. Д. Ярмаченко.

ДЕМИДЕ́НКО Єфросинія Панасівна [н. 24.IX (7.X) 1916, с. Пологи-Яненки, тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.] — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1956. Трудову діяльність почала колгоспницею в с. Пологи-Яненки, з 1933 — доярка. Працює в держплемзаводі «Колос» Переяслав-Хмельницького р-ну. В 1976 одержала по 6346 кг молока на корову. Депутат Верховної Ради СРСР 5—8-го скликань. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

В. С. Недбайло.

ДЕМИДЕ́НКО Тит Трохимович [2 (14).VI 1891, с. Трушівці, тепер Чигиринського р-ну Черкас. обл.— 21.VII 1959, Київ] — український рад. вчений у галузі рослинництва, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1947. Після закінчення Харків. с.-г. ін-ту (1921) протягом 10 років працював у Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тімірязєва. З 1944 завідував кафедрою рослинництва Укр. с.-г. академії (Київ). Наук. праці — про фізіол. та агрохім. основи живлення с.-г. культур.

ДЕМИ́ДІВКА — селище міського типу Млинівського р-ну Ровен. обл. УРСР. Розташована на обох берегах р. Речі, за 32 км від залізничної ст. Рудня-Почаївська. 2,6 тис. ж. (1978). Плодоконсервний, цегельний, хлібний заводи, птахоінкубаторна станція, міжколг. буд. організація, відділення райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-освітні школи, профес.-тех. уч-ще, 5 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 3 б-ки. Відома з 1570.

ДЕ́МИЧЕВ Петро Нилович (н. 3.I 1918, с-ще Пісочня, тепер м. Кіров Калуз. обл.) — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1939. Н. в сім'ї робітника. В 1937—44 — в Рад. Армії. В 1944 закінчив Моск. хіміко-технологічний ін-т, 1953 — Вищу парт. школу при ЦК КПРС. В 1944—45 — на наук.-пед. роботі. З 1945 — зав. відділом, секретар Рад. райкому партії Москви. В 1950—56 працював в апараті Моск. міськкому партії і ЦК КПРС. У 1956—58 — секретар Моск. обкому КПРС, 1958—59 — керуючий справами Ради Міністрів СРСР. У 1959—60 — перший секретар Моск. обкому КПРС, 1960—62 — перший секретар Моск. міськкому партії. В 1961—74 — секретар ЦК КПРС. З листопада 1974 — міністр культури СРСР. Член ЦК КПРС з 1961. В 1964—66 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС. З 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. У 1959—61 член Бюро ЦК КПРС по РРФСР. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. У 1962—66 — член Президії Верховної Ради СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДЕМІЛІТАРИЗА́ЦІЯ ТЕРИТО́РІЇ (від *де* ... і лат. militaris — військовий) — в міжнар. праві заборона будь-якій державі вдаватися на певній території (в зоні) до заходів військ. характеру: тримати війська, зберігати старі та будувати нові військ. укріплення, бази, споруди, створювати воєнно-пром. об'єкти тощо. Д. т. здійснюється за *договором міжнародним* між заінтересованими державами.

ДЕМІ́Р-КАПУ́ — гірська вершина в центральній частині *Головного пасма Кримських гір,* друга за висотою (1540 м). На схилах — ліси (бук, дуб, граб; трапляються липа, клен, кримська сосна, ялівець). Об'єкт туризму.

ДЕМІРЧЯ́Н Деренік Карапетович [6 (18).II 1877, Ахалкалакі, Грузія — 6.XII 1956, Єреван] — вірменський рад. письменник. Акад. АН Вірм. РСР (з 1953). Друкуватися почав 1893. Перша зб. віршів вийшла 1899. В другій збірці (1913) у поемі «Ленк-Тімур» виступав на захист прав простих людей. У 20—30-х рр. писав твори про боротьбу трудящих Рад. Вірменії за нове життя (повісті «Рашид», «Товариші» та ін.), у роки Великої Вітчизн. війни і в повоєнні роки створив патріотичні новели, оповідання, істор. роман «Вардананк» (ч. 1—2, 1943—46). Автор незакінченого роману «Месроп Маштоц» (ч. I, 1956), кількох п'єс, праць з літературознавства, мовознавства тощо. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДЕМІРЧЯ́Н Карен Серопович (н. 17.IV 1932, Єреван) — партійний діяч Вірм. РСР. Чл. КПРС з 1955. Н. в сім'ї службовця. В 1954 закінчив Єреванський політех. ін-т, 1961 — ВПШ при ЦК КПРС. З 1954 — старший інженер-конструктор, керівник групи н.-д. ін-ту в Ленінграді. З 1955 — старший майстер, нач. цеху, секретар парткому, з 1961 — гол. інженер, директор Єреванського електротех. з-ду. В 1966—72 — секретар, другий секретар Єреванського міськкому партії, 1972—74 — секретар, з листопада 1974 — перший секретар ЦК КП Вірменії. Член ЦК КПРС з 1976. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДЕМОБІЛІЗА́ЦІЯ (від *де...* і *мобілізація*) — 1) Переведення збройних сил і економіки країни з воєнного стану на мирний. 2) Скорочення після війни збройних сил до штатів мирного часу шляхом розформування особового складу військ. частин, з'єднань та установ. 3) Увільнення із збройних сил військовослужбовців після закінчення строку військ. служби. 4) Переносно — ослаблення готовності, активності, пильності, настороженості.

ДЕМОГРАФІ́ЧНА СТАТИ́СТИКА, статистика населення — галузь *статистики*, яка вивчає в певних історичних умовах розвитку суспільства чисельність і склад населення (за класовою належністю і сусп. групами, професією й за галузями нар. г-ва, за статтю, віком, сімейним станом, освітою, національністю, рідною мовою тощо). Д. с. досліджує природний рух населення (народжуваність, смертність); шлюби (одруження, розлучення); переміщення по території (*міграцію населення*); розміщення населення по тер. країни. Д. с. дає кількісну характеристику населення і тих змін, що відбуваються в ньому. Методи, що їх розробляє Д. с., основані на положеннях теорії статистики. Дані про стан населення одержують під час *переписів населення,* відомості про природний рух населення дає поточний облік. Дані про чисельність, склад і розміщення населення використовують для вивчення закономірностей відтворення населення, його руху, для науково обгрунтованого планування розвитку нар. г-ва і перевірки виконання планів, для правильного розміщення виробн., забезпечення всіх галузей нар. г-ва трудовими ресурсами тощо. В СРСР, як і в більшості країн світу, дані Д. с. збирають і обробляють в основному органи держ. статистики. Дані Д. с. публікують у спец. журналах, статистичних збірниках, демографічних щорічниках. Див. також *Народонаселення, Демографія, Переписи статистичні*.

ДЕМОГРА́ФІЯ (від грец. δῆμος — народ і γράφω — пишу) — сукупність знань про відтворення народонаселення. Під відтворенням *народонаселення* розуміють конкретно-історичний процес життя населення, його безперервне буття, відновлення, існування у вигляді сукупності окремих індивідів та різноманітних соціальних спільностей, що є суб'єктами відповідних сусп. відносин. Сучас. Д. являє собою систему наук, до складу якої входить, насамперед, *демографічна статистика,* з якою протягом тривалого часу ототожнювали Д. В 20 ст. розвиваються історична Д., математична Д., економічна Д. та етнічна Д. Всі ці науки вивчають різні аспекти процесу відтворення народонаселення — його динаміку і структуру, взаємозв'язок з соціально-екон. умовами, механізм функціонування і розвиток населення в минулому, сучасному й майбутньому тощо. Узагальнює й синтезує досягнення окремих демографічних наук про відтворення народонаселення теоретична Д., яка вивчає заг. закони народонаселення. Д. тісно пов'язана з такими сусп. науками, як соціологія, географія населення, економіка праці, соціальна гігієна, етнографія тощо.

Дані Д. використовують для характеристики демографічного розвитку, аналізу й оцінки наявної демографічної ситуації та демографічних перспектив, для науково обгрунтованого планування нар. г-ва, сфери обслуговування і культури. Осн. завдання рад. Д. є розробка ефективної демографічної політики, спрямованої на дальше поліпшення умов для формування комуністичного типу відтворення народонаселення. Одним із завдань Д. є критика бурж. теорій народонаселення.

Систематичні дослідження з Д. на Україні почалися після встановлення Рад. влади. В республіці діяв перший в світі Демографічний ін-т (1934—37 — Ін-т демографії та санітарної статистики АН УРСР), який очолював акад. АН УРСР М. В. *Птуха*. З 1938 демографічні дослідження проводились у відділі статистики, а з 1966 — в секторі демографії та відтворення трудових ресурсів *Економіки інституту* АН УРСР.

Літ.: Корчак-Чепурковский Ю. А. Избранные демографические исследования. М., 1970; Паевский В. В. Вопросы демографической и медицинской статистики. М., 1970; Курс демографии. М., 1974; Система знаний о народонаселении. М., 1976; Демографическое развитие Украинской ССР (1959—1970 гг.). К., 1977; Воспроизводство населения в условиях развитого социализма. К., 1978; Новосельский С. А. Демография и статистика. М., 1978; Стешенко В. С. Демография в современном мире. М., 1978.

В. С. Стешенко.

ДЕМОДЕКО́З, залозниця — хвороба тварин (іноді людини), що характеризується почервонінням шкіри, випаданням волосся, появою лусочок, струпів, але без свербежу. Спричинюється кліщами роду Demodex, які паразитують у сальних і потових залозах та волосяних сумках шкіри. Зараження відбувається при контакті здорових тварин з хворими й через предмети догляду. Найтяжчий перебіг Д. у собак, великої рогатої худоби і свиней. Заходи боротьби. Д. важко лікується тому, що кліщі містяться в товщі шкіри. Застосовують емульсію карбофосу, розчин хлорофосу тощо, додержують вет.-сан. правил утримання тварин.

О. О. Шевцов.

«ДЕМОКРАТИЗА́ЦІЯ КАПІТА́ЛУ» — бурж. концепція, за якою поширення акціонерної форми підприємств і розповсюдження дрібних *акцій* серед населення трактується як «*дифузія власності*», що приводить нібито до «*трансформації капіталізму*», до його «демократизації». Концепція виникла наприкінці 19 ст. Грунтується на дрібнобурж. ідеях П.-Ж. *Прудона*. Її активно розробляв Е. *Бернштейн*. В 50-х рр. 20 ст. «Д. к.» стала складовою частиною концепції «*народного капіталізму*». Прихильники «Д. к.» намагаються переконати трудящих капіталістичних країн у тому, що власники дрібних акцій стають нібито співвласниками *акціонерних товариств,* капіталу, а приватна капіталістична власність перетворюється на колективну, нар. власність. Це й означає «демократизацію» капіталу. Проте, така «демократизація» володіння акціями є одним із способів посилення могутності *олігархії фінансової* і пограбування нар. мас (див. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 27, с. 324—325). Ідеологічна спрямованість концепції «Д. к.» полягає в тому, щоб розколоти ряди робітн. класу, посіяти ілюзії про спільність інтересів капіталістів і трудящих у збільшенні капіталістичного виробн., в збереженні приватної власності.

Л. Я. Корнійчук.

ДЕМОКРАТИ́ЧНА НАРА́ДА, Всеросійська демократична нарада — скликана 14—22.IX (27.IX — 5.X) 1917 у Петрограді есеро-меншовицьким ЦВК Рад робітн. і солдатських депутатів і Виконавчим к-том Рад селянських депутатів з метою відвернути маси від наростаючої революції, ослабити загальнонац. кризу в Росії й зміцнити позиції *Тимчасового уряду*. З 1582 делегатів Д. н. 532 належало до партії есерів, 172 — до меншовиків, 136 — до більшовиків. Угодовці спробували нарадою підмінити скликання

Є. П. Демиденко.

П. Н. Демичев.

Д. К. Демірчян.

К. С. Демірчян.

Другого Всеросійського з'їзду Рад і створити новий бурж. коаліційний уряд. У декларації більшовицької фракції, оголошеній на Д. н. 18.IX (1.X), викривалася ця спроба есеро-меншовицьких лідерів, містилися вимоги негайного скликання 2-го Всерос. з'їзду Рад, передачі Радам повноти влади, припинення війни, запровадження робітн. контролю, націоналізації землі та осн. галузей пром-сті. Питання про владу Д. н. по суті не розв'язала. З свого складу вона утворила постійний орган — Демократичну раду *(Передпарламент)*.

ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ США — партія великого монополістичного капіталу. Разом з *Республіканською партією* США становить т. з. двопартійну систему в країні. Засн. 1828. У 1-й пол. 19 ст. об'єднувала плантаторів-рабовласників Пд., частину торг.-пром. буржуазії Пн., яка вела з Пд. ділові операції, значні групи фермерів Зх. і дрібної буржуазії. В 1860, після обрання президентом республіканця А. *Лінкольна*, плантатори Пд. вдалися до заколоту. В ході *громадянської війни в США 1861—65* рабовласників було розгромлено. В 2-й пол. 19 ст. різниця між Д. п. і Респ. партією значно зменшилася. Обидві партії, змінюючи одна одну при владі, стали політ. апаратом великого капіталу. Керівництво Д. п. маскує свої тісні зв'язки з монополіями за допомогою соціальної демагогії, докладає зусиль для зміцнення соціальної бази в середніх і нижчих верствах, заграє з верхівкою профспілок. В грудні 1974 на з'їзді Д. п. (скликається раз на 4 роки) прийнято перший статут партії і екон. програму. Лідерами Д. п. були президенти Т.-В. *Вільсон* (1913—21), Ф.-Д. *Рузвельт* (1933—45), Г. *Трумен* (1945—53), Дж.-Ф. *Кеннеді* (1961—63), Л.-Б. *Джонсон* (1963—69), з 1977 — Дж.-Е. *Картер*. Нац. к-т партії — у Вашінгтоні. Офіц. емблема — зображення осла (з 1874).

ДЕМОКРАТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ГВІНЕ́Ї. Засн. 1947. З листопада 1978 має назву *Партія — держави Гвінеї*.

ДЕМОКРАТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА МАДАГАСКА́Р — див. *Мадагаскар*.

«ДЕМОКРАТИ́ЧНИЙ СОЦІАЛІ́ЗМ» — соціал-реформістська концепція, за якою побудова соціалістичного суспільства нібито можлива шляхом проведення політики класового примирення й окремих реформ у рамках капіталістичної системи. Ця концепція виникла на першому етапі *загальної кризи капіталізму*. Після 2-ї світової війни «Д. с.» проголошено офіційною програмою діяльності с.-д. партій. Представники «Д. с.» Г. Гейтскелл, Е. Кросленд, Дж. Стрейчі (Великобританія), К. *Каутський*, К. Чернец (Австрія), Г. Вайссер, А. Айхлер (ФРН) та ін. заперечують наявність антагоністичних класів і класової боротьби в сучас. капіталістичному суспільстві, необхідність соціалістичної революції, виступають проти знищення приватної власності на засоби виробн.; бурж. д-ву проголошують надкласовою, загальнонародною, гол. фактором і осн. рушійною силою побудови соціалізму. Екон. основою «Д. с.» вони вважають *«мішану економіку»*, яка властива *державно-монополістичному капіталізмові*. За твердженнями прихильників цієї концепції «Д. с.» є «третім шляхом», що протиставляється як альтернатива реальному соціалізмові. Концепція «Д. с.» має на меті дезорієнтувати трудящих капіталістичного світу й спрямувати їхню боротьбу в русло соціал-реформізму. *П. М. Деоненко.*

ДЕМОКРАТИ́ЧНИЙ СОЮЗ НАРО́ДУ ФІНЛЯ́НДІЇ (ДСНФ) — масова політ. організація Фінляндії. Засн. 29.X 1944 Компартією Фінляндії (КПФ) й лівими соціал-демократами. Виступає за розвиток дружніх відносин з СРСР. Представники ДСНФ брали участь у підписанні Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і Фінляндією (1948). У внутр. політиці виступає проти влади великого капіталу. Масова база ДСНФ — робітн. клас і трудяще селянство. Як колективні члени до ДСНФ входять КПФ, Демократичний союз жінок Фінляндії, Академічне соціалістичне т-во. В союзі — 170 тис. членів (1977). Представники ДСНФ 1944—48, 1966—71 і з 1977 входять до складу уряду країни.

ДЕМОКРАТИ́ЧНИЙ ФРОНТ АЛБА́НІЇ (ДФА) — масова громадсько-політ. організація. Створений за ініціативою компартії (див. *Албанська партія праці*) у вересні 1942 на конференції в Пезі для об'єднання прогресивних сил країни у боротьбі проти фашист. загарбників. До серпня 1945 діяв під назвою Нац.-визвольний фронт Албанії (НВФА). В 1942—45 до НВФА входили компартія, орг-ції молоді й жінок, патріоти-антифашисти. Місц. органи НВФА були зародком нар.-демократичної влади. В 1944 адм.-держ. функції НВФА було відокремлено від політичних. Виконавчий орган фронту — Антифашист. нац.-визвольний к-т був перетворений на Тимчасовий демократичний уряд. ДФА діє під керівництвом АПП. Має індивідуальне членство. Найвищий орган — з'їзд (раз на 4 роки), в періодах між з'їздами — Генеральна рада ДФА.

ДЕМОКРАТИ́ЧНИЙ ЦЕНТРАЛІ́ЗМ — керівний принцип організаційної побудови й діяльності марксистсько-ленінських партій, органів держ. влади й держ. управління і громадських орг-цій в СРСР та ін. країнах соціалістичної співдружності. Зміст і вимоги Д. ц. відображено в *Статуті Комуністичної партії Радянського Союзу*. Він означає виборність усіх керівних органів партії знизу доверху; розвиток *демократії внутріпартійної*, періодичну звітність парт. органів перед своїми парт. орг-ціями й перед вищестоящими органами; сувору *дисципліну партійну* й підкорення меншості більшості; безумовну обов'язковість рішень вищих органів для нижчих. Дотримання цих вимог забезпечує органічне поєднання централізму й демократизму. Демократизм комуністичної партії втілюється в рівності прав і обов'язків, високій активності й самодіяльності членів партії, у виборності, підзвітності, змінюваності й широкій ініціативі парт. органів. Усі принципові питання в орг-ціях вирішуються колективно на основі широкого обговорення, повсякденного розвитку *критики і самокритики*. Централізм забезпечується єдністю ідейних, тактичних і орг. принципів, наявністю єдиних для всієї партії Програми, Статуту й партквитка. Партія має єдиний повновладний верховний орган — з'їзд, а в періодах між з'їздами — єдиний керівний орган — Центр. Комітет. Марксистсько-ленінські партії рішуче відкидають усяке протиставлення двох сторін Д. ц., виходять з невіддільності розвитку внутріпарт. демократії від зміцнення парт. дисципліни. Справжня демократія в партії забезпечується проведенням у життя парт. органами волі більшості комуністів. Свобода ж фракцій і угруповань, на якій наполягають опортуністи, означала б по суті заперечення вимог демократизму, підрив *єдності партії*. Для марксистсько-ленінських партій однаково шкідливі і анархічна розбещеність, і бюрократична централізація, яка стримує розвиток ініціативи й активності парт. орг-цій, членів партії. Принцип Д. ц. забезпечує вільний обмін думками між комуністами, їхню високу активність у виробленні й практичному здійсненні політики партії. Д. ц. передбачає тер.-виробничий принцип орг. побудови партії, у відповідності з яким *первинні партійні організації* створюються за місцем роботи комуністів і об'єднуються в районні, міські та ін. тер. орг-ції. Місцеві й первинні парт. орг-ції в своїй діяльності керуються загальнопарт. документами, організовують виконання директив ЦК КПРС, неухильно втілюють у життя політику партії. Парт. орг-ції автономні у розв'язуванні місцевих питань, якщо їхні рішення не суперечать політиці партії. При цьому в партії недопустимі прояви місництва, групових інтересів. Усі парт. орг-ції вирішують питання своєї діяльності, виходячи з генеральної лінії КПРС, директив її найвищих органів. Ідею Д. ц. вперше обгрунтували К. Маркс і Ф. Енгельс. На принципах Д. ц. будувалися створені ними *Союз комуністів, Інтернаціонал 1-й*. Розвиваючи марксистське вчення про пролет. партію, В. І. Ленін у працях *«Що робити?»*, *«Крок вперед, два кроки назад»* та ін. всебічно обгрунтував Д. ц. як керівний принцип її побудови й діяльності. «Ми завжди захищаємо... внутріпартійну демократію,— писав він.— Але ми ніколи не висловлюємось проти централізації партії. Ми за демократичний централізм» (Повне зібрання тв., т. 27, с. 67). *Другий з'їзд РСДРП* (1903) заснував більшовицьку партію на засадах Д. ц. Визнавши вимоги Д. ц. парт. законом, В. І. Ленін і більшовики відстояли ці принципи в боротьбі з меншовиками, що намагалися протягнути ідеї автономізму, не визнавали парт. дисципліни, захищали орг. відсталість.

Відсіч дістали і спроби бундівців та інших націонал-опортуністів нав'язати партії націоналістичний федералізм у її побудові. Опортуністичному гаслу внутріпарт. федералізму більшовики протиставили інтернац. принцип Д. ц., на основі якого трудящі згуртовувалися незалежно від національності. *Перша конференція РСДРП* (1905) визнала принцип Д. ц. безспірним. *Четвертий (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП* (1906) за пропозицією В. І. Леніна закріпив у Статуті партії положення про те, що всі її орг-ції будуються на засадах Д. ц. В прийнятому *Восьмою Всеросійською конференцією РКП(б)* (1919) Статуті партії Д. ц. було визнано керівним принципом її орг. побудови. *Сімнадцятий з'їзд ВКП(б)* (1934) включив до Статуту розгорнуте визначення Д. ц. *Вісімнадцятий з'їзд ВКП(б)* (1939) доповнив його нормами, спрямованими на підвищення активності комуністів на основі Д. ц. Важливе значення мало, зокрема, запровадження закритого (таємного) голосування при виборах місц. парт. органів. У *Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу*, у матеріалах XXIII—XXV з'їздів КПРС знайшов вияв незмінний курс партії на дальший розвиток і неухильне дотримання Д. ц.

Відповідно до Конституції СРСР (1977) організація й діяльність Рад. д-ви також будуються на принципах Д. ц., який, зокрема, забезпечує виборність усіх органів держ. влади знизу доверху, підзвітність їх народові, обов'язковість рішень вищестоящих органів для нижчестоящих. Д. ц. поєднує єдине керівництво з ініціативою й творчою активністю на місцях, високою відповідальністю кожного держ. органу й службової особи за доручену справу.

Принцип Д. ц. має інтернац. характер, велике значення для всіх марксистсько-ленінських партій.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маніфест Комуністичної партії.— Статут Союзу комуністів; т. 16. Установчий Маніфест Міжнародного Товариства; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 6. Що робити?; т. 8. Крок вперед, два кроки назад; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1—10. М., 1970—72; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977. *В. Ф. Шевченко.*

ДЕМОКРА́ТІЯ (грец. δημοκρατία — народовладдя, від δῆμος — народ і κράτος — влада) — форма *політичної системи суспільства*, побудована на визнанні (формальному або фактичному) народу як джерела влади, існуванні в *державі* найвищих виборних органів влади. Д.— класова категорія. Виникнувши в давньогрец. полісах, вона в будь-якому експлуататорському суспільстві існує, по суті, формально—юридично, лише для пануючої меншості і є специфіч. формою здійснення експлуататорами *влади державної*, спрямованої своїм вістрям проти трудящих. Порівняно з феод. сваволею, бурж. Д. була значним кроком уперед. Проголошені в бурж. конституціях формальна рівність і свобода всіх громадян полегшували організацію трудящих у боротьбі за свої інтереси. В епоху імперіалізму монополістична буржуазія розгортає наступ і на формальну Д., здійснюючи поворот до політ. реакції (див. *Буржуазна держава, Режим політичний*).

Принципово новою є *соціалістична демократія*, яка базується на екон., політ. і соціальній основах соціалістичного ладу. В. І. Ленін розглядав соціалістичну Д. як осн. завдання *диктатури пролетаріату*, як демократію справді повну, справді без усяких винятків (див. Повне зібр. тв., т. 33, с. 85). Для *соціалістичної держави*, особливо для *розвинутого соціалістичного суспільства*, характерні нові форми Д., зокрема, дедалі ширша участь громадян в управлінні справами д-ви й суспільства, вдосконалення *державного апарату*, підвищення активності *громадських організацій*, посилення *народного контролю*, зміцнення правової основи держ. і громад. життя, розширення гласності, постійне врахування *громадської думки*. Ці осн. риси дальшого розгортання соціалістичної Д. знайшли законодавче закріплення й гарантії в *Конституції СРСР*, Конституціях союзних (див. *Конституція УРСР*) і авт. республік.

В. В. Копейчиков.

ДЕМОКРА́ТІЯ ВНУТРІПАРТІ́ЙНА — основа будови й діяльності марксистсько-ленінських партій, невід'ємна складова частина керівного принципу орг. будови партії — *демократичного централізму*. Д. в. означає виборність і звітність усіх керівних парт. органів знизу доверху, колегіальність у їхній роботі, участь парт. мас у керівництві парт. життям, регулярне проведення зборів первинних парт. орг-цій, парт. конференцій і з'їздів, пленумів парт. к-тів, зборів активу, розгортання *критики і самокритики*, постійний зв'язок парт. керівників з комуністами, систематичне розширення й зміцнення зв'язків партії з трудящими масами. Розроблені В. І. Леніним осн. положення й вимоги Д. в. сформульовано в *Статуті Комуністичної партії Радянського Союзу*. Д. в. забезпечує рівність у правах і обов'язках усіх членів і кандидатів партії, обов'язкову для всіх *дисципліну партійну* і є необхідною умовою нормального функціонування партії як громад. і самодіяльної орг-ції, її успішного керівництва трудящими масами.

Виняткова важлива в обстановці боротьби за встановлення диктатури пролетаріату, Д. в. набуває ще більшого значення після того, як партія в результаті перемоги соціалістичної революції стає керівною силою суспільства. Ставши правлячою, марксистсько-ленінська партія сприяє максимальному розвиткові *соціалістичної демократії*. Вона допомагає виробленню таких форм і методів, які забезпечують участь усіх груп населення в управлінні д-вою, в соціально-політ., культур. і госп. житті країни. Одним із центр. завдань, які вирішує КПРС у сучас. умовах, є дальше всебічне вдосконалення рад. політ. системи. Заг. напрями роботи партії в цій сфері визначено *Програмою Комуністичної партії Радянського Союзу*, рішеннями XXIII—XXV з'їздів КПРС. Дбаючи про це, партія як ядро політ. системи рад. суспільства водночас піклується про всемірне розгортання Д. в., що є могутнім засобом забезпечення дотримання *ленінських норм партійного життя*, посилення боєздатності партії, піднесення активності її орг-цій і членів, підвищення їхньої авангардної ролі в боротьбі за торжество ідей комунізму. «Послідовний розвиток внутріпартійної демократії, підвищення вимогливості до кожного члена партії — ці ленінські принципи не пройдений етап. Це — основа розвитку партії і в наші дні» (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976. с. 72).

Літ. див. до ст. *Демократичний централізм.* *А. В. Мяловицький.*

Демокріт.

ДЕМОКРІ́Т (Δημόκριτος; бл. 460, Абдери, Фракія — бл. 370 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст, один із засновників античної *атомістики*. Розвиваючи вчення *Левкіппа* про атоми як буття і порожнечу як небуття, Д. твердив, що матерія вічна, що вона не виникає й не зникає і перебуває в постійному русі, в безмежному просторі (порожнечі) й у безконечному часі. Виникають і зникають лише певні сполуки атомів (речі й світи), але не їхня першооснова — атоми й порожнеча. Матеріалістичне світорозуміння Д. базується на принципі детермінізму (див. *Детермінізм та індетермінізм*). Проте Д. ототожнював причинність з необхідністю й заперечував випадковість, а це вело до нашарувань *фаталізму*. Д. піддав критиці реліг.-міфологічні уявлення про богів, безсмертя душі й потойбічний світ. В гносеології відстоював думку про те, що пізнання починається з відчуттів,— це «темне» (емпіричне) пізнання; суть явищ, пізнання істини досягається шляхом «світлого», раціонального пізнання — розуму, але за допомогою чуттів. В суспільно-політ. поглядах, етиці й естетиці Д. відображено інтереси рабовласницької демократії, яка вела боротьбу проти аристократії. В. І. Ленін високо оцінював матеріалістичні погляди Д., назвав матеріалістичну традицію в історії філософії «лінією Демокріта» (Повне зібр. творів, т. 18, с. 120).

Тв.: Рос. перекл.— Фрагменты... В кн.: Материалисты Древней Греции. М., 1955.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Ленін В. І. Філософські зошити. Повне зібрання творів, т. 29; Лурье С. Я. Демокрит. Л., 1970; Асмус В. Ф. Античная философия. М., 1976. *В. С. Дмитриченко.*

ДЕМОНЕТИЗА́ЦІЯ (від *де...* і *монета*) — позбавлення держ. владою монет сили законного платіжного засобу. Монета при цьому зберігає свою вартість лише відповідно до вартості вміщеного в ній металу (за його вагою). Проводиться гол. чин. у зв'язку зі зміною *грошової системи* (напр., при зне-

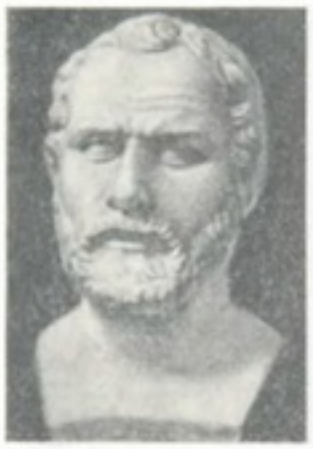

Демосфен.
Скульптура Полієвкта. Мармур. 3 ст. до н. е. Римська копія.

Б. К. Демулен.

В. І. Демут-Малиновський.
Російський Сцевола. Гіпс. 1813. Державний Російський музей. Ленінград.

цінюванні металу, з якого карбується монета, й переході до нового валютного металу). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції здійснено Д. монет, що карбувалися в царській Росії. В СРСР 1961 в зв'язку зі зміною масштабу цін і випуском нових грош. знаків проведено Д.: монети від 5 коп. і більше було вилучено з обігу; за монетами в 1, 2 і 3 коп. збереглася законна платіжна сила.

ДЕ́МОНИ (грец. δαίμων, одн.) — у грецькій міфології й релігії божества, які сприяють людині (добрі Д.) або завдають їй шкоди (злі Д.). У християнській релігії Д.— злий дух, біс, *диявол*.

ДЕМОНОЛО́ГІЯ (від *демони* і грец. λόγος — вчення) — релігійне вчення про злих духів (демонів, чортів, відьом, джинів та ін.).

ДЕМОНСТРА́ЦІЯ (лат. demonstratio — показ) — 1) Процесія, мітинг та ін. форми масового вираження суспільних настроїв (див. *Демонстрація політична*). 2) Наочний метод ознайомлення з явищем, предметом (Д. таблиць, приладів, моделей, дослідів тощо). 3) Загрозливі дії з боку якоїсь д-ви. 4) Переносно — нарочито підкреслена, зухвала поведінка.

ДЕМОНСТРА́ЦІЯ в етології — тип поведінки тварин, що полягає в демонструванні ними своїх видових чи *вторинних статевих ознак* у процесі розмноження або щоб налякати можливого ворога. Під час зустрічі самця й самки звичайно перший (а іноді й обидві тварини) демонструє свої найяскравіші й найхарактерніші ознаки, набираючи певних поз і роблячи особливі рухи; це нерідко супроводиться звуковою Д. Така Д. сприяє синхронізації *статевих циклів* і правильному утворенню пар, запобігає міжвидовій *гібридизації*. В деяких тварин є контрастні плями, смуги тощо, які тварини демонструють при погрозі. Напр., метелики окремих видів раптовим рухом передніх крил відкривають на задніх крилах плями, схожі на великі очі, що надає їм загрозливого вигляду й може запобігти нападові хижака. Див. також *Забарвлення тварин*.

О. Б. Кістяківський.

ДЕМОНСТРА́ЦІЯ ПОЛІТИ́ЧНА — одна з форм масового виразу політ. настроїв шляхом проведення маніфестацій і мітингів. В умовах капіталізму — засіб боротьби трудящих за свої класові інтереси; за соціалізму — форма вияву волі й ентузіазму нар. мас. У Росії перші Д. п. проводили в 60-х рр. 19 ст. студентство й різночинна інтелігенція. В 70-х рр. у Д. п. активно включився робітн. клас. Шляхом проведення Д. п. пролет. партія згуртовувала й дисциплінувала революц. сили. Видатною подією в історії революц. боротьби була *Харківська політична демонстрація 1900*, організована к-том РСДРП. Д. п. супроводились такі виступи пролетаріату, як *«Обуховська оборона» 1901* в Петербурзі, страйк 1902 в Ростові-на-Дону, *Загальний страйк на Півдні Росії 1903*, що охопив значну частину України й Закавказзя. Д. п. поряд з *Жовтневим всеросійським політичним страйком 1905* відіграла важливу роль у підготовці *Грудневого збройного повстання 1905*. В ході Лютневої революції 1917 Д. п. переросла в збройне повстання, внаслідок якого було повалено самодержавство. Квітнева, червнева й липнева Д. п. 1917, які прокотилися по всій країні, в т. ч. на Україні, були важливим етапом у перерастанні бурж.-демократичної революції в соціалістичну й проходили під більшовицькими лозунгами. З перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції Д. п. в Рад. країні набули нового змісту. Вони виражають морально-політ. єдність рад. народу, наочно демонструють досягнення в будівництві комунізму й повсюди проходять у дні всенар. свят. Д. п. ще більше згуртовують рад. народ навколо КПРС, виховують його в дусі рад. патріотизму, пролет. інтернаціоналізму. Аналогічний характер Д. п. мають у країнах соціалістичної співдружності. В капіталістичних країнах Д. п. є могутньою зброєю прогресивних сил у боротьбі проти імперіалізму, неоколоніалізму й расизму, за збереження миру в усьому світі, за соціалізм.

М. В. Коваль.

ДЕ́МОС (грец. δῆμος — народ, населення) — вільне населення давньогрецьких полісів, яке мало громадянські права. Складався з ремісників (деміургів) і дрібних землеробів (геоморів, або агройків). Д. протистояли, з одного боку, родова аристократія *(евпатриди)* й торг. знать, а з другого,— неповноправні верстви суспільства *(метеки, вільновідпущеники)* й раби. Пізніше, з кін. 5—4 ст. до н. е., Д. почали називати бідну (переважно міську) частину населення.

ДЕМОСФЕ́Н (Δημοσθένης; бл. 384 до н. е., Пеанія, Аттіка — 322 до н. е., Калаврія) — давньогрецький оратор і політ. діяч. Н. в сім'ї майстра-зброяра. Оволодів ораторським мистецтвом, складав промови для інших, викладав риторику, виступав у суд. процесах, нар. зборах (збереглися 61 промова й 56 виступів). Все життя боровся за незалежність Афін (див. *Афіни* Стародавні) та об'єднання грец. *полісів* проти *Македонії*. Виголосив ряд пристрасних промов, спрямованих проти македонського царя *Філіппа II* (відомі під назвою «філіппік»). У кінці життя, переслідуваний ворогами, втік з Афін і незабаром отруївся.

Тв.: Рос. перекл.— Речи. М., 1954.

ДЕ́МПІНГ (англ. dumping, букв.— скидання) — продаж товарів монополіями, а також фірмами, які безпосередньо не зв'язані з виробництвом, або урядовими орг-ціями на зовн. ринках за викидними цінами, тобто за цінами, нижчими за витрати виробництва. Характерні риси Д.: велика різниця між високими внутрішніми й низькими експортними цінами, експансіоністські методи придушення конкурентів і завоювання ринків. В епоху імперіалізму Д. набуває масового характеру. Для сучас. етапу *загальної кризи капіталізму* характерним різновидом Д. є валютний Д.— експорт товарів за цінами, нижчими за світові, з країн зі знеціненою валютою.

ДЕМУЛЕ́Н (Desmoulins) Бенуа-Каміль (2.III 1760, Гіз — 5.IV 1794, Париж) — діяч *Великої французької революції*, адвокат і журналіст. Напередодні 14.VII 1789 закликав до антимонархічного збройного повстання. Депутат *Конвенту*, боровся проти *жірондистів*. Підтримував правих *якобінців* на чолі з Ж. *Дантоном*. Видавав газ. «Ле в'є Кордельєр» («Старий кордельєр»). Виступав проти закону про *максимум*, революц. терору, критикував політику М. *Робесп'єра*. За вироком Революц. трибуналу Д. гільйотиновано.

ДЕМУ́РИНЕ — селище міського типу Межівського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,1 тис. ж. (1978). Цех кислототривких виробів Просянського каолінового комбінату, хлібо-, овоче- й бурякоприймальний пункти. Восьмирічна школа, лікарня. Будинок культури, б-ка. Засн. 1922.

ДЕ́МУТ-МАЛИНО́ВСЬКИЙ Василь Іванович [2 (13).III 1779, Петербург — 16 (28).VII 1846, там же] — російський скульптор-монументаліст. У 1785—1800 навчався в петерб. АМ у М. *Козловського*. Академік з 1807. Разом з С. *Пименовим* виконав скульптурне оформлення найвизначніших тогочасних споруд Петербурга. Серед робіт Д.-М.— статуя Андрія Первозванного для Казанського собору (1808), група «Викрадення Прозерпіни» для Гірничого ін-ту (1808—11), скульптури арки Гол. штабу (1827—28); проект пам'ятника князю Володимиру в Києві (у співавторстві з К. Тоном виконав 1850—53 скульптор П. *Клодт*).

Літ.: Шмидт И. М. Василий Иванович Демут-Малиновский. М., 1960.

ДЕМУ́ЦЬКИЙ Данило Порфирович [4 (16).VII 1893, с. Охматів, тепер Жашківського р-ну Черкас. обл.— 7.V 1954, Київ] — український рад. кінооператор, засл. діяч мист. Узб. РСР (з 1944) й УРСР (з 1954). Син П. *Демуцького*. В 1917 закінчив Київ. ун-т. Був фотографом (золота медаль на Міжнар. виставці ужиткових мистецтв у Парижі, 1925). З 1925 — на Одес. кінофабриці ВУФКУ, де зняв фільм «Два дні» (1927). Кілька фільмів створив у співдружності з О. *Довженком*: «Арсенал» (1929), «Земля» (1930), «Іван» (1932, разом з операторами Ю. *Єкельчиком* і М. Глідером). На Ташкентській кіностудії зняв фільми: «Насреддін у Бухарі» (1943), «Тахір і Зухра» (1945), «Пригоди Насреддіна» (1947); на Київ. кіностудії — «Подвиг розвідника» (1947), «Тарас Шевченко» (1951) та ін. Держ. премія СРСР, 1952.

Літ.: Кохно Л. Данило Порфирович Демуцький. К., 1965.

ДЕМУ́ЦЬКИЙ Порфирій Данилович [10 (22).III 1860, с. Янишівка, тепер с. Іванівка Ставищенського р-ну Київ. обл.— 3.VI 1927, Київ] — український рад. фольклорист, хоровий диригент і композитор. Муз. освіту здобув у Київ. духовній семінарії (1876—82). Після закінчення мед. ф-ту Київ. ун-ту

(1889) працював лікарем в с. Охматові на Київщині. Збирав і обробляв нар. пісні; організував нар. хор, з яким виступав у багатьох місцевостях України. В репертуарі хору були укр. нар. багатоголосі пісні, що виконувались у нар. стилі. В 1918 Д. переїхав до Києва; з 1921 працював у етногр. комісії АН УРСР, був професором Муз.-драм. ін-ту ім. М. В. Лисенка. Підтримував творчі зв'язки з профес. (капела «Думка») й самодіяльними хоровими колективами, активно пропагував укр. нар. пісню. Автор вокальних творів («Дума про Федора Безрідного», «Заповіт» та ін. на тексти Шевченка). *Тв.:* Ліра і її мотиви. К., 1903; Українські народні пісні. К., 1951.

ДЕ́МЧЕНКО Василь Григорович (17.III 1831, Золотоніський повіт, Полтавщина — 9.V 1914) — український юрист. Н. в сім'ї дворянина. В 1854 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту. З 1861 викладав у цьому ж ун-ті (професор цив. права). Осн. праці: «Історичне дослідження про показання свідків за російським правом до Петра Великого» (1859), «Сутність спадщини і закликання до спадкування за російським правом» (1877).

ДЕ́МЧЕНКО Марія Софронівна [н. 26.VIII (8.IX) 1912, с. Старосілля, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл.] — ініціатор масового руху колгоспників за високі врожаї цукр. буряків. Член КПРС з 1939. В 1935 на 2-му Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників Д. як ланкова старосільського колгоспу ім. Комінтерну взяла зобов'язання виростити високий на той час урожай цукр. буряків — по 500 ц/га (з кожного гектара закріпленої за ланкою Д. ділянки було зібрано по 523,7 ц коренів). Почин Д. перетворився на масове соціалістичне змагання п'ятисотенниць. У 1945 Д. закінчила Київ. с.-г. ін-т. З 1945 працювала (до 1958 агрономом) у колгоспі ім. Л. Л. Васильєва (тепер Вишгородського р-ну Київ. обл.), потім на дослідних ділянках у радгоспі ім. Л. Л. Васильєва. З 1965 — на пенсії. Автор книги «Полюби землю» (1973). Депутат Верх. Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджена орденом Леніна.

ДЕ́МЧЕНКО Микола Нестерович [9 (21).V 1896—30.X 1937] — рад. партійний і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1916. Н. у м. Лебедині (тепер райцентр Сум. обл.). Був секретарем Самарського губкому РКП(б) у 1920—21, пізніше — наркомзем РРФСР. У 1923—25— секретар Волинського губкому КП(б)У. У 1925—27 — заст. наркома РСІ УРСР—заст. голови ЦКК КП(б)У, заст. наркома землеробства УРСР. В 1928—29 — секретар Київ. окружкому КП(б)У, в 1929—32 — наркомзем УРСР. З 1932 — секретар Київ., пізніше Харків. обкомів КП(б)У. З 1936 — перший заст. наркома землеробства, з 1937—нарком зернових і тваринницьких радгоспів СРСР. У 1934 обраний кандидатом у члени ЦК ВКП(б). На VIII конференції КП(б)У обраний кандидатом, на X—XII з'їздах КП(б)У — членом ЦК КП(б)У. В 1928—31 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У, 1931—37 — член Політбюро ЦК КП(б)У.

ДЕМЧУ́К Остап Якович (літ. псевд.— Стах Юхтименко, Стась Біднота, Юхт; 1900, с. Княжин, тепер Чуднівського р-ну Житомир. обл.— 1945) — український рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1922. Окремими виданнями вийшли зб. оповідань «Комнезамчики» (1925), «Верболози», «Очі», «Пригоди на маневрах», «Чудо», «Ювілей» (усі—1930), «На соціалістичних рейках» (1932); роман «Чорнозем» (1933), «Повість про мачуху» (1941).

ДЕМ'Я́Н Лука Васильович (6.VI 1894, с. Верхні Ворота, тепер Воловецького р-ну Закарп. обл.— 16.V 1968, м. Мукачеве) — український рад. письменник. Автор збірок оповідань «Чорт на весіллю» (1921), «Відьма» (1924), «Із села» (1943), в яких відобразив тяжке життя закарпатського селянства. Після 1945 написав ряд повістей, оповідань і нарисів на сучасні теми. Д. відомий і як збирач фольклору (зб. казок «Зачарована підкова», 1959; «Чарівне серце», 1964; «Казки», 1969).

Тв.: Зустріч. Ужгород, 1961; Оповідання синіх Карпат. К., 1964; Голодний похід. Ужгород, 1977; Рос. перекл.— Свадьба без жениха. М., 1965.

ДЕМ'Я́Н БЄ́ДНИЙ — див. *Бєдний* Дем'ян.

ДЕМ'Я́НОВ Микола Якович [15 (27).III 1861, м. Твер, тепер Калінін — 19.III 1938, Москва] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1929). В 1886 закінчив Моск. ун-т. З 1887 працював у Петровській лісній і землеробській академії, з 1935 — в Ін-ті органічної хімії АН СРСР. Розробив заг. метод добування нормальних насичених *гліколів*, ненасичених *спиртів* та ізомерних їм *оксидів*. Уперше добув і дослідив тетра- й пентаметиленгліколі та їхні оксиди. Вивчав дію оксидів азоту на етиленові вуглеводні. Відкрив заг. закономірність ізомеризації карбоциклічних систем (перегрупування Дем'янова). Премія ім. В. І. Леніна, 1930; премія ім. О. М. Бутлерова, 1924.

ДЕМ'ЯНЧУ́К Василь Климентійович [13.I 1897, с. Надвірна, тепер місто, районний центр Івано-Фр. обл.— 20.XI 1942] — український рад. мовознавець. Закінчив Київ. ун-т (1922). Працював в АН УРСР (з 1919). Автор праць з укр. мови й історії мовознавства: «Гнат (Ватрослав) Ягич (1878—1923)» (1924), «Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в.», «Бібліографічний огляд української діалектології за рр. 1914—1927», «До характеристики гуцульського говору» (всі три — 1928).

Літ.: Жовтобрюх М. А. Василь Климентійович Дем'янчук. «Мовознавство», 1972, № 1.

ДЕНА́РІЙ (лат. denarius, букв.— той, що складається з десяти) — основна римська срібна грошова одиниця. Початок карбування — 269 до н. е. (вага в різний час 4,55—3,41 г). З 3 ст. випуск Д. припинився. На тер. УРСР знаходять скарби Д. і окремі монети.

ДЕНАТУРА́ЦІЯ БІЛКІ́В (від *де...* і лат. natura — природні властивості) — зміна природних властивостей *білків*, спричинена зміною просторової структури їхніх *макромолекул*. Відбувається під впливом високої т-ри, ультрафіолетового й іонізуючого випромінювання, ультразвуку, кислот, лугів, органічних розчинників тощо. В основі Д. б. лежать зміни їхньої вторинної, третинної й четвертинної структури. Проявляється в обмеженні розчинності білків, підвищенні в'язкості білкових розчинів, у втраті здатності їх до кристалізації, ферментативної активності тощо. Д. б. може бути зворотною (ренатурація) з відновлюванням первинних властивостей.

ДЕНАТУРО́ВАНИЙ СПИРТ — етиловий спирт-сирець, до якого додаються неприємні на запах і смак речовини, що розчиняються в ньому і важко виділяються з нього звичайними методами. Застосовують Д. с. як *розчинник* лаків і політур, для тех. потреб.

ДЕНАЦИФІКА́ЦІЯ — процес ліквідації наслідків фашизму в держ., громадсько-політ. та екон. житті Німеччини після розгрому гітлерівської диктатури. Д. мала стати основою демократичних перетворень у країні. Проводилася на основі ухвал *Кримської конференції 1945, Потсдамської конференції 1945* й постанови Контрольної ради в Німеччині (жовтень 1945), які передбачали ліквідацію націонал-соціалістської партії, пов'язаних з нею орг-цій і установ, забезпечення невідновлення їх у будь-якій формі, скасування фашист. законодавства, проведення демократичних реформ у всіх галузях життя країни, покарання воєнних злочинців — винуватців 2-ї світової війни. Д. послідовно проводилася тільки в рад. зоні окупації. Зрив Д. в амер., англ. і франц. зонах призвів до відродження в Зх. Німеччині реакційних мілітаристських сил.

ДЕНАЦІОНАЛІЗА́ЦІЯ (від *де...* і *націоналізація*), реприватизація — повернення державою націоналізованих підприємств і майна у приватну власність. Часткова Д. після 2-ї світової війни здійснена майже в усіх капіталістичних країнах Зх. Європи шляхом продажу частини акцій держ. підприємств приватним особам. Різновидом Д. є продаж монополіям за низькими цінами підприємств, збудованих за держ. рахунок (напр., у США). Трудящі виступають проти Д., вбачаючи в держ. власності засіб обмеження екон. могутності монополій. У країнах, що розвиваються, Д. проводять реакційні й консервативні режими нерідко під тиском іноз. капіталу, який ставить у залежність від Д. екон. і політ. допомогу з боку імперіалістичних держав.

ДЕНБРО́ВСЬКИЙ Єгор (рр. н. і см. невід.) — український гравер кінця 18 ст. У Києві на Подолі мав власну книгарню. В 1792 організував приватну друкарню, в якій таємно видавав (а потім продавав) ксилографії, у т. ч. з текстами не дозволених синодом молитов з малюнками і гравюрами в характері народного *лубка*. В Києво-

П. Д. Демуцький.

Д. П. Демуцький.

М. С. Демченко.

М. Я. Дем'янов.

Дендрит самородної міді.

Печерському історико-культурному заповіднику зберігаються дві дошки його роботи: одна з текстом акафіста «Богородице дево, радуйся», інша — з текстом «Исповедание повседневное коемуждо приличествующее».

ДЕ́НВЕР — місто на Зх. США, на р. Саут-Платт, адм. центр штату Колорадо. 515 тис. ж. (1970). Важливий трансп. вузол. Значний пром. центр — підприємства маш.-буд. (гірниче устаткування, с.-г. знаряддя, радіоелектронні прилади тощо) й харч. (особливо м'ясної й цукр.) пром-сті. Розвинуті хім., гумова, воєнна пром-сть. Ун-т (з 1864). Д. засн. 1858.

ДЕНДРА́РІЙ, дендрологічний сад (від грец. δένδρον — дерево), арборетум — колекція живих дерев і кущів, що можуть рости й зимувати в певній місцевості у відкритому грунті (незахищеному від морозів, снігу, злив тощо). Д. має наук., навч., культур.-осв. і виробниче значення. На Україні найбагатші колекції дерев і чагарників є в Д. Нікітського бот. саду АН УРСР, Центр. республіканському ботанічному саду АН УРСР, в *дендропарках* тощо.

ДЕНДРИ́Т (від грец. δένδρον — дерево) — деревовидний зросток кристалів. Д. утворюються з розчинів, пари або розплавів при швидкій кристалізації речовини в тонких тріщинах, у в'язкому середовищі тощо. Найпоширенішими є Д. самородних металів — міді, срібла, золота, а також гідроксидів марганцю й заліза. Д. льоду є сніжинки.

ДЕНДРИ́Т — розгалужений відросток нервової клітини *(нейрона)*. Сприймає збуджуючі або гальмівні впливи *(імпульси нервові)* ін. нейронів чи рецепторних клітин (іноді — безпосередні мех., хім., теплові подразнення) і проводить їх до тіла клітини. У нервової клітини може бути від одного до багатьох дендритів. Див. також *Аксон*.

ДЕНДРОЛО́ГІЯ (від грец. δένδρον — дерево і λόγος — вчення) — розділ ботаніки, що вивчає деревні рослини, їхню морфологію, систематику, екологію, фітоценологію та географію й використання в нар. г-ві. Дані Д. широко використовуються в теорії й практиці лісівництва, зеленого будівництва тощо. Значний вклад у розвиток Д. внесли вітчизн. дослідники географи й ботаніки С. П. *Крашенинников*, К. І. Максимович, М. М. *Пржевальський*, Г. Ф. *Морозов*, В. Л. *Комаров*, зокрема українські вчені Г. М. *Висоцький*, П. С. *Погребняк* та ін. Спец. курс Д. викладають на лісогосп. ф-тах лісотех. та с.-г. вузів, у лісових та будівельних технікумах.

ДЕНДРОПА́РК — парк ландшафтного типу, що його створюють на базі природних ділянок лісу і штучного *дендрарію*. Має у своєму складі систему мальовничих водойм (ставків, озер), печер, гротів і споруд садово-паркової архітектури (павільйонів, альтанок та ін.). Д. прикрашають фонтанами, каскадами тощо. Об'єкти туризму. На Україні відомі Д.— «*Олександрія*» в Білій Церкві, «*Софіївка*» в Умані, «*Веселі Боковеньки*» в Кіровоградській обл., «*Тростянець*» у Чернігів.обл.та ін.

ДЕНЕ́Б, α Лебедя — зоря 1,3 візуальної *зоряної величини*. Відаль від Сонця до Д. бл. 500 *парсек*, світність у 51 000 разів більша за сонячну.

ДЕНИСЕ́НКО Володимир Терентійович (н. 7.I 1930, с. Медвин, тепер Богуславського р-ну Київ. обл.) — український рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). Член КПРС з 1959. В 1956 закінчив Київ. ін-т театр. мист. ім. Карпенка-Карого і почав працювати на Київ. кіностудії ім. Довженка. Поставив фільми: «Солдатка» (1959), «Роман і Франческа» (1960), «Мовчать тільки статуї» (1962), «Сон» (1964), «На Київському напрямі» (1967), «Важкий колос» (1969), «Осяяння» (1971), «Повість про жінку» (1973), «Женці» (1978), більшість з них — за власними сценаріями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979.

ДЕНИСЕ́НКО Григорій Іванович (н. 29.IV 1919, с. Ходорів, тепер Ржищівського р-ну Київ. обл.) — український рад. вчений у галузі електроенергетики, чл.-кор. АН УРСР (з 1969), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1943. Після закінчення (1948) Львів. політех. ін-ту викладав у ньому (в 1963—71 — ректор). З 1971 — ректор Київ. політех. ін-ту. Осн. праці присвячені дослідженню одночасної передачі електроенергії змінним і постійним струмом по спільних проводах, проблемам створення матем. моделей передачі енергії пульсуючим струмом, вивчення електромагн. процесів у таких передачах, використання енергії сонця, вітру, води в нар. г-ві тощо. На XXV з'їзді Компартії України був обраний кандидатом у члени ЦК КП України. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора.

ДЕНИ́СОВ Сергій Прокопович [12 (25).XII 1909, Розсош, тепер райцентр Ворон. обл.— 6.VI 1971, Москва] — рад. воєначальник, генерал-лейтенант авіації (1940), двічі Герой Рад. Союзу (1937, 1940). Член КПРС з 1930. В Рад. Армії з 1929. Учасник нац.-революц. війни в Іспанії 1936—39, бойових дій на р. Халхін-Голі (1939), рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир авіац. д-зії і начальник військ. авіац. школи. З 1944 — на керівній роботі в Управлінні ВПС Рад. Армії. З 1947 — у відставці через хворобу. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ДЕНИСЮ́К Юрій Миколайович (н. 27.VII 1927, Сочі) — російський рад. фізик, чл.-кор. АН СРСР (з 1970). Після закінчення Ленінгр. ін-ту точної механіки (1954) працює в Держ. оптичному ін-ті (з 1961 — зав. лабораторією). Наук. праці з фіз. оптики. Розробив метод *голографії* з записом у 3-вимірних середовищах (1962). Дослідження в галузі практичного застосування голографії, зокрема — реєстрації і проекції зображень стосовно до створення об'ємного кіно. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Ленінська премія, 1970.

ДЕНІ́ (справж. прізв.— Денисов) Віктор Миколайович [24.II (8.III) 1893, Москва — 3.VIII 1946, там же] — російський рад. графік, засл. діяч мист. РРФСР (з 1932). Навчався у М. Ульянова. На поч. 20 ст. працював у гумористичних журн. «Будильник», «Сатирикон» та ін. В період громадян. війни створив численні плакати («Капітал», 1920; «Установчі збори», 1919, варіант 1921). Ряд плакатів присвятив Україні, її боротьбі проти інтервентів. З 1921 працював у газ. «Правда». Автор низки гострих політ. карикатур. В роки Великої Вітчизн. війни знову звернувся до жанру плаката («На Москву! Хох! Від Москви: ох!», 1941, та ін.). *Літ.:* Свиридова И. А. Виктор Николаевич Дени. М., 1978.

ДЕНІ́ (Denis) Ернест (3.I 1849, Нім — 4.I 1921, Париж) — французький історик-славіст. Викладав в ун-тах у Греноблі, Бордо, з 1896 — в Сорбонні. У 1920 заснував при Паризькому ун-ті Ін-т слов. досліджень. Осн. праці присвятив історії Чехії 15—17 ст.

ДЕНІ́ (Denis) Моріс (25.XI 1870, Гранвіль, Нормандія— 3.XI 1943, Сен-Жермен-ан-Ле, поблизу Парижа)— франц. живописець. Навчався в академії Жюльєна та Школі красних мистецтв— у Парижі. Творчість Д. близька до *символізму*. Писав картини на реліг. та міфологіч. теми («Марфа і Марія», 1896; 11 панно «Історія Псіхеї», 1908—09, ДЕ), портрети, пейзажі.

ДЕНІ́КІН Антон Іванович (1872, біля Варшави — 1947, Анн-Арбор, штат Мічіган, США) — генерал-лейтенант царської армії (1916). Після Великої Жовтневої соціалістичної революції один з організаторів білогвардійської *Добровольчої армії*. Головнокомандуючий контрреволюц. збройними силами Пд. Росії (див. *Денікінщина*). У квітні 1920, після розгрому його військ, втік за кордон.

ДЕНІ́КІНЩИНА — режим, встановлений білогвардійською контрреволюцією на чолі з генералом Денікіним 1919 на Півдні Росії та на Україні. За своїм соціальним змістом Д.— військ. диктатура рос. поміщиків і великої буржуазії. Провідна роль у політ. керівництві білогвард. контрреволюцією належала *кадетам*.

На поч. 1919 Денікіну вдалося захопити Пн. Кавказ, об'єднати під своїм командуванням козачі війська Дону й Кубані, одержати через чорномор. порти від зх. імперіалістів значну кількість зброї, боєприпасів, спорядження. Збройні сили його складалися з *Добровольчої армії*, Донської і Кубанської козачих армій. Навесні 1919 на Пд. став зав'язуватися гол. вузол громадян. війни (див. *Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20* в Росії). Влітку, після тривалих боїв (див. *Луганська оборона 1919*), білогвардійці захопили Донбас, значну тер. від Царицина (тепер Волгоград) до Харкова і Катеринослава (тепер Дніпропетровськ). У липні денікінці поча-

В. М. Дені. «На могилі контрреволюції». Плакат. 1920.

ли похід на Москву. Одночасно значні сили було кинуто на Україну. До жовтня війська Денікіна окупували майже всю її територію. Д. супроводилася масовими репресіями проти трудящих. Лише в Одесі без суду й слідства було розстріляно понад 3 тис. чол., у Харкові — бл. 2 тис., у Катеринославі — понад 3. тис. Проводячи великодерж. шовіністичну політику «єдиної і неділимої Росії», цей режим не визнавав укр. нації; укр. мова і культура зазнавали переслідувань. Під час Д. в усій повноті виявилася контрреволюц. суть угодовських партій. Меншовики та есери стали прямими пособниками Денікіна. Укр. бурж. націоналісти, боячись відновлення Рад. влади, прагнули укласти союз з Денікіним (див. *Петлюрівщина*).

Рад. уряд і ЦК РКП(б) вжили заходів для розгрому військ Денікіна. У денікінському тилу діяло більшовицьке підпілля, розгорнулася партизанська боротьба (див. *Партизанський рух 1918—20, Баштанська республіка 1919, Висунська республіка 1919*). Для керівництва боротьбою трудящих на поч. липня 1919 було створено *Зафронтове бюро ЦК КП(б) України* на чолі з С. В. *Косіором*. Селяни-середняки, переконавшись в антинар. суті Д., рішуче повернули на бік Рад. влади. Після тривалих запеклих боїв (див. *Воронезько-Касторненська операція 1919, Київські операції 1919, Донбаська операція 1919, Харківська операція 1919*) білогвардійців було розбито. Протягом січня і 1-ї пол. лютого 1920 завершено визволення України, а в березні денікінців було розгромлено й на ін. ділянках фронту. Недобитки їхніх військ закріпилися в Криму (див. *Врангелівщина*).

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 39. Всі на боротьбу з Денікіним! — Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні; т. 40. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним; История гражданской войны в СССР, т. 4. М., 1959; Гражданская война на Украине. 1918— 1920. Сборник документов и материалов, т. 2. К., 1967; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977 *Ю. Ю. Кондуфор.*

ДЕНІТРИФІКА́ЦІЯ (від *де...*, грец. νίτρον — селітра і лат. facio — роблю) — відновлення мікроорганізмами *нітратів* (солі азотної к-ти) грунту до молекулярного азоту. Необхідну для відновлення нітратів енергію *денітрифікуючі бактерії* дістають, окислюючи без участі кисню повітря різні органічні сполуки (вуглеводи, солі органічних к-т, спирти тощо). В госп. відношенні Д. шкідлива, бо призводить до збіднення грунту на потрібні рослинам сполуки азоту. Засіб боротьби: *окультурювання грунти.*

ДЕНІТРИФІКУ́ЮЧІ БАКТЕ́РІЇ — бактерії, які в анаеробних (див. *Анаеробіоз*) умовах відновлюють *нітрати*. Кисень нітратів вони використовують для окислювання органічних сполук. Деякі Д. б. можуть відновлювати нітрати, окислюючи сірку. В аеробних умовах (див. *Аеробіоз*) Д. б. діють як амоніфікатори — розкладають азотовмісні органічні речовини до аміаку. До Д. б. належать представники родів Pseudomonas, Thiobacillus та ін. Поширені Д. б. в грунті й воді. Див. також *Денітрифікація*.

В. І. Самойленко.

ДЕ́ННЕ КІНО́ — демонстрування кінофільмів при денному або штучному освітленні; галузь *кінематографії*. Найефективнішим є проеціювання кінофільму на просвічуваний *кінопроекційний екран*, захищений від стороннього світла з боку *кінопроекційного апарата* (спец. спорудою) і з боку глядачів (тіньовим щитом). В такий спосіб кінофільми демонструють у відкритих кінотеатрах або на майданчиках задовго до сутінків, у навчальних закладах (для супроводу лекцій) тощо. В СРСР перший кінофільм при денному освітленні продемонстровано (1925) на просвічуваному екрані.

ДЕ́ННІ МЕТЕ́ЛИКИ — серія (група) родин *метеликів*. Те саме, що й *булавовусі*.

ДЕ́ННІС (Dennis) Юджін (10.VIII 1904, Сіетл — 31.I 1961, Нью-Йорк) — діяч американського й міжнар. комуністичного руху. Член Компартії США з 1927. Н. в сім'ї робітника. Працював електриком, теслярем, докером. Брав активну участь у страйковому русі. З 1938 — член Нац. к-ту Компартії США. В 1944—45 разом з У. *Фостером* та ін. амер. марксистами-ленінцями вів боротьбу з ревізіонізмом і ліквідаторством у Компартії США. В 1946—57 — генеральний секретар, 1957—59 — секретар, з 1959 — голова Нац. к-ту компартії. Не раз зазнавав репресій і переслідувань, 1951—55 перебував в ув'язненні.

ДЕНОМІНА́ЦІЯ (від *де...* і лат. nominatio — найменування) — зміна номінальної вартості грошових знаків для спрощення й полегшення платіжного обороту, обліку і розрахунків та надання більшої повноцінності нац. *валюті*. При Д. грош. знаки попередніх випусків обмінюють на нові у співвідношенні, що забезпечує заміну великої кількості старих *грошей* меншою кількістю нових. В СРСР Д. проведено 1921 та 1922 для ліквідації в *грошовому обігу* наслідків 1-ї світової війни, іноз. воєнної інтервенції та громад. війни і підготовки *грошової реформи* 1922—24. Д. проводилась і 1961. Старі гроші замінювалися новими у співвідношенні 10 : 1. Відповідно в 10 раз знижувалися ціни на товари. Після 2-ї світової війни 1939—45 проведено Д. в ряді зарубіжних держав.

ДЕНОНСА́ЦІЯ (від франц. dénoncer — скасовувати, розривати) — в міжнар. праві повідомлення однією державою іншої про відмову від укладеного між ними договору. В СРСР право Д. міжнар. договорів СРСР належить Президії Верховної Ради СРСР (п. 6 ст. 121 Конституції СРСР).

ДЕНСИМЕ́ТРІЯ (від лат. densus — густий і грец. μετρέω — вимірюю) — вимірювання *густини* рідин і твердих тіл. Густину рідин визначають *ареометрами, пікнометрами* або *густиномірами* (денсиметрами). Для вимірювання густини твердих тіл застосовують метод гідростатичного зважування, що грунтується на *Архімеда законі*. За цим методом тверде тіло зважують на ареометричних, технічних, аналітичних або зразкових вагах спочатку в повітрі (вимірюючи його масу), а потім — у рідині (звичайно в дистильованій воді), густина якої відома. Різниця зважувань становить об'єм тіла; густину визначають відношенням маси до цього об'єму.

ДЕНСИТО́МЕТР — прилад для *денситометрії* проявлених чорно-білих і кольорових *фотографічних матеріалів*. Д. (мал. с. 297) бувають: первинні, дія яких грунтується на фіз. законах (напр., *Малюса законі*), і вторинні, що їх звіряють з первинними; реєструючі і візуальні. Є й мікроденситометри (їх наз. і *мікрофотометрами*) та Д. універсальні. *Г. Л. Буренков.*

ДЕНСИТОМЕ́ТРІЯ (від лат. densitas — густина і грец. μετρέω — вимірюю) — вимірювання ступеня поглинання світла (оптичної густини) проявленими *фотографічними матеріалами*; розділ фотографічної *сенситометрії*. Вдаючись до Д., зважають на те, що оптична густина, або густина почорнілої ділянки світлочутливого шару, яка залежить від геом. будови (апертури) і спектрального складу світлових пучків, є осн. характеристикою проявленого зображення. Ця густина, за якою кількісно й оцінюють кінцевий фотографічний ефект, може бути (за способом вимірювання) регулярною та інтегральною, дифузною й ефективною. Її наз. монохроматичною, якщо вона виміряна з застосуванням монохроматичного пучка. Засобами Д. є *денситометри* і *мікрофотометри*. Особливий вид Д.— вимірювання кольорових полів у проявлених багатошарових кольорових фотоматеріалах. *Г. Л. Буренков.*

ДЕНТИ́Н [від лат. dens (dentis)— зуб] — тканина, що становить основну масу зуба. Дуже міцна завдяки високому вмісту неорганічних сполук (до 70—72%). Осн. речовина Д. побудована з *колагенових волокон* і міжволоконної аморфної речовини; осн. речовину пронизують численні канальці, в які проникають відростки клітин одонтобластів, розміщених на периферії *пульпи*. Д. виявлено й у плакоїдній *лусці*.

ДЕНУДА́ЦІЯ (лат. denudatio— оголювання, розкривання) — сукупність процесів руйнування гірських порід водою, вітром, льодовиками тощо і перенесення продуктів руйнування до нижчих ділянок земної поверхні, де вони нагромаджуються. Внаслідок Д. вирівнюється рельєф, знижуються окремі ділянки земної поверхні, утворюються *педименти, пенеплени* та ін. Інтенсивність процесів Д. залежить від *тектонічних рухів* і кліматичних особливостей району, де відбувається Д., від петрографічного складу гірських порід, характеру грунтово-рослинного покриву та діяльності людини. *М. В. Щербакова.*

ДЕНЬГА́, денга — російська срібна монета 14—18 ст. Була в обігу й на Україні. Спочатку з *гривні* срібла карбували 200 Д., що дорівнювали моск. рахунковому карбованцю.

С. П. Денисов.

Ю. Денніс.

У дендропарку «Софіївка» в місті Умані.

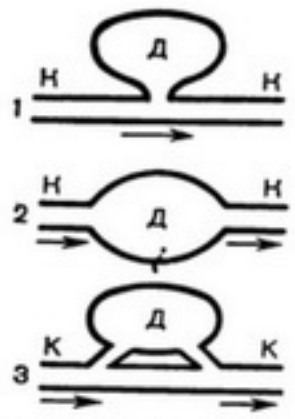

Депо крові. Ймовірна схема співвідношень між кров'яним руслом (КК) і місцем зберігання крові (Д) в різних депо крові: 1 — у селезінці; 2 — в печінці; 3 — в шкірі (стрілками позначено напрям руху крові в кров'яному руслі).

Після грошової реформи 1534 з гривні карбували 300 коп. або 600 Д. З поч. 18 ст. поряд із срібною карбували й мідну Д., що 1849—67 мала напис «денежка», а пізніше — «1/2 копійки».

ДЕОНТОЛО́ГІЯ [від грец. δέον (δέοντος) — належне і λόγος — вчення] — розділ *етики*, що розглядає проблеми *обов'язку*, сферу належного (того, що повинно бути), всі форми моральних вимог та їхнє співвідношення. Термін запровадив 1834 І. *Бентам*, який вживав його для позначення теорії моральності в цілому.

ДЕОНТОЛО́ГІЯ медична — сукупність етичних норм виконання медичними працівниками своїх професійних обов'язків.

Д. включає в себе проблему ступеня відповідальності мед. працівників за життя і здоров'я хворого, питання додержання *лікарської таємниці*, взаємовідносин мед. працівників між собою та ін. Відповідальність за хворого і його здоров'я — головна риса морального обов'язку мед. працівників. Необхідними є індивідуальний підхід до кожного хворого та індивідуальні засоби впливу на нього. Довір'я до лікаря — одна з гарантій успішного лікування хворого. Міжнар. кодекс Д. затверджений (1949) Міжнар. лікар. т-вом у Женеві.

Літ.: Деонтология советского врача. К., 1976; Громов А. П. Права, обязанности и ответственность медицинских работников. М., 1976.

ДЕПАРТА́МЕНТ (франц. département, від départir — розділяти) — 1) Адм.-тер. одиниця у Франції. 2) В деяких д-вах — назва відомства, міністерства (напр., Держ. Д. у США). 3) В дореволюц. Росії — відділ у ряді установ, іноді самостійний держ. орган.

ДЕПЕР'Є́ (Despériers, Des Périers) Бонавантюр (бл. 1500, Арне-ле-Дюк, Бургундія — 1543 чи 1544) — французький письменник-гуманіст. У книзі під лат. назвою «Cymbalum mundi» («Кімвал світу», 1537) висміював як католицтво, так і протестантизм. Книгу було засуджено до спалення. Д. покінчив життя самогубством. У зб. новел «Нові забави й веселі розмови» (вид. 1558) картав монахів, суддів, схоластів, лікарів-шарлатанів.

Тв.: Рос. перекл.— Кимвал мира.—Новые забавы и весёлые разговоры. М.—Л., 1936.

ДЕПЕ́СТР (Dépestre) Рене (н. 29.VIII 1926) — гаїтянський поет. Пише франц. мовою. Учасник революц. руху на Гаїті 1945—46. В 1946—57 навчався в Парижі. З 60-х рр. живе на Кубі. Ранні збірки: «Іскри» (1945) і «Кривавий сніп» (1946). На них помітний вплив поезії В. Маяковського. Автор гостро публіцистичних віршів на захист соціалізму (збірки «Паростки світла», 1951; «Принесене з морських просторів», 1952). Д. викриває расизм, оспівує любов до батьківщини, прагнення трудящих до соціальної справедливості (збірки «Чорна руда», 1956; «Щоденник морської тварини») Написав «Легенду про друге життя Володимира Ілліча Леніна» (1969), зб. нарисів «За революцію, за поезію» (1970), повісті та оповідання.

Тв.: Рос. перекл.— Чёрная руда. М., 1961.

В. С. Харитонов.

ДЕПЛАЗМО́ЛІЗ (від *де...* і *плазмоліз*) — відновлення нормального стану *протопласта* клітини, яка перебуває в стані плазмолізу, що характеризується відставанням протопласта від її оболонки. Здебільшого спостерігається при зануренні плазмолізованих клітин у воду або в розчин, менш концентрований за той, що спричинив плазмоліз.

ДЕПО́ (франц. dépôt, букв.—склад, сховище) — спец. транспортне підприємство, що забезпечує експлуатацію і ремонт *рухомого складу* залізниць і міськ. електротранспорту, а також пожежних машин. Розрізняють Д. локомотивні (електровозні, тепловозні й паровозні), вагонні (вантажні, пасажирські), моторвагонні, трамвайні, тролейбусні й пожежні. Стосовно до рухомого складу міськ. транспорту вживають і назву парк (напр., трамвайний, тролейбусний парки). Складовими частинами Д. є виробничі будівлі з енерг., підйомно-транспортним і технологічним устаткуванням для огляду і ремонту рухомого складу, пристрої для його очищення і миття, постачання паливом, водою, піском та ін. матеріалами, місця, де відстоюється резервний рухомий склад, а також адм.-госп. і побутові будівлі (приміщення).

В. С. Золотарьов.

ДЕПО́ КРО́ВІ — органи-резервуари у людини і вищих тварин, що можуть зберігати ізольовано від загального кровообігу частину (до 50%) усієї крові. Такими органами є *селезінка, печінка, шкіра*. Можливість цих органів резервувати кров зумовлена своєрідною будовою їхньої судинної системи. У селезінці частина крові потрапляє в міжклітинні простори і виявляється виключеною з заг. циркуляції крові; в заг. кровообіг вона включається при скороченні гладеньких м'язів селезінки. Діяльність Д. к. регулюється центральною нервовою системою. Залежно від особливостей фізіол. стану організму співвідношення циркулюючої й резервованої частин крові постійно змінюється. Важка фіз. праця, кисневе голодування, крововтрати зумовлюють вихід крові з депо у кров'яне русло; зниження функції кровообігу, навпаки, сприяє депонуванню крові. Вчення про Д. к. вперше сформулював рос. вчений С. П. *Боткін* (1875).

ДЕПОЗИТА́РІЙ (від лат. depositarius — охоронець вкладу)— в міжнар. праві держава чи міжнар. орг-ція, якій учасники багатостороннього договору доручають зберігати оригінал договору, документи про його *ратифікацію*, про приєднання до договору ін. д-в тощо. Як правило, Д. визначається в тексті договору. Іноді призначають кілька депозитаріїв.

ДЕПОЗИ́ТИ (від лат. depositum — річ, віддана на зберігання) — 1) Грошові суми або *цінні папери*, що їх вносять до держ. установ (банки, ощадні каси) для зберігання, які після настання певних умов мають бути повернені власникові або за його вказівкою передані будь-якій ін. особі. В СРСР операції по Д. проводять судові, нотаріальні, митні, лікувальні та деякі ін. установи, а також громадяни. Не взяті в зазначені строки Д. перераховують до держ. бюджету. 2) *Вклади* в банках і ощадних касах.

ДЕПОЗИ́ТНІ БА́НКИ — банки, що в ряді капіталістичних країн здійснюють кредитні операції переважно за рахунок залучених *депозитів*. Див. також *Банки*.

ДЕПОЛО́ВИЧ Лідія Платонівна [15 (27).XI 1869, с. Ковчин, тепер Куликівського р-ну Черніг. обл.— 20.III 1943, Київ] — український рад. педагог і методист початкової освіти. Закінчивши гімназію (1889), почала вчителювати в сільс. школі на Чернігівщині, з 1909 — учителька поч. школи в Чернігові, з 1927 — у школах Києва. Відома як складач і упорядник посібників для навчання грамоти: «Буквар», складений Д. у 1938, витримав до 1956 19 видань, «Буквар для шкіл грамоти», складений у 1940 для дорослих, витримав 6 видань (останнє — 1963). Померла від голоду під час тимчасової окупації Києва фашист. загарбниками.

ДЕПОНЕ́НТ (від лат. depono — кладу) — фізична або *юридична особа*, яка внесла цінності (звичайно гроші або цінні папери) в *депозит*.

ДЕПОРТА́ЦІЯ (лат. deportatio — вигнання, заслання) — особливий вид *заслання*, що застосовувався за кримінальним законодавством Франції у 18—19 ст. і полягав у виселенні політично неблагонадійних до франц. заморських володінь. В широкому розумінні Д. називають здійснюване в бурж. країнах примусове виселення з місця постійного проживання осіб, визнаних «соціально небезпечними».

ДЕПРЕ́СІЯ (від лат. depressus — пригнічений) в економіці — фаза *капіталістичного циклу*, що настає безпосередньо за *економічною кризою* надвиробництва. Д. характеризується припиненням спаду і застоєм у виробн., недовантаженням підприємств, більш або менш масовим *безробіттям*, млявою торгівлею. Щоб вийти з становища екон. Д., капіталісти знижують витрати виробн., посилюють експлуатацію робітників, знижують заробітну плату, підвищують *інтенсивність праці* тощо. З розвитком *загальної кризи капіталізму* і загостренням усіх його суперечностей період Д. набуває затяжного характеру.

ДЕПРЕ́СІЯ в медицині — хворобливий стан приголомшеності, пригнічення, скорботи, відчаю. Спостерігається при багатьох психічних захворюваннях. Найтиповіше проявляється при *маніакально-депресивному психозі* і при т. з. реактивній депресії. Як вторинне явище депресивні стани можуть виникати і при різних захворюваннях внутр. органів тощо. Легка форма Д. виявляється у зниженому настрої, уповільненні психічних процесів, втраті ініціативи. При тяжкій формі Д. невмотивована туга

стає нестерпною, іноді вона поєднується з тривогою та жахом, хворі не знаходять собі місця, нерідко намагаються заподіяти собі смерть. Часто при Д. спостерігаються маячні ідеї самозвинувачення і самопринижения. Д. супроводиться порушенням *обміну речовин*, ендокринно-вегетативними розладами. Лікування: медикаментозне (антидепресійними засобами), психотерапія, електротерапія тощо; хворих на тяжку форму Д. госпіталізують у психіатричні стаціонари.

«ДЕПРОЛЕТАРИЗА́ЦІЯ КАПІТАЛІСТИ́ЧНОГО СУСПІ́ЛЬСТВА» — буржуазна і реформістська концепція, спрямована на спростування марксистсько-ленінського вчення про місце і роль *робітничого класу* в сучасному капіталістичному суспільстві. Визначаючи *пролетаріат* як клас, що складається виключно з робітників, зайнятих фіз. працею, прихильники цієї концепції Д. *Белл*, Дж. *Гелбрейт* (США), Р. *Арон*, Ж. Фурастьє (Франція), Е. Кросленд (Великобританія), Р. Дарендорф (ФРН) та ін. твердять, що пролетаріат під впливом *науково-технічної революції* перетворюється на представників «середнього класу», ядром якого є службовці, і стає явищем минулого. Неспроможність цих аргументів полягає в тому, що «теоретики» «Д. к. с.» неправильно ототожнюють пролетаріат з найманими працівниками, зайнятими лише фіз. працею. Марксистська теорія не обмежує пролетаріат такими вузькими рамками. У вченні марксизму-ленінізму про класи підкреслюється, що гол. класоутворюючим фактором є різне становище людей щодо *засобів виробництва*. «Розчинення» пролетаріату в ін. верствах бурж. суспільства на ділі означає його розширення за рахунок пролетаризації службовців, представників інтелігенції та ін. верств населення. До того ж кількість робітників у всіх капіталістичних країнах в дійсності не скорочується, а абсолютно зростає. Спостерігається не «Д. к. с.», а його подальша поляризація на два антагоністичні класи—пролетаріат і *буржуазію*. Концепція «Д. к. с.» ставить собі за мету ідейно роззброїти трудящих, спростувати марксистське вчення про класи і *класову боротьбу*, про всесвітньо-історичну революц. місію пролетаріату.

А. І. Кредісов.

ДЕПУТА́Т (від лат. deputo — призначаю, зобов'язую) — 1) Виборний член представницького держ. органу; в СРСР — повноважний представник і виразник волі виборців у Радах народних депутатів (див. *Народний депутат*). 2) Особа, уповноважена колективом (групою) для виконання певного доручення.

ДЕПУТА́ТСЬКА ГРУ́ПА — в СРСР форма співробітництва депутатів Рад на основі добровільного об'єднання їхніх зусиль для виконання спільних завдань, *наказів виборців*, ефективного здійснення прав і обов'язків депутатів. В Д. г. можуть об'єднуватись депутати різних ступенів *Рад народних депутатів* за територіальною і виробничою ознакою на строк повноваження Рад. Так, територіальні Д. г. об'єднують депутатів, *виборчі округи* яких суміжні або збігаються за територією в межах окремих мікрорайонів, житлово-експлуатаційних орг-цій, сільс. населених пунктів. Виробничі Д. г. об'єднують депутатів, зв'язаних спільною трудовою діяльністю на даному підприємстві, в орг-ції, установі або в їхніх підрозділах. Однією з форм діяльності депутатів є депутатські пости. Виконкоми Рад надають депутатам допомогу в створенні Д. г., спрямовують роботу Д. г. на здійснення завдань, що стоять перед Радами. Обсяг і зміст повноважень Д. г. та постів визначаються законодавством про Ради та їхніх депутатів.

В. С. Анджиевський.

ДЕ РА́ДА (De Rada) Ієронім (29.XI 1814, с. Макк'я-Альбанесе, Козенца, Італія — 28.II 1903, там же) — албанський поет, вчений, політ. діяч. Один з визначних представників епохи нац. відродження в Албанії. Учасник нац.-визв. руху італ. народу 1848—49. В поемах «Пісні Мілосао» (1836), «Албанська рапсодія» (1866), «Нещасний Скандербег» (1886) оспівував боротьбу алб. народу за нац. незалежність. Автор праць «Албанська граматика», «Про давність албанської мови», «Характерні риси албанської мови та її граматика».

ДЕРА́ЖНЯ — селище міського типу Хмельн. обл. УРСР, райцентр, на р. Вовк (бас. Пд. Бугу). Залізнична станція. 8,7 тис. ж. (1978). Вперше Д. згадується в істор. джерелах поч. 16 ст. В 1614 дістала *магдебурзьке право*. З того часу до поч. 19 ст. була містом. В 1793 в складі Правобережної України возз'єднана з Росією. Деражнянці брали активну участь у сел. русі під проводом У. *Кармалюка*. Рад. владу в Д. встановлено на поч. грудня 1917. З 1924 Д. — с-ще міськ. типу. В селищі — плодоконсервний, маслоробний, цегельний з-ди, ф-ка побутової хімії, харч. комбінат, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-освітні та музична школи, профес.-тех. уч-ще. 4 лік. заклади, в т. ч. лікарня. Будинок культури, кінотеатр, бібліотека.

ДЕРАЖНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,9 тис. км². Населення 49,7 тис. чол. (1978). У районі — 62 населені пункти, підпорядковані 3 селищним і 24 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Деражня*. Д. р. розташований у межах *Подільської височини*. Поклади торфу, вапняків, глин, піску. Найбільша річка — *Вовк* (бас. Пд. Бугу). Грунти в основному світло-сірі й сірі опідзолені. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, липа, ясен) займають 12,7 тис. га. Серед пром. підприємств найбільші: деражнянські плодоконсервний і цегельний з-ди, ф-ка побутової хімії, харчокомбінат, Лозівський інструментальний, Божиковецький крохмальний з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Деражня). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво молочно-м'ясного напрямів. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 62,9 тис. га, в т. ч. орні землі — 53,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, цукр. буряки, картопля. Розвинуті садівництво та овочівництво. У Д. р.—22 колгоспи, радгосп, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізничні станції: Деражня, Комарівці, Коржівці. Автошляхів — 408 км, у т. ч. з твердим покриттям — 241 км. У районі — 42 заг.-освітні та муз. школи, профес.-тех. уч-ще, 57 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 21 будинок культури, 36 клубів, кінотеатр, 50 кіноустановок, 50 б-к. У смт Деражні — районний краєзнавчий музей, у с. Коржівцях — музей історії. В с. Коричинцях (кол. Шляхові Коричинці) загинув У. *Кармалюк*. У Д. р. видається газ. «Прапор ленінізму» (з 1932).

Г. М. Бєляков.

ДЕРАТИЗА́ЦІЯ (франц. dératisation — знищування пацюків) — заходи, спрямовані на знищування шкідливих гризунів (мишей, пацюків, ховрахів, полівок та ін.), які є носіями збудників *інфекційних хвороб* людини і тварин (чуми, туляремії, лейшманіозів, ящура) та завдають школи г-ву (псують посіви, харч. продукти, фураж). Розрізняють Д. запобіжну і винищувальну. Запобіжна Д. полягає в позбавленні гризунів їжі. Тому харч. продукти зберігають у відповідній тарі, складські приміщення будують на глибоких кам'яних фундаментах, підлогу бетонують, усі отвори закривають металевими сітками. Скирти обкопують канавами. Винищувальну Д. проводять мех., хім. і біол. методами. До мех. методів належить застосування капканів, пасток; до хім.— отрут (зоокумарин, крисид та ін., див. *Зооциди*); до біол.— використання бактеріальних культур, котів, собак, хижих птахів.

ДЕРБЕ́НТ — місто республіканського підпорядкування Даг. АРСР, райцентр; порт на узбережжі Каспійського м. Залізнична станція. 69 тис. ж. (1977). Відомий з 5 ст. як фортеця. З 10 ст.— центр феод. князівства. В 16 — на поч. 18 ст. перебував під владою Ірану (1722—35 — в складі Росії). В 1747 виникло Дербентське ханство з центром у Д. За Гюлістанським мирним договором 1813 Д. відійшов до Росії. В 1904 в Д. засновано с.-д. групу. В лютому 1917 створено Раду робітн. і солдатських депутатів.

Денситометри:
1 — для кольорових фотоматеріалів;
2 — для чорно-білих фотоматеріалів.

Рад. владу встановлено на поч. грудня 1917. Підприємства маш.-буд. (з-ди «Електросигнал» та шліфувальних верстатів), легкої (вовнопрядильна, швейна, килимова ф-ки, килимовий комбінат), харч. (консервний, коньячний комбінати; виноробний, молочний, пивобезалкогольний з-ди та ін.) і буд. матеріалів пром-сті. 4 серед. спец. навч. заклади. Лезгинський театр, краєзнавчий музей.

Архіт. пам'ятки: стіни й фортеці Дербент. оборонної системи (з 6 ст.),

Дербент. Фортечна стіна та башти. 6 ст.

комплекс Джума-мечеть (8—14 ст.) і медресе (15—19 ст.); Мінарет-мечеть (14—19 ст.), Кирхляр-мечеть (17 ст.), лазні (17—18 ст.), Ханський мавзолей (18 ст.); руїни ханського палацу (18 ст.), гауптвахта (19 ст.). За рад. часу Д. реконструйовано, збудовано нові житл. квартали й громад. будівлі.

Дергачі. Пам'ятник-обеліск П. М. Матюшенкові.

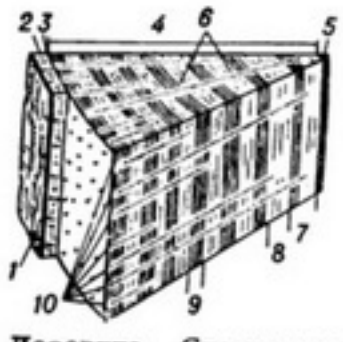

Деревина. Схематичне зображення будови стовбура дерева: *1* — кірка; *2* — луб; *3* — камбій; *4* — деревина; *5* — серцевина; *6* — судини; *7* — річне кільце; *8* — рання деревина; *9* — пізня деревина; *10* — серцевинні промені.

ДЕ́РБІ — місто в центральній частині Великобританії, на р. Деруент, адм. центр графства Дербішір. 218 тис. ж. (1974). Вузол залізниць. Гол. галузь пром-сті — трансп. машинобудування. Розвинута текст. та шкіряна пром-сть. Виготовлення фарфорових виробів. Художня галерея. Архіт. пам'ятки 14—19 ст.

ДЕ́РБІ (англ. derby) — іподромні випробування (скачки) для чистокровних 3-річних скакових коней на дистанції 2400 м (на зарубіжних іподромах 2414 м, або 1,5 милі) і 4-річних рисаків на дистанції 1600 м. Д. організував уперше лорд Дербі в Англії (1778); в Росії запроваджено 1886. В СРСР за типом Д. організовують змагання на завоювання Великого всесоюзного призу.

ДЕ́РВІШ (перс.— жебрак) — мусульманський чернець, послідовник *суфізму*. Ордени Д. почали виникати в 11 ст. Основу вчення Д. становить ідея особистого спілкування людини з богом шляхом містичного екстазу. Значна частина Д. займається жебрацтвом, ворожінням тощо. Ордени Д. існують нині в Пакистані, Індії, Індонезії, Ірані, деяких країнах Африки.

ДЕРГАЧІ́ (до 1943 — Деркачі) — місто Харків. обл. УРСР, райцентр, на р. Лопані (бас. Дону). Залізнична станція. Засн. в 17 ст. як слобода Деркачі. Рад. владу встановлено в грудні 1917. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (22.X 1941—19.VIII 1943) в селищі діяв підпільний райком партії. З 1977 — місто. В Д.— турбокомпресорний, цегельний і молочний з-ди, швейна ф-ка, пром. комбінат, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 5 заг.-освітніх, музична школи, профес.-тех. уч-ще, 5 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 4 клуби, кінотеатр, 2 б-ки. У Д. встановлено меморіальний обеліск на честь уродженця міста П. М. *Матюшенка* — одного з керівників повстання 1905 на броненосці «*Потьомкін*».

ДЕРГАЧІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 108,3 тис. чол. (1978). В районі — 73 населені пункти, підпорядковані міській, 8 селищним і 6 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Дергачі*. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди розчленована річковими долинами, балками та ярами. Поклади буд. матеріалів (глин, пісків). Річки: *Уди, Лопань, Харків* (бас. Сіверського Дінця). Переважають чорноземні й темно-сірі опідзолені грунти. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, клен, липа, береза, осика) займають 21,3 тис. га. Гол. галузі пром-сті: маш.-буд., деревообр. та швейна. Найбільші підприємства: Дергачівський турбокомпресорний з-д, Солоницівська меблева та Вільшанська швейна ф-ки. Працюють комбінат побутового обслуговування (Дергачі) та 8 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового й тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 51,8 тис. га, в т. ч. орні землі — 41,0 тис. га, луки та пасовища — 7,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, овочеві, картопля та соняшник. У Д. р.— 8 радгоспів, 4 птахофабрики, бройлерна ф-ка, 2 навч. г-ва Харків. зооветеринарного ін-ту (с. Черкаська Лозова та смт Мала Данилівка), міжгосп. спеціалізоване г-во по виробн. насіння багаторічних трав (смт Козача Лопань), райсільгосптехніка з виробничим відділенням тощо. Залізничні станції: Дергачі, Козача Лопань, Куряж, Шпаківка, Пересічна, Слатине.

Автошляхів — 270 км, у т. ч. з твердим покриттям — 118 км. У районі — Харків. зооветеринарний ін-т (смт Мала Данилівка), 34 заг.-освітні та музична школи, профес.-тех. уч-ще; 41 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень; 2 санаторії («Вільшани» та «Березівські мінеральні води»). 6 будинків культури, 14 клубів, кінотеатр, 20 кіноустановок, 26 б-к, музей бойової слави (смт Пересічна). В смт Вільшанах Д. р. народився укр. рад. актор А. І. *Крамаренко*, в с-щі Дворічному Куті — укр. рад. зоолог О.О. *Мигулін* і укр. та рос. композитор О. С. *Чишко*, в с. Ярошівці — рос. мандрівник Є. П. *Ковалевський*. В с. Куряжанку (залізнич. ст. Куряж) 1926 було переведено з Полтави дит. колонію ім. М. Горького, очолювану А. С. *Макаренком*. У Д. р. видається газ. «Ленінський шлях» (з 1939).

М. Г. Мироненко.

ДЕРЕВИ́НА, ксилема — тканина рослин, що складається переважно з клітин із здерев'янілими оболонками й виконує провідну, механічну, запасальну, а іноді й видільну функції. До складу Д. входять такі осн. анатомічні елементи: судини, або *трахеї, трахеїди,* деревинні волокна, або *лібриформ,* живі паренхімні клітини, які виконують різні функції, зокрема в них нагромаджуються запасні поживні речовини. У хвойних порід (сосна, модрина, ялина та ін.) Д. має горизонтальні й вертикальні смоляні ходи, порожнину яких вистилають видільні клітини. Розрізняють п е р в и н н у Д., що утворюється клітинами *прокамбію,* і в т о р и н н у Д., що виникає внаслідок діяльності *камбію.* На поперечному розрізі стовбура деревних і кущових порід добре помітні *річні кільця,* які утворюються внаслідок періодичної діяльності камбію протягом року. У багатьох дерев, особливо в пд. широтах, у Д., крім світлої зовн. частини — *заболоні,* є ще внутр., темніша *(ядро деревини),* в клітинах якої відкладаються смоли, дубильні речовини, олії, камеді, ароматичні та барвні речовини тощо. Фіз.-мех. властивості Д. залежать від її вологості та породи дерева. Вона легка (об'ємна маса переважно 500—800 кг/м³), відносно міцна, легко піддається мех. обробці. Густина Д. (приблизно однакова для більшості порід) становить пересічно 1,54 т/м³. Її тепло- і електропровідність відносно невеликі, а звукопровідність значна (швидкість поширення звуку в Д. у 2—17 разів більша, ніж у повітрі). Зовн. вигляд Д. характеризується кольором, блиском, текстурою (малюнком волокон, серцевинних променів) та ін. Косошарість, сучки, гниль тощо погіршують її властивості. Вадами Д. є анізотропність (див. *Анізотропія*), *гігроскопічність,* відносно невелика *вогнестійкість,* схильність до загнивання та ушкодження комахами. Експлуатаційні якості Д. поліпшують сушінням, просочуванням хім. речовинами (напр., *антипіренами, антисептичними засобами, інсектицидами*), фарбуванням тощо. Д. використовують у натуральному вигляді (див. *Лісоматеріали*) або після спец. обробки (див. *Деревинні матеріали*) у будівництві, машино- і суднобудуванні, меблевій пром-сті та ін., як сировину — в целюлозно-паперовій та хім. пром-сті, як паливо тощо.

Літ.: Александров В. Г. Анатомия растений. М., 1966; Перелыгин Л. М., Уголев Б. Н. Древесиноведение. М., 1971: Проценко Д. П. Анатомія рослин. К., 1973.

ДЕРЕВИ́ННІ МАТЕРІА́ЛИ — конструкційні, ізоляційні та виробні матеріали, повністю або частково виготовлені з натуральної *деревини*. Деревинними є *лісоматеріали*, матеріали з деревини пресованої (ущільненої під тиском до 30 МПа, напр. лігностон), модифікованої (просоченої синтетичними смолами, аміаком та ін.), клеєної (з пиломатеріалів, *шпону*, напр. *фанера*). До Д. м. належать і *деревні пластики, деревностружкові плити* й *деревноволокнисті плити*. Порівняно з натуральною деревиною у Д. м., підданих спец. обробці (пресуванню тощо), кращі експлуатаційні властивості (міцність, *вологостійкість* та ін.), вони меншою мірою анізотропні (див. *Анізотропія*). Д. м. застосовують у будівництві (див. *Дерев'яні конструкції*), меблевій пром-сті, судно- й машинобудуванні тощо. Див. також *Деревообробна промисловість*.

Літ.: Шевченко В. А., Мейтин Я. М. Слоистые пластики. К., 1964; Прессованная древесина и древесные пластики в машиностроении. Справочник. М.— Л., 1965; Коротаев Э. И., Клименко М. И. Производство строительных материалов из древесных отходов. М., 1977

ДЕРЕВИ́ЧКА — річка в Житомирській та Хмельницькій областях УРСР, ліва притока р. Случі (бас. Дніпра). Довж. 53 км, площа бас. 327 км². Частково використовують для риборозведення.

ДЕРЕВІ́Й (*Achillea*) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *складноцвітих*. Стебла прямостоячі, висхідні. Листки переважно перисторозсічені. Квітки зібрані в суцвіття — дрібні кошики, об'єднані в загальне щитковидне суцвіття, іноді одиночні; крайові квітки — маточкові, язичкові; серединні — двостатеві, трубчасті. Плід — сім'янка. Понад 200 видів, поширгол. чин. у помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — понад 45 видів, з них в УРСР — 23. Найпоширений. Д. звичайний (A. millefolium). Росте на узліссях, галявинах, луках, по берегах річок. Крайові квітки білі, зрідка рожевуваті. Лікарська рослина. Використовується як кровоспинний засіб і для поліпшення апетиту. *Ендеміком* УРСР є Д. голий (A. glaberrima) — з перисторозділь ними листками й жовтими квітками. Росте лише на гранітних скелях у степовому заповіднику АН УРСР «Кам'яні Могили» Донецької обл.

ДЕРЕВНА́ МА́СА — волокниста маса, одержувана стиранням *балансової деревини* або тріcок. Виготовляють її у *дефібрерах* (з балансової деревини) та *дефібраторах* (з тріcок). Розрізняють Д. м. білу (з деревини без додаткової обробки), буру (з деревини, попередньо пропареної в котлах під тиском) і хімічну (з деревини, обробленої хім. речовинами). Д. м. є напівфабрикатом у виробн. *паперу, картону* й *деревноволокнистих плит*.

ДЕРЕВНА́ СМОЛА́ — один з продуктів *сухої перегонки деревини*. Рідкий конденсат перегонки розшаровується на відстійні смоли і водний дистилят з розчиненими смолами. *Екстрагуванням* водного дистиляту одержують екстракційні смоли. До складу відстійних смол входять *феноли, жирні кислоти* і фенокислоти, *вуглеводні, альдегіди, кетони* і *спирти* тощо; до складу розчинних і екстракційних — феноли, к-ти та їхні похідні. Смоли піддаються фракціонуванню й хім. переробці. Застосовують при брикетуванні деревного вугілля-сирцю, при бурінні нафт. і газових свердловин, у ливарному виробн., при регенерації старої гуми, як гербіциди, при коптінні м'яса і риби тощо. Див. також *Каніфоль, Живиця*.

М. Ю. Кормилов.

ДЕРЕВНІ́ ПЛА́СТИКИ — пластифіковані *деревинні матеріали*, одержувані комплексною мех., термічною та хім. обробкою сировини (лущеного *шпону*, подрібненої *деревини* тощо). Д. п. поділяють на деревношаруваті пластики та деревнопластичні маси. Деревношаруваті пластики (напр., лігнофоль, дельта-деревину) виготовляють у вигляді плит із шпону, який просочують синтетичними смолами, підсушують, складають у пакети і пресують під тиском 10—17,5 МПа при т-рі 120—150° С. Довж. плит 700—5600, шир. 800—1200, товщ. 1—60 мм. Плити зміцнюють сталевими сітками, фольгою, прогумованою тканиною тощо. Деревнопластичні маси (профільні вироби — втулки, підшипники, зубчасті колеса, плиткові матеріали — паркетні плитки та ін.) виготовляють у прес-формах з подрібненої деревини, просоченої синтетичними смолами. Деревні пластики характеризуються значною механічною міцністю, *вологостійкістю*, добрими електроізоляційними властивостями та ін. Їх використовують як конструкційний, електроізоляційний, стіновий та виробний матеріал у машино- й суднобудуванні, електротехніці, будівництві тощо.

І. О. Пашков

ДЕРЕВНОВОЛОКНИ́СТІ ПЛИ́ТИ — плити, відлиті з *деревної маси* з наступним гарячим пресуванням або сушінням; вид *деревинних матеріалів*. Д. п. виготовляють «сухим» (з додаванням 4—6% синтетичних смол) і «мокрим» (у водному середовищі) способами. Розрізняють Д. п. ізоляційні, ізоляційно-опоряджувальні, напівтверді, тверді та надтверді (об'ємна маса відповідно до 250, 250—350, не менша за 400, 850 і 950 кг/м³). Довжина плит 1200—3600, ширина 1000—1800, товщ. 3—20 мм. Вогне-, водо- та біостійкість Д. п. підвищують, вводячи до їхнього складу вогнестійкі наповнювачі (напр., волокна *азбесту*), *антипірени*, просочуючи *антисептичними засобами*. Д. п. застосовують у будівництві, меблевій пром-сті тощо.

ДЕРЕВНОСТРУ́ЖКОВІ ПЛИ́ТИ — плити, виготовлені гарячим пресуванням деревної стружки, змішаної з синтетичними смолами (феноло- і сечовинно-формальдегідними тощо); вид *деревинних матеріалів*. Розрізняють Д. п.: плоского пресування та екструзійні (див. *Екструзія*); одношарові (суцільні та з внутр. каналами) та багатошарові; легкі, середні та важкі (об'ємна маса відповідно до 500, 500—650 та 660—700 кг/м³). Д. п. виготовляють облицьованими (*шпоном*, синтетичними плівками, папером) та необлицьованими. Довжина плит 1525—3600, ширина 1220—1830, товщина 10—52 мм. Д. п. застосовують у будівництві, меблевій пром-сті тощо.

ДЕ́РЕВО—1) *Життєва форма* рослин, що характеризується чітким поділом надземної частини на головне стебло (стовбур) і крону та добре розвиненою кореневою системою. Стовбур і гілки Д. складаються з *деревини* та кори, різною мірою здерев'янілі і вкриті вторинною покривною тканиною — *перидермою*. Д.— звичайно великі (здебільшого не нижчі за 2 м) рослини, зовн. вигляд яких зумовлюється характером *галуження* гілок, що утворюють крону. Найвищі з Д. досягають 100—155 м (евкаліпти, секвойядендрон), найтовщі — 10 м у діаметрі (баобаби, секвойядендрон). Д.— багаторічні рослини: тривалість їхнього життя становить десятки і сотні років. Поширені у вологих і частково посушливих областях від екваторіальної до помірно холодної смуги (див. *Ліс, Садівництво*). 2) Матеріал, застосовуваний у будівництві, архітектурі (див. *Дерев'яна архітектура*), декоративному мист-ві тощо.

Деревій звичайний: *1* — квітуча верхівка рослини; *2* — квітка; *3* — прикореневий листок.

ДЕ́РЕВО МАНДРІВНИКІ́В (Ravenala madagascariensis) — деревовидна рослина род. бананових. Стовбур досягає вис. 10 м. Листки великі, віялоподібні, в довгих піхвах яких збирається вода, що її використовують як питну (звідси назва). Квітки більш-менш неправильні, здебільшого двостатеві, зібрані в колосоподібні суцвіття. Плід — ягода (подібна до огірка) або коробочка. Д. м.—*ендемік* о-вів Мадагаскар та Реюньйон.

Дерево мандрівників.

ДЕРЕВОГРИ́ЗОВІ (Lyctidae) — родина жуків. Тіло завдовжки 2—6 мм, плескате, видовжене: вусики з 2-члениковою булавою, лапки — 5-членикові. Личинки білуваті, червоподібні. Розвиваються Д. в сухій деревині, якою живляться жуки й личинки. Понад 100 видів, поширених майже по всій земній кулі, в СРСР — 6 видів, з них в УРСР — 2, найпоширеніший — деревогриз борознистий (Lyctus linearis). Д.— шкідники мертвої деревини; пошкоджують будівлі, паркети, стовпи, меблі, дендрологічні колекції тощо. Заходи боротьби: просочування *інсектицидами* деревини або покриття її поверхні захисними речовинами.

І. К. Загайкевич.

ДЕРЕВООБРО́БНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь пром-сті, підприємства якої за допомогою механічної та хіміко-механічної обробки й переробки *деревини* виготовляють широкий асортимент матеріалів, напівфабрикатів і готових виробів для нар. господарства й потреб населення. Осн. продукція: пиломатеріали, чорнові заготовки й чистові деталі для вагоно-, авто-, авіа- й суднобудування, меблевої, музичної, текст. і взут. пром-сті й

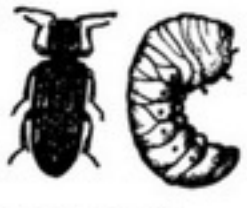

Деревогризові. Деревогриз кавказький. Жук і личинка.

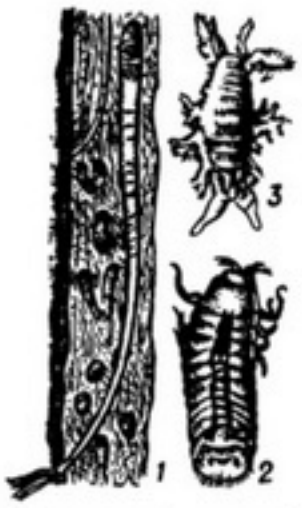

Деревоточці морські:
1 — тередо і його ходи в куску дерева (зменшено);
2 — лімнорія (збільшено);
3 — хелюра (збільшено).

с.-г. машинобудування, стандартні дерев'яні будинки й столярні вироби (віконні й дверні блоки, плінтуси, дошки для підлог, панелі тощо), шпали, тара, спортивний інвентар, столярні, деревностружкові, деревноволокнисті плити, фанера тощо (див. *Деревинні матеріали*). Осн. сировину Д. п. одержує від підприємств *лісозаготівельної промисловості*.

Деревообробка в кустарній і ремісничій формі — один з найдавніших видів діяльності людини. В Росії деревообробка як галузь пром-сті почала розвиватися на поч. 18 ст., коли виникли перші лісопильні з-ди. В 2-й пол. 19 ст. з'явилося фабрично-заводське виробн. меблів (див. *Меблева промисловість*), столярних виробів, фанери й сірникової соломки. В 1913 в країні було вироблено 14,2 млн. м³ пиломатеріалів, 204 тис. м³ фанери.

Великого розвитку набула Д. п. за роки Рад. влади. Підприємства Д. п. розміщені по всій тер. СРСР. Понад 60% її продукції виготовляється в РРФСР, де є осн. запаси лісосировинних ресурсів. У 1977 в СРСР вироблено 109,5 млн. м³ пиломатеріалів, 2,2 млн. м³ фанери. За виробництвом пиломатеріалів Рад. Союз з 1957 посідає 1-е місце в світі. На Україні Д. п. за роки п'ятирічок перетворилася на велику індустріальну галузь. У Д. п. України переважає комбінований тип підприємств, де зосереджено кілька різних виробництв, зокрема *Вигодський дослідний лісокомбінат*, Надвірнянський лісокомбінат, *Свалявський лісокомбінат* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, Тересвянський, Івано-Франківський, Київський деревообробні комбінати, *Костопільський домобудівний комбінат*. Значну питому вагу серед підприємств Д. п. мають спеціалізовані меблеві підприємства — *Житомирський меблевий комбінат, Київська меблева фабрика* імені В. Н. Боженка тощо.

Тех. прогрес у Д. п. СРСР тісно пов'язаний з комплексним використанням деревини, комплексною механізацією та автоматизацією виробничих процесів, дільниць, цехів і підприємств на базі впровадження у виробн. потокових механізованих і автоматизованих ліній, агрегатних верстатів та ін. сучас. високопродуктивного устаткування з програмним керуванням. На Україні проблемами розвитку Д. п. займаються Укр. н.-д. ін-т мех. обробки деревини, проектно-технологічні ін-ти «Укрдіпромеблі», «Укрдіпролісдеревпром» (усі — в Києві), Івано-Франківський проектно-конструкторський технологіч. ін-т та ін.

В ін. соціалістичних країнах Д. п. розвинута у Польщі, Румунії, Чехословаччині, Угорщині, Болгарії. Серед капіталістичних країн Д. п. займає провідне місце в економіці Швеції, Фінляндії, Норвегії, Канади. Значного розвитку Д. п. набула в США, Японії, ФРН, Франції.

Виробництво найважливіших видів продукції деревообробної промисловості УРСР

Продукція	1940	1965	1977
Пиломатеріали, млн. м³	3,0	9,0	8,3
Фанера, тис. м³	31,2	156,1	196,7
Деревностружкові плити, тис. м³	—	172,0	865,9
Деревноволокнисті плити, млн. м³	—	4,2	25,7

Деревообробна промисловість. 1. Автоматична лінія по розпилюванню круглого лісу на Київському деревообробному комбінаті. 2. Вивантажування шпону з роликової сушарки на Львівському фанерному заводі. 3. На заводі деревностружкових плит Надвірнянського лісокомбінату. Івано-Франківська область. 4. Виробництво деревноволокнистих плит на Вигодському лісокомбінаті. Івано-Франківська область. 5. Автоматична лінія облицьовування меблевих щитів на Житомирському меблевому комбінаті. 6. В опоряджувальному цеху Кіровоградського меблевого комбінату.

Літ.: Ступнев Г. К., Хасдан С. М., Плахов В. Н. Деревообрабатывающая промышленность за годы девятой пятилетки. М., 1976; Основы экономики лесопильно-деревообрабатывающей промышленности. М., 1977; Оксанич Э. Я., Щетинин А. Б. Совершенствование планирования на деревообрабатывающих предприятиях. К., 1977; Народное хозяйство СССР в 1977 г. Статистический ежегодник. М., 1978; Народне господарство Української РСР у 1977 році. Статистичний щорічник. К., 1978.

М. А. Гонтар.

ДЕРЕВООБРО́БНИЙ ВЕРСТА́Т — машина, на якій обробляють натуральну *деревину* або *деревинні матеріали*. Розрізняють верстати дереворізальні (найпоширеніші), гнутарні, складальні, для нанесення клею та опоряджувальні. На дереворізальних верстатах виготовляють заготовки, деталі та вироби заданих форм і розмірів з поверхнею необхідної якості. До них належать верстати розпилювальні (*лісопильні рами*, стрічково- і *круглопилкові верстати*), поздовжньофрезерні (чотирибічні поздовжньофрезерні, *рейсмусові верстати, фугувальні верстати*), а також *фрезерні верстати, лущильні верстати, стругальні верстати, токарні верстати, довбальні верстати, шліфувальні верстати* та ін. Верстати такого типу бувають: заг. призначення та спеціальні; комбіновані, на яких водночас виконують кілька операцій, та універсальні (з заміною інструменту), де операції виконують поперемінно. Є також верстати: напівмеханізовані, механізовані, напівавтоматичні та автоматичні; одно- і багатоопераційні, на яких (водночас і послідовно) виконують кілька операцій на оброблюваній деталі; стаціонарні й пересувні. В разі потреби верстати об'єднують в *автоматичні лінії* і *потокові лінії*. Швидкість подавання матеріалу на Д. в. до 100 м/хв і більше, швидкість різання до 100 м/с, потужність гол. *приводу* переважно 1÷100 кВт. На гнутарних верстатах заготовкам надають певної форми, не порушуючи зв'язку між частинками деревини. Складальні верстати застосовують для з'єднування (шипами, шурупами, цвяхами та ін.) деталей у вузли та вироби. Вер-

стати для нанесення клею оснащують впорскувальними механізмами, вальцями тощо. На опоряджувальних верстатах деталі і вироби фарбують, наносять на них декоративні покриття та ін. Див. також *Деревообробна промисловість.*

Літ.: Манжос Ф. М. Дереворежущие станки. М., 1974. *Ф. М. Манжос.*

ДЕРЕВОРИ́Т — *гравюра,* яку виконують на дошці з дерева, розпиленого впоперек. Найкращим матеріалом для Д. є самшит, груша, бук, горіх і вишня. Див. *Ксилографія.*

ДЕРЕВОРІ́З — *гравюра,* яку виконують на дошці з дерева, розпиляного вздовж.

ДЕРЕВОРІ́ЗАЛЬНИЙ ІНСТРУМЕ́НТ — інструмент для обробки натуральної *деревини, деревинних матеріалів* і деталей різанням. Д. і. складається з різальної частини (однієї або кількох), що її виготовляють з матеріалів, стійких проти зношування (легованих та вуглецевих інструментальних сталей, *твердих сплавів, абразивних матеріалів*), та кріпильного пристрою, за допомогою якого Д. і. закріплюють на *деревообробних верстатах* або утримують у руках. Розрізняють Д. і. ручний, механізований і верстатний. До ручного Д. і. належать: *пилки,* сокири, стамески, рубанки, *долота, свердла,* циклі, *струги,* штихелі тощо. Механізованим наз. ручний інструмент з електр. або пневматичним *приводом* (напр., електропилки, пневмо- та електродрелі). До верстатних Д. і., що їх встановлюють на дереворізальних верстатах, належать: пилки (на розпилювальних верстатах), *фрези,* ножі стругальні, лущильні та ін. (на фрезерних, стругальних, лущильних, рубальних та ін. верстатах), свердла, *зенкери* і долота (на свердлильних та довбальних верстатах). Таким інструментом є також циліндри, диски та безконечні стрічки з абразивною шкуркою, полірувальні барабани з тканини, змащеної абразивною пастою (на шліфувальних та полірувальних верстатах), де різання здійснюється зернами абразиву, тощо. Швидкість різання матеріалів верстатними Д. і. до 100 м/с.

Літ.: Грубе А. Э. Дереворежущие инструменты. М., 1971. *Ф. М. Манжос.*

ДЕРЕВОСТА́Н, лісостан — ділянка лісу, однорідна за складом порід, віком дерев, ярусністю, густотою, запасом деревини, *бонітетом лісу,* його типом тощо. Д. з дерев однієї породи наз. чистим, з кількох порід — мішаним. Д. з деревних порід, які розташовані кількома ярусами, вважають складним. За віком розрізняють Д. абсолютно одновікові, умовно одновікові й різновікові (див. *Вік* у біології). За походженням розрізняють Д. природні і штучні, насінні (що виросли з насіння) і порослеві (утворюються з порослі від пня й коріння). *С. А. Генсірук.*

ДЕРЕВОТО́ЧЦІ МОРСЬКІ́ — екологічна група переважно прибережних морських безхребетних (*двостулкових молюсків, ракоподібних*), що пристосувались до життя в деревині, якою і живляться. Бл. 200 видів, поширених переважно в морях теплих і помірних кліматичних зон. У морях СРСР — бл. 10 видів; у Чорному м.— 5 видів. Найпоширеніші з Д. м.: молюски *тередо,* т. з. корабельний черв'як, ракоподібні — лімнорія (Limnoria tuberculata) і хелюра (Chelura terebrans). Д., оселяючись у дерев'яних частинах портових споруд і суден, спричинюють руйнування їх. Заходи боротьби: переведення суден на деякий час у прісну воду, просочування деревини отруйними для Д. м. речовинами.

К. О. Виноградов.

ДЕРЕ́ВСЬКА Олександра Аврамівна [10(23).IV 1902, м. Грозний — 22.VI 1959, м. Ромни, Сум. обл.] — мати-героїня, яка усиновила 48 дітей різних національностей. Член КПРС з 1952. Під час громадян. війни усиновила 3-х сиріт, згодом ще 1 та 44-х, батьки яких загинули в роки Великої Вітчизн. війни. Виховала всіх гідними громадянами Країни Рад. Відзначаючи материнський подвиг Д., її виняткову самовідданість і патріотизм, Президія Верховної Ради СРСР 1974 присвоїла їй почесне звання «Мати-героїня». Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Ім'я Д. носить школа-інтернат у Ромнах.

Г. А. Литвинова.

ДЕРЕВ'Я́НА АРХІТЕКТУ́РА — один з найдавніших видів будівельної діяльності людини, архіт.-мистецька творчість, якій притаманна особлива специфіка, зумовлена характером матеріалу й буд. прийомами. Дерево завдяки своїм властивостям було в минулому осн. буд. матеріалом у лісових р-нах Росії, на Україні та в Білорусії, а також у ряді західноєвропейських і ін. країн. Через недовговічність дерева майже всі давні споруди зникли, і при вивченні історії Д. а. дослідники здебільшого спираються на свідчення істор. джерел, а також на невелику кількість збережених пам'яток, в основному 18—19 ст., меншою мірою — 15—17 ст. Укр. Д. а., як і російська та білоруська, формувалась на основі давньорус. архітектури. Спільність рис Д. а. в укр., рос. і білорус. народів полягає у зрубній конструкції (див. *Зруб*; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Археологія*, т. 1, стор. 272—73). З дерева будували житл. та госп. споруди (комори, *гражди* тощо), храми й палаци, оборонні укріплення — замки (на Киселівці в Києві, 1548, майстер Служка; в Острі, 1649, майстер Шутковський), *башти,* фортеці, *частоколи* (вали Білгорода, тепер с. Білогородка Київ. обл., 10 ст.), *дитинці,* мости, *кремлі, городища.* Найпоширенішим на Україні було трикамерне *житло.* На його основі створювалося житло заможних верств населення зі складнішим плануванням і численними приміщеннями. У різних р-нах України склалася своєрідна культова Д. а. В плануванні укр. дерев'яних храмів застосовували два основні типи компонування зрубів — тризрубні, розташовані на одній осі (тридільна форма плану), та п'ятидев'ятизрубні, розташовані на двох взаємноперпендикулярних осях (хрещата форма плану). Різні за формою зруби й завершення створюють велике розмаїття образного розв'язання дерев'яних храмів на Україні (див. також *Восьмерик, Опасання, Одвірок, Піддашшя*). Для буковинської школи характерні тризрубні храми хатнього типу з плоскими стелями (церква Миколи в Берегометі, 1786) або банями без заломів чи з двома заломами, схованими під чотирискатними покрівлями (церкви Миколи в Поляні, 1618; Троїцька в Чернівцях, 1774, перенесена до Львова). Для Поділля типові храми з шоломоподібними (церква Івана Богослова в с. Скориках Терноп. обл., 1744) або барокковими верхами (Успенська церква в Чорткові Терноп. обл., 1738). Гуцульщина відзначається невеликими, хрещатими одноверхими (церква Богородиці в с. Ворохті Івано-Фр. обл., 18 ст.), триверхими (церква в с. Слюдному Івано-Фр. обл., 19 ст.) чи п'ятиверхими (церква в с. Рожневі Івано-Фр. обл., 1867) храмами. Бойківські храми — тризрубні в плані, з вищим завершенням над центр. зрубом та з великою кількістю заломів (*Миколи церква* з с. Кривки, 18 ст., перенесена до Львова; собор Богородиці в Маткові Львів. обл., 1838; церква Миколи в Турці Львів. обл., 1-а пол. 18 ст., будівничий *Прокопій*). Для лемківських храмів характерна композиція мас з барокковими верхами й високою баштою-дзвіницею над бабинцем (Покровська церква в с. Канора, 1792, перенесена до Києва). В закарп. культовій Д. а. простежуються риси двох стилів: романського — скатні покрівлі й висока башта з наметовим верхом над бабинцем (церкви Миколи в Середньому Водяному, 1428, і Колодному, 1470) й готичного — завершення у формі башти з одним високим шпилем (церкви Успіння в Новоселиці, 1656; Параскеви в Олександрівці, 17 ст.;

Дерев'яна архітектура. Михайлівська церква в селі Крайниковому (тепер Закарпатської області). 1668.

Дерев'яна архітектура. Церква в селі Олександрівці (тепер Хустського району Закарпатської області). 17 ст.

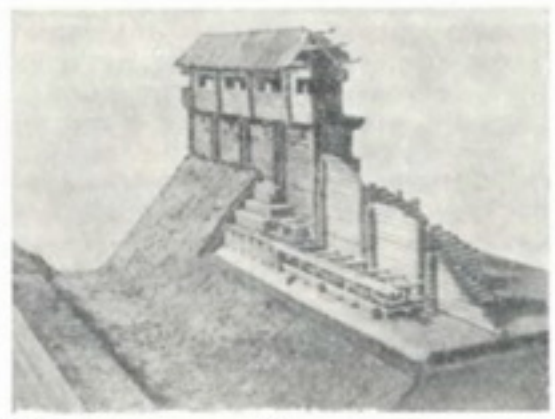

Макет укріплень Білгорода (тепер село Білогородка Київ. обл.). 10—12 ст. Реконструкція М. В. Городцова та Б. О. Рибакова.

Палац у селі Коломенському (тепер у складі Москви). Східний фасад. 1667—68. Будівничі С. Петров та І. Михайлов. Реконструкція.

М. Г. Дерегус.

Миколи в Данилові, 1779). Для галицької школи типова різноманітність вибагливих за формою верхів — бань, з опасанням або піддашшям (*Юра церква* в Дрогобичі, 15 ст., реконструйована 1600, 1654). Для культової Д. а. Лівобережної України властиві розвинуті у висоту складові частини споруди — основний об'єм, похилі й вертикальні частини заломів, відсутність опасань та піддашшя, а замість *гонти* — шалювання дошками (храм у Ромнах, 1764, перенесений до Полтави, не зберігся; Воскресенська церква в с. Березній Черніг. обл., 1759, майстер П. *Шолудько*, іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, стор. 224—225; *Троїцький собор* у м. Новомосковську Дніпроп. обл., 1775—78, майстер Я. *Погребняк*, та ін.). В рос. Д. а. до осн. об'єму споруди асиметрично додавали різні прибудови, вівтарі, трапезні тощо. Часто створювалося вільне й досить мальовниче групування зрубів (палац у с. *Коломенському* під Москвою). В культовій Д. а. поряд з найпростішими клітними однозрубними храмами з двоскатними покрівлями й завершеннями у вигляді маківки (Лазарєвська церква Муром. монастиря, кін. 14 ст.) поширені були шатрові (Успенська церква в Кондопозі, Кар. АРСР, 1774), а також багатоверхі храми (Преображенська церква в *Кижах*, 18 ст.). Для пам'яток Д. а. Польщі (костьоли в Дембно й Гривальді — обидва 2-а пол. 15 ст.), Румунії (церква в Філдул-де-Сус, 2-а пол. 17 ст.), Чехії (церква в Бодружалі, 1658) характерне поєднання специфіки дерев'яного будівництва з майстерною інтерпретацією у формах зрубів, покрівель і деталей стилів мурованої зх.-європ. архітектури *(готики, барокко, класицизму)*. В Скандінавії склався тип храмів з подвійним каркасом («ставкірка» в Боргунні, Норвегія, бл. 1150). Храми каркасного типу відомі в Японії й Китаї з перших ст. н. е. (храм Кондо в монастирі Хорюдзі, поблизу Нара, 1-а пол. 7 ст.). Дерево як буд. матеріал широко використовують у сучас. архітектурі. Завдяки відповідній обробці його, застосуванню спец. клеїв для з'єднування дерев'яних елементів (див. *Дерев'яні конструкції*) створюються конструктивні елементи для будівництва пром., с.-г., житл., спорт. (криті стадіони, катки, велотреки) та громад. (школи, дитячі заклади, пансіонати, ресторани тощо) споруд. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Логвин Г. Н. Украинское искусство (X—XVIII вв.). М., 1963; Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України. К., 1970; Самойлович В. П. Українське народне житло. К., 1972; Макушенко П. И. Народная деревянная архитектура Закарпатья. М., 1976; Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. К., 1976. *В. П. Самойлович.*

ДЕРЕВ'ЯНА ГРЕ́БЛЯ — гребля, що її основні несучі конструкції виготовлені головним чином з *деревини* (здебільшого з дерев хвойних порід). За конструкцією основи (*флютбета*) розрізняють Д. г. (мал.) пальові, зрубові та пальово-зрубові. Споруджують їх для незначних напорів води (2—4, рідше 4—8 м), звичайно водозливними (див. *Водозливна гребля*). Отвори Д. г. перекривають кількома (за висотою) дерев'яними щитами, що ними оперують за допомогою підйомників-коловоротів (пересувних або стаціонарних).

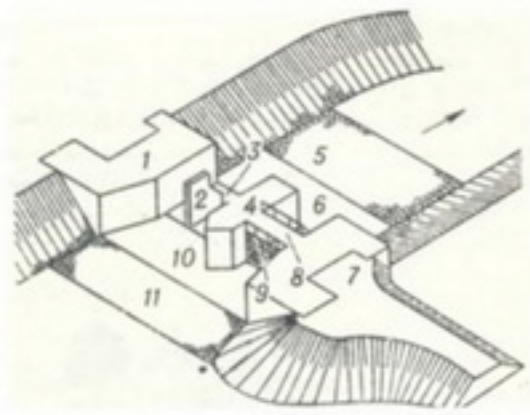

Водозливна **дерев'яна гребля:** *1* — стояк; *2* — контрфорс; *3* — водобій; *4* — бик; *5* — рисберма; *6* — зливна підлога; *7* — земляна дамба; *8* — міст; *9* — щит; *10* — понур; *11* — глиняна подушка.

ДЕРЕВ'ЯНІ КОНСТРУ́КЦІЇ — конструкції, повністю або частково (у поєднанні з металом, пластичними масами) виготовлені з *деревини*. Одні з найдавніших будівельних конструкцій (див. *Дерев'яна архітектура*). Розрізняють Д. к. (мал.) з колод, брусів та дощок, з'єднаних цвяхами, болтами, шпонками або нагелями (напр., елементи перекриттів, підпори ліній електропередачі, мостові конструкції, в лісових місцевостях — усі елементи будинків), та Д. к., виготовлені з застосуванням клеїв (див. *Клеєні конструкції*). Д. к. легкі й досить міцні. Їхню стійкість проти гниття, вогне- й вологостійкість підвищують антисептиками (див. *Антисептичні засоби*), *антипіренами*, вогнезахисними покриттями (див. *Вогнезахищені матеріали*), засобами *вологоізоляції* й *гідроізоляції* тощо. З відходів виробн. Д. к. виготовляють *деревноволокнисті плити*, *деревностружкові плити* та ін. вироби.

Літ.: Иванов В. А. [та ін.]. Конструкции из дерева и пластмасс. К., 1970; Карлсен Г. Г. [та ін.]. Конструкции из дерева и пластмасс. М., 1975. *М. М. Жербін.*

ДЕРЕ́ГУС Михайло Гордійович [н. 22.XI (5.XII) 1904, с. Веселе, тепер Харків. р-ну Харків. обл.] — український рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1963), чл.-кор. АМ СРСР (з 1958). Член КПРС з 1951. В 1923—30 навчався в Харків. художньому ін-ті у М. *Шаронова*, С. *Прохорова* і О. *Кокеля*. Роботи — в галузі станкового живопису, станкової та книжкової графіки. В ранніх картинах («Відпочинок», 1932; «Колгоспне свято», 1935, та ін.) відобразив процес оновлювання українського рад. села. В 1940—41 виконав цикл «Дорогами України». В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 створив багато плакатів, вікон сатири, а також цикли офортів «Шляхами війни» і «Зруйнований Київ» (1943). Україна, її героїчне минуле, сучас. життя рад. народу — головні теми творчості Д. в післявоєнний час. Серед живописних творів — серія «Хмельниччина» (1945), картина «Тарас Бульба на чолі війська» (1955), триптих «Дума про козака Голоту» (1960), «Перебендя» (1961), «Мавка» (1971), «Віва Альєнде» (1973), «Декабристи в Кам'янці» (1975), триптих «Степ» (1977). Д.— автор серії офортів на теми народних дум та істор. пісень (1947—58), ілюстрацій до книжок: «Енеїда» І. Котляревського (1936), «Тарас Бульба» М. Гоголя (1953), «Переяславська рада» Н. Рибака (1953), поем «Катерина» і «Наймичка» Т. Шевченка (1964) та ін. Твори Д. зберігаються в ДМУОМ та ін. музеях УРСР. Нагороджений орденом Леніна, орденами Дружби народів, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1969. Іл. див. на окремому аркуші, с. 208—209, а також до статей *Вовчок* Марко, т. 2, с. 240—241, *Гоголь* М. В., т. 3., с. 448—449, *Думи*, т. 3, с. 160—161.

Літ.: М. Дерегус. М., 1950; Холодовская М. Михаил Гордеевич Дерегус. М., 1954; Врона І. Михайло Гордійович Дерегус. К., 1958; Верба І. М. Дерегус. Офорти. К., 1971.

Д. В. Степовик.

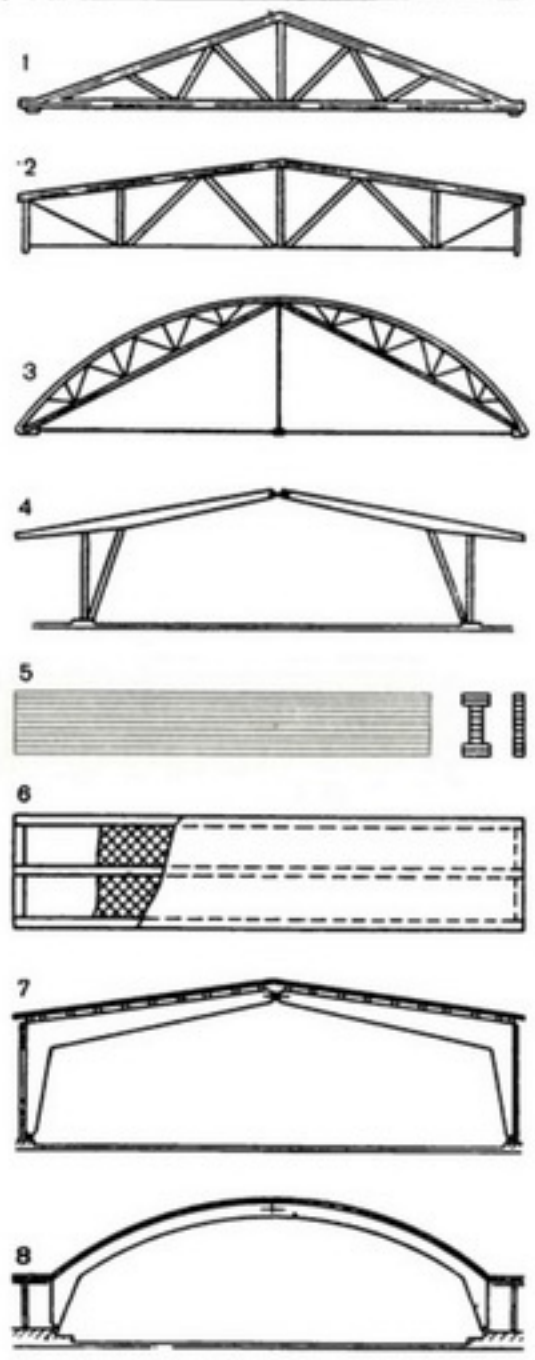

Дерев'яні конструкції: 1 — трикутна брущата ферма; 2 — трапецоїдна метало-дерев'яна ферма; 3 — дощатоцвяхова тришарнірна аркова ферма; 4 — рама; 5 — клеєна балка прямокутного або двотаврового перерізу; 6 — клеєна тришарова панель покриття; 7 — клеєна тришарнірна рама; 8 — клеєна двошарнірна арка.

ДЕРЕЗА́ —1) Карагана кущова (Caragana frutex) —розгалужений кущ родини *бобових*. Вис. до 80 (150) см. Листки складні, з чотирьох наближених один до одного оберненояйцевидних листочків. Квітки пазушні, поодинокі, жовті, з дзвоникovидною чашечкою. Плід — біб. Пошир. у лісовій і лісостеповій зонах, а також у горах. Росте в степах, по степових схилах, узліссях; в УРСР на пд. Лісостепу і в Степу, зрідка в Криму. Декоративна рослина. Медонос. Придатна для закріплення схилів. 2) Народна назва *повою* звичайного (Lycium barbarum).

ДЕРЕ́Н — рід рослин родини кизилових. Те саме, що й *кизил*.

ДЕРЖА́ВА — основне знаряддя політ. влади в класовому суспільстві; політ. організація пануючого класу. Історія знає Д. експлуататорські (рабовласницька, феодальна, буржуазна) і Д. соціалістичні. Д. експлуататорська — апарат диктатури експлуататорської меншості над трудящими, за допомогою якого вона здійснює екон., політ. та ідеологічне підкорення і поневолення їх. Д. соціалістична — новий, вищий тип Д., яка є організацією політ. влади трудящих мас, керованих робітн. класом, гол. їхнім знаряддям у боротьбі за знищення експлуатації, за побудову соціалізму і комунізму. Добурж. суспільно-політ. думка, а також бурж. і дрібнобурж. ідеологи не дали правильного висвітлення історії виникнення і розвитку Д., її класової суті. В. І. Ленін зазначав, що «навряд чи знайдеться інше питання, так заплутане навмисно і ненавмисно представниками буржуазної науки..., як питання про державу... Питання це так заплутане й ускладнене через те, що воно ...зачіпає інтереси пануючих класів більше, ніж будь-яке інше питання» (Повне зібр. тв., т. 39, с. 61—62).

Вперше справді наук. пояснення суті Д. дали К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін, які довели, що Д. є продукт і прояв непримиренності класових суперечностей. Марксистсько-ленінське вчення розкрило й закономірність співвідношення екон. ладу і Д., яка кінець кінцем зумовлена характером *виробничих відносин* і *способом виробництва* в цілому, є надбудовою над екон. базисом, щодо якого в ході істор. розвитку вона набуває хоч і відносної, але значної самостійності. З цим органічно пов'язані класовий характер Д., її функції, закономірності переходу від одного *типу держави* до іншого. Кожній класовій суспільно-екон. формації відповідає певний істор. тип Д. За *формою правління* експлуат. д-ви поділяються на *монархії* і *республіки*; соціалістичні Д.— тільки республіки. За *державним устроєм* Д. поділяються на прості *(унітарні держави)* і складні *(федерації* та *конфедерації)*. Д. будь-якого типу має внутр. та зовн. функції (див. *Функції держави*); їй притаманні певні форми (див. *Форми держави*) і *режим політичний*. Осн. ознаками Д., за визначенням класиків марксизму-ленінізму, є: 1) наявність особливої публічної влади (див. *Влада державна*), системи органів і установ, які в сукупності становлять *механізм держави*, серед якого важливе місце посідає специфічний апарат примусу; наявність *податків*, введених для утримання цієї влади; 2) наявність санкціонованого Д. *права*, за допомогою якого закріплюється певний характер сусп. відносин, а також структура і порядок діяльності держ. механізму, монополія *законодавства*, здійснення *правосуддя* та ін. засоби впливу, якими не володіють інші інститути політ. влади (партії, спілки, об'єднання тощо) й які разом з Д. утворюють *політичну систему суспільства;* 3) наявність певної *території*, в межах якої Д. здійснює свою владу і *суверенітет*.. Д.— явище історичне. В первісному суспільстві Д. не існувало. Вона виникла з появою приватної власності на засоби виробництва, поділом суспільства на антагоністичні класи. З виникненням Д. класи, що володіли засобами виробництва, стали політично пануючими класами, почали створювати систему захисту своїх інтересів і, насамперед, армію, *суд*, тюрми, апарат взаємовідносин з ін. країнами. Першою в історії була рабовласницька Д. (див. *Рабовласницький лад*), виникнення якої сягає 4—3-го тисячоліття до н. е. Форми рабовласницької Д. були різноманітні: аристократична республіка *(Спарта)*, демократична республіка *(Афіни)*, рабовласницька монархія *(Боспорська держава)*. У феод. суспільстві (див. *Феодалізм*) осн. формою держ. правління були різноманітні монархії, зокрема у сх. слов'ян—*князівства*. Існували й такі форми д-ви, як феод. республіка (напр., *Новгородська феодальна республіка*) та ін. *Буржуазна держава* є продуктом бурж. революцій 16—18 ст. в Нідерландах, Англії, Франції. Різноманітність форм бурж. Д. (демократичні республіки, конституційні монархії тощо) не змінює їхньої експлуататорської суті. В. І. Ленін писав: «Форми буржуазних держав надзвичайно різноманітні, але суть їх одна: всі ці держави являють собою так чи інакше, але кінець кінцем обов'язково диктатуру буржуазії» (Повне зібр. тв., т. 33, с. 34). Характерною рисою сучас. бурж. Д. є поєднання сили монополій з силою *державного апарату* в єдиний механізм *державно-монополістичного капіталізму*. В міру того, як зростають і розвиваються суперечності, властиві бурж. суспільству, зростає й невдоволення трудящої і експлуатованої маси капіталіст. ладом, зростає число й згуртованість пролетарів, загострюється їхня боротьба з експлуататорами. В цих умовах буржуазія все більше відходить від бурж. *демократії* і вдається до відкритої реакції, виявом чого є встановлення таких політ. режимів, як фашистський (див. *Фашизм*). Дві світові війни, розв'язані імперіалістами, характеризують зовн. функції бурж. Д., які за імперіалізму мають тенденцію до посилення *мілітаризму* й експансії, до втручання у внутр. справи ін. країн. Ці Д. ведуть підривну діяльність проти країн *соціалістичної співдружності*. Твердження ідеологів капіталізму й ревізіоністів, нібито в умовах *науково-технічної революції* відбувається трансформація бурж. Д. в надкласову, науково неспроможні й мають на меті захист капіталізму, увічнення капіталістичних сусп. відносин, що зжили себе й гальмують соціальний прогрес.

Соціалістична держава виникає в результаті *соціалістичної революції*. Прообразом Д. соціалістичного типу була *Паризька комуна 1871*, яку К. Маркс характеризував як уряд робітн. класу, як знайдену форму політ. визволення пролетаріату. *Радянська соціалістична держава*, яку покликала до життя переможна *Велика Жовтнева соціалістична революція*, стала першою в світі д-вою *диктатури пролетаріату*. Внаслідок перемоги Великого Жовтня створили суверенні нац. д-ви раніше пригноблені народи Рос. імперії, в т. ч. укр. народ (див. *Національно-державний устрій СРСР*). «Великий Жовтень ознаменував корінний поворот і в долі українського народу. Ставши на шлях соціалістичної революції, робітники і селяни України при братерській допомозі російського пролетаріату повалили експлуататорський лад, розгромили буржуазно-націоналістичну контрреволюцію, вперше в історії створили свою державу» [Конституція (Основний Закон) УРСР. К., 1979, с. 3.]. Утворення соціалістичних Д. супроводжується зламом апарату експлуататорської д-ви й виникненням нових форм організації політ. влади трудящих. У Радах, народжених творчістю революц. мас Росії, В. І. Ленін відкрив найдемократичнішу держ. форму диктатури пролетаріату. Республіка Рад стала першою політ. формою соціалістичної д-ви (див. *Ради народних депутатів, Радянська влада*). Після *другої світової війни 1939—45*, розгрому фашизму в Німеччині й Італії та мілітаризму в Японії, в результаті соціалістичних революцій у ряді країн Європи і Азії виникли нові форми соціалістичної держави — держави народної демократії. Соціалізм перетворився на світову систему. Історичні, економічні, соціальні та ін. особливості окремих країн, що стають на шлях соціалістичного розвитку, зумовлюють різноманітність форм соціалістичної Д. Незалежно від особливостей кожної країни розвиток соціалістичної державності в них відбувається на основі заг. закономірностей, що характеризують соціалістичну Д. В *перехідний період від капіталізму до соціалізму* Д. диктатури пролетаріату виконує різноманітні завдання, що зумовлюються самою суттю цього періоду: придушення опору повалених експлуататорських класів, ліквідація приватної власності на осн. засоби виробництва, створення екон. основи соціалізму, формування соціалістич-

Г. Р. Державін.

М. С. Державін.

ної культури, виховання у мас соціалістичної свідомості, забезпечення обороноздатності країни. Відповідно до цих завдань соціалістична Д. цього періоду здійснює ряд внутр. і зовн. функцій. У процесі розвитку соціалізму, розширення соціальної бази влади робітн класу і його союзників соціалістична Д. дедалі більше стає виразником інтересів усього народу. З побудовою *розвинутого соціалістичного суспільства* в СРСР диктатура пролетаріату виконала свою істор. місію і перестала бути необхідною, а Д. диктатури пролетаріату стала загальнонар. соціалістичною Д. На етапі зрілого соціалізму рад. Д., керівним ядром якої виступає *Комуністична партія Радянського Союзу*, є гол. знаряддям побудови комунізму. Осн. напрямом розвитку соціалістичної державності в розвинутому соціалістичному суспільстві є розширення й поглиблення *соціалістичної демократії*. «На практиці, в житті,— зазначав Л. І. Брежнєв, — наша держава з верху до низу управляється при повсякденній участі мас. І в цьому — важливе джерело динамізму нашого суспільства, стійкості політичної системи соціалізму» (Ленінським курсом, т. 5. К., 1976, с. 72). Найвища мета Рад. д-ви — побудова безкласового комуністичного суспільства, в якому дістане розвиток суспільне комуністичне самоврядування [Див. Конституція (Основний Закон) СРСР. К., 1977, с. 5.].

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 8. Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта; т. 17. Маркс К. Громадянська війна у Франції; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И. О Парижской Коммуне. М., 1971; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 16. Уроки Комуни; т. 33. Держава і революція.— Марксизм про державу; т. 37. Пролетарська революція і ренегат Каутський; т. 39. Про державу; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1979; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—6. К., 1971—78; Государство и демократия в период построения развитого социализма. М., 1974; История государства и права Украинской ССР. К., 1976; Политическая организация развитого социалистического общества. К., 1976; Керимов Л. А. Общая теория государства и права. М., 1977; Советское государство в условиях развитого социалистического общества. М., 1978.

В. М. Терлецький.

«ДЕРЖА́ВА І РЕВОЛЮ́ЦІЯ. Вчення марксизму про державу і завдання пролетаріату в революції» — класична праця В. І. Леніна, в якій комплексно і систематизовано викладено марксистське вчення про *державу* і *соціалістичну революцію*. Написана в серпні — вересні 1917, «Д. і р.» збагатила вчення Маркса і Енгельса про д-ву новими висновками, виходячи з нових істор. умов у період імперіалізму і пролетарських революцій, показала взаємодію марксистської теорії з революц. практикою. В. І. Ленін у «Д. і р.» піддав нищівній критиці ревізіоністські перекручення марксистської теорії д-ви, викрив опортунізм лідерів 2-го Інтернаціоналу і дрібнобурж. сутність *анархізму*. Захист вчення основоположників наукового комунізму про д-ву від наскоків міжнар. опортунізму, що В. І. Ленін розглядав як безпосереднє завдання своєї праці, поєднався в «Д. і р.» з революц.-практичним роз'ясненням марксист. положень про д-ву напередодні соціалістич. революції. Цим В. І. Ленін озброїв більшовицьку партію ясною перспективою боротьби за владу, за розв'язання осн. питання революції. В книзі розроблено нові теоретичні положення, формулювання і висновки щодо проблем походження д-ви і права, сутності експлуататорської, особливо *буржуазної держави*, закономірностей появи, розвитку і зламу старої військово-бюрократичної держ. машини, питань теорії *диктатури пролетаріату* й широкого кола проблем *соціалістичної держави* і права на першій фазі комунізму і в умовах переходу до його другої, вищої фази. Саме в цій праці В. І. Ленін підкреслив, що марксист лише той, хто п о ш и р ю є визнання боротьби класів до визнання д и к т а т у р и п р о л е т а р і а т у (Повне зібр. тв., т. 33, с. 33). Величезне значення має ленінська розробка в «Д. і р.» теорії *соціалістичної демократії*, тези про те, що пролетарська демократія є демократією нового, вищого істор. типу, що соціалізм невіддільний від демократії, а її розвиток становить внутр. закономірність соціалістичної д-ви. В книзі обгрунтовано керівну роль Комуністичної партії в системі диктатури пролетаріату, в соціалістичному будівництві, розкрито класову сутність Рад — майбутніх органів держ. влади. «Д. і р.» є могутньою зброєю в боротьбі проти антикомуністичної, право- і ліворевізіоністської ідеології, яка прагне пристосувати старі антимарксистські ідеї до сучас. істор. процесів. Перше видання «Д. і р.» було здійснено рос. мовою 1918; на Україні вперше її видано 1919. Книгу (на 1978) надруковано 32 мовами народів СРСР і 26 іноземними мовами.

Н. С. Прозорова.

ДЕРЖА́ВИ І ПРА́ВА ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа, провідна в республіці в галузі рад. правової науки. Створений 1969 в Києві на базі однойменного Сектора (існував з 1949). В ін-ті працює (1978) 6 наук. відділів. Осн. напрями наук. досліджень: розробка проблем рад. держ. будівництва і розвитку УРСР як складової частини єдиної соціалістичної д-ви — СРСР; вивчення ленінської теоретичної спадщини з цих питань; дослідження проблем удосконалення респ. законодавства та управління нар. г-вом; вивчення питань зміцнення соціалістичної законності та запобігання правопорушенням; розробка проблем міжнар.-правової діяльності УРСР; критика бурж. і ревізіоністських концепцій з питань д-ви і права. З 1977 ін-т є й гол. установою в країні з проблем: теоретичні основи вдосконалення респ. законодавства і підготовки Зводу законів союзної республіки; вдосконалення форм і методів роботи низової ланки рад. представницьких органів та наук. організація праці у виконкомах місцевих Рад нар. депутатів; правові питання управління промисловістю республіки та агропром. комплексами. Ін-т видає разом з Міністерством юстиції УРСР, Прокуратурою та Верховним судом УРСР журнал «*Радянське право*» (виходить з 1958).

ДЕРЖА́ВІН Гаврило Романович [3(14).VII 1743, с. Кармачі або с. Сокури, тепер Лаїшевського р-ну Тат. АРСР — 8(20).VII 1816, с. Званка, тепер Новгор. обл., похований у Петербурзі]— рос. поет. Обіймав високі держ. посади. Друкуватися почав 1773. Твори 80-х рр.— «Ода до Феліци», «Вельможа», «Володарям та суддям» та ін. Героїзм рос. народу оспівав в одах «На взяття Ізмаїла» (1791), «На перехід альпійських гір» (1800) та ін. Автор філос. од, ліричних творів, віршованих трагедій, комедій, лібретто опери «Добриня» (1804 — про боротьбу Київ. Русі з татарами). Автобіографічні «Записки» (вид. 1859), філос. і літ.-критичні праці. Приїздив на Україну 1813, був у Києві, Обухові, Білій Церкві. Почесний член Ради Харків. ун-ту. Поезії Д. перекладав П. Грабовський.

Тв.: Стихотворения. М.— Л., 1963; Алмазна сыплется гора. М., 1972.

ДЕРЖА́ВІН Микола Севастянович [3(15).XII 1877, с. Преслав, тепер Приморського р-ну Запоріз. обл.— 26.II 1953, Ленінград] — рад. історик і філолог, акад. АН СРСР (з 1931). Член КПРС з 1945. Н. в сім'ї вчителя. Навчався в Петерб. ун-ті (1896—97) і Ніжинському історико-філол. ін-ті (1897—1900). Працював на викладацькій і наук. роботі в Ленінграді. Автор праць з історії слов'ян, історії і культури Болгарії. Написав ряд статей про Т. Г. Шевченка («Тарас Григорович Шевченко», 1921; «Творчість Т. Г. Шевченка в його історичному та ідеологічному оточенні», 1932). Нагороджений 2 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1948.

Тв.: Происхождение русского народа. Великорусского, украинского, белорусского. М., 1944; Славяне в древности. М., 1945; История Болгарии, т. 1—4. М.—Л., 1945—48.

ДЕРЖА́ВНА БЕЗПЕ́КА — в СРСР система заходів, спрямованих на охорону основ суспільно-політ. і екон. ладу, територіальної недоторканності і незалежності рад. соціалістичної держави від посягань імперіалістичних розвідок тощо. Гарантування Д. б. згідно з п. 9 ст. 73 *Конституції СРСР* підлягає віданню Союзу РСР в особі його найвищих органів держ. влади і управління. Рада Міністрів СРСР у межах своїх повноважень вживає заходів щодо гарантування Д. б. (п. 4 ст. 131 Консти-

1
2

До ст. **Дорогоцінне каміння.** Дорогоцінне каміння України.

1. Берил: звичайний берил (верхні три кристали); аквамарин (внизу).

2. Топаз: жовтий; винно-голубий; жовто-бурий; зелений.

3. Кварц: чорний (моріон); темно-димчастий; димчастий (раухтопаз); прозорий (гірський кришталь); зростки кристалів моріону.

4. Аметист; янтар; опал; сердолік; агат.

3
4

ГРУНТИ УКРАЇНИ

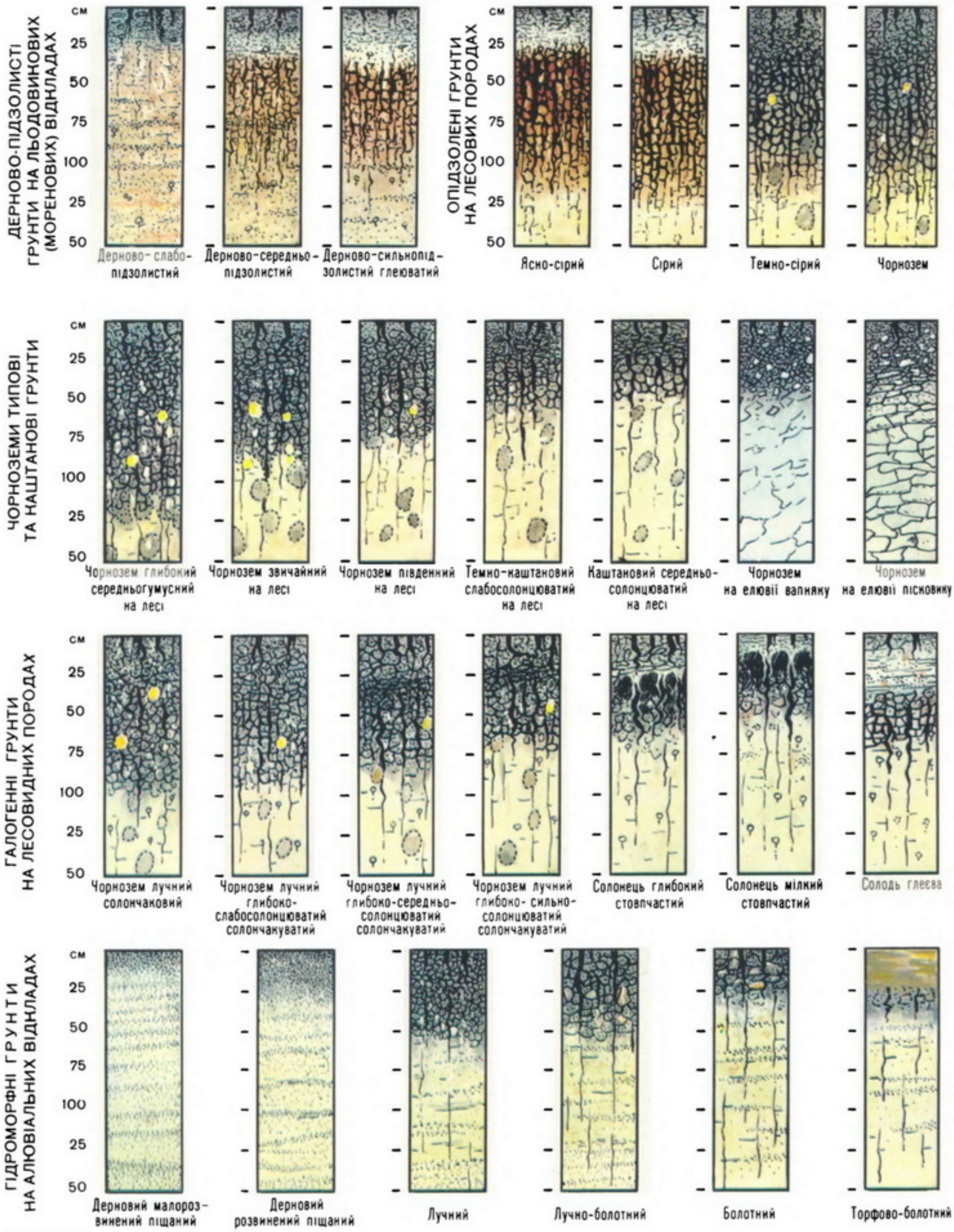

До ст. **Грунт.**

туції СРСР), що здійснюються органами Д. б.— Комітетом державної безпеки (КДБ) Союзу РСР, комітетами державної безпеки союзних республік та їхніми обл. (крайовими) управліннями. КДБ СРСР підпорядковано прикордонні війська. Початок існуванню органів Д. б. поклала створена за вказівкою В. І. Леніна *Всеросійська Надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем*. Органи Д. б. забезпечують охорону *державної таємниці, військової таємниці*, виявляють і знешкоджують ворожу агентуру, розслідують справи про особливо небезпечні злочини. Їхня діяльність здійснюється під керівництвом КПРС, на основі Конституції СРСР, суворого додержання *соціалістичної законності*, широкої підтримки трудящих.

Р. С. Павловський.

ДЕРЖА́ВНА ВА́РТА — каральнополіцейські органи, створені в травні 1918 гетьманським урядом Скоропадського для охорони бурж.-поміщицького режиму й боротьби проти революц. руху трудящих України. В Д. в. було зосереджено службу розшуку, спрямовану гол. чин. проти більшовицького підпілля. Припинила своє існування з крахом *гетьманщини* в грудні 1918.

ДЕРЖА́ВНА ДУ́МА в Росії — представницька законодавча установа (1906—17) з обмеженими правами, яку створив царський уряд під натиском *революції 1905—07 в Росії*. Після провалу *Булигінської думи* цар Микола II у маніфесті від 17(30).X 1905 обіцяв скликати законодавчу Д. д., до виборів у яку будуть допущені всі верстви населення. Але закон про вибори до Д. д., виданий 11(24).XII, позбавляв виборчих прав більше як половину населення країни. Законодавчі права Д. д. були обмежені. Більшовики закликали маси до *бойкоту Державної думи*, але в умовах спаду революції він не вдався. До 1-ї Д. д. [27.IV(10.V) — 8(21).VII 1906, одна сесія] було обрано 478 депутатів. Найчисленнішими були фракції *кадетів* (179) і *трудовиків* (97). С.-д. фракція об'єднувала 18 депутатів (див. *Соціал-демократичні фракції в Державних думах*). Укр. бурж.-націоналістичні депутати створили в 1-й Д. д. «Українську думську громаду», до якої, висуваючи на перший план ідею нац. єдності і всупереч гострій класовій боротьбі, що точилася на Україні, намагалися залучити всіх депутатів-українців. Центральним у 1-й Д. д. було *аграрне питання*. Під час його обговорення більшість сел. депутатів виступила проти аграрної політики уряду. Дума не виправдала сподівань царизму, і маніфестом від 9(22).VII 1906 її було розпущено.

Щоб використати думську трибуну для революц. агітації, більшовики взяли участь у виборах до 2-ї Д. д. [діяла 20.II (5.III) — 2(15).VI 1907]. Склад її депутатів був лівішим, ніж у 1-й. З 518 депутатів 65 були соціал-демократами. Центр. питанням у роботі Д. д. залишалось аграрне (див. також *Столипінська аграрна реформа*). Після закінчення 1-ї сесії уряд розігнав 2-у Д. д., заарештував думську с.-д. фракцію. 3(16).VI 1907 опубліковано новий виборчий закон (див. *Третьочервневий переворот 1907*), згідно з яким чорносотенцям і октябристам у 3-й Д. д. [1(14).XI 1907 — 9(22).VI 1912, п'ять сесій] належала більшість місць. С.-д. фракція об'єднувала 19 депутатів. У думі не було однофракційної більшості, тому результати голосування в ній залежали від партії «центру» — *октябристів*.

Діяльність 4-ї Д. д. [15(28).XI 1912 — 6(19).X 1917, п'ять сесій] проходила в умовах нового революц. піднесення, 1-ї світової війни й політ. кризи. З заг. кількості 442 депутатів було 14 соціал-демократів, у т. ч. 6 більшовиків. Виборча програма більшовиків, розроблена В. І. Леніним, пояснювала безнадійність реформ і ставила найближчим завданням повалення царизму та завоювання демократичної республіки (див *Більшовицька фракція 4-ї Державної думи*). 27.II(12.III) 1917, під час *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*, депутати Д. д. створили контрреволюц. *Тимчасовий комітет Державної думи 1917*, який сформував бурж. *Тимчасовий уряд*. 6(19).X у зв'язку з підготовкою до виборів в *Установчі збори* 4-у Д. д. було розпущено. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції декретом Раднаркому від 18(31).XII 1917 було ліквідовано канцелярії Д. д. і Тимчасового комітету.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів [Про Державну думу в Росії див. предметний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978; Бадаев А. Большевики в Государственной думе. М., 1954; Калинычев Ф. И. Государственная дума в России. Сборник документов и материалов. М., 1957; Сидельников С. М. Образование и деятельность первой Государственной думы. М., 1962; Аврех А. Я. Царизм и третьеиюньская система. М., 1966; Дякин В. С. Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914—1917). Л., 1967; Петровський Г. І. Вибрані статті і промови. К., 1974; Черменский Е. Д. IV Государственная дума и свержение царизма в России. М., 1976.

ДЕРЖА́ВНА (ЗАГАЛЬНОНАРО́ДНА) ВЛА́СНІСТЬ — спільне надбання всього рад. народу, основна форма *соціалістичної власності*. Д. (з.) в. поряд з колгоспно-кооперативною становить основу екон. системи СРСР. Вона виражає соціалістичні *виробничі відносини* з приводу привласнення суспільних засобів виробн. Суб'єктом *власності* є суспільство і в його особі загальнонародна д-ва. Члени соціалістич. суспільства, безпосередні працівники, виступають, як співвласники *засобів виробництва* та виготовленого продукту. Згідно з *Конституцією СРСР* (ст. 11) об'єктами Д. (з.) в. є земля, її надра, води, ліси, осн. засоби виробництва в пром-сті, буд-ві і с. г., засоби транспорту і зв'язку, банки, майно організованих д-вою торг. та ін. підприємств, осн. міський житл. фонд, а також ін. майно, необхідне для здійснення завдань д-ви. Д. (з.) в., як вища за ступенем зрілості відносин форма власності, є разом з тим провідною формою. Вона забезпечує всебічний розвиток *колгоспно-кооперативної власності*, сприяє зближенню її з загальнонародною власністю.

В. К. Логвиненко.

ДЕРЖА́ВНА НАРА́ДА, Московська нарада 1917 — нарада представників великої буржуазії, поміщиків, генералітету, верхівки козацтва, меншовиків та есерів, скликана *Тимчасовим урядом* з метою мобілізації контрреволюційних сил для розгрому революції. Відбулася 12—15 (25—28).VIII 1917. ЦК РСДРП(б) в резолюції від 6(19).VIII 1917 «Про Московську нараду 12 серпня» викрив Д. н. як змову проти народу. В день відкриття наради робітники Москви та її околиць оголосили одноденний страйк (понад 400 тис. чол.). Страйки та мітинги протесту відбулися у Києві, Харкові, Катеринославі, Владимирі, Саратові та ін. містах. Після наради контрреволюц. сили почали здійснювати свої плани (див. *Корніловщина*), проте їх зірвала боротьба трудящих мас. Програму Д. н. підтримували укр. бурж. націоналісти на чолі з *Центральною радою*.

ДЕРЖА́ВНА РА́ДА — 1) Найвища законодорадча установа Російської імперії. Створено 1(13).I 1810 за проектом М. М. *Сперанського*. В 1906, у зв'язку зі створенням *Державної думи*, Д. р. дістала законодавчу ініціативу. Ліквідовано Д. р. внаслідок Лютневої революції 1917. 2) У Нідерландах, Люксембурзі — одна з центральних держ. установ. 3) У Норвегії, Фінляндії, в частині кантонів Швейцарії, Китаї — офіційна назва уряду. 4) В ПНР, НДР, СРР — найвищий колегіальний орган держ. влади, що обирається відповідно сеймом, Народною палатою, Великими нац. зборами.

ДЕРЖА́ВНА РАЙО́ННА ЕЛЕКТРОСТА́НЦІЯ, ДРЕС — теплова електростанція, що постачає електричну енергію об'єктам, розміщеним на території певного географічного району. За планом *ГОЕЛРО*, першими стали до ладу Челябінська ДРЕС, *Каширська ДРЕС, Шатурська ДРЕС, Штерівська ДРЕС* та ін. електростанції, заг. потужність яких становила (1931) 2105 МВт. З розвитком електроенергетики ДРЕС перетворились на *конденсаційні електростанції*, що діють, як правило, в складі *енергетичних систем*. В СРСР до найпотужніших (понад 2000 МВт) станцій такого типу належать *Заїнська ДРЕС*, Конаковська ДРЕС, у т. ч. на Україні — *Бурштинська ДРЕС, Ворошиловградська ДРЕС, Вуглегірська ДРЕС, Зміївська ДРЕС, Запорізька ДРЕС, Слов'янська ДРЕС, Старобешівська ДРЕС, Придніпровська ДРЕС, Криворізька ДРЕС-2*.

ДЕРЖА́ВНА ТАЄМНИ́ЦЯ — відомості державного значення, що не підлягають розголошенню. В СРСР перелік цих відомостей (військ., екон. та зовнішньополіт.

характеру) встановлює Рада Міністрів СРСР. Кримінальне законодавство (в УРСР — ст. 67, 68 КК УРСР) розрізняє розголошення Д. т. особою, якій ці відомості довірені, або відомі по службі, а також втрату *документів*, що містять Д. т., або предметів, відомості про які становлять Д. т. На відміну від *шпигунства* або *зради Батьківщини* ці злочини здебільшого трапляються через необережність (див. *Вина*), порушення правил зберігання документів тощо. Розголошення Д. т., що спричинило тяжкі наслідки, карається позбавленням волі строком до 8 років. Див. також *Військова таємниця*.

ДЕРЖА́ВНА ТОРГІ́ВЛЯ — в СРСР провідна й переважаюча форма торгівлі, яка базується на матеріальних і фінанс. засобах, що належать соціалістичній державі. Див. *Торгівля*.

ДЕРЖА́ВНЕ ВИДАВНИ́ЦТВО ХУДО́ЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУ́РИ УРСР, Держлітвидав України — див. *«Дніпро»*.

ДЕРЖА́ВНЕ ПОЛІТИ́ЧНЕ УПРАВЛІ́ННЯ (ДПУ) — орган Радянської держави, завданнями якого були боротьба з контрреволюційними виступами, бандитизмом і шпигунством, охорона кордонів і шляхів сполучення, виконання спец. доручень Президії ВЦВК, РНК тощо. В РРФСР створено 6.II 1922 замість *Всеросійської Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем*; в УРСР — 22.III 1922 замість *Всеукраїнської Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами*. Після утворення СРСР за постановою Президії ЦВК СРСР від 2.XI 1923 створено об'єднане ДПУ (ОДПУ) при РНК СРСР, якому були підпорядковані респ. ДПУ. Місц. органами ДПУ були його відділи при губ., окружних і обл. виконкомах; 1930—34 існували й міжрайонні сектори ДПУ. З утворенням 1934 Наркомату внутр. справ СРСР ОДПУ було перетворено на Гол. управління держ. безпеки НКВС СРСР. З 1941 до 1953 існував Наркомат (1946—53 — Міністерство) держ. безпеки (НКДБ СРСР, МДБ СРСР). В 1954 створено К-т держ. безпеки при Раді Міністрів СРСР (з 1978 — К-т держ безпеки СРСР) і відповідні респ. к-ти. Див. також *Державна безпека*.

Л. М. Маймескулов.

ДЕРЖА́ВНЕ ПРА́ВО — сукупність правових норм, які закріплюють основи суспільного і держ. ладу даної країни. Рад. Д. п. — провідна галузь у системі рад. соціалістичного права; сукупність його норм закріплює основи сусп. і держ. ладу та політики СРСР, повновладдя народу, керівну і спрямовуючу роль КПРС у суспільстві й д-ві. Осн. джерелом рад. Д. п. є *Конституція СРСР*, конституції союзних та авт. республік. В них визначено гол. норми Д. п. — форми сусп. і держ. ладу, демократичні свободи рад. громадян, їхні осн. права і обов'язки, матеріальні, правові та ін. гарантії цих прав і свобод, визначено систему органів Рад. д-ви, порядок утворення їх та компетенцію. Рад. Д. п. об'єднує й ін. правові норми, які гарантують здійснення суверенітету народу, держ. суверенітету, суверенності націй. До таких, зокрема, належать норми *виборчого права*, що містяться у відповідних законодавчих актах (див. *Закон СРСР про вибори до Верховної Ради СРСР*). Рад. Д. п. розвивається відповідно до осн. етапів розвитку *радянської соціалістичної держави*. Норми Д. п. закріплено й у законах, указах та ін. нормативних актах, які містять держ.-правові норми або регулюють держ.-правові відносини. Ці відносини виникають: між народом-сувереном як єдиним цілим, як першоджерелом влади та органами д-ви; між д-вою в цілому та її складовими частинами; між органами д-ви; між органами д-ви і громадянами. Суб'єктами держ.-правових відносин в СРСР є *радянський народ*, Рад. д-ва в особі *Союзу Радянських Соціалістичних Республік, союзні радянські соціалістичні республіки, автономні радянські соціалістичні республіки*, а також *автономні області, автономні округи*, органи рад. д-ви (див., зокрема, *Ради народних депутатів, Виконавчі та розпорядчі органи*), *громадяни СРСР, громадські організації, народні депутати, трудові колективи*. Рад. Д. п. визначає співвідношення між усіма правовими актами, ствердкуючи пріоритет закону й забезпечуючи цим здійснення принципу єдиної *соціалістичної законності*. До провідних принципів рад. Д. п. належать: соціалістичне народовладдя; соціалістичний демократизм; соціалістична законність; *демократичний централізм*; рівноправність і вільний розвиток усіх соціалістичних націй і народностей; соціалістичний інтернаціоналізм; непорушний союз робітників, селян і інтелігенції, який становить соціальну основу Рад. держави; соціалістичний гуманізм; всебічний розвиток соціалістичних форм господарства та соціалістичної власності.

Літ.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1979; Брежнєв Л. І. Питання розвитку політичної системи радянського суспільства. К. 1978; Советское конституционное право. Л., 1975; Политическая организация развитого социалистического общества (Правовые проблемы). К., 1976.

А. П. Таранов.

ДЕРЖА́ВНИЙ АКТ НА ПРА́ВО КОРИСТУВА́ННЯ ЗЕМЛЕ́Ю — документ, що стверджує і гарантує охорону права землекористувача (колгоспу, радгоспу, підприємства, громад. орг-ції) на користування наданою йому земельною ділянкою. Постановою Ради Міністрів СРСР від 6.III 1975 «Про видачу землекористувачам державних актів на право користування землею» встановлено єдину для СРСР форму цього акта. Він складається мовою союзної (авт.) республіки. В акті вказується заг. площа закріпленої в безплатне і безстрокове користування даного землекористувача землі, а також мета *землекористування*. Складовою частиною акта є план землекористування з визначенням зовн. меж зем. ділянки. Акт складається в двох примірниках: перший видається землекористувачеві, а другий зберігається в райвиконкомі (міськвиконкомі). В *Земельному кодексі УРСР* (ст. 22) встановлено, що землекористувачі можуть приступати до користування зем. ділянками тільки після визначення землевпорядними органами заг. меж землекористування в натурі (на місцевості) і вручення акта на право користування землею.

І. М. Миронець.

ДЕРЖА́ВНИЙ АПАРА́Т — сукупність органів влади, управління, суду і прокуратури, за допомогою яких *держава* здійснює свої завдання і виконує свої функції. Органи, які входять до складу Д. а., наділені державновладними повноваженнями: діють від імені д-ви, приймають обов'язкові для виконання *акти юридичні*, можуть застосовувати заходи держ. примусу. Повноваження Д. а., форми і методи його діяльності завжди мають чітко визначений політ. зміст, класову спрямованість. Визначальними для системи, структури, принципів організації та діяльності Д. а. є істор. тип д ви, *форма правління, державний лад* і *режим політичний*. Осн. сила Д. а. будь-якої експлуататорської д-ви зосереджена в армії, поліції, суді та ін. органах безпосереднього насильства над трудящими. В. І. Ленін визначив, що для бурж. держ. машини найбільш характерні дві установи: чиновництво і постійна армія (див. Повне зібр. тв., т. 33, с. 28). Для Д. а. імперіалістичних д-в характерне його зрощування з апаратом монополій і підпорядкування його діяльності інтересам монополістич. капіталу (див. *Буржуазна держава*). Д. а. *соціалістичної держави* виражає інтереси і волю трудящих. В умовах зрілого соціалізму демократичні засади організації і функціонування Д. а. соціалістичної загальнонар. д-ви набувають дальшого розвитку й поглиблення. Організація і діяльність рад. Д. а. будується на основі ленінських принципів керівної і спрямовуючої ролі КПРС, *демократичного централізму*, широкої участі трудящих у роботі держ. органів, *соціалістичної законності*, рівноправності національностей, плановості, обліку і контролю, гласності і науковості. Ці принципи мають певну специфіку свого прояву стосовно до різних видів органів Рад. д-ви: органів влади (див. *Ради народних депутатів*), *виконавчих та розпорядчих органів*, судових і прокурорських органів (див., зокрема, *Прокуратура СРСР, Судова система*) тощо. Вдосконалювання Д. а. є, як зазначено в ст. 9 Конституції СРСР, складовою частиною дальшого розгортання *соціалістичної демократії*.

Л. П. Юзьков.

ДЕРЖА́ВНИЙ АРХІ́ВНИЙ ФОНД СРСР (ДАФ СРСР) — сукупність усіх належних Рад. державі документальних матеріалів, які мають наукове, політ., екон., соціальне і культурне значення, незалежно від часу їхнього

походження, техніки, способу відтворення і місця зберігання. Створений відповідно до підписаного В. І. Леніним 1.VI 1918 декрету РНК РРФСР «Про реорганізацію і централізацію архівної справи в Російській Соціалістичній Федеративній Радянській Республіці». В основу організації ДАФу покладалися принципи: заг.-нар. власність на документи *архівів*, централізація зберігання їх залежно від конкретних потреб управління нар. г-вом, розвитку науки і культури. Використання ДАФу підпорядковувалось справі боротьби за зміцнення Рад. влади, побудови соціалістичного суспільства. На Україні Положення про Єдиний ДАФ уперше затверджено постановою Уряду УРСР від 16.XII 1925. Принципи організації ДАФу СРСР набули дальшого розвитку у відповідних положеннях, затверджених Рад. урядом 1941 і 1958. До ДАФу входять усі документальні матеріали як окремих осіб, так і установ, орг-цій та підприємств рад. часу і дореволюц. періоду. Це — писемні пам'ятки історії, права, мистецтва, л-ри і побуту народів СРСР; кінофотофонодокументи, ілюстративні матеріали (плакати, листівки тощо), наук.-тех. документація, мікрофотокопії документів та ін. матеріали, а також документальні матеріали, що зберігаються в рукописних відділах б-к, музеїв, наук. установ, архівах АН. До ДАФу не входять документи парт. і спец. архівів.

ДАФ перебуває у безпосеред. віданні Гол. архівного управління при Раді Міністрів СРСР, якому підпорядковано всю мережу держ. архівів на тер. Рад. Союзу.

Документи ДАФу надаються установам, орг-ціям, підприємствам і громадянам СРСР для використання в інтересах розвитку нар. г-ва, науки і культури, для задоволення соціально-правових потреб трудящих. *О. Г. Мітюков.*

ДЕРЖА́ВНИЙ БАНК РОСІЇ — центральний банк Росії, засн. 1860. Див. *Банки.*

ДЕРЖА́ВНИЙ БАНК СРСР, Держбанк СРСР — єдиний емісійний, касовий і розрахунковий центр СРСР; банк кредитування нар. господарства. Засн. згідно з декретом РНК та ВЦВК від 4.X 1921 як Держбанк РРФСР. У 1923 реорганізований в Держбанк СРСР. Підпорядкований безпосередньо Раді Міністрів СРСР. На 1.I 1978 кількість установ Держбанку СРСР становила 4429, установ *ощадних кас* — понад 80 тис. Система Держбанку СРСР разом з ощадними касами обслуговує 985 тис. пром., трансп. і буд. підприємств, радгоспів, колгоспів, підприємств торгівлі, побутового обслуговування та ін., яким відкрито понад 4 млн. рахунків, у т. ч. на Україні відповідно — 213 тис. і 792 тис. В Укр. РСР мережа установ Держбанку СРСР складається з республіканської, 25 обл. та Київської міської контор, 652 відділень, 11 фабрик механізованого обліку і 4 обчислювальних центрів (1978). Держбанк організує й регулює *грошовий обіг* у країні, має монопольне право випуску на території СРСР *банківських білетів*, держ. *казначейських білетів* та металевої розмінної монети. Випуск і вилучення грошей з обігу здійснюються відповідно до касових планів, які складає Держбанк СРСР на кожний квартал і затверджує Рада Міністрів СРСР. Найважливішими функціями Держбанку є короткострокове й довгострокове кредитування нар. г-ва, довгострокове кредитування й фінансування *капітальних вкладень*, *безготівкові розрахунки* між соціалістичними підприємствами, орг-ціями та установами. Держбанк організує роботу ощадних кас. Разом з *Банком для зовнішньої торгівлі СРСР* проводить *міжнародні розрахунки*, кредитування рад. *зовнішньої торгівлі*, операції з іноз. валютою, золотом, встановлює курси іноз. валют у карбованцях, а також підтримує кореспондентські відносини з 1671 банківською установою різних країн світу (1978). Здійснюючи контроль карбованцем, Держбанк СРСР сприяє виконанню нар.-госп. планів, ефективному й раціональному використанню осн. фондів і оборотних коштів, зміцненню *режиму економії*, правильному витрачанню фонду заробітної плати, додержанню найважливіших нар.-госп. пропорцій. *О. О. Обозинцев.*

ДЕРЖА́ВНИЙ БОРГ — загальна сума заборгованості держави за непогашені позики й невиплачені проценти по них. Розрізняють внутр. і зовн. Д. б., капітальний (по довгострокових позиках) і поточний (погашення кредиту в даному або найближчому бюджетному році). В капіталістичних країнах Д. б. є засобом покриття бюджетного *дефіциту*. В СРСР та ін. соціалістичних країнах випуск *позик державних* було використано для розширення соціалістичного *відтворення* та підвищення нар. добробуту. З 1958 випуск держ. позик, що розміщувалися серед населення, припинено. За рішенням XXIV з'їзду КПРС, погашення Д. б. по раніше випущених держ. позиках розпочато достроково (1974) і має бути закінчено до 1990.

ДЕРЖА́ВНИЙ ДЕПАРТА́МЕНТ — головна зовнішньополіт. установа США (з 1789). Виконує функції МЗС. Очолює Д. д. *державний секретар.*

ДЕРЖА́ВНИЙ ДО́ГОВІР ПРО ВІДНО́ВЛЕННЯ НЕЗАЛЕ́ЖНОЇ І ДЕМОКРАТИ́ЧНОЇ А́ВСТРІЇ (1955). Підписаний 15.V 1955 у Відні між СРСР, США, Великобританією і Францією, з одного боку, та Австрією — з другого. В результаті *аншлюсу* 1938 Австрія була захоплена фашист. Німеччиною: визволена в березні — травні 1945 союзними військами. В ході тривалих переговорів зх. д-ви намагалися перетворити Австрію на плацдарм *НАТО* в Центр. Європі. Рад.-австр. переговори 12—15.IV в Москві сприяли справедливому розв'язанню австр. проблеми. Договір поклав край окупації Австрії військами 4 д-в, відновив суверенітет і незалежність країни в кордонах на 1.I 1938, заборонив союз Австрії з Німеччиною в будь-якій формі, зобов'язав австр. уряд забезпечити демократичні свободи в країні, заборонив діяльність фашист. орг-цій. Учасники договору (набрав чинності 27.VII 1955) зобов'язалися поважати незалежність і тер. цілісність Австрії. Окупаційні війська було виведено до 25.X 1955. Австр. парламент 26.X 1955 прийняв конституційний закон про постійний нейтралітет Австрії.

ДЕРЖА́ВНИЙ ЗНАК ЯКОСТІ — в СРСР держ. знак, що його присвоюють товарам народного споживання і виробничо-тех. призначення високої якості. Запроваджений постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 4.X 1965. Ставлять його безпосередньо на товарі або упаковці, тарі й товарно-супровідній документації, на ярликах і етикетках (незалежно від товарного знака). Дозвіл застосовувати Д. З. я. надається підприємству м-вами (відомствами) СРСР на підставі рішення держ. атестаційних комісій на строк до 3 років.

Державний Знак якості.

ДЕРЖА́ВНИЙ КАПІТАЛІ́ЗМ — система економічних заходів та форма участі *держави* в економіці країни. Соціально-екон. суть Д. к., система його відносин зумовлюються класовою природою д-ви та специфікою її економіки. За капіталізму Д. к. виражає систему відносин між капіталістичним г-вом і бурж. д-вою і проявляється у вигляді підприємницької та регулюючої діяльності д-ви в інтересах класу капіталістів або його найвпливовіших груп з метою одержання ними найбільших прибутків і проведення в інтересах великого капіталу внутр. та зовн. політики. Вирішальним елементом Д. к. є держ. капіталістична *власність*, яка створюється шляхом націоналізації окремих виробництв і навіть цілих галузей, а також будівництва нових підприємств за рахунок держ. бюджету. З розвитком капіталізму змінюються і форми держ. втручання в екон. життя. В епоху імперіалізму Д. к. набуває форми *державно-монополістичного капіталізму* на основі зрощування бурж. д-ви з монополістичним капіталом.

У *країнах, що розвиваються*, держ. капіталізм є знаряддям перебудови госп. структури, що склалася в період колоніальної або напівколоніальної залежності. Базується на мішаній власності д-ви і нац. капіталу. Поєднується з системою активного втручання д-ви в економіку для подолання екон. відсталості і створення незалежної нац. економіки. Зростання держ. сектора залежно від політ. орієнтації країни приводить до різних екон. і соціальних наслідків. У країнах, що обрали некапіталістичний шлях, Д. к. і держ. регулювання економіки спрямовані проти імперіалістичних монополій і великої нац. буржуазії, на розвиток продуктивних сил і розв'язання невідкладних соціальних проблем, на створення матеріальних передумов переходу в майбутньому на соціалістичний шлях розвитку. В країнах капіталістичної орієнтації Д. к. спрямований на розвиток бурж. від-

носин, приватного підприємництва, посилення позицій великої нац. буржуазії та імперіалістичних монополій. Д. к. при всій його суперечливості відіграє в житті країн, що розвиваються, прогресивну роль, об'єктивно виражає антиімперіалістичні тенденції.

В умовах *диктатури пролетаріату* Д. к.— це сусп.-екон. уклад та особливі методи і засоби, що виражають систему відносин контролю й підкорення діяльності допущених пролетарською д-вою капіталістичних підприємств в інтересах успішної боротьби з приватногосп. капіталом і дрібнобурж. стихією; для розвитку великого виробн.; прискореного піднесення продуктивних сил для побудови соціалізму. В СРСР Д. к. був одним з п'яти сусп.-екон. укладів *перехідного періоду від капіталізму до соціалізму*, існував у формі *концесій* іноз. капіталу, приватної оренди держ. підприємств, мішаних т-в торгівлі на комісійних засадах тощо. В економіці країни посідав незначне місце (див. *Нова економічна політика*). В ширшому масштабі був використаний в ін. соціалістичних країнах, зокрема в НДР, СРР, КНДР, СРВ. *Г. Н. Климко.*

ДЕРЖА́ВНИЙ КОМІТЕ́Т ОБОРО́НИ (ДКО) — надзвичайний найвищий виконавчий орган державної влади в СРСР під час *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*. Створений 30.VI 1941 спільним рішенням Президії Верховної Ради СРСР, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР з метою швидкої мобілізації всіх сил народу для розгрому нім.-фашист. загарбників. Під керівництвом ДКО було проведено велику роботу по об'єднанню зусиль фронту і тилу, по відбудові нар. г-ва на визволеній тер. ДКО ліквідовано 4.IX 1945.

ДЕРЖА́ВНИЙ КОНТРО́ЛЬ — в СРСР та інших соціалістичних країнах система контролю держ. органів за виробничою, господарською, фінансовою та іншою діяльністю держ., громадських і кооперативних орг-цій, підприємств та установ. Д. к. є однією з основних функцій держ. управління, що здійснюється на основі широкого залучення трудящих мас. Див. також *Господарський контроль, Народний контроль*.

ДЕРЖА́ВНИЙ ЛАД — організація *держави*, що включає її політичну систему, *державний устрій*, систему держ. органів (напр., *Ради народних депутатів*), *виборчу систему*, а також основні положення щодо взаємовідносин держави і особи.

ДЕРЖА́ВНИЙ ОБВИНУВА́Ч — в СРСР прокурор, який підтримує під час судового розгляду кримінальної справи державне *обвинувачення*. Відповідно до ст. 40 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 264 КПК УРСР) Д. о. може виступати лише *прокурор*. Він, підтримуючи обвинувачення, керується вимогами закону і своїм внутр. переконанням, яке грунтується на розгляді всіх обставин справи. Д. о. бере участь у дослідженні судом *доказів*, дає роз'яснення в питаннях, що виникають під час суд. розгляду, подає суду свої міркування з приводу застосування кримінального закону й міри *покарання* щодо підсудного. Д. о. може порушити перед судом питання про захист майнових інтересів потерпілого або підтримати вже пред'явлений *цивільний позов* у кримінальній справі. Д. о. процесуально незалежний учасник суд. розгляду. Якщо в результаті суд. розгляду прокурор прийде до переконання, що дані суд. слідства не підтверджують пред'явленого підсудному обвинувачення, він повинен відмовитись від обвинувачення. Ця вимога закону спрямована на зміцнення *соціалістичної законності* й посилення конституційної гарантії *права обвинуваченого на захист*. Див. також *Громадський обвинувач, Приватне обвинувачення*.

О. Й. Ляхович.

ДЕРЖА́ВНИЙ ПЛА́НОВИЙ КОМІТЕ́Т СРСР, Держплан СРСР — союзно-республіканський орган, який здійснює загальнодерж. планування екон. і соціального розвитку СРСР і контроль за виконанням народногосп. планів. Створений за ініціативою В. І. Леніна Декретом Ради Народних Комісарів РРФСР від 22.II 1921 як Державна загальнопланова комісія. Діяльність Держплану СРСР грунтується на ленінських ідеях соціалістичного планування. Гол. завдання Держплану СРСР: розробка відповідно до Програми КПРС, директив з'їздів КПРС, рішень ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР планів, що мають бути оптимальними, грунтуватися на екон. законах соціалізму, сучас. досягненнях і перспективах розвитку науки й техніки, результатах наук. досліджень екон. і соціальних проблем комуністичного будівництва, всебічному вивченню сусп. потреб, на правильному поєднанні галузевого і тер. планування, а також централізованого планування з госп. самостійністю та ініціативою підприємств, об'єднань і орг-цій. Держплан СРСР у перспективних і річних планах має передбачати: пропорційний розвиток і невпинне піднесення всіх галузей нар. г-ва, високі темпи зростання нац. доходу, підвищення ефективності та поліпшення структури сусп. виробн., удосконалення міжгалузевих зв'язків, дальший науково-технічний прогрес, безперервне зростання продуктивності праці, раціональне використання основних фондів і виробничих потужностей, матеріальних, трудових, природних і фін. ресурсів, підвищення якості продукції, раціональне розміщення продуктивних сил по тер. країни з урахуванням спеціалізації і кооперування виробн., комплексного розвитку г-в союзних республік і екон. районів. На основі зростання матеріального виробн. і підвищення його ефективності в планах передбачається дальше систематичне піднесення матеріального і культур. рівня життя народу. Держплан СРСР готує пропозиції про розвиток *зовнішніх економічних зв'язків СРСР*, поліпшення міждержавної спеціалізації й кооперування виробн., координацію нар.-госп. планів СРСР з планами інших країн — членів РЕВ, а також розробляє проекти планів розвитку *зовнішньої торгівлі* і екон. співробітництва з ін. країнами. Держплан СРСР здійснює методичне керівництво роботою з нар.-госп. планування, готує і здійснює заходи щодо вдосконалення планування і екон. стимулювання в нар. г-ві, широко використовує в плануванні балансовий метод, прогресивні тех.-екон. норми і нормативи, екон.-матем. методи і електронно-обчислювальну техніку. Разом з Академією наук СРСР організовує наук. дослідження з загальноекон. проблем розвитку народного г-ва. На доповнення до завдань держ. планів, встановлених Радою Міністрів СРСР, Держплан СРСР безпосередньо затверджує ряд показників, зокрема: плани буд.-монтажних і проектно-дослідних робіт, баланси і плани розподілу продукції за встановленою номенклатурою, завдання щодо зниження норм витрат матеріальних ресурсів тощо. Здійснюючи контроль за виконанням планів екон. і соціального розвитку СРСР, виявляє резерви для дальшого зростання виробн. і підвищення його ефективності; систематично доповідає Урядові СРСР про хід виконання планів; розробляє заходи щодо запобігання й усунення диспропорцій у розвитку нар. г-ва і вносить відповідні пропозиції Раді Міністрів СРСР.

Держплан СРСР створюється в складі голови комітету, якого призначає Верховна Рада СРСР, заступників голови і членів Держплану СРСР, яких персонально призначає Рада Міністрів СРСР. Колегію Держплану затверджує Рада Міністрів СРСР.

Держплан має галузеві та зведені відділи, Гол. обчислювальний центр, Державну експертну комісію з вчених і висококваліфікованих спеціалістів. При Держплані СРСР існують н.-д. ін-ти, Рада по вивченню продуктивних сил СРСР, діє Міжвідомча комісія з питань застосування нових методів планування і екон. стимулювання. Держплан з 1923 видає журнал «Плановое хозяйство».

П. Я. Розенко.

ДЕРЖА́ВНИЙ ПЛА́НОВИЙ КОМІТЕ́Т УРСР, Держплан УРСР — союзно-республіканський орган, який здійснює державне планування екон. і соціального розвитку Української РСР і контроль за виконанням народногосп. планів. Створений 28.IX 1921 як Укр. загальнопланова господарська комісія. Підпорядкований Раді Міністрів УРСР та Держпланові СРСР (див. *Державний плановий комітет СРСР*). Держплан УРСР згідно з Програмою КПРС, постановами з'їздів КПРС і Компартії України, рішеннями ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР, вказівками Держплану СРСР розробляє перспективні і річні держ. плани екон. і соціального розвитку Укр. РСР. Вони забезпечують пропорційний розвиток нар. г-ва республіки, безперервне

зростання й підвищення ефективності сусп. виробн., високі темпи збільшення нац. доходу, дальший наук.-тех. прогрес, зростання продуктивності праці. Ці плани забезпечують також раціональне використання основних фондів і виробничих потужностей, матеріальних, трудових, природних і фін. ресурсів, підвищення якості продукції, спеціалізацію економіки УРСР у загальносоюзному розподілі праці — з метою збільшення вкладу в створення матеріально-технічної бази комунізму, неухильного підвищення рівня життя народу. Розробляючи плани, передбачає й раціональне розміщення продуктивних сил по тер. республіки з урахуванням спеціалізації й кооперування виробн. та комплексного розвитку г-ва областей і екон. районів.

Держплан УРСР здійснює організацію і координацію наук. досліджень з найважливіших наук.-тех. проблем і робіт щодо впровадження досягнень науки і техніки у виробн.; забезпечує методичне керівництво роботою з планування в м-вах і відомствах УРСР і планових комісіях місцевих Рад нар. депутатів; готує і здійснює заходи щодо вдосконалення планування і екон. стимулювання в нар. г-ві УРСР. Держплан УРСР широко використовує в плануванні балансовий метод, прогресивні тех.-екон. норми і нормативи, екон.-матем. методи й електронно-обчислювальну техніку. Крім розробки держ. планів республіки, які затверджує Рада Міністрів УРСР, Держплан УРСР безпосередньо затверджує ряд завдань щодо пром. виробн., капітального будівництва, праці тощо. Держплан УРСР здійснює контроль за виконанням планів економічного й соціального розвитку республіки, виявляє резерви для дальшого зростання виробн. і підвищення його ефективності, розробляє заходи для запобігання і усунення диспропорцій у розвитку нар. г-ва і вносить відповідні пропозиції Урядові УРСР.

Держплан УРСР створюється в складі голови комітету, якого призначає Верховна Рада УРСР, заступників голови і членів Держплану УРСР, що персонально призначаються Радою Міністрів УРСР. Колегія Держплану затверджується Радою Міністрів УРСР. Апарат Держплану УРСР складається з галузевих і зведених відділів. Держпланові УРСР підпорядкований ряд н.-д. установ, зокрема, *Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР*. Він має Держ. експертну раду з вчених і висококваліфікованих спеціалістів. При Держплані діє Міжвідомча комісія з питань застосування нових методів планування і економічного стимулювання. Разом з Академією наук УРСР видає журнал *«Економіка Радянської України»*.

П. Я. Розенко.

ДЕРЖА́ВНИЙ СЕКРЕТА́Р — одна з найвищих держ. посад у ряді країн Європи і Америки. У США — особа, що очолює гол. зовнішньополіт. відомство — *Державний департамент*. У Великобританії — офіц. титул керівників деяких відомств (внутр. справ, оборони та ін.).

«ДЕРЖА́ВНИЙ СОЦІАЛІ́ЗМ» — буржуазно-реформістська концепція, що ототожнює здійснювані бурж. державою соціально-екон. заходи з виникненням соціалізму. Поширилась у 2-й пол. 19 ст. Основоположником її є нім. економіст К.-Й. *Родбертус-Ягецов*. Прихильниками «Д. с.» виступили представники *катедер-соціалізму*, які визнавали «соціалістичним в с я к е удержавлення, навіть бісмарківське» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20. с. 273). Певною мірою ідеї «Д. с.» запозичили Ф. *Лассаль*, а також представники *фабіанського соціалізму*. Втручання імперіалістичних д-в в економіку під час 1-ї та 2-ї світових воєн сприяло значному поширенню ідей «Д. с.». В сучас. умовах ідеологи бурж. реформізму розширення регулюючої діяльності капіталістичної д-ви в усіх сферах сусп. життя видають за «рух до соціалізму». Але, як довели це основоположники марксизму-ленінізму, бурж. д-ва є виконавчим к-том, знаряддям пануючого класу капіталістів. І саме цим визначаються зміст і спрямованість усіх її соціально-екон. заходів в умовах *державно-монополістичного капіталізму*. Антинаук. і апологетичний характер «Д. с.» полягає в протиставленні соціальних реформ соціалістичній революції, в намаганні його прихильників держ. регулюванням врятувати капіталізм.

П. М. Левоненко.

ДЕРЖА́ВНИЙ У́СТРІЙ — територіальна або національно-територіальна організація *держави*. Існують дві осн. форми Д. у.— федеративна (див. *Федерація*) й *унітарна держава*, в складі якої немає окремих держ. утворень. Д. у. кожної країни зумовлюється її сусп. ладом і класовою структурою. Він відбиває правове становище д-ви в цілому та її складових частин, а також взаємовідносини між ними. Відповідно до гл. 8 Конституції СРСР за своїм національно-державним устроєм *Союз Радянських Соціалістичних Республік* — єдина союзна багатонац. д-ва, утворена на основі принципу соціалістичного *федералізму*, в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних рад. соціалістичних республік. Нац.-держ. і адм.-тер. устрій УРСР передбачено розділом III Конституції УРСР.

ДЕРЖА́ВНІ ВИДА́ТКИ — див. *Бюджет державний*.

ДЕРЖА́ВНІ ДОХО́ДИ — див. *Бюджет державний*.

ДЕРЖА́ВНІ ЗБО́РИ Угорської Народної Республіки — найвищий орган державної влади і єдиний законодавчий орган УНР. Обирається населенням країни на 5 років.

ДЕРЖА́ВНІ ЗЛО́ЧИНИ — за рад. кримінальним правом найтяжчі злочини, спрямовані проти основ суспільного ладу і політики СРСР, держ. влади і управління або екон. могутності СРСР, а також діяння, що завдають шкоди зовн. безпеці СРСР. Відповідальність за Д. з. передбачено загальносоюзним законом від 25.XII 1958 (в УРСР — гл. 1 Особливої частини КК УРСР). Д. з. поділяються на особливо небезпечні та інші Д. з. Особливо небезпечними Д. з. вважаються діяння, вчинені умисно з антирад. метою й спрямовані на підрив або ослаблення Рад. д-ви, її суспільного ладу і політики, територіальної недоторканності. До злочинів цієї групи належать: *зрада Батьківщини, шпигунство, терористичний акт, диверсія, шкідництво*, антирад. агітація і пропаганда, *пропаганда війни*, утворення антирадянських організацій, участь у них, Д. з., вчинені проти ін. соціалістичної держави. Інші Д. з.— це злочини, що зазіхають на основи громад. і держ. безпеки, обороноздатність та госп. могутність СРСР. На відміну від особливо небезпечних інші Д. з. не мають антирад. мети. Ці Д. з. поділяються на злочини, що порушують нац. і расову рівноправність; завдають шкоди обороноздатності Рад. д-ви (розголошення *державної таємниці*, втрата документів, що містять держ. таємницю), недоторканності держ. кордонів СРСР (незаконний виїзд за кордон та незаконний в'їзд в СРСР та ін.); основам громад. безпеки (*бандитизм*, порушення правил міжнар. польотів); роботі транспорту СРСР (порушення правил безпеки руху і експлуатації транспорту та ін.); основам госп. могутності Рад. держави (напр., порушення правил про *валютні операції, контрабанда*). Передбачено й відповідальність за недонесення про Д. з. та приховування їх. За Д. з. закон передбачає такі покарання: позбавлення волі на строк до 15 років з конфіскацією майна, заслання, виправні роботи, за обтяжуючих обставин — смертну кару.

Літ.: Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. К., 1978; Советское уголовное право. Часть особенная. М., 1973.

В. Б. Бабій.

ДЕРЖА́ВНІ КОМІТЕ́ТИ СРСР — центральні органи держ. управління СРСР і союзних республік, які здійснюють міжгалузеве управління і несуть відповідальність за стан і розвиток дорученої їм сфери управління. Утворюються відповідно Верховною Радою СРСР і Верховними Радами союзних республік для розв'язання певного кола питань, що стосуються різних галузей нар. господарства, соціально-культур. та адм.-політ. будівництва. Держ. к-ти підпорядковані як Верховній Раді, що їх утворила, так і тій Раді Міністрів, органами якої вони є. Внаслідок міжгалузевого характеру їхньої діяльності Д. к. наділені повноваженнями по здійсненню планово-організаційних, координаційних і контрольних функцій щодо всіх *міністерств* і *відомств спеціальних*. За *Законом СРСР про Раду Міністрів СРСР*, прийнятим Верховною Радою СРСР 5.VII 1978, загальносоюзні Д. к. СРСР здійснюють міжгалузеве управління на всій території СРСР безпосередньо або через створювані ними органи.

Загальносоюзні державні комітети СРСР:

Державний комітет СРСР по науці і техніці,

Державний комітет СРСР у справах винаходів і відкриттів,

Державний комітет СРСР по стандартах,

Державний комітет СРСР по зовнішніх економічних зв'язках,

Державний комітет СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища,

Державний комітет СРСР по матеріальних резервах.

Союзно-республіканські державні комітети СРСР:

Державний плановий комітет СРСР,

Державний комітет СРСР у справах будівництва,

Державний комітет СРСР по матеріально-технічному постачанню,

Державний комітет СРСР по праці і соціальних питаннях,

Державний комітет СРСР по цінах,

Державний комітет СРСР по професійно-технічній освіті,

Державний комітет СРСР по телебаченню і радіомовленню,

Державний комітет СРСР по кінематографії,

Державний комітет СРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі,

Державний комітет СРСР по лісовому господарству,

Комітет державної безпеки СРСР,

Державний комітет СРСР по виробничо-технічному забезпеченню сільського господарства.

Нагрудний знак лауреата Державної премії СРСР.

Нагрудний знак лауреата Державної премії УРСР.

Нагрудний знак лауреата Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка.

Союзно-респ. Д. к. СРСР здійснюють міжгалузеве управління, а в окремих випадках — галузеве управління, як правило, через відповідні держ.к-ти, інші органи союзних республік і управляють безпосередньо окремими підприємствами та об'єднаннями, ін. орг-ціями і установами, які перебувають у союзному підпорядкуванні. Рада Міністрів СРСР об'єднує і спрямовує роботу загальносоюзних і союзно-респ. Д. к. СРСР; Ради Міністрів союзних республік — союзно-респ. і респ. Д. к. Положення про Д. к. та їхню структуру затверджують відповідні Ради Міністрів. Згідно зі ст. 129 Конституції СРСР (в УРСР — ст. 116 Конституції УРСР) голови Д. к. призначаються відповідними Верховними Радами і входять до складу уряду. Нормативні акти, що видаються Д. к. в межах їхньої компетенції, обов'язкові для виконання всіма міністерствами і відомствами, установами, орг-ціями й підприємствами. Див. таблиці переліку Д. к. СРСР.

ДЕРЖА́ВНІ ПРЕ́МІЇ СРСР — нагороди від імені Рад. держави за видатні творчі досягнення в певній галузі діяльності, а також за видатні досягнення, що їх здобуто в *соціалістичному змаганні*. Д. п. СРСР засновано постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 9.IX 1966; діє Положення, затверджене постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР 17.II 1967 з наступними доповненнями. Щороку присуджують до 50 Д. п. СРСР у галузі науки й техніки, до 10 — в галузі л-ри, мистецтва й архітектури і до 10 — за визначні досягнення в соцзмаганні (з 1974). В 1970 додатково засновано одну Д. п. СРСР за твори л-ри й мистецтва для дітей і чотири — за створення підручників для вищих, середніх спец. і середніх навчальних закладів. Д. п. СРСР присуджують К-т по Ленінських і Держ. преміях у галузі науки і техніки при Раді Міністрів СРСР і К-т по Ленінських і Держ. преміях у галузі л-ри, мистецтва й архітектури при Раді Міністрів СРСР. Розмір премії — 5 тис. крб. кожна. Особам, яким присуджено Д. п. СРСР, присвоюють звання «Лауреат Державної премії СРСР», вручають Диплом і Почесний знак, на якому зазначено рік присудження премії. Постанови про присудження Д. п. СРСР публікуються до Жовтневих свят.

ДЕРЖА́ВНІ ПРЕ́МІЇ УРСР — щорічні нагороди республіки за видатні досягнення в певній галузі діяльності. Існують Д. п. УРСР: у галузі науки і техніки; для передовиків соціалістичного змагання за видатні досягнення у праці; імені Т. Г. Шевченка в галузі л-ри, журналістики, мистецтва і архітектури. Д. п. УРСР у галузі науки і техніки засновано постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 23.IV 1969. Присуджуються за видатні наук. роботи, глибокі теор. дослідження з питань марксистсько-ленінської науки, держ. і госп. будівництва, за створення і впровадження в нар. г-во ефективної техніки і прогресивних матеріалів, за впровадження передового виробничого досвіду. Щороку присуджуються 17 таких Д. п., з яких дві, починаючи з 1972,— за створення підручників для вищих, середніх спец. і середніх навчальних закладів. Присудження їх покладено на К-т по Д. п. УРСР у галузі науки і техніки при Раді Міністрів УРСР. Постанови про присудження публікуються 25.XII — до дня проголошення Рад. влади на Україні. Д. п. УРСР для передовиків соціалістичного змагання за видатні досягнення у праці засновано постановами ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 26.III 1974 і 13.VIII 1974. Встановлено дві (з 1977 — чотири) цих Д. п. УРСР. Постанови про присудження їх щороку приймаються за підсумками соціалістичного змагання попереднього року й оголошуються до 1.V — дня Міжнар. солідарності трудящих. Д. п. за видатні досягнення у праці присуджуються спільно президіями К-ту по Д. п. УРСР у галузі науки і техніки та Укрпрофради.

Особам, удостоєним Д. п. в галузі науки і техніки та за видатні досягнення у праці, присвоюється звання «Лауреат Державної премії Української РСР», вручаються Диплом і Почесний знак.

Д. п. УРСР імені Т. Г. Шевченка. Постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 23.IV 1969 респ. премії ім. Т. Г. Шевченка (існували з 20.V 1961) та респ. держ. премії по архітектурі (існували з 6.II 1968) перетворено на Д. п. імені Т. Г. Шевченка. Встановлено 8 премій за високоідейні й високохудожні твори в галузі л-ри, журналістики, образотворчого мистецтва, театру, кіно, архітектури й виконавської діяльності, що здобули широке громад. визнання. Присудження їх покладено на К-т по Д. п. УРСР імені Т. Г. Шевченка, який публікує свої рішення щороку до 9.III— дня народження Т. Г. Шевченка. Особам, які їх удостоєні, присвоюється звання «Лауреат Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка», вручаються Диплом і Почесний знак. Рішення к-тів про присудження Д. п. УРСР затверджується ЦК Компартії України і Радою Міністрів УРСР. Розмір Д. п. УРСР — 2500 крб. кожна. Всього (за станом на 1978) лауреатами Д. п. УРСР у галузі науки і техніки є понад 700 чол.; за видатні досягнення у праці — понад 60 чол.; імені Т. Г. Шевченка — понад 140 чоловік.

М. Ф. Селівон.

ДЕРЖА́ВНІ СЕЛЯ́НИ — стан селян у Росії та на Україні 18—19 ст., які за користування землею сплачували державі феод. ренту і вважалися особисто вільними. Стан Д. с. було оформлено указами Петра I з ще не покріпачених селян (*чорносошні селяни, половники, однодвірці*, селяни нерос. народностей Поволжя і Приуралля, *рангові селяни, посполиті селяни* та ін.). Пізніше до Д. с. було зараховано кол. *економічних селян* і селян територій, возз'єднаних з Росією в кін. 18 ст., колоністів, які оселялися на держ. землях, зокрема на Пд. Україні, кол. кріпаків конфіскованих польс. маєтків тощо. На 1858 в Рос. д-ві налічувалося 9 345 342 Д. с. чол. статі (45,2% землеробського населення Європ. Росії).

Осн. маса Д. с. сплачувала д-ві грошовий *оброк*. На тер. Правобережної України, Білорусії та Прибалтики держ. маєтки здавалися в оренду поміщикам-посесорам; Д. с. тут відбували переважно *панщину*, і їх становище мало чим відрізнялося від кріпацького. Дворяни систематично присвоювали держ. землі і прагнули перетворити Д. с. на кріпаків (див. *Генеральне межування*). Зростало обезземелення Д. с. На поч. 40-х рр. 19 ст. 325 тис. душ чол. статі не мали наділу або користувалися лише городами (див. *Халупники, Комірники, Бобилі, Городники*). Посилення гноблення і сваволі з боку царських урядовців і поміщиків-посесорів викликало заворушення серед Д. с. (напр., виступ *приписних селян* Луганського ливарного заводу 1822, «*холерні бунти*»). Загострення антифеод. боротьби змусило царський уряд провести реформу управління Д. с. 1837—41, яка, проте, не внесла докорінних змін у їхнє становище. Феод. гноблення Д. с. викликало зростання сел. руху (див. «*Картопляні бунти*»). Указом від 16(28).VIII 1863 Д. с. зх. губерній, у т. ч. Правобережної України, було переведено в розряд селян-власників, які мали вносити викупні платежі протягом 49 років. Згідно з указом 1866 за всіма групами Д. с. було закріплено за сплату оброку зем. наділи в безстрокове користування. В 1885 Д. с. Росії, за винятком Закавказзя й Сибіру, в обов'язковому порядку було переведено на викуп (мали сплачувати його протягом 44 років).

Літ.: Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева, т. 1—2. М.—Л., 1946—58; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967.

ДЕРЖА́ВНІ ТРУДОВІ РЕЗЕ́РВИ — в СРСР система організованої підготовки та розподілу молодих кваліфікованих робітників. Указ Президії Верховної Ради СРСР про Д. т. р. прийнято 1940. Було створено три типи навч. закладів: *ремісничі училища*, залізничні училища, *школи фабрично-заводського навчання*. Д-ва взяла на себе повне матеріальне утримання всіх учнів. У зв'язку з поступовим переходом в СРСР до загальної серед. освіти, в системі Д. т. р. з 1954 почали створювати *технічні училища* для молоді, яка закінчила серед. загальноосв. школи. Училища і школи Д. т. р. готували робітників приблизно 700 професій. У 1959 всі навч. заклади, що входили в систему Д. т. р.; перетворено на профес.-тех. уч-ща (див. *Професійно-технічні навчальні заклади*). В тому ж році навч. заклади Д. т. р. передано у відання союзних республік, а Гол. управління труд. резервів при

РМ СРСР перетворено на Держ. к-т РМ СРСР по профес.-тех. освіті (з 1978—Держ. к-т СРСР з проф.-тех. освіти). Див. *Професійно-технічна освіта*.

ДЕРЖА́ВНО-КОЛГО́СПНІ ОБ'Є́ДНАННЯ — господарські системи, які створюються на пайових умовах колгоспами, держ. підприємствами і госп. орг-ціями для виробництва та переробки с.-г. продукції, виготовлення буд. матеріалів, для будівництва, виробничого і культурно-побутового обслуговування с. г. і населення.

Правовий статус Д.-к.о. залежить від мети, характеру і обсягу об'єднуваної діяльності. При об'єднанні всієї діяльності господарств, що входять до складу Д.-к. о., утворюється складна госп. орг-ція — виробниче об'єднання в с. г., що діє на підставі «Положення про виробниче об'єднання в сільському господарстві», затвердженого постановою Ради Міністрів СРСР від 7.XII 1978. При об'єднанні лише окремих напрямів виробничої діяльності господарств-учасників утворюється єдина госп. орг-ція — міжгосподарське підприємство, що діє на підставі відповідного положення про міжгосподарські підприємства з даного виду діяльності. Такі положення затверджують уряди союзних республік за погодженням з М-вом с. г. СРСР. Якщо об'єднання тимчасове і має на меті створення невиробничих об'єктів заг. користування, воно не утворює відособленої госп. орг-ції, діє на підставі договору про сумісну діяльність, що його укладають господарства-учасники. Порядок укладення такого договору, права і обов'язки його учасників визначаються Цивільними кодексами союзних республік (в УРСР — глава 38 ЦивК УРСР).

Прибуток, одержуваний Д.-к. о., за винятком внесків до держ. бюджету, належить господарствам-учасникам і спрямовується на дальший розвиток виробн., створення *фондів стимулювання*, погашення кредитів Держбанку СРСР і використовується для розподілу між учасниками кооперації. Найпоширенішою формою Д.-к. о. в УРСР є колг.-радгоспні об'єднання. Практика їхньої діяльності свідчить про високу ефективність об'єднання колг. і держ. коштів у межах єдиного орг.-госп. комплексу. Це сприяє як поліпшенню виробничих показників, так і розв'язанню ряду соціально-екон. проблем комуністичного будівництва: поступовому зближенню двох форм соціалістичної власності — загальнонародної й колг.-кооп., перетворенню с.-г. праці на різновид індустріальної, усуненню істотних відмінностей між містом і селом.

Ю. П. Лебединський. Г. В. Пронська.

ДЕРЖА́ВНО-МОНОПОЛІСТИ́ЧНИЙ КАПІТАЛІ́ЗМ — комплекс властивих імперіалізмові внутрішньо- і міждержавних економічних, соціальних і політичних відносин, що характеризуються з'єднанням сили монополій з силою держави в єдиний механізм, який забезпечує інтереси монополістичного капіталу. Наук. аналіз Д.-м. к. дав В. І. Ленін, йому ж належить і сам термін «державно-монополістичний капіталізм». Ленінська теорія імперіалізму, його останнього ступеня — Д.-м. к. набула дальшого розвитку в документах КПРС, братніх партій, світового комуністичного руху. Вона відіграє важливу роль у розробці комуністичними партіями стратегії і тактики класової боротьби. Д.-м. к. включає безпосереднє втручання бурж. д-ви в процес капіталістичного відтворення, одержавлення ряду галузей г-ва, різні засоби й форми прямого й непрямого держ.-монополістичного регулювання економіки. Він спрямований на збагачення монополій, придушення робітн. і демократичного рухів та нац.-визвольної боротьби, розвиток мілітаризму й розв'язування агресивних воєн, мобілізацію і використання екон., воєнно-політ. та ідеологічних ресурсів імперіалізму проти соціалістич. системи, на захист капіталістичного ладу від наростаючого світового революц. процесу. Об'єктивною основою виникнення й розвитку Д.-м. к. є процес усуспільнення виробн., прискорюваний *науково-технічною революцією*, поглиблення й загострення осн. суперечності капіталізму — суперечності між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення. На розвиток Д.-м. к. мають вплив політ. фактори, породжені *загальною кризою капіталізму*, мілітаризація і війни, змагання з *світовою системою соціалізму* тощо. Розвиток Д.-м. к. не є поступальним і рівномірним, його форми в різних країнах при наявності заг. тенденцій і закономірностей не ідентичні. Елементи Д.-м. к. зародилися на рубежі 19—20 ст., в ході *концентрації виробництва* та капіталу і зростаючого на цій основі панування монополій. У своєму розвитку він пройшов ряд етапів. Перший — від початку 1-ї світової війни (1914—18) до 30-х рр. 20 ст.; другий — від початку світової екон. кризи 1929—33 до кінця 2-ї світової війни (1939—45); третій — після 2-ї світової війни до середини 50-х рр. і сучас. етап — з 2-ї пол. 50-х рр. Розвиток Д.-м. к. не змінює природи імперіалізму, але вносить нові елементи в механізм функціонування капіталістичної економіки. Спочатку держ. регулювання г-ва здійснювалося лише в рамках забезпечення воєнно-екон. потенціалу країни; пізніше стала розроблятися антикризова політика, почалися спроби стримування ринкової стихії; потім центр ваги було перенесено на політику *економічного зростання*, на прогнозування та довгочасне програмування економіки. Сила д-ви, об'єднана з силою монополій, усе ширше й безпосередніше бере участь в експлуатації робітн. класу, широких нар. мас.

Осн. формами втручання бурж. д-ви в економіку є одержавлення, перш за все встановлення держ. власності шляхом бурж. *націоналізації* приватнокапіталістичних підприємств і будівництва нових за рахунок держ. капіталовкладень, та регулювання економіки за допомогою держ. бюджету, кредитно-грош. політики тощо. На сучас. етапі частка держ. власності, напр., в економіці Японії становить 35%, Франції — бл. 40%. Зростає роль д-ви у створенні гарантованого ринку для монополій, у нагромадженні капіталу. В розвинутих капіталістичних країнах д-ва купує до 1/4 *кінцевого суспільного продукту*, фінансує від 1/4 до 1/2 усіх капіталовкладень, від 1/3 до 2/3 всіх затрат на н.-д. та дослідно-конструкторські роботи. Через держ. *фінанси* перерозподіляється значна частина *національного доходу*. В 1975 частка всіх держ. витрат в нац. доході становила: у США — 35%, Великобританії — 37,4, Франції — 36,8, ФРН — 36,9, Японії — 20,7, Італії — 35,5%.

Важливими підоймами регулювання діяльності приватних компаній є податкова та кредитна (у т. ч. дефіцитного фінансування) політика, система прискореної амортизації. Інтернаціоналізація госп. життя капіталістичних країн, суперечність між зростанням усуспільнення виробн. у світовому масштабі та вузькими рамками нац. д-в, боротьба проти світового соціалізму і нац.-визвольного руху викликали розвиток міжнар. форм Д.-м. к., намагання узгоджувати політику капіталістичних д-в у рамках міждерж. угод, орг-цій і союзів (*Генеральна угода про тарифи і торгівлю, Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції і розвитку* та ін.). Вищим ступенем розвитку Д.-м. к. на міжнар. арені є імперіалістич. *інтеграція економічна*. Розвиток Д.-м. к., прискорюючи усуспільнення виробн., поглиблює осн. суперечність капіталізму. Він не спроможний стримати стихійні сили капіталістичного ринку, подолати суперечність між трансконтинентальними й багатонац. корпораціями та нац. г-вом, *анархію виробництва, економічні кризи, безробіття, інфляцію*, забезпечити планомірне управління процесом виробн. в інтересах усього суспільства. Породжуючи реакцію в усіх сферах життя, Д.-м. к. призводить до загострення всіх суперечностей капіталізму; спричинює наростання класової боротьби трудящих, спрямованої не лише проти окремих монополій, а й проти д-ви як органу монополістичної буржуазії, на перехід держ. влади до рук *робітничого класу* і його союзників. Д.-м. к. всупереч бурж.-реформістським і ревізіоністським концепціям (див. «*Індустріальне суспільство*», «*Постіндустріальне суспільство*», «*Загального добробуту держава*» та ін.) не трансформується в соціалізм. Він створює лише матеріальні передумови соціалізму, доводячи усуспільнення виробн. до максимуму, можливого за капіталізму. Д.-м. к. «є той щабель історичної драбини, між яким (щаблем) і щаблем, що називається соціалізмом, нія-ких проміжних щаблів нема» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 34, с. 182). Істор. розвиток людства дедалі переконливіше доводить неминучість соціаліс-

Держидерево звичайне. Квітуча гілка.

тичної революції і через неї перетворення Д.-м. к. на соціалізм.

Літ.: Политическая экономия современного монополитического капитализма, т. 1—2. М., 1975; Государственно-монополистический капитализм. Общие черты и особенности. М., 1975; Ленинская теория империализма и современность. М., 1977; Шубин В. А. Политическая система государственно-монополистического капитализма и её кризис. Л., 1978; Мочерный С. В. Современный государственно-монополистический капитализм. К., 1978.

В. М. Мазур.

ДЕРЖИДЕ́РЕВО (Paliurus) — рід рослин родини крушинових. Дуже розгалужені кущі вис. до 3 м. Листки чергові з метаморфізованими в колючки прилистками. Квітки дрібні, жовтувато-золотисті, зібрані в грона. Плоди сухі з округлим шкірястим крилом. 6 видів, поширений у Пд. Європі, Перед. і Серед. Азії. В СРСР (на Кавказі, в Криму, Серед. Азії) — один вид — Д. звичайне (P. spina-christi, P. aculeatus). Росте на сухих кам'янистих схилах гір, до 1500 м над р. м. Використовується для створення живоплотів та закріплення грунту.

ДЕРЖИ́НСЬКА Ксенія Георгіївна [25.I (6.II) 1889, Київ — 9.VI 1951, Москва] — російська рад. співачка (сопрано), нар. арт. СРСР (з 1937). Закінчила гімназію в Києві. Співу навчалася приватно в Петербурзі та Берліні. В 1915—48 — солістка Великого театру, в 1947—51 — професор Моск. консерваторії. В 1918—19 виступала в Київ. оперному театрі. Партії: Ярославна («Князь Ігор» Бородіна), Ліза, Марія («Пікова дама», «Мазепа» Чайковського), Аїда (однойменна опера Верді) та ін. Нагороджена орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1943.

ДЕРЖПЛА́Н СРСР — див. *Державний плановий комітет СРСР.*

ДЕРЖПЛА́Н УРСР — див. *Державний плановий комітет УРСР.*

ДЕРЖФІЛЬМОФО́НД СРСР, Всесоюзний державний фонд кінофільмів — організований 1948 на базі фільмосховища кінопрокату. В Д. зібрано негативи і позитиви вітчизн. і багатьох зарубіжних худож. та науково-популярних фільмів (хронікально-документальні та хронікальні фільми зберігаються в Центр. держ. архіві кінофотодокументів). Д. має найбільшу в світі колекцію фільмів і документації до них (сценарії, монтажні листи та ін. архівні матеріали). Д. відновлює фільми, видає довідкову л-ру, здійснює обмін фільмами з зарубіжними країнами. На Україні з 1934 діє Центр. держ. архів кінофотофонодокументів УРСР, у якому зберігається кіноперіодика, документальні, хронікально-документальні та науково-популярні фільми, а також продукція телевізійних студій України, видається довідкова л-ра.

Дерихвіст степовий.

Деркач.

ДЕРИВАЦІ́ЙНА ГІДРОЕЛЕКТРОСТА́НЦІЯ — гідроелектрична станція, де напір води створюється дериваційним (підвідним) водоводом. Осн. споруди Д. г.: *гребля* (є й безгребельні електростанції); відстійники, де очищують воду; турбінні трубопроводи, якими безпосередньо підводять воду до *гідротурбін*; підвідні й відвідні дериваційні водоводи (див. *Дериваційна*); будинок ГЕС. На Д. г. з безнапірною дериваційною є напірний басейн, за допомогою якого регулюють надходження води до гідротурбін. В СРСР ГЕС такого типу збудовано на р. Інгурі (Груз. РСР). На Д. г. з напірною дериваційною (мал.) похил водоводів дещо більший, ніж на безнапірних; зрівнювальні резервуари дають змогу запобігати *гідравлічним ударам*.

Дериваційна гідроелектростанція з напірною дериваційною: *1* — гребля; *2* — дериваційний напірний водовід; *3* — зрівнювальний резервуар; *4* — турбінний трубопровід; *5* — будинок ГЕС.

На Україні Д. г. такого типу є *Теребле-Ріцька ГЕС*. До Д. г. комбінованого типу (з високою греблею і водосховищем) належить, наприклад, Корсунь-Шевченківська ГЕС. Ккд Д. г. 0,7—0,9. Дериваційні ГЕС будують звичайно на гірських річках із значним падінням їхнього рівня, рідше — в місцях завороту рівнинних річок.

ДЕРИВА́ЦІЯ (лат. derivatio — відведення, утворення) — 1) Підведення води з водойми до гідроелектростанцій та інших об'єктів, а також відведення її з них. Розрізняють Д. напірну (*трубопроводами,* напірними *тунелями*) та безнапірну (*каналами,* безнапірними тунелями, *лотоками*). Д. наз. і самі споруди (канали, тунелі тощо), якими підводять і відводять воду. 2) Утворення нових слів за допомогою *афіксів* (*суфіксів, префіксів*). 3) Бічне відхилення куль і снарядів від площини стрільби (вертикальної площини, що проходить через вісь каналу ствола). Спричинюється обертовим рухом куль і снарядів, а також опором повітря й силою тяжіння.

ДЕРИ́ХВІСТ (Glareola) — рід куликів родини дерихвостових. Довж. тіла 17—28 см. Дзьоб широкий і короткий, загнутий донизу, ноги короткі, хвіст довгий, вилчастий. Оперення зверху однотонне — сіро-буре. 7 видів, поширений у Європі, Азії й Африці. В СРСР 3 види, з них на Україні—2: Д. степовий (G. nordmanni), довж. тіла 25—28 см, маса 100 г, крило зісподу чорне; Д. лучний (G. pratincola), довж. тіла 25—27 см, маса 80 — 90 г, спід крила іржастий. Прилітають Д. у квітні, відлітають у жовтні. Живуть поблизу лиманів на солончаках. Кладку здебільшого з 3 яєць самка відкладає в ямку на голому місці. Живляться Д. комахами, серед яких багато шкідників с. г. Другорядні мисливські птахи.

О. Б. Кістяківський.

ДЕ́РІ (Déry) Тібор (18.X 1894, Будапешт — 1977, там же) — угорський письменник. Почав друкуватися 1917. Після повалення Угор. Рад. республіки жив в еміграції. В 30-х рр. створив багато в чому автобіографічний реалістичний роман «Віч-на-віч» (надруковано 1945) — про боротьбу нім. комуністів проти фашизму, роман-трилогію «Незакінчена фраза» (надрук. 1947). Події 2-ї світової війни й життя в перші післявоєнні роки відтворив у драмах «Свідки», «Дзеркало», «Вдома» (усі — 1948), духовне становлення молодого робітника — в романі «Відповідь». (т. 1—2, 1950—52). Під час контрреволюц. заколоту 1956 в Угорщині зайняв хибну позицію. З 1961 повернувся до активної творчої діяльності. Автор повістей і романів «Пан А. Г. у країні N» (1964), «Одновухий» (1975), «Вбивця і я» (1976), мемуарів тощо.

Тв.: Рос. перекл.— Ответ. М., 1974.

К. О. Шахова.

ДЕРІБА́С (де Рібас) Йосип Михайлович [6.VI 1749, Неаполь — 2(14). XII 1800, Петербург] — російський адмірал (з 1799). За національністю іспанець. В 1772 вступив на рос. військ. службу в Чорноморський флот. Брав участь у рос.-тур. війнах 1768—74 і 1787—91. 14(25). IX 1789 рос. війська, якими командував Д., разом з укр. козаками *Чорноморського козацького війська* здобули фортецю Ені-Дунья поблизу с. Хаджибей. Д. брав участь у спорудженні фортець і міст у Пн.-Зх. Причорномор'ї. В 1794 за проектом Д. (разом з Ф. Деволаном і Шостаком) почалося будівництво мор. гавані і міста Хаджибей, 1795 перейменованого на Одесу.

ДЕРІЇ́ВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ І МОГИ́ЛЬНИК — поселення і могильник *середньостогівської культури* мідного віку на правому березі Дніпра поблизу с. Деріївки Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл. Досліджувались 1960—67. На поселенні відкрито залишки кількох трохи заглиблених у землю жител, зібрано понад 10 тис. знахідок — крем'яні ножі, скребки, наконечники стріл і списів, кістяні мотики, бойові молоти, рибальські гачки, *псалії,* глиняні гостродонні горшки і плоскодонні миски, оздоблені гребінцевим, шнуровим та ін. орнаментом, глиняні статуетки людини, фігурки тварин тощо. Осн. заняття жителів поселення — скотарство, зокрема розведення коней. Під час розкопок могильника виявлено поховання з трупопокладеннями; в похованнях знайдено глиняний посуд, прикраси, в т. ч. з міді.

Д. Я. Телегін.

ДЕРКА́Ч Василь Степанович [9 (21).XII 1894, с-ще Корсунь, тепер Єнакіївського р-ну Донец. обл. — 25.V 1973, Харків] — український рад. мікробіолог, чл.-кор. АМН СРСР (з 1945), засл. діяч

вауки УРСР (з 1942). Член КПРС з 1951. Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1917). З 1932 — зав. кафедрою Харків. мед. ін-ту. Праці — з питань хіміобіотерапії інфекційних хвороб, злоякісних пухлин тощо. Запропонував мед. препарати саназин і неоцид. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора.

ДЕРКА́Ч Віталій Павлович (н. 13.IV 1923, с. Минівка Полтавського р-ну Полт. обл.) — український рад. вчений у галузі кібернетики. Доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1975). Член КПРС з 1944. Закінчив 1955 Київ. політех. ін-т. З 1957 працює в Ін-ті кібернетики АН УРСР. Праці — з питань обчислювальної техніки й електроніки. Держ. премія СРСР, 1977.

ДЕРКА́Ч (справж. прізв.— Любимов) Георгій Йосипович [11(23).III 1846, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 11(24).VI 1900, Томськ] — український актор, антрепренер. Творчу діяльність почав у кін. 60-х рр. Був антрепренером рос., а згодом укр. трупи. Гастролював з трупами по Україні, Сибіру, Криму, Кавказу, Середній Азії; 1893—94 — у Франції (Париж, Бордо, Марсель). Ролі: Виборний Макогоненко («Наталка Полтавка» Котляревського), Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Карась («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського) та ін.

Є. С. Хлібцевич.

ДЕРКА́Ч Григорій Іларіонович (26.III 1932, с. Вишневе Гуляйпільського р-ну Запорізької обл. —7.IX 1969, Київ) — укр. рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1958. Закінчив (1954) Дніпроп. металург. ін-т. З 1957 працював в Ін-ті органічної хімії АН УРСР. Осн. наук. дослідження стосуються хімії органічних ізоціанатів та ізоціанатів фосфору. Синтезував нові типи органічних похідних три- і п'ятивалентного фосфору.

ДЕРКА́Ч Марія Дем'янівна (25. VI 1896, с. Струсів, тепер Теребовлянського р-ну Терноп. обл.— 14.IV 1972, Львів) — український рад. літературознавець. Закінчила Празький ун-т (1926). Після 1939 завідувала рукописним відділом б-ки АН УРСР у Львові. З 1951 працювала наук. співробітником Ін-ту літератури АН УРСР, з 1954 — в Ін-ті сусп. наук (Львів). Досліджувала життя і творчість Лесі Українки, брала участь у наук. виданні її творів. Автор праць про творчість І. Франка, М. Павлика, О. Кобилянської.

Л. І. Мищенко.

ДЕРКА́Ч (Crex) — рід птахів родини пастушкових. Один вид — деркач (C. crex). Довжина тіла 24—29 см, маса 100—180 г. Заг. тон оперення іржастий. Поширений у Європі й Зх. Азії (Сибір); в УРСР — повсюди по болотистих луках. Весною прилітає на початку травня, відлітає у вересні. Живе на вологих луках з високою густою травою й поодинокими кущами. Гніздо на землі. Кладка у травні з 7—12 яєць; насиджує 15—17 діб. *Виводковий птах.* Живиться переважно комахами; знищуючи комах — шкідників кормових трав, приносить користь. Об'єкт спортивного мисливства. У викопному стані відомий з плейстоцену.

О. Б. Кістяківський.

ДЕРКАЧО́В (Деркач) Ілля Петрович [20.VII (1.VIII) 1834 — 8.XI 1916] — український і російський педагог, методист початкової школи, дитячий письменник. Послідовник К. Д. *Ушинського.* Навчався в Харків. (1855) й Моск. (1856—59) ун-тах. У Москві жив до 1863. В 60—70 рр. учителював у гімназіях і уч-щах Севастополя, Сімферополя, Херсона, Одеси, Єлисаветграда та ін. Один з організаторів перших з'їздів нар. учителів у Росії. Д.— автор підручників і книг для дітей, статей з педагогіки й історії педагогіки. Склав «Українську граматку» (1861), яку безплатно розповсюджували в школах України.

ДЕ́РКУЛ — річка у Ворошиловгр. обл. УРСР та на її межі з Ростов. обл. РРФСР, ліва притока Сіверського Дінця. Довж. 163 км, площа бас. 5325 км². Бере початок на Середньоросійській височині, береги стрімкі, русло звивисте. Використовують для зрошування та водопостачання.

ДЕРКУ́ЛЬСЬКА СТОЯ́НКА — палеолітична стоянка мустьєрського часу, виявлена на правому березі р. Деркулу поблизу с. Колесниківки Станично-Луганського р-ну Ворошиловград. обл. Досліджували стоянку 1924—26, 1930, 1933 й 1963. Серед знахідок — *нуклеуси, відщепи, гостроконечники,* скребла, виготовлені переважно з кварциту, рідше — з кременю.

ДЕ́РМА (грец. δέρμα — шкіра, оболонка), коріум, кутис, власне шкіра — сполучнотканинна частина *шкіри* хребетних тварин і людини. Міститься між *епідермісом* і підшкірною сполучною тканиною. Д. складається з 2 шарів — поверхневого (сосочкового), багатого на кровоносні судини, який живить епідерміс і його похідні (залози, пір'я, волосся), й сітчастого (ретикулярного), побудованого з міцних тяжів сполучнотканинних волокон (колагенових і, в меншій кількості, еластичних), що розташовані в різних напрямах; виконує опорну функцію. Відповідно оброблена Д. деяких тварин являє собою технічну шкіру.

ДЕРМА́НСЬКА ДРУКА́РНЯ — існувала при *Дерманському монастирі.* В 1602 К. К. *Острозький* передав монастиреві устаткування *Острозької друкарні.* Керував Д. д. брат С. *Наливайка* — Д. *Наливайко.* З нею пов'язана діяльність І. *Борецького* та ін. діячів культури. В 1603—04 в Д. д. видано «Октаіх, сирѣч Осмогласник», 1605, і полемічний твір «Лист Мелетія... патріарха александрійського до... Ипатія Потѣя...» Більшість видань Д. д. друкувалася тодішньою літературною укр. мовою. В 1605 друкарство в Дермані припинилось, а друкарське устаткування було повернуто до Острога.

ДЕРМА́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — православний монастир, один з осередків антиуніатської боротьби на Україні в кін. 16 — 1-й пол. 17 ст. Засн. у кін. 15 ст. укр. магнатом князем К. І. Острозьким в с. Дермані на Волині (тепер с. Устенське Друге Здолбунівського р-ну Ровен. обл.). У 1574—75 управителем Д. м. був рос. першодрукар І. *Федоров.* У 1602 князь К. К. Острозький подарував монастиреві друкарню (див. *Дерманська друкарня*). На поч. 18 ст. Д. м. захопили уніати. Під час Великої Вітчизн. війни укр. націоналістичні банди разом з гітлерівцями перетворили Д. м. на катівню рад. людей. Знищивши у монастирі понад 450 чол., вони спалили частину села, зруйнували дзвінницю монастиря — визначну пам'ятку архітектури.

ДЕРМАТИ́Н [від грец. δέρμα (δέρματος) — шкіра], гранітоль — штучна шкіра з тканини, покрита нітроцелюлозною плівкою. З Д. роблять оправи книг, ним обббивають меблі тощо.

ДЕРМАТИ́ТИ [від. грец. δέρμα (δέρματος) — шкіра] — запальні захворювання *шкіри,* спричинювані діянням різних шкідливих факторів навколишнього середовища (фізичних, біологічних, хімічних та ін.). Прості Д. виникають навіть від одноразового безпосереднього контакту шкіри з лугами, к-тами, променевою енергією, високою або низькою т-рою тощо. Розвиткові алергічних Д. передує сенсибілізація (підвищена чутливість) шкіри (див. *Алергія*) до подразників, які до цього багато разів на неї діяли (урсол, хром та ін.]. Ознаки Д.: набряклість, почервоніння шкіри, пізніше можуть з'являтися пухирці, ерозії. Д. супроводяться відчуттям жару, свербежем. Закінчується Д. лущенням шкіри; тимчасовою гіперпігментацією. Профілактика: заходи, спрямовані на запобігання контактові шкіри з чинниками, які можуть спричинити Д. (для цього застосовують сан.-тех., сан.-гіг. заходи, захисні мазі й пасти, проводять сан.-просвітню роботу). Лікування спрямоване на усунення подразника, що спричинив Д.; місцева терапія.

Літ.: Задорожный Б. А., Звягинцева М. В. Лучевые поражения кожи. К., 1966; Скрипкин Ю. К., Шелюженко А. А., Селисский Г. Д. Профессиональные заболевания кожи. К., 1976.

В. Г. Коляденко.

ДЕРМАТОГЕ́Н [від грец. δέρμα (δέρματος) — шкіра і γεννάω — породжую, створюю] — поверхневий щільний шар клітин первинної твірної тканини (*меристеми*) у рослин, з якого утворюється *епідерміс* (напр., з Д. *конуса наростання* стебла покритонасінних виникає епідерміс стебла).

ДЕРМАТО́ЗИ [від грец. δέρμα (δέρματος) — шкіра] — загальна назва різноманітних захворювань шкіри, що мають самостійний характер або є лише симптомом якогось ін. захворювання. Екзогенні Д. спричинюються різнома-

К. Г. Держинська.

І. П. Деркачов.

Деселерометр інерційний маятниковий.

нітними фіз. (мех. подразники, іонізуюча радіація, висока чи низька т-ра та ін.), хім. (хім. речовини на підприємстві й у побуті, лікарські речовини, харч. продукти) й біол. (мікроорганізми, комахи тощо) факторами навколишнього середовища. Ендогенні Д. спричинюють локальна інфекція, особливо зосереджена в зубах, мигдаликах, жовчному міхурі тощо; хвороби внутр. органів, зокрема органів травлення; порушення обміну речовин тощо. Велику групу становлять професійні й алергічні Д. Прояви захворювання залежать від його *етіології* й *патогенезу*.

ДЕРМАТОЛО́ГІЇ ТА ВЕНЕРОЛО́ГІЇ ХА́РКІВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1924. Має клінічний відділ з 3 відділеннями й лабораторно-експериментальний відділ, до складу якого входить 5 лабораторій. Ін-т є головним у республіці з проблеми наук. основ дерматології й венерології. Осн. напрями наук.-практичної діяльності ін-ту: розробка етіології, патогенезу, ранньої діагностики, терапії і профілактики шкірних і венеричних захворювань. Ін-т видає міжвідомчий зб. «Дерматология и венерология». *І. І. Мавров.*

ДЕРМАТОЛО́ГІЯ [від грец. δέρμα(δέρματος) — шкіра і λόγος — вчення] — наука, що вивчає будову й фізіологічні функції *шкіри*, причини й перебіг *шкірних хвороб*, питання їхньої діагностики, профілактики й лікування. Д. поділяють на загальну і спеціальну. Загальна Д. вивчає структуру й функції здорової і хворої шкіри, заг. закономірності розвитку шкірних хвороб, принципи їх лікування та профілактики, з'ясовує зв'язок хвороб шкіри з ін. захворюваннями організму. Спеціальна Д. вивчає окремі *дерматози*. Д. тісно пов'язана з ін. галузями клінічної медицини (терапією, гінекологією, акушерством, ендокринологією, хірургією та ін.), особливо — з *венерологією*. Спочатку Д. і венерологія існували як дві окремі науки, а в 2-й пол. 19 ст. об'єдналися в одну мед. дисципліну — дерматовенерологію. Для вивчення патологічних процесів у шкірі Д. використовує клінічні, біохім., імунологічні, мікробіол., генетичні та ін. методи дослідження. Захворювання шкіри були відомі ще народам Старод. Єгипту, Китаю, Індії, Греції, Риму. Проте становлення Д. як науки припадає на 2-у пол. 18 — поч. 19 ст. У 18 ст. австр. лікар І. Пленк (1776) і англ.— Р. Уїллен (1798) створили вчення про морфологічні елементи висипу, яке лягло в основу їхньої класифікації хвороб шкіри й стало поштовхом до розвитку Д. Почали формуватися дерматологічні школи. Розвиткові Д. в Росії сприяла організація кафедр Д. і венерології при вищих навч. закладах (у Москві — 1869, Петербурзі — 1871, Києві — 1883, Харкові — 1885 та ін.), першими професорами яких були О. Г. Полотебнов, Т. П. Павлов, О. І. Поспєлов, в т. ч. укр.— М. І. Стуковенков, Є. С. Главче, Л. А. Соболєв та ін., які стали основоположниками Д. в Росії. В СРСР питання Д. опрацьовують у Центр. шкірно-венерологічному ін-ті МОЗ СРСР, респ. н.-д. шкірно-венерологічних ін-тах, зокрема на Україні в *Дерматології та венерології харківському науково-дослідному інституті*, на відповідних кафедрах мед. вузів. *Літ.:* Зенін О. С., Торсуєв М. О. Шкірні та венеричні хвороби. К., 1967; Кожные и венерические болезни. М., 1975. *В. Г. Колоденко.*

ДЕРМАТОМІКО́ЗИ [від грец. δέρμα(δέρματος) — шкіра і *мікози*], грибкові захворювання *шкіри* — ураження шкіри й підшкірної клітковини патогенними й умовно патогенними грибами (дерматоміцетами) у людини і тварин. Розрізняють 4 групи дерматомікозів: кератомікози — ураження лише поверхневих відділів рогового шару шкіри (*висівковидний лишай*, еритразма та ін.); епідермомікози — ураження товщі рогового шару шкіри, а також нігтів; можлива запальна реакція і глибших шарів шкіри (*епідермофітія, кандидамікози* та ін.); трихомікози — ураження шкіри, нігтів і волосся (*трихофітія, мікроспорія*, фавус); глибокі Д.— ураження глибоких шарів шкіри й підшкірної клітковини, спричинюють хронічне запалення, можуть уражати лімфатичні вузли, м'язи, кістки і внутр. органи (*актиномікози*, бластомікози та ін.). Людина заражається безпосередньо від хворої на Д. людини чи тварини або через інфіковані рослини (овочі, фрукти тощо), предмети побуту (взуття, капелюх та ін.). Профілактика: планомірне старанне виявлення хворих і джерел зараження, своєчасна ізоляція хворих на заразні форми Д. Лікування — див. у статтях про окремі дерматомікози.

Літ.: Шеклаков Н. Д., Милич М. В. Грибковые заболевания человека. М., 1970.

ДЕРНИ́НА — поверхневий шар грунту цілини, багаторічного *перелогу* або пласта сіяних багаторічних трав, переплетений живим і мертвим корінням, пагонами й кореневищами трав'яної рослинності; шар, найбагатший на органічні речовини.

ДЕРНО́ВО-КАРБОНА́ТНІ ҐРУНТИ́, рендзини — грунти, які сформувалися на карбонатних породах (вапняки, крейда, мергелі тощо) під хвойними, листяно-хвойними й широколистими лісами. Виділяють три осн. підтипи Д.-к. г.: дерново-карбонатні типові; дерново-карбонатні вилугувані; дерново-карбонатні опідзолені. Д.-к. г. мають промивний або періодично промивний тип водного режиму; містять багато гумусу (3—4%), фосфору та ін. речовин; мають лужну або близьку до нейтральної реакцію. Д.-к. г. властива висока потенціальна родючість, і при відповідних агротех. заходах на них вирощують високі врожаї с.-г. культур. На Україні Д.-к. г. поширені у Львів., Ровен., Волин. і Житом. областях.

ДЕРНО́ВО-ПІДЗО́ЛИСТІ ҐРУНТИ́ — підтип *підзолистих ґрунтів* лісо-лучної смуги СРСР, до якої входить і Українське Полісся. Розвиваються під мішаними, здебільшого сосново-дубовими, лісами з густим трав'яним покривом. Профіль Д.-п. г. (унаслідок дернового й підзолистого *ґрунтоутворювальних процесів*) такий: зверху на 18—22 см зав либшки залягає сірий гумусово-елювіальний горизонт, під ним — білястий елювіальний завтовшки від 2—3 до 20, зрідка до 30 см, далі — червонобурий елювіальний, що поступово переходить у *материнську породу*. Д.-п. г. мають кислу реакцію грунтового розчину (рідкої фази грунту), бідні на *гумус* (1—2%) й поживні речовини. Щоб підвищити їхню родючість, поглиблюють орний шар, вапнують, вносять добрива, сіють люпин на зелене добриво.

Н. Б. Вернандер.

ДЕРПТ—колишня (з 1224 до 1893) назва м. *Тарту*.

ДЕ́РПТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — див. *Тартуський університет*.

ДЕРТЬ — подрібнені зернові корми. Д. краще поїдається і перетравлюється тваринами, ніж ціле зерно. Подрібнюють зерно ячменю, проса, сорго, кукурудзи, гороху, вики та ін. залежно від виду й віку тварин. Свині краще поїдають Д. дрібного помелу (до 1 мм), велика рогата худоба — середнього (1,5—2 мм), коні — грубого помелу (2—3 мм). Згодовують Д. сухою, в суміші з соковитими кормами, дріжджовану.

ДЕСА́Ї Морарджі Ранчходжі (н. 29.II 1896, Бхаделі, штат Гуджарат) — політичний і держ. діяч Індії. Н. в сім'ї вчителя. Закінчив Вільсонівський коледж у Бомбеї. З поч. 1930 брав участь в інд. нац.-визвольному русі, вступив до партії *Індійський національний конгрес* (ІНК). Не раз зазнавав переслідувань і арештів з боку англ. колоніальної влади. Після проголошення незалежності Індії (1947) обіймав ряд міністерських постів у центр. уряді Індії. Після розколу ІНК (1969) Д.— один з лідерів партії Організація конгрес. З 1975 до січня 1977 перебував в ув'язненні. З січня 1977 — лідер блоку опозиційних партій Джаната парті. З жовтня 1977 — прем'єр-міністр Індії.

ДЕ САНКТІС (De Sanctis) Франческо (28.III 1817, Морра-Ірпіна, тепер Морра-де-Санктіс, пров. Авелліно — 29.XII 1883, Неаполь) — італійський літературознавець, критик і громад. діяч. Учасник нац.-визвольного руху *Рисорджименто*. У сфері філос.-естетичної думки еволюціонував від *гегельянства* до матеріалістичної естетики. В літ. поглядах ішов від романтизму до реалізму, відіграв важливу роль в утвердженні *веризму* в італ. л-рі. Найзначніша його праця — «Історія італійської літератури» (т. 1—2, 1870—71). Дослідження про Данте, Ф. Петрарку, Дж. Боккаччо, В. Альф'єрі, Дж. Леонарді, А. Мандзоні та ін.

Тв.: Рос. перекл.—История итальянской литературы, т. 1—2. М., 1963—64. *Д. С. Наливайко.*

Десмідієві водорості:
1 — Xanthidium;
2 — Micrasterias;
3 — Closterium (утворення зиготи);
4 — Closterium.

ДЕСА́НТ (франц. descente — висадка, спуск) — війська, призначені для висадки або вже висаджені на територію противника для ведення бойових дій. За значенням виконуваних завдань і складом військ розрізняють Д. стратегічні, оперативні, тактичні й спец. призначення; за способом перекидання військ Д. бувають морські, повітряні, танкові й комбіновані. Повітр. Д. може бути парашутний, посадковий, парашутно-посадочний (мішаний). Підготовка Д., саме десантування військ і їхні бойові дії становлять десантну операцію (напр., *Керченсько-Ельтигенська десантна операція 1943, Миколаївська десантна операція 1944).*

ДЕ СА́НТІС (De Santis) Джузеппе (11.II 1917, Фонді) — італійський кінорежисер. Член Компартії Італії. В кіно з 1940. Один із зачинателів *неореалізму*. В 1943—45 — учасник італ. Руху Опору. Серед фільмів: «Трагічне полювання» (1947), «Гіркий рис» (1949), «Немає миру під оливами» (1950), «Рим, 11-а година» (1952), «Дайте чоловіка Анні Заккео» (1953, в рад. прокаті — «Втрачені мрії»), «Дорога завдовжки з рік» (1958), «Вони йшли на Схід» (1964, спільне рад.-італ. виробництво).

Літ.: Кацев И. Г. Джузеппе Де Сантис. М., 1965.

ДЕСЕЛЕРО́МЕТР (від *де...*, лат. celero — прискорюю і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад, яким вимірюють зменшення швидкості транспортних машин за одиницю часу. Принцип дії найпоширеніших інерційних маятникових Д. (мал.) грунтується на визначенні *сили інерції* (що дорівнює гальмувальній силі) маятника, за відхиленням якого і вимірюють сповільнення руху машини. Д. бувають механічні, електромеханічні і рідинні.

ДЕСЕНСИБІЛІЗА́ЦІЯ (від *де...* і *сенсибілізація*), гіпосенсибілізація — 1) В біології — зниження або усунення алергічного стану (див. *Алергія*) організму людини. Розрізняють Д. спонтанну, що виникає при тривалій відсутності контакту організму з відповідним *алергеном*; специфічну — розвивається внаслідок повторних введень спочатку дуже малих, а потім підвищуваних доз алергену, внаслідок чого настає нейтралізація специфічних *антитіл* або утворюються блокуючі (захисні) антитіла. Дози, частоту і тривалість застосування алергену визначають індивідуально, вони залежать від ступеня сенсибілізації й перебігу алергічної хвороби. Неспецифічну Д. здійснюють за допомогою різних фармакологічних засобів (антигістамінних, гормональних, протизапальних та ін.). Застосовують для пацієнтів з невстановленим алергеном або підвищеною чутливістю до багатьох алергенів. У ряді випадків поєднують специфічну і неспецифічну десенсибілізацію.

2) У фотографії — штучне зменшення загальної *світлочутливості* негативних фотографічних матеріалів. Для Д. в проявник, де обробляють фотоматеріали, додають спец. речовини (напр., бромистий калій, пінакриптол зелений), що адсорбуються (див. *Адсорбція*) на емульсійних кристалах. Д. дає змогу, почавши *проявлення фотографічне* в темряві, закінчувати його при порівняно сильному освітленні, візуально контролюючи перебіг процесу.

К. Ф. Чернушенко (Д. в біології).

ДЕСИКА́НТИ — хімічні речовини для передзбирального підсушування (*десикації*) культурних рослин на пні, щоб прискорити їхнє достигання. Як Д. використовують, зокрема, динітроортокрезол (4—6 кг/га діючої речовини), пентахлорфенол (4—5 кг/га діючої речовини) — для десикації висадків цукр. буряків, бавовнику, бобів і люпину. Д.— отруйні для людини і свійських тварин, тому, працюючи з ними, слід додержувати заходів безпеки.

В. А. Вишневський.

ДЕСИКА́ЦІЯ (від лат. desicco — висушую) — хімічне підсушування рослин на пні у передзбиральний період для прискорення їхнього достигання, підвищення продуктивності збиральних машин та зменшення втрат врожаю. Провадять Д. хім. речовинами — *десикантами* за 6—12 днів до збирання врожаю. Найширше застосовують Д. на плантаціях бавовнику, ефективна вона й на насінниках цукр. буряків, люпину, бобових трав тощо.

В. А. Вишневський.

ДЕ СІ́КА (De Sica) Вітторіо (7.VII 1901, Сора — 13.XI 1974, Рим) — італійський актор і режисер кіно. Один із засновників *неореалізму*, за принципами якого поставив фільми: «Шуша» (1946), «Викрадачі велосипедів» (1948), «Умберто Д.» (1951), «Диво в Мілані» (1951), «Дах» (1956); всі — за сценаріями Ч. *Дзаваттіні*. Інші фільми: «Чочара» (1960), «Бум» (1963), «Шлюб по-італійськи» (1964), «Соняшники» (1970, за участю «Мосфільму»), «Коротка відпустка» (1973). Одна з найкращих акторських робіт Де С.— роль Бертоне («Генерал Делла Ровере», 1959).

Літ.: Богемский Г. Витторио Де Сика. М., 1963.

ДЕСКВАМА́ЦІЯ (від лат. desquamo — знімаю луску) — 1) Злущування клітин *епітелію* з поверхневих органів і тканин. 2) Злущування поверхневого шару гірських порід унаслідок різких змін температури; один з видів *вивітрювання*. Поширена в пустельних і високогірних областях.

ДЕСКРИПТИ́ВНА ЛІНГВІ́СТИКА (від лат. descriptivus — описовий) — американський різновид лінгвістичного *структуралізму*, методологічно пов'язаний з *біхевіоризмом*. Виникла на поч. 20 ст. Заснував її Ф. Боас, розвинули Л. *Блумфілд*, Ч. Хоккет, З. Гарріс та ін. За допомогою *дистрибутивного аналізу* Д. л. описує формальні елементи структури мови, не вивчаючи їхнього значення. Вона досягла певних успіхів у *фонології* й *морфології*, розробивши детальну методику виявлення в різних мовах фонем і морфем із варіантами їх. У 60—70 рр. представники Д. л., переконавшись у безперспективності вивчення мовної форми без змісту, почали звертатися до аналізу значення. Хибну методологічну базу Д. л. й ігнорування нею значення формальних елементів структури мови піддали критиці рад. мовознавці Г. О. *Винокур*, О. С. Ахманова, В. А. Звегинцев та ін.

Літ.: Арутюнова Н. Д., Климов Г. А., Кубрякова Е. С. Американский структурализм. В кн.: Основные направления структурализма. М., 1964; Нікітіна Ф. О. Системність як закономірна властивість організації мови. «Мовознавство», 1977, № 4. *Ф. О. Нікітіна.*

ДЕСКРИ́ПТОР (лат. descriptor — зображувач) — одиниця інформаційно-пошукової мови (слово або словосполучення), що відповідає певному поняттю. Д. використовують у складі пошукових образів для описування частини осн. смислового змісту документа, а також для формулювання інформаційних запитів при пошуку документів в *інформаційно-пошуковій системі*. Термін «дескриптор» запропонував і вперше використав 1948—50 амер. математик К.-Н. Муерс.

ДЕСМІ́ДІЄВІ ВО́ДОРОСТІ (Desmidiales) — порядок зелених водоростей класу кон'югат. Одноклітинні, колоніальні (в т. ч. нитчасті) форми з симетричною будовою клітини. Деякі представники Д. в. можуть активно рухатися внаслідок виділення слизу крізь пори на кінцях клітини. Вегетативне розмноження відбувається поділом клітини: статевий процес — *кон'югація* (злиття протопластів двох клітин). Відомо бл. 4000 видів, які живуть у прісноводних водоймах, лише деякі види знайдено в слабо солоній воді й у грунті.

ДЕСМУРГІ́Я (від грец. δεσμός — пов'язка і ἔργον — справа) — вчення про пов'язки, правильне їх застосування й накладання при різних ушкодженнях і захворюваннях.

ДЕСНА́ — ріка в межах РРФСР і УРСР, ліва притока Дніпра, перша серед його приток за довжиною й друга за величиною басейну. Довж. 1130 км (у т. ч. в межах УРСР — 591 км), площа бас. 88900 км². Бере початок на Смоленській височині поблизу від м. Єльні Смоленської обл., впадає в Дніпро вище від Києва. Пн. частина басейну лежить у зоні мішаних лісів, південна — в лісостеповій. Долина Д. широка, асиметрична, заплава заболочена, порізана староріччями, озерами й западинами. Гол. притоки: праві — Судость, *Снов*; ліві — Болва, Навля, Неруса, *Сейм*, *Остер*. Живлення переважно снігове. Д.— типова рівнинна ріка з високим весняним водопіллям і низькими рівнями влітку й узимку. Замерзає в грудні,

В. Де Сіка.

Дж. Де Сантіс.

Десна в нижній течії.

Десюдепорт в отелі «Субіз». Франція. 18 ст.

скресає в квітні. Середньорічна витрата води в гирлі 361 м³/с. Д.— значна трансп. магістраль, судноплавна до Новгорода-Сіверського (535 км від гирла), а малотоннажне нерегулярне судноплавство — до пристані Жуковки (вище від Брянська). Води Д. використовують для водопостачання (Деснянський водопровід для м. Києва). Басейн Д. у межах УРСР оголошено зоною особливих умов забудови й використання. На Д.— міста: Брянськ, Чернігів, Остер; на мальовничих берегах — бази відпочинку.

ДЕСНА́ — річка у Вінн. обл. УРСР, ліва притока Південного Бугу. Довж. 80 км, площа бас. 1400 км². Використовують для водопостачання, зрошування й риборозведення. В долині Д., біля смт Турбова,— родовище каоліну.

ДЕСНА́ — селище міського типу Козелецького р-ну Черніг. обл. УРСР, на правому березі р. Десни, за 55 км від залізничної ст. Бобрик. 5,4 тис. ж. (1978). Дільниця Чернігів. камвольно-суконного комбінату, комбінат побутового обслуговування. Середня та муз. школи, мед. амбулаторія. Будинок культури. Засн. 1959.

ДЕСНИ́ЦЬКИЙ Семен Юхимович [бл. 1740, Ніжин — 15(26).VI 1789, Москва] — російський просвітитель, юрист і соціолог. Походив з міщан. Навчався в Моск. ун-ті (1759—60), потім у Глазго, де 1767 здобув звання доктора цив. і церк. права. В 1767—87 — професор Моск. ун-ту. Першим почав розробку рос. права й викладання його рос. мовою, поклав початок істор. школі права в Росії. З 1783 — член Рос. Академії. Вирішального значення в розвитку суспільства надавав приватній, насамперед зем. власності. Критикував кріпосне право, позитивно ставився до бурж. розвитку.

Літ.: Грацианский П. С. Десницкий. М., 1978.

ДЕСНЯ́К Олекса [літ. псевд. Руденка Олекси Гнатовича; 4(17).III 1909, с. Бондарівка, тепер Сосницького р-ну Черніг. обл. — 25.V 1942, побл. с. Павлівка Друга, тепер Лозівського р-ну Харківської обл.] — український рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1939. Закінчив Черніг. ін-т соціального виховання (1931). Друкуватися почав 1928. Героїчним подіям громадян. війни на Україні присвятив роман «Десну перейшли батальйони» (1937) і повість «Полк Тимофія Черняка» (1937). Автор роману про колг. село «Удай-ріка» (1938), повісті про героя казах. народу Амангельди Іманова «Тургайський сокіл» (1940), твору «Високе» (1939, перша частина задуманої трилогії «Революція продовжується»). З 1940 — голова Львів. відділення СРПУ, редактор журн. «Література і мистецтво» (див. «*Жовтень*»). З перших днів Великої Вітчизн. війни працював військ. кореспондентом, написав понад 50 оповідань і нарисів про героїзм рад. воїнів. Загинув у бою. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1955; Твори. К., 1970; Рос. перекл.— Десну перешли батальоны.— Тургайский сокол. М., 1963.

Літ.: Сенчук І. В. Олекса Десняк. К., 1961.

В. Х. Косян.

«ДЕСНЯ́НСЬКА ПРА́ВДА» — газета, орган Чернігівського обкому Компартії України, обласної Ради народних депутатів. Виходить у Чернігові укр. мовою 5 разів на тиждень. Її попередницею була газ. «Голос труда», яка видавалася з 1917 як орган Черніг. губернської Ради робітн. і солдатських депутатів. З 1918 друкувалася під різними назвами; з 1932 — «Більшовик». Під час Великої Вітчизняної війни виходила 1941 — 43 в партизан. з'єднанні О. Ф. *Федорова* як орган Черніг. підпільного обкому КП(б)У. З 7.XI 1943, після визволення Черніг. обл. від нім.-фашист. окупантів, видається під сучас. назвою. В 1967 газету нагороджено орденом «Знак Пошани».

ДЕСО́РБЦІЯ (від *де...* і лат. sorbeo — поглинаю) — видалення з поверхні твердого тіла (адсорбента) поглинутої (адсорбованої) речовини. Д. зворотна до *адсорбції*. Застосовують Д. у пром-сті й у лабораторній практиці для вилучення з адсорбента поглинутих ним газів, пари або розчинених речовин.

ДЕСПОТІ́Я (грец. δεσποτεία) — форма не обмеженої законом самодержавної влади, що характеризується крайньою централізацією, сваволею й жорстокістю монарха (царя, короля). Д. була особливо поширеною формою правління в рабовласницьких д-вах старод. Сходу (Єгипту, Вавілону та ін.). За феодалізму різновидністю Д. були такі монархії, як арабський *халіфат* і *Османська імперія* (14—16 ст.) та ін.

ДЕССАЛІ́Н (Dessalines) Жан-Жак (бл. 1760 — 17.X 1806, поблизу Порт-о-Пренса) — один з керівників руху негрів-рабів і мулатів *Гаїті* за незалежність від Франції. Після захоплення в полон французами Ф. *Туссен-Лувертюра* (1802) очолив повстанців; 1804 проголосив себе імператором під ім'ям Якова I. Почав поділ земель великих маєтків між кол. рабами. Вбитий у результаті змови.

ДЕ́ССАУ (Dessau) Пауль (н. 19.XII 1894, Гамбург) — німецький композитор і диригент (НДР). Член СЄПН з 1948. Навчався в консерваторії Кліндворта-Шарвенкі (Берлін). У 20-х рр.— диригент у Кельні, Майнці, Берліні. В 1933 емігрував до Франції (Париж), з 1939 — у США. В 1942 почалася творча співдружність Д. з Б. *Брехтом*. В 1948 Д. повернувся з еміграції і став активним будівником соціалістичної культури НДР. Твори: опери на сюжети Брехта («Засудження Лукулла», 1949; «Пунтіла», 1960), музика до вистав за творами Б. Брехта («Матінка Кураж та її діти», «Добра людина з Сезуана» та ін.), вокальні твори на тексти В. Маяковського, П. Неруди, Ф. Вольфа.

ДЕ́ССАУ — місто в НДР, в окрузі Галле, на р. Мульді поблизу її впадіння в Ельбу. 100,8 тис. ж. (1976). Трансп. вузол. Гол. галузь пром-сті — машинобудування (гірниче устаткування, річкові судна, вагони-холодильники та ін.). Є підприємства хім., деревообр., харч. пром-сті. Серед архіт. пам'яток Д. — замок герцогів (1530—88; перебудований у 18 ст.), палаци Луїзіум (1774) і Георгіум (1780), оранжерея (1793), театри — всі арх. Ф.-В. Ердмансдорф.

ДЕСТРУ́КЦІЯ (лат. destructio — руйнування) — порушення або руйнування нормальної структури чого-небудь, напр., *деструкція полімерів*, Д. гірських порід на земній поверхні (див. *Вивітрювання*).

ДЕСТРУ́КЦІЯ ПОЛІМЕ́РІВ — руйнування макромолекул *високомолекулярних сполук*, яке супроводиться структурними перетвореннями й зменшенням молекулярної маси.

Зумовлює зміну їхніх фізико-хім., мех., електр. та ін. властивостей. Д. п. відбувається під дією тепла, світла, випромінювання, ультразвуку, хім. реагентів, бактерій, грибів, плісені та ін. факторів. В результаті деструкції полімер часто стає непридатним для практичного застосування. Поступова деструкція в умовах норм. експлуатації полімерів наз. старінням. Однак, не завжди деструкція — негативне явище. Багато з процесів Д. п. використовують у виробн. *гуми* й *пластичних мас*, для одержання полімерів з заданими властивостями, регенерації *каучуку*, виробн. *глюкози* з целюлози і крохмалю, *амінокислот* з білків тощо.

ДЕСУЛЬФУРА́ЦІЯ (від *де...* і лат. sulphur — сірка), знесірчення — видаляння сірки (шкідливої домішки) з розплавлених чавуну і сталі. Полягає у введенні в рідкий метал соди, вапняку або інших десульфураторів, що зв'язують сірку в нерозчинні або малорозчинні в розплавленому металі *сульфіди*, які переходять у *шлак*.

ДЕСУЛЬФУРУ́ЮЧІ БАКТЕ́РІЇ — бактерії, що відновлюють *сульфати* з утворенням сірководню. До них належать рухливі неспороутворюючі, з одним чи кількома полярно розташованими джгутиками облігатні анаеробні (див. *Анаероби*) бактерії; представлені видами роду Desulfovibrio: D. desulfuricans, D. aestuarii, D. rubentschikii. Енергію, необхідну для відновлення сульфатів, Д. б. одержують внаслідок окислення органічних сполук (вуглеводів, спиртів, органічних к-т). Кисень сульфатів при цьому є акцептором електронів водню. Д. б. трапляються в воді і грунті прісноводних водойм і морів; відіграють значну роль у кругообігу сірки в природі. З їхньою життєдіяльністю пов'язане виникнення сірководню в океанах і морях, мінеральних джерелах та утворення гідрату сірчастого заліза в чорних лікувальних грязях. Під впливом Д. б. може відбуватися *корозія металу* в грунті й морях. Д. б. іноді спричинюють загибель риби у водоймах.

Є. І. Квасников.

ДЕСЮДЕПО́РТ (франц. dessus-de-porte, букв.— те, що над дверима) — *панно* (живописне або скульптурне), розташоване над дверима. Облямування Д. пов'язує його з загальним ліпним або різьб-

леним декоративним оформленням дверей. Широко застосовувався в парадних *інтер'єрах* у Європі в 17—18 ст.

ДЕСЯК Ольга Федорівна (н. 21. IX 1940, с. Тернівка, тепер Крижопільського р-ну Вінн. обл.) — новатор с.-г. виробництва. Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1972. З 1954 — кукурудзовод колгоспу «Україна», 1959 — там же ланкова-буряковод, з 1962 очолила спеціалізовану ланку по вирощуванню кукурудзи, яка, зокрема, в 1974 виростила найвищий у районі врожай кукурудзи — по 101,6 ц зерна на кожному з 60 га. Делегат XXV з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради Української РСР 9-го скликання. Нагороджена орденом Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДЕСЯ́ТА ВСЕРОСІ́ЙСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РКП(б) — відбулася 26—28.V 1921 в Москві. Скликана позачергово. В її роботі взяли участь 239 делегатів. Порядок денний: 1) Екон. політика: а) прод. податок, б) кооперація, в) про фін. реформу, г) дрібна пром-сть; 2) Роль есерів і меншовиків у сучас. момент; 3) III конгрес Комінтерну; 4) Інформація про роботу 4-го Всерос. з'їзду профспілок; 5) Орг. питання. Конференцію було скликано для дальшого роз'яснення суті й завдань *нової економічної політики* (непу), проголошеної *Десятим з'їздом РКП(б)* (березень 1921). В центрі уваги конференції була доповідь В. І. Леніна «Про продовольчий податок», у якій розвивалися осн. ідеї непу, викривалося бурж. і опортуністичне тлумачення його, критикувалися хибні уявлення про характер нової політики. В. І. Ленін підкреслив, що ця політика проводиться «всерйоз і надовго» і має на меті зміцнення союзу робітн. класу з селянством на екон. основі, піднесення с. г., налагодження правильного товарообміну між с. г. і пром-стю, забезпечення піднесення важкої пром-сті й електрифікації країни як бази для побудови соціалістичного суспільства. Конференція прийняла написану В. І. Леніним резолюцію «Про економічну політику». Здійснення непу вимагало поліпшення орг.-парт. роботи. Конференція визнала за необхідне посилення всієї роботи партії, поліпшення її орг. апарату, висування і виховання нових парт. кадрів, вивчення й узагальнення позитивного досвіду роботи місц. парт. орг-цій, посилення їхнього зв'язку з безпарт. масами. Підбиваючи підсумки конференції, В. І. Ленін підкреслив міжнар. значення госп. будівництва в Рад. країні, його величезний вплив на світовий революц. процес.

Літ.: Ленін В. І. X Всеросійська конференція РКП(б) 26—28 травня 1921 р. Повне зібрання творів, т. 43; Протоколы Десятой Всероссийской конференции РКП (большевиков). Май 1921 г. М., 1933; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 2. М., 1970.

ДЕСЯ́ТИЙ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих, селянських, червоноармійських і козачих депутатів, що відбувся 23—27.XII 1922 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 2215 делегатів, у т. ч. як почесні гості 488 делегатів від УРСР, ЗРФСР і БРСР. Порядок денний з'їзду: звіт ВЦВК і Раднаркому РРФСР про внутр. і зовн. політику республіки, доповідь про стан пром-сті, а також доповіді наркомів землеробства, освіти і фінансів. Було розглянуто пропозицію договірних рад. республік про утворення Союзу РСР. З'їзд одностайно прийняв постанову про своєчасність об'єднання РРФСР, УРСР, ЗРФСР і БРСР у *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, схвалив ленінську ідею побудови єдиної союзної держави. З'їзд обрав делегацію РРФСР на конференцію повноважних делегатів республік, що об'єднувались, і доручив їй разом з представниками УРСР, ЗРФСР і БРСР виробити проекти Декларації та *Договору про утворення СРСР*. З'їзд прийняв також постанову про роботу Центр. комісії при ВЦВК по боротьбі з наслідками голоду та Звернення до народів світу з закликом підтримати миролюбну політику Рад. д-ви. З'їзд обрав ВЦВК у складі 270 членів і 118 кандидатів.

Літ.: Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. Сборник документов, т. 1. М., 1959.

М. М. Страхов.

ДЕСЯ́ТИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, який відбувся 6—13.IV 1927 в Харкові. На з'їзді було 1059 делегатів, у т. ч. 718 комуністів. Порядок денний з'їзду: звітна доповідь уряду УРСР; про роботу Рад; про стан с. г. і заходи по розвитку його; про стан пром-сті і перспективи її розвитку; про зміни в Конституції УРСР, про організацію торгівлі і кооперації та ін. З'їзд схвалив діяльність уряду УРСР, приділив особливу увагу питанням поліпшення роботи пром-сті, правильного і своєчасного складання планів, додержання режиму економії, поліпшення планового регулювання с. г., здійснення заходів, спрямованих на розвиток колективізації. Велику увагу було приділено питанням удосконалення держ. апарату — здешевленню його, ліквідації бюрократизму і тяганини, залученню трудящих до роботи держ. органів, зміцненню сільс., міських і селищних Рад; поліпшенню роботи окружних і районних виконкомів. З'їзд обрав ВУЦВК у складі 302 членів і 92 кандидатів, а також представників УРСР до Ради Національностей ЦВК СРСР.

Літ.: Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Х., 1932.

В. Є. Бражников.

ДЕСЯ́ТИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇ́НИ — відбувся 20—29.XI 1927 в Харкові. В роботі з'їзду взяли участь 736 делегатів з ухвальним і 209 — з дорадчим голосом, які представляли 145 623 члени партії й 58 026 кандидатів. Порядок денний: 1) Доповідь ЦК ВКП(б); 2) Доповідь ЦКК ВКП(б); 3) Звіт ЦК КП(б)У; 4) Звіт Ревізійної комісії КП(б)У; 5) Звіт ЦКК КП(б)У; 6) Про перспективи госп. будівництва; 7) Про роботу на селі; 8) Про завдання культур. будівництва на Україні; 9) Вибори керівних органів КП(б)У. З'їзд проходив в обстановці перших успіхів соціалістичної індустріалізації. Він зібрався напередодні *П'ятнадцятого з'їзду ВКП(б)*, який узяв курс на колективізацію с. г. З'їзд одностайно схвалив політ. лінію й практичну діяльність ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, відзначивши, що комуністи України були незламною опорою ленінського ЦК ВКП(б) в боротьбі з *троцькістсько-зінов'євським антипартійним блоком*. З'їзд засудив троцькістську опозицію як прояв дрібнобурж. ухилу в партії. Схваливши рішучу боротьбу з проявами націоналізму в КП(б)У (Шумський, Хвильовий, Волобуєв), з'їзд зобов'язав ЦК, всіх комуністів республіки й надалі займати тверду й непримиренну позицію щодо відхилень від ленінської політики в нац. питанні. З'їзд висунув вимогу перед ЦК КП(б)У, всіма комуністами республіки рішуче втілювати в життя генеральну лінію партії на *індустріалізацію* країни, тримати курс на реорганізацію с. г. на основі *кооперативного плану В. І. Леніна*. З'їзд дав настанови щодо складання 1-го п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва УРСР. З'їзд накреслив заходи, спрямовані на дальше виробниче кооперування с. г.: на забезпечення села с.-г. машинами, організацію пунктів с.-г. техніки й машинно-тракторних т-в, розвиток контрактації, різних видів кооперації й насамперед виробничих кооперативів, піднесення ролі *комітетів незаможних селян*, поліпшення роботи сільрад, зміцнення екон. і політ. позицій бідноти на селі, обмеження і поступового витіснення куркульства. Гол. завданнями в галузі культур. будівництва з'їзд визначив повну ліквідацію неписьменності, вдосконалення системи освіти, всемірне сприяння розвиткові науки, л-ри і мистецтва. З'їзд обрав ЦК і ЦКК КП(б)У.

Літ.: Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 20—29 листопада 1927 р. Стенографічний звіт. Х., 1928; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976.

ДЕСЯ́ТИЙ З'ЇЗД РКП(б) — відбувся 8—16.III 1921 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 694 делегати з ухвальним і 296 — з дорадчим голосом, які представляли 732 521 комуніста. Порядок денний: 1) Звіт ЦК; 2) Звіт Контрольної Комісії; 3) Профспілки та їхня роль у госп. житті країни; 4) Соціалістична республіка в капіталістичному оточенні, зовн. торгівля, концесії та ін.; 5) Про продроботу, продрозверстку та продподаток і питання про паливну кризу; 6) Питання парт. будівництва; 7) Чергові завдання партії в нац. питанні; 8) Реорганізація армії й питання про міліцію; 9) Головполітосвіта й агіт.-пропагандистська робота партії; 10) Доповідь представника РКП(б) в Комінтерні та його чергові завдання; 11) Доповідь членів

О. Десняк.

П. Дессау.

О. Ф. Десяк.

РКП(б) в Міжпрофраді; 12) Вибори керівних органів партії. Роботою з'їзду керував В. І. Ленін. Він виступив з промовами при відкритті й закритті з'їзду, з доповідями про політ. діяльність ЦК, про заміну продрозверстки натуральним податком, про єдність партії й анархо-синдикалістський ухил, про профспілки та в паливному питанні, а також розробив проекти резолюцій 9 найважливіших питань порядку денного. З'їзд проходив у поворотний істор. період, коли Рад. д-ва здійснювала перехід від громадянської війни до мирного будівництва. Нові умови диктували необхідність виробити нову політику партії в корінних питаннях політ. і госп. життя країни. У звіті про діяльність ЦК і в доповіді про заміну *продрозверстки* натуральним податком В. І. Ленін дав глибоке теор. і політ. обгрунтування необхідності переходу до *нової економічної політики* (непу). З'їзд прийняв істор. рішення про заміну продрозверстки продподатком, про перехід від політики *«воєнного комунізму»* до непу. Особливу увагу з'їзд приділив питанню про *єдність партії*. Капіталістичне оточення, існування в країні значної маси дрібної буржуазії були живильним середовищем для *опортунізму* і фракційності. Троцькісти, *«робітнича опозиція»*, *група «демократичного централізму»* та ін. опортуністичні групи, ведучи фракційну боротьбу й вимагаючи свободи фракцій і угруповань, штовхали партію до розколу. Це вело до ослаблення пролет. диктатури, було на користь її класовим ворогам. В. І. Ленін у своїх виступах гостро критикував антимарксистські погляди опозиційних угруповань, показав їхню небезпеку для справи єдності партії. Прийнята за пропозицією В. І. Леніна резолюція «Про єдність партії» вимагала негайно розпустити всі фракційні групи, які вели до ослаблення партії, підривали її єдність. З'їзд дав ЦК повноваження застосувати як крайній захід виключення з партії членів ЦК, які стали на шлях фракційності. З'їзд прийняв також підготовлену В. І. Леніним резолюцію «Про синдикалістський і анархістський ухил у нашій партії», спрямовану на зміцнення ідейної єдності РКП(б). В ній вказувалося, що погляди «робітничої опозиції» та ін. опозиційних груп — не тільки теоретично неправильні, а й становлять велику політ. небезпеку, бо втілення їх у життя неминуче приведе до ослаблення керівної ролі Комуністичної партії. Значне місце в роботі з'їзду зайняло питання про роль профспілок у госп. будівництві. Підбивши підсумки *дискусії про профспілки*, з'їзд схвалив ленінську платформу, в якій визначалися роль і завдання профспілок як школи комунізму і висувалися заходи по розширенню профспілкової демократії. З'їзд прийняв розгорнуте рішення з нац. питання, спрямоване на ліквідацію фактичної нерівності раніше пригноблених націй, на зміцнення єдності і дружби народів рад. республік. З'їзд засудив антипарт. ухили в нац. питанні — великодерж. шовінізм і місцевий націоналізм. У галузі парт. будівництва з'їзд визнав за необхідне дальше розширення внутріпарт. демократії, підвищення ідейно-політ. рівня членів партії, посилення комуністичного впливу серед безпарт. мас, підвищення боєздатності партії в її боротьбі проти контрреволюц. сил і антипарт. ухилів. З'їзд намітив конкретні шляхи переходу від капіталізму до соціалізму, визначив методи будівництва соціалізму в нових умовах. З'їзд обрав ЦК і ЦКК РКП(б).

Літ.: Ленін В. І. X з'їзд РКП(б) 8—16 березня 1921 р. Повне зібрання творів, т. 43; Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. М., 1963; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977.

А. В. Мяловицький.

ДЕСЯТИЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН — єдиний державний перспективний план розвитку нар. г-ва СРСР на 1976—80. Розроблений на підставі Основних напрямів розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки, затверджених XXV з'їздом КПРС і сесією Верховної Ради СРСР. Гол. завдання п'ятирічки: послідовне здійснення курсу Комуністичної партії на піднесення матеріального і культур. рівня життя народу на основі динамічного й пропорційного розвитку сусп. виробн. та підвищення його ефективності, прискорення *науково-технічного прогресу*, зростання *продуктивності праці*, всемірного поліпшення якості роботи в усіх ланках нар. г-ва. Десята п'ятирічка — п'ятирічка ефективності і якості. Д. п. п. визначено збільшити національний доход у 1976—80 на 26%; продуктивність сусп. праці має зрости в цілому на 25%. Випуск пром. продукції в країні заплановано збільшити за п'ятиріччя на 36%; випуск продукції машинобудування й металообробки — на 53% Середньорічний обсяг виробн. с.-г. продукції має зрости на 16%. Дальше зміцнення кормової бази дасть можливість збільшити поголів'я худоби і птиці, підвищити також їхню продуктивність і збільшити обсяги закупівель худоби, птиці, молока, яєць. Поставки с.-г. машин, а також машин і обладнання для тваринництва і виробн. кормів зростуть за роки десятої п'ятирічки порівняно з дев'ятою в 1,5 раза. Капітальні вкладення в нар. г-во країни відповідно Д. п. п. зростуть на 26%. Накреслена широка програма соціального розвитку і дальшого підвищення рівня життя народу. Передбачено дальше поліпшення умов праці, посилення її творчого характеру, збільшення доходів населення, підвищення рівня і вдосконалення структури споживання. Середня заробітна плата робітників і службовців має збільшитися за 1976—80 на 17%, доходи колгоспників від громад. г-ва колгоспів підвищаться в середньому на 26%. Поряд з цим населення одержить на 30% більше виплат та пільг з *суспільних фондів споживання*. У великих масштабах здійснюватиметься житл. будівництво. Дальшого розвитку набуде система нар. освіти. В десятій п'ятирічці передбачено дальше значне піднесення економіки всіх союзних республік. Зокрема, в УРСР планується збільшити обсяг пром. виробн. порівняно з дев'ятою п'ятирічкою на 33%, середньорічний обсяг виробн. продукції с. г. — на 13%. Дальші прогресивні зміни відбудуться в структурі нар. г-ва республіки. На Листопадовому пленумі ЦК КПРС 1978 відмічено, що за перші три роки Д. п. п. значно розширено й оновлено осн. виробничі фонди нар. г-ва, які зросли на 195 млрд. крб.; вироблено продукції на 450 млрд. крб. більше, ніж за перші три роки дев'ятої п'ятирічки, збудовано понад 700 великих пром. підприємств тощо. Див. *Союз Радянських Соціалістичних Республік* та статті про союзні республіки.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; П'ятирічка якості. К., 1976; Развитие экономики СССР в десятой пятилетке. М., 1977; Краткий экономический словарь пятилетки эффективности и качества. К., 1978; Пятилетние планы коммунистического строительства. М., 1978.

Т. І. Дерев'янкін.

ДЕСЯТИ́НА — 1) Десята частина доходів, яку сплачувало церкві залежне населення у феод. період у європ. країнах. У Київській Русі Д. вперше встановив київ. князь *Володимир Святославич* після хрещення Русі для збудування і утримання *Десятинної церкви* в Києві. Пізніше Д. набула характеру повсюдного феод. податку, який збирали церк. установи. В період *монголо-татарського іга* на Русі Д. називалася данина, яку татари стягували з населення рус. земель. У Польщі та почасти на загарбаних нею в 14—18 ст. укр. землях Д. збирали у вигляді «снопової десятини», яку часто брали поряд з заг. Д. (з зерна та ін. продуктів). Д. призначалася на утримання місц. храмів, священиків та вищого духівництва і була одним із засобів феод. експлуатації селянства. 2) Міра земельної площі в Росії, Білорусії і на Україні. Відома з кінця 15 ст. Спочатку Д. являла собою *квадрат* із стороною 50 *сажнів*, тобто 0,1 *версти* (звідси назва). З 1753 в Росії розмір Д. встановлено в 2400 кв. сажнів (1,0925 га). У зв'язку з декретом РНК РРФСР від 14.IX 1918 про запровадження *метричної системи мір* Д. поступово вийшла з ужитку.

ДЕСЯТИ́ННА ЦЕ́РКВА в Києві — перша кам'яна церква Давньої Русі. Збудували її руські й візантійські майстри 989—996 за часів князювання *Володимира Святославича*, який на збудування й утримання її виділив *десятину* (звідси назва храму). Давні джерела називають Д. ц. й церквою Богородиці. Д. ц. являла собою хрестовокупольний шестистовпний храм; у її оздобленні були ікони, хрести й посуд, привезені з Корсуня (див. *Херсонес* Таврійський). В Д. ц. було поховано Володимира Святославича, його дружину — візант. царівну Анну; сюди було перенесено з Вишгорода прах

кн. *Ольги*. В кін. 1240 монголо-татари, захопивши Київ, зруйнували Д. ц. Розкопки руїн храму почали провадитися в 30-х рр. 17 ст. (П. С. *Могила*), 1824—26; детальніші дослідження було проведено 1908—14. В 1938—39 експедиція Ін-ту археології АН УРСР повністю відкрила і вивчила залишки всіх частин Д. ц. При розкопках було виявлено фрагменти мозаїчної підлоги, фрескового й мозаїчного оздоблення храму, кам'яні домовини, залишки фундаментів тощо. Поблизу Д. ц. відкрито руїни князівських палаців і жител бояр, а також майстерень ремісників та численні поховання 9—10 ст. Археол. знахідки, зібрані на тер. Д. ц., зберігаються в Держ. архітектурно-істор. заповіднику «Софійський музей». В 1828—42 в Києві було споруджено з тією ж назвою церкву за проектом арх. В. П. *Стасова* (не збереглася).

Десятинна церква в Києві. Західний фасад. 989—996. Реконструкція.

Літ.: Каргер М. К. Древний Киев, т. 1—2. М.—Л., 1958—61.

ДЕСЯТИНО́ГІ МОЛЮ́СКИ (Decapoda) — ряд безхребетних тварин класу *головоногих молюсків*. Характеризуються наявністю 10 щупалець, з яких 2 ловецькі. У багатьох зберігся рудимент раковини. Найвідоміші представники — *каракатиця*, різні роди *кальмарів*. Викопні рештки (напр., *белемніти*) відомі з тріасу.

ДЕСЯТИНО́ГІ РАКОПОДІ́БНІ (Decapoda) — ряд безхребетних тварин типу *членистоногих*, підкласу вищих *ракоподібних*. Тіло (довж. 0,3 — 80 см) різноманітної форми; поділяється на головогруди й черевце; є первинна голова (протоцефалон), на якій містяться 2 пари вусиків і очі. Задня щелепова ділянка головного відділу, зливаючись з грудьми, утворює щелепогруди, вкриті суцільним щитом — карапаксом. Черевце добре розвинене, з плавальними ніжками, або ж редуковане й підігнуте під головогруди (у крабів). У раків-самітників воно асиметричне. Д. р.— переважно роздільностатеві. Розвиток прямий або (у більшості) з метаморфозом. Личинки — *наупліус*, зоеа. Бл. 10000 видів, поширених у всьому світі, з них у фауні СРСР — понад 200 видів. У прісних водах УРСР — 3 види річкових раків, у Чорному м.— 36 видів, в Азовському — 4. Живуть Д. р. переважно в морях, деякі види — у прісних водах і навіть у вологих *біотопах* суходолу. Живляться тваринною і рослинною їжею; охоче поїдають трупи тварин. Річкові раки, деякі *креветки*, *омари*, *лангусти* широко використовуються людиною в їжу. Найбільше пром. значення в СРСР має *камчатський краб*. Викопні Д. р. трапляються починаючи з відкладів тріасового періоду.

О. П. Маркевич.

ДЕСЯТКО́ВА СИСТЕ́МА ЧИ́СЛЕННЯ — система *числення*, основою якої є число 10. Поширена в багатьох країнах світу.

ДЕСЯТКО́ВИЙ ДРІБ — особливий запис дробового чи цілого числа. Якщо знаменник звичайного *дробу* дорівнює степеню числа 10 з цілим невід'ємним показником, то його можна записати у вигляді Д. д., відділивши справа в чисельнику комою стільки знаків, скільки нулів у знаменнику (напр., $\frac{325}{100} = 3{,}25$). Нескоротний звичайний дріб, знаменник якого є добутком степенів чисел 2 і 5, можна перетворити на скінченний Д. д.; якщо ж у знаменнику є й ін. множники — то тільки на нескінченний *періодичний дріб*. Нескінченними неперіодичними дробами позначають *ірраціональні числа*. Д. д. застосовували ще в 14 ст. В Європі його вперше почав систематично застосовувати нідерланд. математик С. *Стевін*.

ДЕСЯТКО́ВИЙ ЛОГАРИ́ФМ — *логарифм*, основою якого є число 10. Д. л. числа N позначається $\lg N = \log_{10} N$.

ДЕТА́ЛІ МАШИ́Н (франц. détail — подробиця) — 1) Частини машин, приладів, апаратів або пристроїв, виготовлені з одного матеріалу без застосування складальних операцій. Розрізняють Д. м. заг. і спец. призначення. До Д. м. заг. призначення належать деталі, що є типовими для багатьох машин, приладів та ін. (напр., зубчасті колеса, *вали*, *осі*, болти, шпонки, гайки), а також пружні й корпусні деталі. Пружні Д. м. (*мембрани*, пружини, гумові втулки і прокладки, ресори тощо) застосовують для гасіння енергії ударів, віброізоляції та ін. Корпусні Д. м. (напр., плити, *станини*, фундаментні рами) сприймають осн. сили, що діють у машині. Окрему групу Д. м. становлять деталі мастильних пристроїв і маслопроводів (фільтри, штуцери, маслопокажчики тощо). До Д. м. спец. призначення належать деталі, застосовувані тільки в машинах певного типу (лопатки турбін, лемехи, *повітряні гвинти*, *колінчасті вали*). 2) Наукова дисципліна про теорію, розрахунок і конструювання деталей машин. Пов'язана з *машин і механізмів теорією*, *опором матеріалів матеріалознавством*, виготовленням і складанням деталей, тех. кресленням, *надійністю виробів* і *технічною діагностикою*. Дослідження Д. м. проводять в Інституті машинознавства АН СРСР (Москва) та ін. п.-д. установах, зокрема на Україні у *Машинобудування науково-дослідному і проектно-технологічному інституті*, *Машинобудування проблем інституті* АН УРСР. Створенню теорії і розрахунку Д. м. сприяли роботи В. Л. *Кирпичова*, М. Є. *Жуковського*, І. І. *Артоболевського*, Є. О. *Патона* та ін. вчених. Див. також *Машинобудування*.

Літ.: Слупський Є. І. Деталі машин. К., 1971; Решетов Д. Н. Детали машин. М., 1974; Орлов П. И. Основы конструирования, кн. 1—3. М., 1977.

М. С. Тривайло.

ДЕТА́ЛЬНОЇ РІВНОВА́ГИ ПРИ́НЦИП — загальне положення *статистичної фізики*, за яким будь-який мікроскопічний процес у рівноважній системі протікає з тією самою швидкістю, що й зворотний йому. Швидкість при цьому розглядається статистично — як середнє великої кількості однакових мікропроцесів. У квантовій теорії Д. р. п. полягає в рівності *імовірностей* прямого й зворотного процесів. Д. р. п. відіграє важливу роль при розв'язуванні задач *кінетики фізичної* та при дослідженні різних процесів зіткнення між атомними і ядерними частинками.

ДЕТА́НДЕР (від франц. détendre — послаблювати) — машина для охолоджування і скраплювання газів з віддачею зовнішньої роботи. Дія Д. грунтується на *адіабатному процесі* розширення газів, який супроводиться зниженням їхньої т-ри. Розрізняють Д. турбінні, або турбодетандери (мал.), і поршневі. Турбінні Д. поділяють на доцентрові, відцентрові й осьові; активні (див. *Активна турбіна*) й реактивні (див. *Реактивна турбіна*); одно- та багатоступінчасті; поршневі Д.— на горизонтальні та вертикальні, одно- і багаторядні. Д. застосовують в установках, де гази скраплюють і розділяють методом глибокого охолоджування, в установках, що імітують висотні й космічні умови, кріогенних *рефрижераторах* тощо.

ДЕТЕКТИ́В (англ. detective, від лат. detego—розкриваю, виявляю) — 1) Агент таємної служби розшуку, сищик. 2) Літературний твір чи кінофільм, зміст яких присвячено розкриттю загадкового злочину.

ДЕТЕКТИ́ВНА ЛІТЕРАТУ́РА — художні твори (романи, повісті, оповідання), в яких сюжет побудований на розкритті різноманітних заплутаних таємниць, найчастіше пов'язаних зі злочином. Початок Д. л. поклали новели Е. По («Вбивство на вулиці Морг», 1841, та ін.). Популярні романи і повісті У. *Коллінза*, А. *Конан-Дойля*, А. *Крісті*, Ж. *Сіменона*, Е. Уоллеса, Дж. *Болла*, написані в жанрі Д. л., не позбавлені худож. якостей, а часом і соціальної гостроти. Проте в переважній своїй більшості бурж. детектив виродився в низькопробну бульварну л-ру. Особливості рад. детективу відповідають завданням, які стоять перед усією рад. л-рою. Перші рад. твори цього жанру — романи М. Шагінян «Месс-Менд» (1924), О. Толстого «Гіперболоїд інженера Гаріна» (1925—27), повість Д. Бузька «Лісовий звір» (1924), в наступні роки — твори А. Адамова, Л. Шейніна, М. Атарова, Р. Кіма, в укр. л-рі — Р. Самбука, В. Кашина та ін.

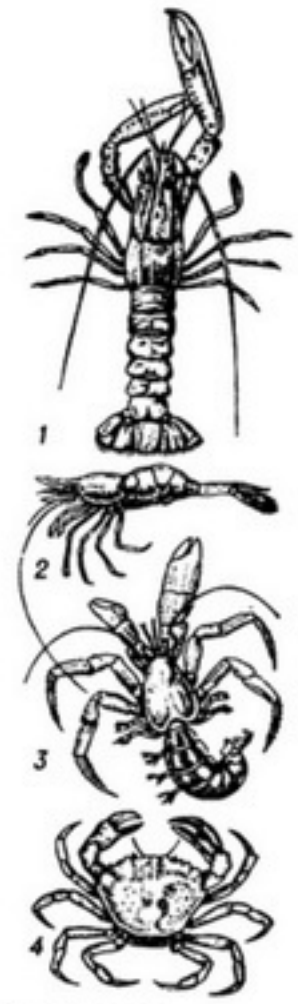

Десятиногі ракоподібні:
1 — норвезький омар (Nephros norvegicus); 2 — креветка Pandalus borealis; 3 — рак-самітник Pagurus bernhardus; 4 — краб Carcinus maenas.

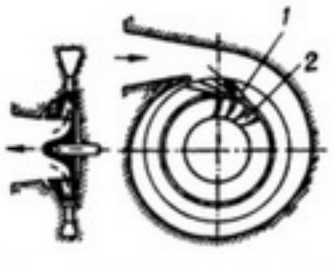

Детандер турбінний доцентровий реактивний: *1* — напрямний сопловий апарат; *2* — ротор (стрілками показано надходження і вихід газу).

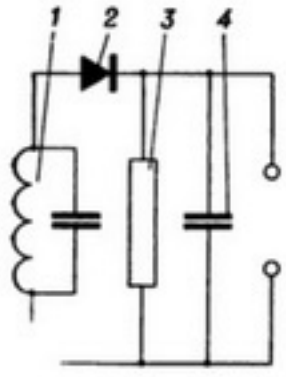

Детектор амплітудний: *1* — коливальний контур; *2* — напівпровідниковий діод; *3* — резистор (електричний опір); *4* — конденсатор.

ДЕТЕ́КТОР (лат. detector — відкривач, від detego — виявляю) — 1) Пристрій для детектування (перетворення) високочастотних електричних коливань на коливання меншої частоти або на постійний струм. Найпоширенішими є Д., де з модульованих (певним чином змінених) високочастотних коливань виділяються низькочастотні модулюючі коливання, що несуть інформацію (коливання звукової частоти, сигнали зображення та ін.). Розрізняють Д. амплітудні, частотні й фазові. В амплітудних Д. (мал.) детектуються амплітудно-модульовані коливання (найчастіше з використанням напівпровідникових або електровакуумних *діодів*). В частотних і фазових Д. частотно- і фазово-модульовані коливання перетворюються на амплітудно-модульовані; з цих Д. перетворені коливання надходять в амплітудні. Д. застосовують у радіотехніці. 2) Прилад для реєстрації рентгенівського, альфа-, бета- і гамма-випромінювання, нейтронів, протонів тощо. За допомогою Д. визначають склад випромінювання, вимірюють його інтенсивність, вивчають взаємодію швидких елементарних частинок з атомними ядрами тощо.

ДЕТЕРМІНА́НТ матриці [від лат. determinans (determinantis) — визначальний] — математичне поняття; те саме, що й *визначник* матриці.

ДЕТЕРМІНА́ЦІЯ (лат. determinatio — визначення) в е м б р і о л о г і ї — процес виникнення якісної своєрідності частин *зародка* на стадіях розвитку, що передують появі у них морфологічно помітних ознак тканин та органів; таким способом визначається (детермінується) шлях наступного розвитку частин зародка. В основі Д. лежить активація або гальмування діяльності окремих *генів*, яка приводить до синтезу молекул інформаційної *рибонуклеїнової кислоти* і білків. Д. відбувається внаслідок дії ряду факторів: потрапляння під час поділу в різні клітини неоднакової якості *цитоплазми*, індуктивного впливу (див. *Індукція* в біології), ефекту маси тощо. У тварин зі спіральним (у більшості *первинноротих*) або близьким до нього типом *дроблення яйцеклітини* Д. проявляється ще під час дроблення, що дає змогу передбачити шлях розвитку кожного окремого органа. У тварин з ін. типами дроблення (більшість *вторинноротих*) Д. спочатку л а б і л ь н а, що зумовлює можливість штучної зміни шляху розвитку певної частини зародка. Згодом Д. стає с т а б і л ь н о ю й характеризується стійким закріпленням властивості клітин давати початок лише певному органу чи частині тіла. Д. спричиюється до морфологічно помітного *диференціювання*. Термін «детермінація» запровадив 1900 нім. ембріолог К. Гайдер. У поглядах на причини Д. були ідеалістичні й механістичні відхилення (див. *Неовіталізм, Преформізм*).

О. В. Денисьєвський.

ДЕТЕРМІНІ́ЗМ ТА ІНДЕТЕРМІНІ́ЗМ — протилежні філософські вчення про відношення між явищами матеріальної дійсності та людської діяльності. Д е т е р м і н і з м — матеріалістичне вчення про загальну об'єктивну зумовленість явищ природи, суспільства та людської психіки, зокрема *волі*. Головним у детермінізмі є положення про *причинність* як такий зв'язок явищ, при якому одне явище (причина) за певних умов породжує інше (дію). І н д е т е р м і н і з м — ідеаліст. вчення, що заперечує об'єктивну зумовленість явищ природи, суспільства і людської психіки, необхідний і закономірний зв'язок між ними. Домарксистський детермінізм усю багатоманітність зв'язків між речами зводив до необхідних, заперечуючи об'єктивність випадковості (див. *Необхідність і випадковість*), і це призводило до *фаталізму*. Діалектико-матеріалістичний детермінізм визнає різноманітність відношень детермінації. Його зміст поряд з положенням про причинність розкривається в таких категоріях, як *взаємозв'язок, взаємодія, абсолютне і відносне*, необхідність і випадковість, *закон, умова, можливість і дійсність, підстава і наслідок*. Принципи діалектико-матеріалістичного детермінізму лежать в основі марксистського вчення про соціальну сутність людини та її свободу, про закономірності істор. розвитку суспільства.

Однією з форм заперечення детермінізму є *телеологія*, за якою всі процеси являють собою реалізацію наперед визначеної мети (див. «*Наперед визначеності теорія*»). Індетермінізм набув особливого поширення в сучас. бурж. філософії (*неопозитивізм, прагматизм, персоналізм*).

Літ.: Енгельс Ф. Анти-Дюринг.—Діалектика природи. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 29. Філософські зошити; Парнюк М. А. Принцип детерминизма в системе материалистической диалектики. К., 1972; Аскин Я. Ф. Философский детерминизм и научное познание. М., 1977.

М. О. Парнюк.

ДЕТОНА́ТОР (франц. détonateur, від détoner — вибухати) — заряд бризантної (дробильної) вибухової речовини (ВР), призначеної для збудження (ініціювання) вибуху основного заряду арт. снаряда, міни, авіабомби, бойової частини ракети, а також підривного заряду (див. *Бризантність*). Як Д. звичайно використовують пресовані циліндричні шашки з тетрилу, тротилу, флегматизованого *гексогену*, тену та ін. ВР, чутливіших до початкового імпульсу *капсуля*-детонатора, ніж ВР осн. заряду. Ініціювання Д. здійснюється капсулем-детонатором, електродетонатором, запалом та ін.

ДЕТОНА́ЦІЯ (франц. détonation) — 1) Процес хім. перетворення *вибухової речовини*, що поширюється в даній речовині з надзвуковою швидкістю і супроводиться виділенням енергії. 2) Д. м о т о р н о г о п а л и в а — надмірно швидке горіння робочої суміші в циліндрі двигуна внутрішнього згоряння. Зумовлює різку зміну тиску в циліндрі, нерівномірну роботу двигуна, зменшення його потужності, перегрівання й завчасне спрацювання тощо. Див. також *Антидетонатори*.

ДЕТРИ́Т (від лат. detritus — стертий) — 1) В б і о л о г і ї — сукупність завислих у воді та осілих на дно водойми дрібних (від кількох мікрометрів до кількох сантиметрів) нерозкладених частинок рослинних і тваринних організмів або їхніх виділень. Є поживою для водяних т. з. детритоїдних тварин. Осідаючи на дно, Д. бере участь в утворенні донних відкладів. 2) В г е о л о г і ї — органогенний уламковий матеріал в *осадочних гірських породах*. Складається з уламків черепашок, скелетних фрагментів молюсків, губок, коралів, кісток хребетних, решток рослинних тканин тощо.

ДЕТРО́ЙТ — місто на Пн. США, в штаті Мічіган. Порт на правому березі р. Детройту. Вузол з-ць і автошляхів. 2 аеропорти. 1,4 млн. ж. (1974, оцінка); з передмістями— 4,4 млн. ж. Один з великих фін. і пром. центрів, гол. центр. автомоб. пром-сті США (підприємства компаній «Форд», «Дженерал моторс», «Крайслер»). З автомобілебудуванням тісно пов'язані ін. галузі машинобудування та металообробки. Розвинуті чорна металургія, обробка чорних і кольорових металів, хім. пром-сть тощо. Підприємства воєнної пром-сті. У Д.— 2 ун-ти. Музеї: Грінфілд-віллідж (музей амер. побуту, бл. 100 старовинних амер. будинків), історії автомобіля. Серед споруд 20 ст.— Публічна б-ка (1921—23, арх. К. Гілберт), Ін-т мистецтв (1922—27, арх. П. Крет; фрески Д. *Ріверо*, 1932—33), 47-поверховий хмарочос Пенобскот-білдінг (1928), пром. комплекс «Крайслер» (1938, арх. А. Кан), житл. комплекс Лафайєт-парк (1960, арх. Л. *Міс ван дер Рое*). Д. засн. 1701.

ДЕТРО́ЙТСЬКА ФІНА́НСОВА ГРУ́ПА — фінансово-монополістична група США. Сформувалася наприкінці 50 — поч. 60-х рр. 20 ст. Об'єднує ряд сімей монополістичної буржуазії США — Фішерів, Кеттерінгів, Моттів, які тісно пов'язані між собою через *систему участі, особисту унію* та спільний контроль над групою великих банків і пром. компаній. Центром Д. ф. г. є великі детройтські банки «Нейшенал банк оф Детройт», «Детройт банк енд траст» і «Ман'юфакчерерз нейшенал банк оф Детройт». Д. ф. г. контролює такі великі корпорації, як «Берроуз» (у галузі електроніки), «Вайєндот кемікал» (у хім. пром-сті), разом з *Морганами* і *Дюпонами* — автомоб. монополії «Дженерал моторс». Заг. сума активів, що перебуває під контролем Д. ф. г., на поч. 2-ї пол. 70-х рр. становила 30 млрд. доларів.

В. А. Колибанов.

ДЕ ТХАМ (Де Там; De Tham, повністю — Хоанг Хоа Тхам; бл. 1857 — 10.II 1913) — керівник збройних виступів у Пн. В'єтнамі проти франц. колонізаторів, в'єтнамський нац. герой. У визвольну боротьбу включився 1887. У 1893—1913 очолював сел. рух у пров.

1

2

3

До ст. **Декоративно-ужиткове мистецтво.**

1. Колт з перегородчастою емаллю. Київ. 11—12 ст. **2.** Майстер кола Д. Зінтюка. «Вершник». Кахля. Село Пистинь, тепер Косівського району Івано-Франківської області. 19 ст. **3.** Інтер'єр української хати з виробами декоративно-ужиткового мистецтва. Поділля 19 ст. **4.** Л. Є. Жоголь. Фрагмент килима «Українська осінь». Київ. 1972. **5.** З. З. Масляк. Свято врожаю. Гутне скло. Львів. 1975. **6.** Л. О. Прокопик. Куманець. 1977; О. Т. Швець, В. М. Швець. Таріль «Зустріч». 1976; О. І. Бейсюк. Бокали. 1977. Місто Косів Івано-Франківської області.

4

5

6

1
2
3
4

5

6
7

8
9

До ст. **Декоративно-ужиткове мистецтво. 1.** Занавіска «Російські мотиви». Мереживо. Вологодська область, РРФСР. 1957. **2.** Кабінет-бюро. Різьблення на кістці. Село Холмогори, тепер Архангельської області, РРФСР. 2-а половина 18 ст. **3.** Кухоль, браслет і скринька. Срібло. Гравірування, чернь. Аул Кубачі, Дагестанська АРСР. 20 ст. **4.** Слуцький пояс. Білорусія. 19 ст. **5.** Р. Хеймрад. Килим «На святі пісні». Латвійська РСР. 1960. **6.** В. Емкуль. «Напад вовків на стадо оленів». Гравірування на моржовому іклі. Якутська АРСР. 1956. **7.** Килим. Туркменія. 19 ст. **8.** Ваза. Кольорове скло. Стародавній Єгипет. Середина 16 — кінець 14 ст. до н. е. **9.** Кухоль. Чорний лак. Стародавня Греція. 6 ст. до н. е. **10.** Декоративна таріль. Фаянс. Іран. 16 ст. **11.** Таріль. Майоліка. Італія. 16 ст. **12.** Свічник. Фарфор. Німеччина. 1760. **13.** Бокал. Скло. Чехія. 1830.

10
11
12
13

Бакжанг. Франц. колонізатори 1897 змушені були укласти з Де Т. перемир'я і визнати його владу над районом, який контролювали повстанці. В 1909 франц. армія, порушивши угоду, почала наступ на цей район. Загони Де Т. зазнали поразки. Де Т. убитий зрадниками.

ДЕУЛІНСЬКЕ ПЕРЕМИ́Р'Я 1618 — перемир'я на 14,5 року між Росією і Річчю Посполитою, укладене 1(11).XII в с. Деуліні (тепер м. Загорськ Моск. обл.) після невдалої спроби польського війська 1617—18 захопити Москву. Тяжке становище, в якому опинилася країна в результаті вчинених інтервентами спустошень, змусило рос. уряд погодитися залишити під владою Польщі Смоленську землю і *Чернігово-Сіверську землю*. Д. п. не розв'язало гострих політ. суперечностей між Росією і Польщею. Тяжкі наслідки Д. п. були ліквідовані лише в результаті рос.-польс. війни 1654—67, яку Росія вела разом з укр. і білорус. народами (див. *Андрусівське перемир'я 1667*, *«Вічний мир» 1686*).

ДЕ-ФА́КТО ВИЗНА́ННЯ (лат. de facto — насправді) — одна з основних форм *визнання* в міжнар. праві. Полягає в обмеженому визнанні однією д-вою будь-якої ін. д-ви (або уряду), що не обумовлює собою встановлення дипломатич. відносин між державами.

ДЕФЕКА́ЦІЯ (лат. defaecatio — очищення) — виведення організмом решток неперетравленої їжі з травного тракту. У ссавців і людини — виведення через *анальний отвір* калових мас. Акт Д. відбувається завдяки скороченню ряду гладеньких і поперечносмугастих м'язів, зокрема м'язів товстої та прямої кишок, яке координується центральною нервовою системою.

ДЕФЕКА́ЦІЯ у цукровому виробництві — очищення сирого бурякового соку від нецукристих речовин за допомогою *вапна*. Буває попередня й основна. Попередньою Д., додаючи до бурякового соку невелику кількість вапна (0,2—0,3%), забезпечують *коагуляцію* і осідання білків та ін. колоїдних речовин (див. *Колоїдні системи*). В разі основної Д. створюють надлишок вапна (його вводять у кількості 2—3% від маси буряка), який при подальшій обробці соку вуглекислим газом переходить в осад і частково залишається в розчині. Для Д. використовують апарати (дефекатори) безперервної дії.

ДЕФЕ́КТ МА́СИ (від лат. defectus, тут — зменшення) — різниця між масою атома *ізотопу*, вираженою в *атомних одиницях маси*, і масовим числом, яке дорівнює кількості *нуклонів* у ядрі цього ізотопу. Д. м., віднесений до одного нуклона, наз. упаковувальним коефіцієнтом.

ДЕФЕ́КТИ В КРИСТА́ЛАХ (від лат. defectus — недолік, вада) — порушення періодичності розміщення атомів або іонів у реальних *кристалах*. Виникають як під час росту кристалів, так і після їх утворення в результаті теплового, мех., радіаційного, електр. та ін. діянь. За геом. ознаками Д. в к. (субмікродефекти) поділяють на точкові, лінійні та плоскі. Точковими Д. в к. є *вакансії*, атоми у міжвузловині, домішкові (сторонні) атоми. Вакансія може утворюватися при переході атома з вузла гратки у міжвузловину (дефект Френкеля) або при виході його на поверхню кристала (дефект Шотткі). Порушення в структурі кристалів хім. сполук, зумовлені браком або надлишком компонентів порівняно зі стехіометричною формулою (див. *Стехіометрія*), наз. стехіометричними Д. в к. До лінійних Д. в к. належать *дислокації*, до плоских — межі зерен кристалів, ряди та сітки дислокацій тощо. Строго кажучи, поверхню кристала можна розглядати і як його дефект. Д. в к. істотно впливають на їхні фіз., мех., електр., магнітні, фотоелектричні та ін. властивості. Так, точкові дефекти, які в *напівпровідниках* можуть бути *донорами* або *акцепторами* і генерувати носії струму (*електрони* і *дірки*), зумовлюють домішкову *електропровідність*. В іонних кристалах внаслідок взаємодії точкових дефектів з електронами й дірками утворюються т. з. центри забарвлення. До них належать *F*- і *V*-центри, які поглинають світло відповідно у видимій та ультрафіолетовій ділянці спектра. Перший утворюється вакантним вузлом негативного іона, який захопив електрон, другий — вакантним вузлом позитивного іона, який захопив дірку. Процеси взаємної *дифузії* твердих тіл, хім. реакції у твердому стані пов'язані з природою та рухом Д. в к. Дефекти, особливо лінійні та поверхневі, дуже впливають на *пластичність*, *в'язкість*, *пружність* та міцність кристалів. Див. також *Дефекти металів*.

Літ.: Иоффе А. Ф. Физика полупроводников. М.—Л., 1957; Герцрикен С. Д. [та ін.]. Физические основы прочности и пластичности металлов. М., 1963; Стоунхэм А. М. Теория дефектов в твёрдых телах. т. 1. Пер. с англ. М., 1978. *К. Д. Товстюк.*

ДЕФЕ́КТИ МЕТА́ЛІВ — порушення регулярної кристалічної *структури металів*. Виникають під час виготовлення й експлуатації виробів, істотно впливаючи на комплекс їхніх властивостей. Д. м. розрізняють за розміщенням (поверхневі, внутрішні) і походженням (механічні, термічні, корозійні, зварювальні тощо). Крім того, їх поділяють на субмікродефекти (див. *Дефекти в кристалах*), мікро- і макродефекти. До мікродефектів належать порушення, що їх виявляють оптичними мікроскопами. Деякі з них, напр. мікропори, мікротріщини, мікропузирі газів або дрібні включення інтерметалідів і карбідів, утворюються внаслідок росту відповідних субмікродефектів. Тривалий нагрів до високих температур спричинює *перегрів металу* — виникнення крупнокристалічної структури. При вищих темп-рах можливий перепал металу, що характеризується окисленням, а іноді й частковим оплавленням границь зерен. Особливим видом мікродефектів є залишкові мікронапруження, зосереджені в межах окремих зерен полікристала й зумовлені надлишком *дислокацій* одного знака. До мікродефектів належать і *дендрити*, що утворюються внаслідок мікроскопічної *ліквації* й призводять при низькотемпературному деформуванні до розшарування через виникнення волокнистої або смугастої структури. Такі структури здебільшого властиві сталям, що містять *неметалеві включення*. Плени (тонкі шлакові або окисні плівки) всередині литих металів і непровари виникають під час зварювання плавленням. Макродефекти (тріщини, пори, газові пузирі) іноді розвиваються з мікродефектів. Газові пузирі призводять до виникнення дірчастості при *усадці* в процесі тверднення рідких металів, що супроводиться звичайно утворенням усадкової раковини — воронкоподібної порожнини у верхній частині зливка. Якщо в сталі є водень, виникають флокени — внутр. тріщини, заповнені воднем. До макродефектів належать і розривини (порушення суцільності зовн. частин деформівного металу), вм'ятини, риски, подряпини тощо. Макродефекти здебільшого знижують конструкційну міцність і надійність металевих виробів. Мікродефекти, і особливо субмікродефекти, можуть зміцнювати метали й водночас створювати потенціальні вогнища руйнування їх. В зв'язку з цим при термічній і механікотермічній обробці металів прагнуть до утворення оптимальної кількості й певного розподілу дефектів. Найпоширенішим методом «залікування» Д. м. є *термічна обробка*. Виявляють Д. м. методами *дефектоскопії*, металографічним або рентгеноструктурним аналізом та ін. *Л. Н. Лариков.*

ДЕФЕКТОЛО́ГІЯ (від лат. defectus — недолік, вада і λόγος — вчення) — наука, яка вивчає особливості і закономірності розвитку, виховання й навчання дітей з фізичними і психічними вадами. На основі цих закономірностей Д. визначає принципи, шляхи і засоби компенсації дефектів розвитку дитячи, виховання з аномальних дітей корисних членів суспільства. До складу Д. входять *спеціальна педагогіка* і *спеціальна психологія*. Спец. педагогіка поділяється на *сурдопедагогіку* (про виховання і навчання дітей з вадами слуху), *тифлопедагогіку* (про виховання й навчання дітей з вадами зору), *олігофренопедагогіку* (про виховання і навчання розумово відсталих дітей), *логопедію* (про засоби і методи виправляння вад мови у дітей-логопатів). Існують і відповідні галузі спец. психології. До Д. належать також *сурдотехніка* й *тифлотехніка*, які розробляють тех. засоби навчання, корекції та компенсації дефекту. Д. розробляє й проблеми виховання і навчання дітей із складними формами аномальності (сліпоглухонімих, глухих і розумово відсталих, сліпих і розумово відсталих та ін.). *Спеціальні школи* для аномальних дітей почали створювати у 18 ст. Тривалий час Д. звертала свою увагу переважно на сліпих, глухонімих і сліпоглухонімих, на дітей з

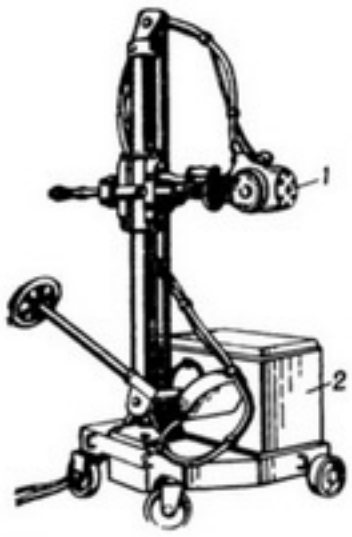

Гамма-дефектоскоп:
1 — робочий контейнер, у який переміщують (по шлангу) джерело випромінювання;
2 — контейнер, де зберігають джерело випромінювання.

важкими розладами мови, дітей-олігофренів. У середині 20 ст. все більшу увагу почала приділяти дітям з частковими вадами (слабозорим, тим, що слабо чують, дітям з легкими розладами мови, дітям з затримкою психічного розвитку). Д. пов'язана з рядом суміжних наук — заг. педагогікою, заг., дит. і пед. психологією, з методикою навчання окремим шкільним предметам, з галузями мед. і біол. наук та ін. Проблеми Д. в СРСР досліджують в Н.-д. ін-ті дефектології АПН СРСР (Москва), н.-д. ін-тах педагогіки і психології УРСР (обидва — в Києві), у деяких ін. наук. установах та на кафедрах дефектологічних ф-тів пед. ін-тів. З 1969 в Москві виходить журн. «Дефектология».

Літ.: Дефектологический словарь. М., 1970. *М. Д. Ярмаченко.*

ДЕФЕКТОСКО́П — прилад або установка для *дефектоскопії* матеріалів і виробів. Розрізняють Д. ультразвукові, в яких використано властивість ультразвукових хвиль відбиватися від дефектів (напр., тріщин); магнітні, дія яких грунтується на властивості *магнітного поля* скупчувати магнітний порошок або суспензію в місцях дефектів; електроіндуктивні, що збуджують у контрольованому виробі (матеріалі) *вихрові струми*, величина і густина яких залежать від наявності дефектів; гамма-дефектоскопи (мал.), що просвічують вироби (матеріали) гамма-промінням, тощо. Д. поділяють на універсальні, якими контролюють різні за формою і розмірами вироби, і спеціалізовані — ними досліджують однотипні вироби; стаціонарні, лабораторні й переносні. Стаціонарні й лабораторні Д. обладнують осцилографічними й цифровими *індикаторами*, самописними пристроями, переносні Д.— стрілковими приладами, звуковими або освітлювальними сигналізаторами. Є й Д., що контролюють рухомі вироби (напр., труби під час прокатки) або самі пересуваються з великою швидкістю відносно виробів (рейкові Д., Д.-візки тощо). *М. В. Білоус.*

ДЕФЕКТОСКОПІ́Я (від лат. defectus — недолік, вада і грец. σκολέω — спостерігаю) — сукупність методів виявлення поверхневих або внутр. дефектів у матеріалах і виробах без руйнування їх. Методи Д. звичайно класифікують залежно від фіз. ефекту, що його використовують для контролю. Найпростіший — візуальний метод грунтується на неоднаковому відбиванні світла від бездефектної поверхні й від дефектів. Зовн. поверхню вивчають неозброєним оком або за допомогою лупи, для дослідження внутр. шарів використовують спец. трубки з освітлювачами. Таким методом (з використанням лупи) виявляють поверхневі дефекти розміром до 0,01 мм. Основою *акустичної дефектоскопії* є контроль параметрів пружних коливань, збуджених у контрольованих виробах (див. також *Ультразвукова дефектоскопія*). Методи *магнітної дефектоскопії* грунтуються на реєстрації *магнітних полів* розсіяння на дефектах або магнітних властивостей досліджуваних виробів. Засобами *електроіндуктивної дефектоскопії* аналізують ефект, викликаний зміною (через наявність дефектів) взаємодії власного електромагнітного поля котушки з електромагнітним полем *вихрових струмів*, що наводяться цією котушкою в контрольованих виробах. За методом *рентгенодефектоскопії* вироби просвічують рентгенівським промінням. Методи *оптичної дефектоскопії* грунтуються на взаємодії світлового проміння з виробами. Поширені *електростатична дефектоскопія* і *трибоелектрична дефектоскопія*. Є й *капілярна дефектоскопія*, *гамма-дефектоскопія*, *інфрачервона дефектоскопія*, *радіодефектоскопія* і *термоелектрична дефектоскопія*. Д. дає змогу підвищувати *надійність виробів* і *довговічність виробів*, досягати більшого екон. ефекту при виробн. і експлуатації їх. Див. також *Дефекти металів*, *Дефектоскоп*.

Літ.: Денель А. К. Дефектоскопия металлов. М., 1972. *М. В. Білоус.*

ДЕФЕРЕ́НТ ПЛАНЕ́ТИ (від лат. defero — переміщую) — в *геоцентричній системі світу* Птолемея уявне коло, в центрі якого міститься Земля і по якому рухається центр *епіциклу планети*. Д. п. був необхідний для пояснення видимого руху *планети*.

ДЕФІБРА́ТОР (від *де...* і лат. fibra — волокно) — апарат, в якому виготовляють *деревну масу* стиранням тріcок між спеціальними металевими дисками. Перед стиранням у Д. тріски, одержувані подрібненням на рубальних машинах *балансової деревини* або відходів лісопиляння, піддають пропарюванню під тиском 1—1,2 МПа при т-рі 165—175° С. Продуктивність Д. бл. 25 т повітряно-сухої деревної маси на добу. Д. застосовують у виробн. *деревностружкових плит*, *паперу* тощо.

ДЕФІБРЕ́Р (франц. défibreur, букв.— подрібнювач волокна) — машина, в якій виробляють *деревну масу* стиранням *балансової деревини* на обертовому абразивному камені. Розрізняють Д. періодичної (гідравлічні, магазинні) і безперервної (ланцюгові, гвинтові й кільцеві) дії. Найпоширеніші Д. (мал.) безперервної дії з кварцо-цементним або керамічним каменем, до якого балансова деревина притискується безконечними пластинчастими ланцюгами. Продуктивність Д.— понад 40 т повітряно-сухої деревної маси на добу. Д. застосовують у виробництві *паперу*, *картону* тощо.

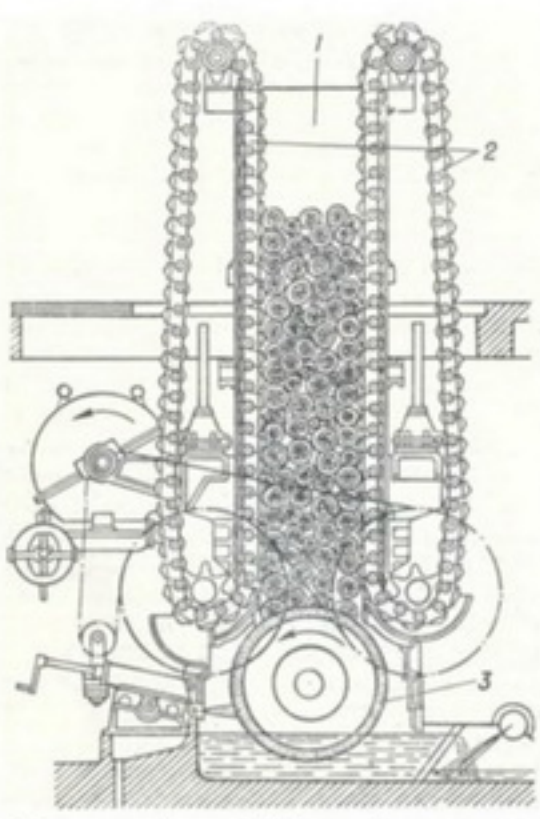

Ланцюговий дефібрер безперервної дії: *1* — шахта; *2* — ланцюг; *3* — абразивний камінь.

ДЕФІБРИЛЯ́ЦІЯ (від *де...* і лат. fibrillatio — швидке скорочування м'язових волокон) — припинення фібрилярних скорочень шлуночків серця або передсердь, що виникають внаслідок тяжких порушень ритму роботи серця. Заходи штучної Д. полягають в одномоментному діянні на серце сильного електр. струму і застосуванні лікарських препаратів. Д. шлуночків серця — один з найважливіших заходів *реанімації*. Його мета — відновлення ефективності скорочувальної діяльності шлуночків. Д. передсердь — терапевтичний захід, спрямований на відновлення синусового ритму скорочень серця. Здійснюється Д. за допомогою дефібриляторів — апаратів, що являють собою генератори потужних високовольтних електр. імпульсів. Про успішність Д. роблять висновок на підставі даних *електрокардіографії*.

ДЕ ФІЛІ́ППО (De Filippo) Едуардо (справж. прізв.— Пассареллі; н. 24.V 1900, Неаполь) — італійський драматург, режисер і актор. Літ. діяльність почав 1926, в 1931 створив свою трупу. В кіно з 1932. Поставив у театрі власні комедії, виконавши в них головні ролі а згодом екранізував їх: «Неапольмільйонер» (1950), «Ох, вже ці привиди» (1954), «Філумена Мартурано» (1951). Знімався у фільмах ін. режисерів: «Дівчата з площі Іспанії» (1951), «Золото Неаполя» (1954), «Всі по домівках» (1961). Поставив фільми: «Неаполітанці в Мілані» (1953), «Фортунелла» (1958). Автор п'єс «Моя сім'я» (1956), «Контракт» (1967), «Монумент» (1970) та ін. В центрі творчості Де Ф.— життя рядового італійця у ворожому йому бурж. суспільстві. Твори Де Ф. ставились у рад., зокрема в укр., театрах («Філумена Мартурано», 1957, Київ. театр ім. І. Франка).

ДЕФІНІ́ЦІЯ (лат definitio — визначення) — коротке *визначення* змісту якогось поняття.

ДЕФІ́С (нім. Divis, від лат. divisio — поділ, членування) — коротка горизонтальна з'єднувальна риска в деяких типах слів і словосполучень (ракета-носій, хто-небудь, тишком-нишком). Д. вживається і як знак переносу та скорочень (ун-т, с.-г.).

ДЕФІЦИ́Т (від лат. deficit — не вистачає) — 1) Перевищення видатків над доходами, пасиву балансу — над його активом. Розрізняють к а с о в и й (нестача касової готівки для покриття поточних платежів), ф і н а н с о в и й (ко-

мерційний) і д е р ж а в н и й (бюджетний) Д. 2) Нестача матеріальних цінностей порівняно з потребою в них.

ДЕФЛЯ́ЦІЯ (від лат. deflo — видуваю) в г е о л о г і ї — те саме, що й *видування*.

ДЕФЛЯ́ЦІЯ в е к о н о м і ц і — вилучення буржуазними урядами з обігу частини надлишкової грошової маси, випущеної у період *інфляції*. Д. часто передує *грошовим реформам*. Проявляється в поступовому підвищенні курсу грош. знаків, у зростанні їхньої купівельної спроможності, в підвищенні курсу даної валюти щодо валют ін. країн. Проводячи Д., д-ва залишає в силі раніше випущені *гроші паперові*, але припиняє дальшу *емісію* їх і частину надлишку вилучає з обігу. Д. супроводиться збільшенням податків, стягуваних з трудящих, «заморожуванням» зарплати, скороченням соціально-культур. витрат та ін., що призводить до зниження темпів екон. розвитку, погіршення становища трудящих.

ДЕФО́ (Defoe) Даніель (бл. 1660, Кріплгейт — 26.IV 1731, Мурфілдс) — англійський письменник і публіцист. Один з основоположників європ. реалістичного роману. Літ. діяльність почав 1697 як журналіст і публіцист памфлетом «Нариси проектів», у якому пропонував ряд політ. і екон. реформ. У багатьох творах захищав інтереси пуританської буржуазії, проте часто піднімався до загальнодемократичних ідей (стаття «Клопотання вбогої людини», 1698, та ін.). Виступав проти зарозумілості дворян (віршована сатира «Чистокровний англієць», 1701). У 1702 опублікував анонімно памфлет «Як найшвидше розправитися з дисентерами». За це був ув'язнений і поставлений до ганебного стовпа. Д. є автором «Безсторонньої історії життя і діянь Петра Олексійовича, нинішнього царя Московії» (1723). Всесвітню славу здобув романом «Життя й незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо» (1719). Роман викликав численні наслідування й переробки (укр. мовою — Б. Грінченка, 1891, та ін.). На тему цього твору Т. Шевченко створив малюнок «Робінзон Крузо» (1856). Відомі також романи Д. «Капітан Сінглтон» (1720), «Історія полковника Жака», «Молль Флендерс» (обидва — 1722), «Роксана» (1724) та ін.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Життя й незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо. К., 1978; Р о с. п е р е к л. — Избранное. М., 1971; Счастливая куртизанка, или Роксана. М., 1974; Молль Флендерс. М., 1978.

Літ.: Урнов Д. М. Робинзон и Гулливер. Судьба двух литературных героев. М., 1973; Урнов Д. М. Дефо. М. 1978. *В. П. Березинський.*

ДЕФОЛІА́НТИ (від *де...* і лат. folium — листок), обезлиствлювачі — хімічні речовини, які застосовують для передзбирального видалення (*дефоліації*) листя культурних рослин, гол. чин. бавовнику. Як Д. використовують ціанамід кальцію (15—40 кг/га препарату), хлорат магнію (6—10 кг/га), мерфос (0,7—1,5 кг/га), бутифос (0,7—1 кг/га діючої речовини) тощо. Найкращі результати дає застосування бутифосу і мерфосу. Всіма Д. обприскують, а ціанамідом кальцію й обпилюють рослини по росі.

Ю. Г. Мережинський.

ДЕФОЛІА́ЦІЯ — штучне передзбиральне видалення листя з рослин для прискорення їхнього достигання й полегшення механізованого збирання врожаю. Провадять хім. речовинами — *дефоліантами*, в основному на плантаціях бавовнику. Добрі результати Д. дає і в садівництві, на насінниках люпину. *В. А. Вишневський.*

ДЕФОРМА́ЦІЯ (лат. deformatio — спотворення) — зміна розмірів або розмірів і форми тіла (чи його частини) під впливом мех. навантаження, власної маси, температури, намагнічування, електр. заряду тощо. Найпростішими видами Д. є *згин, зсув, кручення* і *розтягстиск*. Прогин (при згині) і поворот перерізу (при згині і крученні) тіла, що також характеризують зміну його розмірів і форми, наз. переміщеннями. У твердих тілах розрізняють Д. пружну, яка повністю зникає, коли перестає діяти деформівний чинник, і пластичну (або залишкову), що залишається після усунення її причини. Д. буває також лінійна (зі зміною лінійних розмірів тіла) і об'ємна (зі зміною об'єму). Крім того, в обчисленнях оперують Д. абсолютною, що характеризує безпосередню зміну лінійних розмірів (або об'єму) тіла, і відносною — відношенням зміни лінійних розмірів тіла (або об'єму) до його початкових лінійних розмірів (або об'єму). Властивість тіл змінювати розміри або розміри і форму під впливом певних чинників наз. деформівністю. Цю властивість враховують при прокатці, куванні, волочінні, штампуванні та ін. видах обробки матеріалів. Див. також *Гука закон, Електрострикція, Магнітострикція, П'єзоелектрика.*

В. В. Хільчевський.

ДЕФОСФОРА́ЦІЯ (від *де...* і *фосфор*), знефосфорювання — видаляння фосфору (шкідливої домішки) з розплавлених чавуну і сталі. Досягається звичайно *окисленням* (під час подавання кисню у піч) фосфору у п'ятиокис, який переходить у *шлак*, де зв'язується в тетракальцієвий фосфат.

ДЕФОСФОРИЛЮВА́ННЯ — відщеплювання залишку фосфорної кислоти від молекули фосфорвмісних сполук. У живих організмів — ферментативний процес. Супроводиться утворенням вільної фосфорної або пірофосфорної к-ти чи перенесенням фосфату на ін. органічні сполуки. Див. *Фосфорилювання.*

ДЕ ФРІЗ (Де Фріс; De Vries) Гуго (16.II 1848, Гарлем — 21.V 1935, Люнтерн) — голландський ботанік, професор Амстердамського (з 1880) і Вюрцбурзького (з 1897) ун-тів. Автор класичних праць про *плазмоліз* рослинних клітин та пов'язаних з цим досліджень осмотичного тиску. Створив *мутаційну теорію*. Одночасно з К. Корренсом та Е. Чермаком (1900) повторно відкрив закономірності спадковості, раніше встановлені Г. *Менделем*.

ДЕ ФРІС Тейн (н. 1907) — голландський письменник. Див. *Фріс* Тейн де.

ДЕХКА́НИ, дихкани (перс.) — в Ірані та Середній Азії з часів *Сасанідів* спочатку власники землі, що виділилися з громади, в 7—12 ст.— землевласники-феодали з старовинної іран. знаті. Після 13 ст. Д. називали селян усіх категорій.

ДЕХОТІ́ Абдусалом Пірмухаммадзаде (14.III 1911, кишлак Багімайдан, побл. Самарканда — 30. I 1962, Душанбе) — таджицький рад. письменник. Член КПРС з 1941. Друкуватися почав 1929. Збірки «Здобуток Жовтня» (1934), «Вірші та оповідання» (1940) — про тадж. соціалістичне село та розкріпачення жінки. У зб. «Вибрані вірші» (1945) переважає тема героїки Великої Вітчизн. війни. Післявоєнні твори присвячені соціалістичному будівництву, боротьбі за мир. Деякі вірші Д. стали піснями. Писав сатиричні оповідання, драми, комедії. Уклав збірку тадж. фольклору. Перекладав твори Т. Шевченка, опублікував про нього статті.

Тв.: Р о с. п е р е к л.— Идет проточная вода. Душанбе, 1957.

ДЕХРИСТИЯНІЗА́ЦІЯ — спроба ліквідації католицького культу в роки *Великої французької революції* (гол. чином 1793). Була своєрідним виразом революційного терору в боротьбі проти контрреволюц. духівництва, проте містила й антирелігг. елементи. Рух Д. поширився в провінції. Ініціатором його виступили *ебертисти*. В ході Д. закривали церкви, конфісковували їхні коштовності, священиків примушували зрікатися сану, християнство замінювалося культом Розуму. Проти Д. виступив М. *Робесп'єр*, який розумів, що вона викличе контрреволюц. настрої у віруючих. Д. було припинено декретом Конвенту від 6.XII 1793 про свободу культів.

ДЕЦЕ́МВІРИ (лат. decemviri, від decem — десять і vir — чоловік) — в Стародавньому Римі будь-яка колегія з 10 чоловік, яку обирали для виконання спеціальних держ. доручень (судових справ, питань культу, записів законів тощо). Найвідоміші колегії Д. 451—450 до н. е., результатом діяльності яких були *дванадцяти таблиць закони*.

ДЕЦИБЕ́Л (від лат. decem — десять та *бел*), дБ, dB — частинна одиниця від бела. 1 дБ = 0,1 Б.

ДЕЦИ́К (Дацко Васильович; р. н. і см. невід.) — овруцький полковник, один з керівників народних повстань 1664—65 на Правобережній Україні, спрямованих проти шляхет. Польщі, за возз'єднання з Лівобережною Україною в складі Росії. Очолюючи Овруцький полк, Д. підняв повстання на Поліссі. На поч. 1665 повстанці визволили Мотовилівку, Димер, Бишів, Фастів, Чорнобиль. Улітку 1665 вони розгромили польс.-шляхет. війська під Білою Церквою. Однак восени 1665 змушені були відступити до Києва. Д. намагався організувати повстання проти гетьмана Лівобережної України І. *Брюховецького*. Але в Переяславі Д. було заарештовано і в липні 1666 за доно-

Е. Де Філіппо.

Д. Дефо.

А. П. Дехоті.

Дж. Джабарли.

І. О. Джавахішвілі.

сом Брюховецького відправлено до Москви. Звідти засланий до Сибіру.

ДЕ́ША́Н (Deschamps) Леже-Марі (10.I 1716, Ренн — 19.IV 1774, Монтрей-Белле) — французький філософ-матеріаліст. Монах-бенедиктинець. У праці «Істина, або Вірогідна система» відстоював матеріалістичне розуміння світу як безмежного *універсуму*, що являє собою єдність усіх фізичних тіл і де буття одиничного зумовлене буттям загального. За Д., у світі немає нічого надприродного, є лише матерія та її вічний рух. Пізнання універсуму доступне лише розумові, а не відчуттям. Матеріалізм у Д. суперечливо поєднується з поступками ідеалізмові й теології. В теорії пізнання Д. з позицій *раціоналізму* критикував *скептицизм* і *агностицизм*. Визнаючи релігію «сурогатом істини», Д. проте вважав атеїзм можливим лише в ідеальному суспільстві, шлях до якого вбачав у поширенні «істини».

ДЕШИФРУВА́ННЯ (від франц. déchiffrer — розбирати, відгадувати) — 1) Читання (розшифрування) тексту, написаного умовними знаками (шифром), тайнописом. 2) Розпізнавання об'єктів місцевості на наземних фото-, аеро- та космічних знімках. 3) Відновлення розуміння різних систем давньої писемності (див. *Дешифрування писемності*).

ДЕШИФРУВА́ННЯ ПИСЕ́МНОСТІ (від франц. déchiffrer — розбирати, розгадувати) — відновлення розуміння невідомої або забутої писемності. Розрізняють власне дешифрування й інтерпретацію. Якщо писемність відома, а мова невідома (хеттська клинописна, давньоеламська та ін.), вдаються до інтерпретації мови; коли мова відома, а писемність невідома (грец. мова Кіпру, кріто-мікенські написи), провадять Д. п.; якщо невідомі й писемність, і мова (єгип. ієрогліфи, аккадський *клинопис*, угарітський алфавітний клинопис та ін.), потрібні Д. п. і інтерпретація. Найпоширеніші методи дешифрування — комбінаторний та етимологічний. Перший грунтується на спостереженні над самим текстом, зіставленні повторюваних комбінацій слів і граматичних форм тощо, а другий — на зіставленні невідомої мови з відомими, на спробах довести їхню спорідненість на основі звукової та смислової схожості слів. Найчастіше поєднують обидва методи. Для Д. п. (особливо коли збереглося багато текстів) дедалі ширше використовують ЕОМ (напр., дешифрування писемності *майя* рад. вченими). Останнім з дешифрованих мов — еблаїт (глиняні таблички з клиноподібними написами цією мовою, що датуються 1-ю пол. 2-го тис. до н. е., знайдено на тер. Сирії). Найбільший внесок у Д. п. зробили Ж.-Ф. *Шампольйон*, Г.-Ф. *Гротефенд*, Б. *Грозний*, М. Вентріс, Дж. Чедвік, Ю. В. *Кнорозов*.

Літ.: Фридрих И. Дешифровка забытых письменностей и языков. Пер. с нем. М., 1961. *Ф. О. Нікітіна.*

ДЕ́ШТЕ-КЕВІ́Р, Велика Соляна пустеля — солончакова пустеля на Пн. *Іранського нагір'я*, в межах Ірану. Довж. бл. 500 км, шир. до 250 км, площа бл. 55 тис. км². Переважні вис. 600—800 м. Складається з ряду безстічних улоговин, розділених невисокими вузькими пасмами. Улоговини зайняті *такирами*, солончаками, солоними болотами. Рослинності майже немає. *Оазиси* є лише біля підніжжя гір у пн. частині пустелі.

ДЕ́ШТЕ-ЛУТ — пустеля в центральній частині *Іранського нагір'я*, в Ірані. Довж. бл. 550 км, шир. до 200 км. Переважні висоти 500—600 м. Складається з безстічних западин, відокремлених одна від одної гірськими пасмами заввишки до 2992 м. Глиниста й щебенева пустеля, є солончаки, *такири*, ділянки типу *гамади*. По краях пустелі — *оазиси*.

ДЕ́ШТ-І-КИПЧА́К, Кипчацький степ — в арабських і перських джерелах 11—15 ст. степові простори, що простяглися від пониззя Сирдар'ї і оз. Балхаш до гирла Дунаю. З 11 ст. тут кочували тюркомовні племена кипчаків, або *половців*. У 13 ст. Д.-і-К. завоювали монголо-татари (див. *Золота орда*). Поділявся на Зх. і Сх. Кипчак, межею між ними була р. Яїк (тепер р. Урал). Тер. Зх. Кипчаку відома в давньорус. літописах під назвою *Половецька земля*.

ДЕ-ЮРЕ ВИЗНА́ННЯ (лат. de jure — за правом) — одна з основних форм *визнання* в міжнар. праві. Полягає в повному визнанні однією д-вою будь-якої ін. д-ви (або уряду), що веде до встановлення дипломатичних та ін. відносин між державами.

ДЄР — місто на Пн. Зх. Угорщини, адм. центр медє Дєр-Шопрон. Розташований на р. Раба. 111 тис. ж. (1973). Важливий трансп. вузол. Гол. галузь пром-сті — машинобудування (з-ди трансп. машинобудування ім. В. Піка, верстатобудівний). Розвинуті також текст., швейна і харч. пром-сть. Підприємства по виробн. фарб, меблів, штучних шкір тощо. В Д.— пед. ін-т, театр, музей ім. Я. Ксантуша. Архіт. пам'ятки Д.: собор (розпочатий у 2-й пол. 12 ст.); готична капела Гедерварі (поч. 15—19 ст.), залишки фортечних мурів (1564—75, арх. П. Ферабоско) та ін.

«ДЕРЕВЕ́НСКИЙ КОММУНИ́СТ» — журнал ЦК РКП(б) [з січня 1926 — ЦК ВКП(б)]. Видавався з 1.XII 1924 до серпня 1930 в Москві. «Д. к.» активно боровся за здійснення політики партії на селі, зміцнення союзу робітн. класу й селянства, проведення колективізації. На сторінках журналу виступали М. І. Калінін, Н. К. Крупська, Е. Й. Квірінг та ряд ін. парт. і держ. діячів. У 1930 на базі журналів «Д. к.» і «Спутник агитатора (для деревни)» було створено журн. «Спутник коммуниста в деревне».

ДЖАБАЛПУ́Р — місто в центр. Індії, в штаті Мадх'я-Прадеш. Розташований на р. Нармаді. 441,4 тис. ж. (1971). Важливий трансп. вузол. Підприємства металообр., гумової, бавовняної і харч. галузей. Виготовлення керамічних виробів. Засн. в 19 ст.

ДЖАБАРЛИ́ Джафар (20.III 1899, с. Хізи, тепер Сумгаїтського р-ну — 31.XII 1934, Баку) — азербайджанський рад. письменник, драматург. Зачинатель соціалістичного реалізму в азерб. драматургії. Засл. діяч мистецтва Аз. РСР (з 1932). Друкуватися почав 1915. Перші п'єси «Віддана Сарія» (1915), «Зів'ялі квіти» (1917), оповідання й сатиричні вірші спрямовані проти соціальної нерівності, безправ'я жінки. В пізніших п'єсах викривав облудність бурж. моралі («Айдин», 1921; «Октай Ельогли», 1922), оспівував боротьбу азерб. народу за соціальне і національне визволення («Наречена вогню», 1927; «У 1905 році», 1931), писав про розкріпачення жінки («Севіль», 1928). П'єси «Алмас» (1929), «Яшар» (1932) — про азерб. колг. село. Автор лібретто опер, кіносценаріїв, критич. статей.

Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. Баку, 1969.

ДЖАВА́РА Дауда Кайраба (н. 1924, Бараджаллі) — державний діяч Гамбії. В 1953 закінчив коледж у Глазго (Великобританія). В 1959 заснував Нар.-прогресивну партію і став її лідером. З 1965 — прем'єр-міністр, з 1970 — президент Гамбії.

ДЖАВАХІ́РІ (аль-Джавахірі) Мухаммед Махді (н. 1905) — іракський поет і громад. діяч. У 50-х рр. за участь у визвольному русі був заарештований. Деякий час жив в еміграції (Сірія). Друкується з 1925. Поеми «Пам'ять героя арабського народу Аднана аль-Малі-ка», «Порт-Саїд» та ін. присвячені темі боротьби арабів проти імперіалістичного гніту. Поеми «Севастополь» і «Сталінград» — про героїзм рад. народу у війні проти нім.-фашист. загарбників. Автор поеми про Г. А. Насера (1971). Д.— член Всесвітньої Ради Миру.

ДЖАВАХІШВІ́ЛІ Іван Олександрович [11(23).IV 1876, Тбілісі — 18.XI 1940, там же] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1939). В 1899 закінчив Петерб. ун-т. З 1918 — професор, 1919—26 — ректор Тбіліського ун-ту. З 1937 — директор музею ім. Ш. Руставелі. Вивчав історію давньої і середньовічної Грузії («Історія грузинського народу», т. 1—4, 1908—49; «Економічна історія Грузії», т. 1—2, 1930—34). Опублікував цінні джерела з історії Грузії. Брав участь у створенні «Історії Грузії» (ч. 1, 1946). Ім'ям Д. названо Ін-т історії АН Груз. РСР. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1947.

ДЖАВАХІШВІ́ЛІ Михайло Савич [псевд.— Адамашвілі; 8(20). XI 1880 — 1937] — грузинський рад. письменник. Народився в с. Церакві, тепер Марнеульського р-ну. Друкуватися почав 1903. Автор романів «Квачі Квачантірадзе» (1924), «Гіві Шадурі» (1928), оповідань «Правдивий Абдула» (1925), «Жіночий тягар» (1936). Історич. романи: «Арсен з Марабди» (1933) — про визвольну боротьбу груз. селянства, «Доля жінки» (1936) — про революц. події 1905 в Тифлісі.

Тв.: Укр. перекл.— Два сини. Х., 1930; Збірка оповідань. Х., 1930;

Завала. Х., 1931; Арсен з Марабди. К., 1971; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—5. Тбилиси, 1969 — 75.

ДЖА́ГА, ваджага, чага — народ, який живе в Танзанії на схилах г. Кіліманджаро. Чисельність — бл. 820 тис. чол. (оцінка, 1977). Мова Д.— кіджага, належить до сх. групи мов *банту*. Більшість Д. зберігає давні традиційні вірування, частина — християни. Осн. заняття Д.— землеробство.

ДЖАГА́Н (Jagan) Чедді (н. 22.III 1918, м. Порт-Моурантс) — державний і політ. діяч Гайани. Один із засновників Нар. прогресивної партії Гайани (НПП, 1950). Після здобуття мед. освіти (в США) працював 1943—45 лікарем у Джорджтауні. В 1945—47 — генеральний секретар Союзу кольорового населення Брит. Гвіани і голова профспілки робітників лісопильної пром-сті. В 1953 та 1957—64 — прем'єр-міністр Брит. Гвіани. З 1969 — член Президії *Всесвітньої Ради Миру*. З 1970 — генеральний секретар НПП Гайани.

ДЖАГАТА́Й (Чагатай; р. н. невід.— п. 1242) — монгольський хан, другий син *Чінгісхана*. З 1224 був правителем феод. д-ви на сході Серед. Азії — Джагатайського улусу.

ДЖАДИДИ́ЗМ (араб. усул і джадід — новий метод) — буржуазно-націоналістичний рух, який зародився у 80-х рр. 19 ст. серед татарської буржуазії Криму і Поволжя, Азербайджану, а з 90-х рр. поширився і в Середній Азії. Після Лютн. революції 1917 джадиди створили в Серед. Азії свої націоналістичні партії. Перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції зустріли вороже, були в числі організаторів збройної боротьби проти Рад. влади, брали активну участь у *басмацтві*. Зі встановленням у Серед. Азії Рад. влади Д. було ліквідовано.

ДЖАЗ (англ. jazz) — вид професійного муз.-естрадного мистецтва. Виник у США на рубежі 19—20 ст. внаслідок синтезу елементів негритянської та європ. муз. культур. Поширився у танц. та ін. муз. формах на основі різних стилів (блюз, свінг, бугі-вугі, бі-боп, кул, «прогресив») і манер виконання (т. з. гарячий і холодний Д.). Джазова музика характеризується імпровізаційністю, синкопованою поліритмікою, специфічними засобами інтонування (глісандо, вібрато), гармонізації, інструментовки. Джазові колективи поділяються на невеликі мінливі за складом ансамблі (джаз-банд, диксиленд), малі (комбо), повні (біг-бенд), великі (симфо-джаз) оркестри. Одні з них тяжіють до народності, вокально-інструм. барвистості, помірної експресії (т. з. імпровізаційний Д.), ін.— до вульгаризмів, формально-тех. ексцентричності, естетичного нігілізму (т. з. комерційний Д.). Відомі представники Д.— Л. *Армстронг*, Д. Еллінгтон, Дж. Льюїс, О. Ролман. Становлення Д. в СРСР відноситься до другої пол. 20-х рр. і пов'язане з іменами Л. *Утьосова*, А. Варламова, Я. Скоморовського, О. Лундстрема, А. Цфасмана. З 50-х рр. почали поширюватись вокально-інструм. ансамблі, профес. і самодіяльні, у творчості яких елементи Д. поєднуються з традиціями нац. музики.

Літ.: Баташев А. Н. Советский джаз. М., 1972; Симоненко В. Ф. Мелодии джаза. К., 1976. *І. Ф. Ляшенко.*

ДЖАЙГА́НІ (Абу Абдаллаг Мухаммад Ібн-Ахмад аль-Джайгані; рр. н. і см. невід.) — арабський учений 2-ї пол. 9 ст.— 1-ї чверті 10 ст. З 914 — візир Саманідів (див. *Саманідів держава*) у Бухарі. Автор геогр. твору «Книга шляхів і держав» (не зберігся), який дослідники вважають джерелом відомостей про слов'ян, булгар, мадярів та ін. народи Сх. Європи. Цей твір використали *Ібн-Русте*, Гардізі, аль-Бакрі та ін. араб. учені.

ДЖАЙДАРА́ (від узб. жайдарі — місцевий) — порода грубововних курдючних овець м'ясо-сального

Баран породи джайдара.

напряму. Д. здавна розводять в Узбекистані. Відзначаються міцною конституцією, видовженим тулубом, короткими ногами, здатністю до цілорічного пасовищного утримання і відкладання жиру в курдюці. Основна масть чорна, рідше руда і бура. Жива маса баранів 95—128 кг, вівцематок 60—84 кг. Забійний вихід 52—60%. М'ясо і сало високої якості. Настриг вовни з баранів 2,7—3,5 кг, з вівцематок 2—3 кг. Вовна груба, але задовільної якості.

ДЖАЙЄ́ВЕР (Жівер; Giaever) Айвар (н. 5.IV 1929, Берген, Норвегія) — американський фізик. Закінчив Тронгеймський технологічний інститут (1952). Дослідження Д.— з питань *тунельного ефекту* і *надпровідності*. В 1960 перший спостерігав тунельний ефект у надпровідниках, у яких електрони тунелювали з одного надпровідника в інший. Уперше розглянув можливість застосування тунельного ефекту для вимірювання т-ри. В 1965 зареєстрував випромінювання одного тунельного переходу за допомогою іншого. Нобелівська премія, 1973.

ДЖАЙЛЯ́У — літні пасовища в гірських районах Азербайджану та Середньої Азії. Займають високогірні сухі ковилово-типчакові степи й гірські луки субальпійського й альпійського поясів Тянь-Шаню, Паміро-Алаю та Кавказу.

ДЖАЙНІ́ЗМ — релігійно-філософське вчення, в основі якого лежить культ Джіни — боголюдини, що нібито перемогла всі земні пристрасті і вказала людству шлях до спасіння. Виник приблизно в 6 ст. до н. е. в Індії як реакція на абстрактність *брахманізму*. Засновником Д. вважають проповідника Вардхамана, якому пізніше було дано імена Махавіри («великого героя») і Джіни («переможця», звідки й назва вчення). Заперечуючи існування богів брахманізму, Д. пояснював світ, виходячи з визнання наявності в ньому двох споконвічних начал: тілесного і духовного (див. *Дуалізм*). Усі предмети, за Д., мають животворне начало — душу. Щоб досягти вічного блаженства — *нірвани* — необхідні: віра в Джіну, пізнання його вчення та аскетична поведінка. Д. існує й досі в Шрі-Ланці і в Індії.

ДЖАЙПУ́Р — місто на Пн. Зх. Індії, адм. центр штату Раджастхан. 613,1 тис. ж. (1971). Вузол з-ць і автошляхів. Підприємства текст., взуттєвої, харч. пром-сті. Художні промисли (вироби з мармуру, слонової кістки, гаптування тканин та ін.). Один з центрів туризму. Ун-т. Палацовий комплекс 18 ст. (при якому — худож. Музей махараджі Джайпура). Д. засн. 1728.

ДЖАКА́РТА — столиця Індонезії, гол. політичний і культур. центр країни. Розташована на узбережжі о. Ява при впадінні р. Чілівунг в Яванське м. 6,5 млн. ж. (1977). На місці сучас. Д. в 16 ст. було м. Сундакелапагол — порт князівства Паджаждаран. У 1527 його захопило зх.-яванське князівство Бантам. Місто було перейменовано на Д. (від «джаякерта» — могутня фортеця). На поч. 17 ст. голл. Ост-Індська компанія окупувала і спалила Д. На її місці 1619 голландці збудували фортецю Батавія. Місто, яке виросло навколо неї, до 1945 було резиденцією голл. колоніальної адміністрації на Індонез. архіпелазі. З поч. 20 ст. Батавія — центр індонез. нац.-визвольного руху, з 1945 — столиця Республіки Індонезія (крім 1946—49). З 1949 має сучас. назву. Д.— знач-

М. Джаліль.

Р. У. Джаманова.

ний пром. центр. Розвинута рисоочисна, рибо-, чає- і кавообробна, олійнищька, борошномельна, текст., швейна, взут. пром-сть. Судноремонтні верфі, автоскладальний з-д. Виготовлення гумових виробів. Численні ремесла. Д.— великий трансп. вузол: морський порт (аванпорт Танджунгпріок), залізнична станція, міжнар. аеропорт Кемайоран.

У Д.— держ. ун-т, Ін-т наук Індонезії, Ін-т індонез. культури, Нац. технічний ін-т, Публічна б-ка, Міський музей, Картинна галерея, театри. Архіт. пам'ятки 17—18 ст. (Пенангські ворота, 1671; стара ратуша, 1710—12). Серед споруд 19—20 ст.— Палац президента, спортивний комплекс (1956—62, рад. арх. Р. Семерджієв та ін.), госпіталь (1962—63, рад. арх. Л. Гришаєв), Монумент незалежності (1964, рад. скульптор М. Манізер, рад. арх. І. Рожин) та ін.

ДЖА́КОВИЧ (Đaković, Đakovič) Джуро (30.XI 1886, с. Бродський Варош — 25.IV 1929, с. Светий Дух, Словенія) — діяч югославського комуністичного і робітн. руху. Н. в сім'ї селянина-бідняка. За фахом — робітник-металіст. З 1909 — член С.-д. партії Боснії і Герцеговини. Член Компартії Югославії (КПЮ) з 1919. На II з'їзді КПЮ (1920) обраний до складу Центр. парт. віча КПЮ, а на III з'їзді КПЮ (1926) — членом ЦК КПЮ. З 1921 — член ВККІ. В 1928 ввійшов до складу нового Тимчасового керівництва КПЮ, яке очолило боротьбу за єдність партії. В 1929 обраний орг. секретарем ЦК КПЮ. Не раз зазнавав репресій. Заарештований і вбитий поліцією.

ДЖАЛА́Л-АБА́Д — місто обласного підпорядкування Ошської обл. Кирг. РСР. Залізнична станція. 54 тис. ж. (1977). З-ди: бавовноочисний, автоагрегатний, тютюновоферментаційний, землерийної техніки, асфальто-бітумний, ремонтні. Комбінати: хлібопродуктів, плодоовочевий, м'ясний, молочний; виробн. кондитерських виробів та пиво-безалкогольних напоїв. Швейна, взут., меблева ф-ки. Підприємства буд. матеріалів. Зооветеринарний технікум, мед. та пед. уч-ща. Поблизу Д.-А.— бальнеологічний курорт. Заснований 1877; з 1927 — місто.

Джакарта. Одна з центральних вулиць міста.

ДЖАЛАЛЇЙ (Джеджалій) Філон (р. н. і см. невід.) — кропивнянський (ічнянський) полковник, діяч *визвольної війни українського народу 1648—54*. Служив сотником реєстрового *Переяславського полку*. 24.IV (4.V) 1648 разом з черкаським сотником Б. Товпигою очолив повстання *реєстрових козаків* у Кам'яному Затоні. Брав участь у битвах під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом і Берестечком. У 1648 призначений кропивнянським полковником. Під час *Берестецької битви 1651* Д. був обраний козаками наказним гетьманом.

ДЖАЛІ́Л Рахім (н. 3.VI 1909, Ходжент, тепер Ленінабад) — таджицький рад. письменник. Член КПРС з 1943. Літ. діяльність почав як поет (зб. «Хвилі перемоги», 1933). Прозові твори: збірки оповідань «Мрія» (1936), «Оповідання воєнного часу» (1944) та ін. Дія п'єси «Дві зустрічі» (1943) відбувається на Україні. Післявоєнному будівництву присвятив збірки поезій «Друге життя» (1949), «Весна» (1950), «Оповідання» (1954). Автор романів «Безсмертні люди» («Пулат і Гульру», 1949) і «Шураб» (1959—65). Твори для дітей. Перекладач поезій І. Франка.

Тв.: Укр. перекл.— Пулат і Гульру. К., 1957; Поїздка до Леніна [Уривок із роману «Шураб»]. «Прапор». 1972, № 12; Рос. перекл.— Дом родной. М., 1973

ДЖАЛІ́ЛЬ Муса [псевд. Залілова Муси Мустафовича; 2(15).II 1906, с. Мустафіно, тепер Оренб. обл.— 25.VIII 1944, Берлін] — татарський рад. поет, Герой Радянського Союзу (1956, посм.). Член ВКП(б) з 1929. В 1942 тяжко поранений на фронті, був узятий у полон. В концтаборі організував підпільну групу. Страчений гітлерівцями в Моабітській тюрмі. Друкуватися почав 1919. Перша зб. «Ми ідем» (1925). Автор поезій про комсомол (зб. «Орденоносні мільйони», 1934), колг. село («Джиган», 1939; «Листоноша», 1940). Написав лібретто опер «Алтинчеч» («Золотоволоса», 1941; Держ. премія СРСР, 1948, посм.) та «Ільдар» (1941). У роки Великої Вітчизн. війни вийшли збірки поезій «Клятва», «Листи з окопу». Вірші, написані перед стратою у в'язниці, увійшли до зб. «Моабітський зошит» (Ленінська премія, 1957, посм.). У 1968 під тою самою назвою створено фільм. Виступав як критик, публіцист. Д. бував на Україні; перекладав твори Т. Шевченка. Любов'ю до укр. народу сповнений вірш Д. «Братерство» (1942).

Тв.: Укр. перекл.— Моабітський зошит. К., 1962; Мої пісні. В кн.: З вогненних літ. К., 1975; Рос. перекл.— Избранное. М., 1976.

Літ.: Ахметзянова Н. А., Камалова Р. С., Каримуллин А. Г. Муса Джалиль. Библиографический указатель. Казань, 1976.

ДЖАМА́НОВА Роза Умбетівна (н. 16.IV 1928, Актюбінськ) — казахська рад. співачка (сопрано), нар. арт. СРСР (з 1959). Член КПРС з 1963. У 1954 закінчила Ін-т мистецтва в Алма-Аті. З 1953 — солістка Казах. театру опери та балету. Партії: Сара («Біржан і Сара» Тулебаєва), Назугум («Назугум» Кужам'ярова), Татьяна («Євгеній Онєгін» Чайковського), Маргарита («Фауст» Гуно).

ДЖАМБУЙЛУ́ЦЬКА ОРДА́, Перекопська орда — одна з ногайських орд, кочувала в пд.-українських степах між Перекопом, Дніпром і р. Бердою й підлягала *Кримському ханству* й Туреччині з 2-ї пол. 16 ст. до 1770. Заснували її ногайські татари, які переселилися сюди з пн.-кавказ. степів у 2-й пол. 16 ст. після розпаду *Ногайської орди*. Д. о. разом з крим. татарами брала участь у грабіжницьких нападах на Україну й Пд. Росію. Проти Д. о. вели боротьбу запорізькі й донські козаки. Під час рос.-тур. війни 1768—74 після поразки тат. військ Д. о. 1770 визнала протекторат Рос. д-ви й була ліквідована. В 1771 всіх ногайців переселено на Кубань. Звідси 1790 вони повернулися в приазовські степи. Після *Кримської війни 1853—56* джамбуйлуцькі ногайці переселилися до Туреччини.

ДЖАМБУ́Л (до 1936 — Ауліє-Ата, 1936—38 — Мірзоян) — місто, обласний центр Каз. РСР, на лівому березі р. Таласу. Залізнич. вузол. 264 тис. ж. (1979). Відомий з 5 ст. під назвою Тараз або Талас. У 10—12 ст.— столиця д-ви *Караханідів*. У 13 ст. місто зруйнували орди *Чінгісхана*. В 1864 увійшов до складу Росії. Названо на честь казах. нар. поета — акина *Джамбула Джабаєва*. З 1939 — обл. центр. Центр хім. (виробн. мінеральних добрив), легкої (ф-ки первинної обробки вовни, швейна, галантерейна, трикотажна; шкіряно-взут. виробн. об'єднання, з-д гумових виробів) та харч. (цукровий, м'ясний та спирто-горілчаний комбінати, з-ди: виноробний, плодоконсервний, пивоварний, рибний та ін.) пром-сті. З-ди комунального машинобудування, запасних частин до с.-г. машин, авторем. та ін. ДРЕС, ТЕЦ. Розвивається пром-сть буд. матеріалів. У районі Д. на базі родовища фосфоритів формується Каратау-Джамбулський тер.-виробничий комплекс. У Д.— технологічний ін-т легкої та харч. пром-сті, гідромеліоративно-буд. та пед. ін-ти, 6 серед. спец. навч. закладів. Краєзнавчий музей, казах. та рос. драм. театри, філармонія. В Д. зберігся мавзолей Карахана (10—11 ст.; перебудований у 20 ст.). Під час розкопок виявлено лазні (11—12 ст.) з орнаментальним настінним розписом, водопровід. У 20 ст. споруджено численні житл. і громад. будівлі (готель, 1960; Будинок зв'язку, 1962; драм. театр, 1965, та ін.). Пам'ятники: В. І. Леніну (1959), Джамбулу (1963, скульптор Х. Наурзбаєв). Поблизу Д. у с. Головачівці — мавзолеї Бабаджі-хатун (10—11 ст.) і *Айша-Бібі* (11—12 ст).

ДЖАМБУ́Л ДЖАБА́ЄВ [16(28).II 1846, Семиріччя — 22.VI 1945, Алма-Ата] — казахський народний поет-акин. У творах дореволюц. періоду відобразив прагнення пригнобленого народу до свободи, викривав визискувачів трудящого люду («Доля бідняка», «Пісня

гнівного серця» та ін.). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції став співцем визволеного казах. народу, славив Рад. країну, В. І. Леніна («Гімн Жовтню», «Ленін», «У мавзолеї Леніна»), Комуністичну партію (поеми «Біг часу», «Моя Батьківщина»; вірші і пісні — «На казахському святі», «Пісня про Москву»). В роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні вірші («Ленінградці, діти моїі» та ін.). Ряд творів присвятив дружбі народів, Україні, Т. Шевченкові, П. Тичині. Д. Д. присвячено вірш Тичини «Привітання Джамбулу», нарис О. Десняка «В гостях у Джамбула» та ін. На ороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

Тв.: Укр. перекл.— Вибране. К., 1952; Пісня щирого серця К., 1952; Рос. перекл — Избранные произведения. Алма-Ата, 1958; Песня о счастье. Алма-Ата, 1972.

Літ.: Бажан М. Поет народу. «Літературна газета», 1938, 12 травня; Тичина П. Джамбул. В кн.: Тичина П. Магістралями життя. К., 1941; Нурмагамбетова О., Тажибаев А. Великий певец Алма-Ата. 1972.

ДЖАМБУ́ЛЬСЬКА О́БЛАСТЬ — на Пд. Казахської РСР. Утворена 14.X 1939. Пл. 144,6 тис. км². Нас. 933 тис. чол. (1979, перепис); переважають казахи, живуть також росіяни, українці, узбеки та ін., міськ. нас.— 45%. В Д. о.— 11 районів, 4 міста й 12 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Джамбул*.

Поверхня області в основному рівнинна. Пн. частину займає глиниста пустеля *Бетпак-Дала* (300—500 м). На Пд. від неї простягається піщана пустеля Муюнкум. На крайньому Пд. області — Киргизький хр. (заввишки до 4 тис. м), на Пд. Зх.— хр. Каратау, на Сх. і Пд.-Сх. — гори Жельтау та Айтау. Корисні копалини: фосфорити, руди кольорових металів, кам. вугілля, гіпс, селітра, кухонна сіль. Клімат різко континентальний, особливо в рівнинній частині. Пересічна т-ра січня —10. —14°, липня +23, +25°. Опадів 100—200 мм на рік. У передгір'ях клімат м'який (пересічна т-ра січня —5, —6°, липня +20, +22°; опадів до 400 мм на рік). Гол. ріки: Чу, Талас, Асса. Є невеликі озера, в межах області — пд.-зх. частина оз. *Балхаш*. На рівнинах і в передгір'ях переважають сіроземи, в горах — гірські каштанові та чорноземні ґрунти. Рівнини зайняті полиново-солянковою та полиново-злаковою рослинністю, в передгір'ях — типчаково-полинові степи, в горах — гірська злаково-різнотравна степова рослинність і розріджені ліси з осики, клена, деревовидної арчі. На Киргизькому хр., вище за 2100 м— субальпійські й альпійські луки.

В нар. г-ві республіки Д. о. виділяється розвинутою хім., легкою та буд. матеріалів пром-стю. Енергетика Д. о. базується на природному газі, що надходить по газопроводу з Бухари (Джамбульська ДРЕС), і частково на гідроенергії річок. Осн. підприємства хім. пром-сті: гірничохім. комбінат (видобування та переробка фосфоритів) у Каратау та суперфосфатний завод в Джамбулі. Легка пром-сть представлена виробн. шкіряного взуття, хромових і гумових виробів, первинною обробкою вовни, харчова — гол. чин. цукровою, м'ясною, спирто-горілчаною, молочною, сиромаслоробною галузями. Є підприємства маш.-буд. та металообр. пром-сті (з-ди запасних частин, комунального машинобудування, ремонтно-мех. та ін.). Виробн. буд. матеріалів. Гол. пром. центри: Джамбул, Чу, Ойтал. У с. г. області провідними галузями є тваринництво та поливне землеробство. Розводять тонкорунних, напівтонкорунних і каракульських овець, кіз, велику рогату худобу, коней, верблюдів. Розвинуте птахівництво, на озерах — рибальство. Вирощують зернові (пшеницю, а також кукурудзу, ячмінь, просо), цукр. буряки, картоплю, овочі, кормові культури. Садівництво, виноградарство. Найбільші зрошувальні системи: Георгіївська, Таш-Уткульська та Меркенська (відгалуження Великого Чуйського каналу). Гол. вид транспорту — залізничний (Арись — Семипалатинськ з відгалуженнями Джамбул — Каратау — Жанатас, Лугова — Фрунзе та Чу — Моїнти). Гол. автомагістраль Ташкент — Фрунзе — Алма-Ата. В Д. о.— 3 вузи, 8 серед. спец. навч. закладів, 2 драм. театри, краєзнавчий музей. *М. Ш. Ярмухамедов.*

ДЖАМІ́ Абдуррахман Нуррадцін ібн Ахмад (7.XI 1414, Джам, поблизу Нішапура, Хорасан — 9.XI 1492, Герат) — перський і таджицький письменник і філософ. Учитель і друг *Навої*. Залишив велику поетичну і наукову спадщину — газелі, касиди, праці з історії, філософії, л-ри. В 1480—87 створив цикл поем «Сім корон» («Сузір'я Великої Ведмедиці»), серед них: «Юсуф і Зулейха», «Лейлі і Меджнун», «Саламан і Абсаль», «Книга мудрості Іскандара». Автор зб. «Бахарістан» (1487); трьох збірок газелей, «Трактату про музику».

Тв. Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—3. Душанбе, 1972—73.

Літ.: Раджабов М. Абдуррахман Джами и таджикская философия XV века. Душанбе, 1968

ДЖА́ММУ І КАШМІ́Р — штат на Пн. Індії. Пл. 222 тис. км². Нас. 4,6 млн. чол. (1971). Адм. центр — *Срінагар*. Частина тер. Д. і К. перебуває під контролем Пакистану Рельєф гористий — хребти Каракоруму і Зх. Гімалаїв, між якими — високогірні улоговини (Кашмірська та ін.). Клімат переважно субтропічний. Найбільша ріка — *Інд*. Схили гір вкриті лісами. Основа економіки — с. г. Гол. прод. культури — рис, пшениця, кукурудза, вирощують також фрукти та овочі; плантації лікар. трав. Розвинуте тваринництво. Розводять тутового шовкопряда; хутровий промисел. Значні заготівлі і вивіз деревини. Невеликі шовкомотальні і вовняні ф-ки, майстерні по виготовленню килимів, шкір та ін.

ДЖАМШЕДПУ́Р — місто на Пн. Сх. Індії в штаті *Біхар*. 340,6 тис. ж. (1971). Вузол з-ць. Важливий пром. центр — чорна металургія, маш.-будування (виробн. труб, паровозів, с.-г. реманенту), хім. пром-сть. У районі Д.— видобування кам. вугілля, заліз., марганцевих і мідних руд, доломітів. У Д.— нац. металург. лабораторія. Засн. на поч. 20 ст.

ДЖАНА́ШІА Симон Миколайович [5(17).XI 1900, с. Макванеті, тепер Махарадзевського р-ну Груз. РСР — 15.XI 1947, Тбілісі] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1943). Член Комуністичної партії з 1940. В 1922 закінчив Тбіліський ун-т. У 1936—41 — директор Ін-ту мови, історії і матеріальної культури Груз. філіалу АН СРСР, з 1941 — віце-президент АН Груз. РСР і директор її Ін-ту історії. Досліджував питання походження груз. племен, утворення груз. д-ви, істор. географії («Феодальна революція в Грузії», 1935; «Тубал — Табал, Тібарен, Ібер», 1937). Брав участь у створенні «Історії Грузії» (ч. 1, 1946). Автор праць з археології Грузії. В 1940—47 керував Мцхетською археол. експедицією. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1942, 1947.

«ДЖАНГА́Р» — калмицький героїчний народний епос. Створений у 15 ст. У ньому відображено багатовікову боротьбу калм. народу проти ворожих полчищ, за свободу й честь батьківщини, оспівано подвиги легендарних богатирів на чолі з Джангаром.

Видання: Укр. перекл.— Джангар. Вибрані пісні. К., 1940; Рос. перекл.— Джангар, т. 1—2. М., 1978.

ДЖАНГІЛЬДІ́Н Алібі Тогжанович (1884, аул Койдагул Тургайського пов., тепер Куст. обл.— 14.VIII 1953, Алма-Ата) — один з організаторів боротьби за Рад. владу в Казахстані, рад. держ. і партійний діяч. Член КПРС з 1915. Один з керівників *Середньоазіатського повстання 1916*. В 1921—29 — нарком соціального забезпечення Каз. АРСР; 1937—42 і з 1951 — заст. голови Президії Верховної Ради Каз. РСР. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора.

ДЖАНЕЛІ́ДЗЕ Юстин Юліанович [20.VII (1.VIII) 1883, с. Самтредіа,

Джамбул Джабаєв.

С. М. Джанашіа.

Ю. Ю. Джанелідзе.

В. О. Джанібеков.

тепер місто Самтредського р-ну Груз. РСР — 14.I 1950, Ленінград] — рад. хірург, акад. АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки РРФСР, Герой Соціалістич. Праці (1945). В 1905 за участь у студентських заворушеннях був виключений з Харків. ун-ту, диплом лікаря здобув 1911 в Московському ун-ті. В 1921—43 — професор Петроградського (тепер 1-го Ленінгр.) мед. ін-ту, одночасно з 1932 очолював Ленінгр. ін-т швидкої допомоги. З 1939 — гол. хірург ВМФ і одночасно нач. кафедри госпітальної хірургії (з 1943) Військово-морської мед. академії. Праці Д. присвячені питанням заг. і відновлювальної хірургії, хірургічному лікуванню *аневризм* великих судин тощо. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Червоного Прапора та медалями.

ДЖАНІБЕ́КОВ Володимир Олександрович (н. 13.V 1942, с Іскандар Бостанлицького р-ну Ташк. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1978), підполковник. Член КПРС з 1970. В 1965 закінчив Єйське вище військ. авіац. училище льотчиків. У загоні космонавтів — з 1970. Разом з О. Г. *Макаровим* здійснив (10 — 16.I 1978) політ на космічному кораблі «Союз-27» як командир корабля. В ході виконання програми «Союз-27» стикувався з пілотованим орбітальним комплексом «Салют-6» — «Союз-26» (Ю. В. *Романенко* і Г. М. *Гречко*), утворивши вперше в історії космонавтики пілотований орбітальний науково-дослідний комплекс «Салют-6» — «Союз-26» — «Союз-27»; екіпажі кораблів проводили спільні дослідження та експерименти. Д. разом з О. Г. Макаровим вернувся на Землю на кораблі «Союз-26».

ДЖАНКО́Й — місто обласного підпорядкування Крим. обл. УРСР, райцентр. Залізничний вузол. Вперше згадується у 2-й половині 19 ст. Робітники Д. брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1926 — місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (31.X 1941 — 11.IV 1944) в районі міста діяли партизанські загони. В Д.— підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, маш.-буд., ремонтно-мех., залізобетонних виробів, молочний, консервний, виноробний з-ди, м'ясокомбінат, ф-ка госп. виробів, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 10 заг.-освітніх, 2 муз., спортивна школи та школа меліораторів, профес.-тех. уч-ще, 7 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. Палац культури, 4 клуби, 2 кінотеатри, 14 б-к, краєзнавчий музей.

ДЖАНКО́ЙСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Крим. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 2,7 тис. км². Нас. 75,6 тис. чол. (1978). У районі — 121 населений пункт, підпорядкований селищній та 18 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Джанкой*. Район лежить у межах Присивашшя. Поверхня рівнинна. Поклади солей, мінеральних мулів (Сиваш), горючого газу. Територією району проходить *Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України з відгалуженнями. Ґрунти переважно каштанові. Розташований у степовій зоні.

Осн. пром. і культур. центр району — місто обласного підпорядкування Джанкой. Пром-сть району спеціалізується в основному на переробці с.-г. сировини. Найбільші підприємства: азовські виноробний, винно-соковий з-ди, Зарічненський консервний цех Джанкойського консервного з-ду. Працюють районний комбінат побутового обслуговування (Джанкой) та 12 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-овочівницького й тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Розвинуте виноградарство й садівництво. Площа с.-г. угідь 1977 становила 168,1 тис. га, в т. ч. орні землі — 126,0 тис. га, сади — 5,5 тис. га, виноградники — 7,2 тис. га. Зрошуваних земель —50,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, овочеві, соняшник, рис, кукурудза, виноград, кормові. В Д. р.— 16 радгоспів, 10 колгоспів, племзавод, степове дослідне г-во *Виноробства і виноградарства всесоюзного науково-дослідного інституту «Магарач»*, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничний вузол Джанкой, залізничні станції: Азовська, Богемка. Майже всі автошляхи (437 км) — з твердим покриттям. У районі — 37 заг.-освітніх, 2 муз. школи, 82 лік. заклади, в т. ч. 13 лікарень. 4 палаци і 16 будинків культури, 47 клубів, кінотеатр. 37 кіноустановок, 66 бібліотек. У Д. р. видається газ. «Заря коммунизма» (з 1933).

Л. П. Кобилинський.

ДЖАНСУГУ́РОВ Ільяс (1.V 1894 — 1938) — казах. рад. поет. Член Комуністич. партії з 1924. Нар. в аулі № 4, тепер смт Джансугуров Талди-Кург. обл. Каз. РСР. Друкуватися почав 1915. У творах 20-х рр. оспівував соціалістичні перетворення в Казахстані (збірки «Вступ», 1927; «Основа», 1928). Поеми «Степ» (1930), «Кулагер» (1936) — про минуле казах. народу. Автор роману «Товариші» (1933), п'єс «Турксиб», «Ненависть», «Ісатай Махамбет» (1936), літ.-критичних статей. Перекладав твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Горького, В. Маяковського.

ДЖАНТО́ШЕВ Касимали [2(15). IX 1904, аїл Тенізбай, тепер Тюпського р-ну Кирг. РСР — 11.IX 1968, Фрунзе] — киргизький рад. письменник, засл. діяч мист. Кирг. РСР (1946), нар. письменник Кирг. РСР (з 1968). Член КПРС з 1943. Друкувався з 1926. Автор п'єс («Чорноволоса», 1928; «Курманбек», 1942; «Співець народу», 1950, та ін.), присвячених трудящим Рад. Киргизії. Романи «Канибек» (кн. 1—4, 1939—58), «Чабан небесних гір» (1963), оповідання і повісті, зб. «Полум'яна молодь» (1952), «Води, що подолали перевал» (1955). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, двома орденами «Знак Пошани».

ДЖАПАРІ́ДЗЕ Прокіп Апрасіонович [парт. псевд.— Альоша; 3(15).I 1880, с. Шардомет, тепер Онського р-ну Груз. РСР — 20.IX 1918] — професіональний революціонер. В 1898 вступив до РСДРП; вів підпільну роботу в Тбілісі, Кутаїсі та ін. містах. У 1904—05 — член Бакинського і Кавказ. союзного к-тів РСДРП, один з організаторів с.-д. групи «Гуммет». Делегат III з'їзду РСДРП. До 1910 — на парт. роботі переважно в Баку (секретар спілки нафтопром. робітників, брав участь у виданні газети «Бакинский рабочий» та ін.). В 1910—11 очолював Донський к-т РСДРП. В 1917 на VI з'їзді партії обраний кандидатом у члени ЦК РСДРП(б). В 1918 — голова Виконкому Бакинської Ради, комісар внутр. справ і наркомпрод Бакинського Раднаркому. Разом з ін. *бакинськими комісарами* розстріляний англ. інтервентами й есерами в Закаспії.

ДЖАПАРІ́ДЗЕ Уча Малакійович [н. 4(17).VIII 1906, с. Гарі, тепер Онського р-ну Груз. РСР] — грузинський рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний член АМ СРСР (з 1958). Член КПРС з 1944. В 1928—31 навчався в Тбіліській АМ у Л. *Гудіашвілі* та ін. Автор картин («Червоноармієць у колгоспі», 1933; «Друзі юності», 1938; «Думи матері», 1945; «Цікава бесіда», 1951; «Рачинець грає на ствірі», 1952; «Напутнє слово», 1957; «Односельчанки», 1965; «Моя Батьківщина», 1967; «Свято праці», 1970—75), портретів (скульптора Я. Ніколадзе, 1940; Т. Шевченка, 1948; Лесі Українки, 1954; Д. Гурамішвілі, 1969), іл. до книжок Г. Табідзе (1937), І. Чавчавадзе (1952) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. медалями. Держ. премія СРСР, 1942. Портрет та іл. с. 330.

Літ.: Урушадзе И. Уча Джапаридзе. Тбилиси, 1958.

ДЖАРИЛГА́Ч — острів у пн. частині *Каркінітської затоки* Чорного м. Входить до складу Херсон. обл. УРСР. Від материка відокремлений Джарилгацькою зат. Довж. бл. 40 км. Утворений з піщаних відкладів. Д.— місце перепочинку перелітних птахів (качок, гусей, лебедів тощо). На острові — держ. заказник для охорони їх.

ДЖАРИЛГА́Ч — солоне озеро в зх. частині Кримської обл. УРСР, на Тарханкутському п-ові. Пл. 8,3 км², глиб. бл. 1 м. Від моря відокремлений піщаною косою. Живлення за рахунок підземних вод та інфільтрації морської води. Там, де виходять підземні води, озеро заростає водяними рослинами.

ДЖАСМЕ́ Джалил Осеович [н. 12(25).X 1908, с. Кизил-Кула Карської обл., Туреччина] — курдський рад. поет. Член КПРС з 1930. Друкуватися почав 1930. Збірки віршів і поем: «Алагяз» (1954), «Рідне джерело» (1957), «Моє вогнище» (1966) — вірм. мовою; «Мої дні» (1960), «Пісні гір» (1970), «Вогнище курда» (1975) — курд. мовою. Автор підручників для курд. шкіл. Перекладач курд. мовою творів О. Пушкіна, Т. Шевченка, О. Туманяна та ін.

Тв.: Рос перекл.— Дорогами времён. М., 1968. *С. Г. Амірян.*

ДЖА́У-ТЕ́ПЕ — грязьовий вулкан у Кримській обл. УРСР, на *Керченському півострові*. Вис. 119,8 м. Викидає горючі гази та рідку грязь. Виверження вулкану спостерігались 1909, 1914, 1925, 1927. Пам'ятка природи.

ДЖА́ФНА, Япаная — місто на Пн. Шрі-Ланки. Розташована на п-ові Джафна. 112 тис. ж. (1973). Мор. порт. Залізнична станція. Торг. центр. Підприємства по переробці с.-г. сировини.

ДЖВА́РІ — кам'яний храм поблизу *Мцхети*, визначна пам'ятка груз. архітектури. Споруджений 586 або 587—604 поруч з маленькою церквою — М. Джварі (серед. 6 ст.). В основі плану Д.— *тетраконх* (22 м × 18,4 м), перекритий склепінням на 8-гранному

Храм Джварі. 586 або 587—604.

барабані (заг. вис. 23,4 м); на кутах хреста — по одному приміщенню. На фасадах храму — рельєфи з зображенням титарів.

ДЖГУ́ТИКИ — ниткоподібні рухливі цитоплазматичні вирости клітин, властиві всім *джгутиковим*, багатьом бактеріям, зооспорам, сперматозоїдам нижчих і деяких вищих рослин, клітинам деяких багатоклітинних тварин (напр., клітинам ентодерми губок) та личинковим стадіям кишковопорожнинних, голкошкірих та ін. Д. є здебільшого органами руху в рідкому середовищі. Д. являє собою стрижень, що складається з гомогенної речовини, в якій містяться 9 подвійних (зовні) і 2 одинарні (в центрі) фібрили (нитковидні структури) завтовшки 250—600 Å; тому фібрили й наз. мікротрубочками. Біля основи Д. міститься базальне тільце — гомолог *центріолі*.

ДЖГУ́ТИКОВІ, джгутиконосці, джгутківці — одноклітинні й колоніальні організми, що мають специфічні органели руху — *джгутики*. У ботаніці Д. (Flagellata) раніше вважали окремим відділом з кількома класами; деякі з них за сучас. уявленнями не вважаються рослинними організмами, інші — за рядом ознак виділені частково в самостійний відділ (евгленові), частково вважаються класами відділів *пірофітових водорості́й, золотистих водоростей* або *зелених водоростей*. У зоології Д. (Mastigophora, синонім Flagellata) — клас *найпростіших*. Складається з двох підкласів: Phytomastigina (організми, яким властивий *фотосинтез*) і Zoomastigina (*гетеротрофи*). Д. вкриті тонкою оболонкою — пелікулою або хітиноїдним панцирем, мають, як правило, одне ядро (іноді кілька), 1—8 і більше джгутиків. Розмножуються переважно поздовжнім *поділом*, статевий процес відомий у представників підкласу Phytomastigina. Поширені Д. у мор. і прісних водах. Деякі (*трипаносома, лейшманія, лямблія* та ін.) — паразити людини і тварин, спричинюють небезпечні захворювання.

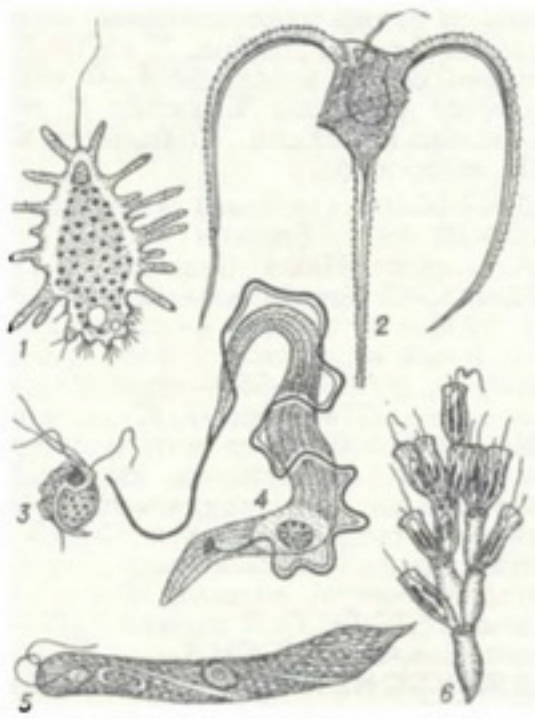

Джгутикові: *1* — Mastigamoeba aspera; *2* — Ceratium tripos; *3* — Trichomonas hominis; *4* — Trypanosoma vittatae; *5* — Euglena oxyuris; *6* — Dinobryon sertularia (колонія).

Літ.: Курсанов Л. И. [та ін.]. Ботаника, т. 2, М., 1951; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1975. *В. П. Коваль.*

ДЖЕ́ВОНС (Jevons) Уїльям-Стенлі (1.IX 1835, Ліверпуль — 13.VIII 1882, поблизу Гастінгса) — англійський бурж. економіст, статистик, філософ; один з основоположників *математичної школи* в бурж. політ. економії та концепції *«граничної корисності»*. Осн. екон. праця — «Теорія політичної економії» (1871). На противагу марксистській теорії трудової *вартості*, Д. твердив, що цінність визначається корисністю. Гол. законом споживання вважав сформульований Г. Госсеном закон спадної корисності (див. *Госсена закони*). В своїх працях висвітлював також питання грош. обігу, екон. циклів та ін.

ДЖЕЗКАЗГА́Н — місто, центр Джезказг. обл. Каз. РСР. Розташований на березі Кенгірського водосховища, на р. Кара-Кенгірі. Залізнична станція. 85 тис. ж. (1977). Центр кольорової металургії. Гірничо-металург. комбінат, трикотажна ф-ка, м'ясокомбінат, молочний з-д. ТЕЦ. Вечірній ф-т Карагандинського політех. ін-ту, пед. ін-т, 5 серед. спец. навч. закладів. Селище на місці Д. виникло у зв'язку з розробкою родовища мідної руди, з 1954 — місто.

ДЖЕЗКАЗГА́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у центрі Каз. РСР. Утворена 20.III 1973. Пл. 313,4 тис. км². Нас. 450 тис. чол. (1979, перепис); переважають казахи, живуть також росіяни, українці, німці та ін.; міськ. нас.— 77%. В Д. о.— 6 районів, 4 міста й 22 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Джезказган*.

Поверхня Д. о. в основному рівнинна. Більша частина території Д. о. зайнята *Казахським дрібносопковиком* (300—900 м) з останцевими гірськими масивами: Улитау (до 1133 м), Аркарли, Кизилрай, Бугили та ін. На крайньому Зх. області — Туранська низовина (50—200 м) і піски Приаральських Каракумів, на Пд. Зх.— піски Моїнкум, Жетиконир. Корисні копалини: мідні, залізні, поліметалеві, марганцеві руди. Клімат різко континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня —14, —16°, липня +26, +30°. Влітку часто бувають суховії. Опадів на Пн. 350 мм, на Пд.— 150 мм на рік. Гол. ріка — Сарису, найбільше озеро — Балхаш (у межах області — пн.-зх. узбережжя). Грунти на Пн. світло-каштанові, на Пд.— бурі солонцюваті. В пн. частині переважає ковилово-типчакова сухостепова рослинність, у серед. частині — злаково-полинова, на Пд.— полиново-солянкова. В горах — березово-осикові гаї і злаково-різнотравні луки.

К. Джантошев.

П. А. Джапарідзе.

У. М. Джапарідзе.

У. М. Джапарідзе. Рачинець грає на ствірі. 1952.

Е. Дженнер.

В нар.-госп. комплексі республіки Д. о. виділяється розвинутою гірничодобувною пром-стю, кольоровою металургією; розвиваються хім., легка і харч. пром-сть. Енерг. базу становлять електростанції системи Карагандаенерго, які працюють на карагандинському вугіллі. Кольорова металургія представлена Балхашським, Джезказганським та Акчатауським гірничо-металургійними комбінатами. Видобування залізної (в Атасу) і марганцевої (в Джезди) руд. Пром-сть буд. матеріалів. Розвинуті виробн. сірчаної к-ти, трикотажна, м'ясна й мол.-м'ясна галузі пром-сті. На оз. Балхаш — вилов і пром. переробка риби. Пром. центри: Джезказган, Балхаш, Каражал, Нікольський. Осн. галузі с. г.— тваринництво (гол. чин. м'ясо-вовнове вівчарство), зернове та мол.-овочеве приміське г-во. Вирощують картоплю, овочі та кормові культури. Розводять велику рогату худобу, овець, кіз, свиней, коней та верблюдів. Гол. вид транспорту — залізничний. Осн. залізнична лінія — Петропавловськ — Караганда — Моїнти—Чу з відгалуженнями на Джезказган і Балхаш — Саяк. Гол. автомагістралі — Караганда — Джезказган і Караганда — Балхаш. Судноплавство по оз. Балхаш. У Д. о.— пед. ін-т, вечірні ф-ти Карагандинського політех. ін-ту в Балхаші й Джезказгані, 8 серед. спец. навч. закладів.

М. Ш. Ярмухамедов.

ДЖЕЙМС (James) Генрі (15.IV 1843, Нью-Йорк — 28.II 1916, Лондон) — американський письменник. Роман «Родрік Хадсон» (1876) — про трагічну долю художника в бурж. суспільстві. Морально-етичним проблемам присвятив романи «Вашінгтон-сквер» і «Жіночий портрет» (обидва — 1881). В романах «Американець» (1877), «Княгиня Казамассіма» (1886), «Трагічна муза» (1890), «Посли» (1903), «Золота чаша» (1904) та ін. відійшов від традицій реалізму. Кращі з пізніх творів — оповідання і повісті «Папери Асперна», «Смерть лева», «Узор килима».

Тв.: Рос. перекл.— Повести и рассказы. М., 1974.

ДЖЕ́ЙМСТАУН — місто, адм. центр о. Святої Єлени (володіння Великобританії). Порт у бухті Джеймс Атлантичного ок. 1,6 тис. ж. (1972). Ремісництво, рибальство, мор. промисли. Вивіз конопель, канатів.

ДЖЕЙРА́Н (Gazella subgutturosa) — парнокопитна тварина роду *газель* родини *бичачих*. Тіло (довж. до 115 см, вис. до 75 см, маса до 33 кг) струнке, граціозне, кінцівки довгі й тонкі. Роги чорні (довж. 27—41 см), зближені біля основи, верхівки загнуті вперед; є лише у самців. Забарвлення спини пісочно-сіре, по боках тулуба темні смуги, черево і шия — білі. Статева зрілість настає на 2-му році життя. Самка після 5,5-місячної вагітності в квітні — травні народжує 2 телят. Тривалість життя — до 9 років. Поширені Д. в пустельних р-нах Центр. Азії, в СРСР — у Казахстані, Серед. Азії та Сх. Закавказзі. Д.— мисливська тварина, але через нечисленність в СРСР полювання на Д. заборонено.

О. П. Корнєєв.

ДЖЕК, дрофа-красуня (Otis undulata) — птах ряду *дрофоподібних*. Довж. тіла 65—80 см, маса 1,1—2,4 кг. Оперення спини пісочно-вохристе з чорними крапками й струменястим малюнком, черево — світле. На голові «чубчик», а на шиї — «комір» з довгого розсуканого пір'я. Ноги трипалі. Поширений Д. в пустелях, напівпустелях і степах Пн. Африки, Зх. Азії. В СРСР — від сх. узбережжя Каспійського м. до Алтаю і Тувинської АРСР; в УРСР — це дуже рідкісний залітний птах степових районів на Сх. від Дніпра. У квітні — травні самка відкладає 1—3 яєць у ямку на землі. Живиться Д. переважно комахами. Полювання на Д. заборонено.

ДЖЕ́КСОН (Jackson) Джордж (н. 26.VIII 1908, Едівейл) — діяч робітн. руху Нової Зеландії. Член Компартії Нової Зеландії (КПНЗ) з 1936. За фахом — слюсар. У 1951—63 — голова Нац. к-ту КПНЗ, у 1963—65 — член Політкомітету (Політбюро) Нац. к-ту КПНЗ. У 1966 через незгоду з курсом парт. керівництва, що відійшло від заг. лінії міжнар. комуністичного руху, вийшов з КПНЗ і став одним із засновників *Партії соціалістичної єдності Нової Зеландії* (ПСЄНЗ). З жовтня 1966 — нац. секретар ПСЄНЗ.

ДЖЕ́КСОНВІЛЛ — місто на Пд. Сх. США, в штаті Флоріда, порт у гирлі р. Сент-Джонс. Важливий трансп. вузол. 529 тис. ж. (1970). Розвинуті суднобудування і судноремонт та хімічна пром-сть. Підприємства харч. і деревообр. галузей.

ДЖЕЛАЛАБА́Д — місто на Сх. Афганістану, адм. центр провінції Нангархар. Розташований в оазисі на р. Кабулі. 50,4 тис. ж. (1970). Важливий торг.-транзитний пункт на автомагістралі Кабул — Пешавар (Пакистан). Підприємства харч. пром-сті. Кустарне виробн. шовкових тканин і прикрас. У районі Д.— іригаційна система, споруджена з допомогою СРСР.

ДЖЕ́М (англ. jam) — плоди або ягоди, зварені в цукровому сиропі. Приготовляють Д. так само, як і варення, але на відміну від нього сироп у готовому Д. має желеподібну консистенцію. Д. буває пастеризований і непастеризований.

«ДЖЕ́МІНІ», «Джемінай» (англ. «Gemini», букв.— близнята) — назва серії американських двомісних *космічних кораблів* (КК), призначених для польоту по навколоземних орбітах. Маса — від 3,2 до 3,8 т. Складається «Д.» з герметичного *спускного апарата* (мал.) і негерметичного відсіку з оснащенням і гальмівними двигунами. Всього за програмою «Д.» протягом 1964—66 запущено 12 КК (з них 10 пілотованих з двома астронавтами на борту). Макс. тривалість польоту («Д.-7») — 330 год. 35 хв. У ході польоту здійснювалось маневрування і зближення КК («Д.-6» і «Д.-7»), стикування з ракетою «Аджена», вихід астронавтів у відкритий космос (Е. *Уайт*, Ю. *Сернан*, М. *Коллінз*, Р. *Гордон* і Е. *Олдрін*), випробування систем корабля, фотографування Землі, неба, ін. наук. і технологічні експерименти. Під час польотів «Д.» одержано цінні дані для наступних запусків КК «*Аполлон*» і наук. орбітальних станцій «*Скайлеб*».

В. Г. Денисов

ДЖЕМС (Джеймс; James) Уїльям (11.I 1842, Нью-Йорк — 16.VIII 1910, Чокоруа, Нью-Гемпшір) — американський філософ-ідеаліст, один із засновників *прагматизму*, психолог. Оголошуючи всі предмети об'єктивної дійсності продуктом «чистого досвіду», «потоку свідомості», нібито нейтрального до матерії і духу, Д. відстоював суб'єктивно-ідеалістичні позиції, близькі до *махізму* Заперечуючи об'єктивність істини, критерієм цінності та істинності знань Д. вважав корисність. Закономірності навколишнього світу він тлумачив як «інструментальні» установки нічим не обмеженої практичної діяльності людини. Суб'єктивно-ідеалістичне тлумачення практики привело Д. до визнання «цінності» як наук., так і реліг. «досвіду». В психології Д. проводив ідеї *волюнтаризму*. Погляди Д. були одним з джерел *біхевіоризму*.

Літ.: Мельвиль Ю. К. Американский прагматизм. М., 1957.

І. В. Бичко.

ДЖЕМШИ́ДИ — народність, яка живе на Пн. Зх. Афганістану й частково в Ірані. Див. *Чаар-аймаки*.

ДЖЕНГЕЛІ́ЙЦІ (від перс. дженгель — ліс) — учасники партизанського руху проти шахського уряду та іноземного гніту в *Гіляні* (Іран) 1912—20. Загони Д. складалися з селян, міської бідноти й частково дрібної буржуазії. В 1914—18 на чолі Д. стояла панісламістська бурж.-націоналістична орг-ція «Єднання ісламу». В 1920—21 Д. виступили єдиним фронтом з комуністами. Згодом керівники Д. розірвали союз з ними і організували вбивства ряду комуністів. Це допомогло шахському урядові й англ. імперіалістам придушити рух Д. у Гіляні.

ДЖЕ́ННЕР (Jenner) Едуард (17. III 1749, Берклі, графство Глостершір — 26.I 1823, там же) — англійський лікар, основоположник *віспощеплення*. Медицину вивчав у Лондоні, з 1773 працював як лікар-практик. Відкрив засіб запобігання захворюванню на натуральну *віспу* і 1796 вперше зробив людині запобіжне щеплення коров'ячої віспи (див. *Вакцини*). З 1802 і до кінця життя — керівник заснованого ним Ін-ту віспощеплення в Лондоні.

ДЖЕНТІ́ЛЕ (Gentile) Джованні (30.V 1875, Кастельветрано — 15. IV 1944, Флоренція) — італійський філософ, один з ідеологів італ. *фашизму*. Проф. Римського ун-ту (1917—44). Філос. система Д., т. з. *актуалізм*,— один із суб'єктивно-ідеалістичних варіантів *неогегельянства*. Все існуюче, за Д.,— результат руху «мислячої думки», яка завжди актуальна, активна. Д. вважав, що тоталітаристська д-ва є нібито втіленням морального духу нації, закликав до «тотального» підпорядкування особистості д-ві й

«розчинення» індивіда в політ. історії. Осн. твори: «Реформа гегелівської діалектики» (1913), «Система логіки як теорія пізнання» (1917).

ДЖЕНТІ́ЛІ (Gentili) Альберіко (14.I 1552, Сан-Дженезіо — 19.VI 1608, Оксфорд) — італійський юрист, дипломат, один з основоположників бурж. науки міжнар. права. З 1587 — професор цив. права Оксфордського ун-ту (Англія). Найвідоміша праця «De Jure belli» («Про право війни», ч. 1—3, 1588—89 і 1598). Вивчаючи причини виникнення воєн і правила ведення їх, Д. закликав до обмеження засобів війни, до захисту мирного населення в воєнний час тощо.

ДЖЕ́НТЛЬМЕ́Н (англ. gentleman, букв.— шляхетна людина) — 1) Особа шляхетного походження, дворянин (застаріле). 2) У Великобританії та ін. англомовних країнах — особа, що суворо додержується прийнятих серед аристократів правил поведінки. 3) Шанобливе звертання до чоловіків у англомовних країнах. 4) Переносно — коректна, добре вихована людина.

ДЖЕНТЛЬМЕ́НСЬКА УГО́ДА — умовна назва *договору міжнародного*, укладеного в усній формі. Згідно з загальновизнаним принципом *міжнародного права* Д. у. повинна виконуватись, як і письмові міжнар. договори. В сучас. міжнар. практиці трапляється рідко.

ДЖЕРЕ́ЛА ПРА́ВА — способи, форми вираження державної *волі*. Див. *Форми права*.

ДЖЕРЕ́ЛА СВІ́ТЛА — випромінювачі *світла* в межах *спектрів оптичних*. Розрізняють Д. с. природні й штучні. Природними Д. с. є Сонце, атмосферні електр. розряди, зірки тощо; найпоширеніши ми штучними Д. с. (засобами *світлотехніки*) — спец. теплові й газорозрядні випромінювачі, а також лазери. В теплових Д. с. світло випромінює вміщена в скляний балон спіраль або нитка з тугоплавкого металу, яка нагрівається електричним струмом. До таких Д. с. належать *лампи розжарення* (найпоширеніші): освітлювальні, світловимірювальні тощо. Їм властиві висока економічність, зручність експлуат., гігієнічність. В газорозр. Д. с. світло випромінює (під дією електр. струму) газ або пара хім. елементів (напр., ртуті), що заповнюють скляний, керамічний або металевий (з прозорим вихідним вікном) балон. Газорозряд. Д. с. є *імпульсні лампи, люмінесцентні лампи, натрієві лампи, неонові лампи, ртутні лампи* та ін. Порівняно з тепловими в таких Д. с. більші світлова інтенсивність і тривалість експлуатації, різноманітніший діапазон спектра. До газорозрядних належать і дугові вугільні лампи. В них світло випромінює електр. розряд, що виникає під дією електр. струму між двома вугільними електродами. Такі лампи відзначаються великою потужністю і яскравістю. В лазерах джерелом світла є вимушене випромінювання атомів і молекул. Для лазерів характерні велика потужність, направленість променя, *когерентність хвиль* (див. також *Лазер*). Штучні Д. с. застосовують для освітлення приміщень і територій (див. також *Освітлювальні прилади*), в багатьох галузях науки і техніки (див. також *Світлові прилади*).

Літ.: Якушенков Ю. Г. Основы теории и расчета оптико-электронных приборов. М., 1971; Скобелев В. М., Афанасьева Е. И. Источники света и пускорегулирующая аппаратура. М., 1975; Рябов С. Г., Торопкин Г. Н., Усольцев И. Ф. Приборы квантовой электроники. М., 1976.

С. П. Парняков.

ДЖЕРЕ́ЛА СТРУ́МУ — пристрої, що перетворюють різні види енергії на електричну. Розрізняють Д. с. хімічні й фізичні. В хім. Д. с. на електр. перетворюється хім. енергія окислювально-відновних реакцій. До таких Д. с. належать: *гальванічні елементи* та батареї з них (первинні хім. Д. с.), що їх використовують одноразово; *акумулятори* та батареї з них (вторинні хім. Д. с.) — для багаторазового (тисячі заряджувально-розряджувальних циклів) використання. Хім. Д. с. є також *паливні елементи*. У фіз. Д. с. на електричну перетворюється мех., теплова й електромагнітна енергія, енергія радіаційного випромінювання й атомного розпаду. Фіз. Д. с. є *турбогенератори, гідрогенератори, термоелектрогенератори, магнітогідродинамічні генератори, сонячні батареї* тощо.

ДЖЕРЕЛО́ — природний вихід підземних вод на земну поверхню. Живлення Д. відбувається від постійних і тимчасових водотоків. Розрізняють Д. низхідні (живляться безнапірними водами) та висхідні (живляться напірними водами), а також за т-рою (холодні й теплі), хімізмом (прісні й мінеральні), за газовим складом тощо. Використовуються для водопостачання. Мінеральні Д. мають лік. властивості. Д. на Україні досить поширені, зокрема мінеральні Д. є на Закарпатті, Передкарпатті, в Донбасі, на Лівобережжі, в Криму.

ДЖЕРЕЛО́ ЛІДВИ́ЩЕНОЇ НЕБЕЗПЕ́КИ — в радянському *цивільному праві* діяльність, пов'язана з використанням технічних засобів, матеріалів, предметів тощо, які створюють підвищену небезпеку для оточення. Відповідно до *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 450 ЦивК УРСР) шкоду, заподіяну здоров'ю людини або майну, має відшкодувати орг-ція або громадянин, яким належать засоби, матеріали, предмети та ін., що становлять Д. п. н. (напр., транспортна орг-ція, власник автомобіля, пром. підприємство). Обов'язок відшкодування не наступає лише в разі, коли шкода сталася внаслідок дії *непереборної сили* або умислу (див. *Вина*) самого потерпілого. *Є. Ф. Мельник.*

ДЖЕРЕЛОЗНА́ВСТВО — допоміжна (спеціальна) історична дисципліна, що розробляє теорію, методику вивчення і використання істор. (переважно писемних) джерел. Останні, відповідно до завдань Д., класифікують і критично аналізують, групують за видом і змістом, способами і технікою відтворення. Працюючи над джерелами, визначають історію тексту й походження джерела, автентичність тексту, виявляють підробки й фальсифікації, інтерпретують джерела, тлумачать їхній зміст, встановлюють вірогідність, фактичну цінність і спрямованість, піддають філологічній критиці. Д. використовує й дані ін. *допоміжних історичних дисциплін — палеографії, дипломатики, епіграфіки, геральдики, сфрагістики, хронології, метрології історичної, археографії, архівознавства, історичної географії* тощо. Перші спроби критичного ставлення до джерел відомі з античності. Значну увагу аналізу джерел приділяли рос. (В. М. *Татищев*, М. М. *Карамзін*) та укр. (М. М. *Бантиш-Каменський*) історики у 18 ст. Як наука Д. склалося у 2-й пол. 19 ст. Вагомий внесок у розвиток Д. зробили С. М. *Соловйов*, М. І. *Костомаров*, В. І. *Семевський*, В. Й. *Ключевський*, О. С. *Лаппо-Данилевський* та ін. Досягненням бурж. Д. була розробка окремих способів і методів аналізу й критики джерел, але воно досліджувало джерела у відриві від соціально-екон. відносин і класової боротьби.

Рад. Д., спираючись на праці основоположників марксизму-ленінізму, оцінює джерела як явища сусп. життя. Особливу увагу рад. Д. звернуло на вивчення джерел нового і новітнього часу. Вагомий вклад у розвиток рад. Д. внесли С. Н. Биковський, С. О. Нікітін, М. М. *Тихомиров*, А. В. Шестаков, у т. ч. на Україні — І. П. *Крип'якевич*, М. Н. *Петровський*, А. О. Введенський, С. О. Яковлєв та інші.

Літ.: Проблемы источниковедения, в. 1—11. М.—Л., 1933—63; Шерман И. Л. Русские исторические источники X—XVIII вв. Х., 1959; Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР, в. 1. М., 1962; Стрельский В. И. Источниковедение истории СССР. Период империализма, конец XIX в.— 1917 г. М., 1962; Источниковедение истории советского общества, в. 1—2. М., 1964—68; Історичні джерела та їх використання, в. 1—7. К., 1964—72; Варшавчик М. А. Предмет и задачи источниковедения истории КПСС. М., 1967; Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. М., 1969; Источниковедение истории СССР XIX — начала XX вв. М., 1970; Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945—1970). К., 1972; Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР. К., 1976; Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР. Советский период. М., 1976; Петряев К. Д. Гносеологические и методологические основы источниковедения. К.— Одесса, 1978. *В. І. Стрельський.*

ДЖЕРЕЛЯ́НКА — рід безхвостих земноводних родини круглоязикових. Те саме, що й *кумка*.

ДЖЕРМАНЕ́ТТО (Germanetto) Джованні (18.I 1885, Турін — 7.X 1959, Москва) — італійський письменник, діяч італ. робітничого руху. Член Італ. компартії з 1921. Зазнавав репресій фашист. властей. У 1927 емігрував. У 1930—46 жив в СРСР. В автобіограф. повісті «Записки цирульника» (1930;

Джейран (на передньому плані — самець).

Джек.

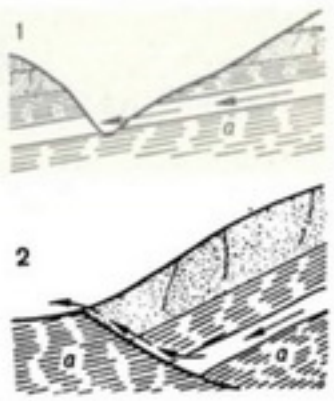

Джерело:
1 — низхідне джерело;
2 — висхідне джерело;
а — водонепроникні шари.

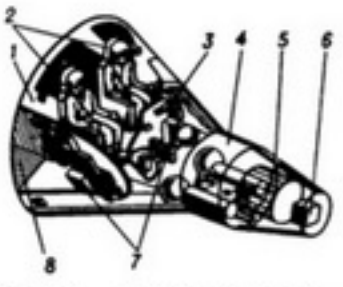

Схема спускного апарата космічного корабля «Джеміні»: *1* — герметична капсула; *2* — крісла астронавтів; *3* — пульт і приладова дошка; *4* — відсік системи орієнтації; *5* — контейнер з парашутами; *6* — радіолокатор для зближення на орбіті; *7* — бортова апаратура та устаткування; *8* — теплозахисний екран.

Дж.-К. Джером.

Т. Джефферсон.

видана в СРСР рос. мовою; 1931 — італ. мовою у Франції з передмовою П. Тольятті), книгах «Фенікотеро» (1935), «Травальйо» (1938), в публіцистичних статтях і брошурах виступав проти фашизму й реакції, змальовував життя й боротьбу італ. трудящих, боровся за мир і дружбу народів. В останні роки перебував в СРСР на лікуванні.
Тв.: Укр. перекл.— Записки цирульника. Х.—К., 1931; Рос. перекл.— Пролетариат Италии. М.—Л., 1931; Фенникоттеро. М., 1935; Травальо. М., 1938.

ДЖЕРМУ́К — місто у Вірм. РСР, розташоване в ущелині верхів'я р. Арпа, за 175 км на Пд.-Сх. від Єревана. Високогірний бальнеологічний і кліматичний курорт. Гарячі вуглекислі гідрокарбонатно-сульфатно-натрієві джерела, вода яких за своїм складом і властивостями близька до вод Желєзноводська і Карлових Вар. Воду використовують для питного лікування та ванн. Мулові грязі. Показання: захворювання органів травлення, руху, нервової системи, сечових шляхів, гінекологічні захворювання.

ДЖЕРО́М (Jerome) Джером-Клапка (Джером К. Джером; 2.V 1859, Уолсолл, графство Стаффордшір — 14.VI 1927, Нортгемптон) — англійський письменник. Перша кн.— «На сцені і за лаштунками» (1885). У 1899 відвідав Росію. Враження від подорожі відбито в статті «Росіяни, якими я їх знаю» (вид. рос. мовою під назвою «Люди майбутнього», 1906). Найвідоміший твір Д.— комічна повість «Троє в одному човні (як не рахувати собаки)» (1889); продовження — «Троє на велосипеді» (1900). Автор гумористичних оповідань і п'єс, з яких найпопулярніша — «Жилець з четвертого поверху» (1907). Д. належить і книга «Світ сцени» (1889).
Тв.: Укр. перекл.—Троє в одному човні (як не рахувати собаки).— Оповідання. К., 1974; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1957.

ДЖЕРСІЙСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — одна з найбільш жирномолочних порід молочного напряму. Виведена в Англії на о-ві Джерсі. Масть бура до світло-рудої. Жива маса корів 360—440 кг, бугаїв 600—700 кг. Середньорічний надій молока 3500 кг жирністю 5,8—6%. Корови Д. п. довговічні, плодючі й довго зберігають молочну продуктивність. Поширена Д. п. в Англії, США, Канаді, Австралії, Данії, Франції та ін. В СРСР її використовують для підвищення жирномолочності ін. порід худоби.

Корова джерсійської породи.

ДЖЕСПІЛІ́Т (від англ. jasper — яшма і грец. λίθος — камінь) — гірська порода, тонкосмугастий *залізистий кварцит*, у якому чергуються кварцові прошарки з рудними. Осн. рудні мінерали — *магнетит, мартит* і *гематит*. Вміст заліза в Д. від 20 до 40%. При *вилуговуванні* кварцу з Д. утворюються багаті *залізні руди*. Є в залізорудних формаціях *Криворізького залізорудного басейну, Курської магнітної аномалії* тощо.

ДЖЕ́ФФЕРСОН (Jefferson) Томас (13.IV 1743, Албемарл — 4.VII 1826, Монтіселло) — державний і політ. діяч США, ідеолог бурж.-демократичної течії під час *війни за незалежність у Північній Америці 1775—83*, філософ, юрист. З 1775 — депутат 2-го Континентального конгресу, автор проекту *Декларації незалежності 1776*. У 1779—81 — губернатор шт. Віргінія. В 1785—89 — посланник США у Франції, 1790—93 — держ. секретар США. В 1796—1800 — віцепрезидент, 1801—09 — президент США. Представник лівого, революц. крила амер. просвітительства 18 ст., виразник інтересів фермерства та дрібної буржуазії; вказував на необхідність демократичного розв'язання агр. питання, ліквідації рабства й надання народові політ. прав. Д.— засновник антифедералістської (республіканської) партії. Скасував деякі реакційні закони свого попередника — президента Адамса. Встановив дипломатичні відносини з Росією (1808—09). В 1797—1815 — президент амер. філос. т-ва. За поглядами — ідеаліст, послідовник вчення про природні права людини.
Літ.: Севостьянов Г. Н., Уткин А. И. Томас Джефферсон. М., 1976.
Н. М. Маркіна.

ДЖИЗА́К — місто, центр Джизацької обл. Узб. РСР. Лежить на р. Санзарі, на Великому Узбецькому тракті. Залізнич. вузол. 59 тис. ж. (1977). Відомий з 10 ст. З 1866 — у складі Рос. д-ви. Рад. владу встановлено 30.XI (13.XII) 1917. З 1973 — обл. центр. У місті працюють з-ди: рем.-мех., цегельний, бавовноочисний, маслосироробний. Комбінати буд. матеріалів та хлібопродуктів. Пед. ін-т, політехнікум, мед. і пед. уч-ща, с.-г. технікум.

ДЖИЗА́ЦЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Розташована у центр. частині республіки. Утворена 29.XII 1973. Пл. 20,3 тис. км². Нас. 511 тис. чол. (1979, перепис); переважають узбеки, живуть також росіяни, казахи, татари, таджики, українці та ін.; міськ. нас.— 27%. Поділяється на 10 районів, є 5 міст і 2 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Джизак*.
Східну частину території області займає *Голодний степ*. На Пн. Зх. до нього прилягають піски *Кизилкум*, на Пд. Зх. і Пд.— хребти Нуратау, Мальгузар і Туркестанський. Корисні копалини: буд. матеріали (цегельні й черепичні глини, гіпс, вапняк, будівельні піски та ін.), вольфрам, молібден, мармур та ін. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —2°, липня +27,8°. Опадів 200—

250 мм — на рівнині й 400—450 мм — у горах на рік. Землі області зрошуються в основному водами *Сирдар'і* через Південно-Голодностепський канал ім. А. Саркісова (127 км). Грунти переважно сіроземні, подекуди — такири й солончаки під пустельною та напівпустельною рослинністю. В нар.-госп. комплексі республіки Д. о. виділяється пром-стю буд. матеріалів. Найбільші підприємства цієї галузі: комбінат буд. матеріалів, з-ди силікатних, гіпсопрокатних перегородок, керамзитобетонних виробів, керамзитових і гончарних труб, вапняний і цегельний; з-д пластмас (виробн. поліетиленових труб для іригації та меліорації) у Джизаку. Легка пром-сть представлена трикотажним швейним, килимовим виробн., бавовноочисними з-дами; харчова — молочно-маслоробними, хлібними, млинарськими підприємствами. Видобування вольфрамомолібденових руд. Гол. пром. центри: Джизак, Пахтакор, Гагарін. С. г. спеціалізується на вирощуванні бавовнику, плодівництві, шовківництві та каракулівництві. На богарних землях вирощують зернові (пшениця, ячмінь, кукурудза, жито), овоче-баштанні, картоплю та кормові культури. Розвиваються садівництво і виноградарство. Розводять овець, кіз, велику рогату худобу, свиней, коней і птицю. Гол. залізниці: Ташкент — Самарканд, Джизак — Сирдар'я. Тер. Д о. перетинають Великий Узбецький тракт, траса газопроводу Бухара — Ташкент. Розвивається авіац. транспорт.
У Д. о.— пед. ін-т, філіал Ташкент. політех. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів, н.-д. ін-т богарного землеробства; драм. театр, меморіальний музей Х. *Алімджана*.
З. М. Акрамов. К К Курбанов.

ДЖИХА́Д (араб., букв.— старанність) — «священна війна», яку за догмами *ісламу* повинен вести проти «невірних» кожний боєздатний мусульманин. Див. *Газават*.

ДЖІБУ́ТІ, Республіка Джібуті — держава на Пн. Сх. Африки, на узбережжі Аденської затоки. Осн. населення іса та афари. Живуть також європейці, араби. Офіц. мова — арабська.
В адм. відношенні поділяється на 5 округів.

Державний лад. Д.— республіка. Діє конституційний закон 1977. Глава держави — президент. Дорадчий орган — палата депутатів, склад якої відображає нац.-етнічний склад країни. Обирається населенням строком на 5 років. Уряд очолює прем'єр-міністр.

Природа. Берегова лінія розчленована великою затокою Таджура. Рельєф переважно гористий. Найвища точка — г. Муса-Алі (2022 м) на кордоні з Ефіопією. Поклади

гіпсу, слюди, кам'яної солі, сірки. Клімат тропічний, сухий. Пересічна річна т-ра від +27° до +32°. Опадів 100—400 мм на рік. Постійних річок немає. Переважає напівпустельна рослинність, у горах на Пн.— невеликі масиви лісів, в оазисах — пальми.

Історія. На поч. перших століть н. е. на тер. Д. виникли великі поселення і міста; велася торгівля з арабами, індійцями та греками. У 12—16 ст. тер. Д. входила до ряду мусульманських султанатів, які в кін. 16 — на поч. 17 ст. розпалися на дрібні емірати. В 1896 тер. Д. було оголошено колонією Франції (Франц. Берег Сомалі) з центром у м. Джібуті. Опір місц. населення колонізаторам, що почався в кін. 19 ст., посилився в роки 1-ї світової війни (повстання деяких племен 1917—18). У 1946 франц. уряд змушений був надати країні статус «заморської території», 1967 визнати її автономію в рамках Франц. Республіки (здобула назву Франц. Територія Афарів та Іса). В 1975 Франція визнала право населення країни на самовизначення. 27.VI 1977 Д. здобула незалежність, того ж року стала членом ООН. У 1978 встановлено дипломатичні відносини між СРСР і Д. В Д. діє ряд політ. партій і угруповань: Нац. союз за незалежність,

Добування солі.

Африканська нар. ліга за незалежність та ін.

В. К. Гура.

Господарство. Д.— відстала агр. країна. Осн. заняття населення — кочове й напівкочове скотарство. Поголів'я (тис., 1974): великої рогатої худоби — 18, верблюдів — 24, овець і кіз — 659. В с.-г. обробітку — менше як 1% території країни. Вирощують фінікову пальму, кавове дерево, плодові й овочеві культури. На узбережжі — видобування солі, вилов риби, крабів, збирання губок і коралів. Невеликі підприємства по переробці с.-г. продукції, з-д по виробн. зрідженого газу. Виробн. електроенергії на ТЕС. З-ць — 98 км, автошляхів — бл. 1300 км (у т. ч. 450 км асфальтованих). Експортують шкури первинної обробки. Певні прибутки отримують від транзитних перевезень через гол. порт країни Джібуті, транзиту та обробки ефіоп. залізничних вантажів. Імпортують пром. і прод. товари. Гол. торг. партнери — Франція, Великобританія, Ефіопія. Грош. одиниця — джібутійський франк; 1000 джібутійських франків = 5,9 долара.

А. Г. Кокієв.

Освіта. Переважна частина населення, особливо кочового, неписьменна. Система освіти в Д. склалась під впливом французької. Школою охоплено незначну кількість дітей. У 1976 у поч. школах налічувалося 6,1 тис. учнів, у серед., профес.-тех. і пед. уч-щах — 2 тис. Вузів немає.

ДЖІБУ́ТІ — столиця Республіки Джібуті. Порт в Аденській затоці Індійського ок., залізнична станція (з-ця до Аддіс-Абеби), міжнар. аеропорт. 130 тис. ж. (1976). Невеликі підприємства харч. пром-сті. Судноверф, з-д по виробн. зрідженого газу та ін. Вивіз кави, шкірсировини, солі тощо. Д. засн. 1888.

ДЖІ́ДДА — місто на Зх. Саудівської Аравії у провінції Хіджаз. Порт на узбережжі Червоного м., аеропорт. 300 тис. ж. (1974). Будівництво невеликих суден, обробка мармуру. Нафтопереробний, металург., мідного дроту, цем. з-ди, підприємства текст., взут., меблевої, шкіряної, харч. пром-сті. Кустарне виготовлення предметів релігійного культу, гончарних виробів. Д.— осн. транзитний пункт на шляху паломників у Мекку та Медіну.

ДЖІ́ЛЬЇ (Gigli) Беньяміно (20.III 1890, Реканаті — 30.XI 1957, Рим) — італійський співак (тенор). Майстер *бельканто*. Співу навчався в Академії Санта-Чечілія (Рим, 1911—14). З 1914 виступав у багатьох театрах Італії, 1920—32 — соліст театру «Метрополітен-Опера» (Нью-Йорк), після 1932 — театру «Ла Скала» (Мілан). Багато гастролював. У 1954 залишив сцену. Партії: Неморіно («Любовний напій» Доніцетті), де Гріє («Манон» Массне), Лоенгрін («Лоенгрін» Вагнера) та ін. Знімався в муз. фільмах (зокрема «Ти моє щастя», 1936, «Паяци», 1943).

ДЖІМКРОУ́ІЗМ (англ. jimcrowism, від Jim Crow — образливе прізвисько негрів у США) — система расистських заходів у США (заборона неграм жити в кварталах, населених білими, *дискримінація* в питаннях працевлаштування, освіти, політ. прав тощо), спрямованих на дискримінацію і *сегрегацію* негритянського населення. Д. склався після *громадянської війни в США 1861—65*, найбільш поширений у пд. штатах.

ДЖІ́НДЖА — місто на Сх. Уганди. Порт на оз. *Вікторія*, залізнична станція. 52,9 тис. ж. (1969). Металург. пром-сть (мідеплавильний, сталепрокатний з-ди), текст. ф-ка, підприємства харч. пром-сті. Н.-д. орг-ція річкового рибальства. Поблизу Д.— ГЕС.

ДЖІ́НС (Jeans) Джеймс-Гопвуд (11.IX 1877, Лондон — 17.IX 1946, графство Суррей) — англійський фізик і астроном, член Лондон. королівського т-ва. Осн. наук. праці — з кінетичної теорії газів і теорії теплового випромінювання. Незалежно від Дж. *Релея* вивів формулу розподілу енергії в спектрі випромінювання *абсолютно чорного тіла* (див. *Релея — Джінса закон випромінювання*). Астр. дослідження стосуються фігур рівноваги обертових рідких тіл, будови й еволюції зір та їхніх систем. Д.— автор космогонічної гіпотези про утворення планетної системи із струменя речовини, вирваного із Сонця силою притягання пролітаючої зорі. Неспроможність цієї гіпотези довели амер. астроном Г.-Н. Рессел (1935) та рад. астроном М. М. Парійський (1942).

ДЖІ́ОК (Giauque) Уїльям-Френсіс (н. 12.V 1895, Ніагара-Фолс, Канада) — американський фізикохімік, член Національної АН США. В 1920 закінчив Каліфорнійський ун-т (Берклі). Праці присвячені дослідженню й експериментальній перевірці 3-го *термодинаміки начала*, вимірюванню *ентропії* та ін. термодинамічних властивостей речовин при наднизьких т-рах. Розробив метод адіабатного розмагнічування для одержання т-р, нижчих за 1К (1927). Передбачив існування ізотопів кисню ^{17}O і ^{18}O (1928). Нобелівська премія, 1949.

ДЖІ́У-ДЖИ́ЦУ, джіу-джитсу (япон. дзюдзюцу) — японська система самозахисту і нападу без зброї. Характерним для Д.-д. є застосування спец. больових прийомів (удари в сонячне сплетення, сонну артерію, печінку та ін.; викручування суглобів рук і ніг, різні кидки, захвати та ін.), що має особливе значення при боротьбі з фізично сильнішим або озброєним противником. На основі Д.-д. виникла боротьба *дзю-до*.

ДЖМІЛЬ (Bombus) — рід гуртосімейних жалячих комах надродини *бджолиних*. Тіло (довж. до 3,5 см) густо опушене волосками. Бл. 300 видів, поширених переважно в помір. зоні. На Україні 34 види Д., з них найзвичайніші — Д. земляний (B. terrestris), Д. польовий (B. agrorum) і Д. лісовий (B. silvarum). Навесні запліднена самка, яка перезимувала, будує гніздо під сухими рештками рослин або в землі (в щілинах, нірках гризунів тощо). Через 20—25 днів після відкладення першої групи

ДЖІБУТІ

Площа — 22 тис. км²

Населення — 220 тис. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Джібуті

Джміль земляний.

Е.-Ч. Джонс.

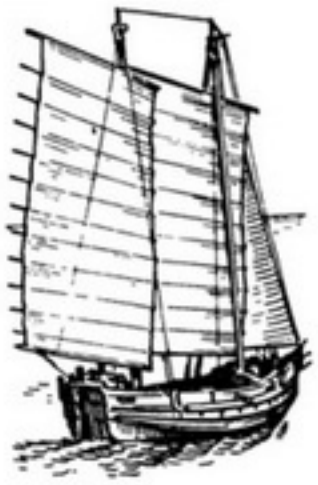

Джонка.

Джорджоне. Юдіф. До 1505. Державний Ермітаж у Ленінграді.

яєць з'являються перші робочі особини; на кінець літа сім'я налічує до 600 особин. Д.— запилювачі багатьох рослин, зокрема конюшини. У викопному стані відомі з олігоцену. *Г. З. Осичнюк.*

ДЖОВАНЬЙО́ЛІ (Giovagnoli) Раффаелло (13.III 1838, Рим — 15.VIII 1915, там же) — італ. письменник. Учасник італ. нац.-визвольного руху *Рисорджименто*, сподвижник Дж. *Гарібальді*. Був професором італ. мови та історії. Автор істор. романів «Мессаліна» (1885), «Публій Клодій» (1905) та ін., драм, оповідань, істор. праць про революцію 1848—49 в Італії. Найвизначніший твір — роман «Спартак» (1874) — про повстання рим. гладіаторів і рабів 73—71 до н. е.

Тв.: Укр. перекл.— Спартак. К., 1974; Рос. перекл.— Спартак. М., 1978.

ДЖО́ЗЕФСОН (Josephson) Брайан-Дейвід (н. 4.I 1940) — англійський фізик, член Лондон. королівського т-ва. Закінчив Кембріджський ун-т (1960), працює там же (з 1974 — професор). Осн. праці присвячені *тунельному ефектові* в твердих тілах, надпровідності. В 1962 передбачив проходження надпровідного струму через тонкий шар діелектрика, який розділяє два надпровідники (т. з. явище Джозефсона). Нобелівська премія. 1973.

ДЖОЙС (Joyce) Джеймс (2.II 1882, Дублін — 13.I 1941, Цюріх) — ірландський письменник. Писав англ. мовою. З 1904 жив у Парижі, Трієсті, Цюріху. Почав друкуватися 1907 (зб. віршів-пародій «Камерна музика»). Зб. оповідань «Дублінці» (1914), автобіографічний роман «Портрет митця замолоду» (1916) і п'єсу «Вигнанці» (1918) створив у реалістичній манері. В романі «Улісс» (1922), який значною мірою вплинув на розвиток модернізму в світовій л-рі, показав кризу бурж. цивілізації. Проте твір переобтяжений символікою, формалістичними експериментами. Захоплення ними характерне й для роману-алегорії «Поминки по Фіннеганові» (1939). Творчість Д. суперечлива. Тавруючи бурж. цивілізацію, він,однак,відкидав ідею суспільного прогресу.

Тв.: Укр. перекл.— Улісс. [Уривки з роману].— [Вірші]. «Всесвіт», 1966, № 5; Портрет митця замолоду. «Всесвіт», 1975, № 6; Рос. перекл.— Портрет художника в юности. «Иностранная литература», 1976, № 10—12. *Літ.:* Жантиева Д. Г. Джеймс Джойс. М., 1967; Генієва Є. Джеймс Джойс і «Портрет митця замолоду». «Всесвіт», 1975, № 6. *О. І. Земляний.*

ДЖОК'ЯКА́РТА — місто на Пд. о. Ява, в Індонезії, адм. центр Особливої області Джок'якарта. 342,3 тис. ж. (1971). Вузол з-ць, автошляхів, аеропорт. Гол. галузі пром-сті: харчосмакова (цукр. з-д, рисоочисна, тютюнова) і текст. (виготовлення бавовняних тканин, обробка сизалю тощо). Відоме традиційними кустарними промислами (тканини батик, вироби з срібла, театральні ляльки і маски тощо). Ун-т «Гаджа Мада» та ін. вузи. Музей яванської культури, картинна галерея. В районі Д.— численні архіт. пам'ятки. Вперше згадується на поч. 18 ст. У 1946—49 Д. була тимчасовою столицею Індонезії.

ДЖОЛУ́О, луо — народ, що живе в Кенії, гол. чин. на узбережжі озера Вікторія. Чисельність —2,1 млн. чол. (1977, оцінка). Мова — джолуо, належить до нілотської групи *ніло-сахарських мов*. Більшість Д. зберігає давні традиційні вірування, частина — мусульмани і християни. Осн. заняття — землеробство, скотарство, рибальство.

Джомолунгма.

ДЖОМОЛУ́НГМА, Чомолунгма, Еверест — найвищий гірський масив Землі в *Гімалаях*, на кордоні Непалу і Китаю. Вис. 8848 м. Має форму піраміди. Багато льодовиків (Ронгбрук, завдовжки 19 км). Протягом 1921—76 на Д. піднімалися 37 експедицій, у яких брали участь 11 країн. Учасники 12 експедицій досягли вершини Д. (вперше — 29 травня 1953 непалець Н. Тенсінг і новозеландець Е. Хілларі — члени англ. експедиції Дж. Ханта).

ДЖОН, чон — розмінна монета Корейської Народно-Демократичної Республіки, дорівнює 1/100 *вони*.

ДЖО́НКА (малайське djong, від кит. чуань — судно) — дерев'яний вітрильний човен з широкими й високо піднятими кормою і носом. Вітрила чотирикутної форми, виготовляють їх з циновок і бамбукових рейок. Щогл — від 2 до 4. На Д. (мал.) перевозять вантажі, нерідко її використовують і як житло. Вантажопідйомність — до 600 т. Поширені в Пд.-Сх. Азії.

ДЖОНС (Jones) Ернест-Чарлз (25. I 1819, Берлін — 26.I 1869, Манчестер) — діяч англійського та міжнар. робітн. руху, письменник, публіцист. Адвокат. У 1846 примкнув до *чартизму*, очолив його ліве, революц. крило. Брав участь у діяльності *Союзу комуністів*. Підтримував дружні відносини з К. Марксом і Ф. Енгельсом. У 40-х рр. написав кілька романів і поетичних гворів. У 1848—50 — в ув'язненні. Один з авторів чартистської програми 1851 (проголосила соціалістичну мету руху). Видавав журн. «Листи до людей» (1851—52), газ. «Народна газета» (1852—58), пропагував ідеї наук. комунізму. Брав участь у роботі *Інтернаціоналу 1-го*.

ДЖОНС (Jones) Ініго (15.VII 1573, Лондон — 21.VI 1652, там же) — англійський архітектор. Вивчав архітектуру в Італії та Франції (між 1596 і 1614). Заснував англ. архітектурну школу *класицизму*. Твори: проект ансамблю палацу Уайтхолл у Лондоні (1619—22), вілла королеви в Грінвічі (1616—35), інтер'єри палацу Уїлтон-хаус (Уїлтшір, бл. 1649—52) та ін. Працював і як театр. художник.

Літ.: Михайловский Е. В. Архитектор Иниго Джонс. М., 1939.

ДЖО́НСОН (Jonson) Бенджамін (Бен, 11.VI 1573, Лондон — 6. VIII 1637, там же) — англійський драматург, поет, теоретик драми. Перша комедія — «Обставини змінилися» (1597, вид. 1609). Гуманістичні ідеї, нар. гумор, гостра сатира на аристократію і буржуазію властиві кращим його комедіям «Вольпоне, або Лис» (1605), «Алхімік» (1610), «Варфоломіївський ярмарок» (1614). Трагедії на теми рим. історії «Падіння Сеяна» (1603), «Змова Катіліни» (1611) написано за традиціями класицизму.

Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. Л.—М., 1960.

Літ.: Ромм А. С. Бен Джонсон. Л.—М., 1958.

ДЖО́НСОН (Johnson) Ліндон-Бейнс (27.VIII 1908, поблизу Стоунуолла, Техас — 23.I 1973, Сан-Антоніо, Техас) — держ. діяч США, президент 1963—69. В 1930 закінчив учительський коледж. У 1937—48 — член палати представників, 1948—61 — сенатор, 1953—60 — лідер демократів у сенаті, 1961—63 — віце-президент США. Після вбивства Дж.-Ф. *Кеннеді* (листопад 1963) став президентом (1964 переобраний). Був представником центрист. угруповання *Демократичної партії* США. Уряд Д. почав *агресію США у В'єтнамі*, вдався до інтервенції в Домініканській Республіці (1965), підтримав ізраїльську агресію 1967.

ДЖО́НСОН (Johnson) Полін (індіан. ім'я — Техагіонвейк; 1862, резервація Чівсвуд, Британська Колумбія — 7.III 1913) — канадська поетеса. Творчість Д. пов'язана з життям індіанців, їхньою історією і фольклором. Перша зб.— «Білий вампум» (1895). Найголовніші поезії і легенди зібрано в книгах «Легенди Ванкувера» (1911) та «Кремінь і перо» (1912). В них Д. протестує проти сваволі колонізаторів, відстоює ідеї миру і дружби народів.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані поезії. Львів, 1962.

ДЖО́НСОН (Johnson) Х'юлетт (25.I 1874, Манчестер — 22.X 1966, Лондон) — англійський громадський діяч. Доктор теології. В 1931—63 — настоятель Кентерберійсько-

І. Джонс. Банкетінг-хаус у Лондоні. 1619—22.

го собору. В роки 2-ї світової війни був одним з ініціаторів збирання коштів у фонд допомоги СРСР. У 1948 очолив Т-во англо-рад. дружби. З 1950 — член Всесвітньої Ради Миру. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Міжнародна Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1951.

ДЖО́НСОНОВА ТРАВА́ — багаторічна рослина родини злакових. Те саме, що й *гумай*.

ДЖОРДА́НО БРУ́НО (1548—1600) — італійський філософ-матеріаліст, борець проти католицизму і *схоластики*. Див. *Бруно* Джордано-Філіппо.

ДЖО́РДЖІ СИСТЕ́МА ОДИНИ́ЦЬ — система одиниць, в основу якої покладено *метр, кілограм, секунду* і *ампер*. Те саме, що і *МКСА система одиниць*.

ДЖО́РДЖІЯ — штат на Пд. Сх. США. Пл. 152,5 тис. км². Нас. 4882 тис. чол. (1974). Адм. центр — м. *Атланта*. Поверхня переважно рівнинна. На Пн. і Пн. Зх.— відроги Аппалачських гір, вкритих хвойно-широколистяними лісами. Осн. ріки — Саванна, Олтамахо і Флінт. Розвинуті машинобудування (авіац. і автоскладальні підприємства), хім., текст., целюлозно-паперова, харч. пром-сть. Пром. центри — Атланта, Саванна, Колумбус. Осн. галузь с. г.— тваринництво (особливо птахівництво). Вирощують арахіс, кукурудзу, тютюн, бавовник. Садівництво й городництво. Гол. мор. порт — Саванна.

ДЖОРДЖО́НЕ (Giorgione, власне Джорджо Барбареллі да Кастельфранко; Barbarelli da Castelfranco; 1476 або 1477, Кастельфранко, Венето — вересень або жовтень 1510, Венеція) — італ. художник *венеціанської школи живопису*, один із засновників мистецтва Високого *Відродження*. Вважається учнем Дж. *Белліні*. У своїй творчості один з перших позбувся умовності церковного мистецтва й надав своїм картинам світського змісту. Серед творів найвідоміші: «Юдіф» (до 1505, ДЕ), «Поклоніння пастухів» (бл. 1504, Нац. галерея мистецтва, Вашінгтон), «Мадонна на троні з св. Франціском і Ліберале́єм» (бл. 1504, собор у Кастельфранко), «Лаура» («Жінка з лавром», 1506, Художньо-істор. музей, Відень), «Сільський концерт» (бл. 1508, Лувр), «Гроза» (Галерея Академії, Венеція), «Спляча Венера» (Дрезденська картинна галерея) та ін.

Літ.: Смирнова И. А. Джорджоне. М., 1955.

ДЖО́РДЖТАУН — столиця Гайани. Порт на узбережжі Атлантичного ок. Міжнар. аеропорт (Тімері). 195,3 тис. ж. (1975, з передмістями). Підприємства по переробці с.-г. сировини. Через Д. вивозять боксити, цукор, ром, лісоматеріали тощо. Ун-т, Публічна б-ка, Музей Гайани, драм. театр. Ботанічний сад. Д. засн. у 18 ст.

ДЖО́РОВ Стоян Ілієв (10.XII 1879, с. Горна Василиця поблизу Софії — 1950) — болгарський революціонер. З 1903 — член Болг. робітн. с.-д. партії (тісних соціалістів), з 1908 — член РСДРП. З 1907 працював у Баку й Одесі. В 1911—17 — на засланні в Сибіру. В 1917 — член тимчасового к-ту РСДРП(б) Красноярська. Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції, брав участь у створенні Комінтерну. В 1918 — голова болг. секції при ЦК РКП(б). З 1919 — в Болгарії, член Болг. компартії. В 1941—44 брав участь в антифашист. русі в Болгарії.

ДЖО́ТТО ді Бондоне [Giotto di Bondone; 1266 або 1267, Колле-ді-Веспіньяно (?), Тоскана — 8.I 1337, Флоренція] — італійський живописець, скульптор і архітектор, представник Раннього *Відродження*. Жив і працював у Флоренції. До кращих робіт Д. належать фрески капели дель Арена в Падуї (1304—06), «Мадонна Оньїсанті» (1310—20, галерея Уффіці, Флоренція), фрески капел Перуцці (бл. 1320) та Барді (1320—25) в церкві Санта-Кроче у Флоренції.

Джотто. Віфлеємське знищення немовлят. Фреска капели дель Арена в Падуї. 1304—06.

Літ.: Данилова И. Джотто. Альбом. М., 1970.

ДЖО́УЛЯ — ЛЕ́НЦА ЗАКО́Н — закон, який характеризує теплову дію електричного струму. За Д.— Л. з., кількість теплоти Q (в Дж), яка виділяється в провіднику з опором R (в Ом) при проходженні по ньому постійного електр. струму силою I (в А) за час t (в с), дорівнює: $Q = I^2Rt$. Закон встановив 1841 Дж.-П. *Джоуль* і незалежно від нього 1842 Е. Х. *Ленц*.

ДЖО́УЛЬ (Joule) Джеймс-Прескотт (24.XII 1818, Солфорд, Ланкашір — 11.X 1889, Сейл, Чешір) — англійський фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1850). Здобув домашню освіту. Наук. праці — з електромагнетизму і теплоти. Відкрив явище магнітного насичення (1840). У 1841 встановив залежність кількості тепла, яке виділяється у провіднику при проходженні по ньому електр. струму, від величини струму та опору провідника (див. *Джоуля — Ленца закон*). Визначив *механічний еквівалент тепла* (1843). Розглядаючи теплоту як рух частинок, теоретично визначив теплоємність деяких газів. Спільно з У. *Томсоном* у 1853—54 відкрив явище зміни т-ри газу при його адіабатичному протіканні через пористу перегородку, т. з. явище Джоуля—Томсона.

ДЖО́УЛЬ, Дж, J — одиниця енергії, роботи і кількості теплоти в *Міжнародній системі одиниць* (СІ). Дорівнює роботі, виконаній силою 1 Н при переміщенні тіла на віддаль 1 м у напрямі дії сили.

ДЖОХО́Р — султанат на Пд. п-ова Малакка. Засн. 1511. В 2-й пол. 17 ст. влада правителів Д. поширювалася на Пд., Центр. й Сх. Малайю і сх. узбережжя Суматри. З 1885 Д.— англ. протекторат. З 1946 входив до Малайського союзу, з 1948 — до Малайської Федерації (англ. колонії). З 1957 — в складі незалежної Малайської Федерації (з 1963 — частина Федерації Малайзія).

ДЖУБРА́Н Халіль Джубран (6. XII 1883, с. Бшарра, Ліван — 10. IV 1931, Нью-Йорк) — арабський письменник і художник (Ліван). Більшу частину життя прожив у США. В перших збірках оповідань Д. «Наречені лугів» і «Нескорені душі» змальовано життя ліван. арабів. У повісті «Перебиті крила» (1912), зб. оповідань «Бурі» (1920) виступав проти феод. і колоніального гніту. Автор зб. віршів «Сльоза й усмішка» (1914), статей про муз. мистецтво, книг «Музика», «Пророк» (остання — англ. мовою).

Тв.: Рос. перекл.— Сломанные крылья. М., 1962.

Б. Джонсон.

Х. Джонсон.

Дж.-П. Джоуль.

ДЖУГАРА́ — трав'яниста рослина родини злакових. Див. *Сорго*.

ДЖУГДЖУ́Р — гірський хребет на Далекому Сході СРСР, у межах Хабаров. краю РРФСР. Простягається на 800 км уздовж узбережжя Охотського м. Вис. до 1906 м, г. Топко. Для Д. характерні альпійські форми рельєфу. На схилах — тайга, вище — кедровий стланик, гірська тундра. Багато кам'яних осипищ.

ДЖУЛЬФА́ — місто на Пн. Зх. Ірану, на кордоні з СРСР, на правому березі Араксу, навпроти м. Джульфи Нахічеванської АРСР. Як трансп. пункт відіграє важливу роль у зовнішньоторг. зв'язках між СРСР та Іраном.

ДЖУМБЛА́Т Камаль (1918, Мухтара, Ліван — 16.III 1977, поблизу м. Баакліна, Ліван) — ліванський держ., політ. і громадський діяч. Освіту здобув у Лівані, Великобританії, Франції. Не раз входив до ліванського уряду (1946—47, 1960—64 і 1970). Засновник і лідер Прогресивної соціалістичної партії Лівану. З 1958 — голова Нац. к-ту *Організації солідарності народів Азії та Африки*. Член Президії Всесвітньої Ради Миру. Вбитий реакціонерами. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1972.

ДЖУНГА́РІЯ — природно-історична область на Пн. Зх. Китаю, між Монгольським Алтаєм і Тянь-Шанем. Пл. понад 700 тис. км². Переважні висоти 600—800 м. Центр. частина Д. зайнята піщаними пустелями з *барханами* заввишки до 35 м. По периферії — напівпустелі та передгірні степи. Родовища нафти, кам. вугілля, золота, кольорових металів. Клімат континентальний, сухий. Часті вітри. Річки центр. частини губляться в пісках; на Пн.— верхів'я Іртиша. На Зх.— кілька великих озер (Ебі-Нур та ін.). Осн. заняття на-

К. Джумблат.

Джут довгоплодий: *1* — гілка; *2* — квітка; *3* — плід.

Дзвінець безкрилий: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — плід; *3* — квітка; *4* — насінина.

Дзвоники корончасті.

селення — пасовищне тваринництво, в оазисах — поливне землеробство.

ДЖУНГА́РСЬКИЙ АЛАТАУ — гірська система на Сх. Казахської РСР, на кордоні з Китаєм. Довж. до 450 км, ширр. до 190 км. Найбільша вис. 4442 м, г. Бесбаскан. Являє собою ряд паралельних гірських хребтів. Характерний ступінчастий рельєф, є льодовики (Джамбула, Берга та ін.). Родовища поліметалевих і мідних руд, рідкісних металів. З Д. А. беруть початок Каратал, Аксу та ін. ріки, що використовуються для зрошування. Нижні частини схилів вкриті пустельною і степовою рослинністю, вище — чагарники, хвойні ліси та луки.

ДЖУНГА́РСЬКІ ВОРО́ТА — гірський прохід між *Джунгарським Алатау* на Зх. та хребтами Бірлік-тау й Майлітау на Сх., сполучає западину озер Балхаш і Алаколь (СРСР) з улоговиною оз. Ебі-Нур (Китай). Найменша ширина — в районі оз. Жаланашколь (10 км). Через Д. В. на території СРСР прокладено залізницю.

ДЖУ́НГЛІ (англ. jungle, з інд. мов) — густі важкопрохідні тропічні й субтропічні ліси в Пд. Азії (бас. Гангу). Іноді Д. наз. і тропічні ліси Африки (бас. Конго), Пд. Америки (бас. Амазонки) та ін. Рослини в Д. ростуть у кілька ярусів, вкриті *епіфітами*, перевиті *ліанами*. Для Д. характерні акації, ротангові пальми, велетенські бамбуки, дика цукрова тростина, слоновий очерет тощо. Є і вторинні, антропогенні Д., що розвиваються на місці колишніх с.-г. угідь.

ДЖУНЬКО́ВСЬКИЙ Василь Якович (1767, Лебедин, тепер Сум. обл.— вересень 1826, Харків) — український історик медицини, перекладач і бібліограф. Закінчив Харків. духовний колегіум, з 1788 вивчав медицину в Петербурзі. В 1790—1804 викладав рос., грец. і лат. мови в петерб. Мед.-хірург. академії. З 1818 — професор, 1821—26 — ректор Харків. ун-ту; з 1823 — голова Харків. т-ва наук. Д. належить понад 30 оригінальних і перекладних праць з питань медицини, с. г., хімії; склав каталоги бібліотек Мед. колегії і Мед.-хірург. академії в Петербурзі, а також Харків. ун-ту; був одним з ініціаторів видання при Харків. ун-ті «*Украинского журнала*».

ДЖУ́РА, чура — зброєносець у *козацькій старшині* на Україні в 16—18 ст.

ДЖУРА́НОВИЧ Веселин (н. 17.V 1925, с. Мартиничі, Чорногорія) — держ. діяч СФРЮ. Член Союзу комуністів (до 1952 — Компартії) Югославії з 1944. З 1941 брав участь у визвольній боротьбі народів Югославії проти фашист. окупантів. У 40—50-х рр. обіймав керівні посади в молодіжних і парт. орг-ціях Чорногорії. З 1966 — секретар виконкому ЦК Союзу комуністів Чорногорії (СКЧ), з 1969 — голова ЦК СКЧ. З 1964 — член ЦК СК Югославії. З березня 1977 — голова Союзного виконавчого віча (уряду) Югославії.

ДЖУР-ДЖУР — водоспад у Кримській обл. УРСР, поблизу с. Генеральського, на р. Улу-Узень, у мальовничій ущелині Хапхал. Лежить на вис. 468 м над р. м. Вода падає з вис. 15 м широким (до 5 м) прямовисним потоком у глибокий котлован у річковому руслі. Пам'ятка природи. Об'єкт туризму.

ДЖУР-ДЖУР — карстова печера в Кримських горах. Розташована на Пн. Сх. від м. Алушти, в ущелині р. Улу-Узень, поблизу водоспаду *Джур-Джур*. Довж. 750 м. Складається з двох поверхів. Є озеро, звідки витікає струмок. Д.-Д.— єдина з відомих печер на Пд. березі Криму з підземним потоком.

Ю. І. Шутов.

ДЖУ́РИН — річка в Терноп. обл. УРСР, ліва притока Дністра. Довж. 51 км, площа бас. 301 км². Тече Подільською височиною. Живлення мішане.

ДЖУС Степан Петрович (н. 19.VI 1941, с. Кобильня Липовецького р-ну Вінницької обл.) — укр. рад. художник, засл. художник УРСР (1979). В 1971 закінчив Харків. худож.-пром. ін-т. Працює в галузі декоративно-монументального мист. Твори: тематичні килими — «Лицарям революції» (1975), «Троянди Криму» (1976), «На мирній землі» (1978); вітражі — «Навчаємось, працюєм, відпочиваєм» (1973, у клубі Скадовського радгоспу-технікуму), усі — у співавт. з Л. Джус; розписи, картини.

ДЖУСО́ЙТИ Нафі Григорович (н. 27.II 1925, с. Ног-Кау Джавського р-ну Південно-Осетинської АО) — осетинський рад. письменник і літературознавець. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Автор поетичних збірок «Серце солдата» (1949), «Думи Осетії» (1959), «Складний вік» (1962), «Тихі слова» (1973); романів «Кров предків» (1963), «Дванадцять ран як одна» (1971), повістей «Сонцестояння» (1965), «Смерть людини» (1976), п'єс у віршах «Азау і Таймураз» (1955), «Світанкова зоря» (1977) та ін. Літературознавчі дослідження про К. Хетагурова, С. Гадієва та ін. Перекладач осет. мовою творів Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини, В. Сосюри, а також рос. і груз. письменників.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Високий обрій. Одеса, 1974; Рос. перекл.— Мой горный край. М., 1963; Доброта. М., 1969

І. А. Лущенко.

ДЖУТ (Corchorus) — рід трав'янистих рослин родини липових. Бл. 40 видів, що ростуть в Азії, Африці, Америці й Австралії. Пром. значення мають 2 види: Д. короткоплідний (C. capsularis) — однорічна прядивна рослина з стеблом заввишки до 3 м, овально-ланцетними листками, дрібними (5—6 мм у діаметрі) квітками, одиночними або зібраними по 2—3, і майже кулястими плодами-коробочками; Д. довгоплідний (C. olitorius) — однорічна гіллясta рослина до 3,5 м заввишки, плід — видовжена ребриста коробочка. Використовують Д. як луб'яну прядивну й овочеву рослину. В світовому балансі *волокна* Д. посідає 2-е місце, а серед рослин, що дають луб'яне волокно, 1-е місце. З волокна Д. виготовляють мішковину, завіси, килими, портьєри, снасті, канати тощо. Осн. виробник джутового волокна — Індія. В СРСР Д. вирощують у Серед. Азії.

ДЗАВАТТІ́НІ (Zavattini) Чезаре (н. 20.IX 1902, Лудзара) — італійський письменник, сценарист, теоретик кіно. Літ. діяльність почав 1928. З 1935 працює в кіно. Один із засновників *неореалізму*. Серед кращих сценаріїв: «Шуша» (1946), «Викрадачі велосипедів» (1948), «Диво в Мілані» (1950), «Дах» (1956), «Чочара» (1960), «Бум» (1963), «Шлюб по-італійськи» (1964), «Соняшники» (1970, разом з А. Гуеррою і М. Мдівані). Д.— автор сценаріїв за мотивами творів М. Гоголя «Шинель», «Невський проспект». Міжнар. премія Миру, 1955.

Тв... Рос. перекл.— Умберто Д. М., 1960.

ДЗАУДЖИКА́У — колишня (1944—1954) назва м. *Орджонікідзе*.

ДЗБАНІ́ВСЬКИЙ Олександр Тихонович (1870, с. Маньківка, тепер смт Черкас. обл.— 28.X 1938, Київ) — український рад. композитор, педагог, музичний діяч. Співу навчався в Москві, заг. освіту здобув у Київ. ун-ті. З 1898 — учитель співів у Житомир. гімназії, з 1909 — викладач Петерб. муз. ін-ту; муз. критик. У 1921—28 — член-секретар Вищої муз. ради Наркомосу України, один з організаторів, пізніше — інспектор укр. опери в Харкові; викладач Харків. муз.-драм. ін-ту. Організатор і завідуючий (1928—38) муз. відділом Всенародної бібліотеки України при АН УРСР (з 1948 — Держ. публічна б-ка УРСР), де зібрав великі нотні фонди. Д.— автор збірок «Шкільний спів», «Хоровий спів», «Дитячі гри та пісні», хорових композицій (понад 40), романсів (зокрема, на тексти Шевченка «Полюбилася я», «Якби мені черевики»), обробок нар. пісень.

ДЗВИНЯ́ЦЬКИЙ РО́ЗСТРІЛ 1926 — розправа польського бурж.-поміщицького уряду з страйкуючими робітниками озокеритної шахти в Дзвинячі Станіславського воєводства (тепер село Богородчанського р-ну Івано-Фр. обл.). Страйкарі вимагали підвищення заробітної плати. Щоб примусити їх припинити боротьбу, адміністрація шахти 2.XII закликала штрейкбрехерів. Робітники вступили з поліцією в бій. У нерівній боротьбі загинуло 3 робітники, 8 було поранено Страйкарів підтримали селяни навколишніх сіл. Адміністрація шахти змушена була погодитись на укладення колективного договору, який передбачав підвищення робітникам заробітної плати.

«ДЗВІН» — художньо-публіцистичний збірник революційно-демократичного спрямування, виданий у липні 1878 у Львові М. І. Павликом та І. Я. Франком як продовження журн. «*Громадський друг*». У «Д.» надруковано вірш «Каменярі», частину повісті «Boa constrictor», оповідання «Моя стріча з Олексою» І. Франка. Через гострокритичний зміст тираж «Д.» було конфісковано.

Ф. Д. Пустова.

«ДЗВІН» — укр. літературно-громадський тижневик бурж.-ліберального напряму. Виходив 1905—06 у Львові. Інформував про життя різних країн, відгукувався на події першої революції в Росії. Публікував твори укр. письменників, переклади з рос. л-ри тощо. Ілюструвався репродукціями картин і скульптур укр. і польс. художників.

«ДЗВІН» — український щомісячний легальний націоналістичний літ.-науковий і громадський журнал. Видавали його 1913—14 в Києві лідери УСДРП Д. Донцов, Л. Юркевич і В. Винниченко, які, маскуючись псевдомарксистською фразеологією, намагалися відірвати укр. пролетаріат від російського. В. І. Ленін у ряді статей нищівно викривав бурж.-націоналістичні концепції видавців «Д.» (див. Повне зібр. тв., т. 24, с. 113—145; т. 25, с. 299, 344).

ДЗВІНЕ́ЦЬ (Rhinanthus, син. Alectorolophus) — рід однорічних рослин родини ранникових. Листки зубчасті, супротивні. Квітки здебільшого жовті, зібрані у верхівкові колосовидні суцвіття. Плід — коробочка. Напівпаразитні рослини; прикріплюються своїми корінцями до коріння ін. рослин. Понад 20 видів, пошир. переважно в помірній смузі Пн. півкулі. В СРСР — 15 видів, у т. ч. в УРСР — 10. Ростуть здебільшого на луках, лісових галявинах, полях, у горах на схилах. Найпошир.— Д. великий (R. major); паразитує на корінні лучних злаків. На Поліссі, іноді в Лісостепу трапляється Д. безкрилий (R. apterus). Засмічує переважно посіви жита, рідше пшениці. Заходи боротьби. На луках — скошування травостою до утворення насіння Д. Старанне очищання насіння. На зріджених посівах озимих культур — застосування *гербіцидів* групи 2,4-Д.

ДЗВИНИ́ЦЯ — баштоподібна мурована або дерев'яна культова споруда. Будується окремо від храму або є його частиною. Д. в плані бувають квадратні, прямокутні, круглі та багатогранні з горизонтальними поярусними членуваннями. Перший ярус Д.— комора або проїзна брама, горішній — для дзвонів. Висотний силует Д. часто відігравав важливу архіт.-мистецьку роль у *містобудуванні*. Серед відомих Д.— кампаніла, т. з. Падаюча вежа у *Пізі* (1174—1372, розпочата арх. Бонанно); Івана Великого в Моск. Кремлі (1505—08, арх. Б. Фрязін, надбудована 1600; вис. 81 м); Петропавловського собору в Ленінграді (вис. 121,8 м); Велика Д. (1731—45, арх. Й. Шедель, вис. 96 м) і Д. на Дальніх печерах (1754—61, арх. С. Ковнір та І. Григорович-Барський, вис. 40 м), обидві — в Києво-Печерській Лаврі, Д. Софійського собору в Києві (18—19 ст., арх. Шедель, П. Спарро, вис. 76 м.), Успенського собору в Харкові (1824—33, арх. Є. Васильєв, вис. 89,5 м); дерев'яні Д.— церкви св. Юра в Дрогобичі (1600), в Могилеві-Подільському Вінн. обл. (18 ст.).

Г. Н. Логвин.

«ДЗВІНО́К» — двотижневий ілюстрований художньо-педагогічний журнал ліберально-буржуазного напряму для дітей і юнацтва. Виходив у Львові 1890—1914 як орган «Руського товариства педагогічного». В ньому співробітничали І. Франко, Леся Українка, Л. Глібов, М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький, О. Пчілка, М. Черемшина та ін. У «Д.» вміщувались передруки творів Т. Шевченка, С. Руданського, Ю. Федьковича.

ДЗВІНЦЕ́ВІ (Chironomidae, синонім Tendipedidae) — родина *двокрилих* комах. Довжина тіла 1,5—14 мм, костальна жилка закінчується на вершині крила. Ноги довгі. Голінка без шпор, очок немає. Літають Д. великими роями, дзвінко дзижчать (звідси й назва). Більшість видів живиться соками рослин, деякі ссуть кров. Тривалість життя 3—7 днів. Личинки і лялечки живуть серед водяної рослинності або в мулі прісноводних водойм і є однією з осн. пожив багатьох придонних риб і водоплавних птахів. Відомо бл. 30 тис. видів, поширених скрізь. У Європ. частині СРСР — бл. 4000 видів. Личинки деяких видів Д. з роду Tendipes, зокрема дзвінця пухнатовусого (T. plumosus), — т. з. мотиль, червоного кольору. Їх також розводять штучно у виросних рибних г-вах для підгодівлі молоді бентосних риб, використовують для годівлі акваріумних риб і як наживку при вудінні. Іл. с. 338.

Г. В. Бошко.

ДЗВО́НИ — 1) Ударний муз. інструмент певної висоти звуку. Складається з набору (12—18) хроматично настроєних труб-циліндрів (або брусків), підвішених у металевій чи дерев яній рамі — стойці. Сучас. Д. мають глушник звуку (демпфер). Звук видобувають ударом молотка-колотушки. Д. застосовують у симф. та оперних оркестрах (іл. с. 338). 2) Ударний сигнальний інструмент. Має форму порожнистої зрізаної груші; всередині — ударник («серце»). Як сигнальний інструмент був відомий здавна. З 9 ст. на Русі супроводжував церк. обряди. Для Д. будувалися спец. *дзвіниці*. Д. виготовлялися в осн. з бронзи, часто оздоблювалися карбуванням. Здебільшого Д. є творами ливарного мистецтва (відомі укр. майстри Д. 14—17 ст.— Г. Бельхович, І. *Коробкін*, Ф. *Полянський*, Я. *Скора* та ін.; рос. 18 ст.—І. та М. *Матоpіни*, відлили цар-дзвін для дзвінниці в Моск. Кремлі).

ДЗВО́НИКИ (Campanula) — рід трав'янистих, рідше напівкущових рослин родини дзвоникових. Листки цілісні, чергові. Квітки двостатеві, зрослопелюсткові, дзвониковидні, п'ятироздільні, здебільшого голубі й сині, рідше білі або фіолетові. Плід — багатонасінна коробочка. Бл. 300 видів, пошир. переважно в помірно теплій зоні Пн. півкулі. В СРСР бл. 150 видів, з них в УРСР — понад 20. Ростуть у лісах серед чагарників, на луках, деякі види — в Карпатах на кам'янистих схилах і субальпійських луках. Ряд Д. розводять як декоративні. Найчастіше вирощують Д. середні (C. medium) — дворічні рослини; відомо багато сортів з різноманітним забарвленням віночків, з повними квітками.

ДЗЕВЕ́РІН Ігор Олександрович (н. 5.XI 1929, Драбів, тепер смт Черкас. обл.) — український рад. літературознавець і критик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1952. Закінчив Львів. ун-т (1952). З 1950 виступає з літературно-критичними працями переважно з питань теорії л-ри і сучас. літ. процесу. В 1962—73—гол. редактор журн. «Радянське літературознавство». З 1966— зав. відділом, з 1978—директор Ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Осн. праці присвячені вивченню естетичної спадщини В. І. Леніна, творчості рос. революц. демократів, розвиткові укр. дожовтневої та рад. л-ри. Окремими виданнями вийшли праці Д. «Остап Вишня» (1957), «Ленін і питання естетики» (1960), «Проблема сатири в революційно-демократичній естетиці» (1962), «Естетика ленінізму і питання літератури» (1967, др. видання — 1975) та ін.

О. В. Шпильова.

ДЗЕДУШИ́ЦЬКИЙ (Dzieduszycki) Влодзімеж [10(22). VI 1825, с. Яришів, тепер Могилів-Подільського р-ну Вінн. обл.— 6 (18).IX 1899, с. Поторицяпобл. м. Сокаля] — польський зоолог, етнограф і археолог, чл.-кор. АН у Кракові (з 1881). Зібрав багаті зоологічні, етнографічні і археологічні колекції, зокрема по Галичині, заснував у Львові природознавчо-етнографічний музей. Опублікував ряд праць — «Про наших хребетних тварин» (1876), «Каталог місцевих птахів» (1880) та інші.

ДЗЕ́ЛЬКВА, дзелькова (Zelkova) — рід листопадних рослин родини в'язових. Дерева до 40 м заввишки. 6 видів на Кавказі, в Китаї, Японії, Кореї. В СРСР — 2 види: Д. граболиста (Z. carpinifolia) і Д. гірканська (Z. hircana), що утворюють чисті або мішані листяні ліси; піднімається до 1200 м над р. м. Більше значення має Д. граболиста. Це високе (до 30 м) декоративне дерево, з гладенькою темно-сірою корою. Вирощується на Пд. УРСР. Деревина міцна, важка, з чорним червонуватим ядром, стійка проти гниття. Іл. с. 338.

ДЗЕРЕ́Н, монгольська антилопа (Procapra) — рід ссавців родини *бичачих*. Включає 2 види: Д. монгольська (P. gutturosa) і Д. тібетська (P. picticaudata), поширені переважно в Центр. Азії. В СРСР (Забайкалля, Пд. Алтай) зустрічається Д. монгольська. Тіло (довж. до 148 см, вис. до 84 см, маса до 40 кг) струнке, ноги тонкі, міцні. Роги ліровидні (довж. 25—28 см), мають кільцевидні потовщення, темні; є лише в самців. Забарвлення спини піщано-сіре, черева — світле. Стадна тварина, живе на відкритих степових просторах, рослиноїдна. Статева зрілість настає на 2-му році життя. *Гін* у листопаді — січні. Самка після 6-місячної вагітності народжує 1 теля. Д.— мисливсько-промислова тварина. В СРСР полювання на Д. заборонено. Іл. с. 338.

О. П. Корнєєв.

Джур-Джур — водоспад у Криму.

Дзвіниця церкви святого Юра в Дрогобичі. 1600.

Дзвіниця Успенського собору в Харкові. Архітектор Є. О. Васильєв. 1824—33.

Дзвони трубчасті оркестрові з педально-демпферним обладнанням.

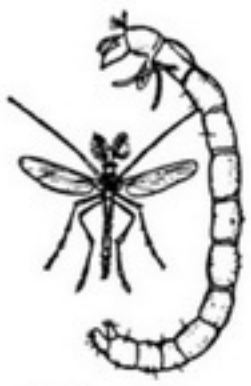

Дзвінцеві. Дзвінець Chironomus sp. і його личинка.

Дзельква граболиста: *1* — квітуча гілка; *2* — маточкова квітка; *3* — тичинкова квітка.

Дзерен монгольська.

ДЗЕ́РЖИК Корнило Володимирович (7.I 1888, с. Хлівище, тепер Кіцманського р-ну Чернів. обл.— 10.V 1965, Чернівці) — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1953). В 1904—08 навчався в Художній школі М. *Івасюка* у Чернівцях, 1908—12 — у віденській АМ. Працював у галузі побутового жанру й пейзажу. Твори: «Дубки» (1906), «Ранок у горах» (1910), «Безробітний» (1918), «Думи мої, думи...» (1925), «Визволення Буковини» (1942), «Перший колгоспний сніп» (1945), «Колгоспний сад» (1957), «Художник Івасюк пише портрет О. Кобилянської» (1964).

ДЗЕРЖИ́НСЬК (до 1929 — Растяпіно) — місто обласного підпорядкування Горьк. обл. РРФСР, райцентр. Порт на лівому березі Оки. Залізнич. станція. 257 тис. ж. (1979). Центр хім. пром-сті (виробн. мінеральних добрив, гербіцидів та ін.). З-д хімічного устаткування «Зоря», виробництво буд. матеріалів; канатна й меблева ф-ки. Підприємства харч. пром-сті. Філіал Горьковського політех. ін-ту, хіміко-мех. та хім. технікуми, муз. уч-ще. Драм. театр, краєзнавчий музей.

ДЗЕРЖИ́НСЬК (до 1936 — Щербинівка) — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР, за 7 км від залізничної ст. Фенольна. Виник 1806 як робітн. с-ще в зв'язку з будівництвом кам.-вуг. шахт. У 1899 тут відбувся перший страйк. У 1902 в Щербинівці створено с.-д. гурток, організаторами якого були Г. І. *Петровський* і П. О. *Мойсеєнко*. В січні 1903 сформувалася с.-д. група, яка ввійшла в Донецький союз РСДРП. Робітники с-ща брали участь у політ. страйку в лютому 1905, в *Горлівсько-Щербинівському страйку 1916*. Рад. владу встановлено 30.XI (13.XII) 1917. З 1936 Д.— місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (22.X 1941 — 5.IX 1943) в місті діяла підпільна парт. орг-ція.
Один з центрів видобування вугілля (6 шахт). Фенольний завод. Комбінат побутового обслуговування. 22 заг.-освітні, музична і спортивна школи, 2 профес.-тех. та музичне уч-ща, гірничий технікум; 36 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 13 палаців культури та клубів, 2 кінотеатри, 24 б-ки. Музей революційної, бойової і трудової слави.

ДЗЕРЖИ́НСЬК (до 1933 — Романів) — селище міського типу Житомирської обл. УРСР, райцентр, на р. Лісній (бас. Дніпра), за 11 км від залізничної ст. Разіне. 7,9 тис. ж. (1978). Як село Романів Д. згадується вперше в люстрації (описі держ. маєтностей) за 1471. За *Андрусівським перемир'ям 1667* село залишилося за Польщею. Після 2-го поділу Польщі (1793) Романів у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. На поч. січня 1918 в селі встановлено Рад. владу. З 1924 Романів — с-ще міськ. типу. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (10.VII 1941 — 3.I 1944) у с-щі діяло партійне і комсомольське підпілля. У Д.— Романівський склозаводи, райсільгосптехніка, міжколгоспна будівельна організація, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-освітніх і музична школи, лікарня. Будинок культури, 3 клуби, 3 бібліотеки. Пам'ятка архітектури 19 ст.— кол. поміщицький палац (внутр. оздоблення за проектом арх. Мерка виконували майстри-кріпаки Іванов, Корчевський, І. та С. Інглятовські).

ДЗЕРЖИ́НСЬКИЙ Іван Іванович [27.III (9.IV) 1909, Тамбов — 18.I 1978, Ленінград] — російський рад. композитор, засл. діяч мист. РРФСР (з 1957). Член КПРС з 1942. В 1932—34 навчався в Ленінгр. консерваторії. Автор 10 опер, більшість яких створено за сюжетами рад. авторів: «Тихий Дон» (1935; поставлена, зокрема, в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, 1936) і «Піднята цілина» (1937) за М. Шолоховим, «Князь-озеро» (1947) за П. Вершигорою, «Далеко від Москви» (1954) за В. Ажаєвим та ін. Д.— автор романсів, муз. комедій, симф. творів, інструм. п'єс, музики до театр. вистав і кінофільмів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1950.

ДЗЕРЖИ́НСЬКИЙ Фелікс Едмундович [30.VIII (11.IX) 1877, маєток Дзержиново Ошмянського повіту Віленської губ., тепер Стовбцівського р-ну Мінської обл.— 20.VII 1926, Москва] — радянський держ. і парт. діяч, активний учасник польс. і рос. революційного руху. Н. в сім'ї дрібнопомісного польс. дворянина. Навчався у віленській гімназії. В 1895 вступив до Лит. с.-д. орг-ції. З 1896 — професіональний революціонер. У 1897 вів революц. роботу в м. Ковно (Каунас). У 1897 вперше заарештований; 1898 висланий на 3 роки у Вятську губ.; 1899 втік до Вільна, згодом — до Варшави, де відроджував розгромлену с.-д. орг-цію. В 1902 висланий на 5 років у Сх. Сибір. Здійснив втечу із заслання, емігрував до Берліна, там познайомився з творами В. І. Леніна. З ініціативи Д. в Берліні 1903 відбувся IV з'їзд с.-д. орг-цій Польщі і Литви. Д. було обрано членом Гол. правління Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ). Активний учасник революції 1905—07 в Польщі. На IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП (квітень 1906) вперше зустрівся з В. І. Леніним; увійшов до складу ЦК РСДРП як представник СДКПіЛ. На V з'їзді РСДРП (1907) обраний заочно членом ЦК РСДРП. В 1909 Д. засуджений на довічне поселення в Сибіру, звідки здійснив втечу. В 1910 направлений партією лікуватися на о. Капрі (Італія). Перебуваючи в еміграції (1910—12), Д. не раз переходив кордон, працював по відновленню парт. орг-цій Польщі. В 1912 його знову ув'язнено і звільнено лише після Лютневої революції 1917 (всього Д. провів у тюрмах, на каторзі й на засланні 11 років). Делегат VII (Квітневої) конференції РСДРП(б), VI з'їзду РСДРП(6), на якому був обраний членом ЦК. Брав активну участь у Жовтн. збройному повстанні в Петрограді, був членом Військ.-революц. к-ту (ВРК) при Петроградській Раді. З грудня 1917 — голова *Всеросійської Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем* (ВЧК), з 1922 — ДПУ, з 1923 — ОДПУ. В січні 1919 в складі комісії ЦК РКП(б) виїздив на Сх. фронт. Навесні 1920 партія послала Д. на Україну, з травня 1920 він—нач. тилу Пд.-Зх. фронту. Провів на Україні велику роботу по викриттю і ліквідації націоналістичних орг-цій і куркульських банд, які діяли в тилу Червоної Армії. З 27.I 1921 — голова Комісії при ВЦВК по поліпшенню життя дітей. З 14.IV 1921 — нарком шляхів з залишенням на посадах наркома внутр. справ і голови ВЧК. З 2.II 1924 — голова *Вищої Ради Народного Господарства* (ВРНГ) з залишенням на посаді голови ОДПУ. На IV—XIV з'їздах партії обирався членом ЦК. З 1920 — кандидат у члени Оргбюро ЦК РКП(б), з 1924 — також кандидат в члени Політбюро ЦК партії. Член ВЦВК і ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Червоного Прапора. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1977; Укр. перекл.— Вибрані твори, т. 1—2. К., 1960; Щоденник в'язня. К., 1956.

Літ.: Софінов П. Сторінки з життя Ф. Е. Дзержинського. К., 1957; Ф. Э. Дзержинский. М., 1977; Про Фелікса Едмундовича Дзержинського. К., 1977; Феликс Эдмундович Дзержинский. Библиографический указатель. М., 1977. *П. І. Павлюк.*

ДЗЕРЖИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Житомирської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 39,6 тис. чол. (1978). У районі — 66 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 18 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Дзержинськ*. Поверхня району рівнинна, злегка погорбована. Корисні копалини: каолін, кварцові піски, граніти, гнейси, торф тощо. Річки: *Случ* з притокою Тня, *Тетерів*, Лісна та ін. Грунти дерново-підзолисті супіщані. Район розташований на межі лісостепової і мішаних лісів зон. Ліси (сосна, дуб, граб, липа, клен, осика, вільха та ін.) займають 33% площі району. Підприємства скляної, паперової, харч. пром-сті; найбільші: Романівський (Дзержинськ) та Биківський (гол. підприємство виробничого об'єднання «Пів-

К. В. Дзержик. Дубки. 1906. Червівецький краєзнавчий музей.

денмедскло») склоробні з-ди, Миропільське паперове виробництво Малинської паперової ф-ки. Працюють комбінат побутового обслуговування (Дзержинськ) і 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.—землеробство зерново-буряково-льонарського і тваринництво м'ясо-молочного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 53 тис. га, у т. ч. орні землі — 38 тис. га. Гол. культури: пшениця, жито, ячмінь,

гречка, люпин, цукр. буряки, льон, картопля, хміль. Розвинуте садівництво та ягідництво. У Д. р.— 13 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Разіне, Печанівка, Миропіль. Автошляхів — 292 км, у т. ч. з твердим покриттям — 188 км. У районі — 45 заг.-освітніх та музична школи, 61 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень. 14 будинків культури, 43 клуби, 2 кінотеатри, 53 кіноустановки, 51 б-ка. В с. Булдичеві Д. р. народилась двічі Герой Соціалістичної Праці М. А. *Марцун*, у с. Ясногороді — укр. письменниця Н. К. *Кибальчич*. Поблизу с. Колодяжного Д. р. — залишки давньорус. міста *Колодяжина*. В Д. р. видається газ. «Червоний прапор» (з 1932).

Д. П. Іванюк.

ДЗЕРЖИ́НСЬКОГО ПЛО́ЩА — найбільша площа Харкова. Місце масових демонстрацій трудящих міста. Архіт. ансамбль пл. створюють три осн. споруди, запроектовані в одному стилі — будинки Держпрому (1925—29, арх. С. Серафимов, М. Фельгер, С. Кравець), проектних орг-цій (тепер — гол. корпус ун-ту ім. М. Горького; 1930—33, арх. Серафимов, М. Зандберг-Серафимова) та кооперації (тепер — Радіотехнічна академія ім. Л. О. Говорова; 1933—35, арх. О. Дмитрієв, О. Мунц). Ансамбль доповнюють готель «Харків» (кол. «Інтернаціональ», 1931—32, арх. Г. Яновицький), будівлі «Діпрококс» (1954, арх. Є. Любомилов) та «Промбудпроект» (1955, арх. В. Костенко, В. Орєхов). Риси нового в архітектурі осн. будівель Д. п. виявилися в сміливому застосуванні прогресивних на той час конструкцій і матеріалів та в худож. виразності простих і лаконічних конструктивістських форм. У 1963 на пл. споруджено пам'ятник В. І. Леніну (скульптори М. Вронський і О. Олійник, арх. О. Сидоренко). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, стор. 224—225.

С. К. Кілессо.

ДЗЕРКА́ЛЬНА АНТЕ́НА — гостронапрямлена *антена* з криволінійним металевим або металізованим дзеркалом (або системою дзеркал), яке фокусує *електромагнітні хвилі* від опромінювача. Розрізняють Д. а. однодзеркальні (параболічні, рупорно-параболічні, сферичні) та досконаліші — багатодзеркальні (антени Кассегрена, Грегорі). Щоб зменшити масу Д. а. і вплив вітру на їхню поверхню, дзеркала виготовляють з сітки проводів, паралельних пластин або з перфорованих (з отворами) металевих листів. Д. а. використовують у діапазоні надвисоких частот. Конструкція Д. а. нескладна, вони високоекономічні. Застосовують їх у радіорелейному зв'язку, радіолокації, радіоастрономії тощо.

Б. І. Курилін.

ДЗЕРКА́ЛЬНА ПОРО́ДНА ГРУ́ПА КАЧО́К—породна група *качок* м'ясо-яєчного напряму. Виведена в Кучинському племзаводі Моск. обл. схрещуванням місцевих качок з хакі-кемпбел і пекінськими. Конституція міцна, тулуб видовжений, груди опуклі. Оперення світло-сіре, у качки голова коричнева, у качура — чорна. На крилах є темно-синя блискуча смужка — «дзеркальце» (звідки й виникла назва). Жива маса качки — до 3 кг, качура — 3,5 кг (найбільша — 5). Несучість — 150 яєць на рік. Розводять у Моск., Орловській, Белгородській та ін. областях РРФСР; на Україні — у дослідному г-ві «Борки» Укр. н.-д. ін-ту птахівництва Харків. області.

ДЗЕРКА́ЛЬНЕ ВІДОБРА́ЖЕННЯ в математиці — перетворення простору відносно заданої площини. При Д. в. відповідними вважають точки, розміщені на спільному перпендикулярі до цієї площини по різні боки й на рівних *віддалях* від неї. Аналогічно визначається Д. в. площини відносно прямої. Застосовується Д. в. в теорії функцій комплексної змінної, *гідродинаміці*, *відносності теорії* тощо. Див. *Симетрія*.

ДЗЕРКА́ЛЬНИЙ ФОТОАПАРА́Т — фотографічний апарат з дзеркальним *видошукачем*. Розрізняють Д. ф. (мал.) з видошукачем безпосередньо у знімальній камері (наведення на чіткість через осн. об'єктив фотоапарата) і поза нею (наведення на чіткість через об'єктив видошукача). Д. ф. відзначаються безпаралаксною (див. *Паралакс*) системою візування, нескладністю наведення на чіткість, зручністю в експлуатації. В СРСР дзеркальними є фотоапарати «Київ», «Зеніт», «Нарцис» та ін.

Б. О. Калашников.

ДЗЕРКА́ЛЬНИЙ ЧАВУ́Н — чавун з дзеркальною поверхнею зламу; вид *феросплаву*. Відзначається підвищеним вмістом марганцю (10—25%). Застосовується як легуюча добавка при одержанні марганцевистої сталі й немагнітних чавунів, для розкислювання сталі (див. *Розкислення* металів).

ДЗЕ́РКАЛЬЦЕ — 1) Блискучий пігментний шар *ока* в деяких тварин (більшості риб, плазунів, птахів, майже всіх хижих і водяних ссавців, деяких молюсків, кільчастих червів, членистоногих), що відбиває світло на *сітківку*, чим посилює світлове подразнення зорових клітин. 2) Ділянки махового пір'я, що мають дзеркальний блиск, у самців птахів, зокрема в багатьох видів качок. 3) Органи виділення воску у робочих бджіл (див. *Бджола медоносна*). 4) Частина звукового апарата в самців деяких коників.

ДЗИГА́Н Юхим Львович [н. 3 (15). XII 1898, Москва] — російський рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1969). Член КПРС з 1943. В кіно—з 1924. В 1926 закінчив кіношколу ім. Б. Чайковського. Найзначніший фільм — істор.-революц. епопея «Ми з Кронштадта» (1936, за сценарієм Вс. Вишневського). Фільми: «Фаталі-Хан» (ішов 1959), «Джамбул» (1953), «Пролог» (1956), «Залізний потік» (1967, за романом О. Серафимовича). З 1937 викладає у ВДІКу (з 1965 — професор). Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

ДЗИКО́ВСЬКИЙ Іван [р. н. невід.— 29.IX(9.X) 1670, Острогозьк] — острогозький полковник (1652—70). В 1652 2 тис. сел. і козац. сімей Чернігівського і Ніжинського полків на чолі з Д. переселилися з дозволу царського уряду на Слобідську Україну. Переселенці заклали м. Острогозьк — центр *Острогозького полку*. В 1660 Д. брав участь у спільному поході укр. козаків і рос. війська проти татар. У 1670 очолив антифеод. сел.-козац. виступ (див. *Дзиковського повстання 1670*), який розгорнувся на Слобідській Україні. За участь у повстанні Д. було страчено.

ДЗИКО́ВСЬКОГО ПОВСТА́ННЯ 1670 — одне з перших значних антифеод. селянсько-козацьких повстань на *Слобідській Україні*. Причиною його було посилення феод.-кріпосницької експлуатації та обмеження царизмом станових привілеїв козаків і автономії козац. слобідських полків. Великий вплив на піднесення сел.-козац. руху на Слобідській Україні мала *селянська війна під проводом С. Т. Разіна 1670—71*. Боротьбу нар. мас на Слобідській Україні проти царизму підтримувала частина козац. старшини на чолі з полковником Острогозького полку І. *Дзиковським*, який ще з 1668 встановив зв'язки з С. Т. *Разіним*, домовився про спільний виступ. У серпні 1670 на Слобідську Україну прибули загони, надіслані С. Т. Разіним. Першими на Слобідській Україні вночі проти 9 (19).IX 1670 повстали рядові козаки, селяни, міська біднота й частина рос. стрільців м. Острогозька. Наступного дня повстанці під проводом І. Дзиковського оволоділи м. Ольшанським, населення якого приєдналося до них. Серед козаків і селян повстанці розповсюджували звернення («прелестные письма») С. Т. Разіна з закликами боротися проти гнобителів. Але верхівка козац. старшини, місц. духівництва та рос. поміщики організували змову проти повсталих. І. Дзиковського та ін. керівників повстання

Ф. Е. Дзержинський.

Ю. Л. Дзиган.

Дзеркальний фотоапарат «Київ» з внутрішньокамерним видошукачем.

Дибинці. В. К. Масюк. Макітра на вареники. Майоліка. 60-і рр. 20 ст. К. В. Масюк. Таця. Майоліка. Початок 20 ст.

Дзюрчалкові. Цибулева дзюрчалка

Дивина залізняковидна. Квітконосне стебло й однорічна рослина.

було підступно схоплено й 29.IX (9.X) 1670 розстріляно. Проте це не спинило антифеод. руху. Повстання охопило більшість міст Слобідської України. Його було придушено в кін. 1670 спільними зусиллями гетьманської адміністрації й царського уряду.

Літ.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960. *К. І. Стецюк.*

ДЗІ́НТАРІ — кліматичний курорт на березі Балтійського моря за 23 км від Риги; частина *Юрмали*. Див. також *Ризьке узмор'я*.

ДЗОЦЕНІ́ДЗЕ Георгій Самсонович [10 (23).II 1910, Кутаїсі — 5.V 1976, Тбілісі] — радянський держ. і парт. діяч, геолог, акад. АН СРСР (з (1968), акад. АН Груз. РСР (з 1955). Член КПРС з 1940. Закінчив Тбіліський ун-т (1929). У 1933—34 — працював у пед. ін-ті в Кутаїсі. В 1934—59 — зав. кафедрою, 1958—59 — ректор Тбіліського ун-ту. З 1941 — зав. відділом Геол. ін-ту АН Груз. РСР. В 1955—58 — перший віцепрезидент АН Груз. РСР. Осн. праці — з проблем палеовулканології, зв'язку магматизму з тектонікою. Д.— один з основоположників учення про вулканогенно-осадочний *літогенез*. З 1959 по січень 1976 Д.— голова Президії Верховної Ради Груз. РСР, з 1960 — заст. Голови Президії Верх. Ради СРСР. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1972.

ДЗЮ́БАН Іван Феодосійович (н. 2.II 1923, с. Костянтинівка Мар'їнського р-ну Донец. обл.) — український рад. графік, засл. художник УРСР (з 1974). Член КПРС з 1961. В 1949—55 навчався в Київ. худож. ін-ті у В. *Касіяна*. Твори: плакати — «Слава героям Перекопа!» (1955), «Ширше крок на наші ниви...» (1959), «Спокій та мир усієї планети пильно вартують радянські ракети» (1965), «Єдність» (1968), «Ніколи!» (1969), «Ніхто не забутий» (1973), «З іменем Леніна ми перемогли» (триптих, 1975); вітраж у Будинку культури с. Вергуни Черкас. обл. (у співавторстві з О. *Вороною* і Ю. Ільченком, 1970) та ін.

ДЗЮ-ДО́ (від япон. дзю — м'якість і до — шлях) — міжнародний вид спортивної *боротьби*. Д.-д. виникло в Японії, безпосередньо з *джіу-джицу*. Д.-д. має характерні особливості: борці одягнені у спец. білі костюми (куртка, штани, пасок); колір паска змінюється залежно від рівня кваліфікації. Боротьба проводиться на жорсткому килимі — «татамі» (14×14 м) босоніж протягом 5—7 хв (без перерви). Правилами передбачено поряд з кидками застосування больових прийомів і задушливих захватів. Дзюдоїсти виступають у 7 вагових категоріях (від 60 до 95 кг) і в змаганнях в абсолютній вазі. В 1952 засновано Міжнар. федерацію дзю-до. В 1962 до її складу вступила рад. секція Д.-д., що 1972 стала федерацією Д.-д. СРСР. У 1956 вперше було проведено чемпіонат світу. З 1964 Д.-д. включено до програми Олімпійських ігор. За період 1962—78 збірна СРСР 9 раз здобувала звання чемпіонів Європи. Серед олімпійських чемпіонів — київ. спортсмен С. Новиков (на XXI іграх). Неодноразовими чемпіонами країни і Європи були укр. спортсмени В. Саунін, А. Бондаренко, С. Мельниченко, А. Новиков, В. Двойников та інші. *С. Ф. Матвєєв.*

ДЗЮРЧА́ЛКОВІ (Syrphidae) — родина *двокрилих* комах підряду коротковусих. Довж. тіла 4—25 мм. Дорослі комахи живляться пилком і нектаром квіток. Личинки червоподібні: хижаки, що живляться попелицями й дрібними гусеницями, або рослиноїдні — розвиваються в тканинах живих рослин, зокрема цибулева дзюрчалка (Eumerus strigatus) ушкоджує цибулю. Живуть Д. у стічних водах (напр., *бджоловидка*), гної або мулі, гніздах гуртосімейних перетинчастокрилих комах, під корою і в дуплах дерев тощо. Відомо бл. 4 тис. видів Д., поширених переважно в тропіч. і субтропіч. районах. В СРСР — бл. 600, з них в УРСР — бл. 200 видів.

ДЗЯ́ДИК Владислав Кирилович (н. 18.II 1919, с. Сахновщина, тепер смт, райцентр Харків. обл.) — український рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Закінчив (1951) Дніпроп. ун-т. З 1953 працював у Луцькому пед. ін-ті, з 1960 — в Ін-ті математики АН УРСР (з 1963 — зав. відділом теорії функцій). Осн. праці — з теорії наближення *функцій* дійсної і комплексної змінної та її застосувань до *диференціальних рівнянь* і *обчислювальної математики*.

ДЗЯК Віктор Миколайович (28.XI 1920, Дніпропетровськ) — український радянський терапевт, засл. діяч науки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1946. Після закінчення Дніпроп. мед. ін-ту (1951) працює в цьому вузі (з 1958 — зав. кафедрою). Праці присвячені вивченню серцево-судинної патології, зокрема ревматизму, гіпертонічної та ішемічної хвороб і атеросклерозу. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

Дзьоби: 1 — фламінго рожевого; 2 — шишкаря ялинового; 3 — горлиці звичайної; 4 — колпиці; 5 — снігура; 6 — лебедя-кликуна; 7 — пелікана кучерявого; 8 — зозулі звичайної; 9 — ластівки сільської; 10 — шилодзьобки; 11 — стерв'ятника; 12 — буревісника малого

ДЗЬОБ — орган птахів, утворений видовженими кістками лицьового черепа; виконує функції хапання, довбання, риття тощо. Майже вся верхня частина Д. (наддзьобок) складається з міжщелепних кісток, а нижня (піддзьобок) — з кісток нижньої щелепи, гол. чин. зубних. Обидві частини Д. вкриті роговими чохлами — рамфотекою (похідне рогового шару епідермісу). В деяких птахів (напр., тетеревових) рамфотека щороку змінюється під час *линяння* шлюбного оперення. Біля основи наддзьобка в багатьох птахів є в о с к о в и ц я — потовщений шар м'якої шкіри. Форма і розміри Д. дуже різноманітні; залежать гол. чин. від способу живлення птахів. Дзьобоподібні утвори є в головоногих молюсків, плазунів (черепахи) і ссавців (однопрохідні).

ДЗЬОБОГОЛО́ВІ — ряд найдавніших примітивних *плазунів*. Досі зберігся лише один вид Д.— *гатерія*.

ДИБАЗО́Л — лікарський препарат, що знижує кров'яний тиск і стимулює функцію спинного мозку. Застосовується при гіпертонічній хворобі, спазмах кровоносних судин і м'язів внутрішніх органів, деяких захворюваннях нервової системи.

ДИ́БАН Євген Павлович (н. 13. XII 1925, м. Умань, тепер Черкаської обл.) — укр. рад. вчений у галузі технічної теплотехніки і теплоенергетики, доктор тех. наук (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Закінчив (1949) Львів. політех. ін-т. З 1950 працює в Ін-ті тех. теплофізики АН УРСР. Осн. праці — в галузі конвективного теплообміну й гідродинаміки. Д. розробив основи теорії теплового захисту двигунів, методи розрахунку їхніх систем охолодження на аналогових і цифрових обчислювальних машинах.

ДИБЕ́НКО Павло Юхимович [16 (28).II 1889 — 29.VII 1938] — радянський військ. діяч, командарм 2-го рангу (1935). Член Комуністичної партії з 1912. Н. в с. Людкові (тепер Брянської обл.) в сел. сім'ї. З 1911 служив у Балт. флоті. Як голова *Центробалту* (з квітня 1917) керував формуванням революц. загонів балт. моряків. Учасник підготовки й проведення Жовтн. збройного повстання в Петрограді 1917. Командував рад. військами при розгромі *Керенського — Краснова заколоту 1917*. В жовтні 1917 — березні 1918 — нарком у мор. справах Рад. Росії. Влітку 1918 — на підпільній роботі в Криму й на Україні. В кін. 1918 — на поч. 1919 командував групою рад. військ Катеринославського та Харків. напрямів, брав участь у розгромі *петлюрівщини*. В травні — червні 1919 — нарком у військ.-мор. справах Крим. Рад. Республіки. В 1919—

21 брав участь у боях під Царицином, на Пн. Кавказі, в придушенні *Кронштадтського заколоту 1921*. Після закінчення Військ. академії (1922) — на відповідальній військ. роботі. В 1928—38 — команд. військами Середньоазіат., Приволзького, Сибірського, Ленінгр. військ. округів. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

ДИБЕ́НКО Федір Юхимович (1887, с. Людково, тепер Брянської обл. — 31.III 1919) — учасник громадянської війни на Україні. Брат П. Ю. *Дибенка*. Кол. офіцер царської армії (поручик). У Червоній Армії з 1918. З листопада 1918 — інспектор польових формувань штабу групи військ Курського напряму, яка вела бої за визволення України від нім. окупантів і петлюрівців. З грудня 1918, командуючи спочатку бригадою, потім 42-ю стрілецькою д-зією, брав участь у боях проти білогвардійців у Донбасі. Загинув у районі ст. Дебальцеве.

ДИ́БИНЦІ — село Богуславського району Київ. області, осередок укр. народного гончарства. З місцевих глин тут починаючи з 17 ст. виробляється гончарний посуд. У 1811—28 в Д. була фаянсова фабрика, на якій працювало 105 майстрів-кріпаків. Дибинецька кераміка являє собою своєрідну художню керамічну школу. За рад. часу кращі вироби худож. кераміки належать нар. майстрам — Г. Гарназі, К. і В. Масюкам, А. Старцевому та ін.

ДИВЕРГЕ́НЦІЯ (лат. divergentia — розходження). В біології — розходження ознак в організмів у процесі еволюційного розвитку. Д. зумовлюється пристосуванням груп організмів до різних умов існування. Велике значення при цьому має виникнення геогр., екологічної або фізіол. ізоляції між цими групами, а також вимирання проміжних форм. Осн. рушійною силою Д. є *добір природний* або *добір штучний*. У процесі *еволюції* Д. часто приводить до виникнення з одного вихідного виду, роду тощо двох або кількох нових. Ч. *Дарвін* помилково важав Д. обов'язковою умовою виникнення нових видів. В дійсності ж нові види можуть виникати і без Д.— шляхом еволюційної зміни предкового виду, який дає лише один новий вид.

С. М. Гершензон.

В математиці — скалярна величина $\operatorname{div}\vec{A} = \partial P/\partial x + \partial Q/\partial y + \partial R/\partial z$, де $P = P(x, y, z)$, $Q = Q(x, y, z)$, $R = R(x, y, z)$ — компоненти векторного поля $\vec{A}(x, y, z)$ (див. *Поля теорія*). Якщо поле $\vec{A}$ — поле швидкостей частинки в усталеному потоці нестисливої рідини, то $\operatorname{div}\vec{A}$ в точці $M(x, y, z)$ означає інтенсивність джерела ($\operatorname{div}\vec{A} > 0$) або стоку ($\operatorname{div}\vec{A} < 0$), розміщеного в цій точці. Д. визначають і рівністю

$$\operatorname{div}\vec{A} = \lim_{V \to 0} \frac{\oint_S A_n ds}{V},$$

де S — поверхня, що обмежує об'єм V, A_n — проекція $\vec{A}$ на напрям зовн. *нормалі* до S. З цього випливає, що $\operatorname{div}\vec{A}$ не залежить від вибору системи *координат*.

У мовознавстві — 1) Розщеплення фонеми на дві самостійні. Напр., в укр. мові виникнення двох самостійних фонем **о** й **і** з давнього **о** чи утворення твердих і м'яких приголосних з однієї фонеми після занепаду редукованих (див. *Редукція* в мовознавстві). 2) Утворення позиційних варіантів у межах однієї фонеми (напр., в укр. мові вимовляння **е й и** в наголошеній і ненаголошеній позиціях). 3) Розвиток мов, коли діалекти тієї самої мови поступово відокремлюються один від одного й стають самостійними мовами. Див. також *Конвергенція*.

ДИВЕРСИФІКА́ЦІЯ (від лат. diversus — різний, віддалений і facio — роблю) — одна з форм *концентрації капіталу* в умовах науково-технічної революції; полягає в тому, що капіталістичні фірми, прагнучи вистояти в умовах нерівномірного розвитку економіки, проникають у нові для себе галузі й сфери, розширюють асортимент товарів і поступово перетворюються на багатогалузеві комплекси. Характер Д. зумовлюють соціально-екон. особливості даної країни.

ДИВЕ́РСІЯ (лат. diversio — відхилення, відвернення) — 1) Підривні дії (руйнування, підпали та ін.), що вчиняються на території будь-якої держави (або на зайнятій ворогом території) з метою ослаблення їх екон. або військ. могутності. 2) За рад. кримінальним правом (в УРСР — ст. 60 КК УРСР), Д.—один з особливо небезпечних *державних злочинів*, що полягає в зруйнуванні або пошкодженні вибухом, підпалом чи ін. способом підприємств, споруд, шляхів, засобів зв'язку або ін. держ. чи громад. майна, вчинення масових отруєнь або поширення епідемій та епізоотій з метою ослаблення Рад. д-ви. Карається позбавленням волі на строк до 15 років або смертною карою. 3) Д. ідеологічна — ворожа пропаганда, зокрема, ідеологічні провокації ворогів миру і соціалізму по радіо, телебаченню і в пресі, розповсюдження антирад. л-ри, злісних вигадок і чуток, спрямованих проти СРСР та ін. країн соціалістич. співдружності. 4) Окрема воєнна операція для відвернення уваги і сил противника з гол. напряму чи дільниці фронту.

Б. С. Беззуб.

ДИВЕРТИ́КУЛ (від лат. diverticulum — шлях убік, відхилення)— мішкоподібне випинання стінки порожнистого органа. Виникає внаслідок вад розвитку (природжений Д.) або слабкості стінки органа та патологічно підвищеного тиску усередині його чи розтягування його стінок ззовні рубцевими тяжами тощо (набутий Д.). Найчастіше Д. локалізується в травному тракті, рідше — в сечовому і жовчному міхурах та ін. порожнистих органах, де він утруднює проходження їжі, сечовиділення тощо. Лікування гол. чин. хірургічне.

ДИВЕРТИСМЕ́НТ (франц. divertissement — розвага) — 1) В театрі — в 17—18 ст. вставна або заключна частина вистави (драматичної, оперної або балетної), яка складалася з танцювальних і вокальних номерів, комічних сценок, як правило, не пов'язаних з сюжетом вистави. В 70-х рр. 19 ст.— концертна програма естрадних театрів та балаганів. У Росії після 1812 — також вид балетної вистави на патріотичні й нар. теми. 2) В музиці — рід побутової музики, інструментальний твір з кількох частин розважального характеру; легка, іноді віртуозна п'єса типу *попурі*, *варіацій*.

ДИВИНА́, коров'як (Verbascum)— рід рослин род. ранникових. Дво-, іноді багаторічні трав'янисті рослини. В перший рік виростає лише розетка листків, на другий — стебло заввишки до 2 м. Квітки зібрані в довгі прості або розгалужені верхівкові суцвіття. Плід — коробочка, що розкривається двома стулками. Понад 200 видів, які ростуть у Європі, Пн. Африці й Зх. Азії. В СРСР — 46 видів, у т. ч. в УРСР — 18, з них Д. скіпетровидна (V. thapsiforme), Д. залізняковидна (V. phlomoides), Д. ведмежа (V. thapsus) і Д. прегарна (V. speciosum) — лікарські рослини. Настій з їхніх квіток (віночків) застосовують у медицині при захворюваннях верхніх дихальних шляхів. Деякі види вирощують як декоративні.

ДИВІДЕ́НД (від лат. dividendum — те, що слід розділити) — частина прибутку *акціонерних товариств*, яку щороку розподіляють між акціонерами. Д. за звичайними *акціями* сплачують залежно від розміру прибутку акц. т-ва в даному році. За привілейованими акціями розмір Д. фіксується заздалегідь у вигляді твердого процента. Більшу частину Д. одержують великі капіталісти — власники осн. маси акцій.

ДИВІЗІО́Н (франц. division — поділ, відділення) — основний тактичний підрозділ у деяких видах збройних сил. Входить до складу частин і з'єднань; може бути окремою військ. частиною. В ракетних військах і артилерії Д. складається з 2—4 батарей, у ВМФ — підрозділ з кількох однотипних кораблів (2, 3 та 4-го рангів).

ДИВІ́ЗІЯ (лат. divisio — поділ, розділення) — основне тактичне з'єднання в різних видах збройних сил більшості держав. Д. входить до складу *корпусу*, *армії* та ін. формувань, може бути окремою. В сухопутних військах Д.— загальновійськ. з'єднання (10—20 тис. чол.), що складається з кількох *бригад* (*полків* або *батальйонів*), крім того, в Д. входять ракетні, арт. і зенітні частини, підрозділи спец. військ та ін. У ВМФ у складі Д.— 6—8 кораблів 1-го рангу (ядро *ескадри*) або кілька бригад і *дивізіонів* кораблів ін. рангів.

ДИВІНІ́Л — органічна сполука $CH_2 = CH - CH = CH_2$. Те саме, що й *бутадієн*.

Г. С. Дзоценідзе.

П. Ю. Дибенко.

І. Ф. Дзюбан. Агітплакат «Спокій та мир усієї планети цільно вартують радянські ракети». 1965.

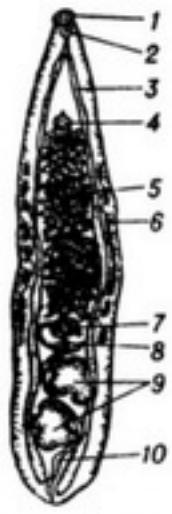

Дигенетичні присисні. Схема будови котячої двоустки: *1* — ротова присоска; *2* — глотка; *3* — кишечник; *4* — черевна присоска; *5* — матка; *6* — жовточники; *7* — яєчник; *8* — сім'яприймач; *9* — сім'яники; *10* — сечовий міхур.

ДИ́ВНІСТЬ у фізиці, S — *квантове число*, яке характеризує властивості сильно взаємодіючих елементарних частинок (*адронів*). Усі адрони мають цілочислове значення S (нульове, додатне, від'ємне), причому Д. *античастинок* є протилежного знака порівняно з Д. відповідних частинок. Д. *фотона* і *лептонів* береться рівною нулеві. Для всіх адронів величина S перебуває в певному співвідношенні з величинами електр. заряду Q, проекції *спіну ізотопічного* I_3 і баріонного заряду B, яке виражається формулою: $Q = I_3 + \frac{1}{2}(S + B)$. При сильній і електромагнітній взаємодіях сумарна Д. частинок зберігається; для слабких взаємодій закон збереження Д. не виконується.

Літ.: Щёлкин К. И. Физика микромира. М., 1968.

ДИ́ГАТ (Dygat) Станіслав (5.XII 1914, Варшава — 29.I 1978, там же) — польський письменник. Почав друкуватися 1938. Першу повість «Боденське озеро» (1946) побудував на основі своїх спогадів про перебування в таборі для інтернованих осіб. Долю молодого інтелігента в часи війни відобразив у романі «Прощання» (1948). У повістях «Діснейленд» (1965) і «Вокзал у Мюнхені» (1973) утверджував ідеї соціалістичного гуманізму. Автор повісті «Подорож» (1958), збірок оповідань «Єлисейські поля» (1949), «Рожевий зошит» (1958), «В тіні Брукліна» (1973) та ін., збірок фейлетонів «Весна й ведмеді» (1953), «Роздуми під час гоління» (1959).

Тв.: Рос. перекл.— Путешествие. М., 1964; Прощание.— Диснейленд.— Рассказы. М., 1971.

Літ.: Хорев В. Станислав Дыгат. В кн.: Писатели Народной Польши. М., 1976.

В. П. Ведіна.

ДИГЕНЕТИ́ЧНІ ПРИ́СИСНІ, трематоди (Trematoda) — клас паразитичних *плоских червів*. Тіло (довж. переважно 0,3 мм — 8 см) плескате, видовжено-овальної форми, вкрите цитоплазматичною оболонкою — тегументом. Більшість Д. п. має присоски, за допомогою яких вони прикріплюються до стінок кишечника та ін. внутр. органів хазяїна. Кровоносної і дихальної систем немає. Видільна система добре розвинена, протонефридіального типу (див. *Протонефридії*). Нервова система складається з надглоткового ганглію і парних нервових стовбурів. Переважно гермафродити (див. *Гермафродитизм*). Більшість Д. п. відкладають яйця, деякі — живородні. Розвиток складний, з *метаморфозом* і зміною хазяїв. Відомо бл. 7000 видів, поширених скрізь. На Україні — бл. 1000 видів. Для людини велику небезпеку становить котяча двоустка (Opisthorchis felineus), легенева двоустка (Paragonimus westermani), кров'яна двоустка (Schistosoma haematobium). Великої шкоди тваринництву завдають печінковий присисень (Fasciola hepatica), ланцетовидна двоустка (Dicrocoelium lanceatum) та деякі ін. Хвороби, що їх спричинюють Д. п., наз. *трематодозами*.

В. П. Коваль.

ДИ́ГЕРИ (англ. diggers, букв.— копачі) — представники крайньо лівого крила революц. демократії в *Англійській буржуазній революції 17 століття*, що виражали інтереси сільс. та міської бідноти. Ідеолог їх Дж. Уїнстенлі проголосив ідеал «вільної республіки», в якій не буде експлуатації людини людиною, існуватимуть колективна власність і колективна праця. Д. виступили проти приватної власності на землю. В 1649 Д. зробили спробу колективної обробки пустищ у ряді місць. Суд. переслідування й пряме насильство влади підірвали рух Д. (1650).

ДИГЕ́СТИ (лат. digesta) — звід систематично зібраних і тематично об'єднаних уривків з творів римських юристів. Видав 533 імператор *Юстініан I*. Д.— осн. складова частина *Корпус юріс цівіліс*. Зміст Д. переважно становлять норми цивільного, а також кримінального й процесуального права. Д.— важливе джерело відомостей про *римське право*. Вони справили великий вплив на бурж. кодифікацію цивільного права в країнах Зх. Європи.

ДИДА́КНА (Didacna) — рід *двостулкових молюсків*. Раковина (довж. до 5—6 см) трикутної, округло-трикутної або овальної форми, дещо нерівностороння, з плоскими радіальними ребрами. Сифони зачаткові, синуса немає. В кожній стулці по 2 (іноді 1) кардинальні зуби, бічні зуби редуковані. Відомо 7 видів — *ендеміки* Каспійського м. Д.— це релікт сарматської морської фауни (див. *Сарматський вік і ярус*), характерної для пд. морів минулих геол. епох. Викопні Д. (понад 50 видів) відомі з пліоцену.

А. Л. Путь.

ДИДА́КТИКА (від грец. διδακτικός — повчальний) — частина *педагогіки*, яка розробляє теорію *освіти* і *навчання*, виховання в процесі навчання. Д. науково обґрунтовує зміст освіти, вивчає закономірності, принципи, методи й організаційні форми навчання. Термін «дидактика» застосовувався вже в пед. працях 17 ст. Я.-А. *Коменський* у «Великій дидактиці» (1657) розробив зміст освіти, дидактичні принципи, методи навчання, вперше обґрунтував *класно-урочну систему навчання*. Питання Д. розробляли також Й.-Г. *Песталоцці*, Ф.-А.-В. *Дістервег*. В серед. 19 ст. Д. як теорія навчання виділилась в окрему частину педагогіки.

В 2-й пол. 19 ст. в Росії цілісну дидактичну систему створив К. Д. *Ушинський*. Його ідеї розвинули М. О. *Корф*, І. М. *Ульянов*, В. П. *Вахтеров*, Т. Г. *Лубенець* та ін. Бурж. дидактичні теорії 19 ст. (Й.-Ф. *Гербарт*, В.-А. *Лай*, Е.-Л. *Торндайк*) відображали вимоги до школи й освіти, які ставили експлуататорські класи.

Заг. методологічною основою рад. Д. є марксистсько-ленінська теорія пізнання, діалектичний матеріалізм, праці В. І. Леніна, його промова на III з'їзді комсомолу та настанови, висловлені на з'їздах учителів. Цінний вклад у рад. Д. внесли праці Н. К. *Крупської*, П. П. *Блонського*, С. Т. *Шацького*, А. П. *Пінкевича*, пізніше — Є. Я. Голанта, М. О. Данилова, Б. П. Єсипова, Л. В. Занкова, Д. О. Лордкіпанідзе, М. М. Скаткіна та ін.; на Україні — С. Х. *Чавдарова*, В. І. Помогайби, В. О. *Сухомлинського*, А. І. Зільберштейна та ін. Чималу роботу щодо вивчення питань теорії освіти і навчання проводить *Педагогіки науково-дослідний інститут УРСР*, а також кафедри педагогіки й психології пед. ін-тів та ун-тів. В рад. Д. посилилась розробка проблеми формування в учнів пізнавальної активності, самостійності, творчості, удосконалення з цією метою методів і орг. форм навчання з використанням ідей проблемності (див. *Проблемне навчання*). Д. пов'язана з соціологією, заг., соціальною і віковою психологією, фізіологією вищої нервової діяльності, методиками викладання навч. предметів. Рад. Д. на основі мети й завдань *комуністичного виховання* і навчання підростаючого покоління та закономірностей самого процесу навчання розробила такі основні дидактичні принципи: науковості навчання; зв'язку навчання з життям; виховуючого навчання; розвиваючого навчання; свідомого засвоєння знань; міцного засвоєння знань; систематичного і послідовного навчання; доступності навчання; наочності навчання. Всі принципи Д. взаємозв'язані. *Методи навчання* в школі рад. Д. розглядає як засоби взаємного зв'язку діяльності учителя і учнів, яка веде до оволодіння *знаннями*, *уміннями* і *навичками*, формування світогляду, розвитку *здібностей*. Осн. формою організації навчання в серед. школі є урок.

Літ.: Занков Л. В. Дидактика и жизнь. М., 1968; Скаткин М. Н. Совершенствование процесса обучения. М., 1971; Алексюк А. М. Загальні методи навчання в школі. К., 1973; Сорокин Н. А. Дидактика. М., 1974; Дидактика средней школы. М., 1975; Махмутов М. И. Проблемное обучение. М., 1975; Онищук В. А. Типы, структура и методика урока в школе. К., 1976; Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения. М., 1977.

В. О. Онищук.

ДИДАКТИ́ЧНА ЛІТЕРАТУ́РА — література, яка в художній формі виражає наукові, філософські, етичні та ін. знання й ідеї. Класичними зразками Д. л. є твори античних авторів: «Труди і дні» Гесіода, «Георгіки» Вергілія, «Мистецтво поезії» Горація, «Про природу речей» Лукреція тощо. Дидактичний характер мала церк.-християнська л-ра Київської Русі (*житія, апокрифи, повчання*). Зразками Д. л. є деякі твори рос. письменників 18 ст. (сатири А. Кантеміра, «Лист про користь скла» М. Ломоносова), в укр. л-рі — шкільна л-ра 16—17 ст., *сатири, байки* та *притчі* 17—18 ст., вірш «Похвала астрономії» Г. Сковороди та ін.

ДИДА́СКАЛ (грец. διδάσκαλος) — учитель у Стародавній Греції та у Візантії. Часто Д. називали й учителів у *братських школах* на Україні та греко-латинських школах Рос. д-ви 17 ст.

ДИДОДЕКА́ЕДР (від грец. δίς — двічі і *додекаедр*) — *многогранник*, що має 24 грані (у вигляді *трапецій*), 48 ребер і 26 вершин (мал.); одна з 5 форм кристалів кубічної *сингонії*. Д. має три осі *симетрії* 2-го порядку, чотири осі 3-го порядку, три площини симетрії і центр симетрії. Форму Д. мають, напр., кристали піриту.

ДИЗ... (грец. δυσ ..., лат. dis...) — префікс (перед голосним) в іншомовних словах, який означає утруднення, порушення, розлад, поділ, втрату (*дизартрія*, дизасоціація). Перед приголосним пишеться *дис...*

ДИЗА́ЖІО (італ. disaggio) — в капіталістичних країнах відхилення біржового (ринкового) курсу *цінних паперів*, фондових цінностей або грошових знаків у бік зниження від їхньої номінальної вартості. Протилежне — *ажіо*.

ДИЗА́ЙН (від англ. design — проект, план, малюнок) — творча проектно-конструкторська діяльність, спрямована на вдосконалення предметного середовища, що оточує людину і створюється засобами пром. виробництва; те саме, що й художнє конструювання. Часто під Д. розуміють тільки одну з його галузей — розробку естетичних властивостей пром. виробів, тобто створення сучас. різновидів *декоративно-ужиткового мистецтва*. Д., однак, розв'язує ширші проблеми (не тільки естетичні, а й екон. та соціальні). Д. був властивий і ранішим епохам історії культури (напр., «середньовічний Д.»). Власне Д. як прагнення свідомо моделювати візуальні й функціональні елементи середовища з урахуванням специфіки пром. виробн. склався лише на поч. 20 ст.

Літ.: Глазычев В. Л. О дизайне. М., 1970; Цыганкова Э. Г. У истоков дизайна. М., 1977. *М. М. Соколов.*

ДИЗАРТРІ́Я (від *диз...* і грец. *άρθρόω* — розчленовую) — розлад членороздільної мови. При Д. порушується вимовляння багатьох звуків, особливо приголосних. Спричинюється Д. ураженням деяких ділянок головного мозку, порушенням *іннервації* голосових зв'язок, язика, м'якого піднебіння, лицьових, дихальних м'язів, а також деякими вадами периферичної частини артикуляційного апарата (*заяча губа, вовча паща*, коротка вуздечка язика, відсутність зубів тощо). Лікування спрямоване на усунення осн. причини Д.; заняття з логопедом (див. *Логопедія*).

ДИ́ЗЕЛЬ — двигун внутрішнього згоряння, де впорснуте *дизельне паливо* займається від високої температури повітря, стиснутого поршнем. Названий за ім'ям нім. інж. і винахідника Р. *Дізеля*. Розрізняють Д. (мал.) дво- і чотиритактні; з об'ємним і плівковим сумішоутворенням; з нерозділеною і розділеною камерою згоряння (передкамерні, вихорокамерні, повітрянокамерні та ін.). У Д. з нерозділеною камерою згоряння паливо впорскується безпосередньо в циліндр, де рівномірно розпилюється. У Д. з розділеною камерою згоряння на сумішоутворення впливають завихрювання повітря, що виникають внаслідок особливостей конструкції. Питома витрата палива найдосконаліших Д. бл. 190 г/кВт · год, ккд 0,42—0,44, ступінь стиску повітря 15—20. Потужність Д. досягає 30 000 кВт, підвищують її *наддувом*. Д. використовують на транспорті, в енергетиці (див. *Дизельна електростанція*) тощо. *В. О. Христич.*

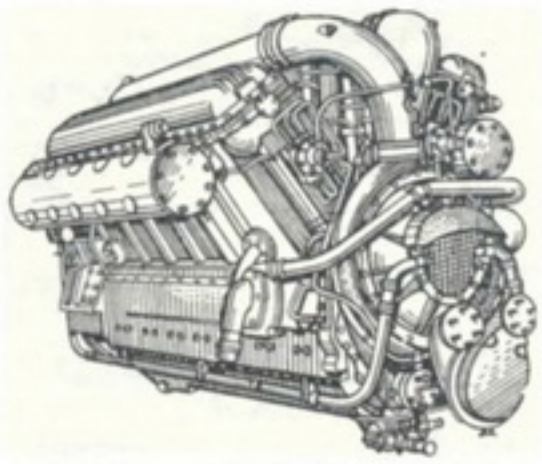

Дванадцятициліндровий чотиритактний дизель.

ДИ́ЗЕЛЬ-ЕЛЕКТРОХО́Д — морське або річкове самохідне судно, де електричним *генераторам*, що живлять гребні електродвигуни, надають руху *дизелі*. Див. також *Електрохід*.

ДИ́ЗЕЛЬНА ЕЛЕКТРОСТА́НЦІЯ — *теплова електростанція*, де рух електричному *генераторові* надає *дизель*. Розрізняють Д. е. стаціонарні й пересувні. На стаціонарних Д. е. встановлюють чотири- або (рідше) двотактні дизелі. Споруджують такі електростанції в місцях, віддалених від *ліній електропередачі*, і в районах з обмеженими джерелами водопостачання. Пересувні Д. е. (на автомоб. причепах або залізнич. платформах) обладнують швидкохідними дизелями. Такі електростанції використовують у геологорозвідувальних експедиціях, на будівництві з-ць, лісозаготівлях тощо. Д. е. відзначаються високою економічністю, надійністю в експлуатації. Їхнім недоліком є порівняно невеликий моторесурс (час експлуатації до капітального ремонту).

ДИ́ЗЕЛЬНЕ ПА́ЛИВО — рідке нафтове паливо, яке використовують у *дизелях*. У швидкохідних дизелях як Д. п. служать продукти прямої перегонки нафти (газойль, солярове масло або суміш солярового масла з гасом), а в тихохідних дизелях — важкі фракції або залишкові нафтопродукти. Осн. показником самозаймання Д. п. є т. з. *цетанове число*, яке для палива, використовуваного в швидкохідних дизелях, дорівнює 40—45. Д. п. характеризується також *в'язкістю* й т-рою застигання. Відповідно до цих показників розрізняють кілька сортів Д. п.— арктичне, зимове, літнє, спеціальне.

ДИ́ЗЕЛЬ-ПО́ЇЗД — залізничний рухомий склад з моторними вагонами, обладнаними тяговими двигунами — *дизелями*. Такі вагони (два або більше) звичайно розміщують на кінцях поїзда. Д.-п. застосовують на неелектрифікованих дільницях приміського й місцевого сполучення. Див. також *Автомотриса*.

ДИ́ЗЕЛЬ-ТРОЛЕЙВО́З — вантажна транспортна машина з електродвигунами, що живляться від контактного провода, й *дизелем;* різновид *тролейвоза*. Дизель Д.-т. використовують на кар'єрних та ін. ділянках, де недоцільно застосовувати контактний провід.

ДИЗЕНТЕРІ́ЙНА АМЕ́БА (Entamoeba histolytica) — одноклітинний паразит з ряду *амебоподібних*; збудник амебної дизентерії *(амебіазу)*. Д. а. одноядерна, дуже рухлива, розмножується *поділом*. Розрізняють тканинну форму Д. а., яка має 20—40 мкм у діаметрі, живе в стінці товстих кишок і утворює в них глибокі виразки, і кишкову (7—25 мкм) — живе в порожнині товстих кишок. Д. а. поширена в тропічних країнах, в СРСР трапляється переважно в Серед. Азії і Закавказзі.

ДИЗЕНТЕРІ́Я (грец. δυσεντερία — розлад кишечника) — гостре інфекційне захворювання людини і тварин, головною ознакою якого є загальна *інтоксикація* та розлад функції нижнього відділу кишечника (переважно товстого). У людини залежно від збудника захворювання розрізняють бактеріальну Д., спричинювану дизентерійними паличками (шигелами) кількох видів (на території СРСР найчастіше трапляються види палички — Зонне та Флекснера), і амебну Д., спричинювану *дизентерійною амебою*. Дизентерійні палички й цисти амеб виділяються разом з випорожненнями хворих у зовн. середовище. Зараження Д. відбувається, коли збудники Д. потрапляють на харч. продукти, у воду та на предмети побуту з брудних рук (у зв'язку з чим Д. наз. хворобою брудних рук) або переносяться туди мухами; при порушенні правил особистої гігієни. Сезонні підвищення кількості захворювань спричинюють мухи. Найсприйнятливіші до Д. діти, люди похилого віку та виснажені ін. хворобами. Інкубаційний період при бактеріальній Д.— від кількох годин до кількох днів. Ознаки: загальне нездужання, підвищення т-ри, головний біль часто — блювання. Згодом виникає сильний біль у нижній половині живота, частий стул (випорожнення стають рідкими, мізерними, з домішками слизу та прожилками крові). Характерною ознакою є неприємний тягучий біль у прямій кишці (тенезми) та відсутність полегшення після дефекації. Інкубаційний період амебної Д.— від 1 тижня до 3 місяців. Ознаки гострої форми Д.: починається розладом функції кишечника без явищ заг. інтоксикації, без т-ри. Далі набуває хронічного перебігу з періодичними загостреннями, різними ускладненнями, які можуть спричиняти гарячку. Часто виникає анемія у зв'язку з кривавими проносами та хронічним розладом травлення, викликаними виразковим

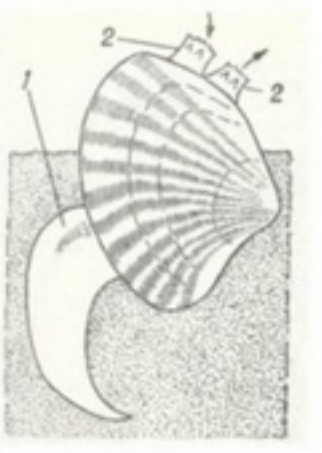

Дидакна. Didacna trigonoides: *1* — нога; *2* — сифони.

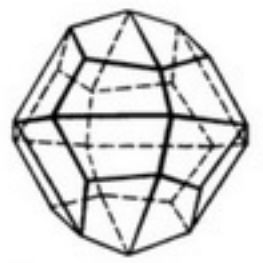

Дидодекаедр.

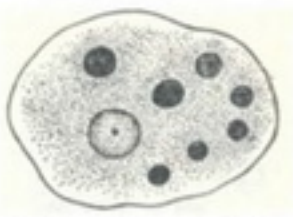

Дизентерійна амеба. Вегетативна форма з фагоцитованими еритроцитами.

ДИЗРУПТИВНЕ ЗАБАРВЛЕННЯ

Диканька. Пам'ятник жертвам фашизму.

запаленням товстих кишок. Профілактика: додержання правил особистої гігієни, гігієни харчування, боротьба з мухами. Лікування: режим харчування, антимікробні засоби за призначенням лікаря тощо.

Д. у тварин характеризується геморагічним запаленням кишечника й виснажливим проносом. Найчастіше хворіє молодняк свиней (збудник — Vibrio suis) і овець (Clostridium perfringens) восени та взимку. Джерело інфекції — хворі й перехворілі тварини (протягом 3—5 міс.). Зараження відбувається через корми, воду, підстілку й речі догляду, забруднені виділенням хворих. Збудник Д. довго зберігається на поверхні землі, тому спалахи хвороби можуть повторюватися. Прихований період захворювання триває від кількох годин до 10—15 днів, потім настають виснажливий пронос з домішками крові, схуднення, і молодняк гине. Заходи боротьби: хворих ізолюють і лікують антибіотиками, приміщення дезинфікують, гній знезаражують біотермічно. В неблагополучних щодо Д. г-вах овець вакцинують. Додержують гігієнічних правил годівлі й утримання тварин. *О. С. Сокол* (дизентерія у людини).

ДИЗРУПТИ́ВНЕ ЗАБА́РВЛЕННЯ (від лат. disruptus — розірваний) — *забарвлення тварин,* що порушує уявлення про контури їхнього тіла внаслідок наявності контрастних смуг і плям.

ДИЗ'ЮНКТИ́ВНІ ДИСЛОКА́ЦІЇ (від лат. disjunctivus — розділовий) — порушення первинного залягання верств гірських порід з розривом суцільності їх. Являють собою розломи, тріщини, поверхні сковзання, зони зім'яття тощо з певним переміщенням порід по них. Переважна частина Д. д. пов'язана з гороутворюючими тектонічними рухами, проте нерідко вони остаточно формуються в результаті розтягання *земної кори* за певних тектонічних умов. Д. д. зумовлюють проникнення *магми* у верхні шари земної кори. Внаслідок Д. д. утворюються *скиди,* підкиди, *здвиги, насуви,* підсуви, шар'яжі тощо. Див. *Дислокації.*

ДИЗ'Ю́НКЦІЯ (лат. disjunctio — роз'єднання, розрізнення) — операція логіки, що відображає застосування сполучника «або» в змістових логічних висновках. Операцію Д. застосовують в *обчислювальній техніці* для створення програм ЕОМ та ін.

Дикий виноград п'ятилистий. Гілка з плодами і квітка.

Дикобраз індійський.

ДИКА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Полтавської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,7 тис. км². Нас. 22,0 тис. чол. (1978). В районі — 75 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Диканька.* Поверхня рівнинна, подекуди розчленована балками та ярами. Корисні копалини: глини, піски. Річки: *Ворскла* (на сх. межі району), Вільхова Говтва та Середня Говтва (всі — бас. Дніпра). Грунти в основному чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, берест, клен, липа, граб) займають 3 тис. га. Найбільші підприємства: диканські газокомпресорна станція, з-д буд. кераміки, харчосмакова ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Диканька) та 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого й тваринництво м'ясо-мол. напрямів. У 1977 площа с.-г. угідь становила 53,9 тис. га, в т. ч. орні землі — 45 тис. га, сіножаті, вигони й пасовища — 8,7 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, овес, кукурудза, гречка, цукр. буряки, соняшник. У Д. р.— 11 колгоспів, 2 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка. Автошляхів — 125 км, у т. ч. з твердим покриттям — 68 км. У районі — 19 заг.-освітніх та муз. школи, ветеринарний зоотехнічний технікум (с. Писарівщина); 19 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 9 будинків культури, 6 клубів, 28 кіноустановок, 20 б-к, краєзнавчий музей (Диканька). В с. Стасі Д. р. народилася художниця М. К. *Башкирцева,* в с. Кам'янці — укр. рад. співак Я. І. *Кікоть.* У Д. р. видається газ. «Трудова слава» (з 1931). *М. П. Колотій.*

ДИКА́НЬКА — селище міського типу Полтавської обл. УРСР, райцентр, за 29 км від Полтави. 6,7 тис. ж. (1978). Відома з серед. 17 ст. З кінця 17 ст.— володіння В. Л. *Кочубея.* Під час *Північної війни 1700—21* район Д. (села Будище, Жуки та ін.) був 1708—09 одним з центрів боротьби проти швед. загарбників. У червні — липні 1906 в Д. та навколишніх селах відбувся страйк, у якому взяло участь понад 3 тис. трудящих. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 — с-ще міськ. типу. В Д.— газокомпресорна станція, з-д буд. кераміки, харчосмакова ф-ка, пром. комбінат, райсільгосптехніка, птахоінкубаторна станція, лісництво, комбінат побутового обслуговування. Заг.-освітня та музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 б-ки, краєзнавчий музей. Д.— один із центрів нар. мистецтва; розвинуті виробництво плахт, килимарство і вишивання. Значне місце займає вишивання декоративних побутових речей — скатертин, серветок, панно, чоловічих та жіночих сорочок тощо. В 1930—60-х рр. у Д. були артілі худож. виробів, згодом у системі Сорочинського об'єднання — бригада вишивальниць. В кін. 18 — на поч. 19 ст. в Д. було споруджено в стилі класицизму Троїцьку (1780) і Миколаївську з дзвіницею (1794; обидві — арх. М. Львов) церкви; палац Кочубея (кін. 18 ст.— 1810, архітектори М. Львов і Л. Руска; в інтер'єрі — живопис роботи укр. художників Марченка та П. *Петрашева;* не зберігся), тріумфальна арка (20-і рр. 19 ст.). Пам'ятники: Т. Г. Шевченкові, М. В. Гоголю (обидва — 1966, скульптор Л. Ільченко), пам'ятний знак на честь першого на Україні залпу «Катюш» (1973). У Д. жив і писав свої твори укр. літописець С. В. *Величко,* бували М. В. Гоголь, композитор М. І. Глинка. В 1924 Д. відвідав амер. письменник-публіцист А.-Р. *Вільямс.* Тут народився акад. АН УРСР О. Н. *Щербань.* Д. оспівав М. В. Гоголь у своїх творах (збірка повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки»).

ДИКАРЄ́В Митрофан Олексійович [псевд.— М. Крамаренко; 31.V (12.VI) 1854, Валуйський пов. Воронезької губ.— 14 (26).XI 1899, Мінеральні Води, тепер Ставроп. краю] — російський і український етнограф. Зібрав цінні матеріали з життя селян Слобідської України й Кубані («Воронезький етнографічний збірник», 1891, та ін.). Зібрані Д. матеріали схвально оцінив І. Франко в своїй передмові до «Посмертних писань Митрофана Дикарєва» (1903).

ДИ́КЕ ПО́ЛЕ — територія між Доном, верхньою Окою та лівими притоками Десни й Дніпра. В 16 ст. сюди почали переселятися укр. і рос. селяни, щоб позбутися зростаючого феод.-кріпосницького гніту. Освоєння Д. п. проходило стихійно, в умовах боротьби проти тур.-тат. і польс.-шляхет. загарбників. Назва «Дике поле» вийшла з ужитку в кін. 18 ст.

ДИ́КИЙ Олексій Денисович [12 (24).II 1889, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 1.X 1955, Москва] — російський рад. режисер і актор, нар. арт. СРСР (з 1949). Брат М. *Дикової.* Любов до театру Д. прищепили актори укр. театр. труп М. *Кропивницького,* О. *Суходольського* та ін. Сценічну діяльність почав 1910 у МХТ. З 1911 працював у 1-й студії МХТ (згодом МХАТ-2) та ін. театрах Москви і Ленінграда (1944—52 — Малий театр, 1952—55 — Моск. театр ім. О. Пушкіна). Поставив спектаклі: «Смерть Тарєлкіна» Сухово-Кобиліна, «Тіні» Салтикова-Щедріна, «Перша Кінна» Вс. Вишневського, «Дівчата нашої країни» Микитенка, «Калиновий гай», «Фронт» (виконував роль Горлова) Корнійчука. Знімався в кіно, де створив образи М. Кутузова («Кутузов»), П. Нахімова («Адмірал Нахімов») та ін. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1947, 1949, 1950.

ДИ́КИЙ ВИНОГРА́Д — види дерев'янистих ліан різних родів родини виноградових. 1) Виноградовник (Ampelopsis). Кущі з простими лопатевими або розсіченими листками і вусиками без розширень на кінцях. Квітки різностатеві, однодомні, у волотевид-

них розгалужених суцвіттях. Бл. 20 видів, поширений у помірній і теплій зонах Пн. Америки й Азії. В СРСР — 4 дикорослі види (3 — на Далекому Сході і 1 — у Таджикистані). В УРСР у культурі як декоративний трапляється виноградовник японський (A. japonica). 2) Дівочий виноград, або дикий виноград (Parthenocissus), представниками якого є Д. в. тригострокінцевий (P. tricuspidata) та Д. в. п'ятилистий (P. quinquefolia), декоративні рослини для балконів, стін, зелених огорож садів та парків. 3) Дикорослі види роду *виноград* (Vitis).

«ДИКІ» — напрям у французькому живописі поч. 20 ст. Див. *Фовізм*.

ДИКІСТЬ — 1) Термін, яким Л.-Г. *Морган* позначив першу епоху в запропонованій ним періодизації історії людського суспільства. Ця епоха передувала *варварству*. Вона починалася з появою людини, характеризувалася відкриттям і застосуванням вогню, лука і стріл і закінчувалася виникненням *гончарства*. Періодизацію Моргана використав Ф. Енгельс у своїй праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави», зазначивши, однак, її умовність. З нагромадженням нових етногр. і археол. даних у неї внесено суттєві зміни. Рад. вчені користуються періодизацією історії первісного суспільства, розробленою на основі праць Ф. Енгельса і В. І. Леніна (див. *Первіснообщинний лад*). У сучас. археол. періодизації Д. відповідають *палеоліт* і *мезоліт*. 2) Переносно — крайній ступінь некультурності.

ДИКОБРА́З (Hystrix) — рід *гризунів* родини дикобразових. Тіло (довж. до 90 см) зверху вкрите твердими строкатими голками довж. до 30 см, голова, боки і черево — жорсткою темно-бурою щетиною. Бл. 6 видів, поширених у Серед. і Пд. Азії, Африці, Пд. Європі. В СРСР (Закавказзі, Серед. Азії та Казахстані) — 1 вид: Д. індійський (H. indica), довж. тіла 70—90 см, маса до 15 кг. Живе в норах. Активний вночі. Живиться рослинною їжею. Раз на рік, навесні, самка народжує 2—5 малят. Тривалість життя — бл. 20 років. М'ясо їстівне. Д. може бути носієм збудників кліщового поворотного тифу. Викопні рештки відомі з олігоценових відкладів Європи.

К. А. Татаринов.

ДИКОВА (Дика) Марія Денисівна (13.XI 1879, Сімферополь — 26.II 1974, Москва) — українська рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1943). Сестра О. Д. *Дикого*. Сценічну діяльність почала 1894 в трупі Г. *Деркача*, працювала в трупі О. *Суходольського* (1898—1918), в театрах Києва, Полтави, 1935—42 — в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Шевченка. Ролі: Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Олена («Глитай, або ж Павук» Кропивницького), Фенька («Республіка на колесах» Мамонтова), Христина Архипівна («Платон Кречет» Корнійчука), Тетяна («Розлом» Лавреньова).

ДИКРОЦЕЛІО́З — гельмінтозна хвороба свійських і диких тварин (зрідка людини). Збудник — трематода Dicrocoelium lanceatum, має плоске, загострене з кінців тіло завдовжки 5—15 мм; поширений майже повсюди. Розвивається гельмінт з участю проміжних живителів — сухопутних молюсків і додаткових — мурашок, проковтуючи яких, тварини заражуються Д. Паразитує в жовчних шляхах печінки й жовчному міхурі, спричиняючи запалення їх. Тварини худнуть, знижують продуктивність і нерідко гинуть. Заходи боротьби: лікування антигельмінтиками, знищування молюсків і мурашок агротех. способами (переорювання пасовищ і засівання їх культурними травами) тощо.

О. О. Шевцов.

ДИКТА́ТОР (лат. dictator, від dicto — диктую, наказую) — 1) В сучас. експлуататорській державі — особа, що має необмежену владу і здійснює одноособове управління. 2) В Стародавньому Римі в період Республіки (5—1-а пол. 1 ст. до н. е.) — особа з необмеженими держ. і військ. повноваженнями, яку призначав *консул* за рішенням *сенату* у виняткових обставинах строком до 6 місяців. У 1 ст. до н. е. відома й безстрокова диктатура, напр., *Сулли, Цезаря* та ін. 3) Переносно — особа, яка диктує, нав'язує свою волю іншим.

ДИКТАТУ́РА (лат. dictatura — необмежена влада) — 1) Д. класу — політичне й екон. панування класу, що полягає в здійсненні контролю в усіх сферах суспільного життя, підкоренні своїй волі суспільства, подоланні опору класів-антагоністів. Здійснення такої Д. забезпечується функціонуванням системи політ. і сусп. орг-цій, установ пануючого класу (механізму Д.). Осн. політ. силою цієї системи є *держава*. Зміст Д. залежить від *волі* класу, що здійснює екон. і політ. панування в даному суспільстві (Д. рабовласників, Д. феодалів, Д. буржуазії, *диктатура пролетаріату*) і визначає завдання, мету і методи Д. 2) *Режим політичний* експлуататорської держави, що характеризується концентрацією влади в руках однієї чи кількох осіб (див. *Авторитаризм, Хунта* тощо), необмеженістю і безконтрольністю влади, яка широко використовує методи насильства і терору. 3) В Старод. Римі — повноваження, влада або час панування *диктатора*, який володів усією повнотою влади.

М. Ф. Орзих.

ДИКТАТУ́РА ПРОЛЕТАРІА́ТУ — політичне панування *робітничого класу* в перехідний період від капіталізму до соціалізму, яке знаходить свій вияв у держ. керівництві суспільством з боку робітн. класу. Розроблена К. Марксом і Ф. Енгельсом і розвинута далі В. І. Леніним ідея Д. п.— головне у вченні *марксизму-ленінізму* про революц. перехід людства від капіталізму до соціалізму. Д. п. історично неминуча, необхідна, оскільки завдання пролетаріату в *соціалістичній революції* не обмежуються взяттям влади, зламом бурж. держ. машини. Осн. завданням Д. п. є утримання нової держ. влади, зміцнення її, придушення опору повалених експлуататорських класів, організація оборони країни, побудова соціалістичного суспільства. Д. п. встановлюється в результаті перемоги пролет. революції, виступає її знаряддям, є продовженням *класової боротьби* в нових істор. умовах і формах. «Диктатура пролетаріату — це класова боротьба пролетаріату, що переміг і взяв у свої руки політичну владу, проти буржуазії, яка переможена, але не знищена, не зникла, не перестала чинити опір, проти буржуазії, яка посилила свій опір» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 38, с. 364—365). У процесі боротьби проти експлуататорів, що чинять опір, робітн. клас вдається до різноманітних засобів політ., воєнного, адм. та екон. примусу залежно від конкретних істор. умов, від масштабів, ступеня і форм опору повалених експлуататорських класів. Однак насильство не вичерпує завдань Д. п. Вона організовує трудящих на боротьбу за ліквідацію експлуатації людини людиною, на будівництво соціалістичного суспільства. «Не в одному насильстві суть пролетарської диктатури, і не головним чином в насильстві. Головна суть її в організованості й дисциплінованості передового загону трудящих, їх авангарду, їх єдиного керівника, пролетаріату. Його мета — створити соціалізм, знищити поділ суспільства на класи, зробити всіх членів суспільства трудящими, відняти грунт у будь-якої експлуатації людини людиною» (там же, с. 373). Після виконання завдань придушення опору повалених експлуататорських класів, ліквідації експлуатації людини людиною, побудови соціалізму Д. п. перестає бути необхідною. Сама ж д-ва Д. п. в процесі соціалістичних перетворень поступово перетворюється на загальнонар. *соціалістичну державу*.

Пануючий робітн. клас може здійснити свою лінію лише тоді, коли він спирається на широку підтримку трудящого селянства, всіх непролет. трудящих мас. Соціально-класовою основою, вищим принципом Д. п. є *союз робітничого класу і селянства* при керівній ролі робітн. класу. Д. п. є особливою формою класового союзу між пролетаріатом, авангардом трудящих, і численними непролетарськими верствами трудящих (див. там же, с. 365). Рамки, широта соціальної бази цього союзу в різних країнах, що стали на шлях соціалістичних перетворень, можуть бути різними. Залежно від конкретних істор. умов у тих чи ін. країнах Д. п. має певну держ. форму. Першою істор. формою Д. п. була *Паризька комуна 1871*. В СРСР Д. п. виступала у формі Рад. «Радянська влада,— підкреслював В. І. Ленін,— є не що інше, як організаційна форма диктатури пролетаріату, диктатури передового класу, який піднімає до нового демократизму, до самостійної участі в управлінні державою десятки і

О. Д. Дикий.

М. Д. Дикова.

В. Димитров-Майстора. Селянська дівчина. Близько 1936. Національна художня галерея в Софії.

Диктофон.

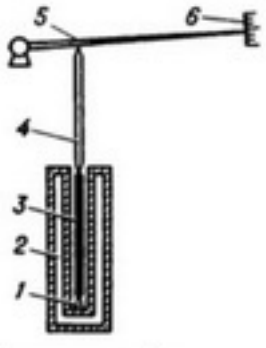

Дилатометрія.
Схема кварцового дилатометра: *1* — тримач зразка; *2* — нагрівник або холодильник; *3* — зразок; *4* — кварцовий стрижень; *5* — важіль-стрілка; *6* — шкала.

десятки мільйонів трудящих і експлуатованих, які на своєму досвіді учаться бачити в дисциплінованому і свідомому авангарді пролетаріату свого найнадійнішого вождя» (там же, т. 36, с. 184). В ряді країн Європи і Азії Д. п. було встановлено у формі народної демократії.

Д. п. є новим типом демократії — *соціалістичної демократії*, демократії для більшості населення. Керівною і спрямовуючою силою в політ. системі Д. п. є марксистсько-ленінська партія, яка здійснює свою політику через парт., держ., профспілкові, молодіжні та ін. орг-ції трудящих.

Літ.: Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И. О диктатуре пролетариата. М., 1978; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1—10. М., 1970—72; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969.

В. І. Куценко.

ДИКТІОКАУЛЬО́З — гельмінтозна хвороба переважно молодняка травоїдних. Збудники — нематоди роду Dictyocaulus. Паразит у бронхах хворих тварин відкладає яйця, що разом з мокротами потрапляють у рот і заковтуються. В кишечнику з них виходять личинки, які виводяться назовні. Тварини заражуються, проковтуючи їх з травою або водою. З кишечника личинки по судинах проникають у легені. Хворі тварини кашляють, тяжко дихають, впадають у коматозний стан і часто гинуть. Заходи боротьби: внутрішньотрахеальна ін'єкція розчину йоду та ін. ліків, інгаляційна дегельмінтизація, ізольоване вирощування молодняка, зміна випасів, виявлення заражених тварин тощо.

О. О. Шевцов.

ДИКТОФО́Н (від лат. dicto — диктую і грец. φωνή — звук, голос, мова) — спеціалізований *магнітофон* для автоматичного записування й відтворювання людської мови. Найпоширеніші Д. (мал.) з магн. записом. Осн. частинами такого Д. є: механізм переміщування звуконосія (магн. стрічки, дроту, диска тощо), магн. головки, підсилювач запису й відтворення звуку, блок електроживлення. На відміну від звичайного магнітофона у Д. звук можна відтворювати на зниженій швидкості, зручній для машинопису або записування від руки. Розрізняють Д. стаціонарні й портативні. Д. застосовують замість стенографування, для записування лекцій, виступів, телефонних розмов, радіопередач тощо.

ДИКУ́ШИН Володимир Іванович [26.VII (8.VIII) 1902, Самара, тепер м. Куйбишев — 12.I 1979, Москва] — радянський вчений у галузі машинобудування, академік АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчив (1928) Моск. вище тех. уч-ще ім. М. Е. Баумана. З 1933 працював в Експериментальному н.-д. ін-ті металорізальних верстатів. Під керівництвом Д. розроблено систему агрегатування верстатів для обробки тіл обертання в автом. лініях. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1951.

ДИ́КЦІЯ (лат. dictio — вимова) — чітка та ясна манера вимовляння слів, складів і звуків. Д.— один з найважливіших елементів мовної культури. Особливе значення має виразна Д. для акторів, читців, співаків, лекторів, пропагандистів. Досконала Д. досягається системою відповідних вправ, що виробляють чисту вимову, правильну *артикуляцію*.

ДИЛАТОМЕ́ТРІЯ (від лат. dilato — розширюю і грец. μετρέω — вимірюю) — розділ фізики, в якому вивчають залежність зміни розмірів тіла під дією зовнішніх умов (т-ри, тиску, електр. і магнітних полів, іонізуючого випромінювання тощо). Прилади, які застосовують у Д., наз. дилатометрами. Найпростіший дилатометр у формі кварцового стрижня (мал.) дає змогу визначити зміну довжини зразка за величиною відхилення кінця стрілки-важеля. Методи Д. широко застосовують при вивченні властивостей речовин у фізиці й *матеріалознавстві*.

ДИЛЕ́МА (грец. δίλημμα, від δίς — двічі і λῆμμα — засновок)— 1) Особливий вид *умовиводу* з умовними та розділювальними *засновками*. Розрізняють конструктивну Д. (ствердна форма) й деструктивну Д. (заперечна форма), кожна з яких може бути простою і складною. В заг. записі складна конструктивна Д. має вигляд: «якщо А, то В; якщо С, то Д; А або С; отже В або Д». 2) Переносно — необхідність вибору між двома можливостями.

ДИЛЕТА́НТСТВО (від італ. dilettante — аматор, дилетант) — захоплення якоюсь галуззю науки або мистецтва без спеціальної підготовки, при поверховому знайомстві з предметом; аматорство.

ДИЛО́ГІЯ (від грец. δίς — двічі і λόγος — слово) — 1) У давньо грецькому театрі драма на два акти. 2) Два композиційно самостійні твори (переважно романи, п'єси), пов'язані між собою єдиним задумом, спільністю персонажів і сюжету. Напр., комедії І. Карпенка-Карого «Суєта» і «Житейське море»; романи О. Гончара «Таврія» і «Перекоп».

ДИМ — одиниця оподаткування в Давній Русі й пізніше, в 14—18 ст., на Україні. Д. ототожнювався з одним г-вом (будинок, двір). Податок, що збирали з Д., називали *подимним*.

ДИМ — аеродисперсна система, що складається з дрібних (розміром 0,1—10 мкм) твердих частинок, завислих у повітрі або інших газах. За походженням Д. буває природним (від лісових пожеж, виверження вулканів тощо) та антропогенним (Д. від спалювання й *піролізу* органічної сировини, хім. реакцій виробничих процесів, Д. для воєнного маскування і сигналізації, інсектицидні Д. для боротьби з шкідниками с. г. та ін.). Д. є найбільшим забрудником атмосферного повітря. Частинки Д. стають центрами конденсації атмосферної вологи, тому в населених місцях з задимленим повітрям часто бувають *тумани*. Шкідливі компоненти Д. можуть спричинити несприятливі зміни в органах дихання і навіть у всьому організмі (загальнотоксичні, мутагенні, тератогенні тощо). В СРСР створено широку мережу заходів боротьби з Д., ефективність яких оцінюється за встановленою в нашій країні гранично допустимою концентрацією (ГДК) шкідливих речовин в атмосферному повітрі. Постановою Ради Міністрів СРСР від 29 травня 1949 р. заборонено введення в експлуатацію об'єктів пром. підприємств, що можуть стати джерелом забруднення атмосферного повітря, якщо вони не обладнані агрегатами для очищення пром. викидів.

Н. Я. Янашева.

ДИМЕДРО́Л — лікарський препарат з групи *антигістамінних засобів*. Має й снотворну дію. Застосовується при *алергічних хворобах* та при деяких захворюваннях центр. нервової системи.

ДИ́МЕР — селище міського типу Вишгородського р-ну Київської обл. УРСР, за 40 км від Києва. 6,6 тис. ж. (1978). Виник 1582. В 1625 у Д. спалахнуло повстання проти феод. і нац.-реліг. гніту, яке жорстоко придушила шляхта. Визволений під час війни 1648—54 від польс.-шляхет. загарбників, Д. став адм. центром *Київського полку*. В 1651 польс.-шляхет. військо, незважаючи на впертий опір, захопило і зруйнувало місто. На поч. 1665 Д. визволили учасники нар. повстання під проводом *Децика*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* місто опинилося під владою Польщі. Димерці брали участь у *Палія повстанні 1702—04*. Після 2-го поділу Польщі (1793) у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу в Д. встановлено в лютому 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (25.VIII 1941—4.XI 1943) в районі села діяли партизан. загони. З 1957 Д.— с-ще міськ. типу.

У селищі з-ди: електромонтажних конструкцій, експериментально-мех. і молочний; пром. комбінат, лісгоспзаг, виробниче відділення райсільгосптехніки, комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. Три заг.-освітні та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 б-ки. У Д. народився історик, архівіст і палеограф І. М. *Каманін*.

ДИМЕТИЛФОРМАМІ́Д, форміл-диметиламін, $(CH_3)_2NCHO$ — безбарвна рухлива рідина; густ. (25° С) 944,5 кг/м³, $t_{пл}$ — 61° С, $t_{кип}$ 153° С. Д. змішується з водою і багатьма органічними розчинниками. Застосовують як розчинник у виробн. поліакрилонітрильного волокна (нітрон, орлон), для виділення *ацетилену* з газових сумішей, розчинення *барвників* при фарбуванні паперу, шкіри, *деревини, віскози,* у виробн. *вибухових речовин*.

ДИМИ́ТРІЙ РОСТО́ВСЬКИЙ (1651—1709) — український і російський письменник, церковний і культурний діяч. Див. *Туптало* Данило Савич.

ДИМИ́ТРОВ Георгій Михайлович [18(30).VI 1882, с. Ковачевці Перницького округу, Болгарія — 2.VII 1949, Барвиха, побл. Москви; похований у спец. мавзолеї в Софії] — діяч болгарського і міжнар. комуністичного і робітн. руху. Н. в сім'ї ремісника. За фахом — робітник-друкар. З 1902 — член Болг. робітн. с.-д. партії (БРСДП), з 1903 — очолюваної Д. *Благоєвим* революц. БРСДП [тісних соціалістів, *тісняків* (т. с.)]. У 1909—23 — секретар революц. Загально-робітн. синдикальної спілки. З 1909 — член ЦК БРСДП (т. с.) [з 1919 — Болг. компартія; БКП (т. с.)]. У 1913—23 — депутат парламенту. За революц. діяльність не раз зазнавав переслідувань. В 1921 — учасник III конгресу Комінтерну й I конгресу Профінтерну, зустрічався з В. І. Леніним; член Виконкому Комінтерну (ВККІ), Центр. ради Профінтерну. Один з керівників *Вересневого антифашистського повстання 1923*. Заочно засуджений до страти, Д. змушений був емігрувати. В еміграції вів роботу по згуртуванню комуністичного і робітнич. руху [член закорд. бюро БКП (т. с.), секретар *Балканської комуністичної федерації*]. В 1933 заарештований у Берліні у зв'язку з провокаційним підпалом фашистами рейхстагу. На *Лейпцігському процесі 1933* викрив злочинну суть фашизму, закликав трудящих світу до згуртування рядів у боротьбі проти нього. Могутній рух протесту в усьому світі, явна неспроможність обвинувачень змусили фашистів звільнити Д. Рад. Союз надав йому громадянство, й 27.II 1934 він прибув до СРСР. У 1935—43 — ген. секретар ВККІ. В 1937—45 — депутат Верх. Ради СРСР. У роки 2-ї світової війни — організатор нац.-визв. боротьби болг. народу проти фашист. загарбників, керівник *Вітчизняного фронту* Болгарії. 6.XI 1945 Д. повернувся на батьківщину. З 1946 — голова Ради Міністрів, з 1948 — ген. секретар БКП. В НРБ встановлено орден Георгія Димитрова, його ім'ям названо м. Димитровград. Ім'я Д. носить комсомол Болгарії, встановлено Димитровські премії за досягнення в галузі науки, техніки, л-ри і мистецтва. В Софії створено будинок-музей Димитрова. В УРСР на честь Д. названо місто Димитров (Донецька обл.), смт Димитрове (Кіровоград. обл.) та ін. Нагороджений орденом Леніна (1945).

Тв.: Съчинения, т. 1—14. София, 1951—55; Избрани произведения, т. 1—8. София, 1972; Укр. перекл. — Народний фронт. К., 1972; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1957.

Літ.: Сохань П. С. Пламенный революционер. К., 1969; Георгий Димитров Пер. с болг. М., 1973.

П. С. Сохань.

ДИМИТРО́В Станке (Стефан; псевд.— Марек; 5.II 1889, м. Дупниця, тепер м. Станке Димитров — 26.VIII 1944, Брянськ) — діяч болгарського робітн. руху. З 1904 — член Болг. робітн. с.-д. партії (тісних соціалістів). З 1922 — секретар окружного к-ту Болг. компартії (тісних соціалістів) у м. Дупниці, депутат Нац. зборів. Брав участь у підготовці *Вересневого антифашистського повстання 1923*. В 1925 емігрував до СРСР, вступив у ВКП(б). З 1932 працював у Болг. секторі ВККІ. В 1935—37 перебував нелегально в Болгарії, 1936—37 — секретар ЦК БКП (т. с.). Під час 2-ї світової війни — один з організаторів збройної боротьби болг. народу проти монархо-фашизму. Загинув в авіакатастрофі. Нагороджений орденом Леніна (1945).

ДИМИ́ТРОВ (1937—57 — Новий Донбас, до 1972 — Новоекономічне) — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Красноармійській міськраді, за 16 км від залізничної ст. Красноармійськ. 59 тис. ж. (1978). Засн. 1911 в зв'язку з будівництвом тут рудника Новоекономічного. Рад. владу встановлено в кін. 1917. З 1965 Д.— місто. Перейменоване на честь діяча болг. і міжнар. комуністичного і робітн. руху Г. М. *Димитрова*. У Д.— виробниче об'єднання «Красноармійськвугілля», в т. ч. три шахти, центр. збагачувальна ф-ка тощо, три будинки побуту. 12 заг.-освітніх, 2 муз. школи, 3 профес.-тех. уч-ща, 4 лік. заклади, в т. ч. 2 лікарні. Палац культури, Палац спорту, 2 клуби, кінотеатр, 35 бібліотек. У місті 1925—65 на шахті № 5/6 працював новатор в організації праці на вугільних шахтах двічі Герой Соціалістичної Праці І. І. *Бридько*.

ДИМИТРОВГРА́Д — місто в Болгарії, на р. *Марицi*. 45,2 тис. ж. (1977). Важливий трансп. вузол. Один з центрів Зх.-Марицького буровугільного басейну. Гол. галузі пром-сті: хім. (азотні, фосфорні та ін. добрива), буд. матеріалів. З допомогою СРСР збудовано хім. комбінат, цементний і шиферний з-ди, кілька великих ТЕЦ. Підприємства харч. пром-сті. Музей соціалістичного будівництва. Д. утворений 1947, названий на честь Г. *Димитрова*.

ДИМИТРОВГРА́Д (до 1972 — Мелекес) — місто обласного підпорядкування Ульян. обл. РРФСР. Пристань на Куйбишевському водосховищі. Залізнична станція. 106 тис. ж. (1979). З-ди: хім. машинобудування та автоагрегатний; льонокомбінат, комбінат тех. сукон, ф-ки — панчішно-шкарпеткова, нетканих матеріалів. Розвинута харч. пром-сть. Н.-д. ін-т атомних реакторів. Ф-т легкої пром-сті Ульяновського політех. ін-ту, маш.-буд., механіко-технологічний та с.-г. технікуми, муз. училище. Утворений 1919. Перейменований на честь Г. *Димитрова*.

ДИМИ́ТРОВЕ — селище міського типу Кіровогр. обл. УРСР, підпорядковане Олександрійській міськраді, за 18 км від залізничної ст. Олександрія. 8,4 тис. ж. (1978). Видобування бурого вугілля (Верболозівський вуг. розріз), брикетна ф-ка, з-д гірського воску, ТЕЦ, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-освітні та музична школи, профес.-тех. уч-ще; лікарня, поліклініка. Будинок культури, клуб, 2 б-ки. Виникло 1947 у зв'язку з освоєнням Семенівсько-Головківського буровугільного родовища, з 1950 має сучасну назву (на честь Г. *Димитрова*).

ДИМИ́ТРОВ-МА́ЙСТОРА Владимир (1.II 1882, с. Фролош, Кюстендильський округ — 29.IX 1960, Софія) — болгарський живописець, нар. художник НРБ (з 1952). Член Болг. компартії з 1946. В 1903—10 навчався в Держ. рисувальному уч-щі в Софії у І. *Мирквички*. Малював картини на теми болг. життя. Твори: «Наречена» (1935), «Селянська дівчина» (бл. 1936), «Сестри» (1936), «Родина» (1938), «Болгарська дівчина» (1952) та ін.

Літ.: Колев Б. Владимир Димитров-Майстора. Пер. с болг. М., 1961.

ДИМІ́НСЬКИЙ Андрій Іванович (1829, с. Борщівці, тепер Могилів-Подільського р-ну Вінн. обл.— 14.I 1905) — український фольклорист і етнограф демократичного напряму. Член Російського геогр. т-ва. Зібрав численні фольклорно-етнографічні матеріали (зб. «Казки та оповідання з Поділля», опубл. 1928). Записані Д. пісні надруковано частково в збірках М. *Драгоманова*, П. *Чубинського* та ін. Багато праць Д. залишилося в рукопису.

О. М. Новицький.

ДИМІ́НСЬКИЙ Йосип Андрійович (1857 — січень 1893, містечко Лисянка, тепер смт Черкас. обл.)— український фольклорист і етнограф демократичного напряму. Син А. І. *Димінського*. Д. належать цінні фольклорно-етнографічні записи, які частково використали А. Кримський та ін. Автор віршів укр., рос. і польс. мовами.

ДИ́МОВ Димитр (25.VI 1909, Ловеч — 1.IV 1966, Бухарест, похований у Софії) — болгарський письменник. Член Болг. компартії з 1946. Літ. діяльність почав 1938 (роман «Поручик Бенц»). У романі «Приречені душі» (1945) викривав реакційну суть католицизму в Іспанії періоду нац.-революц. війни 1936—39. У романі-епопеї «Тютюн» (1951; 2-а ред. 1953) зображено життя Болгарії 30—40-х рр., боротьбу робітників проти тютюнових магнатів. Автор п'єс «Жінки з минулим» (1959), «Винний» (1961), «Перепочинок в Арко Іріс» (1963).

Тв.: Укр. перекл.— Перепочинок в Арко Іріс. К., 1972; Тютюн. К., 1975; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1977—78.

Літ.: Захаржевська В. О. Димитр Димов. К., 1978.

ДИМОРФА́НТ, білий горіх (Kalopanax septemlobum) — дерево родини аралієвих. Росте в мішаних і широколистяних лісах Сх. Азії; в СРСР — у пд. частині Примор'я, на Сахаліні й Курільських о-вах. Неогеновий релікт. Вис. до 30 м; стовбур стрункий, до 0,6 м у діаметрі. Кора на молодих гілках світло-сіра, на старих — темно-коричнева. Молоді стовбури густо вкриті великими плоскими шипами. Крона густа. Листки 5—7-ло-

В. І. Дикушин.

Г. М. Димитров.

А. І. Димінський.

Д. Димов

Дяморфант.
Частина стебла й листки

патеві довгочерешкові. Квітки дрібні, білі, зібрані в кулясті суцвіття. Плоди чорні, ягодоподібні. Має цінну деревину світло-жовтого кольору з золотистим відтінком («білий горіх»), що використовується як буд. матеріал. З насіння одержують зелену фарбу. Декоративне світлолюбне дерево.

ДИМОРФІ́ЗМ (від грец. δίς — двічі і μορφή — форма) — наявність у одного виду рослин чи тварин двох відмінних форм, які, проте, живуть у тій самій місцевості. Д.— окремий випадок *поліморфізму*. Розрізняють статевий і екологічний Д. При статевому Д. жіночі особини за морфофізіол. ознаками відрізняються від чоловічих. Так, у конопель квітки чоловічих особин (плосконі) зібрані в гіллясті, а жіночих (матірки) — в шишкуваті волоті. Достигають вони в різний час. Самці жука-оленя (Lucanus cervus) більші за самок і мають дуже розвинені верхні щелепи; самки шовкопряда-недопарки (Porthetria dispar) значно більші за самців і інакше забарвлені. Д. може проявитись і при зміні поколінь. Напр., у гідроїдів статеве покоління — *медузи*, нестатеве — *поліпи*. З видів екологічного Д. найвідомішим є сезонний Д., при якому в одного виду організмів у різні пори року з'являються дві відмінні форми. Напр., *імаго* ізозоми безкрилої (Philachyptera aptera) весняного покоління безкрилі, літнього — крилаті. Д. може бути зумовлений і характером живлення. Напр., рибоїдні і молюскоїдні форми м'якошкірих черепах роду Amyda мають різної будови щелепи. *О. П. Криштал.*

ДИ́МШИЦЬ Веніамін Еммануїлович [н. 15 (28).IX 1910, Феодосія] — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1937. Н. в сім'ї службовця. В 1945 закінчив Моск. вище тех. училище ім. М. Е. Баумана. В 1931—50 працював на будівництві металург. з-дів: Кузнецького, «Азовсталь», Криворізького, Магнітогорського, Запорізького. В 1950—57 — на відповідальних посадах у рад. органах. У 1957—59— гол. інженер будівництва Бхілайського металург. з-ду в Індії. В 1959—62 — нач. відділу, перший заст. голови Держплану СРСР, міністр СРСР. З 1962 — заст. голови Ради Міністрів СРСР, одночасно 1962 — голова Держплану СРСР. 1962—65 — голова Раднаргоспу СРСР, 1965 — 76 — голова Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР з матеріально-тех. постачання. Член ЦК КПРС з 1961. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1946, 1950.

ДИ́НА (від грец. δύναμις — сила), дин, dyn — одиниця сили в *СГС системі одиниць*, дорівнює силі, яка масі 1 г надає прискорення 1 см/с². 1 дин = 10^{-5} Н (див. *Ньютон*).

ДИНА́МІК (від греч. δυναμικος — сильний) — поширена коротка назва *електродинамічного гучномовця*.

ДИНА́МІКА (від грец. δυναμικός — сильний, δύναμις — сила) — розділ *механіки*, який вивчає рух матеріальних тіл залежно від прикладених до них сил. Пряма задача Д. полягає у визначенні руху за заданими силами, обернена — в знаходженні прикладених сил за відомим рухом. Звичайно під Д. розуміють т. з. класичну Д., яка вивчає рух будь-яких матеріальних тіл зі швидкостями, набагато меншими за *швидкість світла*. Залежно від властивостей об'єкта, рух якого вивчають, Д. поділяють на Д. матеріальної точки, Д. системи матеріальних точок, Д. тіла змінної маси, Д. пружного і пластичного деформівного тіла, Д. рідин і газів (див. *Аеродинаміка, Газова динаміка, Гідродинаміка*). Осн. закони динаміки сформулював І. *Ньютон* 1686 (див. *Ньютона закони механіки*). Рух матеріальних точок і систем у Д. досліджують за допомогою *диференціальних рівнянь* руху, які в заг. випадку можна одержати на основі законів Ньютона, або за допомогою *варіаційних принципів механіки*. Розв'язування окремих задач Д. спрощується при використанні заг. теорем Д., які встановлюють залежність між характеристиками або мірами руху і мірами діяння сил. Виділяють 3 заг. теореми Д. 1) Теорема про зміну кількості руху *(імпульсу)*: зміна кількості руху матеріальної системи за будь-який проміжок часу дорівнює сумі імпульсів усіх діючих на неї зовн. сил. Наслідком цієї теореми є теорема про рух центра мас системи: центр мас системи рухається так, ніби в ньому зосереджена вся маса системи й до нього прикладено всі зовн. сили. 2) Теорема про зміну моменту кількості руху: похідна за часом від суми моментів кількості руху системи відносно будь-якого нерухомого центра дорівнює сумі моментів діючих зовн. сил відносно цього ж центра. 3) Теорема про зміну *кінетичної енергії* системи: зміна кінетичної енергії системи при будь-якому переміщенні дорівнює сумі робіт усіх зовн. і внутр. сил на цьому переміщенні.

Система, рух точок якої обмежений деякими умовами (в'язями), буле невільною. Якщо визначити конфігурацію такої системи за допомогою незалежних між собою узагальнених координат, то при голономних (геом. і інтегровних кінематичних) *в'язях механічних* можна одержати *Лагранжа рівняння* 1-го або 2-го роду. Коли за змінні взяти величини, що визначають стан системи (узагальнені координати та імпульси або їхні функції), можна одержати канонічні рівняння Д. (рівняння Гамільтона). При неголономних (неінтегровних) в'язях для дослідження руху застосовують рівняння Лагранжа 2-го роду з невизначеними множниками, рівняння Аппеля, Чаплигіна тощо. Не всі стани мех. системи, які відповідають математично строгому розв'язанню рівнянь Д. (внаслідок малих збурень у системі, які не враховуються в рівняннях руху та в початкових умовах), бувають в дійсності. Дослідженням впливу збурень на стан системи займається теорія стійкості руху, розроблена в заг. вигляді О. М. *Ляпуновим* та його послідовниками. Крім заг. методів дослідження руху, Д. розглядає й ряд специфічних задач: теорію *гіроскопів*, теорію мех. коливань тощо.

Літ. див. до ст. *Механіка*.

В. А. Лазарян.

ДИНА́МІКА в музиці — сукупність градацій гучності звучання; один із засобів муз. виразності. Осн. види ступенів гучності: піаніссімо (pianissimo, pp) — дуже тихо; піано (piano, p) — тихо, меццо піано (mezzo piano, mp) — помірно тихо; меццо форте (mezzo forte, mf) — помірно голосно, форте (forte, f) — голосно, фортіссімо (fortissimo, ff) — дуже голосно. Поступове посилення звучання — крешендо (crescendo, знак <), послаблення — димінуендо (diminuendo, знак >). Різке динамічне виділення звуку або акорду позначається терміном сфорцандо (sforzando), різноманітними акцентами, словесними визначеннями.

Л. З. Мазепа.

ДИНА́МІКА МАШИН І МЕХАНІ́ЗМІВ — галузь знань про рух машин і механізмів з урахуванням сил, що діють на них; розділ *машин і механізмів теорії*. Основні задачі Д. м. і м.: вивчення впливу зовн. сил, сил тяжіння, сил *тертя* та *сил інерції* на ланки машини (механізму) і встановлення способів зменшення динамічних навантажень, що виникають під час їхнього руху; вивчення режимів руху машин і механізмів під впливом сил, прикладених до їхніх ланок, і встановлення способів, що забезпечують потрібні режими руху. Розв'язуючи першу задачу, вважають за відомі зовн. сили й закони руху ланок. У розрахунках вдаються до методу *кінетостатики механізмів*, за яким способом послідовних наближень визначають близькі до справжніх реакції в кінематичних парах (з'єднанні двох стичних ланок, що допускає їхній відносний рух). Значення реакцій використовують у подальших розрахунках ланок на міцність. При нерівномірному русі ланок у кінематичних парах виникають додаткові динамічні навантаження, які призводять до вібрації ланок, фундаментів тощо. Уникають її раціональним підбиранням мас ланок (зрівноваженням мас механізму). Розв'язуючи другу задачу, використовують метод зведення сил і мас, за яким усі сили і маси вважають прикладеними до однієї ланки — ланки зведення. Розв'язавши рівняння руху і визначивши закон руху ланки зведення, вибирають оптимальне співвідношення сил, мас і швидкостей, яке забезпечує належний режим руху машини (механізму). Якщо, напр., періодичні коливання швидкості ланки зведення, зумовлені періодичною зміною зовн. сил, перевищують допустимі, в машину вводять додаткову деталь — *маховик*, що зменшує амплітуду коливань. У разі неперіодичних коливань, що виникають через

випадкову зміну зовн. сил, використовують регулятори. Д. м. і м. пов'язана з *опором матеріалів*, теорією *пружності*, теорією *коливань*, аналітичною *механікою* та ін. Див. також *Динаміка споруд*.

Літ.: Кореняко А. С. Теория механизмов и машин. К., 1976.

Г. М. Овсієнко.

ДИНА́МІКА ПІДЗЕ́МНИХ ВОД — галузь *гідрогеології*, що вивчає рух підземних вод у гірських породах. Неоднорідність порід ускладнює режим руху цих вод, внаслідок чого він відрізняється від руху, властивого відкритим водотокам (на поверхні Землі). Користуючись методами *гідравліки* та *гідромеханіки*, Д. п. в. дає змогу визначати й прогнозувати швидкість руху, *дебіт*, зміну рівнів і напорів підземних вод у різноманітних природних умовах та в умовах штучних водозаборів, гірничих виробок і гідротехнічних споруд. *А. Є. Бабинець.*

ДИНА́МІКА РАКЕ́Т, ракетодинаміка — наука про закони руху *ракет* у просторі. Теор. основи Д. р. закладено в кін. 19 — на поч. 20 ст. у працях рос. вчених К. Е. *Ціолковського*, І. В. Мещерського та ін. Дальшого розвитку Д. р. набула в працях С. П. *Корольова*, Р. Ено-Пельтрі, Р. *Годдарда* та ін. Особливість руху ракети полягає в тому, що під час польоту її маса змінюється внаслідок згоряння *ракетного палива*. Для забезпечення польоту ракети за заданим законом необхідно мати змогу змінювати в польоті швидкість руху її *центра мас* та орієнтацію осей у просторі. Для цього використовують повітряні й газові рулі, допоміжні *ракетні двигуни* та ін. пристрої керування. В Д. р. виділяють такі розділи: створення теор. основ розв'язування траєкторних задач; вивчення питань стійкості ракет, можливості маневрування й керованості; експериментальне вивчення й дослідження руху ракет. Рух ракети як пружного тіла змінної маси описується рівняннями сил, що визначають рух центра мас під дією зовн. сил; рівняннями моментів, що визначають обертання навколо центра мас під дією зовн. моментів, а також рівняннями пружних деформацій, що визначають деформацію конструкції під впливом прикладеного навантаження. Задачі визначення траєкторій руху базуються, в основному, на застосуванні рівнянь сил, а в задачах стійкості й керованості використовують рівняння сил, моментів і пружних деформацій. Якщо ракету вважати твердим тілом змінної маси, то рівняння пружних деформацій не розглядають. У цьому випадку рівняння руху ракети для довільного, але фіксованого моменту часу t мають вигляд: $m\bar{w} = \bar{F}$ (1), $\dot{\bar{K}}_s = \bar{M}$ (2), де m — маса фіктивного твердого тіла, рівна масі ракети в момент t, $\bar{w}$ — абсолютне прискорення центра мас ракети, $\bar{F}$ — сума всіх сил, прикладених до ракети; $\bar{K}_s$ — похідна кінетичного моменту фіктивного твердого тіла відносно його центра мас, $\bar{M}$ — сума моментів відносно центра мас сил, що діють на ракету. Рівняння (1) і (2) — система динамічних рівнянь просторового руху ракети. Крім цієї системи, розглядають і кінематичні рівняння, що зв'язують переміщення і зміну орієнтації ракети в просторі з її поступальними й кутовими швидкостями. Кінематичне рівняння руху центра мас ракети у векторній формі має вигляд: $\dot{\bar{r}}_0 = \bar{V}_0$ (3), де $\bar{r}_0$ і $\bar{V}_0$ — радіус-вектор і вектор швидкості центра мас відносно певної системи відліку. Кінематичне рівняння обертального руху у векторній формі: $\bar{\omega} = \dot{\bar{\psi}} + \dot{\bar{\upsilon}} + \dot{\bar{\gamma}}$ (4), де $\bar{\omega}$ — вектор кутової швидкості ракети, ψ, υ, γ — відповідно кути рискання, тангажу та крену.

Для розв'язування задач Д. р. застосовують *електронні обчислювальні машини*, використовуючи теорію імовірнісних процесів, *варіаційне числення* тощо.

Літ.: Абгарян К. А., Рапопорт И. М. Динамика ракет. М., 1969; Горбатенко С. А. [та ін.]. Механика полёта. М., 1969; Лебедев А. А., Чернобровкин Л. С. Динамика полета. М., 1973.

Г. І. Андренко.

ДИНА́МІКА СПОРУ́Д, теорія коливань споруд — наука про методи розрахунку споруд та їхніх елементів, що зазнають *коливань* при зовнішніх динамічних діяннях; розділ *будівельної механіки*. Пов'язана зі *статикою споруд* і заг. теорією коливань. У Д. с. розрізняють експериментальні й теоретичні методи розрахунку. Експериментальними методами, використовуючи досліди в натурі й на моделях, досліджують динамічні навантаження (сейсмічні та вітрові коливання, ударну дію рухомих тіл, *вибухи*, *вібрацію* тощо), визначають динамічні характеристики матеріалів і конструкцій (динамічний модуль пружності, границю витривалості, границі міцності й мінливості при значних швидкостях деформування, внутр. тертя та ін.), перевіряють надійність розрахункових схем споруд. Теоретичними методами, враховуючи експериментальні дослідження, визначають амплітуди вимушених коливань (переміщень, внутр. зусиль і напружень), що виникають у споруді від динамічного навантаження, а також частоту і форму власних (вільних) коливань споруди. Розрахункові значення коливань порівнюють з допустимими, зумовленими вимогами міцності й стійкості споруд, а також необхідністю запобігти шкідливому впливові коливань (від вібрації) на здоров'я людини й певні виробн. процеси. Розроблений на основі методів Д. с. динамічний розрахунок дає змогу забезпечувати з мінімальною витратою матеріалів надійність і *довговічність споруд*.

Літ.: Дарков А. В. [та ін.]. Строительная механика. М., 1976.

Г. В. Ісаханов.

ДИНАМІ́ТИ (франц. dynamites, від грец. δύναμις — сила) — пластичні вибухові суміші на основі *нітрогліцерину* сильної розтрощувальної дії. Спосіб застосування нітрогліцерину як вибухової речовини вперше розробили (1853—54) рос. військовий інженер В. Ф. Петрушевський (1829—91) та М. М. *Зінін*. Їхні роботи використав А.-Б. *Нобель* для пром. виробн. Д. (1863). До складу Д. входять: нітрогліцерин (15—90%), желатинований нітроцелюлозою (до 10%), нітрогліколі, нітрат натрію або нітрат калію чи нітрат амонію, пористі речовини, напр. деревне борошно тощо. З одержаної пластичної маси виготовляють патрони у формі циліндрів, вміщених у паперові гільзи. *Вибух* Д., як і інших бризантних вибухових речовин, відбувається внаслідок *детонації*. Д. дуже чутливі до ударів, тертя, полум'я. В СРСР Д. майже не використовують, їх замінюють вибуховими сумішами на основі нітрату амонію (амоніти, детоніти, ігданіти тощо).

В. Л. Павлов.

В. Е. Димшиць.

О. М. Динник.

ДИНАМІ́ЧНА ГЕОЛО́ГІЯ, фізична геологія — галузь *геології*, що вивчає процеси, які відбуваються в надрах Землі та на її поверхні. *Ендогенні процеси* (фазові перетворення речовини Землі, переміщення розплавів гірських порід та ін.) проявляються в різних типах тектонічних рухів, що зумовлюють утворення нерівностей земної поверхні. Заг. результатом *екзогенних процесів* (*вивітрювання* гірських порід, перенесення продуктів руйнування їх водою, льодом, вітром) є нівелювання нерівностей. Осн. енерг. джерела ендогенних процесів — внутр. тепло Землі і гравітація, екзогенних — гравітація та промениста енергія Сонця. Д. г. доводить діалектичний взаємозв'язок усіх геол. явищ і процесів на земній кулі, досліджує їхні безперервні зміни і розвиток. Дослідження закономірностей ендогенних та екзогенних процесів і їхніх наслідків має велике практичне значення, зокрема для з'ясування умов утворення родовищ корисних копалин, вивчення напрямів ефективної боротьби з *ерозією ґрунтів*, *зсувами*, обвалами тощо.

Літ.: Субботин С. И., Наумчик Г. Л., Рахимова И. Ш. Мантия Земли и тектогенез. К., 1968; Бондарчук В. Г. Очерки по региональной тектоорогении. К., 1972; Серпухов В. И. [та ін.]. Курс общей геологии. Л., 1976.

В. Г. Гутерман.

ДИНАМІ́ЧНА МІ́ЦНІСТЬ матеріалів і конструкцій — властивість матеріалів і конструкцій чинити в певних межах опір руйнуванню або помітній зміні форми від діяння динамічних навантажень. Характеристикою Д. м. при повторно-змінних навантаженнях є границя витривалості (втомлюваності) матеріалу, величина якої менша за величину статичної міцності. В разі удару Д. м. характеризується величиною макс. неруйнівного напруження, що виникає у співударних тілах (може бути вища за величину статичної міцності), а також *ударною в'язкістю*. Наявність конструктивно-технологічних концентраторів напружень (отворів, різких переходів форм, місць з неоднорідною струк-

турою матеріалу) значно знижує Д. м. елементів конструкції.

Г. В. Ісаханов.

ДИНАМІ́ЧНА ПСИХОЛО́ГІЯ — узагальнена назва різних напрямів психології, що розглядають психіку як цілісний внутрішній процес. Термін «динамічна психологія» вперше застосував 1918 амер. психолог Р. *Вудвортс* для позначення нового напряму, який виник під впливом волюнтаристської концепції У. *Джемса*. Представники Д. п. розробили динамічний підхід до ряду психічних явищ, які раніше трактувалися як статичні. Вони розглядали реакції організму на зовн. подразник, як складний процес, детермінований внутр. активністю організму, його потребами, які забезпечують вибіркову чутливість організму до стимулів оточення. Пізніше термін «динамічна психологія» почали застосовувати для позначення різних напрямів, що розглядають передусім динамічний аспект психіки — спонукальні мотиви, інтереси, потяги тощо. Д. п. торкається питання про рушійні сили поведінки людини, про «душевну енергію», які трактує як результат дії несвідомих психічних сил. До Д. п. відносять *психоаналіз* З. Фрейда, *гормічну психологію, глибинну психологію,* деякі напрямки *гештальтпсихології* (зокрема теорію динамічного психічного поля К. Левіна), *необіхевіоризм,* теорію інстинктів (К. Лоренц). Д. п. включає й концепції психології особистості, що розглядають особистість як таку, що розвивається сама по собі (Г. Олпорт, Т. Мерфі, А. Маслоу) у відриві від соціально-істор. умов.

С. Д. Максименко.

Динамометр пружинний робочий:
1 — захват-вушко для прикладання зусилля;
2 — корпус із пружним елементом;
3 — циферблат.

ДИНАМІ́ЧНИЙ СТЕРЕОТИ́П — порівняно стійка система тимчасових умовнорефлекторних зв'язків у корі головного мозку. Див. *Стереотип динамічний.*

Дінго

«ДИНА́МО» — найстаріше в СРСР фізкультурно-спортивне т-во. Першу організацію «Д.» створено 1923 в Москві з ініціативи Ф. Е. Дзержинського. З самого початку «Д.» займає провідні позиції щодо організації фізкульт.-масової і спорт. роботи. Підприємства т-ва були піонерами у випуску вітчизн. спорт. знаряддя. Т-во «Д.» стало ініціатором тренування юних спортсменів. В «Д.» культивується понад 50 видів спорту і спортивно-тех. вправ. У спорт. орг-ціях т-ва в УРСР найпоширеніші стрілецький спорт, легка атлетика, плавання, боротьба, футбол. Спортсмени «Д.» зробили значний внесок у досягнення рад. команд на чемпіонатах Європи і світу та в Олімпійських іграх. Зокрема, 89 спортсменів т-ва за період 1952—76 були переможцями, а 46 спортсменів динамівських орг-цій УРСР — переможцями і призерами Олімпійських ігор, з них найвищі олімпійські нагороди завоювали М. *Авілов,* Я. *Железняк,* В. Семенець (велоспорт), О. Баркалов (водне поло), К. *Куришко,* Н. Климова (баскетбол), С. *Новиков,* С. Нагірний (веслування на байдарках), П. Король (важка атлетика). Динамівці, що брали участь в Олімпійських іграх у складі команди СРСР, завоювали 306 медалей, з них 98 золотих. На 1 січня 1979 серед укр. спортсменів-динамівців було 66 засл. майстрів спорту СРСР, 28 засл. тренерів СРСР. Найкращі укр. команди «Д.» — футбольна («Д.» Київ — володар Кубка європ. чемпіонів та Суперкубка Європи, 1975; чемпіон СРСР — 1961, 1966—68, 1971, 1974, 1975, 1977; володар Кубка СРСР — 1954, 1964, 1966, 1974, 1978), збірні команди з дзю-до і самбо, плавання і водного поло, веслування. Керівництво т-вом здійснюється Всесоюзною радою, респ. і обл. організаціями. В 1937 «Д.» нагороджено орденом Леніна.

Ю. М. Теппер.

Динне дерево папайя:
1 — загальний вигляд;
2 — квітка;
3 — плід у розрізі.

ДИНАМОМЕТАМО́РФІЗМ (від грец. δύναμις — сила і *метаморфізм*) — структурні і деякою мірою мінеральні перетворення гірських порід у земній корі, один із видів метаморфізму. Гол. фактор Д.— тиск, що виникає внаслідок тектонічних рухів (динамічний) і від діяння ваги гірських порід (динамостатичний). Залежно від величини тиску Д. проявляється в частковій чи повній перекристалізації порід, іноді з утворенням нових мінералів, або в мех. руйнуванні їх. Д. відбувається гол. чин. у верхніх структурних зонах. На Україні гірські породи — продукти Д. (*кристалічні сланці* та ін.) поширені в межах *Українського щита,* Карпат, Кримських гір та ін. районів.

Р. І. Сіроштан.

ДИНАМО́МЕТР (від грец. δύναμις — сила і μετρέω — вимірюю), силомір — прилад, яким вимірюють величину сили. Розрізняють Д. тягові — для вимірювання однієї сили (тяги) і обертові — для вимірювання пари сил (обертового моменту). Крім того, Д. поділяють на зразкові і робочі (заг. призначення, спеціальні); переносні і стаціонарні; механічні (пружинні, важільні), гідравлічні, електричні та ін. Осн. частинами Д. (мал.) є силова ланка (пружний елемент), що деформується під дією сили, і відліковий пристрій, який реєструє вимірюване зусилля. За допомогою Д. вимірюють зусилля від кількох ньютонів до 1 МН. Застосовують Д. при випробуваннях та експлуатації машин, для вимірювання сили різання або моментів сил, що виникають при обробці металів, м'язової сили тощо. Д. з пишучим пристроєм наз. динамографом, з лічильним або показуючим пристроєм — роботоміром або імпульсиметром. Невеликі зусилля в приладах і мех. системах вимірюють грамометром.

ДИНАМОМЕТРИ́ЧНЕ КО́ЛЕСО — пристрій, яким вимірюють тягове або гальмове зусилля на колесах автомобіля. Являє собою колесо з мех. (пружинним), гідравл. або електр. *датчиком* і записуючим пристроєм. Д. к. можна встановлювати замість звичайного колеса автомобіля.

ДИНА́Р (від лат. denarius — денарій) — 1) Старовинна золота монета країн мусульманського Сходу. 2) Розмінна монета Ірану, дорівнює 1/100 *ріала.* 3) Грошова одиниця Йорданії, поділяється на 1000 *філсів.* Введена з 1.VII 1950. Один Д. йорданський дорівнює 2,955 долара США (1976). 4) Грошова одиниця Іраку, поділяється на 1000 філсів. Введена з 1.IV 1932. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 один Д. іракський дорівнює 2,27 крб. 5) Грошова одиниця Югославії, поділяється на 100 *пара.* За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 100 Д. югославських дорівнюють 3,56 крб. 6) Грошова одиниця Тунісу, поділяється на 1000 *мілімів.* Введена з 1.XI 1958. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 один Д. туніський дорівнює 1,68 крб. 7) Грошова одиниця Кувейту, поділяється на 1000 філсів. Введена з 1.IV 1961. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 один Д. кувейтський дорівнює 2,40 крб. 8) Грошова одиниця Алжірської Народної Демократичної Республіки, поділяється на 100 *сантимів.* За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 100 Д. алжірських дорівнюють 17,57 крб. 9) Грошова одиниця Народної Демократичної Республіки Ємен, поділяється на 1000 філсів. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 один Д. єменський дорівнює 1,94 крб.

ДИНА́РСЬКЕ НАГІ́Р'Я — на Балканському п-ові, в Югославії й частково Албанії. Довж. бл. 650 км, шир. до 230 км. Вис. до 2692 м, г. Єзерця. Зх. частина складається з вапняків, дуже поширений *карст*; східна— зі сланців і пісковиків. Родовища заліз. руди, марганцю, сурми, хрому та ін. На Зх. переважають чагарникові зарості, на Сх.—ліси (дуб, бук, сосна). Розвинуті тваринництво (на Зх.) й землеробство (на Сх.). На Д. н.— нар. парки Дурмитор, Плитвицькі озера та ін.

ДИНА́РСЬКИЙ АНТРОПОЛОГІ́ЧНИЙ ТИП — один з антропологічних типів (балканський варіант) балкано-кавказької раси, що входить до складу великої *європеоїдної раси.* В 1902 франц. антрополог Й. Денікер визначив динарську, або адріатичну, расу з підадріатичним варіантом. Рад. антропологи виділення динарської раси вважають безпідставним, оскільки її ознаки повністю вкладаються в комплекс ознак європеоїдної раси. Для Д. а. т. властиві високий зріст (168—173 см), *брахікефалія,* темне витке або пряме волосся, сильний розвиток третинного волосяного покриву, високе й вузьке обличчя, темні очі, прямий виступаючий ніс. Д. а. т. дуже поширений серед населення сх. узбережжя Адріатичного м., пн.-зх. частини Балканського п-ва, Тіролю, серед багатьох етнічних груп Югославії (чорногорці, серби, македонці, пн. албанці). Риси Д. а. т. помітні й серед прикарпатсько-слов'янського населення, серед чехів, словаків, українців Карпат.

Г. П. Зіневич.

ДИ́НАС [від назви скелі Дінас в Уельсі (Великобританія)] — вогнетривкий матеріал, що складається переважно з кремнезему (понад 93%). Виготовляють Д. з подрібнених кварцових порід

(кварцитів, кварцу та ін.), вогнетривкість яких не менша за 1750° С, а також вапняної або ін. в'яжучої речовини (2—3%) та добавок (напр., сульфітно-спиртової барди, розчинного скла). Міцність на стиск Д. 15—50 МПа, густина 2,3—2,5 г/см³, вогнетривкість 1680—1730° С, пористість 8—12%. Вводячи в суміш вигоряючі добавки (антрацит, коксик), одержують легковагий Д. з пористістю понад 50%. До спец. видів Д. належать динасохроміт, динасоциркон та динасокарборунд. Д. використовують при спорудженні мартенівських, коксових, скловарних та ін. пром. печей.

ДИНА́СТІЯ (грец. δυναστεία — влада, панування) — 1) Ряд монархів з одного й того самого роду (сім'ї), які змінюють один одного на троні за правом успадкування (напр., Романови в Росії, Ягеллони в Польщі, Габсбурги в Австро-Угорщині та ін.). 2) Переносно — кілька поколінь одної родини — видатних майстрів певної справи (робітн. Д., хліборобська Д. тощо).

ДИ́НГО (Canis dingo) — ссавець родини *собачих*. Поширений в Австралії, де є єдиним представником ряду *хижих звірів*. Довж. тіла 90—110 см, голова велика, морда тупа. Забарвлення переважно руде, трапляються чорні, білі й плямисті Д. Полює вночі або смерком. У виплоді 4—6 щенят. Завдає великої шкоди, знищуючи багато пром. і свійських тварин, особливо овець. Д. вважають здичавілим свійським собакою, завезеним з о-вів Малайського архіпелагу.

ДИ́НКА (самоназва — дженг) — народ, який живе в пд. частині Республіки Судан. Заг. чисельність — 1,9 млн. чол. (1977, оцінка). Мова належить до пн.-зх. групи *ніло-сахарських мов*. Більшість Д. зберігає давні місцеві вірування, частина — християни. Осн. заняття — скотарство, а також мотичне землеробство. Незначна частина працює на плантаціях і в промисловості.

ДИ́ННЕ ДЕ́РЕВО (Carica) — рід дерев з родини папаєвих. Бл. 40 видів, що ростуть переважно в тропічній смузі Америки. Найпошир. Д. д. папайя (С. papaja) вис. 4—6 м; відоме лише в культурі. Стовбур мало гіллястий, на його верхівці зібрані пучками великі, довгочерешкові, пальчасторозсічені листки. Квітки жовтувато-білі, чоловічі — у волотевидних суцвіттях, жіночі — сидять безпосередньо на стеблах; поряд з одностатевими квітками іноді розвиваються й двостатеві. Плоди їстівні, формою і будовою схожі на диню; містять пепсиноподібну речовину — папаїн, що розщеплює білки. Папаїн сприяє травленню, викликає швидкий ріст ушкоджених тканин; застосовується в медицині для лікування ран і при шлункових захворюваннях, а також у косметиці.

ДИННИК Олександр Миколайович [19 (31).I 1876, Ставрополь — 22.IX 1950, Київ] — рад. вчений у галузі механіки й теорії пружності, акад. АН УРСР (з 1929), акад. АН СРСР (з 1946), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1943). Закінчив (1899) Київ. ун-т. Викладав у вузах Києва, Новочеркаська, Дніпропетровська та ін. З 1941 — керівник відділу теорії пружності Ін-ту гірничої механіки АН УРСР (з 1946 — відділ у складі Ін-ту механіки АН УРСР). Д.— засновник наук. школи з теорії пружності на Україні. Осн. праці присвячені дослідженню арок, стрижнів та ін. елементів споруд, вивченню стійкості і коливань пластин, мембран і оболонок, розробленню теорій анізотропного середовища, шахтних підйомних канатів, гірничого тиску тощо. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Портрет с. 349.

Тв.: Избранные труды, т. 1—3. К., 1952—56.

Літ.: Гришкова Н. П., Георгиевская В. В. Александр Николаевич Динник. К., 1956.

ДИНОЗА́ВРИ (Dinosauria) — надряд викопних мезозойських плазунів підкласу *архозаврів*. Були представлені переважно велетенськими, рідше дрібними (завдовжки до 1 — понад 30 м, масою до 40 т) тваринами. Більшість рослиноїдних Д. мала захисні пристосування (кісткові панцирі, шипи, роги тощо). Д. поділяють на 2 ряди: ящеротазові — хижі (двоногі целурозаври, карнозаври) і рослиноїдні (чотириногі бронтозаври, *диплодок* та ін.) форми та птахотазові — виключно рослиноїдні форми (двоногі *ігуанодонтові* та ін. і чотириногі *стегозаври, анкілозаври,* цератопси). Викопні рештки Д. трапляються на всіх материках; в СРСР — гол. чин. на тер. Казахстану, а також Таджикистану, Киргизії, України (в крейдяних відкладах Криму). Вивчення Д. має значення для з'ясування питань еволюції хребетних.

В. І. Таращук.

ДИНОЦЕРА́ТИ (Dinocerata) — ряд викопних архаїчних копитних *ссавців*. Існували в палеоценову й еоценову епохи палеогенового періоду в Пн. Америці й Азії. Серед Д. були форми, різні за розмірами,— від невеликих, менших за тапіра (див. *Тапірові*), до дуже великих, висота яких у холці перевищувала 2 м. Череп деяких пізніх Д. мав рогоподібні вирости (до 3 пар) або великі здуття на носовій частині. Головний мозок дуже малий. Будова зубів Д. протягом їхнього розвитку змінювалася у бік пристосування до рослиноїдного типу живлення. Виникли Д., ймовірно, від комахоїдних ссавців.

О. Л. Короткевич.

ДИ́НЯ (Melo) — рід однорічних трав'янистих рослин родини *гарбузових*. Стебло довге, лазяче, з черговими опушеними листками на довгих черешках і вусиками в пазухах листків. Квітки одностатеві, рідше двостатеві, комахозапильні. Плід — багатонасінна несправжня ягода (гарбузина) різної форми, жовтого або зеленкуватого кольору масою 1—3 кг. Д. походить з Серед. і Малої Азії. В роді Melo виділяють 15 видів (за ін. джерелами — сортотипів). До найкращих за якістю плодів культур. видів Д. належать M. chandalac — найскороспіліші Д., з соковитим середньоцукристим м'якушем; M. adana — середньоспілі, середньосолодкі; M. cantalupa — середньоспілі, зі щільним, ароматним м'якушем. Більшість сортів Д. на Україні належать до виду M. adana. У культурі Д. найпошир. в Китаї, Індії, Пд. Європі, США. В СРСР її культивують у Казахстані, республіках Серед. Азії, Нижньому Поволжі, на Кавказі, в Молдавії, на Україні — переважно в районах Степу. М'якуш її плодів багатий на цукри (7—18%), вітамін С (11—40 мг%), пектини, фолієву к-ту тощо. Споживають плоди свіжими і в'яленими; з них виготовляють динний мед (бекмес), повидло, варення, цукати тощо. Насіння містить харчову олію. Урожайність до 100—150 ц/га, в передових г-вах Степу — до 350 ц/га. На Україні поширені такі сорти Д.: у Степу — Українка 320, Колгоспниця 593, Подарунок 4, Ліводія, Керченська 4, Козачка 244; в Лісостепу та Поліссі — Харківська рання, Новинка Дону, Колгоспниця 593.

Літ.: Чернетченко В. С. Кавуни, дині, гарбузи. Х., 1954; Справочник по овощеводству и бахчеводству. Донецк, 1971; Баштанництво. К., 1972.

Д. Є. Лук'яненко.

Динозаври:
1 — анатозавр;
2 — стегозавр;
3 — тарбозавр.

ДИПІ́НТІ (італ. dipinti — розписані, розмальовані) — написи фарбою на різних давніх речах (здебільшого — керамічному посуді), які в *епіграфіці* й *палеографії* відрізняють від *графіті* й вирізьблених на камені лапідарних написів. Численні Д. знаходять на Пд. України, зокрема на посудинах античної епохи (римських *амфорах* перших ст. н. е.).

ДИПІРАМІ́ДА (від грец. δίς — двічі й *піраміда*) — *многогранник*, складений з двох однакових пірамід, що мають спільну основу; проста форма в кристалографії. Залежно від форми цієї основи розрізняють Д. тригональні (в основі — трикутник), тетрагональні (мал.), ромбічні та інші.

ДИПЛЕ́ВРУЛА (від грец. δίς — двічі та πλευρά — сторона, бік) — двобічносиметрична (білатеральна) личинка *голкошкірих*. Д. шляхом складного *метаморфозу* перетворюється на другу личинкову стадію, яка в різних класів голкошкірих різна, зокрема у морських зірок — біпінарія, у голотурій — аурикулярія, у морських їжаків — ехіноплутеус, у офіур — офіоплутеус. Всі вони зберігають білатеральну симетрію. Іл. с. 352.

Диня:
1 — частина гудини;
2 — маточкова квітка;
3 — тичинкова квітка;
4 — плід.

ДИПЛОДІО́ЗИ — хвороби рослин, спричинювані паразитичними грибами з роду Diplodia, що належать до групи т. з. *незавершених грибів*. На Україні поширені Д. винограду, конопель і кукурудзи. При Д. винограду на плодах з'являються чорні чи бурі плями, ягоди темніють, набуваючи майже чорного з синюватим відтінком забарвлення. Заходи боротьби. Обприскування 1%-ною бордоською рідиною, яке за 20—30 днів до збирання врожаю припиняють. Збираючи врожай,

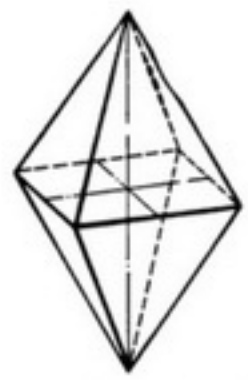

Тетрагональна **дипіраміда.**

уражені грона знищують. Д. конопель характеризується появою на стеблах (наприкінці вегетації) плям, на яких розсіяні чорні крапчасті пікніди. Заходи боротьби. Знищення залишків урожаю. При Д. кукурудзи уражуються качани, стебла, листя та корені. На качанах з нижнього кінця утворюється суцільний ватоподібний наліт міцелію (*грибниці*) гриба. На стеблах ураження виникають переважно на нижніх вузлах і часто спричинюють переломи їх. На листках утворюються видовжені пурпурні чи коричневі плями. Заходи боротьби. Протруювання зерна, просушування качанів та протруювання їх *фунгіцидами*. Знищення решток врожаю, глибока оранка. Вирощування стійких до Д. сортів.

ДИПЛОДО́К (Diplodocus) — рід вимерлих велетенських (до 27 м) рослиноїдних ящеротазових *динозаврів*. Мали порівняно невелику голову, дуже довгі шию і хвіст, масивний тулуб. Задні ноги були

Скелет диплодока.

набагато довші за передні, хребці в тазовому відділі зрощені між собою. Значну частину життя перебували у воді. Викопні рештки знайдено у верхньоюрських відкладах Пн. Америки.

В. І. Таращук.

ДИПЛО́ЇД (від грец. διπλόος — подвійний та εἶδος — вигляд) — організм, клітини тіла якого мають подвійний (диплоїдний — $2n$) набір *хромосом* (див. *Каріотип*). Виникає Д. після злиття *гамет*. Див. також *Гаплоїд*.

ДИПЛОКО́КИ (Diplococcus) — рід бактерій родини Lactobacteriaceae. Д.— грампозитивні (див. *Грама метод*), нерухливі, неспороносні *анаероби* або умовні *аероби*. Клітини Д. переважно неправильно кулястої форми, видовжені, ланцетовидні, іноді поєднані в пари. В роді лише один вид — D. pneumoniae, що має понад 80 серотипів. Д. спричинюють крупозне запалення легень. Грамнегативні Д. бобовидної форми виділені в рід Neisseria родини Neisseriaceae.

Є. І. Квасников.

ДИПЛОКО́КОВА ІНФЕ́КЦІЯ МОЛОДНЯКА́, диплококова септицемія — інфекційна хвороба телят і ягнят, рідше поросят, лошат та ін. Збудник — Diplococcus septicus. Джерело інфекції — хворі тварини. Зараження відбувається через шлунково-кишковий тракт і дихальні шляхи. Сприйнятливі й дорослі тварини після родів. У молодняка хвороба протікає з ознаками зараження крові, у дорослих — запалення матки і молочної залози. Д. і. м. призводить до загибелі молодняка і зниження продуктивності тварин. Заходи боротьби. Хворих ізолюють і лікують сироватками; додержання зоогігієнічних умов утримання і годівлі молодняка.

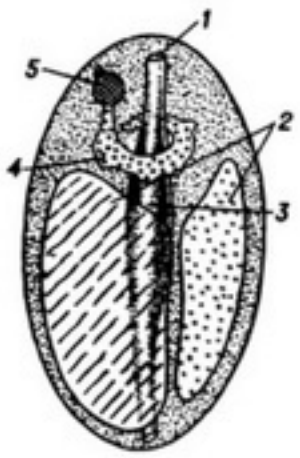

Диплеврула: *1* — рот; *2* — задні целоми; *3* — кишечник; *4* — середній целом; *5* — передній целом.

ДИПЛО́М (франц. diplôme, від грец. δίπλωμα — лист, складений удвоє) — 1) Офіційний документ про закінчення вищого чи середнього спец. навчального закладу, про присвоєння вченого ступеня чи звання. 2) Документ, що засвідчує право орг-ції чи особи на виконання певної дії (напр., на ведення торгівлі). 3) Нагорода для відзначення окремих осіб і колективів за досягнення в соціалістичному змаганні, за успіхи у конкурсах, фестивалях, виставках тощо.

ДИПЛОМА́Т (франц. diplomate) — 1) Службова особа, що працює у відомстві (міністерстві) закордонних справ і уповноважена урядом вести роботу по здійсненню офіційних зносин з ін. д-вами, міжнар. орг-ціями. Д. присвоюють *дипломатичні ранги*. Вони користуються *дипломатичними привілеями та імунітетами*. 2) Переносно — особа, яка вміло, тонко, тактовно діє в стосунках з іншими.

ДИПЛОМА́ТИКА (від *диплом*) — допоміжна (спеціальна) історична дисципліна, що вивчає походження, форму і зміст актових джерел (офіційних і приватних) для встановлення їхньої автентичності, часу складання тощо; галузь *джерелознавства*. Д. як система прийомів і методів перевірки вірогідності актів на землю, майно, на привілеї виникла в епоху середньовіччя. В 15—17 ст. в Європі, в т. ч. в Росії й на Україні, прийоми Д. використовувалися переважно для експертизи судових актів. У дореволюц. період в Росії Д. займалися Д. М. Мейчик, С. Г. Саларєв, О. С. *Лаппо-Данилевський*, М. П. *Лихачов*; на Україні — Є. О. Болховітінов, І. М. *Каманін*; у рад. час — С. Н. Валк, А. А. Шилов, Л. В. *Черепнін*, С. М. Каштанов, у т. ч. на Україні — А. О. Введенський.

В. І. Стрельський.

ДИПЛОМАТИ́ЧНА МІ́СІЯ — *дипломатичне представництво*, очолюване посланником або постійним повіреним у справах. Д. м. вважається також направлення в будь-яку країну окремої особи або делегації для виконання спец. одноразового дипломатичного доручення свого уряду; права і обов'язки глави і членів такої місії визначено, зокрема, міжнар. конвенціями. Див. *Дипломатичні привілеї та імунітети*.

ДИПЛОМАТИ́ЧНА МО́ВА — 1) Мова дипломатичних відносин та *договорів міжнародних*. В наш час немає обов'язкової Д. м. За заг. правилом, органи зовн. відносин використовують свою нац. мову. За незначними винятками, двосторонні міжнар. договори, а також багатосторонні договори з обмеженою кількістю учасників укладаються мовами сторін. Після *другої світової війни 1939—45* постійно зростає роль рос. мови як дипломатичної. В міжнар. орг-ціях і на конференціях вживання мов регулюється їхніми правилами процедури, в яких мови діляться звичайно на офіційні (ними складаються всі важливі дипломатичні документи) та робочі (ними ведуться дебати, складаються проекти тощо). *Генеральна Асамблея ООН* має 6 офіц. і робочих мов: рос., китайську, англ., франц., іспанську та арабську (останню — тільки в гол. к-тах). Багатосторонні міжнар. договори, особливо заг. характеру, а також ті, що приймаються в рамках або під егідою ООН, мають *автентичні тексти*, як правило, офіц. мовами ООН. 2) Сукупність спец. термінів і словосполучень, що становлять дипломатичний словник (напр., *агреман, реторсії*, статус кво тощо).

В. І. Євінтов.

ДИПЛОМАТИ́ЧНЕ ПРЕДСТАВНИ́ЦТВО — зарубіжний орган зовнішніх зносин однієї держави на території іншої. Утворюється в результаті встановлення між д-вами дипломатичних відносин на рівні посольства (очолюється послом) або дипломатичної місії (очолюється посланником чи повіреним у справах). Посли і посланники акредитуються при главах д-в; повірені у справах — при міністрах закордонних справ. Крім глави, до складу Д. п. входять члени дипломатичного, адм.-тех. та обслуговуючого персоналу. Д. п. користується дипломатичними привілеями та імунітетами. Осн. функціями Д. п. є: представництво акредитуючої д-ви в державі перебування; захист у д-ві перебування інтересів своєї д-ви та її громадян; сприяння розвиткові дружніх відносин та екон., культур. і наук. зв'язків між обома д-вами; ведення переговорів з урядом д-ви перебування; консульські функції (див. *Консульські установи*). В СРСР діє Положення про дипломатичні і консульські представництва іноземних д-в на тер. СРСР від 23.V 1966. Особливістю Д. п. СРСР є наявність у їхньому складі торг. представництва, що зумовлюється монополією зовн. торгівлі в СРСР.

К. С. Забігайло.

ДИПЛОМАТИ́ЧНИЙ АГЕ́НТ — у *міжнародному праві* й дипломатичній практиці загальне найменування дипломатичних представників держав і членів персоналу *посольств* і *дипломатичних місій*. В СРСР Д. а.— також службова особа МЗС СРСР, яка постійно перебуває в деяких великих містах і портах, де є значна кількість іноземців, або в місцях їхнього транзитного проїзду. У функції Д. а. в цьому випадку входять в осн. підтримка зносин з іноземн. консульськими представниками, нагляд за виконанням місц. владою законів про іноземців, видача й візування відповідних документів, сприяння дипломатичним представникам в країні їхнього перебування. Д. а. вважають і офіц. представників д-в на міжнар. конференціях, глав і членів спец. місій.

ДИПЛОМАТИ́ЧНИЙ КО́РПУС — сукупність глав закордонних *дипломатичних представництв*, акредитованих у даній країні. В широкому розумінні Д. к.— усі дипломатичні працівники представництв, а також члени їхніх сімей. Д. к. користується *дипломатичними привілеями та імунітетами*, а

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

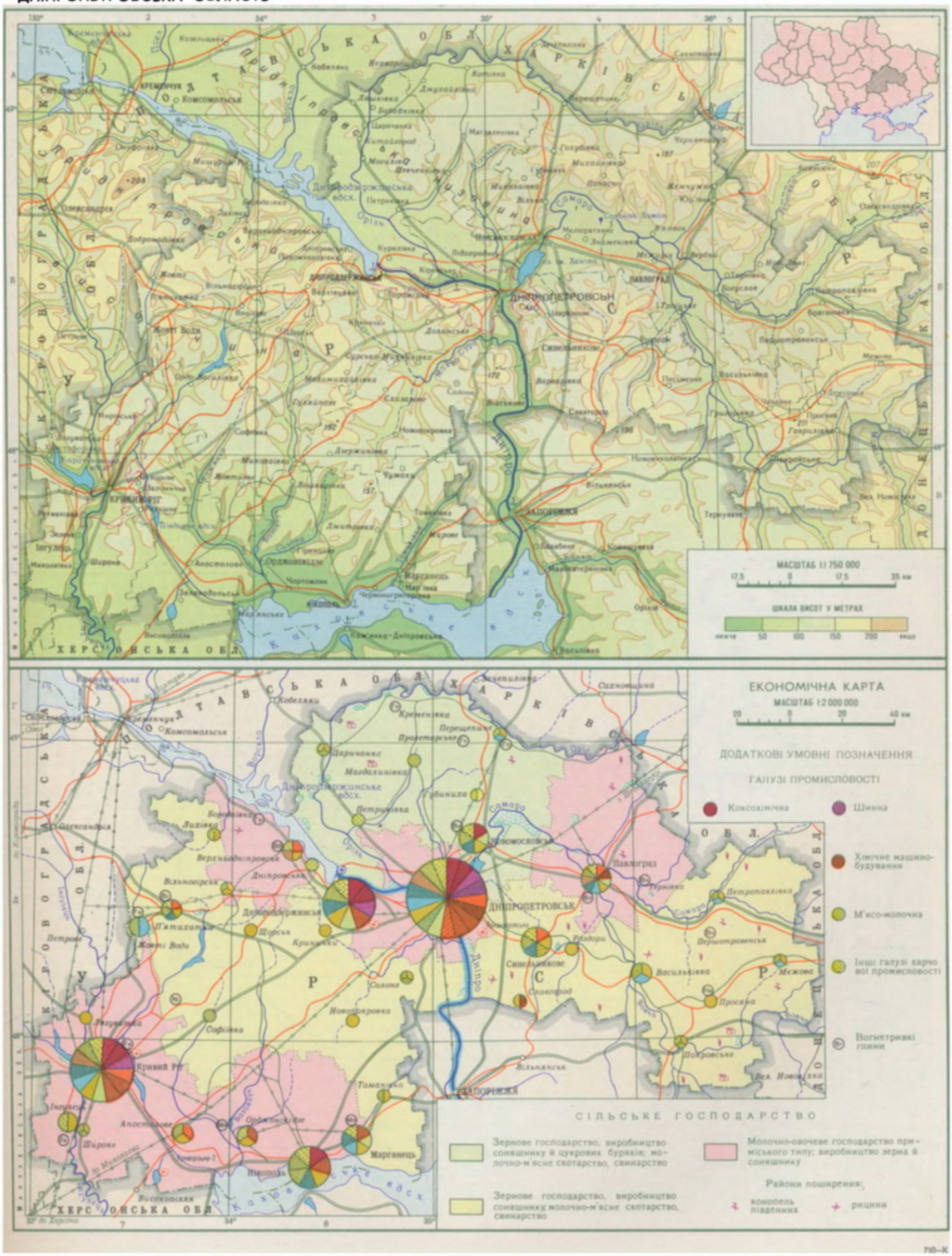

710—К

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

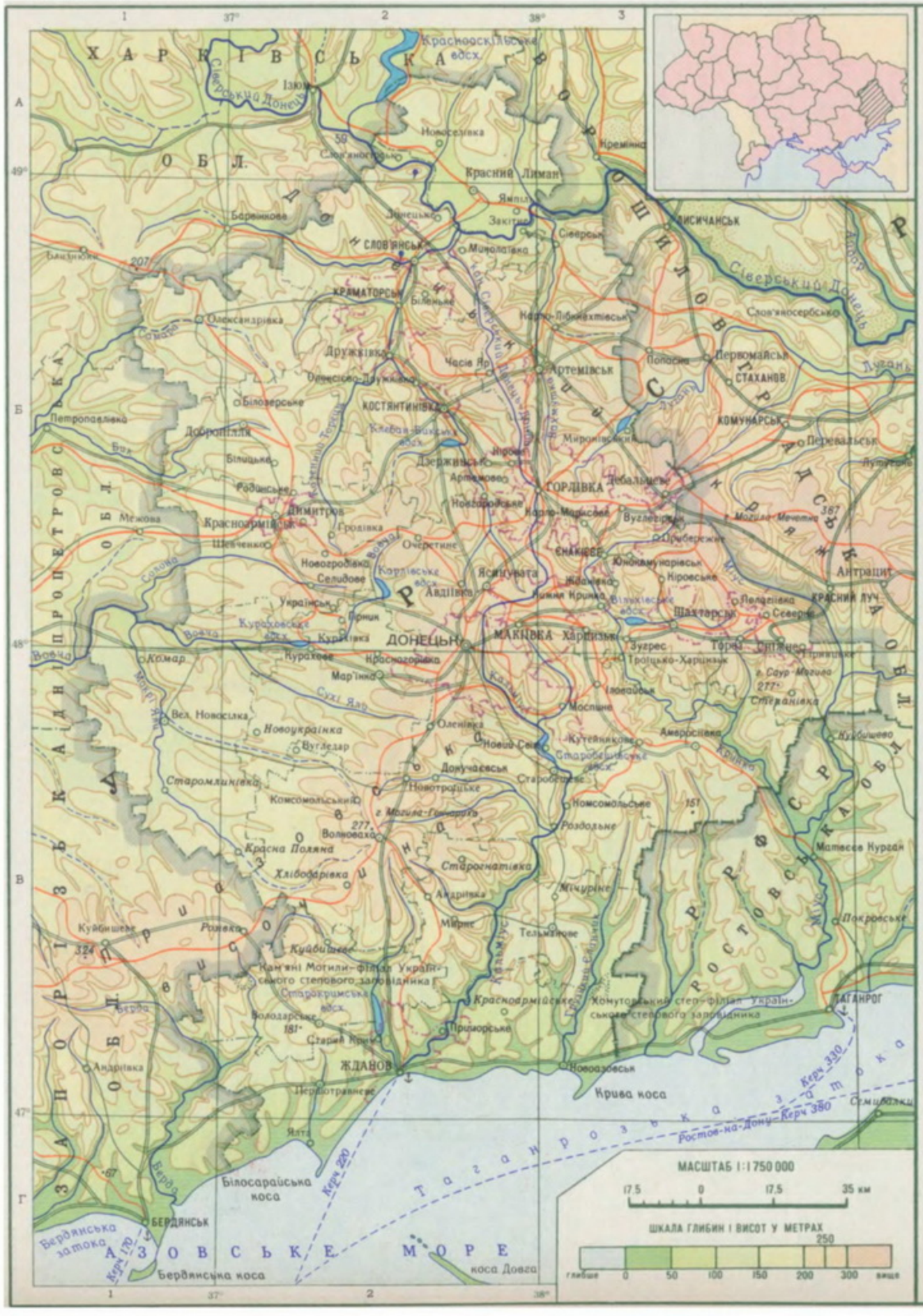
ХАРКІВСЬКА обл.
ДНІПРОПЕТРОВСЬКА обл.
ЗАПОРІЗЬКА обл.
ДОНЕЦЬКА обл.
ВОРОШИЛОВГРАДСЬКА обл.
РОСТОВСЬКА обл. РРФСР
Ізюм
Красноосківське вдсх.
Сіверський Донець
Новоселівка
Красний Лиман
Кремінна
Лисичанськ
Слов'янськ
Краматорськ
Олександрівка
Дружківка
Часів Яр
Олексієво-Дружківська
Костянтинівка
Артемівськ
Попасна
Первомайськ
Стаханов
Слов'яносербськ
Луганськ
Білозерське
Добропілля
Клебан-Бикський вдсх.
Комунарськ
Перевальськ
Торлівка
Дебальцеве
Родинське
Димитров
Гродівка
Красноармійськ
Межова
Шевченкове
Очеретине
Новгородське
Карло-Марксове
Вуглегірськ
Прибережне
Єнакієве
Південне
Ясинувата
Авдіївка
Карлівське вдсх.
Селидове
Донецьк
Курахівське вдсх.
Курахівка
Красногорівка
Мар'їнка
Українськ
Торецьке вдсх.
Шахтарськ
Лозівське
Нижня Кринка
Кіровське
Антрацит
Красний Луч
Макіївка
Харцизьк
Зугрес
Торез
Троїцько-Харцизьк
Іловайськ
Моспине
Кутейникове
Амвросіївка
Старобешівське вдсх.
Старобешево
Новий Світ
Докучаєвськ
Новотроїцьке
Комсомольське
Роздольне
Старомлинівка
Комсомольський
Вел. Новосілка
Новоукраїнка
Вугледар
Оленівка
Волноваха
Красна Поляна
Хлібодарівка
Старогнатівка
Андріївка
Мічурине
Мирне
Тельманове
Покровське
Матвєєв Курган
Куйбишеве
Розівка
Кам'яні Могили – філія Українського степового заповідника
Старокримське вдсх.
Володарське
Старий Крим
Приморське
Красноармійське
Хомутовський степ – філія Українського степового заповідника
Таганрог
Ялта
Білосарайська коса
Бердянськ
Бердянська затока
Бердянська коса
коса Довга
Крива коса
Новоазовськ
Сєдове
Сніжне
Торецько-Харцизьк Торез
Куйбишеве
Кринка
Матвєєв Курган
Покровське
Таганрог
Ростов-на-Дону – Керч 390
Керч 330
Керч 220
Керч 170
Таганрозька затока
Азовське море
Сиваш
Молочна
Вовча
Берда
Кальміус
Грузький Єланчик
Самара
Луганська
Лугань
Сухі Яли
Мокрі Яли
Кринка
Мокра Волноваха
Кальчик
Мангуш
Кам'янська
Ялтинська
Ялтинська
Ялтин

також *екстериторіальністю*. Від імені Д. к. виступає *дуайєн*. Міжнар. практика допускає колективні виступи Д. к. в церемоніальних (протокольних) питаннях. Колективні виступи Д. к. з ін. питань неправомірні.

ДИПЛОМАТИ́ЧНИЙ КУР'Є́Р — співробітник відомства закордонних справ, якому доручається перевезення дипломатичної пошти. Д. к. користується недоторканністю; перебуває під захистом д-в, через територію яких проїжджає. В СРСР це передбачено Положенням про дипломатичні й консульські представництва іноземних д-в на тер. СРСР від 23.V 1966. Під час виконання службових обов'язків Д. к. забезпечується дипломатичним паспортом з дипломатичними *візами* країн, у які він направляється, та кур'єрськими листами на дипломатичну пошту, оформленими відповідно до встановленого для кожної країни порядку.

ДИПЛОМАТИ́ЧНИЙ СОЮЗ РАДЯ́НСЬКИХ РЕСПУ́БЛІК — єдиний фронт рад. республік для дипломатичної боротьби проти спільних дій імперіалістичних держав, з якими вони виступили проти РРФСР та інших рад. республік на *Генуезькій конференції 1922*. Д. с. р. р. було створено рад. республіками з ініціативи РРФСР. Політбюро ЦК КП(б)У 23.I 1922 в постанові про Генуезьку конференцію висловилось за єдиний дипломатичний фронт рад. республік. 22.II 1922 на нараді в Москві повноважні представники РРФСР, УРСР (представник від УРСР — Г. І. Петровський), Аз. РСР, БРСР, Бухарської Нар. Рад. Республіки, Вірм. РСР, Груз. РСР, Далекосхід. Республіки, Хорезмської Нар. Рад. Республіки підписали протокол про передачу на Генуезькій конференції Рад. Росії представництва і захисту інтересів усіх рад. республік. Д. с. р. р. відіграв важливу роль у підготовці й створенні в грудні 1922 Союзу РСР.

М. К. Михайловський.

ДИПЛОМАТИ́ЧНІ ПРИВІЛЕ́Ї ТА ІМУНІТЕ́ТИ — права і переваги, що надаються державою перебування іноземним *дипломатичним представництвам*, їхнім главам і співробітникам для забезпечення нормального здійснення покладених на них функцій. Д. п. та і. передбачено Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 (див. *Віденські конвенції 1961 і 1963*), яка поділяє Д. п. та і. на три групи: ті, що стосуються приміщення представництва; роботи представництва; особисті Д. п. та і. глави і персоналу представництва. Приміщення представництва, майно, що є в них, а також архіви, документи, офіц. кореспонденція, засоби пересування представництва користуються імунітетом від обшуку, реквізиції, арешту і будь-яких виконавчих дій країни перебування. Д-ва перебування дозволяє й охороняє вільні зносини представництва для всіх офіц. цілей. Глави представництва, члени дипломатичного персоналу представництва й їхні сім'ї користуються особистою недоторканністю й недоторканністю їхньої приватної резиденції, імунітетом від кримінальної *юрисдикції*, звільняються від податків, митного огляду тощо. Конвенція про спец. місії 1969 визначає Д. п. та і. для делегацій та їхніх членів на міжнар. конференціях. Конвенція про привілеї та імунітети ООН 1946 визначає відповідні Д. п. та і. службовим особам ООН; Конвенція про привілеї та імунітети *спеціалізованих установ ООН* 1947 — зазначеним установам, представникам д-в в органах і на конференціях цих установ.

К. С. Забігайло.

ДИПЛОМАТИ́ЧНІ РА́НГИ — персональні звання, що їх присвоюють дипломатичним представникам (див. *Дипломатичне представництво*) за кордоном, співробітникам *посольств* і *дипломатичних місій*, працівникам відомств закордонних справ. Уперше ранги дипломатичних представників визначено *Віденським регламентом* 1815. Система й порядок присвоєння Д. р. у сучас. міжнар. праві регулюються урядом кожної д-ви. Відповідно до указів Президії Верховної Ради СРСР від 9.V 1941 і 28.V 1943 для рад. представників за кордоном і для працівників відомства закордонних справ встановлено такі ранги (за старшинством): надзвичайний і повноважний посол; надзвичайний і повноважний посланник 1-го і 2-го класів; радник 1-го і 2-го класів; перший секретар 1-го і 2-го класів; другий секретар 1-го і 2-го класів; третій секретар; *аташе*. Ранги посла й посланника присвоюються Указами Президії Верховної Ради СРСР (п. 8 ст. 121 Конституції СРСР), решта — наказами міністра закордонних справ СРСР.

ДИПЛОМА́ТІЯ (франц. diplomatie) — офіційна діяльність по здійсненню завдань зовнішньої політики держав і захисту їхніх прав та інтересів за кордоном. Термін «дипломатія» походить від грец. δίπλωμα — аркуш, складений удвоє. В Стародавній Греції та Римі здвоєні дощечки з письменами видавалися посланцям як вірчі грамоти або документи, що стверджували їхні повноваження. В сучас. розумінні термін «дипломатія» вживається в Зх. Європі з кін. 18 ст. Д. є одним з найважливіших засобів зовн. політики д-ви, цілі і завдання якої визначають форми і методи Д. Гол. форми дипломатичної діяльності: дипл. конгреси, конференції або наради; дипл. листування у вигляді нот, меморандумів, заяв тощо; підготовка й укладення *договорів міжнародних*; представництво д-ви за кордоном через *посольства* і місії; участь у діяльності міжнар. орг-цій; висвітлення в пресі позиції уряду з зовнішньополіт. питань. Дипл. установи та їхні відповідальні працівники користуються *дипломатичними привілеями та імунітетами*. Міжнар. право забороняє дипл. представникам втручатися у внутр. справи країни перебування. Становлення Д. безпосередньо пов'язано з виникненням *держави*, діяльністю її певних органів і службових осіб. З серед. 15 ст. з'явилися постійні представництва д-в за кордоном. Д., як і д-ва, служить інтересам пануючих класів (за соціалізму — народові), звідси її класова сутність. Із заміною однієї сусп.-екон. формації іншою змінювалися риси зовн. політики, форми і методи дипл. діяльності. За капіталізму гол. змістом міжнар. відносин стала боротьба за ринки збуту, «сфери впливу», за поділ, а в період імперіалізму — переділ світу, за екон. та політ. панування. Як і в попередніх експлуататорських формаціях, осн. засобом досягнення цих цілей були *війни*. Суть Д. епохи імперіалізму визначена в працях В. І. Леніна, в яких зазначається, що основою Д. імперіалізму є панування фін. капіталу й зумовлене ним екон. гноблення, пограбування та придушення слабких д-в і народностей. На домонополістичній стадії капіталізму бурж. Д. відіграла певну позитивну роль в успішному завершенні боротьби за створення нац. д-в у Лат. Америці, на Балканах, в об'єднанні Німеччини, Італії. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції, розгром фашизму при вирішальній ролі СРСР викликали піднесення революц. і нац.-визвольного руху народів світу, зумовили створення світової системи соціалізму, появу молодих, незалежних держав з своєрідною зовн. політикою і Д., спрямованою проти імперіалізму. Зміна співвідношення сил на користь соціалізму, його міцніючий союз з усіма прогресивними і миролюбними силами, розпад *колоніальної системи імперіалізму* і створення нових незалежних д-в, посилення ролі нар. мас у політ. житті всіх країн світу дають змогу долати імперіалістичний диктат, добиватися повороту в розвитку міжнар. відносин від *«холодної війни»* до *мирного співіснування* країн з різним сусп. ладом. За цих умов у бурж. Д. визначилися дві тенденції: з одного боку — до мирного врегулювання всіх спірних питань; з другого — до дальшого загострення міжнар. напруженості. Бурж. Д. всіляко прагне приховати свої справжні наміри і цілі, вона намагається зберегти відносини політ. та екон. залежності в оболонку нібито рівноправних воєнно-політ. союзів, воєнної, екон., тех. і т. п. «допомоги» (т. з. дипломатія долара). Там, де цього досягти не вдається, використовуються старі випробувані прийоми — інтервенція, організація заколотів, терор, тиск, погрози, інтриги, підкуп. Значне місце в діяльності сучас. бурж. Д. посідають ідеологічні диверсії проти країн соціалістичної співдружності, насамперед проти СРСР. Для цього використовуються наклепи, брехня, пропаганда *антикомунізму*.

Принципово новою є Д., якої послідовно дотримуються СРСР та ін. країни соціалістичної співдружності. Суть соціалістичної Д. неподільно пов'язана зі змістом зовн. політики країн соціалізму, який зумовлюється характером їхнього сусп. і держ. ладу. Основою зовн. політики країн соціалістичної співдружності є ленінський принцип

О. К. Дипган.

мирного співіснування у відносинах з д-вами капіталістичної системи, боротьба за збереження й зміцнення миру між народами; принцип пролет. інтернаціоналізму, братерського союзу та взаємодопомоги у відносинах між соціалістичними країнами. Д. країн соціалістичної співдружності грунтується на поважанні суверенітету, тер. цілісності д-в, невтручанні в їхні внутр. справи, незастосуванні сили, дотриманні принципів рівноправності, підтримці боротьби за свободу і незалежність поневолених народів. Одним з гол. напрямів дипл. діяльності СРСР, країн соціалістичної співдружності є боротьба за припинення *гонки озброєнь*, за *роззброєння*.

Природно, що УРСР дотримується цих засад у своїй дипл. діяльності. З перших днів існування Рад. Україна, її Наркомат закорд. справ, разом з РРФСР та ін. рад. республіками, наполегливо добивалися міжнар. визнання, встановлення миру, нормальних дипл. відносин і налагодження екон. співробітництва з капіталістичними д-вами. З створенням СРСР Українська РСР, як і всі ін. рад. республіки, добровільно передала повноваження на здійснення зовн. політики Урядові Союзу РСР. Наркомат закорд. справ УРСР було реорганізовано в Управління уповноваженого НКЗС СРСР на Україні. В ході 2-ї світової війни й після її завершення перед зовн. політикою СРСР постали нові завдання, що вимагали безпосередньої участі рад. республік у справах післявоєнного устрою, забезпечення міцного і тривалого миру. Законом від 1.II 1944 Верховна Рада СРСР постановила, що «союзні республіки можуть вступати в безпосередні зносини з іноземними державами і укладати з ними угоди». Відповідні доповнення були внесені до Конституції СРСР і Конституцій союзних республік. Законом від 4.III 1944 Верховна Рада УРСР створила Наркомат закорд. справ УРСР. У 1945 УРСР разом з ін. країнами стала д-вою— засновницею *Організації Об'єднаних Націй*. Українська РСР бере активну участь у діяльності таких міжурядових міжнар. орг-цій, як *ЮНЕСКО*, МОП, *МАГАТЕ*, *Всесвітній поштовий союз*, *Міжнародний союз електрозв'язку*, *Всесвітня метеорологічна організація* та ін. Підпис УРСР стоїть під *Паризькими мирними договорами 1947*, Віденською конвенцією про дипломатичні зносини (1961), міжнар. пактами про громадян. і політ. права, про екон., соціальні і культур. права (1968), Договором про заборону розміщення на дні морів і океанів і в його надрах ядерної зброї та ін. видів зброї масового знищення (1971), конвенціями, спрямованими на заборону бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї (1972), проти апартеїду (1974), на заборону воєнного або будь-якого ін. ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1977) та багатьма ін. міжнар. угодами (див. *Договори міжнародні Української РСР*). Право союзних республік, зокрема УРСР, вступати у відносини з іноз. д-вами, укладати з ними договори і обмінюватися дипл. і консульськими представниками, брати участь у діяльності міжнар. орг-цій закріплено в ряді статей Конституції СРСР 1977 (зокрема, 80-й) і Конституції УРСР 1978 (зокрема, 74-й). Здійснюючи це конституційне право, УРСР активно і послідовно відстоює справу збереження миру й безпеки народів.

В. О. Кравець.

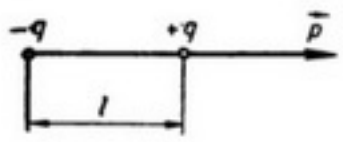

Диполь.

ДИПЛО́МНА РОБО́ТА — заключна самостійна робота навчально-дослідного характеру, виконувана студентами, які закінчують ун-ти, екон., художні та ін. гуманітарні вузи. Мета її — систематизація, перевірка і узагальнення набутих студентами теоретичних знань і практичних навиків. Роботу захищають перед держ. екзаменаційною комісією. Крім Д. р., випускники цих вузів складають державний екзамен з однієї із сусп.-політ. дисциплін. Захист Д. р. замість *дипломного проекту* передбачено й для деяких спеціальностей у втузах. Випускникам, які захистили Д. р. і склали держ. екзамен, видається *диплом* про присвоєння відповідної кваліфікації.

ДИПЛО́МНИЙ ПРОЕ́КТ — випускна самостійна робота студентів вищих і середніх спец. технічних навч. закладів в СРСР. Складається з теор. чи експериментальних досліджень, розрахунків, креслень та пояснювальної записки. Д. п. захищають перед держ. екзаменаційною комісією. З окремих спеціальностей (в основному технологічних) Д. п. замінюється *дипломною роботою*. Випускникам, які захистили Д. п., надається *диплом* про присвоєння відповідної кваліфікації.

ДИПЛОФА́ЗА (від грец. διπλόος — подвійний і *фаза*) — фаза розвитку організму, на якій його клітини містять подвійний, або диплоїдний, набір *хромосом*. Д. триває від утворення *зиготи* до вступу материнських *гамет* або *спор* у *мейоз*. У різних грибів і водоростей та у найпростіших співвідношення Д. і *гаплофази* неоднакове. У мохів Д. представлена *спорангієм* і його ніжкою, у папоротеподібних гаплоїдний тільки *зароросток*, у квіткових рослин і багатоклітинних тварин сома (тіло), як правило, диплоїдна. Див. також *Чергування поколінь*.

ДИПО́ЛЬ (від грец. δίς — двічі і πόλος — полюс) електричний — сукупність двох рівних за абсолютною величиною різнойменних електричних зарядів $+q$ і $-q$, розміщених на деякій віддалі l один від одного. Осн. характеристикою Д. є дипольний момент $\vec{p}$ — вектор, напрямлений від негативного заряду до позитивного і чисельно рівний $p = ql$ (мал.). Дипольний момент визначає електр. поле, створене Д. на віддалі, набагато більшій за l, а також дію на Д. зовн. електр. поля. Д. із змінним дипольним моментом є джерелом випромінювання *електромагнітних хвиль*.

ДИПРАЗИ́Н, піпольфен — лікарський препарат з групи *антигістамінних засобів*. Застосовують при алергічних хворобах, захворюваннях центр. нервової системи, що супроводяться підвищеною проникністю кровоносних судин, при морській та повітряній хворобах, блювані вагітних тощо.

ДИ́ПТАН Ольга Климентіївна [н. 29.XI (12.XII) 1912, с. Кодаки, тепер Васильківського р-ну Київ. обл.] — новатор с.-г. виробництва, ланкова колгоспу ім. Ілліча Васильків. р-ну Київ. обл., заслужений працівник сільс. г-ва УРСР (з 1970), двічі Герой Соціалістичної Праці (1954 і 1958). Член КПРС з 1948. Ланка, яку очолила Д., уславилася високими сталими врожаями цукр. буряків (понад 600 ц/га на рік). Делегат XXI—XXIV з'їздів КПРС і XIX, XXI, XXIV з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 5—9-го скликань. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, Трудової Слави III ступеня, медалями.

ДИ́ПТЕР (від грец. δίπτερος — двокрилий) — тип давньогрецького храму, в якому прямокутне в плані приміщення оточене по зовнішньому периметру 2 рядами колон (храм Артеміди в Ефесі, тепер Туреччина; арх. Херсіфрон і Метаген, середина 6 ст. до н. е.).

ДИ́ПТИХ (від грец. δίπτυχος — подвійний, складений удвоє) — 1) У давніх греків вкрита воском дощечка для письма. 2) Двійчатий складень з живописним зображенням. 3) Дві картини, пов'язані одним задумом. 4) Музичний цикл з двох п'єс.

ДИРЕКТИ́ВА (франц. directive, від лат. dirigo — направляю, визначаю) — розпорядження, керівна вказівка, настанова, що її дає вищий орган нижчестоящим чи керівник своїм підлеглим.

ДИРЕКТО́РІУМИ — місцеві органи Рад. влади на Закарпатській Україні, створені в березні 1919 після перемоги соціалістичної революції в Угорщині. Обиралися Радами робітників, солдатів і селян-бідняків і були їхніми виконавчими органами. Працюючи в умовах запеклої класової боротьби і воєнних дій, Д. протягом 40 днів існування провели велику роботу в справі соціалістичних перетворень на Закарпатті. Їхня діяльність відіграла значну роль у дальшому розгортанні революц. руху в краї.

Літ.: Під прапором Великого Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за Радянську владу в 1919 р. Збірник документів. Ужгород, 1959; Співак Б., Трояи М. 40 незабутніх днів. Ужгород, 1967.

ДИРЕКТО́РІЯ (Directoire) — уряд Французької республіки, який існував з 4.XI 1795 до 10.XI 1799. Складалася з 5 членів (директорів), які обиралися Радою п'ятисот і Радою старійшин. Д. виражала інтереси великої буржуазії. Її внутр. політика була спрямована проти революц. руху, зовн.— мала загарбницький характер.

ДИРЕКТО́РІЯ — контрреволюційний бурж.-націоналістичний «уряд» на Україні. Д. створено 13 XI 1918 в Білій Церкві лідерами укр. дрібнобурж. і бурж.-націоналістичних партій в умовах краху *австронімецької окупації України 1918* та *гетьманщини*. Головою Д. до лютого 1919 був В. К. *Винниченко*, команд. військами — С. В. *Петлюра* (з 10.II 1919 — голова Д.). Д. являла собою бурж.-куркульську диктатуру. Гол. соціальною базою Д. були міська буржуазія, куркульство та дрібнобурж. міські елементи. У збройних загонах, що формувалися в основному з сільс. буржуазії та кол. офіцерів, були й селяни, обдурені обіцянками про передачу їм поміщицької землі. Ядром військ Д. став полк галицьких *«січових стрільців»*. Д. намагалася захопити владу й зберегти на Україні бурж. лад. Приховуючи справжні наміри, Д. оголосила про нібито своє приєднання до повстання робітників і трудящих селян проти окупантів і гетьманщини. При таємній підтримці дипломатів *Антанти* і нім. командування Д. 14.XII 1919 захопила владу в Києві, а згодом і в ін. містах і селах України. Вдаючись до соціальної демагогії, фальшивих обіцянок і націоналістичної пропаганди, до створення т. з. трудових (насправді куркульських) рад та ін., Д. намагалася зміцнити свою владу. Проте трудящі маси України розпізнали справжнє обличчя Д. і під керівництвом більшовиків почали боротьбу проти неї. У відповідь на це Д. на захопленій території (частина Лівобережної та Правобережної України) встановила режим кривавого терору: розганяла Ради робітн. і сел. депутатів, профспілки, заарештовувала і вбивала комуністів, прихильників Рад. влади, жорстоко придушувала виступи робітників і селян. У Києві було розстріляно групу активних працівників Київ. більшовицької орг-ції, в т. ч. Г. Г. *Тимофєєву*, М. Є. *Врублевського*. Не маючи підтримки в укр. народі, Д. шукала її в імперіалістів Антанти. Вислужуючись перед нею, Д. сприяла розширенню англо-франц. інтервенції на Пд. України, погодилась передати Україну під франц. протекторат, оголосила війну Рад. Росії (16.I 1919), підписала угоду з урядом панської Польщі про передачу їй зх.-укр. земель в обмін на постачання зброї. В ході наступу військ Українського фронту і широкого повстансько-партизанського руху (див. *Дубенське збройне повстання 1919*, *Дубровицьке збройне повстання 1918—19*, *Пашківецьке збройне повстання 1919*) в січні — квітні 1919 збройні сили Д. було розгромлено. 5.II 1919 Богунський і Таращанський рад. полки вступили до Києва. Залишки військ Д. на чолі з Петлюрою втекли в Сх. Галичину, а частина — в Румунію. В липні 1919, діставши допомогу від Антанти, війська Д. разом з загонами контрреволюц. *Української галицької армії* вдерлися на Україну, скориставшись з наступу денікінців. У квітні 1920 Петлюра підписав *Варшавську угоду 1920* з панською Польщею, обіцявши передати частину укр. земель під її владу, разом з польс. військами почав війну проти Рад. Росії та України. Після закінчення *радянсько-польської війни 1920* і розгрому петлюрівських банд Д. припинила існування.

Літ.: Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1, кн. 1—2. К., 1967; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977.

А. В. Лихолат.

ДИРЕКТРИ́СА (від лат. directrix — напрямна) — пряма, яка лежить у площині *конічного перерізу* і характеризується тим, що *відношення* віддалі між будь-якою точкою цього перерізу та його фокусом до віддалі між тією ж точкою і цією прямою є сталою величиною, яка дорівнює *ексцентриситету* кривої. *Гіпербола* та *еліпс* мають по дві Д. (по одній для кожного фокуса), *парабола* — одну.

ДИРИГУВА́ННЯ (від лат. dirigo — направляю, керую) — мистецтво керування оркестром, хором, оперною чи балетною виставою, музичним ансамблем. Диригент інтерпретує твір, стежить за точним виконанням авторського тексту і худож. задуму композитора, ансамблем, ритмом, темпом, динамікою, нюансами, інтонацією; вказує вступ виконавцям. Первісна форма Д. (хейрономія) відома вже в Старод. Єгипті і Старод. Греції: темп, метр, ритм і напрямок мелодичної лінії вказувались жестами. В 17 ст. функції диригента виконував клавесиніст або перший скрипаль. Згодом відокремлений від оркестру диригент гучно відстукував ритм ударами жезла. Основоположниками сучас. Д., з паличкою в руці, вважають І. Мозеля (1812), Л. Шпора (1817), Ф. Мендельсона, К.-М. Вебера. Розвиток основ сучас. Д. пов'язаний з іменами Л. Бетховена, Г. Берліоза і Р. Вагнера. Серед видатних зх.-європ. диригентів 19—20 ст.— Г. Ріхтер, А. Нікіш (Угорщина), Ф. Мотль, Г. Бюлов, Ф. Вайнгартнер, Р. Штраус (Німеччина), Г. Малер (Австрія), А. Тосканіні (Італія) та ін. Значне місце в історії вітчизн. мистецтва Д. належить Е. Направнику, С. Рахманінову, А. та М. Рубінштейнам, В. Суку, С. Кусевицькому, М. Голованову, С. Самосуду, О. Мелік-Пашаєву, Є. Мравинському, Є. Світланову та ін. Серед видатних хорових диригентів України дожовтневого періоду були П. Демуцький, О. Кошиць, симфонічних — Д. Ахшарумов, О. Виноградський, І. Слатін, Й. Прибік та ін. У розвитку укр. рад. школи Д. велику роль відіграла діяльність А. Пазовського, А. Моргуляна, О. Дранишникова, О. Климова, О. Сороки, Г. Верьовки та ін. Мистецтво Д. розвивають майстри Київ., Харків., Одес., Львів., Донецького, Дніпроп. театрів опери та балету (див. окремі статті), *Симфонічного оркестру УРСР*, *Симфонічного оркестру українського телебачення і радіо*, *Українського народного хору* ім. Г. Г. Верьовки, капели *«Думка»*, *Капели бандуристів УРСР*.

Літ.: Колесса М. Ф. Основи техніки диригування. К., 1973; Дирижёрское исполнительство. М., 1975; Мікорей Ф. Основи диригентської науки. Пер. з нім. К., 1928.

В. С. Тольба.

ДИРИЖА́БЛЬ (франц. dirigeable, букв.— керований) — керований літальний апарат *(аеростат)* видовженої форми, легший за повітря. Осн. частини Д.: корпус (оболонка), що його заповнюють газом (звичайно воднем або гелієм); двигуни з *повітряними гвинтами* і

Дирижабль напівжорсткої системи.

системи, які забезпечують їхню дію; оперення — *стабілізатори*, кілі, рулі висоти і керування; *гондола* (одна або кілька) для розміщення екіпажу, пасажирів або вантажів; причально-швартувальні пристрої. Розрізняють Д. (мал.) м'якої, напівжорсткої і жорсткої систем. Матер'яний корпус Д. м'якої і напівжорсткої систем є водночас вмістищем для газу. Незмінність зовн. форми таких Д. зумовлюється невеликим надлишковим тиском газу, що постійно підтримується повітрям, яке нагнітають у м'які балони (балонети). У нижній частині Д. напівжорсткої системи є жорстка кільова ферма. В Д. жорсткої системи газ міститься в кількох м'яких балонах; незмінність його зовн. форми забезпечується звичайно металевим каркасом. Д. здатні перевозити важкі і великогабаритні вантажі, долати без посадки значні віддалі. Однак польоти на Д. залежать від метеорологічних умов, швидкість їх невелика (100—135 км/год). Перші Д. створено у другій половині 19 і на поч. 20 ст. у Франції, Німеччині, Італії, США. У 1887 К. Е. *Ціолковський* запропонував проект суцільнометалевого безкаркасного дирижабля. Перший Д. м'якої системи цивільного призначення спроектував і збудував (1911) Ф. Ф. *Андерс*. З розвитком авіації Д. дещо втратили своє значення, проте залишаються важливим засобом перевезення великогабарит. вантажів.

І. А. Гохман.

ДИРХА́М, дирхем — 1) Старовинна арабська срібна монета, карбували її з 695 р. 2) Розмінна монета ряду країн: Йорданії (1/10 йорданського *динара*); Іраку (1/20 іракського динара); Кувейту (1/10 кувейтського динара); Лівії (1/1000 лівійського динара). 3) Грошова одиниця Марокко, поділяється на 100 *сантимів*. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 100 марокканських Д. дорівнюють 16,94 крб. 4) Міра ваги дорогоцінних металів у Єгипті й Судані.

ДИС... (грец. δυσ..., лат. dis...) — префікс (перед приголосним) в іншомовних словах, який озна-

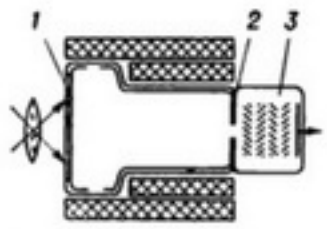

Дисектор
1 — фотокатод;
2 — діафрагма;
3 — вторинноелектронний помножувач.

чає утруднення, порушення, розлад, поділ, втрату (*дисгармонія, дистрофія*). Перед голосним пишеться *диз...*

ДИСАХАРИ́ДИ, біози $C_{12}H_{22}O_{11}$— група вуглеводів, молекули яких складаються з двох залишків *моносахаридів*. Д. легко розчиняються в воді, добре кристалізуються, мають солодкий смак. При окисленні дають альдонові к-ти, при відновленні — спирти, при гідролізі — моносахариди. Як у вільному стані, так і в складі ін. молекул дуже поширені в тваринних і рослинних організмах. Найпоширеніші Д.: *сахароза, лактоза, мальтоза*. Д.— цінні харчові й смакові речовини; деякі Д. застосовують у мікробіології і фармації.

ДИСГАРМО́НІЯ (від *дис...* і *гармонія*) — відсутність або порушення гармонії, немилозвучність, розлад.

ДИСГРА́ФІЯ (від *дис...* і грец. γράφω — пишу) — частковий розлад письма, пов'язаний з недорозвиненням або розпадом фонематичних уявлень. Виявляється в заміні букв та ін. перекрученнях звуко-буквеного складу слова. Найтяжчий ступінь порушення письма — *аграфія*. Запобігти Д. можна в процесі своєчасного подолання вад усного *мовлення*. Виправляється Д. спец. логопедичними методами (див. *Логопедія*).

ДИСЕ́КТОР (від грец. δίς — двічі і лат. seco — розсікаю, відділяю) — перетворювач світлового сигналу на електричний; *передавальна телевізійна трубка* миттєвої дії з вторинноелектронним помножувачем. Під дією світла фотокатод Д. (мал.) випромінює потік електронів (див. *Емісія електронна*), який електр. полем переноситься в площину діафрагми. Частина цього потоку (через отвір діафрагми) потрапляє у вторинноелектронний помножувач, підсилюється і утворює на виході Д. *відеосигнал*. Д. нескладні за конструкцією, відзначаються лінійною залежністю між вхідним і вихідним сигналами і малою інерційністю. Недоліком Д. є низька чутливість. Д. застосовують гол. чин. в автом. телевізійних системах.

Г. Ф. Семенов.

ДИСЕРТА́ЦІЯ (лат. dissertatio — розвідка, дослідження) — в СРСР наукова праця, підготовлена для прилюдного захисту на здобуття вчених ступенів *кандидата наук* і *доктора наук*. До захисту (запроваджено 1932) допускаються лише ті Д., які повністю або частково опубліковані й здобули позитивну оцінку громадськості. Д. на здобуття вченого ступеня кандидата наук повинна виявити не лише фундаментальні знання дисертанта з даної галузі знання і його здатність до самостійного наук. дослідження, а й містити в собі нові теор. висновки та практичні рекомендації. Докторська Д. повинна теоретично узагальнювати й розв'язувати певну наук. проблему і становити собою значний внесок у науку і практику. Захищають Д. на спеціалізованих радах по захисту Д. та присудженню вчених ступенів при вузах, н.-д. установах, наук.-виробничих об'єднаннях. Затверджує Д. *Вища атестаційна комісія* при Раді Міністрів СРСР.

ДИСИМІЛЯ́ЦІЯ (від лат. dissimilis — несхожий) в біології — розклад органічних речовин (білків, жирів, вуглеводів, нуклеїнових кислот та ін.) в організмі на простіші речовини. Одна з сторін *обміну речовин* і енергії (див. *Біоенергетика*) та протилежний *асиміляції* і нерозривно пов'язаний з нею процес. Основні форми Д.— *дихання* і *бродіння*. Найпростішими кінцевими продуктами Д. всіх організмів є вода, вуглекислий газ і аміак. Вони виводяться з тваринного організму, а в рослинному є основним вихідним матеріалом для асиміляції. В процесі Д. вивільнюється енергія, яка частково перетворюється на тепло чи акумулюється в молекулах нуклеозидфосфорних кислот, гол. чин. аденозинтрифосфорної кислоти, АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти*). Єдність процесів Д. і асиміляції забезпечує безперервне оновлення органічних речовин і тому становить основу життєдіяльності тваринних і рослинних організмів.

Р. В. Чаговець.

ДИСИМІЛЯ́ЦІЯ в мовознавстві, розподібнення — фонетичне явище, яке полягає в заміні одного з двох однакових чи схожих за вимовою звуків іншим, менш подібним. У літ. мові трапляється рідше, ніж *асиміляція*. В укр. мові розрізняють прогресивну Д., коли попередній звук впливає на наступний («рибалити» з кол. «рибарити»), і регресивну, коли наступний звук впливає на попередній («лицар» із кол. «рицар»). Д. може бути суміжна («хто» з «къто») і несуміжна, або Д. на відстані («срібло» з кол. «сріброо»).

ДИСИПАТИ́ВНІ СИСТЕ́МИ (від лат. dissipatus — розсипаний, розкиданий) — динамічні системи, в яких повна механічна енергія (сума кінетичної і потенціальної енергій) під час руху зменшується, переходячи в інші форми енергії, напр. у теплоту. Зокрема, Д. с. є гверді тіла, між якими діють сили тертя, рідини або гази, між частинками яких під час руху діють сили *в'язкості*. У фізиці поняття Д. с. часто поширюють на немех. системи, в яких відбувається зменшення енергії впорядкованого руху (напр., електр. контур, у якому внаслідок омічного опору згасають вільні коливання електр. струму). У земних умовах через наявність сил опору всі системи є дисипативними.

ДИСКА́НТ (від *дис...* і лат. cantus — спів) — 1) Високий дитячий голос (хлопчиків). 2) Партія в хорі для високих дитячих або жіночих (сопрано) голосів. 3) Форма *багатоголосся*, яка виникла в 12 ст. у Франції. Назву дістала від верхнього голосу, що супроводив осн. мелодію у протилежному русі. 4) В донському козачому, білорус. та укр. нар. співі — підголосок над основним голосом. Застосування його в укр. нар. співі наз. «виводом»; виконує цю партію жіночий голос (сопрано) — «виводчик», «горак». «Вивод» прикрашає мелодію, створює особливу муз. форму — нар.-підголоскову *поліфонію*.

ДИСКОМІЦЕ́ТИ (Discomycetes)— група порядків *сумчастих грибів*. Д. властиві відкриті плодові тіла — *апотеції*, дископодібної або блюдцевидної форми (звідси й назва). Лише у видів порядку орацидієвих плодові тіла замкнені, при достиганні розкриваються щілиною або лопатями. Сумки 4—8-спорові, циліндрично-овальні. Бл. 4000 видів. Більшість Д.— *сапрофіти*, ростуть у грунті й на мертвій деревині; є серед них їстівні види (зморшки, строчки, трюфелі). Деякі Д. (склеротинія, монілінія та ін.) — паразити вищих рослин, у т. ч. багатьох плодових та овочевих культур.

ДИСКО́НТ (англ. discount, букв. — знижка) — купівля банками капіталістичних країн *векселів* до закінчення їхнього строку; процент, що його стягують банки за цю операцію.

ДИСКОНТИНУІТЕ́Т (франц. discontinuité — переривчатість) — правило парламентської процедури, згідно з яким усі *законопроекти*, внесені до парламенту під час даної сесії, мають бути затверджені до її закінчення. В тих бурж. країнах, де Д. має місце (напр., Англія, США), використовується правлячими партіями для фактичного позбавлення депутатів опозиції права законодавчої ініціативи шляхом затримання небажаного законопроекту до закінчення сесії.

ДИСКО́НТНА ПОЛІ́ТИКА (від *дисконт*) — політика підвищення або зниження ставок при купівлі *векселів*, що її проводять центральні емісійні банки капіталістичних країн для регулювання попиту й пропонування *позичкових капіталів*, стану *балансу платіжного* і *валютних курсів*. Коли емісійні банки заінтересовані в підвищенні попиту на кредит, вони знижують дисконт, якщо прагнуть обмежити попит на кредит — підвищують дисконтну ставку. Але розміри попиту на кредит визначаються не тільки рівнем позичкового процента; осн. вплив мають норма прибутку і заг. стан капіталістичного *відтворення*. Тому навіть різке зниження дисконтних ставок може бути недостатнім, щоб викликати підвищення попиту на кредит. Д. п. може певною мірою впливати на рух валютних курсів і кредиту, але вона не спроможна подолати стихійний розвиток капіталістичної економіки, який кінець кінцем зумовлює цей рух.

ДИСКРЕ́ТНІСТЬ (від лат. discretus — роздільний, перервний)— перервність. Д. протиставляється неперервності. Напр., у математиці система цілих чисел є дискретною на протилежність системі дійсних чисел (див. *Неперервні функції*). У фізиці й хімії Д. означає зернистість будови матерії, її атомічність. Історія науки і сусп. практика підтверджує не лише протилежність, а й зв'язок і єдність Д. і неперервності. Див. також *Перервність і безперервність*.

ДИСКРИМІНА́НТ [від лат. discriminans (discriminantis) — той, що розрізняє] многочлена — симетрична функція коренів $x_1, x_2, \ldots, x_n$ многочлена $f(x) = a_0x^n + a_1x^{n-1} + \ldots + a_{n-1}x + a_n$ ($a_0 \neq 0$), яка виражається формулою $D(f) = a_0^{2n-2}(x_1 - x_2)^2(x_2 - x_3)^2 \ldots (x_{n-1} - x_n)^2$. Д. раціонально виражається через коеф. $a_0, a_1, \ldots, a_n$. Так, для $f(x) = a_0x^2 + a_1x + a_2$ матимемо $D(f) = a_1^2 - 4a_0a_2$, для $f(x) = x^3 + a_1x^2 + a_2x + a_3$ матимемо $D(f) = a_1^2a_2^2 - 4a_2^3 - 4a_1^3a_3 - 27a_3^2 + 18a_1a_2a_3$. *Многочлен* $f(x)$ тоді і тільки тоді має кратні *корені*, коли його Д. дорівнює нулеві.

Літ.: Окунев Л. Я. Высшая алгебра. М., 1966; Костарчук В. М., Хацет Б. І. Курс вищої алгебри. К., 1969.

В. С. Чарін.

ДИСКРИМІНА́ТОР (лат. discriminator — відокремлювач, розрізнювач) — електронний пристрій, що перетворює зміну параметра електричного сигналу на сигнал непогодження. Дія Д. (мал.) грунтується на порівнянні параметра (фази, частоти, тривалості, амплітуди) вхідного сигналу з таким самим (номінальним) параметром

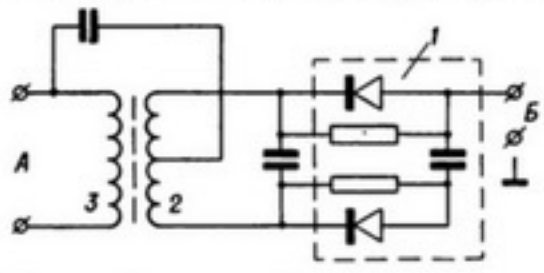

Частотний дискримінатор: *1* — фазовий детектор; *2*, *3* — резонансний контур; *А* — напруга вхідного сигналу; *Б* — напруга вихідного сигналу.

еталонного сигналу, внаслідок чого на виході пристрою виникає різницева напруга — напруга непогодження. Величину й полярність сигналу непогодження визначають за відхиленням параметра вхідного сигналу від його номінальної величини. Розрізняють Д. фазові, частотні, часові й амплітудні. Д. застосовують у системах автом. регулювання засобів автоматики й телемеханіки, в частотних і фазових *детекторах* радіоприймачів, приладах ядерної техніки тощо.

Г. І. Гладишев.

ДИСКРИМІНА́ЦІЯ (лат. discriminatio — розрізнення, розділення) — 1) Навмисне приниження, обмеження або позбавлення прав певної групи осіб за будь-якою ознакою, що призводить до порушення *прав людини*. Д. притаманна експлуататорському суспільству. В бурж. д-вах найчастіше проводиться за ознаками раси, національності, статі, реліг. або політ. поглядів, часто шляхом прийняття відповідного законодавства (ПАР, Пд. Родезія) або фактичного здійснення Д. в повсякденному житті чи насадження расистської ідеології. Найпотворніших форм усі види Д. набувають при встановленні влади *фашизму*. Д. суперечить принципам Статуту ООН, заборонена рядом *договорів міжнародних*. В соціалістичному суспільстві ліквідовано соціальні передумови Д. СРСР разом з ін. країнами соціалістичної співдружності активно бореться проти всіх форм Д. і є учасником найважливіших міжнар. угод у цій галузі. 2) Д. в міжнародних відносинах — незаконна практика д-в, яка веде до обмеження прав органів, орг-цій і громадян однієї д-ви порівняно з правами органів, орг-цій і громадян ін. д-ви з метою здобуття політ. і екон. переваг. Д-ва, що зазнала Д., має право відповідно до діючих принципів міжнар. права вжити *реторсії* і *репресалії* по відношенню до д-ви-порушника. Рад. Союз рішуче виступає проти будь-якої Д. в міжнар. відносинах, що закріплено в рішеннях з'їздів КПРС і в Конституції СРСР.

С. В. Ісакович.

ДИСКУВА́ННЯ — обробіток верхнього шару грунту дисковими *боронами*. В процесі Д. робочі органи знаряддя — диски розрізують, а при відповідній установці їх — розпушують пласт і частково перевертають його. Д. широко застосовують для *лущення стерні*, щоб зберегти вологу в грунті і знищити бур'яни, а також під час обробітку перезволожених грунтів, при догляді за луками та люцернищами тощо.

ДИСКУРСИ́ВНИЙ (від лат. discursus, букв.— біганина, рух, тут — міркування) — розсудковий, логічний, опосередкований на відміну від чуттєвого, безпосереднього, інтуїтивного.

ДИСКУ́СІЯ (лат. discussio — розгляд) — 1) Широке публічне обговорення якого-небудь спірного питання. 2) В переносному значенні — спір, суперечка окремих осіб, співбесідників.

ДИСКУ́СІЯ ПРО ПРОФСПІЛКИ — дискусія в РКП(б) про роль і завдання профспілок у будівництві соціалістичного суспільства. Відбулася наприкінці 1920 — на поч. 1921, під час переходу Країни Рад від громадян. війни до мирного будівництва, від політики *«воєнного комунізму»* до *нової економічної політики*. Це вимагало зміцнення демократичних основ у всій системі диктатури пролетаріату, в т. ч. в масових орг-ціях трудящих, зокрема в профспілках. Однак проти ленінської лінії на розширення демократії, яку підтримувала більшість комуністів, виступили антипарт. елементи — троцькісти, «децисти» (див. *Група «демократичного централізму»*), *«робітнича опозиція»*, т. з. «буферна» група Бухаріна. Троцький висунув авантюристичну вимогу негайного «одержавлення» профспілок, перетворення їх на придаток держ. апарату з передачею функцій управління виробництвом. Він пропонував здійснити «перетрушування» профспілок, «загвинтити гайки», тобто запровадити в роботі з масами методи примусу й адміністрування. «Децисти» (Сапронов, Осинський та ін.) вимагали повної свободи фракцій і угруповань у партії, заперечували необхідність парт. керівництва профспілками, виступали проти єдиноначальності й твердої дисципліни на підприємствах. «Робітнича опозиція» (Шляпников, Медведєв та ін.) висувала вимогу невтручання ЦК РКП(б) в роботу рад. і проф. органів, передачі управління нар. госп-вом профспілкам і загалом підпорядкування їм д-ви. На словах обстоюючи єдність партії, фактично підтримувала троцькістську платформу група Бухаріна. Партія протиставила опозиційним групам т. з. «платформу 10-ти», підписану В. І. Леніним, Я. Е. Рудзутаком, М. І. Калініним, Г. І. Петровським, Ф. А. Сергєєвим (Артемом), Й. В. Сталіним, А. С. Лозовським та ін. В ній підкреслювалась роль профспілок як школи комунізму, відзначалося, що гол. методом їхньої роботи є переконування, що всю роботу профспілок спрямовує партія. В. І. Ленін дав глибокий аналіз платформам опозиціонерів, викрив їхню теоретичну неспроможність і авантюризм, переконливо довів, що дійсні розходження з Троцьким, який нав'язав партії Д. про п., є розходження «в питанні про методи підходу до маси, оволодіння масою, зв'язку з масою. В цьому вся суть» (Повне зібр. тв., т. 42, с. 199). Він з вичерпною ясністю показав, що профспілки «не є організація державна, це не є організація примусу, це є організація виховна, організація залучення, навчання, це є школа, школа управління, школа господарювання, школа комунізму» (Повне зібр. тв., т. 42, с. 196). Ленінську платформу підтримала переважна більшість комуністів Петроград., Моск., Іваново-Вознесенської, Ярославської та ін. парт. орг-цій, комуністів України. Пленум ЦК КП(б)У (січень 1921) схвалив ленінську платформу й затаврував платформи антиленінських груп.

Підсумки дискусії підбив *Десятий з'їзд РКП(б)*, який засудив погляди опозиційних груп, прийняв ленінську платформу і схвалив написану В. І. Леніним резолюцію «Про єдність партії», в якій пропонувалось негайно розпустити всі опозиційні групи й не допускати, під загрозою виключення з партії, виникнення їх у майбутньому. Ідейний розгром антипарт. груп мав величезне значення для дальшого зміцнення *єдності партії*.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 42. Про професійні спілки, про поточний момент і про помилки т. Троцького.— Криза партії.— II Всеросійський з'їзд гірників.— Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна; т. 43. X з'їзд РКП(б) 8—16 березня 1921 р. Промова про професійні спілки 14 березня; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1979; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 1. К., 1972; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Брежнєв Л. І. Радянські профспілки — впливова сила нашого суспільства. К., 1977.

П. П. Гудзенко.

ДИСЛАЛІЯ (від *дис...* і грец. λαλιά — мова, вимовляння) — розлад мови, що виявляється в порушеннях вимовляння звуків. Розрізняють Д. механічну, пов'язану з анатомічними дефектами артикуляційного апарата, і функціональ-

ну, що спричиняється через неправильне сприймання звуків. Д. в багатьох випадках супроводять відхилення в письмі, яким необхідно запобігати в процесі корекції вад вимовляння. Методи подолання Д. розробляє *логопедія*. Див. також *Дисграфія*.

ДИСЛОКА́ЛЬНИЙ ШЛЮБ (від *дис...* і лат. locus — місце) — звичай, за яким подружжя проживали роздільно: чоловіки і їхні дружини — в своїх споріднених групах. Деякі дослідники вважають, що Д. ш. існував ще в епоху переходу від *матріархату* до *патріархату*. Був поширений у ряді племен Азії, Океанії, Африки, Америки.

ДИСЛОКА́ЦІЇ (від *дис...* і лат. locus — місце) — 1) В геології — порушення форм первинного залягання верств гірських порід, зумовлені *тектонічними рухами* земної кори, магматичними процесами, *метаморфізмом* та *екзогенними процесами*. Найпоширеніші тектонічні Д. За характером порушення їх поділяють на складчасті (*плікативні дислокації*) і розривні (*диз'юнктивні дислокації*). З Д. пов'язані утворення родовищ корисних копалин, зокрема нафти й газу, металевих руд та ін. 2) У кристалах — дефекти, що являють собою лінії, вздовж і поблизу яких порушено правильне розташування атомних площин. Найпростішими з них є крайові та гвинтові Д. Крайова Д. виникає, коли одна з атомних площин обривається всередині кристала. В разі гвинтової Д. жодна з атомних площин не обривається всередині кристала, але площини стикаються одна з одною так, що кристал складається фактично з однієї площини, зігнутої по гвинтовій лінії. Д. сильно впливають на міцність кристалів, на їхню *електропровідність*, оптичні, магнітні та ін. властивості. Див. також *Дефекти в кристалах*.

ДИСЛОКА́ЦІЯ ВІЙСЬК — розміщення (розквартирування) частин, з'єднань і установ збройних сил у місцях їхнього перебування на території своєї або окупованої країни. При Д. в. беруть до уваги необхідність забезпечення збройними силами захисту інтересів своєї країни на випадок війни. Поняття «дислокація військ» під час війни застосовується щодо формувань, які не входять до складу діючих армії і флоту.

ДИСМЕНОРЕ́Я (від *дис...*, грец. μήν — місяць і ῥέω — течу) — розлади менструації, які супроводяться болями внизу живота, у попереку, а також загальними явищами (мігрень, серцебиття, блювання, порушення сну, проноси тощо). Д. буває первинна (у жінок, частіше у дівчат, які ніколи не хворіли на гінекологічні захворювання) і вторинна (у жінок з запальними захворюваннями статевих органів, неправильним положенням матки тощо). Буває й особлива форма Д. — перетинчаста (при гормональній дисгармонії, спричинюваній недостатньою функцією яєчників тощо). До Д. можуть призвести *анемія*, вади розвитку матки, нервово-психічні розлади тощо. Частіше Д. трапляється у дівчат та жінок, які не народжували. Лікування: загальнозміцнюючі засоби, гормонотерапія, фізіотерапія.

ДИСОНА́НС (франц. dissonance, від лат. dissonans — різноголосий, різнозвучний) — 1) В музиці — звучання тонів, що «не зливаються», створюють враження неузгодженості, різкості звучання (не слід ототожнювати з немилозвучністю; див. *Какофонія*). До Д. належать великі й малі секунди та септими, деякі збільшені і зменшені *інтервали*, а також *акорди*, побудовані хоч би на одному з цих інтервалів. У традиційній *гармонії*, що спирається на тональну систему, Д. вимагає розв'язання в *консонанс*. У сучас. гармонії Д. емансипований, не потребує обов'язкового розв'язання і зберігає більшу або меншу напруженість. Дисонантні співзвучності використані у творах багатьох сучас. укр. рад. композиторів. 2) У віршуванні — неповна рима, в якій збігаються лише приголосні звуки (див. *Консонанс*). 3) Переносно — відсутність гармонійності — необхідних пропорцій, рис, явищ тощо. *Л. З. Мазепа.*

ДИСОЦІА́ЦІЯ (лат. dissociatio — роз'єднування, розділення) — розпад молекул на прості молекули, атомні групи або іони. Залежно від причин, що зумовлюють Д., розрізняють: термічну Д. — розкладання речовини при нагріванні (напр., $CaCO_3 \rightleftarrows CaO + CO_2 - Q$); електролітичну Д. — розпад розчинених *електролітів* на *іони* (напр., $HCl \rightleftarrows H^+ + Cl^-$); фотохімічну Д. — розкладання речовин під дією світла (напр., $Cl_2 + h\nu \rightarrow 2Cl$, де $h\nu$ — квант світла). Мірою Д. є ступінь дисоціації — відношення числа молекул, які розпались (дисоціювали), до заг. числа молекул.

ДИСПАНСЕ́Р (франц. dispensaire) — в СРСР та інших соціалістичних країнах спеціалізований лікувально-профілактичний заклад, що здійснює *диспансеризацію*. Є Д. протитуберкульозні, шкірно-венерологічні, трахоматозні, онкологічні, психоневрологічні, лікарсько-фізкультурні, протизобні. До складу Д. входять *поліклініка*, стаціонар, різні лабораторії та спеціалізовані лік.-профілактичні кабінети, в окремих випадках — денні та нічні *санаторії*, лік.-трудові майстерні, дієтичні їдальні і т. п. Населення в Д. обслуговують за територіальним принципом. В УРСР 1977 було 452 диспансери. *А. М. Сердюк.*

ДИСПАНСЕРИЗА́ЦІЯ — в СРСР та ін. соціалістичних країнах система роботи всіх лікувально-профілактичних закладів, спрямована на запобігання захворюванням, активне виявляння й лікування хворих, особливо в ранніх стадіях захворювань. Д. є одним з провідних методів організації охорони здоров'я населення і якнайкраще відповідає профілактичному напрямові рад. медицини. Д. передбачає систематичний нагляд за станом здоров'я певних контингентів населення, вивчення і оздоровлення умов праці і побуту, своєчасне проведення лік.-профілактичних заходів, запобігання ускладненням і появі *інвалідності*, збереження і зміцнення здоров'я і фізичного розвитку населення. В СРСР обов'язковій Д. підлягають вагітні, діти різних вікових груп, підлітки, допризовники, робітники пром. підприємств з особливими умовами праці, механізатори та деякі ін. працівники сільс. г-ва, спортсмени, інваліди війни і праці тощо. Під диспансерним наглядом перебувають хворі на серцево-судинні, психічні, венеричні захворювання, туберкульоз, злоякісні новоутворення, виразку шлунка та ін. Д. здійснюють дільничні лікарі *поліклінік*, *лікарень*, *диспансерів*, консультацій, дитячих закладів, цехові та шкільні лікарі. Форма проведення Д. — періодичні (1—2 рази на рік) чи цільові профілактичні огляди, медичні огляди при зверненнях до лікаря. Див. також *Патронаж*. *А. М. Сердюк.*

ДИСПА́ША (франц. dispache) — в *морському праві* документ, що містить розрахунок збитків і розподіл їх між вантажовласниками й судновласником у разі загальної *аварії*. Д. складають службові особи — диспашери. В Рад. Союзі вони є при *Торговельно-промисловій палаті СРСР*; порядок складання Д. регламентується *Кодексом торговельного мореплавства СРСР*, а в окремих випадках — міжнар. звичаями торг. мореплавства.

ДИСПЕПСІ́Я (від *дис...* і грец. πέψις — травлення) — порушення процесів засвоєння поживних речовин у шлунково-кишковому тракті, що супроводиться розладом його функцій. У дорослих людей розрізняють Д. бродильну — при порушенні перетравлювання вуглеводів внаслідок прискореної моторики (розлад рухової функції) тонкого кишечника та гнильну Д. — при посиленні процесів гниття в кишковому тракті (в першу чергу в товстому його відділі). У дітей (переважно грудного віку) Д. — функціональне захворювання, що виникає внаслідок неспроможності перетравити спожиту дитиною їжу, яка не відповідає за своїми складом та об'ємом віковим потребам або не засвоюється через її недоброякісність чи недостатнє виділення травних соків. Найчастіше трапляються проста і токсична Д. Проста дитяча Д. спричинюється гол. чин. звичайним перегодовуванням, швидким переходом до штучного вигодовування тощо. Супроводиться зригуванням, рідкими й частими випорожненнями. Дитина стає неспокійною, відмовляється від їжі (груді). Живіт здутий, заг. стан хворого порушується мало. Лікування: пропускають 1—2 годування, дають більше пити. Дітям, яких уже підгодовували, дають кислі суміші (кефір, ацидофільно-дріжджове молоко), кількість їжі зменшують. Через 4—5 днів дитину поступово переводять на вікове годування. Токсична Д. — глибоке порушення всіх видів обміну речовин і функцій багатьох органів і систем, спричинюване порушенням режиму хар-

чування й бактеріальною інвазією. Супроводиться частим блюванням, частими водянистими випорожненнями, збезводнюванням (ексикоз) та отруєнням (токсикоз) організму. Вага дитини падає, послаблюється серцева діяльність, порушується виділення сечі, підвищується т-ра, настають пригнічення і непритомність (кома). Лікування: перерва в годуванні на 12—24 години (водно-чайна дієта), потім дозоване годування, починаючи з 20—30 мл грудного молока або кислих сумішей; поповнення організму рідиною, антибіотики, вітаміни. В наступні дні кількість їжі збільшують до нормальної, а потім дають вікову їжу (через 6—8 днів). Парентеральна диспепсія — функціональний розлад травлення, що супроводить будь-яке захворювання (отит, гострі вірусні респіраторні захворювання, пневмонії тощо).

Д. у тварин виникає гол. чин. внаслідок неповноцінної й недостатньої годівлі. Найчастіше хворіє молодняк (телята), у якого порушується здатність засвоювати й перетравлювати корми, внаслідок чого тварини виснажуються і гинуть (до 30%). Заходи боротьби: хворим тваринам призначають антибіотики, шлунковий сік, гамма-глобулін, вітаміни та ін.

П. С. Мощич (диспепсія у людини)

ДИСПЕРГУВА́ННЯ (від лат. dispergo — розсіюю, розсипаю) — тонке подрібнювання твердих або рідких тіл. Один із способів одержування *колоїдних систем* і взагалі *дисперсних систем* (порошків, емульсій, суспензій). Відбувається внаслідок мех. руйнування тіл у спец. машинах — млинах — за допомогою звукових або ультразвукових коливань та ін. Застосовують Д. у вирсбн. борошна, *цементу, наповнювачів, барвників,* керамічних матеріалів тощо.

ДИСПЕРСІ́ЙНИЙ АНА́ЛІЗ у математиці — метод *математичної статистики,* застосовуваний для аналізу результатів спостережень, що залежать від кількох одночасно діючих факторів, для вибору найістотніших факторів, оцінки їхнього впливу на ці результати тощо. Метод запропонував 1925 англ. статистик Р. Фішер. Одне з осн. питань Д. а.— чи сукупність спостережень є набором значень однієї й тієї самої *випадкової величини* з *нормальним розподілом,* чи набором значень кількох нормально розподілених випадкових величин з різними серед. значеннями. Найпростіша задача Д. а. стосується експерименту, в якому спостерігається кілька груп нормально розподілених випадкових величин з однаковою *дисперсією* й необхідно перевірити гіпотезу (див. *Статистична перевірка гіпотез*) про рівність серед. значень різних груп або оцінити мінливість цих значень. Розроблено кількісні методи Д. а., які дають відповіді на ці та ін. аналогічні питання. Типовим прикладом застосування Д. а. є обробка результатів с.-г. експериментів, коли порівнюють вплив різних добрив, способів обробітку ґрунту або сортів насіння на врожайність культур. Д. а. застосовують і в задачах економіки, техніки, біології тощо.

Літ.: Смирнов Н. В., Дунин-Барковский И. В. Курс теории вероятностей и математической статистики для технических приложений. М., 1969; Шеффе Г. Дисперсионный анализ. Пер. с англ. М., 1963.

А. Я. Дороговцев.

ДИСПЕ́РСІЯ (лат. dispersio — розсіяння) в математиці — міра розсіяння можливих значень випадкової величини від її середнього значення. В *імовірностей теорії* Д. величини ξ є *математичним сподіванням* квадрата відхилення ξ від її матем. сподівання $M\xi$. Якщо ф-цією *розподілу випадкової величини* ξ є $F(x)$, то її

Д. $$D\xi = \int_{-\infty}^{\infty} (x - M\xi)^2 \, dF(x).$$

Д. суми незалежних *випадкових величин* дорівнює сумі їхніх Д. Для Д. виконується нерівність П. Л. *Чебишова:* $P\{|\xi - M\xi| > \varepsilon\} \leqslant D\xi/\varepsilon^2$ при будь-якому $\varepsilon > 0$. В *математичній статистиці* Д. є *арифметичне середнє* квадратів відхилень результатів спостережень $s^2 = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}(x_i - \bar{x})^2$ від їхнього серед. арифметичного $\bar{x} = (x_1 + \ldots + x_n)/n$. Про оцінку Д. за результатами спостережень див. *Статистична перевірка гіпотез.*

Літ.: Гнеденко Б. В. Курс теории вероятностей. М., 1969.

Б. В. Гнеденко.

ДИСПЕ́РСІЯ СВІ́ТЛА — залежність *фазової швидкості* світлових хвиль від їхньої частоти. Д. с. проявляється в залежності показника *заломлення світла* від довжини хвилі. Зокрема, внаслідок дисперсії пучок променів білого світла при проходженні через тригранну призму з прозорої речовини розкладається в спектр (див. *Спектри оптичні*). Вивчаючи такі спектри, І. *Ньютон* 1672 відкрив явище Д. с. При збільшенні довжини хвилі λ показник заломлення n може як зменшуватися (нормальна Д. с.), так і збільшуватися (аномальна Д. с.). Аномальна зміна n супроводиться значним поглинанням світла. На мал. подано залежність n і показника поглинання $\varkappa$ від λ (відрізки AB і CD відповідають нормальній Д. с., BC — аномальній). У вакуумі всі хвилі, зокрема й світлові, поширюються без дисперсії. Природу Д. с. розкрила електронна теорія, яка пояснює Д. с. взаємодією світла з зарядженими частинками, що входять до складу речовини і здійснюють *вимушені коливання* у змінному *електромагнітному полі* світлової хвилі. Для видимого світла істотні лише коливання зовн. (найслабкіше зв'язаних) електронів атомів і молекул. Внаслідок коливань електронів змінюються дипольні електр. моменти молекул (див. *Диполь*), що призводить до випромінювання когерентних вторинних електромагнітних хвиль з частотою падаючої хвилі. *Амплітуди* і *фази* вторинних хвиль залежать від співвідношення між частотами *власних коливань* електронів та частотою первинної хвилі. При інтерференції вторинних хвиль у середовищі створюється хвиля, фазова швидкість якої залежить від частоти падаючої. Квантова теорія повністю підтвердила якісні результати електронної і пояснила ряд особливостей Д. с., яких не могла пояснити електронна теорія. На явищі Д. с. основана дія призмових спектроскопів і спектрометрів (див. *Спектральні прилади*).

Літ.: Рождественский Д. С. Работы по аномальной дисперсии в парах металлов. Л., 1951; Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976.

ДИСПЕ́РСІЯ ХВИЛЬ — залежність *фазової швидкості* гармонічних *хвиль* від їхньої частоти. Розрізняють нормальну та аномальну Д. х. Якщо зі збільшенням частоти фазова швидкість зменшується, Д. х. наз. нормальною, якщо збільшується — аномальною. Д. х. властива всім типам хвиль (пружним, електромагнітним і т. д.) і визначається фіз. властивостями середовища, в якому вони поширюються. Див. також *Дисперсія світла.*

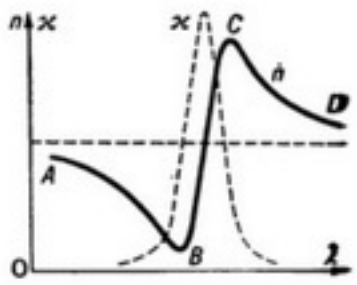

Дисперсія світла.

ДИСПЕ́РСНІ СИСТЕ́МИ — неоднорідні суміші, в яких одна з *фаз* перебуває у високодисперсному стані (дисперсна фаза). Властивості Д. с. залежать від ступеня роздрібнення (*дисперсності*) частинок дисперсної фази в другій фазі (дисперсійному середовищі). Особливо високодисперсні системи наз. *колоїдними системами.* Д. с. класифікують залежно від агрегатного стану фаз системи (табл.). Специфічні особливості Д. с. зумовлені гол. чином високорозвиненою поверхнею розділу між фазами, внаслідок чого системи мають значний лишок вільної енергії й термодинамічно не стійкі. Велике значення у властивостях Д. с. мають поверхневі явища. Якщо частинки дисперсної фази в результаті взаємного зчеплення утворюють суцільну просторову сітку в дисперсійному середовищі, то вони наз. структурованими (аерогелі, ліогелі) й характеризуються тими самими властивостями, що й тверді тіла. Д. с. дуже поширені в природі; мають велике практичне значення.

Літ.: Воюцкий С. С. Курс коллоидной химии. М., 1975.

М. В. Товбин.

Класифікація дисперсних систем за агрегатним станом дисперсійного середовища та дисперсної фази

Дисперсійне середовище	Дисперсна фаза	Дисперсна система	
		грубодисперсна	колоїднодисперсна
Газ	Рідина	Тумани	Аерозолі
Газ	Тверде тіло	Пил, дим	Аерозолі
Рідина	Газ	Піна	Ліозолі
Рідина	Рідина	Емульсія	Ліозолі
Рідина	Тверде тіло	Суспензія	Ліозолі
Тверде тіло	Газ	Тверда піна	Аерогелі
Тверде тіло	Рідина	Пористі тіла (тверді емульсії)	Тверді золі
Тверде тіло	Тверде тіло	Сплави	Тверді золі

ДИСПЕ́РСНІСТЬ — ступінь роздрібнення (*диспергування*) речовини на частинки без зміни її хім. складу. Чим дрібніші частинки, тим більша дисперсність.

ДИСПЕТЧЕРИЗА́ЦІЯ (від англ. dispatch — швидко виконувати) — комплекс централізованих організаційно-тех. заходів, спрямованих на забезпечення оперативного контролю і керування виробн. процесами в галузях пром-сті, будівництва, с. г., транспорту та безпосередньо у виробн. об'єднаннях і на підприємствах. Для забезпечення ритмічного ходу виробничих процесів і виконання планів особливе значення мають функції запобіжного контролю відхилення виробничих процесів від встановленого графіка (плану). Д. включає: безперервний облік і поточну інформацію про фактичний хід робіт (процесів); необхідні заходи щодо запобігання відхиленням від графіків або завдань плану та усунення їх; виявляння й аналіз причин відхилення виробничих процесів від графіків і планових завдань; координацію поточної роботи всіх виробничих підрозділів і служб та оперативно-орг. керування матеріально-тех. забезпеченням виконання змінно-добових завдань і графіків. Для оперативного виконання завдань, покладених на Д., використовують: адм.-виробничі засоби зв'язку — спец. телефонний зв'язок, телеграфний та фототелеграфний зв'язок, радіозв'язок; розшукувальну, викликальну й виробничу сигналізацію; засоби відображення процесів виробн. і управління — пром. телебачення, графіки й картотеки, а також звукозаписуючу та ін. апаратуру. Перспективним є широке застосування *електронних обчислювальних машин* у практиці диспетчерування. Для використання всіх тех. засобів обладнуються відповідні диспетчерські пульти — стіл, з вмонтованими в нього приладами й апаратами зв'язку, сигналізації й диспетчерського контролю, а також диспетчерський щит, на якому розміщено контрольні графіки та різні пристрої для наочності оперативного обліку й спостереження за ходом виробн. процесу. На великих підприємствах (в об'єднаннях) може бути кілька диспетчерських пультів з одним центральним, на якому оперативне керування здійснює гол. диспетчер.

С. М. Бухало.

ДИСПЕ́ТЧЕРСЬКА ЦЕНТРАЛІЗА́ЦІЯ — система централізованого (з одного пункту) керування об'єктами за допомогою мех., електр. або електромех. засобів. Найпоширенішою є залізнична Д. ц. Осн. частини такої Д. ц.: диспетчерський пульт з автом. сигнальним *табло* і світловою схемою, що відображують рух поїздів, стан сигнальних пристроїв, колій і стрілок; пристрої *автоблокування* на перегонах, електр. централізації стрілок та сигналів на станціях, засоби телекерування й телесигналізації (див. *Телемеханіка*); електр. двопроводова лінія *диспетчерського зв'язку*. В деяких системах Д. ц. є й *автодиспетчер*. Д. ц., застосовувана гол. чин. на одноколійних залізницях, дає змогу збільшити (на 25—30%) їхню пропускну спроможність, підвищити (на 20—25%) швидкість поїздів, значно підвищити безпеку їхнього руху, зменшити кількість обслуговуючого персоналу. В СРСР перша залізнична Д. ц. почала діяти в серед. 30-х рр. В УРСР Д. ц. впроваджено на Придніпровській, Південній, Південно-Західній та ін. залізницях. Див. також *Диспетчеризація*.

В. Ф. Шепко.

ДИСПЕ́ТЧЕРСЬКИЙ ЗВ'ЯЗО́К — оперативний зв'язок між нерухомими й рухомими об'єктами, охопленими системою *диспетчеризації*. Якщо віддаль між об'єктами невелика, диспетчерським є документальний зв'язок з передаванням інформації *пневматичною поштою*. З нерухомими об'єктами на значній віддалі підтримують переважно *проводовий зв'язок* (телефонний, рідше телеграфний), з рухомими об'єктами (поїздами, суднами тощо) — *радіозв'язок*.

ДИСПЕ́ТЧЕРСЬКОГО УПРАВЛІ́ННЯ АВТОМАТИЗА́ЦІЯ — організація *диспетчеризації* за допомогою засобів комплексної автоматизації інформаційних процесів у режимі діалогу «людина — машина». Д. у. а. спрямована на автоматизацію збирання і обробки *інформації* про хід керованого процесу з наступним видаванням (на світлові табло, друкувальні пристрої) диспетчерові сигналів про виконання процесу, про відхилення від запланованого напряму його, що потребує втручання диспетчера (оператора). Неістотні відхилення ліквідує керуюча обчислювальна машина (КОМ), що є складовою частиною системи Д. у. а. В цю систему, крім того, входять датчики, виконавчі пристрої, засоби спряження їх з КОМ, пристрої *зворотного зв'язку* оператора з КОМ і об'єктами керування — термінальні пристрої. В разі непередбачених відхилень оператор вживає заходів, щоб виправити їх, розв'язуючи іноді для цього на КОМ складну оптимізаційну задачу. Машина фіксує всі відхилення й рішення оператора у спец. протоколі, який видруковується на пульті оператора. В особливо складних випадках, коли засобів Д. у. а. не вистачає, ситуація виправляється через систему корекції планів, до якої й звертається система Д. у. а. Першу систему Д. у. а. в СРСР розроблено на транспорті 1959—63. За допомогою Д. у. а. вперше (СРСР) здійснено стикування *космічних літальних апаратів* у міжпланетному просторі, а також керування космічним апаратом «*Луноход*». Д. у. а. широко застосовують в авіації, у керуванні виробництвом, в енергосистемах, у сільському г-ві тощо. На Україні комплексну Д. у. а. застосовують на Ворошиловгр. тепловозобудівному заводі, у Львівському об'єднанні «Електрон» та ін.

Літ.: Автоматическое оперативное управление производственными процессами. К., 1965; Чухман В. Н. Автоматизация оперативного управления производством. М., 1967; Петров А. П. Эксплуатация железных дорог с применением электронной вычислительной техники. М., 1969.

А. Ф. В'юн. В. В. Шкурба.

ДИСПЛЕ́Й (англ. display — показ, демонстрування) — пристрій для візуального відображування графічної й алфавітно-цифрової інформації. Розрізняють Д. телевізійного типу (зображення формується на екрані за допомогою телевізійної розгортки) і Д., на екранах яких зображення «вимальовується» електронним променем. Застосовують Д. в *автоматизованих системах управління, інформаційно-пошукових системах* та ін.

ДИСПНО́Е (грец. δύσπνοια — задишка) — утруднене дихання, при якому порушуються його ритм, частота і глибина. Те саме, що й *задишка*.

ДИСПОЗИТИ́ВНІСТЬ (від лат. dispositus — упорядкований, розподілений) — принцип радянського цивільного судочинства. Згідно з ним *сторони*, що беруть участь у справі, можуть на будь-якій *процесуальній стадії* вільно розпоряджатися своїми матеріальними й процесуальними правами (напр., позивач може змінити розмір вимог *позову* або зовсім відмовитися від нього). Ця свобода сторін доповнюється правом прокуратури та деяких ін. держ. органів, громад. орг-цій та окремих осіб у передбачених законом випадках виступати на захист ін. осіб. Так, відповідно до ст. 14 *Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* прокурор зобов'язаний на всіх стадіях цивільного судочинства своєчасно вживати передбачених законом заходів до усунення всіляких порушень закону. Для Д. характерна активність суду, що полягає, зокрема, в контролі розпорядчих дій сторін з метою охорони їхніх інтересів, інтересів ін. громадян, д-ви й організацій. Суд зобов'язаний вживати всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного і об'єктивного з'ясування всіх дійсних обставин справи, прав і обов'язків сторін. Певною мірою Д. діє і в кримінальному судочинстві. Напр., т. з. справи приватного і приватнопублічного обвинувачення порушуються, як правило (див. *Порушення кримінальної справи*), не інакше як за скаргою потерпілого тощо. Принцип Д. є одним з провідних у цивільному судочинстві країн соціалістичної співдружності. Д. проголошено, але й гарантовано законодавством більшості бурж. держав.

ДИСПОЗИ́ЦІЯ (лат. dispositio — розташування, розміщення) — 1) У військ. справі — застаріла назва плану шикування сухопутних військ для ведення бою. В 18—19 ст. Д.— письмовий наказ військам, у якому ставились бойові завдання. В рос. армії Д. 1912 було замінено поняттям *бойовий наказ*. 2) У ВМФ — розташування кораблів на рейді, базах, стоянках у відкритому морі. 3) У праві — складова частина *норми права*, яка визначає правила поведінки, права і обов'язки, якими наділяються учасники правовідносин.

ДИСПРО́ЗІЙ (Dysprosium; від грец. δυσπρόσιτος — важкодоступний), Dy — хімічний елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 66, ат. м. 162, 50; належить до *лантаноїдів*. Світло-сірий метал, густ. 8540 кг/м³; $t_{пл}$ 1407° С; $t_{кип}$ 2335° С. Хімічно активний, при високій т-рі взаємодіє з киснем, галогенами, сіркою та ін. неметалами. У сплавах з залізом, нікелем, міддю та алюмінієм Д. застосовують як магнітний матеріал; оксиди Д.— як вогнетривкі керамічні матеріали, для фарбування.

ДИСПРОПО́РЦІЇ економічні—порушення *пропорцій* у розвитку окремих галузей нар. г-ва, економіч. підрозділів (виробн. засобів виробництва і виробн. предметів споживання) та відділів у середині кожного з них, взаємопов'язаних фаз *виробництва* (процесу виробництва й обігу), ін. сторін і частин нар. г-ва. Д. призводять до перебоїв у ході *відтворення* на окремих ділянках або в економіці в цілому. Розрізняють Д. ч а с т к о в і, що мають локальний і короткочасний характер, властиві всім екон. формаціям з сусп. *поділом праці*, та Д. з а г а л ь н і, притаманні лише капіталізмові; пов'язані з потрясінням усієї економіки й процесу відтворення в цілому, мають довгочасний і періодичний характер. Виникнення Д. зумовлене порушенням відповідності між виробн. і *споживанням*. Заг. Д. набувають форми періодичних *економічних криз* надвиробництва. Соціалістичній економіці властиві гармонійний розвиток, планомірність і пропорційність (див. *Планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закон*). Деякі Д., що виникають у ході розвитку соціалістичної економіки, долають шляхом підвищення ефективності сусп. виробн., підвищення *продуктивності праці*, інтенсифікації виробничих процесів у ході реалізації досягнень *науково-технічного прогресу* та безперервного вдосконалення *планування народного господарства* відповідно до вимог об'єктивних *економічних законів* соціалізму. *В. Ф. Казанцева*

ДИСПРОПО́РЦІЯ (від *дис...* і *пропорція*) — несумісність, невідповідність частин чого-небудь, відсутність пропорційності

ДИСТА́ЛЬНИЙ (від лат. disto — відстою) — термін, яким в анатомії позначають ділянку тіла або частину органа, більш віддалену від центра чи від серединної (медіанної) площини тіла. Термін «дистальний» протилежний терміновi «*проксимальний*». Найчастіше вживається щодо кінцівок.

ДИСТА́НЦІЯ (лат. distantia — віддаль) — 1) Віддаль між об'єктами у просторі або часі. 2) Одиниця адм.-тех. поділу залізниць, водних і автомобільних шляхів. На залізницях розрізняють Д. колії, сигналізації і зв'язку, будинків і споруд тощо. 3) Віддаль (у глибину) між військовослужбовцями, військ. підрозділами, бойовими машинами тощо в строю, бойовому порядку, на марші. 4) Віддаль між стартом і фінішем у спорті.

ДИСТЕ́Н (від грец. δίς — двічі, σθένος — сила, міць) — мінерал класу силікатів. Те саме, що й *кіаніт*.

ДИСТИЛЯ́ЦІЯ (лат. distillatio — крапання), перегонка — розділяння сумішей рідин на компоненти випаровуванням і наступною конденсацією пари. Д. грунтується на різній леткості компонентів суміші при однаковій т-рі. При Д. суміш нагрівають до т-ри кипіння (в лабораторії — в колбах, у промсті — в перегонних кубах). Пару охолоджують у холодильниках і одержують конденсат (дистилят) — рідину, збагачену леткішим компонентом суміші. Якщо різниця в точках кипіння двох компонентів велика, то для розділяння досить одноразової перегонки. Коли ж точки кипіння компонентів різняться мало, то Д. повторюють кілька разів або застосовують спец. прилади — дефлегматори, ректифікаційні колонки. Розрізняють просту, фракційну, вакуумну, молекулярну Д., ректифікацію і Д. з водяною парою. Теор. основою Д. є закони Д. П. *Коновалова*.

Ф. С. Бабичев.

ДИСТО́РСІЯ (лат. distorsio — викривлення) — вада зображення, яку дає оптична система; одна з монохроматичних *аберацій оптичних систем*, що проявляється в неоднаковому збільшенні різних частин зображення предмета. На відміну від ін. аберацій (див., напр., *Астигматизм*) при Д. точці простору предметів відповідає точка простору зображень. Внаслідок Д. порушується геом. подібність між предметом і зображенням. Розрізняють додатну (подушкоподібну) і від'ємну (бочкоподібну) Д. (мал.). Особливо шкідлива Д. у фотооб'єктивах, які застосовують для одержування зображень з точною відповідністю предметові (при репродукційних, картографічних, геодезичних та ін. роботах). Кількісною характеристикою Д. оптичної системи є т. з. в і д н о с н а Д. $v = \frac{\beta - \beta_0}{\beta_0}$, де β_0 і β — відповідно лінійні збільшення ідеальної (без Д.) і даної оптичних систем для максимального поля зору. Д. усувають (частково або повністю) розрахунком і добором конструктивних елементів системи (лінз, повітряних проміжків тощо).

Літ.: Слюсарев Г. Г. Расчёт оптических систем. Л., 1975.

М. Я. Горбань.

ДИСТРИБУТИ́ВНИЙ АНА́ЛІЗ — основний метод *дескриптивної лінгвістики*. Д. а. при класифікації мовних елементів враховує порядок їхнього розміщення (дистрибуцію). Ці елементи виділяються з тексту за відмінністю чи подібністю фонетичної будови основ та *афіксів* або за функціонуванням слів у певних типах словосполучень і речень. Значення мовних елементів при цьому не вивчається. Д. а. застосовують переважно при вивченні мовних явищ у *синхронії*, є спроби використати його й у *діахронії*.

Ф. О. Нікітіна.

ДИСТРИБУТИ́ВНІСТЬ (від лат. distributivus — розподільний), подільність — властивість *оператора* T відносно деякої дії $x \cdot y$, яка виражається формулою $T(x \cdot y) = T(x) \cdot T(y)$. Так, множення дистрибутивне відносно додавання $[a(b + c) = ab + ac]$, піднесення до степеня дистрибутивне відносно множення $[(ab)^n = a^n b^n]$, але не дистрибутивне відносно додавання $[(a + b)^n \neq a^n + b^n]$.

ДИСТРИ́КТ (англ. district, від лат. districtus — витягнутий) — 1) Адм.-тер. одиниця в Росії, в т. ч. на Україні, 1719—26; складова частина *провінції*. 2) Адм.-тер. одиниця в Галичині 1772—82, складова частина області. 3) «Дистрикт Галичина» — назва, що її дали нім.-фашист. загарбники тимчасово окупованій ними тер. тепер. Львів., Ів.-Франк. і частини Терноп. обл. УРСР. Здійснюючи політику розчленування України й намагаючись перетворити її на свою колонію, гітлерівці в серпні 1941 включили цю тер. до складу т. з. генерал-губернаторства окупованих польс. земель. 4) У деяких бурж. д-вах (напр., у США, Великобританії) — назва нижчої адм. одиниці, суд. або виборчого округу.

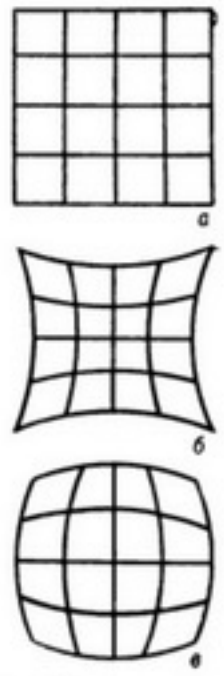

Дисторсія:
а — предмет;
б і *в* — відповідно подушкоподібна і бочкоподібна дисторсії.

ДИСТРОФІ́Я (від *дис...* і грец. τροφή — живлення) — патологічний процес, який виникає внаслідок порушення *обміну речовин* і характеризується появою в клітинах і тканинах продуктів обміну, що змінені кількісно або якісно. Причини виникнення Д. різні: розлади крово- і лімфообігу, *інервації*, *гіпоксія*, *інфекція*, *інтоксикація*, фактори спадковості та ін. Залежно від переважання порушень того чи іншого виду обміну розрізняють білкові, вуглеводні, жирові та мінеральні Д. Кожній Д. властива певна картина структурних змін. У групі білкових Д. (диспротеїнозів), залежно від порушення співвідношення тих чи ін. білкових компонентів, розрізняють кілька патологіч. станів (гіаліноз, амілоїдоз та ін.). Серед вуглеводних Д. розрізняють порушення утворення глікогену і балансу мукополісахаридів. Різні типи жирових Д. (ліпідози) розрізняють за характером порушення обміну тих чи ін. ліпідів. При мінеральних Д. порушується обмін калію, кальцію, заліза тощо. Див також *Дистрофія аліментарна*.

ДИСТРОФІ́Я АЛІМЕНТА́РНА, голодна хвороба — хворобливий стан організму (виснаження), що настає внаслідок порушення живлення при тривалому неповноцінному харчуванні або повному *голодуванні*; особливе значення при цьому має недостатність у їжі білків і жирів. Д. а. призводить до порушень білкового, жирового, вуглеводного й мінерального обміну. Розвиткові Д. а. сприяє важка фіз. праця, тривале перебування на холоді, тяжкі переживання й різні хвороби. Д. а. розвивається поступово. Проявляється зменшенням ваги й загальною кволістю. Згодом стає помітним значне схуднення, з'являється сонливість, апатія, наростає кволість; м'язи стоншуються й стають в'ялими, шкіра — бліді-

дою і сухою, пульс уповільнюється, т-ра тіла знижується, можуть виникати набряки всього тіла, галюцинації, гострі психози тощо. Лікування: постільний режим, повноцінна їжа, яка легко засвоюється (молоко, сметана, яйця, протерті м'ясо, овочі, фрукти), вітаміни; їжу приймають невеликими порціями 6—7 разів на добу. Тяжко хворим — вливання глюкози, переливання крові.

ДИСЦИПЛІ́НА (лат. disciplina — навчання, виховання) — певний обов'язковий порядок поведінки громадян, членів трудового колективу, діяльності організації, який відповідає нормам права й моралі суспільства або вимогам певної організації. Забезпечує впорядкованість їхньої спільної життєдіяльності шляхом засвоєння регулюючих соціальних норм і правил, а також застосуванням моральних, правових чи адм. санкцій. Розрізняють Д. внутрішню (самодисципліну) і зовнішню, стимульовану позитивними або негативними санкціями; загальнообов'язкову і спеціальну — обов'язкову лише для членів певної орг-ції чи певної категорії осіб (трудову, партійну, військову тощо). Склалася Д. в первісному суспільстві в процесі трудового спілкування й підтримувалася силою звички, традицій, повагою до старших тощо. В класово-антагоністичному суспільстві набуває класового змісту, підтримується позаекон. та екон. примусом і засобами насильства. В соціалістич. суспільстві відображує нові сусп. відносини, регулює міжособові стосунки на основі єдності сусп. інтересів і цілей. Соціалістична Д. є усвідомленням людьми громадян. *відповідальності*. Вона поєднує свідоме виконання обов'язків членами суспільства з їхньою ініціативою і творчим ставленням до справи. У підвищенні свідомої соціалістичної Д., утвердженні і розвитку комуністичних сусп. відносин велику роль відіграє Конституція СРСР, яка діалектично поєднує права і обов'язки громадян.

В. І. Волович.

ДИСЦИПЛІ́НА ВІЙСЬКО́ВА — суворе і точне додержання всіма військовослужбовцями порядку та правил, встановлених законами і військовими статутами. Є однією з важливих умов боєздатності збройних сил. Основи й характер Д. в. в арміях різних країн визначаються соціально-політ. ладом держав. У Збройних Силах СРСР Д. в. грунтується на глибокому розумінні *військовослужбовцями* свого військ. обов'язку і особистої відповідальності за безпеку Батьківщини. Заг. принципи Д. в. закріплено в Конституції СРСР, Законі СРСР про загальний військ. обов'язок 1967, *присязі військовій, статутах військових,* зокрема в дисциплінарному статуті, та ін. правових актах.

ДИСЦИПЛІ́НА ДЕРЖА́ВНА — в СРСР точне й неухильне дотримання держ. і господарськими органами, підприємствами і установами, громад. орг-ціями, *службовими особами* і громадянами встановленого Рад. державою порядку діяльності, поведінки, своєчасного виконання планових завдань і соціалістичних зобов'язань. Д. д. є складовим елементом *соціалістичної демократії*. Вона спрямована на забезпечення чіткої роботи, гармонійного взаємозв'язку і взаємозумовленості всіх частин держ. і суспільного механізму. Складовими частинами Д. д. за функціональними і галузевими ознаками є планова, технологічна, службова, фінанс., договірна, військ., транспортна та ін. види дисципліни. В забезпеченні Д. д. важливу роль відіграють *Ради народних депутатів,* їхні виконавчі й розпорядчі органи, всі види контролю, *громадські організації, трудові колективи,* прокурорський нагляд, діяльність суд. органів і органів *арбітражу* тощо, а головне — комуністичне ставлення до праці, соціалістичної й громадської власності, розвиток творчої активності рад. людей, підвищення їхньої свідомості й організованості. Винні в порушенні Д. д. можуть бути притягнені до адм., дисциплінарної, матеріальної, а в деяких випадках і кримінальної відповідальності. Порядок застосування кожного з цих видів відповідальності регулюється нормами рад. права. Див. також *Дисципліна трудова*.

Літ.: В. И. Ленин, КПСС о партийной и государственной дисциплине. М., 1977.

І. М. Пахомов.

ДИСЦИПЛІ́НА ПАРТІ́ЙНА — неухильне свідоме додержання комуністами й партійними орг-ціями принципів і норм, визначених Програмою і Статутом партії, здійснення політики партії, її рішень, вимог парт. моралі. Д. п.— неодмінна умова організованості й боєздатності КПРС та ін. марксистсько-ленінських партій. Вона випливає з принципу *демократичного централізму,* є єдиною, обов'язковою для всіх комуністів без будь-яких винятків, передбачає безумовну підпорядкованість меншості більшості, обов'язковість постанов вищих органів для нижчих. Осн. положення про дисципліну в пролет. партії розробили К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін. За ленінським визначенням, Д. п.— це «єдність дій, свобода обговорення і критики» (Повне зібр. тв., т. 14, с. 115). Д. п. не виключає, а передбачає *критику і самокритику* всередині партії, свідомість і добровільність підлеглості (див. *Демократія внутріпартійна*). Принципи Д. п. КПРС втілено в *Статуті Комуністичної партії Радянського Союзу*. Д. п. базується на спільності марксистсько-ленінського світогляду комуністів, на їхній ідейній згуртованості, високій активності, спрямована на зміцнення *єдності партії*. Партія притягає до відповідальності винних у порушенні Д. п. Істор. досвід КПРС, братніх марксистсько-ленінських партій свідчить, що залізна Д. п., суворе дотримання ленінських принципів парт. життя є неодмінною умовою успішного здійснення пролет. партією завдань боротьби за повалення влади капіталу, побудови соціалізму і комунізму.

В. Ф. Шевченко.

ДИСЦИПЛІ́НА ТРУДОВА́ — в СРСР зумовлене соціалістичним способом виробництва свідоме дотримання учасниками трудового процесу порядку і правил, закріплених у нормах права і комуністичної моралі. Змістом Д. т. є свідоме підпорядкування особистих інтересів суспільним, почуття відповідальності за виконання своїх обов'язків перед народом і рад. суспільством, товариське співробітництво і взаємодопомога. Д. т.— конституційний обов'язок кожного громадянина СРСР. Обов'язок і справа честі,— проголошується в ст. 60 *Конституції СРСР* (ст. 58 Конституції УРСР), — кожного здатного до праці рад. громадянина — сумлінна праця в обраній ним галузі суспільно корисної діяльності, додержання трудової дисципліни. Д. т. забезпечується в СРСР свідомим ставленням до праці, методами переконування та заохочування за успішну працю. До порушників Д. т. застосовуються заходи дисциплінарного і громадського впливу. Д. т. регулюється розд. VI *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (в УРСР — гл. X КЗпП). Обов'язок дотримання Д. т. конкретизується у правилах внутр. труд. розпорядку, в статутах про дисципліну, трудових договорах, службових інструкціях і положеннях. Д. т.— важливий резерв підвищення ефективності сусп. виробництва, розв'язання народногосп. завдань.

Літ.: Кодекс законів про працю України РСР. Науково-практичний коментар. К., 1977.

А. Р. Мацюк

ДИСЦИПЛІ́НА ШКІЛЬНА́ — особливий вид дисципліни, який здійснюється в процесі навчальної і виховної роботи в школі. Д. ш. обумовлена як вимогами суспільної дисципліни праці, так і віком дітей. Реакц. бурж. педагоги (Й.-Ф. *Гербарт* та його послідовники) відстоювали необхідність муштри, сліпого підкорення учнів для виховання в них покірливості. Деякі бурж. педагоги заперечують взагалі Д. ш. (див. *Вільне виховання*). В рад. школі Д. ш. служить вихованню і закріпленню необхідних моральних якостей майбутніх будівників комунізму (колективізму, творчої ініціативи, вміння підпорядкувати особисті інтереси заг. інтересам суспільства та ін.). Методи й прийоми виховання дисциплінованості: привчання, вправляння в поведінці, переконання, залучення учнів до громад. діяльності і в необхідних випадках — примус. Рад. педагогіка засуджує застосування фіз. покарань.

О. І. Пенішкевич.

ДИСЦИПЛІНА́РНЕ СТЯ́ГНЕННЯ — в СРСР захід правового впливу щодо порушників трудової дисципліни. Згідно з трудовим законодавством (в УРСР — ст. 147 КЗпП) до порушника застосовують одне з таких Д. с.: зауваження; догану; сувору догану; переведення на нижчеоплачувану роботу або зміщення на нижчу посаду на строк до трьох місяців; звільнення з роботи (за прогул або за систематичне невиконання тру-

дових обов'язків). За *статутами про дисципліну* для окремих категорій працівників передбачено й інші Д. с. Коли Д. с. накладено за правилами внутр. трудового розпорядку, то його можна оскаржити в комісію по трудових спорах, ФЗМК профспілки та суд, а в порядку підпорядкованості й за статутами про дисципліну — у вищестоящі органи.

ДИТИ́НЕЦЬ — центральна укріплена частина міст у Давній Русі. Здебільшого займав площу в кілька гектарів. Звичайно Д. споруджували на зручних для оборони місцях (мисах річок, пагорбах) і оточували ровами, валами, мурами з баштами й брамами. В Д. розміщувалися князівські та боярські двори, житла військових і духівництва, храми. До Д. прилягали ремісничі й торг. квартали міста. Відомі Д. в Києві (т. з. місто Володимира) на Старокиївській горі, в Чернігові на пагорбі понад Десною, у Львові на Княжій горі. З 14 ст. замість назви «дитинець» почали вживати назву *кремль*.

ДИТИ́НИЦЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — могильник 4 ст., виявлений у с. Дитиничах Дубнівського р-ну Ровенської обл. Досліджували його 1957. Розкопано 21 поховання з залишками трупоспалень у ямках або урнах. У похованнях знайдено глиняний, переважно ліпний, посуд (миски з вушками, чарки з ручками, кубки), оздоблений заглибленим геом. орнаментом, прясельця, металеві предмети, прикраси.

ДИТИ́НКИ ПОВСТА́ННЯ — антифеодальний виступ селян 1654 під проводом Дитинки на Буковині. Вибухнуло під впливом *визвольної війни українського народу 1648—54*, зокрема походу 1653 на Молдавію укр. козаків, очолюваних Т. *Хмельницьким*. У повстанні, спрямованому проти гніту молд. бояр і укр. феодалів, разом з місц. селянами брали участь кол. учасники повстання 1648 на Прикарпатті, які після придушення виступу, рятуючись від переслідувань польс. шляхти, переселилися на Буковину. Повстанці під керівництвом Дитинки визволили Чернівецький і Хотинський повіти. Молд. господар Георгій Стефан жорстоко придушив виступ буковинських селян.

ДИТЯ́ЧА ЛІТЕРАТУ́РА — художні й науково-популярні твори, написані для дітей. Розрізняють твори для дітей дошкільного віку, для молодшого, середнього і старшого шкільного віку. Твори для кожної з цих вікових груп мають свої жанрові й худож. особливості: для дітей дошкільного віку — це переважно книжки-малюнки, для молодшого шкільного віку — ілюстровані казки про тварин, а також коротенькі оповідання на побутові теми тощо; для середнього і старшого шкільного віку — художня, науково-популярна, пригодницька й фантастична л-ра, твори на суспільні й морально-етичні теми. До Д. л. належить і багато творів, які написано для дорослих, але вони цікаві й доступні дітям — казки й вірші О. Пушкіна, байки І. Крилова й Л. Глібова, окремі вірші й поеми Т. Шевченка, оповідання й повісті Л. Толстого, І. Франка, М. Горького, спеціально оброблені нар. казки, билини, думи, твори зарубіжної класики (здебільшого в скорочених виданнях): «Дон Кіхот» М. Сервантеса, «Робінзон Крузо» Д. Дефо, «Мандри Гуллівера» Дж. Свіфта, «Спартак» Р. Джованьйолі, «Овід» Е.-Л. Войнич та ін.

У давнину пізнавальну та виховну функції Д. л. виконувала усна нар. творчість. Писана Д. л. виникла в 17 ст. Першою дитячою книжкою вважається книжка чеського педагога Я.-А. Коменського «Світ почуттєвих речей у малюнках» (1658). В Росії книжки для дітей видавалися з 18 ст. М. Новиков заснував перший рос. журнал для дітей «Детское чтение для сердца и разума» (1785—89). Твори для дітей писали видатні рос. прозаїки й поети: Л. Толстой, М. Некрасов, Я. Полонський, Д. Григорович, Д. Мамін-Сибіряк, А. Чехов, О. Серафимович, О. Купрін, В. Короленко та ін. На Україні Д. л. набула розвитку з серед. 19 ст. Письменники-демократи виховували дітей на правді життя, зображенні села, праці й побуту селянина. До скарбниці укр. Д. л. належить ряд творів Т. Шевченка, Марка Вовчка, Л. Глібова, І. Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного, М. Коцюбинського, Б. Грінченка, П. Грабовського, А. Тесленка та ін.

Поряд з кращими творами в дожовтневий період існувала казенно-патріотична й реліг.-моралізаторська л-ра для дітей: всілякі різдвяні, новорічні оповідання, збірки святкових віршів, розраховані на виховання у дітей вірнопідданства й релігійної покори. З літ. спадщини минулого в коло дитячого читання традиційно входять твори Г. Бічер-Стоу, Л. Буссенара, Жюля Верна, Л. Керрола, Т.-М. Майн-Ріда, Е. Сетон-Томпсона, М. Твена, а для найменших — Ш. Перро, братів Я. і В. Грімм, Г.-К. Андерсена. Популярними є твори польс. педагога Я. Корчака («Король Матіуш Перший»), вірші й казки сучас. італ. письменника Дж. Родарі. У капіталістичних країнах тепер поширюються твори, які несуть ідеї людиноненависництва, культ приватної власності й жорстокості, рекламується низькопробна детективна л-ра. Реакційній і ремісницькій Д. л. протистоять гуманістичні твори прогресивних дитячих письменників.

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в СРСР створена багата, високоідейна рад. Д. л. Вона тісно пов'язана з завданнями комуністичного виховання, пройнята ідеями патріотизму, соціалістичного гуманізму, непорушної дружби між народами. Велика роль як організатора й теоретика Д. л. належить О. М. Горькому. Для розвитку багатонаціональної рад. Д. л. багато зробили рос. письменники П. Бажов, А. Барто, В. Біанкі, А. Гайдар, Б. Житков, Л. Кассіль, В. Катаєв, С. Маршак, В. Маяковський, С. Михалков, О. Толстой, К. Чуковський, білорус.— Я. Колас, Я. Купала, Е. Огнєцвєт; груз.. І. Грішашвілі, Л. Кіачелі; вірм.— С. Капутікян, Г. Борян; ест.— Р. Парве; литов.— М. Слуцкіс; євр.—Л. Квітко, В. Гутянський та ін. Першими творами укр. рад. Д. л. були оповідання А. Головка («Червона хустина», «Пилипко»), С. Васильченка («Олив'яний перстень», «Авіаційний гурток»), вірші П. Тичини. Уже в 20-і рр. визначаються тематичні обрії укр. Д. л. (Великий Жовтень і героїка громадян. війни, щасливе рад. дитинство, піонерське й шкільне життя, подорожі, життя братніх народів Радянського Союзу) та її жанри: оповідання, повісті, вірші і п'єси для читачів різного віку. На цьому етапі в галузі дитячої прози працювали О. Копиленко, І. Сенченко, І. Микитенко; в поезії — І. Нехода, А. Турчинська, М. Романівська.

Інтенсивно розвивалася Д. л. в 30-і рр. О. Донченко написав ряд романів і повістей про участь дітей у соціалістичному будівництві («Розвідувачі нетрів», «Школа над морем»), розробляється тема громадян. війни («Син Таращанського полку» П. Панча, «Ядвіга і Малка — поліські партизанки» Д. Бузька). Формування підлітків у сім'ї й школі відображено в повістях О. Копиленка «Дуже добре» й «Десятикласники». Особливе місце посідають у Д. л. пригодницькі романи й повісті М. Трублаїні «Лахтак», «Шхуна „Колумб"», «Крила рожевої чайки», які виховують у юного читача мужність, кмітливість, знайомлять з природою віддалених куточків Батьківщини. З'являються твори біографічного жанру (повісті О. Іваненко «Тарасові шляхи» про Т. Шевченка, Л. Смілянського — «Михайло Коцюбинський»), популярністю користувалися науково-фантастичні твори В. Владка («Аргонавти всесвіту» та інші), М. Романівської. Народні казки для дітей опрацьовував А. Шиян. Вірші для наймолодшого читача писали В. Бичко, Н. Забіла, М. Пригара, Я. Гримайло. Події боротьби з фашистськими загарбниками відображено в повістях «Земля гуде» О. Гончара, «Таємниця Соколиного бору» Ю. Збанацького, в оповіданнях К. Гриба про юних месників, у віршах і поемах багатьох поетів. Серед кращих творів Д. л., написаних у 40—60-і рр.,— вірші А. Малишка, М. Стельмаха, повість І. Багмута «Щасливий день суворовця Криничного», драм. поема П. Воронька «Казка про Чугайстра» і його зб. віршів «Читаночка», повісті Ю. Збанацького з життя школярів «Курилові острови», «Морська чайка», оповідання Є. Гуцала «Олень Август», «Денисько», повість І. Сенченка «Діамантовий берег» та ін. Поповнюється укр. Ленініана: вірші й поеми М. Рильського, В. Сосюри, повість В. Канівця «Студент університету» та ін. Патріотичні почуття, любов до праці, поетичне бачення світу виховують у дітей твори Г. Бойка, Т. Коломієць, І. Кульської, В. Нестайка, П. Утевської. Мільйонними тиражами друкуються книжки для дітей у вид-ві

дитячої л-ри «*Веселка*» та ін. вид-вах республіки. На Україні виходять для юних читачів різного віку журнали «*Малятко*», «*Барвінок*», «*Піонерія*» (див. також *Дитячі газети і журнали*). В постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку радянської дитячої літератури» (березень, 1969) наголошено на потребі значного посилення ролі Д. л. в комуністичному вихованні підростаючого покоління. В 1970 встановлено Ленінську премію за твори л-ри і мистецтва для дітей, на Україні — в 1970 літ. премію ім. Лесі Українки. Іл. див. на окремому аркуші, с. 272—273.

Літ.: Горький М. Про дитячу літературу. К., 1953; Український дитячий фольклор. К., 1962; Брандис Е. П. От Эзопа до Джанни Родари. М., 1965; Білецький Д. М. [та ін.] .Дитяча література. К., 1967; Лупанова И. П. Полвека. Советская детская литература. М., 1969; Советская детская литература. М., 1978; Украинская детская литература. 1946—1953. Краткий аннотированный указатель. М., 1954.

Т. Ю. Буженко.

ДИТЯ́ЧА МУ́ЗИКА — музика, призначена для слухання або виконання дітьми. Відзначається конкретністю сюжету, чіткістю й рельєфністю муз. форми, близьким до дитячого побуту змістом. У музиці, створюваній для дитячого виконання, враховуються виконавські можливості дітей — діапазон голосу, хорова підготовка, рівень тех. опанування інструмента тощо. Д. м. існує в нар. творчості. На Україні, зокрема, поширені ігри: хороводи зі співами («Гра в залізного ключа або вовка», «Гра в бобра», «Савка», «Рак-неборак», «Горобейко»), жартівливі пісні («Бігло, бігло козенятко», «Був собі журавель»), старовинні обрядові пісні, що втратили своє ритуальне значення («Вийди, вийди, сонечко», «Іди, іди, дощику»), мелодичні лічилки. Сюди належать і колискові нар. пісні. Відомі мелодії до укр. нар. казок («Про золоту сопілку»). Класичними зразками профес. муз. л-ри для дітей є «Нотний зошит Анни Магдаліни» Й.-С. Баха, «Дитяча симфонія» Й. Гайдна, «Дитячий альбом» для фортепіано і збірка дитячих пісень П. Чайковського, «Альбом для юнацтва», пісні й хори Р. Шумана. Д. м. писали Й. Брамс, К. Дебюссі, Б. Барток, Р. Глієр, Й. Сук та ін. Нар. казки та укр. муз. фольклор — в основі дитячих опер «Коза-дереза», «Пан Коцький», «Зима і Весна» М. Лисенка, «Ріпка» В. Сокальського, «Лисичка, Котик і Півник», «Івасик Телесик» К. Стеценка. Над створенням укр. дитячого пісенного репертуару працювали М. Леонтович, Я. Степовий, В. Матюк, С. Воробкевич, А. Вахнянин, В. Верховинець. Окремо стоять твори на сюжети з дитячого життя, розраховані на виконання профес. митцями і не призначені спеціально для дитячої аудиторії (балет «Лускунчик» Чайковського, цикл романсів «Дитяча» Мусоргського, оркестрова сюїта «Гра дітей» Ж. Бізе та ін.). Значну увагу Д. м. приділяють рад. композитори, які розширили її жанрові межі. Крім фп. і вокальних мініатюр, написано опери, балети, кантати, симф. твори. Великого поширення набув жанр рад. дитячої, зокрема піонерської пісні. Відомі симф. казка «Петя і Вовк» та фп. твори С. Прокоф'єва, пісні і фп. п'єси Д. Кабалевського (у т. ч. «Легкі варіації на тему української пісні»), пісні І. Дунаєвського та ін. Глибоким проникненням у дитячу психологію, високою художністю позначені збірки обробок дитячих нар. пісень «Сонечко» Л. Ревуцького, дитячі й піонерські пісні П. Козицького, М. Вериківського, А. Штогаренка, Г. Майбороди, А. Філіпенка, В. Борисова, Л. Дичко, М. Дремлюги та ін.; фп. твори, серед яких вирізняються «24 дитячі п'єси» В. Косенка. Популярні твори В. Барвінського, М. Сільванського, М. Скорульського, Ж. Колодуб, А. Мухи, В. Шаповаленка та ін. Муз. театри ставлять дитячі опери («Казка про загублений час» Ю. Рожавської) та балети («Лелеченя» Д. Клебанова, «Кіт у чоботях» В. Гомоляки, «Північна казка» І. Ковача); ансамбль «Балет на льоду» — «Снігуроньку» К. Домінчена. Велике виховне й естетичне значення має музика в *театрі для дітей, дитячому кіно,* радіо- й телепередачах. У 1965 створено Моск. дитячий муз. театр — єдиний у світі. Розвиток муз. творчості тісно пов'язаний із зростанням дитячої виконавської культури, з системою *музичної освіти* і *музичного виховання.* В СРСР існує понад 2000 дитячих муз. шкіл, великого поширення набула дитяча самодіяльність при палацах піонерів, у хорових студіях. При Спілці композиторів СРСР працює комісія муз.-естетичного виховання дітей та юнацтва; така комісія діє й на Україні.

Літ.: Андрієвська Н. К. Дитячі опери М. В. Лисенка. К., 1962; Сосновская О. И. Советские композиторы — детям. М., 1970; Музыка — детям, в. 1—3. Л., 1970—76.

М. П. Загайкевич.

ДИТЯ́ЧА ПОЛІКЛІ́НІКА — в СРСР лікувально-профілактичний заклад, що є структурним підрозділом дитячої *лікарні* або самостійним закладом, який забезпечує позалікарняну допомогу дітям після виписки їх з пологового стаціонару до 14 років включно. Працює за дільничним принципом (див. *Лікарська дільниця*). В роботі Д. п. основна увага приділяється диспансерному (див. *Диспансеризація*) наглядові за здоров'ям дитини, її фіз. і нервово-психічним розвитком, наданню мед. допомоги хворим дітям, сан.-гігієнічному вихованню дітей і їхніх батьків. У великих містах є міжрайонні, або центр. консультативні Д. п. зі спеціалізованими кабінетами (хірургії, отоларингології, офтальмології, неврології, ендокринології, алергології тощо). В районних центрах, де немає Д. п., зазначена робота виконується дитячими консультаціями, що функціонують на правах структурного підрозділу поліклінічних відділень районних лікарень. У сільській місцевості позалікарняна допомога дітям забезпечується центр. районними, дільничними лікарнями й лікарськими амбулаторіями, в разі необхідності — спеціалістами консультативних поліклінік обласних і міських дитячих лікарень (відділень). Див. також *Охорона материнства і дитинства.* В 1977 на Україні було 4583 дитячі і жіночі консультації.

Р. В. Медяник.

ДИТЯ́ЧА ПРА́ЦЯ — участь дітей і підлітків у процесі виробництва. Масового поширення Д. п. набула за капіталізму, особливо на ранніх стадіях його розвитку. Машинне виробн., спростивши й полегшивши багато трудових операцій, створило можливість замінити в ряді виробничих процесів працю дорослих дешевою Д. п. «Дитяча праця була першим словом капіталістичного застосування машин!» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 376). Д. п. зазнавала нещадної експлуатації, стала одним із джерел збагачення буржуазії. Д. п. є гострою соціальною проблемою капіталістичного суспільства. *Робітничий клас* у наполегливій боротьбі домігся прийняття ряду законів, які обмежують або забороняють Д. п. Однак повної заборони її за капіталізму домогтися неможливо. Д. п. ще широко застосовується в багатьох капіталістич. країнах, зокрема в країнах, що розвиваються. Важкі умови Д. п. призводять до фіз. і моральної деградації дітей і підлітків, профес. захворювань, передчасного старіння, високої дит. смертності. За соціалізму Д. п. має принципово інший характер. Найману Д. п. заборонено, суворо регламентовано працю підлітків. Для них встановлено скорочений робочий день, забезпечено здорові й безпечні умови роботи. В СРСР Д. п. перетворилася на невід'ємну частину комуністичного виховання, засіб підготовки молодого покоління до суспільно корисної, продуктивної

Дитяча творчість. 1. Хлопчиш-Кибальчиш. Юля. 9 років. 2. Київський вокзал. Іра. 10 років. 3. Гуси-лебеді. Майя. 6 років. 4. Салют. Оксана. 13 років.

праці. «Не можна собі уявити ідеалу майбутнього суспільства,— писав В. І. Ленін,— без поєднання навчання з продуктивною працею молодого покоління» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 2, с. 464). В Рад. Союзі учнів загальноосв. шкіл залучають до суспільно корисної праці на уроках праці в навчально-виробничих комбінатах, на пром. і с.-г. підприємствах. Значна частина підлітків навчається в профес.-тех. і серед. спец. навч. закладах, де поряд з загальною освітою здобуває виробничу спеціальність. У період *розвинутого соціалістичного суспільства* і будівництва комунізму значення трудового виховання ще більше зростає. На розв'язання цього завдання спрямовано прийняту 1977 постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовку їх до праці». Див. також *Кодекс законів про працю УРСР*.

С. Г. Савченко.

ДИТЯЧА ПСИХОЛОГІЯ — галузь психології, яка досліджує загальні та індивідуальні особливості психічного розвитку дітей, умови, рушійні сили й закономірності цього процесу на різних вікових етапах. Тому Д. п. часто називають *віковою психологією*. Вивчає виникнення й розвиток у дітей *психічних процесів* (пізнавальних, мовних, емоційних, вольових та ін.), становлення *психічних властивостей*, розвиток різних видів діяльності (гри, *учіння*, праці), формування дитини як особистості. Д. п. досліджує функції природних даних, нервової системи дитини як матеріального субстрату її психіки і провідну роль сусп. умов, навчання і виховання в її психічному розвитку. Теор. основою Д. п. є діалектико-матеріалістичне розуміння природи й сутності людської психіки. Вона піддає критиці ідеалістичні й механістичні концепції психічного розвитку. Д. п. почала виділятися в самостійну галузь знань з серед. 19 ст. Вона тісно пов'язана з *педагогічною психологією*, педагогікою, фізіологією вищої нервової діяльності. Дані її та висновки мають важливе значення для теорії і практики навчання й виховання молодого покоління, для заг. психології і філософії.

Літ.: Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте. М., 1968; Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., 1972; Возрастная и педагогическая психология. М., 1973; Люблінська Г. О. Дитяча психологія. К., 1974; Вікова психологія. К., 1976.

Г. С. Костюк.

ДИТЯЧА СМЕРТНІСТЬ — число дітей, які померли протягом першого року життя. Разом з *народжуваністю* і заг. *смертністю* є показником природного руху населення. Виражається числом смертних випадків серед дітей у віці до 1 року в переліку на 1000 народжених живими. Д. с. залежить гол. чин. від соціально-екон. і матеріального рівня країни. В СРСР завдяки заходам рад. системи *охорони здоров'я*, зокрема *охороні материнства і дитинства*, Д. с. за роки Рад. влади різко зменшилась (більше як у 9 раз.в).

ДИТЯЧА ТВОРЧІСТЬ — сфера діяльності дитини, яка сприяє її інтелектуальному й емоціональному розвиткові. В процесі творчості дитина виявляє своє ставлення до навколишнього середовища, розвиває і вдосконалює навички до роботи з різними інструментами і матеріалами. В СРСР розвиток Д. т. спрямований на формування *комуністичного виховання*, особистості майбутнього громадянина соціалістичного суспільства. Т е х н і ч н а Д. т.— один з важливих засобів навчання, *політехнічної освіти* та *професійної орієнтації*. Сприяє виникненню, закріпленню й розвиткові інтересу дітей до техніки, розвиткові раціоналізаторських і винахідницьких нахилів і здібностей. У вік *науково-технічної революції* проблема розвитку тех. Д. т. набуває особливої актуальності. Її розглядають як вищий, завершальний етап вивчення шкільних предметів природничого циклу. Найчастіше тех. Д. т. виявляється в конструюванні моделей різних машин (літаків, кораблів, ракет, місяцеходів тощо), радіоелектронних приладів, навч. обладнання і устаткування. В СРСР склалась і далі розвивається науково обгрунтована система організації тех. Д. т., в якій чільне місце посідають загальноосв. школа й *позашкільні заклади* (станції і клуби юних техніків, моряків, дитячі залізниці). Поряд з цим значну роль у розвитку тех. Д. т. відіграють відповідні орг-ції ВЛКСМ, профспілок, ДТСААФ. В загальноосв. школах діють гуртки юних техніків різних профілів. Функціонують клуби юних техніків профспілок, *палаців і будинків піонерів та школярів* тощо. Інструктивно-методичним центром організації наук.-тех. творчості учнів є станції юних техніків. В УРСР 1978 їх діяло 234, з них одна республіканська (Київ), 26 обласних і 207 міських (районних). Станції юних техніків мають відділи, лабораторії, літні піонерські табори. При станціях функціонувало 6060 гуртків різних профілів, у яких працювало бл. 95 000 учнів шкіл (1978). Станції юних техніків допомагають школам і позашкільним закладам розвивати тех. Д. т., розробляють і перевіряють у процесі експериментальної гурткової роботи орієнтовні програми гуртків і методику занять у них; разом з ін-тами вдосконалення вчителів організовують підготовку й підвищення кваліфікації керівників тех. гуртків, проводять конкурси творчості юних техніків, спортивно-технічні змагання, олімпіади та ін. заходи, спрямовані на розвиток технічної Д. т. Х у д о ж н я Д. т. включає малювання, ліплення, вишивання, виготовлення аплікацій, навчання музики, складання віршів, оповідань тощо.

Спонукальні мотиви художньої Д. т. пов'язані з освоєнням дітьми навколишнього предметного середовища, з оволодінням ними мовою, з розвитком словесно-логічної пам'яті, з формуванням їхніх розумових здібностей. Водночас худож. Д. т. виявляє одну з істотних особливостей дитячого віку — легку збудливість і активність уяви та фантазії. Творчі процеси як передумова Д. т. виявляються вже в дуже ранньому віці — в іграх дітей. Згодом, у власне творчості, діти прагнуть до відтворення побаченого, почутого і прочитаного, а також своєї фантазії. Тематика Д. т. окреслена віковими межами — коло її розширюється з розвитком дитини. Худож. Д. т.— предмет науково-пед. і психологічних досліджень. Вивчення її допомагає визначенню вікових особливостей дітей, специфіки дитячої психології, дає змогу проникнути в процес формування особистості і в процес розвитку здібності до естетичного сприйняття й переживання. Важливою наук. проблемою педагогіки є керівництво Д. т. Воно сприяє розвиткові творчого потенціалу дитини, розв'язує проблеми її розумового розвитку та естетичного виховання. Теорію образотворчої Д. т. розробили рад. вчені А. В. Бакушинський, М. М. Волков, Є. І. Ігнатьєв, Л. С. *Виготський*, Г. В. Лабунська та ін. З метою розвитку творчості дітей в СРСР введено обов'язкові заняття з малювання, ліплення і музики в дитячих садках, уроки малювання в 1—6 класах середньої школи; існує й розвинута мережа позашкільних закладів, де проводяться заняття з образотворчого мист., музики та ін. Серед кращих дитячих худож. студій — студія при Київ. Палаці піонерів, при Ужгород., Одес., Дніпропетр. палацах, дитяча студія Ленінського р-ну (м. Київ; премія ім. М. Островського, 1978). На Україні керівництво і вивчення Д. т. здійснюють респ. навч.-методичний кабінет естетич. виховання при М-ві освіти УРСР (до 1952 — Центр. Будинок худож. виховання), н.-д. Ін-т педагогіки УРСР. Систематично організовуються конкурси і виставки Д. т.— респ., всесоюзні, міжнародні (виставки творів рад. дітей в Індії, Японії, НДР та ін.).

Літ.: Разумовский В. Г. Развитие технического творчества учащихся. М., 1961; Игнатьев Е. И. Психология изобразительной деятельности детей. М., 1961; Лабунская Г. В. Изобразительное творчество детей. М., 1965; Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. М., 1967; Кондратенко В. І. Електроніка в позакласній роботі. К., 1972; Левін В. О., Павлов С. О., Романова А. С. Барвиста планета. Альбом. Х., 1973; Осташинский Н. И. Киев глазами детей. Альбом. К., 1974; Левин В. А. Воспитание творчества. М., 1977; Осташинський Н. Й. Вогненні барви. Альбом. К., 1978.

О. І. Бугайов, Г. В. Заварова.

«ДИТЯЧА ХВОРОБА „ЛІВИЗНИ“ В КОМУНІЗМІ» — твір В. І. Леніна, присвячений питанням політ. стратегії і тактики марксистсько-ленінських партій. Написаний у квітні — травні 1920, вийшов з друку в червні 1920 рос., а в липні — нім., франц. і англ. мовами. Висновки праці покладено в основу рішень 2-го конгресу Комінтерну. Необхідність напи-

Обкладинка книги В. І. Леніна **«Дитяча хвороба „лівизни" в комунізмі».** Видання 1920.

сання книги була викликана тим, що в деяких комуністичних партіях, які виникли в ряді капіталістичних країн на грунті могутнього революц. піднесення мас 1917—20, з'явилася небезпечна «хвороба» — дрібнобурж. «лівизна». Представники цієї течії рішуче заперечували проти всіх старих форм боротьби пролетаріату, відмовлялись від участі в роботі с.-д. профспілок, вимагали бойкоту бурж. парламентів, виступали проти компромісів і угод з ін. партіями. Така політика вела до розколу комуністичних партій, до відриву їх від мас. У своїй книзі В. І. Ленін викрив шкідливість і небезпеку «лівизни», визначив шляхи подолання її, творчо розвинув і збагатив учення марксизму про *диктатуру пролетаріату*, про керівну роль партії в системі диктатури робітн. класу, про роль теорії, про залучення широких мас трудящих на бік революції. В. І. Ленін підкреслив міжнар. значення *більшовизму*, дав глибокий аналіз гол. етапів його історії і закликав братні комуністичні партії вивчати й застосовувати досвід більшовиків, які на кожному етапі революції вчасно визначали стратегічні й тактичні завдання. Водночас він попереджав, що при цьому необхідно враховувати «національно-особливе, національно-специфічне в конкретних підходах кожної країни до розв'язання єдиного інтернаціонального завдання, до перемоги над опортунізмом і лівим доктринерством всередині робітничого руху, до повалення буржуазії» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 72—73). Одну з осн. умов успіху більшовиків В. І. Ленін вбачав у централізації й залізній дисципліні, заперечення якої, характерне для «лівих комуністів», «рівнозначне повному роззброєнню пролетаріату на користь буржуазії» (там же, с. 25). В. І. Ленін писав, що комуністична партія стає непереможною тоді, коли вся її діяльність пройнята духом сміливої, принципової *критики і самокритики*, нетерпимістю до самозаспокоєння і самохвальства, критичним ставленням до своїх помилок.

У своїй книзі В. І. Ленін розкрив величезне значення для революц. партії пролетаріату вміння поєднувати легальні й нелегальні форми боротьби, завойовувати маси на свій бік. Він підкреслював, що пропові дувати лозунг «Геть з профспілок!», як це робили «ліві», означало б залишити робітн. маси під впливом *реформізму*, що треба не заперечувати проти участі в бурж. парламентах, а створювати там сильні парламентські фракції і з трибуни парламентів викривати буржуазію. Виняткове важливе значення має висунуте В. І. Леніним положення про допустимість компромісів навіть з відвертим ворогом, якщо партія йде на них для того, щоб уникнути розгрому і зберегти сили для майбутнього рішучого наступу. Звичайно, мова не може йти про компроміси в принципових питаннях, про примирення з поглядами і діями, які суперечать комуністичній ідеології. В. І. Ленін творчо розвинув вчення марксизму про *революційну ситуацію*, про об'єктивні й суб'єктивні фактори, що забезпечують прихід робітн. класу до влади.

Книга В. І. Леніна пройнята оптимізмом, глибокою впевненістю в неминучій перемозі комунізму. Він писав: «Комуністи повинні знати, що майбутнє в усякому разі належить їм, і тому ми можемо (і повинні) поєднувати найбільшу пристрасність у великій революційній боротьбі з найбільш холоднокровним і тверезим врахуванням шалених метань буржуазії» (там же, с. 82). Наша епоха є епохою тріумфу ленінських ідей. З утворенням і зміцненням *світової системи соціалізму* комуністичний рух перетворився на найвпливовішу політ. силу сучасності, став найважливішим фактором сусп. прогресу людства. Керуючись ленінською теоретичною спадщиною, зокрема класичною працею В. І. Леніна «Дитяча хвороба „лівизни" в комунізмі», марксистсько-ленінські партії, вдосконалюючи стратегію і тактику своєї революц. діяльності, викривають *ревізіонізм, опортунізм, «ліве» сектантство* в робітн. русі, згуртовують маси і ведуть їх на боротьбу за мир. демократію і соціалізм. При цьому вони виходять із заг. закономірностей розвитку революції, соціалістичного і комуністичного будівництва, сформульованих міжнар. нарадами братніх партій. Глибоке розуміння цих загальних закономірностей, опора на них у поєднанні з творчим підходом і врахуванням конкретних умов у кожній даній країні були і лишаються невід'ємною особливістю марксистів-ленінців (див. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 35).

А. В. Мяловицький.

ДИТЯ́ЧЕ КІНО́ — художні, документальні, науково-популярні й мультиплікаційні фільми, які створюються спеціально для дітей. В СРСР Д. к.— один з найдійовіших засобів комуністичного виховання підростаючого покоління. Робота над дитячим фільмом вимагає врахування вікових особливостей юних глядачів, специфіки їхнього мислення та естетичного сприйняття. За рад. часу Д. к. виділилося в особливу галузь кіномистецтва. Перші рад. дитячі фільми «Червоні дияволята» (1923, реж. І. Перестіані), «Як Петрусь їздив до Ілліча» (1924, реж. М. Доронін) були наповнені пафосом героїчного подвигу, романтикою революц. боротьби. З 1931 виходить щомісячний кіножурн. «Пионерия». В 1933 створено перший дитячий звуковий фільм «Подерті черевики» (реж. М. Барська). В 1936—48 діяла кіностудія «Союздитфільм». Серед кращих фільмів: «Новий Гуллівер» (1935), «Золотий ключик» (1939, реж. обох — О. Птушко), «За щучим велінням» (1938, реж. О. Роу), «Тімур і його команда» (1940, реж. О. Розумний) та ін. Перша стрічка, створена на Україні ВУФКУ для дітей — «Марійка» (1926, реж. А. Лундін), згодом виходять «Маленький Тарас» (1926, реж. П. *Чардинін*), «Партизанська донька» (1935, реж. О. Маслюков). В кін. 30—50-х рр. на рад. студіях поставлено картини, присвячені героїзмові і подвигам рад. дітей: «Дума про козака Голоту» (1937, реж. І. *Савченко*), «Жила-була дівчинка» (1944, реж. В. Ейсимонт), «Син полку» (1946, реж. В. Пронін), зокрема на Україні — «Максимко» (1953, реж. В. Браун), «Сашко» (1958, реж. Є. Брюнчугін), «Військова таємниця» (1958, реж. М. Маєвська), «Казка про хлопчиша-Кибальчиша» (1965, реж. Є. *Шерстобитов*). Серед відомих дитячих фільмів «Попелюшка» (1947, реж. Н. Кошеверова і М. Шапіро), «Першокласниця» (1948, реж. І. Фрез). У 1963 кіностудію ім. М. Горького перетворено на Центр. кіностудію дитячих і юнацьких фільмів ім. М. Горького. В 60—70-х рр. Д. к. представлено фільмами: «Друже мій, Миколко» (1961, реж. О. Салтиков), «Дзвонять, відчиніть двері» (1966, реж. О. Мітта), «Доживемо до понеділка» (1969, реж. С. *Ростоцький*), «Увага, черепаха!» (1971, реж. Р. Биков), «Сто днів після дитинства» (1976, реж. С. Соловйов), «Гірка ягода» (1977, реж. К. Камалова) та ін. Мультиплікаційні фільми для дітей створюють на кіностудії «Союзмультфільм» та на республіканських кіностудіях, у т. ч. на *Київській кіностудії науково-популярних фільмів*. Серед зарубіжних режисерів Д. к.— К. *Земан* (ЧССР), Д. Петров (НРБ), Х. Бальман (НДР), Д. Палашті (УНР), Я. Насфетер (ПНР), Й *Попеску-Гопо* (СРР), Я. Ламоріс (Франція), У. *Дісней* (США).

Літ.: Бегак Б., Громов Ю. Большое искусство для маленьких. М., 1949; Капельгородська Н. М. Сучасний дитячий фільм. К., 1965; Парамонова К. В зрительном зале — дети. М., 1967; Кино и дети. М., 1971; Увага! В кінозалі — діти! К., 1972.

Н. М. Капельгородська.

ДИТЯ́ЧИЙ БУДИ́НОК — в СРСР державний виховний заклад для дітей-сиріт або тих, які залишилися без піклування батьків, а також дітей, що потребують допомоги і захисту держави. Перші Д. б. в РРФСР відкрито 1918, на Україні — 1919. В системі нар. освіти є такі типи Д. б.: дошкільні заг. типу, санаторні й спец. для хворих і аномальних дітей (для дітей 3—7 років), шкільні (для дітей 7—16 років) та дітей дошкільного й шкільного віку, до яких у першу чергу влаштовуються діти з однієї сім'ї — брати і сестри. У підпорядкуванні М-ва соціального забезпечення для дітей-інвалідів є будинки-інтернати. Відповідно до постанови РМ СРСР 1977 «Про організацію загальноосвітніх шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, та про поліпшення матеріального забезпечення цих дітей у школах-інтернатах і дитячих будинках» 1978 створено перші *школи-інтернати* з дошкільними відділеннями (див. також *Опіка, Піклування*). Їхнє завдання — дальше вдосконалення сусп. виховання вказаної категорії дітей, підготовки їх до життя й праці,

створення найсприятливіших умов для їхнього всебічного розвитку й одержання ними серед. освіти.
Літ.: Виноградова А. А., Гербеев Ю. В. Система воспитательной работы в детском доме. М., 1976.
П. Д. Іваніна.

ДИТЯ́ЧИЙ ПАРА́ЛІЧ — група захворювань, що виникають у дітей внаслідок різноманітних ушкоджень нервової системи і виявляються в порушенні рухово-рефлекторної сфери, а в деяких випадках — порушеннями психіки і мовлення. Розрізняють Д. п. церебральні (спастичні), що є наслідком уражень головного мозку, і периферичні (в'ялі) — внаслідок уражень периферичних нервів та їхніх сплетень, передніх рогів спинного мозку, черепно-мозкових нервів та їхніх ядер.

«ДИТЯ́ЧИЙ РУХ» — журнал для піонервожатих. Виходив 1925—34 в Харкові. У 1934—41 видавався в Києві під назвою *«Піонервожатий»*.

ДИТЯ́ЧИЙ САДО́К — в СРСР заклад для суспільного виховання дітей дошкільного віку, перша ланка в системі нар. освіти. Д. с. відкривають місцеві Ради нар. депутатів, підприємства, відомства, колгоспи. З 1959 поряд з Д. с. організовують ясла-садки для дітей з 2 місяців до 7 років. Роботою Д. с. керують М-ва освіти та їхні місцеві органи. В УРСР на кінець 1977 в Д. с. і яслах-садках було 2111,1 тис. дітей. Див. також *Дошкільні заклади.*

ДИТЯ́ЧИЙ ФОНД ООН (ЮНІСЕФ) — спеціальний фонд при ООН, створений за рішенням *Генеральної Асамблеї ООН* від 11.XII 1946. Мета фонду — надавати допомогу країнам, що стали жертвами агресії, і країнам, що розвиваються, для охорони здоров'я, поліпшення харчування, справи освіти та соціального забезпечення дітей. Фонд надає надзвичайну допомогу дітям і матерям і в випадках стихійного лиха (землетрусів, поводі та ін.). Фонд здійснював свої програми більш як у 120 країнах світу. Кошти його складаються з добровільних внесків урядів, орг-цій та окремих осіб. Щорічні внески до фонду роблять 111 країн (1978), в т. ч. СРСР, УРСР і БРСР. Керівні органи фонду — правління в складі представників 30 д-в, які обираються *Економічною і соціальною радою ООН* строком на 2 роки, і директор-розпорядник.
А. Д. Бутейко.

ДИТЯ́ЧІ ГАЗЕ́ТИ І ЖУРНА́ЛИ — періодичні друковані органи для читачів дошкільного й шкільного віку. Як і *дитяча література,* сприяють *комуністичному вихованню* підростаючого покоління. Перший у Росії дит. журнал — «Детское чтение для сердца и разума» (1785—89). Популярними були журнали «Подснежник» (1858—62), «Рассвет» (1852—62), «Детское чтение» (1869—1906), «Юная Россия» (1906—18), «Маяк» (1909—18). Більшість Д. г. і ж. дожовтневої доби проповідували ідеї соціальної нерівності, релігійну мораль тощо. Кількість і тираж їх були незначні, до дітей трудящих вони майже не доходили. Видання дит. періодики укр. мовою обмежувалося царським урядом і габсбурзькою монархією. Бурж.-ліберальні кола на Україні видавали журн. *«Ластовка»* (1869—81), *«Дзвінок»* (1890—1914), що виходили у Львові, *«Молода Україна»* (Київ, 1906—14) та ін. Перший рад. дит. журнал «Северное сияние» засн. 1919 О. М. Горький. Першими дит. газетами в СРСР були «Юний Спартак» (Харків, 1922—24) і «Ленинские искры» (Ленінград, 1924). У 20—30-х рр. кількість Д. г. і ж. і їхній тираж зростають. В УРСР видавалися журн. *«Піонерія»* (з 1923), *«Октябрьские всходы»* (1924—30), «Жовтеня» (1928—41) і *«Весела бригада»* (1931—37) та ін. Комуністична партія і Рад. уряд приділяють постійну увагу розвиткові дит. преси, підвищенню її ідейно-худож. рівня (постанова «Про заходи по дальшому розвитку радянської дитячої літератури», 1969). У 1977 в СРСР для дітей видавалося 28 газет і 41 журнал, зокрема всесоюзні журн. «Весёлые картинки» (з 1956), «Пионер» (з 1924), «Юный натуралист» (з 1928), «Квант» (з 1969), «Юный техник» (з 1956), газ. «Пионерская правда». В союзних республіках Д. г. і ж. виходять нац. мовами. В УРСР видаються для дошкільників журн. *«Малятко»*, для школярів—*«Барвінок»* і «Піонерія» (обидва — укр. і рос. мовами), газ. *«Зірка»* та *«Юный ленинец»*.
Літ.: Крупская Н. К. О детской литературе и детском чтении. М., 1954; Наумова М. Живі сторінки історії. В кн.: Весняні обрії. К., 1972; Старцев И. И.Вопросы детской литературы и детского чтения. 1918 — 1965 гг. Библиографический указатель [в. 1 — 2]. М., 1962—67.
Л. І. Гольденберг.

ДИТЯ́ЧІ ДЕМОКРАТИ́ЧНІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ — добровільні масові об'єднання дітей та підлітків, які під керівництвом комуністичних та робітн. партій, демократичних, профспілкових, жіночих та молодіжних орг-цій здійснюють ідейно-політ. і моральне виховання підростаючого покоління; організаційна форма участі дітей у боротьбі трудящих за мир, демократію та соціальний прогрес. Д. д. о. будують свою роботу з урахуванням психолого-педагогічних закономірностей виховання і розвитку особистості, широкого використання самодіяльності й самоуправління, ігор і змагань. Принципи, форми і методи діяльності Д. д. о., їхня структура, символіка й атрибутика зумовлені метою та завданнями цих орг-цій, соціальними й нац. умовами, особливостями істор. розвитку, традиціями, досвідом тощо.
Авангардна роль у міжнар. дитячому та юнацькому русі належить піонерським організаціям соціалістичних країн. Тут діють: *Всесоюзна піонерська організація* імені В. І. Леніна в СРСР (з 1922), Піонерська орг-ція ім. Сухе-Батора в МНР (з 1925), Піонерська орг-ція ім. Хо Ші Міна в СРВ (з 1941), Піонерська орг-ція Югославії (з 1942), Димитровська Піонерська орг-ція «Септемврийче» в НРБ (з 1944), Піонерська орг-ція СРР (з 1944), Спілка польс. харцерів (з 1945), Піонерська орг-ція Соціалістич. спілки молоді ЧССР (з 1945), Спілка угорських піонерів (з 1946), «Соньондан» у КНДР (з 1946), Піонерська орг-ція ім. Е. Тельмана в НДР (з 1948), Спілка піонерів Куби (з 1964). Вони подають посильну допомогу трудящим своїх країн в екон. і культурному будівництві. Для Д. д. о. створено держ. мережу позашкільних закладів.
У капіталістичних країнах Д. д. о. беруть участь у політ. кампаніях трудящих, розповсюджують відозви миру, л-ру комуністичних і робітн. партій, вивчають історію революц. боротьби тощо. Серед них: «Молода гвардія» в Австрії (з 1946), Спілка піонерів Бельгії (з 1946), «Лісовий народ» у Великобританії (з 1925), «Піонери Франції» (з 1945), Демократична спілка піонерів Фінляндії (з 1945), Асоціація піонерів Італії (з 1949), соціалістична дитяча орг-ція «Юні піонери» ФРН (з 1974), Піонерська орг-ція США (з 1976). Поряд з демократичними, в капіталістичних країнах діють і реліг., загальнокультурні та скаутські орг-ції (див. *Скаутизм*), різні шовіністичні та військово-спортивні спілки, головне завдання яких — виховати підростаюче покоління в дусі відданості капіталізму та бурж. ідеології.
Д. д. о. створені й у ряді країн Азії й Африки, які завоювали нац. незалежність. Це — Піонерська організація Гвінеї (з 1959), «Піонери Народної Республіки Конго» (з 1965), «Піонерська орг-ція Гани» (з 1960), Піонерська орг-ція Народної Демократичної Республіки Йємен (з 1974), дитяча орг-ція «Талаї» в Сірії (з 1971). Діяльність Д. д. о. координує Всесвітня федерація демократичної молоді (ВФДМ) і створений при ній Міжнар. комітет дитячих та юнацьких орг-цій (СІМЕА).
В. І. Яровий.

ДИТЯ́ЧІ ПРИТУ́ЛКИ — у дореволюц. Росії благодійні установи для опікування сиріт і дітей, покинутих батьками й залишених без догляду. Д. п. виникли у 18 ст. при монастирях. Більшість притулків входили до Відомства установ імператриці Марії, інша частина — до військ., духовних та ін. відомств або перебували у віданні різних благодійних т-в і приватних осіб. Давали вихованцям елементарні знання й ремісничу підготовку. В Зх. Україні, Буковині до 1939—40 існували під назвами «захоронок», «захистів», «сиротинців» тощо. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Д. п. було ліквідовано. В СРСР для виховання осиротілих дітей та дітей, що втратили годувальників, створено мережу держ. *дитячих будинків* і спец. *шкіл-інтернатів.*

ДИТЯ́ЧІ ХВОРО́БИ — група захворювань, що трапляються переважно в дітей і, як виняток, у дорослих. Перебіг і прояви Д. х. зумовлюються фізіол. особливостями дитячого організму. Кожному

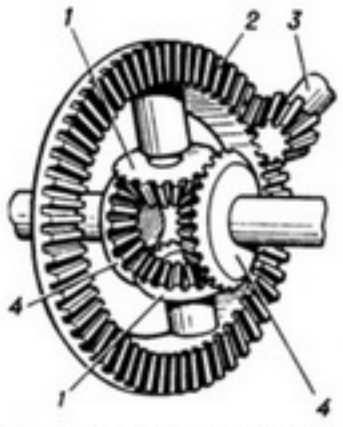

Диференціал автомобіля:
1 — сателіт;
2 — водило;
3 — вал двигуна;
4 — центральне колесо.

віковому періоду (див. *Грудна дитина*) властиві певні Д. х. В період новонародженості (див. *Новонароджена дитина*), коли функціональні системи організму перебувають у стані нестійкої рівноваги, спостерігаються хвороби, пов'язані з порушенням розвитку плоду, з родовим актом (*асфіксія*, родова травма, паралічі, деякі *спадкові хвороби, гемолітична хвороба новонароджених*, природжені вади й аномалії розвитку, *токсоплазмоз*, стафілококові інфекції тощо). Інтенсивний ріст дитини в грудному віці (до 12 міс.) і її значні потреби в їжі призводять до шлунково-кишкових хвороб (*диспепсії*, кишкові інфекції та ін.). Підвищується функціональне навантаження на органи дихання, діти частіше хворіють на гострі респіраторні інфекції, запалення легень. Неправильне вигодовування й недостатнє перебування на свіжому повітрі дитини призводять до рахіту. В цьому віці діти часто хворіють на діатези, *спазмофілію* тощо. В переддошкільному (до 3 років) та дошкільному (3—7 років) віці у дітей частішають інфекційні хвороби — коклюш, кір, скарлатина тощо, що зумовлене тісним спілкуванням дітей між собою та з дорослими хворими. В ранньому шкільному віці часті хвороби серця, ревматизм, ангіни, *нефрити, алергічні хвороби*. Діти старшого шкільного й підліткового віку в зв'язку з ендокринною перебудовою організму (*статеве дозрівання*), бурхливим ростом (*акцелерація*) та перевантаженням навчанням часто хворіють на неврози, судинні дистонії (гіпер- та гіпотонії), ендокринні хвороби, захворювання печінки, жовчовивідних шляхів тощо.

Літ.: Бадалян Л. О., Таболин В. А., Вельтищев Ю. Е. Наследственные болезни у детей. М.. 1971; Детские болезни. К., 1975. *П. С. Мощич.*

ДИТЯ́ЧІ ЯСЛА — в СРСР установа для виховання дітей у віці від 2 місяців до 3 років. У Д. я. дітей розподіляють за віком на групи: I — діти віком до 9 місяців, II — від 9 до 14 місяців, III — від 14 місяців до 2 років, IV — від 2 до 3 років. Діти можуть бути в яслах 9—10 годин (денне перебування), 12—14 годин (подовжений день) або цілу добу.

Д. я. перебувають на бюджеті органів охорони здоров'я або установ і підприємств (відомчі Д. я.). На селі, в колгоспах, у весняно-літній період, крім постійних, організується широка мережа сезонних Д. я. За дітьми в Д. я. доглядають особи з спеціальною мед. освітою, в обов'язок яких входить проведення виховної роботи та оздоровчих заходів. З 1959 відбувається поступове об'єднання дитячих ясел і садків (див. *Дошкільні заклади*) в єдиний дошкільний заклад — дитячі ясла-садок. Усього в 1977 в Українській РСР було 19 417 постійних дошкільних закладів, у яких вихову валося понад 2,1 мільйона дітей.

Л. Й. Бугай.

ДИТЯ́ЧО-ЮНА́ЦЬКІ СПОРТИ́ВНІ ШКО́ЛИ (ДЮСШ) — позашкільні спец. спортивні заклади в СРСР, що готують кваліфікованих спортсменів і фізкультурних активістів. ДЮСШ можуть бути комплексними (з кількох видів спорту) і спеціалізованими (з одного виду спорту, напр. легкоатлетичні, фігурного катання та ін.). Приймаються до школи учні віком від 7 до 14 років (за рекомендацією загальноосвітніх шкіл), які мають відповідну фіз. підготовку. Поряд з навчально-тренувальними заняттями з спорту ДЮСШ проводять з учнями політико-виховну й культурно-масову роботу. ДЮСШ підпорядковані місцевим органам нар. освіти, профспілковим та спортивним т-вам. Перші ДЮСШ на Україні організовано 1934. В 1978 році їх налічувалось 799.

ДИФАМА́ЦІЯ (лат. diffamatio — ганьблення) — розголошення (як правило, в пресі) справжніх або неправдивих відомостей, що ганьблять честь і гідність громадянина чи організації. В Рад. д-ві, згідно з ст. 57 Конституції СРСР (ст. 55 Конституції УРСР), громадяни СРСР мають право на суд. захист від зазіхання на честь і гідність (див. *Захист честі і гідності*), життя і здоров'я, на особисту свободу та майно.

ДИФЕНІ́Л, фенілбензол, $(C_6H_5)_2$ — безбарвні кристали; густ. (т-ра 25° С) 1156 кг/м³, $t_{пл}$ 71° С, $t_{кип}$ 255° С. Д.— нерозчинний у воді, добре розчиняється в органічних розчинниках (спирті, ефірі, бензолі тощо). Міститься в антраценовому маслі, яке виділяють з кам.-вуг. смоли. Застосовують у виробн. *барвників*, синтетичних смол; у суміші з дифеніловим ефіром $(C_6H_5)_2O$ — як високотемпературний носій, т. з. даутерм.

ДИФЕНІЛАМІ́Н, $(C_6H_5)_2NH$ — вторинний ароматичний *амін*; білі кристали з слабким своєрідним запахом, темніють на світлі; $t_{пл}$ 54° С, $t_{кип}$ 302° С. Д.— малорозчинний у воді, розчиняється в органічних розчинниках і концентрованих мінеральних к-тах. Застосовують для органічних синтезів, у виробн. *барвників*, для стабілізації піроксилінових порохів, виявлення окислювачів (напр., азотної к-ти), які дають з ним синє забарвлення, тощо.

ДИФЕРЕНЦІА́Л (від лат. differentia — різниця, відмінність) — 1) У техніці — механізм із зубчастими колесами, що передає рух від одного вала двом іншим валам, які обертаються з різними відносними швидкостями, або від двох валів одному. Під час дії, напр., Д. автомобіля (мал.) рух від вала двигуна передається (через водило) *сателітам*, що обертаються навколо своїх осей і відносно осі механізму, а від сателітів — кожному з незалежних центр. коліс, на валах яких закріплено ходові колеса. В автомобілях та ін. трансп. машинах Д. дає змогу ведучим колесам обертатися з різними швидкостями на поворотах, коли ці колеса проходять різні шляхи. В металорізальних верстатах за допомогою Д. настроюють кінематичні ланцюги, в лічильно-розв'язувальних машинах виконують матем. операції додавання параметрів. Д. застосовують і в *варіаторах, редукторах, муфтах* тощо.

2) У математиці — головна частина приросту функції, що наближено відображує цей приріст і пропорційна приростові *аргументу*. Див. *Диференціальне числення*. *Ю. О. Попченко* (у техніці).

ДИФЕРЕНЦІА́ЛЬНА ГЕОМЕ́ТРІЯ — розділ *геометрії*, в якому геометричні образи вивчаються методами *математичного аналізу*, в першу чергу *диференціального числення*. Гол. об'єктами Д. г. є довільні достатньо гладкі криві (*лінії*) та поверхні *евклідового простору*, а також сімейства ліній та *поверхонь*. В класичній Д. г. вивчають властивості та вводять характеристики нескінченно малих кусків кривих і поверхонь, інваріантних (див. *Інваріанти*) відносно рухів у просторі (див. *Рух* у геометрії). Так, крива характеризується *кривиною* і *скрутом*, поверхня — 1-ю (яка визначає її *внутрішню геометрію*) та 2-ю (яка визначає її *зовнішню геометрію*) осн. квадратичними *формами*. Вводячи *координати* на об'єкті, що вивчається, визначають, напр., таке поняття, як *розмірність* об'єкта. В сучас. Д. г. вивчають і властивості геом. образів «в цілому» (тобто такі, які проявляються в достатньо великих областях), властивості, обумовлені *топологією*, повнотою тощо. Узагальнення понять і методів *поверхонь теорії* привело до розвитку *тензорного аналізу* і багатовимірної Д. г. Важливим розділом Д. г. є *ріманова геометрія*, тісно пов'язана з теор. фізикою, *відносності теорією* та механікою. Розглядають також афінну, проективну, конформну та ін. Д. г.

Основи Д. г. заклали Л. *Ейлер*, Г. *Монж* і К.-Ф. *Гаусс*. Багато для її розвитку зробили Г. *Ріман*, Е.-Ж. *Картан*, А. Вейль, рос. математики М. І. *Лобачевський*, К. М. Петерсон, рад. математики М. М. *Лузін*, Д. Ф. *Єгоров*, В. Ф. Каган, С. П. Фіников, О. Д. *Александров*, М. В. *Єфімов*, О. В. *Погорєлов* та інші.

Літ.: Рашевский П. К. Риманова геометрия и тензорный анализ. М., 1967; Кованцов М. І. Диференціальна геометрія. К., 1973; Погорелов А. В. Дифференциальная геометрия. М., 1974; Бишоп Р. Л., Криттенден Р. Дж. Геометрия многообразий. Пер. с англ. М., 1967; Стернберг С. Лекции по дифференциальной геометрии. Пер. с англ. М.. 1970. *Ю. А. Амінов.*

ДИФЕРЕНЦІА́ЛЬНА ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь психології, що вивчає індивідуальні й групові відмінності в психіці людей. Термін «диференціальна психологія» запровадив нім. психолог В. Штерн (1900). Для бурж. Д. п. характерні реакц. намагання проголосити біологічними ті індивідуальні й групові властивості людей, які насправді породжені умовами капіталістичної дійсності, і тим самим утвердити «природність» і незмінність капіталістичного ладу. Наукова Д. п., що грунтується на за-

садах істор. матеріалізму, розглядає індивідуальні особливості як продукт розвитку людей, зумовлений передусім суспільно-істор. обставинами їхнього життя, навчання, виховання і праці. Значну роль у формуванні цих відмінностей відіграють природні, зокрема статеві, особливості організму, його нервової системи. Важливе значення в з'ясуванні їхнього походження має вчення І. П. Павлова про *типи нервової діяльності*.

Г. С. Костюк.

ДИФЕРЕНЦІА́ЛЬНА РЕ́НТА — див. *Земельна рента.*

ДИФЕРЕНЦІА́ЛЬНЕ ЧИ́СЛЕННЯ — розділ *математичного аналізу*, в якому вивчають властивості і способи обчислювання похідних та використання їх для дослідження функцій. Д. ч. є невід'ємною частиною сучас. математики та її застосувань. Осн. поняттям Д. ч. є поняття *похідної функції*:

$$y' = f'(x) = \frac{dy}{dx} = \lim_{\Delta x \to 0} \frac{f(x+\Delta x) - f(x)}{\Delta x}.$$

Похідна допускає різні мех. і геом. тлумачення. Так, миттєва швидкість є похідною від шляху за часом, тангенс кута нахилу дотичної до кривої є похідною від ординати за абсцисою кривої (мал.). Для обчислювання похідних використовують правила: $(C)' = 0$, де C — будь-яке стале число; $[Cf(x)]' = Cf'(x)$; $(u \pm v)' = u' \pm v'$; $(uv)' = u'v + uv'$; $\left(\frac{u}{v}\right)' = \frac{u'v - uv'}{v^2}$; якщо $y = f(u)$ і $u = \varphi(x)$, то $\frac{dy}{dx} = \frac{dy}{du} \cdot \frac{du}{dx} = f'(u) \times \varphi'(x)$; $(x^n)' = nx^{n-1}$, де n — будь-яке стале число; $(a^x)' = a^x \ln a$, де a — будь-яке стале додатне число; $(\log_a x)' = 1/x \ln a$; $(\sin x)' = \cos x$; $(\arcsin x)' = 1/\sqrt{1-x^2}$; $(\operatorname{arctg} x)' = 1/(1+x^2)$; якщо $x = \varphi(t)$, $y = \varphi(t)$, то $\frac{dy}{dx} = \frac{\psi'(t)}{\varphi'(t)}$.

Похідна може існувати тільки в точці неперервності *функції*, і всяка функція, що має похідну в якійсь точці, неперервна в ній. Однак не всяка *неперервна функція* має похідну. Так, функція $y = |x|$ неперервна при $x = 0$, але в цій точці похідної немає. Б. *Больцано* і К. *Вейєрштрасс* навели приклади неперервних функцій, що не мають похідних у жодній точці. Похідна від першої похідної наз. другою похідною, від другої — третьою і т. д. Друга похідна має важливе мех. тлумачення: друга похідна від шляху за часом є прискорення.

Для функції кількох змінних запроваджено поняття ч а с т и н н о ї похідної. За означенням, частинна похідна від функції $z = f(x, y)$ по x дорівнює

$$z'_x = f'_x = \frac{\partial z}{\partial x} = \lim_{\Delta x \to 0} \frac{f(x+\Delta x, y) - f(x, y)}{\Delta x}.$$

Можна побудувати другі та вищі частинні похідні від функції z. Якщо приріст $\Delta z = f(x+\Delta x, y+\Delta y) - f(x, y)$ можна подати у вигляді $\Delta z = A\Delta x + B\Delta y + \omega$, де $\omega / \sqrt{(\Delta x)^2 + (\Delta y)^2}$ прямує до 0 разом з Δx і Δy, то кажуть, що функція z має п о в н и й д и ф е р е н ц і а л $dz = A\Delta x + B\Delta y$. Якщо він існує, то $A = z'_x$ і $B = z'_y$. Неперервність частинних похідних забезпечує існування повного диференціала. Функція, що має повний диференціал, наз. д и ф е р е н ц і й о в н о ю.

Д. ч. було підготовлено працями Е. *Торрічеллі*, Р. *Декарта*, П. *Ферма*, франц. математика Ж. Роберваля (1602—75), англ. математика І. Барроу (1630—77), а остаточно оформилось у працях І. *Ньютона* та Г. *Лейбніца*.

Літ.: Фихтенгольц Г. М. Курс дифференциального и интегрального исчисления, т. 1. М., 1970; Смирнов В. И. Курс высшей математики, т. 1. М., 1974; Хинчин А. Я. Восемь лекций по математическому анализу. М., 1977; Давидов М. О. Курс математичного аналізу, ч. 1—2. К., 1976—78.

Б. В. Гнеденко.

ДИФЕРЕНЦІА́ЛЬНИЙ БІНО́М, біноміальний диференціал — вираз виду $x^m(a + bx^n)^p\,dx$, де a і b — незмінні, не рівні нулеві числа, а m, n і p — раціональні числа. Інтеграл від Д. б. можна виразити в скінченному вигляді через елементарні функції лише в трьох випадках (вказані І. *Ньютоном*, були відомі ще Л. Ейлерові): 1) p — ціле число; 2) $(m+1)/n$ — ціле число; 3) $p + (m+1)/n$ — ціле число. Це твердження довів 1853 П. Л. *Чебишов*.

ДИФЕРЕНЦІА́ЛЬНІ РІВНЯ́ННЯ — рівняння, які пов'язують шукану функцію, похідні від неї й незалежні змінні. Напр.,

$$u'' + xu^2 = 0, \quad y\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + \sin xy = 0.$$

Більшість задач фізики, механіки, техніки тощо, які можна сформулювати математично, приводять до Д. р., тому теорія Д. р. має велике значення для природничих дисциплін. Заг. розв'язок Д. р., тобто *функція*, яка перетворює його на тотожність, залежить від однієї чи кількох довільних сталих або будь-яких функцій. Так, заг. розв'язком рівняння $u' - 1 = 0$ є функція $u(x) = x + C$, рівняння $\frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y} = 0$ — функція $u(x, y) = f(x) + g(y)$. Щоб одержати певний розв'язок Д. р., задають додаткові (початкові або крайові) умови. Так, стала C в розв'язку $u(x) = x + C$ визначається однозначно при додатковій умові, напр., $u(0) = 1$. Лише незначна кількість Д. р. розв'язується через *елементарні функції*. Теорія Д. р. розвивається в основному в двох напрямах: 1) теоретичного дослідження можливості постановок тих чи ін. задач для певних класів Д. р. і вивчення цих розв'язків; 2) створення наближених методів розв'язування Д. р. Якщо функція залежить лише від однієї змінної, Д. р. наз. з в и ч а й н и м. Максимальний порядок похідної, що входить до Д. р., наз. порядком Д. р. Заг. розв'язок рівняння n-го порядку залежить від n довільних сталих. Для звичайних Д. р. добре розвинута теорія задачі Коші (див. *Крайові задачі*). Коли змінні u, u', ..., $u^{(n)}$ входять до Д. р. лише в першому степені, воно наз. л і н і й н и м. Якщо функція залежить від кількох аргументів, за якими беруться похідні, Д. р. наз. рівнянням з частинними похідними (див. *Рівняння математичної фізики*). Розглядають і системи Д. р. Теорія Д. р. застосовує методи *математичного аналізу, топології, функціонального аналізу* та ін. розділів математики. В свою чергу вона стимулює розвиток цих розділів. Так, спектральна теорія *операторів*, теорія *узагальнених функцій* розвивалися значною мірою у зв'язку з потребами Д. р.

Д. р. траплялися ще в працях І. *Ньютона* і Г. *Лейбніца*. В самостійну дисципліну вони виділились у 18 ст. в працях Л. *Ейлера*. В СРСР існує велика наукова школа Д. р., представниками якої є І. Г. *Петровський*, С. Л. *Соболєв*, А. М. *Тихонов* та ін. Розвиток асимптотичних методів у теорії Д. р. пов'язаний зі школою укр. рад. математиків М. М. *Крилова*, М. М. *Боголюбова* і Ю. О. *Митропольського*.

Літ.: Петровский И. Г. Лекции по теории обыкновенных дифференциальных уравнений. М., 1970; Арнольд В. И. Обыкновенные дифференциальные уравнения. М., 1975.

Ю. М. Березанський.

ДИФЕРЕНЦІА́ЛЬНО-РІЗНИЦЕ́ВІ РІВНЯ́ННЯ — рівняння, які пов'язують *аргумент*, шукану *функцію*, похідні й різниці від неї. Напр., $u''(x) = u(x+h) - u(x)$, де h — фіксоване число. Отже, на відміну від звичайних *диференціальних рівнянь* функція та її похідні можуть братися в рівнянні при різних значеннях аргументу.

ДИФЕРЕНЦІА́ЦІЯ (франц. differentiation, від лат. differentia — різниця, відмінність) в б і о л о г і ї — 1) Д. ф і л о г е н е т и ч н а — розчленування в процесі еволюції єдиної групи організмів на дві або кілька. Шляхом Д. відбувається процес *видоутворення*. Філогенетична Д. спричинюється до виникнення різноманітних форм організмів, осн. ознаки яких дають змогу розподілити їх на *таксони* ієрархічної системи (*царство, тип, клас, ряд, родина, рід, вид* тощо). 2) Д. о н т о г е н е т и ч н а — див. *Диференціювання* в ембріології. 3) Д. с т а т е в а — див. *Стать, Визначення статі*.

ДИФЕРЕНЦІА́ЦІЯ МА́ГМИ — сукупність процесів, внаслідок яких з вогняно-рідкої *магми* утворюються гірські породи різного мінералогічного складу. Розрізняють кристалізаційну (або гравітаційну) й ліквацій ну (або власне магматичну) Д. м. Л і к в а ц і й н а Д. м., роль якої в природі дуже обмежена, відбувається розшаруванням магми на розплави, що складаються з кремнезему,

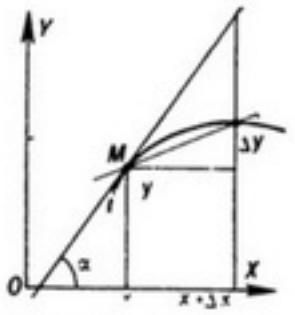

Диференціальне числення. Тангенс кута між дотичною до кривої $y = f(x)$ у точці M і додатним напрямом осі OX [похідна функції $f(x)$ у точці M].

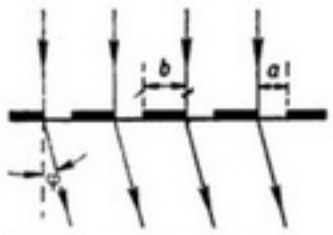

Дифракційна гратка.

карбонатів, залізистих *силікатів,* оксидів заліза тощо. Кристалізаційна Д. м. відбувається при зниженні т-ри і тиску. В магматичному вогнищі послідовно кристалізуються й осідають спочатку тугоплавкі (*олівіни, піроксени* та ін.), потім більш легкоплавкі (*амфіболи, слюди, польові шпати, кварц* тощо) мінерали. Вважають, що внаслідок кристалізаційної диференціації базальтової магми можуть утворюватися майже всі відміни гірських порід.

І. Б. Щербаков.

ДИФЕРЕНЦІА́ЦІЯ МОВ — один із двох протилежних процесів мовної еволюції, який протиставляється *інтеграції мов.* Унаслідок Д. м. діалекти можуть відокремитись і стати самостійними мовами. Д. м. спричинюють міграція племен, розпад мовної єдності та ін. чинники. Питома вага процесів диференціації та інтеграції мов змінюється в різні періоди розвитку суспільства. До виникнення нац. мов Д. м. переважала над інтеграцією. Прикладом Д. м. є утворення рос., укр. та білорус. мов з єдиної в минулому давньоруської мови.

С. В. Семчинський.

ДИФЕРЕНЦІА́ЦІЯ СЕЛЯ́НСТВА — процес класового розшарування *селянства.* Див. також *Аграрне питання.*

ДИФЕРЕНЦІА́ЦІЯ ТА ІНТЕГРА́ЦІЯ НАУ́К — взаємопов'язані процеси, якими супроводиться розвиток наукового *пізнання.* Диференціація наук полягає в появі кількох наук, що вивчають детальніше й глибше коло явищ, яке до цього було предметом дослідження одної науки (напр., виникнення великої групи біол. наук — *цитології, генетики, екології* та ін.), а також у появі наук, предметом дослідження яких стають явища, суміжні між фундаментальними науками (*фізична хімія, біофізика,* біокібернетика та ін.). В появі суміжних наук уже виявляється тенденція до інтеграції. Інтеграція наук полягає у взаємопроникненні методів дослідження з одних наук в інші, у виробленні спільного для ряду наук підходу до вивчення, теоретичного опису й пояснення явищ. Так, значного поширення в сучас. природознавстві набули методи математики, а в хімії й біології — методи фізики. На нинішньому етапі розвитку наук. пізнання набуває все більшого значення нова форма інтеграції природничих і сусп. наук, яка складається в процесі здійснення наук.-тех. і соціально-екон. програм. Д. та і.н., об'єктивну основу яких становить діалектичний зв'язок багатоманітності явищ дійсності й матеріальної єдності світу, тісно пов'язані між собою і є важливими тенденціями розвитку знання. Д. та і. н. не призводять ні до повного відособлення наук, що виникли внаслідок диференціації, ні до втрати конкретними науками їхньої специфіки в результаті розвитку тенденції до інтеграції.

Ф. М. Канак.

ДИФЕРЕНЦІЙО́ВАНЕ НАВЧА́ННЯ — розподіл навчальних планів і програм у старших класах загальноосвітньої середньої школи. Див. *Навчання.*

ДИФЕРЕНЦІЮВА́ННЯ в ембріології — процес виникнення відмінностей між частинами організму та їхньої спеціалізації під час його розвитку. Д. проявляється у морфологічних, фізіол. і біохім. змінах клітин окремих органів. Д. відбувається переважно в період *зародкового розвитку.* В основі Д. лежить зміна функцій *генів.* Активність певних генів спричинює синтез відповідних *білків,* що зумовлюють Д. На Д. впливають неоднорідність *цитоплазми* яйцеклітини, ряд *гормонів* та *індукція.* Під час зародкового розвитку з однакових неспеціалізованих зародкових клітин виникають *зародкові листки,* потім — частини тіла, системи органів, окремі органи і тканини з різними за формою й функцією клітинами. Після народження (або вилуплення) спостерігається Д. в епітеліальних тканинах, крові, гладеньких м'язах тощо. З Д. пов'язане гол. чин. виникнення нових органів чи їхніх властивостей під час *метаморфозу.* Д. можна спостерігати й в органах дорослого організму (напр., з клітин червоного кісткового мозку диференціюються різні клітини крові). Спостерігається Д. й під час *регенерації.*

О. В. Денисьєвський.

ДИФІЛОБОТРІО́З — гельмінтозна хвороба м'ясоїдних тварин, зрідка людини. Спричинює *стьожак широкий* (Diphillobothrium latum) завдовжки 1—12 м, що паразитує в тонкому кишечнику, присмоктуючись до слизової оболонки. Хворі на Д. тварини разом з фекаліями виділяють яйця гельмінта, які, потрапляючи у воду, проходять складний цикл розвитку зі зміною двох проміжних живителів (рачків-циклопів та риби). Тварини заражуються, поїдаючи уражену рибу. Перебіг хвороби хронічний. Тварини худнуть, пригнічені. Заходи боротьби: хворих тварин лікують ареколіном, філіксаном та ін. Рибу слід згодовувати лише вареною, добре промороженою в холодильнику, просоленою або після вакуумного сушіння.

ДИФІРА́МБ (грец. διθύραμβος) — 1) Урочиста хорова пісня в Стародавній Греції на честь бога Діоніса. Спочатку Д. були нар. піснями, пізніше розвинулися в літ. жанр, близький до *оди* або гімну. В античній л-рі відомі дифірамби Піндара й Аріона (6—5 ст. до н. е.). 2) Переносно— надмірна похвала.

ДИФРАКЦІ́ЙНА ГРА́ТКА — сукупність однакових, розташованих на однаковій віддалі один від одного, отворів або розсіюючих центрів, на яких відбувається *дифракція* хвиль. В оптиці застосовують Д. г., які є сукупністю паралельних штрихів (подряпин), нанесених на прозорі (прозора Д. г.) або дзеркальні (відбивна Д. г.) пластинки. Дія Д. г. грунтується на *інтерференції хвиль,* що дифрагують на багатьох щілинах. При падінні пучка паралельних променів з довжиною хвилі λ на Д. г., після фокусування за допомогою лінзи у її фокальній площині спостерігаються максимуми й мінімуми інтенсивності. В разі нормального падіння променів максимуми інтенсивності виникають у напрямах, які визначаються з умови: $c \sin \varphi = m\lambda$, де φ — кут дифракції, $c = a + b$ — стала Д. г. (мал.), $m = 0, \pm 1, \pm 2 \ldots$ — номер максимуму, починаючи з середнього (нульового). При освітленні Д. г. білим світлом у центрі дифракційної картини міститься яскрава незабарвлена смуга, праворуч і ліворуч від неї, на рівних віддалях, розташовані спектри 1-го порядку ($m = 1$), потім 2-го ($m = 2$) і т. д. Утворення спектрів пояснюється залежністю положення максимумів від довжини хвилі, при цьому в спектрі будь-якого порядку його фіолетова частина буде найближчою до центр. смуги, а червона — найдальшою. Важливою характеристикою Д. г. є її *роздільна здатність* R, яка характеризує її здатність розділяти близькі спектральні лінії. R визначається порядком і кількістю штрихів N: $R = mN$. Сукупність однакових дифракційних елементів, регулярно розміщених у двох вимірах, утворює двовимірні Д. г. Прикладом такої гратки є поверхня кристала. Атоми в кристалах розміщені в *кристалічній гратці* й утворюють тривимірну Д. г. для рентгенівського проміння, електронів, протонів, нейтронів та ін. мікрочастинок. Д. г. застосовують у спектр. приладах, використовують у *дифракційній електроніці.*

Літ. див. до ст. *Дифракція.*

І. С. Горбань.

ДИФРАКЦІ́ЙНА ЕЛЕКТРО́НІКА — галузь вакуумної *електроніки,* яка вивчає явища виникнення об'ємних хвиль при рівномірному й прямолінійному русі потоку електронів поблизу *дифракційної гратки* — так зване явище дифракційного випромінювання.

Д. е. є основою для створення потужних перестроювальних когерентних (див. *Когерентність хвиль*) генераторів міліметрових і субміліметрових хвиль з малими шумами й побічним випромінюванням, для хвильового моделювання радіаційних явищ, для створення елементної бази й систем у радіолокації, зв'язку, обчислювальній техніці тощо.

Літ.: Шестопалов В. П. Дифракционная электроника. Х., 1976.

В. П. Шестопалов.

ДИФРАКЦІ́ЙНІ ЯДЕ́РНІ ПРОЦЕ́СИ — ядерні процеси, що відбуваються при взаємодії *адронів* з ядрами і пов'язані з явищами *дифракції,* зумовленими хвильовою природою частинок. Проявляються, коли взаємодія супроводиться поглинанням частинок, довжина хвилі яких значно менша за розміри області поглинання. При високих енергіях частинок розсіяння на ядрі описується як багаторазове дифракційне розсіяння на окремих *нуклонах.* У випадку зіткнення складних частинок, поряд з пружним розсіянням, можливі непружні Д. я. п.: непружне розсіяння, розщеплення і зрив частинок. Уперше на дифракційний механізм розсіяння нейтронів

указав Г.-А. *Бете* (1940). Теорію Д. я. п. розвинули О. І. *Ахієзер*, О. Г. *Ситенко* й амер. фізик Р. Глаубер. Дифракційний метод Ситенка — Глаубера застосовують для одержання з експериментів на *прискорювачах заряджених частинок* інформації про структуру ядер і адрон-нуклонну взаємодію.

Літ.: Ситенко О. Г. Дифракційні ядерні процеси. «Вісник АН УРСР», 1971. № 12.

В. Ф. Харченко.

ДИФРА́КЦІЯ (від лат. diffractus — розломлений) — явище відхилення хвиль або потоків мікрочастинок (*електронів, протонів, нейтронів* тощо) від прямолінійного поширення при проходженні біля перешкод. При Д. хвилі огинають перешкоди й попадають в область геом. тіні. Прийом радіосигналів за межами прямої видимості, коли приймач і передавач розділені опуклістю земної кулі, пояснюється Д. радіохвиль на сферичній поверхні Землі. Д. відбувається в усіх випадках, коли є амплітудне або фазове порушення хвильового фронту, й найвиразніше проявляється, коли довжина хвилі порівнянна з розмірами перешкоди. При проходженні монохроматичного світла від точкового джерела крізь круглий отвір у непрозорому екрані або навколо круглого непрозорого екрана спостерігаються дифракційні смуги у вигляді світлих і темних концентричних кілець (мал.). При Д. світла на щілині одержується дифракційна картина у вигляді світлих і темних смуг. В оптиці розрізняють два типи Д.: Д. сферичної хвилі (Д. Френеля) і Д. в паралельних променях (Д. Фраунгофера). В першому випадку виникають дифракційні зображення перешкод, у другому — джерел світла. Явище Д. світла лежить в основі оптичної *дифракційної гратки*. Внаслідок Д. світла на діафрагмах обмежується *роздільна здатність* оптичних приладів (*мікроскопів, телескопів* тощо). Д. мікрочастинок і рентгенівського проміння полягає в розсіюванні їхніх потоків твердими тілами (а також рідинами або молекулами газів). При цьому в розсіяному потоці частинок утворюються закономірно розміщені максимуми й мінімуми інтенсивності, розподіл яких залежить від будови розсіюючого об'єкта. Д. частинок, яка пояснюється їхніми хвильовими властивостями (див. *Бройля хвилі*), широко застосовується для вивчення структури речовини. Див. *Рентгеноструктурний аналіз, Електронографія, Нейтронографія, Дифракційні ядерні процеси.*

Літ.: Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976; Гузь А. Н., Кубенко В. Д., Черевко М. А. Дифракция упругих волн. К., 1978; Борн М., Вольф Э. Основы оптики. Пер. с англ. М., 1973.

І. С. Горбань.

ДИФТЕРІ́Я (від грец. διφθέριον — шкірка, плівка) — гостра інфекційна хвороба, що характеризується запальним процесом з утворенням щільних плівчастих нальотів на місці заглиблення збудника хвороби — дифтерійної палички — й тяжким загальним отруєнням (*інтоксикацією*) організму. Збудника Д. відкрили 1883—84 нім. вчені Е. Клебс і Ф. Леффлер. Гол. джерелом інфекції є хвора на Д. людина і бацилоносії (див. *Бацилоносійство*). Осн. шлях зараження — повітряно-крапельний, можливе зараження й через посуд, ін. речі, харчові продукти, особливо молоко. Хворіють на Д. гол. чин. діти. Д. може уражати мигдалики і зів (Д. зіва), слизову оболонку носа (Д. носа) і гортані (Д. гортані, або *круп*) і значно рідше — слизову оболонку ока, зовн. статеві органи, ранові поверхні. Клінічна картина Д. визначається місцем заглиблення збудника. Найчастіше трапляється Д. зіва. Інкубаційний період — від 2 до 10 днів. Захворювання починається поступовим підвищенням т-ри (до 39°), з'являється млявість, шкірні покрови стають блідими, втрачається апетит, погіршується сон, виникають біль при ковтанні, головний біль; на фоні почервоніння в зіві утворюються типові щільні брудно-сірі плівки, підщелепні лімфатичні вузли збільшуються. Ускладнення при дифтерії: паралічі м'якого піднебіння, м'язів ока, кінцівок, запалення легень тощо.

П р о ф і л а к т и к а: обов'язкова госпіталізація хворих, дезинфекція, виявлення бацилоносіїв, масові профілактичні щеплення. Л і к у в а н н я: раннє введення антитоксичної протидифтерійної сироватки, антибактеріальна терапія, вітамінотерапія. При дифтерійному крупі — іноді операція.

Літ.: Крылова М. Д. Дифтерийная инфекция. М., 1976.

ДИФТО́НГ (грец. δίφθογγος, від δίς — двічі і φθόγγος — звук) — сполучення двох голосних звуків (здебільшого складотворчого й нескладотворчого) в одному складі. Розрізняють Д. висхідні, в яких складотворчим є другий компонент (франц. nuit — ніч), і низхідні (спадні), де складотворчим є перший складник (нім. das Auge — око). Рідше складники бувають рівноправними (латис. iela — вулиця). У сучас. укр. літ. мові, як і в ін. східнослов'янських, є Д. як явище фонетичне, а не фонематичне (маў, коўток, гаї, графічно — «мав», «ковток», «гай»). У пн. говорах укр. мови є залишки деяких Д., що виникли як проміжні, коли давні **о**, **е**, **ѣ** переходили в **і** в новозакритих складах після занепаду редукованих **ъ**, **ь** (п'і́ч, вуо́з, куі́н', лі́ето).

ДИФУЗІ́ЙНИЙ АПАРА́Т, дифузор, екстрактор — апарат для вилучення *екстрагуванням* розчинних речовин з твердої подрібненої сировини. Найчастіше Д. а. застосовують у харч. пром-сті, гол. чин. у цукровій. Розрізняють Д. а. періодичної і безперервної дії. В них розчинник (вода) збагачується в процесі *дифузії* екстрагованою речовиною (цукром і нецукристими речовинами), рухаючись назустріч подрібненій буряковій стружці. Д. а. періодичної дії (дифузійні батареї) складаються з парної кількості (12—16) апаратів і такої самої кількості проміжних підігрівників. Д. а. безперервної дії поділяють на колонні, похилі коритні й горизонт. ротаційні. Такі апарати дають змогу повністю автоматизувати технологічний процес. За добу в Д. а. безперервної дії переробляють від 1500 до 4200 т буряків.

ДИФУЗІ́ЙНІ ПОКРИТТЯ́ — покриття, створені насиченням (внаслідок *дифузії*) поверхні виробів одним або кількома хім. елементами; різновид *захисних покриттів*. Д. п. наносять на металеві, рідше — на неметалеві поверхні (напр., графіт), вдаючись переважно до рідинно- й газофазного насичення. Одержують такі покриття в процесі *азотування, берилізації, борування, хромування, нітроцементації* тощо. Д. п.— практично суцільні, міцно з'єднані з матеріалом основи, рівномірні за товщиною. Вони захищають вироби від зношування, руйнування від втомленості, окиснювання під впливом рідких і газових середовищ, підвищуючи строк служби й надійність експлуатації машин і механізмів.

ДИФУ́ЗІЯ (лат. diffusio — поширення, розтікання) — процес взаємного проникання речовин при безпосередньому стиканні або крізь порувату перегородку. Зумовлюється тепловим рухом атомів чи молекул речовини. Найшвидше відбувається в газах, повільніше — в рідинах і зовсім повільно — в твердих тілах. При стаціонарному процесі кількість продифундованої речовини $m = D\frac{c_1-c_2}{l} S \cdot t$, де c_1 і c_2 — її концентрації в місцях, віддаль між якими l, S — площа, через яку відбувається Д., t — час, D — коеф. Д., який залежить від природи речовини, т-ри і тиску. В т е х н і ц і Д. використовують як основу багатьох важливих пром. процесів термічної і хіміко-термічної обробки матеріалів (спікання порошків, утворення захисних покрить поверхонь металів, відпуск і відпал сталі, *гомогенізація* тощо), а також при екстракції (видобуванні) цукру, дубильних речовин, барвників тощо. Д. в б і о л о г і ч н и х системах відіграє важливу роль у процесах життєдіяльності тварин і рослин. Д. сприяє вбиранню корінням рослин поживних речовин; у людини і тварин за допомогою Д. кисень легень надходить у кров, із крові — в тканини; з кишечника всмоктуються продукти травлення тощо. Дифузне проникнення в клітину газів і води залежить від різниці тиску газів та *осмотичного тиску* всередині й зовні клітин. Різна швидкість Д. іонів через клітинну мембрану впливає на вибіркове нагромадження елементів у клітинах організму.

Літ.: Герцрикен С. Д., Дехтяр И. Я. Диффузия в металлах и сплавах в твердой фазе. М., 1960; Болтакс Б. И. Диффузия и точечные дефекты в полупроводниках. Л., 1972; Сивухин Д.В. Общий курс физики, т. 2. М., 1975.

«ДИФУ́ЗІЯ ВЛА́СНОСТІ» — буржуазно-реформістська концепція про *«трансформацію капіталізму»*. Суть її полягає в тому, що збільшення дрібних акціонерів, характерне для сучасного капіталізму, нібито приводить до ліквідації класової нерівності та «роз-

Дифракція. Дифракційні кільця при проходженні світла: *а* — крізь отвір; *б* — навколо екрана.

мивання» капіталістичної власності. Прихильники «Д. в.» демагогічно видають дрібних акціонерів за співвласників підприємств, які, мовляв, мають вплив на їхню діяльність. Ця концепція тісно переплітається з апологетичними теоріями *«демократизації капіталу»*, *«народного капіталізму»*, *«загального добробуту держави»* тощо. Дійсність повністю спростовує твердження бурж. економістів і реформістів про дифузію капіталістичної власності. В США, напр., на поч. 70-х рр. 1,6% акціонерів володіли 80% усіх *акцій*, у той час як 98,4% дрібним амер. акціонерам належало тільки 20% капіталу. Це підтверджує ленінський висновок про те, що відбувається **«посилення могутності** великого капіталу, який дістає в своє розпорядження навіть найдрібніші крихти „народних" заощаджень» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 6, с. 274). Мета концепції «Д. в.» полягає в тому, щоб замаскувати гігантську концентрацію капіталу в руках *олігархії фінансової*, посіяти ілюзії про можливість спільного володіння власністю за капіталізму й тим самим посилити експлуатацію трудящих, ослабити їх класову боротьбу проти гніту капіталу. *Д. П. Богиня.*

ДИФУ́ЗНІ ТУМА́ННОСТІ — протяжні скупчення газу і (або) пилу в міжзоряному просторі. Належать до *галактичних туманностей*. Світлі Д. т. (напр., в *Оріоні* чи *Плеядах*) розсіюють або переробляють випромінювання сусідніх з ними *зір*. Темні Д. т. (які часто наз. «вугільними мішками») загороджують від земного досліджувача випромінювання розташованих за ними зір і тому спостерігаються як темні плями на фоні *Молочного Шляху*. Розсіяні в космосі скупчення водню виявляють методами радіоастрономії. *В. П. Цесевич.*

ДИФУ́ЗОР — 1) Розширена частина каналу (труби), в якій сповільнюється рух і збільшується тиск газів або рідин. Є складовою частиною *аеродинамічних труб, повітряно-реактивних двигунів*, газо- і нафтопроводів тощо. 2) Пристрій (вузькі смужки скла або плоскопаралельна скляна пластинка з квадратною сіткою чи концентричними колами), що його закріплюють в оправі, яку надівають на об'єктив фотоапарата або фотозбільшувача. Дає змогу одержувати фотографічні зображення м'якого малюнка. 3) Паперова конічна *мембрана*, за допомогою якої в гучномовцях відтворюється звук. 4) Апарат (чан) з гратчастим днищем для проточного *вилуговування* подрібненого спеченого бокситу у виробництві глинозему. 5) В харч. пром-сті — те саме, що й *дифузійний апарат*.

ДИ́ХАЛЬНЕ ГО́РЛО — початковий відділ нижніх дихальних шляхів. Те саме, що й *трахея*.

ДИ́ХАЛЬНИЙ КОЕФІЦІ́ЄНТ — відношення об'єму виділеного з організму в процесі *дихання* вуглекислого газу до об'єму спожитого за той самий час кисню $\left(\frac{VCO_2}{VO_2}\right)$. При окисленні в організмі з повним доступом кисню вуглеводів Д. к. дорівнює 1, при окисленні жирів — 0,7, білків — 0,8. У людини в спокої Д. к. дорівнює 0,85—1; при помірній праці, а також у тварин, що живляться переважно рослинною їжею, наближається до 1; під час тривалої роботи, голодування тощо — бл. 0,7; при інтенсивному відкладанні в організмі жирів може досягти 1,2—1,4. Д. к. має велике значення для вивчення обміну речовин, зокрема *газообміну*, у тваринних і рослинних організмів.

ДИ́ХАЛЬЦЯ — отвори, якими відкриваються на по́верхні тіла *дихання органи* у ряду членистоногих тварин; те саме, що й *стигми*.

ДИ́ХАННЯ — сукупність процесів, що забезпечують надходження в організм кисню, використання його клітинами й тканинами для окислення органічних речовин і виділення з організму утворюваного в процесі *метаболізму* вуглекислого газу. Є одним з основних проявів *обміну речовин* і енергії (див. *Біоенергетика*) між організмом і середовищем. Забезпечує організм необхідною для його життєдіяльності енергією.

Д. тварин і людини. В одноклітинних і найпростіших багатоклітинних організмах Д. здійснюється через усю поверхню тіла (т. з. дифузне Д.). У тварин із складнішою будовою є спеціалізовані *дихання органи*. Тіло комах пронизане густою сіткою трубочок — трахей, по яких повітря надходить до тканин. Риби дихають за допомогою *зябер*, для багатьох з них значну роль відіграє й Д. через поверхню *кишечника*. Наземні тварини мають *легені*, у птахів вони з'єднані з *повітряними мішками*. Д. хребетних тварин і людини умовно поділяють на три основні етапи: зовнішнє, транспортування газів з рідинами та кров'ю і тканинне Д. При зовнішньому Д. відбувається примусова вентиляція легень, зумовлена періодичною зміною дихальних рухів — вдихами і видихами. Дихальні рухи відбуваються завдяки скороченню дихальних м'язів *грудної клітки* та *діафрагми*. У людини розрізняють грудний (властивий здебільшого жінкам), черевний (властивий здебільшого чоловікам) та мішаний тип Д. При спокійному Д. доросла людина вдихає 300—900 мл повітря і стільки ж видихає (див. *Дихальний коефіцієнт*); частота дихальних рухів — 14—18 за хв. Кількість повітря, що вентилює легені за 1 хв, наз. хвилинним об'ємом дихання і становить 4—6 л за хв. Цей об'єм різко збільшується при фізичних та емоційних напруженнях. У легеневих міхурцях — *альвеолах*, що вкриті густою сіткою кровоносних капілярів, відбувається *дифузія* кисню в кров і вуглекислого газу з крові. Транспортування газів здійснюється течією крові й гемолімфи. Гази у зв'язаній з високомолекулярними сполуками (типу *гемоглобіну*) формі переносяться від легень до тканин і навпаки (див. *Газообмін*). Кисень, що надходить до органів і тканин, споживається їхніми клітинами у процесі т. з. тканинного (клітинного) Д., яке являє собою сукупність складних ферментативних реакцій окислення (див. *Окислення біологічне*) продуктів обміну жирів, вуглеводів і білків до вуглекислого газу і води. В *трикарбонових кислот циклі* відбуваються циклічні перетворювання три- та дикарбонових к-т. Водень від цих субстратів окислення переноситься за допомогою системи ферментів *мітохондрій* (дихальний ланцюг) на кисень з утворенням води. Паралельно від деяких субстратів (піровиноградна та α-кетоглутарова к-ти) відщеплюється вуглекислий газ. Ці реакції протікають з вивільненням енергії й тому займають центр. місце в заг. обміні речовин організму. Бл. половини цієї енергії перетворюється на тепло, ін. частина акумулюється у вигляді багатих на енергії сполук, гол. чин. в аденозинтрифосфорній к-ті, АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти, Окислювальне фосфорилювання*). Реакції, що супроводяться утворенням АТФ, можуть відбуватися без поглинання вільного кисню. Цей механізм т. з. анаеробного розкладу вуглеводів— *гліколізу* й глікогенолізу набагато менш ефективний і має допоміжне значення. Важлива роль тканинного Д. полягає не тільки в забезпеченні організму необхідною енергією. Органічні речовини, що утворюються на різних етапах окислювання, використовуються живою клітиною як проміжні продукти в різних біосинтетичних процесах. Інтенсивність тканинного Д. різних тканин неоднакова. Найбільше кисню споживають тканини сітківки ока, кори головного мозку, серцевого м'яза і нирок та працюючі скелетні м'язи. За патологічних умов тканинне Д. може зазнавати змін. Воно пригнічується при злоякісному рості, отруєнні (напр., ціанідом калію), прискорюється при гарячці, базедовій хворобі. Регуляція тканинного Д. відбувається на різних рівнях організації організму (клітинному — аденілова система, міжорганному — нервово-гормональна регуляція). В цілому система Д. підпорядкована нервово-гормональній регуляції, вегетативні центри якої локалізовані в *довгастому мозку*.

Д. рослин — клітинний ферментативний процес, принципово тотожний з Д. тваринних клітин. У нижчих рослин обмін газів при Д. здійснюється шляхом дифузії крізь поверхню клітин. Тіло вищих рослин пронизують численні канальці, які сприяють газообміні. У деяких нижчих, а іноді й вищих рослин виділення вуглекислого газу й утворення енергії відбуваються без доступу атмосферного кисню в процесі *бродіння* (або т. з. анаеробного Д.). Цей процес тотожний гліколізові, що має місце в тваринних тканинах. Д. у рослин відбувається як у темряві, так і на світлі, причому на світлі внаслідок *фотосинтезу* з

повітря поглинається набагато більше вуглекислого газу, ніж виділяється в процесі Д., й до того ж виділяється кисень, що утворюється у фотосинтезуючих клітинах. На Д. зелені рослини втрачають 20—25% органічної речовини, що утворюється при фотосинтезі. Найінтенсивніше Д. відбувається в ростучих тканинах верхівок стебел, кінців коренів, бруньок, проростаючого насіння. Інтенсивність Д. є показником життєдіяльності рослин.

Літ.: Кретович В. Л. Основы биохимии растений. М., 1971; Физиология дыхания. Л., 1973; Березовский В. А. Напряжение кислорода в тканях животных и человека. К., 1975; Рубин Б. А. Курс физиологии растений. М., 1976; Скулачев В. П. Механизмы окислительного фосфорилирования и некоторые общие принципы биоэнергетики. «Успехи современной биологии», 1974, т. 77, в. 2; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976.

В. Я. Березовський. В. Ф. Лапчик. В. І. Малюк.

ДИ́ХАННЯ О́РГАНИ — органи у людини і тварин, за допомогою яких відбувається обмін газів між організмом і навколишнім середовищем. Д. о., що забезпечують дихання у воді, є *зябра* (у риб, майже усіх личинок і деяких дорослих земноводних, у більшості молюсків, окремих членистоногих та деяких червів), а в повітрі — *трахеї* (у більшості членистоногих) і *легені* (у більшості дорослих земноводних, у плазунів, птахів, ссавців, у т. ч. людини). Зябра й легені споріднені за походженням. Вони розвиваються з випинів переднього відділу кишки. Випином кишки є і плавальний міхур у риб. У *дводишних* він може функціонувати в повітряному середовищі як легені. Допоміжним Д. о. людини і багатьох хребетних тварин є *шкіра*. Див. також *Дихання, Газообмін*.

ДИ́ХАННЯ ШТУ́ЧНЕ — введення повітря або кисню в дихальні шляхи з метою поновити самостійне дихання, що тимчасово припинилося (при деяких захворюваннях, ураженні електрич. струмом тощо). Існують ручні і мех. (апаратні) методи Д. ш. Перш ніж застосовувати Д. ш., необхідно усунути діяння факторів, що спричинили припинення дихання, і починати Д. ш. якомога швидше. До ручних методів належать: метод Сільвестера — потерпілий лежить на спині (горілищь), на рівні лопаток йому підкладають валик, вдих здійснюють відведенням рук убік і назад, видих — приведенням їх та міцним притискуванням до нижньої половини грудної клітки; метод Шефера, що полягає в періодичному стискуванні нижніх частин грудної клітки (видих); коли стискування припинити, відбувається вдих. Ручними є й методи Нільсена, Каллістова та ін. Найпростішим є метод «рот в рот» або «рот в ніс», при якому рятівник видихує потерпілому повітря через марлеву прокладку безпосередньо в рот або ніс 14—16 раз на хвилину. Вуглекислий газ, що є у видихуваному повітрі, збуджує дихальний центр. При механічних методах Д. ш. застосовують спец. апарати, що забезпечують вдмухування і видалення повітря з легень через гумову трубку (інтубатор), яку вводять у дихальні шляхи. В СРСР створено апарати для Д. ш.— РО-5, РД-200, «Віта», РОА-1 та ряд ін. Д. ш. застосовують під час *реанімації*. Воно ефективне лише при збереженій прохідності дихальних шляхів.

ДИХЛОРЕТА́Н, $ClCH_2CH_2Cl$ — безбарвна летка рідина; густина 1260 кг/м³; $t_{пл}$ — 35,9° С; $t_{кип}$ 83,5° С. Д.— вогне- й вибухонебезпечний, отруйний, сильний наркотик. Одержують у результаті взаємодії хлору з етиленом. Застосовують як *розчинник, інсектицид* для знезаражування зерна, зерносховищ і грунту, як сировину для одержання еластичного каучукоподібного матеріалу — тіоколу тощо.

ДИХОГА́МІЯ (від грец. δίχα — неоднаково і γάμος — шлюб) — неодночасне достигання пиляків і приймочок в одній *квітці*. Д. є одним з пристосувань двостатевих рослин, що не дає їм самозапилюватися. Частіше спостерігається більш раннє достигання пиляків (протерандрія; напр., у бобових, жовтецевих, зонтичних); рідше — приймочок (протерогонія; напр., у злакових, подорожникових, жимолостевих).

ДИХОТОМІ́Я (грец. διχοτομία — поділ навпіл) — тип *галуження* у рослин. Полягає в поділі точки росту на дві нові, з яких утворюються дві майже однаково розвинені гілки. Д. властива й деяким безхребетним тваринам (напр., кишковопорожнинним).

ДИХРОЇ́ЗМ (від грец. δίχροος — двобарвний) — властивість одновісних забарвлених кристалів порізному поглинати звичайний і незвичайний промені, які виникають у результаті *подвійного променезаломлення*; окремий випадок *плеохроїзму*.

ДИХРОМА́ТИ — солі двохромової кислоти $H_2Cr_2O_7$. Більшість Д. мають оранжево-червоний колір. Розчинність їх, як правило, вища, ніж відповідних *хроматів*. Усі Д. сильні окислювачі. Розчин Д. калію в суміші з концентрованою сірчаною к-тою (хромова суміш) застосовують у лабораторіях для миття хім. посуду.

ДИЦИНОДО́НТИ (Dicynodontia) — підряд викопних звіроподібних *плазунів*, що жили в кінці пермського й на початку тріасового періодів. Були представлені, як вважають, рослиноїдними формами різних розмірів (найменші — з пацюка, найбільші — з носорога). Мали масивний череп, великі ікла у верхній щелепі, редуковані ін. зуби. Викопні рештки Д. трапляються на всіх материках, крім Австралії й Антарктиди.

М. Д. Поплавська.

ДИЧЕ́НКО Михайло Петрович [15 (27).I 1863, с. Будаївка, тепер м. Боярка Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.— 4.XII 1932, Київ] — український рад. астроном. Закінчив (1891) Київ. ун-т. У 1891—98 працював у Пулковській обсерваторії, з 1898 — в Київ. обсерваторії. Осн. роботи стосуються *астрометрії* й теор. астрономії. Частина спостережень Д. в Пулкові використана для створення каталогів положень 123 біляполярних *зір* і 781 зодіакальної зорі. Працюючи в Києві, Д. визначав положення зір, *планет* і *комет*, положення та *власні рухи зір* з метою дослідження руху Сонця, склав каталог 640 зодіакальних зір.

ДИЧЕ́СКУЛО Леонід Аполлонович (бл. 1847, с. Водяне, тепер Петрівського р-ну Кіровогр. обл.— 9.V 1889, м. Плоєшті, Румунія) — український революц. народник. Після закінчення Уманського учща садівництва й лісівництва вступив до Петровської академії в Москві, звідки за участь у студент. русі його було виключено і вислано до Єлизаветграда. В 1874 переїхав до Одеси, де зблизився з гуртком *чайковців*. З метою революц. пропаганди серед селян Д. оселився в с. Попельнястому Верхньодніпровського пов. В 1874 Д. було заарештовано. В 1878 примкнув до народницького гуртка «*південних бунтарів*», брав участь у вбивстві харків. губернатора Кропоткіна (1879). Втік за кордон.

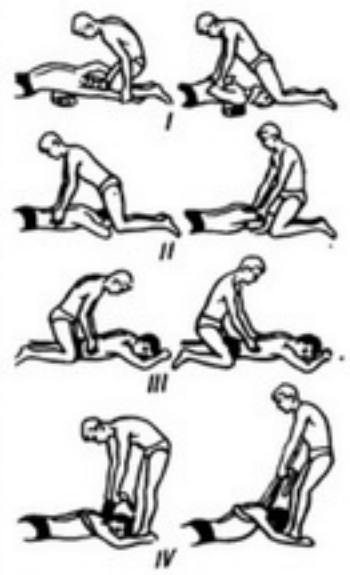

Дихання штучне:
I — метод Сільвестера;
II — метод Нільсена;
III — метод Шефера;
IV — метод Каллістова.

ДИЯ́ВОЛ (грец. διάβολος, букв.— наклепник) — за релігійними міфами противник бога, головний із злих духів, втілення злого начала на землі, володар *пекла*. Міф про Д. відображено у фольклорі, л-рі, образотворчому мистецтві.

ДИЯ́КОН (грец. διάκονος — прислужник, служитель — нижчий духовний чин у православній церкві. Під час богослужіння допомагає священикові виконувати реліг. обряди. Розрізняють протодияконів (старші Д.), ієродияконів (Д.-монахи) і архідияконів (Д., що перебувають при *єпископах* і *архієреях*).

ДІА... (грец. δια...) — префікс в іншомовних словах, який означає наскрізний рух, проникнення, розділення, взаємність, посилення, завершеність (*діагенез, діамагнетизм, діапозитив*).

ДІАБА́З (від грец. διάβασις — перехід, заломлення) — кристалічна магматична гірська порода, що складається гол. чин. з *плагіоклазу* (частіше *лабрадору*) та *авгіту*. Другорядні мінерали — олівін, рогова обманка та ін. Колір темно-сірий або зеленуваточорний. Трапляється Д. переважно у вигляді *дайок, штоків* та ін. В СРСР поширений у багатьох районах, зокрема на Україні (*Український щит*). Використовують як буд. матеріал і сировину для кам'яного литва.

ДІАБЕ́Т (від грец. διαβαίνω — проходжу) — патологічний стан, що характеризується виділенням великої кількості сечі й деяких хім. речовин, які утворюються в організмі в процесі обміну речовин. Найважливішими клінічними формами є Д. нецукровий, цукровий, нирковий, стероїдний і бронзовий. Найчастіше трапляються перші два. Д. нецукровий (Д. н.), нецукрове сечовиснаження — захворювання, що розвивається при ураженні гіпоталамо-гіпофізарної ділянки мозку (де містяться центри

Дицинодонт.

водно-сольового обміну), внаслідок якого виробляється недостатня кількість антидіуретичного гормону гіпофіза (*вазопресину*). Причинами виникнення Д. н. можуть бути інфекція, травма, пухлини головного мозку або гіпофіза тощо. Клінічними проявами є нестерпна спрага, велике збільшення кількості сечі низької питомої ваги (1002—1005), людина худне, шкіра стає сухою, з'являється загальна кволість та ін. Діти можуть відставати у фіз. і статевому розвитку. Л і к у в а н н я: медикаментозне — гормональні препарати, хіміотерапія; при пухлинах — променева терапія, хірургічне втручання, обмежене вживання солі. Д. ц у к р о в и й (Д. ц.), цукрове сечовиснаження, цукрова хвороба — захворювання, спричинюване абсолютною або відносною недостатністю *інсуліну* в організмі, яка викликає порушення *обміну речовин*, гол. чин. вуглеводного. Д. ц. трапляється в 1,5—4% людей. Осн. причинами виникнення Д. ц. є фактор спадковості, стресові реакції організму (див. *Стрес*), вірусні інфекції, переїдання, атеросклероз, вагітність тощо. В основі Д. ц. лежить порушення внутрішньосекреторної функції підшлункової залози (її острівкового апарата), а також ін. залоз внутрішньої секреції (гіпофіза, надниркових і щитовидної) та центральної й *вегетативної нервової системи*. При Д. ц., крім вуглеводного, порушується й білковий і жировий обмін, що призводить до нагромаджування в організмі проміжних продуктів розпаду білків і жирів (з яких утворюється цукор), що спричинюють отруєння організму. Цукор нагромаджується в крові (до 180 і більше мг% при нормі 120 мг%) — *гіперглікемія*; коли кількість його в крові перевищує 180 мг% («нирковий поріг»), частина цукру виділяється з сечею — *глікозурія*. При тяжкому перебігу Д. ц. послаблюється функція печінки, внаслідок чого в крові, а потім і в сечі з'являються в значній кількості *ацетонові тіла*, скупчення яких призводить до порушення кислотно-лужної рівноваги організму й до розвитку *ацидозу*, що може спричинити діабетичну *кому*. Клінічні ознаки: загальна кволість, відчуття голоду, спраги, збільшення кількості сечі високої питомої ваги, схуднення, свербіж шкіри. Спостерігаються сухість слизових оболонок, шкіри, м'язова і статева слабкість, у жінок порушується менструальний цикл тощо. Д. ц. може ускладнюватись гнійниковими захворюваннями шкіри (*фурункульоз, карбункули* тощо), захворюваннями нирок, *атеросклерозом, гіпертонією* та багатьма ін. захворюваннями. Л і к у в а н н я строго індивідуальне, спрямоване на нормалізацію порушеного обміну речовин.

Літ.: Ефимов А. С. Диабетические ангиопатии. К., 1973; Руководство по клинической эндокринологии. Л., 1977.

А. С. Єфімов.

ДІАГЕНЕ́З (від *діа...* і грец. γένεσις — утворення) — процес перетворення пухких осадків на *осадочні гірські породи*. Полягає в перекристалізації осадків, старінні колоїдів, утворенні *аутигенних мінералів* (*глауконіту, родохрозиту, сидериту* та ін.), *конкрецій*, виникненні стійкіших мінеральних модифікацій, дегідратації (збезводненні) або *гідратації*, цементації осадків тощо. Відбувається Д. у верхніх верствах *земної кори*.

ДІА́ГНОЗ (грец. διάγνωσις — розпізнавання) — короткий лікарський висновок про характер і суть захворювання, виражений у термінах сучасної мед. науки. Див. *Діагностика*.

ДІАГНО́СТИКА (від грец. διαγνωστικός — спроможний розпізнавати) — розділ клінічної медицини й ветеринарії, що вивчає методи дослідження організму з метою розпізнавання характеру захворювання, обгрунтування *діагнозу*, призначення лікування і розробки профілактичних заходів. М е д и ч н а Д. включає в себе три осн. розділи: 1) *семіотику*; 2) метод діагностичного дослідження хворого, або діагностичну техніку; 3) методологічні основи Д., які визначають теорію і методи діагнозу. Після ознайомлення зі скаргами хворого й *анамнезом* переходять до вивчення стану хворого осн. методами клінічного досліджування. Вивчають морфологічний і функціональний стан різних органів, звертають увагу на індивідуальні особливості хворого (будову тіла, вищу нервову діяльність, заг. реактивність тощо). Об'єктивне дослідження включає в себе огляд, *пальпацію, перкусію, аускультацію,* визначення гостроти зору, слуху, рефлексів тощо. В разі необхідності провадяться додаткові дослідження: лабораторні (аналіз крові, сечі, калу, мокроти, шлункового соку), рентгенологічне, *електрокардіографію, енцефалографію, сфігмографію, біопсію, ендоскопію,* радіоізотопну діагностику, *серодіагностику* тощо. Д и ф е р е н ц і й н а Д. виділяє найдостовірніші характерні ознаки захворювання й порівнює їх зі схожими ознаками ін. захворювань. Ф у н к ц і о н а л ь н а Д. в процесі встановлення діагнозу з'ясовує причину захворювання, супутні захворювання й ускладнення, визначає ступінь розладів діяльності систем і органів, враховує фізіол. особливості, якими обстежуваний хворий відрізняється від ін. хворих з таким самим захворюванням. П а т о л о г о а н а т о м і ч н а Д. ставить діагноз після смерті хворого на основі даних, одержаних при розтині померлого, аналізів його тканин і зіставлення одержаних даних з результатами прижиттєвих досліджень. Завданням Д. є не тільки розпізнавання самої суті захворювання, а й вивчення умов навколишнього середовища, які негативно впливають на організм. В е т е р и н а р н у Д. поділяють на загальну і спеціальну. З а г а л ь н а Д. передбачає ознайомлення з хворою твариною (реєстрація, збирання анамнезу) і загальне обстеження її — визначення *габітусу*, дослідження слизових оболонок, лімфатичних вузлів, волосяного покриву, шкіри, вимірювання т-ри тощо. До с п е ц і а л ь н о ї Д. відносять дослідження внутр. органів, крові, сечі, вмісту шлунка і кишечника, спинно-мозкової рідини, фекалій та ін. З клінічних методів Д. застосовують огляд, пальпацію, перкусію, аускультацію, зондування, катетеризацію, ендоскопію, рентгеноскопічне й графічне дослідження, електрокардіографію, пробні проколи (пункції), біопсію, бактеріологічне, серологічне і паразитологічне дослідження та ін. При Д. інфекційних та інвазійних хвороб застосовують алергічні діагностичні проби (туберкулінізацію, малеїнізацію та ін.). Для Д. сибірки, бруцельозу, туберкульозу, ботулізму, туляремії та ін. обов'язкова біопроба (зараження живої тканини і тварин). Тепер розроблено методи радіотелеметричної Д. (ви-

Діаграми.

ЗРОСТАННЯ ВАЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ ДЕЯКИХ ГАЛУЗЕЙ ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР (в%)

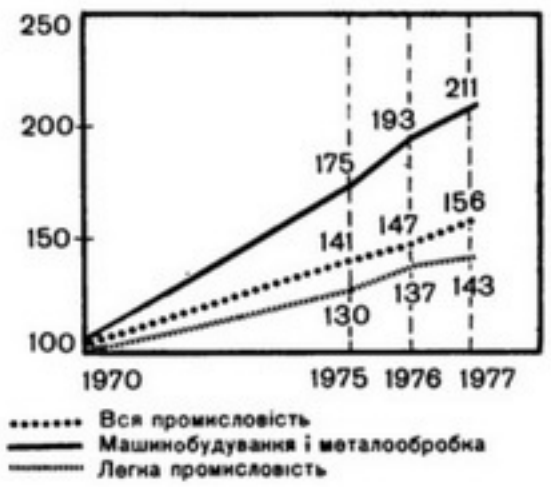

ВИРОБНИЦТВО СТАЛІ Й ГОТОВОГО ПРОКАТУ ЧОРНИХ МЕТАЛІВ В УРСР (млн. т.)

СКЛАД СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ УРСР (на 1. XI 1977; в %)

ПЕРЕВЕЗЕННЯ ВАНТАЖІВ І ПАСАЖИРІВ ЗАЛІЗНИЧНИМ ТРАНСПОРТОМ УРСР

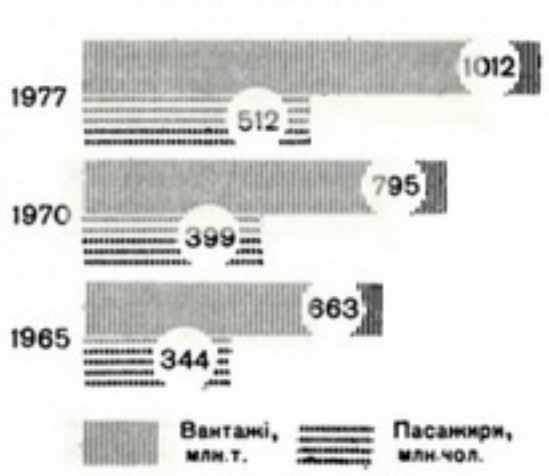

мірювання тих чи інших показників на віддалі), функціональної і радіоізотопної Д., що дають змогу визначити стан органів дихання, кровообігу, видільної й ендокринної систем, а також порушення обміну речовин.

Літ.: Шкляр Б. С. Диагностика внутренних болезней. К., 1972; Гиляревский С. А., Тарасов К. Е. Диалектический материализм и медицинская диагностика. М., 1973.

О. М. Лук'янова (медична Д.).

ДІАГНО́СТИКА ХВОРО́Б РОСЛИ́Н — комплекс методів, за допомогою яких виявляють і розпізнають хвороби рослин. У практиці найбільше користуються візуальним, мікроскопічним, серологічним і біол. методами та методом чистих культур. Візуальним методом — заг. оглядом хворих рослин визначають зовн. симптоми уражень рослин, що дає змогу визначити тип хвороби. Мікроскопічним методом визначають збудника хвороби й анатомічні зміни в рослині. Цей метод часто поєднують з гістохім. дослідженнями, що дає змогу визначити не тільки особливості поширення збудника в тканинах рослини-живителя, а й його імунологічну реакцію. Серологічний метод Д. х. р. дає змогу диференціювати збудників хвороб, діагностувати приховані хвороби і визначати стійкість рослин до найрізноманітніших хвороб. Застосовуючи біологічний метод, здорові рослини штучно заражують виділеним збудником і вивчають характер ураження та ін. особливості перебігу хвороби. При методі чистих культур збудника хвороби рослин виділяють у чисту культуру на живильне середовище і визначають його вид за морфологічними, фізіол. та біохім. ознаками.

В. Ф. Пересипкін.

ДІАГОНА́ЛЬ (від грец. διαγώνιος — проведений від кута до кута) — відрізок прямої, що сполучає дві несуміжні вершини *многокутника* або дві вершини *многогранника*, які не належать одній грані.

ДІАГОНА́ЛЬ — густа тканина з бавовняної або вовняної крученої пряжі. На поверхні Д. є різко виражені рубчики, розміщені під кутом понад 45° до обрізу тканини. Створюють рубчики спец. *переплетенням ниток*, а також відповідним підбиранням співвідношень густини і товщини *основи* і *піткання*. З Д. шиють верхній одяг, зокрема військ. обмундирування.

ДІАГРА́МА (грец. διάγραμμα — малюнок, кресленик) — графічне зображення співвідношень між різними величинами; в статистиці — кресленик, на якому статистичні дані зображують у вигляді ліній або геометричних фігур. Д. бувають лінійні, площинні — стовпчикові, стрічкові, секторні, об'ємні й фігурні.

ДІАГРА́МА СТА́НУ, діаграма рівноваги, фазова діаграма — графічне зображення співвідношень між параметрами стану фіз.-хім. системи (т-рою, тиском) і її складом. Д. с. однокомпонентної системи (мал.) складається з кривої *сублімації OA*, кривої *кипіння AK* і кривої *плавлення AB*, що характеризують двофазні рівноважні стани. Точка *A*, де в рівноважному стані перебувають три фази (тверда, рідка й газоподібна), наз. потрійною. Вид Д. с. двокомпонентної системи визначається особливістю взаємодії її компонентів у рідкому й твердому станах (утворення рідких і твердих розчинів, хім. сполук і проміжних фаз), а також наявністю в компонентів поліморфних модифікацій (див. *Поліморфізм*). Д. с. потрійних і четверних систем складніша, а п'яти- й багатокомпонентних — практично не вивчена. Д. с. досліджують і будують гол. чин. експериментально, використовуючи *фізико-хімічні методи аналізу*. Її можна побудувати й теоретично, вдаючись до розрахунку *вільної енергії* співіснуючих у системі фаз. За допомогою Д. с. визначають т-ру плавлення сплавів, вибирають т-ру гарячої обробки тиском, встановлюють режими *термічної обробки* сплавів та ін. Д. с. використовують і при створенні сплавів з наперед заданими властивостями.

В. С. Черненко.

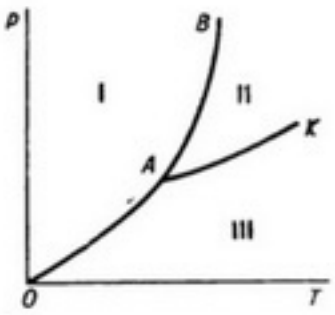

Діаграма стану однокомпонентної системи: I — кристал; II — рідина; III — пара.

ДІАДЕ́МА (грец. διάδημα — пов'язка на голові, вінець) — 1) Пов'язка на голові древньогрец. жерців. 2) Головний убір (лобова пов'язка з тканини або метал. обруч з прикрасами) — символ царської влади; 3) Жіноча прикраса у формі невеликої корони.

Золота діадема з перегородчастою емаллю із скарбу 11—12 ст., знайденого в селі Сахнівці Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.

ДІАДО́ХИ (грец. διάδοχοι — спадкоємці, наступники) — полководці *Александра Македонського*, які після його смерті (323 до н. е.) вели між собою боротьбу за верховну владу. Серед Д. виділялися Антіпатр, Антігон, Євмен, Лісімах, Леонат, Кассандр, Пердікка, Птолемей Лаг, Селевк. Наслідком цієї боротьби був розпад д-ви Александра Македонського на ряд елліністичних д-в, очолених окремими Д. (*Селевкідів* у Сірії, *Птолемеїв* у Єгипті та ін.).

ДІА́З (Діас де ла Пенья; Diaz de la Peña) Нарсіс-Віржіль (20.VIII 1808, Бордо — 18.XI 1876, Ментона)] — французький живописець, представник *барбізонської школи*. Іспанець за походженням. Автор невеликих реалістичних пейзажів («Пейзаж», 1864, ДЕ; «Наближення грози», 1871, Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна у Москві, та ін.), що відзначаються романтичним настроєм і колористичними ефектами.

Н.-В. Діаз. Лісове болото. Після 1848. Музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

ДІАЗОКОПІЮВА́ННЯ, діазотипне світлокопіювання — відтворювання позитивних або негативних копій з графічних і текстових оригіналів за допомогою ароматичних *діазосполук*; спосіб *копіювання документів*. Оригінали для Д. виготовляють на світлопрозорій основі (кальці, прозорому пластику), копії одержують на світлочутливому папері, вкритому діазосполуками (діазопапері, діазокальці з целюлозною основою тощо). В процесі Д. (способом *контактного копіювання*) під дією потужних джерел світла (звичайно *ртутних ламп*), розміщених у світлових *копіювальних апаратах*, діазосполуки під прозорими ділянками оригіналу розкладаються, а під його непрозорими частинами зберігаються: на світлочутливому папері утворюється приховане зображення оригіналу. Після проявлення паперу в парі аміаку або лужному розчині одержують належну копію певного кольору (червоного, коричневого, блакитного, чорного та ін.— залежно від складу діазосполуки). Д. найчастіше використовують для розмножування тех. документації.

В. М. Гордовський.

ДІАЗОСПОЛУ́КИ — речовини з загальною формулою ArN_2X, де Ar — ароматичний радикал, X — кислотний залишок або гідроксильна група. Д. відкрив нім. хімік Й.-П. Грісс 1858 (див. *Діазотування*). Розрізняють дві форми Д.: солі діазонію $Ar-\overset{+}{N}\equiv N\,\overset{-}{X}$ і власне Д. $Ar-N=N-X$. Солі діазонію добре розчинні у воді, стійкі лише при низькій т-рі, в сухому стані — вибухові. Д. мають велике значення в органічному синтезі: за їхньою допомогою можна добути різні класи ароматичних сполук. Реакції Д. проходять з виділенням і без виділення *азоту*. Так, при нагріванні водних розчинів солей діазонію утворюються *феноли*: $ArN_2Cl + H_2O = ArOH + N_2 + HCl$; діючи на солі діазонію йодидом калію одержують йодопохідні: $ArN_2Cl + Kj = Arj + KCl + N_2$. Коли наявні відповідні *каталізатори*, діазогрупу — $N\equiv N$ — можна замінити на Cl, Br, CN тощо. При відновленні з Д. утворюються ароматичні похідні *гідразину*: $ArN_2Cl + 4H \rightarrow ArNH - NH_2 + HCl$. Особливе значення має реакція азосполучення, за допомогою якої одержують *азобарвники*.

Літ. див. до ст. *Діазотування*.

Ф. С. Бабичев.

ДІАЗОТУВА́ННЯ — спосіб одержування *діазосполук* з первинних амінів: $ArNH_2 + NaNO_2 + 2HCl \rightarrow ArN_2Cl + NaCl + 2H_2O$ (Ar — ароматичний радикал). В разі

недостачі к-ти можуть утворюватися діазоаміносполуки: $ArN_2Cl + H_2NAr \rightarrow Ar — N = N — NH — Ar + HCl$. У кислому середовищі солі діазонію стійкіші, ніж у нейтральному. Д. широко використовують при добуванні різних органічних речовин, зокрема *азобарвників*.

Літ.: Несмеянов А. Н., Несмеянов Н. А. Начала органической химии, кн. 2. М., 1974; Агрономов А. Е. Избранные главы органической химии. М., 1975. *Ф. С. Бабичев.*

ДІАКРИТИ́ЧНІ ЗНАЧКИ́, діакритики (від грец. διακριτικός — розрізняльний) — додаткові значки до букв, які вказують на те, що букви треба вимовляти інакше, ніж без них. Д. з. ставлять над буквами (укр. і, ї; рос. ё; чес. š), під ними (латиське ņ; рум. ș) тощо.

ДІАЛЕ́КТ (грец. διάλεκτος — розмова, говір, наріччя) — територіальний, професійний або соціальний різновид загальнонародної мови. Д. здебільшого ототожнюють з *говором*. Територіальний Д. відображує відмінності в мові ще з часів родоплемінного й феод. ладу, а також ті, що виникли в зв'язку з пізнішим пересуванням населення. До професійного Д. звертаються люди однієї професії або одного роду діяльності. Соціальним Д. послугується певна соціальна група. Тер. Д. визначають за поділом мови на *говірки*, говори й *наріччя* та за діалектними рисами, поширеними в певних межах (у певному *ареалі*). В укр. мові за описовими даними й даними *лінгвістичної географії* визначено три групи тер. Д. (див. карту територіальних діалектів укр. мови). Д. є істор. категорією. Залежно від часу формування розрізняють Д. давні (старожитні) й нові (новітнього формування), серед яких виділяють мішані й переселенські. На межі говорів є перехідні Д. Деякі Д. стають основою літ. мови (так, середньонаддніпрянські лягли в основу сучас. укр. літ. мови). Під дією літ. мови, особливо за доби соціалізму, триває нівеляція Д. Див. також *Арго*, *Жаргон*. Карту див. на окремому аркуші, с. 192—193.

Літ.: Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова. К., 1960; Аванесов Р. И. Описательная диалектология и история языка. В кн.: Славянское языкознание. М., 1963; Жирмунский В. М. Проблемы социальной диалектологии. «Известия АН СССР. Серия литературы и языка», 1964, т. 23, в. 2; Діалектні групи і говори української мови. Одеса, 1975. *І. О. Варченко.*

ДІАЛЕКТИ́ЗМИ — своєрідні елементи місцевих *діалектів* у *літературній мові*. Розрізняють Д. граматичні, фонетичні, лексичні, семантичні та ін. Д. використовують у мові худож. л-ри зі стилістичною метою — для передачі місцевого колориту, мовної характеристики персонажів. Д. вжито в мові героїв творів В. Стефаника, М. Коцюбинського, Лесі Українки, П. Тичини, О. Гончара та ін.

ДІАЛЕ́КТИКА [грец. διαλεκτική (τέχνη) — мистецтво ведення бесіди, полеміки] — 1) В давньому значенні — мистецтво полеміки, логічний метод встановлення істини шляхом виявлення і подолання суперечностей у судженнях супротивника. 2) В сучасному, марксистському розумінні — філософська наука про універсальні закони руху і розвитку *природи, суспільства* і *мислення*; революц. метод *пізнання* й перетворення світу. Як філос. теорія Д. є продуктом тривалого істор. розвитку наук. пізнання людства. В історії цього пізнання, в процесі нагромадження наук. знань на основі розвитку сусп.-істор. практики відбувалась закономірна зміна способів підходу до вивчення об'єктивної дійсності, зміна способів мислення. Д. стародавніх мислителів спиралась гол. чином на заг. споглядання явищ природи й не була ще теор. висновком з наук. відкриттів, мала наївний і здогадковий характер. У період, коли відбувся перехід до експериментального вивчення явищ природи, їхньої класифікації, анатомування і т. п., в пізнанні став переважати метафізичний спосіб мислення (див. *Метафізика*). В 19 ст. цей підхід вступив у глибоку суперечність з розвитком науки, яка все більше розкривала діалектичний характер процесів природи. Перші спроби подолати метафіз. спосіб мислення здійснено в *класичній німецькій філософії* кінця 18 — поч. 19 ст., особливо в філософії Г.-В.-Ф. *Гегеля*. Піддавши рішучій критиці метафіз. спосіб мислення, він протиставив йому теорію діалектичного мислення, щоправда, розроблену з позицій *ідеалізму*. Значний крок уперед порівняно з Гегелем зробили революц. демократи 19 ст., зокрема О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, І. Я. Франко та ін., які прагнули розробити Д. на основі матеріалістичного світогляду. Проте всебічно науково обгрунтували об'єктивність законів Д. лише К. Маркс і Ф. Енгельс — вожді й ідеологи пролетаріату, які перетворили Д. на заг. метод пізнання й революц. перетворення світу. Встановивши, що закони Д. є універсальними законами об'єктивної дійсності, що Д. мислення є відображенням Д. буття, вони на матеріалістичній основі розробили осн. принципи теорії діалектичного способу мислення, *діалектичної логіки*. Марксистська Д. дає найглибшу, всебічну й найбагатшу за змістом теорію *розвитку*. Вона вчить, що ні в природі, ні в суспільстві, ні в мисленні немає нічого, що не перебувало б у стані змін, бо все, що існує, має свої внутр. суперечності, які неминуче змушують його змінюватись, набирати нових форм, розвиватися. Розв'язання суперечностей є переходом від одного якісного стану до іншого, що завжди здійснюється у формі стрибка, перериву поступовості, шляхом переходу кількісних змін у якісні, які є, зрештою, переходом від нижчого до вищого, поступальним спіралеподібним розвитком, де вищий ступінь заперечує нижчий, зберігаючи і вдосконалюючи на новій основі надбання минулого. Осн. законами Д. є *перехід кількісних змін у якісні, єдність і боротьба протилежностей, заперечення заперечення закон*. Д. розкриває й об'єктивні закономірні зв'язки між *необхідністю і випадковістю, можливістю і дійсністю, сутністю і явищем, змістом і формою, свободою і необхідністю* тощо. Ядром Д., її визначальним принципом є закон єдності і боротьби протилежностей, вчення про суперечності як внутр. причину саморуху й саморозвитку всього існуючого. Матеріалістична Д. є заг. методом пізнання, який забезпечує єдино правильний підхід до розв'язання корінних проблем теорії і практики. Знання заг. законів розвитку, яке дає Д., створює можливість розібратися в минулому, правильно зрозуміти процеси, що відбуваються в сучасному, передбачити майбутнє. Геніальним практичним застосуванням принципів діалектичного методу є «*Капітал*» К. Маркса. Після К. Маркса і Ф. Енгельса великий вклад у розвиток Д. як філос. науки вніс В. І. Ленін, який особливо підкреслив значення закону єдності і боротьби протилежностей, розкрив теоретично пізнавальну функцію Д., визначив осн. принципи дальшої теор. розробки Д. як теорії розвитку, логіки і теорії пізнання (див. *Єдність діалектики, логіки і теорії пізнання*).

Марксистсько-ленінська Д. виникла і розвинулась на соціальному грунті класової боротьби пролетаріату й здобула визнання як наука в процесі гострої боротьби з бурж. ідеологією, з *опортунізмом* і *ревізіонізмом*, а також у процесі практичного застосування її принципів до розв'язання корінних проблем сучас. наук. пізнання і сусп. практики. Як складова частина марксистсько-ленінської філософії матеріалістична Д. є теор. фундаментом будівництва комунізму.

Літ. див. до ст. *Діалектичний матеріалізм.* *В. І. Шинкарук.*

«ДІАЛЕ́КТИКА ПРИРО́ДИ» — філософський твір Ф. Енгельса, присвячений теоретичному узагальненню досягнень *природознавства* й науковому обгрунтуванню основних принципів *діалектичного матеріалізму*. «Д. п.» — твір незакінчений. Він містить 10 статей, або розділів, а також 169 фрагментів та заміток і два варіанти плану твору. Над «Д. п.» Ф. Енгельс працював гол. чином 1873—82. Осн. зміст «Д. п.» становить розкриття діалектичного характеру процесів природи і обгрунтування об'єктивності й універсальності законів *діалектики*, дальша розробка марксистського діалектичного методу. Через твір послідовно проводиться ідея матеріальної єдності світу й діалектичного *взаємозв'язку* всіх форм існування матеріальної дійсності. Ф. Енгельс доводив, що різні форми руху матерії можуть прямо або опосередковано перетворюватися одна на одну, що в процесі гігантського круговороту матерії у Всесвіті відбувається істор. перехід від менш складних до складніших форм руху. Аналізуючи закон збереження та перетворення енергії,

Ф. Енгельс дійшов висновку, що *матерія* і *рух* незнищувані ні в кількісному, ні в якісному відношеннях. У «Д. п.» Ф. Енгельс розробив осн. принципи об'єктивної класифікації наук, а також дав заг. визначення діалектики як науки, довів, що закони її — це об'єктивні закони матеріального світу і процесу пізнання його людиною. Разом з тим Ф. Енгельс розкрив методологічне значення законів діалектики, показав, що знання їх дає змогу розв'язувати найскладніші проблеми природознавства. Він висунув ряд ідей, що визначили наперед дальший розвиток багатьох галузей науки. В «Д. п.» Ф. Енгельс розкрив роль матеріальної діяльності, *праці* й виготовлення знарядь праці у формуванні *людини* як сусп. істоти, довів, що сусп. діяльність людей, виникнення *мови* як матеріальної оболонки думки — вирішальні фактори прогресу людства та його влади над природою. Ф. Енгельс дав глибокий аналіз діалектики процесу *пізнання*, переконливо довів, що матеріалістична діалектика становить єдино наук. метод пізнання. «Д. п.» і в наш час є найціннішою зброєю в боротьбі за торжество марксистсько-ленінського світогляду, проти всіляких форм *агностицизму*, *ідеалізму* та *метафізики* в науці. Після смерті Ф. Енгельса рукопис «Д. п.» потрапив до рук опортуністичних лідерів нім. соціал-демократії й довгий час залишався невідомим. «Д. п.» вперше повністю опубліковано лише 1925 в СРСР за фотокопією рукопису. На Україні «Д. п.» вперше було надруковано укр. мовою 1932 у Харкові; перевидання здійснено 1949, 1953, 1977.

Видання: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977.

ДІАЛЕКТИ́ЧНА ЛО́ГІКА — наука про загальні закони і форми руху мислення, які становлять основу пізнання внутрішньо суперечливої сутності предметів і явищ об'єктивного світу, діалектичного процесу їхнього розвитку, виникнення і зникнення. В системі марксистсько-ленінської філософії Д. л. збігається з *діалектикою* й *пізнання теорією* (див. *Єдність діалектики, логіки і теорії пізнання*). Д. л. виходить з діалектичної концепції розвитку. Закони діалектики є й законами Д. л. «Логіка,— писав В. І. Ленін,— є вчення не про зовнішні форми мислення, а про закони розвитку „всіх матеріальних, природних і духовних речей" (Повне зібр. тв., т. 29, с. 80). У цьому головна відмінність Д. л. від *формальної логіки*, яка вивчає формальну структуру вже готового знання, абстрагуючись від його розвитку. Як наука Д. л. виникла порівняно недавно. Першою спробою її побудови була «Наука логіки» Г.-В.-Ф. *Гегеля*. Проте Гегель розробляв принципи Д. л., виходячи з ідеалістичного ототожнення *мислення* і *буття*. Істор. заслуга теор. розробки основ Д. л. як науки належить К. Марксу, Ф. Енгельсу і В. І. Леніну. Вони дали матеріалістичну критику ідеалістичної діалектики Гегеля, відкрили об'єктивну діалектику речей і на цій основі сформулювали осн. принципи діалектичної логіки.

Літ. див. до ст. *Діалектичний матеріалізм*.

В. І. Шинкарук.

ДІАЛЕКТИ́ЧНИЙ МАТЕРІАЛІ́ЗМ — філософське вчення марксизму, яке дає матеріалістичне пояснення світу, способів його пізнання й перетворення на основі розкриття загальних діалектичних законів його розвитку; науковий світогляд і революційний метод перебудови світу в інтересах трудящих мас. Д. м. виник у 40-х рр. 19 ст. як світогляд послідовно революційного класу — пролетаріату, що вийшов на арену самостійної боротьби. Потреба створення філософії, яка б стала духовною зброєю для революц. перебудови світу, привела до принципово нового філос. осмислення дійсності. Творці наук. ідеології пролетаріату К. Маркс і Ф. Енгельс, критично переробивши філос. спадщину минулого, подолавши *ідеалізм* діалектики Г.-В.-Ф. *Гегеля* та метафізичність, споглядальність матеріалізму Л. *Фейєрбаха* і узагальнивши досвід сусп. розвитку, особливо революц. боротьби робітн. класу, здійснили революц. переворот у філософії й створили якісно нову філософію — діалектичний та історичний матеріалізм. Творчо розвинена В. І. Леніним, ця філософія є одною з складових частин марксизму-ленінізму. В розв'язанні *основного питання філософії* — про відношення мислення до буття, свідомості до матерії — Д. м. принципово відрізняється від усіх попередніх філос. систем насамперед тим, що в своєму поясненні природи світу, місця в ньому людини та її відношення до світу він виходить із встановлення суспільно-істор., матеріально-практичної зумовленості духовного світу людини, її свідомості та її відношень до об'єктивної дійсності.

Спираючись на досягнення науки, Д. м. обґрунтовує матеріальність об'єктивного світу, стверджуючи, що в ньому не існує нічого, крім *матерії*, яка перебуває у вічному русі. Осн. всезаг. формами існування матерії, які перебувають у нерозривній єдності з нею та між собою, є *рух*, *простір і час*. Якщо матеріалісти до К. Маркса розглядали свідомість тільки як властивість матерії і як відображення світу, то Д. м., не заперечуючи природного фундаменту виникнення свідомості, розглядає її як продукт сусп. розвитку. Можливість виникнення свідомості закладена в самій матерії, у властивості відображення (див. *Відображення теорія*). Але поява свідомості й, зокрема, *мислення* стала можливою з виникненням *праці*, яка стала основою існування і розвитку людини. Матеріальна перетворююча діяльність, суспільна практика становлять основу формування і розвитку мислення, людської свідомості взагалі. Д. м. розглядає свідомість не як пасивне відображення дійсності, а як засіб активної дії на світ, засіб перетворення його. Діалектико-матеріалістичне розв'язання осн. питання філософії спирається на принцип *розвитку*, на встановлення заг. законів руху і розвитку об'єктивного світу, природи, суспільства і самого мислення. Осн. законами матеріалістичної діалектики є: закон *єдності і боротьби протилежностей*, який розкриває джерело руху і розвитку, показує, що таким джерелом є внутр. суперечність предметів і явищ; закон *переходу кількісних змін у якісні*, який показує, що всякий розвиток здійснюється як процес поступового нагромадження кількісних змін, які на певному етапі, порушуючи *міру* предмета, неминуче приводять до змін якісних; *заперечення заперечення закон*, що розкриває заг. тенденцію розвитку, його напрям, розкриває зв'язок між попередніми й наступними ступенями розвитку, між *новим і старим*. Важливі закономірності й системи всезагальних зв'язків виявляються в категоріях: *одиничного, особливого і загального, причинності, необхідності і випадковості, сутності і явища, змісту і форми, можливості і дійсності* та ін. Матеріалістична діалектика становить методологічну основу *пізнання теорії* Д. м. Предметом марксистської теорії пізнання є пізнавальне відношення суб'єкта до об'єкта в його опосередкованості практичними відношеннями і цілями. *Практика* виступає тут як основа пізнання і критерій *істини*. Теорія пізнання Д. м. визнає не лише практичну зумовленість пізнавальної діяльності суб'єкта, а й об'єктивну зумовленість самої практики, її залежність від законів об'єкта, від об'єктивних законів розвитку природи і суспільства, без знання яких людина не може успішно здійснювати свою практично-перетворюючу діяльність. Марксистська теорія пізнання є діалектичною теорією, вона розкриває систему діалектичних відношень суб'єкта до об'єкта, в якій історично і логічно реалізується процес пізнання об'єктивної дійсності. Логічні принципи пізнання об'єктивної діалектики природи, суспільства і мислення встановлює марксистська *діалектична логіка*, в якій пізнавальна діяльність розглядається з точки зору відношень між логічними формами і об'єктивним змістом мислення. Тому в центрі її уваги є логічний (категоріальний) склад мислення, який забезпечує пізнання об'єктивної істини (див. *Категорії*). Доводячи до свідомості категоріальний склад мислення, розкриваючи діалектику форм мислення і форм буття, діалектична логіка не тільки відображує діалектику розвитку і діалектику пізнання, а й дає метод логічного аналізу дійсності. Марксистський діалектичний метод — це і є марксистська діалектична логіка в її практичному застосуванні (див. *Єдність діалектики, логіки і теорії пізнання*).

На відміну від домарксистського матеріалізму, який у поглядах на суспільство залишався на позиціях ідеалізму, марксизм поширив матеріалізм і діалектику на явища

Діана з Ефеса. Мармурова копія 1 ст. н. е. Музей в Ефесі.

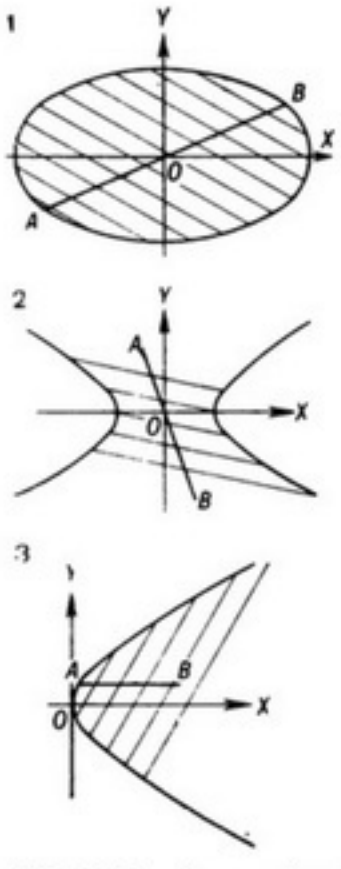

Діаметр: 1 — еліпса; 2 — гіперболи; 3 — параболи.

суспільного життя, створив *історичний матеріалізм* як філос. вчення про суспільство. Матеріалістичне розуміння історії є невід'ємною, органічною частиною філософії марксизму. Відкриття матеріалістичного розуміння історії дало змогу до кінця послідовно розв'язати осн. питання філософії в усіх аспектах, розкрити суть практики та її роль у пізнанні, суть самого процесу пізнання як відношення людини до дійсності на основі сусп.-виробничої практичної діяльності, зрозуміти саму суть людини та її свідомості, суть і характер *суспільних відносин,* роль свідомої діяльності людини в житті суспільства. Створення істор. матеріалізму зумовило виникнення цілісного філос. вчення, яке дає наук. розв'язання питання про закономірності розвитку природи, суспільства і людського мислення і становить філос. основу *наукового комунізму*. Д. м. є методологічною основою наук. пізнання і революц.-перетворюючої практики. Він має творчий характер і ворожий усякому *догматизмові* і *метафізиці*. Д. м. розвивається на основі узагальнення досягнень природознавства і суспільних наук, узагальнення практики революц. боротьби і будівництва безкласового, комуністичного суспільства. Виражаючи корінні інтереси пролетаріату, справи комунізму, Д. м. є виявом пролетарської *партійності* філософії, теор. зброєю робітн. класу, комуністичних партій у боротьбі за знищення експлуатації людини людиною, за ліквідацію класово антагоністичного суспільства, за побудову комунізму. Д. м. розвивається в запеклій, непримиренній боротьбі проти бурж. філософії, *реформізму* і *ревізіонізму*. Даючи ключ до розуміння природи, суспільства і мислення, Д. м. озброює комуністичні і робітн. партії знанням шляхів і методів боротьби за революц. перебудову суспільства. Особливо зростає роль Д. м. в умовах будівництва соціалізму і комунізму. КПРС, комуністичні і робітн. партії країн соціалістичної співдружності, спираючись на знання матеріалістичної діалектики, успішно керують соціалістичним і комуністичним будівництвом.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 1. Маркс К. До критики гегелівської філософії права; т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Маркс К. Тези про Фейєрбаха; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. — Діалектика природи; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 23. Історична доля вчення Карла Маркса.— Три джерела і три складові частини марксизму; т. 26. Карл Маркс; т. 29. Філософські зошити; т. 45. Про значення войовничого матеріалізму; Войтко В. І. Діалектико-матеріалістична філософія. К., 1972; Копнин П. В. Диалектика как логика и теория познания. М., 1973; Копнин П. В. Диалектика, логика, наука. М., 1973; Диалектический и исторический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения. К., 1977; Марксистско-ленинская философия. Диалектический материализм. М., 1977; Основы марксистско-ленинской философии. М., 1977; Булатов М. А. Деятельность и структура философского знания. К., 1976; Иванов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство. К., 1977; Яценко А. И. Целеполагание и идеалы. К., 1977; Человек и мир человека. К., 1977; Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий. К., 1978; Федосеев П. Н. Диалектика современной эпохи. М., 1978; Воскресенский А. К. Диалектический материализм. Указатель литературы, в. 1—2. М., 1976—77.

В. І. Шинкарук.

ДІАЛЕКТОЛО́ГІЯ (від *діалект* і грец. λόγος — вчення) — розділ мовознавства, що вивчає різновиди загальнонар. мови — діалекти *(говори)* й відбиття в ній (зокрема в її літ. формі) рис цих різновидів. Д. перебуває в тісному зв'язку з заг. мовознавством, історією мови, фольклористикою й етнографією. Розрізняють історичну Д., що досліджує істор. розвиток говорів і зв'язки між ними й літ. мовою; описову — сучасний стан говорів і зв'язки між літ. мовою й говорами; перспективну, що вивчає майбутнє говорів і взаємодію між літ. мовою й говорами, та *лінгвістичну географію*. Укр. Д. розвивається з серед. 19 ст. Значних успіхів досягла вона завдяки працям дореволюц. і рад. учених — О. О. *Потебні,* К. П. *Михальчука,* Ю. Ф. *Карського,* А. Ю. *Кримського,* П. О. *Бузука,* Б. О. *Ларіна,* О. Н. *Синявського* та ін. Укр. Д., особливо лінгвогеографія, розвивається в тісному співробітництві укр. учених з рос., білорус. і молдавськими.

Літ.: Москаленко А. А. Нарис історії української діалектології. Одеса, 1962; Русская диалектология. М., 1972; Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. К., 1977.

І. О. Варченко.

ДІА́ЛІЗ (грец. διάλυσις — розпад, відокремлення) — відокремлення від колоїдних розчинів і розчинів високомолекулярних сполук домішок низькомолекулярних сполук (електролітів і неелектролітів) за допомогою напівпроникних мембран. Через пори мембран вільно проникають низькомолекулярні сполуки і не проникають колоїдні частки й молекули високомолекулярних сполук. Для проведення Д. використовують спеціальні пристрої, найпростішим з яких є пористий циліндр, знизу затягнутий мембраною. В циліндр наливають розчин і вміщують його в розчинник (переважно воду), який часто змінюється або безперервно циркулює. У випадку низькомолекулярних електролітів процес Д. може бути прискорений за допомогою електродіалізу. Для цього використовується трикамерний діалізатор. У середню камеру наливають розчин, а в бічні, відокремлені мембранами,— розчинник. В бічні камери вставляють і електроди, до яких підключається джерело постійного електр. струму. Застосовують Д. у пром-сті для очищування різних речовин (желатини, лікар. речовин тощо).

О. Д. Куриленко.

ДІАЛО́Г (грец. διάλογος — розмова, бесіда) — обмін думками між двома або кількома особами. Д. в епічних творах (романах, повістях, поемах) — засіб глибшого розкриття персонажів і розгортання сюжету; в драм. творах, виставах, кіномистецтві — основний засіб драм. дії і створення образів. Д. відомий і як самостійний літ.-публіцистич. жанр (філос. діалоги Платона, Д. Дідро, Г. Сковороди, віршований діалог О. Пушкіна). В укр. л-рі Д. як поч. форма драми поширився в 17—18 ст. (діалоги П. *Беринди,* І. *Волковича,* І. *Некрашевича* та ін.).

ДІАМАГНЕТИ́ЗМ (від *діа...* і *магнетизм*) — один з видів магнетизму, який проявляється в намагнічуванні речовини назустріч напрямові діючого на неї зовнішнього поля. Д. властивий усім речовинам, проте визначає поведінку речовин у магнітному полі лише при відсутності *парамагнетизму* — сильнішої магнітної властивості, яка супроводиться в певних умовах спонтанним магнітним упорядкуванням (*феромагнетизм, антиферомагнетизм* тощо). Речовина, для якої Д. є осн. магнітним явищем, наз. діамагнетиком. Намагніченість $\vec{I}$ більшості діамагнетиків лінійно залежить від напруженості $\vec{H}$ магнітного поля: $\vec{I} = \chi\vec{H}$, де χ — магнітна сприйнятливість. Для ізотропних (див. *Ізотропія*) діамагнетиків χ — від'ємна безрозмірна величина, що дорівнює за нормальних умов бл. 10^{-6} для твердих тіл та рідин і 10^{-9}—10^{-10}— для газів; практично не залежить від т-ри. Проявом Д. є виштовхування діамагнетика з неоднорідного магнітного поля в бік зменшення його напруженості. Причиною Д. є виникнення додаткового колового руху електронів в електронній оболонці кожного атома речовини при внесенні її в магнітне поле.

В. В. Єременко.

ДІАМА́НТ (нім. Diamant) — прозорий, штучно огранований *алмаз*. Те саме, що й *брильянт*.

ДІА́МЕТР (грец. διάμετρος — поперечник кола) — 1) Д. *кола* — відрізок, що сполучає дві точки кола, проходячи через його центр, а також довжина цього відрізка. Всі Д. кола рівні між собою (їхня довжина дорівнює двом радіусам). 2) Д. *конічного перерізу — геометричне місце* середин його паралельних *хорд*. Усі Д. *еліпса* та *гіперболи* проходять через їхні центри, а Д. *параболи* паралельні до її осі (мал.). 3) Д. довільної замкненої фігури — найбільша з віддалей між двома точками цієї фігури. В цьому розумінні Д., напр., еліпса дорівнює довжині його великої осі, Д. *куба* — довжині його *діагоналі*.

ДІАМОНІЙФОСФА́Т, діамофос — концентроване фосфорно-азотне мінеральне добриво. Містить 21% азоту й до 53% фосфору (P_2O_5). Розчинний у воді, добре засвоюється рослинами, високоефективний для всіх с.-г. культур. Одержують Д. нейтралізацією фосфорної кислоти з апатитового концентрату аміаком.

ДІА́НА (лат. Diana) — у римській міфології богиня Місяця й полювання. Її ототожнювали з грец. богинею *Артемідою*.

ДІАПАЗО́Н [від грец. διὰ πασῶν (χορδῶν), букв.— через усі (струни)] — звуковий обсяг співацького голосу, муз. інструмента, муз. системи, звукоряду, мелодії тощо. Визначається інтервалом між найвищим і найнижчим звуками. Переносно — обсяг інтересів, знань тощо.

ДІАПАЗО́ННА АНТЕ́НА— *антена*, що її основні електричні параметри (діаграма напрямленості, вхідний опір тощо) залишаються практично сталими в широкому діапазоні частот. Така властивість Д. а. (мал.) зумовлюється певним вибором схем і конструктивних розмірів (напр., сталість діаграми напрямленості — невеликими лінійними розмірами або великим діаметром збуджувача електромагн. коливань). Як діапазонні застосовують ромбічні, рупорні, спіральні, біжучої хвилі антени, диполі Наденeнка та ін. Д. а. використовують гол. чин. для радіозв'язку й радіомовлення.

Б. І. Курилін.

ДІАПА́УЗА (грец. διάπαυσις — перерва, зупинка) — період відносного спокою у розвитку тварин, що характеризується припиненням росту й формотворних процесів та різким зниженням загального обміну речовин. Д. є пристосуванням до переживання періодів з несприятливими умовами існування, що виникло в процесі *еволюції*. Початок Д. значною мірою визначається фотоперіодичними явищами, відсутністю їжі тощо. Відповідно фази життєвого циклу, на якій відбувається Д., розрізняють ембріональну Д. (на стадії яйця, напр. у коловерток, сарани, гризунів та ін.), личинкову Д. (у комах, що зимують на стадії гусениці), лялечкову Д. (у комах, що зимують на стадії лялечки) і імагінальну Д. (у дорослих комах, у яких під час підготовки до зимівлі припиняється розвиток статевих продуктів).

Штучна регуляція строків настання Д. має практичне значення, напр. у *шовківництві*.

ДІАПІРИ́ЗМ (від грец. διαπείρω — протикаю) — процес видавлювання пластичних *осадочних гірських порід* (солей, гіпсу, глин тощо) у товщі твердіших порід, які лежать над ними. Відбувається від діяння напруги, що розвивається в *земній корі*. Внаслідок Д. утворюються діапірові структури (діапірові складки). З районами поширення їх пов'язані родовища нафти й газу. На Україні діапірові структури є в Донбасі, *Дніпровсько-Донецькій западині*, *Передкарпатському прогині*, на Керченському півострові.

ДІАПОЗИТИ́В (від *діа...* і лат. positivus — позитивний) — фотографічне кольорове або чорно-біле позитивне зображення на прозорій основі (склі, плівці тощо). Д. розглядають на просвіт або проеціюють (за допомогою *діаскопів*, *епідіаскопів* та ін.) на екран. Інша назва Д.— слайд. Д. використовують з демонстраційною метою.

ДІАРЕ́Я (від грец. διαρρέω — витікаю) — те саме, що й *пронос*.

ДІ́АС (Díaz) Хосе (3.V 1895, Севілья — 20.III 1942, Тбілісі) — діяч іспанського й міжнар. робітн. руху. Член Компартії Іспанії (КПІ) з 1926. Н. в сім'ї робітника. З 1932 — генеральний секретар КПІ. Під його керівництвом КПІ виступила ініціатором об'єднання лівих партій в антифашист. Нар. фронт, що переміг на виборах у *кортеси* 1936. З 1935 — член ВККІ. Один з керівників нац.-революц. війни іспан. народу 1936—39 проти фашист. заколотників та італо-нім. інтервентів. З 1939 жив і працював в СРСР.

ДІА́С ДЕ МЕНДО́СА (Díaz de Mendoza) Фернандо (7.VII 1862, Мурсія — 20.X 1930, Віго) — іспанський актор і театральний діяч. Творчу діяльність почав 1895 в трупі «Театро Еспаньйоль», якою керувала М. *Герреро*. Разом з нею 1896 Д. де М. створив трупу «Герреро — Мендоса». Після смерті Герреро 1929 Д. де М. організував у Буенос-Айресі «Театро Сервантес» (тепер — Нац. театр комедії). Провідне місце в репертуарі театрів, якими керував Д. де М., належало творам класичної та сучас. іспан. драматургії.

ДІАСКО́П (від грец. διασκοπέω — уважно розглядаю), діапроектор — оптичний прилад для діаскопічної проекції (в прохідному світлі) на екран збільшених зображень прозорих оригіналів (*діапозитивів*, *діафільмів* тощо). Д. застосовують під час лекцій для демонстрування креслень або малюнків, для вивчення мініатюрних фотокопій тощо. Див. також *Кінопроекційний апарат*, *Проекційний апарат*.

ДІАСПО́Р (від грец. διασπορά — розсіяння) — мінерал класу оксидів і гідрооксидів. AlOOH. *Сингонія* ромбічна. Густ. 3,36—3,5. Твердість 6,5—7,25. Колір білий, жовтувато-бурий, світло-фіолетовий. Блиск скляний. В СРСР Д. є на Уралі, в Узбекистані. Руда алюмінію.

ДІА́СПОРА (грец. διασπορά — розсіяння) — перебування значної частини народу (етнічної спільності) поза межами країни його походження. Д. утворювалися в результаті насильницького виселення, загрози *геноциду*, діяння екон. і геогр. факторів.

ДІАСПО́РА (грец. διασπορά — розсіяння) в біології — частина рослини, що відокремлюється від неї природно і служить для розмноження (напр., спора, насінина, бульба, цибулина тощо).

ДІА́СТОЛА (грец. διαστολή — розширення) — розслаблення мускулатури *серця*, що настає після її скорочення (*систоли*). Спочатку Д. охоплює передсердя, потім — шлуночки. У людини при частоті серцевих скорочень 75 на хвилину Д. передсердь триває бл. 0,7 сек, шлуночків — бл. 0,5 сек.

ДІАТЕ́З (грец. διάθεσις — схильність) — порушення реактивності організму людини і тварин, що виявляється своєрідними реакціями на звичайні подразники, сприйнятливістю до деяких захворювань і становить сукупність природжених і набутих властивостей організму. Механізм розвитку Д. пов'язаний з *вегетативною нервовою системою* і залозами внутр. секреції, а також з *конституцією людини*. Частіше на Д. хворіють діти. Найпоширенішими є ексудативно-катаральний Д., в основі якого лежить спадкова схильність організму до затяжних запальних процесів і розвитку алерг. реакцій (див. *Алергія*), до шкірних висипів, запальних захворювань шлунково-кишкового тракту тощо; лімфатико-гіпопластичний Д., що пов'язаний зі зниженою *адаптацією* надниркового хромафінного апарата до різних впливів навколишнього середовища; нервово-артричний Д., що характеризується порушенням обміну речовин — вуглеводного, ліпідного, пуринового; при цьому розвиваються схильність до захворювань суглобів, розлади травлення, підвищена нервова збудливість тощо. Окрему групу становлять *діатези геморагічні*.

Літ.: Адо А. Д. Общая аллергология. М., 1970.

ДІАТЕ́З ГЕМОРАГІ́ЧНИЙ — група природжених і набутих захворювань, основним проявом яких є схильність організму до повторних кровотеч і крововиливів, довільних або після незначних травм. Причини виникнення Д. г. різні: інтоксикації, інфекції, гормональні порушення, порушення обміну речовин, фактори спадковості тощо. Виникнення Д. г. пов'язане з порушенням різних ланок системи *згідання крові*, станом тромбоцитарної системи і патологічним збільшенням проникності дрібних кровоносних судин тощо. Лікування спрямоване на нормалізацію процесів згідання крові, усунення підвищеної проникності і ламкості кровоносних судин тощо. Див. також *Гемофілія*, *Гемолітична хвороба новонароджених*, *Пурпура тромбоцитопенічна*, *Цинга*.

О. А. П'ятак.

ДІАТЕРМІ́Я (від *діа...* і грец. θέρμη — тепло) — метод електролікування, що полягає в застосуванні змінного електричного струму високої частоти (1000—1650 кГц) і великої сили (до 3 А) для прогрівання глибокозалеглих органів і тканин. При Д. посилюються лімфо- і кровообіг, обмін речовин, підвищується фагоцитарна активність *лімфоцитів* тощо. Застосовують при підгострих і хронічних запальних захворюваннях м'язів, нервів, суглобів, органів дихання, травлення, сечостатевих органів тощо.

ДІАТЕРМОКОАГУЛЯ́ЦІЯ (від *діатермія* й *коагуляція*) — лікувальний метод діяння на живі тканини теплом, що виникає в них при проходженні струму високої частоти. Спосіб *електрокоагуляції*.

ДІАТОМІ́Т — пухка, землиста або злегка зцементована кремниста *осадочна гірська порода*. Складається гол. чин. з мікроскопічних панцирів *діатомових водоростей*. Містить 70—98% розчинного кремнезему й домішки — глину, пісок, *глауконіт* тощо. Колір білий, жовтий, світло-сірий. Д. дуже пористий, має малу густину та висо-

Х. Діас.

Ф. Діас де Мендоса.

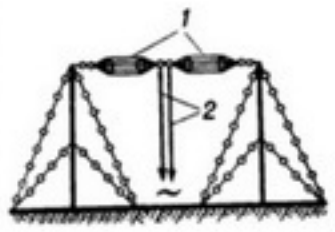

Діапазонна антена (диполь Наденeнка):
1 — диполь;
2 — симетрична лінія живлення.

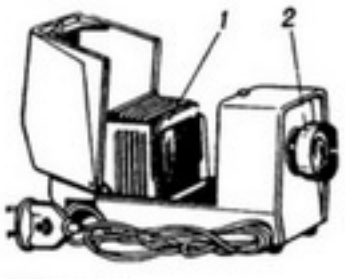

Діаскоп:
1 — ліхтар;
2 — проекційний об'єктив.

Діатрима.

Дібровник:
1 — самець;
2 — самка.

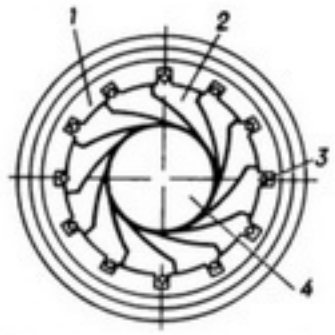

Діафрагма ірисова фотографічна: *1* — рухоме кільце; *2* — пластинка (пелюстка); *3* — ведучий штифт; *4* — світлопропускний отвір.

ку ізоляційну й адсорбційну здатність. Використовують у хім., нафт., харчовій, текст., фарм. пром-сті, при виготовленні тепло- та звукоізоляційних матеріалів тощо.

ДІАТО́МОВІ ВО́ДОРОСТІ (Bacillariophyta, син. Diatomeae) — відділ нижчих рослин. Понад 10 тис. сучас. і викопних видів. Мікроскопічні одноклітинні, одиночні або колоніальні організми. Тіло Д. в. вкрите кремнеземним, складеним з двох половинок панциром. Багато Д. в. можуть активно рухатися. Д. в. властиві вегетативний поділ клітин, рідше — статевий процес. Д. в. дуже поширені на земній кулі й пристосовані до різних умов існування. Відіграють значну роль в екосистемах морських прісних водойм. На Україні — бл. 500 видів (крім морських). Трапляються й у грунті, на скелях та ін. Панцирі викопних Д. в. є осн. складовою частиною *діатоміту*. Іл. див. на окремому аркуші до статті *Водорості*, т. 2, між с. 352—353.

ДІАТО́НІКА (від грец. διατονικός — перехідний від тону до тону) — послідовність, об'єднання або змішання звуків, що має тільки чисті, малі й великі *інтервали* та, як виняток, тритон; система, всі звуки якої можуть бути розташовані за чистими квінтами. Діатонічний лад не має ступенів, видозмінених *альтерацією*. Д. протиставляється *хроматизмові*. До Д. належать 7-ступеневі лади мажору і мінору, натуральні й пентатонові лади. Діатонічна гама — послідовність осн. (невидозмінених альтерацією) ступенів ладу, в якому є 5 великих і 2 малі секунди. Д. є основою нар.-пісенної мелодики, знайшла відбиття й у творчості багатьох композиторів.

Л. З. Мазепа.

ДІАТРЕ́МИ (від грец. διάτρημα — отвір), трубки вибуху — вулканічні жерла у формі вертикальних трубок, що розширюються вгору. Утворюються внаслідок прориву вулканічних газів. Д. виповнені уламками вулканічних та ін. гірських порід, іноді — алмазоносним *кімберлітом*. Широко відомі в Африці (ПАР). В СРСР є в Якутії.

ДІАТРИ́МА (Diatryma) — рід вимерлих птахів ряду Diatrimae. Були великими (до 2 м заввишки) нелітаючими птахами з редукованими крилами, з міцними ногами, відносно короткою шиєю, великою головою та міцним великим дзьобом. Мали спільні морфологічні риси з *журавлеподібними*. Викопні рештки Д. відомі з еоценових відкладів Пн. Америки та Зх. Європи.

ДІАТРО́ПОВ Петро Миколайович [21.XII 1859 (2.I 1860), м. Саранськ кол. Пензенської губ., тепер Мордов. АРСР — 25.II 1934, Москва] — радянськ. гігієніст і мікробіолог, засл. діяч науки РРФСР (з 1928). Один з перших організаторів сан.-бактеріологічної справи на Україні і в Росії. В 1887 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту, після чого працював сан. лікарем на Херсонщині, з 1889 в Одесі (1892—1907 — зав. Одес. бактеріологічною станцією), з 1910 — професор Вищих жіночих курсів у Москві, потім 2-го Моск. мед. ін-ту. З 1920 очолював Сан.-гігієнічний ін-т при Держ. ін-ті народного здоров'я, з 1928 — директор Держ. ін-ту експериментальної терапії та контролю сироваток і вакцин. Праці присвячені вивченню холерного і холероподібного вібріонів, епідеміології чуми, питанням санітарії.

ДІАФІ́З (грец. διάφυσις — проміжок, від διαφύομαι — росту поміж, врастаю) — середня частина (тіло) трубчастих кісток. Див. *Кістка*.

ДІАФІ́ЛЬМ (від *діа...* і *фільм*) — короткометражний фільм, що складається з позитивних (див. *Діапозитив*) зображень. Д. одержують на чорно-білих та кольорових кіноплівках, а також на кіноплівках з використанням окремо негативного й позитивного процесів обробки. Різновид Д. — мікрофільм. Д. дивляться через фільмоскоп або через діапроектор, проектуючи зображення на екран. Д. використовують як посібники для навчально-шкільної, лекційної та пропагандистської роботи. В СРСР Д. випускає студія «Діафільм» (засн. 1930 в Москві); в УРСР є цех діафільмів *Київської студії хронікально-документальних фільмів*.

ДІАФРА́ГМА (грец. διάφραγμα — перегородка) — 1) В о п т и ц і — елемент оптичної системи у вигляді перешкоди, яка обмежує поперечний переріз світлових пучків. Д. — не лише екран з отвором, а й оправа лінз, призм тощо. Д. визначає *апертуру*, поле зору, глибину чітко зображуваного простору та особливості дифракційних явищ і дає змогу впливати на *аберації оптичних систем*. Розрізняють апертурну та польову Д. Апертурна Д. визначає кутові розміри світлових пучків, що проходять крізь систему, а польова — розміри простору предметів, відображеного системою. У різних приладах положення цих Д. різне. Так, у *телескопі* апертурною Д. є оправа об'єктива, а польова розташована у фокальній площині окуляра; у спектрографі роль польової Д. відіграє вхідна щілина, а апертурної — оправа об'єктива камери. 2) У т е х н і ц і — перегородка у вигляді диска, пластинки або стінки, що їх встановлюють у машинах, приладах, апаратах, конструкціях або спорудах; у деяких приладах наз. *мембраною*. За допомогою Д. з отвором (дроселя) вимірюють витрату рідини, газу або пари, що протікають по трубопроводу, створюють перепад тиску в ньому. В просторових тонкостінних конструкціях Д., що являє собою суцільний або гратчастий елемент, підвищує їхню жорсткість. Д. (вертикальна стінка з бетону, залізобетону, металу або деревини), що її встановлюють усередині кам'яно-накидних і земляних гребель, захищає їх від проникання води. Д. (мал.) фотоапарата регулює розмір отвору, через який світло потрапляє на фотоплівку. На Д. (кільцевій перегородці) турбін закріплюють лопатки напрямного апарата.

Літ.: Тудоровский А. И. Теория оптических приборов, ч. 1. М.— Л., 1948; Шишловский А. А. Прикладная физическая оптика. М., 1961; Борн М., Вольф Э. Основы оптики. Пер. с англ. М., 1970.

М. Я. Горбань (оптика).

ДІАФРА́ГМА в а н а т о м і ї — назва деяких м'язових утворів, що обмежують певні порожнини тіла (напр., Д. рота, Д. таза, сечостатева Д., *грудочеревна перепона*).

ДІАХРОНІ́Я (від *діа...* і грец. χρόνος — час) — аспект лінгвістичного дослідження мовних елементів і явищ як частин мовної системи або вивчення еволюції всієї мовної системи в історичному розвитку. Рад. *мовознавство*, спираючись на принцип історизму, розрізняє Д. і *синхронію*, але не розриває їх, бо в мові діють дві протилежні тенденції — статика й динаміка, боротьба яких і визначає її розвиток.

С. В. Семчинський.

ДІБ Мухаммед (н. 21.VII 1920, Тлемсен, Алжір) — алжірський письменник. Пише франц. мовою. Почав друкуватися з 1946. В реалістичній трилогії «Алжір» (романи «Великий будинок», 1952; «Пожежа», 1954; «Ремесло ткача», 1957) змалював широку картину алжір. життя, показав боротьбу пролетаріату Алжіру. Автор романів «Африканське літо» (1959), «Хто пам'ятає про море» (1962), циклу новел «Талісман» (1966), кількох збірок поезій.

Тв.: Рос. перекл.— Большой дом. — Пожар. М., 1956; Ремесло ткача. М., 1959; Африканское лето. М., 1962.

В. К. Кухалашвілі.

ДІБРО́ВА Іван (літ. псевд. Гордого Гаврила Васильовича; 1881, с. Добринівці, тепер Заставнівського р-ну Чернів. обл.— 6.VI 1917, Відень) — український письменник і публіцист. Почав друкуватися 1903. Змалював тяжке життя буковинських селян в умовах капіталізму (оповідання «Марта», «Щастя», вірш «В мужицькій хаті»), показав наростання протесту проти соціального і нац. гноблення (оповідання «За землю»), відгукнувся на революц. події 1905—07 в Росії. Автор кількох статей про Т. Шевченка.

Тв.: За землю.— Щастя. В кн.: Антологія українського оповідання, т. 2. К., 1960.

ДІБРО́ВА Олексій Тимофійович [12(25).II 1904, с. Тупичів, тепер Городнянського р-ну Чернігів. обл.— 21.I 1973, Київ] — український рад. географ, доктор географічних наук (з 1959). В 1927 закінчив Київ. кооперативний ін-т. Викладав екон. географію СРСР і УРСР у школах і вузах Києва. В 1944—47 — директор Н.-д. ін-ту географії при Київ. ун-ті. З 1959 — зав. кафедрою екон. географії Київ. ун-ту. Автор наук. праць з питань екон. географії України, зокрема підручника з географії УРСР для серед. школи.

ДІБРО́ВА — ліс переважно на родючих чорноземах, опідзолених темно-сірих та сірих грунтах, у якому переважає дуб із супутніми породами — ясеном гостролистим, кленом, липою, грабом, берестом, в'язом та ін. здебільшого широколистяними деревами. В підліску — ліщина, бруслина та ін. У трав'яному покриві — медунка лікарська, осока волосиста, зірочник, копитняк європейський, конвалія, маренка запашна та ін. За

характером зволоження грунту Д. поділяють на дуже сухі, сухі, свіжі, вологі і мокрі. Поширення Д. в Європі, Азії, Пн. Америці; в СРСР — в Європ. частині і на Далекому Сході. Д. дають цінну деревину і мають велике водоохоронне, водорегулююче та грунтозахисне значення. З природних Д. найцінніші є Д. лісостепової зони, а також Чорний ліс у Кіровоградській обл., а з штучно розведених — *Великоанадольський лісовий масив*.

С. А. Генсірук.

ДІБРО́ВА — селище міського типу Олевського р-ну Житомир. обл. УРСР. Залізнична ст. Діброва-Олевська. 1,3 тис. ж. (1978). Щебеневий з-д. Середня школа; 2 мед. пункти; клуб, 3 б-ки. Виникла наприкінці 19 ст.

ДІБРО́ВНИК, дібрівник (Emberiza aureola) — співочий птах родини вівсянкових ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 13,5—17 см, маса до 29 г. Заг. колір оперення сіро-бурий, на грудях темно-коричнева поперечна смуга, у самок груди і черевце жовті. Поширений від Фінляндії до Тихого ок. На території УРСР (бас. Десни і Серед. Дніпро) Д. з'явився в 30-х рр. 20 ст. Перелітний птах, зимує у Пд.-Сх. Азії. Живе в долинах річок, порослих вербами і верболозом. Кладку з 4—5 яєць на землі (в червні) насиджує 13 днів. Живиться Д. комахами і насінням.

ДІ́ВА — екваторіальне і зодіакальне сузір'я (див. *Зодіак*). Найяскравіша зоря Д.— Спіка (1,0 візуальної *зоряної величини*). В сузір'ї Д. міститься точка осіннього *рівнодення*. Внаслідок високої прозорості космічного простору в її напрямі Д. особливо багата на позагалактичні туманності. Краще спостерігається весною.

«ДІ ВА́РГАЙТ» («Die Wahrheit» — «Правда») — газета, орган *Соціалістичної єдиної партії Західного Берліна*. Видається з 1955.

«ДІ ВЕ́ЛЬТКОММУНЕ» («Die Weltkommune» — «Світова комуна»)— газета, орган іноземного відділу *Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України* та нім. групи комуністів (групи «Спартак») КП(б)У. Виходила в листопаді 1918 — серпні 1919, спочатку в Харкові, а потім у Києві [з червня 1919 — під назвою «Фелькерфрайгайт» («Свобода народів»)]. Газета закликала нім. солдатів окупаційної армії, кол. військовополонених і найбіднішу частину нім. колоністів до активної підтримки і захисту завоювань трудящих у Росії і на Україні. Вийшло 23 номери «Ді В.» і 13 номерів «Фелькерфрайгайт».

І. М. Кулінич.

ДІ ВІТТО́РІО (Di Vittorio) Джузеппе (11.VIII 1892, Черіньйола — 3.XI 1957, Лекко) — діяч італійського та міжнар. профспілкового руху. В 1908—23 — член Соціалістичної партії, з 1924 — Італ. компартії (ІКП). З 1930 — член ЦК і керівництва ІКП, в 1936—37, під час нац.-визвольної війни в Іспанії, — комісар інтернац. бригади. В 1938—40 редагував (у Парижі) італ. антифашист. газ. «Воче делья італьяні» («Голос італійців»). У 1940—45 — учасник *Руху Опору*. Один із засновників, а з 1947 — генеральний секретар *Загальної італійської конфедерації праці*. У 1949—57 — голова *Всесвітньої федерації профспілок*.

ДІВО́ВИЧ Семен (рр. н. і см. невід.) — український письменник серед. 18 ст., перекладач *Генеральної військової канцелярії* в м. Глухові. В 1762 написав у формі діалога великий віршований твір «Разговор Великороссіи с Малороссіей», гол. метою якого було довести, що укр. козацька старшина заслуговує на високі права і чини, як і рос. дворянство. На основі відомих на той час істор. джерел — т. з. *козацьких літописів* і хронік — автор описує головні події історії України від найдавніших часів, докладно розповідає про нар.-визвольну війну серед. 17 ст., возз'єднання України з Росією 1654.

Літ.: Історія української літератури, т. 2. К., 1967.

Ф. Я. Шолом.

ДІГТЯРІ́ — селище міського типу Срібнянського р-ну Чернігівської обл. УРСР, на р. Удай, при впадінні в неї р. Лисогору, за 40 км від залізничної ст. Прилуки. 2,2 тис. ж. (1978). Восьмирічна школа, профес.-тех. уч-ще; лікарня. Клуб, б-ка. Відомі з 1666. Д.— один з важливих осередків нар. килимарства, ткацтва і вишивання. Має давні (з 18 ст.) нар. традиції у виробництві килимів, плахтових і перебірних тканин. У 1897 відкрито навч.-ткацьку школу, яка сприяла розвиткові техніки худож. виробництва в Д. В перші роки Рад. влади майстри об'єднались у пром. артіль ім. 8 Березня. З 30-х рр. 20 ст., крім широкого асортименту традиційних виробів, за картонами художників виготовляються тематичні килими, в які майстри вносять свій колорит. У 50-х рр. нар. майстер С. Нечипоренко урізноманітив побудову традиційного плахтового орнаменту, завдяки чому плахта набула застосування в сучас. побуті. В Д. діє фабрика худож. виробів ім. 8 Березня, яка випускає плахтову тканину, рушники, скатерки, різні купони тощо. Вироби ф-ки експонувалися на ярмарках у Марселі (1959, 60-і рр.), на Всесвітніх виставках у Брюсселі (1958), Монреалі (1967), Токіо (1970). Серед майстрів — Г. Чміль, К. Федоренко, Г. Гармаш, В. Мелащенко, Г. Денисенко та ін. В Д. народився укр. мікробіолог, акад. АН УРСР В. Г. *Дроботько*.

ДІД — 1) Персонаж слов'янської, зокрема української, міфології, бог — охоронець домівки, родоначальник сім'ї. Д., як і *домовика*, частіше уявляли добрим богом, рідше — злим чортом, дідком, дідьком (звідси вираз «дідько б тебе взяв»). 2) Вирізьблене (з дерева чи каменю) у вигляді опудала чи стовпа забраження поганських богів. Ця назва засвідчена в укр. фольклорі. 3) Старий чоловік; предок; батьків чи материн батько.

ДІДЕ́НКО Микола Кирилович (н. 1.VIII 1929, смт Кіровськ Краснолиманського р-ну Донец. обл.) — український рад. вчений у галузі машинознавства, професор, доктор тех. наук (з 1971). Після закінчення (1955) Харків. ін-ту механізації й електрифікації с. г. викладав в Охтирському технікумі механізації га електрифікації с. г. З 1957 працював в Укр. н.-д. ін-ті механізації й електрифікації с. г., 1961—70 в цьому ж ін-ті і в М-ві с. г. УРСР — старший наук. співробітник, з 1970 — завідуючий кафедрою Укр. с.-г. академії. Наук. праці з експлуатації машинно-тракторного парку і механізації с. г. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1978.

С. О. Карпенко.

ДІ́ДИК Тамара Софронівна (н. 17.IX 1935, с. Ланівці, тепер смт, райцентр Терноп. обл.) — українська рад. співачка (лірико-драматичне сопрано), нар. арт. УРСР (з 1975). В 1960 закінчила Львів. консерваторію, відтоді — солістка Львів. театру опери та балету ім. Ів. Франка. Партії: Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Мирослава («Золотий обруч» Лятошинського), Галя («Назар Стодоля» Данькевича), Тетяна («У неділю рано зілля копала» Кирейка), Іоланта, Татьяна («Іоланта», «Євгеній Онєгін» Чайковського) та ін.

Т. С. Дідик.

ДІДИ́ЦЬКИЙ Богдан Андрійович (літ. псевд. Богданко, Богдан Будегріш, Шляхтиченко та ін.; 1.II 1825, м. Угнів, тепер Львів. обл.— 19.I 1909, Львів) — український публіцист, громадсько-культурний діяч, видавець і письменник. Належав до «москвофільського» напряму (див. «*Москвофіли*»). Літ. діяльність почав 1848, опублікувавши свій переклад «Слова о полку Ігоревім». Автор віршів, поем, перекладів і переробок повістей зарубіжних письменників, статей і спогадів про М. Шашкевича, Ю. Федьковича та ін. Худож. твори Д. (поеми «Конюший», «Буй-Тур Всеволод» та ін.), його нариси з історії, брошури з питань мови консервативні за змістом. Редагована Д. газета «Слово» мала реакційне спрямування, що відзначав М. Чернишевський у статті «Національна нетактовність».

Ф. П. Погребенник.

ДІ́ДИЧ — на Україні назва *поміщиків*, які володіли великими маєтками, одержаними у 17—18 ст. за царськими грамотами або за гетьманськими універсалами. Д. користувалися правом спадкової власності.

Дж. Ді Вітторіо.

ДІДКО́ВСЬКИЙ Валентин Якович [н. 24.I (6.II) 1914, с. Кодня, тепер Житомирського р-ну Житомир. обл.] — український рад. геолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1943. Після закінчення Київ. ун-ту (1938) працює в Ін-ті геол. наук АН УРСР, 1971—77 — директор цього ін-ту. Осн. праці — в галузі *стратиграфії* неогенових, палеогенових і крейдових відкладів, систематики та екології неогенових і сучасних *форамініфер* Азовського і Чорного морів, Атлантичного та Індійського океанів. Держ. премія УРСР, 1977.

В. В. Пермяков.

Дігтярі. Рушники ткані. 1967.

ДІДКО́ВСЬКИЙ Леонід Іванович (н. 25.XI 1927, с. Недашки, тепер Малинського р-ну Житомир. обл.) — український рад. військовий диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1973); майор. Член КПРС з 1951. В 1951 закінчив Ін-т військ. диригентів у Москві; 1951—74 — диригент у військ. навчальних закладах (Васильків, Київ та ін.). З 1976 — викладач Київ. муз. уч-ща ім. Р. М. Глієра.

Ш.-Л. Дідло.

ДІДЛО́ (Didelot) Шарль (Карл)-Луї [1767, Стокгольм — 7(19).XI 1837, Київ] — французький балетмейстер, артист балету, педагог. Навчався в Парижі. Танцював і ставив балети в Лондоні, Парижі. В 1801—31 (з перервою 1811—16) працював у Петербурзі, з 1804 керував Петерб. театр. школою (учениці — М. Данилова, А. Істоміна та ін.). Поставив понад 40 балетів, серед них на теми поем Пушкіна: «Кавказький бранець, або Тінь нареченої» К. Кавоса (1823), «Руслан і Людмила, або Повалення Чорномора — злого чарівника» Ф. Шольца (1824). Д. приділяв увагу драм. змістові балетних вистав, психологічній характеристиці образів. У 1836 приїхав на лікування у Київ, де й помер.

ДІДРО́ (Diderot) Дені (5.X 1713, Лангр — 31.VII 1784, Париж) — французький філософ-матеріаліст, просвітитель, письменник, ідеолог революц. франц. буржуазії 18 ст. У 1749 за вільнодумство був ув'язнений. Після звільнення разом з *Д'Аламбером* приступив до видання «Енциклопедії...» (1751—80, див. *Енциклопедисти*). Щоб здобути кошти, продав Катерині II свою бібліотеку і рукописи (тепер зберігаються в ленінгр. б-ці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна). В 1773 відвідав Росію. Був почесним членом Петерб. АН та Академії мистецтв. Д. належать численні філос. твори, гол. з яких є «Думки про пояснення природи» (1754), «Розмова Д'Аламбера з Дідро» (1769), «Філософські принципи матерії та руху» (1770), «Елементи фізіології» (1774—80) та ін. У своїх філос. поглядах Д. пройшов шлях від *деїзму* до *матеріалізму* й *атеїзму*. Першоосновою світу вважав єдину матеріальну *субстанцію*, яку механістично розглядав як сукупність непроникних тіл, що мають протяжність, форму і перебувають у русі. Об'єктивними формами існування матерії вважав *простір і час*. Залишившись у цілому в межах *метафізичного матеріалізму*, Д., проте, висунув ряд діалектичних ідей. Він відстоював думку про внутр. активність матерії, доводив, що елементи матерії — неподільні молекули — є якісно різнорідними, такими, що мають внутр. діяльну силу і чуттєвість. Метафізично заперечуючи наявність стрибків у природі, Д. водночас відстоював цінні еволюційні ідеї про перехід неорганічної матерії в органічну, відкидав метафізичні уявлення про незмінність органічних видів і висловив здогад про їхню мінливість. У теорії пізнання стояв на позиціях матеріалістичного *сенсуалізму*. Йому належить думка про органічний зв'язок чуттєвого досвіду і мислення як особливих ступенів пізнання. Д. гостро критикував *дуалізм* і *агностицизм*. Виходячи з ідеалістичних позицій у поясненні сусп. життя, вважав, що характер суспільства залежить від законодавства і від форм правління, а тому вирішальний фактор сусп. розвитку вбачав у свідомості видатних осіб. У питанні про походження суспільства і д-ви дотримувався теорії «*суспільного договору*».

Був прихильником конституційної монархії й лише в останні роки свого життя схилявся до ідеї респ. форми правління. Д.— один з перших теоретиків реалізму, він вбачав суть мистецтва в худож. відображенні дійсності, передусім сусп. життя, стверджував об'єктивність краси і прекрасного («Про драматичну поезію», 1771; «Парадокс про актора», 1773; «Салони», 1759, 1761—71, 1775, 1781, та ін.). В драматургії Д. запровадив нові жанри «серйозної комедії» та «міщанської драми» (п'єси «Позашлюбний син», 1757; «Батько родини», 1758). У повісті «Черниця» (1760, вид. 1796) викривав релігійне мракобісся; у романі «Жак-фаталіст і його пан» (1773, вид. 1796) звичаям звироднілого феодально-аристократичного суспільства протиставив здоровий розум, людяність і життєрадісний гумор франц. народу. У філософській повісті-діалозі «Небіж Рамо» Д. показав хижацтво новонароджуваного світу буржуазії. Велику увагу приділив питанням виховання й освіти: вимагав охоплення навчанням дітей усіх суспільних станів, запровадження держ., світських шкіл, обов'язкової і безплатної початкової освіти. Творчість Д. відіграла важливу роль в ідеологічній підготовці французької буржуазної революції і справила великий вплив на дальший розвиток просвітительства і матеріалістичної філософії.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори, т. 1—2. Х., 1933; Думки про малярство. К.— Х., 1937; Черниця.— Небіж Рамо. К., 1963; Парадокс про актора. К., 1966; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—10. М.— Л., 1935—47; Избранные произведения. М.—Л., 1951; Избранные атеистические произведения. М., 1956.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Святе сімейство... К., 1958; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т 45. Про значення войовничого матеріалізму; Рублевська Л. В. Дені Дідро. К., 1963; Длугач Т. Б. Дени Дидро. М., 1975; История в Энциклопедии Дидро и Д'Аламбера. Пер. с франц. Л., 1978. *Н. О. Модестова.*

ДІЄ́ДР (від грец. δίς — двічі і ἕδρα — грань), двогранник — проста форма в *кристалографії*, яка утворюється двома гранями, що перетинаються. В кристалах трапляється лише в комбінації з іншими формами.

ДІЄ́З (франц. dièse)—знак (♯) підвищення ноти на півтону. Див. *Альтерація*.

ДІЕЛЕ́КТРИКИ (від *діа...* і англ. electric — електричний) — матеріали (речовини), що практично не пропускають електричний струм. Їхній питомий *електричний опір* становить 10^7—10^{20} Ом·м, *діелектрична проникність* — 4—10^4. Розрізняють Д. тверді (органічні, неорганічні), рідинні й газоподібні. До твердих органічних Д. належать *целюлоза, каучук, смоли, бітуми, воски, парафін, деревина, папір, лаки, пластичні маси* тощо. Такі Д. застосовують для ізоляції силових, контрольних і сигнальних кабелів, виготовлення конденсаторів, котушок і прокладок, просочування ізоляції проводів і обмоток електроапаратури та ін. Найпоширенішими є тверді неорганічні Д.: радіотехнічна кераміка (див. *Керамічні матеріали*), *сегнетоелектрики, п'єзоелектрики*, електротехнічне скло і *слюди*, а також матеріали на їхній основі. З таких Д. виготовляють підпірні, прохідні й підвісні ізолятори, високочастотні конденсатори, п'єзоелементи, балони і ніжки освітлювальних і електронних ламп, фасонні штамповані деталі електровакуумних приладів тощо. До Д. належать і волокнисті матеріали (азбестове і скляне волокно), що їх використовують для ізоляції проводів, кабелів або електр. апаратури тощо. До найпоширеніших рідинних Д. належать *масла мінеральні*, якими заповнюють силові трансформатори і масляні *вимикачі* високої напруги, просочують паперові конденсатори. Використовують і синтетичні масла (совол, совтол, кремній- і фторорганічні рідини), що забезпечують негорючість апаратури. Газоподібними Д. є елегаз (шестифториста сірка), водень, інертні гази, повітря та ін. Елегаз використовують у конденсаторах і кабелях; воднем заповнюють великі турбогенератори, інертними газами — іонні прилади. Д. наз. і електроізоляційними матеріалами. Див. також *Електрети*.

Т. В. Андреєва.

ДІЕЛЕКТРИ́ЧНА ПРОНИКНІСТЬ — 1) У фізиці — одна з основних характеристик *діелектрика*; вказує, у скільки разів сила взаємодії між електр. зарядами у *вакуумі* більша, ніж у даному середовищі. Д. п.— безрозмірна величина, для однорідного діелектрика дорівнює відношенню напруженості електр. поля у вакуумі до напруженості в однорідному нескінченному діелектрику при незмінних значеннях і розміщенні вільних електр. зарядів, які створюють поле. 2) Д. п. у біології — величина, що характеризує електр. властивості біол. об'єктів, їхню реакцію на електр. поле. Біол. об'єкти являють собою складну гетерогенну структуру, тому доцільно оцінювати Д. п. як тканини в цілому, так і окремих її утворів (клітин, їхніх мембран і цитоплазми). Найбільшу Д. п. мають мембрани клітин. Д. п. клітин і тканин залежить від поляризованості молекул, кількості їх в одиниці об'єму, температури та частоти зміни електричного поля. Зміни Д. п., очевидно, зумовлені великими органічними молекулами, що несуть зв'язані заряди.

Б. Я. П'ятигорський (у біології).

ДІЕЛЕКТРИ́ЧНА СПРИЙНЯТЛИВІСТЬ — величина, що характеризує здатність діелектрика поляризуватися в електричному по-

лі. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) для ізотропного діелектрика Д. с. є скалярною величиною $\varkappa = P/\varepsilon_0 E$, де P — значення вектора поляризації (див. *Поляризація діелектриків*); ε_0 — *електрична стала*; E — напруженість електр. поля. У *СГС системі одиниць* $\varkappa = P/E$. З *діелектричною проникністю* ε Д. с. пов'язана співвідношенням $\varepsilon = 1 + \varkappa$ у Міжнар. системі одиниць і $\varepsilon = 1 + 4\pi\varkappa$ в системі СГС.

ДІЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ НАГРІ́В — нагрів *діелектриків* у змінному електр. полі. Зумовлений теплом від протікання (під дією змінного електр. поля) електр. струму, що є сумою струму зміщення (виникає внаслідок *поляризації діелектриків*) і струму провідності (викликаного наявністю в діелектрику певної кількості вільних електрично заряджених частинок). Д. н. проводять у спец. установках струмом високої (0,3—300 МГц) або надвисокої (понад 300 МГц) частоти. Д. н. відзначається високою швидкістю і рівномірністю, легкістю регулювання й автоматизації. Його застосовують для сушіння матеріалів (напр., керамічних), підвищення т-ри термореактивних пластмас (перед пресуванням), зварювання термопластів, одержування пінополістиролу тощо.

ДІЕТИЛЕНГЛІКО́ЛЬ, дигліколь, $O(CH_2CH_2OH)_2$ — оліїста безбарвна рідина; густ. 1119,7 кг/м³ (15° С), $t_{кип}$ 245° С, $t_{пл}$ — 8° С. Д. змішується з водою, спиртом, ацетоном. Одержують у результаті взаємодії *етиленгліколю* з *етиленоксидом*. Застосовують як розчинник масел, нітроцелюлози і смол, як *пластифікатор*, компонент *антифризів*, як осушувач газів тощо.

ДІЕТИ́ЛОВИЙ ЕФІ́Р, етиловий ефір, $C_2H_5—O—C_2H_5$ — найважливіший представник простих *ефірів*; безбарвна, рухлива, летка рідина; $t_{кип}$ 34,48° С; $t_{пл}$ — 116,3° С; змішується з більшістю органічних речовин. Д. е.— вогненебезпечний; при зберіганні під дією кисню утворює вибухові *пероксиди*. Сильний наркотик. Одержують його, діючи концентрованою сірчаною к-тою на етиловий спирт при т-рі 140° С. Широко використовують як *розчинник*; у медицині — для *наркозу* тощо.

ДІЄВІДМІ́НЮВАННЯ — сукупність *парадигм* словозміни дієслова відповідно до властивих йому категорій. Найтиповішими дієслівними *граматичними категоріями* є особа, час, спосіб і стан, проте кожна з них може виражатися й поза дієсловом. Напр., у ненецькій мові за особами змінюється не тільки дієслово, а й іменні частини мови в ролі присудка (нгарка-м — «я великий»). Тому форми Д. у мовах світу істотно різняться між собою. В укр. мові, як і в ін. слов'янських, Д. охоплює форми особи, часу, числа, способу, частково роду. Значення особи властиве особовим формам. За часами дієслово змінюється в дійсному способі («пишу», «писав», «писатиму»), за числами — в усіх способах («ходив» — «ходили», «ходив би» — «ходили б», «іди» — «ідіть»), за родами — в минулому часі дійсного способу і в умовному способі («ходив би», «ходила б»). *В. М. Русанівський.*

ДІЄ́ГО-СУА́РЕС — місто на Пн. Демократичної Республіки Мадагаскар, адм. центр провінції Дієго-Суарес. Порт на узбережжі Інлійського ок. 45,5 тис. ж. (1972). Ремонт суден, підприємства харч. пром-сті (м'ясоконсервний з-д та ін.).

ДІЄЗДА́ТНІСТЬ — закріплена законом здатність *суб'єкта права* (громадянина чи організації) набувати і здійснювати своїми діями юрид. права та породжувати для себе юрид. обов'язки. Д. визнається лише за правоздатними суб'єктами (див. *Правоздатність*). Зміст (обсяг) Д. та момент її виникнення зумовлюються гол. чин. пануючими у суспільстві виробн. відносинами, класовою природою д-ви і права. За рад. законодавством Д. громадянина в повному обсязі в цивільних та цивільно-процесуальних правовідносинах настає з досягненням повноліття, тобто з 18 років (ст. 11 ЦивК УРСР); якщо ж особа одружується раніше, то Д. у повному обсязі виникає у неї з моменту одруження (в УРСР для жінок з 17 років). У разі вчинення деяких особливо небезпечних злочинів кримінальна і відповідно кримінально-процесуальна Д. настає з 14 років (ст. 10 КК УРСР). Неповна Д. громадянина, яка поширюється лише на певну частину його цивільної правоздатності (право розпоряджатися одержаною заробітною платою або стипендією; авторські та винахідницькі права; обов'язок відповідати за шкоду, завдану ін. особам, тощо), визнається за *неповнолітніми* в цивільних та цивільно-процесуальних правовідносинах з 15 років. У деяких ін. відносинах, учасники яких можуть здійснювати свої права і обов'язки лише особистими діями, неповна Д. настає одночасно з виникненням відповідних прав (напр., право на освіту, на вступ до громад. орг-цій). Цивільна Д. повнолітнього громадянина може стати неповною лише в разі обмеження його на підставі *судового рішення* в праві розпоряджатись власним майном, якщо він внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотиками ставить себе і свою сім'ю у важке матеріальне становище (ст. 15 ЦивК УРСР). Повнолітня особа може стати недієздатною лише за рішенням суду, якщо буде визнано, що внаслідок душевної хвороби чи недоумства вона не здатна розуміти значення своїх дій або керувати ними (див. *Неосудність*). Д. організацій (у т. ч. *юридичних осіб*) може бути тільки повна; вона з'являється водночас з виникненням їхньої правоздатності; визначається відповідними положеннями. Ця Д. реалізується діями органів та *службових осіб* і орг-цій, а також їхніх уповноважених представників.

П. М. Рабінович.

ДІЄНОВИЙ СИ́НТЕЗ — реакція приєднання *дієнових вуглеводнів* зі спряженими *подвійними зв'язками* (дієнів) до ненасичених сполук (дієнофілів). У результаті Д. с. утворюються ненасичені карбо- або *гетероциклічні сполуки*:

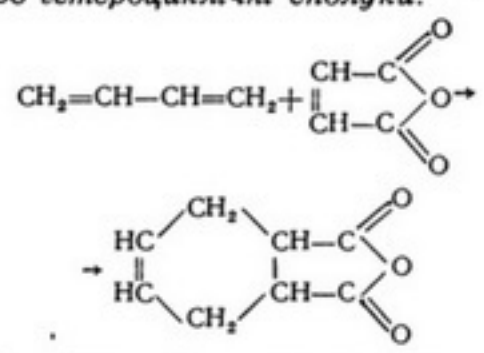

Як дієни у Д. с. використовують бутадієн-1,3, вінілацетилен, гетероциклічні дієни (напр., пірол, фуран); як дієнофіли — малеїновий ангідрид та ін. сполуки, що містять етиленовий або ацетиленовий зв'язок, активований електроноакцепторною групою (CO, COOH, CN, NO_2 та ін.). Д. с. відкрили 1928 О. *Дільс* і К. *Альдер*. Його застосовують в органічному синтезі, напр. для одержання *стероїдів*, для кількісного визначення дивінілу та ізопрену у виробн. синтетичних *каучуків*. *С. М. Баранов.*

ДІЄНОВІ ВУГЛЕВО́ДНІ, дієни — ненасичені вуглеводні, в молекулах яких є два подвійні зв'язки між атомами вуглецю. Залежно від взаємного розташування подвійних зв'язків у молекулі розрізняють Д. в.: з кумульованими (сусідніми) подвійними зв'язками, напр. ален $CH_2=C=CH_2$; зі спряженими, напр. бутадієн-1,3 (дивініл) $CH_2=CH-CH=CH_2$; з ізольованими подвійними зв'язками, напр. пентадієн - 1,4 $CH_2=CH—CH_2—CH=CH_2$. Найбільше практичне значення мають Д. в. зі спряженими подвійними зв'язками. Їх одержують при дегідруванні насичених вуглеводнів нафти та газу. Для них характерні реакції *полімеризації* та *співполімеризації*, в результаті яких утворюються *високомолекулярні сполуки* (див. *Дієновий синтез*, *Каучуки*).

С. М. Баранов.

ДІЄПРИКМЕ́ТНИК — дієслівна форма, що виражає ознаку особи чи предмета за їхньою дією або дією, спрямованою на них. У Д. поєднуються ознаки *дієслова* й *прикметника*. Як дієслівній формі, Д. властиві категорії часу, виду, стану, дієслівне керування (вилити з бронзи—вилитий з бронзи). Дієприкметники бувають активного (оновлюючий) і пасивного (оновлюваний) стану. Як і прикметник, Д. узгоджується в роді, числі й відмінку з іменником, до якого відноситься. В реченні Д. бувають здебільшого *означеннями*. В окрему формальну групу Д. виділяють незмінні предикативні форми на «-но», «-то» (сказано — зроблено).

ДІЄПРИСЛІ́ВНИК — незмінювана форма *дієслова*, яка пояснює основне дієслово, вказуючи на додаткову дію. Має ознаки дієслова й *прислівника*. Як і дієслову, Д. властиві категорії виду (виконуючи — виконавши) й стану (умивши — умившись), дієслівне керування (борючись за щастя). Як і прислівник, Д. не має форм словозміни, виражає обставинні значення. В реченні буває здебільшого *обставиною*.

Д. Дідро.

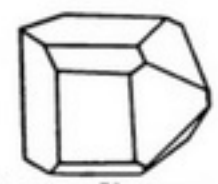

Діедр. Кристал винної кислоти.

Діжон. Церква Сен-Мішель. 1499—1530 (башти — 1659—67).

ДІЄСЛО́ВО — частина мови, що виражає дію або стан як процес. У реченні Д. виступає переважно *присудком*. У граматич. системах різних мов Д. характеризується неоднаковою кількістю *граматичних категорій* і різним ступенем відокремлення від імені. В індоєвроп. мовах дієслівні форми поділяються на особові (змінювані за особами) й неособові (інфінітив, дієприкметник, дієприслівник, герундій та ін.). Для особових форм Д. характерні граматичні категорії особи, часу, способу й стану. В неособових формах ці категорії виявляються спорадично (напр., у дієприкметнику — час і стан). Неособові форми Д. виступають в аналітичних формах часу й способу (укр. «буду читати», англ. «is reading») або вживаються як самостійні словоформи у складі словосполучень і речень («наказав мовчати», «іду співаючи»). Особовим і неособовим формам у слов. мовах властиві категорії *виду дієслова* (насипаю — насиплю, насипа́ти — наси́пати) і перехідності// неперехідності («пишу статтю» — «іду»).

Літ.: Русанівський В. М. Структура українського дієслова. К., 1971.

В. М. Русанівський.

ДІЄ́ТА (грец. δίαιτα — спосіб життя) — спеціально розроблений режим харчування здорової та хворої людини, який характеризується певним набором продуктів, хім. складом і *калорійністю* їх, спеціальними методами кулінарної обробки їжі та встановленими інтервалами між її прийманням. Д. для здорових людей розробляються відповідно до їхнього віку, статі, характеру трудової діяльності та способу життя. Вона сприяє запобіганню багатьом хворобам (напр., атеросклерозу, ожирінню), підвищенню працездатності. Д. для хворих (лікувальна дієта) складається відповідно до характеру захворювання, стадії його розвитку, характеру метаболічних та функціональних порушень. Правильно розроблена Д. має виражену лікувальну дію, створює сприятливий фон для використання ін. засобів лікування, посилює їхню дію, сприяє швидкому видужанню, запобігає переходові хвороби у хронічну форму. В лікувально-профілактичних закладах використовують «дієтну» систему харчування (див. *Лікувальне харчування*). До лікувальних дієт належать і т. з. розвантажувальні дні (яблучний, молочний, сирний та ін.), які широко використовуються в дієтології.

Д. т в а р и н — режим годівлі хворої тварини. Призначають високоякісні легкоперетравні корми: травоїдним — сіно і борошно з бобових трав, комбінований силос, пророщене зерно, настій хвої; м'ясоїдним — молоко, свіже м'ясо, рибу, яйця. Застосовують вітамінну й мінеральну підгодівлі.

Літ.: Покровский А. А. [та ін.]. Лечебное питание. М., 1971; Щупак Н. Б., Дунаєвський Г. А. Харчування хворої людини. К., 1973; Щупак Н. Б., Дунаєвський Г. А. Харчування і здоров'я людини. К., 1976; Губергриц А. Я., Линевский Ю. В. Лечебное питание. К., 1977; Смирнов С. И., Муравьёв М. И. Внутренние незаразные болезни жвачных. К., 1977.

П. М. Майструк (Д. людини).

ДІЄТОТЕРАПІ́Я (від *дієта* і *терапія*) — метод лікування різних захворювань спец. дієтою. Те саме, що й *лікувальне харчування*.

ДІ́ЖМА, десятина — натуральна данина, яку понад *панщину* сплачували селяни-кріпаки поміщикам на Пн. Буковині в 15—19 ст. Становила десяту частину врожаю зернових культур сел. двору. Скасована *селянською реформою 1848*.

ДІЖО́Н — місто на Сх. Франції, адм. центр департаменту Кот-д'Ор у Бургундії. 156,8 тис. ж. (1975). Вузол з-ць, порт на Бургундському каналі. Підприємства маш.-буд., хім., взуттєвої, харч. (зокрема, виробн. бургундських вин), деревообр. пром-сті. Ун-т (засн. 1722). Архіт. пам'ятки Д.: собор Сен-Бенінь (крипта 10—11 ст., готична верхня церква, 1281—1325), церкви — романська Сен-Філібер (12 ст.) і готична Нотр-Дам (13 ст.), палац герцогів Бургундських (14—18 ст.; тепер префектура і Музей красних мистецтв), руїни монастиря Шанмоль (1383—88), ренесансна церква Сен-Мішель (1499—1530), Палац правосуддя (15—16 ст.). Як місто, відомий з 1183.

ДІ́ЗЕЛЬ (Diesel) Рудольф (18.III 1858, Париж — 29.IX 1913) — німецький інженер і винахідник. Закінчив (1878) вищу Політех. школу в Мюнхені. Запропонував (1892—93) ідею створення двигуна внутр. згоряння з самозайманням рідкого палива від стиску. В 1897 збудував такий двигун, названий пізніше його ім'ям (див. *Дизель*).

ДІЗНА́ННЯ — в СРСР одна з форм *попереднього розслідування* злочинів. Рад. кримінально-процесуальне законодавство (ст. 29 Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік; в УРСР — гл. 9 і 10 КПК УРСР) визначає органи, які мають право проводити Д., їхні повноваження і порядок провадження Д. Органами Д. є: органи *міліції*, держ. безпеки; командири військ. частин і з'єднань, начальники військ. установ; начальники *виправно-трудових установ*; органи держ. пожежного нагляду; прикордонної охорони; капітани морських суден, що перебувають у далекому плаванні. Кожний орган Д. здійснює його в межах своєї компетенції. Закон надає лише органам міліції право провадити Д. у справах про будь-який злочин, якщо його не віднесено до компетенції ін. органу Д., а капітанам морських суден — про всі злочини, вчинені на судні під час його перебування в далекому плаванні. Кожний з органів Д. доручає безпосереднє провадження його певній особі. Розрізняють Д. у справах, у яких провадження попереднього *слідства* є обов'язковим, і Д. у справах, у яких провадження слідства не є обов'язковим. У першому випадку орган Д. відповідно до крим.-процес. норм порушує кримінальну справу і провадить протягом 10 днів невідкладні слідчі дії для встановлення й закріплення слідів злочину (*обшук*, затримання і допит підозрюваного, допит потерпілих, свідків). Після цього орган Д. повинен передати справу через прокурора слідчому. Щодо нескладних справ і менш тяжких злочинів, у справах, де обвинуваченими не *є неповнолітні*, Д. є осн. формою розслідування, і його матеріали є підставою для розгляду справи в суді. Строк провадження такого Д.— один місяць з дня порушення справи. В цих справах Д. провадять за процесуальними нормами, встановленими для попереднього слідства, з такими винятками: до участі в справі захисник не допускається; потерпілий, цивільний позивач і відповідач повідомляються про закічення Д., але з матеріалами справи їх не ознайомлюють; орган Д. не має права зупиняти здійснення вказівок прокурора в разі незгоди з ними. Нагляд за точним виконанням законів при провадженні Д. здійснює прокурор. У д-вах соціалістичної співдружності Д. всебічно визначено процесуальним законодавством. У більшості бурж. д-в, де провадження Д. покладено на поліцейські органи, воно майже не регламентується законом.

Р. І. Гричук

ДІЗРАЕ́ЛІ (Disraeli) Бенджамін (лорд Біконсфілд з 1876; 21.XII 1804, Лондон — 19.IV 1881, там же) — англ. держ. діяч, письменник. У 1837 обраний до парламенту від *торі*, з 1848 — лідер цієї партії. В 1852, 1858—59 і 1866—68 — міністр фінансів. Щоб посилити позиції торі, 1867 провів виборчу реформу, яка вдвоє збільшила кількість виборців. У 1868 і 1874—80 — прем'єр-міністр. Вдавався до соціальної демагогії, проводив експансіоністську зовн. політику, сприяв загарбанню нових колоній у Центр. Азії і Африці. Відіграв велику роль у створенні на базі торі *Консервативної партії* Великобританії. В л-рі — представник реакц. романтизму (романи «Конінгсбі», 1844; «Сібілла», 1845; «Танкред», 1847).

ДІ́Ї ТА ПРОТИДІ́Ї ЗАКО́Н — див. *Ньютона закони механіки*.

ДІ́ЙСНІ ЧИ́СЛА — загальна назва чисел додатних, від'ємних і нуля. Д. ч. поділяють на *раціональні числа* та *ірраціональні числа*. Множину Д. ч. позначають буквою *R*. Вона нескінченна, не має ні найбільшого, ні найменшого елемента, неперервна, утворює *поле* по відношенню до арифм. операцій. З додатного Д. ч. завжди можна добути *корінь* довільного степеня. Множину *R* можна взаємно однозначно відобразити на множину точок прямої, тому її наз. і ч и с л о в о ю п р я м о ю. Теорію Д. ч. створено в серед. 19 ст. (Р. *Дедекінд*, К. *Вейєритрасс*, Г. *Кантор*). Назва Д. ч. протиставляє їх *уявним числам*. Див. *Число, Комплексні числа*.

Г. П. Бевз.

ДІ́ЙСНІСТЬ — філософська категорія, що відображує реальне буття предметів і явищ об'єктивного світу. Див. *Можливість і дійсність*.

ДІ́ККЕНС (Dickens) Чарлз (7.II 1812, Лендпорт, поблизу Портсмута — 9.VI 1870, Гейдсгілл) — англійський письменник. Син дрібно-

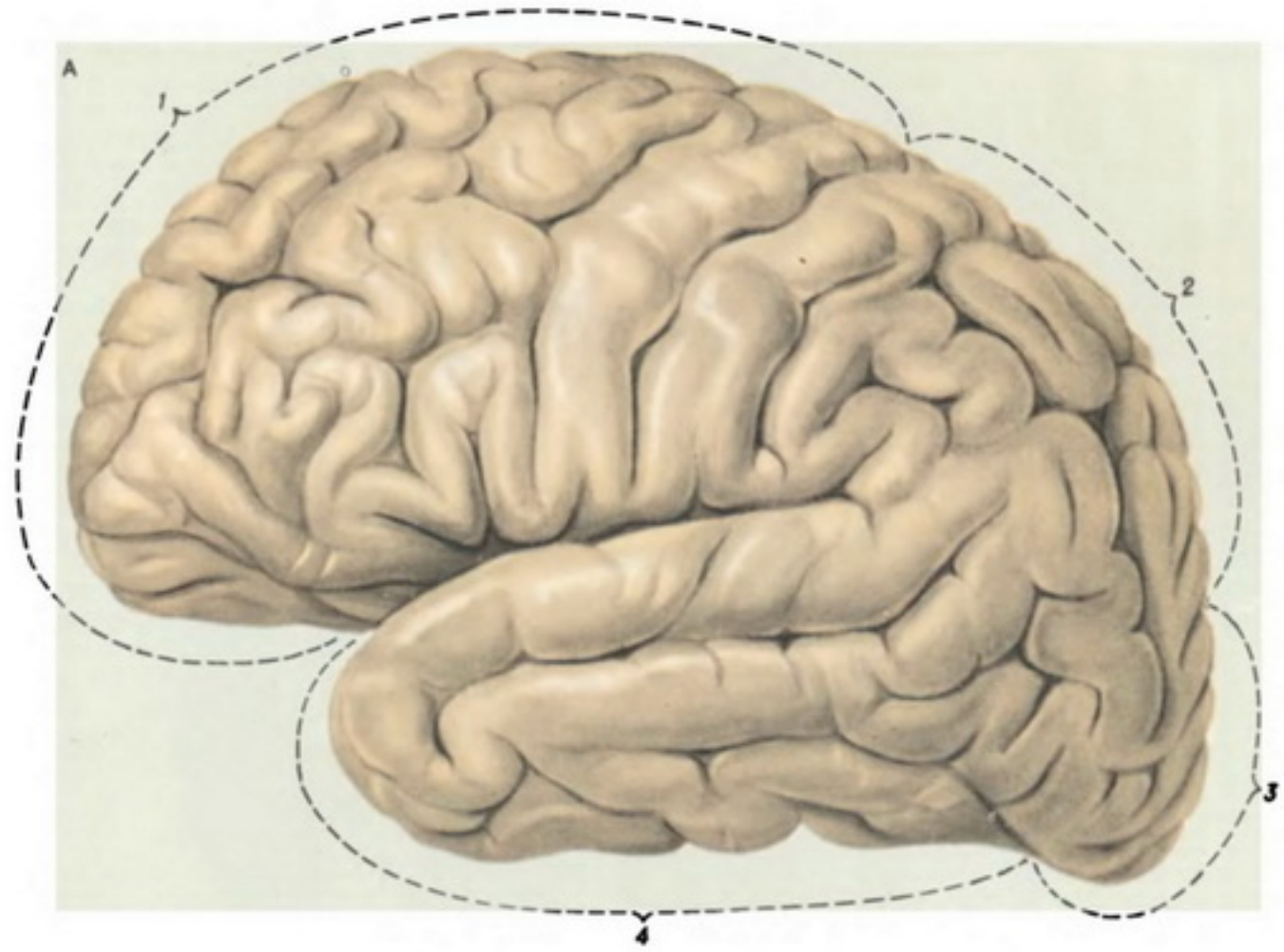

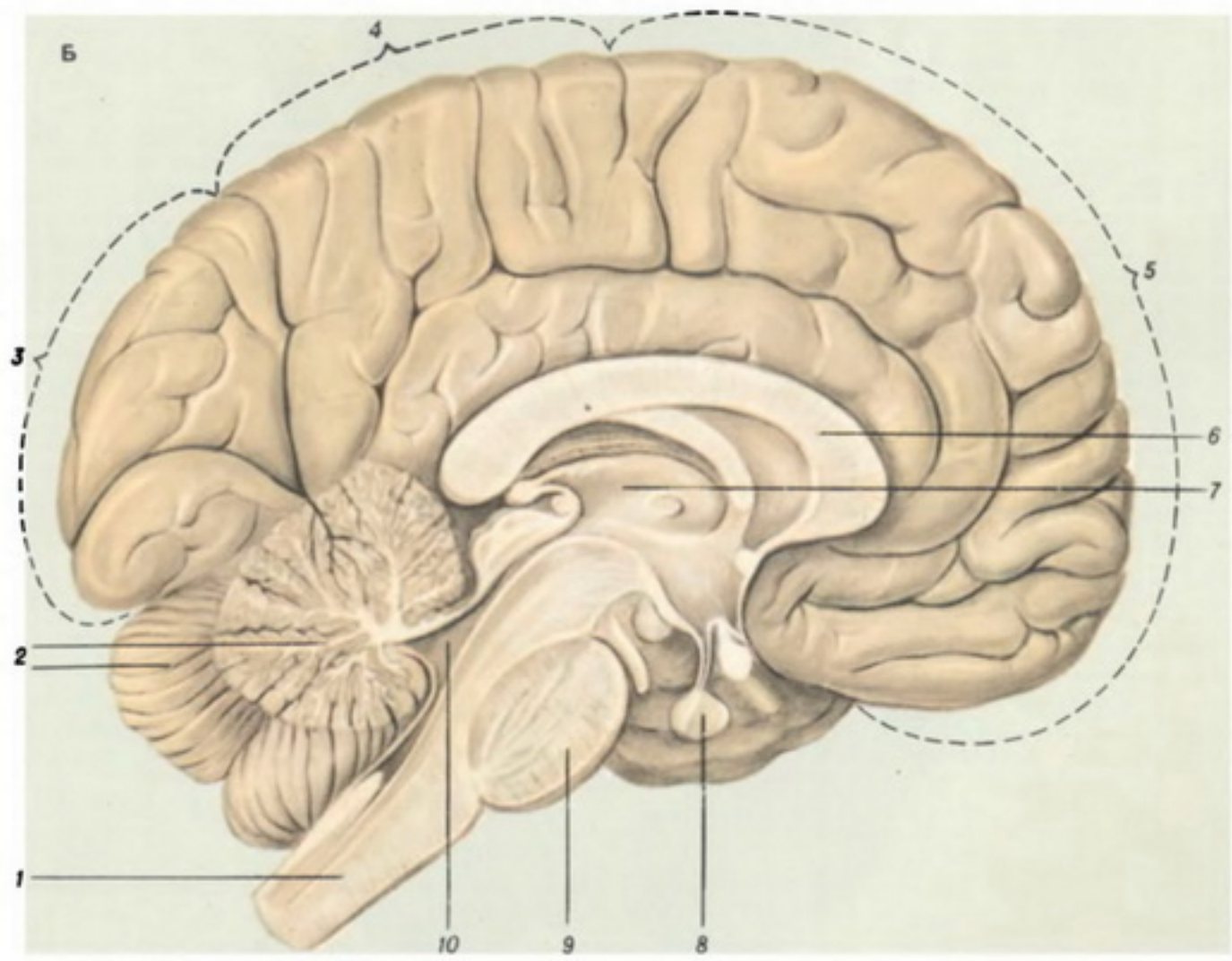

До ст **Головний мозок.**

А. Ліва півкуля головного мозку людини (вигляд збоку): *1* — лобова частка; *2* — тім'яна частка; 3 — потилична частка; *4* — вискова частка. **Б.** Серединний розріз головного мозку людини (ліва півкуля): *1* — довгастий мозок; *2* — мозочок; 3 — потилична частка; *4* — тім'яна частка, *5* — лобова частка, *6* — мозолисте тіло; *7* — порожнина 3-го шлуночка; *8* — гіпофіз, 9 — варолієв міст; *10* — порожнина 4-го шлуночка

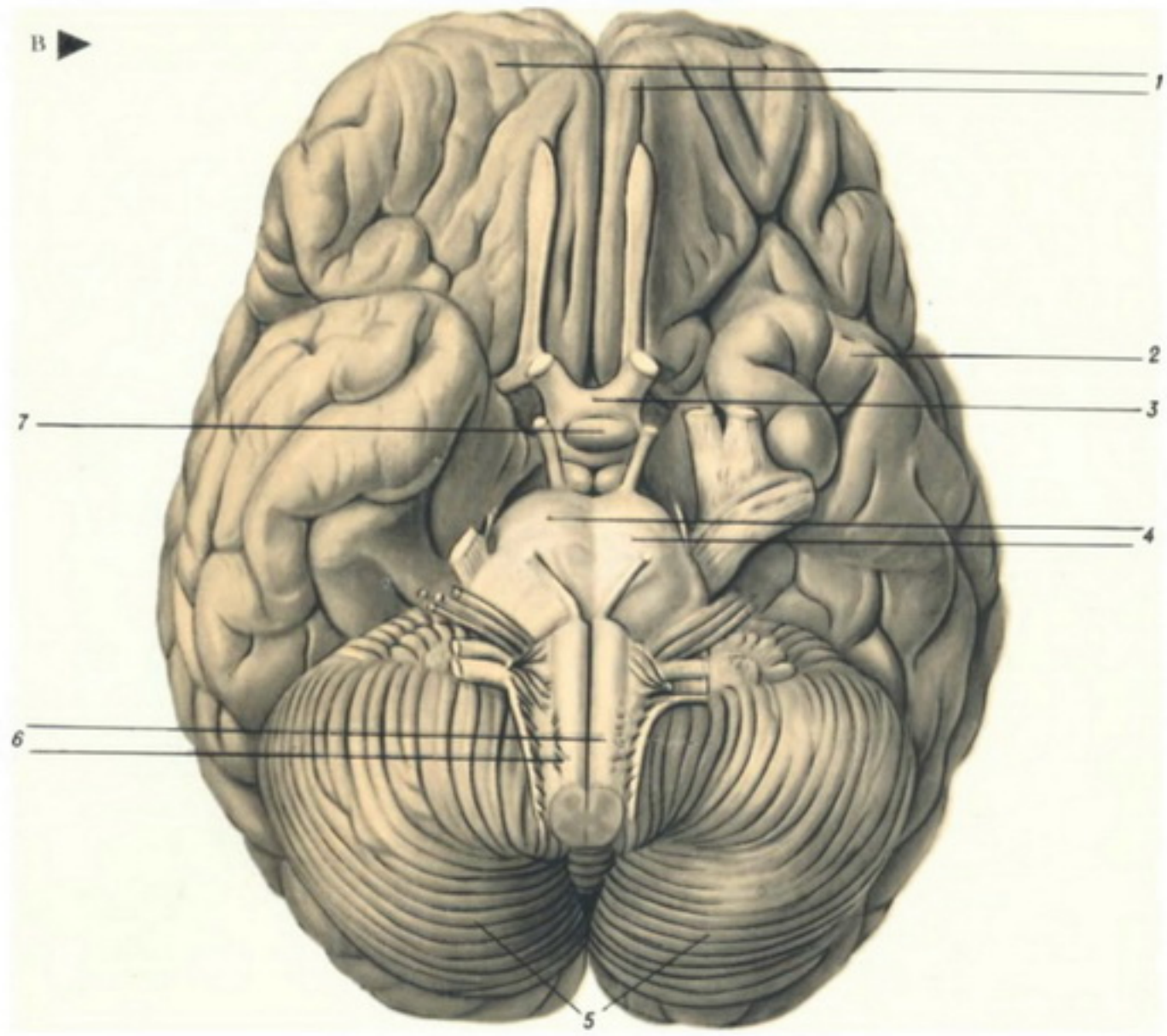

В. Головний мозок людини (вигляд знизу): *1* — лобові частки; *2* — ліва вискова частка; *3* — перехрестя зорових нервів; *4* — вароліїв міст; *5* — півкулі мозочка; *6* — довгастий мозок; *7* — гіпофіз.

Г. Поперечний розріз головного мозку людини на рівні варолієвого моста: *1* — сіра речовина; *2* — біла речовина; *3* — підкіркові вузли; *4* — ліва півкуля мозочка; *5* — довгастий мозок; *6* — вароліїв міст; *7* — порожнина 3-го шлуночка; *8* — порожнина бокового шлуночка.

го урядовця. Злидні не дали йому змоги здобути систематичну освіту. Літ. діяльність почав 1833. Тема народного лиха поруч із гнівною критикою капіталізму була провідною в його творчості.

Уже перші романи («Пригоди Олівера Твіста», 1838; «Життя й пригоди Ніколаса Нікклбі», 1839, та ін.) принесли Д. світову славу. Розквіт творчості припадає на 40—50-і рр. В романі «Життя й пригоди Мартіна Чезлвіта» (1844) нещадно критикував амер. псевдодемократію, рабовласництво. Роман «Домбі й син» (1848) — сатира на бездушних, самовдоволених англ. буржуа. В автобіографічному романі «Давід Копперфілд» (1850) розкрито соціальні контрасти тогочасної дійсності, змальовано яскраві образи людей з народу. В умовах реакції 50-х рр. Д. пише низку широкомасштабних соціально-проблемних романів, у яких великої сили набувають реалістичні узагальнення в критиці капіталістичного ладу («Холодний дім», 1853; «Тяжкі часи», 1854; «Маленька Дорріт», 1857). Особливе місце серед цих романів займають «Тяжкі часи», де порушено найактуальнішу проблему бурж. суспільства — конфлікт між працею і капіталом. Останні значні романи Д.— «Повість про двоє міст» (1859), «Великі сподівання» (1861), «Наш спільний друг» (1865). Утопічна віра в можливість мирного врегулювання соціальних суперечностей у бурж. суспільстві приводила часом Д. до надмірної сентиментальності, до ідеалізації патріархального мішанства («Різдвяні повісті», 1843—48, тощо). Проте Д. увійшов у л-ру як реаліст, майстер тонкого психологічного аналізу, широкої соціальної типізації, життєрадісного гумору й нищівної сатири. Його спадщина є найбільшим досягненням англ. критичного реалізму середини 19 ст.

Тв.: Укр. перекл.— Олівер Твіст. Х., 1929; Домбі й син. Х.— К., 1930; Посмертні записки Піквікського клубу. Х.— Одеса, 1937; Історія особистих пригод, переживань і спостережень Давіда Копперфільда молодшого... К., 1937; Тяжкі часи. К., 1970; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—30. М., 1957—63.

Літ.: Ивашева В. В. Творчество Диккенса. М., 1954; Катарский И. М. Диккенс. М., 1960; Сильман Т. И. Диккенс. Л., 1970; Уилсон Э. Мир Чарльза Диккенса. Пер. с англ. М., 1975; Фридлендер Ю. В., Катарский И. М. Чарльз Диккенс. Библиография русских переводов и критической литературы на русском языке. 1838—1960. М., 1962 *Т. К Якимович.*

ДІКС (Dix) Отто (2.XII 1891, Унтермгауз, поблизу Гери, Тюрінгія — 25.VII 1969, Зінген, ФРН) — німецький художник, чл.-кор. Німецької АМ (НДР, з 1956). Син робітника. В 1919—22 навчався в Дрезденській, 1922—25 — Дюссельдорфській АМ. На поч. 20 ст. творчо був пов'язаний з *дадаїзмом, експресіонізмом*. Пізніше створив соціально-критичні твори, в яких показав несправедливість бурж. дійсності. У своїх худож. прийомах широко застосовував символіку і гротеск. Виступав проти імперіалістичних воєн (цикл офортів «Війна», 1924: фреска «Війна і мир», 1960). Серед живописних творів: «Мати з дитиною» (1921), «Се людина» (1949) та ін.

ДІ́КСОН — острів на Пн. Сх. Єнісейської затоки в Карському м. Входить до складу Красноярського краю РРФСР. Площа бл. 25 км². Вис. до 50 м. Поверхня рівнинна. Відкритий рос. поморами. В 1915—16 на Д. створено арктичну радіостанцію; з 1916 працює гідрометеорологічна станція. На їхній базі в 30-х рр. збудовано перший арктичний радіометеорологічний центр і геофіз. обсерваторію.

ДІЛЄ́ВСЬКА Ольга Олександрівна [24.XI (6.XII) 1885, Диканька, тепер смт Полтав. обл.— 13.III 1919] — учасниця революційної боротьби в Росії. Член Комуністичної партії з 1903. Н. в дворянській сім'ї. В 1903 заарештована в Москві, 1904 вислана в Київ. Згодом за дорученням Моск. к-ту РСДРП доставляла зброю для бойових дружин. У 1911 заарештована і заслана в Наримський край. Проводила парт. роботу в Тюмені. В 1918, після захоплення міста білогвардійцями, вела підпільну роботу як секретар Центр. бюро профспілок Тюмені. Розстріляна колчаківцями.

ДІЛЄ́ЦЬКИЙ (Дилецький) Микола Павлович [р. н. невід.; н. у Києві (?) — помер після 1723] — український композитор, теоретик музики і педагог 2-ї пол. 17 — 1-ї чверті 18 ст. Життя і творчість Д. пов'язані з Вільно, Смоленськом, Києвом, Москвою, Петербургом, Львовом, Краковом. У 1675 був студентом Віленської академії, де створив ранню («віленську») редакцію своєї гол. праці — «Граматики музикальної» (не збереглася). Незабаром з'явилися скорочена шестичастинна «Граматика співу музикального» (Смоленськ, 1677) та семичастинна «Ідея граматики музикальної» (Москва, 1679). Пристосовуючи «Граматику» до різних умов роботи з композиторською молоддю, Д. створював нові варіанти тексту як «смоленської», так і «московської» редакцій, зберігаючи незмінними титульні назви (відомо понад 20 рукописних списків, найпізніший автограф 1723). Видано 2 варіанти «смоленської» редакції (1910, 1970). «Граматика» — енциклопедичний підручник *партесного співу* — має практичне спрямування, орієнтацію на новітню для свого часу муз.-теоретичну думку та композиторську практику. В ній викладено основи теорії музики, контрапункту, правила композиції, ілюстровані фрагментами з творів самого Д. і його сучасників — композиторів Давидовича, Замаревича, Зюзки, Коляди, Мильчевського, Єлисея Законника (Монаха), Рожицького. Д.— класик хорового партесного багатоголосся. Серед його творів 4-, 8- голосі композиції — «служби» («літургії»), «концерти» («мотети»), «канони» та ін.

Тв.: Мусикийская грамматика. СПБ, 1910; Граматика музикальна. К., 1970. *О. С. Цалай.*

ДІ́ЛІ — місто на о. Тімор, адм. центр *Східного Тімору*. Порт. 18,8 тис. ж. (1972). Невеликі підприємства по виготовленню гончарних виробів, мила і парфумів та по обробці кави. Вивіз кави, копри, каучуку тощо.

ДІЛІЖА́Н — місто у Вірм. РСР, розташоване за 108 км від Єревана на р. Агстев (притока Кури). Середньогірний лісовий кліматичний і бальнеологічний курорт. Вуглекисле гідрокарбонатно-натрієве джерело, воду якого використовують для питного лікування й розливу. Показання: різні форми туберкульозу легень і кісток, захворювання шлунково-кишкового тракту.

«ДІ́ЛО» — українська бурж.-націоналістична газета, орган партії «*народовців*». Виходила 1880—1939 у Львові. На поч. 30-х рр. видавалася під назвами «Громадська думка», «Українська думка» та ін. Газета проводила примиренську політику щодо бурж. австр. і польс. влади, була проповідником католицько-уніатського мракобісся, ворогом революц. руху і Рад. влади.

«ДІЛОВЕ́ ОБ'Є́ДНАННЯ ПОСТУПО́ВОГО СТУДЕ́НТСТВА» (ДОПС) — напівлегальна революц. організація зх.-українських студентів. Створена 1924 на з'їзді в Подебрадах (Чехословаччина) внаслідок відколу лівих елементів від «Центр. союзу укр. студентів» (ЦЕСУС), керівництво яким захопили бурж. націоналісти. Керівний центр ДОПС був спочатку у Празі, згодом — у Львові. Орг-ція мала відділи в Берліні, Відні, Кракові та Празі. Друкований орган — журн. «Новий шлях». Перебувало під впливом КПЗУ і КСМЗУ. Боролося за соціальне і нац. визволення трудящих і возз'єднання Зх. України з УРСР, вело боротьбу проти антирад. пропаганди, популяризувало успіхи соціалістичного будівництва в СРСР, пропагувало ідеї марксизму-ленінізму, брало активну участь у революц. виступах трудящих, проводило культурно-виховну роботу серед студентської молоді, підтримувало зв'язки з студентами СРСР. У складі ДОПС були С. Й. Олексюк (*С. Тудор*), Б. К. *Дудикевич* та ін. В 1925 у Гданську і Празі відбулися конференції керівництва ДОПС з участю представників ЦК КПЗУ. В 1928 ДОПС припинило свою діяльність.

М. М. Волянюк.

ДІЛЯ́ТИН — селище міського типу Надвірнянського р-ну Івано-Фр. обл. УРСР, на р. Пруті. Залізнична станція. 8,2 тис. ж. (1977). Перша писемна згадка про Д. належить до 1578. Під час *Карпатського рейду 1943* в бою під Д. проти гітлерівських карателів загинув комісар партизан. з'єднання С. А. *Ковпака* — генерал С. В. *Руднєв*. Лісокомбінат, харчосмакова ф-ка, філіал Тисменицького виробничо-меблевого об'єднання. 3 загальноосв. школи, філіал Надвірнянської муз. школи; лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр. В 1906—12 у Д. жив укр. письменник-демократ М. *Черемшина*; відкрито його музей.

ДІЛЬС (Diels) Отто (23.I 1876, Гамбург — 7.III 1954, Кіль) — німецький хімік-органік. У 1899 за-

Р. Дізель.

Ч. Діккенс.

М. П. Ділецький. Титульний аркуш «Мусікійської граматики», 1681.

кінчив Берлін. ун-т, де з 1906 був професором; з 1916 — проф. Кільського ун-ту. Д. запропонував спосіб дегідрування органічних сполук за допомогою селену без зміни їхнього вуглецевого скелета. Цим способом дегідрував *холестерин* та ін. *стерини*. Разом з К. *Альдером* 1928 відкрив *дієновий синтез* і синтезував за допомогою цієї реакції багато органічних сполук різних класів. Нобелівська премія, 1950.

Ж. К. Діндо. Делегатка. Гіпс. 1927. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

ДІ́ЛЬТЕЙ (Dilthey) Вільгельм (19. XI 1833, Бібріх-на-Рейні — 1.X 1911, Зайс) — німецький філософ, психолог, історик і педагог, один із засновників «*філософії життя*». Прихильник *інтуїтивізму*. Центральним у вченні Д. є поняття життя як способу буття людини, культурно-істор. реальності. Висунув концепцію «розуміння» (безпосереднього осягнення дух. цілісності) як специфічного методу «науки про дух», яку він назвав *герменевтикою* і протиставляв її «поясненню» як методові природничих наук. Вважав, що лише «науки про дух» здатні розкрити цілісність і сутність життя. За Д., розуміння людиною власного суб'єктивного світу здійснюється шляхом інтроспекції (самоспостереження). Психіка ін. людей стає доступною для розуміння лише в процесі «вчування» (співпереживання). Відтворення духовного життя минулих епох здійснюється за допомогою герменевтики. Ототожнюючи істор. процес з історією людської самосвідомості, Д. фактично виступав проти об'єктивного істор. знання. Вплив Д. позначився на поглядах Г. *Зіммеля*, О. *Шпенглера*, Г. *Ріккерта* та ін., на формуванні *екзистенціалізму*.

Б. А. Роменець.

ДІМА́РОВ Анатолій Андрійович (н. 17.V 1922, Миргород, тепер Полтав. обл.) — український рад. письменник. Член КПРС з 1946. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав з 1944. Перша зб. оповідань «Гості з Волині» вийшла 1948. Автор романів «Його сім'я» (1956), «Ідол» (1961), «І будуть люди» (1964), «Біль і гнів» (1974), ряду повістей. Написав твори для дітей.

Тв.: Постріли Уляни Кащук. К., 1978; Рос. перекл.— И будут люди. М., 1970; Боль и гнев. М., 1976

ДІМІТРІА́ДІ Одіссей Ахіллесович [н. 24.VI (7.VII) 1908, Батумі] — грузинський рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1958). Закінчив Тбіліську (клас композиції, 1930) та Ленінгр. (клас диригування, 1936) консерваторії. З 1937 диригент, 1952—65 та 1973—74 — гол. диригент Груз. театру опери та балету, 1947—52 — гол. диригент симф. оркестру Груз. РСР. У 1965—73 — диригент Великого театру СРСР. З 1974 — професор Тбіліської консерваторії; концертна діяльність. На сцені Груз. оперного театру брав участь у постановках опер «Абесалом та Етері» Паліашвілі (1953), «Богдан Хмельницький» Данькевича (1954), «Семен Котко» Прокоф'єва (1964), балетів «Серце гір» Баланчивадзе (1940), «Отелло» Мачаваріані (1958) та ін. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Гастролював на Україні (Київ, Одеса, Львів, Харків).

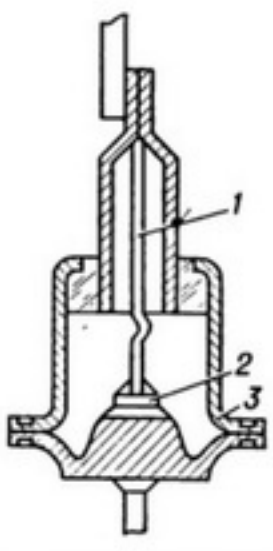

Діод напівпровідниковий випрямний: *1* — алюмінієвий дріт; *2* — напівпровідниковий кристал; *3* — корпус.

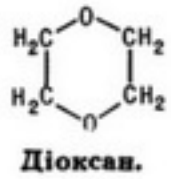

Діоксан.

ДІНДО́ Жозефіна Костянтинівна (11.XII 1902, Варшава — 18.V 1953, Київ) — український рад. скульптор. У 1920—26 навчалася в Харків. худож. ін-ті у Б. *Кратка*. Член АРМУ в 1927—32. Працювала в галузі монументальної і станкової скульптури, пластики малих форм.

Твори: барельєфи на фасаді Селянського санаторію ім. ВУЦВК в Одесі (1928), проект пам'ятника Т. Шевченкові для Харкова (1933); статуї та композиції — «Селянка» (20-і рр.), «Піонери», «Наймичка», «Жниця» (всі — 1926), «Делегатка» (1927, ДМУОМ), «Молочниця» (1929), «Свято авіації» (1948), «Слухають радіо» (1952).

ДІОГЕ́Н СІНО́ПСЬКИЙ (Διογένης ὁ Σινωπεύς; бл. 404—323 до н. е.) — давньогрецький філософ, один з головних представників школи *кініків*. Учень *Антісфена*. Заперечуючи вчення *Платона* про об'єктивне існування ідей як заг. понять, Д. С. визнавав лише реальне існування конкретних речей, тобто одиничне. Як виразник настроїв демократичних верств суспільства, виступав проти засилля рабовласницької аристократії, вимагав повернення до «природного стану», відмови від багатства, розкоші, надбань культури. Проповідував *аскетизм*. Істинну доброчесність вбачав у досягненні незалежності людини від зовн. світу і всіх умовностей, у зведенні потреб до мінімуму. За легендою, жив у бочці.

ДІО́Д [від грец. δί(ς) — двічі та (*електр*)*од*] — прилад з двома електродами, що пропускає струм лише в одному напрямі. Розрізняють Д. (мал.) електровакуумні (див. *Електровакуумні прилади*) і напівпровідникові (див. *Напівпровідникові прилади*). В електровакуумних Д. використано *емісію електронну* з катода, в напівпровідникових — нелінійні властивості *електронно-діркового переходу* в напівпровіднику або контакті метал — напівпровідник. Д. застосовують у радіоелектроніці, енергетиці тощо гол. чин. для перетворювання (випрямляння) змінного струму на постійний, для перетворювання коливань або частот, перемикання електр. кіл.

ДІОДО́Р СІЦІЛІ́ЙСЬКИЙ [Διόδωρος ὁ Σικελός (Σικελιώτης); бл. 90 до н. е., Агірій, Сіцілія — 21 до н. е.] — давньогрецький історик. Автор твору «Історична бібліотека» (в 40 кн., повністю збереглися кн. 1—5 і 11—20, інші — в уривках), що охоплює історію Стародавнього Сходу, Греції, елліністичних д-в від легендарного часу до серед. 1 ст. до н. е. Твір містить і розділи, присвячені історії *Боспорської держави*.

ДІО́КЛ (Διοκλῆς) з Каріста (4 ст. до н. е.) — давньогрецький лікар. Написав 16 творів, з яких до нас дійшли тільки нечисленні уривки. Працю Д. з анатомії складено на основі наук. розтинів тварин, які до нього не провадились. Уперше висловив думку про те, що гарячковий стан — не самостійна хвороба, а лише її прояв. Розробив принципи дієтетики, особистої гігієни, гімнастики.

ДІОКЛЕТІА́Н Гай Аврелій Валерій (Gaius Aurelius Valerius Diocletianus; 243, Діоклея — між 313 і 316, Салона, тепер м. Спліт у СФРЮ) — римський імператор 284—305. Син *вільновідпущеника*. Службу почав солдатом. Рим. військо проголосило його імператором. За Д. склалася нова система правління — *домінат*. З метою подолання соціально-політ. і екон. кризи провів адміністративну, військ., фін. і податкові реформи. Жорстоко придушив нар. повстання 285—286 у Галлії та сепаратистські рухи в провінціях. У 303—304 видав 4 едикти проти християн. Добровільно зрікся влади.

ДІОКСА́Н, $O(CH_2)_4O$ — циклічний простий *ефір*; безбарвна горюча рухлива рідина з ефірним запахом, густ. 1033,75 кг/м³; $t_{пл}$ 11,8° С; $t_{кип}$ 101,3° С. Д. змішується з водою і більшістю органічних розчинників. Токсичний. Одержують перегонкою *етиленгліколю* з сірчаною к-тою або з *етиленоксиду*. Застосовують як розчинник для *ацетилцелюлози*, смол, *каучуків*, мінеральних масел, олій тощо.

ДІО́Н КА́ССІЙ (Кассій Діон Коккеян; грец. Δίων Κάσσιος, лат. Dio Cassius Coccejanus; між 155 і 164, Нікея — після 229, там же) — давньогрецький історик. Син рим. сенатора. Обіймав високі держ. посади. Автор твору «Римська історія» (80 кн., збереглися повністю 36—54, у скороченому вигляді — 55—60, частково — 17, 79—80), що охоплює історію Риму з найдавніших часів до 229. Д. К. висвітлював події з погляду переконаного прихильника монархії.

ДІО́Н ХРИСОСТО́М, або Златоуст (Δίων ὁ Χρυσόστομος; бл. 40, Пруса, Віфінія — 117, Рим) — давньогрецький оратор. Вигнаний з Риму, а потім з Пруси, поневірявся по сх. окраїнах Рим. імперії. Відвідав *Ольвію*. Збереглося до 80 промов Д. Х. на моральні, політ. та історико-літ. теми, в т. ч. «Борисфенітська промова», яка містить відомості про Ольвію та істор. обстановку в Пн. Причорномор'ї в кін. 1 — на поч. 2 ст. нашої ери.

ДІО́НА (за ім'ям давньогрец. богині Діони) — один із супутників Сатурна. Віддаль від Д. до центра *Сатурна* 377 700 км, діаметр Д. 850 км, маса — 0,067 маси Землі. Відкрив Д. 1684 франц. астроном Дж.-Д. Кассіні. Див. *Супутники планет*.

ДІОНЕ́Я, венерина мухоловка (Dionaea muscipula) — багаторічна трав'яниста *комахоїдна рослина* родини росянкових. Росте в Пн. Америці. Комах захоплює дволопатевими листками, перетравлювання триває 8—14, а іноді 20 діб. Іл. с. 388.

ДІОНІ́С (Διόνυσος) — у грецькій міфології в найдавніші часи — бог рослинності й родючості, пізніше — виноградарства й виноробства. Син *Зевса* й фіванської царівни Семели. Одно з прізвиськ Д.— *Вакх* (лат. форма — *Бахус*). Д. мандрував по світу з веселою ватагою *вакханок* (менад), *сатирів*

та силенів і навчав людей вирощувати виноград і робити вино. На честь Д. в Старод. Греції влаштовували свята — *діонісії*.

ДІОНІ́СІЇ (Διονύσια) — у Стародавній Греції свята на честь *Діоніса*. Влаштовували їх кілька разів на рік. Під час Д. відбувалися пишні процесії, справляли різні обряди з іграми, танками, ставили комедії й трагедії. Римляни на честь Діоніса (Вакха) влаштовували *вакханалії*.

ДІОНІ́СІЙ (бл. 1440 — після 1502 або 1503) — російський живописець. Наслідував і розвивав традиції А. *Рубльова*. За літ. джерелами, найранішими творами Д. були виконані разом з майстром Митрофаном розписи Рождественського собору Боровського Пафнутьєвого монастиря (між 1467—76), ікони і фрески Похвальського приділа для Успенського собору Моск. Кремля (1481). Одна з найвідоміших робіт Д.— розписи собору Різдва Богородиці у Ферапонтовому монастирі поблизу м. Кирилова у Вологодській обл. (1500—02), створені разом з синами Володимиром і Феодосієм. Творам Д. властивий урочистий, життєстверджуючий характер, витончений малюнок, видовженість пропорцій. Пензлю Д. належать і «Богоматір Одігітрія» (1482, ДТГ), «Спас у силах» і «Розп'яття» (обидва — 1500, ДТГ). Іл. с. 388.

Літ.: Голейзовский Н., Ямщиков С. Дионисий. Альбом М., 1970.

ДІОНІ́СІЙ I Старший [Διονύσιος ὁ Πρότερος(Πρεσβύτερος); бл. 432 до н. е. — 367 до н. е., Сіракузи] — тиран *Сіракуз* з 406 до н. е. Спирався на армію з найманців, нову чиновну знать, частково на торг.-ремісничі верстви і бідноту. Вів широку завойовницьку політику на тер. Сіцілії, Корсіки й Італії. За Д. I Сіракузи стали значним культурним центром.

ДІОПСИ́Д (від грец. δίς — двічі та ὄψις — вигляд) — мінерал класу *силікатів*. $CaMg[Si_2O_6]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 3,25—3,38. Твердість 5,5—6. Колір брудно-зелений або сірий, рідше безбарвний. Блиск скляний. Д.— важливий мінерал багатьох магматичних, метаморфічних і метасоматичних гірських порід. На Україні є в межах *Українського щита*. Використовують у ювелірній справі.

ДІО́ПТРИКА (грец. διοπτρικά) — розділ *геометричної оптики*, в якому вивчають заломлення світла при проходженні через заломлюючі поверхні та їхні системи. Д. є основою при розрахунках *оптичних систем (мікроскопів, телескопів* тощо), а також при дослідженні оптичних властивостей ока.

ДІОПТРІ́Я (від грец. διοπτήρ — той, хто бачить наскрізь) — одиниця *оптичної сили* лінзи; дорівнює оптичній силі лінзи, фокусна віддаль якої 1 м. У Д. вимірюють здебільшого оптичну силу лінз для окулярів. Для збірної лінзи число Д. додатне, для розсіювальної — від'ємне.

ДІОРА́МА, діарама (від *діа...* і грец. ὅραμα — видовище, вигляд) — 1) Вид живопису, в якому картина великого розміру доповнюється бутафорським предметним планом, макетом. Д. створює ілюзію широких просторів і зображає переважно батальні сцени, але на відміну від *панорами* охоплює лише частину горизонту. Першу Д. створив Л.-Ж. *Дагер* 1822 в Парижі. Серед відомих Д. в рад. мистецтві: «Форсування Дніпра військами Радянської Армії» (1948, художники А. Горпенко, О. Стадник, П. Жигимонт, Військово-істор. музей артилерії та інженерних військ у Ленінграді), «Полтавська битва» (1958, А. Горпенко, Г. Марченко та ін., Музей історії Полтавської битви в Полтаві), «Штурм фортеці Очаків російськими військами в 1788 році» (1970, М. Самсонов, Військово-істор. музей ім. О. В. Суворова в Очакові), «Битва за Дніпро» (1975, художники М. Бут, М. Овечкін, Дніпропетров. істор. музей ім. Д. І. Яворницького) та ін. 2) Вид живопису, в якому картина у вигляді стрічки вертикально натягнута на підрамник, сполучається з розміщеними перед нею бутафорськими й реальними предметами.

П. Т. Мальцев, Г. І. Марченко, М. С. Присєкін. Фрагмент діорами «Штурм Сапун-гори» поблизу Севастополя. 1959.

ДІОРДІ́ЄВ Євген Якович [н. 7(20). X 1912, Одеса] — російський рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1970). Закінчив 1930 театр. студію при Одес. рос. драм. театрі, в якому працював 1930—35, потім — у Тираспольському, Свердловському та ін. театрах. З 1946 — в Алма-Атинському рос. драм. театрі. Ролі: Астров («Дядя Ваня» Чехова), Городничий («Ревізор» Гоголя), Шельменко («Шельменкоденщик» Квітки-Основ'яненка), Возний («Наталка Полтавка» Котляревського), Ромодан («Крила» Корнійчука), Лір («Король Лір» Шекспіра) та ін. Поставив спектаклі: «Фальшива монета» Горького, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського. Знімався в кіно. Нагороджений орденом Леніна.

ДІОРИ́Т (від грец. διορίζω — розмежовую, розрізняю) — магматична гірська порода, що складається з *плагіоклазу, рогової обманки*, рідше *авгіту* й *біотиту*. Другорядні мінерали — *кварц*, калієві *польові шпати* тощо. Колір сірий або зеленувато-сірий. Використовують як буд. матеріал.

ДІОСКУ́РИ (Διόσκουροι — Зевсові сини) — 1) У грецькій міфології — могутні герої, брати-близнюки Полідевк (у римлян Поллукс) і Кастор, сини *Зевса* й Леди. Здійснили подвиги: звільнили свою сестру *Єлену*, яку викрав *Тесей*, брали участь у поході *аргонавтів* тощо. Після смерті стали богами гостинності, покровителями мандрівників. 2) Переносно Д.— синонім братської щирої й вірної дружби.

ДІОФА́НТ (Διόφαντος; рр. н. і см. невід.) — полководець понтійського царя *Мітрідата VI Євпатора*. В останні десятиліття 2 ст. до н. е. Д. очолив 3 військ. походи на Кримський п-ів, щоб відбити наступ *скіфів* на *Херсонес* і *Боспорську державу*. Д. відтіснив скіфів і розбив ворожих Херсонесові *таврів*. Під час 3-го походу придушив повстання скіфів під проводом *Савмака*, після чого Боспор було приєднано до *Понтійського царства*.

ДІОФА́НТ (Διόφαντος; 4—5 ст.) — давньогрецький математик з Александрії. Написав матем. трактат «Арифметика» (збереглося тільки 6 книг з 13), в якому розв'язуються задачі, що зводяться до наближених рівнянь не вище 4-го степеня в раціональних додатних числах (див. *Діофантові рівняння*), а також ряд праць про т. з. многокутні (фігурні) числа. Для позначення невідомого і його степенів, рівності, віднімання Д. застосовував скорочений запис слів, а для множення сум і різниць двох чисел — правила знаків. Уперше твори Д. було видано лат. мовою у 1575. Їх використовували в своїх дослідженнях П. *Ферма*, Л. *Ейлер*, К.-Ф. *Гаусс* та інші.

ДІОФА́НТОВІ НАБЛИ́ЖЕННЯ — розділ *чисел теорії*, в якому вивчаються питання розв'язування в цілих числах нерівностей або систем нерівностей з дійсними коефіцієнтами. Д. н. вивчають, зокрема, наближення дійсних чисел раціональними. Так, у Д. н. розглядають добування квадратного кореня з числа, що не є точним квадратом: $\sqrt{a} \approx p/q$, де p і q — цілі числа. Добути цей корінь з точністю до $\alpha > 0$ означає розв'язати нерівність $|q\sqrt{a} - p| < q\alpha$, де a і α — задані числа, p і q — шукані цілі числа. До Д. н. належить і теорія трансцендентних чисел. Д. н. названо на честь *Діофанта*, який розв'язував *алгебраїчні рівняння* в цілих числах (див. *Діофантові рівняння*). Першим заг. методом Д. н. був алгоритм *ланцюгових дробів*. У теорії Д. н. застосовують геом. і аналітичні методи. Видатні дослідження з Д. н. належать П. *Діріхле*, П. Л. *Чебишову*, Ш. *Ерміту*, Г. *Мінковському*, Г. Ф. *Вороному*, І. М. *Виноградову*, Б. М. *Делоне*, О. Я. *Хінчину* та іншим.

Літ.: Хинчин А. Я. Цепные дроби. М., 1961; Виноградов И. М. Метод тригонометрических сумм в теории чисел. М., 1971; Боднарчук П. І., Скоробогатько В. Я. Гіллясті ланцюгові дроби та їх застосування. К., 1974.

ДІОФА́НТОВІ РІВНЯ́ННЯ, невизначені рівняння — *алгебраїчні рівняння* або системи таких рівнянь з цілими коефіцієнтами, для яких шукають цілі або раціональні

О. А. Дімітріаді.

Діоклетіан. Капітолійські музеї. Рим.

Є. Я. Діордієв.

Діоніс. Вазописець Клеофрада. Червонофігурна амфора. Деталь розпису. Близько 500 до н. е. Музей у Мюнхені.

Діонісій.
Фрагмент розпису Ферапонтового монастиря. 1500—02.

розв'язки; при цьому кількість невідомих перевищує кількість рівнянь. Названі на честь *Діофанта*. Найпростішим Д. р. є *лінійне рівняння* з двома невідомими $ax + by = c$. Ін. прикладом Д. р. є рівн. $x^2 + y^2 = z^2$. Його цілі розв'язки (т. з. *піфагорові числа*) знаходять за формулами: $x = m^2 - n^2$; $y = 2mn$; $z = m^2 + n^2$, де $m > n > 0$ — цілі числа. В теорію Д. р. значний внесок зробили П. *Ферма*, Дж. *Валліс*, Л. *Ейлер*, Ж. *Лагранж*, Б. М. *Делоне*, норв. математик А. Туе (1863—1922) та інші. Теорію Д. р. узагальнено заміною раціональних розв'язків алгебраїчними.

Літ.: Гельфонд А. О. Решение уравнений в целых числах. М., 1957; Диофант. Арифметика и книга о многоугольных числах. Пер. с древнегреч. М., 1974.

ДІПОНЕГО́РО (Diponegoro, Dipanegara; 11.XI 1785, о. Ява —8.I 1855, Макасар, о. Сулавесі) —керівник *Яванського повстання 1825—30* (яванської війни) проти голландських колонізаторів, нац. герой Індонезії. Син султана Джок'якарти, був позбавлений права на престол голландцями. Спираючись на підтримку пригнобленого народу, під гаслом захисту *ісламу* розгорнув боротьбу проти колонізаторів. Повстанці захопили Джок'якарту і 1828 проголосили Д. султаном. У 1830 голландці підступно захопили Д. в полон і вислали на о. Сулавесі. На засланні написав історію яванської війни (опублікована частково).

ДІПРОМІ́СТ, Український державний інститут проектування міст — проектна організація Держбуду УРСР. Організований 1930 в Харкові на базі Проектного бюро НКВС УРСР і Урядових комісій по проектуванню міст Донбасу і Великого Запоріжжя. В Києві — з 1944. У складі ін-ту: центр. виробн., що об'єднує архітектурно-проектні майстерні, н.-д. та інженерні відділи; філіали: Волинський (у м. Луцьку), Закарпатський (у м. Ужгороді з відділенням у м. Мукачеві), Івано-Франківський (з відділенням у м. Калуші), Львівський (з відділенням у м. Дрогобичі), Миколаївський, Одеський (з відділенням у м. Ізмаїлі), Ровенський та Херсонський. Ін-т є гол. респ. орг-цією по розробці проектів і схем районного планування, ген. планів міст і селищ міського типу, по житлово-громад. будівництву; провідною — по плануванню курортів, зелених зон і ландшафтних зразково-показових парків. Ін-т розробляє трансп. схеми великих міст, проекти інженерних мереж і споруд, науково-методичні й нормативні матеріали по проектуванню тощо. Видає (з 1961) зб. праць з питань проектування.

Є. О. Пильник.

ДІПРОЦИВІЛЬПРОМБУ́Д, Державний республіканський інститут житлового і цивільного будівництва та підприємств будівельної індустрії — проектна організація Держбуду УРСР. Організований 1949 в Києві на базі проектно-розвідувальних ін-тів «Діпробудіндустрія» і «Діпроцивільбуд». У складі ін-ту: центр. виробн. у Києві, що об'єднує архіт.-конструкторські майстерні та інженерні відділи; філіали у Вінниці, Житомирі, Тернополі, Хмельницькому, Черкасах, Чернігові та Чернівцях. Ін-т розробляє проекти підприємств буд. індустрії, з-дів механізованого та ручного будівельного інструменту, з-дів по виготовленню металоконструкцій, будівельних деталей і виробів з деревини, ремонту буд. машин. Створює типові та індивідуальні проекти житлових і громадських будинків, н.-д. ін-тів, проекти забудови міст, селищ міського типу, сіл тощо. За створення проекту Палацу культури «Україна» (Київ) ін-т удостоєний Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1971), проект Ін-ту теоретичної фізики АН УРСР відзначено премією Ради Міністрів СРСР (1972).

М. О. Сидорин.

ДІРА́К (Dirac) Поль-Адрієн-Моріс (н. 8.VIII 1902, Брістоль) — англійський фізик-теоретик, член Лондон. королівського т-ва (з 1930), іноземний член АН СРСР (з 1931). Закінчив Брістольський (1921) і Кембріджський (1926) ун-ти. У 1932—69 — професор Кембріджського ун-ту. Д.— один із засновників *квантової механіки*. Побудував т. з. теорію перетворень (1926—27), запропонував метод вторинного квантування (1927). У 1928 створив релятивістську теорію руху електрона, що поєднала *відносності теорію*, кванти і *спін*, які здавалися поняттями незалежними одне від одного. Важливим результатом теорії Д. було передбачення існування *позитрона*. В 1933 висунув гіпотезу про існування *антиречовини*. Незалежно від Е. *Фермі* 1926 розробив статистику частинок з напівцілим спіном — т. з. *Фермі — Дірака статистику*. Д. належать також дослідження з теорії елементарних частинок, квантової теорії поля й теорії гравітації. Нобелівська премія, 1933 (спільно з Е. *Шредінгером*).

ДІРА́КА РІВНЯ́ННЯ — рівняння квантової механіки для *хвильової функції* релятивістської частинки (див. *Відносності теорія*) зі *спіном* 1/2 (*електрон, мюон, нейтрино* і т. д.), яка вільно рухається або перебуває в зовнішньому полі. Запропонував 1928 П.-А.-М. *Дірак*. За допомогою Д. р. було пояснено тонку структуру рівнів енергії *атома* водню і *Зеємана явище*, чого не можна було зробити, виходячи з нерелятивістських *Шредінгера рівнянь*. З розв'язків Д. р. для вільної частинки було зроблено припущення про існування *античастинок*, яке підтвердилось відкриттям 1932 *позитрона*. Д. р. поряд з *Максвелла рівняннями* лежить в основі *квантової електродинаміки* й відіграє фундаментальну роль у сучас. теорії *елементарних частинок*.

Літ.: Давыдов А. С. Квантовая механика. М., 1973; Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Введение в теорию квантованных полей. М., 1977; Дирак П. А. М. Принципы квантовой механики. Пер. с англ. М., 1960.

І. Р. Юхновський.

ДІРІХЛЕ́ (Dirichlet) Петер-Густав-Лежен (13.II 1805, Дюрен — 5.V 1859, Геттінген) — німецький математик. Професор Берлін. (1831—55) та Геттінген. (з 1855) ун-тів. Осн. праці Д. стосуються *чисел теорії* й *математичного аналізу*. Довів теорему про існування нескінченно великого числа *простих чисел* у будь-якій *арифметичній прогресії* з цілих чисел, перший член і різниця якої не мають інших спільних дільників, крім 1 та —1, вперше точно сформулював і дослідив поняття «умовна збіжність ряду», строго довів можливість розкладу у *Фур'є ряд* кусково-монотонної *функції* зі скінченним числом точок розриву. Багато праць Д. стосуються й *механіки* та матем. фізики.

ДІРІХЛЕ́ ЗАДА́ЧА — задача про відшукування розв'язку диференціального рівняння з частинними похідними (див. *Рівняння математичної фізики*) або систем таких рівнянь за значеннями цього розв'язку, заданими на межі розглядуваної області. Названа за ім'ям П.-Г.-Л. *Діріхле*. Див. *Крайові задачі*.

ДІ́РКА у фізиці твердого тіла — *квазічастинка* в напівпровіднику, діелектрику або металі, пов'язана з незайнятим електроном квантовим станом у валентній зоні (див. *Зони енергетичні* в кристалах). Під дією зовн. електр. і магн. полів Д. поводить себе як частинка з додатним зарядом, рівним за абс. величиною зарядові електрона.

ДІ́СНЕЙ (Дісні; Disney) Уолт (5. XII 1901, Чікаго — 15.XII 1966, Бербанк) — американський кінорежисер, продюсер. Навчався в Академії красних мистецтв у Чікаго. В кіно з 1922. У 1923—28 знімав короткометражні мультфільми з гол. персонажами Алісою, Освальдом і мишеням Міккі. Повнометражні фільми: «Білосніжка і сім гномів» (1938), «Піноккіо» (1939), «Бембі» (1942), «Аліса в країні чудес» (1951), «Спляча красуня» (1958) та ін. З 1950 виступав і як продюсер документ. і худож. фільмів. У 1955 в м. Анахайм (Каліфорнія) відкрив розважальний парк «Діснейленд», де атракціони відтворюють образи його кінокартин.

Літ.: Арнольди Э. М. Жизнь и сказки Уолта Диснея. Л., 1968.

ДІ́СТЕРВЕГ (Diesterweg) Фрідріх-Адольф-Вільгельм (29.X 1790, Зіген, Вестфалія — 7.VII 1866, Берлін) — німецький педагог-демократ. Виступав проти станових і нац. обмежень у галузі освіти, проти опіки церкви над школою. Послідовник *Песталоцці*, осн. принципами виховання Д. вважав природовідповідність, культуровідповідність і самодіяльність, розробив дидактику розвиваючого навчання. Д.—автор підручників з математики, нім. мови, природознавства, географії, астрономії, відомої праці «Дороговказ до освіти німецьких учителів» (т. 1—2, 1835), якою користувались і вчителі Польщі й Зх. України. В НДР встановлено медаль імені Дістервега.

Тв.: Рос. перекл. — Избранные педагогические сочинения. М., 1956.

Діонея.
Загальний вигляд рослини та листок, що захопив комаху.

ДІ́ТИ — за радянським правом особи, що не досягли повноліття (див. *Неповнолітні* в праві). Д. є й осо-

би, що є синами і дочками щодо своїх батьків незалежно від віку. Див. *Батьківство* в праві, *Батьківські права і обов'язки.*

ДІ́ТИ БОЯ́РСЬКІ — розряд дрібних феодалів, що з'явився на Русі в 15 ст. Вважаються нащадками збіднілих боярських чи молодших членів князівських родин. Д. б. перебували на обов'язковій службі, за що одержували від князів, бояр чи церкви помістя. З 16 ст. Д. б. звичайно були вотчинниками (див. *Маєток*). У 15 — 1-й пол. 16 ст. звання Д. б. вважалося вищим за дворянське. Термін цей зник на поч. 18 ст. у зв'язку зі злиттям *служилих людей* в один стан — *дворянство.*

ДІ́ТРІХ (Dietrich) Марлен (справж. ім'я та прізв.— Марія-Магдалена фон Лош; н. 27.XII 1904, Берлін) — американська і нім. кіноактриса. В кіно з 1922. Першу значну роль зіграла у фільмі «Голубий ангел» (1930). З 1930 — в Голлівуді, де знімалась в екзотичних фільмах «Марокко» (1930), «Шанхайський експрес» (1932), «Червона імператриця» (1934) в амплуа жінки-«вамп». У роки 2-ї світової війни брала активну участь в антифашист. пропаганді, виступала як співачка. Знялась у фільмах «Свідок звинувачення» (1954), «Процес у Нюрнберзі» (1962). Відома й своїми виступами на естраді.

ДІУРЕ́З (від грец. διουρέω — виділяю сечу) — те саме, що й *сечовиділення.*

ДІУРЕ́ТИКИ (грец. διουρητικός — сечогінний) — те саме, що й *сечогінні засоби.*

ДІЦ (Diez) Фрідріх-Крістіан (15. III 1794, Гісен — 29. V 1876, Бонн) — німецький філолог. Основоположник романського *порівняльно-історичного мовознавства.* Професор Боннського ун-ту (з 1823). Автор праць з романських мов («Граматика романських мов», т. 1—3, 1836—44; «Етимологічний словник романських мов», 1853), досліджень про провансальську л-ру, про поезію трубадурів («Поезія трубадурів», 1826; «Життя і творчість трубадурів», 1829).

ДІ́ЦГЕН (Dietzgen) Йосиф (9.XII 1828, Бланкенберг — 15.IV 1888, Чікаго) — німецький революціонер, філософ, який значною мірою самостійно прийшов до діалектичного матеріалізму. Робітник. Брав участь у революції 1848—49 в Німеччині, через переслідування властей емігрував до США. В 1864—69 жив у Росії, працював на шкірзаводі в Петербурзі, потім повернувся до Німеччини. З 1869 — член с.-д. партії, організатор однієї з секцій *Інтернаціоналу 1-го.* В 1884 виїхав до США, де став одним з керівників амер. робітн. руху. Автор праць з філософії і політичної економії. Матеріалізм і атеїзм Д. формувалися гол. чином під впливом Л. *Фейєрбаха*, а після 1867 — К. Маркса і Ф. Енгельса. В. І. Ленін, критикуючи помилки Д., високо цінив його як одного з «видатних соціал-демократичних письменників-філософів Німеччини» (Повне зібр. тв., т. 23, с. 113).

Тв.: Рос. перекл.— Избранные философские сочинения. М., 1941

Літ.: Волкова В. В. Иосиф Дицген. М., 1961.

ДІЮЧИХ МАС ЗАКО́Н — закон про співвідношення між швидкістю хім. реакції і концентрацією реагуючих речовин. Сформулювали його 1864—67 норвезькі вчені К. Гульдберг і П. Вааге. Д. м. з. твердить: у стані хім. рівноваги при незмінній т-рі відношення добутку концентрацій продуктів реакції (взятих у степенях, рівних стехіометричним коеф. відповідних речовин; див. *Стехіометрія*) до такого самого добутку для вихідних речовин є величиною сталою (константа рівноваги хім. реакції), тобто для оборотної хім. реакції $aA + bB \leftrightarrows mM + nN$

константа рівноваги $K_c = \frac{C_M^m \cdot C_N^n}{C_A^a \cdot C_B^b}$,

де C з відповідними індексами — рівноважні концентрації реагуючих речовин; a, b, m, n — коеф. при формулах речовин A, B, M і N. Д. м. з. дає змогу визначати й регулювати напрям і швидкість хім. процесів.

І. В. П'ятницький.

ДІ́Я — місто *Боспорської держави. Пліній* Старший (1 ст. н. е.) локалізував Д. на Керченському п-ові, в районі сучас. мису Комиш-Бурун. *Стефан Візантійський* (5—6 ст. н. е.) згадував Д. як сьоме місто Скіфії, локалізуючи його десь біля Фасіса (тепер Поті) на кавказ. узбережжі. Але ця версія мало вірогідна. Деякі вчені вважають, що Д. є ранішою, грец. назвою міста *Тірітаки.*

ДІ́Я — фізична величина, яка має *розмірність* добутку енергії на час (або *імпульсу* на переміщення); одна з важливих характеристик механічної системи. Д. звичайно виражають означеним інтегралом (функціоналом). Залежно від застосовуваних *варіаційних принципів механіки* можливі різні вирази Д. Так, у найменшої дії принципі у формі Гамільтона — Остроградського Д. має вигляд: $W = \int_{t_0}^{t} L\,dt$, де $L = T - П$ — т. з. функція Лагранжа, T і $П$ — відповідно кінетична й потенціальна енергії системи, $t - t_0$ — проміжок часу, за який система з початкового положення переходить у довільне залежне від значення t положення.

Д. за Лагранжем $S = \int_{t_0}^{t} 2T\,dt$ входить до виразу варіаційного принципу Ейлера — Лагранжа. Крім *механіки класичної*, при відповідних узагальненнях поняття «дія» застосовують у механіці деформованого середовища, електродинаміці, *термодинаміці* оборотних процесів, *квантовій механіці.*

Літ. див. до ст. *Варіаційні принципи механіки.* *К. М. Кільчевська.*

ДІ́Я в театрі — засіб вираження в *акторському мистецтві.* В драматургії під Д. розуміють розвиток подій, через які розкриваються конфлікти твору і проявляються риси персонажів. Д. називають і закінчену частину драм., оперного чи балетного твору або спектаклю (див. також *Акт*).

ДІЯ́ЛЬНІСТЬ — спосіб буття людини в світі, здатність її вносити в дійсність зміни. Осн. моменти Д.: суб'єкт з його потребами; мета, відповідно до якої перетворюється предмет; об'єкт, на який спрямовано Д.; засіб реалізації мети; результат Д. Заг. засобом Д. є сукупність знарядь праці, створених людьми,— техніка і технологія. Універсальним предметом Д. є природа й суспільство, а її заг. наслідком — олюднена природа. Всі ці моменти Д. розчленовуються на два види: ідеальний і матеріальний, а сама Д. є взаємоперетворенням їх, яке має двоїстий характер: з одного боку, суб'єкт має справу з наявним об'єктом і, орієнтуючись по ньому, створює його ідеальний образ — теоретичне ставлення до світу; з другого,— людина створює ідеальний образ бажаного, відповідно до якого перетворюється предмет,— практичне ставлення до світу. Теорія і практика взаємозумовлюють одна одну, проте провідною стороною цих взаємовідносин є *практика.* Д. історично розвивається, проходить ряд формоутворень або ступенів: безпосередня Д., теоретична і практична Д., єдність теоретичного і практичного ставлення до світу. Залежно від багатоманітності потреб людини і суспільства існують конкретні види Д. (духовна і матеріальна, виробнича, трудова і нетрудова тощо), кожний з яких включає елементи і практичної й теоретичної Д. В життєдіяльності людей теорія і практика завжди опосередковані одна одною, але в різних формах: для класово-антагоністичних формацій характерне їхнє протиставлення, для комуністичного суспільства — гармонійна єдність. Як процес, у якому природа, суспільство й духовний світ, матеріальне й ідеальне перебувають у безпосередній єдності, Д. є грунтом для виникнення *основного питання філософії*, правильне розв'язання якого можливе лише шляхом наук. розкриття діалектики Д. Абсолютизація якогось її моменту визначає певний тип філософії: перевищення ролі суб'єкта приводить до *суб'єктивного ідеалізму*, абсолютизація об'єкта — до споглядального *метафізичного матеріалізму*, перенесення Д. на всю дійсність — до *об'єктивного ідеалізму.* Наук. розуміння Д. можливе лише з позицій *діалектичного матеріалізму.*

М. О. Булатов

ДІЯ́ННЯ ЮРИДИ́ЧНЕ — дія або утримання від неї (бездіяння) *суб'єкта права*, що тягне за собою правові наслідки (права, обов'язки, відповідальність згідно з *нормами права*). Д. ю. є об'єктивним виявом свідомості й волі людини, проявом її соціально-правової активності. Див. також *Факт юридичний.*

ДЛОЖЕ́ВСЬКИЙ Сергій Степанович (1889, Кам'янець-Подільський, тепер Хмельн. обл.— 23.X 1930, Одеса) — український рад. археолог і філолог. Закінчив істор.-філол. факультет Київ. ун-ту. Працював у вузах Києва. З 1920 — ди-

П.-А.-М. Дірак.

Ф.-А.-В. Дістервег.

Марлен Дітріх.

Й. Діцген.

О. Длуський.

Л. Д. Дмитерко.

ректор Одес. археол. ін-ту і професор Ін-ту нар. освіти. Одночасно з 1920 — директор Історико-археол. музею в Одесі. Був головою археол. секції Одес. комісії краєзнавства. Брав участь у розкопках *Ольвії*. Автор праць переважно з античної *археології* та *епіграфіки*.

ДЛО́НСЬКИЙ Лука (Лукаш; рр. н. і см. невід.) — український письменник серед. 18 ст., автор акростиха «Пѣснь покаянная...», надрукованого в «*Богогласнику*». За змістом твір схожий на відомі у вітчизняній і зх.-європ. л-рі переробки легенди про суперечку душі з тілом; за формою — це нерівноскладовий книжний вірш, слов'яноруська мова якого пересипана полонізмами й українізмами.

ДЛУ́ГОШ (Długosz) Ян (1415, Бжезьниця Радомщанського пов. — 19.V 1480, Краків) — польський історик і дипломат, церковний діяч. У 1431 закінчив Краків. ун-т. З 1436 — краківський каноник, з 1480 — львів. архієпископ. Не раз представляв Польщу на міжнар. арені (переговори з *Тевтонським орденом*, Угорщиною, Чехією). Автор «Історії Польщі» (викладено події з найдавніших часів до 1480, 12 кн. лат. мовою), яка написана на основі польс., чес., угор. і нім. хронік, давньорус. і лит. літописів. Праця Д. містить важливі відомості про тер. України.

ДЛУ́СЬКИЙ (Dłuski; справжнє прізвище — Лангер) Остап (31.X 1892, Бучач, тепер райцентр Тернопол. обл.— 12.II 1964, Варшава) — польський політ. і громад. діяч. Член Компартії Польщі з 1918. В 1918 закінчив Віденський ун-т. У 1921 і 1926 за революц. діяльність був заарештований. Учасник 6 (1928) і 7-го (1935) конгресів Комінтерну. Перебуваючи в еміграції у Франції (1937—45), брав активну участь у *Русі Опору*. З 1945 — член ЦК Польської робітн. партії, з 1948 — член ЦК ПОРП. У 1945—48—**гол.** ред. газ. «Глос люду» («Голос народу»). Був членом Всесв. Ради Миру (з 1950). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1960.

ДМАНІ́СІ — одне з міст-фортець середньовічної Грузії (тепер смт, райцентр Груз. РСР), на р. Машавері (бас. Кури). Виникло не раніше 9 ст. з невеликого поселення 6—8 ст. З 9 ст. Д. володіли араби, згодом турки-сельджуки, яких вигнав 1123 *Давид Будівник*. Розквіт Д. припадає на 12—13 ст. Після зруйнування міста *Тімуром* (кін. 14 ст.) почався його занепад. У серед. 18 ст. воно припинило своє існування. Збереглися руїни міських мурів і стін відбудованого у 18 ст. храму з портиком 13 ст. та ін. Археологічні розкопки провадяться з 1936.

ДМИТЕ́РКО Любомир Дмитрович [н. 5(18).III 1911, м. Винники, тепер у складі м. Львова] — український рад. письменник. Член КПРС з 1943. Навчався (1928—29) в Кам'янець-Подільському ін-ті нар. освіти. Перша збірка оповідань — «Вітер зі Сходу» (1930). Автор поетичних збірок «Ідуть» (1930), «Молода земля» (1935), «Книга боротьби» (1939) та ін. Під час Великої Вітчизн. війни був військ. кореспондентом, видав кілька збірок віршів («Слава», 1942; «На полі бою», 1944, та ін.). Після війни вийшли друком поетичні збірки «Вітчизна» (1948), «Осінь за океаном» (1959), «Крилатий кінь» (1974), «Земна вісь» (1977), драм. поема «Первоцвіт» (1970), роман «Розлука» (1957), трилогія «Міст через прірву» («Обпалені громами», 1962; «Планета в теплих долонях», 1963; «Вечірня зоря», 1965), повість «Останні кілометри» (1972) та ін. В театрах України поставлено п'єси Д. «Генерал Ватутін» (1947), «Навіки разом» (1951), «Шляхи людські» (1960), «Лавровий вінок» (1972). З 1962 — головний редактор журн. «*Вітчизна*». Виступає як публіцист. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Червоної Зірки», медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1979).

Тв.: Роки, мрії, роздуми, т. 1—2. К., 1963; Вибрані твори, т. 1—2. К., 1971; Світе мій. К., 1978; Основа. К., 1978; Рос. перекл.— Последние километры. М., 1975.

Літ.: Про Любомира Дмитерка. К., 1971. *М. І. Дубина.*

ДМИТРЕ́НКО Дмитро (псевд.— Осип Бут; рр. н. і см. невід.) — український актор і драматург 40—60-х рр. 19 ст. Сценічну діяльність розпочав у Курському театрі в 40-х рр. У 1846—48 брав участь як актор і режисер у виставах кріпацького театру І. О. Хорвата (с. Головіно Грайворонського повіту Курської губ.). Згодом виступав у різних рос.-укр. трупах (Харків, Ставрополь). Автор водевілів: «Кум-мірошник, або Сатана в бочці» (1850), «Панас-викрутас» (1853), «Малоросійські вареники, або Останній день масниці» (1856), «Вечір на хуторі біля Диканьки» (за Гоголем, 1864), «Одна година із козацького побуту» (за оповіданням І. Срезневського, 1866). Залишив спогади про кріпацький театр І. О. Хорвата (1865).

Я. Пилипчук.

ДМИТРЕ́НКО Ігор Михайлович (н. 24.VII 1928, Харків) — український рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1971. Закінчив Харків. політех. ін-т (1952). У 1953—60 працював у Фіз.-тех. ін-ті АН УРСР, з 1960 — у Фіз.-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР. Осн. дослідження — з фізики низьких т-р, електронних властивостей металів, *надпровідності*, надпровідникової електроніки. Зокрема, спільно з співробітниками експериментально відкрив випромінювання, яке генерується у надпровідних контактах при нестаціонарному ефекті Джозефсона. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ДМИТРЕ́НКО Петро Олексійович [н.1 (14).VIII 1909, с. Мостище, тепер с. Петрівське Козелецького р-ну Черніг. обл.] — український рад. агрохімік. Чл.-кор. АН УРСР (з 1964), доктор с.-г. наук (з 1955), професор (з 1960), засл. діяч науки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1939. В 1932 закінчив Київ. агроінженерний ін-т цукр. пром-сті. В 1934—36 — співробітник Укр. н.-д. ін-ту агрогрунтознавства і хімізації; в 1937—41 і з 1946 — зав. лабораторією Укр. н.-д. ін-ту землеробства. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Осн. праці з питань живлення рослин, підвищення коеф. корисної дії добрив з урахуванням грунтово-кліматичних і агротехнічних умов застосування їх. Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

ДМИТРИ́ШИН Андрій Федорович (21.XII 1891, с. Долина на Тернопільщині — 17.III 1970, Нью-Йорк) — діяч прогресивних укр. орг-цій у Пн. Америці. Перед 1-ю світовою війною емігрував до Канади, був одним з організаторів Української с.-д. партії Канади. З 1915 жив у США, брав активну участь у роботі укр. прогресивних орг-цій (Запомоговий союз американських українців, *Ліга американських українців*). Після 2-ї світової війни працював у газ. «*Українські вісті*». *В. Л. Чорний.*

ДМИ́ТРІВКА — селище міського типу Бахмацького р-ну Черніг. обл. УРСР, на р. Ромен (бас. Дніпра). Залізнична ст. Рубанка. 4,0 тис. ж. (1978). Овочесушильний та 2 цегельні з-ди, маслозавод, цех Бахмацького харч. комбінату, виробниче відділення сільгосптехніки, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Дві заг.-осв. школи; лікарня, поліклініка, клуб, 3 б-ки. Утворена 1958.

ДМИТРІ́ЄВ Андрій Михайлович [30.XII 1878 (11.I 1879), м. Рибінськ, тепер Яросл. обл. РРФСР — 25.VII 1946] — російський рад. вчений-рослинник, один з основоположників вітчизн. луківництва. Закінчив Петерб. ун-т (1901). Працюючи інспектором луківництва в департаменті землеробства (1901—07), організував вивчення природної кормової бази пн. і центр. частин Європ. Росії. Працював на Деркульській степовій цілинній ділянці в Харків. губ. Один із засновників Держ. лучного ін-ту (Москва) і його директор (1922—30). Розробив класифікацію лучних угідь нечорноземної зони. Держ. премія СРСР, 1949 (посмертно).

ДМИТРІ́ЄВ Микола Ізмаїлович [28.III (9.IV) 1886, с. Улянівка, тепер смт Білопільського р-ну Сум. обл.— 8.XI 1957, Харків] — український рад. географ, професор Харків. ун-ту (з 1922). Праці Д. висвітлюють питання *геоморфології* (геоморфологічне районування УРСР), *палеогеографії* України та історії геогр. досліджень. Автор праці «Рельєф УРСР» (1936).

ДМИТРІ́ЄВ Модест Львович [15 (28).II 1909, Ташкент — 5.V 1974, Одеса] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1939. В 1931 закінчив мед. ф-т Середньоазіатського ун-ту (Ташкент). З 1945 — доцент, а з 1952 — зав. кафедрою Одеського мед. ін-ту. Основні праці — в галузі хірургічної ортопедії дитячого віку, регенерації кісткової тканини — кісткової пластики. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ДМИТРІ́ЄВ Олександр Іванович [2(14).X 1878, Петербург — 2.XII 1959, Ленінград] — російський

рад. архітектор та інженер, академік архітектури (з 1912). В 1900 закінчив Ін-т цивільних інженерів, 1903 — АМ у Петербурзі. Серед споруд: будинки — Нахімовського військ.-мор. уч-ща в Ленінграді (1908—12), Управління Пд. з-ць (1908—10), кооперації (1927—30, у співавтор. з О. Мунцем); Палац культури залізничників (1931—32) — всі в Харкові, комплекс пром. споруд у Таллінні (1913—17), Електроцентраль пн.-сх.

О. І. Дмитрієв. Палац культури залізничників у Харкові. 1931—32.

Донбасу (1928—30), клуб-театр у Краматорську (1930), міст у Красноярську (1956—61, у співавторстві).

ДМИ́ТРІЄВА Єлизавета Луківна (справж. прізв.— Кушелєва; травень 1851, Псковська губ.— після 1909) — російська революціонерка, активна учасниця *Паризької комуни 1871*. Виїхала за кордон восени 1868. В 1870 брала активну участь у роботі *Російської секції 1-го Інтернаціоналу*. В період Паризької комуни була паризькою кореспонденткою К. Маркса. Під час барикадних боїв у Парижі очолювала батальйон комунарок. Незабаром після падіння Комуни повернулася до Росії. Відійшла від громад. руху.

ДМИ́ТРІЙ (рр. н. і см. невід.) — український живописець середини 16 ст. Працював у Галичині. Написав ікони для іконостаса церкви Різдва Богородиці в с. Долині (тепер Івано-Фр. обл.); ікони «Пантократор з дванадцятьма апостолами» (1565) та «Різдво Марії» (бл. 1565) — зберігаються у Львів. музеї укр. мистецтва.

ДМИ́ТРІЙ ДОНСЬКО́Й (Дмитрій Іванович; 12.X 1350, Москва — 19.V 1389, там же) — великий князь владимирський і московський (з 1359), внук *Івана I* Даниловича Калити. Спираючись на зросту могутність Моск. князівства, на підтримку служилих бояр і міськ. населення, Д. Д. подолав своїх суперників у боротьбі за великокнязівську владу — суздальсько-нижегородського, рязанського і тверського князів. За князювання Д. Д. було проведено заходи щодо централізації держ. управління й поліпшення військ. справи, зроблено спробу підпорядкувати церкву держ. владі. В 1367 збудовано перший кам'яний кремль у Москві. В 1368, 1370 і 1372 Д. Д. відбив напади на Москву лит. князя *Ольгерда*. Д. Д. перший з рус. князів очолив збройну боротьбу проти *монголо-татарського іга*. В 1378 завдав поразки татарам на р. Вожа. На чолі об'єднаної рус. раті, до складу якої входили й укр. і білорус. загони, в *Куликовській битві 1380* розгромив військо золотоординського темника *Мамая*, за що його прозвали Донським. За князювання Д. Д. Москва утвердила своє провідне становище в рус. землях.

Літ.: Сахаров А. М. Образование и развитие Российского государства в XIV—XVII вв. М., 1969. *А. А. Вовк.*

Дмитрій. Різдво Марії. Близько 1565. Львівський музей українського мистецтва.

ДМИ́ТРІЙ ІВА́НОВИЧ [19(29).X 1582, Москва — 15(25).V 1591, Углич] — син царя *Івана IV* Грозного. Після смерті царя (1584) *Борис Годунов* вислав Д. І. разом з матір'ю Марією Нагою з Москви до Углича, де царевич загадково загинув. Смерть Д. І. офіційно було оголошено наслідком нещасного випадку, але в народі ширилися чутки про вбивство царевича за наказом Годунова. Версію про врятування Д. І. і загибель когось іншого замість нього використали польс. феодали для висунення претендентів на моск. престол — самозванців *Лжедмитрія I* і *Лжедмитрія II*.

ДМИ́ТРІЙ ШЕМЯ́КА (1420—1453, Новгород) — князь галицький (Галича-Костромського). Внук кн. *Дмитрія Донського*. З 1436 очолював удільно-князівську й боярську опозицію проти централізаторської політики моск. великого князя. В 1446 взяв у полон і осліпив *Василія II*, захопив великокнязівський престол, але, не діставши підтримки служилого населення Москви, змушений був відмовитися від престолу. Ім'ям Д. Ш. називали несправедливого й користолюбного суддю («шемякін суд»).

ДМИТРО́ (рр. н. і см. невід) — київський воєвода, намісник *Данила Галицького*. В 1240 керував обороною Києва від монголо-тат. орд хана *Батия*. Під час оборони міста був поранений і потрапив у полон.

ДМИТРОЧЕ́НКО Олександр Петрович [н. 19.VIII (1.IX) 1900, смт Ула, тепер Бешенковицького р-ну Вітебської обл.] — російський рад. вчений, агроном-зоотехнік, Герой Соціалістичної Праці (1966), засл. діяч науки РРФСР (з 1962), акад. ВАСГНІЛ (з 1967). В 1922 закінчив Стебутовський с.-г. ін-т у Ленінграді. В 1923—31 працював у Держ. ін-ті дослідної агрономії; 1939—46 — у Вологодському молочному ін-ті; з 1946 — в Ленінгр. с.-г. ін-ті. Д.— автор наукових праць і ряду підручників та посібників з питань годівлі с.-г. тварин і поживності кормів. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями.

В. М. Крилов.

«ДНЄВНИК РУ́СЬКИЙ» («Dnewnyk rusky») — газета політ. організації «*Руський собор*». Видавалася в серпні — жовтні 1848 у Львові за ред. І. М. *Вагилевича*. Вийшло 9 номерів (1—6 і 9-й надруковані лат. алфавітом, 7 і 8-й — кирилицею). В «Д. р.» друкувалися відозви «Руського собору», загальнополіт. матеріали та белетристичні твори. «Д. р.» закрив австр. уряд.

«ДНЕПРО́ВСКАЯ ПРА́ВДА» — газета, орган Дніпропетров. обкому Компартії України, обласної Ради народних депутатів. Виходить з 10.I 1938 в м. Дніпропетровську; видається рос. мовою 5 раз на тиждень. У 1944—45 друкувалася під назвою «Заря». Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора (1978).

ДНІ ВІДПОЧИ́НКУ — дні, вільні від роботи на підприємстві, в установі, організації. За рад. правом розрізняють Д. в. щотижневі й щорічні. Щотижневі Д. в. надаються робітникам і службовцям після закінчення кожного робочого тижня (див. *Вихідні дні*). До щорічних Д. в. належать *святкові дні* та оплачувані *відпустки*.

ДНІ ЗНАМЕ́ННИХ ДАТ І ПРОФЕСІ́ЙНИХ СВЯТ в СРСР — календарні дати, присвячені історич-

Є. Л. Дмитрієва.

Дні знаменних дат і професійних свят в СРСР

Назва днів і свят	Дата святкування	Дата встановлення
День аерофлоту	2-а неділя лютого	2.II 1979
День Радянської Армії і Військово-Морського Флоту	23 лютого	
День працівників житлово-комунального господарства і побутового обслуговування населення	3-я неділя березня	20. I 1972
День птахів — весняне свято школярів	24 березня або на початку квітня	1926
День геолога	1-а неділя квітня	31. III 1966
День військ протиповітряної оборони країни	2-а неділя квітня	20. II 1975
День космонавтики	12 квітня	9. IV 1962
День радянської науки	3-я неділя квітня	28.II 1979
День пам'яті В. І. Леніна	22 квітня	4. I 1955
День преси	5 травня	5. V 1922
День радіо	7 травня	2. V 1945
Свято Перемоги	9 травня	8. V 1945
День народження піонерської організації імені В. І. Леніна	19 травня	1922
День прикордонника	28 травня	15. V 1958
День хіміка	Остання неділя травня	10. XII 1965
День меліоратора	1-а неділя червня	24. V 1976
День працівників легкої промисловості	2-а неділя червня	30. V 1966
День медичного працівника	3-я неділя червня	10. XII 1965
День радянської молоді	Остання неділя червня	7. II 1958
День працівників морського і річкового флоту	Остання субота червня	24.I 1979
Всесоюзний день винахідника і раціоналізатора	1-а неділя липня	23.II 1979
День рибалки	2-а неділя липня	3. V 1965
День металурга	3-я неділя липня	28. IX 1957
День працівника торгівлі	4-а неділя липня	29. VI 1966
День Військово-Морського Флоту СРСР	Остання неділя липня	11. VI 1939

ним подіям у житті Рад. д-ви, святам міжнародної солідарності, святам працівників певної галузі нар. господарства, культури та ін. У Радянському Союзі та в багатьох зарубіжних країнах відзначаються і Всесвітні та Міжнародні дні. Див. відповідні таблиці, а також ст. *Дні відпочинку, Святкові дні.*

Продовження

Назва днів і свят	Дата святкування	Дата встановлення
Всесоюзний день залізничника	1-а неділя серпня	28. VII 1936
Всесоюзний день фізкультурника	2-а субота серпня	16. VII 1939
День будівельника	2-а неділя серпня	6. IX 1955
Лень Повітряного Флоту СРСР	3-я неділя серпня	30. XI 1971
День кіно	27 серпня	1957
День шахтаря	Остання неділя серпня	10. IX 1947
Свято Перемоги над Японією	3 вересня	2. IX 1945
Всесоюзний день працівників нафтової і газової промисловості	1-а неділя вересня	28. VIII 1965
День танкістів	2-а неділя вересня	11. VII 1946
День працівника лісу	3-я неділя вересня	13. VIII 1966
День машинобудівника	Остання неділя вересня	15. VIII 1966
День учителя	1-а неділя жовтня	29. IX 1965
День Конституції СРСР	7 жовтня	7. X 1977
Всесоюзний день працівників сільського господарства	2-а неділя жовтня	26. VIII 1966
День працівників харчової промисловості	3-я неділя жовтня	30. VIII 1966
День працівників автомобільного транспорту	Остання неділя жовтня	19. I 1976
День народження комсомолу	29 жовтня	1918
Річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції	7—8 листопада	26. X 1927
День радянської міліції	10 листопада	26. IX 1962
День ракетних військ і артилерії	19 листопада	17. XI 1964
День енергетика	22 грудня	23. V 1966

Всесвітні та Міжнародні дні

Назва днів	Дата святкування	Дата встановлення
Міжнародний жіночий день	8 березня	1910
День Паризької Комуни	18 березня	20. II 1872
Міжнародний день ліквідації расової дискримінації	21 березня	1966
Міжнародний день театру	27 березня	10. VI 1961
Всесвітній день здоров'я	7 квітня	1948
Всесвітній день авіації і космонавтики	12 квітня	9. IV 1962
Міжнародний день солідарності молоді	24 квітня	1957
Всесвітній день поріднених міст	Остання неділя квітня	1963
День міжнародної солідарності трудящих	1 травня	1889
Міжнародний день музею	18 травня	18. V 1977
День визволення Африки	25 травня	1963
Міжнародний день захисту дітей	1 червня	1949
Всесвітній день охорони навколишнього середовища	5 червня	5. VI 1976
Міжнародний день кооперації	1-а субота липня	1923
Міжнародний день шахів	20 липня	20. VII 1966
Міжнародний день солідарності журналістів	8 вересня	1958
День Організації Об'єднаних Націй	24 жовтня	31. X 1947
Всесвітній день молоді	10 листопада	1945
Міжнародний день студентів	17 листопада	1950

ДНІПРО́ (поетичні назви — Дніпр, Славута, Славутич; грец. Βορυσθένης — *Борисфен*) — друга (після Волги) за довжиною і площею басейну ріка Європ. частини СРСР. Тече територією РРФСР, БРСР та УРСР. Довж. в природному стані 2285 км, після збудування каскаду водосховищ, що в багатьох місцях випрямили фарватер, довж. становить 2175 км (у межах УРСР — 1095 км). Площа бас. 504 тис. км². Д. бере початок на Валдайській височині з невеликого болота. Впадає в Дніпровський лиман Чорного моря. У верхів'ї тече нешироκою заплавою, біля м. Орші перетинає пасмо пісковиків, утворюючи Кобеляцькі пороги. Нижче заплава розширюється до 12 км, русло поділяється на протоки, утворюючи острови й озера. Від гирла Прип'яті до греблі Каховської ГЕС Д. перетворено на суцільний ланцюг водосховищ, природне русло і значна частина заплави затоплені. На дільниці від Дніпропетровська до Запоріжжя були відомі *Дніпрові пороги*, які становили перешкоду наскрізному судноплавству. Нижче греблі Каховської ГЕС заплава Д. розширюється до 20 км.

Гідрографічна сітка в басейні Д. більше розвинута у верхній частині, що лежить у зоні мішаних лісів, найменше — в нижній частині, в межах степової зони. Гол. притоки: праві — *Березина, Прип'ять, Тетерів, Рось, Інгулець*; ліві — *Сож, Десна, Сула, Псел, Ворскла, Оріль, Самара*. Д.— типова рівнинна ріка. Живлять Д. снігові, дощові й підземні води. Гол. частина стоку ріки (бл. 85%) формується вище Києва. За багаторічний період об'єм річного стоку коливався від 22,6 до 96 км³, пересічний багаторічний стік у гирлі становив 52,4 км³. Гідротех. буд-во значно змінило водний режим ріки. Льодостав утворюється у верхів'ї Д. на початку грудня, в пониззі — в кінці грудня; скресає Д. у верхів'ї — на початку квітня, в пониззі — на початку березня.

Д.— важливе джерело водних ресурсів і значна водно-транспортна магістраль. *Дніпровсько-Бузьким каналом* Д. з'єднаний з річковою системою Вісли, Березинською водною системою — з Зх. Двіною, Дніпровсько-Німанським каналом — з Німаном. Після спорудження гідростанцій на Д. утворився суцільний глибоководний (3,5 м) шлях від гирла до м. Дорогобужа (1990 км). По Д. транспортують вугілля, заліз. руду, буд. матеріали, металолом, зерно, овочі, баштанні культури та ін. вантажі (див. *Дніпродзержинський річковий порт, Дніпропетровський річковий порт, Запорізький річковий порт* імені В. І. Леніна, *Київський річковий порт*). Серед ін. важливих пристаней і портів: Могильов, Рогачов, Жлобін, Канів, Черкаси, Кременчук, Нікополь, Херсон. З Д. починаються канали, воду яких використовують для водопостачання і зрошування: *Дніпро — Кривий Ріг канал, Дніпро — Донбас канал, Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України та ін. На Д. споруджено гідростанції: Київську, Канівську, Кременчуцьку, Дніпродзержинську, Дніпрогес імені В. І. Леніна і Каховську (див. *Дніпровський каскад ГЕС*). Завдяки гідровузлам на Д. зарегульовано бл. 19 км³ стоку ріки, що забезпечило потреби водопостачання, зрошування і обводнення значних площ земель (зрошено понад 500 тис. га); усунуто загрозу руйнівної дії поводей, поліпшилися умови для розвитку пром. рибного г-ва. Велике значення надається охороні вод Д. від забруднення. Побудовано очисні споруди на пром. підприємствах Києва, Черкас, Дніпропетровська, Запоріжжя, Херсона. Впроваджено системи оборотного водопостачання (Чорнобильська АЕС та ін. підприємства). В 1976 прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по запобіганню забрудненню басейнів Чорного та Азовського морів», за якою передбачено до 1985 повністю припинити скидання забруднених стічних вод у Д. На берегах ріки багато баз відпочинку, розвинутий туризм, багато пам'яток природи (Канівський заповідник, Липовський заказник, Обухівські плавні та ін.).

У долині Д. люди живуть уже десятки тисяч років, про що свідчить наявність на його берегах залишків палеолітичних стоянок. У розселенні давніх племен, зокрема слов'янських, і в їхній економіці Д. відігравав велику роль. Д. вперше згадує в 5 ст. до н. е. *Геродот*, який особисто побував на цій ріці. З Д. та його притоками пов'язана історія *Київської Русі*. У 9—12 ст. по Д. проходив «*шлях з варяг у греки*», що зв'язував Балтійське й Чорне моря. З порожистою частиною Д. пов'язане виникнення *Запорізької Січі*. В 1696 на Д. було створено перше з'єднання військ. кораблів. Під час рос.-тур. війни 1768—74 для захисту України від тур.-тат. агресії почалося спорудження системи прикордонних укріплень — *Дніпровської лінії*. Парове судноплавство виникло на Д. в 1-й чверті 19 ст. У 1825 почав працювати перший буксирний пароплав, збудований у селі Мошнах (тепер Черкас. обл.). В 1850 відкрилася перша регулярна пасажирська лінія між Кременчуком і Пінським. Того ж року споруджено *Ланцюговий міст* у районі Києва — один з перших постійних мостів через Д. Під час *радянсько-польської війни 1920* і боротьби проти *врангелівщини* на Д. відбувалися запеклі бої (див. *Каховський плацдарм*). У ході Великої Вітчизн. війни 1941—45 на Д. було здійснено значні бойові операції, зокрема 1943 (див. *Битва за Дніпро 1943, Дніпровська військова флотилія*).

На берегах Д.— відомі історико-архітектурні заповідники — *Києво-Печерська лавра, Видубицький монастир*, о. *Хортиця*. В пам'ять героїв-комсомольців (див. *Трипільський похід 1919*) на дніпровій кручі в районі с. Трипілля Обухівського р-ну Київ. обл. 1956 встановлено обеліск. У Каневі над Д. поховано Т. Г. Шевченка, А. П Гайдара, О. П. Ленського, в с. Прохорів-

щі — М. О. Максимовича, в Києві — ген. армії М. Ф. Ватутіна. Д. оспівано в нар. піснях і думах, його образ втілено в укр., рос. і білорус. худож. л-рі: «Слові о полку Ігоревім», у творах О. Пушкіна і Т. Шевченка, М. Гоголя й Лесі Українки, І. Нечуя-Левицького. Велику ріку змальовано в поезії П. Тичини, М. Рильського, А. Малишка, В. Сосюри, у творах багатьох ін. укр. рад. прозаїків і поетів. Д. широко відображено у творчості укр. і рос. художників: Т. Шевченка, М. Мурашка, С. Світославського, І. Труша, Г. Дядченка, А. Куїнджі та ін. Дніпровські краєвиди писав польс. художник Я. Станіславський. Д. присвячено численні полотна укр. рад. майстрів — М. Бурачека, М. Глущенка, О. Пащенка, Д. Шавикіна, С. Шишка, О. Шовкуненка, Т. Яблонської та ін. Широко відома пісня Д. Крижанівського «Реве та стогне Дніпр широкий» на слова Т. Шевченка та сучас. укр. нар. пісня «Ой чи чуєш, Дніпре». З образом Д. пов'язані твори М. Лисенка, М. Мусоргського, К. Стеценка, Г. Давидовського, О. Верстовського, О. Даргомижського Д. оспівали рад. композитори в піснях (М. Фрадкін, К. Домінчен, П. Майборода, А. Лебединець), хорових і кантатно-ораторіальних (В. Борисов, Г. Жуковський, А. Кос-Анатольський), симф. та музично-сценічних творах (С. Людкевич, С. Прокоф'єв). Красу Д. відтворено у фільмах О. Довженка («Іван», «Поема про море» — пост. Ю. Солнцевої), А. Кордюма («Вітер з порогів»), І. Савченка («Богдан Хмельницький», «Тарас Шевченко»). Д. зображено й у документ. і наук.-популярних кінострічках. Іл. див. на окремому аркуші, с. 256—257.

Літ.: Гидрологический ежегодник 1971 г., т. 2, в. 4—5. Р. Днепр и её бассейны ниже устья р. Припять. К., 1976; Швец Г. И. Многовековая изменчивость стока Днепра. Л., 1978.

Г. І. Швець (географія).

«ДНІПРО», Державне видавництво художньої літератури УРСР — одне з найбільших видавництв художньої літератури системи Держкомвидаву УРСР. Свій початок бере від Всеукрвидаву, засн. 9.V 1919. У ньому співробітничали діячі рад. культури С. Пилипенко, П. Тичина, О. Форш, Б. Реріх, Г. Нарбут, М. Прахов та ін. У 1922 входило до складу Держ. вид-ва України (ДВУ); 1930 внаслідок реорганізації воно ввійшло до складу Держ. видавничого об'єднання України — ДВОУ під назвою «ЛіМ» (вид-во худож. л-ри і графіки «Література і мистецтво»); з 1934 «ЛіМ» — окреме видавництво, згодом — «Художня література», з 1935 — Держлітвидав України. До 1940 було підпорядковане Наркоматові освіти УРСР, потім — Раднаркомові УРСР. У роки Великої Вітчизн. війни входило до складу Укрдержвидаву, з 1946 — знову Держлітвидав України. З 1964 наз. «Д.».

У складі вид-ва (1979) такі літ. редакції: укр. дожовтневої л-ри; передплатних і подарункових видань; укр. рад. прози; поезії та драматургії; л-ри народів СРСР; зарубіж. л-ри; критики й літературознавства; видань інозем. мовами; «Романи й повісті»; пропаганди книги. Велику увагу «Д.» приділяє формуванню тематичних і жанрових б-к і серій: «Систематизована бібліотека видань української дожовтневої літератури» (понад 100 тт.), «Бібліотека поета» (47 тт.), «Бібліотека української радянської прози» (51 тт.), «Бібліотека драматурга і кінодраматурга» (20 тт.), «Наш сучасник», «Романи й повісті» (щомісячне видання творів сучасної української радянської і перекладної прози); «Джерела дружби» (50 тт.); «Шкільна бібліотека», «Вершини світового письменства», «Дружба» (твори сучас. письменників країн соціалістич. співдружності); в серіях «Лауреат» і «Скарбниця братніх літератур» виходять твори лауреатів Ленінської, Державної Союзу, державних республіканських та літературних республіканських премій; «В сузір'ї братніх культур» (нариси про розвиток культури в братніх республіках), «Бесіди про художню літературу», щорічник «Сузір'я» (з 1967), в якому публікуються укр. мовою нові твори письменників братніх народів СРСР. Укр. читач одержав укр. мовою твори класиків рос. і світової л-ри. Видано двотомні антології болг., чес. і словац., франц. поезії та ін. З 1971 «Д.» випускає твори укр. письменників дожовтневого і рад. періодів іноземними мовами. Популярністю користуються подарункові та сувенірні видання, оформлені майстрами графіки В. Касіяном, М. Дерегусом, Г. Якутовичем, О. Данченком, А. Базилевичем та ін. В 1978 вид-во випустило 205 книжок заг. тиражем 10,7 млн. примірників.

О. І. Бандура.

«ДНІПРО́» — щомісячний літературно-художній і громадсько-політ. журнал, орган ЦК ЛКСМ України. Засн. 1927 в Харкові під назвою «Молодняк» (перший редактор — П. Усенко). З 1935 місце видання — Київ. У 1937 перейменовано на «Молодий більшовик», виходив до червня 1941. В 1944 видання поновлено під назвою «Д.» (редактором на той час був А. Малишко). Головна тема журналу — сучасність; у «Д.» виступають письменники старшого й молодшого поколінь. Чимало творів, які вперше публікувалися в «Д.», відзначено Державною та комсомольськими преміями УРСР, а «Поему про море» О. Довженка удостоєно Ленінської премії (1959). «Д.» постійно публікує в укр. перекладах твори письменників братніх республік і соціалістичних країн. Важливе місце в журналі посідає літ.-критичний розділ. «Д.» 1977 нагороджено орденом «Знак Пошани».

В. Я. Бровченко.

ДНІПРО́ВА ЧА́ЙКА [літ. псевд. Людмили Олексіївни Василевської; 20.X (1.XI) 1861, с. Карлівка, тепер с. Зелений Яр Доманівського р-ну Микол. обл. — 13.III 1927, с. Германівка, тепер Красне Друге Обухівського р-ну Київської обл. Похована в Києві] — українська письменниця. Навчалась в Одес. гімназії. Деякий час учителювала. За зв'язки з революц. рухом 1905 була заарештована. Друкуватися почала 1885 в одес. альманасі «Нива». Виступала як поет, прозаїк, драматург. Її твори прихильно оцінили І. Франко, М. Старицький, М. Коцюбинський. Основні теми

Дніпрова Чайка.

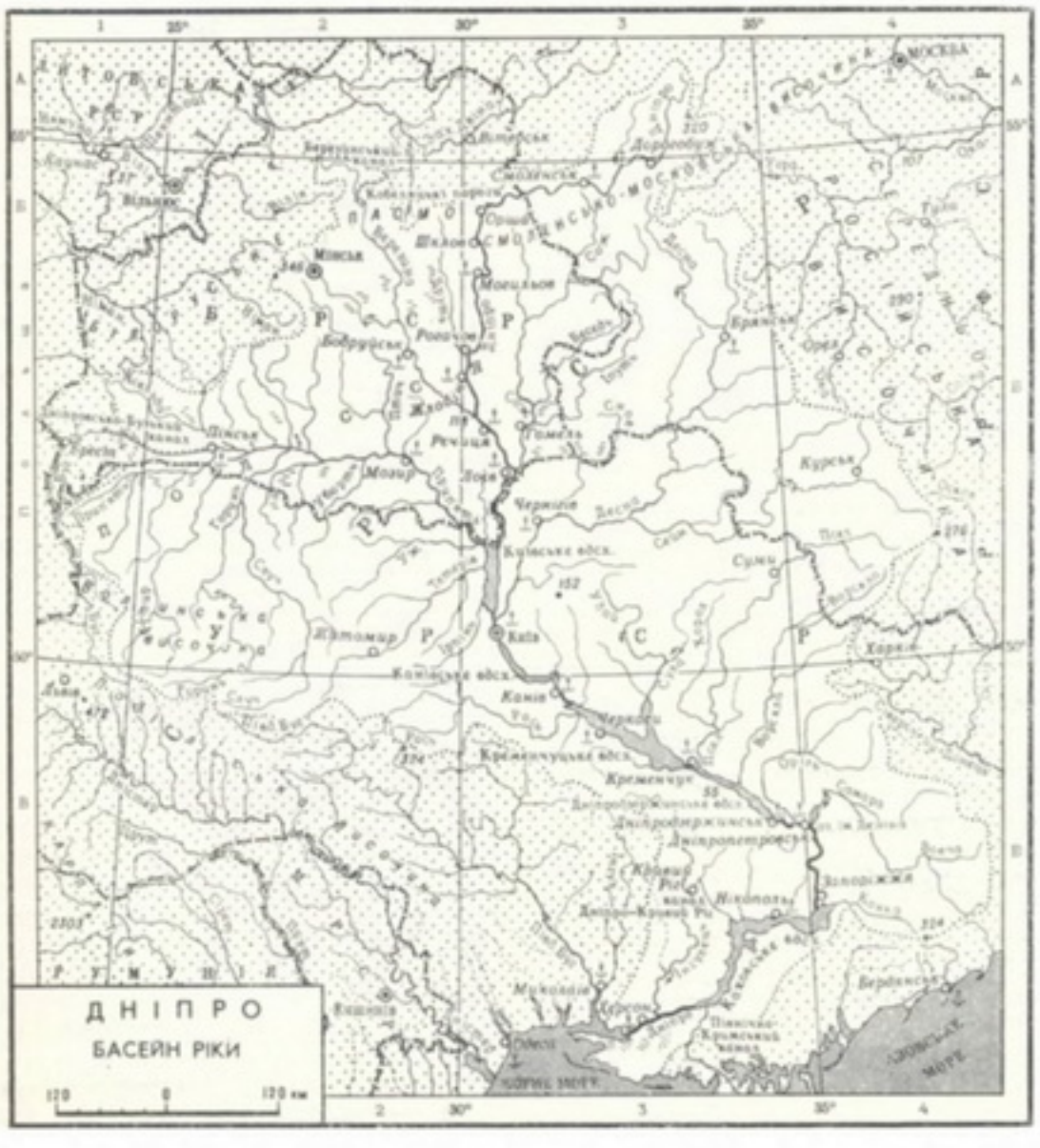

Водосховища на Дніпрі

Назва	Площа, км²
Дніпродзержинське	567
Канівське	642
Каховське	2155
Київське	922
Кременчуцьке	2250
Дніпровське	420

творчості — тяжке життя селян, побут інтелігенції, події революції 1905 (вірші й прозові мініатюри «Гралася в морі вільная хвиля», «Плавні горять», «Революціонер»). Писала і рос. мовою. Переклала «Пісню про Буревісника» М. Горького. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції брала участь у творенні нової рад. л-ри, була членом літ. орг-ції «*Плуг*». На лібретто Д. Ч. композитор М. В. Лисенко написав опери для дітей «Пан Коцький», «Коза-дереза», «Зима і весна, або Снігова королева».

Літ.: Твори. т. 1—2. Х., 1931; Твори. К., 1960.

ДНІПРО́ВІ ПОРО́ГИ, дніпровські пороги — виходи гранітів, гнейсів та ін. порід *Українського щита* в руслі Дніпра між Дніпропетровським і Запоріжжям. Після збудування 1932 *Дніпрогесу* імені В. І. Леніна Д. п. залиті водами водосховища. Ці пороги були значною перешкодою для судноплавства на шляху, який у літописах мав назву «*шлях з варяг у греки*». Відомості про Д. п. відображено в істор. творах, фольклорі укр. народу та в творах поетів і письменників; вони були відомі в Київській Русі, коли за порожисту частину Дніпра велася боротьба з кочовиками. В 16 ст. тут виникла *Запорізька Січ*. Перший докладний опис Д. п. подав *Константин VII* Багрянородний 946—953. Він навів їхні тодішні староруські й скандінавські назви. Крім порогів, у порожистій частині Дніпра існувало понад 60 несуцільних виходів кристалічних порід, які дістали назви «забори». На цій ділянці було бл. 60 островів (найбільші — Сурський, Піскуватий, Дубовий та ін.). Довжина порожистої частини русла досягала 65 км, заг. падіння води становило бл. 31 м, шир. русла — від 380 до 960 м. У порогах існував природний козацький хід, по якому з великою небезпекою могли пропливати невеликі судна. Штучний канал у порогах почали робити наприкінці 18 ст. і продовжували в 19 ст. Проте новий хід вийшов малопридатним для судноплавства. Лише зі спорудженням Дніпрогесу судноплавний шлюз у його греблі забезпечив проходження через порожисту частину Дніпра значних за розмірами суден.

Літ.: Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. Х., 1928.

Вир «Пекло» на порозі Ненаситець. Поріг Вовнизький.
Обидва фото — 20-х років 20 ст.

ДНІПРО́ВСЬКА ВІЙСЬКО́ВА ФЛОТИ́ЛІЯ — з'єднання річкових військ. кораблів, що діяло на р. Дніпрі. Вперше створена 1696 для бойових дій проти Туреччини під час підготовки до 2-го Азовського походу (див. *Азовські походи 1695—96*). Брала участь у рос.-тур. війнах 18 ст. Ввійшла до складу *Чорноморського флоту*, зі створенням якого у 80-х рр. 18 ст. була розформована. Рад. Д. в. ф. була створена в березні 1919. Першим командуючим Д. в. ф. був А. В. *Полупанов*. У 1919—20 Д. в. ф. брала участь у боях проти петлюрівців, денікінців і білополяків, у розгромі банд Зеленого, Григор'єва та ін. Особливо відзначилась у *Київській операції 1920*. 7 кораблів Д. в. ф. було нагороджено почесним революц. Червоним прапором. У кін. 1920 Д. в. ф. було розформовано, 1925 знову створено загін кораблів, 1931 перетворений на Д. в. ф. У вересні 1939 флотилія брала участь у визвольному поході Червоної Армії в Зх. Україну і Зх. Білорусію. В 1940 на базі Д. в. ф. створено Дунайську й Пінську військ. флотилії. Пінська військ. флотилія на поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 брала участь в оборонних боях на Прип'яті, Дніпрі й Десні й у героїчній обороні Києва. Більшість її кораблів було втрачено в боях, а решту підірвано 18—19.IX 1941 побл. Києва. У вересні 1943, з виходом рад. військ до Дніпра, Д. в. ф. було знову створено [на базі кораблів Волзької військ. флотилії]. Д. в. ф., в якій навесні 1945 було бл. 200 бойових кораблів, вела бойові дії на Дніпрі, Березині, Прип'яті, Бузі, Вісли, Нареві, Одері й Шпре, брала участь у Білоруській, Вісло-Одерській і Берлінській операціях Рад. Армії. Флотилію нагороджено орденами Червоного Прапора (1944) і Ушакова 1-го ступеня (1945). Після закінчення війни Д. в. ф. розформовано. *В. С. Шломін.*

ДНІПРО́ВСЬКА ЛІ́НІЯ — система прикордонних укріплень, збудованих під час російсько-тур. війни 1768—74 для захисту України від турецько-тат. агресії. Д. л. споруджено у зв'язку з переміщенням держ. кордонів Росії на Пд. і втратою оборонного значення *Української лінії*. На будівництві Д. л. працювали десятки тисяч укр. і рос. селян і козаків. Д. л. простягалася на 180 км від Дніпра до Азовського м. вздовж берегів річок Конки (Кінської) і Берди. Складалася з 7 окремих фортець і суцільної укріпленої лінії (9 км) між верхів'ями цих річок. Після приєднання *Кримського ханства* до Росії (1783) Д. л. втратила стратегічне значення.

ДНІПРО́ВСЬКЕ — селище міського типу Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл. УРСР, на березі Дніпродзержинського водосховища, за 8 км від залізничної ст. Верхньодніпровськ. 6,5 тис. ж. (1978). Крохмалепатоковий комбінат, будинок побуту. Міжколг. відгодівельний комплекс великої рогатої худоби. 2 заг.-освітні, музична школи; лікарня. Будинок культури. Виникло 1951.

ДНІПРО́ВСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище в нижній течії Дніпра, в межах Дніпроп. та Запоріз. областей УРСР. Утворилось 1932 внаслідок спорудження греблі *Дніпрогесу* імені В. І. Леніна. Довж. 129 км, найбільша ширина 3,5 км. Пл. 410 км², пересічна глибина 8,2 м. На ділянці між Запоріжжям і Дніпропетровськом Д. в. нешироке, має річковий ха-

Дніпрові пороги

Пороги згори вниз за течією	Староруські назви і їхнє написання у Константина Багрянородного	Скандінавські назви, їхній переклад на укр. мову й написання у Константина Багрянородного	Сучасні назви порогів
1	Не спи, Ἐσσουλή	Нессупі (Не спи)	Кодацький
2	—	—	Сурський
3	Островний праг, Ὀστροβουνίπραχ	Гольмфорс (Острів-поріг), Οὐλβορσί	Лоханський
4	Дзвін порога, ἦχος φράγμον	Геландр (Гулкий). Γελάνδρί	Дзвонецький
5	Ненаситець, Νεασήτ	Аеіфар (Лелека). Ἀειφάρ	Ненаситець (Ревучий)
6	Вольний праг, Βουλνίπρηχ	Варуфорс (Тихий поріг), Βαρουφόρος	Вовнизький
7	Виручий, Βερούτζη	Леант, (Кипучий). Λεάντι	Будило
8	Наперезуй (тобто розперезуй вітрила), Ναπρέζη	Струвун (Нав'язуй). Στρούβουν	Лишній
9	—	—	Вільний

рактер, гирло р. Самари в межах водосховища сформувалося в озеровидну дельту—озеро імені Леніна. Після створення водосховища було затоплено *Дніпрові пороги* й забезпечено наскрізне судноплавство по Дніпру. Має велике значення для пром. і побутового водопостачання. На берегах Д. в.— міста Дніпропетровськ, Запоріжжя.

ДНІПРО́ВСЬКЕ ЗЛЕДЕНІ́ННЯ — максимальне зледеніння в Сх. Європі, що відбулося в середньому плейстоцені. Назву запропонував О. П. *Павлов* 1926. В геол. л-рі Д. з. наз. і ріського зледенінням. Згідно з радіометричними даними Д. з. відбулося 240—280 тис. років тому. Вважають, що в той час льодовиковий покрив займав значну частину *Східно-Європейської рівнини*, заходячи далеко вниз по долинах Дніпра (до широти сучас. Дніпропетровська) і Дону (до гирла Медведиці). Свідченням існування Д. з. є знахідки валунної глини з *галькою* і *валунами* кристалічних порід місцевого походження та почасти з Скандінавських гір. Біля межі Д. з. утворився горбистий і пасмовий рельєф як наслідок *акумуляції* відкладів, пов'язаних з діяльністю льодовика. Див. також *Плейстоценова епоха і плейстоценовий відділ* та *Зледеніння епохи*.

П. Ф. Гожик.

ДНІПРО́ВСЬКИЙ Іван Данилович [справж. прізв.— Шевченко, інший псевд.— Кобзаренко; 25.II (9.III) 1895, с. Каланчак, тепер смт Херсон. обл.— 1.XII 1934, Ялта, похований у Харкові] — український рад. письменник. Закінчив Кам'янець-Подільський ін-т нар. освіти (1923). Друкуватися почав 1916. Автор збірок віршів і поем «Донбас» (1922), «Плуг», «Добридень, Ленін!» (обидві — 1924). Був членом літ. орг-цій «*Гарт*» і *ВАПЛІТЕ*. Пізніше виступав переважно як прозаїк (зб. оповідань «Заради неї», 1927; «Березень», 1930; «Яхта ,,Софія''», 1930) і драматург («Любов і дим», 1925; «Яблуневий полон», 1926; «Шахта ,,Марія''», 1928).

Тв.: Яблуневий полон. К., 1964.

Літ.: Лесин В. М., Романець О. С. Іван Дніпровський. «Радянське літературознавство», 1962, № 1.

В. І. Півторадні.

ДНІПРО́ВСЬКИЙ АЛЮМІНІЄ́ВИЙ ЗАВО́Д імені С. М. Кірова (ДАЗ) — первісток алюмінієвої промисловості СРСР. Розташований у Запоріжжі. Будівництво почато 1930 за планом ГОЕЛРО у складі Дніпровського алюмінієвого комбінату. Першу продукцію — алюмінієві зливки — одержано 1933. В 1934 Дніпровський алюмінієвий комбінат реорганізовано в ДАЗ. У довоєнні роки був найбільшим алюмінієвим підприємством в СРСР і Європі. В післявоєнний час з-д реконструйовано і значно розширено. В 1949 введено в експлуатацію електролізний цех, 1955 — глиноземний. У 1958 став до ладу цех по виробн. кристалічного кремнію, 1963 — цех по виробн. залізного порошку, 1965 — єдиний у світі цех по виробн. алюмокремнієвих сплавів електротермічним способом. Осн. продукція: алюміній у зливках, алюмінієва катанка, глинозем, алюмокремнієві сплави, товари нар. споживання. Всі цехи з-ду оснащено сучас. високопродуктивним устаткуванням і мають високий рівень механізації й автоматизації виробн. У 1966 з-д нагороджено орденом Леніна.

Д. В. Ільїнков.

В електролізному цеху Дніпровського алюмінієвого заводу імені С. М. Кірова.

ДНІПРО́ВСЬКИЙ БУРОВУ́ГІЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — територія в центр. частині УРСР, у межах якої виявлено родовища бурого вугілля. Розташований у межах Вінницької, Житомир., Київ., Черкас., Кіровоград., Дніпроп., Запоріз., частково Микол. та Херсон. областей. Площа бл. 150 тис. км². Балансові запаси бурого вугілля — 2,4 млрд. т (1977). У геол.будові Д. б. б. беруть участь відклади палеозойського, мезозойського та кайнозойського віку, які залягають на кристалічних породах *докембрію*. Поклади вугілля пов'язані з палеогеновими й неогеновими відкладами кайнозою. Виявлено бл. 120 родовищ і вуглепроявів бурого вугілля, майже половина з них має пром. значення. Більшість пром. родовищ зосереджена в центр. частині басейну, вони пов'язані гол. чин. з середньоеоценовими континентальними піщано-глинистими відкладами. Вугілля залягає у вигляді одного або кількох пластів потужністю від кількох сантиметрів до 15—20 м і більше (переважно 3—8 м), глиб. залягання — від 10 до 60 м і більше. Гідрогеол. умови буровугільних родовищ складні (є кілька водоносних горизонтів). За генетичними ознаками буре вугілля Д. б. б. поділяють на 2 класи: гумітове й гумітово-ліптобіолітове вугілля. Буре вугілля басейну слабо метаморфізоване, характеризується високою зольністю (15—45% і більше), вміст вуглецю — 60—69%, теплота згоряння — 1800—1900 ккал/кг, вихід летких речовин — 58—65%. Вугілля з вмістом золи до 25—26% придатне для брикетування. Вугілля басейну частково розробляли з 2-ї пол. 19 ст. Добувають його відкритим і підземним способами.

Щороку добувають понад 11 млн. т вугілля, більшу частину якого (понад 80%) переробляють на брикети на діючих брикетних ф-ках; використовують і як енерг. паливо та як сировину для одержання гірського воску.

Літ.: Сябряй В. Т. Дніпровський буровугільний басейн. К., 1959; Нестеренко П. Г. [та ін.]. Закономерности угленакопления на территории Днепровского буроугольного бассейна. М., 1963.

М. Х. Лейвиков.

ДНІПРО́ВСЬКИЙ ГІРНИЧОЗБАГА́ЧУВАЛЬНИЙ КОМБІНА́Т імені 50-річчя СРСР — підприємство гірничорудної пром-сті. Розташований у м. Комсомольську Полтав. обл. Будівництво почато 1960 на базі залізних кварцитів Горішньоплавнинського та Лавриківського родовищ, що входять до *Кременчуцького залізорудного району*. Першу чергу комбінату потужністю 15 млн. т заліз. руди та 7,35 млн. т залізного концентрату на рік введено в дію 1970. У складі Д. г. к.— кар'єр, дробильна, збагачувальна та огрудковувальна ф-ки. В 1977 потужність комбінату становила 22,0 млн. т заліз. руди і 10,0 млн. т залізного концентрату. Залізну руду добувають відкритим способом, застосовуючи сучас. техніку — потужні екскаватори, бурові верстати та ін. Руду збагачують методом мокрої магнітної сепарації.

В. Г. Афонін.

ДНІПРО́ВСЬКИЙ ЕЛЕКТРО́ДНИЙ ЗАВО́Д імені 50-річчя Радянської України — підприємство кольорової металургії. Розташований у Запоріжжі.

Засн. 1930 у складі Дніпровського алюмінієвого комбінату, який 1934 реорганізовано у *Дніпровський алюмінієвий завод* імені С. М. Кірова. В 1933 випустив першу продукцію — вугільні аноди для алюмінієвих електролізерів. У 1940 освоїв виробн. графітових електродів для електросталеплавильних печей і був виділений в окреме підприємство. Д. е. з.— одне з найбільших підприємств електродного виробн. країни. В 1977 Д. е. з. виробляв графітові та вугільні електроди, вугільні й графітовані блоки для футерування доменних і руднотермічних печей, вугільні аноди, подові й бокові блоки для алюмінієвих електролізерів та ін. Обсяг виробн. продукції з-ду 1977 зріс проти 1940 більш як у 8 раз. Рівень механізації й автоматизації осн. виробн. з-ду становить 70,2% (1977). Осн. види електродних виробів і нові технологічні процеси виробн. їх в СРСР освоювались переважно на цьому заводі.

Б. В. Комаров.

І. Д. Дніпровський.

ДНІПРО́ВСЬКИЙ ЗАВО́Д ТВЕРДИ́Х СПЛА́ВІВ — спеціалізоване підприємство кольорової металургії. Розташований у м. Світловодську Кіровоград. обл. Будівництво почато в січні 1969, в серпні того самого року одержано першу продукцію — тверді сплави. Перша черга з-ду стала до ладу 1973, будується (1979) друга черга. Осн. продукція: вироби із спікливих твердих сплавів, безвольфрамові тверді сплави, різальна кераміка оксидно-карбідного типу для обробки найзагартованіших сталей, непереточувані пластини із стійким проти спрацювання покриттям з карбіду титану для обробки конструкційних сталей та чавуну. Обсяг виробн. продукції підприємства 1977 зріс проти 1970 у 2,5 раза. На підприємстві функціонують базова лабораторія Всесоюзного н.-д. ін-ту тугоплавких металів і твердих сплавів та Укр. філіал спец. виробничо-технологічного бюро по організації застосування твердих сплавів. *М. М. Пивоваров*

ДНІПРО́ВСЬКИЙ КАСКА́Д ГЕС — каскад гідроелектростанцій на р. Дніпрі. Проектна потужність 6 ГЕС, що входять до складу Д. к.,— бл. 3,8 млн. кВт, середньорічне виробн. електроенергії — 9,8 млрд. кВт · год. Початком енергет. освоєння Дніпра було спорудження за планом *ГОЕЛРО* 1927—32 *Дніпрогесу* імені В. І. Леніна (560 тис. кВт. 1939). Другою в Д. к. ГЕС було збудовано 1950—56 *Каховську ГЕС* (352 тис. кВт). В 1960 стала до ладу *Кременчуцька ГЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції (625 тис. кВт). В 1956—64 було споруджено *Дніпродзержинську ГЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції (352 тис. кВт). Верхнім ступенем каскаду є *Київська ГЕС* імені Ленінського комсомолу, введена в дію 1968. Її повна потужність (разом з гідроакумулюючою електростанцією — ГАЕС) 586 тис. кВт. *Канівську ГЕС* (444 тис. кВт) збудовано протягом 1963—75. З 1969 будується Дніпрогес-2 потужністю 828 тис. кВт. За станом на кін. 1977 заг. потужність Дніпрогесу ім. В. І. Леніна становила 1312 тис. кВт. Крім того, в майбутньому у верхній течії Дніпра, в межах БРСР і РРФСР передбачається спорудити 8 невеликих ГЕС: Любецьку, Речицьку, Жлобінську, Віляховську, Могильовську, Оршанську, Смоленську й Дорогобузьку. Всі ГЕС каскаду входять до Єдиної енерг. системи Європ. частини СРСР. Створення великих водосховищ при Д. к. ГЕС дає змогу здійснювати регулювання стоку Дніпра, зрошувати посушливі землі півдня республіки, значно поліпшити водопостачання пром. районів Придніпров'я й Донбасу. Одночасно створено глибоководний шлях від Чорного м. до гирла р. *Прип'яті*. *К. В. Примак.*

ДНІПРО́ВСЬКИЙ ЛИМА́Н — затока на Пн. Чорного м. біля берегів УРСР (Херсон. і Микол. області). Від моря відокремлений *Кінбурнською косою*. Вдається в сушу на 55 км. У Д. л. впадають ріки Дніпро та Пд. Буг, який у нижній течії утворює *Бузький лиман* завдовжки 47 км. Вода в Д. л. солонувата. Взимку замерзає. Порт — Очаків. По берегах Д. л. багато археол. пам'яток (скіфські кургани, городища та ін.). Іноді Д. л. наз. Дніпровсько-Бузьким лиманом.

ДНІПРО́ВСЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ ЗАВО́Д імені Ф. Е. Дзержинського — підприємство чорної металургії. Розташований у Дніпродзержинську Дніпроп. обл. Будівництво з-ду почато 1887. Перша домна стала до ладу 1889. Напередодні 1-ї світової війни 1914—18 був найбільшим металург. з-дом Росії. Д. м. з. має славні революц. традиції. Після тривалої консервації в квітні 1925 на з-ді було задуто першу домну. В 1926 стали до ладу 4 доменні, 9 мартенівських печей, бесемерівський, рейкобалковий, середньосортний, залізопрокатний, дротовий, листопрокатний та осе-бандажний цехи. За роки довоєнних п'ятирічок з-д було докорінно реконструйовано й розширено: збудовано 3 великі повністю механізовані доменні печі, агломераційну ф-ку, новий мартенівський цех, потужний блюмінг та універсальний стан. За післявоєнні роки значно зросла потужність з-ду: збудовано нові доменні й мартенівські печі, трубозаготовочний стан, стан прокату періодичного профілю 120, сортопрокатний і осепрокатний цехи та ін. Осн. продукція: агломерат, чавун, сталь, сортовий прокат, трубні заготовки, рейки, лист, осьові заготовки та ін. профілі прокату. Обсяг виробн. продукції підприємства 1977 зріс проти 1965 на 20,5%. На Д. м. з. вперше в металург. пром-сті світу розроблено технологію й освоєно виплавку переробного чавуну з застосуванням дуття, збагаченого киснем, і природного газу, виробн. періодичних профілів прокату. В 1966 з-д нагороджено орденом Леніна. *Г. Л. Гурський.*

ДНІПРО́ВСЬКО-БУ́ЗЬКИЙ КАНА́Л — канал в БРСР, сполучає р. Піну (притока Прип'яті, бас. Дніпра) з р. Мухавцем (притока Бугу; бас. Вісли). Будівництво почато 1775, осн. роботи на каналі провадились 1846—48. В роки Великої Вітчизн. війни був зруйнований; відбудований і реконструйований 1945—46. Заг. довж. 196 км. На каналі 10 шлюзів. Осн. вантажі: ліс, зерно, кам. вугілля, нафтопродукти, а також залізна руда з Кривого Рогу до Польської Народної Республіки.

ДНІПРО́ВСЬКО - ДОНЕ́ЦЬКА ЗАПА́ДИНА — геологічна структура в пд. частині *Східно-Європейської платформи*. Простягається від середньої течії Прип'яті до Донецької складчастої споруди смугою завдовжки бл. 750 км і завширшки 220—250 км, у межах УРСР — по тер. Чернігів., Сум., Полтав. і Харків. областей. Являє собою ступінчасте зниження докембрійського фундаменту типу роводібного прогину — *авлакогену*. На Пд. Зх. межує з *Українським щитом*, на Пн. Сх.— з Воронезьким кристалічним масивом. Гол. тектонічним елементом Д.-Д. з. є глибоко опущений центр. *грабен*, завширшки 70—130 км, обмежований *глибинними розломами*. Кристалічний фундамент його має складну блокову структуру. Грабен виповнений товщею інтенсивно дислокованих (див. *Дислокації*) осадочно-вулканогенних відкладів девонського, кам'яновугільного і ранньопермського віку. В найбільш опущеній пд.-сх. частині Д.-Д. з. за геофіз. даними встановлено давніші відклади. Периферійні ділянки (борти) западини відрізняються поступовим зануренням фундаменту і пологим спадом верств осадочних порід у бік грабена. Відклади мезозойського і кайнозойського віку поширені як у межах центр. грабена, так і на бортах западини. Заг. потужність відкладів збільшується з Пн. Зх. на Пд. Сх. і від периферії до центр. частини западини. В межах бортів вона не перевищує 500 м, у центр. грабені досягає 16—18 км. Осадочні відклади в межах центр. грабена і зон крайових розломів зім'яті в брахіантиклінальні (див. *Брахіантикліналь*) структури, ускладнені процесами соляного *діапіризму*. В геоморфологічному відношенні Д.-Д. з. відповідає *Придніпровська низовина*. З осадочними відкладами Д.-Д. з. пов'язані родовища корисних копалин, зокрема нафти й газу (див. *Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область*), кам'яного вугілля (*Західний Донбас*), кам'яної солі, буд. матеріалів та ін. *Літ.:* Геология СССР, т. 5, ч. 1. Украинская и Молдавская ССР. М., 1958; Бондарчук В. Г. Геологія України. К., 1959; Китык В. И. Соляная тектоника Днепровско-Донецкой впадины. К., 1970. *І. О. Майданович.*

ДНІПРО́ВСЬКО-ДОНЕ́ЦЬКА НАФТОГАЗОНО́СНА О́БЛАСТЬ — територія з промисловими запасами нафти і газу в пн.-

сх. частині УРСР, у межах Чернігівської, Сумської, Полтавської, Дніпропетровської, Харківської, Донецької та Ворошиловградської областей. У тектонічному відношенні пов'язана з *Дніпровсько-Донецькою западиною* і з пн.-зх. частиною Донецької складчастої споруди. Складається з товщі осадочних відкладів від четвертинних (антропогенових) до девонських включно заг. потужністю від 2,5 до 16—18 км. Переважна більшість відомих родовищ нафти й газу — в центральному *грабені* западини.

Нафтогазоносними є тріщинуваті й пористі відклади девонського, кам'яновугільного, пермського, тріасового і юрського віку. Найбагатші родовища нафти й газу пов'язані з кам'яновугільними і нижньопермськими відкладами, переважно з пісками, пісковиками, алевролітами і вапняками. В розподілі покладів встановлено закономірність: нафт. родовища зосереджені в пн.-зх., газові — в пд.-сх. частинах Д.-Д. н. о., в центр. частині — нафтогазові родовища. Кількість нафтових покладів зменшується зі збільшенням глибини, змінюючись газоконденсатними. Родовища гол. чин. багатопластові, масивно-пластові, масивні, потужність нафтогазоносних товщ понад 1000 м. Кількість продуктивних горизонтів досягає 20. Осн. родовища нафти залягають на глиб. до 3200 м. Поклади газу і конденсату встановлено на глиб. до 5000 м і більше. Нафта і газ Д.-Д. н. о. високоякісні. Нафта малосірчиста, містить багато легких фракцій, густина її 850—860 кг/м³. Газ метановий (до 98,5% метану), сума важких вуглеводнів змінюється від десятих часток до кількох процентів. Геол.-геофіз. дослідження в межах Д.-Д. н. о., спрямовані на пошуки нафти, розпочалися в 30-х рр. 20 ст. Вони грунтувалися на припущеннях М. С. *Шатського* про можливість нафтоносності сходу УРСР у зв'язку з наявністю солянокупольної тектоніки. В 1939 було відкрито перший поклад нафти (на Роменській структурі). Після Великої Вітчизн. війни почалися планомірні геол.-геофіз. дослідження. Внаслідок докладного вивчення Д.-Д. н. о. встановлено гол. риси структури регіону і закономірності розміщення нафтових і газових покладів. Глибина буріння свердловин досягла 6000 м. На початок 1978 в межах Д.-Д. н. о. було відкрито 86 родовищ, серед яких *Шебелинське родовище газу*, Західно-Хрестищенське родовище газу, *Єфремівське родовище газу*, *Гнідинцівське нафтогазове родовище*, *Глинсько-Розбишівське нафтогазове родовище*, *Леляківське родовище нафти* та ін.

На базі Д.-Д. н. о. сформувався один з районів газодобувної й нафтодобувної пром-сті. В межах області діє понад 20 нафтогазопромислів. Нафта надходить на Кременчуцький нафтопереробний з-д, газ використовується для газопостачання багатьох населених пунктів, зокрема Києва, Харкова, Дніпропетровська, Донецька, Ворошиловграда, Одеси, Москви та ін. Територією Д.-Д. н. о. проходить газопровід «Союз».

Літ.: Глушко В. В. [та ін.]. Геология нефтяных и газовых месторождений Украинской ССР. М., 1963; Дикенштейн Г. Х. [та ін.]. Нефтегазоносные провинции СССР. М., 1977.

В. Г. Дем'янчук, В. І. Мясников.

ДНІПРО́ВСЬКО-ТЕ́ТЕРІВСЬКЕ ЗАПОВІ́ДНО-МИСЛИ́ВСЬКЕ ГОСПОДА́РСТВО — на Пн. Київської обл. УРСР. Засн. 1967 для комплексного ведення лісового і мисливського г-ва, збереження лісів, охорони та відтворення мисливських тварин. Площа 37,9 тис. га, в т. ч. лісовий масив — 21,2 тис. га (сосна, дуб, береза, осика, вільха чорна), водні угіддя (частина Київського водосховища та р. Тетерів) — 9,3 тис. га, охоронна зона — 74 тис. га. Багато боліт. Осн. мисливські звірі: лось, олень, косуля, лика свиня, заєць-русак; птахи — тетерук, кряква, чирок, лисуха. На тер. г-ва також водяться лисиця, єнотовидний собака, куниця, видра, тхір, білка, бобер та ін. Гніздяться рідкісні птахи — чорний лелека, орлан-білохвіст та ін. Акліматизовано ондатру. Для збільшення поголів'я мисливських тварин проводиться комплекс біотех. і мисливсько-госп. заходів, а також здійснюється відповідний догляд за лісовими ділянками, закладено дендропарк, у вольєрах розводять диких качок і зайця-русака.

І. Є. Літус.

ДНІПРОГЕ́С імені В. І. Леніна — найбільша гідроелектростанція *Дніпровського каскаду ГЕС*. Д. розташований на р. *Дніпрі*, в м. Запоріжжі. Збудований за планом ГОЕЛРО.

В машинному залі Дніпрогесу імені В. І. Леніна.

Будівництво почато 1927 за проектом І. Г. *Александрова*. Перший агрегат введено в дію 1932. В 1939 потужність станції досягла проектної — 560 тис. кВт. На той час Д. був найбільшою гідроелектростанцією в Європі. Всього за довоєнні роки Д. виробив понад 16 млрд. кВт · год електроенергії. Гідровузол Д. дав змогу затопити *Дніпрові пороги* й забезпечити безперешкодне судноплавство по середній і нижній течії Дніпра до Чорного м. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Д. був зруйнований. Відбудова почалась 1944; в березні 1947 став до ладу перший агрегат. У 1950 потужність гідроелектростанції досягла 650 тис. кВт. Осн. споруди гідровузла: будівля ГЕС, у якій розміщено 9 гідроагрегатів по 72 тис. кВт і одну турбіну потужністю 2,6 тис. кВт, щитова стінка, бетонна водозливна гребля, трикамерний судноплавний шлюз, розміщений на лівому березі Дніпра. ГЕС автоматизовано, обладнано телекеруючим, телевимірювальним й телесигналізаційним устаткуванням. Напірний фронт заг. довжиною 1200 м утворює Дніпровське водосховище. В 1969 почато будівництво Дніпрогесу-2 та однокамерного судноплавного шлюзу, розміщеного біля діючого трикамерного шлюзу. Поблизу греблі Д. на лівому березі збудовано нову будівлю ГЕС, у якій буде встановлено 8 гідроагрегатів потужністю 828 тис. кВт. За станом на кін. 1977 діяли 2 агрегати потужністю по 104,5 тис. кВт і 4 агрегати по 113,1 тис. кВт. Заг. потужність Д. становила 1312 тис. кВт; вироблено 4078 млн. кВт · год електроенергії (1950 — 2385 млн. кВт · год, 1970 — 4410 млн. кВт · год). Д. входить у Єдину енерг. систему Європ. частини СРСР. Д. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1939).

Літ.: Олексієнко І. Є. Дніпрогес імені В. І. Леніна. К., 1977.

М. А. Дубовець.

ДНІ́ПРО-ДВІ́НСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура (7 ст. до н. е.— 3—4 ст. н. е.) раннього *залізного віку*, пам'ятки якої поширені на території Верхнього Придніпров'я та середньої течії Зх. Двіни. Для Д.-д. к. характерні городища, що виникли на місці невеликих поселень. Найдавнішими житлами були довгі наземні будівлі стовпової конструкції, поділені на кілька приміщень. З 3—2 ст. до н. е., а в пн. районах — з перших століть н. е. переважаючими стали невеликі односімейні житла з відкритими вогнищами. Осн. заняття носіїв Д.-д. к.— підсічне землеробство, мисливство, рибальство, скотарство. Знахідки предметів кінського спорядження свідчать про використання коней для верхової їзди. Розвинуті були й залізодобувне та бронзоливарне ремесла.

Літ.: Третьяков П. Н., Шмидт Е. А. Древние городища Смоленщины. М.— Л., 1963.

Є. В. Максимов.

ДНІПРОДЗЕРЖИ́НСЬК (до 1936 — Кам'янське) — місто обл. підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР. Залізнична станція, річковий порт на правому березі Дніпра. 250 тис. ж. (1979). Вперше згадується в документах 1750 як село Кам'янське. В 1887—89 тут збудовано

Дніпродзержинськ. Пам'ятник «Прометей» на честь перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Архітектор О. Я. Сокол. 1923.

ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКА ГЕС

Дніпро-донецька культура.
Речі з пам'яток.
1, 2 — глиняні горщики: 3 — крем'яний ніж; 4 — крем'яний наконечник списка; 5 — орнаментоване денце горщика (2).

найбільший на той час у Росії металург. з-д. У січні, лютому, жовтні й грудні 1905 в Кам'янському відбулися страйки. В грудні 1905 було організовано бойову дружину (див. *Бойові дружини 1905—07*). Страйками керував створений у грудні бойовий страйковий к-т, який видавав «Бюллетень». У 1912 тут відбулися страйки протесту проти *Ленського розстрілу*, першотравневі демонстрації. Заводська с.-д. орг-ція мала зв'язок з Катеринославським к-том РСДРП, редакцією газ. «Правда», більшовицькою фракцією 4-ї Держ. думи та її депутатом Г. І. *Петровським*. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1917 Кам'янське — місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (22.VIII 1941 — 25.X 1943) в місті діяв підпільний міський к-т партії.

Д.— один з важливих індустріальних центрів УРСР, що розвинувся за роки Рад. влади. Провідні галузі пром-сті: металургійна, хім., маш.-буд., енергетична. Найбільші підприємства: *Дніпровський металургійний завод* ім. Ф. Е. Дзержинського, *Дніпродзержинський вагонобудівний завод* імені газети «Правда», *Дніпродзержинське виробниче об'єднання «Азот»*, *Дніпродзержинська ГЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Важливе значення має пром-сть буд. матеріалів (виробн. цементу, залізобетонних виробів, буд. деталей тощо). Швейна й меблева ф-ки, з-ди продтоварів, молочний тощо. В місті — *Дніпродзержинський індустріальний інститут* імені М. І. Арсеничева, 10 серед.спец. навч. закладів, 9 профес.-тех. уч-щ, 60 заг.-освітніх, 4 музичні й художня, 6 спортивних шкіл; 24 лік. заклади, у т. ч. 9 лікарень. 16 палаців культури і клубів, 5 кінотеатрів, 127 б-к, музей історії міста та ін. Пам'ятники: В. І. Леніну, Ф. Е. Дзержинському, «Прометей» та ін. В Д. народився, вчився і працював на Дніпровському металург. з-ді ім. Ф. Е. Дзержинського Л. І. Брежнєв. Д. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1970).

ДНІПРОДЗЕРЖИ́НСЬКА ГЕС імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — одна з гідроелектростанцій *Дніпровського каскаду ГЕС*. Розташована на Дніпрі поблизу м. Дніпродзержинська. Будівництво почато 1956. Перший агрегат введено в дію 1963, останній — 1964. Потужність ГЕС — 352 тис. кВт, виробн. електроенергії в серед. за водністю рік — 1,2 млрд. кВт год. Осн. споруди гідровузла: будівля ГЕС з 8 агрегатами потужністю по 44,0 тис. кВт, судноплавний однокамерний шлюз, водозливна залізобетонна гребля, лівобережна і правобережна земляні греблі та дамба обвалування долини р. Орелі. В 1977 ГЕС виробила 1247 млн. кВт год електроенергії. Д. ГЕС — одна з найефективніших на Дніпрі внаслідок використання зарегульованого *Кременчуцьким водосховищем* стоку Дніпра і сприятливих геол. умов (гранітна основа). Д. ГЕС входить у Єдину енергетичну систему Європейської частини СРСР.

Г. І. Молочек.

ДНІПРОДЗЕРЖИ́НСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «АЗО́Т» — виробниче об'єднання в галузі хім. пром-сті. Розташоване в м. Дніпродзержинську Дніпроп. обл. Утворене на базі Дніпродзержинського хім. комбінату, будівництво якого почато 1933. Першу продукцію — аміак — одержано 1938. Під час нім.-фашист. окупації з-д зазнав великих руйнувань, осн. устаткування було демонтовано й вивезено на схід країни. В 1946 завершено відбудову з-ду. За післявоєнні роки підприємство докорінно реконструйовано на новій тех. базі й значно розширено, освоєно ряд нових видів продукції. В 1965 з-д перетворено на комбінат. Введено в експлуатацію виробн. слабкої азотної к-ти під тиском (уперше в СРСР) з каталітичною очисткою від окислів азоту, гол. дослідно-пром. агрегат ударопіцного полістиролу великої одиничної потужності, цехи хлору й каустичної соди, хлорбензолу, сірчаної к-ти, фосгену та ін. Осн. продукція об'єднання: азотні добрива, аміак, слабка азотна к-та, етилбензол, хлорбензол, сірчана й соляна к-ти тощо. Всього тут виробляється продукція понад 50 найменувань. Обсяг виробн. продукції 1977 зріс проти 1970 на 47%. Підприємство оснащено найновішим устаткуванням, здійснено комплексну автоматизацію виробн. в багатьох цехах, впроваджується передова технологія.

Ю. І. Фенін

ДНІПРОДЗЕРЖИ́НСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище на Дніпрі, в межах Дніпроп., Кіровогр. і Полтав. областей УРСР. Утворилося в результаті спорудження 1964 греблі Дніпродзержинської ГЕС. Довж. 114 км, шир. до 8 км, глиб. 4,3 м. Пл. 567 км², об'єм 2,45 км³. Забезпечує тижневе й добове регулювання стоку Дніпра. Створення Д. в. значно поліпшило умови судноплавства, з водосховища здійснюється водопостачання населених пунктів і пром. об'єктів та *Дніпро—Донбас каналу*. Район відпочинку. На берегах Д. в. — міста Кременчук. Верхньодніпровськ.

ДНІПРОДЗЕРЖИ́НСЬКИЙ ВАГОНОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д імені газети «Правда» — підприємство залізничного машинобудування. Розташований у м. Дніпродзержинську Дніпроп. обл. Засн. 1926 як самостійне підприємство на базі вагонного відділення *Дніпровського металургійного заводу* імені Ф. Е. Дзержинського. В роки довоєнних п'ятирічок з-д докорінно реконструйовано на новій тех. базі й розширено. В 1940 виробляв чотиривісні вагони (вантажопідйомністю 60 т), шестивісні напіввагони (100 т), чотиривісні вагони-самоскиди (думпкари; 60—82 т). Під час Великої Вітчизн. війни устаткування з-ду було демонтовано й евакуйовано на схід країни, будівлі з-ду зазнали великих руйнувань. У травні 1944 відновлено серійне виробн. вагонів, а до 1948 був перевершений довоєнний рівень виробн. За післявоєнні роки з-д розширено, оснащено найновішим устаткуванням. Проведено великі роботи щодо вдосконалення технології виробн. Осн. продукція з-ду: платформи різних типів, напіввагони, вагони для перевезення сипких вантажів, нафтобітуму, гарячого агломерату й гарячого чавуну, коксу, окатишів, сажі та ін. Д. в. з.— єдине підприємство в СРСР по виробн. вагонів такого типу. Обсяг виробн. продукції з-ду 1977 зріс проти 1970 у 1,3 раза. В 1976 Д. в. з. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

М. І. Дураченко.

ДНІПРОДЗЕРЖИ́НСЬКИЙ ІНДУСТРІА́ЛЬНИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. І. Арсеничева — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1920 в м. Дніпродзержинську як політехнікум з правом підготовки інженерів. У 1930 політехнікум реорганізовано у вечірній металург. ін-т; з 1960 цей ін-т став металург. заводом-втузом, з 1967 — індустріальним ін-том. У Д. і. і. 6 факультетів (металургійний, технологічний, механічний, хіміко-технологічний, вечірній, загальнотехнічний), є підготовче відділення, аспірантура. Фонд бібліотеки налічує (1979) 400 тис. одиниць зберігання. Д. і. і. готує інженерів 14 спеціальностей. У ньому навчається (1979) бл. 5000 студентів, у т. ч. на денному відділенні — 2500. За час існування ін-ту тут підготовлено понад 10 тис. спеціалістів. Д. і. і. нагороджено (1970) орденом Трудового Червоного Прапора.

В. І. Логінов.

ДНІПРОДЗЕРЖИ́НСЬКИЙ РІЧКОВИ́Й ПОРТ. Розташований на правому березі Дніпра, в м. Дніпродзержинську Дніпроп. обл. Підпорядкований Головному управлінню річкового флоту при Раді Міністрів УРСР. Засн. 1878 як пристань Кам'янське, що використовувалася для обслуговування пасажирів, перевезень с.-г. продуктів, граніту, піску, пром. продукції Дніпровського металург. з-ду. Робітники пристані брали активну участь у революційних подіях 1917. За роки Рад. влади Д. р. п. докорінно реконструйовано; він перетворився на високомеханізоване підприємство, оснащене портальними і плавучими кранами, авто- і електронавантажувачами та ін. сучас. перевантажувальною технікою. Щороку тут переробляється бл. 4 млн. т

Дніпродзержинськ. Площа Ф. Е. Дзержинського

нар.-госп. вантажів (метал, мін. добрива, буд. матеріали та ін.). У 1977 вантажооборот порту становив 3,6 млн. т (1950 — 201 тис. т, 1970 — 1,8 млн. т). Рівень комплексної механізації вантажних робіт 1977 дорівнював 99,5%. Перевезення пасажирів здійснюються сучасними комфортабельними теплоходами. *О. Г. Ткаченко.*

ДНІПРО́ — ДОНБА́С КАНА́Л — канал, що споруджується (1979) для забезпечення водою Донбасу й м. Харкова. Траса каналу пройде територією Дніпроп., Харків. та Донец. областей. Проект передбачає будівництво каналу за дві черги. Перша черга — від *Дніпродзержинського водосховища* на Дніпрі по заплавах річок Орелі та Орельки до штучного Краснопавлівського водосховища і далі по рр. Бритаю та Береці до р. Сіверського Дінця (поблизу м. Ізюма), друга черга — в трубах від Краснопавлівського водосховища на каналі до м. Донецька. Будівництво першої черги почато 1969. Довж. її — 263 км, продуктивність — понад 120 м³/с, річна подача води бл. 3 млрд. м³. До гідротех. комплексу першої черги Д.—Д. к. входять 11 насосних станцій, 12 дюкерів і 13 акведуків та регулююче Краснопавлівське водосховище. Вода з Дніпродзержинського водосховища подається на вис. 65 м. Крім водопостачання, води Дніпра використовуватимуться й для зрошування 165 тис. га с.-г. угідь та рибоводного господарства.

К. С. Хилобоченко

ДНІ́ПРО-ДОНЕ́ЦЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура 2-ї пол. 5—3-го тис. до н. е., пам'ятки якої поширені на Лівобережній Україні, в Придніпров'ї й на Пд. Білорусії. Поселення носіїв Д.-д. к. були розташовані по берегах річок. Посуд — гостро- і плоскодонний, оздоблений гребінцевим, накольчастим і прокресленим орнаментом. Знаряддя праці — макро- і мікролітичних типів (сокири, трапеції, пластини). Знайдено й шліфовані кам'яні сокири та кістяні вироби (гарпуни). Для Д.-д. к. характерні великі родові могильники. В похованнях пізньонеолітичних могильників виявлено численні знаряддя праці й прикраси, деякі з них — мідні й золоті. Пізні пам'ятки Д.-д. к. в Надпоріжжі та Приазов'ї датуються енеолітичним часом. На тер. України з пам'ятник Д.-д. к. досліджено *Собачки, Василівські могильники, Вовнизькі могильники і поселення, Маріупольський могильник* та інші. *Літ.:* Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. К., 1968. *Д. Я. Телегін.*

ДНІ́ПРОДЗЕРЖИ́НСЬК (до 1936 — Кам'янське) — місто обласного підпорядкування, центр Дніпродзержинської області УРСР. Розташований на обох берегах Дніпра, в місці впадіння р. Орелі. Залізнична станція Кам'янське-Дніпровське. 251 тис. ж. (1979). Поділяється на 4 міських райони. Засн. 1736 як фортеця Кам'янська Січ. З 1775 — с. Кам'янське. З 1796 — повітове м. Катеринославського намісництва. З 1802 — у Катеринославській губернії. Розвиток міста почався з 80-х рр. 19 ст., особливо з побудовою Катерининської (тепер Придніпровської) з-ці (1884), що з'єднала Донбас з Криворіжжям і чорноморськими портами. З перетворенням Катеринослава на один з найбільших індустріальних центрів України посилився революц. робітн. рух. У 1890 в місті виник перший марксистський гурток, 1893—94 — перша с.-д. орг-ція. У квітні 1895 відбулася перша маївка. В 1897 за участю І. В. *Бабушкіна* створено *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»* [з 1898 — К-т РСДРП; див. *Катеринославська організація РСДРП(б)*]. У 1903 Катеринослав охопила хвиля страйків (див. *Загальний страйк на Півдні Росії 1903*). Великого розмаху набула революц. боротьба в місті під час революції 1905—07 (див. *Катеринославський загальнополітичний страйк 1905*). В кінці жовтня 1905 створено Раду робітн. депутатів, у грудні — *Катеринославський бойовий страйковий комітет*, до складу якого входив Г. І. *Петровський*. Після Лютневої революції, у березні 1917, обрано Раду робітн. депутатів. 5(18). III 1917 на конференції більшовиків Катеринослава і Донбасу обрано Катеринослав. к-т РСДРП. 29.XII 1917 (11.I 1918) в місті встановлено Рад. владу. З 1932 Д.— обл. центр. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (25.VIII 1941 — 25.X 1943) у місті діяли підпільні обласний, міський і районні к-ти партії, комсомольсько-молодіжна та ін. патріотичні групи. Д. нагороджений орденом Леніна (1976).

Сучасний Д.— значний індустріальний центр України. Розвиток

пром-сті міста базується в осн. на електроенергії потужної Придніпровської ДРЕС, на заліз. руді Криворіжжя, нікопольському марганці, вугіллі Донбасу, газі Шебелинки, а також на продукції навколишніх с.-г. районів. Провідна роль у пром-сті міста належить чорній металургії (з-ди: *Дніпропетровський металургійний завод* імені Г. І. Петровського, металургійний ім. Комінтерну, *Дніпропетровський трубопрокатний завод* імені В. І. Леніна, *Нижньодніпровський трубопрокатний завод* імені К. Лібкнехта). Прискореними темпами розвивається одна з провідних галузей пром-сті — машинобудування, яке представлене *Дніпропетровським заводом металургійного устаткування, Дніпропетровським комбайновим заводом* імені К. Є. Ворошилова, *Дніпропетровським виробничим об'єднанням по випуску важких пресів* та *Дніпропетровським виробничим об'єднанням важкого паперобудівного машинобудування* імені Артема, з-дами верстатобудівним, електровозобудівним, Нижньодніпровським вагоноремонтним ім. С. М. Кірова, «Світлофор» (виробляє засоби сигналізації для залізничного транспорту, метрополітенів тощо). Значного розвитку набули хім. пром-сть (*Дніпропетровський шинний завод. Дніпропетровський лакофарбовий завод*, з-д хім. виробів) та виробн. буд. матеріалів (*Дніпропетровський завод металоконструкцій* імені І. В. Бабушкіна, металоконструкцій № 2 та стіно-

Дніпропетровськ. Набережна Дніпра в районі житлового масиву «Сонячний».

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ

Дніпропетровськ. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові. 1956. Скульптор І. С. Зноба, архітектор Л. Р. Витвицький.

вих матеріалів з-ди, виробниче об'єднання «Дніпроважбудіндустрія», заводобуд. комбінат).

Є ряд підприємств деревообр. промисловості (меблевий комбінат та ін.). Харч. галузь представлена міським молочним заводом № 2, молочним з-дом № 1, м'ясним і харчових концентратів комбінатами, об'єднанням олійно-жирової пром-сті.

Серед галузей легкої пром-сті найбільше значення мають швейна, трикотажна, взут. (виробниче експериментальне трикотажне об'єднання «Дніпрянка», виробничі швейні об'єднання ім. В. Володарського, «Дніпро», «Славутич», виробниче об'єднання взут. підприємств). Д.— значний вузол залізничних (8 залізничних станцій), автомоб., водних (механізований річковий порт) шляхів та авіаліній. У Д.— 167 загальноосв. шкіл (139 тис. учнів: 1978), 30 серед. спец. навч. закладів (39,6 тис. учнів), 20 профес.-тех. уч-щ (14 тис. учнів), 8 вузів і ф-т Київ. ін-ту фізичної культури (56 тис. студентів). Вузи: *Дніпропетровський університет* імені 300-річчя возз'єднання України з Росією, гірничий, інженерно-будівельний, інженерів залізничного транспорту, медичний, металургійний, сільськогосподарський, хіміко-технологічний інститути (див. окремі ст.). В місті працює *Дніпропетровський науковий центр* АН УРСР, *Чорної металургії інститут, Трубної промисловості всесоюзний науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут*, н.-д. ін-т автоматизації чорної металургії. Всесоюзний н.-д. ін-т кукурудзи та ін. У місті — 473 бібліотеки (фонд — 21,6 млн. одиниць зберігання), 56 клубних закладів, 15 кінотеатрів, 5 театрів (*Дніпропетровський театр опери та балету, Дніпропетровський український музично-драматичний театр* імені Т. Г Шевченка, *Дніпропетровський російський драматичний театр* імені О. М. Горького. театр юного глядача і театр ляльок), філармонія, 2 державні музеї — *Дніпропетровський історичний музей* імені академіка Д. І. Яворницького та *Дніпропетровський художній музей* — і 10 народних музеїв. Позашкільні заклади: палац і будинки піонерів, станції юних натуралістів і юних техніків, дитячі спортивні школи. Працюють вид-ва «*Промінь*» і «Зоря», виходять газ. «*Зоря*», «*Днепровская правда*», «Днепр вечерний», «Прапор юності». Обл. радіомовлення і телебачення.

Архіт. пам'ятки Д.: палац Потьомкіна (тепер Палац студентів ім. Ю. О. Гагаріна, 1787—89, арх. І. Старов). ф-ка сукон і шовку (тепер хлібозавод № 1, 1794—98, арх. Ф. Волков), Преображенський собор (1830—35, арх. А. Захаров), Міська Дума (тепер Міська Рада, 1900—01, арх. Д. Скоробагатов), хім. корпус гірничого ін-ту (1900, арх. О. Бекетов) та ін. За рад. часу реконструйовано площі, створено нові житл. р-ни (Вузівський, 1959—65; Новомосковський, 1961—66; Мандриківської набережної, 1970—73, та ін.), споруджено нові громад. будівлі (Палац культури металістів, 1926—30; рос. драм. театр ім. М. Горького, 1941, арх. О. Красносельський; ун-т, 1936, арх. О. Красносельський і В. Самодрига; готель «Дніпропетровськ», 1969, арх. В. Зуєв та ін.), оперний театр (1974, арх. Б. Жежерін). Парк культури і відпочинку ім. Т. Г. Шевченка з пам'ятником Т. Г. Шевченку (1956, скульптор І. Зноба, арх. Л. Витвицький). Пам'ятники: В. І. Леніну (1957, скульптори М. Вронський, О. Олійник, арх. О. Сидоренко), О. С. Пушкіну (1901, скульптор І. Гінцбург), студентам-героям (1968,скульптори О. Ситник, К. Чеканьов, В. Щедрова, арх. В. Нескоромний), Г. І. Петровському (1976, скульптор К. Чеканьов, архітектор В. Сотников), Монумент Вічної Слави (1967, скульптори В. Агібалов, М. Овсянкін, архітектор О. Максименко та ін.).

В 1820 в Катеринославі перебував О. С. Пушкін. У різний час тут жили і працювали укр. письменник-етнограф І. І. *Манжура* та історик і археолог Д. І. *Яворницький*. У населених пунктах, що ввійшли в межі сучас. Д., народилися парт. і рад. держ. діячі О. Ф. *Ватченко* (в с. Єлизавето-Кам'янці) і І. П. *Казанець* (у с. Лоцмано-Кам'янці). Уродженцями Д. також є: академіки АН СРСР і АН УРСР В. О. *Каргін*, П. П. *Ширшов*, О. І. *Бродський*, В. М. *Корецький*, В. А. *Ройтер*; двічі Герої Рад. Союзу А. Я. *Брандис* і О. Ф. *Федоров*, Герой Рад. Союзу О. М. *Матросов*, нар. художники СРСР В. З. *Бородай*, Є. В *Вучетич*, В Г. *Пузирков*, нар. худ. УРСР А. Й. *Страхов*, нар. артисти СРСР О. Д. *Дикий*, В. Я. *Станицин*, А. Я. *Штогаренко*, нар. артист УРСР Д. О. *Дударєв*, рад. поети М. А. *Свєтлов*, Ю. В Корецький, учасник боротьби за владу Рад Г. І. *Чудновський*.

Літ.: Мартиненко Г. А. Дніпропетровськ. К., 1966; Бріккер Б. Я. [та ін.]. Вулиці й площі Дніпропетровська. Дніпропетровськ, 1967; Ватченко А. Ф., Шевченко Г. И. Днепропетровск. Путеводитель-справочник. Днепропетровск, 1976; Днепропетровску 200 лет. 1776—1976. Сборник документов и материалов. К., 1976

М. Ф. Бабенко (культура).

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена 1932. Перші марксистські гуртки виникли в Катеринослав. губ. наприкінці 19 ст. В 1897 під впливом петерб. «Союзу боротьби за визволення робітн. класу» марксистські гуртки Катеринослава об'єдналися в *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1902—03 орг-ції РСДРП виникли в Кам'янському, Кривому Розі, Довгинцевому, Павлограді. В створенні с.-д. орг-цій на Катеринославщині, в розгортанні їхньої діяльності велику роль відіграли І. В. *Бабушкін*, І. Х. *Лалаянц*, М. Г. *Цхакая*, Г. І. *Петровський*, В. А. *Шелгунов* та ін. В 1898 представник катериносл. «Союзу боротьби» брав участь у роботі I з'їзду РСДРП. Після з'їзду «Союз» було реорганізовано в Катериносл. к-т РСДРП. На II з'їзді РСДРП (1903) делегати від Катериносл. с.-д. орг-ції підтримували В. І. Леніна. Більшовицькі орг-ції Катеринославщини, що виникли після II з'їзду РСДРП, міцніли і гартувались у битвах проти самодержавства і капіталізму. В 1903 Катериносл. к-т РСДРП керував заг. страйком робітників Катеринослава (див. *Загальний страйк на Півдні Росії 1903*). В період революції 1905—07 в Катеринославі в жовтні 1905 виникла Рада робітн. депутатів — одна з перших на Україні, а в грудні — *Катеринославський бойовий страйковий комітет*, до складу яких входили Г. І. Петровський, А. Я. Булигін та ін. більшовики. З ініціативи більшовиків відбувся *Катеринославський загальнополітичний страйк 1905*. В роки реакції більшовицькі орг-ції були значно ослаблені безперервними арештами. Після Лютн. революції 1917 *Катеринославська організація РСДРП(б)* налічувала бл. 400 чол. На час *Шостого з'їзду РСДРП(б)* в її лавах було вже 3500 чол. Тоді на Катеринославщині працювали видатні парт. діячі Г. І. Петровський, С. І. *Гопнер*, Е. Й. *Квірінг* та ін. Більшовицькі орг-ції Катеринославщини, керуючись вказівками ЦК РСДРП(б), В. І. Леніна, підняли трудящих на боротьбу за перемогу Великої Жовтн. соціалістичної революції. 5(18).III 1917 в Катеринославі відбулася перша легальна парт. конференція. З 4(17).IV 1917 почала виходити більшовицька газ. «*Звезда*». Внаслідок перемоги керованого більшовицьким ревкомом *Катеринославського збройного повстання 1917* в місті 29.XII 1917 (11.I 1918) було встановлено Рад. владу [в Кривому Розі — 10(23).I 1918]. В період австро-нім. окупації 1918 підпільні парт. орг-ції Катеринославщини, очолювані створеним влітку 1918 підпільним Донецько-Криворізьким обл. к-том партії, розгорнули діяльність по мобілізації трудящих на боротьбу проти окупантів та бурж.-націоналістичної контрреволюції. Парт. орг-ція Катеринославщини відіграла значну роль у створенні Комуністичної партії (більшовиків) України. На *Першому з'їзді КП(б) України* (1918) від Катериносл. орг-ції було 29 делегатів. Виконуючи рішення з'їзду, Катериносл. губком партії в умовах жорстокого терору налагодив тісні зв'язки з повітами, створював ревкоми, партизан. загони. 16—18.IV 1919 відбулася перша губ. парт. конференція. Навесні 1919 комуністи краю очолили збройну боротьбу трудящих проти *григор'євщини*, влітку — восени 1919 розгорнули повстансько-партизан. рух у денікінському тилу (див. *Денікінщина*), в 1920 організували трудящих Катеринославщини на розгром *врангелівщини* й *махновщини*. Після громадян. війни Катериносл. парт. орг-ція провела велику роботу по відбудові нар. г-ва губернії. На кінець 1925 парт. орг-ція добилася значних успіхів у відбудові пром-сті, с. г. і транспорту і приступила, долаючи величезні труднощі й запеклий опір залишків екс-

До ст. **Гриби**. Плодові тіла грибів та спори. **1.** Трюфель їстівний. **2.** Зморшок їстівний. **3.** Строчок звичайний. **4.** Підосичник. **5.** Білий гриб. **6.** Гірчак. **7.** Підберезовик. **8.** Польський гриб. **9.** Маслюк звичайний. **10.** Моховик жовто-бурий. **11.** Дубовик, синяк. **12.** Чортів гриб. **13.** Лисичка. **14.** Лисичка несправжня. **15.** Рижик червоний. **16.** Вовнянка. **17.** Хрящ-молочник справжній. **18.** Хрящ-молочник перцевий. **19.** Хрящ-молочник неїстівний (**15–19** — кружечками показано колір молочного соку — латексу, що витікає при розрізі).

До ст. **Гриби.** Плодові тіла грибів та спори. **1.** Сироїжка блювотна. **2.** Сироїжка зелена велика. **3.** Сироїжка їстівна **4.** Сироїжка буріюча, або запашна. **5.** Сироїжка луската, товстуха. **6.** Валуй. **7.** Гнойовик білий **8.** Опеньок справжній, опеньок осінній. **9.** Опеньок сірчано-жовтий (отруйний) **10.** Глива рясна, плеврот черепичастий. **11.** Свинушка. **12.** Зеленушка. **13.** Мухомор пантерний. **14.** Бліда поганка, мухомор зелений. **15.** Мухомор червоний. **16.** Печериця степова **17.** Печериця садова, печериця двоспорова. **18.** Печериця польова **19.** Печериця отруйна. **20.** Порхавка їстівна, дощовик їстівний. **21.** Порхавка отруйна, дощовик несправжній. **22.** Порхавка гігантська, дощовик гігантський.

плуататорських класів, борючись проти різних антипарт. угруповань, до розв'язання завдань соціалістичної індустріалізації. Парт. орг-ція постійно дбала про зростання своїх лав. Під час *ленінського призову в партію* на Катеринославщині до парт. лав було прийнято 2980 чол. У 1923 (у зв'язку з адм.-тер. реформою) на тер. сучас. Дніпроп. області було створено Катеринославську, Павлоградську й Криворізьку окружні парт. орг-ції. Влітку 1925 парт. орг-ції губернії об'єднували 14 400 комуністів. У 1925 губернію було ліквідовано. В 1926 Катеринослав. округ об'єднали з Павлоградським і назвали Дніпропетровським. У 1930 окружкоми ліквідовано, а райкоми партії підпорядковано ЦК КП(б)У. В 1932 зі створенням Дніпроп. області оформилась Д. о. п. о. За роки довоєнних п'ятирічок трудящі Дніпропетровщини, керовані обл. парт. орг-цією, внесли гідний вклад у справу побудови соціалізму в нашій країні. Достроково було виконано плани першої та другої п'ятирічок. До ладу стали нові з-ди, доменні й мартенівські печі, прокатні стани, залізорудні шахти та ін. підприємства. На кінець 1934 в області завершено колективізацію с. г. Значно зросли матеріальний добробут і культур. рівень трудящих. Напередодні Великої Вітчизн. війни обл. парт. орг-ція налічувала 55 188 комуністів. В перші дні війни понад 14 тис. комуністів пішло в армію. На окупованій фашистами території області діяв підпільний обком КП(б)У в складі М. І. *Сташкова*, Д. Г. *Садовниченка* і Д. С. Ситника. Обком створив розгалужену мережу підпільних парт. і комсомольських орг-цій, партизан. загонів і диверсійних груп, у тому числі 7 підпільних міськкомів і 29 підпільних райкомів партії. В березні 1944 Дніпроп. обл. було повністю визволено від нім.-фашист. окупантів. На 1.IV 1944 обл. парт. орг-ція налічувала 6015 комуністів Вона провела велику роботу по мобілізації трудящих на відбудову і дальший розвиток нар. г-ва За роки четвертої п'ятирічки пром-сть області було відбудовано і розширено на новій тех. базі. Почали давати продукцію металургійні з-ди імені Г. І. Петровського, імені В. І. Леніна, Нікопольський Південнотрубний та ін., шахти і рудники Криворізького залізорудного й Нікопольського марганцевого басейнів. Відновлене с. г. набуло дальшого розвитку. В післявоєнний період трудящі області досягли значних успіхів у розвитку всіх галузей нар. г-ва. Успішному виконанню народногосп. планів активно сприяє традиційне соцзмагання трудящих області з трудящими ін. областей УРСР та братніх республік. На 1.I 1979 обл. парт. орг-ція складається з 9 міських і 37 районних парт. орг-цій і налічує в своїх рядах 235 758 членів і кандидатів у члени КПРС. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, вона спрямовує зусилля трудящих на успішне виконання завдань комуністичного будівництва, всемірне впровадження в усі галузі нар. г-ва досягнень наук.-тех. прогресу, підвищення ефективності суспільного виробництва, дальше зростання продуктивності праці, зниження собівартості й поліпшення якості продукції. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох видатних людей, передовиків і новаторів, що йдуть на чолі змагання за підвищення ефективності і якості роботи. Понад 300 з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а 3 це звання присвоєно двічі. Велику роботу проводить обл. парт. орг-ція по вихованню трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, відданості Комуністичній партії, зміцнення дружби народів СРСР, по пропаганді рад. способу життя.

В різний час обл. парт. орг-цію очолювали Л. І. *Брежнєв*, О. Ф. *Ватченко*, А. І. *Гайовий*, А. П. *Кириленко*, Д. С. *Коротченко*, М. М. *Хатаєвич*, В. І. *Чернявський*, В. В. *Щербицький* та ін. За час існування Д. о. п. о. відбулося 23 обл. парт. конференції. Вірним помічником парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція, яка налічує в своїх рядах 490 205 членів ВЛКСМ (на 1.I 1979). За активну участь у будівництві великих підприємств гірничорудної і металург. пром-сті Криворізьку міську комсомольську орг-цію нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Органами Д. о. п. о. є газети «*Зоря*» і «*Днепровская правда*». Про розвиток економіки й культури області див. також ст. *Дніпропетровська область*.

Літ.: Брежнєв Л. І. Відродження. К., 1978; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. К., 1977; Варгатюк П. Л. Партії великої звитяги. Дніпропетровськ. 1970.

Є. В. Качаловський.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 27.II 1932. Розташована в пд. частині республіки, в басейні середньої й нижньої течії Дніпра. Поділяється на 20 районів, 220 сільрад, має 18 міст, 54 с-ща міськ. типу. Область 1958 й 1970 нагороджено орденами Леніна.

Карти див. на окремому аркуші, с. 352—353.

Природа. Поверхня Д. о. в основному рівнинна. На Зх.— *Придніпровська височина* (вис. в межах області до 192 м), сх. частина зайнята *Придніпровською низовиною*, на Пд. Сх.— відроги Приазовської височини (вис. до 211 м). Д. о. — одна з найбагатших на Україні за різноманітністю і пром. запасами корисних копалин. На тер. області є залізна руда (*Криворізький залізорудний басейн*, який забезпечує рудою чорну металургію пром. Придніпров'я й Донбасу), марганцева руда (*Нікопольський марганцевий басейн*), титан, рутилільменітові руди, цирконій, нікель, боксити, кам'яне (*Західний Донбас*) і буре вугілля, мінеральні буд. матеріали (граніт, каолін, вапняки, доломіти, вогнетривкі глини). Відкрито поклади нафти і газу. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від —4,4° на Пд. Зх. до —6,4° на Пн. Сх., липня відповідно +23,5° та +22°. Річна кількість опадів 450—490 мм на Пн. й 400—430 мм — на Пд. Влітку часто бувають зливи. Сх. й пд.-сх. вітри інколи спричинюють посуху. Гол. водна артерія Д. о.— *Дніпро*, осн. його притоки: *Оріль* і *Самара з Вовчою* (ліві), *Мокра Сура*, *Базавлук*, *Інгулець* (праві). В межах

Краєвид у Верхньодніпровському районі.

області — частини *Дніпродзержинського водосховища*, *Каховського водосховища* та *Дніпровського водосховища*. Багато невеликих водосховищ і ставків. Для постачання питної й тех. води пром. районові Криворіжжя споруджено *Дніпро—Кривий Ріг канал*, тер. області проходить траса *Дніпро — Донбас каналу*. Грунти — звичайні та південні чорноземи, темно-каштанові, по долинах річок — чорноземно-лучні, дерново-лучні та піщані. Грунтово-кліматичні умови Д. о. сприятливі для вирощування різних с.-г. культур. Область лежить у степовій зоні. Степи розорані, зайняті с.-г. угіддями. Ліси та полезахисні смуги (дуб, осика, береза, клен, в'яз, біла акація) вкривають 2,7% тер. області, переважно по долинах річок. У пониззі Самари — найпівденніший у рівнинній частині УРСР сосновий

Дніпропетровськ. Загальний вид частини міста.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа —31,9 тис. км²

Населення — 3640 тис. чол. (1979, перепис)

Центр — м. Дніпропетровськ

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1978,%)

Парк основних сільськогосподарських машин (тис. шт.)

	1965	1977
Трактори (фіз. одиниць)	14.0	20.1
Зернозбиральні комбайни	3,1	4,2
Електродвигуни	31,7	151,9

бір. На території Д. о. трапляються козуля, дика свиня, вовк, лисиця, заєць, ховрахи, хом'яки; з птахів — перепілка, сіра куріпка, жайворонок, кібчик, яструби, дикі качки, кулики та ін.; плазуни — степова гадюка, вужі, ящірки та ін. У річках і озерах водяться лящ, судак, сом та ін. риба. В межах Д. о.— 11 держ. заказників (Булахівський лиман, Балка Бандурка, Волошанська Дача, Грабівський, Велика Западня, Кільченський, Обухівські плавні, Комісарівський, Грушуватський, Дібровський, Яцеве).

Населення. Осн. нас.— українці (74,5%, 1970, перепис), живуть також росіяни, євреї, білоруси та ін. Пересічна густота нас.— 114 чол. на 1 км² (1979). Найгустіше заселені райони вздовж Дніпра і райони Криворізького басейну. Міське нас. становить 80%. Найбільші міста: *Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Нікополь, Павлоград.*

Народне господарство. У 80-х рр. 19 ст. на тер. сучасної Д. о. почалися пром. розробки заліз. руд, наприкінці 90-х рр. відкрито перші марганцеві копальні. На базі цієї сировини і донецького вугілля виникла гірничорудна й металург. пром-сть, підприємства якої належали іноз. (в основному франц. та бельг.) капіталістам і рос. акц. т-вам. Але гол. галуззю г-ва залишалося землеробство. За роки Рад. влади Дніпропетровщина перетворилась на розвинуту індустр.-агр. область.

П р о м и с л о в і с т ь. Сучас. пром. комплекс Д. о. включає залізорудну й марганцеворудну пром-сть і чорну металургію, за розвитком яких область посідає провідне місце в СРСР, а також енергетичну, маш.-буд., хім. і харч. галузі та виробн. буд. матеріалів. У заг. обсязі валової продукції пром. виробництва 1977 питома вага чорної металургії становила 46,7%, маш.-буд. і металообр.— 19,6%, харч.— 10,8%, хім. і нафтохім.— 7,0%, легкої — 5,4%, буд. матеріалів пром-сті — 3,2%. За роки соціалістич. будівництва, особливо в післявоєнний період, в області створено потужну енерг. базу. Діють *Криворізька ДРЕС-2,* Придніпровська, Дніпродзержинська та ін. ДРЕС, *Дніпродзержинська ГЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, які входять до єдиної енерг. системи Європ. частини СРСР. Спеціалізацію області визначає насамперед чорна металургія. Вона представлена 31 підприємством і об'єднанням, найбільшими серед яких є *Дніпропетровський металургійний завод* імені Г. І. Петровського, *Дніпровський металургійний завод* імені Ф. Е. Дзержинського, *Криворізький металургійний завод* імені В. І. Леніна та ін. В області — 4 трубопрокатні з-ди: *Дніпропетровський трубопрокатний завод* імені В. І. Леніна, *Нижньодніпровський трубопрокатний завод* імені К. Лібкнехта, Нікопольський південнотрубний, *Новомосковський*

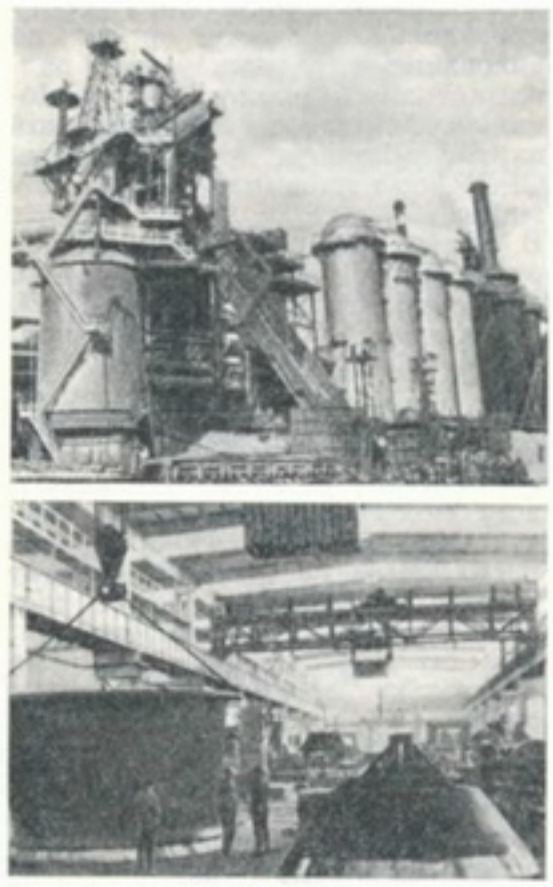

Доменні печі Дніпропетровського металургійного заводу імені Г. І. Петровського. На Дніпропетровському заводі металургійного устаткування.

трубний завод імені 50-річчя Радянської України. Значного розвитку набула гірничорудна пром-сть. Видобування заліз. руди зосереджено в Криворізькому залізорудному бас. (5 гірничозбагачувальних комбінатів у районі м. Кривого Рога — Південний, Північний, Новокриворізький, Центральний та Інгулецький), марганцевої руди — в районі міст Марганця та Орджонікідзе; поліметалевих руд — у районі м. Верхньодніпровська. На місц. металург. базі створено металомістке машинобудування. Найбільші підприємства: *Дніпропетровський завод металургійного устаткування, Дніпропетровський комбайновий завод* імені К. Є. Ворошилова, *Дніпропетровське виробниче об'єднання по випуску важких пресів, Дніпропетровське виробниче об'єднання важкого папероробного машинобудування* імені Артема, *криворізький завод гірничого устаткування «Комуніст»,* Нікопольський завод будівельних машин, *Дніпродзержинський вагонобудівний завод* імені газети «Правда».

Розвинуті також комунальне, буд., хім. машинобудування, верстатобуд., електротех. та ін. галузі машинобудування. Розвивається коксохім. (з-ди у Кривому Розі, Дніпродзержинську, Дніпропетровську) та хім. (*Дніпропетровський шинний завод, дніпродзержинське виробниче об'єднання «Азот», Дніпропетровський лакофарбовий завод* та ін.) промисловість.

Значний обсяг капітального буд-ва зумовив швидкі темпи зростання виробн. буд. матеріалів (*Дніпропетровський завод металоконструкцій* імені І. В. Бабушкіна, Криворізький та Дніпродзержинський цем. з-ди тощо). В Дніпропетровську працює одна з найбільших на Україні паперова ф-ка, а також Дніпропетровський меблевий комбінат. Значне місце в пром. виробництві області належить харч. пром-сті, зокрема борошномельній, олійно-жировій, макаронній, м'ясній, молочній, пивоварній (*Верхньодніпровський крохмалепатоковий комбінат,* дніпропетровські пивоварний комбінат «Дніпро», комбінат харч. концентратів, м'ясокомбінат, Губиниський цукр. з-д, Дніпропетровський міський молочний завод № 2 та ін.). Підприємства легкої пром-сті випускають верхній трикотаж (Дніпропетровськ), шкіряне взуття (Кривий Ріг), швейні вироби тощо. В межах Д. о. виділяють 3 великі пром. вузли: Дніпропетровсько-Дніпродзержинський (металургія, машинобудування, хім. і харч. пром-сть, виробн. буд. матеріалів), Криворізький (залізорудна, металург., маш.-буд., буд. матеріалів пром-сть) та Нікопольський (марганцеворудна пром-сть, машинобудування, виробн. буд. матеріалів). Формується Павлоградський пром. вузол (машинобудування, вугільна пром-сть).

С і л ь с ь к е г о с п о д а р с т в о. Д. о. є важливим районом високотоварного зернового г-ва і м'ясомол. тваринництва. Крім того, широкого розвитку набуло тут вирощування тех. культур і садівництво. Навколо пром. центрів створено овоче-молочні г-ва приміського типу. На кін. 1977 в Д. о. було

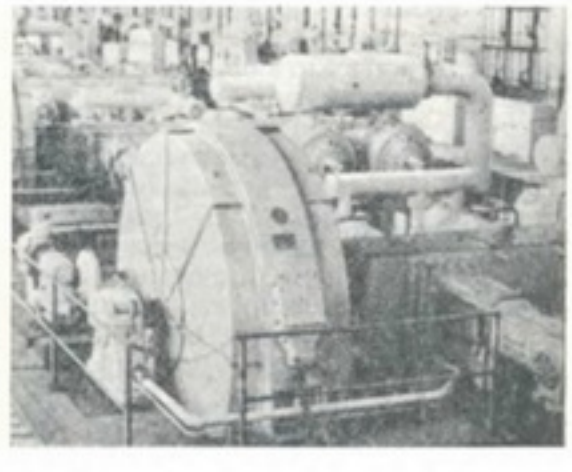

Кар'єр Північного гірничо-збагачувального комбінату імені Комсомолу України. Кривий Ріг. Нижньодніпровський залізничний вузол. Дніпропетровськ. Технологічна лінія по виробництву аміаку дніпродзержинського виробничого об'єднання «Азот».

278 колгоспів, 109 радгоспів, 32 об'єднання райсільгосптехніки та їхні виробничі відділення. Рік у рік зростає тех. оснащеність та енергоозброєність с.-г. виробн. області (див. таблицю).

В області високий рівень с.-г. освоєння земель: з 2769,4 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, с.-г. угіддя займають 2536,7 тис. га, з них орні землі — 2171,7 тис. га, сіножаті й пасовища — 307,7 тис. га (1977).

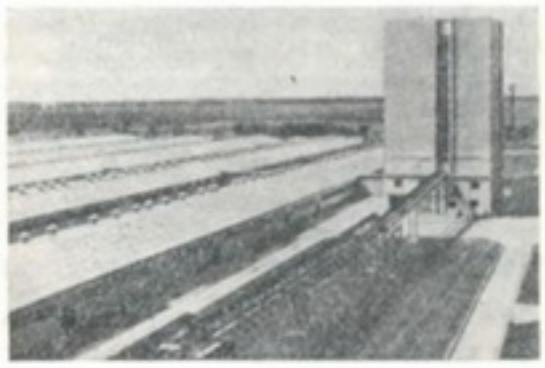

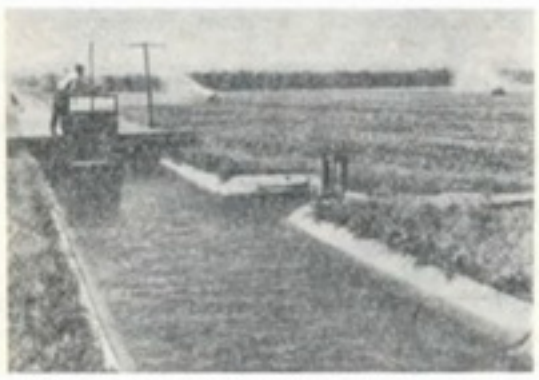

Тваринницька ферма радгоспу «Апостолівський». Збирання зернових у колгоспі імені В. І. Чапаєва Солонянського району. Фрунзенська зрошувальна система.

Водами Каховського й Дніпродзержинського водосховищ і каналу Дніпро — Кривий Ріг зрошується 199,7 тис. га (1977). Провідні культури: зернові — озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза на зерно, просо, гречка; технічні — соняшник, південні коноплі, соя; кормові — однорічні та багаторічні трави, кукурудза на силос і зелений корм, кормові коренеплоди тощо. Розвивається садівництво (яблуні, груші, вишні, абрикоси та ін.). Площа плодоягідних насаджень 1978 становила 58,4 тис. га, у т. ч. в плодоносному віці — 49,3 тис. га. Важливе місце в с.-г. виробн. посідає тваринництво (м'ясо-мол. напряму скотарство, свинарство, а також птахівництво, бджільництво, шовківництво і рибництво). Кормовою базою для нього є продукція комбікормової промсті (1978 — 14 міжгосп. підприємств і об'єднань по виробн. кормів), вирощування кормових культур. На Пн. і Пн. Сх. області переважають молочно-м'ясне скотарство, свинарство; в центр. частині, в основному в приміських зонах Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Нікополя, Верхньодніпровська — молочне скотарство; на Пд., Пд. Зх. і Пд. Сх.— молочно-м'ясне скотарство, свинарство і птахівництво. Осн. породи: великої рогатої худоби — червона степова; свиней — велика біла і укр. степова біла; овець — сокільська, асканійська тонкорунна. В 1978 в Д. о. діяло 11 міжгосп. підприємств і об'єднань по виробн. м'яса, 7 — по виробн. продукції птахівництва, 5 — рибомеліоративних.

Транспорт. Осн. вид транспорту — залізничний. Довжина з-ць заг. користування 1977 становила 1,6 тис. км. Осн. значення мають з-ці, що з'єднують Донецький і Криворізький басейни (Кривий Ріг — П'ятихатки — Дніпропетровськ — Красноармійськ, Долинська — Кривий Ріг — Нікополь — — Запоріжжя — Пологи — Волноваха і далі на Донбас), а також лінії Харків — Дніпропетровськ— Нікополь — Херсон, Харків —Синельникове — Мелітополь — Джанкой, Кривий Ріг — Цвіткове — Фастів. Залізничні вузли: Дніпропетровськ, Верхівцеве, Кривий Ріг, Синельникове, П'ятихатки, Чаплине. Автошляхів — 7,8 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 6,6 тис. км (1977). Судноплавство по Дніпру; річкові порти: Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Нікополь. Аеропорт — у Дніпропетровську. Територією області прокладено газопроводи: Шебелинка — Дніпропетровськ — Кривий Ріг — Одеса (відгалуження на Запоріжжя) і Перещепине — Дніпропетровськ, Кременчук — Кривий Ріг — Кіровоград.

Будівництво. В Д. о. проводиться інтенсивне пром. будівництво. Діють 323 держ. і кооп. первинні підрядні буд. і монтажні орг-ції та 42 міжгосп. буд. орг-ції. Капітальні вкладення в нар. г-во (в порівнянних цінах) за 1946—77 становили 28 502 млн. крб., у т. ч. 1977—1788 млн. крб. Широко розгорнуто житл. буд-во. Протягом 1946—77 держ., кооп. підприємствами та орг-ціями, колгоспами й населенням введено в дію житл. будинки площею 39 999 тис. м², у т. ч. 1694 тис. м² 1977.

Торгівля й побутове обслуговування. В Д. о. 1977 діяло 12 457 підприємств роздрібної торгівлі та громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1977 зріс проти 1970 в 1,4 раза. В області налічувалося 3274 підприємства побутового обслуговування, в т. ч. 591 — у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг на душу населення 1977 зріс проти 1970 в 1,9 раза, в т. ч. в сільс. місцевості — у 2,9 раза.

Палац студентів імені Ю. О. Гагаріна в Дніпропетровську (колишній палац Г. О. Потьомкіна, 1787—89, архітектор І. Є. Старов; реконструкція 1952, архітектори А. В. Баранський і С. П. Глушков).

Охорона здоров'я. В Д. о. 1977 було 45,7 тис. лікарняних ліжок

Палац культури хіміків у Дніпродзержинську.
Середня школа в селі Лозуватці Криворізького району.

(125,5 ліжка на 10 тис. ж.), працювали понад 12,8 тис. лікарів (35,4 лікаря на 10 тис.ж.); 37,6 тис. осіб середнього мед. персоналу. В області — 294 жіночі консультації, дит. поліклініки та амбулаторії.

Культура. В 1977/78 навч. р. в області було 1252 загальноосв. школи усіх видів (547,7 тис. учнів), 70 серед. спец. навч. закладів (88 тис. учнів), 72 навч. заклади системи профес.-тех. освіти (40 тис. учнів), 10 вузів: *Дніпропетровський університет* імені 300-річчя возз'єднання України з Росією, гірничий, інженерів залізн. транспорту, мед., с.-г., металург., інженерно-буд., хіміко-технол. інти — всі в Дніпропетровську (див. окремі ст.). *Криворізький гірничорудний інститут, Дніпродзержинський індустріальний інститут* імені М. І. Арсеничева та Криворізький філіал Київ. ін-ту фізкультури (всього 75 тис. студентів).

Серед наукових установ області — *Дніпропетровський науковий центр* АН УРСР, *Трубної промисловості всесоюзний науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут, Чорної металургії інститут, Безпеки праці в гірничорудній промисловості всесоюзний науково-дослідний інститут, Кукурудзи всесоюзний науково-дослідний інститут* та інші.

В області діє відділення Спілки письменників України (з 1934), обл. орг-ція Спілки художників УРСР (з 1945), 7 театрів (*Дніпро-*

Пам'ятник Г. І. Петровському в Дніпропетровську. Скульптор К. І. Чеканьов. 1976.

петровський театр опери та балету, Дніпропетровський український музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка, *Дніпропетровський російський драматичний театр* імені О. М. Горького, театри юного глядача імені Ленінського комсомолу та ляльок — у Дніпропетровську, *Криворізький російський музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка та ін.), філармонія. У Д. о. 1127 масових б-к з фондом бл. 20 млн. одиниць зберігання, 1017 клубних закладів, 1145 кіноустановок, 6 держ. музеїв — *Дніпропетровський історичний музей* імені академіка Д. І. Яворницького, *Дніпропетровський художній музей, Криворізький історико-краєзнавчий музей* тощо, 447 музеїв, що працюють на громад. засадах (25 з них присвоєно звання народних). У 1977 в області налічувалось 18,4 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких брали участь 387 тис. аматорів, 47 колективам присвоєно зван-

Монумент «Перемога» в місті Кривому Розі. Скульптори Є. Ю. Горбань, Б. Є. Климушко, М. А. Красотін. 1968

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

1. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу льотчика Г. П. *Кравченка.*
2. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці М. О. *Озерного.*
3. Обеліск на честь перемоги запоріз. козацтва під проводом Б. Хмельницького.
4. Пам'ятник В. І. Леніну.
5. Обеліск на могилі командира партизанського загону Д. Т. Слизькоуха, закатованого бандитами в 1920.
6. Монумент Вічної Слави.
7. Місце народження члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького. Погруддя В. В. Щербицького.
8. Пам'ятник В. І. Леніну.
9. Монумент Вічної Слави.
10. Архіт. пам'ятка 18 ст.— Троїцький собор.
11. Краєзнавчий музей.
12. Пам'ятник на могилі червоноармійців Кам'янського загону, які загинули в боях з австро-нім. окупантами 1918.
13. Пам'ятник В. І. Леніну.
14. Пам'ятник «Прометей» — на честь перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції.
15. Пам'ятник воїнам — визволителям Дніпродзержинська в 1943.
16. Пам'ятник працівникам металург. заводу ім. Дзержинського, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.
17. Місце народження Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнєва. Погруддя Л. І. Брежнєва.
18. Пам'ятник Ф. Е. Дзержинському.
19. Музей історії міста.
20. Пам'ятник В. І. Леніну.
21. Меморіальне кладовище борців за встановлення Рад. влади та рад. воїнів, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
22. Пам'ятник борцям за встановлення Рад. влади на Катеринославщині.
23. Пам'ятник рад. воїнам на Безіменній висоті.
24. Монумент захисникам Дніпропетровська.
25. Пам'ятники студентам, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
26. Пам'ятник льотчикам І. Г. Вдовенку, М. В. Гомоненку, В. П. Карпову, М. Пулатову, які повторили подвиг М. Гастелло.
27. Монумент Вічної Слави рад. воїнам, партизанам і підпільникам.
28. Пам'ятник Героєві Рад. Союзу Ю. Г. Пушкіну.
29. Пам'ятник Героєві Рад. Союзу М. І. Сташкову.
30. Меморіал на честь видатних учених Дніпроп гірничого ін-ту ім. Артема.
31. Пам'ятник комсомольцям Амур-Нижньодніпровського антифашист. підпілля.
32. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу О Ф *Федорова.*
33. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу А. Я. *Брандиса.*
34. Пам'ятник Г І. Петровському.
35. Місце народження Є. В. Вучетича.
36. Пам'ятник М. І. Калініну.
37. Пам'ятник І. В. Бабушкіну.
38. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові
39. Пам'ятник О. С. Пушкіну.
40. Пам'ятник М. В. Гоголю.
41. Пам'ятник О. М. Горькому.
42. Пам'ятник О. М. Матросову.
43. Пам'ятник на могилі Л. В. *Писаржевського.*
44. Пам'ятник М. В. Ломоносову.
45. Пам'ятник М. О. *Семашку.*
46. Пам'ятник О. П. *Чекмарьову.*
47. Пам'ятник героям оборони Севастополя 1854—55.
48. Архіт. пам'ятки 18—19 ст.— Преображенський собор, перша суконна фабрика, палац Г. О. Потьомкіна.
49. Істор. музей.
50. Худож. музей.
51. Будинок-музей І. В. Бабушкіна.
52. Будинок-музей Г. І. Петровського.
53. Нар. музеї: історії заводу ім. Г. І. Петровського, революц., бойової та трудової слави локомотивного депо Придніпровської залізниці, комсомольської слави ім. Олександра Матросова та ін.
54. Парк ім. Т. Г. Шевченка з о-вом Комсомольським — місце масового відпочинку трудящих.
55. Дит. залізниця.
56. Планетарій.
57. Монумент Слави рад. воїнам, які загинули 1943 під час визволення міста.
58. Стела на честь керівників підпілля і партизанського руху під час Великої Вітчизн. війни.
59. Пам'ятник «Караючий меч», встановлений на честь повстання трудящих Павлограда проти нім.-фашист. загарбників 1943.
60. Безіменна могила героїв Севастопольської оборони 1854—55 рр.
61. Істор.-краєзнавчий музей.
62. Меморіальний комплекс на честь юних героїв Вані Гусака і Альоші Джужі, які загинули 1942.
63. Пам'ятник А. Г. *Железнякову.*
64. Пам'ятник на могилі учителя-більшовика Ф. І. Гагаріна, розстріляного австро-нім. окупантами в 1920.
65. Пам'ятник А. Г. Железнякову.
66. Руїни фортеці Кодак (1635). Обеліск на згадку про здобуття фортеці військом Б. Хмельницького.
67. Пам'ятник В. І. Леніну.
68. Пам'ятники на могилах борців за встановлення Рад. влади.
69. Монумент «Перемога» на честь воїнів — визволителів Кривого Рога у 1944.
70. Пам'ятник Л. М. Толстому.
71. Пам'ятник О. М. Горькому.
72. Пам'ятник М. Ю. Лермонтову.
73. Пам'ятник Г. К. Орджонікідзе.
74. Пам'ятник С. М. Кірову.
75. Пам'ятник Артему (Ф. А. Сергеєву).
76. Пам'ятник Б. Хмельницькому.
77. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
78. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу Д. Б. *Глинки.*
79. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу В. І. *Михлика.*
80. Істор.-краєзнавчий музей.
81. Обеліск на честь спорудження найбільшої в світі 9-ї доменної печі.
82. Стели бойової та трудової слави.
83. Скіфські кургани «Орлова могила» і «Нечаєва могила» (4—3 ст. до н. е.)
84. Пам'ятник В. І. Леніну.
85. Пам'ятник Ф. Е. Дзержинському.
86. Курган Вічної Слави на честь перемоги 2-ї Кінної армії в 1920.
87. Пам'ятник рад. воїнам — визволителям Шолохового в 1944.
88. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу П. А. *Тарана.*
89. Скіфський курган *Чортомлик* (4 ст. до н. е.).
90. Могила кошового отамана Запорізької Січі І. Д. *Сірка.*
91. Обеліск на місці Чортомлицької Запорізької Січі.
92. Пам'ятник на могилі комсомольців-підпільників, які загинули 1943.
93. Монумент Вічної Слави.
94. Пам'ятник робітникам Південнотрубного заводу, які загинули в боях проти нім.-фашист. загарбників.
95. Місце народження В. М. *Дальського.*
96. Пам'ятник Б. Хмельницькому.
97. Обеліск на місці Запорізької (Микитинської) Січі, де 1648 запоріз. козаки обрали Б. Хмельницького гетьманом України.
98. Краєзнавчий музей.

Дніпропетровський гірничий інститут імені Артема. Головний корпус.

вя народних, а трьом — заслужених колективів республіки: ансамблям танцю «Дніпро» (Дніпродзержинськ) і «Дружба» заводу імені Г. І. Петровського (Дніпропетровськ) та капелі бандуристів заводу імені Дзержинського (Дніпродзержинськ). Самобутнім мистецтвом розпису, вишивання і ткацтва здавна славляться майстри с. Петриківки Царичанського району. Вироби фабрики «Дружба» й декоративні розписи експериментального цеху Худож. фонду УРСР з успіхом експонуються на респ., всесоюз. і зарубіжних виставках та на міжнар. ярмарках. 14 петриківців стали членами Спілки художників України; Т. Я. Пату (1884—1976) було удостоєно звання засл. майстра нар. творчості УРСР.

Позашкільні заклади області: палац і будинки піонерів, станції юних техніків і натуралістів, дит. спорт. школи тощо.

В Дніпропетровську працюють вид-ва «*Промінь*» і «Зоря».

В області виходять три обл. газети — «*Зоря*», «*Днепровская правда*» і «Прапор юності», 4 міські, 3 районні міські й 17 районних газет. Обл. радіомовлення (по двох програмах) і телебачення. Тісні наук.-тех. і культурні зв'язки встановлено між трудящими Кривого Рога і Мансфельда (НДР), Нікопольського південнотрубного з-ду і з-ду «Батерія» м. Нікопол (НРБ), Криворізького металург. заводу і гірничо-металургійного комбінату в Кошіце (ЧССР) та ін.

На території Д. о. численні археол., істор., архіт. та етногр. пам'ятки. Усього їх в області — 1847, в т. ч. 182 пам'ятки історії та культури взято державою під охорону. В Д.о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю видатних людей (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Дніпропетровської області», окремі ст. про райони, райцентри та ін. населені пункти Д. о.).

Літ.: Лапко М. В. Дніпропетровська область. К., 1967; История городов и сёл Украинской ССР. Днепропетровская область. К., 1977; Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. К., 1977.

В. О. Драченко.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ ВАЖКО́ГО ПАПЕРОРО́БНОГО МАШИНОБУДУВА́ННЯ імені Артема. Створене 1972 у складі Дніпропетровського з-ду ім. Артема (засн. 1916) — гол. підприємство, Славгородського арматурного з-ду (1959) та Верхньодніпровського з-ду папероробного устаткування (1946). Осн. продукція об'єднання: паперо- та картонороб-ні машини, допоміжне і обробне устаткування для паперу та картону, пром. арматура. Обсяг виробн. продукції об'єднання 1977 зріс проти 1970 в 1,5 раза. На підприємствах об'єднання широко впроваджується нова техніка й передова технологія, зокрема процеси піскометного формування, піскометного набивання форм стрижнів на конвейєрі з застосуванням машинного формування та напівавтоматичного вибивання, напівавтоматичне точкове зварювання, покривання сушильних циліндрів новими матеріалами, автом. зварювання труб з нержавіючої сталі в середовищі аргоно-водневої суміші тощо. Широко застосовують універсально-складальні пристрої.

В механоскладальному цеху Дніпропетровського виробничого об'єднання важкого папероробного машинобудування імені Артема.

С. Г. Смирнов.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ ПО ВИ́ПУСКУ ВАЖКИ́Х ПРЕ́СІВ — виробн. об'єднання в галузі верстатобудування. Розташоване в Дніпропетровську. Створене 1975. До складу об'єднання входять: Дніпроп. з-д важких пресів (став до ладу 1955) — гол. підприємство, буд.-монтажне управління, з-ди по випуску пресових вузлів у смт Чаплиному (введено в експлуатацію 1975) та в м. П'ятихатках (1976). Осн. продукція об'єднання: важкі гідравлічні преси великих зусиль — кувальні, листоштампувальні, для великогабаритних виробів з пластмас і неметалевих матеріалів, для безоблойного штампування. В 1977 обсяг виробн. продукції об'єднання зріс проти 1970 в 1,7 раза. Постійно вдосконалюється конструкція вироблюваної продукції, створюються й освоюються нові моделі пресів. Впроваджується прогресивна технологія: металообробка безвольфрамовими сплавами й синтетичними алмазами, універсально-збірна оснастка тощо. На об'єднанні діє автоматична система управління виробничо-госп. діяльністю, комплексна система управління якістю продукції, організовано дільницю верстатів з числовим програмним керуванням. У 1976 Дніпропетровський з-д важких пресів нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

А. П. Васильєв.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ГІРНИ́ЧИЙ ІНСТИТУ́Т імені Артема — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Заснований (1912) на базі Катеринославського Вищого гірничого уч-ща, створеного 1899. У Д. г. і. 6 факультетів (гірничий, шахтобудівний, механікомашинобудівний, електротехнічний, геологорозвідувальний, заочний), є підготовче й вечірнє відділення, аспірантура. Філіал (загальнотех. ф-т) — у м. Олександрії Кіровогр. обл. Фонд б-ки налічує (1979) 724 тис. одиниць зберігання. В Д. г. і. навчається (1979) бл. 7200 студентів. За роки існування ін-ту тут підготовлено близько 33 тис. спеціалістів. Ін-т публікує міжгалузеві зб. «Горная электротехника и автоматика» та «Обогащение полезных ископаемых». Д. г. і. нагороджено (1949) орденом Трудового Червоного Прапора.

В. І. Онищенко.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ЗАВО́Д МЕТАЛОКОНСТРУ́КЦІЙ імені І. В. Бабушкіна — підприємство будівельної індустрії. Розташований у Дніпропетровську. Засн. 1890 як мостовий цех Брянського металург. з-ду (тепер *Дніпропетровський металургійний завод* імені Г. І. Петровського). Випускав бл. 10 тис. т клепаної

Потокова лінія по виготовленню зварних балок на Дніпропетровському заводі металоконструкцій імені І. В. Бабушкіна.

продукції на рік. Революційне минуле з-ду пов'язане з діяльністю революціонерів І. В. *Бабушкіна* й Г. І. *Петровського*. В 1930 на базі мостового цеху створено мостовий з-д потужністю 30 тис. т клепаних і зварних металоконструкцій та мостів. На поч. Великої Вітчизн. війни осн. устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни. За післявоєнні роки з-д відбудовано, докорінно реконструйовано на новій тех. базі. Осн. продукція — сталеві буд. конструкції для будівництва об'єктів чорної металургії, машинобудування та ін. Майже всі металеві конструкції виготовляються з застосуванням електрозварювання. На з-ді діють механізовані лінії складання й зварювання двотаврових балок, попереднього стикування металевих листів, різання сортового металу; впроваджено плазмове різання, чистове безгратове різання металу за допомогою кисню, зварювання з металевими й хім. домішками, електрошлакове зварювання металу великих товщин тощо. В 1947 з-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

П. Л. Аксютенко.

Дніпропетровська область. Вироби майстрів села Петриківки Царичанського району (1, 2, 4) і Синельниківського фарфорового заводу (3).

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ЗАВО́Д МЕТАЛУРГІ́ЙНОГО УСТАТКУВА́ННЯ (ДЗМУ) — підприємство важкого машинобудування. Розташований у Дніпропетровську. Засн. 1914, але будівництво не було завершено у зв'язку з 1-ю світовою війною. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції, в роки першої п'ятирічки з-д відбудовано й реконструйовано. В 1932—33 введено в дію 2 домни, 1935 — 2 мартени. З-д випускав сталь, тюбінги для будівництва метрополітенів, запасні частини для металург. з-дів тощо. За післявоєнні роки з-д значно розширено, оснащено найновішим устаткуванням. Осн. продукція: устаткування для великих доменних і сталеплавильних печей, унікальних прокатних станів, потужні роторні вагоноперекидачі, засипні апарати доменних печей, стриперні машини, чавуновози, сталевози, шлаковози, тюбінги для метрополітенів, шахт та ін. нар.-госп. об'єктів. Обсяг виробн. продукції з-ду 1977 зріс проти 1970 в 1,4 раза. На з-ді впроваджується система автоматизованого управління виробн., застосовуються металорізальні верстати з числовим програмним керуванням (ЧПК), електрогідравлічні засоби обробки литва, нова технологія відливання тюбінгів з високоміцного чавуну та ін. У 1964 з-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

В. Ф. Абрамовський.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ІНЖЕНЕ́РНО-БУДІВЕ́ЛЬНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1930 на базі Дніпроп. вечірнього

Дніпропетровський інженерно-будівельний інститут.

робітничого будівельного технікуму. В ін-ті 9 ф-тів: пром. і цивільного будівництва, архіт., с.-г. будівництва, буд. конструкцій, мех., буд.-технологічний, заг.-тех., вечірній і заочний; підготовче відділення. При ін-ті є підготовчі курси й курси підвищення кваліфікації інженерно-тех. працівників, аспірантура. Фонд бібліотеки налічує (1979) 650 тис. одиниць зберігання. В 1978/79 навч. році — понад 7,5 тис. студентів. З 1930 по 1978 ін-т підготував 23 380 спеціалістів. *П. Т. Резниченко.*

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т ІНЖЕНЕ́РІВ ЗАЛІЗНИ́ЧНОГО ТРА́НСПОРТУ імені М. І. Калініна — вищий навчальний заклад Міністерства шляхів СРСР. Засн. 1930 на базі Дніпроп. політехнікуму й ф-ту інженерів шляхів Київ. політех. ін-ту. В ін-ті 10 ф-тів (мостів і тунелів, електрифікації залізничного транспорту, будівництва залізниць, механічний, експлуатації залізниць, промислового й цивільного будівництва, обчислювальної техніки, вечірній, заочний і підвищення кваліфікації інженерно-тех. працівників), є підготовче відділення, аспірантура. Фонд бібліотеки налічує (1979) понад 700 тис. одиниць зберігання. В Д. і. і. з. т. навчається (1979) 7295 студентів. За час існування ін-т підготував близько 25 тис. спеціалістів. *В. А. Каблуков.*

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ІСТОРИ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й імені академіка Д. І. Яворницького — заснований 1849 під назвою Музей старожитностей Катеринославської губернії. У створення колекції Д. і. м. великий внесок зробив академік

Дніпропетровський історичний музей імені академіка Д. І. Яворницького.

Д. І. *Яворницький* (1902—33 — директор музею), ім'я якого 1940 присвоєно музеєві. В Д. і. м.— 12 відділів, у т. ч. діорама «Битва за Дніпро» (відкрита 1975) й відділ історії релігії й атеїзму в кол. Преображенському соборі. В фондах — бл. 100 тис. одиниць зберігання (1979). Речові, архівні та ін. матеріали висвітлюють історію населення краю від найдавніших часів до наших днів. Серед експонатів — старожитності запорізьких козаків, «Апостол», виданий 1574 у Львові, перша книга, видана в Катеринославі,— «Наставление сыну» В. Золотницького (1796) та ін. Тут зберігаються документи й реліквії часів громадян. і Великої Вітчизн. воєн. У фондах музею є значні археол., етногр. і нумізматичні колекції, зібрання старовинної зброї, вироби з кераміки, дерева й металу, стародруки й найбільша в країні колекція кам'яних баб. У 1968—77 відбулася реконструкція музею. Авторам нового комплексу Д. і. м. (А. Ф. Ватченко, В. О. Зуєв, В. І. Коротков, В. Л. Ривін, М. Я. Бут, М. В. Овечкін, В. С. Прокудо) присуджено Держ. премію УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979.

Літ.: Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Путівник. Дніпропетровськ, 1971.

А. Ф. Ватченко.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ КОМБА́ЙНОВИЙ ЗАВО́Д імені К. Є. Ворошилова — підприємство с.-г. машинобудування. Розташований у Дніпропетровську. Засн. на базі сталеливарного з-ду й кількох дрібних підприємств, збудованих 1895. До 1917 виробляв фасонне литво, сталеві машинні частини, котли та ін. продукцію. Робітники з-ду брали активну участь у політ. демонстраціях, що проводилися під керівництвом Катеринославського к-ту РСДРП, у барикадних боях 1905. Царський уряд 1906 закрив з-д. Лише 1914 його знову введено в дію. За роки Рад. влади підприємство докорінно реконструйовано на новій тех. базі і значно розширено. З 1946 з-д спеціалізовано на випуску с.-г. машин, зокрема просапних і садових культиваторів, бурякопідйомників, картоплекопачів; з 1948 — на випуску бурякозбиральних комбайнів. Осн. продукція з-ду: бурякозбиральні трирядні комбайни КСТ-3А, коренезбиральні машини — шестирядні РКС-6 (з 1975) й чотирирядні РКС-4 (з 1978), самохідні навантажувачі-очищувачі СПС-4,2 (з 1978), а також запасні частини до бурякозбиральної техніки. В 1977 обсяг виробн. продукції підприємства зріс проти 1970 в 1,6 раза. На Д. к. з. діють 15 осн. і допоміжних цехів, оснащених найновішим устаткуванням; впроваджуються нові технологічні процеси. В 1971 Д. к. з. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. *І. П. Гаврилов.*

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ЛАКОФА́РБОВИЙ ЗАВО́Д імені М. В. Ломоносова — підприємство хім. пром-сті. Розташований у Дніпропетровську. Буд-во почато 1945. Першу продукцію — густотерті олійні фарби одержано 1947. Протягом 1954—77 збудовано цехи: цинкових білил, леткосмоляних лаків, металевої тари, лакоолійний, емалей і грунтів, водоемульсійних фарб. З-д виробляє продукцію бл. 200 видів. На основі ефірів целюлози й полімеризаційних смол виготовляють емалі, лаки й грунти; на основі конденсаційних смол — емалі, лаки, смоли й грунти. З-д випускає й водоемульсійні фарби, емалі на основі кремнійорганічних сполук та сухе цинкове білило. Обсяг виробн. продукції 1977 зріс проти 1965 в 2,3 раза. На підприємстві широко впроваджується автоматизація й механізація виробничих процесів.

Г. М. Сокуренко.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ МЕДИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1916 на базі мед. факультету Вищих жіночих курсів. Ін-т має факультети: лікувальний, педіатричний, санітарно-гігієнічний, стоматологічний і вдосконалення лікарів; є підготовче відділення й аспірантура. В 1979 в ін-ті навчалося бл. 6 тис. студентів. Кафедри і Центр. н.-д. лабораторія ін-ту обладнані сучасною технікою. Науковці ін-ту працюють над проблемами серцево-судинних захворювань, імунології, гігієни праці й профзахворювань, сліпоти й глаукоми тощо. У бібліотеці ін-ту понад 570 тис. томів. В ін-ті є музеї анатомії й біології, Нар. музей історії ін-ту, спортивний комплекс з лікувально-плавальним басейном, спортивно-оздоровчий табір. За час існування ін-т підготував понад 26 тис. спеціалістів. Ін-т видає збірники наук. праць. В 1966 ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

І. І. Крижанівська.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ ЗАВО́Д імені Г. І. Петровського — підприємство чорної металургії. Розташований у Дніпропетровську. Осн. продукція: чавун, сталь, прокат. Буд-во почато 1885, перша доменна піч стала до ладу 1887. Д. м. з. має славні революц. традиції. В 1894 тут виникли перші марксистські гуртки. Революц. роботу на з-ді проводили І. В. *Бабушкін*, Г. І. *Петровський*, І. Х. Лалаянц та ін. У 1897 в Катеринославі створено «Союз боротьби за визволення робітничого класу», який 1898 реорганізовано в Катеринославський к-т РСДРП. Робітники з-ду брали активну участь у революції 1905—07 й у Великій Жовтн. соціалістич. революції. За роки Рад. влади з-д реконструйовано й значно розширено. В 1925 перевершено рівень виробн. 1913. За довоєнні п'ятирічки модернізовано цехи й агрегати з-ду, механізовано деякі виробничі процеси, нарощувалися темпи виробн. продукції. На початку Великої Вітчизн. війни частину устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни. Будівлі під час війни були повністю зруйновані. У жовтні 1943 почалися відбудовні роботи, а 1945 вже працювали мартенівські й доменні печі та прокатні стани. В 1952 виробн. продукції перевищило довоєнний рівень. На Д. м. з. 1956 вперше в СРСР освоєно пром. виробн. киснево-конверторної сталі за допомогою продування киснем металу згори; в доменному виробн. застосовано (1957) природний газ, освоєно виробн. трубного металу в конверторах, обробку сталі синтетичними шлаками тощо. Розроблено і впроваджено комплексну систему управління якістю продукції. В 1966 Д. м. з. нагороджено орденом Леніна.

В. Ф. Мазов.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1899 як заводське відділення Катеринославського Вищого гірничого училища, в 1930 це відділення реорганізовано в металург. ін-т. У Д. м. і. 8 ф-тів (металургійний, електрометалург., технологічний, енергомех., теплофіз., інженерно-екон., вечірній, заочний), є аспірантура; вечірній ф-т — у Кривому Розі, загальнотех.— у Нікополі. Фонд бібліотеки налічує (1979) 616 тис. одиниць зберігання. В Д. м. і. навчається (1979) понад 7500 студентів. За час існування ін-ту підготовлено бл. 35 тис. спеціалістів. Ін-т видає збірник «Металлургия и коксохимия». Д. м. і. нагороджено (1949) орденом Трудового Червоного Прапора.

В. Ю. Левченко.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ НАУКО́ВИЙ ЦЕНТР АН УРСР. Організовано 1971. До його складу входять: Ін-т геотехнічної механіки (Дніпропетровськ); Дніпроп. відділення ін-ту механіки; Дніпроп. відділ спеціального конструкторського бюро Ін-ту кібернетики. Осн. завданням центру є розробка фундаментальних досліджень у галузі природничих наук, зокрема проблем, важливих для розвитку економіки Дніпропетровського регіону. Наук. центр очолює голова, якого призначає Президія АН УРСР.

В. М. Пелих.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1965. Пл. 1,5 тис. км². Нас. 72,1 тис. чол. (1978). В районі — 44 населені пункти, підпорядковані 2 селищ-

ним і 10 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Дніпропетровськ*.

Поверхня рівнинна. Корисні копалини: граніт, вогнетривкі глини. Територією району тече *Дніпро* і його притоки *Кильчень*, Оріль і Мокра Сура; частина Дніпровського водосховища. Грунти чорноземні. Розташований у степ. зоні. Осн. пром. і культур. центр району — м. Дніпропетровськ. У районі—виробн. буд. матеріалів і підприємства харч. пром-сті (балівські комбінати буд. конструкцій і хлібопродуктів, Новомиколаївський щебеневий кар'єр). Працює районний комбінат побутового обслуговування (смт Підгородне). С. г. району спеціалізується на виробн. овочів, зерна, картоплі, кормових культур, а також молока. Площа с.-г. угідь 1977 становила 108,6 тис. га, в т. ч. орні землі — 92,5 тис. га. Зрошується 30,7 тис. га (Фрунзенська, Баглійська й Сухачівська зрошувальні системи). В Д. р.— 20 радгоспів, тепличний комбінат, 3 птахофабрики, дослідна станція тваринництва (Дніпропетровськ), дослідне г-во Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи (с-ще Дослідне), дослідна станція Укр. н.-д. ін-ту овочівництва й баштанництва Південного відділення ВАСГНІЛ і навч. г-во «Самарський» Дніпропетровського с.-г. ін-ту (с. Олександрівка), райсільгосптехніка тощо. Залізничні станції: Балівка й Сурське. Майже всі автошляхи (245 км) — з твердим покриттям. У районі — 32 заг.-освітні й музична школи; 41 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень. 7 будинків культури, 29 клубів, кінотеатр, 42 кіноустановки, 39 б-к, історико-краєзнавчий музей (смт Підгородне). В с. Сурсько-Литовському Д. р. народився рос. рад. живописець Ф. П. *Решетников*. У Д. р. видається газ. «Дніпровська зоря» (з 1939).

В. І. Павлов.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ РІЧКО́ВИЙ ПОРТ. Розташований на Дніпрі в Дніпропетровську. Підпорядкований Головному управлінню річкового флоту при Раді Міністрів УРСР. Засн. 1858 як пристань Катеринослав, що використовувалася для обслуговування пасажирів, перевезення с.-г. продуктів, лісу й солі. В 1915—17 робітники пристані брали активну участь у революційних виступах катеринославського пролетаріату. За роки Рад. влади порт докорінно реконструйовано, перетворено на високомеханізоване підприємство, оснащене 10-тонними портальними кранами, автой електронавантажувачами та ін. сучас. перевантажувальною технікою. В Д. р. п. переробляють кам. вугілля, мінеральні добрива, буд. матеріали, кварцити, ліс, зерно, тарно-штучні вантажі. В 1977 вантажооборот порту становив 17,2 млн. т (1950 — 1,3 млн. т, 1970 — 11,2 млн. т). Рівень комплексної механізації вантажних робіт 1977 становив 99,2%. Перевезення пасажирів здійснюються сучас. комфортабельними теплоходами.

В. О. Шарков.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ РОСІ́ЙСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені О. М. Горького. Засн. 1927. В 1936 театрові присвоєно ім'я М. Горького. В репертуарі трупи — твори класичної й сучас. рос. драматургії («Єгор Буличов та інші», «Варвари» Горького, «Любов Ярова» Треньова, «Розлом» Лавреньова, «Кремлівські куранти» Погодіна, «Характери» за Шукшиним), укр. драматургії («Загибель ескадри» Корнійчука, «Відкриття професора Авілова»

Будинок Дніпропетровського російського драматичного театру імені М. Горького.

Щербака), п'єси авторів братніх республік, зарубіжних драматургів. В театрі працювали: нар. арт. СРСР Г. *Бєлов*, нар. артисти УРСР І. *Кобринський* (в 1944—63 з перервами — гол. режисер), Д. *Голубинський*, П. *Киянський*, В. *Халатов*, засл. діяч мист. УРСР А. *Сонц* та ін. У складі творчої трупи (1979): нар. артисти УРСР А. *Рудяков*, Л. *Вершиніна*, Ж. *Мельников*, засл. арт. РРФСР В. Саранчук (з 1976 — гол. режисер), засл. артисти УРСР В. Баєнко, К. Бурцев, Є. Зубовський, О. Корсунь, Г. Кремерт, Е. Соколовський, Л. Шкуркіна.

Б. С. Бакиновицька.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад у системі Міністерства с. г. СРСР. Засн. 1934 в Дніпропетровську на базі переведеного з Києва Зоотехнічного ін-ту (створеного

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ТЕАТР ОПЕРИ ТА БАЛЕТУ

Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут імені Ф. Е. Дзержинського.

1931). Має (1979) ф-ти: агрономічний, механізації с. г., економічний, зооінженерний, гідромеліоративний, заочний, підвищення кваліфікації керівних кадрів с. г.; є проблемна лабораторія гумінових добрив, лабораторія по рекультивації земель, навч.-дослідне г-во з тваринницькими фермами, великим парком с.-г. машин. Студентів (1979)— 4545, у т. ч. 2214 на заочному відділенні. Фонд бібліотеки (1979) понад 300 тис. книжок. Ін-т має очну й заочну аспірантуру, видає наук. праці. *О. О. Колбасін.*

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ТЕА́ТР ОПЕ́РИ ТА БАЛЕ́ТУ, Дніпропетровський державний театр опери та балету. Відкритий 1974. У репертуарі — твори вітчизн. і зарубіжної класики й рад. композиторів. Серед перших вистав театру — опери «Оптимістична трагедія» О. Холмінова, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Іоланта», «Євгеній Онєгін» П. Чайковського, «Ріголетто» Дж. Верді, «Кармен» Ж. Бізе; балети «Жізель» А.-Ш. Адана, «Лускунчик» Чайковського. Значне місце в репертуарі посідають твори рад. авторів: опери «Тихий Дон» І. Дзержинського, «Богдан Хмельницький» К. Данькевича (Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978), «Пробудження» Л. Колодуба; балети «Спартак» А. Хачатуряна, «Лісова пісня» М. Скорульського. Серед майстрів театру — нар. арт. СРСР Н. *Сужина,* нар. арт. УРСР М. *Полуденний,* засл. діяч мист. УРСР П. *Варивода* (гол. диригент), гол. хормейстер — засл. арт. УРСР В. *Кіосе,* гол. художник — нар. художник СРСР А. *Ареф'єв.* Будинок театру споруджено 1974. *М. Г. Литвиненко.*

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ТРУБОПРОКА́ТНИЙ ЗАВО́Д імені В. І. Леніна — підприємство чорної металургії. Розташований у Дніпропетровську. Засн. 1889. Випускав сталь, прокат, труби. В усіх цехах переважала важка ручна праця. Робітники з-ду вели активну революц. боротьбу. За роки Рад. влади підприємство докорінно реконструйовано на новій тех. базі й значно розширено. В 1922 з-ду одному з перших в країні присвоєно ім'я В.І.Леніна. В 1928—29 збудовано цехи тонкостінних труб і балонний. Реконструйовано мартенівський і листопрокатний цехи. В 1940 виробн. труб зросло проти 1913 майже в 5 раз, прокату — більше як у 2 рази, сталі — майже на 40%. Під час Великої Вітчизн. війни з-д зазнав великих руйнувань. У 1943 почато відбудовні роботи. Протягом 1944—45 стали до ладу мартенівські печі, листопрокатний і трубопрокатний цехи. В 1947 здано в експлуатацію трубоелектрозварювальний цех, 1966 — трубоволочильний. З-д виробляє сталеві безшовні, електрозварні, біметалеві, профільні труби. В 1977 обсяг виробн. труб зріс проти 1940 в 4,9 раза. На з-ді розроблено і впроваджено нові технологічні процеси виробн. труб, створено нові лінії по обробці їх. У 1939 з-д нагороджено орденом Леніна.

В. Г. Чус.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Т. Г. Шевченка — один з найстаріших українських рад. театрів. Засн. 1919 в Києві під назвою «Перший театр Української Радянської Республіки ім. Т. Г. Шевченка» з об'єднання акторів Держ. укр. драм. театру (І. *Замичковський,* М. Тінський, Ф. *Левицький,* Г. *Маринич,* С. *Паньківський,* Л. *Гаккебуш,* Г. *Борисоглібська,* І. *Садовський*) і «*Молодого театру*» (В. *Калин,* Г. *Юра,* М. *Терещенко,* С. К. *Бондарчук,* В. *Василько,* П. *Самійленко,* К. *Кошевський,* О. *Ватуля,* О. *Юра-Юрський,* П. *Долина* та ін.). На чолі об'єднаного колективу були Л. *Курбас,* О. *Загаров,* І. *Мар'яненко,* літ. частиною завідував П. *Тичина.* З 1920 театр працював у різних містах України, а з 1927 — постійно в Дніпропетровську. В репертуарі театру класичні й сучас. твори укр. драматургії [«Гайдамаки» за Шевченком, «Украдене щастя» Франка, «У пущі» Лесі Українки, «Гріх та покаяння» Карпенка-Карого, «Не судилось» Старицького, «Чорний вальс» Кочерги, «Загибель ескадри» і «Пам'ять серця» Корнійчука, «Навіки разом» Дмитерка (Держ. премія СРСР, 1951)], рос. драматургії («Борис Годунов» Пушкіна, «Анна Кареніна» за Л. Толстим, «Гроза» О. Островського, «Останні» Горького, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського, «Барабанщиця» Салинського), п'єси авторів братніх республік, твори зарубіжних авторів. В театрі працювали нар. артисти СРСР: О. *Дикий,* О. *Сердюк* і Н. *Ужвій*; нар. артисти УРСР: І. *Кобринський,* В. *Скляренко,* В. *Овчаренко,* С. *Сміян,* А. *Хорошун,* А. *Верменич,* З. *Хрукалова* і С. *Карпенко*; засл. діячі мист. УРСР Д. *Лазуренко,* І. *Казнадій,* М. *Єсипенко* та ін. У складі театру (1979): нар. арт. УРСР А. *Бондар-Білгородський,* засл. артисти УРСР М. Садовський, П. Лисенко, К. Карпенко, Л. Бондаренко, М. Стороженко, А. Пуліна, Л. Кушкова, Т. Дмитренко, В. Сушко.

О. П. Горбенко.

Будинок **Дніпропетровського театру опери та балету.** Архітектор Б. П. Жежерін. 1974

Будинок **Дніпропетровського українського музично-драматичного театру** імені Т. Г.Шевченка.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені 300-річчя возз'єднання України з Росією — вищий навчальний заклад Міністерства вищої й середньої спеціальної освіти СРСР. Засн. 1918 на базі Вищих жіночих курсів, відкритих 1916. В 1920 мед. ф-т відокремився в самостійний ін-т. У 1954 вузові присвоєно ім'я 300-річчя возз'єднання України з Росією. В 1978/79 навч. р. ун-т мав 10 ф-тів: істор., філол., мех.-матем., фіз., фізико-тех., хім., біол., екон., радіофіз. і заочний, на яких налічувалося 12 667 студентів, зокрема на денному відділенні — 7606. Є підготовче й вечірнє відділення, аспірантура. При ун-ті працюють н.-д. ін-ти геології й біології, проблемні лабораторії міцності й надійності конструкцій, струминних і трубних течій газу, систем автоматизованого контролю й управління, н.-л. сектор, галузеві лабораторії—технологічна і прикладної фізики М-ва чорної металургії УРСР, б-ка (бл. 1,3 млн. одиниць зберігання), зоол. та істор. музеї, бот. сад. Д. у. видає підручники, навч.-методичну л-ру, наук. збірники. За час існування вузу підготовлено 36 811 спеціалістів. У 1968 ун-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Будинок Дніпропетровського університету імені 300-річчя возз'єднання України з Росією.

В. І. Моссаковський.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ХІМІКО-ТЕХНОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені Ф. Е. Дзержинського — вищий навч. заклад у системі Міністерства вищої й середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1930 на базі хіміко-технологічного ф-ту Дніпроп. гірничого ін-ту. Має 5 ф-тів: технології органічних речовин, високомолекулярних речовин, неорганічних речовин, силікатів і механічний; вечірнє, заочне й підготовче відділення та аспірантуру. В 1978/79 навч. році кіль-

кість студентів становила понад 5 тис., зокрема на денному відділенні — 3,4 тис. Ін-т проводить н.-д. роботу в галузях електроосадження металів, створення нових полімерних матеріалів, плазмохім. процесів. За час існування підготував 22,6 тис. спеціалістів (1978). Видає респ. міжвідомчий тематичний науково-тех. зб. «Вопросы химии и химической технологии». У 1978 ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

В. Д. Порхоменко.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ХУДО́ЖНІЙ МУЗЕ́Й — зібрання творів образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва. Відкрито в квітні 1914 за ініціативою місц. худож. громадськості. З початком 1-ї світової війни його було закрито. Відновив діяльність 1923. В музеї представлено колекцію рос. і укр. мистецтва 17—18 ст. (ікони, парсуна, нар. картина, портрет), 19—20 ст. і рад. мистецтва. Серед експонатів — твори В. Боровиковського, С. Васильківського, М. Пимоненка, Д. Левицького, І. Айвазовського, І. Рєпіна, М. Ге, В. Полєнова, І. Левітана, А. Куїнджі, В. Сєрова, К. Коровіна, О. Архипова, рад. художників — М. Самокиша, Б. Йогансона, П. Кончаловського, А. Рилова, І. Шадра, М. Андрєєва, С. Герасимова, Ю. Пименова, Л. Петкявічюса, Кукриніксів, В. Задорожного, В. Пузиркова, В. Бородая, В. Касіяна та ін.

В. А. Демидова.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ШИННИЙ ЗАВО́Д імені XXV з'їзду КПРС—підприємство хім.пром-сті, первісток шинної пром-сті УРСР. Розташований у Дніпропетровську. Будівництво почато 1956. Введено в дію 1961. Осн. продукція: шини для багатьох марок вантажних і легкових автомобілів,будівельношляхових і с.-г. машин, мотоциклів і мопедів; гумотехнічні вироби. З-д також ремонтує шини всіх розмірів. У 1977 обсяг виробн. продукції зріс проти 1965 більш як у 2 рази. Д. ш. з. обладнано сучас. високопродуктивним устаткуванням (потокотранспортною моно-рейковою системою з адресною доставкою, форматорами-вулканізаторами, напівавтоматами для шарового складання тощо). З квітня 1979 — Дніпропетровське виробн. об'єднання «Дніпрошина».

А. В. Казакевич.

ДНІПРОРУ́ДНЕ — місто Василівського р-ну Запоріз. обл. УРСР, за 3 км від залізничної ст. Каховське Море. Вантажний порт на Каховському водосховищі. Засн. 1961 у зв'язку з пром. освоєнням *Білозерського залізорудного району*. З 1963 Д.— с-ще міськ. типу. У Д.— *Запорізький залізорудний комбінат*; з-ди: залізобетонних конструкцій і хлібний, комбінат побутового обслуговування. Три заг.-освітні, музична й спортивна школи, гірничотех. уч-ще й гірничий технікум. Лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ДНІПРЯ́НИ — селище міського типу Херсон. обл. УРСР, підпорядковане Новокаховській міськраді. Розташоване на лівому березі Дніпра, за 12 км від залізнич. ст. Каховка. 7,4 тис. ж. (1978). Винробний радгосп-завод з плодоягідним цехом, хлібоприймальний пункт, килимовий цех Новокаховського комбінату побутового обслуговування, будинок побуту. Середня школа, медпункт. Будинок культури, б-ка. Засн. 1791.

ДНІСТЕ́Р — ріка на Пд. Зх. Української РСР і в Молдавській РСР. Довж. 1362 км, пл. бас. 72 100 км². Бере початок на пн.-сх. схилах Українських Карпат, на вис. бл. 1000 м над р. м., впадає в *Дністровський лиман* Чорного м. У верхів'ї Д. має гірський характер, тече вузькою, глибокою (80—100 м) долиною, шир. річища не перевищує 40 м. З виходом на передгірну Сано-Дністровську низовину долина розширюється до 5—9 км. У серед. течії похил ріки зменшується, долина звужується й поглиблюється, перетворюючись подекуди на напівканьйон завглибшки до 100—120 м. На цій ділянці для долини характерні врізані меандри, в місцях виходу кристалічних порід — невеликі пороги. В пониззі Д. тече Причорноморською низовиною, утворює широку долину (16—22 км). Заплава широка, складається з потужних алювіальних відкладів, порізана численними протоками, старицями й озерами, заросла чагарниками й очеретом (Дністровські плавні). Річкова сітка найгустіша у верх. частині басейну, тут переважають правобережні притоки, вниз за течією число приток зменшується, впадають вони переважно зліва. Гол. з них: праві — Стрий, Лімнища, Бистриця, Реут, Бик; ліві — Золота Липа, Стрипа, Серет, Збруч, Смотрич, Мурафа. Живлення мішане. Характерні дощові паводки, під час яких рівень води значно піднімається. Пересічна річна витрата води в гирлі бл. 300 м³/с, річний стік — 8,7 км³. Льодостав на Д. короткий — 2 місяці, в окремі зими його не буває. Ріка має велике народногосп. значення. Воду Д. використовують для зрошування й водопостачання. В басейні ріки збудовано багато водосховищ. Д. має значні гідроенергетичні ресурси — діє Дубоссарська ГЕС; будується (1979) Дністровський комплексний гідровузол (ГЕС і ГАЕС) біля м. Могилева-Подільського, що матиме велике значення для зарегулювання стоку Д., поліпшення судноплавних умов, розширення площ зрошуваних земель і зміцнення енерг. бази Придністров'я. Для захисту берегів від руйнування на окремих ділянках Д. споруджено дамби, загати тощо. Регулярне судноплавство на Д. здійснюється від м. Сороки до м. Дубоссари й нижче (гребля Дубоссарської ГЕС не має судноплавних шлюзів). Рибні запаси ріки невеликі, водяться окунь, лящ, щука, короп. Долина Д. відома своїми курортно-рекреаційними ресурсами: численні дитячі табори, будинки відпочинку, туристсько-екскурсійні бази тощо. На Д.— міста Галич, Заліщики, Хотин, Могилів-Подільський (у межах УРСР), Сороки, Рибниця, Дубоссари, Бендери, Тирасполь (у Молд. РСР).

Літ.: Ресурсы поверхностных вод СССР, т. 6, в. 1. Л., 1969; Василевський Г. А. Водні багатства Карпат. Ужгород, 1973. *М. С. Кожурина.*

«ДНІСТЕ́Р» — українське кооперативне видавництво у Кам'янці-Подільському (1911—20). Видавав спершу кооперативну, згодом — худож. і наук.-популярну л-ру. «Д.» надрукував окремі твори С. Руданського, В. Стефаника, Марка Вовчка та ін. В роки Рад. влади вид-во випускало навч. л-ру.

ДНІСТРО́ВСЬКИЙ ЛИМА́Н — затока в пн.-зх. частині Чорного м., в межах Одес. обл. УРСР. Довж. бл. 40 км, ширина до 12 км. У лиман впадає р. *Дністер*. Від моря Д. л. відокремлений вузькою піщаною косою Бугаз. Взимку замерзає. Рибальство. В пд. частині судноплавний. На берегах Д. л.— міста Білгород-Дністровський, Овідіополь; археол. пам'ятки давньогрецької (7 ст. до н. е.) та скіфської (2 ст. до н. е.) культур.

«ДНІСТРЯ́НКА» — літературний альманах з календарем, виданий *«Академічним гуртком»* 1876 у Львові. Організаторами його були І. Франко, І. Белей, А. Дольницький і В. Левицький. У «Д.» надруковано, зокрема, твори І. Франка (оповідання «Лесишина челядь», «Два приятелі», поема «Хрест Чигиринський»), повість Марка Вовчка «Інститутка», повість Е. Золя «Повінь» у перекладі І. Франка.

ДНІСТРЯ́НСЬКИЙ Станіслав Северинович [1(13).XI 1870, Тернопіль — 5.V 1935] — український учений-правознавець, акад. АН УРСР (з 1927). Після закінчення Віденського ун-ту 1893 протягом 1898—1918 викладав у Львівському ун-ті (з 1901 — професор цього ун-ту), згодом — професор Празького ун-ту. Осн. наук. праці (укр.,чес., нім. мовами) стосуються цивільного права.

ДНК — скорочена назва *дезоксирибонуклеїнової кислоти*.

ДНОПОГЛИ́БЛЮВАЛЬНІ РОБО́ТИ — поглиблення й розширення водойм і водотоків способом виймання грунту. Розрізняють Д. р. капітальні, пов'язані з будівництвом судноплавних трас, акваторій і каналів, і експлуатаційні, або ремонтні, які виконують щороку, ліквідуючи наноси, що заважають судноплавству й експлуатації гідротех. споруд. У процесі Д. р. піщані, піщано-гравелисті й мулові грунти видаляють *земле-*

Дністер у середній течії.

І. Добі.

сосними снарядами або *гідромоніторами,* скельні породи, попередньо подрібнені вибухом (див. *Підривні роботи*),— одно- або багаточерпаковими *землечерпальними снарядами.* Найбільший обсяг Д. р. припадає на впорядкування внутр. водних шляхів.

М. І. Губина.

ДНОПОГЛИ́БЛЮВАЛЬНІ СУ́ДНА — самохідні й несамохідні судна для *днопоглиблювальних робіт.* До Д. с. належать днопоглиблювальні снаряди *(землесосні снаряди, землечерпальні снаряди),* грунтовідвізні шаланди, шаландорозвантажувачі, корчепідйомниці, скелеподрібнювачі та ін. Разом з допоміжними суднами (напр., *буксирними суднами,* промірювальними *катерами*) Д. с. становлять днопоглиблювальний караван.

«ДО КРИ́ТИКИ ПОЛІТИ́ЧНОЇ ЕКОНО́МІЇ» — твір К. Маркса, що ознаменував як підготовчий варіант «*Капіталу*» початок революційного перевороту в *політичній економії.* Опубліковано 1859 «До к. п. е.» — підсумкова праця по створенню пролетарської політ. економії на основі вивчення законів розвитку і зміни *способів виробництва,* особливо законів капіталізму. В передмові до «До к. п. е.» К. Маркс дав класичне визначення суті матеріалістичного розуміння історії, основане на виділенні з усіх сусп. відносин *виробничих відносин* як основних, що зумовлюють усі ін. Формулюючи в цьому самому розділі *відповідності виробничих відносин характерові й рівню продуктивних сил закон,* К. Маркс показав, що гол. причини революц. змін одних класово антагоністич. формацій іншими полягають у невідповідності на певному історичному етапі виробничих відносин характерові й рівневі продуктивних сил. Капіталістичні виробничі відносини він охарактеризував як останню антагоністичну форму розвитку *продуктивних сил.* «Через це буржуазною суспільною формацією завершується передісторія людського суспільства» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 7). Основи аналізу капіталістичного способу виробн., закладені в творі «До к. п. е.», Маркс розробляв виходячи з розгляду *товару* як тієї екон. клітинки бурж. суспільства, в якій вміщено зародки всіх суперечностей капіталізму. Досліджуючи суперечності товару й пояснюючи їх властивостями *праці,* К. Маркс зробив геніальне відкриття двоїстого характеру праці, затраченої на виробн. товару. Аналіз праці й товару дав йому змогу обгрунтувати теорію *вартості,* а також всебічно дослідити *гроші* як найбільш розвинуту форму вартості, що являє собою підсумок і кінцевий результат її розвитку. Відносини, що складалися на грунті суперечностей обміну товарами, рух вартості й грошей К. Маркс розглядав як магістральну лінію аналізу *капіталу* й *додаткової вартості,* всієї системи капіталістичних виробничих відносин. Твір К. Маркса «До к. п. е.» лишається арсеналом ідей, які теоретично озброюють робітничий клас у його боротьбі за соціалізм.

Ю. М. Пахомов.

ДОБА́ — 1) Проміжок часу, протягом якого Земля здійснює один оберт навколо своєї осі. Період обертання відносно точки весняного *рівнодення* наз. зоряною Д. Її тривалість неперервно змінюється внаслідок переміщення точки весняного рівнодення, зумовленого *прецесією* й *нутацією* земної осі. Період обертання відносно центра Сонця наз. сонячною Д. Нерівномірний видимий рух Сонця по *екліптиці* — причина періодичних змін тривалості сонячної Д. В науці й практиці користуються середньою сонячною Д.— тривалістю обертання Землі відносно т. з. середнього Сонця — точки, що рівномірно рухається по *екватору небесному* з заходу на схід на 0°, 9856 за одну календарну дату. Серед. сонячна Д.— основа лічби серед. сонячного часу. Внаслідок дії припливних сил Місяця та ін. причин обертання Землі уповільнюється, через що тривалість Д. подовжується. Те, що *рік* не містить цілого числа серед. сонячних Д., є осн. трудністю при складанні *календаря.* 2) Позасистемна одиниця часу, яка дорівнює 24 год = = 1440 хв = 86400 с. 3) Іноді слово «доба» вживають як синонім слова «епоха» (напр., геол. Д., кам'яна Д., Д. Відродження).

Літ.: Бакулин П. И., Блинов Н. С. Служба точного времени. М., 1968; Абалакин В. К. [та ін.]. Справочное руководство по небесной механике и астродинамике. М., 1977.

М. Т. Миронов.

ДОБА́ВКИ в будівельні матеріали — речовини, невелику кількість яких вводять до складу штучних будівельних матеріалів. Розрізняють Д. природні й штучні; мінеральні, органічні і комбіновані. Вони змінюють як проміжні (технологічні), так і кінцеві (експлуатаційні) властивості матеріалів (одну з них або водночас кілька). Застосовуються окремо або комплексно. Добавками, що регулюють строки тужавіння (тверднення) в'яжучих речовин, буд. розчинів і бетонів, є *гіпс,* хлористі кальцій і натрій, сірчанокислий натрій та ін. Пластифікуючі Д. в ці матеріали — сульфітно-спиртова *барда,* милонафт і асидол, у полімерні матеріали — дибутилфталат тощо. Активними мінеральними Д., що підвищують водо- й солестійкість, а також щільність бетонів, буд. розчинів і в'яжучих речовин, є тонкомелені *туфи, трепели,* доменні гранульовані *шлаки* й *золи*; ущільнюючими Д. в ці матеріали є бентонітова *глина,* хлорне залізо; протиморозними Д.— хлористі натрій і кальцій, нітрит натрію і *поташ.* До пороутворюючих Д. належать алюмінієва пудра, тех. *пергідроль,* клеєканіфольні й смолосапонінові піноутворювачі (їх додають у бетонну суміш), деревне вугілля, *вапняки,* тирса (в матеріали з мінеральних розплавів, кераміку), порофори (в полімерні матеріали). Застосовують і опіснюючі Д. (напр., *супіски*) — в керамічні матеріали, флюсуючі Д. (див. *Флюси*) — в матеріали з мінеральних розплавів, добавки-розріджувачі (нафтові масла) й добавки-емульгатори (*мила,* смоли) — в бітумні й дьогтьові матеріали. Є й Д., що їх використовують як *каталізатори, інгібітори* корозії арматури, *барвники* і *пігменти, наповнювачі, антипірени* й антисептики (див. *Антисептичні засоби*) та ін.

Літ.: Хоменко В. П., Власюк Н. В. Защита строительных конструкций от коррозии. К., 1971; Ратинов В. Б., Розенберг Т. И. Добавки в бетон. М., 1973; Добавки в шихту при производстве керамических стеновых материалов. М., 1974; Вавржин Ф., Крчма Р. Химические добавки в строительстве. Пер. с чеш. М., 1964.

М. Р. Чермянін.

ДО́БІ (Dobi) Іштван (31.XII 1898, Сень, область Комаром — 24.XI 1968, Будапешт) — угорський держ. і політ. діяч, Герой Соціалістичної Праці УНР (1967). В період *Угорської Радянської республіки 1919* — в лавах угор. Червоної Армії. З 1922 — член Всеугор. спілки с.-г. робітників, з 1934 — Партії дрібних сільс. господарів (ПДСГ), з 1937 — керівник її лівого крила. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. З 1947 — голова ПДСГ, 1948—52 — голова Ради Міністрів, 1952—67 — голова Президії, з 1967 — член Президії УНР. З 1959 — член Угор. соціалістичної робітн. партії, член її ЦК. В 1957—68 — заст. голови Всеугор. ради Вітчизн. нар. фронту. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1962.

ДО́БІАШ (Dobiáš) Вацлав (н. 22.IX 1909, Радчіце) — чеський композитор, педагог і музично-громад. діяч. Член Компартії Чехословаччини з 1945. Гол. тема творчості Д.— життя і трудові перемоги народів соціалістичної Чехословаччини. Твори: кантати «Сталінград» (1945), «Наказ № 368» (1946), «Будуй батьківщину — зміцниш мир!» (3-я ред. 1950 — Золота медаль Миру); інструм. *нонет* «Про рідну країну» (1952); 2 симфонії (1943, 1957).

Д'ОБІНЬЄ Теодор-Агріппа (1552—1630) — французький поет і історик. Див. *Обіньє* Теодор-Агріппа д'.

ДОБІНЬ (Daubigny) Шарль-Франсуа (15.II 1817, Париж — 19.II 1878, там же) — французький художник, представник *барбізонської школи.* В 1840 навчався в П. Делароша. В ранній період творчості працював у галузі ілюстрації. Пізніше звернувся до пейзажу й створив реалістичні ліричні образи природи («Берег Уази», «Загата в долині Оптево», 1855; «Ранок», 1858, та ін.). Деякі твори Д. зберігаються в Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві й ДЕ.

ДО́БІР ПРИРО́ДНИЙ — складний істор. процес у живій природі, що полягає в збереженні організмів з корисними в даних умовах індивідуальними змінами й *елімінації* форм, менш пристосованих до умов існування. Значення цього процесу як провідного фактора *еволюції* органічного світу розкрив Ч. *Дарвін.* Він відзначив, що Д. п. є неминучим результатом складної взаємодії спадкової *мінливості*

організмів і *боротьби за існування*, що вимирання старих форм і поява нових, краще пристосованих до умов існування, тісно пов'язані між собою. Внаслідок дії Д. п. відбувається вдосконалення й закріплення спадкових пристосувань живих істот до умов середовища, що змінюються. Це завершується появою нових *екотипів* (рас), а в дальшому ході прогресивної еволюції — нових *підвидів* і видів. Добір найбільш пристосованих особин наз. індивідуальним добором. Рад. біолог І. І. *Шмальгаузен* запровадив поняття груповий добір — виживання *популяцій, видів, родів* тощо. Провідна роль в еволюції належить індивідуальному доборові, оскільки в основі групового добору лежить виживання особин, з яких складаються ці групи. В різних умовах існування дія Д. п. має неоднаковий характер. Вона виявляється в різних його формах, основними з яких є рушійний (провідний, перетворюючий, прямий) добір і стабілізуючий добір. Рушійний добір, відкритий Ч. Дарвіном, діє в умовах зміни навколишнього середовища й супроводиться виробленням нової *норми реакції* організмів та, кінець кінцем, змінами того чи іншого виду. Стабілізуючий добір, відкритий І. І. Шмальгаузеном, забезпечує збереження норми реакції за відносно постійних умов існування. Різні форми Д. п. звичайно діють одночасно, і встановити чітку межу між ними неможливо. Д. п. може діяти тільки за наявності мутаційної мінливості, тобто спадкових змін, що відбуваються в *генофонді* популяції (див. *Мутація, Мутаційна теорія*). На основі теорії Д. п. пояснюється проблема органічної *доцільності*, доводиться її відносність. Теорія Д. п. вперше поставила *еволюційне вчення* на твердий наук. грунт, давши матеріалістичне пояснення механізмів еволюції, виникнення всієї різноманітності форм живої природи, а також спростувавши ідеалістичні й механістичні погляди на істор. розвиток органічного світу. Висунуті проти вчення про Д. п. заперечення (неадаптивність внутрішньовидових спадкових відмін, неможливість зовн. факторами спричинити спадкову мінливість, неефективність добору в *чистих лініях* тощо) спростовано досягненнями сучас. науки. Наявність Д. п. в органічній природі підтверджено великим експериментальним матеріалом, що дає змогу простежити перебіг цього процесу, з'ясувати його причинно-спадкові взаємозалежності. Див. також *Статевий добір, Добір штучний*.

Літ.: Дарвін Ч. Походження видів. К.— Х., 1949; Шмальгаузен И. И. Факторы эволюции. М., 1968; Шеппард Ф. М. Естественный отбор и наследственность. Пер. с англ. М., 1970. *О. П. Маркевич*

ДОБІР ШТУ́ЧНИЙ — вибір найцінніших у госп. відношенні рослин або тварин для поліпшення чи створення нових сортів і порід тварин і подальшого розведення їх. Теорію Д. ш. розробив і запропонував термін Ч. *Дарвін*. В основі Д. ш., як і *добору природного*, лежить спадкова *мінливість*. За допомогою Д. ш. людина закріплює й посилює у рослин і тварин необхідні їй ознаки і властивості. Розрізняють Д. ш. несвідомий і методичний. Несвідомий Д. ш., коли для розмноження залишали кращі особини, був характерний для ранніх часів розвитку землеробства і тваринництва. Пізніше в практику увійшов методичний, цілеспрямований Д. ш., що його провадять за комплексом ознак,— осн. метод виведення сортів с.-г. рослин і порід свійських тварин. Є 2 осн. види методичного Д. ш.— масовий та індивідуальний.

У рослинництві при масовому Д. ш. виділяють велику кількість кращих за рядом ознак однотипних рослин, все одержане від них насіння висівають на одну ділянку (або поле) і дають оцінку за врожаєм усім рослинам, порівнюючи вихідний матеріал і стандарт. Застосовують одноразовий, дворазовий, багаторазовий, а іноді й безперервний масовий Д. ш. При індивідуальному, найбільш поширеному, доборі насіння кращих рослин обмолочують і висівають окремо. У тваринництві Д. ш. провадять за індивідуальними якостями (*фенотипом*) — розвитком, *екстер'єром, конституцією тварин*, продуктивністю й плодючістю і за спадковими якостями (генотипом) — походженням тварин і якістю потомства. При масовому Д. ш. тварин оцінюють за фенотипом, при індивідуальному (ефективнішому) — за фенотипом і генотипом (див. *Бонітування тварин*). У племінному тваринництві Д. ш. поєднують з *підбором* батьківських пар і правильним вирощуванням молодняка.

ДО́БОЗІ (Dobozy) Імре (н. 30.X 1917) — угорський письменник. Активну літ. діяльність почав 1945. Перший роман «Новий Туркев» (1952) побудував на основі репортажів. Більшість творів — романи, драми, сценарії — присвятив проблемам сучас. угор. села, формуванню нової соціалістичної свідомості. Автор роману «Хмари і сонячне світло» (1953), п'єс «Світає», «Злива» (обидві — 1960), «Лебедина пісня», «Молодший сержант та інші», прозових книг «Весняний вітер» (1952), «Говорить зброя» (1955), «Буденні історії» (1956), «Схил гори» (1961) тощо.

Тв.: Укр. перекл.— Конюх. В кн.: Угорське оповідання. К., 1976; Рос. перекл.— Унтер-офицер и другие... М., 1976. *К. О. Шахова.*

ДОБО́РУ ПРА́ВИЛА — правила, що визначають умови, за яких можливий перехід квантової системи (*електрона* у зовнішньому полі, *атома, молекули, кристала*) з одного стану в інший. Виражаються у формі певних обмежень на допустимі зміни *квантових чисел*, що характеризують *хвильові функції* початкового й кінцевого станів. Д. п. диктуються властивостями симетрії системи й законами збереження *енергії, імпульсу, електричного заряду, парності стану* тощо, які з них випливають. Напр., Д. п. не дозволяють розпад *позитронію* в стані зі *спіном* 0 (т. з. парапозитроній) на непарну кількість *фотонів*, а в стані зі спіном 1 (ортопозитроній) — на парну.

Літ.: Глауберман А. Ю. Квантова механіка. Львів, 1962. *Б. М. Ніцович.*

ДОБРАНИ́ЧІВСЬКА СТОЯ́НКА — пізньопалеолітична стоянка, досліджена в с. Добраничівці Яготинського р-ну Київ. обл. 1953, 1967, 1969 і 1970. Виявлено залишки госп.-побутових комплексів, кожний з яких складався з наземного округлого житла типу чуму народів Півночі, ям-комор з кістками тварин, вогнищ поза житлом і місць обробки каменю й кістки. При спорудженні жител використовували великі кістки мамонтів. Знайдено вироби з кременю й гірського кришталю (різці, скребки, ріжучі вістря, проколки тощо), кістки (молотковидні інструменти, копальні й сокировидне знаряддя, проколки) та ін. Інтерес становить унікальна янтарна схематизована статуетка жінки. Залишки одного з госп.-побутових комплексів Д. с. є осн. частиною експозиції спорудженого над ними музею (відкритий 1977). *І. Г. Шовкопляс.*

ДОБРЕ́ (Daubrée) Габрієль-Огюст (25.VI 1814 — 29.V 1896) — французький геолог, акад. франц. АН (з 1861) і чл.-кор. Петерб. АН (з 1861). В 1872—84 викладав мінералогію й був ректором Гірничої школи в Парижі. Встановив закономірності тріщинуватості гірських порід залежно від напряму тектонічного стиснення. Дослідження в галузі експериментальної геології, синтезу мінералів, генезису заліз. руд.

ДОБРЖА́НСЬКА Любов Іванівна (н. 24.XII 1908, Київ) — російська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1965). В 1924 закінчила театр. студію при Київ. рос. драм. театрі й була зарахована до трупи цього театру. Тут працювала до 1934, створила образи: Нєгіної («Таланти і поклонники» О. Островського), Комісара («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), Валі («Страх» Афіногенова). З 1934 — в трупі Центр. театру Рад. Армії (Москва). Ролі: Катарина («Приборкання непокірної» Шекспіра), Васілуце («Каса маре» Друце) та ін. Знімалася в кіно. Нагороджена орденами Леніна й Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1950.

Л. І. Добржанська.

ДО́БРИВА — органічні й неорганічні речовини, що їх застосовують для поліпшення умов живлення культурних рослин з метою підвищення врожаю й поліпшення його якості. Є *органічні добрива* й *мінеральні добрива*. Як Д. використовують відходи с.-г. виробництва (*гній, гноївка*, пташиний послід); *торф*, продукти хім. пром-сті (*азотні добрива, суперфосфати, калійні добрива* тощо); продукти розмелювання гірських порід (*каїніт*, фосфоритне борошно, сиромелене *вапно* тощо); відходи пром-сті (фосфатшлаки, піритні недогарки, дефекат тощо). В окрему групу виділяють *бак-*

В. Ф. Добрик.

теріальні добрива. Мінеральні Д., що містять одну поживну речовину, наз. п р о с т и м и (*аміачна селітра* та ін.), а ті, що містять два або кілька елементів живлення,— к о м п л е к с н и м и (амофос, *нітрофоски,* мішані Д. тощо). В СРСР взято курс на виробництво простих Д. з високим вмістом поживних речовин (*сечовина синтетична,* подвійний суперфосфат та ін.) і комплексних Д. За впливом на рослини Д. умовно поділяють на п р я м і (безпосередньо збагачують грунт на поживні речовини) й н е п р я м і (*гіпс,* вапно), що поліпшують умови живлення рослин, впливаючи на фізико-хім. і мікробіологічні процеси в грунті. Д. підвищують *родючість грунту.* Бл. 50% загального врожаю одержують за рахунок Д. Правильне застосування їх дає змогу активно втручатись у *кругообіг речовин* на Землі, створювати, зокрема, позитивний баланс поживних речовин у землеробстві. Забезпеченість 1 га посівів мінеральними Д.— один з осн. показників інтенсифікації землеробства. В с. г. Рад. Союзу з 1966 по 1975 використання мінеральних Д. зросло в 2,8 раза. В документах XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України, в рішеннях Липневого (1978) пленуму ЦК КПРС накреслено шляхи по дальшому зростанню виробництва мінеральних Д. Підвищенню врожайності с.-г. культур і розвитку тваринництва сприяє дедалі більше застосування органічних Д. Для забезпечення раціонального використання Д. в СРСР, у т. ч. на Україні, створено *агрохімічну службу.*

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; Довідник по удобренню сільськогосподарських культур. К., 1975; Гумекин И. В. Система применения удобрений. М., 1977; *Літ.* див. також до ст. *Агрохімія. Мінеральні добрива. Органічні добрива.*

О. В. Лазурський.

ДОБРИК Віктор Федорович (н. 2.XII 1927, с. Володимирівка, тепер Казанківського р-ну Микол. обл.) — партійний і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1954. Н. в сім'ї вчителя. Після закінчення Дніпроп. ін-ту інженерів залізнич. транспорту (1950) працював майстром, виконробом, нач. відділу буд.-монтаж. поїзда. В 1951—57 служив у Рад. Армії. В 1957—61 — заст. гол. інженера, секретар парткому будівництва Дніпродзержинської ГЕС. З 1961 — другий секретар Дніпродзержинського міськкому партії, потім — голова Дніпродзержинської міськради, 1963—69 — перший секретар Дніпродзержинського міськкому, 1969—73 — Івано-Франківського обкому, з 1973 — Львівського обкому партії. З 1966 — кандидат, з 1971 — член ЦК КПРС. З 1966 — кандидат, з 1971 — член ЦК Компартії України. З 1976 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДОБРИ́НЯ НІКІ́ТИЧ — богатир, один з героїв російського билинного епосу. Разом з *Іллею Муромцем* і *Альошою Поповичем* охороняв Руську землю. Д. Н. зображено розумним, дотепним, могутнім, відданим батьківщині, чесним, вірним у дружбі й коханні. За *билинами,* довгий час Д. Н. жив при дворі київ. князя Володимира.

«ДО́БРІ ПО́СЛУГИ» в міжнародному праві — одна з форм мирного врегулювання *міжнародних спорів* або встановлення нормальних відносин між державами. Осн. завдання «Д. п.» — домогтися контактів між д-вами, що сперечаються. Д-ва або міжнародна організація, що бере на себе надання «Д. п.», не є учасником можливих наступних переговорів, але може надавати послуги як за своєю ініціативою, так і на прохання однієї з сторін, що сперечаються. Про «Д. п.» йшлося в Гаагській конвенції про мирне розв'язання міжнар. спорів (1907). Зокрема, зазначалося, що «Д. п.» мають виключно значення поради і аж ніяк не можуть визнаватися обов'язковими. Рад. уряд надавав «Д. п.» при врегулюванні військ. конфлікту між Індією й Пакистаном (див. *Ташкентська зустріч 1966*); «Д. п.» іноді використовувалися в практиці капіталістичних д-в для втручання у внутр. справи ін. держав.

В. М. Корецький.

ДОБРО́ І ЗЛО — оціночні, полярні морально-етичні категорії, що відображують уявлення людей (індивідів, *груп соціальних, класів суспільних*) про морально цінне, бажане (добро) й морально-негативне (зло) в природі й суспільній дійсності. Залежно від об'єкта оцінки (вчинок, моральні якості особи, взаємини людей, суспільство в цілому) поняття «добро» і «зло» набувають конкретнішої форми етичних уявлень про добродіяння або злодіяння, справедливість і несправедливість. Ідеї, концепції Д. і з. соціально зумовлені класовими інтересами й потребами, певними об'єктивними істор. умовами. Це заперечують представники ідеалізму, які намагаються знайти підстави Д. і з. в незмінних ідеальних (*абсолютна ідея* Г.-В.-Ф. Гегеля) та моральних (*категоричний імператив* І. Канта) началах. Сучас. бурж. філософи все частіше виступають проти можливості раціонального визначення понять Д. і з. (*неопозитивізм*), вважають їх вираженням почуттів, емоцій людини (*емотивізм*), її суб'єктивних задумів (*екзистенціалізм*), що неминуче призводить до етичного *релятивізму.* Наук. тлумачення Д. і з. дала марксистсько-ленінська етика, згідно з якою вчинки людей, мотиви й наслідки їхньої діяльності в кінцевому підсумку оцінюються як Д. і з. відповідно до того, якою мірою вони збігаються з істор. необхідністю, вимогами сусп. і морального прогресу. В комуністичній моралі й етиці уявлення про Д. і з., їхні критерії розглядаються через усю сукупність конкретних моральних вимог, принципів і норм, якими свідомо керуються трудящі в боротьбі за комуністичне перетворення суспільства.

В. С. Пазенок.

ДОБРОБУ́Т — забезпеченість населення необхідними для життя матеріальними й духовними благами. До них належать предмети, послуги й умови, що задовольняють певні людські потреби. Рівень Д. трудящих визначається панівним сусп.-екон. ладом, досягнутим рівнем розвитку *продуктивних сил* і відповідно розміром тієї частини *національного доходу,* що йде на задоволення потреб населення. В капіталістичному суспільстві Д. зумовлений діянням *основного економічного закону капіталізму* й *загального закону капіталістичного нагромадження.* Для капіталізму характерне *відносне й абсолютне погіршення становища пролетаріату,* посилення процесу капіталістичної експлуатації, зростання багатства буржуазії. В СРСР неухильне підвищення матеріального й культ. рівня життя народу було й залишається однією з найважливіших довгочасних цілей *економічної стратегії КПРС,* що випливає з вимог *основного економічного закону соціалізму.* Див. також *Життєвий рівень.*

ДОБРОВЕЛИ́ЧКІВКА — селище міського типу Кіровогр. обл. УРСР, райцентр, за 24 км від залізничної ст. Помічна. 6,6 тис. ж. (1978). Виникла в 2-й пол. 18 ст. У 1904 і 1905 в Д. відбулися сел. заворушення. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1957 — с-ще міськ. типу. Комбікормовий, хлібний і консервний з-ди, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування; 3 заг.-освітні, музична і спортивна школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр. 2 бібліотеки.

ДОБРОВЕЛИ́ЧКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 51,0 тис. чол. (1978). У районі — 66 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 14 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Добровеличківка.* Поверхня району — підвищена хвиляста рівнина (відроги *Придніпровської височини*), розчленована річковими долинами, балками і ярами. Річки: *Сухий Ташлик, Чорний Ташлик,* Синюха. Грунти чорноземні. Пн.

частина району лежить у лісостеповій зоні, південна — в степовій. Підприємства в основному легкої й харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: помічнянські локомотивне й вагонне депо, цегельний, залізобетонних виробів з-ди, добровеличківські цегельний, плодоконсервний, комбікормовий з-ди. Працюють комбінат побутового обслуговування (Добровеличківка) й 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого й тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 109,3 тис. га, в т. ч. орні землі — 101 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. У Д. р.— 17 колгоспів, звірорадгосп, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничний вузол Помічна, залізнична станція Глиняна. Автошляхів — 322 км, у т. ч. з твердим покриттям — 256 км.

У районі — 37 заг.-освітніх, 2 муз. школи, 41 лік. заклад, у т. ч. 4 лікарні; 18 будинків культури, 15 клубів, 2 кінотеатри, 53 кіноустановки, 41 б-ка. В с. Юр'ївці Д. р. народився рад. військ. діяч адмірал М. Є. *Басистий*. В Д. р. видається газ. «Сільське життя» (з 1931).

А. М. Мовчан.

ДОБРОВИЧ (Dobrović) Никола (12.II 1897, Печ, Угорщина — 11.I 1967, Белград) — сербський архітектор. У 1923 закінчив Вищу

Н. Добрович. Адміністративна будівля в Белграді. 1957—62.

тех. школу в Празі. Член Сербської академії наук і мистецтв (з 1965). Розробив містобудівні принципи Нового Белграда (кін. 40-х рр. 20 ст.), генеральні плани міст Штип (1952) і Герцегнови (1957); створив ряд громад. споруд — готель на о. Лопуд поблизу Дубровника (1936), адм. будинок у Белграді (1957—62) та ін.

ДОБРОВІ́ЛЬНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ПАТРІО́ТІВ (ДОП) — підпільна антифашист. комсомольсько-молодіжна орг-ція, що діяла в с. Великій Знам'янці Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. в липні — жовтні 1942. Налічувала понад 40 чол. Очолював орг-цію комсомолець М. К. Тараскін. ДОП проводила диверсійну роботу в тилу ворога, розповсюджувала листівки в селах Кам'янсько-Дніпровського й Лепетиського р-нів, вела усну агітацію, закликаючи населення до боротьби проти окупантів. У листопаді 1942 орг-цію розкрила фашист. жандармерія. Її учасників заарештували, а в січні 1943 9 з них розстріляли. В с. Олексіївці (вхо́дить до Великознам'янської сільради) патріотам встановлено пам'ятник.

П. Т. Кривчик.

ДОБРОВІ́ЛЬНЕ СТРАХУВА́ННЯ — одна з форм державного *страхування*. Д. с. здійснюється шляхом укладання договорів майнового й особистого страхування. При Д. с. страхова орг-ція зобов'язується в разі настання зазначеної в договорі події — страхового випадку (обставина, внаслідок якої виникає обов'язок страхувача) — сплатити страхувальникові або ін. особі, на користь якої укладено договір: за майновим страхуванням — страхове відшкодування в межах обумовленої суми; за особистим страхуванням — передбачену договором страхову суму, незалежно від сум по держ. *соціальному страхуванню, соціальному забезпеченню* і сум, належних у порядку відшкодування шкоди. Страхувальник зобов'язується вносити передбачені договором страхові платежі. Про Д. с. ідеться в ст. 80 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР ст. 371 ЦивК УРСР). За Д. с. громадяни можуть у певних випадках застрахувати і майно, яке підлягає *обов'язковому страхуванню* (напр., будівлі, тварини). Умови окремих видів Д. с. визначаються за погодженням органів Держстраху СРСР зі страхувальниками відповідно до спец. правил і інструкцій М-тва фінансів СРСР.

Н. П. Лещенко.

ДОБРОВІ́ЛЬНЕ ТОВАРИ́СТВО СПРИЯ́ННЯ А́РМІЇ, АВІА́ЦІЇ І ФЛО́ТУ СРСР (ДТСААФ СРСР) — масова оборонно-патріотична організація трудящих СРСР, метою якої є сприяння зміцненню обороноздатності країни й підготовка трудящих до захисту соціалістичної Вітчизни. Свою діяльність ДТСААФ проводить через органи, що обираються на з'їздах, конференціях і зборах (ЦК ДТСААФ СРСР, ЦК ДТСААФ союзних республік, обласні, районні й первинні к-ти), під керівництвом парт. орг-цій, у тісному зв'язку з рад. спортивними та ін. громад. орг-ціями. Створено 1951 шляхом злиття Добровільного т-ва сприяння армії (ДТСАРМ), Добровільного т-ва сприяння авіації (ДТСАВ) і Добровільного т-ва сприяння флотові (ДТСФ), що існували з 1948. До них 1927—48 діяло Т-во сприяння обороні й авіац.-хім. будівництву (*Тсоавіахім*). Орг-ції ДТСААФ забезпечують активну участь членів т-ва в оборонно-масовій роботі, ведуть пропаганду військ. знань серед населення, проводять підготовку молоді до військ. служби, сприяють проведенню заходів цивільної оборони, керують розвитком у країні оборонних і військ.-тех. видів спорту. На тер. УРСР орг-ції ДТСААФ підпорядковані ЦК ДТСААФ УРСР, який має свій друкований орган — газ. «Патріот Батьківщини», видає журнали, брошури, плакати тощо. ДТСААФ СРСР нагороджений орденом Леніна (1977). Йому передано орден Червоного Прапора, яким був нагороджений Тсоавіахім (1947).

Літ.: Краснознаменное оборонное. М., 1975; Боевой отряд советских патриотов. К., 1976; Покальчук А. Ф. ДОСААФ — надежный резерв и помощник Вооруженных Сил. М., 1976.

А. Ф. Покальчук.

ДОБРОВІ́ЛЬНІ НАРО́ДНІ ДРУЖИ́НИ — органи громадської самодіяльності, які поряд з держ. правоохоронними органами ведуть боротьбу з порушеннями *громадського порядку* і правил соціалістичного співжиття, беруть участь у запобіганні й припиненні правопорушень, охороні соціалістичної власності, роз'яснюють населенню рад. закони. Виникли 1959. Створюються на добровільних засадах з передових трудящих за виробничо-територіальним принципом на підприємствах, будовах, транспорті, в колгоспах, радгоспах, установах, орг-ціях, навчальних закладах, житлово-експлуатаційних конторах, будинкоуправліннях, гуртожитках тощо. Кожну Д. н. д. очолюють командир і його заступники, які обираються відкритим голосуванням на заг. зборах дружинників строком на 2 роки. Дружинами керують *місцеві Ради народних депутатів* та їхні виконкоми. Для оперативного керівництва роботою Д. н. д. в межах області, району, міста, селища або села утворюються відповідні штаби з представників парт., рад. та ін. держ. органів і громад. орг-цій. Організація й діяльність Д. н. д. на тер. УРСР визначаються Положенням про них, затвердженим постановою ЦК Компартії України й Ради Міністрів УРСР від 28.V 1974.

В. С. Анджиевський.

ДОБРОВІ́ЛЬНІ СПОРТИ́ВНІ ТОВАРИ́СТВА (ДСТ) — масові спортивні орг-ції СРСР, завданням яких є залучення населення до занять фіз. культурою, спортом і туризмом, підготовка спортсменів високого класу, участь у комуністичному вихованні населення. На 1.I 1979 функціонувало 5 всесоюзних профспілкових («Локомотив», «Спартак», «Водник», «Буревісник», «Зеніт»), 2 всесоюзні відомчі («Трудові резерви» і «Динамо») ДСТ, 15 респ. профспілкових (в УРСР — «Авангард») і 15 сільс. ДСТ (в УРСР — «Колос»). Осн. організаційна ланка ДСТ — виробничий фізкультурний колектив або спортивний клуб. Загальне керівництво ДСТ і контроль за їхньою діяльністю здійснюють Всесоюзна рада ДСТ профспілок, відповідні профспілкові організації, відомства.

Літ.: Управление физкультурным движением. М., 1977.

Ю. М. Теппер.

ДОБРОВІ́ЛЬНІ ТОВАРИ́СТВА в СРСР — один з видів *громадських організацій* та об'єднань трудящих, що мають своїм завданням сприяти зміцненню оборони країни, розвиткові науки, техніки, культури, спорту тощо. Створюються на основі добровільного членства громадян при підтримці д-ви відповідно до завдань комуністичного будівництва, розвитку політ. активності й самодіяльності населення, задоволення різноманітних інтересів трудящих. Особливістю Д. т. є наявність колективного членства держ., кооп. та ін.

А. В. Добровольський.

В. М. Добровольський.

Г. Т. Добровольський.

громад. орг-цій, *трудових колективів*, об'єднання у Д. т. громадян відповідно до їхніх інтересів і запитів тощо. Конституція СРСР, конституції союзних і авт. республік гарантують Д. т. умови для успішного виконання завдань, визначених їхніми статутами. Система Д. т. змінюється відповідно до політ.-екон. умов розвитку рад. суспільства. Кожне Д. т. діє в межах свого статуту на основі чинного законодавства. Порядок створення Д. т. регулюється в основному законодавством союзних республік. Система організацій Д. т. (первинні, районні, міські та ін.) будується на основі принципів *демократичного централізму*. Всі Д. т. взаємодіють з відповідними держ. органами, ін. громад. орг-ціями в різних сферах сусп. життя, сприяють здійсненню держ. органами їхніх функцій тощо. Наймасовішими є Д. т.: спортивно-фізкультурні, т-во «*Знання*», *Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту СРСР* (ДТСААФ), наук.-тех. т-ва (НТТ), Всесоюзне т-во винахідників і раціоналізаторів, Спілка Червоного хреста й Червоного Півмісяця, г-ва охорони природи, дружби й культур. зв'язку з зарубіжними країнами, охорони пам'яток історії й культури. *М. І. Данченко.*

ДОБРОВО́ЛЬСЬКИЙ Анатолій Володимирович [н. 6 (19).V 1910, с. Буки, тепер Житомирського р-ну Житомир. обл.] — український рад. архітектор, засл. будівельник УРСР (з 1950), академік архітектури (з 1953). Член КПРС з 1950. Гол. архітектор м. Києва (1956—63). Один з авторів проекту планування й забудови *Хрещатика* і прилеглих до нього кварталів (будівництво почато 1951). За проектами Д. в Києві споруджено житл. будинки на вул. Володимирській і з-ду «Більшовик» (обидва — 1950), на Червоноармійській вул. (1950—54); Ін-т фізики АН УРСР (1949); готель «Москва» (1959—61); станції метрополітену «Хрещатик» (1959—60) і «Завод Більшовик» (1963); кінотеатр «Україна» (1959); аеропорт у Борисполі (1959—65), Будинок художника (1978), всі — у співавторстві; мости — Московський через р. Дніпро й через р. Десну (1977, у співавт. з інж. Г. Фуксом). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1951.

ДОБРОВО́ЛЬСЬКИЙ Віктор Миколайович [н. 10 (23).I 1906, Одеса] — український і російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1960). В 1922 вступив на сцену Нар. театру в Одесі. З 1926 працював в Одес. укр. драм. театрі й навчався в його студії. Учень В. С. *Василька*. В 1928 — 33 — в Харків. Червонозаводському театрі (тепер Донец. укр. муз.-драм. театр ім. Артема). З 1939 — в Київ. театрі ім. І. Франка. Ролі: Михайло Гурман («Украдене щастя» Франка), Карпо Вітровий, Степан Петренко («Калиновий гай», «В степах України» Корнійчука), Єгор Буличов («Єгор Буличов та інші» Горького), Лопахін («Вишневий сад» Чехова), Макбет («Макбет» Шекспіра). З 1964 Д.— актор Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки. Ролі: Литвинов («На дикому березі» Полевого), Георгій Димитров («Перший удар» Кюлявкова), Берсенєв («Розлом» Лавреньова), Агабо Бочверадзе («Поки горба не перевернулася» Іоселіані). Знімався в кіно: Богдан Хмельницький («300 років тому»), Макар («Макар Нечай») та ін. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

В. М. Добровольський в ролях Михайла Гурмана («Украдене щастя» І. Франка) та Агабо Бочверадзе («Поки горба не перевернулася» О. Іоселіані).

Літ.: Бобошко Ю. М. Віктор Миколайович Добровольський. К., 1964; Овруцька І. М. Віктор Добровольський. К., 1976. *М. Г. Лабінський.*

ДОБРОВО́ЛЬСЬКИЙ Віктор Опанасович [21.I (2.II) 1884, с. Тростянець Харків. губ., тепер місто Сумськ. обл.— 23.XII 1963, Одеса] — український рад. вчений у галузі загального машинобудування, професор (з 1923), доктор тех. наук (з 1936), засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1944). Член КПРС з 1950. Закінчив (1908) Харків. технологічний ін-т. Працював на машинобуд. з-дах Петербурга й Харкова, на будівництві залізниць. У 1928—41 — заст. директора, в 1946—56 — директор Одеського політех. ін-ту. Займався вивченням підшипників кочення, питаннями тертя й мащення. Автор першого посібника з курсу деталей машин укр. мовою (Одеса, 1928) та ін. праць. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДОБРОВО́ЛЬСЬКИЙ Володимир Анатолійович (н. 17.IV 1918, Харків) — російський рад. письменник. Член КПРС з 1948. Закінчив Харків. ун-т (1941). Учасник Великої Вітчизн. війни. Живе і працює на Україні. Перші вірші й оповідання надрукував 1938—40. Повість «Троє в сірих шинелях» (1948, Держ. премія СРСР, 1948) присвячена післявоєнній відбудові Рад. країни. Романи й повісті: «Женя Маслова» (1950), «На все життя» (1957), «Будинок в тупику» (1959), «Наріжна кімната» (1962), «Серпень, падають зорі» (1964), «Босоніж по калюжах» (1965), «Остання інстанція» (1974). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: И дух наш молод. Х., 1971; За неделю до отпуска. М., 1977.

ДОБРОВО́ЛЬСЬКИЙ Георгій Тимофійович (1.VI 1928, Одеса — 30.VI 1971) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (посмертно), підполковник. Член КПРС з 1954. Закінчив Одеську спецшколу ВПС (1946) й Чугуївське військ.-авіац. училище (1950). В 1961 закінчив Червонопрапорну військ.-повітряну академію (тепер ім. Ю. О. Гагаріна). В загоні космонавтів — з 1963. Разом із В. М. *Волковим* і В. І. *Пацаєвим* здійснив політ на космічному кораблі «Союз-11» (6—30.VI 1971). В ході виконання програми польоту «Союз-11» стикувався з наук. орбітальною станцією «*Салют*». Під час повернення на Землю Д. разом з ін. членами екіпажу загинув. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни. В Одесі Д. 1979 встановлено пам'ятник.

ДОБРОВО́ЛЬСЬКИЙ Спиридон Петрович [13 (25).XII 1894, с. Єлизаветівка, тепер Новоукраїнського р-ну Кіровогр. обл.— 30.XI 1977, Київ] — український рад. письменник. Учасник 1-ї світової, громадянської й Великої Вітчизн. воєн. З 1924 почав друкувати в періодичній пресі фейлетони, нариси й оповідання. Окремими виданнями вийшли повісті «Залізний кінь» (1929), «Шоста ударна» (1929), п'єса «Кров на кров» (1930), збірки оповідань «Прикре непорозуміння» (1931), «Заради життя» (1958), роман «Тече річка невеличка» (1961), істор. романи «Очаківський розмир» (1956) та «Карасунський Кут» (1968), спогади «Про моє дитинство і братову юність» (1971). Нагороджений орденом Червоного Прапора, двома орденами Червоної Зірки, медалями.

В. Х. Косян.

ДОБРОВО́ЛЬЧА А́РМІЯ — основна ударна сила контрреволюції на Півдні Росії в період *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20*. Почала формуватися в листопаді 1917 в Новочеркаську при сприянні *Антанти* з добровольців (офіцерів, юнкерів, верхівки козацтва та ін. контрреволюц. елементів). 27.XII 1917 (9.I 1918) в Ростові-на-Дону було офіційно оголошено про її створення. Верх. керівником Д. а. став ген. М. В. Алексєєв, головкомом — ген. Л. Г. *Корнілов* (з 13.IV 1918 — ген. А. І. *Денікін*). Д. а. (бл. 4 тис. чол.) діяла проти рад. військ разом з каледінськими частинами. В зв'язку з крахом *каледінщини* Д. а. в кін. лютого 1918 відступила на Кубань. 9—13.IV 1918 у боях за Єкатеринодар (тепер Краснодар) Д. а. зазнала поразки від рад. військ. Поповнилася за рахунок мобілізації кубанського козацтва

А. В. Добровольський, О. І. Малиновський, Д. П. Попенко. Аеропорт у Борисполі. Київ. Інтер'єр, 1965.

(у вересні 1918 налічувала бл. 30—35 тис. чол.), на кін. 1918 захопила майже весь Пн. Кавказ і почала наз. Кавказькою Д. а. В цей час Антанта відкрито почала воєнну інтервенцію проти Рад. республіки, посилила допомогу Д. а., об'єднала всі сили пд. контрреволюції в т. з. Збройні сили Півдня Росії під командуванням Денікіна. В січні 1918 Кавказ. Д. а. було поділено на 2 армії: Кавказьку (на царицинському напрямі) й Д. а. (в районі Донбасу). Захопивши в червні 1919 Донбас, Царицин і Харків, Денікін почав похід на Москву. Гол. удар завдавала Д. а. (40 тис. чол.) у напрямі Курськ, Орел, Тула. На захопленій білогвардійцями території було встановлено режим кривавого терору (див. *Денікінщина*). В ході контрнаступу рад. військ відбірні війська Д. а. було знищено. Її залишки втекли на Пн. Кавказ, де на поч. 1920 їх було реорганізовано в Добровольчий корпус. У кін. березня 1920 корпус евакуювався з Новоросійська в Крим, де увійшов до складу армії ген. П. М. Врангеля (див. *Врангелівщина*).

Літ.: Історія Української РСР, т. 5. К., 1977; Алексашенко А. П. Крах деникинщины. М., 1966.

І. В. Архипов.

ДОБРОВСЬКИЙ (Dobrowský) Йосеф (17.VIII 1753, Дярмат, Угорщина — 6.I 1829, Брно) — чеський славіст. Один з основоположників слов'янознавства, діяч чес. Відродження. Навчався в Празькому ун-ті (1768—76). Член Королівського т-ва наук у Празі (з 1784), почесний член Рос. АН (з 1820) та академій ін. країн. Автор праць: «Історія чеської мови й літератури» (1792), «Глаголітика» (1807), «Основи старослов'янської мови» (1822), циклу статей «Критичні спроби очищення чеської історії від пізніших домислів» (1803—19). У передмові Д. до книги А. Пухмайєра «Російська мова» є зауваження про деякі граматичні й лексичні риси укр. мови.

ДОБРОГНЄВА (Марія) Володимирівна (Добронєга; р. н. невід.— п. 1087) — дочка великого князя київського *Володимира Святославича*. В 1043 (за давньорус. літописами; 1039 — за польс. джерелами) брат *Ярослав Мудрий* віддав її заміж за польс. князя Казимира I Обновника (1016—58).

ДОБРОДЖА́НУ-ГЕ́РЯ (Dobrogeanu-Gherea) Константін (справжнє прізвище, ім'я, по батькові — Кац Соломон Абрамович; 21.V 1855, с. Слов'янка на Харківщині — 7.V 1920, Бухарест) — румунський соціолог, літ. критик, публіцист. Навчаючись у Харків. ун-ті, брав участь у народницькому русі. Переслідуваний царським урядом, емігрував 1875 до Румунії. Один із засновників С.-д. партії робітників Румунії (1893). В працях «Карл Маркс і наші економісти», «Рабство і соціалізм» (1884) пропагував ідеї діалектичного й істор. матеріалізму. В ряді праць допускав помилки опортуністичного характеру. Досліджував і пропагував творчість румунських (М. Емінеску, Й.-Л. Караджале, Г. Кошбук), рос. письменників (Ф. Достоєвського, І. Тургенєва та ін.), Т. Шевченка, якому присвятив працю «Тарас Шевченко» (1894).

ДОБРОЇ НАДІЇ МИС, мис Бур — мис на Пд. Африки (34°21′ пд. ш. і 18°30′ сх. д.). Є частиною скелястого півострова, що далеко виступає в Атлантичний ок. Відкритий португ. мореплавцем Б. Діашем (1488), який назвав його мисом Бур; згодом перейменований на мис Доброї Надії.

ДОБРОЛЮБОВ Микола Олександрович [24.I (5.II) 1836, Нижній Новгород — 17 (29).XI 1861, Петербург] — російський літературний критик, публіцист, революційний демократ. Закінчив Гол. педагогічний ін-т у Петербурзі (1857). Друкуватися почав 1856. З 1857 став одним з керівників журн. «*Современник*», а з 1859 редагував його сатиричний відділ — «Свисток». У «Современнике» друкувалися осн. праці, рецензії й нотатки Д. З кінця травня 1860 до липня 1861 перебував за кордоном (у Франції та Італії) на лікуванні. Повертаючись на батьківщину, відвідав Одесу і Харків.

Революц. демократизм Д. визначав ідейний зміст усієї його сусп.-політ. і літ. діяльності. Разом з М. Чернишевським Д. був ідейним натхненником революц. руху в Росії 50-х рр., ідеологом сел. революції, непримиренним ворогом царизму й кріпосництва. З позицій *утопічного соціалізму* критикував капіталістичний сусп.-екон. лад і бурж. демократію. Незважаючи на ідеалістичне розуміння історії в цілому, в ряді питань наблизився до істор. матеріалізму. Осн. рушійною силою істор. розвитку вважав нар. маси, хоч і не заперечував ролі особи в історії; історію суспільства розглядав як історію боротьби між трудящими й експлуататорами. Д. був прихильником філос. матеріалізму, критикував ідеалізм і релігію, обгрунтовував необхідність поєднання дослідного наук. пізнання з філософією. Розробляв основи матеріалістичної естетики, виступав за реалістичні принципи л-ри й літ. критики. Осн. статті — «Темне царство» (1859), «Що таке обломовщина?» (1859), «Промінь світла в темному царстві» (1860), «Коли ж прийде справжній день?» (1860), в яких ставилися питання про неминучість появи нового героя — діяча і борця — в російському житті й л-рі. Писав вірші, де розкривав соціальні контрасти, показував страждання народу й пропагував ідею селян. революції («Дума над труною Оленіна», «До Розенталя»). Багато уваги приділяв Д. питанням педагогіки. В статтях «Про значення авторитету у вихованні» (1857), «Всеросійські ілюзії руйнуються різками» (1858), рецензії на книгу «Новий кодекс педагогічної мудрості» Ю. Діммана (1859) та ін. Д. гостро критикував казенну педагогіку, її реакційний ідеал виховання покірних слуг царизму. Був поборником жіночої освіти. З щирою симпатією ставився Д. до укр. народу і його культури. В статті «Риси для характеристики руського простолюду» (1860) Д. простежував спільність істор. долі рос. і укр. народів. Автор статті про укр. нар. пісню («Південноросійські пісні», 1858). Високо цінив творчість Т. Шевченка (стаття «„Кобзар" Тараса Шевченка», 1860). При сприянні Д. в «Современнике» було надруковано в перекл. рос. мовою ряд віршів укр. поета. Виступав на захист *Марка Вовчка* від нападок реакційної критики в опублікованій в журн. «Современник» (1860, № 9) статті «Риси для характеристики руського простолюду».

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—9. М.—Л., 1961—64; Полное собрание стихотворений. Л., 1969; Укр. перекл.— Вибрані філософські твори, т. 1—2. К., 1952—53; Вибрані педагогічні твори. К., 1950.

Літ.: Воровський В. В. М. О. Добролюбов. В кн.: Воровський В. В. Літературно-критичні статті. К., 1957; Плеханов Г. В. Добролюбов и Островский. В кн.: Плеханов Г. В. Литература и эстетика, т. 1. М., 1958; Луньєвич І. В. М. О. Добролюбов і українська література. К., 1961; Соловьёв Г. А. Эстетические воззрения Чернышевского и Добролюбова. М., 1974; Кружков В. С. Н. А. Добролюбов. М., 1976.

Ю. З. Янковський.

М. О. Добролюбов.

Б. Г. Добронравов.

ДОБРО́МИЛЬ — місто Старосамбірського р-ну Львів. обл. УРСР, у долині р. Вирви (бас. Сану), за 6 км від залізнич. станції Хирів. Уперше згадується в істор. документах під 1374. В 1566 Д. дістав *магдебурзьке право*. В 16—17 ст.— один із центрів торгівлі сіллю на Зх. Україні. Жителі Д. брали участь у нар.-визвольній війні укр. народу 1648—54. За 1-м поділом Польщі (1772) Д. в складі Сх. Галичини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. Трудящі Д. під керівництвом підпільного осередку КПЗУ боролися за свої права, за возз'єднання з Рад. Україною. В 1927 і 1936 в Д. проходили страйки робітників деревообробної пром-сті. В 1939 Д. у складі Зх. України возз'єднано з Рад. Україною. З 1939 Д.— місто. В Д.— деревообр. комбінат, пивоварний, сироварний і комбікормовий з-ди, міжколг. буд. орг-ція, харч. комбінат, лісгоспзаг; 4 лік. заклади, в т. ч. лікарня. 3 заг.-освітні школи, профес.-тех. уч-ще. Будинок культури, кінотеатр, 5 б-к. Пам'ятка архітектури — залишки замку 16 ст.

ДОБРО́МИЛЬСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — український літопис кін. 17 — поч. 18 ст., пам'ятка української істор. діалектології. Склав священик м. Добромиля (тепер Львів. обл.) Семен (Симеон) Коростенський. В літописі подано стислий виклад подій політ. і громад. життя України 1648—1700. Мова Д. л. близька до нар. укр. мови 17 ст.

Видання: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Киевской Комиссией для разбора древних актов. К., 1888.

Літ.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

ДОБРОНРА́ВОВ Борис Георгійович [4(16).IV 1896, Москва — 27.X 1949, там же] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1937). З 1915 — в трупі МХАТ. Ролі: Альоша («Брати Карамазо-

М. М. Доброхотов.

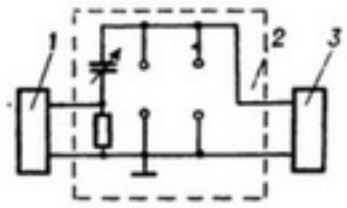

Добротності вимірювач:
1 — калібрувальний генератор;
2 — коливальний контур;
3 — вольтметр.

Довбальний верстат.

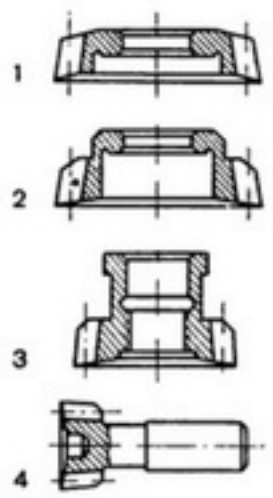

Довбачі:
1 — дисковий;
2 — чашковий;
3 — втулковий;
4 — хвостовий.

ви» за Достоєвським), Войницький («Дядя Ваня» Чехова), цар Федір Іоаннович (однойменна п'єса О. К. Толстого), Васька Пепел («На дні» Горького), Мишлаєвський («Дні Турбіних» Булгакова), Платон Кречет («Платон Кречет» Корнійчука). Знімався в кіно: Єфімов («Петербурзька ніч»), Давидов («Піднята цілина»), Шабанов («Аероград» О. Довженка). Нагороджений орденами Леніна й Трудового Червоного Прапора.

ДОБРОПІ́ЛЛЯ — місто обласного підпорядкування Донецької обл. УРСР, райцентр, на р. Бику (бас. Дніпра). Залізнична станція. Утворилося 1953 внаслідок об'єднання кількох населених пунктів. У місті — виробниче об'єднання «Добропільвугілля» (9 кам.-вуг. шахт), збагачувальна ф-ка; з-ди: залізобетонних виробів і конструкцій, шлакоблоковий; комбінати: хлібопродуктів, хлібний, молочний. Міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, птахоінкубаторна станція, комбінат побутового обслуговування. 10 заг.-освітніх і музична школи, лікарня. Палац культури, клуб. 2 кінотеатри, 5 бібліотек.

ДОБРОПІ́ЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1935. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 24,4 тис. чол. (1978). В районі — 62 населені пункти, підпорядковані селищній і 9 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Добропілля*.

Поверхня району рівнинна. Поклади кам. вугілля (коксівного), є кварцити, глини, піски. Річки: *Бик* (бас. Дніпра), *Казенний Торець* (бас. Сіверського Дінця). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Добропілля. В районі — підприємства харч. і буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: добропільські комбінат хлібопродуктів і з-д залізобетонних виробів; з-д мінеральної води (м. Білозерське). Працюють 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового й тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 83 тис. га, в т. ч. орні землі — 67,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, соняшник, кукурудза, картопля, овочеві. Садівництво. Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство. У Д. р.— 17 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Добропілля, Мерцалове. Автошляхів — 325 км, у т. ч. з твердим покриттям — 287 км. У районі — 18 заг.-освітніх шкіл, 32 лік. заклади, в т. ч. 3 лікарні. 9 будинків культури, 22 клуби, кінотеатр, 29 кіноустановок, 27 бібліотек. У Д. р. видається газ «Шлях перемоги» (з 1935).

В. В. Філатов

ДОБРОСЕ́РДОВ Дмитро Костянтинович (1876, Самара — 1.VIII 1936, Одеса) — український рад. хімік. У 1899 закінчив ун-т у Казані. В 1912—23 — професор неорганічної хімії політех. ін-ту в Києві, з 1923 — професор університету в Одесі. Д.— учень Ф. М. *Флавицького*. Працював у галузі *кристалогідратів*. З 1907 досліджував *діелектричну проникність* органічних сполук і розчинів. Здобуті Д. дані увійшли в численні довідники й покладені в основу вчення про діелектричну проникність рідин.

ДОБРОТВІ́Р — селище міського типу Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл. УРСР. Розташоване на лівому березі Бугу, поблизу залізничної ст. Добротвір. 3,7 тис. ж. (1978). Добротвірська ДРЕС, з-д «Буддеталь», будинок побуту. Заг.-освітня школа, профес.-тех. уч-ще; лікарня. Будинок культури. б-ка. Виник 1952.

ДОБРОТВІ́РСЬКА ДРЕС — потужна теплова електростанція. Розташована біля смт Добротвора Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл. Будівництво почато 1951. Перший турбогенератор дав струм 1955, останній — 1964. На ДРЕС встановлено два турбогенератори потужністю по 25 тис. кВт, один — на 50 тис. кВт, три — по 100 тис. кВт, два — по 150 тис. кВт. Потужність станції 1977 становила 700 тис. кВт. Виробництво електроенергії 1977 зросло проти 1970 на 13,3%. Д. ДРЕС — сучасне автоматизоване підприємство. Всі процеси керування котлами, турбінами й генераторами автоматизовано. Трудомісткі ремонтні роботи на електростанції механізовано. Д. ДРЕС лініями електропередачі зв'язана з пром. центрами зх. областей України, а також з соціалістичними країнами через енергосистему «Мир».

І. І. Бозененков.

ДОБРО́ТНОСТІ ВИМІ́РЮВАЧ, куметр — універсальний радіоприлад, яким вимірюють добротність (відношення амплітуди коливань при *резонансі* до амплітуди коливань далеко від нього) коливальних контурів, котушок *індуктивності* й *конденсаторів*. Ним вимірюють і індуктивність, *електроємність*, омічні втрати в котушках індуктивності, тангенс кута втрат конденсаторів. Дія Д. в. (мал.) грунтується на визначенні параметрів коливального контура в разі настроювання його в резонанс з частотою калібрувального генератора. Д. в. застосовують у радіотехніці.

ДОБРОХО́ТОВ Микола Миколайович [14 (26).III 1889, м. Арзамас, тепер Горьк. обл.— 15.X 1963, Київ] — український рад. вчений-металург, акад. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1951). Закінчив (1914) Петерб. гірничий ін-т, працював на металургійних з-дах, 1924—35 — в Уральському політех., 1935—44 — в Дніпроп. металург. ін-ті, з 1944 — в Ін-ті чорної металургії АН УРСР і Київ. політех. ін-ті. Перший директор (1949—52) Ін-ту газу АН УРСР. Д.— засновник енерг. теорії пром. печей. Осн. праці — з теорії й конструювання газогенераторів, термодинаміки й кінетики металург. процесів, дослідження теплового режиму і конструювання мартенівських печей тощо. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Літ.: Кочо В. С., Хан Б. Х. Николай Николаевич Доброхотов. К., 1959

ДОБРУ́ДЖА — історична область у Європі між нижньою течією р. Дунаю й узбережжям Чорного м. В давнину її заселяли *фракійці*, з 5 ст. до н. е.— *скіфи*. В 1 ст. тер. Д. захопили римляни. З 3 ст. н. е. вона зазнавала нападів *готів*, *гуннів* та ін. племен. З 6 ст. на тер. Д. з'явилися *слов'яни*. З 7 ст. тер. Д.— в складі Першого Болг. царства, з 11 ст.— *Візантії*, з кін. 12 ст.— Другого Болг. царства. В 14 ст. тут виникла самостійна феод. д-ва. В 20-х рр. 15 ст. Д. захопила *Османська імперія*. Після рос.-тур. війни 1877—78 Пд. Д. відійшла до Болгарії, Північна — до Румунії. За Бухарестським мирним договором 1913 Пд. Д. передано Румунії, 1940 згідно з болг.-рум. договором повернуто Болгарії.

ДОБРЯ́НКА — селище міського типу Ріпкинського р-ну Чернігів. обл. УРСР, за 3 км від залізничної ст. Горностаївка. 4,8 тис. ж. (1978). Засн. в кін. 17 ст. В 1903 в селі виникла с.-д. орг-ція. У червні 1905 відбувся страйк на шкірообробних з-дах. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В селищі — швейна й меблева ф-ки, виноконсервний з-д, відділення райсільгосптехніки. 2 заг.-осв. школи, лікарня, санаторій «Полісся». Будинок культури, 2 б-ки, істор.-краєзнавчий музей. У 1772 в Д. перебував О. І. *Пугачов*, 1907—17 тут жив укр. поет В. І. *Самійленко*.

ДОБУВНА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — сукупність галузей, зайнятих видобуванням сировини й палива з надр землі, вод і лісів. Д. п. включає видобування залізної руди, руд кольорових і рідкісних металів, нерудних копалин, вугілля, нафти, газу, торфу, горючих сланців, заготівлю деревини, мисливство, рибальство, добування морського звіра і морепродуктів.

Продукція Д. п. використовується переважно в *обробній промисловості*. Д. п. в СРСР, у т. ч. в УРСР, набула великого розвитку за роки Рад. влади. Створено потужну технічну базу галузей та виробництв Д. п. Див. *Вугільна промисловість*, *Газова промисловість*, *Залізорудна промисловість*, *Нафтодобувна промисловість* та ін. статті про окремі галузі добувної промисловості.

ДОВА́ТОР Лев Михайлович [7 (20).II 1903, с. Хотино, тепер Бешенковицького р-ну Вітеб. обл.— 19.XII 1941, біля с. Палашкіно Рузького р-ну Моск. обл.]— рад. воєначальник, генерал-майор (з 1941), Герой Рад. Союзу (1941, посмертно). Член Комуністичної партії з 1928. В 1939 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрун-

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА 1939–45 років
РОЗГРОМ ФАШИСТСЬКИХ АГРЕСОРІВ у ЄВРОПІ та ПІВНІЧНІЙ АФРИЦІ

ПОШИРЕННЯ ФАШИСТСЬКОЇ АГРЕСІЇ в ЄВРОПІ на червень 1941 р.

Німеччина – ініціатор створення фашистського блоку

Італія – один з основних учасників фашистського блоку

Держави, що приєдналися до Троїстого пакту або уклали з Німеччиною військові угоди

Держави й території, загарбані агресорами

Маріонеткові держави Словаччина та Хорватія, створені Німеччиною і приєднані до Троїстого пакту

Територія Франції та її володіння під управлінням профашистського уряду Петена

Держави, що співробітничали з агресорами

Фашистський блок, загарбані ним території та країни, що з ним співробітничали

Цифрами на карті позначені:

1 п-ів Ханко – оренда СРСР у Фінляндії
2 Вільне місто Данціг
3 Нідерланди
4 Бельгія
5 Люксембург
6 Швейцарія
7 Ліхтенштейн
8 Андорра
9 Монако
10 Сан-Маріно
11 Гібралтар (Брит.)
12 Танжер (Міжнародна зона)
13 Іспанське Марокко

500 0 500 1000 км

НІМЕЧЧИНА — Держави фашистського блоку (Італія – до вересня 1943 р., Румунія до серпня 1944 р., Болгарія й Фінляндія до вересня 1944 р., Угорщина до грудня 1944 р.)

ФРАНЦІЯ — Держави, окуповані й анексовані Німеччиною та Італією на червень 1941 р.

Кіль, Лейнут, Полярний — Основні військово-морські бази

Морські шляхи сполучення

Райони дій німецьких підводних човнів

Бомбардування промислових і військових об'єктів Німеччини авіацією союзників у 1943–45 рр.

Головний театр воєнних дій (радянсько-німецький фронт)

I II III — Інші театри воєнних дій: Західно-Європейський, Балканський, Північно-Африканський

Рубіж найбільшого просування фашистських військ на радянсько-німецькому фронті

Напрями ударів радянських військ

Лінія фронту на кінець грудня 1943 р.

Лінія фронту на кінець грудня 1944 р.

Положення військ союзників у Північній Африці на червень 1941 р.

Напрями ударів військ союзників у 1941–43 рр.

Висадка десантів військ союзників у 1942–44 рр.

Напрями ударів військ союзників у 1944–45 рр.

Обстріл Лондона та інших міст Великобританії німецькими літаками-снарядами та балістичними ракетами в 1944–45 рр.

Положення радянських і союзних військ на кінець війни в Європі

Дії сил опору

Основні райони боротьби сил опору в Європі й партизанського руху в СРСР

Найбільші антифашистські збройні повстання

● 1944 — Інші великі повстання (із зазначенням дат)

Підписання акта про беззастережну капітуляцію Німеччини

Цифрами на карті позначені:

1 Данія
2 Нідерланди
3 Бельгія
4 Люксембург
5 Вільне місто Данціг
6 Швейцарія
7 Ліхтенштейн
8 Іспанське Марокко

Державні кордони дано: СРСР – на 21 червня 1941 р., капіталістичних країн – на 1 березня 1938 р., між Румунією та Болгарією – за договором від 7 вересня 1940 р.

МАСШТАБ 1:30 000 000

300 0 300 600 км

710–К

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

ВОЄННІ ДІЇ в ПІВДЕННО-СХІДНІЙ АЗІЇ та на ТИХОМУ ОКЕАНІ в 1941–45 роках

1941–42 рр.

Найбільші морські бої

1. Потоплення біля Малайї японською авіацією англійських кораблів 10.XII 1941 р.
2. Бої в Яванському морі 27 – 28.II 1942 р.
3. Бої в Коралловому морі 7 – 8.V 1942 р.
4. Бої авіаносних з'єднань біля атола Мідуей 4 – 5.VI 1942 р.
5. Бої біля Соломонових о-вів у серпні – листопаді 1942 р.

1943–45 рр.

Найбільші морські бої

1. Бої біля Соломонових о-вів у липні – серпні та в ніч на 2.XI 1943 р.
2. Бій у районі Алеутських о-вів 27.III 1943 р.
3. Бої біля Маріанських о-вів 19–20.VI 1944 р.
4. Бій у протоці Сурігао 25.X 1944 р.
5. Бій біля о. Самар 25.X 1944 р.
6. Бій біля мису Енганьйо 25.X 1944 р.
7. Потоплення японського лінкора „Ямато" американською авіацією 7.IV 1945 р. біля о-вів Рюкю

Території, загарбані Японією до грудня 1941 р.

ТАЇЛАНД Союзник Японії

Початок війни Японії зі США. Раптовий напад 7.XII 1941 р. японських збройних сил на Перл-Харбор

Основні напрями дій японських збройних сил у 1941–45 рр.

Основні напрями дій збройних сил союзників (США, Великобританії, Австралії, Нідерландів) у 1941 – 45 рр.

× Місця найбільших морських боїв

Основні райони боротьби партизанів проти японських загарбників

Звільнені райони Китаю в тилу японських загарбників

Лінія найбільшого просування японських збройних сил на листопад 1942 р.

Райони, що залишалися в руках Японії на час вступу у війну СРСР 9.VIII 1945 р.

Наступ радянських військ і флоту та групи військ Монгольської народно-революційної армії

Дії народно-визвольних військ Китаю в 1945 р.

Атомні бомби, скинуті США на японські міста 6.й 9.VIII 1945 р.

Проголошення незалежності Індонезії 17.VIII 1945 р.

Проголошення Демократичної Республіки В'єтнам 2.IX 1945 р.

2.IX.1945 р. Закінчення другої світової війни. Беззастережна капітуляція Японії

9.IX 1945 р. Нанкін Підписання акта про капітуляцію японських військ у Китаї

Примітки: I. Цифрами на карті позначені:
1 Малайя (Брит.), 2 Саравак (Брит.)

II. Кордони держав дано на вересень 1931 р. (до загарбання Японією Північно-Східного Китаю)

Скорочення: Г. – Голландія, М. – Маданг, С. – Саламава, Р. – Рабаул

МАСШТАБ 1 : 75 000 000

750 0 750 1500 2250 3000 км

зе. З листопада 1941 — командир кав. корпусу, що відзначився в *Московській битві 1941—42*. Загинув Д. у бою. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Червоної Зірки. Похований у Москві.

ДОВБА́ЛЬНИЙ ВЕРСТА́Т — 1) Металорізальний верстат з вертикальним зворотно-поступальним рухом довбального різця (*довбача*). На Д. в. (мал.) обробляють важкодоступні зовн. і внутр. поверхні, а також пази і канавки (у т. ч. ненаскрізні) будь-якого профілю. Застосовують Д. в. в одиничному і дрібносерійному виробн. 2) Деревообробний верстат, що його різальним інструментом є фрезерні ланцюжки, порожнисті *долота* або плоскі різці. На такому верстаті вирізують прямокутні або овальні пази, довбають отвори тощо.

ДОВБА́ННЯ — обробка матеріалів (металів, деревини та ін.) різанням на *довбальному верстаті*. Таким способом створюють канавки, фасонні отвори, пази тощо.

ДОВБА́Ч — металорізальний інструмент у вигляді колеса з зубцями; різновид *зуборізного інструменту*. За допомогою Д. (мал.) на зубодовбальних верстатах (див. *Зубообробний верстат*) нарізують рейки, циліндричні зубчасті колеса внутр. і зовн. зачеплення з прямими, косими й шевронними зубцями тощо. Довбачем наз. і робочу частину *довбального верстата*.

ДО́ВБИШ (з 1925 до 1946 — Мархлевськ) — селище міського типу Баранівського р-ну Житомир. обл. УРСР, за 19 км від залізничної ст. Курне. 6,2 тис. ж. (1978). С-ще виникло на поч. 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. Фарфоровий (засн. 1823), цегельний і хлібний з-ди, відділення Баранівського з-ду культур.-побутових виробів, 2 лісництва, відділення райсільгосптехніки. 2 заг.-освітні школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; лікарня, поліклініка. Клуб, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ДОВБИ́ЩЕНКО Віктор Семенович [21.X (3.XI) 1910, Харків — 24.IX 1953, Київ] — український рад. режисер, театрознавець, педагог, засл. арт. УРСР (з 1946). У 1934 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т. Працював режисером у театрах Донецька, Харкова, Одеси, Ворошиловграда, 1947—52 — худож. керівник Київ. театру юного глядача. Вистави: «Лісова пісня» Лесі Українки, «Украдене щастя» Франка, «Загибель ескадри» Корнійчука, «Дванадцять місяців» Маршака, «Одруження» Гоголя, «Мачуха» Бальзака та ін. У 1947—53 викладав у Київ. ін-ті театр. мистецтва. Упорядник посібників «Про мистецтво режисера» (К., 1948), «Про мистецтво театру» (К., 1954, у співавт.) та ін.

ДО́ВБУШ Олекса Васильович (1700, Печеніжин, тепер смт Коломийського р-ну Івано-Фр. обл.— 24.VIII 1745, Космач, тепер село Івано-Фр. обл.) — керівник антифеод. руху селян-*опришків* у 30—40-х рр. 18 ст. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Перші відомості про боротьбу Д. проти гнобителів містяться в документах 1738. Загін Д. (налічував до 50 чол.) спочатку діяв на Коломийщині. В 1738—39 опришки під проводом Д. спрямовували удари проти панів і лихварів у Печеніжині, Текучому, Вербіжі, Ясені, Микуличині. Майже в усіх селах опришки мали побратимів, які всіляко допомагали їм. У 1740 Д. відступив у *Чорногору* і звідти робив походи на Галицьке Прикарпаття, Закарпаття і Буковину. Проти опришків вів боротьбу коронний гетьман Й. Потоцький. У 1744—45 опришки здобули Богородчанську фортецю, здійснили сміливі рейди під Солотвин, Надвірну, Дрогобич, Турку, Рогатин та ін. міста. Захоплене у орендарів, лихварів, купців і сільс. багатіїв майно Д. роздавав бідним. Спроби шляхти знищити загін Д. сім років не мали успіху. Ім'я легендарного героя було відоме за межами зх.-укр. земель — у Польщі, Молдавії, Угорщині, Болгарії. Загинув Д. від руки зрадника. Образ нар. героя відтворено в л-рі (роман «Опришки» В. Гжицького, повість «Олекса Довбуш» І. Єрофєєва, драм. поема «Олекса Довбуш» Л. Первомайського), образотворчому мистецтві (гравюра «Довбуш» О. Кульчицької та ін.), музиці (балет «Хустка Довбуша» А. Кос-Анатольського), кіно («Олекса Довбуш» за сценарієм Л. Дмитерка і В. Іванова). *В. В. Грабовецький.*

ДО́ВГА ЛІ́НІЯ — електрична лінія, в якій довжина провідників струму сумірна з довжиною передаваних *електромагнітних хвиль*, а віддаль між провідниками значно менша за довжину хвилі. Д. л. розраховують як систему з розподіленими параметрами (*індуктивністю*, активним опором, *електроємністю* і *електропровідністю* між проводами), якими визначають її осн. характеристики: хвильовий опір і коеф. поширення електромагн. хвиль. Розрізняють Д. л. однорідні (зі сталими параметрами вздовж лінії), неспотворюючі (зі збереженням форми передаваного сигналу) і узгоджені (в них навантаження дорівнює хвильовому опору). Д. л. діють у режимах стоячої хвилі (з повним відбиттям енергії від кінця лінії), біжучої хвилі (з повним поглинанням енергії на кінці лінії) і проміжному. Вхідний опір Д. л. змінюється (залежно від частоти коливань і довжини лінії) в широких межах, що дає змогу використовувати відрізки таких ліній як коливні контури, ізолятори, узгоджуючі трансформатори тощо. Поняття «Д. л.» застосовують в електро- і радіозв'язку, телебаченні, радіолокації і електроенергетиці (див. *Лінія електропередачі*). *Л. І. Буслов.*

ДОВГАЛЄ́ВСЬКИЙ Валеріан Савелійович [23.XI (5.XII) 1885 — 14.VII 1934] — радянський держ. діяч, дипломат. Член Комуністичної партії з 1908. Учасник революц. руху з 1904. За революц. діяльність 1906 заарештований і 1907 засланий на довічне поселення. Після втечі 1908 емігрував за кордон. Брав активну участь у роботі більшовицьких груп і орг-цій у Європі. В 1913 закінчив ін-т у Тулузі (Франція), інженер-електрик. В липні 1917 повернувся в Росію. Учасник громадян. війни. В 1919—24 працював у рад. органах (зокрема в Києві 1919—21). В 1924—34 —на дипломатичній роботі. Обирався членом ЦВК СРСР. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

ДОВГАЛЄ́ВСЬКИЙ Митрофан (рр. н. і см. невід.) — український письменник. У 1736—37 викладав поетику в *Київській академії*. Автор двох драм і 10 інтермедій. Сюжети обох драм — різдвяної («Комическое дѣйствіе», 1736) і великодньої («Власнотворній образ человѣколюбія божія», 1737) запозичено з містерій і вертепних драм. В інтермедіях під реліг. оболонкою приховувався життєво правдивий зміст. Дійовими особами інтермедій виступають селяни-кріпаки, рос. солдат, який разом із запорізьким козаком воює проти польс. пана. Написав курс поетики лат. мовою.

Літ.: Історія української літератури, т. 1. К., 1967.

ДОВГА́ЛЬ Олександр Михайлович [14(27).I 1904, ст. Дебальцеве, тепер Донец. обл.— 12.III 1961, Харків] — український рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1951). Член КПРС з 1949. В 1929 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався в І. *Падалки* та О. *Маренкова*. Працював у галузі станкової й книжкової графіки, плаката. Твори: «Полільниця» (1926), «Розподіл пайка» (1927); плакати «Містери із безробіття мають дивіденди» (1931), «Відбудуємо рідний Донбас» (1947) та ін.; серії «Соціалістичний Харків» (1936—37), «Класики світової культури» (1939—60), «Шляхами війни» (1942—44); іл. до творів І. Котляревського, П. Тичини, Л. Первомайського, І. Кочерги, П. Козланюка та ін.

Літ.: Безхутрий М. М. Олександр Михайлович Довгаль. К., 1962.

ДОВГА́НИК Ілля Ілліч (1903, с. Блищиводи, тепер Нестеровського р-ну Львів. обл.— 5.XII 1949) — діяч комуністичного руху Зх. України, рад. працівник. Член КПЗУ з 1928, член ВКП(б) з 1945. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1926—30 був одним з керівників молодіжної секції при ЦК масової легальної революц. орг-ції «*Сельроб*». З весни до осені 1930 — секретар Львів. сільс. окружкому комсомолу; 1936—38 — співробітник центр. редакції ЦК КПЗУ, інструктор ЦК МОДР Зх. України у Львові. В 1939 був депутатом *Народних Зборів Західної України*. З 1939 працював на рад. і госп. роботі. Вбитий укр. бурж. націоналістами.

ДОВГА́НЬ Володимир Захарович (н. 22.VII 1929, м. Сміла Черкас. обл.) — український рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1953. Закінчив ВДІК (1959). Поставив фільми: на Ялтинській кіностудії — «Випереджаюча вітер» (1959), «Грізні ночі» (1961, обидва — разом з А. Курочкіним); на Київ. кіностудії ім. Довженка — «Три доби після безсмертя» (1963), «Загибель ескадри» (1965), «А тепер суди» (1967), «Назвіть ураган

Л. М. Доватор.

О. В. Довбуш.

О. М. Довгаль.

О. М. Довгаль. Ілюстрація до вірша П. Тичини «Арфами, арфами...». Гравюра на дереві. 1938—39.

Довгохвоста синиця

„Марією“» (1970, телевізійний), «Сімнадцятий трансатлантичний» (1972), «Особисте життя» (1974), «Талант» (1978, телевізійний).

ДОВГА́СТИЙ МО́ЗОК — найбільш задній (нижній) відділ *головного мозку*; розташований між варолієвим мостом і *спинним мозком*. У Д. м. містяться ядра (скупчення нервових клітин) язиковоглоткового, блукаючого, під'язикового та деяких ін. *черепномозкових нервів*. Цими нервами Д. м. зв'язаний з різними органами і тканинами організму, а низхідними і висхідними провідними шляхами — з усіма відділами центр. нервової системи. В Д. м. розташовані дихальний і серцево-судинний нервові центри. Іл. див. до ст. *Головний мозок*.

ДО́ВГЕ — селище міського типу Іршавського р-ну Закарп. обл. УРСР, на р. Боржаві (бас. Дунаю). Залізнична станція. 6,6 тис. ж. (1978). Лісозавод, лісництво, районний лісгосп, будинок побутового обслуговування. Дві заг.-освітні школи, філіал Іршавської муз. школи, лікарня, санаторій. Будинок культури, 2 клуби, 7 б-к. Відоме з 1383. Пам'ятка дерев'яної архітектури — церква (1723).

ДО́ВГИЙ — острів на Зх. Ягорлицької затоки Чорного м. Входить до складу Микол. обл. УРСР. Довж. понад 6 км, шир. до 1 км. Складається з піщаних відкладів. Д. є частиною *Чорноморського заповідника*.

ДО́ВГИЙ ПАРЛА́МЕНТ — парламент у роки *англійської буржуазної революції 17 століття*, скликаний 3.XI 1640 королем *Карлом I* Стюартом. Став фактично законодавчим органом революції, ухвалив ряд антиабсолютистських законів. У 1649 Д. п. засудив до страти Карла I і проголосив Англію республікою. Був розігнаний О. *Кромвелем* 20.IV 1653.

ДОВГОВІ́ЧНІСТЬ ВИ́РОБІВ — строк експлуатації виробів (з перервами на тех. обслуговування і ремонт) до настання граничного стану, коли вони вже втрачають задані властивості; один з основних показників *надійності виробів*. Граничний стан виробів встановлюють згідно з тех. вимогами, враховуючи особливості конструкції виробу, режим експлуатації, галузь застосування, вимоги техніки безпеки тощо. Цей стан зумовлюється тех. (фізичною) неможливістю або екон. (моральною) недоцільністю дальшої експлуатації виробу. Довговічність неремонтовних виробів (напр., освітлювальних ламп, напівпровідникових елементів, кріпильних деталей) обмежується відмовою (повною або частковою втратою експлуатаційних властивостей), відпрацьованим встановленим строком експлуатації або сумарним наробітком (тривалістю функціонування чи обсягом виконаної роботи за певний проміжок часу), після яких істотно зростає інтенсивність подальших відмов. Довговічність ремонтовних виробів (напр., автомобілів, холодильників, одягу) обмежується фіз. або моральним старінням, зношуванням, частими відмовами. Збільшенням витрат на ремонт тощо. Підвищенню Д. в. сприяє правильний вибір конструктивних рішень, матеріалів і технології виготовлення, додержання норм тех. експлуатації. Період експлуатації виробів до настання граничного стану встановлюють розрахунками, спец. випробуваннями та прогнозами, що грунтуються на досвіді проектування й експлуатації виробів та на даних обстежування об'єктів методами *технічної діагностики*.

С. С. Городецький.

ДОВГОВІ́ЧНІСТЬ СПОРУ́Д — граничний строк експлуатації споруд, протягом якого зберігаються їхні гарантовані експлуатац. властивості. Розрізняють Д. с. моральну і фізичну. Моральна Д. с. обмежується строком, коли споруда вже перестає відповідати певним умовам експлуатації. Фізична Д. с. визначається тривалістю експлуатації осн. *несучих конструкцій*: несучих стін, фундаментів, елементів каркаса тощо. Ін. конструктивні елементи, напр. перекриття, покрівлі, віконні рами, підлоги, можуть бути замінені під час капітального ремонту споруди. На Д. с. впливають нерівномірне деформування (осідання) основи при зведенні та експлуатації споруди, перевантаження осн. несучих елементів, динамічні навантаження, а також інтенсивність періодичного впливу навколишнього середовища (вологи, вітру, температури). Підвищенню Д. с. сприяє правильний вибір конструктивних рішень, додержання правил експлуатації споруд, застосування матеріалів зі значними *вологостійкістю, морозостійкістю*, стійкістю проти корозії, біостійкістю тощо, захист конструкцій від руйнівних речовин, насамперед вологи (див. *Вологоізоляція, Гідроізоляція*) тощо. В СРСР довговічність огороджувальних конструкцій встановлено в 100, 50 і 20 років. Д. с. прогнозують, застосовуючи *математичну статистику, імовірностей теорію* із врахуванням методів статичного розрахунку, теорії надійності, даних про властивості матеріалів, використаних у конструкціях споруд і основ, тощо.

М. С. Метелюк.

ДОВГОВУ́ХА БІ́ЛА ПОРО́ДА СВИНЕ́Й — порода м'ясо-сального напряму. Виведена в Німеччині в кінці 19 ст. схрещуванням місцевої довговухої свині з великою білою і білою коротковухою. В СРСР завезена 1931 і добре акліматизувалась. Тварини міцної конституції, витривалі, невибагливі до кормів. Характерною ознакою Д. б. п. с. є великі довгі вуха, що звисають на очі. Жива маса кнурів — 250—300 кг, свиноматок — 200—250 кг. Плодючість — 10—11 поросят в опоросі. На Україні розводять у Чернігів., Київ., Львів., Івано-Фр. областях. Д. б. п. с.— одна з кращих порід для пром. *схрещування* з свиноматками великої білої і миргородської порід.

Свиноматка **довговухої білої породи свиней.**

ДОВГОЛІ́ТТЯ — тривале життя людини — понад 90 років. В основі Д. лежать біологічні (генетична програма) і соціальні (соціальне середовище, спосіб життя) фактори. Для довгожителів характерні міцний життєвий стереотип, помірність у всіх життєвих проявах, відмова від шкідливих звичок, налагоджене благополучне довге сімейне життя. За даними Всесоюзного перепису населення в 1970 в СРСР налічувалося 297,1 тис. осіб віком 90 і більше років (19,3 тис. з них мають понад 100 років). Серед довгожителів переважають люди, що живуть у сільс. місцевості. Рекорд довголіття в СРСР на 70-і рр. належав жителю Азербайджанської РСР Ширале Муслімову, що дожив до 168 років.

Літ.: Геронтология и гериатрия. 1972. Долгожители. К., 1973.

Д. Ф. Чеботарьов

ДОВГОНО́СИКОВІ, свинки (Curculionidae) — родина комах ряду *жуків*. Довж. тіла 1,5—25 мм, передня частина голови видовжена в головотрубку (хоботок), на верхівці якого містяться ротові органи гризучого типу, вусики колінчасті, булавовидні. Надкрила закривають черевце, у більшості родів вони вільно прикривають крила; в багатьох видів крила редуковані. Забарвлення переважно темне, часто строкате, іноді яскраве.

Личинки білясті, безногі, с-подібно зігнуті. Личинки й жуки—рослиноїдні організми, яким властивий високий ступінь кормової спеціалізації (живляться лише рослинами з певної родини). Жуки живляться тканинами надземних органів рослин, личинки — корінням, бульбочками (на бобових рослинах), підземними частинами стебла, вмістом насіння та ін. Відомо бл. 50 тис. видів Д., поширених на всіх континентах. В СРСР—бл. 5 тис., у т. ч. на території УРСР — понад 2000 видів, з них найбільшої шкоди завдають: у районах бурякосіяння — *бурякові довгоносики*, у виноградниках — плосконоси, на посівах бобових культур — *бульбочкові довгоносики*, конюшині — *конюшинні довгоносики*, люцерні — люцернові довгоносики, садовим культурам — брунькоїд сірий, квіткогриз яблуневий; у зерносховищах шкодять комірні довгоносики. Заходи боротьби. Хімічні (обприскування, застосування гранульованих *інсектицидів*), біологічні та агротехнічні (знищення бур'янів, обробіток грунту, збереження корисних комах).

О. Й. Петриха.

ДОВГОРУ́КІВСЬКА ЯЙЛА́ — хвилясте плато в Крим. обл. УРСР, у сх. частині *Головного пасма Кримських гір*. Пересічна вис. 1000 м. Складається з вапняків, поширений *карст*. На зх. схилах —

Червона печера. У сх. частині Д. я. — пам'ятки природи — тисовий гай і лісовий масив у долині р. Бурульчі. Район туризму.

ДОВГОСТРОКО́ВИЙ КРЕДИ́Т — кредит, що його надають на тривалі строки (більш як на рік); обслуговує головним чином розширене відтворення основного капіталу (за капіталізму) й основних фондів (за соціалізму). В капіталістичних країнах — одна з форм руху *позичкового капіталу*. В період імперіалізму — одна з форм зрощування монополістично-пром. та банк. капіталу і створення *фінансового капіталу*. Д. к. широко застосовують і в сфері міжнар. екон. відносин (див. *Міжнародний кредит*).

У соціалістичних країнах Д. к. охоплює державне кредитування капітальних витрат у різних галузях нар. г-ва, індивідуального й кооп. житл. будівництва й надання кредитів іноз. д-вам. В СРСР кредитування капітальних витрат здійснюють на основі кредитних планів *Державний банк СРСР* і *Будбанк СРСР*. Д. к. має цільовий, строковий і поворотний характер. Його надають підприємствам і госп. орг-ціям на впровадження нової техніки, тех. удосконалення й організацію виробн., на розширення виробн. товарів нар. споживання. Д. к. надають строком до 6 років, якщо буде забезпечено окупність витрат у межах цього строку. Колгоспи одержують Д. к. на строк до 20 років на будівництво, обладнання й механізацію тваринницьких ферм та ін. виробничих приміщень, на витрати для придбання с.-г. техніки тощо. У формі Д. к. д-ва надає значну допомогу населенню в індивідуальному й кооп.-житл. будівництві. За користування Д. к. сплачують відповідний процент.

ДОВГОТА́ — одна з координат, що визначають положення точки на сферичній поверхні. Географічна Д. (див. *Координати географічні*) вимірюється кутом між нульовим (грінвіцьким) меридіаном і меридіаном, який проходить через визначувану точку, і відлічується по паралелях в обидва боки від нульового меридіана (зх. і сх. довгота) від 0 до 180°.

На поверхні ін. небесних тіл застосовують геліографічну (для Сонця), селенографічну (для Місяця), ареографічну (для Марса) та інші Д., які відраховують від деякого умовного меридіана. Для визначення положення світил на *небесній сфері* застосовують екліптичну й галактичну Д. Екліптичну Д. вимірюють кутом у площині *екліптики* від точки весняного *рівнодення* до круга широт, що проходить через дане світило. Галактичну Д. вимірюють кутом у площині галактичного екватора від точки його перетину з небесним екватором до круга галактичних широт, що проходить через дане світило. Див. також *Координати небесні*.

Я. Ю. Гордон.

ДОВГОХВО́СТА СИНИ́ЦЯ (Aegithalos caudatus) — птах родини *товстодзьобих синиць*. Заг. довж. 170 мм, у т. ч. довж. хвоста — до 105 мм. Забарвлення чорно-біле з рожевим. Поширена в Європі й Азії (крім Крайньої Пн.), в УРСР — на Поліссі, в Карпатах, Лісостепу — осілий птах, в ін. районах — мандрівний. Селиться переважно в листяних лісах. Гніздиться на дереві; гніздо закрите, кулясте або видовжене. Кладка з 8—14 яєць у квітні — травні. Живиться гол. чин. комахами — шкідниками лісу.

ДОВЕ́ДЕННЯ, доказ — визначення істинності твердження шляхом встановлення його необхідного зв'язку з іншими твердженнями, прийнятими за істинні. Доведення полягає у висуненні *тези* (положення, що доводиться), всіх інших можливих *гіпотез* і підшукуванні *аргументів* — істинних тверджень, що впливають на ймовірність гіпотез. Д. закінчене, якщо жодна гіпотеза, крім тези, неможлива. Д. буває пряме, якщо істинність тези безпосередньо випливає з аргументів, і непряме, якщо доводиться хибність альтернативних (див. *Альтернатива*) гіпотез. Поняття Д. для кожної теорії вказує на способи, якими аргументи пов'язуються з гіпотезами, й залежить від характеру знань, підсумованих у теорії. Встановлювані *формальною логікою* правила Д. загальнозначимі лише в тому розумінні, що порушення їх неприпустиме. Д. є суто формально-логічним, якщо теза доводиться тільки засобами формальної логіки. Таке Д. вимагає формулювання тез формалізованою мовою логіки у вигляді правильно побудованих формул (п. п. ф.). Тоді при аксіоматичній побудові Д. називається конечна послідовність, що складається з однієї або більше п. п. ф., якщо кожна п. п. ф. в послідовності є або *аксіомою*, або безпосередньо виводиться за одним з правил виводу з попередніх п. п. ф. послідовностей. Д. пов'язане з практикою, яка визначає не тільки істинність аргумента, а й передумови його застосування й використання в розвитку наук. знань. *М. В. Попович.*

ДОВЕ́ДЕНЬ ТЕО́РІЯ, метаматематика — розділ математики, об'єктом якого є вивчення формальних систем. Запровадив її нім. вчений Д. *Гільберт* у межах запропонованої ним програми обгрунтування математики через доведення її несуперечливості. Згідно з цією програмою, кожна матем. теорія, несуперечливість якої доводиться методами Д. т., повинна бути строго формалізованою, тобто такою, що повністю виключає розгляд змісту будь-яких тверджень цієї теорії. Результат такої формалізації наз. формальною системою. Одержану формальну систему вивчають логічними й матем. методами. Д. т. включає в себе як опис (означення) формальних систем, так і дослідження їхніх властивостей (з'ясування несуперечливості, повноти й незалежності їхніх аксіом тощо) неформальними методами. Конкретна формальна система наз. предметною теорією, а всі засоби її вивчення в рамках Д. т.— її *метатеорією*. Для метатеорії предметна теорія є просто системою знаків, що не мають ніякого змісту, над ними виконуються певні мех. маніпуляції, схожі на ходи при грі в шахи чи доміно. В метатеорії застосовують тільки фінітні (скінченні) методи. Границі можливостей Д. т. показують теореми австр. математика К. Геделя (н. 1906); вони стверджують, що вже у формальній арифметиці натуральних чисел (а отже, й у всякій формальній системі, що містить у собі арифметику) є твердження, яке не можна ні довести, ні спростувати; більше того, таким є твердження про несуперечливість самої арифметики. Доведення цих теорем послужило стимулом для пошуку сильніших за фінітні конструктивних методів доведення (напр., метод трансфінітної індукції). Методи Д. т. широко застосовують в *основах математики*; було доведено, напр., незалежність аксіоми вибору й континуум-гіпотези від решти аксіом *множин теорії*.

Літ.: Новиков П. С. Элементы математической логики. М., 1973; Такеути Г. Теория доказательств. Пер. с англ. М., 1978.

М. І. Кравко.

Г. Д. Довженко.

ДОВЖЕ́НКА О. П. МУЗЕ́Й — літературно-меморіальний музей у Сосниці (тепер райцентр Черніг. обл.), філіал Черніг. істор. музею; зібрання документів, фотоматеріалів про життя й творчу діяльність українського рад. кінорежисера й письменника О. *Довженка*, видань його творів, особистих речей тощо. Відкрито 1960 в хаті, де народився і провів дитячі роки О. Довженко. На подвір'ї музею встановлено пам'ятник О. П. Довженку (автори Л. Козуб, П. Орлов).

ДОВЖЕ́НКО Валеріан Данилович [н. 14(27).IX 1905, Ростов-на-Дону] — український рад. музикознавець і композитор, доктор мистецтвознавства (з 1969), професор (з 1972). Член КПРС з 1944. В 1931 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т. Працює в галузі історії укр. музики. Автор творів для фортепіано, скрипки, віолончелі, романсів і хорів.

Тв.: В. С. Косенко. К., 1951; П. І. Ніщинський. К., 1955; Нариси з історії української радянської музики, ч. 1—2. К., 1957—67.

ДОВЖЕ́НКО Ганна Денисівна (н. 12.VIII 1928, с. Жовтневе, тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1958). Закінчила Майнівський с.-г. технікум. Працює дояркою в колгоспі «10-річчя Жовтня» Прилуцького р-ну. Майстер високих надоїв молока. В 1977 надоїла від кожної закріпленої за нею корови по 8145 кг молока. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Нагороджена 3 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції й Трудового Червоного Прапора, медалями.

Д. А. Барчук.

ДОВЖЕ́НКО Григорій Овксентійович [н. 10 (22). IУ 1899, с. Полтавка, тепер смт Баштанка Баштанського р-ну Миколаївської обл.] —укр. рад. живописець-монументаліст. Член КПРС з 1945. В 1928 закінчив Одеський художній ін-т. Виконав численні рельєфи, розписи, мозаїки для архітектурних споруд в Одесі, Новій Кахов-

О. П. Довженко.

Пам'ятник **О. П. Довженкові** на території Київської кіностудії художніх фільмів імені О. П. Довженка. Автори Л. В. Козуб і П. Д. Орлов. 1964.

ці, Донецьку, Чернігові. Автор станкових картин.

ДОВЖЕ́НКО Олександр Петрович [29.VIII (10.IX) 1894, с. Сосниця, тепер райцентр Черніг. обл.— 25.XI 1956, Москва] — український рад. кінорежисер і письменник, засл. діяч мист. УРСР (з 1939), нар. арт. РРФСР (з 1950). Закінчив Глухівський учительський ін-т (1914), навчався в Київ. комерційному ін-ті та Академії мистецтв. З перших днів Рад. влади працював у Київ. губвідділі наросвіти й мист., був комісаром драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. В 1921—22 — на дипломатичній роботі у Варшаві й Берліні. В 1922—23 навчався живопису в берлінському приват. худож. уч-щі у професора Е. Геккеля. В 1923—26 — художник-ілюстратор газ. «*Вісті ВУЦВК*» в Харкові. З 1926 — на Одес. кінофабриці. Перші роботи — короткометражні кінокомедії «Вася-реформатор» і «Ягідка кохання». В 1927 поставив фільм «Сумка дипкур'єра», в якому знявся в ролі кочегара. Вперше своєрідність обдарування Д.-режисера розкрилась у фільмі «Звенигора» (1928) — епопеї про долю укр. народу, його шляхи до революції. В кінострічці «Арсенал» (1929) Д. прославив героїчний робітн. клас, затаврував ворогів революції й дав політично загострену картину історичних подій. Світову славу Д. приніс фільм «Земля» (Київ, 1930), в якому філософськи узагальнююче відображено боротьбу за перемогу соціалістичного ладу в укр. селі, поетично оспівано природу. «Землю» визнано одним з 12 найкращих фільмів усіх часів і народів. У фільмі «Іван» (1932) Д., творчо використавши звук, відтворив будівництво Дніпрельстану, показав формування свідомості людини соціалістичного суспільства. В 1935 на «Мосфільмі» поставив картину «Аероград» — про соціалістичні перетворення на Далекому Сході. Етапною в творчості Д. стала героїчна епопея «Щорс» (1939), у якій відображено боротьбу укр. народу за Рад. владу проти петлюрівських і нім.-кайзерівських військ. Д. мав намір екранізувати «Тараса Бульбу» М. Гоголя: 1940 написав сценарій фільму. Широке визнання здобули документально-публіцистичні фільми Д. (разом із Ю. *Солнцевою*): «Визволення» (1940) і, особливо, «Битва за нашу Радянську Україну» (1943) й «Перемога на Правобережній Україні» (1945). В 1948 на студії «Мосфільм» Д. поставив фільм «Мічурін» (кольоровий). У роки Великої Вітчизн. війни почав працювати в жанрі худож. прози й публіцистики (оповідання «Мати», «Перед боєм», «Відступник», «На колючому дроті», «Воля до життя», «Перемога»). В післявоєнний час написав п'єси «Життя в цвіту» (1955) й «Потомки запорожців» (1957), автобіографічну повість «Зачарована Десна» (1957), кіноповісті «Повість полум'яних літ» (пост. Ю. Солнцевою, 1961), «Антарктида», сценарій «Прощай, Америко!». Останній твір Д.— кіноповість «Поема про море» (1956; в 1958 створено однойменний фільм, реж. Ю. Солнцева) — про будівників Каховської ГЕС, про комуністичне ставлення до праці.

Д. відомий і як художник. У карикатурах та ілюстраціях до сатиричних творів гостро висміював бурж. політиканів. Він є автором дружніх шаржів на укр. рад. письменників, кількох автопортретів й портретів Г. Петровського, В. Блакитного та ін. Викладав у ВДІКу (1949—51; з 1955 — професор). Широта світобачення, масштабність проблем, самобутність драматургічної й режисерської манери, поетичність, емоційність, створення власної акторської школи — ці риси творчості Д. поставили його в ряд найвидатніших митців рад. і світового кіно. Ім'ям Д. названо Київ. студію худож. фільмів (1957). У 1971 Радою Міністрів СРСР встановлено медаль Д. за краще втілення героїко-патріотичної теми в кіномистецтві. В Сосниці створено *Довженка О. П. музей*. У 1957 на Київ. студії худож. фільмів, де 1936—41 працював режисер, засн. Музей кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка (експозицію відкрито 1962), в якому зберігаються матеріали, пов'язані з творчістю митця (рукописи, фотографії, особисті речі тощо). На території студії встановлено пам'ятник Д. (1964, автори — Л. Козуб і П. Орлов). Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1949. Ленінська премія, 1959 (посмертно). Іл. див. між с. 448—449.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1964—66; Про красу. К., 1968; Бачити завжди зорі. К., 1979; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1966—69; Земля [Книга-фильм]. М., 1966; Арсенал [Книга-фильм]. М., 1977.

Літ.: Бажан М. П. О. Довженко. К., 1930; Юренев Р. Александр Довженко. М., 1959; Плачинда С. П. Олександр Довженко. К., 1964; Барабаш Ю. Довженко. М., 1968; Золотоверхова І. І., Коновалов Г. Л. Довженко-художник. К., 1968; Полум'яне життя. Спогади про Олександра Довженка. К., 1973 Куценко М. В. Сторінки з життя і творчості О. П. Довженка. К., 1975; Корніенко І. С. Олександр Довженко. К., 1978.

О. К. Бабишкін.

ДОВЖЕНО́К Василь Йосипович [11(24). IV 1909, с. Крапивна, тепер Стародубського р-ну Брян. обл. —16.XII 1976, Київ] —український рад. історик, доктор історичних наук (з 1962), професор (з 1967). В 1934 закінчив музейний відділ Київ. худож. ін-ту. З 1938 працював в Ін-ті археології АН УРСР, з 1954 — зав. відділом слов'яно-руської археології цього ін-ту. Автор праць про г-во й соціально-економіч. розвиток сх.-слов. племен і Київ. Русі, про формування давньорус. народності, про військ. справу в Київ. Русі. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1977.

ДОВЖИНА́ — 1) Д. відрізка прямої — віддаль між його кінцями. Щоб визначити Д. відрізка прямої, потрібно порівняти його з ін. відрізком, прийнятим за одиницю вимірювання. 2) Д. ламаної — сума довжин її ланок. 3) Д. дуги кривої — *границя*, до якої прямує периметр ламаної лінії, вписаної в цю дугу, якщо число ланок ламаної необмежено збільшується й Д. кожної ланки прямує до нуля (мал.). Для неперервних кривих ця границя (скінченна або нескінченна) існує завжди; коли вона скінченна, то відповідна крива наз. спрямною. Якщо рівняння плоскої кривої записане в прямокутних координатах: $y = f(x)$, де $a \leqslant x \leqslant b$, і якщо похідна функції $f'(x)$ — неперервна, то Д. дуги кривої можна обчислити за формулою $s = \int_a^b \sqrt{1 + y'^2}\, dx$. В параметричній формі Д. дуги кривої $x = x(t)$, $y = y(t)$, де $a \leqslant t \leqslant b$, записується так:

$$s = \int_a^b \sqrt{[x'(t)]^2 + [y'(t)]^2}\, dt$$

Літ.: Тесленко І. Ф. Елементарна математика. Геометрія. К., 1973; Шкіль М. І. Математичний аналіз, ч. 1. К., 1978.

І. Ф. Тесленко.

ДОВЖИНА ВІ́ЛЬНОГО ПРОБІ́ГУ, $\bar{l}$ — середній шлях, який проходить частинка (молекула, атом, електрон тощо) між двома послідовними зіткненнями з іншими частинками. В *кінетичній теорії газів* $\bar{l} = 1/\sqrt{2}\,\pi d^2 n$, де n — кількість молекул в одиниці об'єму газу, d — ефективний діаметр молекули. Концентрація молекул n залежить від тиску p і абс. т-ри T газу : $n = p/kT$, де k — *Больцмана стала*. За *нормальних умов* Д. в. п. молекул газу — бл. 10^{-7} м. Для частинок, що підлягають законам *квантової механіки*, поняття Д. в. п. застосовують, коли їх можна розглядати як молекули газу (напр., електрони провідності в твердому тілі, нейтрони в слабопоглинаючому середовищі тощо). Розрахунок Д. в. п. при цьому буде складнішим.

ДОВЖИНА́ ХВИ́ЛІ — віддаль між двома найближчими точками *хвилі*, що перебувають в однаковій *фазі* коливання. Д. х. λ пов'язана зі швидкістю поширення хвилі v й періодом коливання T співвідношенням $\lambda = v \cdot T$.

ДО́ВІД — те саме, що й *аргумент*.

ДОВІДКО́ВО - ІНФОРМАЦІ́ЙНИЙ ФОНД — упорядковане зібрання науково-технічних документів і (або) їхніх макро- й мікрокопій із загальними змістовими (неформальними) ознаками. Призначений для збирання, обробки і зберігання *інформації*, а також задоволення інформаційних потреб. Оснащений пошуковим апаратом для знаходження документів за предметними, тематичними та ін. ознаками. Д.-і. ф. розрізняють за сферами використання (галузь нар. г-ва, республіка або область, організація, підприємство), тематикою, цільовим призначенням тощо. В СРСР Д.-і. ф. є обов'язковою складовою частиною загальнодерж. системи наук. і тех. інформації і створюються в усіх ланках цієї системи.

Літ.: Шестова И. Г. Справочно-информационный фонд. М., 1968.

А. І. Чорний.

ДОВІ́ЛЬНЕ Й МИМОВІ́ЛЬНЕ — в психології поняття, якими позначаються свідомі й неусвідомлені дії людини. Довільні дії, як цілеспрямовані й підпорядковані свідомо наміченій меті, контролюються людиною в процесі виконання їх. Фізіол. основою цих дій є умовнорефлекторна діяльність мозку. Мимовільні дії в процесі здійснення їх не усвідомлюються й виконуються автоматично. Це насамперед безумовнорефлекторні (вроджені, інстинктивні), а також узвичаєні, машинальні умовнорефлекторні рухи і дії. Отже довільні дії, автоматизуючись, можуть відбуватися мимовільно, а мимовільні, усвідомлюючись, виконуються довільно.

ДОВІ́РЕНА ОСО́БА — в СРСР особа, виділена в період виборчої кампанії для ознайомлення виборців з кандидатом у депутати відповідної *Ради народних депутатів*. Д. о. висувається на тих самих зборах, на яких висувається кандидат у депутати, й затверджується відповідною окружною передвиборчою нарадою. Діяльність Д. о. є однією з форм виборчої *агітації*.

ДОВІ́РЕНІСТЬ — письмове повноваження, що його видає одна особа (довіритель) іншій для представництва перед *третіми особами*. Довіритель (громадянин або *юридична особа*) видає Д. в межах своєї правоздатності, від свого імені на вчинення за його рахунок юрид. дій (див. *Доручення договір*) — ведення суд. і арбітражних справ, одержання заробітної плати тощо. Правила щодо Д. встановлено законом (в УРСР — ст. 64—70 ЦивК УРСР). Громадянами, яким видають Д., можуть бути лише дієздатні (див. *Дієздатність*) особи. Д. юрид. особі може бути видана тільки на укладення угод, що не суперечать статутові орг-ції або заг. положенню про орг-ції даного роду. В ряді випадків Д. потребує нотаріальної форми посвідчення (напр., на право розпоряджатися розрахунковими рахунками в установах Держбанку СРСР). Строк дії Д., як правило, не може перевищувати 3-х років; якщо не зазначено строку, то Д. дійсна протягом року з дня видачі. Д., в якій не зазначено дату її складення, недійсна.

ДОВНА́Р-ЗАПО́ЛЬСЬКИЙ Всеволод Митрофанович [8 (20).III 1898, Київ — 21.IX 1919, Гомель] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1915. Син М. В. *Довнар-Запольського*. В березні 1917 обраний членом Київ. к-ту РСДРП. Керував створенням загонів Червоної гвардії. З травня 1917 працював у військ. орг-ції Київ. більшовицького к-ту. Під час підготовки *Київського жовтневого збройного повстання 1917* — член Військ.-революц. к-ту. В дні *Київського січневого збройного повстання 1918* керував загонами робітників Шулявки (район міста). В лютому 1918 очолював 1-й Київ. комуністичний загін. Після визволення Рад. України брав участь у відновленні Рад. влади в Києві й Київ. губ. З травня 1919 — секретар Київ. губернського к-ту КП(б)У, з серпня 1919 працював у *Зафронтовому бюро ЦК КП(б) України*. Помер від тифу.

ДОВНА́Р-ЗАПО́ЛЬСЬКИЙ Митрофан Вікторович [2 (14).VI 1867, м. Річиця, тепер Гом. обл.— 1934] — російський історик ліберально-бурж. напряму, фольклорист, етнограф. У 1894 закінчив Київ. ун-т, з 1902 — професор цього ун-ту. Після 1917 працював переважно в Білорусії. В деяких своїх працях захищав антинаук. теорію єдиного потоку (про безкласовість розвитку білорус. народу). Крім вивчення і публікації документів з історії Лит. д-ви, видав праці з історії декабристського руху, історії г-ва Рос. д-ви 16—17 ст. З ініціативи й за участю Д.-З. почалося видання багатотомної «Російської історії в нарисах і статтях» (т. 1—3, 1909—12). В 1926—28 видав кілька праць з історії нар. г-ва Білорусії. Праці Д.-З. зберігають цінність завдяки фактичному матеріалові й широкому використанню джерел.

ДОВО́ДКА — 1) Викінчувальна операція *обробки металів різанням*, яка полягає в зніманні тонкого шару металу з оброблюваної поверхні вручну або на *доводочних верстатах*. 2) Усунення дефектів і поліпшення дії й технології виготовлення нової машини перед запуском її в серійне або масове виробництво. 3) Викінчувальна стадія *збагачування корисних копалин*, в результаті якої одержують кондиційний концентрат. 4) Період мартенівської плавки від початку кипіння до розкислювання металу, протягом якого склад металу доводять до заданих величин.

ДОВО́ДОЧНИЙ ВЕРСТА́Т, притиральний верстат — спец. металорізальний верстат з інструментами-притирами, вкритими абразивними порошками або пастами. Розрізняють Д. в. (мал.) універсальні й спеціалізовані. Д. в. використовують для *доводки* поверхні виробів високого *класу точності*: вимірювальних інструментів, підшипників, шийок колінчастих і кулачків розподільних валів, зубчастих коліс тощо.

ДО́ГМА, догмат [грец. δόγμα (δόγματος) — думка, вчення; постанова, рішення] — 1) У стародавній і середньовічній філософії — основне положення того чи іншого вчення, яке приймалося без доказів. У релігії — положення, що видаються за «богом дані істини» (див. *Догмати релігійні*). 2) Поняття, ідеї, вчення, які вважаються істинними за будь-яких умов. Догматичне мислення вороже наук. знанню (див. *Догматизм*).

ДО́ГМА СМІ́ТА — положення англійського економіста 18 ст. А. *Сміта*, за яким *вартість* суспільного продукту дорівнює сумі доходів — *заробітній платі*, *прибуткові* і *ренті* (тобто $V + m$, де V — змінний капітал, m — прибуток), а постійний капітал (c) — не враховується.

Ігнорування постійного капіталу як елемента вартості не давало Смітові можливості зробити аналіз простого й розширеного *відтворення*. Помилка Сміта полягала в ототожнюванні вартості річного продукту з заново створюваною за рік вартістю, змішуванні вартості *сукупного суспільного продукту* ($c + v + m$) з *національним доходом* ($V + m$). Він не розрізняв двоїстого характеру праці, яка створює товар, і не знав, що на доходи розпадається лише нова вартість, створена *абстрактною працею*. Фактично Сміт визнав, що в сусп. продукті є частина, яка не розпадається на доходи, тобто елементи постійного капіталу, непридатні для особистого споживання. Цим він виявив важливу різницю між працею, що створює предмети споживання, і працею, яка створює засоби виробн. К. Маркс, який виправив помилку Сміта, створив дійсно наук. теорію реалізації сусп. продукту в капіталістичному суспільстві.

ДОГМА́ТИ РЕЛІГІ́ЙНІ — положення віровчення, що затверджені найвищими церк. інстанціями і видаються церквою за абсолютну й незаперечну істину. За змістом Д. р. антинаукові.

ДОГМАТИ́ЗМ — спосіб мислення, в якому те чи інше вчення або положення сприймається як закінчена вічна істина, як *догма*, застосовується без урахування конкретних умов життя. Один з виявів метафіз. способу мислення, якому взагалі недоступна ідея розвитку дійсності та пізнання і властива підміна змістового аналізу конкретних явищ у конкретних ситуаціях закостенілими абстрактними формулами (див. *Метафізика*). Для Д. характерні некритичне беззмістовне мислення за шаблонами, оперування готовими, раз назавжди виробленими формулами, «підганяння» конкретної дійсності під умоглядно вироблені абстрактні схеми. Д. стоїть на перешкоді прогресивному розвиткові науки, яка за своєю суттю є невпинним рухом від відносної до абсолютної істини (див. *Абсолютна і відносна істини*), спирається на факти, виводить свої принципи з пізнання дійсності. В політиці Д. поряд з *релятивізмом* властивий реакційним консервативним соціальним силам. Д. веде до *сектантства* в робітничому русі, відмови від творчого марксизму, відриву від практики, до *суб'єктивізму* й *волюнтаризму*. Будучи за формою нібито прямою протилежністю *ревізіонізмові*, Д. насправді є одним з його проявів, оскільки догматики, апелюючи до букви марксизму, намагаючись перетворити його положення на догми, діючи за шаблоном і не враховуючи істор. змін, тим самим фальсифікують марксизм, вихолощують його творчий, революц.-критичний дух. Марксизм-ленінізм як справді наук. і революц. вчення не визнає застиглих, раз назавжди вироблених формул. Душа марксизму — матеріалістична *діалектика*, для якої немає нічого назавжди усталеного, безумовного, крім безперервного процесу розвитку, і яка керується принципом: «істини абстрактної немає, істина завжди конкретна» і є способом мислення принципово антидогматичним.

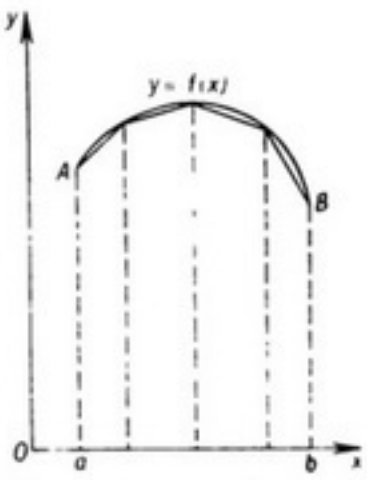

Довжина дуги AB плоскої кривої $y = f(x)$.

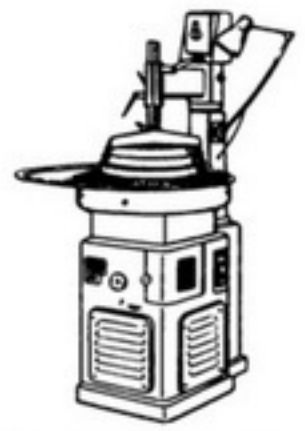
Доводочний верстат універсальний.

Марксизм-ленінізм вимагає критичного й самокритичного ставлення до дійсності, до досягнутих результатів у практиці та пізнанні. Марксистсько-ленінські партії ведуть непримиренну боротьбу проти обох різновидів *опортунізму* — Д. і ревізіонізму, творчо розвивають марксистсько-ленінську теорію, збагачують її положеннями і висновками, що відповідають новим істор. умовам і новим завданням.

Літ.: Ленін В. І. Проти догматизму. сектантства. «лівого» опортунізму. К., 1972. *О. І. Яценко.*

ДО́ГОВІР у цивільному праві — угода двох або кількох сторін про встановлення, зміну або припинення цивільних правовідносин. Є підставою виникнення *зобов'язань*. В СРСР учасниками (суб'єктами) договірних правовідносин можуть бути громадяни й соціалістичні орг-ції. Необхідність використання в комуністичному будівництві товарно-грошових відносин відповідно до нового змісту, який вони мають у плановому соціалістичному г-ві, й таких інструментів розвитку економіки, як *господарський розрахунок, гроші*, собівартість, прибуток тощо, зумовлюють застосування цивільно-правового Д. Осн. положення, що регулюють зміст (умови), форму, порядок укладення Д., осн. види Д. визначено *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, респ. цивільними кодексами (див. *Цивільний кодекс УРСР*) та ін. нормативними актами. Основи докладно регламентують *купівлі-продажу договір, житлового найму договір, підряду* договір та ін. Д., що укладаються між соціалістичними орг-ціями, є знаряддям конкретизації і виконання держ. планів (див. *Господарський договір*), їхній зміст має відповідати плановим завданням. Д. має юрид. силу, якщо він укладений у належній формі (усній, письмовій простій, письмовій нотаріальній). Якщо закон не встановлює певної форми Д., то сторони можуть обрати форму Д. на свій розсуд. Д. вважається укладеним, якщо між сторонами в належній формі досягнуто згоди по всіх суттєвих його умовах. Д. поділяються на односторонні (такі, де одна сторона має лише обов'язки, а інша — тільки права, напр., *позики договір*) і двосторонні (кожна з сторін має і права, і обов'язки, напр., купівлі-продажу договір). Є Д. консенсуальні (такі, що вважаються укладеними з моменту досягнення сторонами згоди щодо всіх істотних умов; до них належить більшість Д., напр., підряду, доручення) та реальні (набувають сили з моменту передачі грошей або речей, які є предметом угоди); платні (напр., *контрактація*) і безплатні (напр., користування майном без винагороди). Є ще *договори на користь третьої особи*, Д. основні й додаткові (ті, що не виконують самостійних функцій, а є додатковими до осн. Д., напр., *застава майна*). Цивільне законодавство визнає й ті Д., які хоч і не передбачені законом, але не суперечать йому і в силу заг. засад і змісту цивільного законодавства породжують цивільні права та обов'язки.

Літ.: Советское гражданское право, ч. 1. К., 1977. *С. П. Коломацька.*

ДО́ГОВІР МІЖ НДР І ФРН 1972 — укладений 21.XII в Берліні. Грунтується на принципі поваги тер. цілісності, незалежності і самостійності обох нім. д-в у внутр. і зовн. справах: НДР і ФРН встановлюють нормальні добросусідські відносини на основі рівноправності; керуватимуться цілями і принципами, закріпленими в Статуті ООН; підтверджують непорушність усіх європ. кордонів, включаючи існуючий кордон між НДР і ФРН; жодна з них не може представляти іншу в міжнар. сфері або діяти від її імені.

В. Н. Гулевич.

ДО́ГОВІР МІЖ ПНР І ФРН 1970 — укладений 7.XII у Варшаві. В договорі відзначається, що сторони бажають створити міцні основи для мирного співіснування та розвитку нормальних відносин між ПНР і ФРН. Зх. держ. кордоном ПНР визнано встановлену на *Потсдамській конференції 1945* лінію від Балтійського м. на Зх. від Свіноуйсьця й звідти вздовж р. Одри до місця, де впадає Нися-Лужицька, і вздовж цієї річки до кордону з Чехословаччиною. Договір набрав чинності 3.VI 1972. Вичерпавши міжнар.-правову проблему визнання кордонів ПНР, він став вкладом у *європейську безпеку*.

Г. С. Бабичев, Л. О. Пашковський.

ДО́ГОВІР МІЖ ЧССР І ФРН 1973 — укладений 11.XII в Празі з метою нормалізації відносин між двома країнами. Гол. положення договору — визнання *Мюнхенської угоди 1938* не дійсною з моменту її укладення. Сторони підтвердили непорушність кордонів між ними і зобов'язалися всіляко поважати тер. цілісність обох країн, заявили про відсутність між ними тер. претензій і про відмову від них у майбутньому, зобов'язалися керуватися в своїх взаємовідносинах і питаннях міжнар. безпеки цілями і принципами Статуту ООН. Набравши чинності в липні 1974, договір відіграв важливу роль у зміцненні миру і безпеки в Європі.

Ю. К. Качуренко.

ДО́ГОВІР МІЖНАРО́ДНИЙ — угода між двома або більше державами чи ін. суб'єктами *міжнародного права*, покликана регулювати відносини між ними шляхом встановлення взаємних прав і обов'язків. Д. м.— осн. джерело міжнар. права, важливий засіб розвитку співробітництва в політ., екон. та ін. галузях міжнар. життя. Д. м. може мати різні назви: договір, трактат, пакт, угода, конвенція, декларація, комюніке, протокол, акт. За кількістю учасників Д. м. діляться на двосторонні та багатосторонні, серед яких розрізняють Д. м. з обмеженим числом учасників, зокрема регіональні, та загальні (універсальні), присвячені питанням, що являють інтерес для міжнар. спільності д-в у цілому, охоплюють переважну більшість д-в світу. Роль таких договорів неухильно зростає, особливо в розв'язанні глобальних проблем сучасності, зокрема тих, що виникають внаслідок *науково-технічного прогресу*. Д. м., як правило, укладається в письмовій формі і складається з преамбули (містить положення про мету, мотиви), постанов по суті питань договору і заключних статей (про термін дії, порядок продовження, для багатосторонніх — умови участі тощо). Двосторонній Д. м. укладається мовами обох сторін; багатосторонній — однією або кількома найпоширенішими мовами світу (див. *Дипломатична мова*). Д. м. набирають чинності згідно з визначеними в них умовами після підписання, обміну ратифікаційними грамотами або передачі грамот *депозитарієві* певною кількістю д-в. Уклавши Д. м., держава публікує його текст (в СРСР — у «*Ведомостях Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик*», Збірниках діючих договорів, угод і конвенцій, укладених СРСР з іноземними д-вами). Згідно зі *Статутом ООН* д-ви повинні реєструвати свої Д. м. у Секретаріаті ООН, який публікує їх у спец. збірнику («Treaty Series»). Д. м. може бути скасований за згодою всіх його учасників; одним із засобів припинення дії Д. м. є *денонсація*. Д. м. є недійсним, якщо він суперечить імперативним нормам міжнар. права або укладений в результаті погрози силою чи застосування її на порушення статуту ООН, на порушення конституційних положень д-ви про її повноваження тощо. Суворе додержання Д. м.— загальновизнаний принцип міжнар. права.

В СРСР сумлінне виконання Д. м. є конституційним принципом (ст. 29 Конституції СРСР) зовн. політики Рад. Союзу. СРСР є учасником майже 10 000 Д. м. і угод. Союзні республіки, беручи активну участь в укладанні Рад. Союзом Д. м., мають право самостійно укладати і укладають Д. м. з іншими д-вами (див., напр., *Договори міжнародні Української РСР*). Договірна практика СРСР — важливий вклад в утвердження прогресивних принципів і норм міжнар. права, розвиток всебічного міжнар. співробітництва, зміцнення заг. миру, взаєморозуміння між д-вами, розв'язання проблем *роззброєння*. Конструктивна позиція Союзу РСР сприяла укладенню системи Д. м. з питань обмеження *гонки озброєнь*. Зокрема, СРСР виступив ініціатором таких важливих Д. м., як *Московський договір 1963, Договір про космос 1967, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї* 1968 тощо. Здійсненню повороту від холодної війни до розрядки міжнар. напруженості сприяло укладення договорів СРСР з США, Францією, ФРН, Англією, в яких у договірній формі основними капіталістичними д-вами визнано принцип мирного співіснування. Д. м. СРСР з багатьма молодими незалежними д-вами, в яких утверджується принцип рівноправності, сприяють зміцненню політичної і екон. самостійності цих країн, допомагають їм у бо-

ротьбі з залишками колоніального гніту.

Укладені СРСР з країнами соціалістич. співдружності Д. м. базуються на властивих цим країнам принципах соціалістичного інтернаціоналізму, гармонійного поєднання інтересів окремих держав з їхніми спільними інтересами. Важливі завдання укладення ряду Д. м. визначено *Програмою миру*, розробленою XXIV і далі розвинутою XXV з'їздами КПРС. На здійснення їх Рад. уряд виступив з рядом важливих договірних ініціатив, зокрема в ООН (про укладення *договорів під егідою міжнародних організацій*, про незастосування сили і погрози силою, про заг. і повне припинення випробувань ядерної зброї та ін.). Практичним наслідком регламентування відповідальної ділянки зовнішньополіт. діяльності Рад. д-ви є прийняття Верховною Радою СРСР 6.VII 1978 Закону СРСР про порядок укладення, виконання і денонсації міжнар. договорів СРСР. Див. також окремі статті про договори СРСР із зарубіжними країнами (*Радянсько-англо-іранський договір 1942, Радянсько-болгарські договори, Радянського Союзу — ФРН договір 1970* тощо).

Літ.: Брежнев Л. І. Про зовнішню політику КПРС і Радянської держави. К., 1973; Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами, в. 1—31. М., 1924—77.

Н. М. Ульянова.

ДО́ГОВІР НА КО́РИСТЬ ТРЕ́ТЬОЇ ОСО́БИ — угода, за якою виконання зобов'язання обумовлюється на користь не договірної сторони, а *третьої особи*, яка не брала участі в укладенні договору, але набула з нього певних прав. В СРСР таким договором є, напр., договір *добровільного страхування*, заповіт вкладу. За цим договором (в УРСР — ст. 160 ЦивК УРСР) вимагати виконання зобов'язання може як договірна сторона, так і третя особа, якщо інше не передбачено в договорі і не випливає з його змісту. Напр., за договором страхування життя виплата страхової суми на випадок смерті застрахованого обумовлюється лише третій особі. Якщо третя особа відмовилась від права, наданого їй договором, то особа, що уклала договір, може скористатися з цього права, коли це не суперечить змістові договору. Д. на к. т. о. слід відрізняти від договору, за яким виконання здійснюється на адресу третьої особи, яка не має права вимоги до сторін за договором. Так, якщо магазин зобов'язується доставити подарунок на адресу, вказану покупцем, то третя особа— адресат — жодних вимог до учасників купівлі-продажу ставити не може.

В. І. Лиць.

ДО́ГОВІР ПІД ЕГІ́ДОЮ МІЖНАРО́ДНОЇ ОРГАНІЗА́ЦІЇ — багатосторонній (здебільшого, універсальний) договір між державами, в процесі укладання якого активну роль відіграє міжнар. орг-ція, що займається питаннями, яким він присвячений. Текст договору розробляється в одному з органів даної орг-ції; приймається її вищим органом (в ООН — *Генеральною Асамблеєю ООН*) або скликаною за його рішенням спец. міжнар. конференцією. Обов'язковим для д-ви договір стає, як і звичайно, після *ратифікації* його даною д-вою. Укладання *договорів міжнародних* під егідою або в рамках міжнар. орг-цій набуло значного поширення зі створенням ООН та *спеціалізованих установ ООН*; має тенденцію до дальшого розвитку. Під егідою і в рамках ООН укладено ряд важливих міжнар. договорів, зокрема, Конвенцію про запобігання злочинові апартеїду та покарання за нього (1973), Пакти про права людини (1966), *Договір про космос 1967, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї* та ін.

М. П. Дружков.

ДО́ГОВІР ПРО КО́СМОС 1967, Договір про принципи діяльності держав по дослідженню й використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла,— багатостороння міжнар. угода, прийнята за ініціативою СРСР Генеральною Асамблеєю ООН 19.XII 1966. Договір вступив у силу 10.X 1967. Його підписала більшість д-в світу, в т. ч. УРСР. У ньому визначено найважливіші положення сучас. *космічного права*. Договір визначає, що використання космічного простору, включаючи Місяць та ін. небесні тіла, здійснюється на благо і в інтересах усіх народів і є надбанням усього людства; забороняється нац. привласнення цього простору, як і діяльність, що не відповідає вимогам міжнар. права і, зокрема, *Статуту ООН*; що космос і небесні тіла можуть використовуватися виключно в мирних цілях; д-ви розглядають космонавтів як посланців людства в космос. Договір закріплює принципи відповідальності д-в за діяльність у космосі, за шкоду, заподіяну космічними об'єктами. Договір закріплює держ. юрисдикцію над об'єктами, запущеними даною д-вою у космос, і визначає заг. принцип міжнар. відповідальності д-в — учасниць договору за нац. діяльність у космічному просторі незалежно від того, який орган д-ви займався нею, тощо.

В. І. Муравйов.

ДО́ГОВІР ПРО НЕРОЗПОВСЮ́ДЖЕННЯ Я́ДЕРНОЇ ЗБРО́Ї — багатостороння міжнародна угода, схвалена 1968 Генеральною Асамблеєю ООН. 24.XI 1969 ратифікований Президією Верховної Ради СРСР. Договір набрав чинності 5.III 1970. Учасниками його є понад 100 держав (1978). Згідно з осн. положеннями Д. про н. я. з. д-ви-учасниці, які володіють ядерною зброєю, зобов'язались не передавати її ін. д-вам ні прямо, ні посередньо і не допомагати в її виробництві або придбанні. В свою чергу, д-ви, які не мають цієї зброї, зобов'язались не виробляти й не одержувати її від ядерних країн. Договір підтверджує невід'ємне право держав-учасниць розвивати дослідження, виробництво й застосування ядерної енергії в мирних цілях, брати участь у широкому міжнар. обміні обладнанням, матеріалами, наук.-тех. інформацією про використання ядерної енергії в мирних цілях. Контроль за виконанням д-вами своїх зобов'язань покладено на *МАГАТЕ* (Міжнародне агентство по атомній енергії). Конференція учасників Договору по розгляду його дії (Женева, травень 1975) підтвердила ефективність цього документа, що є важливим практичним кроком у галузі обмеження *гонки озброєнь* і відповідає інтересам усіх д-в і народів.

Ю. В. Костенко.

ДО́ГОВІР ПРО УТВО́РЕННЯ СРСР — державний договір, укладений між РРФСР, УРСР, БРСР та ЗРФСР про добровільне об'єднання цих республік у союзну державу — *Союз Радянських Соціалістичних Республік*. Д. про у. СРСР затверджено разом з *Декларацією про утворення СРСР* 1-м з'їздом Рад Союзу РСР 30.XII 1922. Договір визначив питання, що входять до відання СРСР в особі його верховних органів (Всесоюзного з'їзду Рад, а в період між з'їздами — *Центрального Виконавчого Комітету СРСР*), встановлював порядок скликання з'їздів Рад СРСР, норми представництва на них і порядок обрання депутатів, періодичність і порядок скликання сесій ЦВК СРСР, перелік нар. комісарів, що становили уряд Союзу РСР — Раду Нар. Комісарів СРСР, і перелік нар. комісарів, що становили Ради Нар. Комісарів союзних республік, тощо. Для громадян союзних республік встановлювалось єдине союзне громадянство. За кожною з союзних республік зберігалося право вільного виходу з СРСР. Декларація і Д. про у. СРСР увійшли до Конституції СРСР 1924.

ДОГОВІ́РНА ДИСЦИПЛІ́НА — точне і своєчасне виконання соціалістичними орг-ціями, що вступають у договірні відносини, встановлених законом і договором *зобов'язань*; вид *дисципліни державної*. Норми Д. д. визначено, зокрема, в *Основах цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*. Д. д.— одна з осн. умов успішного виконання держ. планів. Додержання Д. д. передбачає своєчасне виявлення і встановлення раціональних виробничих зв'язків відповідно до виробничих планів, прикріплення підприємств-споживачів до підприємств-постачальників; додержання строків та ін. вимог законодавства при укладенні *господарських договорів*; своєчасне й якісне виконання всіх зобов'язань, передбачених даним договором; обов'язкове застосування передбачених законом чи договором матеріальних санкцій за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань. При навмисному порушенні Д. д. в передбачених законом випадках (напр., *випуск недоброякісної промислової продукції*) винні притягаються до кримінальної відповідальності.

І. М. Разнатовський.

ДО́ГОВО́РИ МІЖНАРО́ДНІ УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР — договори, укладені УРСР з іноземними державами і міжнар. орг-ціями про взаємні права і обов'язки. Перші Д. м. УРСР (підписані разом з

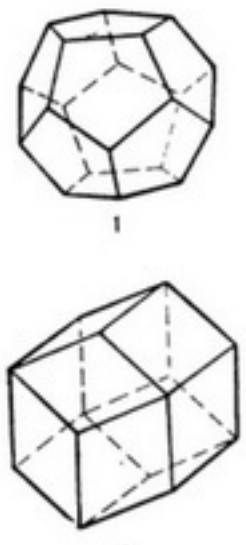

1

2

Додекаедр: 1 — правильний; 2 — ромбододекаедр.

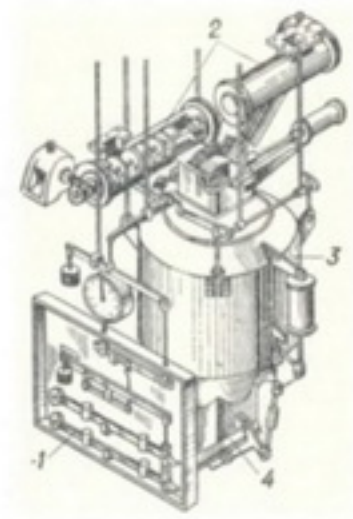

Дозатор автоматичний ваговий для цементу: *1* — автоматичні ваги; *2* — гвинтовий конвейєр; *3* — бункер; *4* — випускний затвор.

РРФСР)— *Ризький мирний договір 1921* з Польщею, Тимчасова угода 1921 з Австрією про встановлення екон. і торг. відносин, договори з Литвою і Естонією 1921 про встановлення дипломатичних відносин, Договір про дружбу і братерство 1922 з Туреччиною. З утворенням Союзу РСР зовн.-політ. функції УРСР (як і ін. союзних республік) забезпечував СРСР в особі його найвищих органів влади і управління. Закон Верховної Ради СРСР від 1.II 1944 відновлював право союзної республіки брати безпосередню участь у міжнар. відносинах. Це право передбачено Конституцією СРСР (ст. 80) та Конституцією УРСР (ст. 74). Уряд УРСР 9.IX 1944 уклав з Польс. к-том нац. визволення угоду про евакуацію укр. населення з тер. Польщі і польс. населення з тер. України. УРСР стала учасницею *Паризьких мирних договорів 1947* з Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною та Фінляндією. Взявши активну участь у виробленні Статуту ООН, Українська РСР стала учасницею цього універсального договору (ратифікований УРСР 22.VIII 1945). Діючими міжнар. договорами за участю УРСР є Конвенція про привілеї та імунітети ООН, Конвенція про привілеї та імунітети спеціалізованих установ ООН, Угода про привілеї та імунітети Міжнародного агентства по атомній енергії. Україна стала учасницею Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою (1963), *Договору про космос 1967*, Договору про морське дно (1971), *Конвенції про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення* (1972), Конвенції про заборону воєнного використання та будь-якого ін. ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1977). УРСР в ООН послідовно бореться за остаточну ліквідацію колоніальної системи, за право всіх націй на самовизначення. Діючими міжнар.-правовими актами з участю УРСР є, зокрема, Міжнар. конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1969), Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти (1963), Конвенція про запобігання злочинам апартеїду і покарання за них (1974). Серед діючих міжнар. угод з участю УРСР значне місце посідають конвенції в галузі захисту прав людини. Серед них такі важливі документи, як Міжнар. пакт про громадян. та політ. права (1976), Міжнар. пакт про екон., соціальні й культурні права (1976), Конвенція про політ. права жінок (1955), Конвенція про запобігання злочинові геноциду та покарання за нього (1955) тощо. Послідовно відстоюючи інтереси трудящих, УРСР є учасницею ряду важливих конвенцій з питань охорони праці, зокрема про скорочення робочого часу, про рівну оплату за рівну працю чоловіків та жінок, про мінімальний вік допущення підлітків на різні роботи, про щорічні оплачувані відпустки, про свободу асоціацій та ін. УРСР — учасниця ряду конвенцій, розроблених у рамках організації ООН з питань освіти, науки і культури. УРСР є учасницею Дунайської конференції 1948 та Конвенції про режим судноплавства на Дунаї (див. *Дунайська комісія*). УРСР зробила свій внесок у розробку трьох конвенцій з проблем мор. права: про відкрите море (1962), про територіальне море і прилеглу зону (1964), про континентальний шельф (1964). Виступаючи за гуманізацію законів і звичаїв війни, УРСР 1955 стала учасницею Женевських конвенцій 1949 про поліпшення долі поранених і хворих, про поводження з військовополоненими, про захист цивільного населення під час війни. УРСР разом з СРСР, БРСР, ін. соціалістичними країнами робить великий внесок у розвиток договірних зв'язків, зміцнення ефективності міжнар. договорів. УРСР виступає за те, щоб міжнар. договори були інструментом зміцнення міжнар. миру і безпеки, розвитку рівноправного і взаємовигідного співробітництва всіх держав. Міжнар. договори, ратифіковані Президією Верх. Ради УРСР, публікуються у «*Відомостях Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки*».

Літ.: Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917—1923 рр.). К., 1966; Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1944—1961 рр. К., 1963; Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1962—1970 рр. К., 1977.

Ю. М. Мацейко.

ДОДАВА́ННЯ СИЛ — знаходження векторної величини, рівної геометричній сумі *векторів*, які зображають *сили* даної системи. При Д. с. застосовують т. з. правило паралелограма, за яким вектор, що зображає силу, рівнодійну двох сил, є діагоналлю паралелограма, побудованого на цих силах як на його сторонах.

ДОДАТКО́ВА ВА́РТІСТЬ — *вартість*, створювана працею найманого робітника понад вартість його *робочої сили* і безоплатно привласнювана капіталістом. Д. в.— істор. категорія, притаманна лише капіталістичному способові виробн., коли і робоча сила стає *товаром*, предметом купівлі-продажу. Теорію Д. в. створив К. Маркс. В. І. Ленін назвав її наріжним каменем екон. теорії К. Маркса, бо саме вона розкриває суть капіталістичної *експлуатації*. В умовах капіталізму робітник, позбавлений *засобів виробництва*, змушений продавати свою робочу силу. Купуючи її і з'єднуючи з засобами виробн., капіталіст використовує здатність робочої сили в процесі виробн. створювати вартість, більшу за вартість робочої сили, що є джерелом його збагачення, наживи. Збільшення Д. в. досягається двома осн. методами — абсолютним і відносним. Перший полягає в прямому подовженні *робочого дня* понад *необхідний робочий час* або в підвищенні *інтенсивності праці*. Створена таким шляхом Д. в. наз. абсолютною додатковою вартістю. Відносну додаткову вартість одержують, зменшуючи необхідний робочий час і відповідно збільшуючи додатковий робочий час при незмінній тривалості робочого дня за рахунок зростання *продуктивності праці*. Різновидом відносної Д. в. є надлишкова Д. в., яку привласнюють окремі капіталісти на своїх підприємствах у результаті зниження індивід. вартості товару порівняно з його сусп. вартістю. Цього досягають шляхом застосування нової техніки та досконаліших методів виробн. Все це в кінцевому підсумку призводить до зростання норми Д. в.— відношення всієї маси Д. в. до змінного капіталу. Норма Д. в. виражає ступінь експлуатації трудящих. У процесі реалізації й розподілу Д. в. розпадається на *прибуток*, *процент* і *ренту*. Гонитва за Д. в. відіграє вирішальну роль у розвитку капіталістичного виробн., визначає розвиток *виробничих відносин* капіталістичного суспільства, становить суть *основного економічного закону капіталізму*. Теорія Д. в. розкриває непримиренні, антагоністичні суперечності, причини загострення класової боротьби, з чого випливає істор. необхідність і неминучість революц. заміни капіталізму новим, прогресивним способом виробн.— *соціалізмом*.

В. П. Бородатий.

ДОДАТКО́ВА ПРА́ЦЯ — праця трудівників сфери матеріального виробництва, спрямована на створення *додаткового продукту*. Виникнення Д. п. пов'язане з процесом підвищення продуктивності сусп. праці, яка робить можливим виробн. надлишку продуктів над тією його кількістю, що необхідна для існування самого працівника і членів його сім'ї. Поділ праці на необхідну і додаткову в умовах капіталізму зовні маскується формою *заробітної плати*, що виступає нібито як оплата всієї праці робітника. Насправді ж робітникові оплачується лише вартість *робочої сили*, або *необхідна праця*, а Д. п., що є джерелом *додаткової вартості*, привласнюється капіталістами. За соціалізму, де трудівники спільно володіють засобами виробн., Д. п. є джерелом розвитку виробн., створення *суспільних фондів споживання* і на цій основі підвищення *життєвого рівня* трудящих.

ДОДАТКО́ВИЙ ПРОДУ́КТ — частина суспільного продукту, створена *додатковою працею* безпосередніх виробників у сфері матеріального *виробництва* понад *необхідний продукт*. Виробн. і розподіл Д. п. визначаються панівними в даному суспільстві відносинами *власності* на засоби виробн. За капіталізму він створюється в умовах панування приватної власності й набуває форми *додаткової вартості*. При розподілі й реалізації Д. п. розпадається на *прибуток*, *процент* і *ренту*. Невпинне зростання експлуатації *найманої праці* з розвитком капіталізму збільшує частку Д. п. в сусп. продукті, що посилює процес поляризації

капіталістичного суспільства. За соціалізму, в умовах панування сусп. власності і планомірної організації виробн. в масштабах усього нар. г-ва, соціально-екон. зміст Д. п. докорінно змінюється, ліквідується антагоністичний характер поділу сусп. продукту на необхідний і додатковий. Задовольняючи сусп. потреби асоційованих виробників, Д. п. разом з тим є джерелом соціалістичного нагромадження, зміцнення обороноздатності країни, розвитку науки і культури, утримання держ. апарату, формування *суспільних фондів споживання* тощо. Виробн. і використання Д. п. підпорядковані цілям соціалістичного виробн., тому в його створенні заінтересовані всі трудящі. В процесі розподілу частина Д. п. залишається в держ. і колг.-кооп. підприємствах і становить відповідно їхній прибуток, або чистий доход; друга частина надходить у розпорядження суспільства і утворює централізований *чистий доход суспільства*.

В. Ф. Казанцева.

ДОДА́ТНІ ЧИ́СЛА — дійсні числа, більші за нуль. Див. *Число*.

ДОДА́ТОК — другорядний член речення, який означає об'єкт у його відношенні до дії або ознаки. Д. виражається здебільшого іменником (написати листа), займенником (побачив її), ін. частинами мови, що виступають у ролі іменника (вірити в майбутнє), інфінітивом (люблю читати). Д. залежить від дієслова (милуватися містом) чи іменника (здібність до математики). Д., виражений знахідним (при запереченні — родовим) відмінком без прийменника (запустити ракету, не прочитати книги), наз. прямим, а решта Д.— непрямими.

ДОДЕ́ (Daudet) Альфонс (13.V 1840, Нім — 16.XII 1897, Париж) — французький письменник. У численних творах реалістично змалював життя франц. суспільства 2-ї пол. 19 ст. Зб. оповідань і нарисів «Листи з мого вітряка» (1869) присвячена Провансу. Романи «Фромон молодший і Ріслер старший» (1874), «Набоб» (1877), «Королі у вигнанні» (1879), «Безсмертний» (1885) та ін. мають соціально-критичне спрямування, відтворюють побут і звичаї різних прошарків населення Франції. Славу Д. принесла сатирична трилогія «Тартарен Тарасконський» (1872), «Тартарен в Альпах» (1885), «Порт Тараскон» (1890). Романи «Малюк» (1868) і «Джек» (1876) присвятив проблемам виховання. Автор п'єс, зокрема «Арлезіанка» (1872), літ. спогадів.

Тв.: Укр. перекл.— Папський мул. К., 1958; Зібрання євангелісток. К., 1959; Тартарен Тарасконський. К., 1964; Королі у вигнанні. К., 1971; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1965.

ДОДЕКА́ЕДР (від грец. δώδεκα — дванадцять і ἕδρα — основа, бік, сторона) — 1) *Многогранник* з 12 гранями. У правильного Д. (мал., 1) 12 п'ятикутних граней, 30 ребер і 20 вершин. Об'єм правильного Д. з ребром a дорівнює $a^3(15 + 7\sqrt{5})/4$. Навколо нього можна описати *сферу*. 2) У кристалографії — проста форма *кубічної системи*. Розрізняють ромбододекаедри (мал., 2), гранями яких є ромби, та пентагондодекаедри, гранями яких є п'ятикутники з чотирма рівними сторонами. Форму ромбододекаедра мають, зокрема, кристали гранату, форму пентагондодекаедра — кристали піриту.

В. Є. Михайленко.

ДОДЕКАНЕ́С — група островів в Егейському м. Див. *Споради Південні*.

ДОДЕКАФО́НІЯ (від грец. δώδεκα — дванадцять і φωνή — звук) — техніка композиції, що грунтується на застосуванні звукоряду з 12 рівноправних, функціонально незалежних звуків *хроматичної гами*. Метод Д. (розроблений А. Шенбергом) полягає в тому, що звуковим матеріалом 12 півтонів октави, розташованих у довільному порядку, тобто укладених у серію (з 12 звуків можна укласти 479 001 600 серій), оперують так, щоб жоден звук у ній не повторювався.

Л. З. Мазепа.

ДОДЯ́СКА — гірська вершина *Карпат Українських* на масиві *Свидовець*, у Закарпатській обл. УРСР. Вис. 1764 м. На пн. схилах — хвойні, на південних — букові ліси, вище — чагарники й гірські луки. Об'єкт туризму.

ДОЖ (італ. dóge, від лат. dux — вождь, проводир) — глава Венеціанської (кін. 7—18 ст.) і Генуезької (14—18 ст.) республік. Обирався *патриціатом* з його середовища (у Венеції довічно, в Генуї 1339—1528 — довічно, а потім — на 2 роки).

ДО́ЖІ ДЄ́РДЯ ПОВСТА́ННЯ 1514 — антифеодальне повстання угорських, українських, словацьких і волоських селян в Угорщині під проводом дрібного шляхтича Дєрдя (Георгія) Дожа. Охопило більшу частину Угорщини і майже всю Закарп. Україну. Повсталі селяни відмовлялися виконувати феод. повинності, захопили кілька замків. Д. Дожа проголосив на території, охопленій повстанням, республіку, скасування дворянства, заг. рівність і верховенство народу. 15.VII осн. сили повстанців було розгромлено. Д. Дожа потрапив у полон, 20.VII його було страчено. Після придушення повстання на Закарпатті міста Ужгород, Мукачеве, Берегове, Хуст, Вишкове, Виноградів, Тячів, Солотвин було оголошено «бунтарськими». Держ. збори Угорщини актом 1514 остаточно прикріпили селян до землі.

Літ.: Маркуш В. М. Крестьянская война в Венгрии и Закарпатье в 1514 году. «Наукові записки Ужгородського університету», 1952, т. 5, в. 1.

ДОЗА́ (Dauzat) Альбер (4.VII 1877, Гере — 1.XI 1955, Париж) — французький лінгвіст. Закінчив Вищу практичну школу в Парижі (1899), з 1921 був у ній професором і директором. Праці з *лінгвістичної географії, діалектології, ономастики* й історії франц. мови: «Лінгвістична географія» (1922), «Новий лінгвістичний атлас областей Франції» (1942), «Французька топоніміка» (1946).

Тв.: Рос. перекл.— История французского языка. М., 1956.

ДО́ЗА (грец. δόσις — давання; частина, порція) — 1) В медицині — певна кількість лікарського препарату, що вводиться в організм. Розрізняють разову Д. (на один прийом), добову Д. (кількість ліків, що призначається на добу), смертельну Д. (мінімальна кількість речовини, що спричинює смерть) тощо. Д. рідких лікарських речовин вимірюються в мл, у ложках (столова ложка — 15 мл, десертна — 10 мл, чайна — 5 мл) та в краплях. Сухі ліки дозують у грамах або частках грамів. Для гормонів, вітамінів, антибіотиків і деяких ін. препаратів Д. виражають в одиницях діяння (ОД).

2) Д. іонізуючого випромінювання — енергія іонізуючого випромінювання (γ- і *рентгенівського проміння, електронів, протонів, нейтронів*, α-частинок і т. д.) передана або призначена для передачі одиниці маси речовини. Енергія, поглинута одиницею маси речовини, наз. поглинутою Д. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) поглинута Д. вимірюється в Дж/кг; позасистемною одиницею є *рад* (1 рад = 10^{-2} Дж/кг). Сума поглинутих речовиною Д. при неодноразовому опроміненні визначає нагромаджену Д., а добуток поглинутої Д. на об'єм поглинаючої речовини— об'ємну. Характеристикою іонізуючої здатності γ - і рентгенівського випромінювання є експозиційна Д., яка визначається кількістю утворених електр. зарядів одного знака в одиниці маси повітря. Одиницею експозиційної дози є Кл/кг у СІ та позасистемна одиниця *рентген*. Д. опромінювання впливає на ступінь ураження організму (див. *Променева хвороба*). Див. також *Дозиметрія*.

В. К. Чумак (Д. іонізуючого випромінювання).

А. Доде.

ДОЗА́ТОР — пристрій, яким відмірюють (лозують) рідкі й сипкі матеріали. Розрізняють Д. (мал.): вагові (відмірюють матеріал за масою) та об'ємні (відмірюють матеріал за об'ємом); з ручним і автом. керуванням; одно- і багатокомпонентні (з послідовним дозуванням кількох матеріалів); періодичної та безперервної дії. Д. періодичної дії (звичайно бункерного типу) використовують у процесах з вертикальним компонуванням устаткування. За допомогою Д. безперервної дії (бункерного й стрічкового типів) виконують процеси на горизонтально розміщеному устаткуванні, при конвейєрному переміщуванні матеріалу. Д. застосовують у виробн. буд. матеріалів, у металург., харч., хім. та хім.-фарм. пром-сті, торгівлі, на залізничному, мор. та річковому транспорті тощо.

ДОЗИМЕ́ТРІЯ (від *доза* і грец. μετρέω — вимірюю) — розділ прикладної *ядерної фізики* в якому вивчається дія іонізуючого випромінювання (γ- і *рентгенівського проміння, електронів, протонів, нейтронів* і т. д.) на об'єкти живої й неживої природи, а також методи й тех. засоби для вимірювання величин, які характеризують цю дію. Осн. завдання Д. пов'язані з забезпеченням радіаційної безпеки при роботах з радіоактивними речовинами і дже-

релами випромінювань. До них належать: визначення дози випромінювань, вимірювання активності радіоактивних препаратів, визначення співвідношення між активністю речовини і створеною нею дозою. Тех. засобами Д. є дозиметричні прилади (дозиметри), дія яких основана на явищах, пов'язаних із взаємодією іонізуючого випромінювання з речовиною (*іонізація, люмінесценція* тощо).

Літ.: Голубев Б. П. Дозиметрия и защита от ионизирующих излучений. М., 1976.

В. К. Чумак.

ДОЗОРЮВАННЯ ПЛОДІВ — прискорене штучне доведення недостиглих плодів до споживчої стиглості. Застосовують, коли овочі або фрукти не можуть дозрівати в умовах культури, коли необхідно штучно скоротити період достигання пізньостиглих сортів або є потреба знімати помідори, персики, абрикоси, груші, яблука, дині тощо недостиглими для підвищення їхньої транспортабельності й лежкості. Д. п. грунтується на тому, що в тканинах плодів утворюється *етилен*. Найкращим способом Д. п. є етиленовий, що полягає в додаванні незначних доз етилену в повітря плодоовоч. складів, сховищ. спец. камер. Див. також *Плодівництво*.

Б. Д. Чудновський.

ДОЇЛЬНА УСТАНОВКА — комплекс машин і обладнання для *доїння* корів та первинної обробки молока. Являє собою потокову напівавтоматичну лінію, на якій виконується виробничий цикл: підмивання вим'я корови, видоювання молока доїльними апаратами двотактної чи тритактної дії; облік молока від кожної корови чи групи тварин; транспортування молока по закритому молокопроводу в молочне відділення, де його очищають, охолоджують, збирають у місткості (танки) й перекачують у транспортні засоби (молоковози) для відправки на молокозавод. Д. у. мають обладнання для одержання штучного холоду та гарячої води й дезинфекції доїльної апаратури. Є Д. у. з обладнанням для переробки молока на молочні продукти (вершки, масло тощо). Д. у. значно підвищують продуктивність праці. Працюють завдяки штучному створенню вакууму під дійками корови. Сучасні Д. у. поділяють на Д. у. для доїння в стійлах (у відро й молокопровід) і Д. у. для доїння в спеціально обладнаних станках («Ялинка», «Тандем», УДС-3, конвейєрні «Карусель»). Вибір типу доїльної установки залежить від способу утримання тварин, їхньої продуктивності, призначення й розмірів ферм, екон. можливостей г-ва. При застосуванні Д. у. з переносними відрами (головним чином в родильних відділеннях) одна доярка обслуговує 14—18 корів за годину, а з молокопроводом (по якому молоко відсмоктується в молочне відділення) — 20—30 корів за годину. «Ялинка» складається з двох секцій групових доїльних станків на 8 корів кожна, розміщених по обидва боки траншеї, в якій працює майстер. В одному з станків доять корів, у другому їх готують до доїння. «Ялинка» має один комплект доїльних апаратів, розрахована на 200—400 корів. Обслуговують її два майстри машинного доїння, продуктивність установки 86 корів за годину. Д. у. «Тандем» (мал.) має 6—8 індивідуальних станків, розміщених по 3—4 з обох боків робочої траншеї майстра машинного доїння. В кожний станок (з доїльним апаратом) запускають по одній корові. Продуктивність цієї Д. у.— 60 корів за годину, обслуговують її два майстри доїння.

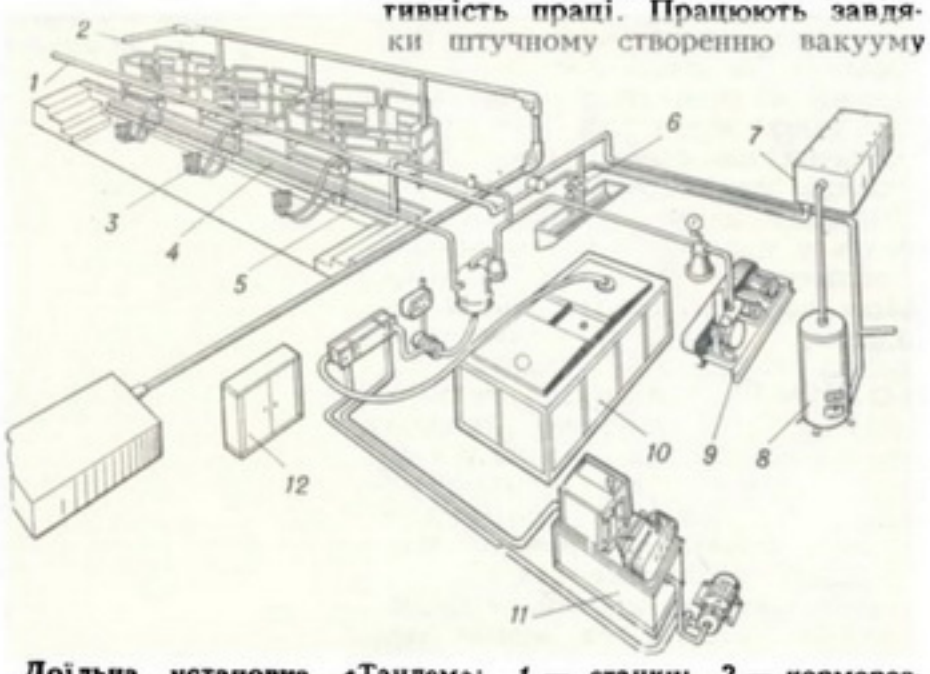

Доїльна установка «Тандем»: *1* — станки; *2* — кормороздавач; *3* — доїльні апарати; *4* — молокопровід; *5* — вакуумна лінія; *6* — система промивання; *7* — бак для води; *8* — нагрівник ВЄТ-200; *9* — вакуум-насос; *10* — бак для молока: *11* — холодильна установка; *12* — шафа запчастин

На конвейєрних Д. у. процес доїння розрахований на послідовне виконання операцій 2—4 операторами. Тварини під час доїння стоять у станках, розташованих на рухомій коловій платформі, а оператори — на нерухомому робочому місці збоку біля платформи. Готують корів до доїння перед їхнім заходом на платформу. Продуктивність установки — 100 і більше корів за годину. Для доїння корів у літніх таборах застосовують пересувні Д. у. з прохідними станками, обладнаними тентом, який захищає обслуговуючий персонал від дощу та спеки. В Д. у., обладнаних станками, молоко з доїльних апаратів надходить по молокопроводу на первинну обробку й переробку в автоматизоване молочне відділення. Д. у. мають механізовані пристрої для дозованої видачі кормів під час доїння. Доїльну й молочну апаратуру та молокопровідну систему після кожного доїння ретельно промивають і дезинфікують під дією автоматизованої циркуляційної системи.

Літ.: Королёв В. Ф. Доильные машины. М., 1969; Похваленский В. П. Доильные установки. М., 1971; Ткач В. Д., Омельченко О. О. Довідник механізатора-тваринника. К., 1976.

О. О. Омельченко.

ДОЇННЯ — одержання молока від лактуючих с.-г. тварин (корів, кіз, овець, кобил, верблюдиць), при якому використовують складний рефлекторний процес виведення молока, що регулюється нервовою й гуморальною системами тварини. Молоковіддача настає внаслідок подразнень, пов'язаних з підготовкою до Д. (прихід доярок, шум доїльного апарата), а також подразнення нервових закінчень дійок і вим'я. Сигнали подразнень передаються в головний мозок у гіпофіз, який продукує гормон *окситоцин*, що стимулює скорочення альвеол вим'я й виведення молока. Д. буває машинне й ручне. Машинне Д. підвищує продуктивність праці, майстер машинного доїння може обслужити 100 і більше корів. Перед Д. вим'я підмивають, витирають рушником і роблять масаж. Перші забруднені струмені молока здоюють в окремий посуд і на дійки надягають доїльні стакани (див. *Доїльна установка*). Тривалість машинного Д. залежить від величини надою та рефлексу виведення молока і має становити не більш як 4—5 хв. Машинами доять корів, у яких здорові й певної форми вим'я та дійки. При ручному способі найдосконалішим є Д. кулаком. Дійку стискують спочатку вказівним і великим пальцями, потім середнім, підмізинним і мізинцем. Доїти слід енергійно й не довше як 8 хв, інакше вим'я розслаблюється й повністю не видоюється, а останні порції молока найжирніші. В проміжках між Д. вим'я знову заповнюється молоком.

ДОЙЛ (Дойл; Doyle) Артур-Конан (22.V 1859, Едінбург — 7.VII 1930, Кроуборо) — англійський письменник. Закінчив Едінбурзький ун-т. За фахом лікар. Літ. діяльність почав 1879. Автор пригодницьких та істор. романів «Вигнанці» (1893), «Подвиги бригадира Жерара» (1894—95), «Родней Стон» (1896), науково-фантастичних творів «Втрачений світ» (1912), «Отруєний пояс» (1913), «Маракотова безодня» (1929). Широку популярність Д. принесли детективні повісті «Знак чотирьох» (1890), «Собака Баскервілів» (1901—02), «Долина жахів» (1914—15), збірки оповідань «Пригоди Шерлока Холмса» (1891—92) і «Спогади про Шерлока Холмса» (1892—93).

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори, т. 1—2. Х., 1928; Втрачений світ. Х.— Одеса, 1937; Собака Баскервілів. К.—Х., 1937; По багряному сліду. К., 1957; Оповідання про Шерлока Холмса. К., 1977; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1966; Затерянный мир. К., 1975.

ДОЙНА — жанр румунського та молдавського муз. фольклору. Д. поділяються на вокальні й інструментальні. Спочатку виникли як пісні чабанів. Мелодія імпровізаційна, перша частина — елегійна, сумна, друга — танц. характеру. В 17—19 ст. поширилися Д., в яких поряд з сумними й любовними, з'явилися й соціальні мотиви про бідність, солдатчину, про героїчні подвиги нар. месників — *гайдуків*. У сучас. Д. оспівується радість нового життя. Д. побутує й серед молдав. населення на Україні.

ДОК (англ. dock) — 1) Споруда для огляду й ремонту підводної частини судна, а іноді й для судобудування. Є звичайно частиною *верфі*, суднобудівного або судноремонтного підприємства. Розрізняють Д. сухі, наливні і плавучі. Сухий Д. являє собою водонепроникну камеру з затвором, у якій введене за допомогою лебідок чи

ін. засобів судно опускається на підпори після закривання затвора й відкачування насосами води. Довж. таких Д. до 500, шир.— до 75 м. Наливний Д.— водонепроникна камера з каналом для введення судна й підпорами, на які опускається судно після відкривання затвора й видалення налитої води. За допомогою таких Д. можна спускати на воду й піднімати з неї судна серед. розміру. Плавучий Д. (мал.) складається з плоского

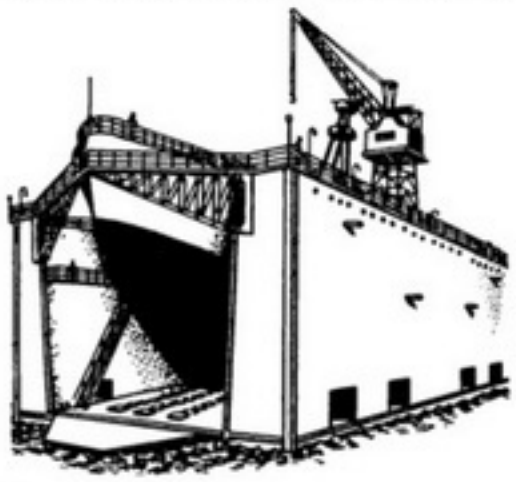

Плавучий док

прямокутного *понтона,* на якому встановлено підпори, й однієї-двох порожнистих башт-стінок. Щоб встановити судно на підпори, частину відсіків понтона й нижньої частини башт спочатку заповнюють водою (Д. занурюється), а потім відкачують її (Д. спливає разом з судном). Довж. плавучих Д. 250—300, шир.— понад 45 м, вантажопідйомність—до 100 тис. т. Д. споруджують гол. чин. з бетону, залізобетону й сталі. 2) Штучний портовий басейн з затвором, призначений для стоянки суден під час вантажно-розвантажувальних робіт у місцях зі значними припливно-відпливними коливаннями рівня моря. 3) Збірно-розбірна споруда, обладнана для тех. обслуговування великих літальних апаратів, гол. чин. дирижаблів.

ДО́КАЗИ у праві — будь-які фактичні дані, одержані у визначеному законом порядку, що мають значення для правильного вирішення кримінальної чи цивільної справи. Питання, пов'язані з Д., урегульовано ст. 16 і 17 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 5 КПК УРСР) і ст. 17, 18 і 19 *Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 4 ЦПК УРСР). У *кримінальному судочинстві* на підставі Д. встановлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння (події злочину), винність або невинність обвинуваченого (підсудного), ступінь відповідальності винних, характер і розмір шкоди, завданої злочином, причини й умови, що сприяли вчиненню злочину, та ін.; у *цивільному судочинстві* — наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги й заперечення сторін, а також ін. обставини, необхідні для з'ясування істини по справі. Джерелом (засобом) одержання Д. є: у кримінальному процесі — показання *свідків*, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, висновок експерта, *речові докази*, протоколи слідчих і суд. дій та ін. документи; в цивільному процесі — пояснення сторін і *третіх осіб*, показання свідків, письмові Д., речові Д. і висновки експертів. Цей перелік — вичерпний. Збирання і перевірку Д. закон покладає на *суд, прокурора*, особу, яка проводить *дізнання*, і *слідчого*. В той же час Д. по кримінальній справі можуть бути подані підозрюваним, обвинуваченим, їхніми захисниками, будь-якими громадянами, установами тощо; в цивільному процесі Д. подаються сторонами та ін. особами, які беруть участь у справі. Рад. процесуальним законодавством визначено правила відносно збирання кожного Д., що сприяє одержанню найповніших, всебічних і об'єктивних фактів по конкретній справі (див., наприклад, *Допит, Обшук*). Ніякі Д. не мають наперед встановленої сили. Вони оцінюються судом, слідчим тощо за їхнім внутр. переконанням, що грунтується на всебічному, повному та об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їхній сукупності відповідно до закону і соціалістичної *правосвідомості*. Штучне створення Д. є злочином. Д. поділяють: щодо осн. факту — на прямі (безпосередньо встановлюють або заперечують факти, сукупність яких дає змогу відповісти на осн. питання справи) й непрямі (виявляють різні проміжні факти, на підставі яких встановлюється осн. шуканий факт); щодо джерела одержання їх — на первісні (базуються на безпосередньому сприйнятті факту) й похідні; в кримінальному процесі — ще й на обвинувальні й виправдальні.

Літ.: Гродзинський М. М. Докази в радянському кримінальному процесі, ч. 1. Х., 1933; Теория доказательств в советском уголовном процессе. М., 1966. *Ф. К. Глух.*

ДОКЕ́МБРІЙ — найдавніший етап геологічної історії розвитку *земної кори* та гірські породи, що утворилися в той час. Почався понад 3,5 млрд. років тому, тривав бл. 3 млрд. років. Геол. утворення Д. представлені гол. чин. кристалічними породами, частково — зміненими осадочними (*джеспіліти, кварцити*), метаморфічними й вулканогенними породами. За структурно-геол. даними Д. поділяють на нижній Д., або архей (див. *Архейська ера і група*), і верхній Д., або протерозой (див. *Протерозойська ера і група*). За даними вивчення абс. віку порід Д. поділяють на п'ять мегациклів (див. *Геохронологія*). Архейські, переважно кристалічні породи (гнейси, мігматити, амфіболіти тощо), складають фундамент давніх *платформ* і виходять на поверхню в межах кристалічних щитів, зокрема *Балтійського щита, Українського щита* та ін. Нижні частини осадочного чохла давніх платформ складаються з протерозойських метаморфічних порід — кварцових пісковиків, кварцитів, глинистих сланців тощо. В породах Д. виявлено скам'янілі *залізобактерії,* синьо-зелені водорості, грибки тощо. В Д. встановлено ряд епох підвищеної тектонічної активності (див. *Докембрійські епохи складчастості*). З породами Д. пов'язані родовища залізних, алюмінієвих і марганцевих руд, золота тощо.

Літ.: Стратиграфія УРСР, т. 1. Докембрій. К., 1972; Лазуренко В. І., Рябенко В. А., Хорунжий В. Я. Деякі різновиди викопних водоростей і докембрійських карбонатних порід Українського щита. «Геологічний журнал», 1977, т. 37, № 2. *В. А. Рябенко.*

ДОКЕМБРІ́ЙСЬКІ ЕПО́ХИ СКЛАДЧА́СТОСТІ — епохи в геологічній історії планети, під час яких відбувалися найдавніші деформації земної кори. Охоплювали *докембрій* (архейську і протерозойську ери). Супроводились інтенсивним *метаморфізмом, гранітизацією* й магматизмом з утворенням гранітогнейсових куполів, що стали першими ядрами щитів на давніх *платформах*. На різних континентах дослідники виділяють неоднакову кількість Д. е. с. Осн. з них у Євразії — катархейська, або білозерська (бл. 3500 млн. років тому), кольська, або придніпровська (2800—3000), саамська, або криворізька (2200—2800), біломорська (1900—2200), карельська (1500—1800), готська (1200—1400), дальслandська, або сатпурська (900—1500), й байкальська (680—800); у Пн. Америці — лаврентійська, кеноранська, гудзонська, ельсонська й гренвільська; в Африці — трансваальська, родезійська, ебурнейська, майомбська, луліанська й ассінтська. Внаслідок Д. е. с. виникли структури *Балтійського щита, Українського щита* й Канадського щита; з ними пов'язане й утворення давніх платформ. Д. е. с. зумовили утворення унікальних родовищ заліз., марганцевих та алюмінієвих руд, золота, урану, міді, нікелю, кобальту, свинцево-цинкових родовищ, слюди тощо.

Літ.: Тектоника Евразии. М., 1966; Тектонические карты континентов. М., 1967; Бондарчук В. Г. Движение и структура тектоносферы. К., 1970. *В. С. Токовенко.*

А.-К. Дойль.

ДО́КТОР НАУ́К (лат. doctor — учитель, наставник) — вчений ступінь. Присвоюється особам, які захистили докторську дисертацію й мали до того, як правило, вчений ступінь *кандидата наук* (в СРСР) або *магістра*. В СРСР запроваджено з 1934; присуджує *Вища атестаційна комісія* при Раді Міністрів СРСР. У деяких країнах (ФРН, Австрія та ін.) ступінь Д. н. присвоюють особам, що закінчили вищі навч. заклади й захистили спец. роботи.

ДОКТРИ́НА (лат. doctrina — вчення) — наукова або філософська теорія, провідний теоретичний або політ. принцип у діяльності держави (напр. *Монро доктрина*), партії; нормативна формула.

ДОКТРИ́НА ВОЄ́ННА — прийнята державою система поглядів на мету, характер, засоби й форми ведення *війни,* на підготовку до неї країни і її збройних сил; визначає напрям військ. будівництва. Д. в. має класову природу, втілює воєнну політику д-ви; визначається характером її суспільного ладу. Основу Д. в. капіталістичних д-в

В. В. Докучаєв.

становить *антикомунізм*, прагнення імперіалізму ліквідувати *світову систему соціалізму*, економічно й політично закабалити ін. країни, встановити світове панування. Рад. Д. в. грунтується на марксистсько-ленінському вченні про війну та армію, на досягненнях рад. *воєнної науки* й виходить з миролюбної політики Рад. Союзу, ідей захисту соціалістичних завоювань трудящих, миру та безпеки в усьому світі.

Літ.: Энгельс Ф. Избранные военные произведения. М., 1958; Ленин В. И. О войне, армии и военной науке. М., 1965.

С. І. Постников.

ДОКУМЕ́НТ (лат. documentum — взірець, посвідчення, доказ) — 1) Письмовий акт, здатний служити доказом юридичних відносин або фактів, що спричинюють правові наслідки. За порядком складання розрізняють Д. публічні (виходять від держ. і громад. органів) і приватні, особисті (листи, щоденники, рукописи). За правовим змістом Д. в СРСР поділяються на державноправові (напр., передбачені *Законом СРСР про вибори до Верховної Ради СРСР*), адміністративно-правові (акти управління, службові довідки, доповідні записки, дипломи тощо), суд.-прокурорські (*вироки*, ухвали, рішення, *виконавчі листи*), цивільноправові (договори, нотаріальні записи, *заповіти*), земельно- і колгоспноправові (статути і шнурові книги колгоспів), фінансовоправові (поліси, чеки та ін.), матеріально-госп. (акти приймання-здавання матеріальних цінностей, кошториси, накладні), всі види обліку — бухгалтерського, статистичного, оперативного (баланси, рахунки, грошові відомості, калькуляції, акти документальних ревізій). 2) Офіц. посвідчення особи (*паспорт, трудова книжка*). 3) Історично достовірне письмове джерело (див. *Архіви*). 4) Матеріальний об'єкт, у якому міститься та або ін. інформація (напр., *перфораційна карта*).

Л. В. Коваль.

ДОКУМЕНТАЛІ́СТИКА, документаційна кібернетика — наукова дисципліна, прикладна галузь *кібернетики*, що вивчає структуру і властивості документальної інформації, розвиток форм документів, у першу чергу — матричних, методи й засоби автоматичної обробки, зберігання, пошуку й використання їх, методичні основи організації інформаційних масивів, потоків і процесів з метою оптимізації управління великими, головним чином багатоканальними, документальними системами. Д. тлумачить документ у широкому плані як інформацію, що зафіксована на матеріальному носії (письмовий текст, книга, журнал, перфокарта, перфострічка, магнітна плівка тощо) з метою передачі або дальшого використання її. Д. лежить на стику *інформатики, семіотики, системотехніки* й ряду документознавчих дисциплін (*архівознавство, бібліотекознавство*, діловодство та ін.). На відміну від семіотики, що досліджує властивості знаків і знакових систем, Д. вивчає документ у цілому, його форму, властивості, метод і мову документування, спосіб сприймання й обробки, кількість інформації в документі. Д. виникла на поч. 60-х рр. під впливом впровадження ідей і методів кібернетики в документаційну практику в зв'язку з необхідністю упорядкувати потоки й фонди документів і пристосувати останні до автом. обробки. Д. як наук. дисципліна перебуває на стадії становлення і формування. Значення Д. зростає в зв'язку з використанням її методів для впорядкування систем документації (фінансово-екон., виробничо-тех., організаційно-розпорядчої та ін.) з метою оптимізації документаційного забезпечення *автоматизованих систем управління*.

А. Б. Фельзер.

ДОКУМЕНТА́ЛЬНЕ КІНО́ — вид кіномистецтва, матеріалом для якого є зйомки дійсних подій. Завдяки достовірності Д. к. є цінним істор. документом. У Д. к. розрізняють *кінохроніку* й кінопублі́цистику (документальні фільми). Виникнення Д. к. пов'язане з народженням кінематографа (фільми братів Люм'єр, 1895). На Україні перші документальні кінозйомки зробив 1896—97 харків. художник-фотограф А. *Федецький* кіноапаратом власної конструкції (хронікальні фільми: «Народне гуляння на Кінній площі в Харкові», «Відхід поїзда від Харківського вокзалу» та ін.). В 1911 у Києві засн. кіностудію «Експрес», яка регулярно випускала кіноперіодику. Тут уперше було зроблено зйомки з аероплана (1913).

Рад. документальне кіно зародилося в роки революції й громадян. війни. Рад. оператори-хронікери Е. *Тіссе*, П. Новицький, О. Левицький, Г. Гібер, П. Єрмолов та ін. зафіксували події на фронтах, перші кроки будівництва нової соціалістичної держави, зробили бл. 30 зйомок з життя й діяльності В. І. Леніна. В 20-і рр. виходили документальні кіножурнали «Кінотиждень», «Кіноправда». На Україні В. *Гардін* зняв фільм «Великий Жовтень» (1922). У творчості Дз. *Вертова*, зокрема, у фільмах, створених на Україні, — «Одинадцятий», «Людина з кіноапаратом», «Симфонія Донбасу», інформативній хроніці надавалось агітаційного, публіцистичного характеру, факти осмислювались за допомогою монтажу, тексту. Монтуючи матеріал старої кінохроніки, важливі документальні фільми істор. плану створила режисер Е. Шуб. У 30-х рр. Д. к. розширило свою тематику, збагатилося на нові жанри. Зокрема, на укр. студіях знято фільми «Більшовик Ізотов» (1933, реж. М. Левков), «Київ» (1936, реж. В. Ляховський, «Визволення» (1940, реж. О. *Довженко*) та ін. В роки Великої Вітчизн. війни хронікальний матеріал на фронтах знімали понад 200 кінооператорів. Значними творами кіномист. й важливими істор. документами стали картини «Наша Москва» (реж. М. *Слуцький*), «Ленінград у боротьбі» (реж. Р. *Кармен*, Ю. *Учитель*), «Сталінград» (реж. Л. Варламов). Зближенню хроніки і мист. сприяла участь у Д. к. майстрів худож. кіно, зокрема О. Довженка («Битва за нашу Радянську Україну», 1943, «Перемога на Правобережній Україні», 1945). У повоєнні роки виходять фільми про відбудову нар. г-ва («Донбас», реж. М. *Білинський*). Спроби документалістів поставити в центрі оповіді людину, притаманні кращим фільмам 50-х рр. («Повість про нафтовиків Каспію», реж. Р. Кармен), набули дальшого розвитку в Д. к. 60-х і 70-х рр., зокрема у фільмах, випущених на Україні: «Керманичі» (реж. І. *Грабовський*), «Двоє з мартена» (реж. В. Шкурін), «Кораблі не вмирають» (реж. Л. Юдін), усі — 1965, та ін. Під впливом телебачення, яке взяло на себе репортажну функцію, поглиблюється соціальний аналіз подій, відображуваних у документальних фільмах. Досягненням Д. к. стали стрічки М. *Ромма* «Звичайний фашизм», «І все-таки я вірю»; Р. Кармена «Палаючий континент», «Серце Корвалана». Визначною подією Д. к. є створення кіноепопеї «Велика Вітчизняна» (20 серій). Серед відомих майстрів рад. Д. к. — О. *Медведкін*, В. Лисакович, Л. Махнач (РРФСР), Г. *Асатіані* (Грузія), М. *Каюмов* (Узбекистан), Г. Франк, У. Браун, А. Фрейманіс (Латвія) та ін.; на Україні — А. *Слісаренко* («П'ять пісень про комуністів»), О. *Косинов* («Розум, честь і совість епохи»), В. Сперкач, О. Коваль, В. Шкурін. Ряд рад. документ. стрічок здобули вищі нагороди на міжнар. *кінофестивалях* короткометражних фільмів (Лейпціг, Обергаузен, Краків та ін.).

Літ.: Самое важное из всех искусств. Ленин о кино. Сборник документов и материалов. М., 1963; Правда кино и «киноправда». М., 1967; Современный документальный фильм. М., 1970; Слободян М. І. Сучасний український документальний фільм. К., 1972; Дробашенко С. В. Феномен достоверности. М., 1972.

М. І. Слободян.

ДОКУЧА́ЄВ Василь Васильович [17.II (1.III) 1846, с. Милюково, тепер Сичевського р-ну Смол. обл.— 26.X (8.XI) 1903, Петербург] — російський природознавець, основоположник наукового генетичного грунтознавства та зональної агрономії. Закінчив Петерб. ун-т (1871). З 1883 — проф. цього ун-ту. Д. розробив основи вчення про грунт як про особливе природноісторичне тіло, а також поняття про фактор грунтоутворення. Він першим довів, що грунти на земній поверхні утворюються шляхом надзвичайно складної взаємодії місцевого клімату, рослинних і тваринних організмів, складу й будови материнської породи, рельєфу місцевості й, нарешті, віку країни та ін. Д. розробив першу в світі природноісторичну класифікацію грунтів. У 1888—94 Д. очолював експедицію, що вивчала грунти, рослинність і геол. умови Полтав. та Нижегородської губ. Було складено грунтові карти губерній і створено природничоістор. музеї в Нижньому Новгороді (перший у Росії) і в Полтаві. Д. склав *грунтову карту* Кавказу і карту загального поширення грунтів у Пн. півкулі. В 1892 Д. організував

при Лісовому департаменті спец. експедицію для випробування різних способів і прийомів лісового й водного г-ва в степах Росії. Масиви для дослідження були вибрані між Волгою й Доном (Кам'яностеповий), між Доном і Дінцем (Старобільський) та між Кальміусом і Дніпром (Великоанадольський). На основі комплексного вивчення степів експедиція розробила конкретні плани обводнювальних робіт, створення полезахисних лісових смуг, боротьби з ерозією ґрунтів тощо. В 1892—95 Д. був директором Новоолександрійського ін-ту с. г. і лісівництва (1914 евакуйований з Пулав, нині ПНР, до Харкова), в якому створив першу в Росії кафедру ґрунтознавства. У 1946 АН СРСР встановлено золоту медаль і премію ім. В. В. Докучаєва. Ім'я Д. присвоєно, зокрема, Харків. с.-г. інституту.

Тв.: Сочинения, т. 1—9. М.—Л., 1949—61; Избранные сочинения. М., 1954; Наші степи колись і тепер. К.—Х., 1949; Російський чорнозем. К.—Х., 1952.

Літ.: Вернандер Н. Б. В. В. Докучаєв — творець вітчизняного ґрунтознавства. К., 1961; Кирьянов Г. Ф. Василий Васильевич Докучаев. М., 1966.

ДОКУЧА́ЄВСЬК (до 1954 — Оленівські Кар'єри) — місто Волноваського р-ну Донецької обл. УРСР, за 14 км від залізничної ст. Оленівка. Засн. 1898, коли на тер. теперішнього Д. рос.-бельг. металургійне т-во почало закладати кар'єри для видобування флюсового вапняку. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1954 Д.— місто. В місті — флюсодоломітовий і залізобетонних виробів з-ди, підприємства буд. матеріалів, комбінат побутового обслуговування. Донецька дослідна станція виноградарства. 8 заг.-освітніх, музична, спортивна школи, гірничий і торг. технікуми; лікарня. Палац і будинок культури, 3 клуби, 8 бібліотек. Названий на честь рос. вченого В. В. *Докучаєва*.

ДО́ЛАР (англ. dollar, від нім. Taler — талер) — 1) Грошова одиниця США, Канади, Австралії, Нової Зеландії, Сінгапуру; поділяється на 100 *центів*. У США запроваджений в 1785 конгресом (срібний Д.). Законом 1792 було введено *біметалізм* з вільним карбуванням Д. з золота й срібла. З 1873 грош. одиницею став золотий Д. Офіційно *золотий стандарт* у США було встановлено 1900 — вміст чистого золота в Д. становив 1,50463 г. Після 1-ї світової війни Д. відіграє провідну роль серед валют капіталістичного світу. Але світова екон. криза 1929—33 похитнула позиції Д., його золотий вміст було знижено до 0,888671 г чистого золота (або на 40,94%). Після 2-ї світової війни Д. США — основна валюта доларової зони (див. *Валютні зони*) й гол. резервна валюта капіталістичного світу, тобто Д. став поряд із золотом основою валют системи капіталізму. При цьому центр. банки іноз. д-в мали право вільно обмінювати Д. США на золото за твердою ціною (35 Д. за одну унцію золота). З 60-х рр. у зв'язку з посиленням *інфляції*, хронічним дефіцитом платіжного балансу і зменшенням *золотого запасу* США купівельна спроможність Д. значно знизилася, і його міжнар. позиції ослабли. Внаслідок загострення валютно-фін. становища в країні, пов'язаного, в першу чергу, з величезними воєнними витратами, США провели (1971, 1973) *девальвації* Д., золотий вміст його знижено до 0,736662 г чистого золота. З серпня 1971 припинено обмін Д. на золото. Процес знецінювання Д. на світовому ринку триває, що свідчить про дальше поглиблення кризи валютно-фін. системи капіталізму. 2) Грошова одиниця Ліберії, Ефіопії, Малайзії, Барбадосу, Гайани, Трінідаду й Тобаго, Ямайки, Зх. Самоа, Сянгану, Фіджі, Багамських О-вів, Брунею й Гондурасу Британського. Поділяється на 100 центів. Про паритетний курс щодо Д. США див. у статтях про ці країни. 3) Д. держави Тонга — те саме, що й *паанга*.

Курс долара щодо карбованця за котируванням Держбанку СРСР (крб.)

Валюта	За	квітень 1979
Австралійський долар	100	74,25
Долар США	100	66,10
Канадський долар	100	56,59
Новозеландський долар	100	70,17
Сінгапурський долар	100	30,44

ДО́ЛАРОВА ЗО́НА — див. *Валютні зони*.

ДОЛГА́НИ (самоназва — долган, тиа-кіхі, саха) — народність, яка живе в Таймирському (Долгано-Ненецькому) автономному окрузі Красноярського краю РРФСР. Чисельність — 4,9 тис. чол. (1970, перепис). Мова — якутська (долганський діалект). Віруючі Д.— православні; раніше зберігались й анімістичні вірування (зокрема шаманство, промисловий культ). Сформувались у народність у 19 — на поч. 20 ст. Осн. заняття —оленярство, мисливство, рибальство.

ДОЛГИ́Х Володимир Іванович (н. 5.XII 1924, с. Іланське, тепер м. Іланський Красноярського краю)— рад. партійний діяч, Герой Соціалістичної Праці (1965), кандидат тех. наук (1968). Член КПРС з 1942. Н. в сім'ї робітника. В 1941—43 — в Рад. Армії, учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив 1949 Іркутський гірничо-металург. ін-т. У 1949—58 — нач. зміни, цеху, гол. інженер з-ду в Красноярську. В 1958—62 — гол. інженер, 1962—69 — директор Норільського гірничо-металург. комбінату ім. А. П. Завенягіна. В 1969—72 — перший секретар Красноярського крайкому КПРС. З 1972 — секретар ЦК КПРС, з 1976 одночасно зав. відділом ЦК КПРС. Член ЦК КПРС з 1971. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

ДОЛГОПЛО́СК Борис Олександрович [н. 12 (25).XI 1905, с. Лукомль, тепер Вітеб. обл.] — радянський хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1964). Герой Соціалістичної Праці (з 1963). Член КПРС з 1945. Закінчив 1931 Моск. ун-т. Осн. праці (до 1957) пов'язані з вивченням окислювально-відновних систем як джерела вільних радикалів, механізму ініціювання та інгібірування радикальних процесів. З 60-х рр. проводив дослідження в галузі стереоспецифічного *каталізу* під впливом металоорганічних і карбенових комплексів перехідних металів. Роботи Д. використано в пром-сті для одержання нових видів синтетичних *каучуків* загального призначення, в т. ч. стереорегулярних. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР 1941, 1949; премія АН СРСР ім. С. В. Лебедєва, 1947, 1963.

ДОЛГОПРУ́ДНИЙ — місто обл. підпорядкування Московської обл. РРФСР. Залізнична станція за 18 км на Пн. від Москви. 64 тис. ж. (1977). Машинобудівний завод, ф-ка театрального реквізиту та ін. підприємства. В Д.— Моск. фіз.-технічний ін-т, Центр. аерологічна обсерваторія Держ. комітету СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища. Агрохім. дослідна станція ім. акад. Д. М. Прянишникова. Утвор. 1957.

ДОЛГОРУ́КОВ Микола Андрійович (1792—1847) — військовий і держ. діяч царської Росії, генерал від кавалерії, князь. У 1806—12 служив у Моск. архіві Держ. колегії закорд. справ. Учасник воєн проти Франції, Ірану, Туреччини. Посол в Ірані (1829—30). З 1831 обіймав губернаторські посади, зокрема з 1840 — харків., полтав., черніг. генерал-губернатор. Проводив реакційну політику царизму на Україні. Т. Г. Шевченко затаврував Д. в поезії «Юродивий».

ДОЛГУ́ШИН Донат Олександрович [н. 16 (29).X 1903, Пенза] — радянський біолог і селекціонер, акад. ВАСГНІЛ (з 1948). Закінчив Тбіліський політех. ін-т (1927). З 1931 — співробітник Всесоюз. селекційно-генетич. ін-ту (Одеса). Працював над питаннями підвищення якості елітного насіння, розробляв способи літнього садіння картоплі на Пд. України. Вивчав біологію розвитку рослин, опрацював нову схему селекційно-насінницького процесу. Автор сортів пшениць: Одеська 13, Одеська 1163 (ярі), Одеська 3, Одеська 12, Одеська 51, Одеська 66 (озимі, у співавт.). Нагороджений 3 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР. 1941; Держ. премія УРСР, 1974.

А. Х. Стельмах.

ДОЛГУ́ШИНЦІ — революційний гурток на чолі з колишнім студентом Петерб. технологіч. ін-ту О. В. Долгушиним, що діяв 1872—73 в Петербурзі, а згодом у Москві та Підмосков'ї. В роботі гуртка брало участь бл. 20 чол., у т. ч. кілька робітників. У 1873 Д. створили підпільну друкарню в с. Сарєєві Моск. губ., де було видано 3 листівки. Д. визнавали необхідність повалення самодержавства, встановлення демократичної республіки, вимагали заг. поділу землі тощо. Д. покладали надії на сел. ре-

В. І. Долгих.

В. О. Долгополоск.

Д. О. Долгушин.

волюцію. Восени 1873, коли почалися арешти, Д. перевезли друкарню до Харкова, потім у с. Синиху (тепер Куп'янського р-ну Харків. обл.). Невдовзі гурток було розгромлено. Діяльність Д. була одним з провісників «*ходіння в народ*» 1874.

ДОЛЕ́НГА-ХОДАКО́ВСЬКИЙ (Dołęga-Chodakowski) Зоріан (літ. псевдонім Адама Чарноцького; 4.IV 1784, с. Підгайне, Білорусія — 17.XI 1825) — польський і український фольклорист, етнограф і археолог. Мандрував по Польщі, Білорусії, Україні. Записав бл. 3000 текстів пісень, з них понад 2000 українських. Деякі з записаних Д.-Х. укр. пісень надруковано в збірках М. Максимовича, П. Лукашевича, М. Гоголя. Д.-Х. належать наук. розвідки з фольклористики й етнографії.

Видання: Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. К., 1974.

ДОЛЕ́НГО Михайло Васильович [н. 29.VII (10.VIII) 1896] — український рад. поет; ботанік. Див. *Клоков* М. В.

ДОЛЕ́НКО Григорій Назарович [н. 24.II (8.III) 1917, с. Гаївка, тепер Кіровоград. р-ну Кіровоград. обл.] — український рад. геолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1964). Член КПРС з 1953. Закінчивши Харків. ун-т (1940), працював у виробничих геол. установах. З 1952 — співробітник Ін-ту геології і геохімії горючих копалин АН УРСР, з 1963 — директор цього ін-ту. Осн. напрям наук. роботи — геологія нафти й газу, зокрема розробка теор. питань закономірностей утворення й розміщення нафт. і газових родовищ. Премія АН СРСР ім. В. І. Вернадського, 1977. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1971. *М. І. Павлюк.*

ДОЛИ́НА Павло Трохимович (12.XI 1888, с. Мишоловка, тепер у складі м. Києва — 15.IX 1955, Київ) — український рад. актор і режисер театру і кіно. Член КПРС з 1945. Один із засновників «*Молодого театру*» в Києві (1918—19), «*Кийдрамте*» (1920—21), театру «*Березіль*» (працював 1922—27, з перервою). Ролі: Кардинал («Іван Гус» за Шевченком), Кембль («У пущі» Лесі Українки), Осип («Ревізор» М. Гоголя) та ін. З 1925 — режисер Одес. кінофабрики ВУФКУ, 1929—40 — Київ. кіностудії худож. фільмів. Поставив фільми: худож.— «Буря» (1928), «В заметах» (1929), «Чорні дні» (1930), «Свято Унірі» (1932); науково-популярні й тех.— на кіностудії «Техфільм» — у Києві й Ташкенті (1941—43). Автор п'єси «Царі» (за Шевченком), кіносценаріїв. У 1948—55 — директор Київ. музею театр. мистецтва. *М. Г. Лабінський.*

ДОЛИ́НА — від'ємні лінійно-витягнуті форми рельєфу. Утворюються здебільшого внаслідок розмиваючої дії текучої води. Початковими формами Д. є яри та балки. Найпоширеніші Д. річкові. Оформлені річкові Д. мають дно, в яке врізане русло річки, заплаву, що заливається водою під час повені, та схили, часто з уступами — терасами. Д. гірських річок мають вигляд тіснин, каньйонів, ущелин.

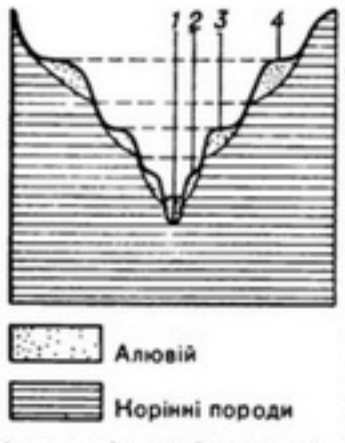

Схема річкової **долини:** *1* — русло ріки; *2* — заплава; *3* — перша надзаплавна тераса; *4* — друга надзаплавна тераса.

ДОЛИ́НА — місто Івано-Франківської обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. Д. відома з 10 ст. Входила до складу *Галицько-Волинського князівства*. В 1349 польс. феодали захопили Д. в складі Галичини. В 1525 Д. дістала *магдебурзьке право*. В Долинському старостві відбувалися антифеод. виступи (див. *Долинські повстання 1658 і 1740*). За першим поділом Польщі (1772) Д. загарбала Австрія, 1919 в складі Зх. України — бурж.-поміщицька Польща. В 1923 в Д. проходив масовий страйк робітників деревообр. пром-сті. 1.V 1927 в Д. відбулася демонстрація, організована спілкою гірників, 1929 — страйк робітників різних професій. У 1939 Д. в складі Зх. України возз'єднана з Рад. Україною. З 1939 Д.— місто. Д.— один з нафтогазопромислових центрів УРСР (див. «*Долинанафтогаз*»). З-ди: газопереробний, 2 залізобетонних виробів і конструкцій, солеварний, цегельний, сокоекстракційний, молочний, хлібний; швейна та бавовнопрядильна ф-ки, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 8 заг.-освітніх музична, спортивна й художня школи; 5 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 4 б-ки. В Д. народилися: укр. архітектор І. І. *Левинський*, укр. скульптор М. Ф. *Бринський*, укр. композитор Я. *Лопатинський*, укр. і рос. філолог Л. Г. *Лопатинський*.

ДОЛИ́НА СМЕ́РТІ — міжгірна безводна улоговина в пн. частині пустелі *Мохаве*, на Зх. США, в штаті Каліфорнія. Довж. бл. 250 км. Лежить на 85 м нижче від р. м. (найглибша западина Пн. Америки). Одне з найжаркіших і найпосушливіших місць на Землі: максим. т-ра влітку — понад +50°, опадів менше як 100 мм на рік.

«ДОЛИНАНАФТОГА́З» — одне з нафтодобувних підприємств України. Розробляє нафтові поклади Долинського нафтопром. району, який включає *Долинське родовище нафти*, Північно-Долинське, Вигодське, Струтинське, Спаське, Ріпненське й Танявське нафт. родовища, які містяться на тер. Долинського і Рожнятівського р-нів Івано-Фр. обл. Перший фонтан нафти одержано 1950 на Долинському родовищі. Видобуток нафти 1977 зріс порівняно з 1950 більше як у 18 раз, попутного газу — більше як у 27 раз. Нафта з підприємств «Д.» надходить на *Дрогобицький нафтопереробний завод*, попутний газ — на *Долинський газопереробний завод*. Підприємства оснащені найновішою технікою, на нафтопромислах впроваджено передову технологію видобування нафти (гідравлічний розрив пластів водним розчином поліакриламіду, пружно-імпульсний метод діяння на пласти, розробка екранових і застійних зон переведенням нагнітальних свердловин на відбір рідини та ін.). *В. А. Гринь.*

ДОЛИ́НІН (сценічні псевд.— Рубан, Українець) Олександр Єрмолайович (1895, Полтавщина — 8.V 1929, Харків) — український рад. актор театру й кіно. Творчу діяльність почав у театрі М. *Синельникова*. Працював у Харків. Червонозаводському рос. драм. театрі, театрі ім. І. Франка (1926—27), Харків. театрі «*Березіль*» (1927—29). Ролі: Зіновій («Яблуневий полон» Дніпровського), Каляєв («Пролог» Курбаса і С. К. Бондарчука), Пеклеванов («Бронепоїзд 14-69» Вс. Іванова), Ласі Греніч («Джіммі Хіггінс» за Сінклером). Знімався в кіно.

В. В. Гаккебуш.

ДОЛИ́НСЬКА — місто Кіровогр. обл. УРСР, райцентр. Залізничний вузол. Виникла 1873 під час будівництва з-ці Харків — Миколаїв. У грудні 1905 у Д. відбувся страйк залізничників. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1957 Д.— місто. В Д.— залізобетонних виробів, маслоробний, комбікормовий та цегельний з-ди, птахо-, хлібний, хлібопродуктів та побутового обслуговування комбінати, райсільгосптехніка. 5 заг.-освітніх, музична й спортивна школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 4 б-ки. У 1902 в Д. навчався укр. письменник А. Ю. *Тесленко*, 1911—14 викладав у залізнич. уч-щі А. С. *Макаренко*.

ДОЛИ́НСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ НА́ФТИ — в Івано-Франківській обл. УРСР, у межах *Передкарпатського прогину*. Пл. 32 км². Пов'язане з антиклінальною складкою (див. *Антикліналь*). Поклади нафти — в пісковиках палеогенової системи, потужність окремих пластів коливається в межах від кількох метрів до 100—120 м. Глибина залягання їх 1600—3000 м. Нафтоносні верстви сполучені між собою тріщинами в єдину гідродинамічну систему і мають спільний водонафтовий контакт. Нафта містить 6,13—10,10% парафіну, 17,0—23,8% смол, у ній практично немає сірки; густ. ії 833,7 — 850,2 кг/м³. Перший нафт. поклад відкрито 1950. Нафта родовища надходить на Дрогобицький нафтопереробний з-д. *Б. І. Ярош.*

ДОЛИ́НСЬКИЙ Лука (н. бл. 1745, м. Біла Церква, тепер Київ. обл.— 10.III 1824, Львів) — український живописець. У 1770—71 навчався в Ю. *Радивилівського*, 1775—77 — у віденській АМ. Працював у Львові. В 1770—71 і 1777 для собору св. Юра намалював багато намісних ікон, «празників» і зображень пророків. У 80—90-х рр. виконував роботи для різних церков у Львові (св. Духа, П'ятницької, св. Онуфрія) і в навколишніх селах. У 1807—10 в Почаєві очолив роботу по оформленню інтер'єрів Успенського собору. Д. створив і портрети: Ф. Володковича, Л. Галицького (обидва — 1770—71), М. Гарасевича (кін. 18 ст.) і М. Гриневецького. Твори Д. зберігаються у Львів. музеї укр. мистецтва.

Літ.: Островський В. Нове про художника Луку Долинського. «Архіви України», 1966, № 2.

ДОЛИ́НСЬКИЙ ГАЗОПЕРЕРО́БНИЙ ЗАВО́Д — підприємство нафтової пром-сті по переробці попутного нафтового газу. Розта-

шований у м. Долині Івано-Фр. обл. Збудований 1960—66. Складається з двох технологічних блоків. З 1970 до складу з-ду входить і Пасічнянський газопереробний з-д Надвірнянського р-ну Івано-Фр. обл. Осн. продукція: суміш пропан-бутану, технічний бутан, газовий бензин, відбензинений газ. З-д обладнано сучас. засобами автоматизації управління технологічними процесами та контрольно-вимірювальними приладами. На технологічних установках впроваджено потокову хроматографію, що дало змогу значно підвищити якість продукції. *І. О. Тисевич.*

ДОЛИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Зх. Івано-Фр. обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 1,5 тис. км². Нас. 84,3 тис. чол. (1978). У районі — 53 населені пункти, підпорядковані 2 міським, селищній та 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Долина*. Більша частина району гориста (лежить у *Карпатах Українських*; вис. в межах району — до 1362 м, г. Магура). Корисні копалини: нафта, природний газ, торф, сіль, сірка, буд. матеріали тощо. Річки: *Свіча* з прит. Мізунка і *Сукіль* (бас. Дністра). Грунти дерново-підзолисті (в передгір'ях), бурі лісові та дерново-буроземні (в горах). Ліси (дуб. бук, граб, смерека, ялина) займають 6,8 тис. га. Осн. галузі пром-сті: нафтогазодобувна, газопереробна, деревообр., легка, буд. матеріалів та харчова. Найбільші підприємства: долинські нафтодобувне управління «Долинанафтогаз», газопереробний, солеварний, 2 залізобетонних виробів і конструкцій з-ди, швейна та бавовнопрядильна ф-ки, Вигодський і Болехівський лісокомбінати. Працює комбінат побутового обслуговування (Долина). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-льонарського й тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 20,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 7,9 тис. га, сіножаті й пасовища — понад 12 тис. га. Гол. культури: пшениця, жито, овес, льон, картопля, овочі, кормові. У Д. р.— 6 колгоспів, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Долина, Болехів, Вигода. Автошляхів — 398 км, у т. ч. з твердим покриттям — 350 км.

У районі — 49 заг.-освітніх, 3 муз., спортивна і художня школи; 89 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень, 25 будинків культури, 27 клубів, 3 кінотеатри, 51 кіноустановка, 50 б-к, істор.-краєзнавчий музей (м. Болехів). На території Д. р. відбулися *Долинські повстання 1658 і 1740*. Через Д. р. проходить ряд туристських маршрутів. У с. Шевченковому (кол. Велдіжі) народилася укр. письменниця К. К. *Попович-Боярська*, в с. Ракові — укр. письменник О. *Шухевич*. У Д. р. видається газ. «Червона долина» (з 1939).

Я. П. Федорчук.

ДОЛИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 42,0 тис. чол. (1978). У районі — 56 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Долинська*. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди розчленована долинами річок, балками. Корисні копалини: граніти, піски, вапняки. Річки: Бокова, *Боковенька* (бас. Дніпра), *Інгул, Березівка* (бас. Пд. Бугу). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Переважають підприємства харч. пром-сті та виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: долинські птахо-, хлібо- й хлібопродуктів комбінати, маслоробний і залізобетонних виробів, Долинський цукр. (смт Молодіжне) з-ди. Працюють комбінат побутового обслуговування (Долинська) та 2 будинки побуту. В с. г. переважає скотарство м'ясо-мол. напряму та свинарство. Спеціалізація рослинництва — виробн. зерна і цукр. буряків. Площа с.-г. угідь 1977 становила 108,2 тис. га, в т. ч. орні землі — 95,6 тис. га. Гол. культури: пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. У Д. р. — 11 колгоспів, 3 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробн. відділенням. Залізничний вузол Долинська. Автошляхів — 389 км, у т. ч. з твердим покриттям — 169 км. У районі — 25 заг.-освітніх, 2 муз. та спортивна школи; 40 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 15 будинків культури, 34 клуби, кінотеатр, 42 кіноустановки, 35 б-к. Дендропарк «*Веселі Боковеньки*». У Д. р. видається газ. «Шляхом Ілліча» (з 1931).

О. О. Кушнір.

ДОЛИ́НСЬКИЙ ЦУКРО́ВИЙ ЗАВО́Д — підприємство цукрової пром-сті. Розташований у смт Молодіжному Долинського р-ну Кіровогр. обл. Будівництво почато в жовтні 1959. У 1965 одержано першу продукцію. Осн. продукція — цукор-пісок і сушений брикетований жом. У 1977 на підприємстві вироблено 69,6 тис. т цукру-піску, 19,7 тис. т брикетованого жому. Д. ц. з. збудовано з урахуванням найновіших досягнень світової техніки цукроваріння, оснащено сучас. енерг. і технологічним устаткуванням. На з-ді широко впроваджено автоматизацію й механізацію трудомістких процесів, застосовано нові технологічні процеси. *В. М. Росинський.*

ДОЛИ́НСЬКІ ПОВСТА́ННЯ 1658 І 1740 — антифеодальні виступи селян Долинського староства *Руського воєводства* (Галичина). Повстання 1658 вибухнуло внаслідок посилення феод.-кріпосницького гніту та сваволі місц. адміністрації і шляхти. Доведені до відчаю селяни, озброївшись рушницями, 28.V раптово напали на шляхет. загін, що прибув на постій у с. Рахиню (тепер Долинського р-ну Івано-Фр. обл.) і розгромили його. Цей виступ став сигналом для стихійного повстання, центром якого було с. Тростянець (тепер Долинського р-ну Івано-Фр. обл.). На поч. червня повстанці вигнали шляхту з усіх сіл Долинського староства. Лише каральним загонам шляхти всього Руського воєводства після запеклих боїв удалося придушити виступ селян. Повстання 1740 вибухнуло в період піднесення руху *опришків* під проводом О. *Довбуша*. Повстанці розбили загони королівського старости й місцевої шляхти. Щоб запобігти дальшому поширенню повстанського руху, шляхта Руського воєводства на сеймі в м. Судовій Вишні (тепер Львів. обл.) змушена була оголосити посполите рушення (заг. мобілізацію). Д. п. було жорстоко придушене.

ДОЛИНЮК Євгенія Олексіївна [н. 12 (25).IV 1914, с. Білівці, тепер Борщівського р-ну Терноп. обл.] — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1951, 1958). Член КПРС з 1953. З 1946 — ланкова колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС Борщівського р-ну. Майстер високих врожаїв кукурудзи і цукр. буряків. У 1959 врожай зерна кукурудзи в ланці Д. становив 223 ц/га на площі 20 га, а врожай зеленої маси з початками — 1605 ц/га на площі 105 га. В 1966 ланка Д. виростила по 555 ц, а 1967 — по 655 ц цукр. буряків на кожному з 30 га; 1977 кукурудзи в зерні зібрано по 85 ц/га на площі 50 га і цукр. буряків — по 762 ц на кожному з 70 га. Делегат XXI—XXIV з'їздів КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 4, 5 і 7-го скликань. Нагороджена орденом Леніна, медалями.

ДОЛІ́ВО-ДОБРОВО́ЛЬСЬКИЙ Михайло Осипович [21.XII 1861 (2.I 1862), Петербург — 15.XI 1919, Гейдельберг, Німеччина] — російський інженер-винахідник у галузі електротехніки, основоположник техніки трифазного струму. Навчався в Ризькому політех. ін-ті, звідки був виключений (1881) за участь у політ. виступах студентів. У 1884 закінчив Дармштадтське вище тех. уч-ще (Німеччина).

Л. Долинський. Етюд старого. Пастель. Львівський музей українського мистецтва.

Є. О. Долинюк.

М. О. Доліво-Добровольський.

Долото бурове.

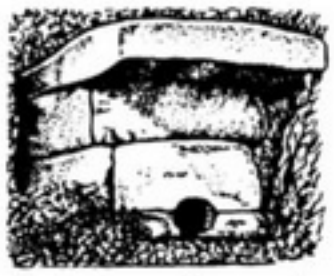

Дольмен поблизу міста Геленджика. Північно-Західний Кавказ.

працював на з-дах електротех. компанії Т. *Едісона* в Німеччині (згодом фірма «АЕГ»), залишаючись рос. підданим. Розробив осн. частини системи трифазного струму: збудував генератор з обертовим магнітним полем (1888), сконструював асинхронний електродвигун (1889) і трансформатор (1890), запропонував схеми з'єднання їхніх обмоток «зіркою» і «трикутником»; створив відповідні вимірювальні прилади. В 1891 на Міжнар. електротех. виставці у Франкфурті-на-Майні за проектом Д.-Д. було здійснено першу в світі передачу електроенергії трифазним струмом на віддаль бл. 170 км.

Тв.: Избранные труды (о трехфазном токе). М.—Л., 1948.

Літ.: Веселовский О. Н. Доливо-Добровольский. М., 1963.

ДОЛІ́ДЗЕ Семен Віссаріонович [н. 24.I (6.II) 1903, Махарадзе] — грузинський рад. кінорежисер і сценарист, нар. арт. СРСР (з 1965). Член КПРС з 1941. В 1925 закінчив Тбіліський ун-т. Серед фільмів: «Останні хрестоносці» (1934), «Даріко» (1937), «Щит Джургая» (1944, разом з Д. Ронделі), «Вертуха» (1954), «Пісня Етері» (1957), «Фатіма» (1959), «День останній, день перший» (1960), «Паліастомі» (1963), «Місто прокидається рано» (1968) Автор сценаріїв більшості поставлених ним фільмів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ДО́ЛІН Володимир Гдалич (н. 9.I 1932, с. Торків, тепер Тульчинського р-ну Вінн. обл.) — український рад. зоолог-ентомолог, доктор біологічних наук (з 1974). Член КПРС з 1955. Праці Д. присвячені гол. чин. вивченню фауни, філогенії й екології жуків род. *ковалькових* та їхніх личинок; розробці засобів боротьби з ними. Співавтор монографії «Шкідники сільськогосподарських культур і лісових насаджень» (1973—75). Держ. премія СРСР, 1976.

ДОЛІ́НСЬКИЙ Анатолій Андрійович (н. 21.VII 1931, с. Орлянське, тепер Василівського р-ну Запоріз. обл.) — український рад. вчений у галузі теплофізики і промислової теплоенергетики, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1956. Закінчив (1954) Київ. політех. ін-т, працював на Каунаському турбінному з-ді. З 1957—в Ін-ті технічної теплофізики АН УРСР. Осн. галузь діяльності — теоретичні й експериментальні дослідження з розпилювального сушіння різних матеріалів, створення наук. основ перенесення тепла і маси на межі газоподібної і рідкої фаз.

ДОЛІХОКЕФА́ЛІЯ, доліхоцефалія (від грец. δολιχός — довгий і κεφαλή — голова) — видовжена форма черепної коробки. Череп вважається доліхокефальним, коли процентне відношення його ширини до найбільшої довжини (*головний покажчик*) не перевищує 74,9.

ДОЛЛЕЖА́ЛЬ Микола Антонович [н. 15 (27).X 1899, с. Омельник, тепер Оріхівського р-ну Запоріз. обл.] — рад. вчений-енергетик, акад. АН СРСР (з 1962), Герой Соціалістичної Праці (1949). Після закінчення (1923) Моск. вищого тех. уч-ща ім. М. Е. Баумана — на керівній інженерно-тех. (зокрема, 1935—38 — головний інженер з-ду «Більшовик» у Києві) та н.-д. роботі. Розробив теорію самодіючих клапанів поршневого компресора. Д.— гол. конструктор реактора першої в світі атомної електростанції. Нагороджений 4 орденами Леніна, іншими орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1952, 1953, 1970. Ленінська премія. 1957.

ДОЛЛО́ (Dollo) Луї (7.XII 1857, Лілль — 19.IV 1931, Брюссель) — бельгійський палеонтолог. Проф. Брюссельського ун-ту. Вивчаючи гол. чин. викопних хребетних, Д. особливу увагу приділяв аналізові явищ пристосування тварин до певних умов існування. Висунув вчення про етологічну палеонтологію, яка за сучас. поняттям відповідає палеобіології, сформулював (1893) *необоротності еволюції закон*. Своїм учителем Д. визнавав рос. вченого В. О. *Ковалевського*.

ДОЛЛО́ ЗАКО́Н — те саме, що й *необоротності еволюції закон*.

ДОЛМАТО́ВСЬКИЙ Євген Аронович [н. 22.IV (5.V) 1915, Москва] — російський рад. поет. Член КПРС з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1930. Перша зб.— «Лірика» (1934). У творах Д. відображено героїзм рад. молоді в період соціалістичного будівництва і Великої Вітчизн. війни — «Далекосхідні вірші» (1939), «Одна доля» (1942—46), «Слово про завтрашній день» (1949; Держ. премія СРСР, 1950), роман у віршах «Добровольці» (1956). Автор восьми балад «Вірність» (1970), текстів багатьох популярних пісень («Ленінські гори», «Марш радянської молоді» та ін.). Чимало віршів присвятив Україні (збірки «Пісня про Дніпро», 1942; «Сузір'я», 1947). Перекладач творів Т. Шевченка і укр. рад. поетів. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1971; Всадники, песни, дороги. М., 1973; Укр. перекл.— 50 твоїх пісень і написані Євгеном Долматовським оповідання про них. К., 1970; Пісня про Дніпро. В кн.: З вогненних літ. К., 1975.

ДОЛО́БСЬКИЙ З'ЇЗД 1103 — з'їзд князів Київської Русі навесні 1103 біля Долобського озера напроти Києва, за Дніпром (поблизу тепер. Десенки, або Довбички). Учасниками Д. з. були *Святополк Ізяславич* і *Володимир Мономах* із своїми військ. дружинами. На Д. з. обговорювалося питання про спільний похід на *половців*. Дружинники Святополка заперечували проти походу, вважаючи, що не можна відривати селян від весняних польових робіт. Мономах переконав учасників Д. з. в необхідності негайного виступу. Похід відбувся, руські війська здобули перемогу над половцями.

ДОЛОМІ́Т — мінерал класу *карбонатів*. $CaMg[CO_3]_2$. *Сингонія* тригональна. Густ. 2,8—2,9. Твердість 3,5—4. Колір сірувато-білий, іноді з жовтуватим, буруватим або зеленуватим відтінками. Блиск скляний. Родовища Д. в СРСР є на Уралі, в Підмосков'ї, на Україні (в Донбасі, Придністров'ї та ін. районах). Використовують як вогнетривкий і буд. матеріал, сировину для хім. промисловості та ін.

ДОЛОТО́ — 1) Ручний або верстатний деревообробний інструмент (різець) для довбання отворів, гнізд, пазів тощо. Ручні Д. являють собою сталеві стрижні прямокутного перерізу, один кінець яких загострений, а другий (по якому б'ють молотком) розширений. Верстатні Д. бувають порожнисті з свердлом усередині, ланцюговодовбальні тощо. 2) Буровий інструмент, застосовуваний при ударному й обертальному *бурінні* свердловин. Осн. елементами бурових Д. (мал.) є корпус і робоча частина, за видом якої розрізняють інструменти шарошкові (з зубами), алмазні та лопатеві.

ДОЛУХА́НОВА Зара (Заруї Агасіївна; н. 15.III 1918, Москва) — вірменська рад. співачка (мецо-сопрано), нар. арт. Вірм. РСР (з 1955) та РРФСР (з 1956). У 1957 закінчила муз.-пед. ін-т ім. Гнесіних (Москва). У 1939 дебютувала на сцені Вірм. театру опери та балету ім. О. О. Спендіарова, пізніше почала виступати як концертна співачка. З 1959 — солістка Моск. філармонії. Держ. премія СРСР, 1951. Ленінська премія, 1966.

ДО́ЛЯ — поняття, яке виражає міфологічні та релігійно-ідеалістичні уявлення про сили, що визначають життєвий шлях людини, всі події в історії народу, людства. Антична міфологія персоніфікувала Д. у вигляді богинь (мойри — у стародавніх греків, парки — у римлян). Християнство замінює Д. «божественним промислом». У понятті «доля» в перекрученому вигляді відбилося панування над людиною неусвідомлених нею природних і соціальних сил. Уявлення про Д. характерне для фаталістичного світосприймання (див. *Фаталізм*). Поняття «доля» широко використовувалось у «*філософії життя*», де його тлумачили як прояв ірраціональності буття. Проблема Д. посідає значне місце в *екзистенціалізмі*. В переносному розумінні Д.— збіг обставин у житті людини, народу.

ДО́ЛЯ — 1) Територіальна одиниця в Росії, в т. ч. на Україні, встановлена 1710; складова частина *губернії*. За основу поділу на Д. було взято податковий округ, тобто 5536 тяглових дворів (див. *Тяглі селяни*). Всю тер. Росії було поділено на 146,7 Д., в т. ч. тер. Азовської губ.— на 7,5, Київ. губ.— на 5 Д. Ліквідовано Д. 1719 у зв'язку з поділом губерній на *провінції* та *дистрикти*. 2) Стара рос. міра маси; дорівнює 1/96 *золотника* (44,435 мг).

ДО́ЛЬД-МИХА́ЙЛИК Юрій [літ. псевд. Михайлика Юрія Петровича; 4 (17).III 1903, с. Бутенки, тепер Кобеляцького р-ну Полтав. обл.— 17.V 1966, Київ] — український рад. письменник. Член КПРС з 1949. Закінчив Дніпроп.

ін-т нар. освіти. Почав друкуватися 1927. Збірки оповідань «Колгоспні люди» (1931), «Жіночі портрети» (1934), «Степ прагне» (1951), п'єси «Щорс» (1937), «Котовський» (1938), роман «Степовики» (1948—52). Популярним є пригодницький роман Д.-М. «І один у полі воїн» (1956, продовж. «У чорних лицарів», 1963).

ДОЛЬМЕ́НИ (від бретонського dol — стіл і men — камінь) — стародавні поховальні споруди, один з видів *мегалітичних споруд*. Д. з'явилися за часів *неоліту*, найбільшого поширення набули в *бронзовому віці*. Д. являють собою кілька поставлених вертикально великих (вагою по кілька тонн) кам'яних брил, перекритих горизонтальною плитою. Д. поширені від Пд. Скандінавії вздовж Атлантичного узбережжя до Португалії, по берегах Середземного м., а також в Ірані, Індії, Кореї, Японії. В СРСР Д. відомі на пн.-зх. Кавказі. Аналогією Д. є т. з. кам'яні скрині (Волинь, Поділля, Крим).

ДО́ЛЬНИК — умовний термін, яким називають перехідні форми від *акцентного вірша* до *силлаботонічного віршування*. У Д. рядок членується не на стопи, а на частки, з яких може випасти ненаголошений або й наголошений склад, від чого утворюється додаткова пауза. Тому Д. називають іноді паузниками. Приклад Д.: «Пригадую: з фронту приїхав//Солдат рядовий Пилип» (М. Рильський).

ДО́ЛЬНИКИ — в Давній Русі категорія селян, які сплачували землевласникові-феодалові певну частку (долю) врожаю з свого господарства. Здольщина була однією з форм феод. експлуатації і являла собою натуральну *ренту*. Іноді вона досягала такого розміру, що селянин змушений був віддавати не тільки додатковий, а й необхідний продукт (до двох третин урожаю). Це призводило до деградації сел. г-ва й екон. занепаду. Звичайно нормою ренти була половина врожаю, з цим пов'язане виникнення назви *половники*.

ДО́ЛЬЧІ (Dolci) Даніло (н. 28.VI 1924, Трієст) — італійський письменник і громад. діяч. За фахом архітектор. За свою діяльність на захист інтересів італ. трудящих не раз зазнавав арештів. Автор публіцистичних книг «Поспішайте, тут умирають» (1954), «Бандити в Партініко» (1955), «Розслідування в Палермо» (1956), «Марнотратство» (1960), «Бесіди» (1962) та ін., збірки «Сіцілійські оповідання» (1964). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1957.

ДОЛЬЧІ́НО (Dolcino; р. н. невід.— п. 1307) — керівник селянсько-плебейського повстання в пн.-зх. Італії. Учень і послідовник Г. *Сегареллі*. Виступав за насильницьке повалення влади, знищення священнослужителів і встановлення царства соціальної справедливості. На поч. 1304 Д. очолив у пн.-зх. *Ломбардії* антифеод. сел. повстання, маючи намір створити в районі р. Сезії вільну сел. громаду. В 1307 повстання було розгромлено. Д. було захоплено в полон і страчено.

ДО́МАГК (Domagk) Гергард (30.X 1895, Лагов, Бранденбург — 24.IV 1964, Кенігсфельд, Шварцвальд) — німецький мікробіолог і патолог. Проф. (з 1928) заг. патології та патологічної анатомії в Мюнстері. Праці — з питань хіміотерапії бактеріальних інфекцій. Уперше застосував у практиці лікування багатьох інфекцій сполуки групи сульфаніламідів. Створив перший ефективний препарат для лікування *гонореї* (домігон), розробив ряд нових препаратів для хіміотерапії туберкульозу, пухлин тощо. Нобелівська премія, 1939.

ДОМАНИ́ЦЬКИЙ Василь Миколайович [7 (19).III 1877, с. Колодисте, тепер Тальнівського р-ну Черкаської обл.— 30.VIII (11.IX) 1910, Київ] — український філолог, історик і фольклорист бурж.-ліберального напряму. Закінчив Київ. ун-т (1900). Деякий час учителював. Важливе значення мали праця Д. «Критичний розслід над текстом „Кобзаря" Шевченка» та перше наук. видання «Кобзаря» (1907), проте рад. шевченкознавці відзначають у текстологічній роботі Д. чимало огріхів і методологічних помилок. У статтях «М. Марковичка — авторка „Народних оповідань"» та «Авторство Марка Вовчка» (1908) довів, усупереч П. Кулішеві, автентичність творів М. Вовчка. Збирав і досліджував нар. пісні про Нечая, Бондарівну тощо. Відомий і як бібліограф.

П. Й. Колесник.

ДОМАНІ́ВКА — селище міського типу Микол. обл. УРСР, райцентр, за 34 км від залізничної ст. Вознесенськ. 5,7 тис. ж. (1978). Виникла Д. на поч. 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (5.VIII 1941 — 28.III 1944) у селі діяла підпільна орг-ція (з поч. 1943 — підпільний райком партії). З 1957 — с-ще міськ. типу. В Д.— сироварний і комбікормовий з-ди, комбінат буд. матеріалів, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побут. обслуговування. 3 заг.-освітні, муз. школи, лікарня. Будинок культури. 2 б-ки.

ДОМАНІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Микол. обл. УРСР. Утворений 1924. Пл. 1,5 тис. км². Нас. 34,0 тис. чол. (1978). В районі — 78 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Доманівка*.

Поверхня Д. р.— хвиляста рівнина, подекуди розчленована балками та ярами. Більша частина району лежить у межах *Причорноморської низовини*. Корисні копалини: граніти, вапняки. На сх. межі району тече *Південний Буг* (притоки Бакшала, Чортала, *Чичиклія*). Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні.

Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: доманівські сироварний і комбікормовий з-ди, комбінат буд. матеріалів, прибузькі щебеневий та асфальтовий з-ди. Працюють комбінат побутового обслуговування (Доманівка) та 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясомол. напрямів. У 1977 площа с.-г. угідь становила 127,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 107,9 тис. га, луки і пасовища — 18,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. Садівництво, ягідництво. В Д. р.— 10 колгоспів, 9 радгоспів, міжколг. об'єднання «Колгоспптахопром», райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів — 382 км, у т. ч. з твердим покриттям — 181 км.

В районі — 37 заг.-освітніх, музична з 2 філіалами (с. Мостове і с. Прибужжя) школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Маринівка), 53 лік. заклади, в т. ч. 4 лікарні. 14 будинків культури, 27 клубів, кінотеатр, 56 кіноустановок, 33 б-ки. В с. Олександрівці Д. р. 1848—50 жив і навчався в місц. школі М. Л. *Кропивницький*, у с. Володимирівці народився укр. письменник Є. С. *Кравченко*. У Д. р. видається газ. «Трибуна хлібороба» (з 1932).

І. М. Матвєєв.

ДОМА́НОВИЧ (Домановић) Радоє (4.II 1873, с. Овсиште, поблизу м. Крагуєваця — 4.VIII 1908, Белград) — сербський письменник. Друкуватися почав 1893. Творчість Д. мала революц.-демократичний характер. Сатиричні повісті й оповідання («Скасування пристрастей», 1898; «Тавро», 1899; «Страдія», 1902, тощо) та численні фейлетони спрямовані проти абсолютистського режиму, церк. верхівки.

Тв.: Укр. перекл.— Страдія.— Подарунок королю. К., 1978; Рос. перекл.— Повести и рассказы. М., 1956; Страдия. М., 1957; Сатира и юмор. М., 1961.

ДОМА́ШНЯ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — виробництво в селянському господарстві готових продуктів з сировини, що добувається в цьому ж господарстві, для особистого споживання. Д. п. виникла в епоху *первіснообщинного ладу* в більшості народів у зв'язку з формуванням осн. галузей виробничої діяльності —*землеробства* й *скотарства*. Д. п. була складовою частиною економіки докапіталістичних способів виробн., особливо феодаль-

С. В. Долідзе.

М. А. Доллежаль.

З. Долуханова.

Д. Дольчі.

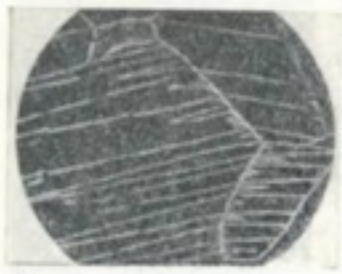

Домени. Доменна структура полікристалічного заліза (збільшено в 200 раз).

ного. Поєднання сел. домашніх промислів з патріархальним (натуральним) землеробством було типовим для середньовічного г-ва. В епоху розвинутого феодалізму Д. п. поступово переростала в *ремесло*. Капіталізм, руйнуючи натуральне г-во, зруйнував і Д. п., але залишки її майже завжди зберігаються там, де є дрібне селянство. В дореволюц. Росії, в т. ч. на Україні, була поширена сільська Д. п. На Правобережжі України розвинулась у містах і містечках і капіталістична Д. п. Усі форми Д. п. були характерні для зх.-укр. земель. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в країні в процесі соціалістичної перебудови села Д. п. зникла. В сучасних умовах Д. п. зберігається в багатьох країнах, що розвиваються.

ДО́МБАЛЬ (Dąbal) Томаш Францович (29.XII 1890 — 4.XII 1938)— діяч польського революц. руху, академік АН БРСР (з 1933). Н. в с. Собув на Жешувщині (Пд.-Сх. Польща) в сім'ї сільс. столяра. Здобув освіту у Віденському і Краківському ун-тах, закінчив Ін-т червоної професури й с.-г. академію в Москві. З 1920 — член Комуністичної робітн. партії Польщі (КРПП), 1919—20 — депутат сейму. В 1921 за революц. діяльність засуджений на 6 років ув'язнення. З 1923 проживав в СРСР. Один з організаторів (1923) і заст. ген. секретаря Сел. Інтернаціоналу й секретар агр. комісії ВККІ. З 1926 — редактор польс. робітн. газети в СРСР «Трибуна радзецка» («Радянська трибуна»). У 1923 обраний кандидатом у члени ЦК КРПП (з 1925 — КПП). В 1932—35 — віцепрезидент АН БРСР, член ЦК Компартії Білорусії. Автор праць з питань міжнар. сел. руху й економіки сільс. господарства.

ДОМБКО́ВСЬКИЙ (Dąbkowski) Пшемислав Боніфаційович (23.II 1877, Львів — 17.XII 1950, там же) — польський історик права, дійсний член Польської, Чехословацької і Болгарської АН. Н. в сім'ї інженера. Закінчив юрид. ф-т Львів. ун-ту. З 1916 — професор і зав. кафедрою Львів. ун-ту. Автор досліджень з історії польс., рос., білорус., чес., болг., серб., лит. і нім. права. Ряд праць, зокрема «Польське приватне право», «Галицькі судові книги часів польських», присвятив історії права на зх.-укр. землях, гол. чин. 15—16 ст.

ДОМБРА́ — казахський струнний щипковий муз. інструмент. Поширений і в Узбекистані та Башкирії.

Домбра.

Має дерев'яний грушоподібний корпус з довгою шийкою, на якій натягнуто 2 жильні струни, настроєні у кварту. Звук видобувають щипком або ударом пальців по струнах. У 1934 Д. було реконструйовано і створено її оркестрові різновиди.

ДОМБРО́ВСЬКА (Dąbrowska) Марія (6.X 1889, с. Руссово, тепер Познанського воєводства, ПНР — 19.V 1965, Варшава) — польська письменниця. Популярність здобула зб. оповідань «Люди звідти» (1925). В тетралогії Д. «Ночі і дні» (1932—34) відтворено широку картину дійсності з кін. 19 ст. до поч. 1-ї світової війни. Д. належать істор. драми «Геній-сирота» (1939, вид. 1957) і «Станіслав і Богумил» (1947), повість «Сільське весілля» (1955; про соціалістичну перебудову польс. села), зб. оповідань «Ранкова зоря» (1955), кн. нарисів «Думки про події і людей» (1956), літературознавчі праці (про Л. Толстого, М. Гоголя, Дж. Конрада) тощо.

Тв. Укр. перекл.— Сільське весілля та інші твори. К., 1970; Рос. перекл.—Ночи и дни, т. 1—2. М., 1964; Избранное. М., 1974.

ДОМБРО́ВСЬКИЙ Володимир (9. III 1883, с. Гарбузів, тепер Зборівського р-ну Терноп. обл. — 1925) — український філолог. Закінчив Львів. ун-т. Вчителював у селах Львівщини. Автор посібників «Українська стилістика і ритміка» (1923), «Українська поетика» (1924).

ДОМБРО́ВСЬКИЙ Олексій Володимирович [7(19).I 1882, м. Рильськ, тепер Курської обл.— 22.IV 1952, Ленінград] — учасник громадян. війни на Україні. Н. у дворянській сім'ї. В 1914 закінчив мор. академію. Брав участь у рос.-япон. і 1-й світовій війнах. У рад. ВМФ з 1918. Учасник *льодового походу Балтійського флоту 1918* з Гельсінгфорса (Хельсінкі) в Кронштадт. У 1919 — нач. штабу Балт. флоту, 1920 — нач. Мор. сил Чорного і Азовського морів. Керував операціями Азовської та Усть-Дніпровської флотилій у боях проти Врангеля та іноз. інтервентів. Після громадян. війни працював у Мор. штабі Республіки і у Військ.-Мор. академії. З 1930 — в запасі. Працював у суднобудівній промсті та на викладацькій роботі.

ДОМБРО́ВСЬКИЙ Теофіл Матвійович (р. н. невід.— п. до 1861)— український актор. Грав у трупі Л. *Млотковського* в Харкові (1840—43) та Орлі (1843—45). В укр. ролях виступав в Александринському театрі в Петербурзі (1846, 1847) та Малому театрі в Москві (1851—53). В 1853 організував власну трупу (виступала в Чернігові, Курську та ін.). Ролі: Виборний, Финтик і Чупрун («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» Котляревського), Шельменко, Прокіп Шкурат, Потап Левурда, Микола («Шельменко-денщик», «Сватання на Гончарівці», «Бой-жінка», «Щира любов» Квітки-Основ'яненка), Філька («Комедія з дядечком» Григор'єва), Дядечко («Ні той, ні інший» Ростопчиної) та ін.

Р. Я. Пилипчук

ДОМБРО́ВСЬКИЙ (Dąbrowski) Ярослав (13.XI 1836, Житомир — 23.V 1871 Париж) — польський революціонер, військ. діяч *Паризької комуни 1871*. З 1855 — офіцер царської армії. 1861 закінчив Академію Генштабу в Петербурзі. Разом із З. *Сераковським* брав участь у підготовці *польського повстання 1863—64*. Був направлений на службу в Царство Польське, очолив ліве крило революц. орг-ції (партії «червоних»). Розробив план повстання, оснований на спільності дій польс. і рос. революціонерів. 2(14).VIII 1862 був заарештований. Перебуваючи у в'язниці (Варшава), подавав допомогу повстанцям військ. порадами. В 1864 втік з в'язниці в Москві, емігрував до Франції. Став одним з лідерів польс. демократичної еміграції. Головнокоманд. усіма збройними силами Паризької комуни. Загинув на барикадах.

ДОМЕ́Н (франц. domaine, від лат. dominium — володіння) — 1) Д. королівський — спадкове земельне володіння короля в країнах Зх. і Центр. Європи за середніх віків. Був гол. джерелом для утримання королівського двору і фондом зем. дарувань васалам короля. 2) Д. сеньйоріальний — частина *вотчини* (поміstя), на якій феодал вів самостійне г-во, використовуючи працю селян-держальників або безземельних робітників.

ДОМЕ́НИ (франц. domaines, тут— ділянки, області) — 1) Феромагнітні Д.— макроскопічні області *феромагнетика* з однаковою спонтанною *намагніченістю*, на які він розбивається при т-рах, нижчих за *Кюрі точки*. Розбиття феромагнетика на Д. пояснюється тим, що при цьому внутр. енергія тіла зменшується. Якби весь феромагнетик був намагнічений до насичення в одному напрямі, на його поверхні з'явилися б *магнітні полюси* і в навколишньому просторі виникло б *магнітне поле*. На це необхідно більше енергії, ніж при розбитті феромагнетика на Д., коли магнітний потік замикається всередині кристала. Якщо феромагнетик не перебуває в зовн. магнітному полі, то напрями векторів намагніченості різних Д. не збігаються, тому результуюча намагніченість усього кристала може дорівнювати нулеві. Кількість типів різних Д. визначається симетрією кристала. Лінійні розміри Д. здебільшого порядку 10^{-6}—10^{-3} м. Д. можна спостерігати за допомогою мікроскопа. Для цього на поліровану поверхню феромагнетика наносять тонкий шар *суспензії*, що містить феромагнітний порошок, який при осіданні збирається на границях Д. (мал.). Для спостерігання і вивчення доменної структури застосовують і магнітооптичні (див. *Керра явище* і *Фарадея явище*), електронномікроскопічні, рентгенівські та ін. методи досліджень. 2) Сегнетоелектричні Д.— області однорідної спонтанної поляризації в *сегнетоелектриках* (див. *Поляризація діелектриків*). Якщо сегнетоелектрик не перебуває в зовн. електр. полі, напрями векторів спонтанної поляризації Д. різні, тому сумарний електр. дипольний момент кристала практично дорівнює нулеві.

Літ.: Вонсовский С. В. Магнетизм. М., 1971; Смоленский Г. А. [та ін.]. Сегнетоэлектрики и антисегнетоэлектрики Л., 1971

ДО́МЕННА ПІЧ, домна — промислова *шахтна піч*, де з залізорудних матеріалів (*офлюсованого*

агломерату, окатишів, залізної руди) виплавляють чавун. Осн. частини Д. (мал.): колошник, шахта, розпар (найширша циліндрична частина), заплечики (конусна частина), *горно*, під і фундамент. Через колошник (із засипного апарата) в піч завантажують певними порціями (колошами) відповідні сирі (вихідні) матеріали — *шихту*. З її залізорудної частини в шахті відновлюється (газом) залізо, яке насичується вуглецем, утворюючи

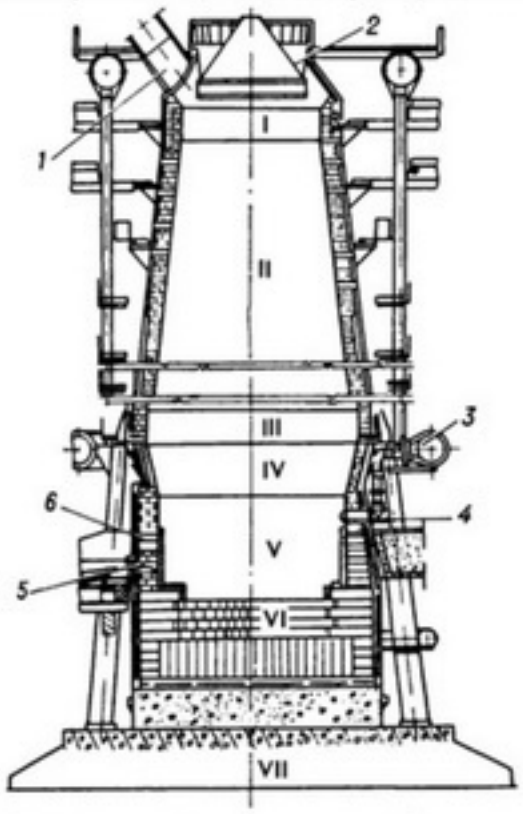

Доменна піч: I — колошник; II — шахта; III — розпар; IV — заплечики; V — горно; VI — під (лещадь); VII — фундамент; *1* — газові двід; *2* — засипний апарат; *3* — повітропровід; *4* — фурма; *5* — чавунна льотка; *6* — шлакова льотка

чавун. У розпарі й заплечиках чавун і шлак плавляться, стаючи рідкими (див. *Доменне виробництво*). У верхній частині горна є *фурми*, через які вдувають нагріте (до т-ри 1200° С) і збагачене на кисень повітря (див. *Дуття* в техніці), необхідне для утворення горнових газів (внаслідок взаємодії кисню дуття і вуглецю коксу). Для економії коксу вводять і додаткове паливо (напр., природний газ). Розплавлені чавун і шлак через льотки (отвори) періодично випускають у ковші. Верхню частину Д. п. викладено малоглинозем., нижню — високоглинозем. *шамотом*, а частину горна, де нагромаджується чавун, і під — вуглецевими блоками, комбінуючи їх із глиноземистим шамотом. Зовні піч одягнута в сталевий кожух. Між вогнетривкою кладкою і кожухом монтують систему охолоджування з проточною водою. Є також система випарювального охолоджування. На Д. п. застосовують численні засоби механізації й автоматизації виробничого процесу. Коеф. використання корисного об'єму Д. п. (кількість кубічних метрів цього об'єму, що припадає на тонну чавуну, виплавленого за добу) становить у середньому 0,55, іноді 0,43—0,45. Тривалість безперервної дії печі від пуску («задування») до зупинки («видування») на капітальний ремонт (кампанія) 10—15, іноді 20 років і більше. За одну кампанію в потужних печах виплавляють 20—40 млн. т чавуну. Добова продуктивність Д. п. (корисним об'ємом 3200—5000 м³)— 6—12 тис. т. В СРСР найбільша Д. п. (об'ємом 5000 м³) стала до ладу 31.XII 1974 на *Криворізькому металургійному заводі* імені В. І. Леніна. *Г. А. Воловик.*

ДОМЕННЕ ВИРОБНИЦТВО — виплавлення чавуну з огрудкованих залізорудних концентратів, частково з залізних руд у *доменних печах;* галузь *чорної металургії*. Виникло з розвитком давнього способу добування тістоподібного заліза (криці) безпосереднім відновлюванням залізної руди в низьких горнах або малих шахтних печах (домницях) при спалюванні деревного вугілля (див. *Сиродутний процес*). У середині 14 ст. в багатьох країнах Зх. Європи діяли невеликі доменні печі, де виплавляли вже рідкий чавун. У Росії перші печі такого типу споруджено (бл. 1630) поблизу Тули і Кашири. На Україні перша велика домна стала до ладу (1800) на Луганському чавуноливарному з-ді. Вихідними матеріалами (шихтою) Д. в. є *офлюсований агломерат, окатиші*, невелика кількість *флюсів* (переважно вапняку) і паливо (здебільшого *кокс*). Цю шихту зважують на *вагон-вагах* або стаціонарних вагах і подають скіповим підйомником (на потужних печах — транспортером) у верхню частину печі. Тут компоненти шихти швидко нагріваються до т-ри 200—300° С гарячими газами (сумішшю двоокису вуглецю CO_2 і окису вуглецю CO з азотом *дуття* і воднем), що рухаються знизу (з горна). В міру дальшого нагрівання з шихти випаровується волога, виділяються (в незначній кількості) вуглекислий газ і леткі речовини. Безперервно опускаючись, шихта потрапляє в гарячіші зони печі, де відбувається відновлювання заліза з його окисів: непряме — від діяння окису вуглецю зі збільшенням у відновному газі вмісту вуглекислого газу (при т-рі до 950—1000° С), пряме — внаслідок перебігу відновлювальних процесів за рахунок твердого вуглецю (при т-рі понад 950—1000° С). Крім заліза, в доменній печі відновлюються кремній, марганець, фосфор, сірка та ін. елементи. Залізо, що утворилося внаслідок відновлювання в шахті печі, взаємодіє з окисом вуглецю газової фази, насичується вуглецем, у розпарі та заплечиках домни плавиться і у вигляді рідкого чавуну стікає крізь шар розжареного коксу в горно. На цьому шляху відбувається (внаслідок контакту з коксом) дальше насичення рідкого металу вуглецем. З офлюсованої породи, агломерату, окатишів, а також (у незначній кількості) з порожньої породи руди і флюсу в розпарі та заплечиках утворюється рідкий *шлак*, що також потрапляє в горно. В фурменій зоні (див. *Фурма*) в шлак переходить *зола* коксу, який згоряє на фурмах. У разі потреби чавун, випущений з домни, піддають додатковій *десульфурації* спец. реагентами. Продуктами Д. в. є чавун (переробний, меншою мірою литварний, спеціальний — див. *Феросплави*), шлак і *доменний газ*. СРСР займає перше місце в світі за виробн. чавуну — понад 107 млн. т (1977). Удосконалення Д. в. пов'язане з кращою підготовкою шихти, підвищенням потужності (об'єму) доменних печей, впровадженням прогресивної технології і засобів автоматизації виробничого процесу. Див. також *Безпосереднє одержання заліза*.

Літ.: Ефименко Г. Г., Гиммельфарб А. А., Левченко В. Е. Металлургия чугуна. К., 1974. *Г. А. Воловик.*

ДОМЕННИЙ ГАЗ, колошниковий газ — відхідний газ, що утворюється під час виплавлення чавуну в *доменних печах*. Являє собою продукт гол. чин. неповного згоряння вуглецю. Хім. склад Д. г. (якщо чавун виплавляють на кам.-вуг. коксі): 12—20% CO_2; 20—30% CO; до 0,5% CH_4; 1—4% H_2; 55—58% N_2. Д. г. є паливом у повітронагрівниках, коксових і мартенівських печах (у суміші з коксовим газом), газових двигунах тощо.

ДОМЕННИЙ ЧАВУН — чавун, виплавлюваний у *доменних печах*. Містить, крім заліза й вуглецю, кремній, марганець, фосфор і сірку, іноді (залежно від складу руди) хром, нікель, мідь, титан тощо. Д. ч. поділяють на *ливарний чавун, переробний чавун* і спеціальний (див. *Феросплави*). Додаючи в доменний ливарний або переробний чавун, розлитий у ковші, гранульований магній, одержують рафінований Д. ч., в якому менше сірки й *неметалевих включень*.

ДОМЕ́ЦЬКИЙ Гавриїл (середина 17 ст.— бл. 1710) — український і російський письменник і церковно-релігійний діяч. Виходець з України, навчався в Києво-Могилянській колегії. Обіймав церковні посади у Москві й Новгороді. Автор повчально-дидактичних і полемічних трактатів церковно-реліг. характеру: «Шлях до вічності» (опубл. 1784), «Сад, або Вертоград Духовний» (1685), «Заперечення на книгу Остен» (1704) та ін.

ДОМ'Є (Daumier) Оноре-Віктор'єн (26.II 1808, Марсель — 11.II 1879, Вальмондуа, поблизу Парижа) — французький графік, живописець і скульптор. Син майстра-скляра. З 1814 жив у Парижі, де навчався живопису й рисунка, а також оволодівав технікою *літографії*. За політ. переконанням — республіканець. Д. вітав революцію 1848, Паризьку комуну 1871. Громадянська позиція Д. знайшла яскраве відображення в його творчості. Популярність художникові принесли злободенні карикатури на короля Луї-Філіппа й правлячу верхівку Липневої монархії (серії літографій, що виходили в журналах «Карикатура» і «Шаріварі», зокрема такі аркуші в них, як «Законодавче черево», «Вулиця Транснонен» і «Свобода друку», всі — 1834). У цих роботах Д. створив не тільки негативні образи, а й протиставив їм героїчні — пролетарів. Твори, що пов'язані з франко-прусською війною, відображують трагедію зганьбленої батьківщини. Працював і в галузі скульптури та живопису. В живописних творах зображував сценки

Т. Ф Домбаль.

М. Домбровська.

Я. Домбровський.

О.-В. Дом'є.

з життя праль, бурлаків («Вагон третього класу», поч. 60-х рр., Метрополітен-музей, Нью-Йорк; «Праля», 1861, Лувр), учасників революцій («Сім'я на барикаді», 50-і рр., Нац. галерея у Празі). Творчість Д.— одна з вершин критичного реалізму в світовому мистецтві. Іл. див. на окремому аркуші, с. 272—273, а також до ст. *Акварель*, т. 1, с. 112—113.

Літ.: Герман М. Ю. Домье. М., 1962. *Н. М. Калініна.*

ДОМІНА́НТА [від лат. dominans (dominantis) — панівний] — головний, панівний принцип, ідея, ознака, найважливіша складова частина чогось; сила (агент), що має вирішальний вплив на перебіг певного явища. Див. *Домінанта* у фізіології, *Домінанта* в музиці.

ДОМІНА́НТА в музиці — п'ятий ступінь ладу; *акорд*, побудований на цьому ступені. Функцію Д. виконують і акорди, побудовані на 7-му і 3-му ступенях ладу.

ДОМІНА́НТА у фізіології — тимчасове панівне вогнище *збудження* в центральній нервовій системі. Воно може посилюватися, акумулюючи збудження з ін. рефлекторних центрів, що не мають до нього безпосереднього відношення, і одночасно гальмуючи їхню діяльність (напр., під час актів живлення, сечовипускання, дефекації, статевого та ін. у тварин загальмовуються ін. рефлекторні реакції). Здатність центральної нервової системи використовувати збудження, що надходять до неї, на здійснення одного, найважливішого в даний момент акту має велике значення для життєдіяльності організму. Вчення про Д. сформулював рад. фізіолог О. О. *Ухтомський*, який і запровадив термін «домінанта» (1923).

ДОМІНА́НТНИЙ ВИД, домінант — вид рослин, що значно переважає в головних ярусах рослинного угруповання (*фітоценозу*). Так, у діброві ліщиново-чоловічопапоротевій три Д. в.— дуб у першому, ліщина — у другому і чоловіча папороть — у третьому ярусі. Д. в., що визначають осн. властивості фітоценозу, наз. *едифікаторами*. Осн. значення Д. в. полягає у створенні найбільшої частини первинної продукції (див. *Біологічна продуктивність*). Домінування виду звичайно визначають за площею (у % до облікової), яку займають його особини, або виражають відношенням площі, зайнятої особинами виду, до площі покриття, утвореного сукупністю рослин даного ярусу. Інколи домінування визначають за кількістю органічної маси, що її продукують особини Д. в. на певній площі. За назвами Д. в. створюють назви одиниць фітоценозів — *асоціацій* рослинних, *формацій рослинних*. *Г. І. Білик.*

ДОМІНА́НТНІСТЬ, домінування — форма взаємодії алельних (парних) *генів*, при якій один з них (домінантний *алель*) пригнічує в гетерозиготі (див. *Гетерозиготність*) дію другого (рецесивного алеля). При повній Д. гетерозиготний за будь-якою ознакою організм (напр., Аа) не відрізняється від гомозиготного (див. *Гомозиготність*) за домінантним алелем (АА), тобто проявляється ознака лише одного з батьків. При неповній Д. (напівдомінантності) вияв ознаки у гібрида проміжний з більшим чи меншим ухилом у бік домінантного чи рецесивного (див. *Рецесивність*) стану. Залежно від умов середовища, статі, віку, фізіол. особливостей організму, ін. спадкових факторів (генів-модифікаторів), зміни в розташуванні ін. генів (див. *Ефект положення гена*) один і той самий алель може діяти як домінантний, напівдомінантний або рецесивний. Природа Д. мало вивчена. Вважалося, що при повній Д. дія рецесивного алеля повністю виключена. Проте багато сучас. фактів свідчить, що рецесивний алель функціонує поряд з домінантним і виробляє генний продукт (напр., певний фермент), але цей продукт виявляється малоактивним або зовсім неактивним. Вияв Д. і є результатом взаємодії продуктів алельних генів. Нерідко попередній біохім. аналіз генних продуктів дає змогу передбачити характер Д. Пізнавши механізми Д., можна добитися її зміни, тобто навчитися управляти нею, що має велике практичне значення в медицині й с. г. Теорії еволюції Д. розробляли англ. вчені Р. Фішер, Дж.-Б.-С. Холдейн і С. Райт. Поняття «домінантність» запровадив Г. *Мендель*.

Ю. М. Александров.

ДОМІНА́Т (від лат. dominatus — панування, єдиновладдя) — термін, вживаний в істор. літературі для позначення необмеженої рабовласницької монархії, яка склалася в Стародавньому Римі з часу *Діоклетіана* (правив 284—305).

ДОМІНІ́КА, Співдружність Домініки — держава на о. Домініка в групі Малих Антільських о-вів, у Вест-Індії. Пл. 790 км². Нас. 72 тис. чол. (1975), гол. чин. негри і мулати. Столиця — м. Розо. Офіц. мова — англійська. Острів вулканічного походження. Є поклади пемзи й вапняку. Клімат тропічний, пасатний. Поширені вологі тропічні ліси. Острів Д. відкрив 1493 Х. Колумб. З 1763 — англ. колонія. В 1967 Великобританія надала Д. статус «держави, асоційованої з метрополією». 3.XI 1978 проголошено незалежність країни під назвою Співдружність Д. З 1974 Д.— член *Карибського співтовариства*. Лейбористська партія

Д., засн. 1957, правляча. Основа економіки — плантаційне землеробство (вирощують банани, лайми, грейпфрути та ін.). Гірничо добувна пром-сть і лісорозробки — в руках іноз. монополій. Є невеликі підприємства по переробці продукції с. г. Розвивається туризм. Вивозять банани, лаймовий сік, ром, копру, пемзу та ін.

ДОМІНІКА́ЛЬНІ ЗЕ́МЛІ (від лат. dominicus — панський, імператорський) — поміщицька, держ. і церковна земельна власність у феод.-кріпосницький період в Австрії та на загарбаних нею зх.-укр. землях (у Сх. Галичині — з 1772, на Буковині — з 1774). Переважна частина Д. з. належала поміщикам, на користь яких феодально залежні селяни були зобов'язані виконувати різні повинності (панщину, данини). Поміщики мали право юрисдикції над кріпаками (див. *Вотчинний суд*). Податки з Д. з., що їх запровадив австр. уряд лише у 18 ст., були набагато меншими, ніж з т. з. *рустикальних земель*. Власники Д. з. втратили привілейоване становище внаслідок *селянської реформи 1848*.

ДОМІНІКА́НСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ДКП) — заснована 1944 в підпіллі. До 1946 називалася Домініканською революц.-демократичною партією, 1946—65 — Домініканською нар.-соціалістичною партією (ДНСП). З початку свого існування ДКП очолила боротьбу нар. мас проти реакційної диктатури Трухільйо. В жовтні 1946 — червні 1947 ДКП діяла напівлегально. В 1947 була заборонена, зазнала переслідувань. У 1950 загинув у в'язниці засновник партії Ф. *Вальдес*. У 1955 І конференція партії (на правах з'їзду) прийняла її статут. На наступних конференціях ДНСП (1958, 1960) були розглянуті питання боротьби проти диктаторського режиму, схвалено курс партії на єдність дій з ін. прогресивними орг-ціями. Після повалення (1961) режиму Трухільйо ДНСП деякий час перебувала на напівлегальному становищі, проте після держ. перевороту 1963 була знову заборонена. Під час нар. повстання (1965) домініканські комуністи боролися проти місц. реакції та амер. інтервентів. В 1977 компартію легалізовано. II з'їзд ДКП (березень 1979) прийняв нові статут і програму, висунув як першочергові завдання ліквідацію засилля іноз. монополій, націоналізацію осн. галузей економіки, здійснення агр. реформи тощо. ДКП брала участь у роботі міжнар. нарад представників комуністичних і робітн. партій у Москві 1957, 1960, 1969. Генеральний секретар ДКП — Нарсісо Іса Конде. Друкований орган партії — газ. «Популар» («Народна»).

А. А. Стрілко.

ДОМІНІКА́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА — держава в сх. частині о. Гаїті. На Пн. омивається Атлантичним ок., на Пд.— Карибським морем.

В адм. відношенні поділяється на 25 провінцій і столичний округ. **Державний лад.** Д. Р.— республіка. Діючу конституцію прийнято 1966. Глава д-ви і уряду — прези-

дент, обираний населенням строком на 4 роки; має великі повноваження. Законодавчу владу формально здійснює двопалатний парламент — нац. конгрес (у складі сенату й палати депутатів), який обирається населенням строком на 4 роки; виконавчу — уряд, що його призначає президент.

Природа. Берегова лінія Д. Р. розчленована численними затоками та бухтами. Вздовж пн. узбереж-

ДОМІНІКАНСЬКА РЕСПУБЛІКА
75 0 75 км
Пуерто-Плата
Санто-Домінго
Сан-Педро-де-Макоріс
Ла-Романа
Сан-Франсіско-де-Макоріс
Барахона
Ла-Вега
Сан-Хуан
Баніке
Мао
Монте-Кристі
Дахабон
Елліас-Пінья
Оспіна-Лопес
Ла-Альтаграсія
Ла-Ісабела
Ла-Романа

понад 178,2 тис. У 1976/77 навч. році 4 ун-ти країни (Автономний, Нац. ім. Педро Енрікеса Уреньї в Санто-Домінго, Католицький у м. Сантьяго-де-лос-Кабальєрос та Центр.-Сх. у м. Сан-Педро-де-Макоріс) відвідувало понад 50 тис. студентів. У Санто-Домінго — Домініканська академія, Академія історії, ряд н.-д. установ і наук. т-в, б-ки Автономного ун-ту, Нац. та Муніципальна; Нац. музей, Нац. худож. галерея тощо.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в Д. Р. виходили 10 щоденних газет заг. тиражем 197 тис. примірників, бл. 30 ін. періодичних видань. Найпоширеніші щоденні газети: «Інформасьйон» («Інформація», з 1915), «Карібе» («Карибська», з 1948), «Лістін діаріо» («Щоденний аркуш», з 1889), «Насьйональ» («Національна», з 1966). Орган Домініканської компартії — газ. «Популар» («Народна», з 1962). 90 радіостанцій належать приватним компаніям, 1 — урядові. Телебачення — з 1952. Урядова телестанція — «Телевісьйон домінікана». Роботу радіо й телестанцій контролює урядове Гол. управління телекомунікацій.

О. В. Ткачов.

Література розвивається icп. мовою. Зародилася в 19 ст. Її основоположник — Ф.-М. дель Монте. З поч. 40-х рр. до кін. 19 ст. осн. темою л-ри було зображення життя й побуту індіанців (твори братів А. і Х. Ангуло Гуріді та ін.). Патріотичні мотиви характеризували творчість Х.-Х. Переса, С. Уреньї. В романі М. де Х. *Гальвана* «Енрікільйо» (1882) відтворено історію завоювання Вест-Індії іспанцями. На творчості письменників поч. 20 ст. О. Базіля, А. Луго та ін. позначився вплив модернізму. В л-рі періоду правління диктаторів і окупації Д. Р. військами США (1916—24) виражено протест проти деспотизму та інтервенції (твори Т.-М. Сестеро, О. Ріда). В роки диктатури Трухільйо (1930—61) багато письменників емігрувало. Гострі соціальні теми відображали в своїх творах, написаних у вигнанні, А.-Ф. Рекена («Вороги землі», 1936, та ін.), Р. Марреро Аристі («Надприбуток», 1939), М. дель Кабраль («Таємні гості», 1974), П. Мір («Подорож у натовп», 1972), М. Сантос («Вірші про пил», 1974), Х. Бош, Е. Інчаустегі Кабраль, Х. Алікс та ін.

Архітектура та образотворче мистецтво. До icп. завоювання на території Д. Р. розвивалося мист. індіанців (розмальована й фігурна кераміка, дерев'яне начиння, ідоли з каменю й дерева). В кін. 15 — 1-й пол. 16 ст. почали будувати міста; в Санто-Домінго були споруджені укріплення, суворі фортечного типу будівлі (арсенал, палац Дієго Колумба, госпіталі, собор, монастирі, двоповерхові будинки) в стилі пізньої icп. *готики* («ісабеліно») й Раннього *Відродження* («платереско»). Після дов-

Собор у Санто-Домінго. 1-а половина 16 ст.

гого застою в 20 ст. почала розвиватися архітектура (під впливом архітектури США), виник реалістичний живопис (Л. Десанглес, А. Грульйон, А.-Р. Урданета) і модерністський — у дусі *сюрреалізму*, абстракціонізму та ін.

А. М. Кантор.

Літ.: Горохов Ю. П. Доминиканская Республика и американский империализм. М., 1970; Полевой В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967.

ДОМІНІКА́НЦІ (лат. dominicani), «брати-проповідники» — католицький чернечий «жебрущий» орден, заснований 1215 icп. ченцем Домініком (1170—1221) в Тулузі (Франція) з метою боротьби проти єретичних рухів. Підпорядкований безпосередньо *папі римському*, орден Д. жорстоко розправлявся з єретиками. В 1232 папство передало Д. *інквізицію*, а згодом і цензуру. До Д. належав ряд філософів-схоластів (*Фома Аквінський, Альберт Великий* та ін.), а також пап. Д. зосередили в своїх руках викладання богослов'я та *схоластики*, захопивши богословські кафедри в ряді ун-тів і заснувавши власні навч. заклади. Д. втручались у політ. справи, виступаючи знаряддям зміцнення папської влади, її експансіоністської політики. Брали участь у колоніальних війнах європ. завойовників в Америці, Азії. В 13 ст. Д. розгорнули широку місіонерську діяльність, заснувавши ряд монастирів (зокрема 1233 під Києвом). Домініканські монастирі існували на сх.-укр. землях до 17 ст., на зх.-укр.— до 1939. В 16 ст. з часу заснування ордену *єзуїтів* орден Д. занепав. Тепер являє собою нечисленну організацію. Як і в минулому, відіграє реакційну роль.

О. І. Уткін.

ДОМІНІО́Н (англ. dominion, від лат. dominium — володіння) — термін, що застосовувався до самоврядних частин колишньої *Британської імперії*. В минулому статус Д. дістав ряд колоній Великобританії: Канада, Австралійський Союз, Нова Зеландія та ін. З 1947 термін «домініон» було замінено терміном «член Співдружності». Див. також *Співдружність* країн, очолювана Великобританією.

ДОМІНУВА́ННЯ (від лат. dominor — паную, владарюю) в етології — ієрархічні відносини між особинами невеликих угруповань, напр. серед птахів, ссавців (див. *Ієрархія* у тварин), що виражаються в різних проявах агресивності. Найчастіше особини угруповань розподіляються від найвищого до найменшого щабля Д.; іноді є домінуюча особина, а всі ін. займають підлегле положення; нарешті, може спостерігатися таке положення, коли особина А домінує над Б, та — над В, а остання в свою чергу — над А. Д. не буває абсолютним, і за різних ситуацій з'являються нові лідери. Ступінь Д. можна експериментально підвищити шляхом ін'єкції *статевих гормонів*.

О. Б. Кістяківський.

ДОМІ́НЧЕН Климентій Якович [н. 25.XI (8.XII) 1907, с. Студенне, тепер Піщанського р-ну Вінн. обл.] — український рад. композитор, нар. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1950. В 1931 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка. Працював диригентом в Одесі, Луганську, Хабаровську, Новосибірську, Миколаєві. В 1945—51 — диригент Укр. радіо. Твори: балети «Снігуронька» (1965), «Про що співала трембіта» (1970) — для ансамблю «Балет на льоду»; вокально-симф.— ораторія «Труд і Мир» (1959); кантати «Слава Союзу Радянському» (1962), «Вольний син і вольна мати» (1964); вокально-симф. поема «Гей несись, наш спів, над морем» (1950); для оркестру — симфонії (1940, 1953), симф. поеми «Вітчизна» (1945), «Герої „Потьомкіна"» (1955), «Карнавал» (1958); увертюри, концерти, сюїти, хори, твори для оркестру нар. інструментів, романси, пісні, музика до вистав і кінофільмів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

ДОМКРА́Т (нім. Daumkraft, голл. dommekracht) — переносний або пересувний механізм, яким піднімають важкі предмети і навіть споруди на невелику висоту. Розрізняють Д. (мал.): рейкові (важільні, зубчасті), гвинтові та гідравлічні (періодичної і безперервної дії); з ручним і гідравлічним приводом. Вантажопідйомність Д. — від кількох кілограмів до сотень тонн, висота піднімання —0,15—1 м, швидкість піднімання — 0,01—0,25 м/хв. Д. застосовують при буд.-монтажних, ремонтних та вантажно-розвантажувальних роботах.

ДО́МНА — те саме, що й *доменна піч*.

ДОМОВИ́К — у міфології слов'ян та ін. народів бог домівки й домашнього майна. Віра в Д.— пережиток сімейно-родових культів. Д. нібито жив під піччю або в ін. місці, недалеко від вогню. Тому деякі дослідники вважають, що спочатку Д. вшановували як бога домашнього вогнища. Д. не тільки беріг домівку, а й карав людей за

Дон у районі станиці Вешенської.

неповагу, за порушення звичаїв. У росіян Д. наз. ще й «дедко», «хозяин», «доможил», «суседко» тощо; в українців — «дідко», «дідько», в білорусів — «хатник», «господар».

ДОМОВІ́ ГРИБИ́ — група *базидіоміцетів*, що руйнують деревину в будівлях. Бл. 50 видів. Найнебезпечнішим є т. з. справжній домовий гриб (Merulius lacrymans), який утворює на поверхні деревини білі ватоподібні скупчення *грибниці* з крапельками водянистої рідини, які пізніше спадають і перетворюються на тонкі попелясто-сірі плівки. Плодові тіла — до 1 м в діаметрі, мають вигляд бурувато-жовтих складчастих плівок. Завдають шкоди також Д. г.: білі (Poria vaporaria і P. vaillantii), плівчастий (Coniophora cerebella) та пластинчастий (Paxillus panuoides). Поширюються Д. г. за допомогою *спор* та міцелію. Для запобігання розвитку Д. г. у будівництві слід використовувати суху, ще краще — протруєну антисептиками деревину.

ДОМОЖА́КОВ Микола Георгійович (20.I 1916, улус Хизил-Хас, тепер Хакаської а. о.— 16.XI 1976, м. Абакан) — хакаський рад. письменник. Член КПРС з 1941. Друкуватися почав 1935. Перша зб. «Вірші» (1948). Автор першого хакас. роману «В далекому аалі» (1959) — про життя Хакасії в перші роки Рад. влади; поеми «Сестра» — про дружбу народів. Перекладав хакас. мовою твори Т. Шевченка, Лесі Українки, О. Пушкіна, М. Горького та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Дружби слово заповітне. Дніпропетровськ, 1977; Рос. перекл.— В далеком аале. М., 1977.

Г. Г. Кизласова.

«ДОМОСТРО́Й» — російська історико-літ. пам'ятка 15—16 ст.; збірник громад., релігійних, госп. та сімейно-побутових правил. «Д.» — своєрідний статут, що показує з позицій феод. ідеалів г-во і побут заможної сім'ї, де панує сувора патріархальна влада батька. «Д.» проповідує сліпе підкорення монархічній владі, церкві і стверджує феод.-консервативні норми поведінки. Тому згодом поняття «домострой» стало заг. визначенням консервативного й зашкарублого в побуті.

ДО́МРА — російський щипковий муз. інструмент. Має дерев'яний круглий корпус, шийку (з грифом), яка закінчується головкою з механізмом для натягування струн. Звук видобувають спец. пластинкою (з пластмаси, дерева та ін.) — плектром. Відома з 17 ст. як двострунний інструмент *скоморохів*. Наприкінці 19 ст. Д. було реконструйовано, створено її оркестрові різновиди. У сучас. оркестрах рос. нар. інструментів — 3-струнні й 4-струнні домри. Іл. с. 440.

ДОН (грец. Ταναΐς — *Танаїс*) — ріка в Європейській частині СРСР. Довж. 1970 км, площа бас. 442 500 км². Бере початок на Середньоросійській височині, впадає в Таганрозьку зат. Азовського м., утворюючи дельту площею 340 км². Д.— типова рівнинна ріка, яка на всьому протязі має плавний поздовжній профіль з серед. похилом 0,1°. У верхній течії (до ст. Казанської) долина Д. асиметрична (шир. від 0,5—0,8 км до 6—7 км) з високим (до 90 м) розчленованим правим берегом. Ширина русла змінюється від 25—40 м до 100—150 м. У серед. течії (до м. Калача-на-Дону) ширина долини досягає 15 км, русла — 150—350 м. Нижній Дон (від м. Калача-на-Дону до гирла) тече широкою (11—25 км) меандруючою долиною, ширина русла — 400—600 м. Гол. притоки: праві — Сосна, Сіверський Донець; ліві — Воронеж, Битюг, Хопер, Іловля, Сал, Манич. Живлення снігове (67%) та грунтове (30%). Після спорудження 1952 греблі Цимлянської ГЕС змінився водний режим Д.: зменшилися річний стік і пересічна витрата води в гирлі (відповідно від 27,6 км³/с до 22,6 км³/с і від 2940 м³/с до 1510 м³/с), змінився сезонний розподіл стоку (зменшилася водоносність у весняні місяці і збільшилася в період літньо-осінньої і зимової межені). Замерзає Д. у верхів'ї на початку листопада, в пониззі — на початку грудня, скресає відповідно в середині квітня та в кінці березня. Навігаційний період триває 240—250 днів. Судноплавний від гирла до впадіння р. Сосни. В результаті спорудження *Волго-Донського судноплавного каналу* імені В. І. Леніна Д. має зв'язок з Балтійським, Білим і Каспійським морями. Осн. вантажі: хліб, вугілля, цемент, руда, нафтопродукти, сіль, пром. і прод. товари, мінеральні добрива, мінерально-буд. вантажі. Пасажирське судноплавство, зокрема туристське. Гол. порти: Георгіу-Деж, Калач-на-Дону, Волгодонськ, Ростов-на-Дону, Азов. Для поліпшення умов судноплавства на нижньому Д. створюються (1979) 4 трансп. гідровузли. Д. має велике значення для пром. і комунального водопостачання та зрошування. Рибальство, особливо в Цимлянському водосховищі. Осн. пром. риби: судак, лящ, сазан, чехонь, донські оселедці, осетер і севрюга.

Літ.: Ресурсы поверхностных вод СССР, т. 7. Донской район. Л., 1973; Природные ресурсы Русской равнины в прошлом, настоящем и будущем. М., 1976.

Т. О. Смагіна.

ДОНАТЕ́ЛЛО (Donatello, власне Донато ді Нікколо ді Бетто Барді, Donato di Niccolò di Betto Bardi; н. бл. 1386, Флоренція — 13. XII 1466, там же) — італійський скульптор, представник Раннього *Відродження*. В 1404—07 працював у майстерні Л. *Гіберті*, в 1425—38 мав спільну майстерню з арх. Мікелоццо. Творчість Д. пройнята духом демократизму й гуманізму. Твори: монументальні статуї пророків для бокового порталу флорентійського собору (1406—08), статуї для фасаду церкви Орсанмікеле (св. Марк, 1411—13; св. Іоанн, 1412—15, та ін.), «путті» (амури) для співацької трибуни флорентійського собору (1433—39), статуя Давида (30-і рр. 15 ст., Нац. музей, Флоренція), кінна статуя кондотьєра Гаттамелати (1447—53, Падуя), «Юдіф і Олоферн» (бл. 1456—57) та ін.

Літ.: Либман М. Я. Донателло. М., 1962.

ДОНАТИ́СТИ — прихильники релігійного руху в римській пров. Африка в 4—5 ст. Дістали назву від імені їхнього керівника — єпископа Доната. Д. складалися гол. чин. з колонів (див. *Колонат*), рабів, міськ. бідноти. Проповідували непримиренність до тих християн, які відступили од віри на поч. 4 ст. в період гоніння на них рим. влади, прославляли «мучеників за віру». З серед. 4 ст. у русі Д. виявилися риси опозиції рим. владі. Донатистська церква підтримала антирим. повстання 371—373 і 397—398. До кін. 4 ст. до Д. примкнули представники пануючого класу, які були настроєні проти Риму. З 411 рим. влада заборонила донатизм і організувала переслідування Д. Проте Д. існували в Африці ще й у 6 ст.

ДОНБА́С. Донецький басейн — один з найважливіших виробничих комплексів СРСР, головна складова частина вугільно-металургійної бази країни з високорозвинутою машинобудівною, хімічною промисловістю, будівельною індустрією, теплоенергетикою, густою транспортною сіткою та багатогалузевим сільським господарством. Власне Д. (Старий Д.), пл. 23 тис. км², лежить у межах УРСР (Донец. і Ворошиловгр. області — сх. частина *Донецько-Придніпровського економічного району СРСР*) та РРФСР (Рост. обл.). За роки Рад. влади у зв'язку з відкриттям вугленосних площ у нових районах (*Західний Донбас*) утворився т. з. Великий Д., площа якого становить бл. 60 тис. км². Д. відзначається різноманітністю і багатством корисних копалин, що є сировинною базою для розвитку провідних галузей його пром-сті. Гол. з них: кам. вугілля (*Донецький кам'яновугільний басейн*), кам. (*Артемівське родовище кам'яної солі*) та калійна солі, а також ртуть, мідні, свинцево-цинкові та залізні руди, цементні мергелі, крейда, каолін, вогнетривкі глини (*Часовоярське родовище вогнетривких глин*), флюсові вапняки, доломіти, кварцові піски, вермікуліт, графіт, нефелінові сієніти тощо. Наявність великих покладів високоякісного кам. вугілля сприяла зародженню (наприкінці 18 ст.) й швидкому розвиткові (2-а пол. 19 ст.) вуг. пром-сті, з чим пов'язане виник-

К. Я. Домінчен.

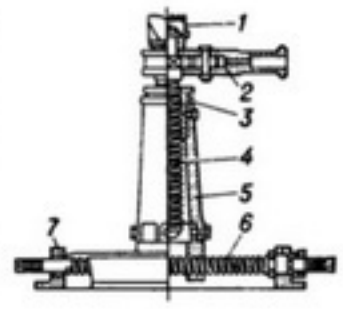

Домкрат гвинтовий на полозках:
1 — чашка для вантажу; *2* — рукоятка; *3* — напрямна рейка; *4* — вантажонесучий гвинт; *5* — корпус; *6* — горизонтальний гвинт; *7* — полозки.

Донателло. Мадонна з немовлям. Київський музей західного та східного мистецтва.
Кінна статуя кондотьєра Гаттамелати. Бронза. 1447—53. Падуя.

Домра.

нення металург., хім., коксохім., маш.-буд. та ін. галузей пром-сті й транспорту.

Провідною галуззю сучас. індустріального комплексу Д. залишається вугільна пром-сть (в укр. частині Д.— 26% загальносоюзного видобутку, 1977). Найбільші підприємства: шахтоуправління ім. В. І. Леніна, ім. П. П. Лютикова, шахти «Краснолиманська», «Центральна», ім. Ілліча, «Гірська». На місц. паливі працюють потужні теплові електростанції (Вутлегірська, Ворошиловградська, Курахівська, Старобешівська та ін. ДРЕС). Д.— один з найбільших у країні районів чорної металургії. Більшість металург. з-дів має повний металург. цикл (Жданов, Макіївка, Єнакієве, Комунарськ, Донецьк). Є підприємства кольорової металургії (Горлівка, Костянтинівка, Артемівськ). Розвинуте машинобудування, переважно виробн. металомісткого й складного устаткування для металург., гірничодобувної і буд. пром-сті та виробн. трансп. засобів, а також верстатобудування, електротех. та с.-г. машинобудування (Краматорськ, Жданов, Дружківка, Ворошиловград, Стаханов, Красний Луч та ін.). На місц. сировині розвинута коксохім. (Авдіївка, Макіївка, Донецьк, Жданов, Горлівка, Єнакієве та ін.) і хім. (Горлівка, Сєвєродонецьк, Слов'янськ, Рубіжне, Донецьк, Костянтинівка, Лисичанськ) пром-сть. Великого розвитку в Д. набула пром-сть буд. матеріалів, зокрема склоробна (Костянтинівка, Лисичанськ), цементна (Амвросіївка). Важливе місце посідає легка й харч., особливо соледобувна (бл. 47% союзного видобутку; Артемівськ, Слов'янськ), галузі. У народногосп. комплексі Д. велику роль відіграє с. г., яке відзначається високим рівнем інтенсифікації та багатогалузевою структурою (вирощування зернових, зокрема пшениці, тех., гол. чин. соняшнику, культур: навколо міст — с. г. приміського овочево-молочно-садового типу).

В Д.— найрозвинутіша в СРСР сітка з-ць з найбільшим вантажообротом.

Для водопостачання Д. створено багато великих водосховищ (Вутлегірське, Старобешівське, Клебан-Бикське, Старокримське, Вільхівське та ін.), магістральні водопроводи від Сіверського Дінця і його приток до пром. центрів; *Сіверський Донець — Донбас канал*, будується (1979) *Дніпро — Донбас канал*.

Населення укр. частини Д. становить понад 8 млн. чол. (1978). Д. відзначається великою густотою і питомою вагою міськ. населення (так, у Донец. обл. 89% міськ. населення; пересічна густота населення — 196,5 чол. на 1 км², 1978). Найбільші міста: Донецьк, Жданов, Ворошиловград, Макіївка, Горлівка, Краматорськ.

В Д. здійснюються велике житл. і культурне будівництво, благоустрій та озеленення міст. Сучас. Д.— один з важливих центрів науки, культури і підготовки кадрів республіки. Див. також *Ворошиловградська область, Дніпропетровська область, Донецька область*.

Літ.: Книга о Донбассе. Природа. Люди. Дела. Донецк, 1977; Симоненко В. Д. Очерки о природе Донбасса. Донецк, 1977; Население и трудовые ресурсы Донбасса. К., 1977; Экономика промышленности Донбасса. 1945—1975. К., 1977. *Я. І. Бондаренко.*

«ДОНБА́С», Заслужений шахтарський ансамбль пісні і танцю УРСР. Засн. 1937 в м. Сталіно (тепер Донецьк). Перший худож. керівник (1937—39 та 1964—69) З. *Дунаєвський*. В 1967—78 колектив очолював засл. працівник культури УРСР О. Устинов, худож. керівник (1973—78) — нар. арт. УРСР О. Литвинов, з 1978 — нар. арт. УРСР О. Гомон. У складі ансамблю — хор, оркестр і танцювальна група; в репертуарі — твори рос. і укр. класики, рад. і зарубіжних композиторів, танці народів світу. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1979. Іл. див. до ст. *Ансамблі пісні і танцю*, т. 1, с. 448—449.

«ДОНБА́С» — республіканське видавництво Держкомвидаву УРСР. Засн. 1922 в Бахмуті (тепер Артемівськ) під назвою «Донбасс». З 1923 називалося «Рабочий Донбасса»; 1925 стало філіалом вид-ва «Український робітник» (Харків); 1932 перетворено на вид-во «Соціалістичний Донбас» (Сталіно), 1946 — на Сталінське обл. книжково-газетне вид-во; з 1959 — Донецьке книжкове вид-во, з 1964 — має назву «Донбас». Випускає л-ру, в якій висвітлює досвід роботи парт., рад. і профспілкових орг-цій Донец. і Ворошиловгр. областей, передовий досвід у нар. г-ві, краєзнавчу й туристську л-ру, худож. твори насамперед місцевих авторів, видання, присвячені революц., бойовим і трудовим подвигам трудящих Донбасу. З вид-вом пов'язана творчість В. Сосюри, П. Безпощадного, Б. Горбатова, Л. Жарикова, Ю. Жукова, В. Попова, М. Рибалки, М. Упеника та ін. У 1978 «Д.» видав 106 назв книг, брошур і образотворчих видань заг. тиражем 3 млн. примірників і 6 номерів журн. «*Донбас*». Вид-во нагороджено орденом «Знак Пошани» (1972). *П. П. Богданов.*

«ДОНБА́С» — літературно-художній та громадсько-політ. журнал Спілки письменників України (до 1968 — орган Донецького відділення СП України). Виходить раз на два місяці, друкує матеріали укр. і рос. мовами. Засн. 1923 під назвою «Забой» як щомісячний літ. додаток до газ. «Всероссийская кочегарка». Видавався в Артемівську, з 1926 — в Луганську, з 1933 — в Донецьку. В 1932 перейменовано на «Літературний Донбас», у 1933—39 — «Литературный Донбасс». У 1940—45 не виходив. Протягом 1946—58 друкувався як літ.-худож. альманах. Під сучас. назвою виходить з 1958. В 1968 перетворено на журнал. Активну участь у його виданні брали в різні часи М. Слонімський (перший редактор), О. Селівановський, І. Ле, Г. Баглюк, П. Безпощадний, Б. Горбатов, М. Тардов, Ю. Чорний-Діденко, П. Байдебура, А. Клоччя та ін.

А. І. Кравченко.

ДОНБАСИ́Т — мінерал класу *силікатів*. $Al_4[(OH)_8(Si, Al)_4O_{10}]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,63. Твердість 2,5—3,0. Колір білий. Блиск перламутровий. В СРСР знайдено в Донбасі (звідки й назва), на Уралі, о-вах Нова Земля.

ДОНБА́СЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — операція військ Пд.-Зх. (командуючий — генерал армії Р. Я. *Малиновський*) та Пд. (командуючий — генерал-полковник Ф. І. *Толбухін*) фронтів, проведена з 13.VIII по 22.IX 1943, під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Розгром гітлерівських військ у *Курській битві 1943* створив сприятливі умови для визволення Донбасу, де оборонялися нім.-фашист. війська групи армій «Південь» (понад 20 д-зій). Ешелонована оборона противника проходила по ріках Сіверський Донець та Міус. Наступ почали війська Пд.-Зх. фронту 13.VIII в районі м. Змієва (тепер м. Готвальд), 16.VIII в районі м. Ізюма. Форсувавши Сіверський Донець і оволодівши Ізюмом, вони відтягли на себе великі резерви ворога. Хоч наступ у центрі не набув дальшого розвитку, але він забезпечив перемогу рад. військ Пд. і Степового фронтів. 18.VIII війська Пд. фронту прорвали оборону противника і, розвиваючи наступ у напрямі Амвросіївки, розчленували угруповання ворога на дві частини, а потім завдали удару на Пд. і 30.VIII оволоділи Таганрогом. 1—2.IX рад. війська Пд.-Зх. і Пд. фронтів почали переслідувати відступаючого противника. 8.IX було визволено Сталіно (тепер Донецьк) та ряд ін. міст Донбасу; за участю *Азовської військової флотилії* 10.IX — Маріуполь (тепер м. Жданов), 17.IX — Осипенко (тепер Бердянськ). До 22.IX рад. війська вийшли на рубіж Новомосковськ — на Сх. від Запоріжжя — р. Молочна. Внаслідок Д. н. о. при сприянні партизанів і підпільників було розгромлено велике угруповання ворога (13 д-зій),

визволено Донбас, створено сприятливі умови для визволення Правобережної України і Криму.

Б. І. Святишенко.

ДОНБА́СЬКА ОБОРО́ННА ОПЕРА́ЦІЯ 1941—42 — бойові дії рад. військ Пд. фронту (командуючий — генерал-лейтенант Д. І. *Рябишев*, з 5.X 1941 — генерал-полковник Я. Т. *Черевиченко*) і лівого крила Пд.-Зх. фронту (командуючий — Маршал Рад. Союзу С. К. *Тимошенко*) під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 в районі Донбасу. Проведена 29.IX—4.XI 1941 і 7—24.VII 1942. В запеклих боях кінця вересня — поч. листопада 1941 рад. війська під натиском переважаючих сил нім.-фашист. загарбників залишили значну частину тер. Донбасу. Взимку 1941—42 війська Пд. фронту перейшли в контрнаступ і відкинули ворога на рубіж р. Міусу. В липні 1942 гітлерівцям вдалося прорвати оборону рад. військ і створити загрозу оточення частин Пд. фронту, що обороняли Донбас. 24.VII 1942 рад. війська відійшли на лівий берег р. Дону. Ворог захопив увесь Донбас. Д. о. о. зірвала плани гітлерівського командування щодо швидкого просування на Пн. Кавказ, сприяла розгромові нім.-фашист. військ під Москвою в кін. 1941 — на поч. 1942.

ДОНБА́СЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1919 — наступальна операція рад. військ Пд. фронту проти денікінців, здійснена наприкінці грудня 1919 з метою визволення Донбасу. В кін. грудня 1919 денікінські війська, відкинуті Червоною Армією на Пд., зайняли оборону на Сіверському Дінці. 25.XII 1919 рад. війська в складі 1-ї Кінної, 8-ї й 13-ї армій перейшли в наступ, оволоділи з 27.XII 1919 до 1.I 1920 містами Бахмутом (тепер Артемівськ), Луганськом (тепер Ворошиловград), Горлівкою і ст. Іловайське, завершивши цим визволення Донбасу.

ДОНГ — грошова одиниця Соціалістичної Республіки В'єтнам; поділяється на 10 *хао* або 100 *су*. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 100 Д. дорівнюють 30,60 крб.

ДОНЕЛА́ЙТІС Крістіонас [21.XII 1713 (1.I 1714), Лаздінеляй, тепер Радвілішкського р-ну — 7(18).II 1780, Тольмінгнемен, тепер Чисті Пруди Калінінгр. обл.] — литовський поет. Зачинатель лит. худож. л-ри, представник реалістичного напряму. Збереглося 6 байок (1824) і поема «Чотири доби року» (1818), в яких Д. викривав жорстокість пануючих класів, виступав проти соціальної нерівності, зображував правдиві картини життя лит. селян-кріпаків.

Тв.: Укр. перекл.— Чотири доби року. В кн.: Тичина П. Твори, т. 4. К., 1962; Рос. перекл.— Времена года. М., 1964.

ДОНЕ́ЦЬ Григорій Прокопович [н. 17(30).XI 1913, с. Курилівка, тепер Канівського р-ну Черкас. обл.] — український рад. поет. Член КПРС з 1943. Закінчив Черкас. пед. ін-т (1935). Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1928. Поетичні збірки: «У поході» (1936, у співавт. з О. Левадою), «З братами вірними» (1955), «Відлуння грому» (1969), «Славлю молодість» (1976) та ін. У драм. поемі «Серце Прометея» (1964), зб. «В Кобзаревім краю» (1961) створив образ Т. Г. Шевченка. Автор віршів для дітей, літ.-критичних статей. Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами і медалями.

Тв.: Шляхи. К., 1973; Пам'ять звитяг. К., 1977; Рос. перекл.— Приднепровье. М., 1962: Красные вехи. М., 1975.

В. К. Костенко.

ДОНЕ́ЦЬ Іван (рр. н. і см. невід.) — запорізький козак, один з керівників селянсько-козацьких загонів, які брали участь у *Пушкаря і Барабаша повстанні 1657—58* проти старшинсько-шляхетської верхівки, очоленої гетьманом І. *Виговським*. Загін запорожців на чолі з Д. з'єднався з військом М. *Пушкаря* навесні 1658 і брав участь в обороні Полтави від гетьманських збройних сил. Після поразки Д. з повстанцями відступив у м. Суми.

ДОНЕ́ЦЬ Михайло Іванович [11 (23).I 1883, Київ — 10.IX 1941, там же] — український рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1930). Член Комуністичної партії з 1940. Співу навчався приватно. В 1905—13 працював в оперному театрі С. Зиміна в Москві. Разом з І. *Алчевським* влаштовував концерти укр. музики. З 1913 — соліст Київ. оперного театру (1923—27 — у Харкові й Свердловську). Артист великого сценічного таланту, високої вокальної майстерності, Д. виконував найрізноманітніші партії басового репертуару: Тарас Бульба (однойменна опера Лисенка), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Захар Беркут, Сокальський («Золотий обруч», «Щорс» Лятошинського), Іван Сусанін, Борис Годунов (однойменні опери Глинки і Мусоргського), Мефістофель («Фауст» Гуно) та ін.

Літ.: Стефанович М. Михайло Іванович Донець. К., 1965.

ДОНЕ́ЦЬ — давньоруське місто 11—13 ст. на правому березі р. Уди (в давнину її називали Малим Дінцем). Залишки Д.— поблизу смт Покотилівки Харків. р-ну Харків. обл. В 11—12 ст. Д. був одним з прикордонних міст Київ. Русі. Згадується в Іпатіївському літописі під 1185. Археол. розкопками, що провадилися з поч. 20 ст., відкрито залишки укріплень, жител, кузні, гончарських горен, ремісничих майстерень, госп. ям. Знайдено численні вироби з заліза, глини, кістки, скляні браслети, шиферні прясельця, бронзовий водолій (умивальник), мечі, наконечники списів і стріл, кольчуги тощо. Крім слов. матеріалів, знайдено й предмети матеріальної культури кочовиків (половців), що, можливо, свідчить про змішаність населення міста. В 13 ст. Д. зруйнували монголо-татари.

Літ.: Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Х., 1962. *П. П. Толочко.*

ДОНЕ́ЦЬК (до 1924 — Юзівка, 1924—61 — Сталіно) — місто, обласний центр УРСР. Лежить на р. Кальміусі, в центр. частині Донбасу. Великий вузол залізниць, автомоб. та авіац. шляхів. 1021 тис. ж. (1979). Д. поділяється на 8 міських районів. Засн. 1869 як робітн. с-ще Юзівка (назване за прізвищем підприємця англійця Дж. Юза). В 70—90-х рр. 19 ст. в Юзівці відбувалися масові виступи робітників (див. *Юзівські страйки 1875 і 1887, Юзівські робітничі заворушення 1892*). В 1898 в Юзівці виник перший с.-д. гурток. Велику допомогу місцевим соціал-демократам подавали Г. І. *Петровський*, *Артем* (Ф. А. Сергєєв). Під час революції 1905—07 в Юзівці відбувся ряд страйків. У грудні 1905 створено Раду робітн. депутатів і бойові дружини, що брали участь в *Авдіївському виступі робітників 1905*. В серед. 1916 оформилась Юзівська більшовицька група. З 1917 Юзівка — місто. В травні 1917 створено Юзівський к-т РСДРП(б) [див. *Юзівська організація РСДРП(б)*]. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (26.X 1941 — 8.IX 1943) тут діяли підпільні партійно-диверсійні групи, комсомольська організація. Д. нагороджено орденом Леніна (1979), Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1969). Містами-побратимами Д. є Катовіце (ПНР) і Магдебург (НДР). Д. — один із значних центрів важкої пром-сті СРСР. Пром-сть Д. використовує місц. вугілля, довізні криворізьку й керченську руди, нікопольський марганець, оренбурзький і ставропольський газ, а також с.-г. продукцію Донец. обл. Провідними галузями економіки міста є вугільна, металург. та маш.-буд. Вугільна пром-сть представлена 22 шахтами; найбільші з них: «Трудівська», «Південнодонбаська», ім. Є. Т. Абакумова, шахтоуправління «Куйбишевське» та «Жовтневе». Найбільші з-ди: *Донецький мета-*

М. І. Донець.

К. Донелайтіс.

Донецьк. Набережна річки Кальміусу

лургійний завод імені В. І. Леніна, *Донецький машинобудівний завод* імені Ленінського комсомолу України, рудоремонтний, коксоустаткування, металоконструкцій, «Донбаскабель», холодильників, по виробн. устаткування для харч. пром-сті, штампів та пресформ, гірничорятувальної апаратури та ін. На базі вугільної та металург. пром-сті, місцевої сировини розвинулась хім. і коксохім. пром-сть (з-ди: *Донецький завод хімічних реактивів* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, коксохім., пластмас). Пром-сть буд. матеріалів та буд. індустрії представлена 20 підприємствами, що випускають цеглу, бетон, теплоізоляційні матеріали, залізобетонні, дерев'яні та металеві конструкції тощо. Розвинута легка (*Донецький бавовняний комбінат* імені XXV з'їзду КПРС, камвольно-прядильна, швейна, трикотажна, текст.-галантерейна, взут. ф-ки) та харч. (м'ясокомбінат, міський молочний № 2, пивоварний, міський молочний № 1, маргариновий з-ди, хлібокомбінат, кондитерська ф-ка) промисловість. У 1978/79 навчальному році у Д. було 151 загальноосв. школа (113 тис. учнів), 13 муз. шкіл; 21 серед. спец. навч. заклад (28,7 тис. учнів); 27 профес.-тех. уч-щ (16,5 тис. учнів); 5 вузів: *Донецький університет*, політех., рад. торгівлі, муз.-пед., мед. ін-ти (див. окремі ст.), а також філіал Харків. ін-ту інженерів залізнич. транспорту (всього в Д.— 46,1 тис. студентів). Н.-д. установи і проектні орг-ції: *Донецький науковий центр* АН УРСР, *Фізико-технічний інститут* АН УРСР, *Економіки промисловості інститут* АН УРСР, Донец. н.-д. ін-т вугілля, Донец. проектно-конструкторський і експериментальний ін-т комплексної механізації шахт, *Донецький ботанічний сад* та ін. У місті 390 масових б-к (фонд — 9845 тис. одиниць зберігання), 62 клубні заклади, 138 кінотеатрів і кіноустановок, два держ. музеї (обл. краєзнавчий та *Донецький художній музей)* і 15 нар. музеїв, три театри: *Донецький театр опери та балету, Донецький український музично-драматичний театр* імені Артема, театр ляльок, філармонія, цирк, шахтарський ансамбль «*Донбас*». У Д. 390 позашкільних закладів: міський Палац піонерів, 3 будинки піонерів, станції юних техніків і натуралістів, дитячі спортивні школи. Книжкове вид-во «*Донбас*», поліграф. комбінат, вид-во «Радянська Донеччина»; виходить 3 обл. газ.— «*Социалистический Донбасс*», «*Радянська Донеччина*», «Комсомолец Донбасса», міська газ. «Вечерний Донецк», журн. «*Донбас*». Обл. радіомовлення і телебачення. За рад. часу Д. докорінно реконструйовано, прокладено нові магістралі, вулиці, створено нові житл. райони (шахти ім. Абакумова, Донецькі Черемушки, Калинівський ансамбль набережної р. Кальміусу та ін.), споруджено нові громад. будівлі (театр, 1935—40, арх. Л. Котовський; б-ка ім. Н. К. Крупської, 1936, перебудована 1954, арх. М. Порхунов; Критий ринок 1961, арх. К. Фельдман; будинок проектних організацій, 1967, арх. Г. Навроцький і В. Спусканюк; висотний будинок «Трилисник», 1972, арх. В. Несневич). За ландшафтну архітектуру Д. 1978 присуджено Держ. премію СРСР (арх. П. Вігдергауз, В. Кішкань, І. Седак, Д. Цимідanов та ін.). Пам'ятники: В. І. Леніну (1967, скульптор Е. М. Кунцевич, арх. М. та В. Іванченки), Т. Г. Шевченкові (1956, скульптори О. Олійник і М. Вронський, арх. В. Шарапенко), «Нескорені» (членам міськ. підпілля — С. Г. Матекіну, Б. І. Орлову, С. В. Скоблову, 1957; скульптор В. Костін), Вічної Слави рад. воїнам і жертвам нім.-фашист. терору (1965, скульптор В. Костін).

Обеліск на честь економіста і публіциста В. В. Берві (Н. Флеровського), який 1897 — 1918 тут жив. У Д. народився академік АН УРСР М. В. *Луговцов*. З розвитком металург. пром-сті міста пов'язана діяльність М. К. *Курако* й І. П. *Бардіна*.

Літ.: Миронов В. П. Город, в котором мы живем. Донецк, 1977.

В. П. Миронов, А. М. Сабина.

ДОНЕ́ЦЬКА ЗАЛІЗНИ́ЦЯ — одна з найбільших залізниць Рад. Союзу. Розташована в пд.-сх. частині УРСР. Створена 1953 в результаті об'єднання Пн.-Донецької та Пд.-Донецької з-ць. Заг. довж. 2860 км. До складу Д. з. входять 7 відділень: Краснолиманське, Ждановське, Попаснянське, Ворошиловградське, Дебальцівське, Ясинуватське та Іловайське. Обслуговує Донец. і Ворошиловгр. області, частину Запоріз., Дніпроп. і Харків. областей УРСР та частину Ростов. обл. РРФСР. На тер. сучас. району дії Д. з. першою (1869) було збудовано Курсько-Харківсько-Азовську з-цю, 1872 — лінію від Костянтинівки до Оленівки. В 1878 закінчено будівництво з-ць, що з'єднали Дебальцеве з Звєрєво, Попасною, Луганськом (Ворошиловградом), Микитівкою та Краматорськом; 1879 відкрито рух поїздів на дільницях Попасна—Лисичанськ та Ясинувата — Хацапетівка (Вуглегірськ); 1882 — Оленівка — Маріуполь (Жданов); 1884 — Ясинувата — Чаплине. Протягом 1888—1913 збудовано ряд ліній місц. значення. З перших років Рад. влади в районах Донбасу проводилося нове залізничне будівництво. В 1921 здано в експлуатацію лінію Луганськ (Ворошиловград) — Лутугине, 1935 — Красноармійськ — Добропілля, 1940—Старобільськ — Кіндрашівська, 1941 — Кіндрашівська — Довжанська. Д. з. сполучає райони Кавказу та Нижнього Поволжя з районами Півдня, Пд.-Заходу, Заходу та Центру. Обслуговує Донбас і Придніпров'я — великі пром. райони країни. Транзитом через Д. з. проходять поїзди з Москви, Києва та ін. міст на Пн. Кавказ і Закавказзя. Д. з. посідає 1-е місце серед з-ць країни за розмірами відправлення вантажів. Середня вантажо-

напруженість Д. з. в 1,4 раза більша за загальносоюзну середньосіткову, а на окремих напрямах — у 5 раз. Щодобове відправлення вантажів Д. з. становить (1977) 11,2% загальносоюзного сіткового відправлення всіх вантажів та 39,5% республіканського. На багатьох дільницях Д. з. впроваджено автоблокування і електр. централізацію стрілок, усі перевезення здійснюються електровозами і тепловозами. Рівень механізації вантажних робіт (1977) становить 95%, колійних — 83%. Локомотивні й вагонні депо оснащено сучас. технологічними лініями по ремонту рухомого складу. Д. з. стала зачинателем багатьох передових методів праці, які широко впроваджуються на всіх з-цях країни. Д. з. нагороджено орденом Леніна (1966). *В. В. Приклонський.*

ДОНЕ́ЦЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*. Перші марксистські гуртки і групи виникли на тер. сучас. Донецької області наприкінці 90-х рр. 19 ст. на з-дах і рудниках Бахмутського і Маріупольського повітів. На поч. 1903 тут діяло понад 10 с.-д. гуртків і груп. В створенні їх активну участь брали П. О. *Мойсеєнко*, Г. І. *Петровський* та ін. Робітники й селяни Донеччини брали активну участь у революції 1905—07. Під керівництвом більшовиків відбулися *Горлівське збройне повстання 1905*, *Авдіївський виступ робітників 1905*, *Дебальцівське збройне повстання 1905*. В роки реакції більшовики Донеччини, незважаючи на труднощі підпілля та масові арешти, вдало поєднували нелегальну роботу з діяльністю в легальних організаціях. Центром збирання парт. сил на Донеччині був Юзово-Петровський к-т РСДРП. У період нового революц. піднесення і 1-ї світової війни місцеві парт. орг-ції готували робітничий клас і трудяще селянство до вирішальних класових битв. Велику масово-політ. роботу серед трудящих Донеччини в той час проводили А. Б. *Батов*, Я. В. Залмаєв, В. Й. Єрмощенко, Г. І. Петровський, В. Я. *Чубар*, М. М. *Шверник* та ін. Після Лютн. бурж.-демократичної революції 1917 більшовики вийшли з підпілля і розгорнули відкриту політ. роботу в масах. Активно працювали Макіївська, Єнакіївська, Берестово-Богодухівська, Ясинівська, Горлівська, Нелепівська орг-ції. Швидко зростали ряди більшовиків Донеччини. У жовтні 1917 вони налічували понад 13 тис. чол. Найбільшими були Юзівська орг-ція РСДРП(б) — 2 тис., Горлівсько-Щербинівська — 3 тис., Єнакіївська — 2844, Дружківська — 2100, Кальміуська — 1630, Ясинівська — 910.

У жовтні 1917 Ради робітн. депутатів і ревкоми в Макіївці, Горлівці, Краматорську, Щербинівці, а також на ряді шахт, очолювані більшовиками, взяли владу в свої руки. В ін. містах і селах краю боротьба за владу Рад була тривалішою. Значну роль у встановленні і зміцненні Рад. влади на тер. Донеччини відіграли обл. парт. конференція Донецько-Криворізького басейну 5—6 (18—19).XII 1917 та *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад*. Вони закріпили встановлення Рад. влади. Визнаними керівниками мас у боротьбі за перемогу соціалістичної революції були більшовики *Артем* (Ф. А. Сергєєв), А. Б. Батов, В. О. Варганов, Ш. А. *Грузман*, Ф. І. *Зайцев*, Я. В. Залмаєв. У роки громадян. війни та іноземної інтервенції тер. сучас. Донец. області стала ареною жорстокої боротьби з каледінцями, австро-нім. загарбниками, білогвардійськими військами Краснова, денікінцями. Підпільні парт. орг-ції Юзівки, Горлівки, Макіївки, Маріуполя та ін. організовували в тилу ворога партизан. загони, робітн. страйки. Під керівництвом більшовиків відбулося *Маріупольське збройне повстання 1918*. В лютому 1920 на 1-й губ. парт. конференції було утворено Донецьку губ. парт. орг-цію. Партія і уряд надавали великого значення відбудові пром-сті Донбасу і мобілізовували трудящих на відновлення г-ва краю. Питаннями відродження нар. г-ва краю займались Артем (Ф. А. Сергєєв), Ф. Е. *Дзержинський*, Е. Й. *Квірінг*, Ф. Я. *Кон*, С. В. *Косіор*, В. В. *Куйбишев*, Г. К. *Орджонікідзе*, М. О. *Скрипник*, В. Я. Чубар, М. М. Шверник та ін. Зростала і міцніла партійна організація Донеччини.

В період *ленінського призову в партію* 1924 вона збільшилася на 16 740 чол. і зайняла третє місце (після Ленінградської і Московської парторганізацій) за кількістю комуністів, що вступили в партію. В 1923 (у зв'язку з адм.-тер. реформою) на тер. Донбасу було створено 5 окр. парт. орг-цій: Юзівську (з 1924 — Сталінська), Бахмутську (з 1924 — Артемівська), Маріупольську, Луганську і Старобільську. Вони входили до складу Донецької губ. парт. орг-ції до ліквідації губерній (1925). В 1930 окружкоми ліквідовано, а райкоми партії підпорядковано ЦК КП(б)У. В 1932 зі створенням Донец. області оформилась Д. о. п. о. У зв'язку з утворенням 1938 на тер. Донбасу двох областей вона розділилася на Сталінську і Ворошиловградську обл. парт. орг-ції. На той час Сталінська обл. парт. орг-ція налічувала 47 119 комуністів. За роки довоєнних п'ятирічок під керівництвом парт. орг-ції Сталінська обл. перетворилася на один з найбільших пром. районів країни. Напередодні Великої Вітчизн. війни вона давала 30% загальносоюзного видобутку вугілля, бл. 29% чавуну і 23% виробництва сталі. Тут вирсли нові заводи-гіганти «Азовсталь», Горлівський та Новокраматорський маш.-буд. з-ди, Зуївська і Курахівська ДРЕС та ін. великі пром. підприємства. На поч. Великої Вітчизн. війни обл. парт. орг-ція провела велику роботу по перебудові всього життя на воєнний лад. Дві третини комуністів пішли на фронт, було сформовано дві шахтарські д-зії. На тер. області діяли підпільний обком партії на чолі з С. М. *Щетиніним*, 11 підпільних міськкомів та райкомів партії, 24 підпільні первинні орг-ції, 37 партизанських загонів, 79 підпільно-патріотичних груп (див., зокрема, «*Ленінська іскра*»). Особливо уславився в боротьбі проти окупантів Слов'янський партизан. загін під командуванням комуніста М. І. *Карнаухова*. До серед. вересня 1943 рад. війська визволили від фашист. загарбників усю тер. області. Комуністична партія приділяла величезну увагу відбудові г-ва області, відновленню парт., рад., госп. орг-цій. Зростали ряди обл. парт. орг-ції (в кін. 1943 вона налічувала 8555 комуністів, 1950 — 78 480). Під її керівництвом і при братерській допомозі союзних республік за нечувано короткий строк г-во області було відбудовано. В роки післявоєнних п'ятирічок досягнуто значних успіхів у розвитку економіки, науки і культури. Донецька область стала великим центром вугільної промисловості, металургії, машинобудування, хімії, легкої пром-сті. В 1961 Сталінську обл. парт. орг-цію перейменовано на Донецьку. Успішному виконанню народногосп. планів активно сприяє традиційне соцзмагання трудящих області з трудящими ін. областей УРСР і братніх республік. На 1.I 1979 обл. парт. орг-ція складалася з 20 міських і 37 районних парт. орг-цій і налічувала в своїх рядах 313 706 членів і кандидатів у члени партії. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, вона спрямовує всю орг. і масово-політ. роботу на виконання завдань комуністичного будівництва, всемірне впровадження в усі галузі нар. г-ва досягнень наук.-тех. прогресу, підвищення ефективності сусп. виробництва, дальше зростання продуктивності праці, зниження собівартості й поліпшення якості продукції. Обл. парт. організація виховала тисячі передовиків і новаторів виробництва. 400 з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а 6 з них це звання присвоєно двічі. Велику роботу проводить обл. парт. орг-ція по вихованню трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, відданості Комуністичній партії, зміцнення дружби народів СРСР, по пропаганді рад. способу життя. В різний час обл. парт. орг-цію очолювали І. О. *Акулов*, А. І. *Гайовий*, І. П. *Казанець*, П. М. Любавін, О. П. *Ляшко*, Л. Г. *Мельников*, С. А. *Саркісов*, О. І. Струєв, О. С. *Щербаков* та ін. За час її існування відбулося 20 обл. парт. конференцій. Вірним помічником обл. парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція (689 183 члени ВЛКСМ, на 1.I 1979). За видатні заслуги в галузі соціалістичного будівництва Донецьку обл. організацію комсомолу 1935 нагороджено орденом Леніна, Ждановську міську комсомольську орг-цію 1966 — орденом Трудового Червоного Прапора. Органами Д. о. п. о. є газети «*Радянська Донеччина*» і «*Социалистический Донбасс*». Про розвиток економіки і культури області див. також ст. *Донецька область*.

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 26.5 тис. км²

Населення — 5160 тис. чол. (1979 перепис)

Центр — м. Донецьк

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Очерки истории Донецкой областной партийной организации. Донецк, 1978; История городов и сёл Украинской ССР. Донецкая область. К., 1976.

Б. В. Качура.

ДОНЕ́ЦЬКА О́БЛАСТЬ (до 1961 — Сталінська область) — у складі Української РСР. Утворена 2.VII 1932.

Розташована в пд.-сх. частині республіки. На Пд. омивається Азовським м. Поділяється на 18 районів, 199 сільрад, має 49 міст і 134 с-ща міськ. типу.

Д. о. 1958 і 1970 нагороджено орденами Леніна. Карти див. на окремому аркуші, с. 352—353.

Природа. На Пн. Сх. області підноситься *Донецький кряж*, від якого поверхня поступово знижується і на Зх. переходить у *Придніпровську низовину*. На Пд.— *Приазовська височина* з окремими підвищеннями (Могила-Гончариха, Савур-Могила та ін.), що змінюється вузькою смугою Причорноморської низовини, яка уступом обривається до Азовського м. Надра області багаті на корисні копалини. Найбільше значення має кам. вугілля (частина *Донецького кам'яновугільного басейну*), є також кам. сіль (*Артемівське родовище кам'яної солі*), флюсові та буд вапняки, доломіт, мергель, гіпс, трепел, вогнетривкі й пластичні глини, ртуть, графіт, кварцовий пісок, крейда тощо. Мінеральні джерела Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня — від —7,8° на Пн. Сх. до —5,4° на Пд., липня— відповідно + 20,8° і +22,8°. Опадів 450—500 мм на рік. Навесні бувають суховії, інколи — пилові бурі. Річки: *Сіверський Донець* з притоками *Казенним Торцем, Бахмуткою* і *Луганню* (бас. Дону), *Самара, Вовча* (бас. Дніпра), *Кальміус, Грузький Єланчик, Кринка* (бас. Азовського м.). Багато невеликих річок влітку пересихає. Для дальшого поліпшення забезпечення населення і нар. господарства Д. о. водою створено ряд водосховищ (Старокримське, Клебан-Бикське, Карлівське, Вільхівське) та *Сіверський Донець — Донбас канал*. Будується (1979) *Дніпро — Донбас канал*. У грунтовому покриві переважають різного типу чорноземи. Лише на Пн. окремі масиви дернових слабопідзолистих грунтів та вздовж узбережжя Азовського м.— вузька смуга слабоосолоділих чорноземів і солонців. Грунтово-кліматичні умови Д. о. в цілому сприятливі для вирощування багатьох зернових, тех. та овочевих культур. Д. о. розміщена в степовій зоні. Типчаково-ковилова рослинність збереглася гол. чин. на заповідних ділянках. Ліси й чагарники вкривають лише 5,6% тер. області — переважно вздовж Сіверського Дінця (соснові бори), на Донецькому кряжі (діброви, байрачні ліси). На узбережжі Азовського м. є ділянки з солончаковою рослинністю. З тварин для Д. о. характерні їжак, миша курганчикова, ховрах, тушканчик, перев'язка, заєць-русак, лисиця; з птахів — жайворонки, вівсянки, дрофа, стрепет, мартини, галагаз (на узбережжі), з плазунів — вуж, полози, гадюка степова.

В межах Д. о.— філіали *Українського степового заповідника* Хомутівський степ та Кам'яні Могили (частина); 5 держ. заказників (Святогірський, гори Артема, Бердянський, Великоанадольський та Роздольненський).

Населення. Більшість населення — українці (53,1%, 1970, перепис), живуть також росіяни (40,6%), греки, білоруси та ін. Пересічна густота нас.— 194,3 чол. на 1 км². Д. о.— одна з найгустіше населених областей СРСР. Міське нас. становить 89%. Найбільші міста: *Донецьк, Жданов, Макіївка, Горлівка, Краматорськ, Слов'янськ*.

Народне господарство. До Великої Жовтн. соціалістичної революції на тер. сучас. Д. о. (в Донбасі) були розвинуті лише кам.-вуг. й металург. галузі пром-сті. Більшість підприємств належала іноземним

Донецьк. Радянська площа

(гол. чин. франц., англ. і бельгійським) капіталістам і рос. акціонерним т-вам. Машинобудування й хім. пром-сть перебували в зародковому стані. За роки Рад. влади створено ін. галузі важкої індустрії, а також харч. і легку пром-сть, потужну буд. індустрію тощо. Загальносоюзне значення мають вугільна, металург., маш.-буд., хім., цементна, електроенергетична галузі, які визначають спеціалізацію області в єдиному народногосп. комплексі країни. Розвинуті багатогалузеве інтенсивне с. г. і транспорт.

Промисловість. Д. о.— одна з найбільш індустріально розвинутих областей країни. В структурі пром-сті питома вага чорної металургії становить 34,3%, маш.-буд.— 16,0%, вугільної — 15,6%, харч.— 9,4%, легкої— 5,9%, електроенергетичної — 4,8%, хім.— 3,9% (1977). Енергетика розвивається на базі місц. вугілля та довізних мазуту й газу. Вона представлена *Вуглегірською ДРЕС* імені XXV з'їзду КПРС, *Старобешівською ДРЕС* імені В. І. Леніна, *Слов'янською ДРЕС* імені Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Курахівською ДРЕС, Миронівською ДРЕС* та ін. Разом з електростанціями Ворошиловгр. обл. вони входять до одного з найбільших у країні виробничих енергооб'єднань «Донбасенерго», яке зв'язане з енергосистемою Європ. частини СРСР. Чорна металургія Д. о. працює на місц. коксі, довізних криворізькій і керченській заліз. рудах та нікопольському марганці. Вона представлена з-дами повного циклу: *Макіївським металургійним заводом* імені С. М. Кірова, *ждановським металургійним заводом «Азовсталь»* імені Серго Орджонікідзе, *Ждановським металургійним заводом* імені Ілліча, *Єнакіївським металургійним заводом, Донецьким металургійним заводом* імені В. І. Леніна, краматорським, костянтинівським, а також харцизькими трубним та сталедротовоканатним з-дами. В області розвинуте виробн. вогнетривких виробів, флюсів, вапняків

1. Горлівська шахта «Кочегарка». 2. В одному з цехів Новокраматорського машинобудівного заводу імені В. І. Леніна. 3. Загальний вигляд Авдіївського коксохімічного заводу. 4. Прокатний стан 3600 на ждановському металургійному заводі «Азовсталь» імені Серго Орджонікідзе.

(Часів Яр, Докучаєвськ, Красноармійськ, Сіверськ, Красногорівка). Підприємства кольорової металургії: *Артемівський завод по обробці кольорових металів* імені Е. Й. Квірінга, *костянтинівський завод «Укрцинк»* та *Микитівський ртутний комбінат*. Вугільна пром-сть Д. о. характеризується значними масштабами видобування високоякісного кам. вугілля, особливо коксівного, яким забезпечується металургія Півдня

1. Загальний вигляд тваринницького комплексу колгоспу імені В. І. Леніна Тельманівського району. 2. Елеватор на залізничній станції Роя. Мар'їнський район. 3. Поливання полів.

СРСР та ін. районів країни. В 1977 в області діяло 7 виробничих об'єднань, до складу яких входило 115 високомеханізованих шахт. Найбільші з них: шахтоуправління ім. В. І. Леніна, шахти «Краснолиманська», «Центральна», «Україна», «Красноармійська - Капітальна». Діє 36 збагачувальних ф-к («Комсомольська», «Кальміуська», «Чумаківська», «Червона Зірка» та ін.). На базі місц. сировини, вугільної та металург. пром-сті значно розвинулася хім. пром-сть, зокрема виробн. кислот, мінеральних добрив, стиролу, каустичної соди та ін. продукції. Хім. пром-сть представлена слов'янським виробничим об'єднанням «Хімпром», *горлівським виробничим об'єднанням «Стирол»* імені С. Орджонікідзе, *Донецьким заводом хімічних реактивів* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та ін. підприємствами. Найбільші коксохім. з-ди: *Авдіївський коксохімічний завод* імені 50-річчя СРСР, Горлівський, Єнакіївський, Донецький, Ждановський, Макіївський, Ясинівський. Д. о.— район розвинутого важкого машинобудування (виробн. устаткування для металург., гірничодобувної, хім. та ін. галузей пром-сті, транспорту й буд-ва) та електротех. пром-сті. Найбільші підприємства: *Новокраматорський машинобудівний завод* імені В. І. Леніна, *Горлівський машинобудівний завод* імені С. М. Кірова, *Ждановський завод важкого машинобудування* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Донецький машинобудівний завод* імені Ленінського комсомолу України, *Краматорський завод важкого верстатобудування* імені В. Я. Чубаря, а також з-ди в Донецьку, Ясинуватій, Дружківці, Дебальцевому, Слов'янську та ін. містах. Пром-сть буд. матеріалів представлена виробн. цементу (*Амвросіївський цементний комбінат*, Єнакіївський та Краматорський з-ди), збірного залізобетону тощо. Підприємства скляної (*костянтинівський завод «Автоскло»*, *Костянтинівський механізований склоробний завод* ім. Жовт. революції) та фарфоро-фаянсової (Дружківський фарфоровий завод) пром-сті. У Слов'янську— олівцева ф-ка, одна з найбільших у країні. Осн. галузі харч. пром-сті: м'ясна (8 комбінатів), молочна, кондитерська, макаронна, пивоварна (Донецький пивоварний з-д), консервна, рибна й рибопереробна (Ждановський та Донецький виробн. рибоконсервні комбінати), соляна (бл. 50% загальносоюзного видобутку кухонної солі; артемівське виробниче об'єднання соляної пром-сті «*Артемсіль*»), виноробна (*Артемівський завод шампанських вин*). З метою удосконалення структури пром-сті в області швидкими темпами розвивається легка пром-сть: текст. (*Донецький бавовняний комбінат* імені XXV з'їзду КПРС), трикотажна, швейна, взуттєва (Донецьк, Макіївка, Артемівськ, Жданов, Шахтарськ, Слов'янськ). Значна кількість підприємств по виробн. предметів широкого вжитку (з-ди: Ждановський пральних машин, Дружківський газової апаратури, донецькі побутових холодильників та ф-ка іграшок тощо).

Сільське господарство. Для області характерні два осн. види виробничої спеціалізації с. г. — овоче-молочна (навколо пром. центрів) та зернова з виробн. соняшнику й розвинутими мол.-м'ясним скотарством, вівчарством, свинарством і птахівництвом. На кін. 1977 в області було 285 колгоспів, 142 радгоспи, 29 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень. С. г. високомеханізоване, всі колгоспи й радгоспи електрифіковано (див. таблицю).

У Д. о. високий рівень с.-г. освоєння земель: з 2302,3 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, с.-г. угіддя становлять 2047,3 тис. га, з них орні землі — 1685,6 тис. га (1977). Зрошуваних земель — 177 тис. га. Осн. зернові культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза на зерно; технічна — соняшник; кормові — цукр. буряки, багаторічні та однорічні трави, кукурудза на силос і зелений корм. Розвинуті садівництво та ягідництво. В 1978 площа плодоягідних насаджень становила 76,8 тис. га, в т. ч. 55,8 тис. га в плодоносному віці. Розвиткові тваринництва Д. о. сприяє насамперед спеціалізація і концентрація виробн., міцна кормова база: вирощування кормових культур, продукція комбікормової пром-сті (17 з-дів, 1978). У тваринництві переважає мол.-м'ясне скотарство. Розвинуті також птахівництво (24 птахофабрики, в осн. в приміській зоні) та вівчарство (на Пд. області). Осн. породи великої рогатої худоби — червона степова, свиней — велика біла, овець — цигайська. У Приазов'ї — рибальство.

Транспорт. Д. о. має дуже густу й вантажонапружену залізничну сітку. Довжина з-ць заг. користування — 1976 км (1978). Гол. напрями: Донбас — Москва (Донецьк — Слов'янськ — Лозова — Харків), Донбас — Придніпров'я (Ясинувата — Чаплине — Дніпропетровськ — Кривий Ріг), Донбас — Київ (Ясинувата — Чаплине — Дніпропетровськ, Знам'янка — ім. Шевченка — Київ). Найбільші залізничні вузли: Ясинувата, Красний Лиман, Дебальцеве, Микитівка, Іловайськ, Волноваха. Автошляхів — 8,2 тис. км, у т. ч. 7,1 тис. км з твердим покриттям. Гол. автомагістралі: Харків — Слов'янськ — Костянтинівка — Артемівськ — Дебальцеве — Ростов-на-Дону, Артемівськ — Донецьк — Жданов, Донецьк — Ворошиловград. На узбережжі Азовського м.— великий мор. порт Жданов. Аеропорти в Донецьку і Жданові. Розвинутий і трубопровідний транспорт (до Донецька, Жданова та ін. міст газ надходить із Краснодарського кр. РРФСР, до Слов'янська — з Харків. обл.).

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1978, %)

Парк основних сільськогосподарських машин (тис. шт.)

	1965	1977
Трактори (фіз. одиниць)	12.4	17.3
Зернозбиральні комбайни	2.5	3.5
Електродвигуни	34.2	124.7

Центр села Єлизаветівки Мар'їнського району.

Монумент на честь радянських воїнів-визволителів на Савур-Могилі. Скульптори І. С. Горовий, К. А. Кузнецов, Ф. А. Коцюбинський.

Будівництво. В Д. о. проводиться інтенсивне пром., сільське та житл. буд-во. Капітальні вкладення в нар. г-во області 1946—77 становили (у порівнянних цінах) 37 020 млн. крб., у т. ч. 2216 млн. крб. 1977. В області діють 396 держ. і кооп. первинних підрядних буд. і монтажних орг-цій та 36 міжгосп. буд. орг-цій. За післявоєнні роки (1946—77) держ. і кооп. підприємства та орг-ції, колгоспи й населення збудували житл. будинки пл. 61 484 тис. м², у т. ч. 1940 тис. м² 1977.

Торгівля й побутове обслуговування. На кін. 1977 в Д. о. діяло 18 592 підприємства роздрібної торгівлі та громадського харчування. Загальний обсяг роздрібного товарообороту державної і кооперативної торгівлі, включаючи громадське харчування, 1977 зріс проти 1970 в 1,5 раза.

У Д. о. налічувалось 5391 підприємство побутового обслуговування, в т. ч. 813 — у сільській місцевості. Обсяг побутових послуг населенню 1977 зріс проти 1970 у 1,9 раза.

Охорона здоров'я. У Д. о. 1977 було 67,9 тис. лікарняних ліжок (130,4 ліжка на 10 тис. ж.), працювали понад 17,6 тис. лікарів (34 лікаря на 10 тис. ж.) та 58,7 тис. осіб серед. мед. персоналу. В області 403 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії. Відомі курорти — Слов'янськ, *Слов'яногірськ*, Жданов.

Культура. В 1977/78 навч. р. в області було 1462 загальноосв. школи усіх видів (728,7 тис. учнів). 81 серед. спец. навч. заклад (101,1 тис. учнів) і 51 профес.-тех. уч-ще (86,7 тис. учнів). У 10 вищих навч. закладах — *Донецькому університеті, Донецькому політехнічному інституті* (з філіалами в Горлівці та Красноармійську), *Ждановському металургійному інституті, Краматорському індустріальному інституті, Макіївському інженерно-будівельному інституті, Горлівському педагогічному інституті іноземних мов*, Донец. ін-ті рад. торгівлі, Донец. мед. ін-ті ім. О. М. Горького, Донец. муз.-пед. ін-ті, на загальнотех. ф-ті Укр. заочного політех. ін-ту (в Слов'янську) й філіалі Харків. ін-ту інженерів залізничного транспорту (в Донецьку) налічувалося 66,7 тис. студентів. Н.-д. установи: *Донецький науковий центр* АН УРСР. Донецький бот. сад; н.-д. інститути (всі — в Донецьку): фіз.-технічний, гірничої механіки і технічної кібернетики, вугільний, гігієни праці і профзахворювань, Всесоюзний н.-д. інститут гірничорятувальної справи та ін. (про названі вузи і н.-д. установи див. окремі статті). Діють обл. відділення респ. спілок письменників, (з 1934), журналістів (з 1957), архітекторів (з 1935), художників (з 1948), композиторів (з 1970), театр. т-ва. У Д. о. 5 театрів [*Донецький театр опери та балету, Донецький український музично-драматичний театр* імені Артема, *Донецький обласний російський драматичний театр* (у Жданові), Донец. обл. театр юного глядача (в Макіївці) й театр ляльок], філармонія, шахтарський ансамбль «*Донбас*», цирк, 1314 масових б-к (26,3 млн. одиниць зберігання), 1097 клубних закладів, 1380 кіноустановок, 6 державних музеїв (*Донецький художній музей, Донецький краєзнавчий музей*, художній у Горлівці тощо), бл. 730 музеїв і музейних кімнат, що працюють на громад. засадах. У 1977 в області було понад 8 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких брали участь 283 тис. аматорів, 52 колективам присвоєно звання народних і заслужених колективів республіки, серед них — заслужений ансамбль танцю УРСР «Зарево» Палацу культури ім. В. І. Леніна Донецького металург. з-ду ім. В. І. Леніна, заслужена хорова капела УРСР управління Донецької залізниці, народний духовий оркестр Палацу культури ім. Пушкіна шахти ім. газети «Социалистический Донбасс» (Донецьк), народний театр Палацу культури і техніки з-ду «Азовсталь» (Жданов). Позашкільні заклади: 53 палаци та будинки піонерів, 45 станцій юних техніків і юних натуралістів, дит. обл. екскурсійно-туристська станція, 32 спорт. школи, дит. мор. флотилія, дит. залізниця тощо.

Палац культури «Україна» в місті Дзержинську.
Здравниці міста Слов'яногірська

В Д. о. працюють вид-во «*Донбас*», поліграф. комбінат-вид-во «Радянська Донеччина», виходять обл. газ. «*Радянська Донеччина*», «*Социалистический Донбасс*» і «Комсомолец Донбасса», 150 міських, районних, районних міських і багатотиражних газет. Видається журн. «*Донбас*». Обл. радіомовлення і телебачення. Економічні, наук.-тех. і культурні зв'язки встановлено між Д. о. і Магдебурзьким округом НДР, Катовіцьким воєводством ПНР та повітом Хунедоара СРР.

На тер. Д. о. численні археол., архіт. та істор. пам'ятки. 1829 пам'яток історії й культури взято під охорону держави; є чимало пам'ятних місць, пов'язаних із життям і діяльністю відомих людей (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Донецької області», окремі ст. про райони, райцентри та ін. населені пункти Д. о).

Літ.: Симоненко В. Д. Фізико-географічне районування Донбасу для цілей сільського господарства. Довідник. Донецьк, 1972; История городов и сёл Украинской ССР. Донецкая область. К., 1976; Экономика промышленности Донбасса. 1945—1975. К., 1977; Качура Б. В. С позиций эффективности. К., 1978; Бондаренко Я. И. [та ін.]. Социально-экономические проблемы научно-технического прогресса в народном хозяйстве Донецкой области (1971—1975 гг.). Библиографический указатель. Донецк, 1976.

Я. І. Бондаренко, О. М. Гурбич, М. Г. Чумаченко.

ДОНЄЦЬКИЙ (до 1963 — Петро-Донецький) — селище міського типу Ворошиловград. обл. УРСР, підпорядковане Кіровській міськраді, за 1 км від залізничної ст. Водопровід. 11,7 тис. ж. (1978). Кам.-вуг. шахта «Луганська», Зимогір'ївський цегельний з-д, дільниця виробн. об'єднання «Ворошиловградбудматеріали», Кіровське напилкове виробн., будинок побуту. Три заг.-освітні школи; 4 лік. заклади, у т. ч. лікарня; 2 клуби, 7 б-к. Виник 1902.

ДОНЄЦЬКИЙ БАВОВНЯНИЙ КОМБІНАТ імені XXV з'їзду КПРС — підприємство текстильної пром-сті. Розташований у Донецьку. Будівництво здійснювалось протягом 1969—76. До складу комбінату входять дві прядильно-ткацькі та оброблювальна ф-ки. Осн. продукція: ситець, сатин, маполам, фланель, тик, бязь тощо. В 1977 було вироблено 16,3 тис. т прядива, 90,2 млн. м сирових тканин, 75,9 млн. м готових тканин. На підприємстві встановлено високопродуктивне устаткування (244 тис. прядильних веретен, 5,6 тис. ткацьких верстатів); впроваджується автоматизована система управління виробництвом.

Г. М. Кісаров.

ДОНЄЦЬКИЙ БОТАНІЧНИЙ САД АН УРСР — науково-дослідна установа з теоретичної та експериментальної ботаніки. Засн. 1964. Розташований у м. Донецьку. Пл. 275,5 га. Колекційний фонд Д. б. с. налічує бл. 6 тис. видів, сортів і форм деревних, чагарникових і

Стадіон «Локомотив» у Донецьку.

трав'янистих рослин, *гербарій* (28 тис. аркушів), 20 тис. зразків насіння. У Д. б. с. 9 наук. відділів (1979), що працюють над проблемою *інтродукції* та *акліматизації* рослин з метою збагачення асортименту корисних рослин степової зони УРСР, зокрема Донбасу. Осн. напрямом їхніх досліджень є пром. ботаніка, що охоплює питання з рекультивації порушених пром-стю ландшафтів, озеленення індустріальних територій і населених пунктів, підвищення стійкості рослин до пром. забруднень, а також селекції тощо. До складу саду входять і *Луганський заповідник*, Криворізький відділ оптимізації техногенних ландшафтів, Приазовський відділ рекреаційних ландшафтів (Бердянськ).

Є. М. Кондратюк.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ ЗАВО́Д ХІМІ́ЧНИХ РЕАКТИ́ВІВ імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство хім. пром-сті. Розташований у Донецьку. Засн. 1916. Введено в дію в лютому 1917. Вперше в країні виробляв синтетичну азотну к-ту контактним способом. За роки Рад. влади підприємство докорінно реконструйовано й значно розширено. З 1946 з-д спеціалізується на виробн. хім. реактивів. На підприємстві організовано виготовлення препаратів тугоплавких сполук і реактивів особливої спектральної чистоти. З-д виробляє феритові матеріали, тіосечовину, двоокис тіосечовини, а також хлористий натрій, вуглекислий калій, гідроксиламін, оцтовокислий натрій, роданисті солі та ін., а також продукцію побутової хімії. В 1977 обсяг виробн. продукції зріс проти 1965 у 2,5 раза. Д. з. х. р. випускає унікальні реактиви, які застосовують майже в усіх галузях народного господарства.

А. П. Зиневич.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ ІНСТИТУ́Т РАДЯ́НСЬКОЇ ТОРГІ́ВЛІ — вищий навчальний заклад у системі М-ва торгівлі УРСР. Засн. 1920 в Києві як вищий кооп. технікум. У 1927 перетворений на Кооперативний ін-т ім. В. Я. Чубаря. В 1934 ін-т переведено до Харкова, де 1935 об'єднано з Харків. планово-екон. ін-том споживчої кооперації й названо Укр. ін-том рад. торгівлі (з 1940 — Харків. ін-т рад. торгівлі). В 1959 ін-т переведено в Донецьк і перейменовано на Д. і. р. т. В ін-ті є ф-ти: обліково-екон.,

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

1. Пам'ятник Артему (Ф. А. Сергєєву).
2. Миколаївська церква 17 ст., монастирські стіни 18 ст.
3. Пам'ятник на братській могилі воїнів, які загинули під час визволення Слов'янська від нім.-фашист. загарбників.
4. Місце народження двічі Героя Рад. Союзу М. І. *Семейка*. Погруддя М. І. Семейка.
5. Місце народження П. П. *Кончаловського*.
6. Місце народження Д. О. *Мілютенка*.
7. Краєзнавчий музей.
8. Пам'ятник В. І. Леніну.
9. Пам'ятник рад. воїнам — визволителям Краматорська.
10. Пам'ятник діячеві Комуністичної партії та Рад. держави В. Я. Чубарю.
11. Музей революц. й трудової слави.
12. Пам'ятник В. І. Леніну.
13. Пам'ятник О. П. *Карпінському*.
14. Пам'ятник-меморіал на честь рад. воїнів-визволителів.
15. Пам'ятник В. І. Леніну.
16. Пам'ятник Артему (Ф. А. Сергєєву).
17. Пам'ятник К. *Булавіну*.
18. Троїцький собор, 1746.
19. Обеліск на честь *Горлівського збройного повстання 1905*.
20. Пам'ятники на могилах рад. воїнів, які загинули під час визволення Горлівки від нім.-фашист. загарбників.
21. Пам'ятник С. Орджонікідзе.
22. Пам'ятник С. М. Кірову.
23. Пам'ятник Г. Димитрову.
24. Пам'ятник М. О. *Ізотову*.
25. Худож. музей.
26. Пам'ятник Вічної Слави рад. воїнам і жертвам нім.-фашист. терору.
27. Пагорб Бойової Слави на честь рад. воїнів, які загинули під час визволення Дебальцевого від нім.-фашист. загарбників.
28. Місце народження В. М. *Сосюри*.
29. Пам'ятник В. І. Леніну.
30. Пам'ятник Ф. Е. Дзержинському.
31. Нар. істор.-краєзнавчий музей.
32. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці І. І. *Бридька*.
33. Пам'ятник В. І. Леніну.
34. Пам'ятник героям революції.
35. Пам'ятник героям громадян. війни.
36. Вічний вогонь і пам'ятник рад. воїнам, які загинули під час визволення Єнакієвого від нім.-фашист загарбників.
37. Меморіал землякам-металургам, які загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни.
38. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу Г. Т. *Берегового*.
39. Могила М. О. Ізотова.
40. Пам'ятник воїнам, які загинули в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників у роки Великої Вітчизняної війни.
41. Місце народження держ. і парт. діяча М. О. Скрипника.
42. Музей бойової й трудової слави.
43. Пам'ятник В. І. Леніну.
44. Філіал Донец. краєзнавчого музею.
45. Музей бойової й трудової слави.
46. Місце народження С. С. *Прокоф'єва*.
47. Місце народження двічі Героя Соціалістичної Праці В. Т. *Литвиненка*. Погруддя В. Т. Литвиненка.
48. Пам'ятник В. І. Леніну.
49. Пам'ятник борцям за Рад. владу.
50. Пам'ятник генерал-лейтенантові Гурову і полковникові Гринкевичу — учасникам визволення Донецька від нім.-фашист. загарбників.
51. Обеліск на честь рад. громадян, закатованих нім.-фашист. загарбниками в 1942—43.
52. «Нескорені» — пам'ятник комсомольцям-підпільникам.
53. Пам'ятник Ф. Е. Дзержинському.
54. Пам'ятник Артему (Ф. А. Сергєєву).
55. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
56. Пам'ятник О. С. Пушкіну.
57. Пам'ятник Н. *Флеровському* (В. В. Берві).
58. Місце народження М. В. *Луговцова*.
59. Краєзнавчий музей.
60. Худож. музей
61. Пам'ятник героям-стратонавтам.
62. В місті жив і працював О. Г. *Стаханов*.
63. «Красная звезда» — музей найдавніших вугільних підприємств Тореза; кімната-музей історії міськ. профспілкової організації.
64. Монумент на Савур-Могилі на честь рад. воїнів— визволителів Донбасу.
65. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці С. Є. *Бешулі*.
66. Амвросіївська пізньопалеолітична стоянка.
67. Великоанадольський ліс.
68. Пам'ятник В. І. Леніну.
69. Меморіальний комплекс на честь героїв, які загинули в роки громадян. війни, і рад. воїнів, полеглих під час визволення Старобешевого від нім.-фашист. загарбників.
70. Місце життя і діяльності двічі Героя Соціалістичної Праці П. М. *Ангеліної*. Погруддя П. М. Ангеліної. Могила П. М. Ангеліної.
71. Меморіальний музей П. М. Ангеліної.
72. Заповідник Кам'яні Могили.
73. Заповідник Хомутівський Степ.
74. Пам'ятник на могилі селян — учасників повстання проти денікінців у 1918.
75. Пам'ятник місцевим жителям, які полягли в роки Великої Вітчизн. війни, і десантникам Азовської військової флотилії, які загинули під час визволення Першотравневого в 1943.
76. Будинок, у якому 1917—18 містився військ.-революц. комітет.
77. Будинок, у якому 1920 містився штаб Червоної Азовської військ. флотилії.
78. Монумент комсомольської слави.
79. Пам'ятник піонерові-герою Толі Балабусі.
80. Пам'ятник держ. й парт. діячеві А. О. Жданову.
81. Пам'ятник М. М. *Мазаю*.
82. Місце народження А. О. Жданова.
83. Місце народження А. І. *Куїнджі*.
84. Маріупольський пізньонеолітичний могильник.
85. Краєзнавчий музей з філіалами: меморіальним музеєм А. О. Жданова та виставочним залом ім. А. І. Куїнджі.
86. Місце народження Г. Я. *Сєдова*. Погруддя Г. Я. Сєдова.
87. Нар. музей Г. Я. Сєдова.

торг.-екон., товарознавчий, технологічний, механічний; заочне й вечірнє відділення та заочно-вечірні філіали в Запоріжжі, Ворошиловграді й Керчі (з денним відділенням). Факультет підвищення кваліфікації при інституті здійснює перепідготовку керівних працівників, спеціалістів торгівлі й викладачів спец. дисциплін серед. спец. навч. закладів України та ін. республік. У 1962 одним з перших у країні в ін-ті створено ф-т комуністичної праці. При ін-ті є аспірантура з відривом і без відриву від виробництва. У 1978/79 навч. р. в інституті було 12 200 студентів, у т. ч. 3000 на денних факультетах 1900 на вечірньому відділенні. 7300 на заочному.

В. М. Філіпов.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ КАМ'ЯНОВУ́ГІЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — найважливіший кам'яновугільний басейн Європ. частини СРСР. Міститься в Ворошиловгр., Донец., Дніпроп. і частково Полтав. і Харків. областях УРСР та Рост. обл. РРФСР. Пл. 60 тис. км², у т. ч. в межах УРСР — понад 40 тис. км². Балансові запаси вугілля за категоріями $A + B + C_1$ становлять (1977) 55,6 млрд. т, за категорією C_2 — 18,2 млрд. т, у т. ч. в межах України відповідно — 48,1 млрд. т і 14,4 млрд. т. В геоструктурному відношенні являє собою великий *синклінорій*, розміщений між *Українським щитом* і Воронезьким кристалічним масивом. У будові басейну беруть участь осадочні відклади верхнього палеозою, мезозою й кайнозою. Вугленосність Д. к. б. пов'язана з кам'яновугільними (карбоновими) відкладами, заг. потужність яких у центр. частині басейну досягає 18 км. Відклади карбону (див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*) представлені потужною товщею вапняків, вище від яких залягають пісковики, аргіліти й алевроліти з прошарками вапняків і пластами кам. вугілля. Макс. вугленосність басейну припадає на відклади середнього карбону, які поширені на всій площі Д. к. б. Вугленосність нижнього карбону має пром. значення в Пд. і в Зх. Донбасі. Відклади верхнього карбону характеризуються незначною вугленосністю. Д. к. б. належить до типу паралічних (приморських) басейнів з автохтонним (див. *Автохтонні відклади*) вугленагромадженням. Для нього характерне багаторазове повторення циклів вуглеутворення. Всього виявлено бл. 330 вуг. пластів і прошарків, з яких у нижньокарбонових — 30,6%, в середньокарбонових — 64,5%, у верхньокарбонових породах — 4,9%. Майже дві третини пластів вугілля мають потужність 0,30—0,45 м, лише 5—15% — 1 м і більше. Розробляють бл. 65 вуг. пластів. Кількість їх зменшується в пн. і сх. напрямах. Пласти мають переважно просту будову, хоч нерідко складаються з 2—3 прошарків. Пересічна зольність вугілля в розроблюваних пластах становить 13—15%. Вміст сірки — 1,5—3,5%, в окремих районах — понад 3,5%, фосфору — 0,001—0,01%. Залежно від вмісту летких речовин, спікливості та ін. властивостей кам. вугілля Д. к. б. поділяють на 8 марок. Хім. склад вугілля на горючу масу змінюється й становить пересічно: вуглецю — 76—96%, водню — 1,2—6,4%, кисню — 1,0—17,5%. Теплотворна здатність залежно від марки вугілля змінюється від 7150 ккал/кг до 8600 ккал/кг. Вугілля містить природні гази: метан, вуглекислий газ, азот, водень тощо. Характер прояву газоносності залежить від марки вугілля, глибини розробок тощо.

Перше родовище кам. вугілля Донецького кам'яновугільного басейну відкрив 1721 Г. Г. *Капустін* на р. Кундрючій. В цей же період почалося й кустарне видобування вугілля поблизу Бахмута (тепер Артемівськ). У 1864—70 складено перші геол. карти басейну. В 1892—1926 проводилось детальне геол. знімання. Першу шахту збудовано в Лисичанську 1895. Геол. роботи по розширенню Д.к.б., що почалися до Великої Вітчизн. війни, набули широкого розвитку в післявоєнний період (1945—59) і завершилися відкриттям *Західного Донбасу* й розширенням меж басейну в пд. і пн. напрямах. Внаслідок цих досліджень вугленосна площа Д. к. б. збільшилася у 2,5 раза, розвідані запаси вугілля — в 4 рази. За станом на 1978 запаси вугілля категорій $A + B + C_1$ підраховано до глиб. 1200—1800 м, з них 79% залягає на глиб. до 1000 м. Для Д. к. б. характерна найбільша в країні глибина розробки вуг. пластів, яка в багатьох шахтах досягає 800—1000 м. Гідрогеол. умови сприятливі для розробки пластів, обводнення шахтних полів помірне. Видобувають вугілля шахтним способом. Усього діє (1978) 380 шахт, з них на тер. України — 311. Найінтенсивніше освоюються запаси коксівного вугілля й антрацитів. Д. к. б є одним з найпотужніших в СРСР, за заг. запасами вугілля посідає 3-є, за запасами антрацитів — 1-е місце в країні. Осн. споживачі донецького вугілля — чорна металургія, теплові електростанції, з-ці багатьох районів СРСР. Значну частину вугілля вивозять у європ. соціалістичні країни.

Літ.: Геология месторождений угля и горючих сланцев СССР, т. 1. М., 1963; Попов В. С. Геологическое строение и промышленная угленосность Донецкого бассейна (в границах Большого Донбасса). К., 1964; Угли Западного Донбасса. М., 1971; Корреляция угленосных отложений и угольных пластов в Донецком бассейне. Л., 1972; Угленосные формации верхнего палеозоя СССР. М., 1975.

Ю. В. Буцик, В. Б. Шпакова.

Марочний склад вугілля Донецького кам'яновугільного басейну

Марка	Марка	Група	Вихід летких речовин на горючу масу, в %	Товщина пластичного шару, мм
Довгополуменеве	Д		35 і більше	до 6
Газове	Г	$Г_1$	35 і більше	6—10
		$Г_{11}$	35 і більше	11—25
Газове жирне	Гж	$Гж_3$	27<35	6—10
		$Гж_{11}$	27<35	11—16
Жирне	Ж	$Ж_{17}$	27<35	17—20
		$Ж_{21}$	27<35	21 і більше
Коксівне	К	$К_{21}$	18<27	21 і більше
		$К_{14}$	18<27	14—20
Спіснене спікливе	ОС	$ОС_6$	14—22	6—13
		ОС	14—22	до 6
Пісне	Т		8—17	—
Антрацит	А		менш як 8	—

ДОНЕ́ЦЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1924 в Донецьку. На 1979 фонди музею налічували понад 80 тис. одиниць зберігання. Має відділи: природи, історії дорадянського періоду та історії рад. епохи. Діють філіал у м. Макіївці та відділи в містах Волновасі, Красноармійську, Сніжному й смт Старобешевому. Музей має велику колекцію *баб кам'яних*, експонує матеріали з *Амвросіївської стоянки, Маріупольського могильника* та ін. У відділі історії рад. епохи подано матеріали про події Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. та Великої Вітчизняної воєн, розвиток стахановського руху, героїку комуністичного будівництва на Донеччині.

Літ.: Донецкий краеведческий музей. Путеводитель. Донецк, 1976.

А. Т. Голубцов.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ КРЯЖ — височина на Пд. Сх.-Європейської рівнини, в південно-східній частині УРСР і західній частині Ростовської обл. РРФСР. На Пд. Зх. кряж прилягає до Приазовської височини, на Зх. межує з Придніпровською низовиною, на Пн. крутим високим (до 200 м) уступом обривається до долини Сіверського Дінця. Простягається з Пн. Зх. на Пд. Сх. більше як на 350 км. Межі Д. к. збігаються з 175-метровою ізолінією гіпсометричної карти. Д. к. сформувався на місці глибоко зрізаної *денудацією* пізньопалеозойської складчастої споруди протягом мезозой-кайнозойського часу. Протягом пізнього палеозою Донецька складчаста споруда являла собою низький гірський масив з відносними висотами бл. 500 м. Сучасна його підвищеність зумовлена неотектонічними рухами. В геол. будові кряжа беруть участь гол. чин. палеозойські осадочні породи (пісковики, вапняки, сланці) й молодші за віком пухкі породи. Особливостями геоморфологічної будови Д. к. є поширення денудаційних рівнин, рельєф яких ускладнений пасмами, гривами, гребенями, які складаються з верств стійких до процесів денудації гірських порід. Кряж глибоко розчленований річковими долинами й балка-

1
2

3
4

До ст. **Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918–20 в Росії.**

1. Виступ В. І. Леніна перед полками Всевобучу на Красній площі. Москва, 25 травня 1919.

2. Загін робітників Донбасу в бою проти австро-німецьких окупантів біля станиці Гундоровської. 1918.

3. Оборона Петрограда від білогвардійських військ Юденича. Барикади на Литейному проспекті. 1919.

4. 3-й інтернаціональний стрілецький полк на фронті. 1919.

5. Втеча інтервентів з Архангельська. Вересень 1919.

6. Вступ частин Червоної Армії в Іркутськ. Березень 1920.

7. Мітинг трудящих Єревана в зв'язку з встановленням Радянської влади. Грудень 1920.

8. Мітинг трудящих Петрограда в зв'язку з визволенням Києва від військ буржуазно-поміщицької Польщі. Червень 1920.

5
6

7
8

До ст. **Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918–20 в Росії.**

1. Загін червоноармійців перед відправленням на боротьбу проти німецьких окупантів. Місто Єнакієве, Донбас. Березень 1918.

2. Вивезення хліба з України німецькими окупаційними військами. 1918.

3. Висадка французьких військ в Одесі. 1918.

4. Червоноармійці – учасники боїв за визволення Катеринослава. Січень 1919.

5. Група комсомольців, що направляються в частини Червоного козацтва. 1919.

6. Бронепоїзд, збудований робітниками Луганського паровозобудівного заводу, відправляється на денікінський фронт. 1919.

7. Бійці 1-го Богунського полку, які брали участь у розгромі петлюрівських військ. 1919.

8. 2-й Латиський кавалерійський полк на марші під час боїв на Півдні України. 1919.

9. Перша Кінна армія під час переходу на польський фронт. 1920.

10. Тріумфальний вступ радянських військ у Київ. 1920.

11. М. В. Фрунзе вручає 51-й Перекопській стрілецькій дивізії бойовий прапор Реввійськради УРСР за участь у розгромі врангелівських військ. Приймає прапор начдив П. Ю. Дибенко. 1922.

1
2
3

До ст. **Грузинська РСР.**

1. Тбілісі. Проспект Шота Руставелі.
2. В передгір'ях Великого Кавказу.
3. Будівництво греблі Інгурської ГЕС.
4. Загальний вид шахти «Східна-2» в Ткібульському вугільному басейні.
5. Видобування марганцевих руд у районі міста Чіатури.
6. Головний складальний конвейєр Кутаїського автомобільного заводу.
7. В основов'язальному цеху Тбіліського виробничого об'єднання білизняного трикотажу.
8. Загальний вид заводу хімічного волокна в місті Руставі.
9. Чаєзбиральні машини на плантаціях Моковського радгоспу Очамчирського району.
10. Збирання винограду в колгоспі імені Кірова Телавського району.

4
5
6

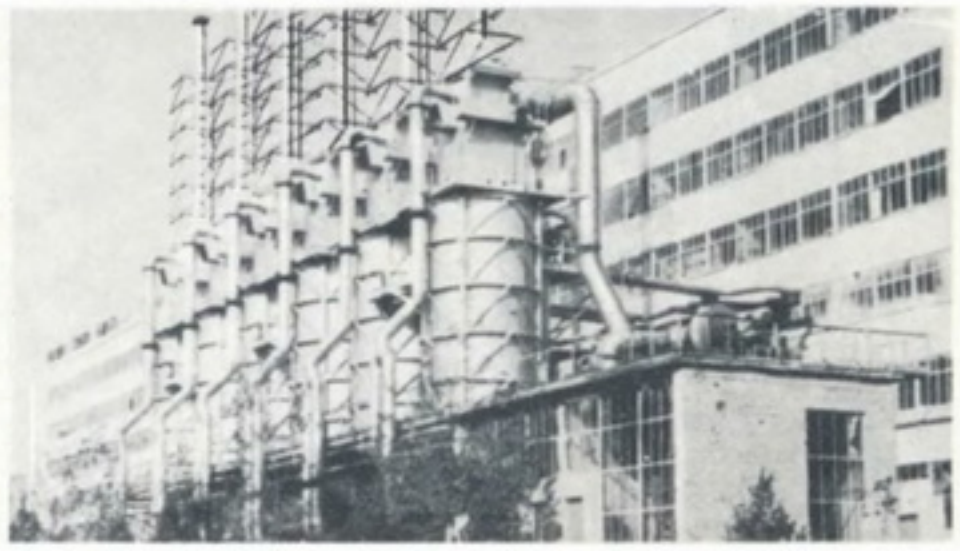

7
8

9
10

До ст. **Грузинська РСР.**

1. Базилика Болніський Сіон. 478–493.
2. Собор в Самтавісі. Будівничий Іларіон Самтавнелі. 1030.
3. Будинок Уряду Грузинської РСР у Тбілісі. Архітектори Г. І. Лежава, В. Д. Кокорін та ін. 1938–53.
4. Новий корпус Тбіліського університету Архітектори М. Шалашвілі, Ш. Качкачишвілі. 1970.
5. Невідомий художник. Портрет царевича Олександра Арчиловича. 1696. Музей мистецтв Грузинської РСР Тбілісі.
6. К. М. Махарадзе. Батьківщина моя. 1967. Музей мистецтв Грузинської РСР.
7. Л. Гудіашвілі. Портрет актриси Тамари Цицишвілі. Темпера 1940 Музей мистецтв Грузинської РСР.
8. Г. Габашвілі. Полювання Латунь, карбування 1971 Картинна галерея Грузії Тбілісі.
9. Сцена з опери «Даїсі» З. П. Паліашвілі. Грузинський академічний театр опери та балету імені З. П. Паліашвілі. Тбілісі 1936.
10. «Грузинська сюїта» у виконанні артистів Заслуженого академічного ансамблю народного танцю Грузинської РСР.
11. Сцена з вистави «Бахтріон» за Важа Пшавелою. Грузинський театр імені Шота Руставелі. Тбілісі. 1961.
12. Кадр з фільму «Батько солдата» Режисер Р. Д. Чхеїдзе 1965.

1
2
3

До ст. **Гравюра.**

1. Лука Лейденський. Давид перед Саулом. Гравюра різцем на міді. Близько 1508.
2. Ж. Калло. Жебрачка з трьома дітьми. Аркуш із серії «Жебраки». Офорт. 1622.
3. О. Ф. Зубов. Баталія при Гангуті 25 липня 1714 року. Офорт, різець. 1715.
4. Рембрандт. Жебраки біля дверей будинку. Офорт. 1648.
5. Є. П. Чемесов. Автопортрет. Офорт, суха голка. Близько 1765.
6. В. В. Мате. Портрет Т. Г. Шевченка. Офорт. 1911.
7. І. М. Павлов. На Варварці. З серії «Стара Москва». Гравюра на дереві. 1921.
8. В. Юркунас. Ілюстрація до поеми К. Донелайтіса «Пори року». Гравюра на дереві. 1955.
9. І. О. Соколов. Салют. З серії «Москва в 1942 році». Ліногравюра. 1944.
10. В. А. Фаворський. Ілюстрація до «Слова о полку Ігоревім». Гравюра на дереві. 1950.
11. Г. П. Остроумова-Лебедєва. Смольний і пропілеї. Гравюра на дереві. 1924.

4

5
6
7

8
9

10
11

1

2

3

4
5

До ст. **Гравюра.**

1. Л. Тарасевич. Облога Азова. Офорт. 1702.
2. Т. Г. Шевченко. У Києві. З альбома «Живописна Україна». Офорт. 1844.
3. О. Л. Кульчицька. Довбуш. Гравюра на дереві. 1940.
4. В. Х. Заузе. Чумаки. М'який лак, акватинта, меццотинто. 1929.
5. В. Ф. Мироненко. Музей І. Я. Франка. Львів. Офорт, акватинта. 1956.
6. О. С. Пащенко. Відбудова Дніпрогесу. Кольорова ліногравюра. 1946.
7. В. Г. Литвиненко. Мисливська лірика. Кольорова ліногравюра. 1951.
8. Г. В. Якутович. Ілюстрація до книги М. Пригари «Козак Голота». Ліногравюра. 1966.

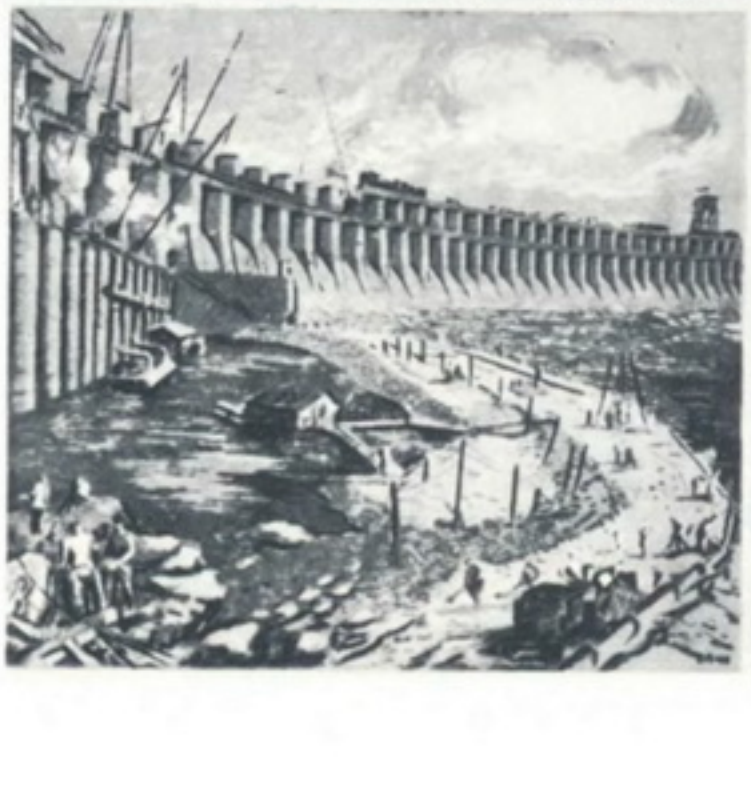

6

7

8

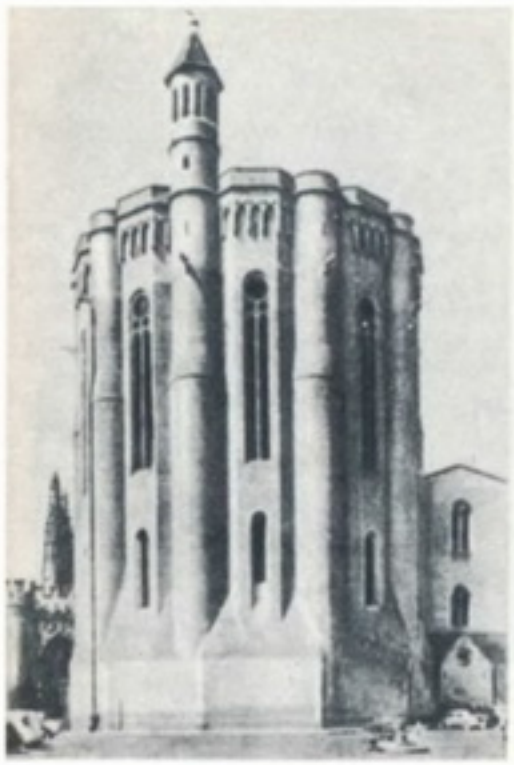

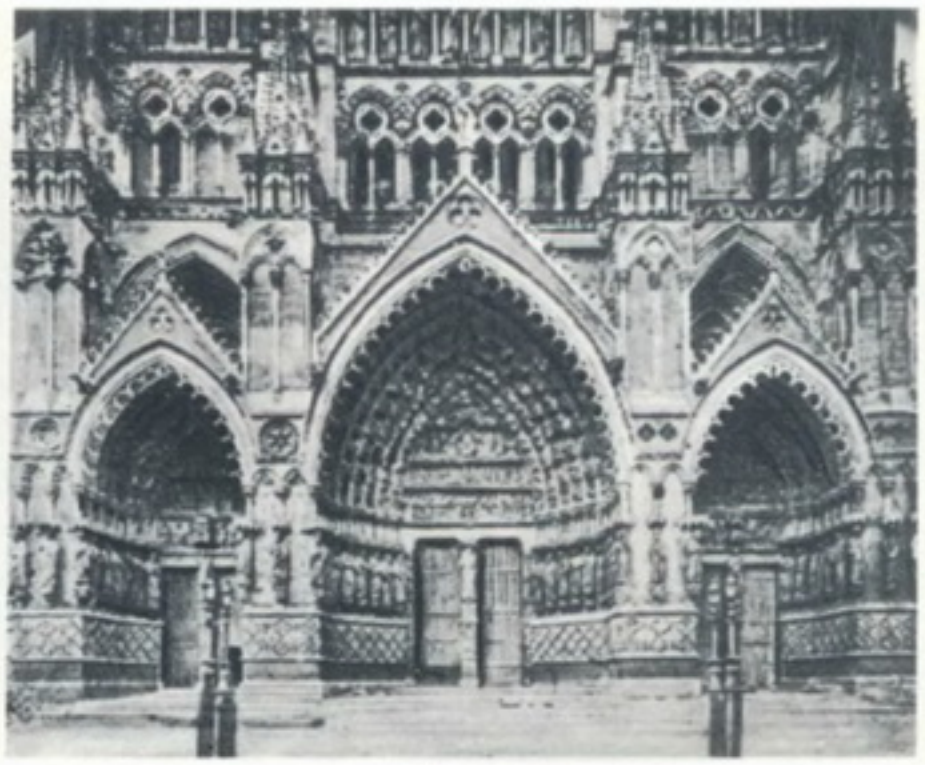

1
2
3

4
5
6

До ст. **Готика.**

1. Собор св. Сесілії в місті Альбі. 1282–1390. Франція.
2. Собор в місті Орвієто. Архітектор Л. Майтані. 1310. Італія.
3. Портали собору в місті Ам'єні. 1220–69 Франція.
4. Собор в місті Уелсі 1220–42. Великобританія.
5. Ратуша в місті Брюгге. Основне будівництво 1376–1421. Бельгія.
6. Капела Сен-Шапель у Парижі. Інтер'єр. 1243–48. Франція.
7. Собор св. Віта в Празькому Граді. Фрагмент фасаду. Чехословаччина.
8. Костьол св. Анни у Вільнюсі. Середина 16 ст. Литовська РСР.
9. Кафедральний собор у Львові. 14–15 ст. Українська РСР.
10. Костьол у Дрогобичі. 15 ст. Українська РСР.
11. Апостол Павло. Вітраж. Фрагмент. 13 ст. Франція. Київський музей західного та східного мистецтва.

7

8
9
10
11

1
2
3

4
5
6
7

8
9
10
11

До ст. Дерев'яна архітектура.

1. «Ставкірка» в Боргунні. Норвегія. Близько 1150.
2. Кондо — головний храм монастиря Хорюдзі поблизу міста Нара. Японія. Початок 7 ст.
3. Преображенська церква в Кіжах. Карельська АРСР. 1714.
4. Дмитріївська церква в селі Гішиному Ковельського району Волинської області. 1561.
5. Вознесенська церква в місті Чорткові Тернопільської області. 1738.
6. Вітряк із села Юнаківки Сумського району Сумської області. Кінець 19 ст. Перенесено до Музею народної архітектури і побуту УРСР.
7. Церква Різдва Богородиці в місті Мені Чернігівської області. 1801—04. Інтер'єр.
8. Церква Богородиці в селищі міського типу Ворохті Івано-Франківської області. 18 ст.
9. Стовп трапезної Петропавлівської церкви в селі Пучуга Архангельської області. 1698.
10. Вхід до церкви в селі Дорогинках Київської області. 19 ст.
11. Хата з села Хрещатик Черкаського району Черкаської області. 19 ст. Перенесена до Музею народної архітектури і побуту УРСР.
12. Покровська церква в місті Ромнах. 1764. Перенесена до Полтави 1907. Не збереглася.
13. Гуцульська гражда.
14. Ресторан «Гуцульщина» в місті Яремчі Івано-Франківської області. 1965.

12
13
14

До ст. **Греція.**

1. Панорама Афін.
2. Краєвид на півострові Пелопоннес.
3. Острів Корфу.
4. Пірей. Вид частини міста.
5. Базиліка Айос-Елефтеріос в Афінах. 11 ст.
6. Будинок Академії наук в Афінах. 1859—85. Архітектор Т.-Е. Гансен.
7. Ф. Врізакіс. Портрет повстання. 1838.
8. А. Тасос. Рибалки. Кольорова гравюра на дереві. 1958.
9. М. Томброс. Тютюнниці. Мармур. 1931.
10. Сцена з вистави «Перси» Есхіла. Афінський художній театр. 1965.
11. Фольклорний ансамбль з острова Корфу.

До ст. **Греція** Стародавня.

1. Храм Посейдона в Пестумі. 2-а чверть 5 ст. до н. е.
2. Храм Аполлона в Корінфі. Близько 550 до н. е.
3. Підготовка до скачок на колісницях. Чорнофігурна гідрія Фінтія. Близько 510 до н. е. Берлін.
4. Мірон. Дискобол. Близько 450 до н. е.
5. Фідій та його учні. Вершники. Фрагмент фриза Парфенону. Мармур. Парфенон. Афіни.
6. Дельфійський візничий. Бронза. Близько 470 до н. е. Дельфи. Музей.
7. Пропілеї Афінського акрополя. 437–432 до н. е. Архітектор Мнесікл.
8. Поліклет. Дорифор. Близько 440 до н. е. Національний музей. Неаполь.
9. Крітій і Несіот. Гармодій і Арістогітон. Близько 477 до н. е. Національний музей. Неаполь.
10. Геракл і Атлас. Метопа храму Зевса в Олімпії. Мармур. 468–456 до н. е. Олімпія. Музей.
11. Голова Деметри. Фрагмент розпису склепу Деметри в Керчі. 1 ст.

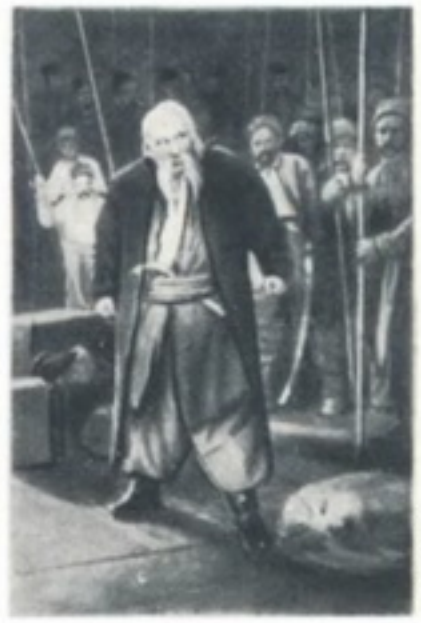

1
2
3

4
5
6
7

До ст. **Гоголь М. В.**

1. Зустріч Тараса Бульби з синами. Малюнок Т. Шевченка.

2. «Сорочинський ярмарок». Ілюстрація К. Трутовського.

3. Сцена з опери «Тарас Бульба» М. Лисенка. Державний ордена Леніна академічний театр опери та балету Української РСР імені Т. Г. Шевченка. 1938.

4. «Страшна помста». Ілюстрація М. Дерегуса.

5. «Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем». Ілюстрація О. Бубнова.

6. «Шинель». Ілюстрація Б. Кустодієва.

7. «Майська ніч, або утоплена». Ілюстрація А. Каневського.

8. «Ніч перед різдвом». Ілюстрація І. Рєпіна.

9. «Мертві душі». Ілюстрація В. Маковського.

10. Сцена з комедії «Ревізор». Київський академічний український драматичний театр імені І. Франка. 1952.

11. Кадр з кінофільму «Сорочинський ярмарок». Київська кіностудія художніх фільмів імені О. Довженка. 1939.

8

9
10
11

1
2
3

4
5
6

7

8

9
10
11

До ст. **Горький Максим.**

1. В. І. Ленін та М. Горький. Фрагмент групового знімка. 1920.
2. М. Горький та А. С. Макаренко з групою вихованців у колонії Куряж. 1928.
3. Кадр з кінофільму «Мати». Київська кіностудія художніх фільмів імені О. П. Довженка. 1955.
4. Виступ М. Горького на Першому Всесоюзному з'їзді радянських письменників. Москва. 1934.
5. Сцена з спектаклю «Діти сонця». Київський академічний російський драматичний театр імені Лесі Українки.
6. «Дід Архип та Льонька». Ілюстрація художника Б. О. Дехтєрьова.
7. Кадр з кінофільму «Мальва». Київська кіностудія художніх фільмів імені О. П. Довженка. 1957.
8. Сцена з спектаклю «Єгор Буличов та інші». Харківський академічний український драматичний театр імені Т. Г. Шевченка.
9. «Діло Артамонових». Ілюстрація художника Д. О. Шмаринова.
10. Сцена з спектаклю «Старик». Київський академічний український драматичний театр імені І. Франка.
11. «О. М. Горький читає селянам твори Т. Г. Шевченка». Картина художника К. Д. Трохименка. 1949.

1
2
3

4
5

До ст. **Довженко О. П.**

1. О. П. Довженко. Автопортрет. 1924.

2. О. П. Довженко. Портрет П. Г. Тичини. 1924.

3. О. П. Довженко у фільмі «Сумка дипкур'єра». 1927.

4. О. П. Довженко. Кіноплакат. 1927.

5–11. Кадри з фільмів: «Звенигора». 1928; «Арсенал». 1929; «Земля». 1930; «Іван». 1932; «Аероград». 1935; «Щорс». 1939; «Битва за нашу Радянську Україну». 1943.

6

7
8
9

10
11

1

2

До ст. **Данія.**

1. Узбережжя острова Борнгольм.
2. Сільський краєвид.
3. Вид частини Копенгагена.
4. Сталепрокатний завод у місті Фредеріксверк.
5. На сироварному підприємстві.
6. Церква Марії в місті Колунборзі. 2-а половина 12 ст.
7. М. Анхер. Чи обмине він підводну скелю? 1879. Копенгаген.
8. Пам'ятник місцевим патріотам, жертвам 2-ї світової війни в Копенгагені. Скульптор А. Гоффман. 1954.
9. Музей скульптора Б. Торвальдсена в Копенгагені. Інтер'єр.
10. Сцена з опери «Саул і Давид» К. Нільсена. Королівський театр. Копенгаген.
11. Кадр з фільму «Дітте — дитя людське». Режисери А. і Б. Геннінг-Єнсен. 1946.

3

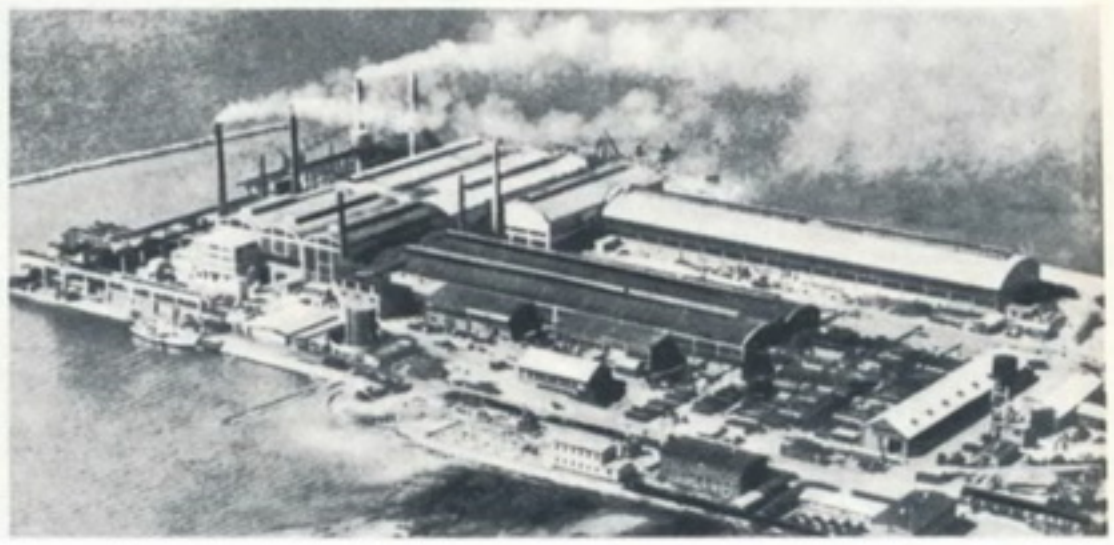

4

5

6

7

8

9

10

11

1
2
3
4

5
6
7

8
9

До ст. **Друга світова війна 1939–45.**

1. Німецько-фашистські інтервенти в Польщі. 1939.
2. Лондон. Осінь 1940.
3. Після нальоту японської авіації на Перл-Харбор. Грудень 1941.
4. Одне з югославських партизанських з'єднань. 1942.
5. Група партизанів — радянських громадян — учасників французького Руху Опору. 1944.
6. Висадка одної з частин союзних військ у Нормандії (Франція). 6 червня 1944.
7. Жителі Софії вітають радянських воїнів-визволителів. Вересень 1944.
8. Зустріч радянських і американських воїнів на р. Ельбі. 25 квітня 1945.
9. Радянські танки біля рейхстагу. Берлін. Травень 1945.
10. Жителі Праги зустрічають воїнів 1-го Чехословацького армійського корпусу. Травень 1945.
11. Підписання Акта про беззастережну капітуляцію фашистської Німеччини. Карлсгорст (Берлін). 8 травня 1945.
12. Підписання Акта про капітуляцію Японії на борту американського лінкора «Міссурі». 2 вересня 1945.

10

11
12

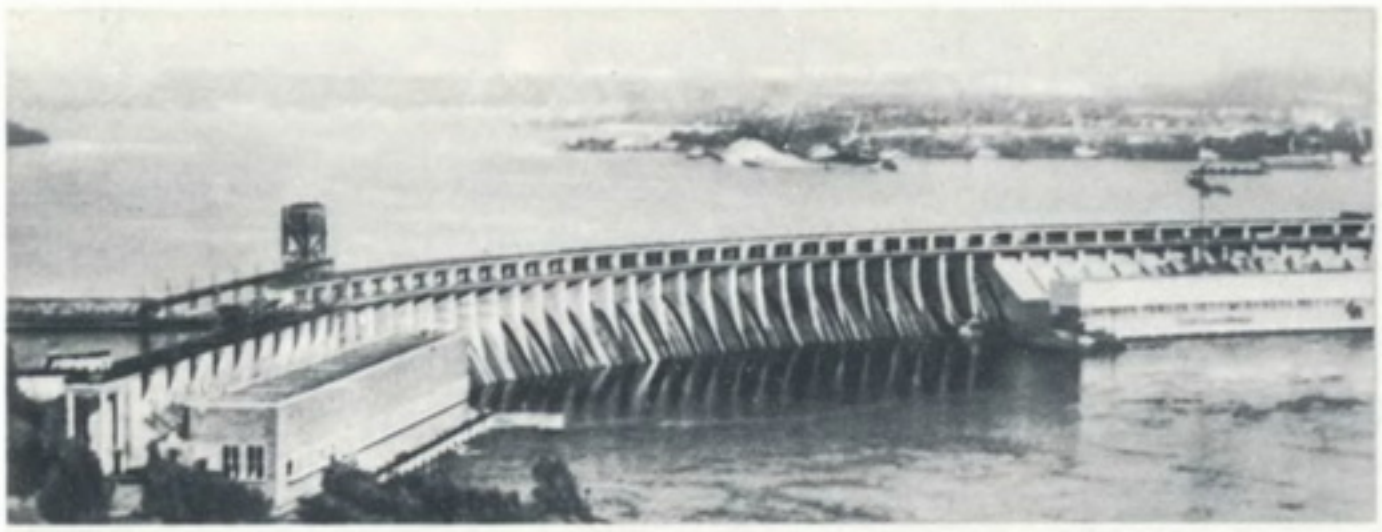

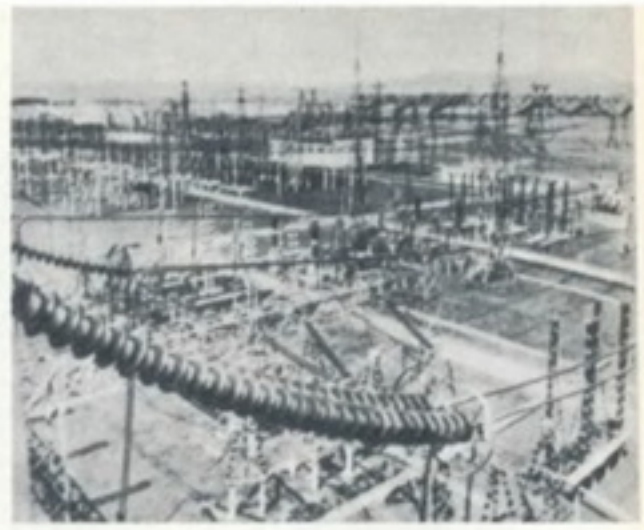

1
2

3
4
5

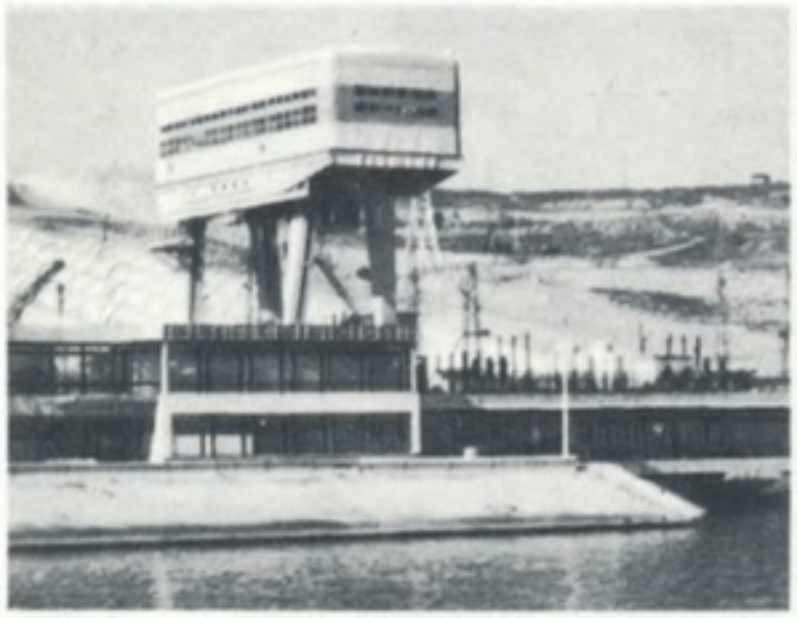

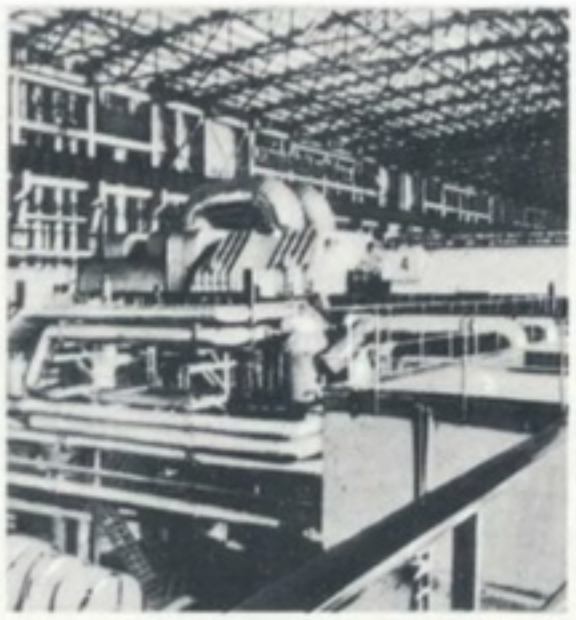

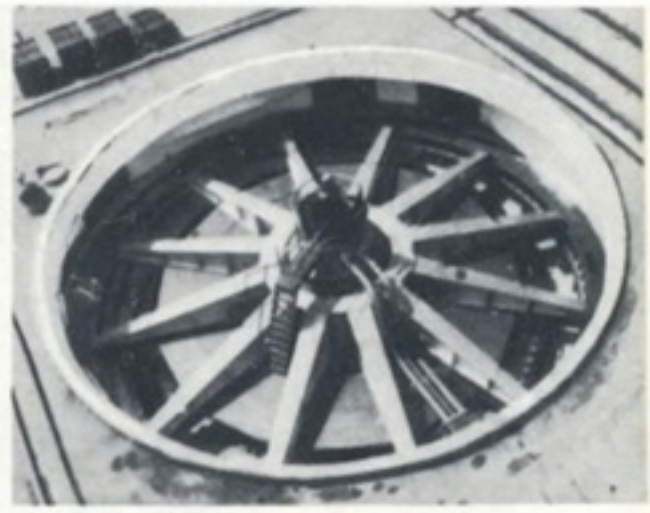

6
7
8

9

До ст. **Електрифікація.**

1. Дніпрогес імені В. І. Леніна. Запорізька область.
2. Міжнародна вузлова підстанція енергетичної системи «Мир». Місто Мукачеве. Закарпатська область.
3. Турбінний зал Курської АЕС.
4. Загальний вид Запорізької ДРЕС імені XXV з'їзду КПРС.
5. Блоковий щит керування тепловою електростанцією.
6. Загальний вид Київської ГАЕС.
7. Машинний зал Старобешівської ДРЕС імені В. І. Леніна. Донецька область.
8. Гідроагрегати, встановлені на Кременчуцькій ГЕС імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Кіровоградська область.
9. Енергоблок потужністю 800 тис. кВт Вуглегірської ДРЕС імені XXV з'їзду КПРС. Донецька область.
10. Гребля Каховської ГЕС. Херсонська область.
11. Лінія електропередачі Донбас — Західна Україна напругою 750 кВ.

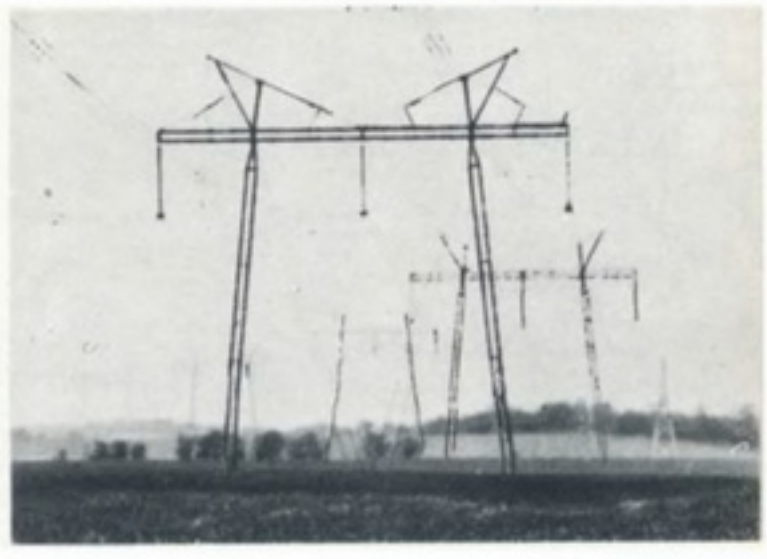

10
11

ми. Пересічна висота Д. к.— 200—300 м, найвища його частина — Головний вододіл, що простягається по лінії Дебальцеве — Іванівка — Петровеньки — Ровеньки — ст. Довжанська — Заповідна. Вис. вододілу до 367 м (г. Могила Мечетна). Є й карстові утворення, гол. чин. на Пд. Зх. і Зх. кряжа, характерні антропогенні форми рельєфу (терикони, кар'єри тощо). В межах Д. к.— багаті родовища корисних копалин: кам. вугілля, хім. сировини, руд кольорових металів, буд. матеріалів тощо. Д. к. лежить у степовій зоні. Значна підвищеність його поверхні зумовлює особливості кліматичних умов: тут спостерігається зниження пересічних т-р і збільшення опадів на Головному вододілі порівняно зі схилами височини. Ріки належать до басейнів Дону, Дніпра й Азовського м. Найбільші ріки — *Сіверський Донець* і *Міус*. Гідрографічна сітка дуже густа (до 0,50 км/км²), але ріки характеризуються незначною водністю. На грунтовому покриві й рослинності позначається нерівномірне зволоження, що зумовлює висотну поясність ландшафтів. Поряд з вилугуваними звичайними середньогумусними й малогумусними чорноземами поширені темно-сірі грунти, опідзолені чорноземи, по долинах річок і балок — лучно-чорноземні грунти. Ділянки степу з природною рослинністю збереглися на крутих схилах і на заповідних територіях. По балках і байраках — дубові, ясеневі й кленові ліси, багато полезахисних смуг. Для охорони природи створено *Луганський заповідник*. На території Д. к. — великі пром. центри й с.-г. райони Донец., Ворошиловгр. і частково Харків. областей УРСР і Ростов. обл. РРФСР.

Літ.: Бондарчук В. Г. Геоморфологія УРСР. К., 1949; Преображенский В. С. Очерки природы Донецкого кряжа. М., 1959; Рослий І. М. Морфоструктура Донецької височини (Основні питання аналізу будови та розвитку). В кн.: Географічні дослідження на Україні, в. 2. К., 1970.

І. М. Рослий.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д імені Ленінського комсомолу України — підприємство важкого і транспортного машинобудування. Розташований у Донецьку. Засн. 1889. Був невеликим підприємством, що виробляло шахтне устаткування. За роки Рад. влади з-д перетворено на сучасне потужне підприємство, оснащене найновішою технікою. Виготовляє устаткування для гірничорудної пром-сті — багатоканатні підйомні машини всіх видів з діаметром барабана до 5 м, великі відцентрові вентилятори. Д. м. з. — єдине підприємство в СРСР, що виробляє роторні екскаватори для розкривних і видобувних робіт продуктивністю понад 1000 м³ за годину та ін. машини роторного комплексу. Обсяг виробн. продукції 1977 зріс проти 1965 у 2,2 раза. В співдружності з н.-д. і проектними ін-тами на заводі проводиться постійна робота щодо вдосконалення вироблюваних машин і освоєння нових. 18 виробам з-ду присвоєно держ. Знак якості (1977). На Д. м. з. впроваджено систему універсально-збірних пристроїв, застосовують алмазне загострювання різального інструменту, швидкодіюче гідрооснащення; впроваджено систему централізованого внутріцехового контролю за ходом виробництва і автоматизовану систему управління технологічними процесами; встановлено найновіші електронні обчислювальні машини.

П. П. Усов.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ МЕДИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені О. М. Горького — вищий навчальний заклад М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1930. У складі ін-ту (1979) ф-ти: лікувальний, сан.-гігієнічний, педіатричний, стоматологічний, удосконалення лікарів; є аспірантура і підготовче відділення. В ін-ті навчається понад 6 тис. студентів; за час існування ін-т підготував бл. 19,8 тис. лікарів. На його базі

Один з навчальних корпусів Донецького медичного інституту імені О. М. Горького.

підвищили кваліфікацію понад 8,8 тис. фахівців. В ін-ті — 74 кафедри й Центр. н.-д. лабораторія ін-ту, обладнані сучасною технікою; в б-ці понад 500 тис. томів. Науковці працюють над актуальними проблемами гастроентерології, серцево-судинної патології, вірусних хвороб та захворювань, пов'язаних з крайовою патологією.

Г. П. Кондратенко.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ ЗАВО́Д імені В. І. Леніна — підприємство чорної металургії. Розташований у Донецьку. Засн. 1869, став до ладу 1872. Виробляв чавун, сортовий прокат, рейки. З-д має славне революц. минуле. В 1901 на підприємстві створено перший с.-д. гурток; робітники не раз страйкували; в жовтні 1917 брали активну участь у боротьбі за встановлення влади Рад на Україні. За роки Рад. влади з-д реконструйовано на новій тех. базі для виготовлення якісного металу. Повністю зруйноване за роки нім.-фашист. окупації підприємство було за короткий час відбудовано і вже 1950 досягло довоєнного рівня випуску чавуну, сталі й прокату. За післявоєнні роки Д. м. з. докорінно реконструйовано: збільшено корисний об'єм доменних печей, введено в дію нову пароповітряну станцію, вперше в світі впроваджено (1952) паровипарювальну систему охолоджування елементів мартенівських печей, застосовано технологію використання природного газу в доменних печах. У 1960 введено в дію чотириструминну машину безперервного лиття заготовок; 1974 споруджено обтискний стан 950/900. Осн. продукція: чавун, сортовий і листовий прокат з якісної й легованої сталі. В 1977 виробн. чавуну зросло проти 1960 на 21,2%, сталі — на 35,2%, прокату — на 75,6%. На з-ді постійно вдосконалюється технологія виробн.: застосовується пиловугільне паливо для вдування в горно доменної печі, позадоменна десульфурація чавуну магнієм, розливання сталі з застосуванням затворів шиберного типу, впроваджено систему заданого ритму видавання металу з печей листового стану. Д. м. з. нагороджено орденами Леніна (1966) й Жовтневої Революції (1972).

Г. В. Конарьов.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий муз. навчальний заклад М-ва культури УРСР. Засн. 1968 на базі філіалу Харків. ін-ту мистецтв. Має 2 ф-ти: виконавський і оркестрово-музикознавчий, що об'єднують 12 кафедр, на яких проводиться навчання з 23 спеціальностей. Готує педагогів для середніх муз. навч. закладів, артистів опери й концертних орг-цій, музикознавців. Серед викладачів ін-ту — нар. арт. УРСР М. *Момот*, засл. арт. УРСР П. Кравченко, М. Легоцький, лауреат міжнар. конкурсу В. Воєводін.

В. П. Білик.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ НАУКО́ВИЙ ЦЕНТР АН УРСР. Організовано 1971. До його складу входять Фізико-тех. ін-т, Ін-т економіки пром-сті, Ін-т фізико-органічної хімії й вуглехімії (всі — Донецьк), *Український степовий заповідник* (Донец. обл.), *Донецький ботанічний сад*. Осн. завданнями центру є розробка фундаментальних досліджень у галузі природнич., тех. і сусп. наук, зокрема проблем, важливих для розвитку економіки Донбасу. Наук. центр очолює голова, якого призначає Президія АН УРСР.

В. М. Пелих.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й РОСІ́ЙСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР (м. Жданов). Засн. 1878. В репертуарі театру — класичні й сучас. твори рос. драматургії [«Ідіот» за Достоєвським, «Васса Желєзнова», «Останні» Горького, «Кремлівські куранти» Погодіна, «Енергійні люди» і «Характери» за Шукшиним, «Побачення в передмісті» («Старший син») Вампілова, «Ситуація» Розова], укр. драматургії («Гайдамаки» за Шевченком, «Платон Кречет», «Макар Діброва» Корнійчука, «Фараони» Коломійця), п'єси письменників братніх республік (Н. Матуковського, А. Макайонка, К. Крапиви, Н. Думбадзе), зарубіжних авторів (Ф. Шіллера, Р. Шерідана, Лопе де Вега). В театрі працювали нар. арт. УРСР П. *Вєтров*, Р. *Подьякова*, П. *Кленов*, нар.

Донецький кряж. Верхів'я річки Міусу.

ДОНЕЦЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ

арт. РРФСР В. Мачкасов, засл. арт. УРСР С. Шейко. В творчому складі театру (1979): нар. артисти УРСР Б. *Сабуров*, Н. *Юргенс*, Н. Бугайова, О. *Утєганов* (з 1969 — гол. режисер), засл. артисти УРСР В. Бугайов (режисер), Ю. Доронченко, М. Алютова, В. Митрофанов, С. Отченашенко, М. Мальчевський, засл. артист РРФСР Г. Лєсников, засл. арт. Каз. РСР В. Ахрамеєв, гол. художник засл.

Будинок Донецького обласного російського драматичного театру. Архітектори О. О. Крилова та О. О. Малишенко. 1955

худож. УРСР — М. *Ковальчук*. Театр нагороджено орденом «Знак Пошани».

Н. Н. Іскакова.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ ПОЛІТЕХНІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1921 як гірничий технікум. У 1926 технікум реорганізовано в гірничий ін-т ім. Артема, який з 1935 став індустріальним, а з 1960 — політех. ін-том. В Д. п. і.—12 факультетів (гірничий, гірничо-геологічний, гірничо-електромех., металургійний, мех., хіміко-технол., енергетичний, обчислювальної техніки, автоматизованих систем управління, інженерно-екон., заочний, вечірні гірничо-мех. і електротех.); є аспірантура. Філіали в Горлівці, Красноармійську й заг.-тех. ф-т у м. Торезі. Фонд б-ки (1979)— понад 1,3 млн. одиниць зберігання. В ін-ті навчається (1979) понад 18 тис. студентів. За роки існування в Д. п. і. підготовлено понад 53 тис. спеціалістів. Ін-т видає міжгалузевий зб. «Разработка месторождений полезных ископаемых». Д. п. і. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1941) й Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1971).

Г. В. Малєєв.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ ТЕА́ТР О́ПЕРИ ТА БАЛЕ́ТУ, Донецький державний академічний російський театр опери та балету. Засн. 1932 як Донец. пересувний муз. театр; 1941 перетворений на театр опери та балету. Перша трупа складалася з артистів Луганського й Вінницького музичних театрів. У репертуарі — вітчизняна й зарубіжна класика (опери «Іван Сусанін» Глинки, 1941; «Пікова дама» Чайковського, 1972; «Орфей» Глюка, 1978; балети «Спляча красуня» Чайковського, 1972; «Дон Кіхот» Мінкуса, 1969); твори рад. і сучас. зарубіжних композиторів (опери «10 днів, що потрясли світ» Кармінського, 1971; «Крізь полум'я» Губаренка, 1976; «Розумниця» Орфа, 1973; балети «Чорне золото» Гомоляки, 1964; «Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва, 1978). В театрі працювали нар. артисти УРСР М. Боголюбов, О. *Здиховський*, М. *Тараканов*, Ю. *Сабінін*, О. *Ковальов*, засл. артистки УРСР Т. Собецька й Т. Подольська. Серед майстрів діючої трупи (1979) — нар. артисти УРСР Є. *Кушаков* (худож. керівник), Р. *Колесник*, Г. *Кириліна*, М. *Момот*, засл. діяч мист. УРСР Б. *Купенко* (гол. художник), засл. арт. УРСР Т. Микитка (гол. диригент) та ін. В 1977 театрові присвоєно звання академічний. Будинок із залом на 1054 місця збудовано 1935—44 (архітектор Л. Котовський).

Будинок Донецького академічного театру опери та балету. Архітектор Л. І. Котовський. 1935—44.

Т. І. Бірченко.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО - ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Артема. Засн. 1927 як *Харківський Червонозаводський український драматичний театр*. Активну участь в організації театру взяли Я. Мамонтов, О. Вишня, П. Тичина. В 1933 театр переведено до м. Сталіно (з 1961 — Донецьк).

Будинок Донецького українського музично-драматичного театру імені Артема

У репертуарі театру — класичні й сучасні твори укр. драматургії («Безталанна» Карпенка-Карого, «Украдене щастя» Франка, «Диктатура» Микитенка, «Платон Кречет» Корнійчука, «Пісня про Свічку» Кочерги, «На Івана Купала» Стельмаха), рос. драматургії («Без вини винуваті» О. Островського, «Вороги» Горького, «Розлом» Лавреньова, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського, «Кремлівські куранти» Погодіна), твори зарубіжних авторів («Макбет», «Приборкання непокірної» Шекспіра, «Гаїті» Дюбуа). В театрі працювали актриса Є. *Зарницька*, нар. арт. СРСР В. *Василько* (1928—38 — худож. керівник театру), В. *Добровольський*, нар. артисти УРСР Л. *Гаккебуш*, І. *Твердохліб*, М. П. *Смирнов*, М. *Покотило*, засл. діяч мист. РРФСР О. *Загаров*, засл. діяч мист. УРСР Д. *Лазуренко*, засл. арт. УРСР В. *Довбищенко* та ін. У складі театру (1979): нар. артисти УРСР — Є. *Воробйова*. М. *Протасенко*, І. *Молошников*, засл. діяч мист. УРСР Є. *Головатюк* (з 1976 — гол. режисер), засл. артисти УРСР О. Акимов, А. Бурлюк, М. Бондаренко, Г. Горшков, М. Гузевський, Н. Харченко, Є. Колодько, С. Кондратенко.

О. О. Устинов.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навчальний заклад М-ва вищої й середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1965 на базі Донец. пед. ін-ту (1937). В 1977/78 мав 10 ф-тів — істор., філол., романо-германської філології, фіз., матем., хім., біол., екон. та обліково-фінансовий і підготовки іноземних громадян, на яких навчалося 10 162 студенти, зокрема на денному відділенні — 5183; є підготовче, вечірнє й заочне відділення; аспірантура з 30 спеціальностей. Працюють н.-д. сектор, обладнані сучас. приладами й технікою лабораторії, в т. ч. проблемна лабораторія фіз. методів дослідження турбулентності, обчислювальний центр, історичний, літ.-краєзнавчий, археол., бот. і зоол. музеї, б-ка (750 тис. одиниць зберігання). Ун-т видає монографії, підручники, міжвідомчі респ. збірники тощо. За час існування вуз підготував 20 184 спеціалісти.

М. Л. Рева.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ ХУДО́ЖНІЙ МУЗЕ́Й — зібрання творів образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва. Відкритий 1960. В музеї є відділи рос. і укр. дожовтневого й рад. образотворчого, а також зарубіжного, декоративно-ужиткового і нар. мистецтва. Серед експонатів — твори В. Полєнова, В. Сурикова, М. Ярошенка, С. Васильківського, С. Світославського, П. Левченка, Ф. Лонге, І. Ліпинського, Дж. Доу, І. Грабаря, Д. Налбандяна, П. Коріна, Г. Мелі́хова, П. Сулименка, А. Кашшая. Д. х. м. має відділення в Краматорську.

ДОНЕ́ЦЬКО - КРИВОРІ́ЗЬКА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА — проголошена на 4-му обласному з'їзді Рад робітничих депутатів Донецького й Криворізького басейнів [27—30.I (9—12.II) 1918] в Харкові. До її складу мали входити Харків. і Катеринославська губернії та прилеглі до них пром. райони Області Війська Донського (Ростов, Таганрог, Новочеркаськ тощо). З'їзд обрав обл. к-т Рад, який 14.II створив Раднарком Д.-К. р. р. на чолі з *Артемом* (Ф. А. Сергєєвим). Всі наркоми були більшовиками. Раднарком Д.-К. р. р. провів велику роботу щодо зміцнення влади Рад, госп. і культур. будівництва, втілення в життя перших ленінських декретів та організації відсічі австро-нім. окупантам.

Утворення відособленої від Рад. України Д.-К. р. р., що об'єктивно могло призвести до ослаблення пролет. бази Рад. влади на Україні, пояснювалося складністю умов рад. держ. будівництва, відсутністю досвіду в цій важливій справі. В. І. Ленін, Центральний Комітет партії, уряд Рад. Росії допомогли парт. і рад. працівникам Д.-К. р.р. знайти правильне рішення складних питань держ. будівництва. У відповідь на повідомлення

Артема від 31.I (13.II) 1918 про створення Донецько-Криворізької рад. республіки Я. М. Свердлов від імені Раднаркому РРФСР телеграфував: «Виділення вважаємо шкідливим» [Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (Ноябрь 1917 — апрель 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1962, с. 113]. Незабаром В. І. Ленін у розмові з Артемом і В. І. Межлауком переконав їх у недоцільності виділення Донецько-Криворізької області й необхідності повернення її до складу Укр. Рад. республіки. Але оскільки окремі члени Донецько-Криворізького обл. к-ту, насамперед «ліві комуністи», продовжували відстоювати свої погляди, незважаючи на потребу створення єдиного бойового фронту проти австро-нім. імперіалістів, В. І. Ленін у листі до Надзвичайного комісара України Г. К. Орджонікідзе писав: «Цілком безглуздо з боку Донецької республіки відмовлятися від єдиного з рештою України фронту оборони» (Повне зібр. тв., т. 50, с. 50). 15.III 1918, напередодні *Другого Всеукраїнського з'їзду Рад*, ЦК РКП(б) під головуванням В. І. Леніна розглянув на своєму засіданні питання про становище на Україні, підтвердив, що «Донецький басейн розглядається як частина України» і зобов'язав парт. орг-ції Д.-К. р. р. взяти активну участь у створенні єдиного фронту оборони і роботі 2-го Всеукр. з'їзду Рад, щоб «створити один уряд для всієї України» (Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти..., с. 66). Керуючись ленінськими вказівками, більшовики Донбасу повели роботу щодо згуртування трудящих на боротьбу за зміцнення Рад. влади. На 2-му Всеукр. з'їзді Рад (17—19. III 1918) Артем заявив, що Донецько-Криворізька область є складовою частиною України. Після з'їзду Д.-К. р. р. припинила своє існування.

ДОНЕ́ЦЬКО - ПРИДНІПРО́ВСЬКИЙ ЕКОНОМІ́ЧНИЙ РАЙО́Н СРСР. Розміщений гол. чин. у сх. лісостеповій і степовій частинах УРСР; на Пд. омивається Азовським м. Включає 8 областей. Найбільші міста: Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Жданов, Ворошиловград, Макіївка, Полтава, Суми.

Рівнинний характер території району, родючі грунти й винятково багаті мінеральними ресурсами надра сприяють екон. розвиткові району. Тут містяться *Донецький кам'яновугільний басейн* (більша його частина, 48,1 млрд. т балансових запасів вугілля), *Криворізький залізорудний басейн*, Нікопольське, Токмацьке та ін. родовища марганцевих і заліз. руд, Микитівське родовище ртутної руди; є поклади бурого вугілля, родовища природного газу (Шебелинське, Західно-Хрестищенське, Єфремівське). В районі відкрито поклади нафти (Глинсько-Розбишівське, Рибальське й Качанівське родовища), кам. солі (Артемівське, Слов'янське), крейди, мергелю, вогнетривких глин, флюсових вапняків, графітів, бокситів, каоліну, керамічних глин тощо. Тер. району перетинають ріки Дніпро з каскадом ГЕС і водосховищами (*Кременчуцьке водосховище, Дніпродзержинське водосховище, Дніпровське водосховище, Каховське водосховище*) й Сіверський Донець з притоками. Для водопостачання пром. районів і пд. степів збудовано *Північно-Кримський канал, Дніпро — Кривий Ріг канал, Дніпро — Донбас канал* (перша черга стане до ладу в десятій п'ятирічці), *Сіверський Донець — Донбас канал* та зрошувальні системи. Д.-П. е. р.—один з найбільших індустріальних районів Рад. Союзу, в т. ч. й України. Тут міститься перша вуг.-металург. база країни з потужною електроенергетикою, машинобудуванням, хім. і нафтопереробною пром-стю. Комплекс важкої індустрії планомірно поєднується з розвинутою харч. і легкою пром-стю. На поч. 1978 частка району становила понад половину союзного видобутку залізної й 78% марганцевих руд, 37—38% сталі, готового прокату, сталевих труб, значну частину хім. продукції, машинобудування (турбін, генераторів, трансформаторів, тракторів, приладобудування) й окремих видів продукції сільського г-ва і харч. пром-сті, зокрема цукру й олії. Пром-сть району характеризується великою концентрацією й тех. оснащеністю та значними обсягами виробн. Вона спирається на потужну електроенергетику теплових ДРЕС Придніпров'я й Донбасу та каскаду ГЕС на Дніпрі. В районі зосереджено 65% пром.-виробничих фондів УРСР. У галузевій структурі району осн. місце посідає важка пром-сть, у якій зайнято 84% усіх робітників, у т. ч. у паливній (вугільній, нафтовій, газовій) — 13,5%, в металургії — 14,5%, в машинобудуванні — 41% (1975). Тер. структура району охоплює великі тер.-виробничі комплекси: *Донбас*, Придніпров'я, Харківський, пром. райони, вузли й індустріальні центри, що належать до найзначніших в СРСР. Найпотужнішим тер.-виробничим комплексом району є Донбас (Донец. і Ворошиловгр. області), який дає бл. 33% (1977) видобутку кам. вугілля, велику кількість металург. продукції. В Донбасі великого розвитку набули основна й органічна хімія, металомістке та ін. машинобудування, скляна, цементна, нафтопереробна та ін. галузі. В Придніпров'ї (Дніпроп., Запоріз., Кіровогр. області) важливе значення має комплекс металург., маш.-буд., хім., буд. матеріалів і харч. пром-сті на базі потужної електроенергетики. Тут є великі залізорудні шахти й гірничо-збагачувальні комбінати (Південний, Новокриворізький, Північний, Центральний, Інгулецький, Дніпровський). У 1977 видобуто залізної руди 110 млн. т (46% союзного видобутку), марганцевої руди — 6,6 млн. т (77% союзного видобутку). Діють великі металург. комбінати в Кривому Розі, Дніпродзержинську, Запоріжжі, Дніпропетровську (чавун, сталь, прокат), всесоюзне значення мають трубний з-д в Новомосковську, трубопрокатні заводи в Дніпропетровську. Харківський тер.-виробничий комплекс (Харків., Полтав. і Сум. області) характеризується розвинутим машинобудуванням (електротех., енергетичне, тракторне, с.-г., автомоб., приладобудування, верстатобудування та ін.). Важливе місце посідає газова й нафтопереробна, хім. пром-сть, виробн. буд. матеріалів. У всіх містах Д.-П. е. р. є підприємства харч. і легкої пром-сті. Осн. галузі харч. пром-сті: м'ясна й молочна, борошномельна, цукр. (26% продукції УРСР, 15% — СРСР, 1976), олійницька (78% респ. виробн., 27% — союзного). В Д.-П. е. р. розвинуте інтенсивне багатогалузеве й механізоване с. г. В 1978 налічувалося 2,2 тис. колгоспів і 842 радгоспи. Посівна площа становить бл. 14 млн. га. Район дає 35,5% валової продукції землеробства й тваринництва УРСР (середньорічні дані за 1971—75). Внутр. і міжрайонні екон. зв'язки забезпечує високорозвинута трансп. сітка, зокрема з-ці Москва — Донбас, Донбас — Криворіжжя — Карпати, Центр — Кавказ, Київ — Ростов-на-Дону, Київ — Харків (більшість з них електрифіковано); Дніпровська водна магістраль; ряд автошляхів: Москва — Харків — Запоріжжя — Сімферополь, Київ — Харків — Ростов-на-Дону та ін. Важливу роль відіграє мор. порт Жданов. Діють потужні газопроводи: Шебелинка — Дніпропетровськ — Одеса з відгалуженнями на Кривий Ріг та ін., Шебелинка — Слов'янськ — Лисичанськ, Єфремівка — Київ, Пн. Кавказ — Донбас; нафтопроводи: Леляківка — Кременчук, Куйбишев — Лисичанськ та ін. Розвинутий трубопровідний і повітряний транспорт. Д.-П. е. р. має тісні екон. зв'язки з усіма районами СРСР. Осн. предмети вивозу: кам. вугілля, залізна й марганцева руди, чорні й кольорові метали, труби, продукція енерг., тракторного, с.-г., трансп. та ін. видів машинобудування, синтетичні барвники, хім. товари, скло, сода, сіль, цукор та ін. Ввозять: машини й устаткування, що не виробляються в районі, нафтогазопродукти, лісоматеріали, тканини, деякі продукти харч. пром-сті тощо.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; Экономическая география СССР. М., 1976; Сухопара Ф. Н., Удод В. И. Проблемы развития и размещения производительных сил Донецко-Приднепровского района. М., 1976; Паламарчук М. М. Экономическая география Украинской ССР. К., 1977; Костенников В. М. Развитие экономических районов СССР. М., 1977; Народное хозяйство СССР в 1977 г. Статистический ежегодник. М., 1978; Народне господарство Української РСР у 1977 р. Статистичний щорічник. К., 1978.

Л. М. Корецький.

ДОНЕ́ЦЬ-ТЕССЕ́ЙР Марія Едуардівна [23.IV(4.V) 1889, Київ — 15.XII 1974, там же] — українська рад. співачка (колоратурне сопрано) й вокальний педагог, нар. арт. УРСР (з 1965). Дружина М. І. *Донця*. Навчалась у Віденській і

ДОНЕЦЬКО-ПРИДНІПРОВСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РАЙОН СРСР

Площа — 220,9 тис. км²

Області:

Ворошиловградська,
Дніпропетровська,
Донецька,
Запорізька,
Кіровоградська,
Полтавська,
Сумська,
Харківська.

Один з навчальних корпусів **Донецького університету.**

М. Е. Донець-Тессейр.

Г. Доніцетті.

Міланській (закінчила 1915) консерваторіях. У 1915—22, 1927—48 — солістка Київ., 1923—24 — Харків., 1924—25 — Свердлов. театрів опери та балету. З 1935 викладала в Київ. консерваторії (з 1953 — професор). Серед її учнів — І. Масленникова, Є. *Мірошниченко*, Р. *Колесник*, Н. Куделя та ін. Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Марильця, Панночка («Тарас Бульба», «Утоплена» Лисенка), Царівна Лебідь («Казка про царя Салтана» Римського-Корсакова), Віолетта, Джільда («Травіата», «Ріголетто» Верді). Автор праць з методики викладання співу.

І. М. Лисенко.

«ДОНЕ́ЦКИЙ КО́ЛОКОЛ» — легальна більшовицька газета. Видавалася в Луганську 17(30).X 1906 — 19.I (1.II) 1907. Вийшло 20 номерів. З № 2 — орган Луганського к-ту РСДРП. Газета мала підзаголовок «Орган трудящих мас». У ній активно співробітничав К. Є. *Ворошилов*. «Д. к.» публікував кореспонденції і статті з питань програми й тактики більшовиків, вів широку агітацію за виборчу платформу і список соціал-демократів у *Державну думу*, висвітлював боротьбу робітників проти підприємців, профспілковий рух. Видання газети було припинено у зв'язку з її забороною.

«ДОНЕ́ЦКИЙ ПРОЛЕТА́РИЙ» — газета, орган обласного комітету Донецько-Криворізького басейну й Харківського комітету РСДРП(б) [з 14.III 1918 — РКП(б)]. Видавався в Харкові рос. мовою. Перший номер вийшов 2(15).XI 1917. До складу редколегії входили *Артем* (Ф. А. Сергєєв), В. О. *Ватін* (Бистрянський), В. І. *Межлаук* та ін. «Д. п.» викривав контрреволюц. суть Центр. ради, політику меншовиків і есерів, закликав трудящих до боротьби за перемогу Рад. влади. В центрі уваги газети була пропаганда статей В. І. Леніна, документів VI з'їзду РСДРП(б), перших декретів Рад. влади. На сторінках «Д. п.» друкувалися повідомлення про життя робітників, діяльність профспілок, про зміцнення союзу робітн. класу й селянства. Останній, 114-й, номер газети вийшов 7.IV 1918 — за день до окупації Харкова австронім. військами. Під час денікінщини (1919) комуністи Харкова видали два номери «Д. п.» підпільно.

«ДОНЕ́ЦКИЙ ПРОЛЕТА́РИЙ» — щоденна газета, орган Луганського комітету РСДРП(б). Видавався 1(14).VI 1917 — 31.III 1918 (№ 1—218) у Луганську. До ред. колегії входили К. Є. *Ворошилов*, Б. І. Вобликов (Вольський), Я. О. Істомін, А. З. Каменський, Ю. Х. *Лутовинов*, О. І. Черв'яков, І. З. Каменський. Видавався на кошти робітників Донбасу. Газета вела боротьбу за більшовизацію Рад, викривала контрреволюц. політику Тимчасового уряду, угодовство меншовиків і есерів, зрадництво укр. бурж. націоналістів, висвітлювала боротьбу партії за перемогу влади Рад, вміщувала передруковані з «Правды» статті В. І. Леніна. Газета відіграла важливу роль у боротьбі трудящих Донбасу за перемогу Великого Жовтня, в мобілізації сил на відсіч австро-нім. окупантам. З квітня 1918 замість «Д. п.» виходив «Луганский революционный вестник».

ДОНЖО́Н (франц. donjon — башта, вежа) — головна сторожова башта в середньовічному *замку*, в якій часто розміщували й житлові приміщення.

ДОНІЦЕ́ТТІ (Donizetti) Гаетано (29.XI 1797, Бергамо — 8.IV 1848, там же) — італ. композитор. Майстер *бельканто*. Навчався в консерваторії в Неаполі, 1815—17 — в Болонському муз. ліцеї. В 1835—39 — професор (з 1837 — директор) консерваторії в Неаполі. Д.— автор 74 різних за жанрами опер («Любовний напій», 1832; «Лукреція Борджіа», 1833; «Лючія ді Ламмермур», 1835; «Фаворитка», 1840; «Лінда ді Шамуні», 1842; комічна опера «Дон Паскуале», 1843, та ін.), 2 реквіємів, 5 кантат, 13 симфоній, інструментальних і хорових творів, пісень.

ДО́НІЧ Александру (1806, с. Безін, тепер с. Доніч Оргєєвського р-ну Молд. РСР — 1866, Ясси) — молдавський і румунський письменник-байкар. Викривальні байки Д. спрямовані проти визискувачів народу («Вовк і Зозуля», «Лев на полюванні», «Каптан Арвінтія»). Неробам-панам Д. протиставляв людей праці («Листя й Коріння», «Орел і Бджола», «Річка й Ставок»). Писав і сатиричні вірші; перекладав твори О. Пушкіна, А. Кантеміра.

ДОНІ́Ш Ахмад Махдум бін Носір [прізвисько — Калла (голова); 1827, Бухара — 1897, там же] — таджицький письменник і філософ. Очолював рух тадж. просвітителів 19 ст. Брав участь в емірських посольствах у Петербург (1857, 1869, 1874), пропагував серед таджиків рос. культуру. Твори Д.— «Коротка історія мангитських емірів благородної Бухари» (1860—65) й «Виняткові події» (1875—82) — важливе джерело з історії Бухари 19 ст.

ДОНН (Donne) Джон (22.I чи 12.II 1572 — 31.III 1631) — англ. поет. Родоначальник т. з. метафіз. школи поетів. Автор реліг.-містичних поем «Шлях душі» (1601) й «Анатомія світу» (1611). У творчості Д. спостерігається відхід від гуманізму Відродження й утвердження стилю *барокко*. Деякі вірші Д. перекладено укр. мовою («Всесвіт», 1976, № 3).

ДО́ННІ ОРГАНІ́ЗМИ — організми, що живуть на грунті дна водойм або в ньому. Див. *Бентос*.

ДО́НОР (від лат. dono — дарую) — особа, яка добровільно дає свою кров для переливання хворим (реципієнтам), для виготовлення з неї деяких лікувальних препаратів тощо, а також інші тканини або органи для *трансплантації*. Найпоширенішим є донорство крові. Д. може бути кожна здорова, фізично розвинена людина, яка досягла 18-річного віку. Взяття крові у Д. не завдає шкоди його здоров'ю. В СРСР Д. користуються рядом пільг (оплата дня, коли Д. здає кров, і дня відпочинку після цього; першочергове надання путівок у санаторії й будинки відпочинку). Д. видають спец. значки («Крапля крові», «Донор СРСР» 1, 2 і 3-го ступеня). Заслужених Д. нагороджують нагрудним знаком «Почесний донор СРСР».

ДО́НОР у ф і з и ц і — структурний *дефект у кристалі* (напр., домішковий атом), здатний віддавати електрон у зону провідності; зумовлює т. з. електронний або *n*-тип *електропровідності* напівпровідника. Вводячи той чи інший Д. певної концентрації, створюють напівпровідникові прилади з потрібними фіз. властивостями.

ДО́НОРНО-АКЦЕ́ПТОРНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — тип *хімічного зв'язку*, що здійснюється за рахунок пари електронів одного атома (донора) й вільної (недобудованої) орбіталі іншого (акцептора).

ДОНСЬКА́ ПОРО́ДА КО́НЕЙ — вітчизняна порода верхово-запряжних коней. Виведена в 16—19 ст. у степових районах р. Дону і його приток з місцевих коней. У формуванні Д. п. к. брали участь перські, карабахські, арабські, ахалтекінські, стрілецькі, чистокровна верхова та ін. породи. Осн. масть руда з золотистим відтінком, рідше — гніда й ворона. Донські коні великі на зріст, масивні, мають міцну конституцію, пряму й широку спину. Вони витривалі, невибагливі, пристосовані до цілорічного табунного утримання. Розрізняють три типи Д. п. к.: східний, масивний і верховий. Осн. район розведення Д. п. к.— Ростовська обл. і Ставропольський край. Використовують для поліпшення коней у районах табунного конярства на Кавказі, в Каз. РСР, Киргиз РСР та ін. Д. п. к. використано при виведенні *будьоннівської породи коней*.

Жеребець донської породи.

ДОНСЬКА́ РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА — проголошена 23.III 1918 на території Донської обл. після визволення її від каледінської контрреволюції. Входила до складу РРФСР. Створення Д. р. р. мало на меті згуртувати трудове козацтво для боротьби проти контрреволюції і наступаючих австронім. військ. 1-й з'їзд Рад робітн. і козачих депутатів Д. р. р. (9—14.IV 1918, Ростов-на-Дону) проголосив себе верховною владою на Дону й обрав ЦВК і Раднарком. ЦВК Д. р. р. створив Надзвичайний штаб оборони, роботу якого очолював надзвичайний комісар Півдня Росії уповноважений ЦК РСДРП(б) Г. К. *Орджонікідзе*. Уряд Д. р. р. приступив до здійснення ленінських декретів про робітн. контроль, націоналізацію під-

приємств та ін. Після загарбання австро-нім. інтервентами й білокозаками Ростова-на-Дону (8.V 1918) Д. р. р. припинила своє існування.
Літ.: История гражданской войны в СССР, т. 3. М., 1958.

ДОНСЬКЕ́ — селище міського типу Волноваського р-ну Донец. обл. УРСР, за 12 км від залізничної ст. Волноваха. 4,7 тис. ж. (1978). Донецький хім.-металург. з-д. Середня школа, лікарня. Будинок культури, 2 б-ки. Виникло 1946.

ДОНСЬКИЙ КОМІТЕ́Т РСДРП — група соціал-демократів, яка діяла з травня по серпень 1898. Д. к. перебував у Ростові-на-Дону, куди переїхав з Катеринослава після арешту делегатів I з'їзду РСДРП, членів місцевої орг-ції РСДРП і розгрому друкарні «Рабочей газеты». К-т встановив зв'язки з Київ., Катеринослав., Луган., а також з районними орг-ціями РСДРП. З Києва й Катеринослава одержував нелегальні видання. К-т мав гектограф. Свої видання розповсюджував на шахтах, з-дах Катериносл. губ. і Області Війська Донського. Припинив діяльність у зв'язку з арештом його членів.

ДОНСЬКІ́ КОЗАКИ́ — найчисленніша частина *козацтва* в дореволюц. Росії. Розміщалися на тер. *Області Війська Донського* (тепер Ростовська, частини Волгоград., Ворошиловград., Воронезької обл. і Калмицької АРСР). З'явилися на Дону в 15 ст. і складалися гол. чин. з селян-утікачів — рос., а також укр. (*черкасів*). Оселялися станицями. В 2-й пол. 16 ст. по нижній течії Дону оформилося «Головне донське військо» (згодом — «Донське козаче військо»). Визнавши в кін. 16 ст. верховну владу рос. царя, Д. к. до поч. 18 ст. користувались автономією й мали самоврядування (військ. круг, виборні отаман, 2 осавули й дяк). На час походів обирався походний отаман з необмеженою владою. Вищі посади у війську фактично обіймали заможні (домовиті) козаки, які експлуатували *голоту* й середнє козацтво. Донська голота брала активну участь у сел. повстаннях 17—18 ст. (див. *Селянська війна початку 17 століття* в Росії, *Селянське повстання під проводом І. І. Болотникова 1606—07, Селянська війна під проводом С. Т. Разіна 1670—71, Булавінське повстання 1707—09, Селянська війна під проводом О. І. Пугачова 1773—75*). Д. к. подавали братерську допомогу укр. народові у визвольній війні 1648—54. Разом з *запорізькими козаками* Д. к. вели наступ на Азов (див. *Азовське сидіння, Азовські походи 1695—96*). Д. к. втратили свою самостійність 1775 і були включені до збройних сил Росії. Царський уряд прирівняв старшину до офіцерів і поширив на них права *дворянства*. Д. к. брали участь у всіх війнах Росії 18—20 ст. В 19 — на поч. 20 ст. царизм використовував Д. к. для придушення революц. руху в країні. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції контрреволюц. сили намагалися використати Дон як свою базу (див. *Каледінщина*). Д. к. як військ. привілейований стан перестали існувати 1920. В 1936 в Червоній Армії було створено кав. дивізії Д. к., які героїчно билися за Рад. Батьківщину на фронтах Великої Вітчизн. війни.

ДОНСЬКО́Й Марко Семенович [н. 21.II (6.III) 1901, Одеса] — російський рад. кінорежисер, кінодраматург, нар. арт. СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1945. В кіно з 1926. Поставив фільми: за творами М. Горького — «Дитинство Горького» (1938), «В людях» (1939), «Мої університети» (1940), «Мати» (1956), «Хома Гордєєв» (1959), «Подружжя Орлових» (1978); на ленінську тему — «Серце матері» (1966), «Вірність матері» (1967), «Надія» (1972). Режисер картини «Сільська вчителька» (1947). Серед картин, поставлених на Київській кіностудії: «Як гартувалася сталь» (1942), «Райдуга» (1944, обидва — в Ашхабаді), «Нескорені» (1945), «Дорогою ціною» (1958, за М. Коцюбинським). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946, 1948, 1968.

ДОНУЗЛА́В — солоне озеро на Зх. Кримського п-ва. Довж. 30 км, ширина — до 8,5 км, максимальна глиб.— 27 м. Пл. 48,2 км². Від моря відокремлений піщаним пересипом. Живиться морською водою та підземними водами. В затоках — природне осідання солі.

ДО́НЧЕВ Йон (1821, Кишинів — 1885, там же) — молдавський педагог, методист і діяч культури. В 1839 закінчив Кишинів. гімназію; працював викладачем історії, географії, латинської й молд. мов у навч. закладах Бендер і Кишинева. Пед. погляди сформувалися під впливом М. І. *Пирогова* й К. Д. *Ушинського*. Виступав за навч. рідною мовою, за розвиток в учнів самостійного мислення. Автор перших підручників з молд. мови.

ДО́НЧЕНКО Олесь (Олександр) Васильович [6 (19).VIII 1902, с. Великі Сорочинці, тепер Полтав. обл.— 12.IV 1954, Лубни] — український рад. письменник. Літ. діяльність почав як поет, видавши зб. «Червона писанка» (1926) й кілька поем. Належав до літ. орг-цій «*Молодняк*», *Пролітфронт*, ВУСПП. Автор п'єс «Комсомольська глушина» (1927), «Маскарад» (1929). На поч. 30-х рр. опублікував повісті й романи про індустріалізацію в Рад. країні: «Дві весни» (1931), «Зоряна фортеця» (1933), «Море відступає», «Розвідувачі нетрів» (обидві — 1934). Д. зробив значний вклад у розвиток укр. прози для дітей і юнацтва. У повістях «Школа над морем» (1937), «Карафуто» (1940), «Серце беркута» (1945), «Лісничиха» (1947), «Заповітне слово» (1949), «Юрко Васюта» (1950) й оповіданнях створив яскраві образи учнів і вчителів, показав процес виховання колективізму, патріотизму. Важливі проблеми комуністичного виховання поставлено в романі Д. «Золота медаль» (1954).

В. Х. Косян.

ДООРОХО́ЛЬСЬКИЙ Осип Осипович [4(16).IV 1874, м. Гайсин, тепер Вінн. обл.— 17(30).I 1900] — український поет. Навчався в Київ. духовній академії. Ліричні поезії Д., в яких інколи звучали й соціальні мотиви, опубліковано посмертно в антологіях «*Акорди*», «Розвага», «*Досвітні огні*», «Українська муза». Йому належать і переклади з О. Пушкіна, М. Некрасова, Г. Гейне та ін. поетів.

ДО́ПИТ — у судочинстві регламентована процесуальним законом дія, яка полягає в одержанні безпосередньо від певних осіб і закріпленні (фіксації) їхніх показань про факти та обставини, що мають значення для встановлення істини в кримінальних і цивільних справах. Рад. закон (в УРСР — гл. 12, 14, 15, 18, 26 КПК УРСР; ст. 182, 184 та ін. ЦПК УРСР) встановлює порядок Д. *свідків*, потерпілих, експертів, підозрюваних, *обвинувачених* і *підсудних*. Право Д. закон надає слідчому, *прокуророві* та особі, яка проводить *дізнання*, суддям та ін. учасникам процесу. Д. здійснюється на демократичних засадах, визначених законом. Так, забороняється домагатись показань шляхом примусу, погроз, насильства та ін. незаконних дій. Особи, що не володіють мовою, якою ведеться судочинство, дають показання рідною мовою. Неповнолітні допитуються в присутності педагога, а якщо необхідно — лікаря, батьків чи ін. їхніх законних представників. Свідок і експерт попереджаються про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання, за відмову від дачі показань або від виконання покладених на них обов'язків. Обвинувачений (підсудний), як і підозрюваний, не несуть відповідальності за неправдивість показань. Результати Д. фіксуються в протоколі, а також звукозаписом на магнітофонну плівку. У бурж. країнах формально проголошені демократичні принципи Д. часто ігноруються. Поліція широко застосовує при Д. заходи примусу й насильства.

В. П. Лисицин.

ДО́ПІНГИ (від англ. dope — дурман, наркотик) — речовини, за допомогою яких можна тимчасово і цілеспрямовано змінювати фізичну й нервову діяльність організму. Цю здатність Д. використовували з давніх часів при проведенні спортивних змагань, культових обрядів, ритуальних танців, перед важкими походами і боями тощо. Пізніше (14 ст.) Д. стали застосовувати для збудження коней перед скачками, а з 19 ст.— у спорті. До допінгових засобів за правилами Міжнар. Олімпійського к-ту (МОК) відносять стимулятори нервової й серцево-судинної систем, психостимулятори, аналептики (стрихнін, трансамін тощо), антидепресанти, симпатоміметичні речовини (феномін, первітин, ефедрин, кокаїн, стрихнін та ін.). У деяких видах спорту (фехтування, стрільба) вживання снотворних і заспокійливих засобів може також підвищити результат. Застосування Д. може спричинитися до тяжких захворювань спортсменів і навіть викликати смерть. Рішенням МОК та ін. міжнар. федерацій спорту Д. вживати заборонено і встановле-

М. С. Донськой.

О. В. Донченко.

но обов'язковий антидопінговий контроль під час міжнар. змагань.

Ф. П. Трінус.

ДО́ПЛЕР (Doppler) Крістіан (29.XI 1803, Зальцбург — 17.III 1853, Венеція) — австр. фізик і астроном, член Віденської АН (з 1848). Закінчив політех. ін-т у Відні (1825). Праці з *аберації світла,* теорії мікроскопа й оптичного далекоміра, теорії кольорів тощо. В 1842 теоретично обґрунтував залежність частоти коливань, які сприймає спостерігач, від відносного руху спостерігача і джерела коливань (див. *Доплера ефект*).

ДО́ПЛЕРА ЕФЕ́КТ — явище зміни частоти коливань, які реєструє приймач (спостерігач) при відносному русі приймача і джерела хвиль. Відкрив 1842 австр. фізик К. *Доплер*. Д. е. в акустиці. Частота ν' звукових хвиль, які реєструє приймач, що рухається відносно джерела вздовж лінії, яка їх з'єднує, визначається за формулою: $\nu' = \nu \frac{1 \pm v/c}{1 \mp u/c}$, де ν — частота випромінюваних джерелом хвиль, c — швидкість поширення хвиль, u і v — швидкості відповідно джерела і приймача відносно середовища (верхні знаки беруться при зменшенні віддалі між джерелом і приймачем, нижні — при збільшенні). З формули видно, що при однакових за величиною і напрямом u і v Д. е. не буде, якщо ж $u \neq v$, то ν' залежить не лише від різниці $u - v$, а й окремо і від u, і від v. Тому Д. е. дає змогу визначити як швидкість джерела відносно приймача, так і їхні швидкості відносно середовища. Д. е. можна спостерігати при сприйманні звуку від рухомого джерела (напр., Д. е. проявляється в різкому зниженні *висоти звуку* сигналу тепловоза в момент його проходження поблизу спостерігача). Д. е. в оптиці. Оскільки за *відносності теорією* неможливо встановити абс. рух джерела і приймача *електромагнітних хвиль*, Д. е. в оптиці визначається лише їхньою відносною швидкістю V: $\nu' = \nu \sqrt{\frac{1 \pm V/c}{1 \mp V/c}}$. Перші лабораторні дослідження Д. е. в оптиці належать рос. фізикам А. А. *Бєлопольському* (1900) і Б. Б. *Голицину* (1907). Теорія відносності передбачила т. з. поперечний Д. е., який виникає при русі джерела електромагнітних хвиль перпендикулярно до лінії спостерігання. В цьому випадку $\nu' = \nu \sqrt{1 - (V/c)^2}$. Існування поперечного Д. е. встановив амер. фізик Г. Айвс (1938). Це відкриття стало одним з важливих підтверджень теорії відносності. За допомогою Д. е. було відкрито подвійні зорі, його застосовують для визначення поздовжньої швидкості руху зір, швидкості виверження водневих мас на Сонці тощо.

Літ.: Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976.

І. І. Кондиленко.

«ДО́ПОВІДІ АКАДЕ́МІЇ НАУ́К УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР» — щомісячний науково-теоретичний журнал, орган Президії АН УРСР. Заснований 1939. Видається у Києві укр. і рос. мовами. Складається з двох серій: «Фізико-математичні та технічні науки» і «Геологічні, хімічні та біологічні науки». Публікує короткі повідомлення академіків і членів-кореспондентів АН УРСР, а також ін. учених за поданням академіків АН УРСР про найважливіші нові досягнення в галузі природничих і тех. наук.

Ю. Г. Абашина.

ДОПОВНЯ́ЛЬНОСТІ ПРИ́НЦИП — положення, за яким хвильові й корпускулярні властивості мікрочастинки (напр., електрона, протона, атома) є доповняльними в тому розумінні, що експеримент, розрахований на визначення величини якої-небудь хвильової властивості частинки, автоматично виключає точне визначення її якої-небудь корпускулярної властивості. Лише разом два несумісні з погляду класичної фізики образи — «частинка» і «хвиля» — дають повноту вираження реальності в мікросвіті. Сформулював Н.-Г.-Д. *Бор*. Д. п. відіграв важливу роль у становленні *квантової механіки*. Див. також *Невизначеностей співвідношення*.

ДОПОМІ́ЖНА МО́ВА — *штучна мова,* якою користуються у специфічних галузях людської діяльності (*машинний переклад,* інформаційний пошук, спілкування людини з машиною та ін.), на відміну від природної мови, яка обслуговує всі галузі й сфери людської діяльності. Д. м. є, напр., *мова-посередник* в автоматичному перекладі. Елементами мови-посередника є слова природної мови зі специфічними позначками або символами й числами. Мова-посередник повинна уникати дублювання інформації та вживання *омонімів*.

Ф. О. Нікітіна.

ДОПОМІ́ЖНА ШКО́ЛА — спеціальний навчально-виховний заклад для розумово відсталих дітей. Осн. контингент — діти-олігофрени в ступені *дебільності*. Як правило, Д. ш.— заклад інтернатного типу. Навчання восьмирічне, ведеться за спец. програмами й відповідає приблизно змістові навчання в загальноосв. поч. масовій школі. Д. ш. забезпечує і профес.-трудову підготовку. В Д. ш. застосовують спец. корекційно-виховні заходи, спрямовані на подолання або ослаблення негативної дії дефекту. Учнів у Д. ш. приймають на підставі висновків обласних (міських) мед.-пед. комісій. Див. також *Олігофренопедагогіка*.

Літ.: Книга для учителя вспомогательной школы. М., 1959; Принципы отбора детей во вспомогательные школы М., 1973; Основи спеціальної дидактики. К., 1975.

І. Г. Єременко.

ДОПОМІ́ЖНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — частина виробнич. діяльності підприємства або виробничого об'єднання, необхідної для обслуговування *основного виробництва*, забезпечення безперебійного виготовлення і випуску його продукції. Основні завдання Д. в.: виготовлення й ремонт спец. інструменту й технологічного оснащення, забезпечення підприємства всіма видами енергії, сировини й матеріалів, ремонт верстатного, енерг., трансп. та ін. устаткування, ремонт приміщень, споруд, госп. інвентаря тощо. Д. в. здійснюється гол. чин. у допоміжних цехах. Склад і масштаби його визначаються типом осн. виробн., розмірами виробничого об'єднання, підприємства і їхніми виробничими зв'язками.

ДОПОМІ́ЖНІ ІСТОРИ́ЧНІ ДИСЦИПЛІ́НИ — спеціальні галузі наукового знання, що досліджують різні групи істор. джерел для встановлення їхнього походження, особливостей змісту, а також матеріально-тех. засобів виготовлення й відтворення. Найпоширенішою з Д. і. д. є *джерелознавство,* яке використовує дані й ін. допоміж. дисциплін — *палеографії, нумізматики, дипломатики, папірології, епіграфіки, генеалогії, геральдики, сфрагістики, хронології, метрології історичної, історичної географії, топоніміки, філігранології, археографії* й *архівознавства*. Дворянська й бурж. істор. наука зводила роль Д. і. д. лише до техніки вивчення окремих видів джерел, ігноруючи методи класового аналізу їх як певного сусп. явища. Рад. історики розробляють питання Д. і. д. на основі матеріалістичної діалектики й конкретних методик, що дає змогу встановити класово-політ. спрямованість джерел різних видів. На Україні питання Д. і. д. досліджують на кафедрі архівознавства й спец. істор. дисциплін Київ. ун-ту (виходить окрема серія «Вісника» ун-ту під назвою «Археологія і архівознавство»), в Ін-ті історії АН УРСР, архівах УРСР. Питання Д. і. д. висвітлюються, зокрема, в «*Українському історичному журналі*», в журн. «*Архіви України*», неперіодичному зб. «Історичні джерела та їх використання».

Літ.: Введенський А. О., Дядиченко В. А., Стрельський В. І. Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963; Черепнин Л. В. К вопросу о методологии и методике источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин. В кн.: Источниковедение отечественной истории, в. 1. М., 1973; Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР. К., 1976.

В. І. Стрельський.

ДОПОМІ́ЖНІ РОБІ́ТНИКИ́ — робітники підприємства, які обслуговують *основне виробництво*. До Д. р. належать робітники допоміжних цехів і служб підприємства й робітники основних цехів, зайняті допоміжними роботами. Серед Д. р. виділяють робітників для налагоджування, ремонту й чергового обслуговування устаткування; для контролю за якістю та випробовуванням продукції; для вантажно-розвантажувальних і транспортних робіт; для обслуговування складського г-ва, ремонту й обслуговування енергосилового г-ва; робітники інструментального г-ва; дрібного ремонту й чергового обслуговування будинків та споруд; для прибирання приміщень. Питома вага Д. р. у заг. кількості робітників залежить від конкретних особливостей виробн., його організації, механізації й автоматизації. Кількість Д. р. встановлюють за *нормами часу*, нормами

чисельності й *нормативами обслуговування*.

ДО́ПУСКИ — допустимі різниці між найбільшими й найменшими граничними числовими характеристиками якогось параметра. Д. встановлюють на геометричні параметри деталей машин і механізмів, на мех., фіз.-хім. та ін. параметри: твердість, процентний вміст хімічних елементів у матеріалах тощо. В машинобудуванні Д. стосуються номінальних розмірів, спільних для отвору (охоплюючої деталі) й вала (охоплюваної деталі); їх обмежують відповідними стандартами. Д. забезпечують належну (з зазором, натягом або перехідну) *посадку* з'єднаних деталей, *взаємозамінність* деталей і вузлів машин і механізмів. У будівництві прийнято єдину систему Д. відповідно до *Будівельних норм і правил*.

ДОПУСТИ́МЕ НАПРУ́ЖЕННЯ — максимальне напруження в елементі конструкції, яке допускається при умові збереження його міцності. Розрізняють Д. н. на *розтяг-стиск, згин, зріз, зминання* й *кручення*. Д. н. визначають за таблицями в *ГОСТах* і *технічних умовах* або за відношенням граничного (руйнівного або такого, що спричинює значні *деформації*) напруження до коеф. запасу міцності.

ДОПШ (Dopsch) Альфонс (14.VI 1868, Лобозіц, тепер Ловосіце, ЧССР — 1.IX 1953, Відень) — австрійський історик-медієвіст. У 1900—37 — професор Віденського ун-ту. Заперечував якісні стрибки, революц. перевороти, закономірно-прогресивний характер істор. процесу. Доводив, що всі історично відомі госп. форми мали місце на всіх етапах історії. Вважав *германців*, які завоювали рим. провінції, хранителями рим. цивілізації й державності. Погляди Д. мали великий вплив на реакц. бурж. історіографію.

ДОРВА́ЛЬ (Dorval; справж. прізв.— Делоне, Delauney) Марі (7.I 1798, Лор'ян — 20.V 1849, Париж) — французька актриса. Працювала в театрах Парижа: «Порт-Сен-Мартен» (1818—34), «*Комеді Франсез*» (1834—38) та ін. Ролі: Амалія Жермані («Тридцять років, або Життя картяра» Дюканжа), Маріон Делорм («Маріон Делорм» Гюго), Адель д'Ерве («Антоні» Дюма-батька), Кітті Белл («Чаттертон» Віньї) та ін.

ДОРЕ́ (Doré) Гюстав (6.I 1832, Страсбург — 23.I 1883, Париж) — французький графік. Виконав широко відомі ілюстрації до класичних творів світової літератури: «Гаргантюа і Пантагрюель» Ф. Рабле (1854), «Божественна комедія» Данте (1861), «Дон-Кіхот» М. Сервантеса (1862—63), Біблія (1864—66) та ін. У 60—70-х рр., після перебування в Англії, створив соціально загострені малюнки з життя лондонської бідноти. Д. відомий і як живописець та скульптор.

Літ.: Варшавский Л. Р. Гюстав Доре. Альбом. М., 1966.

ДОРИ́ЧНИЙ О́РДЕР — один із трьох осн. давньогрецьких *архітектурних ордерів*. Відзначається строгістю й монументальністю. Склався в дорійських обл. Стародавньої Греції, коли почали будувати храми та ін. громад. споруди з каменю. Його застосовували вже між 600 і 590 до н. е. в перших кам. старогрецьких спорудах і в дорійських колоніях (храм Артеміди в Керкірі, поч. 6 ст. до н. е.). У 6—5 ст. до н. е. Д. о. став гол. елементом і засобом худож. виразності монументальних композицій архітектури *архаїки* й *класики* (храм Посейдона в Пестумі, Італія, 2-а чверть 5 ст. до н. е.).

ДОРІ́ЙЦІ, доряни — одне з основних давньогрецьких племен. Спочатку населяли Пн. і Серед. Грецію, на поч. 12 ст. до н. е. переселилися у Пд.-Зх. Грецію, потім колонізували о-ви Родос, Кріт, Феру, Мелос, Кос, Калімнос і узбережжя Карії. На тер. розселення Д. у 8—6 ст. до н. е. оформилися *поліси*, що мали схожі риси в сусп. ладі й культурі (*Спарта*, поліси Кріту, Аргос).

ДОРМ (Dhorme) Едуар (15.I 1881, Армантьєр — 19.I 1966) — французький ассиріолог і семітолог. З 1948 — член Академії написів і красного письменства (Франція). Очолював Біблійну й археологічну школу в Єрусалимі (1905—31 — її професор). Професор Сорбонни (1933—51) і Колеж де Франс (1945—51). Автор праць з ассиріології й семітології. Дешифрував *угарітське письмо* (незалежно від Ш. Віролло й Г. Бауера) і, частково, біблоське (це письмо використовували для *фінікійської мови*).

ДОРН Борис (Бернгард) Андрійович [11.V 1805, Шенефельд, Німеччина — 19 (31).V 1881, Петербург] — російський сходознавець. Академік Петерб. АН (з 1852). Навчався в ун-тах у Галле й Лейпцігу. Професор Харків. ун-ту (1829—35). Був директором Азіатського музею в Петербурзі. Автор праць з іранської й семітської філології, історії й етнографії («Азіатський музей», 1864, «Матеріали до пізнання іранських наріч», 1866; «Каспій. Про походи давніх руських у Табаристан», 1875).

«ДОРО́ГА ЖИТТЯ» — єдина воєнно-стратегічна транспортна магістраль, яка проходила через Ладозьке оз. і зв'язувала з вересня 1941 до березня 1943 блокований нім.-фашист. військами Ленінград з тиловими районами країни. «Д. ж.» відіграла велику роль в обороні Ленінграда (див. *Ленінградська битва 1941—44*). По ній евакуювали населення, устаткування фабрик і з-дів, підвозили продовольство, паливо, підкріплення, зброю. В навігаційні періоди перевезення здійснювали по водній трасі; в період льодоставу — по льодовому шляху на автомашинах. Перші судна з вантажем для Ленінграда вийшли з Волхова й Лодейного Поля 3.IX 1941. З початком зими вступила в дію (з 22.XI 1941) Ладозька льодова траса, яку ленінградці наз. «Д. ж.». Через Ладозьке оз. 18.VI 1942 було прокладено нафтопровід завдовжки 35 км. Усі спроби нім.-фашист. командування паралізувати «Д. ж.» було успішно ліквідовано.

ДОРО́ГИ, шляхи — спеціально підготовлені смуги на земній поверхні для руху різних транспортних засобів і пішоходів; підйомно-транспортні споруди для переміщування пасажирів і вантажів (див. *Канатна дорога*). Розрізняють Д. безрейкові й рейкові. Безрейковими є *автомобільні шляхи*, сукупність яких становить шляхову мережу країни, шляхи тракторні, велосипедні тощо. До рейкових належать Д. з рейковою колією, розміщеною на земляному полотні (див. *Залізниця*), а також підвісні Д. з рейкою-балкою, закріпленою на підпорах (див. *Монорейкова дорога*). Д. забезпечують трансп. зв'язки на пром. і с.-г. підприємствах, складах, між населеними пунктами, адм., екон. і пром. центрами. Див. також *Транспорт*.

Літ.: Бируля А. К. Эксплуатация автомобильных дорог. М., 1966; Хомяк Я. В. Проектирование оптимальных сетей автомобильных дорог. М., 1969: По дорогам Украины. К., 1978.

Я. В. Хом'як.

ДОРОГИ́ЧИН, Дрогичин — давньоруське місто на Бузі (тепер містечко Бялистоцького воєводства ПНР). Був центром *Підляшшя*. Вперше згадується в літописі під 1142. В 11—13 ст. Д.—один з найбільших ремісничо-торг. і політ. центрів на зх. окраїнах Київської Русі й *Галицько-Волинського князівства*. В Д. знайдено понад 10 тис. свинцевих пломб 11—13 ст. з різними зображеннями (святих, птахів, літер кириличного алфавіту, князівських родових знаків та ін.). Дослідники висунули ряд гіпотез про використання цих пломб як товарних або митних знаків, вислих печаток, позначок вартості хутрових грошей. У 30-х рр. 13 ст. князь Мазовії — Конрад захопив Д. і 1237 передав його нім. лицарям. У березні 1238 (за ін. даними — 1237) війська *Данила Галицького* розгромили лицарів і повернули Д. У 1253 Данило Галицький обрав Д. місцем своєї коронації. Після його смерті (1264) Д. належав до володінь князів Шварна Даниловича (1264—69), Лева Даниловича (1269—1301), Юрія Львовича (1301—08). В 1-й пол. 14 ст. Д. захопила феод. Лит-

М. Дорваль.

Г. Доре. Ілюстрація до роману М. Сервантеса «Дон-Кіхот». 1862—63.

Дорожні осн.
Батозонел швидкий.

ва, 1569—1795 — у складі Польщі. В 1795—1807 належав Пруссії, з 1807—Росії. В 1919 Д. загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1939 в складі Зх. Білорусії возз'єднаний з БРСР. За рад.-польс. договором 21.IV 1945 повернутий Польщі. Розкопки, що їх 1954—57 провадили польс. археологи, підтвердили належність Д. сх. слов'янам і остаточно спростували твердження, нібито Д. був столицею лит. племені *ятвягів*.

Я. Д. Ісаєвич.

ДОРОГО́Й Семен Васильович (н. 14.IX 1924, Єлизаветград, тепер Кіровоград) — український рад. хоровий диригент, заслуж. діяч мистецтв УРСР (з 1973). Член КПРС з 1951. В 1954 закінчив Одес. консерваторію. В 1954—68 викладав у Кіровогр. пед. ін-ті й очолював хорову капелу; 1968—70 — в Київ. ін-ті культури ім. О. Є. Корнійчука. В 1969—78 — худож. керівник і гол. диригент Київ. чоловічої хорової капели ім. Л. М. Ревуцького.

ДОРОГОЦІ́ННЕ КАМІ́ННЯ, коштовне каміння, самоцвіти — різні за складом і будовою мінерали, переважно кристали, з особливими властивостями: гарно забарвлені або безбарвні, з яскравим блиском, високою прозорістю, сильним променезаломлюванням і світлорозсіюванням, значною твердістю і стійкістю до зношування. За цінністю Д. к. поділяють на 3 класи (порядки). До 1-го класу належать: *алмаз, олександрит, ізумруд, сапфір, рубін* та ін.; до 2-го — *топаз, аметист, берил* (у т. ч. *аквамарин*), благородний *опал, альмандин*, рожевий *турмалін, гіацинт* та ін.; до 3-го — окремі кольорові відміни *кварцу* — димчастий кварц (раухтопаз), чорний (*моріон*), безбарвний (*гірський кришталь*), *агат* (у т. ч. онікс), *сердолік, бірюза* та ін. До групи Д. к. відносять і мінеральні тіла органічного походження: *бурштин*, перли, корали. Деякі самоцвіти одержують і штучно.

В СРСР родовища Д. к. є в багатьох районах, зокрема на Уралі, Алтаї, Україні, за рубежем — у Пд. Африці, Пд. Америці тощо. Д. к. використовують у ювелірній справі, застосовують у буровій техніці, радіотехніці, для виробн. оптичних приладів. Іл. див. на окремому аркуші, с. 304—305.

В. І. Павлишин.

ДОРОДНИ́ЦИН Анатолій Олексійович [н. 19.XI (2.XII) 1910, с. Башино, тепер Ясногорського р-ну Тул. обл.] — рад. математик, геофізик і механік, акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1970). Закінчив 1931 Грозненський нафт. ін-т. З 1936 працює в н.-д. ін-тах Москви і Ленінграда, з 1955 — директор Обчислювального центру АН СРСР. Осн. праці з проблем динамічної метеорології, *аеродинаміки* та прикладної математики. Вивчав питання асимптотичної поведінки розв'язків деяких класів нелінійних *диференціальних рівнянь*, розробив чисельний метод розв'язування *рівнянь математичної фізики*, побудував теорію пограничного шару в газі, що стискується. Праці в галузі теор. розвитку і впровадження електронної *обчислювальної техніки* в СРСР. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1947, 1951.

Літ.: Обзор научных трудов Анатолия Алексеевича Дородницына. В кн.: Проблемы прикладной математики и механики. М., 1971.

ДОРО́ЖНІ ВІЙСЬКА́ — спеціальні війська, призначені для виконання завдань дорожнього забезпечення. Складаються з частин і підрозділів дорожньокомендантських, дорожньобудівних і мостобудування. В рос. армії дорожні команди з'явились у 18 ст. Під час 1-ї світової війни в розвинутих д-вах були створені спец. Д. в. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Д. в. внесли значний вклад у розгром ворога; понад 21 тис. військовослужбовців Д. в. нагороджено орденами і медалями. Сучас. Д. в. оснащені найновітнішою технікою.

ДОРО́ЖНІ ЗНА́КИ — сигнальні знаки на *автомобільних шляхах* і вулицях для інформування водіїв, пасажирів і пішоходів про умови та режими руху. Див. *Знаки дорожні*.

ДОРО́ЖНІ МАШИ́НИ — машини для виконування *дорожньобудівних робіт*. Розрізняють Д. м. самохідні, навісні й причіпні (до автомобілів, тракторів, тягачів); для підготовчих робіт (деревовали, кущорізи, викорчовувачі-збирачі, каменезбирачі, розпушувачі) і для *земляних робіт* (*бульдозери, грейдери, грейдери-елеватори, екскаватори, канавокопачі, котки дорожні*, віброущільнювачі, трамбівки). Є машини для підготовки й виготовлення *дорожньобудівних матеріалів*: *дробарки*, сортувалки, мийки, *бетонозмішувачі* й *асфальтобетонозмішувачі*; для споруджування дорожніх основ і покриттів: розподільники щебеню і піску, *бетоноукладачі, асфальтобетоноукладачі* й бетонообробники, *гудронатори*, щілинонарізувачі. Крім того, створено машини для ремонту й утримування шляхів: ремонтні *автогрейдери* і планувальники, ремонтні гудронатори і бітумні котли, авторемонтери, піскорозкидачі, прибиральні та поливально-миючі машини, *снігоприбиральні машини* тощо. В Д. м. застосовують пристрої автом. контролю, гідравлічні *приводи*, вдаються до *уніфікації* складових частин машин і розширення номенклатури навісного устаткування; чимало машин виготовляють у «північному варіанті». Впроваджують комплекти машин типу «Автогрейд». В УРСР Д. м. виготовляють на Бердянському заводі дорожніх машин, *київському машинобудівному заводі «Червоний екскаватор»*, миколаївському з-ді «Дормашина», кременчуцькому і харківському з-дах дорожніх машин та ін. Крім дорожнього будівництва, Д. м. використовують у гідротех., аеродромному, пром., цивільному та с.-г. будівництві, гірничій пром-сті.

Літ.: Волков Д. П., Крайнев А. Ф. Трансмиссии строительных и дорожных машин. М., 1974; Ветров Ю. А. [та ін.]. Машины для земляных работ. К., 1976; Хархуто Н. Я. [та ін.]. Дорожные машины. Л., 1976.

Ю. О. Ветров.

ДОРО́ЖНІ О́БСИ (Pompilidae, синонім Psammocharidae) — родина *комах* групи жалячих *перетинчастокрилих*. Тіло видовжене (довж. його у видів, поширених у Європі, 4—35 мм), ноги довгі, вусики довгі, часто закручені. Трапляються Д. о. у соснових лісах, на луках тощо, швидко бігають по доріжках (звідки й назва). Дорослі Д. о. живляться *нектаром*. Самки полюють на павуків, паралізують здобич, затягують у гніздо (нірка в землі) і відкладають на неї яйце; личинка, що виходить з яйця, живиться тканинами тіла павука. Відомо бл. 3000 видів, поширених по всій земній кулі, найчисленніші в тропіках. В СРСР — бл. 150 видів, з них егізома опушена (Eggysomma ciliatum) полює на *каракурта*. На Україні поширений батозонел швидкий (Batozonellus lacerticida).

Г. З. Осичнюк.

ДОРО́ЖНІЙ О́ДЯГ, шляховий одяг — один або кілька шарів *дорожньобудівних матеріалів*, що їх укладають на земляне полотно в межах проїзної частини *автомобільного шляху*. Сприймає навантаження від коліс машини, передаючи його в розосередженому вигляді на земляне полотно. Д. о. роблять міцним, стійким проти впливу кліматичних факторів, з рівною й шорсткою поверхнею, щоб забезпечити мінімальний опір рухові й належне зчеплення з поверхнею колеса. Осн. частинами Д. о. є покриття (верхній шар), основа і підстильний шар. Розрізняють Д. о. удосконалений капітальний (наприклад, цементобетонний та асфальтобетонний, з *клінкеру*), удосконалений полегшений (з щебеню або гравію, оброблених органічними в'яжучими речовинами), перехідного типу (з щебеню або гравію, каменю неправильної форми, а також із зміцнених в'яжучими речовинами грунтів) і нижчого типу (грунтовий або грунтовий, поліпшений місцевими матеріалами). Див. також *Дорожньобудівні роботи*.

Я. В. Хом'як.

ДОРО́ЖНІЙ ПРОСВІ́Т, кліренс — віддаль від найнижчих точок конструкції автомобіля (за винятком коліс), днища корпуса танка тощо до підлоги або горизонтальної площини шляху. Один з показників прохідності машин. В СРСР Д. п. у легкових автомобілів — 170—210 мм, в автобусів — 180—340, у вантажних автомобілів — 220—540 мм.

ДОРОЖНЬОБУДІВНІ МАТЕРІА́ЛИ, шляхобудівні матеріали — матеріали (вироби) для споруджения автомобільних і міських шляхів, покриття вулиць і площ. Розрізняють Д. м. грунтові, кам'яні природні (сипкі та поштучні) й штучні, керамічні, шлакові, в'яжучі та полімерні. Грунтовими Д. м. є *глини, суглинки, супіски* й *піски*. До природних сипких кам'яних Д. м. належать *гравій* і гравійно-піщана суміш, дроблені щебінь і пісок, а також мелені *гірські породи* (напр., *вапняки, доломіти*), що їх застосовують як

наповнювачі для асфальтових і дьогтьових матеріалів; до поштучних — вироби з колотого або тесаного каменю (бут, шашка, брущатка, бортовий камінь, блоки). Штучними кам'яними Д. м. є *цементний бетон, асфальтобетон,* дьогтебетон, *полімербетон*; керамічними — дорожня цегла (*клінкер*), тротуарні плитки, цегляний щебінь, а також труби (для *дренажу*). До шлакових Д. м. належать шлаковий щебінь, відлиті з шлакового розплаву камені й плити. В'яжучими матеріалами, що ними закріплюють ґрунти, є *цемент, вапно, рідке скло, бітуми* та дьогті. Найпоширеніші полімерні матеріали — інденкумаронова і епоксидна смоли, а також плівки, напр. поліхлорвінілові й поліетиленові, якими захищають цементобетонні та ін. покриття.

ДОРОЖНЬОБУДІВНІ РОБО́ТИ, шляхобудівні роботи — комплекс робіт по спорудженню *автомобільних шляхів.* Розрізняють Д. р. підготовчі й основні (заготовчі й будівельно-монтажні). Підготовчі Д. р. полягають у очищенні будівельної ділянки від лісу, чагарника або каміння, зведенні тимчасових виробничих і житлово-побутових споруд для будівельників тощо. Заготовчими є роботи на *кар'єрах,* де видобувають і обробляють необхідні для будівництва шляхів кам'яні або ін. матеріали, а також на спеціалізованих підприємствах, де виготовляють бетонну суміш, дорожні плити, труби, мостові конструкції тощо. До буд.-монтажних Д. р., виконуваних безпосередньо на трасі шляху, належать: зведення земляного полотна, будівництво штучних споруд (*тунелів, шляхопроводів,* мостів), влаштування *дорожнього одягу,* а також опорядження шляху (напр., планування обочин, укріплення укосів насипів і виїмок), встановлення *знаків дорожніх,* огороджень тощо. Д. р. поділяють на лінійні (з рівномірним розподілом обсягу робіт на трасі шляху) і зосереджені (зі значним обсягом робіт на невеликій ділянці шляху, напр. при зведенні високих насипів). Виконують Д. р. потоковим методом з застосуванням *дорожніх машин.*

Літ.: Кудрявцев М. М., Міхович С. Г. Дорожньо-будівельні роботи. К., 1970; Ткаченко В. М. Контроль качества дорожных работ. К., 1977.

Я. В. Хом'як.

ДОРО́НІН Іван Васильович [22.IV (5.V) 1903, с. Каменка, тепер Пугачовського р-ну Сарат. обл.— 2.II 1951, Москва] — рад. льотчик, полковник, один з перших Героїв Рад. Союзу (1934). Член Комуністичної партії з 1934. З 1920 — у ВМФ. В 1926—30 — льотчик Чорномор. флоту. З 1930 — в цивільній авіації. Брав участь в експедиції по дослідженню Карського м. (1930), першим пролетів над Верхоянським хр. Учасник врятування членів екіпажу пароплава «Челюскін» (1934). В 1939 закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського. З 1939 працював на авіац. з-дах. З 1947 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ДОРОСТО́ЛЬСЬКА ОБОРО́НА 971 — облога в м. Доростолі (тепер Силистра, НРБ) 30-тисячного війська великого князя київського *Святослава Ігоровича* 45-тисячним візантійським військом, очоленим імператором *Іоанном I Цімісхієм*; тривала з 23.IV до 22.VII. У численних боях загинуло бл. 15 тис. руських і бл. 20 тис. візант. воїнів. 23.VII Святослав змушений був підписати мирний договір, за яким відмовився від придунайських земель.

ДОРОФІЄ́ВИЧ (Дорофеєвич) Гавриїл (бл. 1570 — бл. 1630) — український культурний діяч, письменник і перекладач. Навчався в Острозькій школі (1594). Працював викладачем у Львові. Після 1614, переїхавши до Києва, викладав грец. мову в Києво-Печерській лаврській школі, займався видавничою справою. Перекладав і редагував грец. книги, зокрема твори І. Златоуста. Відомий і оригінальний вірш Д., опублікований 1614.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. К., 1978.

Літ.: Коляда Г. І. Гаврило Дорофеєвич, український літератор XVII ст. «Радянське літературознавство», 1958, № 3.

ДО́РОХОВ Іван Семенович [1762—26.IV (8.V) 1815, Тула, поховано у Вереї, тепер місто Моск. обл.] — герой *Вітчизняної війни 1812,* генерал-лейтенант. Учасник рос.-тур. війни 1787—91, воєн проти наполеонівської Франції. Відзначився в *Бородінській битві 1812.* У вересні 1812 очолив партизанський загін, який визволив Верею. Був тяжко поранений під *Малоярославцем.*

ДО́РОШ Володимир Васильович (27.VII 1898, містечко Тиврів, тепер смт Вінн. обл.— 19.VI 1964, м. Жмеринка) — український рад. нар. майстер-різьбяр на дереві, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). В 1919 закінчив Кам'янець-Подільське ремісниче уч-ще. Перша робота — бюст Т. Шевченка (1930). Твори: композиції — «Ленін у Жовтневі дні», «Ленін серед дітей», «Думи Леніна»; статуї Б. Хмельницького, У. Кармалюка, М. Коцюбинського, В. Чапаєва, Г. Котовського, М. Щорса.

ДОРОШЕ́ВИЧ Олександр Михайлович (16.I 1874, Луганськ — 26.X 1950, Москва) — російський і український рад. актор, нар. арт. РРФСР (з 1946), Герой Праці (1932). До 1901 виступав в укр. трупах Г. *Деркача,* М. *Кропивницького,* М. *Старицького,* потім в рос. антрепризах (1901—14), в театрах Яворської (1914—15), Незлобіна (1915—17) в Петербурзі, з 1919 — в театрах Москви (з 1938 — в Центр. театрі транспорту). Ролі: Гросман («Король» Юшкевича), Онуфрій («Гаудеамус» Андрєєва), Лисенко («Голос надр» Білль-Білоцерковського), Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ДОРОШЕ́ВСЬКИЙ (Doroszewski) Вітольд-Ян (1.V 1899, Москва — 26.I 1976, Варшава) — польський мовознавець, акад. Польс. АН (з 1952). Закінчив Варшавський ун-т (1923), професор цього ун-ту (з 1929). У 1954—76 — директор Ін-ту мовознавства Польс. АН. Автор праць із заг. і польс. мовознавства: «Монографії словотвору» (т. 1—4, 1928—31), «Основи граматики польської мови» (1952), «Студії й нариси з мовознавства» (1962). Був відповідальним редактором «Словника польської мови» (т. 1—11, 1958—69).

Тв.: Рос. перекл.— Элементы лексикологии и семиотики. М., 1973.

Т. Б. Лукінова.

ДОРОШЕ́НКО Михайло (р. н. невід.— п. 1628) — гетьман реєстрового козацького війська 1625—28. Належав до старшинської козац. верхівки, яка прагнула до угоди з шляхет. Польщею. Під час *Хотинської війни 1620—21* — полковник реєстрових козаків і прихильник гетьмана П. *Сагайдачного.* Брав участь у *Жмайла повстанні 1625.* Після бою біля Курукового озера (під сучас. Кременчуком) Д., обраний гетьманом замість Жмайла, уклав з польс.-шляхет. урядом *Куруківську угоду 1625.* Весною 1626 за наказом польс. уряду Д. на чолі реєстрових козаків вирушив проти Запорізької Січі. Загинув під час походу реєстрових козаків 1628 в Крим.

ДОРОШЕ́НКО Петро Дорофійович (1627, Чигирин — 19.XI 1698, с. Ярополча, тепер с. Ярополець Волоколамського р-ну Моск. обл.) — гетьман Правобережної України 1665—76. Походив з козац.-старшинського роду. Учасник нар.-визвольної війни 1648—54. З 1657 — полковник *Прилуцького полку.* Після смерті Б. Хмельницького Д. підтримував старшинсько-шляхет. угруповання І. *Виговського,* брав участь у придушенні *Пушкаря і Барабаша повстання 1657—58.* В 1663 призначений генеральним осавулом. Учасник загарбницьких походів польс. короля Яна II Казимира на Лівобережну Україну. В 1665 став полковником *Черкаського полку.* Того самого року частина старшини проголосила Д. гетьманом Правобережної України. Порвавши з шляхет. Польщею, вступив у союз з Туреччиною і Крим. ханством. Разом з крим. татарами організував ряд грабіжницьких походів на Лівобережну Україну. В 1669 уклав угоду з тур. султаном про перехід України під владу Туреччини. Д. 1676 капітулював перед військами Г. Г. *Ромодановського* і гетьмана І. *Самойловича.*

А. О. Дородницин.

І. В. Доровін.

ДОРОШКЕ́ВИЧ Олександр Костьович [15 (27).IX 1889, м. Бронниці, тепер Моск. обл.— 1.IV 1946, Київ] — український рад. літературознавець. Закінчив Київ. ун-т (1913). У 20—30-х рр. викладав укр. л-ру в вузах. З 1943 завідував відділом укр. дожовтневої л-ри в Ін-ті л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР і кафедрою укр. л-ри в Київ. ун-ті. Автор праць про творчість Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського, М. Драгоманова та ін. Написав підручник з укр. л-ри. Деякі праці Д. хибують на об'єктивістське висвітлення питань історії укр. літератури.

С. Доспевський. Портрет С. Чомакова. 19 ст. Національна художня галерея. Софія.

Тв.: Українська культура в двох столицях Росії. К., 1945. *Д. Г. Гринько.*

ДОРО́ШКО Іван Микитович [2 (15).VIII 1902, с. Заолешенки, тепер Суджанського р-ну Курської обл.] — український рад. учений у галузі ветеринарії, доктор вет. наук (з 1961), професор (з 1967). В 1925 закінчив Харків. вет. ін-т. У 1936 — 61 працював в Українському н.-д. ін-ті експериментальної ветеринарії, 1961—72 очолював лабораторію профілактики хвороб птиці в Українському н.-д. ін-ті птахівництва. Під керівництвом Д. добуто вакцину проти вірусного гепатиту каченят і розроблено методи профілактики цього захворювання. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР. 1976.

А. Б. Байдевлятов.

ДОРО́ШКО Петро Онуфрійович [н. 11 (24).XII 1910, с. Тупичів, тепер Городнянського р-ну Черніг. обл.] — український рад. письменник. Член КПРС з 1941. Закінчив Харків. ун-т (1933). Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1928. В поетичних збірках довоєнного часу переважають теми мирної праці рад. людей, ліричні мотиви. Героїка Великої Вітчизн. війни відображена в збірках віршів «Сади Червонограда» (1943), «Дальні заграви» (1945), «Сандомирський плацдарм» (1948). У збірках «Заполяр'я» (1950), «Живі джерела» (1961) та ін. Д. славить мир і дружбу народів, красу рідної природи. В поемі «Вілюйський в'язень» (1955) відтворив образ М. Чернишевського. Драм. поему «Спалах уночі» (1965) присвятив Т. Шевченкові. Автор роману «Не повтори мою долю» (1968). Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.

Тв.: Слід. К., 1971; Лісова гута. К., 1974; Рос. перекл.— Думы мои. М.—Л., 1963; Не повтори мою судьбу. М., 1972. *Г. П. Донець.*

ДОРСА́ЛЬНИЙ (від лат. dorsum — спина), дорзальний — спинний. В анатомії терміном «дорсальний» позначають орган, його частину або поверхню, розміщені на спині або ближче до неї чи спрямовані в бік спини.

ДО́РТМУНД — місто в центральній частині ФРН, у землі Пн. Рейн-Вестфалія, на р. Емшері та каналі Дортмунд-Емс. 634 тис. ж. (1975). Провідні галузі пром-сті: вугільна, чорна металургія, маш.-буд., розвинуті й електротех. та хім. галузі. Підприємства харч. (зокрема, пивоварної) пром-сті. Важливий трансп. вузол (осн. вантаж — вугілля Рурського басейну). Ун-т, гірнича школа, Вища інженерна школа, Пед. академія, н.-д. ін-ти кам'яновугільної пром-сті тощо. Театр. Архіт. пам'ятки середньовіччя. Існує з 9 ст.

ДО́РУ — назва ріки *Дуеро* в межах Португалії.

ДОРУ́ЧЕННЯ ДО́ГОВІР — угода, за якою одна сторона (повірений) зобов'язується виконати від імені й за рахунок другої сторони (довірителя) певні юридичні дії. За рад. законом (в УРСР — гл. 34 ЦивК УРСР) сторонами можуть бути як громадяни, так і орг-ції, підприємства тощо. Д. д. має широке застосування у транспортно-експедиційній діяльності, при наданні юрид. допомоги населенню *адвокатами* тощо. Дії, що їх виконує повірений і за якими прав та обов'язків набуває безпосередньо довіритель,— це різні угоди з *третіми особами*. Винагорода повіреному виплачується у випадках, прямо передбачених договором (ст. 387 ЦивК УРСР) або спец. правилами. Однак за всіх обставин довіритель повинен відшкодувати повіреному його фактичні витрати тощо. Повірений зобов'язаний (за винятком деяких випадків) виконати дане доручення особисто і в точній відповідності з вказівками довірителя, а останній — без зволікання прийняти все виконане повіреним відповідно до договору. Оскільки Д. д. грунтується на взаємній особистій довірі сторін, то й припинятися він може (крім заг. підстав припинення *зобов'язань*) шляхом відмови від нього однієї з сторін у будь-який час. *О. А. Пушкін.*

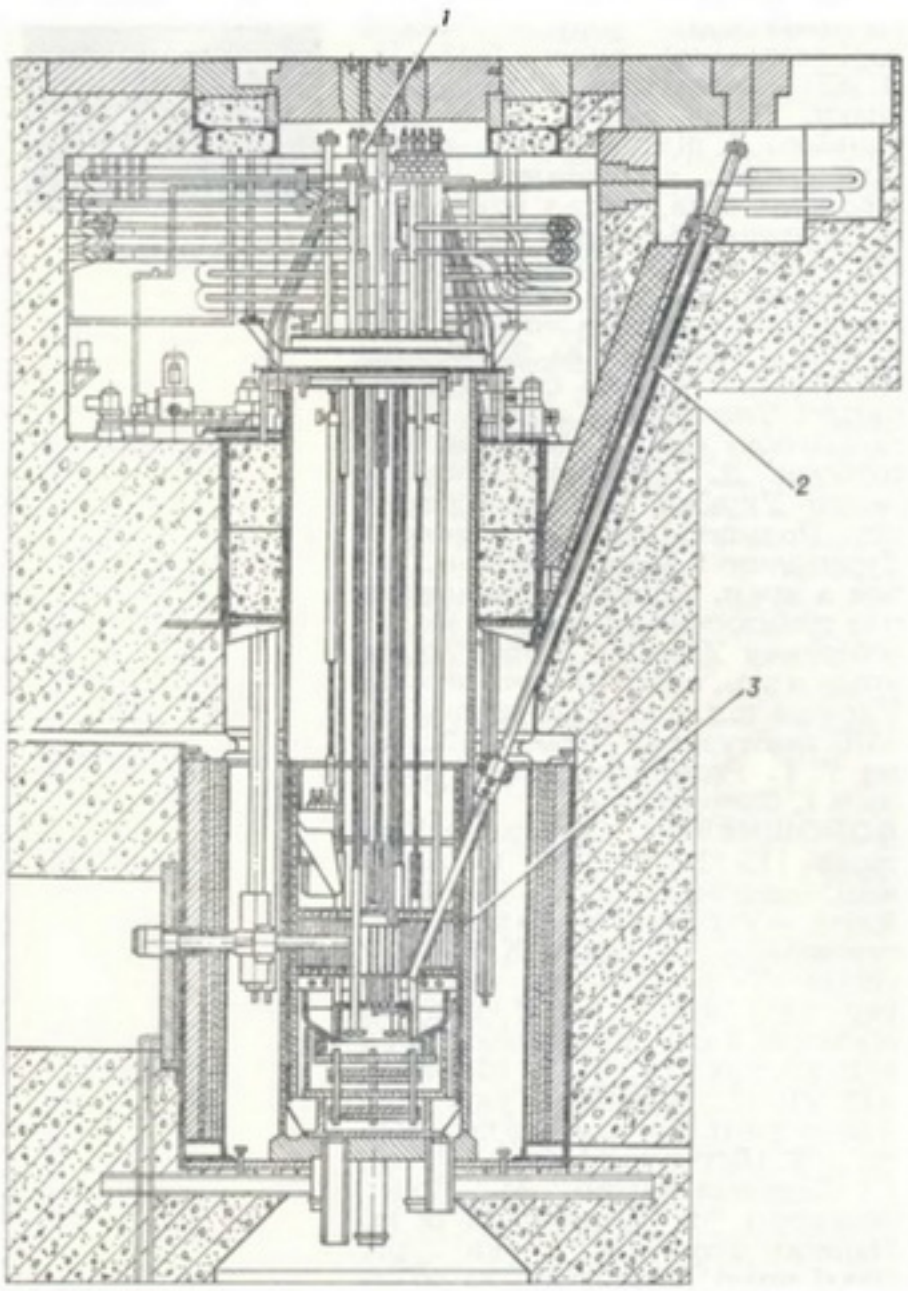

Дослідний реактор: *1* — вертикальний дослідний канал; *2* — петльовий контур; *3* — корпус.

ДО́СВІД — сукупність знань і навичок, набутих на основі і в процесі безпосередньої практичної взаємодії людей із зовнішнім світом; форма засвоєння людиною раціональних здобутків минулої *діяльності*. Об'єктивним джерелом Д. є циклічне повторення будь-якої діяльності. Специфічні види діяльності (виробнича, пізнавальна, громадська, художня тощо) породжують відповідний Д., а вся сукупність життєдіяльності збагачує людину цілісним життєвим Д. *Ідеалізм* розглядав Д. як суто суб'єктивне явище, певний стан свідомості, не зумовлений об'єктивною дійсністю (Дж. *Берклі*, Д. *Юм*, *махізм*, *позитивізм*, *прагматизм*, *екзистенціалізм* та ін.). Представники *метафізичного матеріалізму* (Д. *Дідро*, К.-А. *Гельвецій*) вважали Д. результатом дії об'єктивного світу на свідомість людей, але недооцінювали активну роль людської діяльності, сусп.-істор. характер Д. *Діалектичний матеріалізм* виходить з того, що основою формування і розвитку Д. є сусп.-істор. практика. Д. виражає взаємозв'язок *практики* й *пізнання*. Засвоєння і нагромадження Д.— соціальний процес, який відбувається на основі об'єктивних законів сусп. розвитку. Спадкоємність Д. марксизм-ленінізм вважає фундаментальною закономірністю соціального і культурного прогресу. Поняття «досвід» також вживається для позначення всієї суспільно-історичної практики; в природознавстві під Д. нерідко розуміють емпіричне знання.

Ю. Ф. Бухалов, В. П. Іванов.

ДО́СВІТКИ — в українському дореволюційному селі одна з форм дозвілля молоді. Див. *Вечорниці*.

«ДОСВІ́ТНІ ОГНІ́» — літературно-художній збірник творів українських письменників. Виданий 1906 в Києві, упорядник Б. *Грінченко*. Тут представлені майже всі укр. поети починаючи від І. Котляревського і до кінця 19 ст. Збірник відкривався віршем Лесі Українки «Досвітні огні» (звідси — назва книги). В збірнику вміщено твори Т. Шевченка, Ю. Федьковича, І. Франка. Надруковано уривки з творів і оповідання І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, М. Яцкова та ін., кілька пісень М. Лисенка. Збірник знайомив читача з творами Гомера, Шекспіра, Гейне, Ібсена, Али Негрі в укр. перекладі.

ДОСВІ́ТНІЙ Олесь [справж. прізв., ім'я та по батькові — Скрипаль Олександр Федорович; 27.X (8.XI) 1891, м. Вовчанськ, тепер Харків. обл.— 23.XII 1934] — український рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1919. У 1906 вступив до Петерб. ун-ту (виключений як учасник революц. руху). За революц. агітацію в царській армії був засуджений до страти, але втік за кордон. Жив в Америці, Китаї, Японії. В 1918 повернувся на Україну. Друкуватися почав 1920. Автор збірки оповідань про Китай «Тюнгуй» (1924), романів «Американці» (1925), «Хто?» (1927) — з життя амер. робітників, «Нас було троє» (1929) — про революц. підпілля в панській Польщі. В романі «Кварцит» (1932) і в оповіданнях відобразив рад. дійсність. Був членом *ВАПЛІТЕ*.

Тв.: Вибрані твори. К., 1959; Гюлле. К., 1961; Нас було троє. К., 1969; Рос. перекл.— Кварцит.— Рассказы. М., 1963.

ДО́СЛІД — форма пізнання об'єктивної дійсності. Див. *Експеримент*, *Спостереження*.

ДОСЛІ́ДЖЕННЯ ОПЕРА́ЦІЙ — див. *Операцій дослідження*.

ДО́СЛІДНА СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКА СТА́НЦІЯ — науково-дослідна установа по вивченню, розробленню і впровадженню в с.-г. виробництво науково обґрунтованих систем ведення сільського господарства відповідно до місцевих природно-економічних умов. Перші Д. с. с. засновано в 19 ст.: Ротемстедську в Великобританії і «Бехельбронн» — у Франції (1835); в Росії перша Д. с. с.— Богодухівська (1886); на Україні початок створенню мережі постійно діючих дослідних полів і Д. с. с. покладено організацією 1884 Полтав. дослідного поля, яке 1910 було реорганізовано в Полтав. дослідну станцію (тепер Полтав. держ. с.-г. дослідна станція). В 1913 в Росії діяли 44 дослідні станції. В СРСР працюють (1979) понад 430 Д. с. с., в т. ч. на Україні — 20 обл. держ. Д. с. с., 4 республіканські й понад 50 станцій, підпорядкованих н.-д. ін-там. Серед Д. с. с. розрізняють: г а л у з е в і (з тваринництва, рослинництва тощо) і к о м п л е к с н і (багатогалузеві), якими є в основному держ. облас. Д. с. с., підпорядковані безпосередньо респ. м-вам с. г.; с п е ц і а л і з о в а н і (селекційні, меліоративні, машиновипробні тощо), підпорядковані безпосередньо н.-д. ін-там. певним м-вам чи ін. відомствам (напр., Кримська дослідна станція Всесоюзного сортонасіннєвого об'єднання цукрових буряків і тютюну М-ва с. г. СРСР, Укр. дослідна ст. шовківництва М-ва с. г. УРСР). У складі Д. с. с.— наук. відділи, лабораторії, дослідні г-ва.

Л. А. Анишин.

ДО́СЛІДНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — форма виробничої діяльності, призначенням якої є створення нових видів засобів і предметів праці або технологічних процесів виготовлення продукції. Д. в. є важливою ланкою зв'язку між наукою і виробництвом. Д. в. організують у системі н.-д. або дослідно-конструкторських орг-цій і на підприємствах (дослідні цехи, експериментальні майстерні, дослідні установки). В разі потреби створюють окремі великі дослідні з-ди. Ефективною формою організації наук. досліджень і впровадження їхніх результатів у виробн. є створення виробничих об'єднань або *науково-виробничих об'єднань*, до складу яких входять н.-д. установи, проектно-конструкторські бюро, дослідні виробництва та ін. В СРСР масштаби й роль Д. в. рік у рік зростають, що сприяє прискоренню і розширенню впровадження в нар. г-во нових досягнень науки і техніки, заг. піднесенню *економічної ефективності соціалістичного виробництва*. На Україні, зокрема, роботу щодо проведення наук. досліджень і впровадження їхніх результатів у виробництво сконцентровано в галузевих н.-д. ін-тах та установах АН УРСР.

ДО́СЛІДНЕ СУДНО́ — судно для дослідження морів і океанів. На Д. с. (мал.) обладнані лабораторії, встановлені різні прилади для спостерігання і обробки одержаних даних, спец. палубні пристрої. До дослідних належать судна: експедиційні, за допомогою яких вивчають малодосліджені частини *Світового океану*, й універсальні — для грунтовних досліджень його; океанографічні (топографія дна морів і океанів, сейсмоакустичні, метеорологічні та аерологічні спостереження, відбирання проб грунту й води) і гідрографічні (вимірювання глибин і дослід-

Дослідне судно «Космонавт Юрій Гагарін».

ження течій, знімання та опис берегів, обслуговування маяків). Є Д. с. метеорологічні, що збирають і передають метеорологічну інформацію; науково-промислові — для досліджень з біології та іхтіології океану, вивчення нових районів і об'єктів промислу, а також судна для пром. розвідування. Крім того, розрізняють Д. с. для акустичних, магн., фізико-океанографічних досліджень прикладного характеру. Водотоннажність Д. с. 0,5—7 тис. т і більше. В СРСР до найбільших належать Д. с. «Академік Курчатов», «Академік Корольов», «Космонавт Юрій Гагарін» та ін.

Літ.: Медведев Н. Ф. Суда для исследования Мирового океана. Л., 1971.

П. І. Бухальцев.

ДО́СЛІДНИЙ РЕА́КТОР — ядерний реактор, у якому нейтронне і гамма-випромінювання, що виникає під час ланцюгової *ядерної реакції* поділу, використовують для наукових досліджень. У Д. р. (мал.) є: канали для завантажування в *активну зону* досліджуваних матеріалів і канали, що виводять пучки нейтронів з цієї зони; автономні петльові контури охолоджування, де випробовують *тепловидільні елементи*, тощо. Розрізняють Д. р.: з високим, середнім і низьким рівнем густини потоку нейтронів в активній зоні; стаціонарні (зі стаціонарним перебігом ланцюгової реакції), пульсуючі (з періодичними пульсаціями ланцюгової реакції) й імпульсні (з самогасними імпульсами ланцюгової реакції). Дослідними бувають *гомогенні реактори, гетерогенні реактори, важководні реактори, водо-водяні реактори, корпусні реактори, канальні реактори* та ін. Перші Д. р. споруджено в США (Чікаго, 1942) і СРСР (Москва, 1946). Д. р. діють у Москві, Ленінграді, Києві (з 1960), Тбілісі, Ташкенті, Ризі, Мінську, Обнінську (Калузької обл.), Томську, Свердловську, Алма-Аті та ін. Д. р. застосовують у ядерній фізиці, радіаційній хімії, матеріалознавстві, біології, медицині тощо.

В. Б. Климентов

ДОСОКРА́ТИКИ — умовна назва групи філософів початкового періоду давньогрецької філософії (7 — поч. 4 ст. до н. е.). Вживається для позначення філос. шкіл, що виникли до *Сократа*. До Д. відносять *мілетську школу, Геракліта, елейську школу, піфагореїзм, Емпедокла, Анаксагора, Демокріта* та ін. В центрі уваги Д. стояли проблеми будови світу (космосу), на відміну від Сократа, який у центрі філософських роздумів поставив людину.

ДОСПЕ́ВСЬКИЙ Станіслав (справж. ім'я та прізв. Зафір Ограф; 3.XII 1823, Самоков — 6.I 1878, Стамбул) — болгарський живописець. На поч. 50-х рр. 19 ст. навчався в Моск. училищі живопису, скульптури й архітектури, в 1853—56 — петерб. АМ у Ф. *Бруні*. Д.— один із засновників болг. світського портрета (автопортрет, 1854; портрети — К. Нектарієва, Д. Ламбревої, обидва — 1862, та ін.). Брав участь у нац.-визвольній боротьбі болг. народу. Помер в турецькій в'язниці.

ДОСТА́ТНЬОЇ ПІДСТА́ВИ ЗАКО́Н — один з основних законів традиційної *формальної логіки*, згідно з яким будь-яка думка може бути визнана істинною лише тоді, коли для її обґрунтування наявна достатня підстава. Достатніми підставами вважаються доведені положення науки (напр., *аксіоми*), конкретні факти досвіду і практики. Д. п. з. є відображенням заг. причинно-наслідкових взаємозв'язків матеріального світу. Він вимагає, щоб думки були обґрунтовані, доведені й взаємопов'язані, усуваючи тим самим довільність наук. висновків і прийняття положень «на віру». Д. п. з. уперше сформулював Г.-В. *Лейбніц*, проте використовували його ще в логічних системах античності. Заперечування й недотримування Д. п. з. є одною з характерних особливостей софістичного мислення (див. *Софістика*).

В. І. Мандрика.

ДОСТОЄ́ВСЬКИЙ Федір Михайлович [30.X (11.XI) 1821, Москва — 28.I (9.II) 1881, Петербург] — рос. письменник. Закінчив петерб. Головне інженерне училище (1843). Літ. діяльність почав 1844. Перший роман — «Бідні люди» (1846), в якому виступив на захист «маленької» скривдженої людини. Громадян. звучання сповнені повісті «Двійник» (1846), «Білі ночі» (1848), «Неточка Незванова» (1849). В ці роки Д. перебував під впливом М. Гоголя й В. Бєлінського, що визначило його критичне ставлення до кріпосницької системи й гуманістичну спрямованість творчості. З 1847 Д. як учасник революц. гуртка М. *Петрашевського* захоплювався ідеями утопічного соціалізму. За участь у цьому гуртку його заарештували й 1849 засудили до страти, яку було замінено 4-річною каторгою. В 1850—54 перебував в Омській каторжній тюрмі, 1854—59 — на дисциплінарній військовій службі в Семипалатинську. З 1859 жив у Петербурзі. З цього часу на його творчості позначається духовна криза, пережита в ув'язненні : він утратив віру в можливість змінити іс-

Ф. М. Достоєвський.

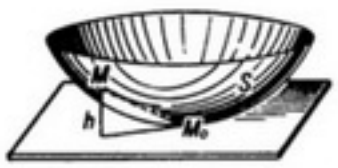

Дотична площина до гладкої поверхні.

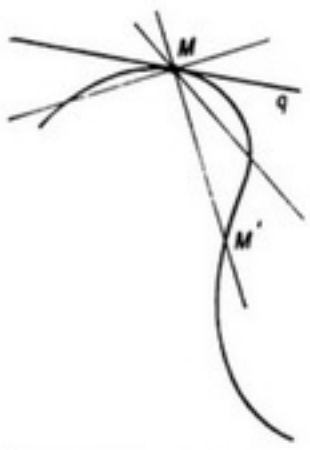

Дотична пряма до гладкої кривої.

нуючий політ. лад революц. шляхом. В реалістичних творах «Село Степанчиково і його жителі» (1859), «Зневажені і скривджені» (1861), «Записки з Мертвого дому» (1861—62) Д. розкрив соціальні контрасти дореформеного часу — страшні картини злиднів і страждань народу, приниження людини. Проте письменник не міг вказати на дійсні засоби подолання цих породжень експлуататорського суспільства, приписував рос. народові світогляд релігійної покори тощо. В публіцистичних нарисах «Зимові нотатки про літні враження» (1863) й повісті «Записки з підпілля» (1864) Д. хоч і викривав з позицій письменника-гуманіста бурж. індивідуалізм, але водночас писав, що людина неспроможна змінити світ.

В романах «Злочин і кара» (1866), «Ідіот» (1868) Д. картав існуючий лад і теорії бурж. суспільства. Разом з тим він у цих творах не зміг подолати суперечностей між ідеями покори й протестом.

В романі «Біси» (1871—72) особливо виявилося вороже ставлення Д. до революції. Роман «Підліток» (1875) — про моральний розпад дворянсько-буржуазного суспільства. Синтезом соціальних, філос. і естетичних поглядів Д. був останній роман «Брати Карамазови» (1879—80), в якому він змалював широку картину рос. дійсності.

Революц. демократи — В. Бєлінський, М. Добролюбов, І. Франко (його статті «Щирість тону і щирість переконань», «Темне царство», «Гліб Успенський»), говорячи про зв'язок Д. з кращими традиціями реалістич. л-ри, підкреслювали водночас суперечливий, двоїстий характер світогляду письменника. Саме цей бік творчості Д. намагаються використати бурж. літературознавці й філософи. Марксистська критика, визнаючи худож. талант Д., вказувала на реакційні сторони його поглядів.

За рад. часу в театрах країни ідуть інсценізації майже всіх осн. романів Д.; ряд його творів екранізовано, в т. ч. «Ідіот», «Брати Карамазови».

В Москві відкрито (1928) літ.-меморіальний музей Д.; споруджено пам'ятник письменникові.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—17. Л., 1972—76; Укр. перекл. — Зневажені і скривджені. К., 1956; Злочин і кара. К., 1958; Брати Карамазови. К., 1965; Записки з Мертвого дому. К., 1971.

Літ.: Достоевский. Материалы и исследования, т. 1—3. Л., 1974—78; Достоевский — художник и мыслитель. М., 1972; Художній світ Достоєвського. К., 1973; Акопджанова В. В. [та ін.]. Ф. М. Достоевский. Библиография. М., 1968.

В. О. Капустін.

ДОТА́ЦІЯ (від лат. doto — наділяю) — особливий вид асигнувань з *бюджету державного*. В СРСР Д. виділяють для збалансування доходів і видатків респ. і місц. бюджетів і покриття планових збитків держ. підприємств і госп. орг-цій. У капіталістичних країнах Д. широко надається монополіям гол. чин. на воєнне виробн. і є одним із засобів додаткового збагачення *олігархії фінансової*.

ДО́ТЕП — влучний, стислий висловів, часом жартівливий або дошкульний. Д.— невід'ємний елемент *анекдота*, часто — *прислів'я, казки*.

ДО́ТИКУ О́РГАНИ — спеціалізовані утвори з *рецепторами*, що забезпечують *дотику чуття*, тобто сприймають тиск, температуру, біль тощо. Розташовані в зовн. покривах тіла, м'язах, суглобах, деяких слизових оболонках людини і тварин. Окремі дотикові клітини диференціюються в кишковопорожнинних. У червів є вже багатоклітинні Д. о. У вищеорганізованих безхребетних тварин (деяких червів, комах тощо) з'являються дотикові щупальця, горбочки, які мають зв'язок з нервовою системою. Серед хребетних найскладніші Д. о. у ссавців (зокрема, в людини), у яких вони являють собою вільні нервові закінчення й спец. тільця, що в них розгалужуються закінчення чутливих нервів. У більшості ссавців (крім людини) Д. о. є *вібриси*. Кількість Д. о. у різних частинах тіла неоднакова. У людини їх найбільше на кінчиках пальців рук і слизових оболонках губ і язика.

ДО́ТИКУ ЧУТТЯ́ — сприймання тваринами і людиною за допомогою *дотику органів* деяких властивостей навколишнього середовища (температури, тиску тощо). Зачатки Д. ч. є вже у примітивних безхребетних тварин. З розвитком нервової системи (зокрема, великих півкуль *головного мозку*) Д. ч. удосконалюється. У вищих тварин і людини *збудження*, що виникають при подразненні *рецепторів (терморецепторів, механорецепторів,* больових), надходять до кори великих півкуль головного мозку, де відбуваються аналіз і синтез їх, в результаті чого складається уявлення про предмети навколишнього середовища. Іноді Д. ч. певною мірою замінює ін. чуття (зір, слух) в разі ушкодження їх (напр., користуючись Д. ч., сліпі здатні читати, виконувати різні роботи, орієнтуватися в просторі тощо).

ДОТИ́ЧНА ПЛОЩИНА́ — площина, яка проходить через точку M_0 поверхні S і характеризується тим, що віддаль h від змінної точки M поверхні S до цієї площини є *нескінченно малою величиною* порівняно з віддаллю MM_0 (мал.), як би не збігалась по поверхні точка M до M_0. Точка, в якій *поверхня* має Д. п., наз. гладкою. В такій точці *дотична пряма* до довільної гладкої кривої на поверхні лежить у Д. п. Якщо $f(x, y, z) = 0$ — рівняння гладкої поверхні, то рівняння її Д. п. в точці $M_0(x_0, y_0, z_0)$ має вигляд

$$(x - x_0)\frac{\partial f}{\partial x}(x_0, y_0, z_0) + (y - y_0) \times \times \frac{\partial f}{\partial y}(x_0, y_0, z_0) + (z - z_0) \times \times \frac{\partial f}{\partial z}(x_0, y_0, z_0) = 0.$$

В *околі* гладкої точки поверхню можна наближено вважати плоскою.

А. Г. Медяник.

ДОТИ́ЧНА ПРЯМА́ до кривої в точці M — пряма q, з якою збігається січна MM', коли точка M', залишаючись на кривій, довільно прямує до M (мал.). Д. п. не існує, якщо січна MM' не має певного граничного положення. Неперервна крива може не мати Д. п. як в окремих (див. *Особливі точки*), так і в усіх своїх точках. Пряма q є Д. п. тоді й тільки тоді, коли *віддаль* між M' і q є *нескінченно малою величиною* порівняно з віддаллю між M' і M, якщо M' по кривій збігається до M. Д. п. вказує напрям кривої в точці дотику M. Крива, що має певний напрям у кожній точці, наз. гладкою. Якщо функція $y = f(x)$ задає в прямокутній системі *координат* XOY гладку криву, то рівняння її Д. п., не паралельної осі OY, в точці з абсцисою x_0 має вигляд

$$y - f(x_0) = f'(x_0)(x - x_0).$$

Ця Д. п. утворює з додатним напрямом осі OX кут, тангенс якого дорівнює $f'(x_0)$.

А. Г. Медяник.

ДО́ТТО (Датт) Майкл Модхушудон (25.I 1824, с. Шагорданрі, округ Джессура, Бенгалія — 29.VI 1873) — індійський письменник. Писав бенгальською мовою (ранні твори — кінець 40-х рр.— англійською). Основоположник нової бенгальської поезії та драми. Був виразником прогресивних ідей. Автор п'єс «І це називається цивілізацією?!» (1859), «Принцеса Крішна» (1860), героїчної поеми «Вбивство Мегхнада» (1861), сонетів тощо.

ДОФІНЕ́ — історична область на Пд. Сх. Франції. Склалася в 11 ст. навколо графства В'єннуа, графи якого присвоїли собі титул феод. володарів — дофінів (звідси назва їхніх володінь). У 1349 Д. купив Карл Валуа (майбутній франц. король *Карл V*). Проте Д. не було приєднано до королівського *домену*, а стало зем. наділом спадкоємців престолу (з цього часу їх почали називати дофінами). Під час *релігійних воєн* Д. було ареною боротьби *гугенотів* і католиків. До поч. 17 ст. Д. зберігала свої привілеї. З 1790 тер. Д. входить до складу департаментів Ізер, Дром, Верхні Альпи.

ДО́ХА — столиця держави Катару, розташована на Сх. п-ова Катар. Порт на узбережжі Перської зат., аеропорт міжнар. значення. Бл. 145 тис. ж. (1976). Торг. центр. Металообр. пром-сть, поблизу Д.— цем. з-д. Дві ТЕС. Рибальство добування перлів.

ДО́ХНА — річка у Вінн. обл. УРСР, права притока Південного Бугу. Довж. 68 км, площа бас. 1280 км². Тече Подільською височиною. Використовують для водопостачання, зрошування й риборозведення. На Д.—м. *Бершадь*.

ДОХО́ДИ ДЕРЖА́ВНІ — див. *Бюджет державний*

ДОХО́ДИ КОЛГО́СПІВ — кошти й матеріальні засоби, одержувані в результаті господарської й фінансової діяльності колгоспів. Д. к. виступають у грош. і натуральній формах. Розрізняють кілька видів Д.к.: грошові надходження, валовий і чистий доход. Грошовий Д. к.— сума коштів, одер-

жувана колгоспом після реалізації продукції, за виконані роботи й надані послуги на стороні, а також у вигляді страхових відрахувань, процентів по вкладах. Колгоспи використовують кошти для внесення платежів д-ві, на оплату праці колгоспників, для покриття ін. виробничих витрат, на утворення й поповнення громад. фондів тощо. Валовий Д. к.— частина вартості виробленої валової продукції, крім вартості матеріальних витрат, тобто заново створена вартість. За рахунок валового доходу колгоспи створюють фонд оплати праці колгоспників, включаючи гарантовану оплату праці, відраховують кошти до централізованих союзних фондів соціального забезпечення й соціального страхування. Чистий Д. к.— частина заново створеної вартості (валового доходу), що залишається після вирахування з неї затрат на оплату праці й відрахувань до централізованих союзних фондів соціального забезпечення й соціального страхування. Створюється чистий доход додатковою працею колгоспників у сфері матеріального виробн. В натуральній формі чистого Д. к. виступає та частина виробленого в поточному році готового продукту, що йде на збільшення осн. засобів виробн. (осн. стадо, багаторічні насадження та ін.), оборотних засобів (насінний, фуражний фонди та ін.), незавершеного виробн. (посіви озимих, багаторічних трав та ін.), різних страхових фондів тощо. Друга частина чистого Д. к., одержувана від продажу товарної продукції, виступає в грош. виразі й набуває форми *прибутку*. Третя частина чистого доходу через механізм *закупівельних цін* вилучається до централізованого фонду чистого доходу д-ви. Чистий Д. к. використовують на сплату податків і внесення грош. платежів д-ві, збільшення осн. і оборотних фондів колгоспів, створення внутріколг. та міжколг. фондів і на матеріальне заохочення колгоспників. *М. Й. Хорунжий.*

ДОХО́ДИ СОЦІАЛІСТИ́ЧНИХ ВИРОБНИ́ЧИХ ОБ'Є́ДНАНЬ І ПІДПРИЄ́МСТВ — кошти, що їх одержують соціалістичні виробничі об'єднання і підприємства в результаті виробничо-господарської діяльності. Осн. джерелом Д. с. в. о. і п. є валова виручка від реалізації сукупної продукції (продукція, роботи, послуги) осн. діяльності за встановленими цінами, розцінками й тарифами. Виробничі об'єднання і підприємства одержують доходи і від різних допоміжних і підсобних г-в та від реалізації робіт і послуг невиробничого характеру (від підсобного с. г., заготівельних орг-цій, транспортних і житл.-комунальних г-в тощо). Різниця між валовою виручкою від реалізації продукції, робіт і послуг та їхньою повною собівартістю становить *грошові нагромадження* — чистий доход, який набуває таких осн. форм: чистий доход підприємства *(прибуток)* і чистий централізований доход д-ви у вигляді *податку з обороту*, відрахування на соціальне страхування. Прибутки підприємств частково відраховують до бюджетів (див. *Платежі від прибутку, Плата за фонди*), а частково — спрямовують на сплату процентів банкам за користування кредитом, на створення *фондів стимулювання* та ін. потреби підприємств, передбачені їхніми фін. планами. Решту прибутків підприємств, що залишається після зазначеного розподілу, вносять до держ. бюджету як відрахування вільного лишку прибутку. Обсяг усіх доходів і розподіл їх за призначенням визначають у *балансі доходів і видатків підприємств і виробничих об'єднань* (фінанс. планах).

ДОЦЕ́НКО Надія Петрівна [н. 27.XII 1913 (9.I 1914), с. Широке, тепер смт Широківського р-ну Дніпроп. обл.] — українська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1972). Член КПРС з 1953. В 1936 закінчила Київ. театр. ін-т, відтоді — артистка укр. драм. театру ім. Заньковецької (з 1944 — у Львові).

Н. П. Доценко в ролях Тетяни («Суєта» Карпенка-Карого) та Барби («Вій, вітерець!» Райніса)

Ролі: Мавка («Лісова пісня» Лесі Українки), Ганна («Украдене щастя» Франка), Софія, Тетяна («Безталанна», «Суєта» Карпенка-Карого), Катерина («В степах України» Корнійчука), Зоя Космодем'янська («Казка про правду» Алігер), Люсі («Поступися місцем» Дельмара) та ін. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

ДОЦЕ́НТ [від лат. docens (docentis) — той, хто навчає] — вчене звання для викладачів вищих навч. закладів. В СРСР звання й посаду Д. запроваджено 1925. Присвоює *Вища атестаційна комісія* при Раді Міністрів СРСР особам, які мають, як правило, вчений ступінь *кандидата наук*, друк. наукові праці або винаходи, обрані на посаду Д. за конкурсом і працюють на цій посаді не менше року. Звання Д. є у вузах Болгарії, Чехословаччини, Австрії та ін. країн; присвоюється, як правило, особам, які мають вчений ступінь *магістра*.

ДОЦЕНТРО́ВА СИ́ЛА — *сила*, що зумовлює рух тіла по криволінійній траєкторії, прикладена до рухомого тіла і напрямлена до центра кривини траєкторії. Д. с. чисельно дорівнює $F = mv^2/R$, де m — маса, v — швидкість руху, R — радіус кривини траєкторії тіла.

ДОЦЕНТРО́ВІ НЕРВО́ВІ ВОЛО́КНА, аферентні нервові волокна, чутливі нервові волокна — нервові волокна, по яких *збудження* від *рецепторів* передається до центральної нервової системи.

ДОЦІ́ЛЬНІСТЬ — 1) У прямому й вузькому розумінні — те, що відповідає свідомо поставленим *цілям*. У такому значенні Д. виступає заг. характеристикою специфічно людської діяльності, де в об'єктивний причинно-наслідковий зв'язок включається свідома мета, яка визначає напрям і зміст процесу (див. *Цілепокладання*). Будучи завжди доцільними в цьому розумінні, дії людей можуть бути недоцільними з погляду потреб прогресивного розвитку суспільства й кінцевих суспільно-значимих цілей. 2) У широкому й певним чином умовному значенні — об'єктивна характеристика систем, що досягають наперед заданого (байдуже, яким чином) результату. *Кібернетика* тлумачить Д. як збереження чи досягнення заданих параметрів системи за допомогою *зворотного зв'язку*, де інформація про розбіжність між заданим і фактичним станом стає причиною змін, що ведуть до потрібного результату. Діалектичний матеріалізм у тлумаченні Д. знімає однобічність *телеології* й механістичного детермінізму й тлумачить Д. як одну з форм виявлення загального *взаємозв'язку* й взаємозумовленості явищ, окремий випадок причинності, який існує поряд із своєю протилежністю — недоцільністю. *О. І. Яценко.*

Н. П. Доценко.

ДОЦІ́ЛЬНІСТЬ органічна — відносна пристосованість будови і функцій організму до умов існування. Виявляється на всіх рівнях організації біол. систем. Основи наук. розуміння виникнення Д. о. заклав Ч. *Дарвін*, який своїми працями відкинув телеологічні уявлення про одвічно абсолютний характер Д. о. і створення її нематеріальним духовним началом. Д. о. виникає в процесі *еволюції* під дією *добору природного* й виявляється в цілісності організму, в корисній для нього взаємодії його частин і в пристосованості організму до умов існування (напр., форма тіла, будова та функції окремих органів у риб пристосовані до життя в водному середовищі, а у птахів — до польоту; будова, забарвлення й запах квітки пристосовані до особливостей комах, що беруть участь у їх запиленні, тощо). Д. о. має не абсолютний характер, а є тимчасовою, минучою, відносною. В разі зміни умов існування організмів Д. о. втрачає своє конкретне значення.

Літ.: Шмальгаузен И. И. Проблемы дарвинизма. Л., 1969. *Б. Г. Новиков.*

ДОШКІ́ЛЬНА ПЕДАГО́ГІКА — галузь педагогіки, що вивчає закономірності виховання дітей *дошкільного віку*. Виділилася з заг. педагогіки в 2-й пол. 19 ст. Багато зробили для її розвитку Я.-А. *Коменський*, Ж.-Ж. *Руссо*, Й.-Г. *Песталоцці*, Ф. *Фребель*, англ. соціаліст-утопіст Р. *Оуен*, який заснував перший громад. дошкільний заклад для дітей робітників.

У Росії великий вплив на розвиток Д. п. у другій пол. 19 ст. справили К. Д. *Ушинський* і П. Ф. *Лесгафт*. У бурж. Д. п. кінця 19 — поч. 20 ст. набули поширення ідеалістичні, біологізаторські, прагматичні та ін. теорії. Рад. Д. п. розглядає дошкільне виховання як першу ланку *комуністичного виховання* молодого покоління. Велику роль у становленні рад. Д. п. відіграли Н. К. *Крупська*, А. С. *Макаренко*. Гол. завдання рад. Д. п. — розробка принципів, змісту й методів комуністичного виховання дітей дошкільного віку. Д. п. тісно пов'язана з багатьма науками: анатомією, фізіологією, гігієною, дит. і пед. психологією та ін. Методи дослідження, які застосовує Д. п.,—спостереження, бесіда, пед. експеримент, аналіз дитячих робіт тощо.

Рад. Д. п. розробила нову систему *сенсорного виховання*, систему дидактики дит. садка. Вивчаються можливості найповнішого розумового розвитку дітей, проблеми морального, трудового, естетичного й фіз. виховання в сім'ї та в *дошкільних закладах*, створюються дидактичні ігри для дошкільників. Велике значення для подальшого розвитку Д. п. мала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку дитячих дошкільних закладів, поліпшення виховання й медичного обслуговування дітей дошкільного віку» (1959). Наук. проблеми Д. п. розробляють у Н.-д. ін-ті дошкільного виховання АПН СРСР, на Україні — у відділі дошкільної педагогіки Н.-д. ін-ту педагогіки УРСР та ін. Виходять журнали «Дошкольное воспитание» (РРФСР), «*Дошкільне виховання*» (УРСР) та ін. Д. п. викладається на дошкільних ф-тах пед. ін-тів і в пед. училищах, що готують працівників дошкільних закладів.

Літ.: Крупская Н. К. О дошкольном воспитании. М., 1959; Макаренко А. С. Лекції про виховання дітей. К., 1948; Дошкольная педагогика. М., 1962; Моральне виховання дітей дошкільного віку. К., 1976; Завтра в школу. К., 1977; Запорожец А. В Развитие советской дошкольной педагогики за 60 лет. «Советская педагогика», 1977, № 11.

М. В. Вовчик-Блакитна.

«ДОШКІЛЬНЕ ВИХОВАННЯ» — щомісячний методичний журнал Міністерства освіти УРСР. З 1931 по 1941 виходив під назвою «За комуністичне виховання дошкільника». У 1941—51 не видавався. З 1951 має назву «Д. в.». Висвітлює питання теорії й методики виховання дітей дошкільного віку, популяризує передовий досвід роботи дошкільних закладів, дає поради батькам у вихованні дітей.

Т. С. Журбицька.

ДОШКІЛЬНИЙ ВІК — у широкому значенні — вік дитини від народження до вступу в школу; в психології — період дитинства від 3 до 7 років. Це один з найважливіших етапів у формуванні людської *особистості*. Відзначається високою здатністю до *навчання*. Д. в. властиві складні форми сприймання простору і часу, наочно-образне мислення, творча уява, безпосереднє емоційне ставлення до навколишніх людей. Провідною діяльністю в Д. в. є гра (див. *Ігри дитячі*). В ній реалізується прагнення до участі дошкільника в житті дорослих і потреба в спілкуванні з ровесниками. Завдяки відображенню у грі людських відносин діти опановують мотиви діяльності людей, моральні норми поведінки. Навчання здійснюється у формі ігор, безпосередніх спостережень і предметних занять шляхом організації дорослими практичних і мислительних дій дітей. Трудова діяльність спершу переплітається з грою, поступово діти переходять до виконання систематичних нескладних обов'язків. Виховання в колективі сприяє засвоєнню дітьми простих соціальних мотивів. У Д. в. формується фізична й психологічна готовність до навчання в школі. Див також *Дошкільна педагогіка*.

Літ.: Котирло В. К. Гра, навчання та праця в житті дошкільника. К., 1968; Мухина В. С. Психология дошкольника М., 1975.

В. К. Котирло.

ДОШКІЛЬНІ ЗАКЛАДИ — заклади для суспільного виховання дітей раннього й *дошкільного віку*. Перші Д. з. відкрито наприкінці 18 — на поч. 19 ст. в Англії, Франції, Німеччині. В Росії Д. з. з'явилися в 70—80-х рр. 19 ст. На Україні перший Д. з. відкрито 1872. Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії існувало лише 288 здебільшого приватних Д. з., з них на Україні — 47.

В СРСР Д. з.— невід'ємна складова частина системи *народної освіти*, важлива ланка *комуністичного виховання* дітей. Д. з. перебувають у віданні органів охорони здоров'я, нар. освіти, пром. підприємств, держ. установ, радгоспів і колгоспів. Науково обґрунтований режим, правильне харчування і мед. нагляд, організація дитячої діяльності — ігор, посильної праці й занять у Д. з. забезпечують належний фіз. і розумовий розвиток дитини, сприяють формуванню в неї потрібних моральних рис, виробленню перших трудових навичок і елементів естетичного смаку. Характерною особливістю Д. з. є їхня масовість і загальнодоступність. Виховна робота в них здійснюється за єдиними держ. програмами, складеними на наук. основі рад. *дошкільної педагогіки*, психології, фізіології й гігієни. Виховання і навчання в Д. з. проводиться рідною мовою дітей.

В СРСР до системи Д. з. входять: ясла (для дітей з 2—3-місячного віку до 3-х років), ясла-садки (об'єднані Д. з. для дітей від 2-х місяців до 7 років) і дитячі садки (для дітей 3—7 років). Крім того, діють сезонні дитячі ясла й садки, літні дитячі майданчики. Д. з. бувають з 9-, 10-, 12-годинним і цілодобовим режимом роботи. На кінець 1977 в Д. з. республіки виховувалось 2224,2 тис. дітей, у т. ч. в яслах 113,1 тис. дітей, в дитячих садках і яслах-садках 2111,1 тис. дітей. Літніми сезонними Д. з. було охоплено 338 тис. дітей дошкільного віку. В Д. з. працюють спеціально підготовлені педагоги з вищою й серед. пед. освітою. Методичну допомогу їм надає зокрема журн. «*Дошкільне виховання*», різноманітна методична л-ра, пед. посібники тощо. Для дітей дошкільного віку на Україні видається журн. «*Малятко*». Широко використовується в роботі з дітьми радіо й телебачення. Програма КПРС, постанови партії й уряду намітили завдання дальшого розвитку мережі Д. з. з тим, щоб повністю забезпечити потреби трудящих у сусп. вихованні дітей дошкільного віку; поставили вимогу підвищити якість навч. і виховної роботи в цих закладах. Вдосконалюються програми виховної роботи в Д. з., організуються Д. з. нового типу (дошкільні групи при *школах-інтернатах* тощо), особлива увага приділяється будівництву й організації Д. з. у сільс. місцевості.

Літ.: Справочник по дошкольному воспитанию. М., 1972; Воспитание и обучение в детском саду. М., 1976; Керівництво дошкільним закладом.

Дошкільні заклади.

1. Заняття підготовчої групи в дитячому садку № 115 міста Києва. 1978

2. В дитячому комбінаті «Казка» в місті Гірник Донецької області. 1975.

3. В ігровій кімнаті дитячих ясел-садка села Стецева Снятинського району Івано-Франківської області. 1977.

4. У дитячому комбінаті «Світлячок» колгоспу імені С. М. Кірова Вознесенського району Миколаївської області. 1977.

К., 1977; Котырло В. К., Титаренко Т. М. Роль дошкольного воспитания в формировании личности. К., 1977. *Л. А. Греков.*

ДОЩ — *опади атмосферні* у вигляді крапель води діаметром від 0,5 до 7 мм. Опади з краплин меншого діаметра наз. мрякою. Д. випадає гол. чин. з шарувато-дощових хмар внаслідок танення кристалів льоду й коагуляції (зливання) дрібних краплин води. Різні домішки (азот, аміак, пісок, пилок рослин, мікроорганізми тощо) іноді забарвлюють дощові краплини в певний колір — «криваві», «молочні» Д. За інтенсивністю випадання розрізняють обложні Д. і зливи. Дощовий режим певної території має велике значення для с.-г. виробництва.

ДОЩОВИКИ́ — народна назва кількох родів грибів з групи гастероміцетів. Те саме, що й *порхавки*.

ДОЩОВИ́ЦЯ (Haematopota, синонім Chrysozona) — рід комах родини *гедзевих*. Крила з сітчастим мармуровим малюнком. Тіло вузьке, довж. 6—13 мм. Об'єднує понад 390 видів, поширений переважно в Африці й Пд. Азії, а також в Європі й Америці. Немає Д. в Австралії. В СРСР — 17 видів, з них на Україні — 8, зокрема найвідоміша Д. звичайна (H. pluvialis). Самки Д.— кровососи, нападають на людину та ін. ссавців, особливо активні перед дощем. Деякі Д.— переносники збудників сибірки, туляремії, трипаносомозу великої рогатої худоби та ін. хвороб.

Г. В. Бошко.

ДОЩОВІ ЧЕ́РВИ, земляні черви, дощовики — група безхребетних тварин класу *малощетинкових червів*. Відомо бл. 1500 видів, більшість з яких поширена в тропіках; в СРСР бл. 100 видів, з них в УРСР — понад 32. Довж. тіла видів, поширених в СРСР ,— 8—15 см, у деяких тропічних — до 2 м. Живуть Д. ч. в грунті, де прорівають довгі ходи, проникаючи на глибину понад 60—80 см, а деякі види — і до 8 м. Не витримують сонячного світла. На поверхню виходять вночі; вдень — тільки після великого дощу, коли в грунті не вистачає кисню. Живляться рослинними рештками. Д. ч. пропускають через кишечник велику кількість грунту і виносять його на поверхню землі у вигляді характерних купок. Прориваючи ходи в грунті, Д. ч. прокладають шлях корінню рослин, сприяють аерації й зволоженню грунту, а в зв'язку з цим — і процесам *нітрифікації* в ньому. Прискорюючи розклад рослинних решток, Д. ч. сприяють утворенню *гумусу*. Деякі Д. ч. можуть бути проміжчими хазяями легеневих *нематод* свиней і деяких нематод птахів (у т. ч. й свійських).

В. П. Коваль.

ДОЩОМІ́Р — прилад для вимірювання кількості атмосферних опадів. Див. *Опадомір*.

ДОЩУВА́ЛЬНІ МАШИ́НИ Й УСТАНО́ВКИ — агрегати для штучного зрошування *(дощування)* с.-г. культур. Воду подають на поле за допомогою системи *каналів* або *трубопроводів* під напором, що забезпечує розбризкування її Д. м. Переміщують по полю Д. м. за допомогою тракторів, на яких вони змонтовані, або на їхніх опорах. Дощувальні установки на відміну від Д. м. самостійно не пересуваються. Осн. робочими органами Д. м. є розбризкувачі (насадки) й дощувальні апарати (мал., 1). За силою напору й витратою води Д. м. бувають короткоструминні (викидають воду на відаль 5—8 м), середньоструминні (15—35 м) і далекоструминні (40—80 м). За принципом дії Д. м. поділяють на: а) позиційні, складаються з розбірного розподільного трубопроводу з *гідрантами* і двох дощувальних крил із середньоструминними дощувальними апаратами або короткоструминними насадками (мал., 3); продуктивність установок цього типу —0,28—0,30 га/год, а машин — 0,6—1,4 га/год.; б) Д. м., що зрошують посіви під час руху (типу ДДА-100 МА), складаються з двоконсольної ферми з короткоструминними насадками, навішеної на трактор з ходозменшувачем (мал., 3). Продуктивність до 1,6 га/год. В СРСР, зокрема на Україні, найпоширеніші — середньоструминні Д. м. і установки марок: «Волжанка» (ДКШ-64); «Фрегат» (ДМ-100); «Днепр» (ДФ-120); короткоструминні ДДА-100 МА; далекоструминні ДДН-100, ДДП-150 і ДДН-70 тощо.

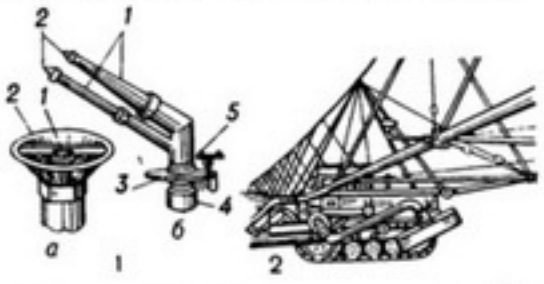

1. Робочі органи дощувальних машин і установок: *а* — короткоструминна дефлекторна насадка (*1* — дефлектор; *2* — воронка); *б* — далекоструминний дощувальний апарат (*1* — стволи; *2* — сопла; *3* — обертова опора; *4* — трубопровід; *5* — крильчатка).
2. Короткоструминна дощувальна машина, що зрошує посіви під час руху.
3. Позиційна короткоструминна дощувальна машина.

В. В. Внучков.

ДОЩУВА́ННЯ — спосіб поливання с.-г. культур, при якому вода розбризкується над зрошуваною ділянкою й падає у вигляді дощу. Для Д. використовують *дощувальні машини й установки*. Д. має ряд переваг порівняно з ін. способами поливу, а саме: необхідна кількість води подається в будь-який час; зволожується не тільки грунт, а й приземний шар повітря, що сприяє підвищенню врожаю; економія зрошувальної води (порівняно з поливанням по борознах і смугах) досягає 30—35% тощо. Є три види системи Д.: стаціонарний, напівстаціонарний і пересувний (див. *Зрошувальна система*). Застосовують Д. в найрізноманітніших природних умовах, при вирощуванні овочевих, технічних, кормових, зернових і плодоягідних культур.

В. В. Ізюмов.

ДПА (нім. DPA; Deutshe Presse-Agentur) — центральне телеграфне агентство ФРН. Засн. 1949. Акціонерне т-во. Центр — у Гамбурзі.

ДРА́БІВ — селище міського типу Черкас. обл. УРСР, райцентр, за 13 км від залізничної ст. Драбове-Барятинська. 6,6 тис. ж. (1978). Перші відомості про Д. належать до 1680. В 1906 в Д. відбулися революц. виступи фабричних і с.-г. робітників. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1965 — с-ще міськ. типу. У Д. — з-ди: харч. продуктів і хлібний, птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-освітні й музична школи, профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 3 б-ки, істор. музей. У 1903 в Д. вчителював укр. письменник С. В. *Васильченко*. Тут народився нар. артист УРСР В. І. *Овчаренко*.

ДРА́БІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сх. Черкаської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 53,1 тис. чол. (1978). У районі — 52 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 21 сільс. Радам народних депутатів. Центр – смт *Драбів*.

Д. р. лежить у межах *Придніпровської низовини*. Поклади торфу. Річки: *Супій, Золотоношка* (прит. Дніпра), *Чугмак* (прит. Оржиці). Грунти переважно чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, біла акація, осика, вільха, клен) займають 2,6 тис. га. Переважають підприємства харч. пром-сті. Найбільші з них: Шрамківський цукр., драбівські харч. продуктів та хлібний з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Драбів). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 96,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 89,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 5,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, кукурудза, горох, ячмінь. Розвинуті скотарство м'ясо-мол. напряму, птахівництво. У Д. р.— 19 колгоспів, 5 радгоспів, дослід-

ДРАБІВСЬКИЙ РАЙОН ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Дощовиця звичайна.

В. Ф. Драга-Сумарокова.

Ц. Драгойчева

М. П. Драгоманов.

на станція рільництва Ін-ту землеробства АН УРСР (Драбів), райсільгосптехніка. Залізничні станції: Драбове-Барятинська та Кононівка. Автошляхів — 260 км (усі з твердим покриттям). У районі — 34 заг.-освітні і музична школи, профес.-тех. уч-ще, 51 лік. заклад, у т. ч. 5 лікарень; кістковотуберкульозний санаторій (Драбів). 18 будинків культури, 25 клубів, кінотеатр, 50 кіноустановок, 90 б-к, істор. музей (Драбів). У с. Нехайках Д. р. народився двічі Герой Рад. Союзу І. Н. *Степаненко*, в с. Жорнокльовах — укр. рад. художник І. І. *Падалка*. В Драбові 1903 вчителював укр. письменник С. В. *Васильченко*, у с. Демках 1904 перебував рос. письменник В. Г. *Короленко*, у с. Кононівці 1908 жив М. М. *Коцюбинський* (тут він написав «Інтермеццо»). У Д. р видається газ. «Прапор Жовтня» (з 1932).

М. М. Коломієць.

ДРАВІ́ДИ — народи, які населяють переважно Пд. Індію і говорять *дравідійськими мовами*. Заг. чисельність — 152 млн. чол. (1975). До Д. належать *андхра*, або телугу, *таміли* (частково живуть і в Шрі-Ланці, Малайзії, Бірмі та ін. країнах Пд.-Сх. Азії), *малаялі*, *канара*, *тулу*, ораони (живуть у Центр. Індії), *гонди*, кандхи та ін. нечисленні народи, які населяють гол. чин. гірські й лісові райони Індії. До Д. належать і брагуї, які живуть у Пакистані й сусідніх районах Афганістану та Ірану. За релігією більшість Д. — індуїсти, частина — християни й мусульмани. Д. створили високорозвинуту культуру (літературу, мистецтво, театр тощо). Осн. заняття Д.— землеробство, скотарство, рибальство, ремесла (ювелірне, різьблення на дереві й слоновій кістці). Значна частина Д. працює на плантаціях і в різних галузях промисловості.

ДРАВІДІ́ЙСЬКІ МО́ВИ — мови, якими говорять дравідійські народи (див. *Дравіди*). До дравідійських належать мови телугу, тамільська. ка́нада, малаялам, тулу, гонді та ін. Характерні фонетичні риси Д. м.: наявність коротких і довгих голосних, у середині слів недопустимий збіг звуків усувають за допомогою *асиміляції*, елізії, вставляння звуків тощо. У морфології Д. м. переважає суфіксальна *аглютинація*. Порядок слів у реченні сталий: підмет ставиться на початку, а присудок — у кінці речення. З Д. м. тамільська, малаялам, ка́нада й телугу мають давню писемність (найдавніші пам'ятки тамільської мови — від 1 ст. до н. е., ка́нада — 5 ст. н. е., телугу — 7 ст. н. е.), писемність мовою тулу — з 2-ї пол. 19 ст. Решта Д. м. безписемні. Алфавіти Д. м. ведуть початок від *брахмі*.

Літ.: Андронов М. С. Сравнительная грамматика дравидийских языков. М., 1978.

ДРА́ГА (англ. drag) — 1) Плавуча установка зі збагачувальним устаткуванням, за допомогою якої з-під шару води видобувають корисні копалини. В процесі експлуатації Д. цінні метали й мінерали виділяють з піднятого грунту, вдаючись до *збагачування корисних копалин*, а пусту породу перемішують у відвал. Розрізняють Д. (мал.) континентальні (ними розробляють родовища на дні невеликих континентальних водойм), що їх монтують, як правило, на плоскодонних понтонах (суднах), і морські (для розробки родовищ, напр., у глибоководній частині акваторії морів), встановлювані на кільових (рідше плоскодонних) самохідних або буксирних суднах.

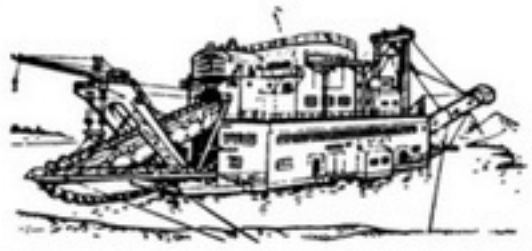

Багаточерпакова драга

За видом енергії Д. поділяють на електричні, дизель-електричні, дизельні і парові; за способом переміщування — на канатно-пальові й канатно-якірні. Є Д. черпальні (одно- й багаточерпакові, з місткістю черпака до 100, 250 і понад 250 л), гідро- і пневмовсмоктуючі. Вони піднімають грунт з глибини до 50 м, іноді більше. В СРСР створено (1969) найбільшу в світі електричну Д. з черпаком місткістю 600 л і граничною глибиною черпання 50 м нижче рівня води. За допомогою Д. розробляють родовища золота, платини, алмазів, важких мінералів тощо. 2) Прилад для добування тварин, переважно безхребетних, і рослин з дна водойм. Складається з залізної рами, до якої прикріплюється мішок з дрібночарункової сітки.

ДРА́ГАН Михайло Дмитрович [21.XI (3.XII) 1899, с. Тустановичі, тепер у складі м. Борислава Львівської обл.— 8.III 1952, Львів] — укр. рад. мистецтвознавець. Автор праць з питань старод. укр. мистецтва, передусім нар. дерев'яної архітектури та різьбярства. Монографії — «Українські дерев'яні церкви» (т. 1—2. Львів, 1937), «Українська декоративна різьба XVI—XVIII ст.» (К., 1970).

ДРА́ГА-СУМАРО́КОВА Валерія Францівна [5 (17). XII 1896, Москва — 7.IV 1967, Київ] — рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1954). Творчу діяльність почала 1916 в Ярослав. рос. драм. театрі ім. Ф. Волкова. З 1921 працювала в театрах Москви, Харкова, Ростова, з 1926 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Василиса («На дні» Горького), Аркадіна («Чайка» Чехова), Кареніна («Живий труп» Л. Толстого), Панова («Любов Ярова» Треньова), Комісар («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), Донна Анна («Кам'інний господар» Лесі Українки), Грета Норман («Життя починається знову» Собка).

ДРА́ГО ДОКТРИ́НА — принцип, за яким державний борг не може стати причиною ні збройної *інтервенції*, ні фактичної окупації території амер. держав європ. д-вою. Проголошена 1902 міністром закордонних справ Аргентіни Л. Драго (звідси й назва) в ноті держ. департаментові США. Д. д. було висунуто в зв'язку зі збройною інтервенцією Великобританії, Німеччини та Італії у Венесуелу з приводу невиплати нею боргів за облігації *консорціумові* громадян названих європ. країн. США не підтримали Д. д. Гаагська конференція миру 1907 на пропозицію делегата США ген. Портера прийняла конвенцію, за якою при стягненнях по договірних боргових *зобов'язаннях* можна застосувати силу в разі, якщо д-ва відмовляється передати справу в *арбітраж* або залишає її без розв'язання тощо. Значна частина латиноамер. д-в не згодилася з прийнятою конвенцією (т. з. «конвенція Портера»), оскільки вона спотворила Д. д. і певною мірою санкціонувала можливість інтервенції.

В. М. Корецький.

ДРА́ГОВИЧ (Драговић) Радован (10.XII 1878, Ужице — 7.I 1906, Белград) — діяч сербського робітн. руху. Тесляр. У 1900 організував видання соціалістичної газ. «Напред» («Уперед»), брав участь у виданні ін. демократичних газет. У 1902—05 — гол. редактор органу сербської с.-д. газ. «Радничке новине» («Робітнича газета»). В 1902—03 — секретар т. з. Центр. комітету робітн. орг-цій, які 1903 підготували створення Серб. с.-д. партії. Один із засновників, з 1903 — секретар, згодом — голова партії. Виступав за єдність робітн. класу Сербії, боровся проти опортунізму.

ДРАГО́ЙЧЕВА Цола [н. 18(30).VIII 1898, м. Бяла Слатина] — болг. держ. і політичний діяч, Герой Соціалістичної Праці НРБ (1963), Герой НРБ (1968). Член Болг. компартії (БКП) з 1919. Учасник *Вересневого антифашистського повстання 1923*. З 1937 — член ЦК, у 1940 — член Політбюро ЦК БКП. Учасник *Вересневого народного збройного повстання 1944*. В 1944—48 — гол. секретар Нац. к-ту *Вітчизняного фронту*, голова К-ту болг. жінок, член Ради МДФЖ, голова Нац. к-ту захисту миру. В 1947—57 — міністр зв'язку та шляхів. З 1957 — голова Всенар. к-ту болг.-рад. дружби. З 1963 — заст. голови Нац. к-ту Вітчизн. фронту, з 1966— член Політбюро ЦК БКП. Нагороджена орденами Леніна, Жовтневої Революції. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1972.

ДРАГОМА́НОВ Михайло Петрович [псевд.— М. Галицький, П. Кузьмичевський, П. Петрик, Українець та ін.; 18 (30).IX 1841, м. Гадяч, тепер Полтавської обл.— 20.VI (2.VII) 1895, Софія] — укр. публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, економіст, філософ, громад. діяч бурж.-демократичного, потім — ліберально-бурж. напряму. Походив з дрібнопомісних дворян. Закінчив Київ. ун-т (1863). З 1864 — приват-доцент, з 1870 — доцент цього ун-ту. Очолював ліве крило київ. «*Громади*». В 1875 звільнений з ун-ту за політ. неблагонадійність, 1876 емігрував за кордон і заснував у Женеві вільну укр. друкарню. У 1878—79 надрукував тут 5 вип. зб. «Громада», в 1881 — два но-

мери журн. «Громада» (разом з М. *Павликом* і С. А. *Подолинським*). Видав окремою книжкою лист В. Бєлінського до М. Гоголя, твори О. Герцена, Т. Шевченка, Панаса Мирного та ін. З 1889 — професор кафедри заг. історії Софійського ун-ту.

Багатогранна діяльність Д. складна і суперечлива. На формування суспільно-політ. і філос. поглядів Д. мали вплив, з одного боку, твори О. Герцена, М. Добролюбова, М. Чернишевського, Т. Шевченка, а з другого — ідеї П.-Ж. *Прудона*. Д. обстоював думку про об'єктивне, незалежне від свідомості існування природи та її закономірностей, захищав матеріалістичне положення про пізнаванність об'єктивної дійсності. Його публіцистичні виступи проти монархічних режимів царської Росії і Австро-Угорської імперії, проти клерикалізму, нац. обмеженості в питаннях розвитку культури поєднувалися з ідеалістичним трактуванням істор. процесу, бурж.-ліберальною критикою марксистського вчення, якому він протиставляв як свій сусп.-політ. ідеал прудонівський дрібнобурж. *федералізм* та *анархізм*. Хитка й непослідовна сусп.-політ. позиція Д. зазнавала критики з боку народовольців (див. «*Народна воля*»), соціал-демократів (*група «Визволення праці»*), укр. революц. демократів (І. Франко). В. І. Ленін різко критикував Д. за «націоналістичне міщанство», яке найвиразніше виявилося в огульному засудженні будь-якого централізованого (навіть демократичного) держ. устрою, в проповіді культур.-нац. автономії, в класово обмеженій негативній оцінці польс. повстання 1863—64 тощо (див. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 24, с. 140; т. 25, с. 283). Наук. цінність мають численні літ.-критичні праці Д. про Т. Шевченка, Ю. Федьковича, М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, В. Бєлінського, О. Герцена та ін. Як літ. критик Д. обстоював принципи реалізму в л-рі, боровся проти «хуторянського» *етнографізму*, закликав укр. письменників учитися на творах передової рос. л-ри («Література російська, великоруська, українська і галицька», «Листи на Наддніпрянську Україну» та ін.). Літ.-критичні й публіцистичні праці Д. відіграли позитивну роль у справі слов. культур. єднання й популяризації кращих надбань укр.л-ри в Зх. Європі. Автор багатьох досліджень з фольклору.

Тв.: Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство, т. 1—4. Львів, 1899—1906; Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. 1—8. Львів — Чернівці, 1910—11; Политические сочинения, т. 1. М., 1908; Літературно-публіцистичні праці, т. 1—2. К., 1970.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 5. Гонителі земства і аннібали лібералізму; т. 24. Критичні замітки з національного питання; т. 25. Про право націй на самовизначення; т. 46. Лист Г. В. Плеханову 30.VII 1901; Луначарський А. Шевченко і Драгоманов. В кн.: Пам'яті Михайла Драгоманова. Х., 1920; Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова. «Літературно-науковий вісник», 1906, т. 35, кн. 8; Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов. К., 1964; Лукеренко В. Л. Світогляд М. П. Драгоманова. К., 1965; Сокуренко В. Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века. Львов, 1966; Дьяков В. А. В. И. Ленин об освободительном движении в Польше и его оценке М. П. Драгомановым. В кн.: Ленин и Польша. М., 1970.

В. Г. Сарбей.

ДРАГОМИ́РОВ Михайло Іванович [8 (20).XI 1830, поблизу Конотопа, тепер Сумської обл.— 15 (28). X 1905, Конотоп] — рос. військ. діяч, генерал від інфантерії (1891). Закінчив Академію Генштабу (1856). В 1869—76 — нач. штабу Київ. військ. округу. Учасник рос.-тур. війни 1877—78. З 1878 — нач. Миколаївської академії Генштабу, з 1889 — команд. військами Київ. військ. округу, з 1898 — також київ., подільський і волинський генерал-губернатор. З 1903 — член Держ. ради. Висунув ряд передових ідей у військ. педагогіці. Автор «Підручника тактики» (1879), ряду ін. праць.

ДРАГУ́НИ (франц. dragons) — вид кавалерії, призначеної вести бій у кінному і пішому строю. Вперше Д. з'явились у 16 ст. у Франції. У 18—20 ст. Д. були в більшості європ. армій. У Росії перший драгунський полк сформовано 1631. З кін. 19 ст. Д. від ін. видів кавалерії відрізнялися лише формою одягу. Існували до поч. 1918.

ДРАГУ́НСЬКИЙ Давид Абрамович [н. 2 (15).II 1910, с. Святськ, тепер Новозибківського р-ну Брянської обл.] — рад. військовий діяч, генерал-полковник танкових військ (1970), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1931. В Рад. Армії з 1933. В 1938 брав участь у боях проти япон. мілітаристів біля оз. Хасан. Закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе (1941), Академію Генштабу (1949). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир танк. батальйону і танк. бригади воював на Зх., Пн.-Кавказькому, Калінін., Ворон. і 1-му Укр. фронтах. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ДРА́ЙЗЕР (Dreiser) Теодор-Герман-Альберт (27.VIII 1871, Терре-Гот, штат Індіана — 28.XII 1945, Голлівуд) — амер. письменник і громадський діяч. Член Компартії США з 1945. Літ. діяльність почав 1892 як репортер. Перший роман — «Сестра Керрі» (1900), в якому Д. засуджував бурж. мораль. У романі «Дженні Герхардт» (1911) протиставляв життя бідних і багатих, стверджував моральну вищість людей праці. Романом «Фінансист» (1912) почав «Трилогію бажання» (2-а частина — «Титан», 1914, 3-я частина — «Стоїк», незакінчений, вид. 1947), в якій реалістично відтворив атмосферу великого бізнесу. Трагічну долю митця в бурж. світі змалював у романі «Геній» (1915). В романі «Американська трагедія» (1925) з великою силою викрив капіталістичний лад Америки. Автор роману «Оплот» (вид. 1946), збірок новел «Дванадцять чоловіків» (1919), «Барви великого міста» (1923), «Ланцюги» (1927), «Галерея жінок» (1929), публіцистичних збірок «Бий, барабан!» (1920), «Трагічна Америка» (1931), «Говорять гірники Гарлана» (1932), «Америку варто рятувати» (1941). Д. був другом СРСР. В 1927 приїздив до Рад. Союзу, написав кн. «Драйзер дивиться на Росію» (1928). Був одним з організаторів Амстердамського конгресу на захист миру і культури (1932), 1937 відвідав респ. Іспанію. Під час 2-ї світової війни виступав за підтримку рад. народу в боротьбі проти гітлеризму. В кращих творах стверджував позиції критичного реалізму й наближався до соціалістичного реалізму (повість «Ерніта», 1929; в ній уперше в амер. л-рі створив позитивний образ комуністки).

Тв.: Укр. перекл.— Нариси і оповідання. К., 1950; Дженні Герхардт. К., 1954; Американська трагедія. К., 1955; Сестра Керрі. К., 1971; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—12. М., 1973; Титан. К., 1959; Финансист. К., 1959.

Літ.: Панкова Л. Г. Теодор Драйзер. К., 1974; Батурин С. С. Драйзер. М., 1975; Засурский Я. Н. Теодор Драйзер. М., 1977; Парчевская Б. М. Теодор Драйзер. Биобиблиографический указатель. М., 1976.

Т. Н. Денисова.

ДРАЙ-ХМА́РА Михайло Панасович [28.IX (10.X) 1889, с. Малі Канівці, тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл. — 19.I 1939] — укр. рад. поет і літературознавець. Закінчив Київ. ун-т (1919). У 1926 видав зб. поезій «Проростень». Належав до літ. групи «*неокласики*». Автор монографії «Леся Українка» (1926), ін. наук. праць. Переклав укр. мовою твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, «Вінок» М. Богдановича, карело-фінський епос «Калевала», твори А. Міцкевича, П. Верлена, Ш. Бодлера та ін.

Тв.: Вибране. К., 1969.

ДРАК Матвій Ілліч [18 (30).IX 1887, Вінниця — 20.VII 1963, Київ] — укр. рад. театральний художник, засл. арт. УРСР (з 1940). Член КПРС з 1952. Навчався в Одес. худож. уч-щі (1904—10) у К. *Костанді* та в мюнхенській АМ (1910—14). У 1914—17 створив декорації до вистав у театрах Вінниці та Пскова. Був одним з основоположників укр. драм. театру ім. І. Франка (з 1926 — в Києві), в якому працював до 1949. Оформив спектаклі: «Фуенте овехуна» Лопе де Вега (1922), «97» М. Куліша (1924), «Лісова пісня» Лесі Українки (1927), «В степах України» Корнійчука (1940), «Сто тисяч» Карпенка-Карого (1947), «Глитай, або ж Павук» Кропивницького (1952).

ДРАКО́Н (грец. δράκων) — у міфології багатьох народів світу крилатий (іноді багатоголовий) вогнедишний змій. У Японії, Китаї, Кореї та деяких ін. країнах — божество води, пізніше — символ влади. В Єгипті Д.— втілення сил темряви, які переміг бог *Ра*. У християнських легендах Д.— злий дух. До Д. подібні образи зміїв у рос., укр. та білорус. казках.

Д. А. Драгунський.

Т.-Г.-А. Драйзер.

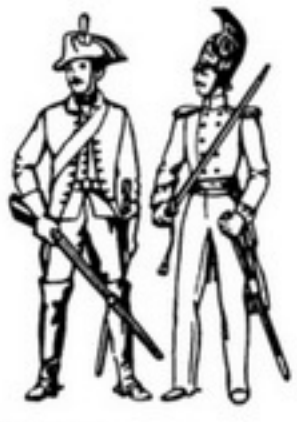

Драгуни.
Рядовий. 1764—75.
Обер-офіцер. 1812.
Російська армія.

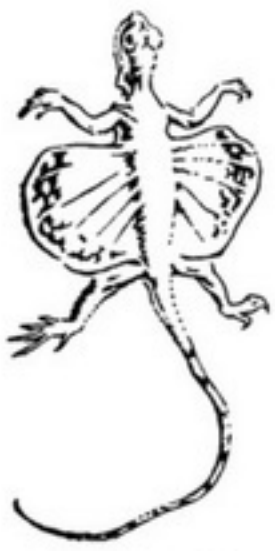

Дракон літаючий.

Драконове дерево. Загальний вигляд і квітка.

ДРАКО́Н — сузір'я Пн. півкулі неба, близьке до Пн. полюса світу. В СРСР видно цілий рік. У Д. розташований Пн. полюс *екліптики*. В 1725 Дж. Брадлей при визначенні періодичних змін координат γ Дракона відкрив *аберацію світла*. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ДРАКО́Н (Draco) — рід ящірок родини *агамових*. Об'єднує бл. 15 видів, поширених у Пд.-Сх. Азії та на о-вах Малайського архіпелагу. Найвідоміший Д. літаючий (D. volans), довж. 21 см (з хвостом). Живуть Д. на деревах, здатні до планеру́ючого польоту на віддаль до 30 м завдяки наявності своєрідного пристосування — 5—7 пар видовжених несправжніх ребер, які під час стрибка випростовуються, розтягуючи по боках тіла півкруглі згортки шкіри, що виконують функцію парашута. Живляться Д. комахами. Яйця (2—6 шт.) відкладають у ямку, на землі біля основи деревних стовбурів. *В. І. Таращук.*

ДРАКОНІ́ДИ — *метеорний потік* з радіантом у сузір'ї *Дракона*, пов'язаний з кометою Джакобіні — Ціннера. Спостерігається 9—10 жовтня. В 1933 і 1946 відзначено сильні *метеорні дощі*.

ДРАКО́НОВЕ ДЕ́РЕВО (Dracaena draco) — дерево род. *лілійних*. Стовбур до 23 м заввишки, до 5 м у діаметрі, вгорі дуже розгалужений. Листки лінійні, шкірясті, містяться на кінцях пагонів пучками. Квітки великі, правильні, роздільнопелюсткові, в пучках по 2—4. Росте на о-вах Канарських Сокотра, живе до 5—6 тис. років. З надрізів стовбура Д. д. витікає смола, яка на повітрі швидко червоніє (т. з. «драконова кров»). Листки містять луб'яні волокна, які йдуть на виготовлення різних виробів.

ДРАКО́НОВІ ГО́РИ — гірський масив на Пд. Сх. Африки. Довж. 900 км, вис. до 3482 м (г. Табана-Нтленьяна). Складаються переважно з пісковиків, перекритих базальтами. Являють собою ступінчасті плато з крутими схилами та плескатими вершинами. На сх. вологих схилах (опадів до 2000 мм на рік)— тропічні ліси з ліанами, вище — чагарники та луки, на західних — *савани* й зарості чагарників. У Д. г.— нац. парк Наталь та ін.

ДРА́КОНТА ЗАКО́НИ — перша відома пам'ятка писаного права в Афінах. Кодифікація його пов'язана з архонтом Драконтом (звідси й назва) 621 до н. е. Д. з. є свідченням того, що народ домігся в родоплемінної знаті поступок і згоди записати діюче *звичаєве право*. Це мало певне значення для обмеження сваволі знаті, яка довільно тлумачила звичаї, зовсім не беручи до уваги інтересів народу. Д. з. закріплювали основи рабовласницького ладу, що склався в Афінах, чим сприяли утвердженню рабовласницької *держави* й ліквідації родового устрою. Вони включали й кримінальні закони, які характеризувалися винятковою суворістю (майже за всі злочини призначалася одна міра покарання — смерть). Особливістю Д. з. є їхній архаїзм. Незважаючи на суворість і недосконалість, Д. з. мали велике істор. значення як свідчення перемоги рабовласницького ладу над родовим (обмеження *кривавої помсти*, заборона самосуду, відповідне впорядкування майнових і ділових відносин тощо). Д. з. стали синонімом суворості й жорстокості. За припущенням, діяли до *Солона реформ* (594 до н. е.). *В. М. Катрич.*

ДРАКУНКУЛЬО́З, риштa — захворювання людини і деяких тварин (собаки, шакала та ін.), спричинюване круглим черв'яком *риштою*, який локалізується в підшкірній клітковині переважно нижніх (задніх) кінцівок. Зараження відбувається при проковтуванні з водою *циклопів*, інвазованих риштою. Інкубаційний період 9—14 місяців. О з н а к и: нудота, блювання, проноси, алергічні явища (кропив'янка, приступи ядухи тощо). В місцях локалізації паразитів можуть утворюватись абсцеси, флегмони тощо. П р о ф і л а к т и к а: правильна організація системи водопостачання. Л і к у в а н н я: хірургічне — видалення паразита, антиалергічні й протизапальні засоби.

Літ.: Руководство по тропическим болезням. М., 1974.

ДРА́МА (грец. δρᾶμα, букв.— дія) — 1) Один з трьох літературних родів (поряд з *епосом* і *лірикою*). Драм. твори призначені переважно для сценічного виконання. Характери, думки й почуття дійових осіб у Д. розкриваються через драм. діалог і безпосередню дію. Д. властиві глибока конфліктність і драматизм — напружена боротьба, дійове переживання людьми соціально-історичних або психологічних суперечностей. Важлива роль у Д. належить сценічним худож. засобам (міміка, жести, рухи, побудова *мізансцен* тощо; див. також *Акторське мистецтво, Театр*). У процесі розвитку суспільства і л-ри заг. закони будови Д. зазнавали змін. Д. як літ. рід включає в себе багато жанрів (видів), основні з них — *трагедія*, драма (у вузькому розумінні) і *комедія*.

Д. виникла з обрядових актів, де слово, діалог поєднувалися зі співами, танком, *пантомімою*. В Європі її започатковано в 6—5 ст. до н. е. творами давньогрец. трагіків Есхіла, Софокла й Евріпіда та комедіографа Арістофана. На основі досвіду давньогрец. драматургів Арістотель сформулював закони поетики Д. На 5 ст. н. е. припадає розвиток Д. в Індії (трагедії Калідаси і Шудраки). В Китаї після довгого панування релігійної Д. починаючи з 13—14 ст. н. е. розвинулися різні форми світської Д. Проникнення нар. елемента в європ. середньовічну Д. *(моралітe, фарс, міраклі)* підготувало бурхливий розвиток нової драматургії епохи *Відродження* і *барокко*. Найвизначнішими її представниками були У. Шекспір (Англія), Лопе-Ф. де Вега Карпйо, Кальдерон (Іспанія). У 17—18 ст. сформувалася класицистична Д. (П. Корнель, Ж. Расін, пізніше Вольтер — у Франції, В. Альф'єрі — в Італії). Становлення класицистичної комедії пов'язане з творчістю Ж.-Б. Мольєра і К. Гольдоні, збагаченою традиціями нар. франц. та італ. театрів. Ідеї епохи *Просвітительства* відображено в драматургії Г.-Е. Лессінга, П. Бомарше, Д. Дідро. Тоді ж сформувався жанр *міщанської драми*. Протестом проти бурж. сусп. відносин пройнята нім. Д. «*Бурі й натиску*» (Ф. Шіллер, Й.-В. Гете). З 20-х рр. 19 ст. найсильнішою течією драм. л-ри стала романтична Д. (В. Гюго, П. Меріме — у Франції, Дж.-Г. Байрон — в Англії). Натуралістична Д. представлена творчістю Г. Гауптмана. Рисами критичного реалізму позначені драми Г. Ібсена. В 19—20 ст. високого розвитку Д. досягла в слов. країнах — Польщі (Ю. Словацький), Чехії (Й. Тил, А. Їрасек), Сербії (П. Негош, Б. Нушич). Гуманістичні й реалістичні традиції Д. розвинули далі Р. Роллан, О. Уайльд, Б. Шоу, Дж.-Б. Прістлі, Шон о'Кейсі, К. Чапек, А. Міллер, Л. Піранделло, Е. де Філіппо. Соціалістичні ідеали утверджував у своїй творчості Б. Брехт. Передова драматургія світу протистоїть занепадницьким тенденціям бурж. драматургії, напр., *театру абсурду* (С. Беккет, Е. Йонеску). Початок літ. Д. в Росії й на Україні пов'язаний з т. з. *шкільним театром* (драма Ф. Прокоповича «Владимир»). У 18 ст. в рос. л-рі розвинулася класицистична Д. (О. Сумароков, М. Ломоносов, В. Озеров). Значним кроком до реалізму була творчість Д. Фонвізіна. Реалістичну Д. починаючи з 30-х рр. 19 ст. високо піднесли О. Грибоєдов, О. Пушкін, М. Гоголь, Л. Толстой, О. Островський. На межі 19 і 20 ст. реалістичні, соціально-психологічні Д. створили А. Чехов і М. Горький.

Нова укр. Д. починається з «Наталки Полтавки» І. Котляревського. Народністю й реалізмом, виразною соціальною спрямованістю позначені комедії Г. Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, драми й комедії М. Старицького, М. Кропивницького. Реалістичне відтворення нар. життя, протест проти самодержавства поглибилися в творчості І. Карпенка Карого (Тобілевича). Класичні зразки соціально-психологічної («Украдене щастя») і романтично-легендарної («Сон князя Святослава») Д. створив І. Франко. Філос. проблематикою, революц. спрямованістю відзначається драматургія Лесі Українки («Лісова пісня», «Камінний господар»).

Новаторська своєю суттю рад. драматургія, творчо розвиваючи традиції реалістичної Д., грунтуючись на методі *соціалістичного реалізму*, правдиво відобразила якісно нові явища сусп. життя й показала нового героя — активного будівника комунізму. Єдина в своїй політ. спрямованості, вона багатогранна за нац. формами і жанрами. Значного розвитку досягла російська (М. Горький, В. Маяковський, М. Погодін, Вс. Вишневський, К. Треньов, О. Арбузов, В. Розов), українська (М. Куліш, І. Микитенко, І. Кочерга, О. Корнійчук, М. Ірчан,

Я. Мамонтов, Я. Галан, О. Коломієць, М. Зарудний) і драматургія ін. братніх народів СРСР (К. Крапива, А. Макайонок, А. Якобсон, Ю. Смуул, С. Вургун, Й. Друце, М. Карім, К. Яшен, Н. Думбадзе, О. Іоселіані).

2) Один з осн. жанрів (видів) драматургії поряд з трагедією й комедією. Основу Д. як жанру становить напружений драм. конфлікт, але виключається його одностороннє трагічне або комічне трактування.

Літ.: Арістотель. Поетика. К., 1967; Белинский В. Г. О драме и театре. М.—Л., 1948; Українка Л. Новейшая общественная драма.— Європейська соціальна драма в кінці XIX ст. В кн.: Українка Л. Про літературу. К., 1955; Кузякіна Н. Б. Нариси української радянської драматургії, ч. 1—2. К., 1958—63; Аникст А. А. Теория драмы от Аристотеля до Лессинга. М., 1967; Аникст А. А. Теория драмы в России от Пушкина до Чехова. М., 1972; Брехт Б. Про мистецтво театру. К., 1977.

Д. Т. Вакуленко.

ДРАМАТУРГІЯ [від грец. δρᾶμα (δράματος) — *драма* та ἔργον — творення] — 1) Драматична література певної епохи чи країни, а також сукупність драматичних творів певного письменника. 2) Теорія побудови драматичних творів. 3) Сюжетно-образна концепція театральної вистави або сценарію кінофільму, що її визначають режисери.

В. М. Лесин.

«ДРАНГ НАХ ОСТЕН» (нім. Drang nach Osten — натиск на Схід) — назва загарбницької політики нім. феодалів у період середньовіччя, а згодом імперіалістичної Німеччини щодо країн Центр., Сх. й Пд.-Сх. Європи. В умовах об'єднання Німеччини в 19 ст. «згори» «Д. н. О.» втілював найреакційніші бурж.-націоналістичні концепції, доповнював ідею *пангерманізму*, виправдовував агресію проти слов. народів. Ця політика стала однією з гол. рис нім. фашизму, його цілей у 2-й світовій війні. Розгром нім. фашизму при вирішальній ролі Рад. Армії завдав удару по політиці «Д. н. О.». З 50-х рр. 20 ст. мілітаристські кола ФРН стали на шлях відродження ряду лозунгів цієї політики.

ДРАНИЙ Семен Олексійович (1667—1708) — один з керівників *Булавінського повстання 1707—09*. В 1707 очолював боротьбу повсталих козаків, які жили по Сіверському Дінцю, проти карального загону царських військ

8 (19). VI 1708 повстанські загони під проводом М. *Голого* і Д. розгромили на р. Уразовій каральний загін Сумського полку, який за наказом царського уряду брав участь у придушенні повстання. В липні 1708 повстанці під м. Тором (тепер м. Слов'янськ Донец. обл.) в урочищі Крива Лука зазнали поразки від царських військ. Д. загинув у бою.

ДРАНИШНИКОВ Володимир Олександрович [29.V (10.VI) 1893, Петербург — 6.II 1939, Київ] — рос. і укр. рад. диригент, засл. арт. РРФСР (з 1933). У 1916 закінчив Петрогр. консерваторію; з 1918 — диригент Маріїнського театру. В 1936—39 — худож. керівник і гол. диригент Київ. театру опери та балету, в якому поставив опери «Тихий Дон» (1936), «Піднята цілина» (1937) Дзержинського, «Тарас Бульба» Лисенка (1937), «Щорс» Лятошинського (1938), «Перекоп» Мейтуса, Рибальченка і Тіца (1939). Виступав і як симф. диригент і піаніст. Автор фп., вокальних та ін. творів. Пам'яті Д. присвятив сонет «Смерть героя» М. Рильський.

ДРАП (франц. drap — сукно) — важка густа подвійна *вовняна тканина* складного *переплетення ниток* з пряжі апаратного (суконного) прядіння. Лицьовий бік тканини часто виробляють з якіснішої вовни, ніж виворітний. Розрізняють Д. ворсований і неворсований; одно- і багатоколірний. З Д. шиють верхній одяг.

«ДРАПО РУЖ» («Le Drapeau Rouge» — «Червоний прапор») — газета, орган ЦК Компартії Бельгії. Засн. 1921 в Брюсселі Ж. *Жакмотом*. Під час нім.-фашист. окупації Бельгії виходила нелегально.

ДРАХМА (грец. δραχμή, букв.— жменя) — 1) Вагова й грошова одиниця в Стародавній Греції (з 6 ст. до н. е.). 2) Стародавня аптекарська міра ваги; в Росії аптекарська Д. дорівнювала 3,732 г, в Англії — 3,888 г. 3) Рідка Д.— міра місткості в США, дорівнювала 3,6966 мл. 4) Торговельна Д.— міра маси в Англії, становить 1/16 торговельної унції, дорівнює 1,772 г. 5) Грошова одиниця Греції, поділяється на 100 *лепт*. За курсом Держбанку СРСР на квітень 1979 100 Д. дорівнюють 1,85 крб.

ДРАЦЕНА (Dracaena) — рід вічнозелених деревовидних рослин родини *лілійних*. Листки лінійні або ланцетовидні, шкірясті, розміщені пучками на кінцях гілок. Квітки дрібні, білі або жовтуваті, з міцним запахом, зібрані у великі щільні волоті на кінцях пагонів. Плід — ягода. Бл. 40 видів, поширених у тропічній смузі Африки і Азії. До Д. належить *драконове дерево*. Багато видів Д. вирощують як декоративні в кімнатах і оранжереях; в СРСР (на кримському й кавказ. узбережжях Чорного м.) деякі види Д. культивують у відкритому грунті.

ДРАЧ Іван Федорович (н. 17.X 1936, с. Теліжинці Тетіївського р-ну Київської обл.) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1959. Закінчив Київ. держ. ун-т (1962). Перша зб. віршів «Соняшник» вийшла 1962. Збірки «Протуберанці серця» (1965), «Поезії» (1967), «Балади буднів» (1967), «До джерел» (1972), «Корінь і крона» (1974; Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1976), «Київське небо» (1976) присвячені темі керівної ролі Комуністичної партії, рад. патріотизму, дружби народів. Віршам Д. властиві філос. узагальнення, громадян. пафос. Працює в галузі поетичного перекладу з зарубіжних літератур і літератур народів СРСР. За сценаріями Д. поставлено кінофільми «Камінний хрест», «Іду до тебе».

Тв.: Іду до тебе. К., 1970; Київське небо. К., 1976; Дума про вчителя. К., 1977; Сонце і слово. К., 1978; Сонячний фенікс. К., 1978; Рос. пер. кн.— Солнечный гром. М., 1977.

ДРЕВЛЯНИ — одне з східнослов'янських племен (союзів племен), яке в 6—12 ст. жило на Поліссі на Правобережжі Дніпра. Згадуються в «*Повісті временних літ*». Найбільшими містами Д. були Іскоростень (Коростень), Вручій (Овруч), Малин, Городськ та ін. Спочатку землі Д. становили самостійне князівство з центром в Іскоростені. В 884 київ. кн. *Олег* підкорив Д., але після його смерті (912) вони вийшли з-під влади Києва. В 914 київ. кн. *Ігор* знову підкорив Д., у яких, однак, залишився свій князь. У 942 відбувалися збройні сутички між військами київ. князя й Д., які прагнули стати незалежними від Києва. Феод. верхівка Д. спробувала використати *древлянське повстання 945* з метою відокремитися від Києва. В 946 княгиня *Ольга*, придушивши повстання, ліквідувала древлянське князівство. Д. займалися землеробством, скотарством і ремеслами (залізоплавильним, виробленням з овруцького шиферу прясельць тощо). Останній раз Д. згадуються в літописі під 1136. З Д. пов'язують *Корчацький могильник, Луку-Райковецьку* та ін. археол. пам'ятки.

ДРЕВЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 945 — найраніше з засвідчених писемними джерелами повстання нар. мас у Давній Русі. Викликане спробою київ. кн. *Ігоря* провести 945 повторний збір *данини* в землі *древлян*. Під час повстання Ігоря було вбито. З повстання скористалася древлянська феод. верхівка на чолі з кн. Малом, щоб відокремитися від Києва. В 946 Д. п. придушила княгиня *Ольга*, яка, проте, мусила провести певну регламентацію збирання данини.

ДРЕВЧЕНКО (Древкін) Петро Семенович (бл. 1863, Полтавщина — 1934) — укр. рад. кобзар. Жив у с. Залютиному під Харковом. У 13 років осліп. Учень Г. *Гончаренка*. Гру Д. високо цінував М. Лисенко. Разом із кобзарями П. Гащенком, С. *Пасюгою* та Г. Цибкою створив рад. думу «Про військо Червоне, про Леніна-батька і синів його вірних».

ДРЕГОВИЧІ — одне з східнослов'янських племен (союзів племен), яке жило між Прип'яттю і Зх. Двіною. Згадуються в «*Повісті временних літ*». Вважають, що назва «дреговичі» пов'язана з давньорус. словом «дрягва» — болото і вказує на характер місцевості, де жило це плем'я. Найбільшими містами Д. були Туров, Клецьк, Слуцьк. Землі Д. становили самостійне князівство з центром у м. Турові. В 10 ст. це князівство ввійшло до складу *Київської Русі*. Київ. кн. *Володимир Святославич* під час поділу Русі на уділи більшу частину землі Д. включив до Туровського князівства, пн.-зх. частина ввійшла до *Полоцького князівства*. За археол. даними, Д.— землеробське населення, яке займалося й промислами та ремеслами (обробка заліза, гончарство).

ДРЕДНОУТ (англ. dreadnought — безстрашний) — клас англ. *лінійних кораблів* (будувалися з 1905). Мав водотоннажність понад 17 тис. т.

І. Ф. Драч.

Драцена деремська.

К.-Т. Дрейєр.

І. Х. Дрейсіг.

ДРЕ́ЗДЕН — місто на Пд. Сх. НДР, адм. центр округу Дрезден. Вузол з-ць та автошляхів, аеропорт, порт на р. Ельбі. 509,3 тис. ж. (1976). Д.— великий екон. і культур. центр країни. В пром-сті провідне місце посідає неметалосмне машинобудування (електротех. та електронна пром-сть, приладобудування, оптика й точна механіка). Підприємства легкої, швейної, меблевої, харчосмакової галузей. Виготовлення фарфорових і скляних виробів. У Д.— Тех. ун-т, Вища трансп. школа, Мед. академія, консерваторія, Вища школа музики та ін. вузи; оперний театр, драматичний «Статстеатр», оркестр філармонії тощо. Музеї, в т. ч. *Дрезденська картинна галерея*, історичний, нар. мистецтва, зібрання фарфору. Під час 2-ї світової війни Д. зазнав великих руйнувань від брит. та амер. авіації, тепер місто відбудовано. Серед архіт. пам'яток: замок курфюрстів (королів; 15—19 ст.); палацовий ансамбль Цвінгер (1711—22, арх. М. Д. Пеппельман), Японський палац (1715—41, архітектори З. Лонглюн, Ж. де Бодт і Пеппельман), палацово-парковий комплекс Пільніц (1720—24). Соціалістична забудова Д.— ансамблі площ Альтмаркт (1953—56, архітектори Й. Рашер, Г. Мюллер і Г. Гудер), Постплац (1965—67); вулиці Ернст-Тельман-штрассе, Прагерштрассе; споруди — Будинок преси (1960—68), Палац культури (1970, арх. В. Генш та ін.). Місто відоме з 1216.

ДРЕ́ЗДЕНСЬКА КАРТИ́ННА ГАЛЕРЕ́Я — одна з найбільших світових скарбниць зх.-європ. живопису 15—19 ст. Засн. 1560. Була частиною Кунсткамери курфюрстів Саксонських, 1722 її значно розширено й перетворено на музей. У 1847—56 арх. Г. *Земпер* спорудив для галереї спец. будинок. У Д. к. г. зберігаються картини нідерландських (Я. ван Ейка, Й. ван Клеве), італійських (С. Боттічеллі, Рафаеля, Джорджоне, Тіціана, П. Веронезе), німецьких (А. Дюрера, Г. Гольбейна Молодшого, А. Менцеля), голландських (Рембрандта, Я. Вермера Делфтського), фламандських (П.-П. Рубенса, А. ван Дейка), іспанських (Х. Рібери, Ф. Сурбарана, Д. Веласкеса), французьких (Н. Пуссена, А. Ватто) та ін. художників. У 1945 під час англо-амер. бомбардування Дрездена Д. к. г. було зруйновано, близько 200 картин загинуло. Більшість творів, які фашисти заховали в непридатних для зберігання місцях, врятувала від загибелі Рад. Армія. Ці твори було вивезено до Рад. Союзу, тут вони зберігалися, а пошкоджені реставрувалися (частина їх тимчасово перебувала в Київ. музеї зх. та сх. мистецтва). В 1955 всі ці експонати передано НДР. У 1956 Д. к. г. знову було відкрито.

Літ.: Спасенные шедевры, т. 1—2. М., 1977; Зейдевитц Р., Зейдевитц М. Дрезденская галерея. Пер. с нем. М., 1965.

І. М. Блюміна.

Будинок Дрезденської картинної галереї. Північний фасад. Архітектор Г. Земпер. 1847—56

ДРЕ́ЗДЕНСЬКОГО БА́НКУ ФІНА́НСОВА ГРУ́ПА (за назвою банку, засн 1872) — фінансово-монополістичне угруповання ФРН, друге за величиною, після *Німецького банку фінансової групи*. Сформувалася навколо Дрезденського банку гол. чин. у післявоєнні роки. Об'єднує пром. концерни «АЕГ» (електротехніка, радіоелектроніка), «Фольксвагенверк» (автомобілебудування), «ГРУНДІГ» (радіотехніка, радіоелектроніка) й багатогалузеві «ОТКЕР», «КВЕЛЛЕ» та ін. З 1968 Д. б. ф. г. разом з групою Німецького банку контролює концерн «Крупп» (виробляє бл. 3000 видів продукції, у т. ч. чорні метали, вугілля, мор. судна, зброю тощо). До складу Д. б. ф. г. входять і великі страхові т-ва. Оборот капіталу концернів, що входять до Д. б. ф. г., 1977 становив понад 100 млрд. марок. Д. б. ф. г. має великі капіталовкладення в багатьох країнах світу. Спільні інтереси пов'язують Д. б. ф. г. з рядом великих *транснаціональних монополій*, зокрема з амер. «Екссон» (нафтова), англ.-голл. «ЮНІЛЕВЕР». На базі *особистої унії* група пов'язана з держ. апаратом ФРН. Місцеперебування Правління Д. б. ф. г.— м. Франкфурт-на-Майні

В. А. Колибанов.

ДРЕЗИ́НА (нім. Draisine), автодрезина, мотодрезина — невелика транспортна залізнична машина з *приводом* від автомобільного або мотоциклетного двигуна внутрішнього згоряння. Розрізняють Д. (мал.) вантажні й пасажирські. Використовують їх для перевезень на незначну віддаль. У перших Д. був ручний привод. Назва — за ім'ям нім. винахідника К.-Ф. Дреза (1785—1851).

ДРЕ́ЙЄР (Dreyer) Карл-Теодор (3.II 1889, Копенгаген — 20.III 1968, там же) — датський кінорежисер і сценарист. У кіно з 1918. У фільмах «Сторінки з Книги Сатани» (1920), «Вдова пастора» (1920, Швеція), «Міхаель» (1924, Німеччина), «Поважай свою дружину» (1925) критикував бурж. спосіб життя й бурж. мораль. Вершина творчості Д.— фільм «Страсті Жанни д'Арк» (1927, Франція), який став одним з найзначніших досягнень «німого» кіно. Інші фільми: «День гніву» (1943), «Слово» (1955), «Гертруда» (1965).

ДРЕ́ЙКА ПРОТО́КА — протока між о. Вогняна Земля і Пд. Шетлендськими островами, сполучає Тихий ок. з Атлантичним. Шир. до 950 км (найширша протока земної кулі). Глибина до 5840 м. У районі Д. п. часто бувають шторми. Взимку пд. частина Д. п. замерзає. Багато *айсбергів*. Названа на честь англ. мореплавця Ф. Дрейка, який 1578 проплив нею.

ДРЕЙСЕ́НА — рід двостулкових молюсків. Те саме, що й *тригранка*.

ДРЕ́ЙСІГ Іван Християнович [1791, Саксонія — 12 (24).XII 1888, Харків] — рос. і укр. актор. Сценічну діяльність почав у Харків. трупі І. *Штейна* (бл. 1814). Працював у трупах Д. *Жураховського*, К. М. *Зелінського*, І. Пілоні та ін. Керував власною трупою у Ставрополі (1845), Тбілісі (1845—46). В різних рос. трупах на Україні працював і в 60—80-х рр. Ролі: Виборний, Чупрун («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» Котляревського), Шельменко, Потап Левурда («Шельменко-денщик», «Бой-жінка» Квітки-Основ'яненка), Городничий, Подкольосін («Ревізор», «Одруження» М. Гоголя) та ін. Д.—автор укр. водевіля «Два брати із Санжарівки, третій із Хорола» (1846), в якому грав роль Панька Вередея.

М. Ф. Дібровенко.

ДРЕЙФ (від голл. drijven — гнати, плавати) — 1) Пасивний рух плаваючого тіла (напр., крижини в морі) від діяння морських течій, вітру і хвиль. 2) Знесення вбік від курсу (від діяння вітру чи ін. факторів) судна на морі або літального апарата в повітрі.

ДРЕЙФ ГЕ́НІВ, генетико-автоматичні процеси — випадкова зміна генетичної структури *популяцій* (частоти *генів* або *алелів*), не пов'язана з дією добору, мутаційного процесу (*мутагенезу*) й міграцій. Дія Д. г. особливо яскраво виявляється в малих популяціях. Якщо внаслідок сезонної зміни чисельності популяції, стихійного лиха або заселення нової території вихідна популяція зменшується чи розпадається на менші, то в новоутвореній популяції нове покоління буде представлене нащадками невеликої кількості особин початкової великої популяції, які суто випадково можуть виявитись носіями рідкісних генів. При тривалій ізоляції нової популяції концентрація таких генів у ній виявиться значно більшою, ніж у вихідній популяції. Багато які випадки підвищеної зустрічальності *альбінізму*, деяких *спадкових хвороб* у невеликих ізольованих популяціях людей пояснюються Д. г. (т. з. «принцип основоположника»). Відомі випадки, коли в популяціях с.-г. тварин різко зростала концентрація *летальних генів* у зв'язку з широким використанням гетерозиготних (див. *Гетерозиготність*) за цими генами бугаїв-плідників. Тому широке

Дрезден. Вулиця Прагерштрассе. Архітектор П. Снігон та ін. 60-і рр. 20 ст.

використання у тваринництві штучного осіменіння самок глибокозамороженою спермою, внаслідок чого один самець стає батьком сотень тисяч нащадків, вимагає найретельнішої перевірки спадкових якостей тварин-плідників. Д. г. не має самостійного значення в еволюції організмів; він діє разом з ін. генетичними й екологічними факторами, що сприяють спадковому перетворенню популяції, в першу чергу з добором. Термін «дрейф генів» запропонував амер. генетик С. Райт (1931). *В. І. Євсиков.*

ДРЕ́ЙФОВІ ТЕ́ЧІЇ — течії, що виникають у водоймах (морях, озерах) під впливом постійних або панівних вітрів. Швидкість Д. т. залежить від швидкості вітру, а напрям (внаслідок діяння відхиляючої сили обертання Землі) відхиляється від напряму вітрів у Пн. півкулі праворуч, у Пд.— ліворуч. Нижня межа Д. т. досягає глиб. 200 м. До Д. т. належать *Західних Вітрів течії* й пасатні, або екваторіальні, течії в океанах.

ДРЕ́ЙФУСА СПРА́ВА — судовий процес по звинуваченню в шпигунстві на користь Німеччини офіцера франц. Генштабу єврея Альфреда Дрейфуса. Д. с. сфабрикована реакційною франц. вояччиною, почалася 1894. Д. с. стала предметом гострої політ. боротьби у Франції. Військ. суд засудив Дрейфуса на довічну каторгу (1894). Реакція використала Д. с. для розпалювання кампанії шовінізму й антисемітизму, наступу на демократичні свободи. Д. с. було закрито 1900; під тиском світової громадськості Дрейфуса 1906 реабілітовано.

ДРЕМЛЮ́ГА Микола Васильович [н. 9 (22).VI 1917, с. Бутурлинівка, тепер місто Ворон. обл.] — український рад. композитор і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1972). В 1946 закінчив Київ. консерваторію. Твори: симф. поеми «Батьківщина», «Пам'яті героя», «Рідні простори» (1956—60), «Болгарська поема» (1964); кантата «На оновленій землі» (1963), ораторія «Ленін» (1970), твори для фортепіано і бандури, хори, романси і пісні та музика для театру і кіно.

ДРЕНА́Ж (від англ. drain — осушувати) — система штучних водотоків — дрен (труб, свердловин тощо), якими з ґрунту відводять зайву воду, а також спосіб осушування земель за допомогою цих водотоків. Розрізняють Д. (мал.): горизонтальний, вертикальний і комбінований; лінійний, паралельний і кільцевий: пристінний, позастінний, пластовий тощо. Горизонтальний Д. являє собою систему канав, прорізів або залізобетонних *лотоків* (відкритий Д.), а також труб, галерей, горизонтальних свердловин, *штолень* тощо (закритий Д.). Водотоками вертикального Д. є поглинальні свердловини, колодязі, голкофільтри та ін. Дренажні водотоки роблять поодинокі або об'єднані системами *колекторів*; з самопливним або примусовим (напр., насосами) відведенням води. Вибір Д. зумовлюється глибиною дренованих горизонтів, гідродинамічними властивостями води, складом і особливостями осушуваних ґрунтів. За допомогою Д. осушують надмірно зволожені землі (осушувальний Д.), знижують рівень ґрунтових вод і запобігають заболочуванню й засолюванню ґрунту (розсолювальний Д.), посилюють газообмін у важких глинистих ґрунтах (аераційний Д.). Використовуючи Д., відводять підземні води від зсувних схилів, осушують і зміцнюють основи споруд, зменшують тиск води на них тощо.

Літ.: Богомолов Г. В. Гидрогеология с основами инженерной геологии. М., 1975. *В. Ф. Краєв.*

ДРЕНА́Ж у медицині — пристосування для виведення рідини (гною, випоту) з ран, абсцесів, деяких порожнин організму тощо. Як Д. використовують марлеві чи гумові стрічки, гумові, скляні або пластмасові трубки.

ДРЕНА́ЖНІ МАШИ́НИ — самохідні, навісні або причіпні машини для прокладання дренажу на осушуваних і зрошуваних землях, а також торфовищах. За способом прокладання в ґрунті дрен (труб, кротовин, щілин) розрізняють кротові Д. м. (для прокладання підземних отворів діаметром 8—25 см на глибині до 1 м, схожих на кротові ходи); Д. м. для щілинного (безтраншейного) дренажу (різновидність кротового з тією особливістю, що отвір має вигляд щілини, закритої у верхній частині); Д. м. для гончарного (траншейного) дренажу (закладка в траншеї гончарних, пластмасових та ін. труб на щільних, перезволожених ґрунтах). В СРСР, зокрема на Україні, з кротових Д. м. найбільше використовують кротувач начіпний МД-100 (Д-657), призначений для кротового дренажу в торфових і мінеральних ґрунтах з метою осушення й поліпшення аерації. Робочий орган кротувача (мал. 2) складається з ножа 5 (для попереднього формування кротової дрени), й дренера *6*, який і видавлює підземні отвори — кротові дрени. Його навішують на трактор ДТ-75Б. Продуктивність — до 1,5 погонних км за годину. Для безтраншейного прокладання щілинного дренажу застосовують дренажно-ножові Д. м. (мал. 3); вони прокладають пластмасові труби на дні вузької щілини (глиб. до 2,5 м), яку прорізує черенковий ніж Д. м. Для прокладання гончарного дренажу траншейним способом застосовують екскаватори-дреноукладачі (ЭТЦ-163, ЭТЦ-202А) з робочим органом у вигляді ківшового ланцюга (мал. 1). Ці Д. м. одночасно риють траншеї, прокладають дренажні труби й ізолюють їх фільтрами. Продуктивність — 70—293 погонні м за годину. В СРСР сконструйовано й такі Д. м., що самі під землею формують із стрічки дренажні труби й одночасно прокладають їх. *С. О. Карпенко.*

Мал. 1. Дренажна машина. Екскаватор-дреноукладач.

ДРЕС — скорочена назва *державної районної електростанції.*

ДРЕСИРУВА́ННЯ (від франц. dresser — привчати) — цілеспрямоване вироблення й закріплення у тварин певних (необхідних людині) дій і навиків в результаті утворення умовних рефлексів. Теор. основа сучас. Д.— вчення І. Павлова про *вищу нервову діяльність*. При Д., як правило, використовують умовні подразники (звукова команда, жест, показ корму) в поєднанні з безумовними (напр., мех. подразники), які викликають у тварин необхідну реакцію. Д. застосовують у г-ві, оборонно-спортивній роботі (Д. собак — мисливських, службових тощо, коней, голубів); наук. знач. має Д. дельфінів. Д.— давній жанр циркового мистецтва. В кін. 19 ст. дресирувальник В. Л. Дуров (див. *Дурови)* розробив нові методи Д.: зокрема метод безбольового заохочувального Д., засн. на врахуванні природжених властивостей тварини. Майстри Д. в рад. цирку: М. Гладильщиков, І. *Бугримова,* О. Буслаєв, В. Г. і Ю. В. Дурови, В. І. *Філатов,* Б. Едер та ін.

ДРЕСИРУВА́ННЯ БДЖІЛ — метод штучного посилення запилювальної і збиральної діяльності бджіл на квітках рослин, які погано виділяють нектар. В основі Д. б. лежить вироблення у бджіл умовних рефлексів на запах, колір, форму, місцезнаходження квіток та ін. Якщо виділення нектару квітками ослаблюється, то бджоли перестають до них літати, запилення рослин погіршується і врожайність знижується. В Рад. Союзі розроблено методи Д. б. на запилення, що полягає в підгодівлі бджіл цукровим сиропом, настояним на квітках рослин, що потребують запилення. Бджоли летять саме на ті рослини, які мають запах підгодівлі. Бджоли сприяють підвищенню (на 30—50%) врожайності кормових трав, плодоягідних насаджень, багатьох тех. і овочевих культур. Д. б. сприяє й збільшенню медозбору.

Літ.: Бабич І. А., Мегедь О. Г. Бджільництво. К., 1973. *Я. П. Поштаренко.*

ДРЖИЧ (Držić) Марин (1508, Дубровник — 2.V 1567, Венеція) — хорватський драматург, представник л-ри Дубровника. Літ. діяльність почав у 2-й пол. 30-х рр. 16 ст. ліричними поезіями в дусі Ф. Петрарки. Відіграв значну роль у становленні дубровницького театру. В багатьох п'єсах наявні елементи гострої критики тогочасного суспільства. Найвідоміша комедія Д.— «Дядечко Мароє» (пост. 1550) — з життя Дубровника й Рима.

ДРИГА́ЛЬСЬКОГО О́СТРІВ — куполоподібне льодовикове підняття в морі Дейвіса, за 78 км на Пн. від Антарктиди. Пл. 204 км². Вис. до 327 м. Береги урвисті. Відкритий 1912 австрал. антарктичною експедицією. Вперше Д. о. дослідила рад. експедиція 1956. В 1960 на Д. о. працювала рад. тимчасова метеорологічна станція «Мир». Названий на честь нім. полярного дослідника Е. Дригальського.

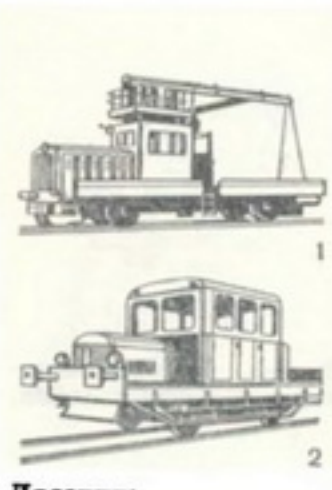

Дрезини:
1 — вантажна;
2 — пасажирська.

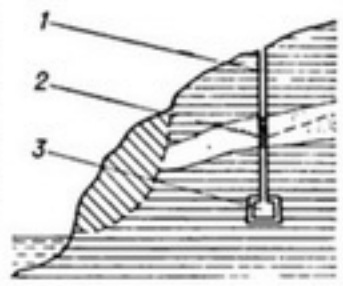

Дренаж комбінований зсувного схилу:
1 — поглинальна свердловина;
2 — фільтр;
3 — штольня.

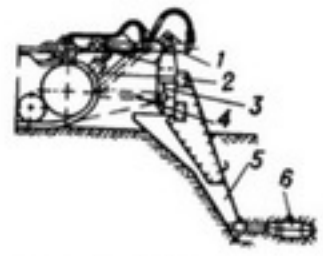

Мал. 2. **Дренажна машина**-кротувач начіпний МД-100 (Д-657): *1* — гідроциліндр піднімання робочого органа; *2* — гідроциліндр гідросистеми; *3* — рама навіски; *4* — важіль начіпної системи; *5* — ніж; *6* — дренер.

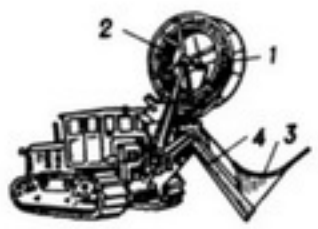

Мал. 3. **Дренажна машина** для прокладання пластмасових труб: *1* — барабан; *2* — труба; *3* — напрямний жолоб; *4* — ніж.

Дріада восьмипелюсткова. Квітуча рослина.

Дрізд чорний.

ДРИ́МБА — щипковий муз. інструмент. Див. *Варган*.

ДРИ́НА — ріка в Югославії, права притока Сави (бас. Дунаю). Утворюється внаслідок злиття річок Піви й Тари, що беруть початок на Динарському нагір'ї. Довж. від витоків Тари 460 км, площа бас. 19,6 тис. км². Пересічна витрата води в пониззі 341 м³/с. Має вузьку, глибоку долину, водоспади. На Д. споруджено ГЕС. Несудноплавна.

ДРИ́НОВ Марин Стоянов [2.XI 1838, Панагюриште, тепер НРБ — 28.II (13.III) 1906, Харків] — болг. і рос. історик, філолог, громад. діяч, член Петерб. АН (з 1898). З вересня 1858 до березня 1861 жив у Києві й відвідував філос. клас Київ. семінарії. Закінчив Моск. ун-т (1865). З 1869 — голова Болг. літ. т-ва. Автор першої єдиної болг. орфографії, заклав основи сучас. болг. літ. мови. В 1878—79 — міністр нар. освіти Болгарії. Брав участь у створенні першої болг. конституції 1879. З 1875 (з перервами) — професор слов'янознавства Харків. ун-ту. З 1877 — секретар, з 1890 — голова Історико-філологічного т-ва при Харків. ун-ті. Працями з історії південнослов. народів, у т. ч. болг. народу, поклав початок істор. науці в Болгарії. Сприяв розвиткові російсько- і українсько-болг. культур. зв'язків.

ДРИ́ФТОВА ГІПО́ТЕЗА — гіпотеза горизонтального переміщення (дрифту, або *дрейфу*) материків. Висунув її в 2-й пол. 19 ст. рос. астроном-аматор Є. В. Биханов, істотно доповнили й розвинули на поч. 20 ст. амер. геолог Ф. Тейлор і нім. геофізик А. *Вегенер*. Д. г. припускає горизонтальне переміщення материків по пластичному базальтовому шару *земної кори*. Грунтується на подібності обрисів материків, геол. будови й органічних решток у гірських породах берегів віддалених континентів, відмінностях у будові земної кори материків і океанів. За Д. г. Земля спочатку була вкрита тонким материковим шаром, який у палеозої (див. *Палеозойська ера і група*) розпався, потім згромадився в єдиний суперматерик — Пангею, яка на початку мезозою (див. *Мезозойська ера і група*) розкололася на окремі материки — Африку, Америку, Євразію та ін., що почали дрифтувати в зх. і пд. напрямах. Д. г. в серед. 20 ст. втратила своє значення, а в 60-х рр. була модернізована на основі нових досліджень у галузі *геофізики*, зокрема вивчення будови дна океанів, і стала відома як *глобальна тектоніка*.

Ю. М. Довгаль.

ДРІА́ДА (Dryas) — рід рослин родини *розових*. Вічнозелені кущики зі сланкими дуже гіллястими стеблами. Листки прості, шкірясті, зверху блискучі, зісподу сіро- або білоповстисті. Квітки великі, поодинокі, на довгих квітконосах, білі, рідше жовті. Плід — сім'янка. 18 видів. В СРСР — 10 видів (у тундрі, на вапнякових скелях і гірських луках); з них в УРСР (у Карпатах) — один вид — Д. восьмипелюсткова (D. octopetala). Використовується як декоративна рослина при створенні «альпійських гірок».

ДРІА́ДИ (грец. Δρυάδες, від δρῦς — дерево) — у грец. міфології німфи — покровительки дерев, що живуть у лісах і гаях. Допомагають людям, які доглядають дерева.

ДРІБ у математиці — вираз вигляду $\frac{m}{n}$, де m і n — числа або вирази. Його можна розглядати як частку від ділення чисельника m на знаменник n [напр., $\frac{2ax}{a-x} = 2ax : (a - x)$]. Суму, різницю, добуток і частку двох Д. обчислюють за формулами $\frac{m}{n} \pm \frac{s}{t} = \frac{mt \pm ns}{nt}$; $\frac{m}{n} \cdot \frac{s}{t} = \frac{ms}{nt}$; $\frac{m}{n} : \frac{s}{t} = \frac{mt}{ns}$. Для додавання і множення Д. виконуються властивості *комутативності, асоціативності* й *дистрибутивності*. Значення Д. не зміниться, якщо його чисельник і знаменник помножити на одне й те саме відмінне від 0 число (основна властивість Д.). Користуючись цією властивістю, Д. можна скорочувати або зводити до спільного знаменника.

Д. $\frac{m}{n}$ наз. **звичайним**, якщо m і n — натуральні числа. Звичайний Д. наз. правильним, якщо його чисельник менший за знаменник, і неправильним, якщо чисельник більший або дорівнює знаменникові. Звичайний Д. $\frac{m}{n}$ наз. нескоротним, якщо *найбільший спільний дільник* чисел m і n дорівнює одиниці. Строго кажучи, звичайні Д.— не числа, а символи для позначення чисел (цілих і дробових). Так, $\frac{2}{3}$ позначає дробове число, а $\frac{4}{4}$ і $\frac{9}{3}$ — цілі. Існує безліч звичайних Д., які позначають одне й те саме число. Два рівні звичайні Д.— це різні позначення одного числа. $\frac{m}{n} = \frac{s}{t}$ тоді, коли $mt = ns$, $\frac{m}{n} < \frac{s}{t}$ тоді, коли $mt < ns$. Суму цілого числа і звичайного Д. часто записують без знака +, напр., $4 + \frac{3}{5} = 4\frac{3}{5}$. Таке число можна записати і у вигляді неправильного Д.: $4\frac{3}{5} = \frac{4 \cdot 5 + 3}{5} = \frac{23}{5}$. Звичайні Д. були відомі за кілька тисячоліть до н. е. Спочатку оперували тільки аліквотними дробами — такими, чисельники яких дорівнюють 1. В 3-му тис. до н. е. вавілонські математики ввели шістдесяткові Д., тобто такі, знаменники яких є лише натуральні степені числа 60. Пізніше з'явились *десяткові дроби* та *ланцюгові дроби*. В Росії звичайні Д. наз. «долями», «ламаними числами».

Літ.: Андронов И. К. Арифметика дробных чисел и основных величин. М., 1955; Депман И. Я. История арифметики. М., 1965; Кужель О. В. Основы арифметики. К., 1965; Хинчин А. Я. Цепные дроби. М., 1978.

Г. П. Бевз.

«ДРІБНА́ БІБЛІОТЕ́КА» — видання перекладних творів худож. і наук. літератури, здійснюване І. Франком, М. Павликом, І. Белеєм (1878—79). Гол. спрямування «Д. б.» полягало в пропаганді ідей революц. просвітительства, матеріалістичного природознавства, зразків прогресивної худож. л-ри. Вийшло 14 випусків. У шести з них вміщено твори Г. Успенського, Е. Золя, Дж. Байрона, оповідання І. Франка «На дні». Решту випусків присвячено суспільно-політ. і наук. темам (праці М. Добролюбова, Д. Писарєва, М. Драгоманова, Е. Геккеля, Т. Гекслі та ін.).

ДРІБНА́ БУРЖУАЗІ́Я — дрібні власники, що займають проміжне становище між основними класами капіталістичного суспільства — *буржуазією* і *пролетаріатом*. До Д. б. належать: трудове *селянство*, ремісники й кустарі та дрібні торговці. Дрібний буржуа відрізняється від робітника тим, що має у приватній *власності* засоби виробн., які становлять основу його виробн. і гол. джерело існування. За капіталізму, особливо на стадії *імперіалізму*, осн. маса Д. б. розорюється й перетворюється на пролетарів. Лише незначна частина її стає підприємцями. Таке становище Д. б. пояснює її двоїсту природу: як трудівник вона тяжіє до пролетаріату й багато в чому солідарна з ним у його боротьбі; як приватний власник вона прагне зберегти свій статус, вибитися в ряди буржуазії. Двоїста природа Д. б. визначає хитність її позицій у *класовій боротьбі*, нестійкість її ідеології (див. *Дрібнобуржуазна політична економія*). Це призводить до того, що вона легко піддається демагогії найреакційніших кіл великої буржуазії (див. *Фашизм*). В умовах сучас. *державно-монополістичного капіталізму* дрібнобуржуазне забарвлення мають багато антикомуністичних «теорій» і концепцій від правоекстремістських до лівоекстремістських. В боротьбі проти капіталізму пролетаріат намагається залучити на свій бік осн. маси Д. б. (особливо трудове селянство), які загалом заінтересовані в ліквідації гніту монополій. У країнах, що визволилися від колоніальної залежності, селянство та ін. верстви Д. б. становлять більшість населення і в союзі з ще малочисленним, але зростаючим *робітничим класом* є осн. революц. силою нац.-визвольного руху, антифеод. і антиімперіалістичних революцій. В соціалістичній революції трудове селянство стає союзником робітн. класу. Досвід СРСР та ін. соціалістичних країн показує, що під керівництвом партій робітн. класу успішно відбувається процес перевиховання дрібнобурж. мас і перетворення їх на трудівників соціалістичного суспільства.

М. М. Кириченко.

ДРІБНОБУРЖУА́ЗНА ПОЛІТИ́ЧНА ЕКОНО́МІЯ — напрям у *політичній економії*, що вира-

жає ідеологію *дрібної буржуазії*. Виникла на початку 19 ст. у Франції. Її основоположники — Ж.-Ш. *Сісмонді* й П.-Ж. *Прудон*. Д. п. е. є відображенням суперечливого становища дрібних виробників у бурж. суспільстві. Розорення їх за капіталізму викликає з їхнього боку гостру критику капіталізму. Водночас дрібна буржуазія як клас, що виступає приватним власником, захищає основи капіталізму — приватну власність на засоби виробн., «вільне підприємництво» тощо. Представники Д. п. е. в числі перших вказали на суперечності капіталізму, проте вони не розкривали їхньої соціально-екон. суті. Д. п. е. підміняє наук. аналіз об'єктивних закономірностей сусп. розвитку проповіддю дрібнобурж. моралі, висуває утопічні проекти для подолання капіталістичних суперечностей, які не зачіпають основ експлуататорського ладу. Ідеалізація дрібного виробн. спричинює вульгарно-матеріалістичне тлумачення Д. п. е. соціально-екон. процесів. Критика капіталізму грунтується не на пізнанні екон. законів, а на абстрактній ідеї про можливість повернення до дрібного виробн., вона «не передхоплювала, — писав В. І. Ленін,—майбутнє, а реставрувала минуле» (Повне зібр. тв., т. 2, с. 230). Ідеологи дрібної буржуазії поклали початок тлумаченню політ. економії як науки про *споживання* й *розподіл*. Критикуючи розподіл, який існує в бурж. суспільстві, вони вважали, що його можна замінити й поліпшити за допомогою д-ви, не змінюючи самого капіталістичного ладу (Сісмонді). Прудон сподівався реформувати капіталізм, знищити експлуатацію в рамках бурж. суспільства шляхом реорганізації *обігу*. Розвиток капіталізму й зміни, що відбуваються в зв'язку з цим у становищі дрібної буржуазії, зумовлюють і еволюцію дрібнобуржуазних концепцій.

У сучас. умовах Д. п. е. представлена безпосередньо дрібнобурж. екон. теоріями, в яких проявляються виразно опір дрібної буржуазії пануванню фінанс. капіталу, її безплідні сподівання врятуватися від розорення (див. *«Демократичний соціалізм»*, *«Ринковий соціалізм»* та ін.), і *реформізмом*. Однією з ревізіоністських форм Д. п. е. є концепція *«казарменого комунізму»* маоїстського зразка. Приділяючи велику увагу критиці дрібнобурж. концепцій, В. І. Ленін підкреслював, що боротьба з дрібнобурж. течіями екон. думки «обов'язкова для партії пролетаріату, яка повинна відвойовувати від буржуазії одурених нею дрібних хазяйчиків і мільйони трудящих, поставлених у більш-менш дрібнобуржуазні умови життя» (Повне зібр. тв., т. 27, с. 289).

Л. Я. Корнійчук.

ДРІБУ́ШКИ — 1) Види рухів в укр. народних танцях. Виконуються дрібними кроками (звідси й назва), притупами. Серед Д.— тропак, тропітка, стукалочка, дрібушка на місці з притупом, притуп, потрійний притуп та ін. 2) Дитяча гра.

ДРІ́ЖДЖІ — група одноклітинних грибів. Серед дріжджів є *сумчасті гриби* (більшість видів Д.), *базидіоміцети* й аспорогенні, що їх відносять до *незавершених грибів*. Клітини нерухомі, округлі, овальні, еліпсовидні, довж. 8—10 мкм, шир. 2—7 мкм. Деякі Д. можуть утворювати несправжню *грибницю*. Розмноження нестатеве — здебільшого *брунькування*, у Schizosaccharomyces — *поділ*, у Saccharomycodes — брунькування з наступним поділом; Д., які належать до базидіальних і сумчастих грибів, притаманне ще й статеве розмноження. Д. дуже поширені в природі (в воді, грунті, рослинних і тваринних організмах), особливо там, де є цукристі речовини (ягоди, фрукти, молочні продукти тощо). У зв'язку зі здатністю Д. викликати *спиртове бродіння* їх використовують у хлібопеченні, виноробстві, пивоварінні, спиртовому й гліцериновому виробництві, молочній пром-сті тощо. Їх широко застосовують для одержання кормового (див. *Дріжджі кормові*) й харчового білка, а також амінокислот, вітамінів (групи B, D, каротиноїдів та ін.), полісахаридів, ліпідів, ферментів тощо. Серед Д. трапляються й патогенні форми, що спричинюють захворювання людини і тварин — *кандидамікози*, бластомікози тощо. Див. також *Дріжджове виробництво*.

Є. І. Квасников.

ДРІ́ЖДЖІ КОРМОВІ́ — спеціально вирощувані на корм *дріжджі* видів Torula utilis, Monilia murmanica та ін. Цінний білково-вітамінний корм. Вирощують на відходах деревини, качанах кукурудзи, лузі соняшнику, соломі, комиші та відходах целюлозно-паперової й спиртової пром-сті. З 1 т відходів деревини або качанів кукурудзи одержують 200—250 кг Д. к. Випускають Д. к. пресованими або сухими. В 100 кг сухого корму — 113,7 корм. од. і 42,4 кг перетравного протеїну. Д. к. містять високопоживний білок (85—90% перетравності) з майже всіма амінокислотами, а також вітаміни й мінеральні речовини. Згодовування Д. к. як білкового компонента в раціоні підвищує продуктивність тварин. Застосовують і дріжджування кормів.

Літ.: Копил А. М. Підготовка, зберігання та використання кормів. К., 1973.

ДРІЖДЖОВЕ́ ВИРОБНИ́ЦТВО — виробництво пекарських *дріжджів* роду Saccharomyces, що грунтується на вирощуванні їх у водному розчині *меляси*. В процесі такого вироб. мелясу розбавляють чистою водою (у співвідношенні 1 : 1), розчин дезинфікують хлорним вапном і підкислюють сірчаною к-тою, після чого в нього додають живильні фосфорні й азотисті солі. Далі розчин нагрівають до т-ри 100°С, витримують протягом 1 год, охолоджують і фільтрують або прояснюють за допомогою *центрифуг*. Прояснений розчин меляси знову розбавляють чистою водою (до концентрації сухих речовин 4—6%) і додають у нього для розмножування дріжджі з чистих культур. З одержаного таким способом розчину в дріжджовирощувальному апараті вирощують маточні й товарні дріжджі. В процесі вирощування в апарат подають стиснуте повітря (60—100 м³/год на 1 м³ рідини). Вирощені дріжджі виділяють за допомогою *сепараторів*, вологу з них видаляють фільтр-пресами або *вакуум-фільтрами*. Пресовані дріжджі розфасовують у бруски масою 50, 100 і 1000 г. Зберігають і транспортують їх при т-рі 0 + 4°С. Пекарські дріжджі виробляють і з дріжджів, використовуваних у спиртовому виробництві.

О. Д. Коваленко.

ДРІЗД (Turdus) — рід птахів родини *дроздових*. Розміри середні (довж. тіла 20—25 см), оперення строкате або одноколірне. Гніздяться парами або колоніями на деревах, кущах чи на землі. За рік 1—2 кладки по 3—7 яєць. У роді бл. 60 видів, поширених переважно в Європі, Азії й Америці. В СРСР — 13 видів, у т. ч. в УРСР — 9, з них найпоширеніші Д. чорний, або кіс (T. merula), Д. омелюх (T. viscivorus) і Д. співочий (T. philomelos). Живляться Д. комахами, червами, ягодами.

ДРІК (Genista) — рід рослин родини *бобових*. Невисокі кущі або напівкущі. Стебла в деяких видів колючі. Листки прості або трійчасті, іноді густоопушені. Квітки двостатеві жовті або білі, зібрані у верхівкові китиці. Бл. 75 видів переважно в Європі, Пн. Африці і Зх. Азії. В СРСР — 20 видів, з них в УРСР — 8. Найпошир. Д. красильний (G. tinctoria), що трапляється по всій УРСР (у сухих лісах, на узліссях, серед чагарників). Містить алкалоїди цитизин, який застосовують як стимулятор дихання, й анагірин. Деякі види — декоративні рослини. Д.— добрі медоноси: тваринами не поїдаються.

Дрік красильний. Квітуча гілка і плоди.

Дрімлюгоподібні. Дрімлюга звичайна.

ДРІМЛЮГОПОДІ́БНІ (Caprimulgiformes) — ряд птахів. Довж. тіла бл. 20—30 см. Оперення здебільшого м'яке й пухке, забарвлення піщаного або бурого тонів, крила й хвіст довгі. 93 види, що їх об'єднують у 3 родини: гуахаро (Steatornithidae) з 1 видом (Пд. Америка); совячі, або білоногі, дрімлюги (Podargidae) з 19 видами (Пд.-Сх. Азія, Австралія); дрімлюгові (Caprimulgidae) з 70 видами (переважно в тропіках і лише деякі в помір. зоні). В СРСР — 3 види, з них в УРСР — дрімлюга звичайна (Caprimulgus europaeus). У помірних широтах Д.— перелітні птахи. Живуть у лісах, горах і відкритих місцевостях. Моногами. Кладка (іноді 2 на рік) переважно з 2 яєць з мармуровим малюнком. Більшість Д. живляться нічними комахами; деякі тропічні види — плодами. Викопні рештки Д. відомі з пліоцену і плейстоцену.

О. Б. Кістяківський.

ДРІМЦО́В Сергій Прокопович [псевд.— Дрімченко; 3 (15).V 1867, Харків — 18.VIII 1937, там же] — український рад. музично-громад. діяч, композитор, диригент, фольклорист, педагог, засл. арт. УРСР (з 1928). Учень М. В. Лисенка. За революц. діяльність 1887—1905 був на засланні в Сибі-

Дробарка щокова.

Один з навчальних корпусів **Дрогобицького педагогічного інституту** імені Івана Франка.

ру. В 1907—17 керував у Харкові хоровими й муз. гуртками при робітн. клубах, 1917 — один з організаторів Харків. філармонії й Харків. відділення Муз. т-ва ім. М. Леонтовича, 1919 — засновник Українського держ. хору. В 1924 брав участь в організації Харків. муз.-драм. ін-ту і був його ректором. Твори: опера «Іван Морозенко» (1929), жалібний марш «Ти вмер, наш борець», присвячений В. І. Леніну (1924), пісні (зокрема, на тексти Шевченка), романси, обробки нар. пісень. Д.— автор теор. праць «Елементи народного стилю в творчості М. В. Лисенка», «Музична теорія».

ДРІОПІТЕ́К (Driopithecus) — рід вимерлих *приматів* з підродини викопних людиноподібних мавп (Dryopithecinae). Існували протягом пізнього неогену в Зх. Європі, Африці і Пд.-Сх. Азії (Індія). Рештки Д. (нижні щелепи, зуби й кістки кінцівок) відомі з міоценових і пліоценових відкладів. Д. були досить великими тваринами, вели деревний спосіб життя (звідси назва: грец. δρῦς — дерево і λίθηκος — мавпа). На думку деяких учених, серед Д. були предки сучас. людиноподібних мавп і людини. *О. Л. Коротке́вич.*

ДРІОПТЕ́РИС ЧОЛОВІ́ЧИЙ — рослина родини багатоніжкових класу папоротеподібних. Те саме, що й *чоловіча папороть*.

ДРІШ (Driesch) Ганс (28.X 1867, Кройцнах — 16.IV 1941, Лейпціг) — німецький біолог і філософ-ідеаліст. Професор філософії в Гейдельберзі (з 1911), в Кельні (з 1920), Лейпцігу (з 1921). Працював у галузі експериментальної ембріології. Довів можливість розвитку личинок з ізольованих бластомерів яйця мор. їжака. Обстоював існування непізнаванної «життєвої сили» («ентелехії»), яка нібито керує біол. процесами (див. *Віталізм*).

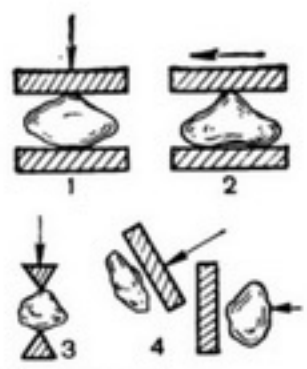

Дроблення:
1 — роздавлюванням;
2 — стиранням;
3 — розколюванням;
4 — ударом.

ДРОБА́РКА — машина для *дроблення* грудкових матеріалів, гол. чин. мінеральної сировини. Розрізняють Д.: великого ступеня дроблення (до 100—300 мм), середнього (25—100) й невеликого (5—25 мм); щокові, конусні, валкові, ударні й стрижневі (див. *Дезинтегратор*). У щокових Д. (мал.) матеріал надходить у проміжок між двома прямокутними плитами (щоками), одна з яких звичайно нерухома, а друга хитається. Робочим органом конусних Д. є конус, що хитається і водночас обертається всередині нерухомої конусної чаші, заповненої матеріалом. Валкові Д. обладнують двома циліндричними (гладенькими або зубчастими) валками, що обертаються назустріч один одному. В ударних Д. є молотки, шарнірно (молоткові Д.) або жорстко (роторні Д.) закріплені на *роторі*. Продуктивність дробарок: щокових — 2,5—310 м³/год, конусних —8—2300, валкових — 2—150, ударних — 10 — 600, стрижневих — 2 — 200 м³/год. Д. застосовують у гірничій, хім. і харч. пром-сті, в металургії й будівництві; ударні й стрижневі Д., крім того, у с. г.— для подрібнювання й змішування кормів. Іл. с. 471.

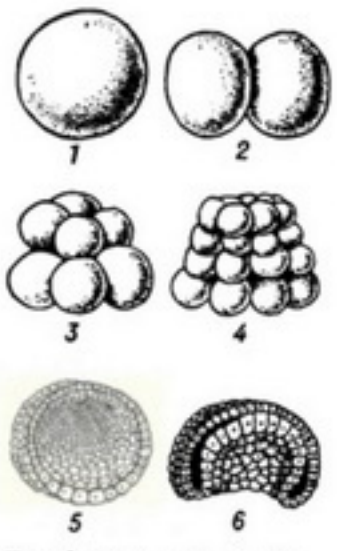

Дроблення яйцеклітини ланцетника (схема): *1* — зигота; *2* — двоклітинна стадія; *3* — восьмиклітинна стадія; *4* — морула; *5* — бластула; *6* — гаструла.

ДРО́БИШЕВЕ — селище міського типу Краснолиманського р-ну Донец. обл. УРСР, за 2 км від залізничної ст. Форпостна. 5,1 тис. ж. (1978). Райсільгосптехніка, лісництво, дільниця рибного г-ва Слов'янського тресту «Донрибкомбінат», будинок побуту. Середня школа, лікарня, Будинок культури, 3 б-ки. Засн. наприкінці 17 ст.

ДРО́БЛЕННЯ в техніці — перетворювання (руйнуванням) грудок твердого матеріалу на дрібні (понад 5 мм) частинки. Найпоширеніші механіч. способи Д. (мал.) — роздавлювання, розколювання, стирання й удар. У разі потреби деякі з цих способів поєднують (напр., удар і стирання) або кілька разів використовують один і той самий спосіб руйнування. Д. звичайно комбінують із сортуванням на *грохотах*. Розрізняють Д. за відкритим і замкненим циклами. За відкритим циклом матеріал спочатку спрямовується на грохот, де відсіюються потрібні за крупністю частинки, а потім — у *дробарку*. За замкненим циклом матеріал спочатку надходить у дробарку, а далі — на грохот; відсіяні великі грудки матеріалу вертаються для додаткового руйнування. Перетворювання (руйнуванням) грудок твердого матеріалу на частинки розміром менш як 5 мм наз. подрібнюванням або помелом. Крім запроваджених мех. способів Д., досліджуються способи: гідровибуховий, термічний, електротермічний та ін. Д. використовують у гірничій, хім. і харч. пром-сті, в металургії, будівництві тощо.

ДРО́БЛЕННЯ ЯЙЦЕКЛІ́ТИНИ, сегментація яйця — початкова стадія *зародкового розвитку* багатоклітинних організмів. Починається відразу після *запліднення*; у деяких тварин Д. я. відбувається без запліднення (див. *Партеногенез*). Являє собою ряд послідовних поділів звичайно заплідненої яйцеклітини на дрібніші клітини (*бластомери*). Залежно від особливостей будови яйцеклітини (від розподілу в ній *жовтка*) Д. я. буває повним (голобластичним, охоплює всю *зиготу*) або неповним (меробластичним, при якому ділиться бідна на жовток частина яйцеклітини). Повне Д. я. може бути радіальним, спіральним або білатеральним; неповне Д. я.— поверхневим або дискоїдальним. Кожен тип Д. я. властивий певним видам тварин. Внаслідок Д. я. розвивається *морула*, а з неї — *бластула* й *гаструла*.

ДРОБО́ВО-ЛІНІ́ЙНА ФУ́НКЦІЯ — найпростіша *раціональна функція*, яка дорівнює відношенню двох лінійних функцій, тобто функція вигляду $y = (ax + b)/(cx + d)$. Якщо $ad = bc$, то $y = a/c$; якщо $c = 0$, Д.-л. ф. перетворюється на *лінійну функцію*. При $ad \neq bc$ і $c \neq 0$ графіком Д.-л. ф. буде рівнобедрена *гіпербола*. Якщо a, b, c, d і x — *комплексні числа*, то Д.-л. ф. здійснює взаємно однозначне й *конформне відображення* комплексної площини (доповненої точкою ∞) на себе і наз. дробово-лінійним відображенням (це єдина *аналітична функція*, що має таку властивість). Д.-л. ф. широко застосовують у *функцій теорії*, в *гідроаеромеханіці*, в теорії фільтрації тощо.

Літ.: Маркушевич А. И. Краткий курс теории аналитических функций. М., 1966; Привалов И. И. Введение в теорию функций комплексного переменного. М., 1977.

ДРОБОТЬКО Віктор Григорович [11 (23).XI 1885, с. Дігтярі, тепер Срібнянського р-ну Черніг. обл.— 10.IX 1966, Київ] — український рад. мікробіолог, акад. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1966). В 1944—62 — директор Ін-ту мікробіології АН УРСР. Праці — з питань мед. мікробіології. В 1939 під керівництвом Д. було розкрито природу *стахіботріотоксикозу* й розроблено заходи боротьби з ним. Опрацьовував проблему *фітонцидів*; разом із співробітниками одержав кілька нових *антибіотиків*, у т. ч. іманін і новоіманін. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДРОБ'ЯЗКО Євген Антонович [н. 20.VIII (1.IX) 1898, Київ] — український рад. письменник, перекладач. Закінчив Київ. ун-т (1920) і Київ. муз.-драм. ін-т ім. Лисенка (1923). Друкуватися почав з 1931. Переклав укр. мовою визначні твори рос. і зарубіж. л-р, серед них: «Орлеанська діва» Ф. Шіллера (1939), вірм. епос «Давид Сасунський» (1936), «Клемб'є» Б. Дадьє (1962), «Божественна комедія» Данте (1975; премія ім. М. Рильського, 1978), окремі твори О. Бальзака, П.-Ж. Беранже, Г. Гейне, О. Пушкіна, О. Герцена, Й.-В. Гете, А. Міцкевича, К. Крапиви, В. Маяковського, Ю. Словацького та ін.

Д. Г. Гринько.

ДРОГО́БИЦЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1919 — збройний виступ трудящих м. Дрогобича 14—15.IV 1919 проти контрреволюційного бурж.-націоналістичного уряду т. з. «*Західноукраїнської народної республіки*» (ЗУНР). Приводом до Д. з. п. стала спроба дрогобицької «Національної ради» роззброїти загони місц. міліції, яка була під впливом комуністів. Очолив виступ ревком, керівне ядро якого становили комуністи В. Ф. *Коцко*, І. М. *Кушнір*, Г. І. *Михаць*. Повстання почалося 14.IV 1919. Робітники й солдати захопили пошту, телеграф, вокзал, приміщення суду, військ. склад, штаб гарнізону. Було створено Раду робітн. і солдатських депутатів. У її наказі й зверненні до населення проголошувалося повалення в Дрогобичі влади уряду ЗУНР і встановлення влади Рад. Зосередивши проти повстанців значні військ. сили, укр. бурж. націоналісти 15.IV жорстоко придушили повстання. Д. з. п. було одним з перших масових збройних виступів трудящих Зх. України проти соціального гноблення й укр. бурж. націоналістів, за возз'єднання з Рад. Україною.

ДРОГО́БИЦЬКИЙ НАФТОПЕРЕРО́БНИЙ ЗАВО́Д (до 1972 «Дрогобичнафтопереробка») — підприємство нафтопереробної й нафтохім. пром-сті. Розташований у

м. Дрогобичі Львів. обл. Створений 1963 внаслідок об'єднання нафтопереробних з-дів № 1 (збудований 1909—12) й № 2 (засн. 1863). Робітники з-дів брали активну участь у *Дрогобицькому збройному повстанні 1919* за владу Рад. Після возз'єднання Зх. України з УРСР (1939) почався процес розвитку й перебудови з-дів, який був перерваний нападом фашист. Німеччини на Рад. Союз. У післявоєнні роки поряд з відбудовою проведено реконструкцію й значне розширення підприємств. Протягом 1951—77 збудовано атмосферно-вакуумні, бітумні й коксові установки, каталітичний риформінг, термічний крекінг, парафіновий цех, установки по випуску нового продукту укринол-202 й масла МЗМ-Б для гартування підшипників. Підприємство виробляє 24 види нафт. продукції: бензин, дизельне пальне, парафін різних марок, у т. ч. харчовий, кокс електродний, бітуми дорожні й будівельні тощо. В 1977 обсяг переробки нафти зріс проти 1965 в 1,4 раза. У 1966 підприємство нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. *В. Д. Смирнов.*

ДРОГО́БИЦЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені Івана Франка — вищий навчальний заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1940 як учительський ін-т; протягом 1941—44 не працював; 1952 реорганізований у пед. ін-т. У 1960 його об'єднано з Львів. пед. ін-том. Ім'я І. Я. Франка присвоєно 1954. В 1978/79 навч. р. в ін-ті було 7 ф-тів: філол., іноз. мов, матем., фіз., музично-пед., підготовки вчителів поч. класів і заг.-тех., на яких налічувалося 3745 студентів, зокрема на денному відділенні — 2330. Ін-т має по-сучасному обладнані кабінети, лабораторії, майстерні. В б-ці — 415 тис. одиниць зберігання. За час існування вуз підготував 17,7 тис. спеціалістів. *В. Ф. Надім'янов.*

ДРОГО́БИЦЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Львівської обл. УРСР. Утворений 1959. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 78,5 тис. чол. (1978). У районі — 73 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Дрогобич*. Д. р. лежить у межах Прикарпаття. Гол. корисні копалини — нафта, природний газ і сіль (*Стебницьке родовище калійної солі*). Річки: *Стрий, Бистриця,* Тисьмениця (бас. Дністра). Ґрунти переважно дерново-підзолисті й бурі лісові. Ліси (бук, дуб, береза, граб, смерека та ін.) займають 11,3 тис. га. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Дрогобич. У районі — підприємства нафто- й газодобувної, хім., деревообр. і харч. пром-сті. Найбільші з них: Стебницький калійний завод, Опорівське газосховище. Працюють районний комбінат побутового обслуговування (Дрогобич) та 10 будинків побуту. Площа с.-г. угідь 1977 становила 59,5 тис. га, в т. ч. орні землі — 34,1 тис. га. Гол. культури: пшениця, овес, ячмінь, льон, цукр. і кормові буряки, картопля, овочеві. Розвинуте тваринництво мол.-м'ясного напряму. В Д. р.— 15 колгоспів, 4 радгоспи, 2 птахофабрики, Передкарпатська с.-г. дослідна станція (с. Лішня), райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізничні станції: Дрогобич, Добрівляни, Верхні Гаї. Автошляхів — 370 км, у т. ч. з твердим покриттям — 340 км. В районі — 58 заг.-осв. і музична школи, 2 профес.-тех. уч-ща, 61 лік. заклад, у т. ч. 10 лікарень; курорти *Трускавець* і *Східниця*. 13 будинків культури, 71 клуб, кінотеатр, 66 кіноустановок, 70 б-к. У с. Івана Франка (кол. Нагуєвичі) Д. р. народився І. Я. *Франко* (тут відкрито музей Каменяра; споруджено йому пам'ятник; на місці, де стояла хата батька письменника, встановлено меморіальну арку). В с. Брониці народився укр. письменник С. М. *Ковалів,* у с. Мокрянах — укр. рад. біохімік Я. О. *Парнас,* у с. Верхній Дорожів (кол. Дроговижі) — укр. рад. скульптор В. І. *Сколоздра,* в с. Раневичах — один з організаторів і керівників комуністич. руху на Зх. Україні — Г. І. *Михаць,* у с. Опорах — учасник революц. руху на Зх. Україні К. М. *Пелехатий,* у с. Довгому провів останні роки й помер укр. живописець і письменник К. М. *Устиянович*. У с. Попелях і Лішні — пам'ятки дерев'яної архітектури 17 ст., в с. Сільці — 18 ст. В с. Ясениці-Сільній — музей Н. Олексовської, першої комсомолки-трактористки, яка загинула на фронті у Велику Вітчизн. війну, пам'ятник Т. Г. Шевченку. В Д. р. видається газ. «Радянське слово» (з 1939). *Г. М. Коваль.*

ДРОГО́БИЦЬКИЙ РО́ЗСТРІЛ 1911 — розстріл австро-угорськими військами 19.VI трудящих Дрогобича під час виборів до австрійського парламенту. В день виборів влада змушувала виборців пройти через три шеренги війська й показувати виборчі бюлетені. Обурені порушенням принципу таємного голосування, виборці вимагали припинити це знущання. Влада вчинила розправу над виборцями. Було вбито 24 й поранено 47 чол. На підтримку робітникам у Дрогобич почали сходитися селяни з Михайлевичів і Почаєвичів. На придушення виступу трудящих було кинуто значні сили піхоти та кавалерії.

ДРОГО́БИЧ (Дрогобицький) Георгій (Юрій), син Доната (бл. 1450, м. Дрогобич — квітень 1494) — укр. вчений 15 ст., доктор медицини й філософії, перший з відомих вітчизняних докторів медицини. Навчався в Краківському ун-ті, де 1470 здобув ступінь бакалавра, а 1473 — магістра. Ступінь доктора Д. присвоїв Болонський ун-т, у якому він викладав астрономію й медицину, а 1481—82 був ректором. З 1488 Д.— професор мед. ф-ту Краківського ун-ту. У Римі 1483 видано книгу Д. «Прогностичне судження...», присвячену переважно питанням астрономії. В ній, зокрема, згадуються заразні хвороби (в т. ч. чума), вперше в історії друкарства названо Москву, Вільну, Кафу (Феодосію), а також рідні міста Д.— Львів і Дрогобич.

ДРОГО́БИЧ — місто обласного підпорядкування Львівської обл. УРСР, райцентр, у передгір'ях Карпат, на р. Тисьмениці (бас. Дністра). Вузол залізниць і автомобільних шляхів. 69 тис. ж. (1978). Перші відомості про Д. належать до часів *Київської Русі*. В 40-х рр. 14 ст. Д. в складі Галицької землі загарбали польс. феодали. Жителі міста брали участь у нар.-визвольній війні укр. народу 1648—54 проти польс.-шляхет. панування. Після 1-го поділу Польщі (1772) Д. відійшов до Австрії (1867—1918 — Австро-Угорщина). Під час *революції 1848—49 в Австрії* в Д. відбувалися виступи проти австр. уряду. З серед. 19 ст. на околицях Д. почалися розробки озокериту, пізніше — нафти й горючого газу. В 1900—10 виникли нафтопереробні підприємства. В 1905 в Д. відбулися демонстрації солідарності з революц. пролетаріатом Росії. В 1911 робітники Д. виступили з протестом проти обмеження австр. урядом виборчих прав трудящих (див. *Дрогобицький розстріл 1911*). Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в Д. уже в січні 1918 відбувся антивоєнний і антиімперіалістичний страйк. У листопаді 1918 в Д. виникла одна з перших у Сх. Галичині комуністична група. Трудящі Д. вели збройну боротьбу проти бурж.-націоналістичного уряду ЗУНР, за владу Рад (див. *Дрогобицьке збройне повстання 1919*). В 1919 Д. загарбала бурж.-поміщицька Польща. Трудящі Д., очолені комуністами, боролися за своє соціальне й нац. визволення, за возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. В 1923, 1932, 1934 і 1936 в Д. проходили значні страйки робітників. У 1939 у складі Зх. України Д. возз'єднано з Рад. Україною. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (1.VII 1941 — 6.VIII 1944) в місті діяла підпільна антифашист. група, що мала зв'язок з львів. підпільною орг-цією «*Народна гвардія*». Сучасний Д.— один з найбільших пром. центрів Прикарпаття з розвинутою нафтопереробною, хім., гірничохім., маш.-буд., деревообр..

В. Г. Дроботько.

Г. Дрогобич.

Дрозофіла звичайна.

Дронтові. Дронт, або додо (скелет).

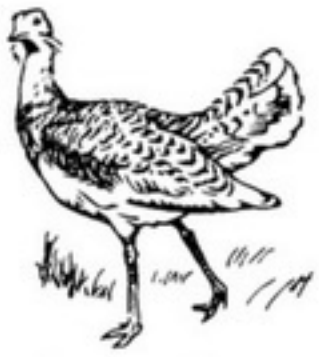

Дрофоподібні. Дрофа звичайна.

легкою й харч. пром-стю. Найбільші підприємства — з-ди: нафтопереробний, долотовий, автомоб. кранів, експериментально-мех. спец. обладнання, побутової хімії, плодоконсервний, молочний, лікеро-горілчаний, солеварний; м'ясний, хлібний і тарний комбінати, швейне об'єднання «Зоря», виробниче об'єднання «Дрогобичдерев», заводоуправління буд. матеріалів, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. В місті — пед. ін-т, нафтовий і мех. технікуми, муз., торг.-кооперативне й 3 профес.-тех. уч-ща, 13 заг.-освітніх, музична й спортивна школи, 11 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень, укр. муз.-драм. театр, 3 будинки культури, 5 клубів, 2 кінотеатри, 49 б-к. Краєзнавчий музей. Архітектурні пам'ятки Д.: фортечна башта (13 —поч. 14 ст.), готичний костьол (15 ст.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Готика*, т. 3, стор. 448—449), дерев'яні церкви — Воздвиженська (до 1636) і св. Юра (1654, див. *Юра церква* у Дрогобичі), будинок кол. гімназії (засн. 1858, тепер один з корпусів пед. ін-ту). За рад. часу в Д. створено нові житл. райони, споруджено адм. і громад. будівлі. Пам'ятники І. Франкові (1966, скульптори Е. Мисько, В. Одрехівський, Я. Чайка); Я. Галанові, генералові В. І. Васильєву, уродженцю Д.— Герою Рад. Союзу Г. Геврикові; меморіал жертвам фашизму (1976, скульптор В. Борисенко, архітектори О. Федоришин і П. Сметана), монумент воїнам Рад. Армії, що загинули, визволяючи Д. (1977). В Д. народився укр. учений Г. *Дрогобич*, тут навчалися в гімназії І. Я. *Франко* (1864—67), В. С. *Стефаник* і Л. *Мартович* (обидва 1890—92). В Д.— меморіальний музей революц. діячів В. Ф. *Коцка* і О. В. *Коцко*.

ДРО́ЖЖИН Спиридон Дмитрович [6 (18).XII 1848, с. Низовка, тепер Калінін. обл.— 24.XII 1930, там же] — рос. рад. поет. Походив з кріпаків. Друкуватися почав 1873. Перша зб.— «Вірші 1866—1888 рр.» (1889). Провідна тема його творчості — селянське життя (зб. «Поезія праці й горя», 1901; «Пісні старого плугатаря», 1913). Після Великого Жовтня оспівував вільне життя трудящих (зб. «Пісні праці і свободи», 1923; «Путі-дороги», 1929, та ін.). Йому належать переклади й переспіви творів Т. Шевченка, Л. Глібова, а також вірші «На могилі Шевченка» (відвідав її 1907), «Вечір в Україні». Деякі вірші Д. покладено на музику. В 1938 в селі Завидово Калінін. обл. відкрито музей Дрожжина.
Тв.: Песни гражданина. М., 1974.
Л. І. Левандовський.

ДРОЗД Володимир Григорович (н. 25.VIII 1939, с. Петрушин, Черніг. р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1967. Закінчив Київ. ун-т (1962). Працював журналістом. Перша книга — «Люблю сині зорі» (1962). Окремими виданнями вийшли збірки оповідань «Парость» (1966), «Білий кінь Шептало» (1969); збірка повістей «Семирозум. Маслини» (1967), романи «Добра вість» (1971), «Ритми життя» (1974), «Дорога до матері» (1978) та ін.
Тв.: Маслини. К., 1969; Ирій. К., 1974; Люди на землі. К., 1976; Рос. перекл.— Маслины. М., 1969; Ирий. М., 1976; Добрая весть. М., 1978.
В. Г. Дончик.

ДРОЗДЕ́НКО Василь (р. н. невід.— п. 1665) — брацлавський полковник, один з керівників народних повстань на Правобережній Україні 1664—65. Прихильник возз'єднання України з Росією. З поч. 60-х рр. 17 ст. вів на *Брацлавщині* боротьбу проти правобережних гетьманів П. *Тетері*, С. *Опари* і П *Дорошенка*. В 1664 очолив повстання на Брацлавщині. Повстанці обрали Д. полковником. Влітку 1665 Д. завдав поразки війську П. Дорошенка під Уманню. Діставши допомогу від крим. татар, Дорошенко захопив Брацлав і жорстоко придушив нар. повстання. Д. було захоплено в полон і розстріляно.

ДРОЗДО́ВІ (Turdidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 10—40 см, маса 10—200 г, дзьоб сильний, прямий хвіст зрідка ступінчастий або з вирізкою. Зовн. вигляд і забарвлення різноманітні. Гніздове оперення строкате. Гніздяться на деревах, кущах, на землі й будівлях. На рік 1—2 кладки з 3—6 строкатих яєць. У помірних широтах Д.— перелітні птахи. Живляться переважно комахами. Відомо 308 видів (41 рід), поширених по всій земній кулі, крім Полінезії й Антарктиди. В СРСР — 50 видів (12—19 родів), в УРСР — 19, що належать до 7 родів: *дрізд*, кам'яний дрізд (Monticola), *кам'янка, чекан, горихвістка, соловейко, малинівка*.

ДРОЗОФІ́ЛА, плодова мушка (Drosophila) — рід *мух* родини дрозофілових. Довж. тіла 1,5—5 мм. Личинка живиться гниючими рослинними рештками. Завдяки швидкому розмноженню (життєвий цикл 10—20 днів) і великій плодючості багато видів Д., особливо Д. звичайна, або фруктова (D. melanogaster), є зручними об'єктами для генетичних дослідів. Відомо понад 100 видів, поширених у жаркій і помір. зонах усього світу. В СРСР — бл. 30 видів, майже всі вони трапляються і в УРСР. Д. можуть завдавати шкоди на підприємствах по переробці овочів і фруктів.
С. М. Гершензон.

ДРО́КІН Василь Дмитрович [14 (27).XI 1909, м. Харків] — передовик виробництва в машинобудуванні, токар, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1945. З 1929—43 працював токарем на з-дах в Одесі, Ленінграді, Свердловську та ін. містах. З квітня по жовтень 1943 — командир групи підривників партизанського загону ім. Г. І. Котовського, що діяв у той час у Полтав. обл. З 1943, працюючи токарем Харків. турбінного з-ду, вніс багато цінних раціоналізаторських пропозицій. Депутат Верховної Ради УРСР 3—4-го скликань. Делегат XIX та XX з'їздів КПРС. Держ. премія СРСР, 1950. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.
Є. В. Дягілєв.

Дрогобич. Меморіал жертвам фашизму. Скульптор В. Н. Борисенко, архітектори О. М. Федоришин. П. В. Сметана. 1976.

ДРО́НТОВІ (Raphidae) — родина вимерлих птахів ряду *голубоподібних*. Об'єднує 2 роди з 3 видами: дронт, або додо (Raphus cucullatus), пустельник (Pezophaps solitarius) і білий додо (Raphus apterornis). Були великими (масою до 20 кг) нелітаючими рослиноїдними птахами; мали присадкуватий тулуб, короткі ноги, недорозвинені крила, великий дзьоб з гачком на кінці. Населяли Маскаренські о-ви (Маврікій, Реюньйон, Родрігес). Зникли в 17—18 ст. внаслідок знищення людьми й особливо поїдання яєць і пташенят завезеними на о-ви свиньми. Вважають, що Д. були родичами голубів, які втратили здатність літати у зв'язку з острівним поширенням і надмірним збільшенням маси тіла. Викопні рештки відомі з плейстоценових відкладів тих самих островів.
М. А. Воїнственський.

ДРОСЕЛЮВА́ННЯ (від нім. drosseln — душити, глушити; скорочувати) — протікання рідин, пари або газів крізь місцевий гідродинамічний опір потоку — дросель (звужений отвір, *вентиль* тощо), яке супроводиться зміною їхнього тиску й температури без використання кінетичної енергії, що при цьому звільнюється. Д. дає змогу глибоко охолоджувати й скраплювати гази, регулювати й вимірювати витрату (*витратомірами*), змінювати ін. параметри (*дросельними клапанами*) рідин, пари або газів.

ДРО́СЕЛЬ ЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ — пристрій, яким зменшують (подавляють) змінну складову струму в електр. колі, розділяють або обмежують сигнали різної частоти. Д. е. являє собою котушку індуктивності, що її вмикають у коло послідовно з навантаженням. Щоб збільшити *індуктивність*, Д. е. виготовляють з осердям з електротех. сталі або спец. матеріалів (напр., *феритів*). Застосовують у радіотехніці, лініях телеграфного й телефонного зв'язку тощо.

ДРО́СЕЛЬНИЙ КЛА́ПАН, дросель (нім. Drossel) — пристрій, що його прохідний переріз менший за переріз трубопроводу, який підводить у процесі *дроселювання* рідину, пару або газ. За допомогою Д. к. регулюють ступінь дроселювання й витрату, змінюючи прохідний переріз клапана, а також змінюють ін. параметри (напр., тиск, т-ру, вологість) робочих тіл, що протікають у закритому каналі. Д. к. застосовують в енерг. установках, *карбюраторах* і холодильних машинах, системах водопостачання, вентиляції, опалення тощо.

ДРО́ТИК — невеликий метальний спис. Д. з наконечником з каме-

ню або кістки застосовували для полювання ще за часів *палеоліту*. Кидали Д. за допомогою метальної дощечки. Д. був особливо поширений у племен, які не знали лука, напр. у австралійців. Залізний Д. як зброю застосовували в Стародавній Греції й Стародавньому Римі. За середньовіччя Д. був поширений у Зх. Європі й на Русі (до 15 ст.).

ДРОТЯ́НИКИ — личинки жуків родини *коваликових*. Тіло (довж. до 40 мм) тонке, напівциліндричне або плоске, здебільшого жорстке, від світло-жовтого до темно-бурого кольору, схоже на дріт (звідси й назва). Живуть у грунті, підстилці, гниючій деревині, під корою пнів і мертвих дерев; переважно хижаки, багато грунтових видів — рослиноїдні й завдають шкоди багатьом с.-г. і лісовим культурам, пошкоджуючи висіяне насіння й підземні органи рослин (коріння, стебла й коренеплоди). В СРСР понад 50 шкідливих видів Д., з них на Україні — 23 види, найбільших збитків завдають Д. коваликів посівного, смугастого, західного, степового, червоно-бурого, широкого й блискучого. Заходи боротьби: висока агротехніка, знищення бур'янів, посів зернових культур насінням, обробленим емульсією гептахлору або дустом гексахлорану. *В. Г. Долін.*

ДРОФОПОДІ́БНІ (Otidiformes) — ряд (за ін. авторами — підряд) птахів. Довж. тіла 50—103 см, маса 0,6—21 кг. Самці значно більші за самок. Ноги досить довгі, тripалі, з короткими тупими кігтями. *Куприкової залози* немає, тому пір'я не змащується жиром і легко намокає. Забарвлення оперення переважно сірих і вохристих тонів з характерним рожевим відтінком. У помірних зонах Д. перелітні, в тропіках — осілі птахи. Живляться насінням, пагонами трав, комахами, молюсками, ящірками, іноді гризунами. Полігами. Гніздо на землі, у кладці 5—6 (і менше) строкатих яєць. *Виводкові птахи*. В ряді 1 сучас. родина з 22 видами, поширеними в Африці, Пд. Європі, Азії й Австралії. В СРСР, у т. ч. в УРСР,— 3 види: дрофа звичайна (Otis tarda), *стрепет, джек*. Мисливські птахи. У зв'язку із зменшенням чисельності перебувають під охороною закону. Рештки вимерлих Д. відомі починаючи з міоцену, сучасних — з плейстоцену.

О. Б. Кістяківський.

«ДРУГ» — літературно-науковий двотижневик студентського т-ва *«Академічний гурток»*. Виходив 1874—77 у Львові. До 1876 мав «москвофільський» напрям. З приходом у редколегію І. Я. Франка і М. І. Павлика (липень 1876) журнал набув революц.-демократичного спрямування. В ньому друкувалися худож. і наук. твори, звіти про діяльність студентських т-в, літ. новини. Тут опубліковано «Бориславські оповідання», повість «Петрії і Довбущуки» І. Франка та ін., переклади з рос. і зарубіж. л-р (твори М. Лермонтова, М. Чернишевського, М. Салтикова-Щедріна, Г. Гейне, Г. Флобера).

Літ.: Кізлик О. Д. «Друг». 1874—1877. Систематичний покажчик змісту журналу. Львів, 1967.

«ДРУГ ДІТЕЙ» — масове добровільне товариство. Виникло 1921. Осн. завданням його було сприяти органам Наркомосвіти і Наркомздоров'я в справі боротьби з безпритульністю, в охопленні дітей шкільного віку заг. поч. навчанням і в оздоровленні їх. Т-во брало участь в орг-ції дит. будинків та інтернатів, ясел і дит. садків. Укр. правління т-ва існувало з 1925 по 1936. Т-во видавало 1925—33 в Харкові журн. «Друг дітей». Припинило діяльність у зв'язку з ліквідацією безпритульності в СРСР.

«ДРУГ НАРО́ДУ» («L'Ami du Peuple»; «Амі дю пепль») — газета періоду *Великої французької революції*. Видавав її Ж.-П. *Марат*. Орган революц. демократії. Виходила під назвою «Д. н.» з 12.IX 1789 до 21.IX 1792. З 25.IX 1792 мала назву «Газета Французької республіки», з 11.III 1793 — «Публіцист Французької республіки». Останній номер газети вийшов 14.VII 1793.

«ДРУГ ЧИТАЧА́» — щотижнева газета, орган Держкомвидаву УРСР і *Товариства книголюбів УРСР*. Засн. 1960. Висвітлює роботу й передовий досвід вид-в, поліграфічних підприємств, книжкової торгівлі й орг-цій Т-ва книголюбів Укр. РСР, пропагує нові твори письменників, л-ру з усіх галузей знань. Друкує рецензії, огляди, анотації, тижневі бібліографічні списки л-ри, яка виходить у вид-вах Рад. України, тощо.

В. В. Вараксов.

ДРУ́ГА ІМПЕ́РІЯ (2.XII 1852—4.IX 1870) — період правління франц. імператора *Наполеона III*.

ДРУ́ГА КІ́ННА А́РМІЯ — об'єднання радянської кавалерії, створене 16.VII 1920 для боротьби проти військ Врангеля. Див. *Кінні армії*.

ДРУ́ГА КОНФЕРЕ́НЦІЯ КП(б) УКРАЇ́НИ — відбулася 9—14.IV 1929 в Харкові. В її роботі брав участь 271 делегат з ухвальним і 303 — з дорадчим голосом, які представляли 244 241 комуніста. Порядок денний: 1) Доповідь ЦК ВКП(б) «Боротьба за генеральну лінію партії і завдання соціалістичного будівництва»; 2) П'ятирічний план розвитку нар. г-ва України; 3) Підсумки й найближчі завдання боротьби з бюрократизмом; 4) Про зниження собівартості й раціоналізацію пром-сті України. Конференція одностайно схвалила політ. і організаційну лінію ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, рішуче засудила *правий ухил у ВКП(б)* як вияв повного відмовлення від ленінської політики партії. Конференція заявила про тверду рішимість парт. орг-цій і надалі нещадно боротися з проявами українського буржуазного націоналізму й великодержавного шовінізму. Осн. питанням конференції було обговорення 1-го п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва УРСР (1928—33) — складової частини плану першої п'ятирічки країни. Гол. увага в плані приділялася важкій індустрії. З метою піднесення с. г. в плані передбачалися заходи по дальшому розгортанню колективізації с. г. та організаційно-госп. зміцненню колгоспів. У галузі культур. будівництва ставилося завдання ліквідації неписьменності дорослого населення, здійснення заг. обов'язкового навчання дітей, підготовки кадрів кваліфікованих робітників і інженерів. Конференція накреслила заходи по боротьбі з бюрократизмом. Керуючись ленінськими ідеями про соцзмагання, конференція прийняла відозву «До всіх комуністів і комсомольців, до всіх пролетарів України», в якій закликала трудящих спрямувати всі зусилля на виконання п'ятирічного плану.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Коломійченко І. І. Друга Всеукраїнська конференція КП(б)У. К., 1968.

Ю. В. Бабко.

ДРУ́ГА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РСДРП, «Перша Всеросійська» конференція — відбулася 3—7 (16—20).XI 1906 в Таммерфорсі (Фінляндія). В роботі конференції взяли участь 32 делегати з ухвальним голосом: більшовиків — 6, с.-д. Польщі й Литви — 5; с.-д. Латиського краю — 3, меншовиків — 11, бундівців — 7. Члени ЦК й редакції ЦО були присутні з правом дорадчого голосу. Порядок дня: 1) Виборча кампанія; 2) Парт. з'їзд; 3) Робітн. з'їзд; 4) Боротьба з чорною сотнею й погромами; 5) Партизанські виступи. Проходила в умовах спаду революції й наступу реакції. Осн. були питання тактики в кампанії по виборах до 2-ї Держ. думи. На захист більшовицької позиції проти блоку з *кадетами*, який відстоювали меншовики й бундівці, виступив В. І. Ленін. Чисельна перевага дала меншовикам змогу провести свою резолюцію з цього питання. В. І. Ленін від імені 14 делегатів вніс «Окрему думку» — більшовицьку платформу у виборчій кампанії, в якій визначив осн. завдання соціал-демократів: роз'яснення народові неспроможності Думи здійснити революц. вимоги пролетаріату й селянства, необхідність збройного повстання. Конференція прийняла резолюцію «Про єдність виборчої кампанії на місцях» з поправкою В. І. Леніна, що обмежувала меншовицький ЦК в проведенні на місцях тактики блоку з кадетами. Було ухвалено рішення про скликання V з'їзду партії. Конференція не обговорювала доповіді про з'їзд різних робітн. орг-цій для створення легальної «широкої робітничої партії» з соціал-демократів, есерів і анархістів і ліквідації РСДРП (пропозиція меншовиків), але прийняла резолюцію, що не допускала підготовки такого з'їзду до розв'язання цього питання з'їздом партії. Матеріали конференції підтвердили правильність *думської тактики більшовиків*, які враховували розстановку класових сил у Росії.

В. Д. Дрокін.

Літ.: Ленін В. І. Про блоки з кадетами.— Криза меншовизму. Повне зібрання творів, т. 14; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конферен-

ції і пленумів ЦК, т. 2. К., 1979; Семенов В. Вторая конференция РСДРП («Первая Всероссийская»). М., 1956. *А. Г. Шевелєв.*

ДРУ́ГА МАЛОРОСІ́ЙСЬКА КОЛЕ́ГІЯ — центральний орган Російської імперії по управлінню справами Лівобережної України 1764—86. Див. *Малоросійська колегія.*

ДРУ́ГА РЕСПУ́БЛІКА (25.II 1848—2.XII 1852) — буржуазна республіка, встановлена внаслідок *революції 1848 у Франції*. Фактично скасована 2.XII 1851 (держ. переворот *Луї Бонапарта*), формально — 2.XII 1852 з установленням *Другої імперії*.

ДРУ́ГА СВІТОВА́ ВІЙНА́ 1939—45 — найбільша в історії війна, підготовлена силами міжнар. реакції й розв'язана найагресивнішими імперіалістичними державами— гітлерівською Німеччиною, фашист. Італією й мілітаристською Японією. У війну тією чи іншою мірою було втягнуто 61 д-ву, понад 80% населення земної кулі. Воєнні дії велися на тер. 40 країн, а також на мор. і океанських театрах. Д. с. в. виникла всередині капіталістичного світу в результаті різкого загострення суперечностей між його провідними д-вами. Д. с. в. почалася як сутичка двох капіталістичних коаліцій. З боку д-в фашист. блоку (див. «*Антикомінтернівський пакт*») війна за політ. цілями протягом усього її часу мала загарбницький характер. З боку капіталістичних д-в, які боролися проти фашист. агресорів і їхніх союзників, характер війни поступово змінювався. Вступ Рад. Союзу у війну проти д-в фашист. блоку, які напали на нього, й створення *антигітлерівської коаліції* остаточно ствердили справедливий, антифашист. характер війни.

Нім. монополістичний капітал під приводом ліквідації *Версальсько-Вашінгтонської системи* прагнув до переділу світу на свою користь. Зі встановленням 1933 фашист. диктатури Німеччина стала головною ударною силою міжнар. імперіалізму. Агресивні плани її правлячих кіл були спрямовані передусім проти СРСР, на ліквідацію першої соціалістичної д-ви, на поневолення й знищення цілих народів, створення в світі «нового порядку» на основі людиноненависницької ідеології *фашизму*. Нацистська програма завоювання світового панування й подібні плани імперіалістів Італії та Японії становили загрозу й для Великобританії, Франції та США. Проте правлячі кола цих країн, спонукувані почуттям класової ненависті до Рад. д-ви, під виглядом «невтручання» й «нейтралітету» здійснювали, по суті, політику заохочування фашист. агресорів, прагнучи спрямувати їхній удар проти СРСР. Ця політика сприяла не тільки відродженню, а й прискореному зростанню воєнно-пром. потенціалу нім. мілітаризму, держав фашистського блоку Японія на поч. 30-х рр. окупувала значну частину тер. Пн.-Сх. Китаю, Італія 1935 — Ефіопію, 1939 — Албанію. Німеччина 1938 захопила Австрію (див. *Аншлюс*), частину Чехословаччини (див. *Мюнхенська угода 1938*), 1939 — всю Чехословаччину, Клайпедську обл. Литви. Великобританія і Франція, розраховуючи на зіткнення Німеччини з СРСР, відмовилися від запропонованих Рад. Союзом системи *колективної безпеки* в Європі і заходів для приборкання фашист. агресорів. На *Московських переговорах 1939*, в т. ч. на переговорах військ. місій СРСР, Великобританії і Франції, зх. д-ви не пішли на угоду з Рад. Союзом про взаємодопомогу проти агресії. В умовах, які створилися, СРСР змушений був погодитися на укладення договору про ненапад з Німеччиною (серпень 1939). Використавши імперіалістичні суперечності між капіталістичними д-вами, Рад. Союз запобіг тим самим створенню єдиного ворожого йому фронту, добився вкрай необхідної відстрочки війни, яка дала змогу зміцнити обороноздатність країни.

Напередодні Д. с. в. нім. фашизм створив могутню воєнну машину. Чисельність збройних сил фашист. Німеччини на 1.IX 1939 досягла 4,6 млн. чол. Вона мала 26 тис. гармат і мінометів (без зенітної артилерії), 3195 танків, 4093 бойові літаки, 107 бойових кораблів осн. класів (у т. ч. 57 підводних човнів). Стратегія нім. верховного командування базувалася на концепції «*блискавичної війни*», згідно з якою перемога мала бути здобута за найкоротший строк до повного розгортання противником його збройних сил і воєнно-екон. потенціалу.

Д. с. в. почалася 1.IX 1939 нападом фашистської Німеччини на Польщу. 3.IX Великобританія і Франція оголосили війну Німеччині. До складу англо-франц. коаліції увійшли брит. домініони й колонії (3.IX — Австралія, Нова Зеландія, Індія, 6.IX — Південно-Африканський Союз; 10.IX — Канада та ін.). Величезна перевага нім. *вермахту*, незакінченість розгортання польс. збройних сил, відсутність допомоги з боку Великобританії і Франції, слабкість вищого військ. керівництва поставили польс. армію перед катастрофою. Тер. Польщі окупували нім. війська.

17.IX 1939 за рішенням Радянського уряду війська Червоної Армії перейшли кордон Польської д-ви, що розпалася, й почали визвольний похід на Зх. Україну і Зх. Білорусію, щоб узяти під захист життя й майно укр. і білорус. населення, яке прагнуло до возз'єднання з рад. республіками (див. *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*), й не допустити дальшого поширення агресії.

Уряди Великобританії й Франції до травня 1940 продовжували лише в дещо зміненому вигляді довоєнний зовнішньополіт. курс, як і раніше розраховуючи спрямувати агресію Німеччини проти СРСР. Протягом цього періоду, названого «дивною війною», англо-франц. війська фактично бездіяли, в той же час фашист. Німеччина вела активну підготовку до наступу проти країн Зх. Європи. 9.IV 1940 нім.-фашист. війська окупували Данію. Того самого дня вони вдерлися в Норвегію; при сприянні т. з. «*п'ятої колони*» гітлерівці окупували країну. 10.V фашисти захопили Люксембург, 14.V — Нідерланди. 10.V 1940 нім.-фашист. війська почали наступ на Францію. Гол. удару вони завдали через Арденнські гори в обхід «*Мажіно лінії*» з Пн., через Пн. Францію. Прорвавши оборону в районі Седана, танк. з'єднання нім.-фашист. військ 20.V вийшли до Ла-Маншу. 14.V капітулювали збройні сили Нідерландів. Бельг. армію, брит. експедиційні сили й частину франц. армії було відрізано у Фландрії. 28.V капітулювала бельг. армія. Англійським і частині франц. військ, блокованим у районі *Дюнкерка*, вдалося евакуюватись у Великобританію. На поч. червня нім.-фашист. війська прорвали фронт на річках Соммі й Ені. Не вичерпавши можливостей опору, франц. армія склала зброю. 14.VI нім. війська без бою зайняли Париж. 22.VI 1940 Франція підписала акт про капітуляцію (див. *Комп'єнське перемир'я 1940*). У кін. червня 1940 в Лондоні було створено патріотичну орг-цію «*Вільна Франція*», очолювану Ш. де *Голлем*. 10.VI 1940 у війну проти Великобританії і Франції вступила Італія. Італ. війська в серпні захопили Брит. Сомалі, частину тер. Кенії й Судану, в серед. вересня вдерлися з Лівії в Єгипет, намагаючись пробитися до Суеца. Проте незабаром їх було зупинено, а в грудні 1940 розбито англ. військами. Почату в жовтні 1940 спробу італійців розвинути наступ з Албанії у Грецію грец. армія відбила. У січні — травні 1941 брит. війська при підтримці повсталого населення й місц. партизанів вигнали італійців з Брит. Сомалі, Кенії, Судану, Ефіопії, Італ. Сомалі, Еритреї. На Середземному м. італ. флот зазнав відчутних втрат. На поч. 1941 у Пн. Африку на допомогу італ. військам прибув нім. Афр. корпус на чолі з ген. Е. Роммелем. У 2-й пол. квітня італо-нім. війська досягли лівійсько-єгип. кордону. В цей же період япон. війська почали окупацію пд. районів Китаю, захопили пн. частину Франц. Індокитаю. Після поразки Франції уряд Великобританії почав організацію ефективної оборони. Уряд США, переглядаючи свій зовнішньополіт. курс, усе більше підтримував Великобританію. Навесні 1941 США ввели війська в Гренландію, влітку — в Ісландію. В серпні 1940 почалися масовані удари нім. авіації по містах Великобританії, одночасно активізувалися дії нім. ВМС в Атлантичному ок. Проте осн. увагу фашист. керівництво приділяло підготовці війни проти СРСР. 27.IX Німеччина, Італія і Японія підписали воєнно-політ. *Берлінський пакт 1940*. Навесні 1941 Німеччина здійснила агресію на Балканах, окупувавши Болгарію, Грецію й частину Югославії, де розгорнулася визвольна боротьба проти окупантів. З 20.V по 1.VI нім.-фашист.

війська захопили о. Кріт. У 1940 до Берлінського пакту приєдналися Угорщина, Румунія, Словаччина, 1941 — Болгарія, Фінляндія.

З наростанням загрози імперіалістичної агресії Рад. Союз вжив усіх заходів для зміцнення своєї обороноздатності. Рад. народ під керівництвом Комуністичної партії виконав титанічну роботу по підготовці країни до відсічі можливої агресії. 22.VI 1941 фашист. Німеччина віроломно напала на Рад. Союз. Почалася *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*, яка стала найважливішою частиною Д. с. в. Вступ СРСР у війну визначив її якісно новий етап, привів до консолідації всіх прогресивних сил світу в боротьбі проти фашизму, вплинув на політику провідних світових д-в. З перших же днів фашист. агресії проти СРСР про свою солідарність із справедливою боротьбою рад. народу заявили широкі нар. маси, різні країни планети, комуністичні й робітн. партії, які в умовах фашист. окупації приступили до розгортання *Руху Опору*. 2.VII 1941 було укладено угоду між СРСР і Великобританією про спільні дії, 2.VIII 1941 — між СРСР і США про воєнно-екон. співробітництво й надання матеріальної підтримки СРСР. 14.VIII 1941 США й Великобританія обнародували *Атлантичну хартію*, до якої 24.IX приєднався СРСР. Щоб запобігти небезпеці створення фашист. опорних баз на Близькому Сході, англ. і рад. війська в серпні — вересні 1941 вступили в Іран. Цими спільними воєнно-політ. акціями було покладено початок створенню антигітлерівської коаліції.

Проти СРСР фашист. Німеччина кинула осн. сили своєї воєнної машини. Рад.-нім. фронт став гол. фронтом Д. с. в. Незважаючи на те, що фашист. війська в перші місяці війни проти СРСР захопили значну рад. територію, Німеччині не вдалося здійснити стратегічні цілі, передбачені «*Барбаросса*» *планом*. У ході стратегічної оборони влітку й восени 1941 рад. війська чинили ворогові стійкий опір, виснажили й знекровили сили фашист. армії (див. *Київська оборонна операція 1941*, *Ленінградська битва 1941—44*, *Одеська оборона 1941*, *Севастопольська оборона 1941—42*). В результаті контрнаступу рад. військ під Москвою (див. *Московська битва 1941—42*) і заг. наступу 1941—42 остаточно зазнав краху фашист. план «блискавичної війни». Ця перемога мала всесвітньо-істор. значення: вона розвіяла міф про непереможність фашист. вермахту, поставила фашист. Німеччину перед необхідністю ведення затяжної війни, дала могутній поштовх антифашист. Рухові Опору, що об'єднав різні верстви населення окупованих країн. Провідною силою його став робітн. клас, керований компартіями. Міцніло антифашист. підпілля в таборі держав-агресорів. Активними учасниками європ. Руху Опору були рад. громадяни (військовополонені й насильно вивезені на примусові роботи). 7.XII 1941 Японія раптовим нападом на амер. військ. базу *Перл-Харбор* у Тихому ок. розв'язала війну проти США. 8.XII війну Японії оголосили США, Великобританія та ряд ін. д-в; 11.XII фашист. Німеччина й Італія оголосили війну США. Д-ви антифашист. коаліції підписали *Декларацію 26 держав 1942*. 26.V 1942 СРСР і Великобританія підписали договір про союз проти Німеччини і її сателітів. 11.VI СРСР і США уклали угоду про принципи взаємної допомоги у веденні війни. Влітку 1942 нім.-фашист. командування почало новий наступ на рад.-нім. фронті. В серед. липня 1942 почалася *Сталінградська битва 1942—43* — одна з найвизначніших битв Д. с. в. Англ. війська в цей час проводили епізодичні бомбардування окремих міст Німеччини, вели зі змінним успіхом бої в Пн. Африці. На тихоокеанському театрі Японія зуміла досягти панування на морі й окупувала Сянган, Бірму, Малайю, Філіппіни, о-ви Індонезії та ін. Нарощування амер. сил на Тихому ок. з 1-ї пол. 1942 поступово привело до зміни співвідношення сил на користь союзників. Після поразок у мор. боях у Кораловому м. та біля о. Мідуей (1942) япон. флот перейшов до оборони. 19.XI 1942 почався контрнаступ рад. військ під Сталінградом, який завершився оточенням і розгромом 330-тисячного угруповання військ противника. Перемога рад. військ привела до докорінного перелому в Д. с. в., потрясла фашист. Німеччину, підірвала її військ. і політ. престиж в очах її союзників. Захопивши ініціативу, Рад. Армія завдала взимку й навесні 1943 нищівних ударів противникові на Пн. Кавказі, в Донбасі, під Ленінградом та на ін. ділянках фронту. Розгром нім.-фашист. військ у *Курській битві 1943* примусив фашист. Німеччину остаточно перейти до стратегічної оборони. Рад. Армія розгорнула успішний стратегічний наступ на всьому рад.-нім. фронті. Зокрема було визволено Лівобережну Україну й форсовано Дніпро (див. *Битва за Дніпро 1943*). Перемоги Рад. Армії небачено піднесли міжнар. авторитет СРСР, серйозно підірвали міць Німеччини, змінили воєнно-політ. обстановку на всіх фронтах Д. с. в. Кількість д-в, що оголосили війну Німеччині, з червня 1941 по грудень 1943 зросла з 15 до 36. Успіхи Рад. Союзу визначили дальшу консолідацію антифашист. сил. Важливими етапами в зміцненні антигітлерівської коаліції стали Моск. конференція міністрів закорд. справ (жовтень 1943) й *Тегеранська конференція 1943*.

З осені 1942 активізувалися бойові дії Великобританії і США. Після перемоги в *Ель-Аламейнській операції 1942* союзники до серед. листопада зайняли тер. Марокко, Алжіру, вступили в Туніс. Навесні 1943 англо-амер. війська оволоділи Тунісом і Бізертою, добилися капітуляції італо-нім. військ на п-ові Бон. 10.VII 1943 амер. і англ. війська висадилися на о. Сіцілія, а на поч. вересня — на Апеннінському п-ові, не зустрівши серйозного опору з боку італ. військ. 25.VII фашист. уряд Муссоліні було скинуто. Новий італ. уряд 3.IX підписав перемир'я з США й Великобританією, 13.X — оголосив війну Німеччині. Почався розпад фашист. блоку. Англо-амер. сили, які висадилися в Італії, розгорнули наступ проти нім.-фашист. військ, але не змогли зламати їхню оборону й у грудні 1943 припинили активні дії. Восени 1942 союзники почали наступ на Тихому ок. Протягом 1943 амер. війська висадилися на Новій Гвінеї, захопили Алеутські о-ви, завдали відчутних ударів япон. військово-мор. і торг. флотам.

Однак, незважаючи на деяку активізацію дій союзників у Європі й Азії, вирішальна роль в остаточному розгромі фашист. блоку належала рад. народові та його Збройним Силам. У 1944 рад. війська розгромили великі сили противника під Ленінградом і Новгородом, ліквідували блокаду Ленінграда, визволили тер. Правобережної України (див. *Львівсько-Сандомирська операція 1944*), вийшли до передгір'я Карпат, визволили Крим. п-ів, вступили на тер. Румунії. Наступ рад. військ на Карельському перешийку й у Пд. Карелії змусив Фінляндію вийти з фашист. блоку й 4.III 1945 оголосити війну Німеччині. В результаті *Білоруської операції 1944* було визволено всю тер. Білорусії, значну частину Литви. Рад. війська за участю *Війська Польського* почали визволення Польщі. В результаті *Ясько-Кишинівської операції 1944* було визволено тер. Молдавії й значну частину Румунії. 23.VIII 1944 трудящі Румунії повалили військ.-фашист. диктатуру Й. Антонеску (див. *Народне збройне повстання 1944* в Румунії); новий уряд Румунії оголосив війну Німеччині. Вступ рад. військ на болг. територію активізував боротьбу трудящих країни. В Болгарії вибухнуло *Вересневе народне збройне повстання 1944*, в результаті якого було скинуто монархо-фашист. режим і створено уряд Вітчизн. фронту, який оголосив війну Німеччині. 29.VIII почалося *Словацьке національне повстання 1944*, в якому взяли активну участь рад. партизани, направлені на прохання ЦК КПЧ *Українським штабом партизанського руху*. Рад. війська разом з чехосл. добровольчим корпусом під командуванням Л. *Свободи*, прагнучи подати допомогу повсталим, 20.IX почали визволення Чехословаччини. Водночас частини Нар.-визвольної армії Югославії при активній участі Рад. Армії приступили до визволення Югославії (див. *Белградська операція 1944*). В жовтні 1944 рад. війська почали визволення Угорщини. Утворений на очищеній від фашист. військ угор. території Тимчасовий нац. уряд 28.XII 1944 оголосив війну Німеччині. В результаті наступу Рад. Армії на Пд. Сх. Європи склалися умови для визволення Албанії й Греції. В 1944 Рад. Армія визволила пн.-сх. райони Норвегії,

подавши допомогу норв. народові. Міжнар. і воєнна обстановка, що склалася до літа 1944, свідчила про можливість визволити всю Європу силами СРСР. Така перспектива непокоїла правлячі кола США й Великобританії і змусила їх прискорити відкриття *другого фронту*, здійснити вторгнення в Зх. Європу через Ла-Манш. 6.VI союзники (англо-амер. і канадські д-зії) висадились у Нормандії, 15.VIII амер.-франц. частини — у Пд. Франції. Наступ військ, які висадилися, проходив в обстановці активізації антифашист. боротьби у Франції. 19.VIII почалося *Паризьке повстання 1944*; до моменту підходу союзницьких частин столиця була в руках франц. патріотів. 16.XII 1944 фашист. війська почали наступ в Арденнах, завдали серйозної поразки 1-й амер. армії й поставили англо-американців у скрутне становище (див. *Арденнська операція 1944—45*). На поч. 1945 на рад.-нім. фронті розгорнувся могутній наступ рад. військ від Балтійського м. до Карпат. За настійним проханням військ.-політ. керівництва союзних д-в у зв'язку з тяжким становищем англо-амер. військ в Арденнах Ставка Рад. Верх. Головнокомандування почала наступ на Віслі й у Сх. Пруссії достроково — 12—14.I 1945. У *Вісло-Одерській операції 1945* рад. війська розгромили нім.-фашист. угруповання між Віслою й Одером, визволили значну частину тер. Польщі. В результаті *Східно-Прусської операції 1945* рад. війська вийшли на узбережжя Балтійського м. В лютому — 1-й пол. квітня було визволено Балтійське узбережжя від Данціга до Одеру. Наступ рад. військ дав змогу союзникам розгорнути успішні дії в Зх. Німеччині й Італії. В цих умовах для координування дій проти фашист. Німеччини й розв'язання питань післявоєнного устрою відбулася *Кримська конференція 1945*. Протягом січня — березня війська союзників зайняли територію на лівому березі Рейну, форсували його, на поч. квітня оточили до 20 нім. д-зій у Рурі. В 2-й пол. квітня — на поч. травня союзники досягли Ельби, вступили в Чехословаччину й Зх. Австрію. 16.IV почалася *Берлінська операція 1945*, в результаті якої було розгромлено найбільше угруповання противника. 25.IV рад. війська вийшли до м. Торгау на Ельбі, де з'єдналися з частинами 1-ї амер. армії. 6—11. V війська трьох рад. фронтів розгромили останнє нім.-фашист. угруповання й завершили визволення Чехословаччини (див. також *Народне повстання 1945* в Чехії). Опівночі 8.V у передмісті Берліна Карлсгорсті представники нім. верховного командування підписали акт про беззастережну капітуляцію збройних сил фашист. Німеччини (див. також *Нюрнберзький процес*). У травні 1945 з усієї коаліції агресивних д-в, які розв'язали війну, продовжувала боротьбу лише Японія. На *Потсдамській конференції 1945* поряд з обговоренням європ. проблем було приділено велику увагу обстановці на Далекому Сході. 8.VIII 1945 СРСР, вірний своєму союзницькому обов'язкові, оголосив війну Японії. 10.VIII у війну проти Японії вступила МНР. Рад. війська разом з військами МНР розгромили япон. *Квантунську армію*. В результаті було визволено пн.-сх. частину Китаю, Пн. Корею, стимульовано широкий розвиток нац.-визвольного руху в Пн.-Сх. Азії. У серпні утворилася Індонез. Республіка, у вересні — Демократична Республіка В'єтнам (див. *Серпнева революція 1945* у В'єтнамі). Напередодні вступу СРСР у війну з Японією США 6 і 9.VIII вперше застосували нову зброю, скинувши дві атомні бомби на міста *Хіросіму* й *Нагасакі*, що не було викликано воєнною необхідністю. 2.IX 1945 Японія підписала акт про капітуляцію (див. також *Токійський процес*). Д. с. в. закінчилася.

Розгром ударних сил міжнар. імперіалізму докорінно змінив розстановку політ. сил у світі, визначив увесь його післявоєнний розвиток. Найважливішим підсумком війни стало зростання міжнар. авторитету і впливу Рад. д-ви. Перемога, здобута при вирішальній ролі СРСР, сприяла революц. перетворенням у багатьох країнах Європи й Азії. Виникла *світова система соціалізму*, яка стала одним з вирішальних факторів розвитку людства. Д. с. в. привела до дальшого поглиблення *загальної кризи капіталізму*. Екон. і воєнно-політ. центр імперіалізму перемістився з Європи до США. Співвідношення сил на міжнар. арені змінилося на користь соціалізму. Зріс вплив комуністичних і робітн. партій, світовий комуністичний і робітн. рух піднявся на новий, вищий ступінь. Перемога над фашизмом викликала зростання нац. самосвідомості народів, нову могутню хвилю нац.-визвольного руху, що привів до розпаду *колоніальної системи імперіалізму*.

Д. с. в. була найруйнівнішою з усіх воєн. Лише в Європі матеріальні збитки (за неповними даними) обчислюються в 260 млрд. дол. (у цінах 1938). Загинуло понад 50 млн. чол. Найбільших жертв зазнав Рад. Союз, який втратив понад 20 млн. чол. Радянсько-нім. фронт був гол. фронтом Д. с. в. Саме на цьому фронті було знищено військ. міць фашист. блоку. Це було результатом керівної й організуючої ролі КПРС, безприкладного масового героїзму рад. воїнів, широко розгорнутого партизанського руху, активної участі всього народу в боротьбі проти агресора. Перемога над фашизмом переконливо довела життєздатність і незламність рад. сусп. ладу, соціалістичної економіки, непорушної дружби народів СРСР. У ході Д. с. в. яскраво виявився передовий характер рад. воєнної науки й рад. воєнного мистецтва.

Перемогу над фашист. блоком у Д. с. в. було досягнуто спільними зусиллями народів антигітлерівської коаліції, підтриманої самовідданою боротьбою Руху Опору. Під час Д. с. в. практика підтвердила можливість ефективного політ. і воєнного співробітництва д-в з різними соціально-екон. системами. Після Д. с. в. народився могутній *Рух прихильників миру*. Бурж. фальсифікатори навмисно перекручують багато фактів з історії Д. с. в. Вони дають їм хибне трактування, докладають зусиль до того, щоб обілити імперіалізм, намагаються зняти з нього відповідальність за виникнення війни. Деякі з них, визнаючи, що війну розв'язав фашизм, відкидають, проте, той незаперечний факт, що ця терористична диктатура монополістичної буржуазії є породженням імперіалізму. Частина фальсифікаторів намагається взагалі зняти з фашист. Німеччини вину за розв'язання Д. с. в. Вони відроджують гітлерівську версію «превентивної війни» Німеччини проти СРСР. Реакційна історіографія замовчує вирішальне значення битв на рад.-нім. фронті, в яких було зламано хребет фашист. вермахтові й передрішено повний розгром нацистської Німеччини. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449. Карти див. на окремому аркуші, с. 416—417.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 26. Соціалізм і війна; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 32. Війна і революція; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—6. К., 1971—78; Документы и материалы кануна второй мировой войны, т. 1—2. М., 1948; Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. 1—2. М., 1957; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 1—6. М., 1960—65; История второй мировой войны. 1939—1945, т. 1—10. М., 1973—79; История дипломатии, т. 4. М., 1975; Клоков В. И. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей. К., 1961; Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны. М., 1962; Семиряга М. И. Вторая мировая война и пролетарский интернационализм. М., 1962; Жилин П. А. Как фашистская Германия готовила нападение на Советский Союз. М., 1966; Коваль В. С. Міжнародний імперіалізм і Україна. 1941—1945. К., 1966; Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во второй мировой войне. М., 1974; Самсонов А. М. Крах фашистской агрессии. 1939—1945. М., 1975; Фуллер Дж. Ф. Вторая мировая война 1939—1945 гг. Пер. с англ. М., 1956; Верт А. Россия в войне 1941—1945. Пер. с англ. М., 1967; Лиддел Гарт Б. Вторая мировая война. Пер. с англ. М., 1976. Див. також *літ.* до ст. *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*.

П. А. Жилін.

ДРУ́ГА СИГНА́ЛЬНА СИСТЕ́МА — особлива форма *вищої нервової діяльності*, властива тільки людині й пов'язана з мовленням та абстрактним мисленням. Поняття запровадив І. П. Павлов (1932). На відміну від *першої сигнальної системи* в основі Д. с. с. лежать *умовні рефлекси*, вироблені на слова й позначувані ними поняття. Д. с. с. з'явилась і розвивалась у процесі еволюції головного мозку паралельно з розвитком у людини мови, яка дала змогу замінити сигнали звичайних подразнень відповідними їм символами — словами, що являють собою сигнали сигналів. За І. П. Павло-

вим, властивість утворювати умовні рефлекси на слова стала надзвичайно важливим додатком механізмів нервової діяльності людини. Виникнення у первісної людини Д. с. с. та здатності до членороздільної мови мало величезний вплив на прогресивний розвиток людського суспільства. Вони сприяли спілкуванню між людьми, використанню колективного досвіду для спільної *боротьби за існування* й стали основою для розвитку абстрактного мислення у людини. Д. с. с. функціонує в постійній взаємодії з першою сигнальною системою, утворюючи єдиний механізм, який здійснює вищу нервову діяльність організму.

Літ.: Павлов И. П. Полное собрание сочинений, т. 3, кн. 2. М.—Л., 1951; Кольцова М. М. Обобщение как функция мозга. Л., 1967. *П. М. Сєрков.*

ДРУ́ГА УКРАЇ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА А́РМІЯ — об'єднання рад. військ, створене на Україні під час громадянської війни. Вперше сформована в березні 1918, коли для посилення опору австро-нім. окупантам розрізнені рад. військ. частини й окремі загони, що діяли на Україні, було зведено в 5 армій. До складу Д. У. р. а. ввійшли Тираспольський загін (5-й Заамурський кінний полк, загін Г. І. Котовського, кит. батальйон), 19-а і 164-а піхотні д-зії 12-го армійського корпусу Пд.-Зх. фронту та загони катеринославських робітників. Армію очолив командир Тираспольського загону Є. М. Венедиктов. З запеклими боями армія відійшла до Катеринослава й під натиском переважаючих сил ворога змушена була відступити на лівий берег Дніпра. На поч. квітня 1918 вона налічувала 3 тис. багнетів і незначну кількість кавалерії. Армія разом з частинами *Першої Української радянської армії* стримувала наступ австронім. окупантів на Донбас, вела бої за Чаплине, Гришине (тепер Красноармійськ), Авдіївку, Зверєво і Міллерово, прикриваючи відхід ін. рад. військ. Згодом одна частина армії відійшла до Царицина (тепер Волгоград), інша — в напрямі на Калач, Богучар, Воронеж. Удруге Д. У. р. а. сформовано за наказом від 5.IV 1919 командуючого Укр. фронтом В. О. *Антонова-Овсієнка* для бойових дій проти іноз. інтервентів, білогвардійців і петлюрівців на Україні. Армію було створено на базі групи військ Харків. напряму зі штабом у Катеринославі. До її складу ввійшли 1-а Задніпровська д-зія, 2-а окрема бригада, 3-я бригада, Кримська бригада та ін. Всі ці частини було зведено в дві штатні д-зії — 3-ю (кол. Задніпровська) і 7-у. Командуючим армією був А. Є. *Скачко*. В квітні 1919 її частини вели бої проти іноз. інтервентів у Криму. 29.IV 1919 вони визволили Севастополь, а згодом — увесь Крим. У травні 1919 війська армії взяли участь у розгромі антирад. заколоту отамана Григор'єва (див. *Григор'євщина*). Декретом ВЦВК від 1.VI 1919 про воєнну єдність рад. республік на базі частин Д. У. р. а. було утворено 14-у армію. *О. Й. Щусь.*

ДРУ́ГА УКРАЇ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА ДИВІ́ЗІЯ — одне з перших військ. з'єднань Рад. України. Створена згідно з наказом *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* від 22.IX 1918 в «нейтральній зоні» з повстанських і партизанських загонів для боротьби проти австронім. окупантів і гетьманців (див. *Гетьманщина*). До складу д-зії ввійшли 4 полки (5-й Глухівський, 6-й Корочанський, 7-й Суджанський, 8-й Обоянський). Д-зії було передано й полк *Червоного козацтва України* під командуванням В. М. *Примакова*. З анулюванням Рад. урядом *Брестського миру 1918* д-зія діяла в складі групи військ Курського напряму. Д. У. р. д. взяла участь в операціях по визволенню України. 3.I 1919 вона визволила Харків. З утворенням 4.I 1919 *Українського фронту* д-зія ввійшла до групи військ Харків. напряму. Д-зія розгромила петлюрівські частини в районі Люботина й Мерефи. 19.I 1919 ворога було вибито з Полтави, 1.II 1919 — з Кременчука. Зі створенням у лютому 1919 групи військ Київ. напряму д-зія ввійшла до її складу. Д-зія розгорнула наступ проти петлюрівців на лінії Знам'янка —Цвіткове і Шпола — Звенигородка, Христинівка — Вапнярка. Частини д-зії зайняли ст. Христинівка, а 15.III 1919 вступили в Умань. Д. У. р. д. взяла участь в оточенні та ліквідації (на поч. квітня 1919) вапнярського угруповання противника. Бл. 10 тис. петлюрівців здалися в полон. У 2-й пол. березня д-зія вела бої по ліквідації контрнаступу петлюрівців на Коростенському напрямі, в квітні — на Житомирському. З реорганізацією груп військ Харків. і Київ. напрямів у три армії Д. У. р. д. увійшла до складу *Першої Української радянської армії*. В травні 1919 д-зія, переслідуючи петлюрівців, підійшла до Галичини. В червні 1919 Д. У. р. д. увійшла до складу 12-ї армії і була перейменована на 46-у стрілецьку дивізію. *О. Й. Щусь.*

ДРУ́ГА ЦІММЕРВА́ЛЬДСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ — міжнародна конференція соціалістів-інтернаціоналістів. Д. Ц. к. відбулася 24—30.IV 1916 в с. Кінталь (Швейцарія). Див. *Кінтальська конференція*.

ДРУ́ГИЙ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів за участю представників повітових і губернських Рад селянських депутатів Росії, який відбувся в Петрограді 25—27.X (7—9.XI) 1917 під керівництвом більшовицької партії, очолюваної В. І. Леніним. Д. В. з. Р. був першим з'їздом Рад, що відіграв роль верховного органу держ. влади соціалістичної республіки. З'їзд проголосив повалення влади бурж. Тимчасового уряду і встановлення Рад. влади в країні. Скликанню з'їзду передувала копітка робота партії більшовиків, яка після розгрому *корніловщини* взяла курс на збройне повстання. Меншовики й есери намагалися зірвати або відстрочити з'їзд. Проте, всупереч їхнім зусиллям, Петрогр. Рада 22.IX (5.X) прийняла резолюцію про негайне скликання Д. В. з. Р.; 17 (30).X за скликання з'їзду Рад висловилося об'єднане засідання Моск. Ради робітн. і солдат. депутатів; 15 (28).X об'єднане засідання виконкомів Київ. Рад робітничих і солдатських депутатів прийняло пропозицію більшовиків про скликання Д. В. з. Р. і передання йому держ. влади. Аналогічні рішення ухвалили Харківська, Луганська, Одеська, Мінська, Бакинська та ін. Ради. З'їзд зібрався в умовах переможного завершення збройного повстання, коли останні опорні пункти Тимчасового уряду — Зимовий палац і штаб Петрогр. військ. округу — були оточені повсталими. На Д. В. з. Р. було представлено понад 400 Рад, у т. ч. 69 — від України, з яких переважна більшість дала своїм делегатам накази голосувати за Рад. владу. З'їзд відкрився у *Смольному* о 10 год. 40 хв. вечора 25.X (7.XI). На час відкриття з'їзду було зареєстровано 649 делегатів, у т. ч. 390 більшовиків, 160 есерів, 72 меншовики, 14 меншовиків-інтернаціоналістів. Від Рад України— 128 делегатів, переважна більшість яких підтримувала більшовиків. Осн. питання порядку денного Д. В. з. Р.: 1) Про організацію влади; 2) Про війну і мир; 3) Про землю. Меншовики, праві есери та бундівці, намагаючись зірвати з'їзд, виступили з антибільшовицькими деклараціями і залишили засідання. Ліві есери і частина меншовиків залишилися на з'їзді. 26.X (8.XI) Д. В. з. Р. прийняв написане В. І. Леніним істор. звернення «Робітникам, солдатам і селянам!», у якому повідомлялося про повалення Тимчасового уряду і перехід усієї влади до рук Рад. З'їзд затвердив постанови про скасування смертної кари на фронті і звільнення ув'язнених за революц. діяльність солдатів та офіцерів, а також членів земельних к-тів, про негайний арешт глави Тимчасового уряду Керенського. Величезне організуюче й мобілізуюче значення мали й звернення Д. В. з. Р.: «До фронту» з пропозицією створити в арміях тимчасові ревкоми; «Брати-козаки» із закликом до козаків переходити на бік Рад. влади; «До всіх залізничників» про організацію безперебійної роботи транспорту; до всіх Рад про забезпечення революц. порядку на місцях. Вночі проти 27.X (9.XI) на доповідь В. І. Леніна з'їзд прийняв всесвітньо-істор. декрети: *Декрет про мир*, який відобразив прагнення Рад. соціалістичної д-ви до справедливого і демократичного миру, і *Декрет про землю*, що скасував поміщицьку власність на землю і передав усю землю в руки народу. З'їзд сформував перший Рад. уряд — Раду Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним. До складу РНК ввійшли В. О. Антонов-Овсієнко, П. Ю. Дибенко, М. В. Криленко, А. В. Луначарський, В. П. Ногін, І. І. Скворцов-Степанов, Й. В. Сталін та ін. З'їзд завершив свою роботу обранням Всерос. Центр. Виконавчого

Комітету (ВЦВК) у складі 101 чол., у т. ч. 62 більшовиків. Всесвітньо-істор. значення Д. В. з. Р. полягає в тому, що він проголосив встановлення *диктатури пролетаріату* у формі Рад. влади на тер. Росії, законодавчо закріпив завоювання Великого Жовтня і створення першої в світі соціалістичної держави.

Літ.: Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і селянських депутатів 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. Повне зібрання творів, т. 35; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977; Брежнєв Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. К., 1977; Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. Сборник документов. М., 1957. Див. також *літ.* до ст. *Велика Жовтнева соціалістична революція.*

Б. М. Бабій.

ДРУ́ГИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих і селянських депутатів, що відбувся 17—19.III 1918 в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). З 969 делегатів з'їзду 428 становили більшовики та співчуваючі їм. Решта належала до есерів, анархістів та ін. дрібнобурж. партій та угруповань.

Порядок денний з'їзду: про політ. момент (ставлення до *Центральної ради,* до війни і миру); про держ. устрій України; зем. питання; фінанси; про організацію військ. сили; доповідь уряду й ЦВК про їхню діяльність; обрання нового складу ЦВК Рад України. Внаслідок чіткої принципової позиції комуністів з'їзд з обговорених питань прийняв більшовицькі резолюції. З'їзд схвалив *Брестський мир 1918,* підкресливши при цьому в резолюції «Про державний устрій», що Рад. Україна лише формально припиняє федеративні зв'язки з РРФСР; з'їзд заявив, що трудящі України не визнають реставрованої бурж. влади і вестимуть боротьбу за повалення її; ухвалив створити Червону Армію, негайно видати декрети про запровадження 8-годинного робочого дня і *робітничого контролю*; схвалив як зем. закон України «Тимчасові положення про соціалізацію землі», прийняті *Третім Всеросійським з'їздом Рад,* обрав ЦВК Рад України.

Л. Л. Потарикіна.

ДРУ́ГИЙ ЗАГАЛЬНОЧОРНОМО́РСЬКИЙ З'ЇЗД — з'їзд моряків Чорноморського флоту, що відбувся 17.II — 7.III 1918 в Севастополі. В роботі з'їзду взяли участь делегати від усіх портів, з'єднань і кораблів флоту. З'їзд заслухав звіти *Центрофлоту* і гол. комісара Чорномор. флоту більшовика В. В. *Роменця.* обговорив питання про перехід на добровільний принцип комплектування і про демобілізацію флоту, роботу флотських орг-цій на місцях, про *Брестський мир 1918,* про конфіскацію військ. і торг. рум. кораблів, що перебували в рос. портах у зв'язку з воєнною інтервенцією Румунії проти Рад. країни, затвердив положення про Центрофлот, портові й суднові к-ти. З осн. питань з'їзд прийняв більшовицькі резолюції. Проте до нового складу керівних органів обрали переважно меншовиків і есерів. Ослаблення позицій більшовиків на з'їзді було пов'язане з відрядженням багатьох матросів-більшовиків на боротьбу проти іноз. інтервентів і білогвардійців.

ДРУ́ГИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇ́НИ — відбувся 17—22.X 1918 в Москві. 125 делегатів з'їзду представляли бл. 9 тис. комуністів підпільних парт. орг-цій України й Криму. В роботі з'їзду взяли участь представники болг., нім., угорської й чеської груп у РКП(б), Рум. комуністичної партії та комуністів Польщі. З'їзд зібрався в обстановці зміцнення внутріполіт. становища Країни Рад, піднесення визвольної боротьби укр. народу проти австро-нім. окупантів і *гетьманщини.* 16—17.X члени ЦК КП(б)У зустрілися з В. І. Леніним. Аналіз політ. становища, вказівки й поради, які дав В. І. Ленін, мали величезне значення для вироблення з'їздом правильної тактики боротьби за відновлення Рад. влади на Україні. Порядок денний з'їзду: 1) Доповіді з місць; 2) Звіт ЦК КП(б)У; 3) Звіт *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* (ВЦВРК); 4) Доповідь про міжнар. становище; 5) Доповідь про поточний момент; 6) Про святкування перших роковин Великої Жовтневої соціалістич. революції; 7) Про взаємовідносини між парт. орг-ціями і ревкомами; 8) Про ставлення до партії лівих соціалістів-революціонерів, лівих бундівців та ін. партій, які заявили про визнання платформи Рад. влади; 9) Про Статут КП(б)У; 10) Про час скликання III з'їзду КП(б)У; 11) Вибори керівних органів КП(б)У. В 15 доповідях обласних, губернських і міських підпільних к-тів КП(б)У було проаналізовано становище на місцях, розкрито роботу партії по зміцненню більшовицького підпілля й ревкомів та зв'язку з масами, по керівництву боротьбою трудящих проти окупантів. У звітних доповідях ЦК КП (б)У і ВЦВРК було підбито підсумки діяльності КП(б)У по створенню і зміцненню підпільних парт. орг-цій і ревкомів, по керівництву *Всеукраїнським страйком залізничників 1918,* збройною боротьбою проти окупантів, по створенню в *«нейтральній зоні»* укр. повстанських д-зій. Делегати піддали критиці помилковість тактики ЦК КП(б)У і ВЦВРК, що призвела до передчасного заклику до заг. збройного повстання в серпні 1918. З'їзд підкреслив, що для зміцнення парт. керівництва всіма формами нар. війни необхідно перенести центр ваги парт. роботи на окуповану територію, особливо в пром. райони, зміцнити укр. рад. д-зії, що перемоги над окупантами і контрреволюцією можна досягти тільки на основі союзу трудящих України і Росії. З'їзд указав, що КП(б) України повинна координувати свої дії з силами пролетарської Росії. В спеціальній резолюції з'їзд відмітив необхідність об'єднання профспілок України і Росії й зобов'язав комуністів посилити роботу в профспілках, щоб вони діяли під гаслами Рад. влади. З'їзд у спец. резолюції висунув вимогу посилити парт. керівництво підпільними ревкомами. В постанові «Про святкування дня роковин Жовтневої революції» з'їзд зобов'язав парт. орг-ції випустити спец. листівки, провести в робітн. районах одноденні страйки і демонстрації, а в селах — масовки. З'їзд пройшов під прапором пролет. інтернаціоналізму. У зверненні «До робітників усіх країн» він заявив про солідарність з революц. боротьбою пролетаріату Європи. В дусі вказівок В. І. Леніна з'їзд розв'язав питання про подання всебічної допомоги революц. рухові серед австро-нім. солдатів. З'їзд обрав ЦК КП(б)У. Вперше було обрано Ревізійну комісію КП(б)У. 22.X 1918 делегати з'їзду взяли участь у засіданні ВЦВК, Моск. Ради, фабзавкомів і профспілок, де з доповіддю виступив В. І. Ленін, який приділив велику увагу Україні. Вождь партії попередив про небезпеку інтервенції Антанти на Україні, про важливість правильного вибору доцільного моменту для виступу проти контрреволюції. висловив упевненість у тому, «що коли українська перемога робітників і селян піде поряд із зміцненням влади в Росії і з її успіхами, тоді соціалістична пролетарська Україна не тільки переможе, а й буде непереможна!» (Повне зібр. тв., т. 37, с. 114).

Літ.: Протоколы II съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины. М., 1918; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Погребінський М. Другий з'їзд КП(б)У. К., 1958.

М. Б. Погребінський.

ДРУ́ГИЙ З'ЇЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів усіх рад. республік, що відбувся в Москві 26.I — 2.II 1924. На з'їзді було 2124 делегати, в т. ч. від УРСР бл. 400 чол. Перше засідання з'їзд присвятив пам'яті В. І. Леніна. Делегати від імені народу дали клятву виконувати всі його заповіти. З'їзд прийняв звернення до трудящих усього світу, в якому закликав їх згуртуватися навколо ленінського прапора. З'їзд проголосив 21.I днем трауру, ухвалив спорудити мавзолей В. І. Леніна в Москві та пам'ятники йому в столицях союзних республік, а також у Ленінграді й Ташкенті, видати зібрання його творів, створити фонд ім. В. І. Леніна при ЦВК СРСР для допомоги безпритульним дітям, перейменувати м. Петроград на Ленінград. З'їзд заслухав і обговорив доповідь про діяльність Рад. уряду за 1923 і повністю її схвалив. Було остаточно затверджено першу Конституцію СРСР, чим завершено юрид. оформлення першої в світі єдиної соціалістичної союзної багатонац. держави як найвищої форми *радянської федерації.* З'їзд також обговорив і вирішив питання про бюджет СРСР, про створення центр. с.-г. банку СРСР; заслухав повідомлення про визнання де-юре Великобританією Рад. Союзу. Було обрано ЦВК СРСР у складі двох палат — Союзної Ради і Ради Національностей.

П. К. Стоян.

ДРУГИЙ З'ЇЗД РСДРП — проходив нелегально 17 (30).VII—10 (23).VIII 1903 за кордоном, спочатку в Брюсселі, а потім в Лондоні. Всього відбулося 37 засідань (13 у Брюсселі і 24 в Лондоні). З'їзд зібрався в умовах, коли капіталізм вступив у свою найвищу й останню стадію розвитку — імперіалізм, Росія стала вузловим пунктом суперечностей усієї системи імперіалізму, центром світового революц. руху, а рос. пролетаріат став в авангарді міжнар. робітн. руху. С.-д. рух у Росії, незважаючи на проголошення *Першим з'їздом РСДРП* (1898) заснування пролет. партії, перебував у стані орг. роз'єднаності. Вирішальну роль у згуртуванні місцевих с.-д. орг-цій і груп на позиціях революц. марксизму, в розгромі опортуністичної течії «*економізму*», в підготовці II з'їзду РСДРП відіграла організована В. І. Леніним перша загальнорос. марксистська газ. «*Искра*». Гол. завдання з'їзду, підкреслював В. І. Ленін, полягало у «створенні справжньої партії на тих принципіальних і організаційних началах, які були висунуті і розроблені „Искрой"» (Повне зібр. тв., т. 8, с. 187). На з'їзд прибули 43 делегати з 51 ухвальним і 14 — з дорадчим голосом, які представляли кілька тисяч членів партії, що входили до 26 орг-цій, у т. ч. Рос. орг-цію «Искры», Петерб., Моск., Київ., Одес., Харків., Катериносл., Микол. к-ти, групу «*Южный рабочий*», Крим. союз та ін. Більшість делегатів були прихильниками «Искры» (27 делегатів з 33 голосами, з них «тверді» іскрівці на чолі з В. І. Леніним мали 24 голоси і «м'які» іскрівці, що йшли за Мартовим,— 9 голосів), однак були і відверті противники «Искры» (8 голосів — 3 «економісти» і 5 бундівців), а також нестійкі, центристські елементи (10 голосів). Разом з В. І. Леніним виступили делегати від найбільших на Україні к-тів — Київського (П. А. Красиков і І. К. Нікітін), Катеринославського (Л. С. Віленський і Л. Д. Махлін) і Одеського (Р. С. Землячка). Представники Харків. та Микол. к-тів, «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників» і групи «Южный рабочий» утворили на з'їзді центр, або «болото», як називав їх В. І. Ленін, а після з'їзду приєдналися до меншовиків. Неоднорідний склад делегатів визначив запеклий характер боротьби при обговоренні осн. питань.

Порядок денний: 1) Конституювання з'їзду. Вибори бюро. Встановлення регламенту з'їзду й порядку денного. Доповідь Орг. к-ту з'їзду; 2) Місце Бунду в РСДРП; 3) Програма партії; 4) Центр. Орган партії; 5) Делегатські доповіді; 6) Організація партії; 7) Районні і нац. орг-ції; 8) Окремі групи партії; 9) Нац. питання; 10) Екон. боротьба і професійний рух; 11) Святкування 1 Травня; 12) Міжнар. соціалістичний конгрес в Амстердамі 1904; 13) Демонстрації й повстання; 14) Терор; 15) Внутр. питання парт. роботи: а) постановка пропаганди, б) постановка агітації, в) постановка парт. л-ри, г) постановка роботи в селянстві, д) постановка роботи у війську, е) постановка роботи серед молоді, що вчиться, є) постановка роботи серед сектантів; 16) Ставлення РСДРП до *есерів*; 17) Ставлення РСДРП до рос. ліберальних течій; 18) Вибори ЦК і редакції Центр. Органу партії; 19) Вибори *Ради партії*; 20) Порядок оголошення рішень і протоколів з'їзду, а також порядок приступання обраних службових осіб і установ до виконання своїх обов'язків. Питання про Статут партії обговорювалося по пункту 6 порядку денного. Справжнім керівником з'їзду був В. І. Ленін, який доклав багато сил і енергії для забезпечення перемоги іскрівського напряму. Він виступав з усіх основних питань порядку денного.

Гостра боротьба розгорнулася при обговоренні проекту Програми партії, розробленого редакцією «Искры». Особливо запеклий опір чинили опортуністи включенню до Програми найважливішого положення марксизму — про диктатуру пролетаріату, посилаючись на те, що такого пункту немає в програмах с.-д. партій 2-го Інтернаціоналу. Вони виступали й проти написаної В. І. Леніним агр. частини Програми, яка містила революц.-демократичні вимоги селянства; проти союзу робітн. класу й селянства, проти пункту про право націй на самовизначення. В принциповій боротьбі проти опортуністів усіх мастей В. І. Ленін відстояв іскрівську Програму партії, яка складалася з двох частин: програми-мінімум, що визначала найближчі завдання партії в бурж.-демократичній революції, і програми-максимум, де йшлося про кінцеву мету — про соціалістичну революцію і встановлення диктатури пролетаріату. Для дальшого розвитку революц. руху в багатонац. Росії величезне значення мало включення до Програми партії вимог повної рівноправності всіх громадян незалежно від статі, релігії, раси й національності, права населення здобувати освіту рідною мовою, висловлюватися рідною мовою на зборах, у всіх місцевих громад. і держ. установах, права на самовизначення за всіма націями, що входять до складу д-ви. Програмні вимоги партії з нац. питання були спрямовані на виховання робітників усіх національностей країни в дусі пролет. інтернаціоналізму, на згуртування їх навколо рос. пролетаріату в боротьбі за демократичні свободи і соціалізм. Прийняттям Програми з'їзд створив міцну основу для ідейного єднання партії. Але ідейну єдність необхідно було ще закріпити орг. єдністю — прийняти Статут партії. При обговоренні написаного В. І. Леніним проекту Статуту, особливо першого параграфа, боротьба на з'їзді ще більше загострилася. В. І. Ленін і його однодумці прагнули створити єдину централізовану партію, що була б передовим, свідомим, організованим загоном робітн. класу, озброєним революц. марксистською теорією, знанням законів класової боротьби, спаяним єдністю волі, дій і твердою пролет. дисципліною. В. І. Ленін запропонував таке формулювання першого параграфа: «Членом партії вважається всякий, хто визнає її програму і підтримує партію як матеріальними засобами, так і особистою участю в одній з партійних організацій» (Повне зібр. тв., т. 8, с. 220). На противагу В. І. Леніну Мартов висунув формулювання, що не вимагало від кожного члена партії входження до однієї з організацій, а пропонувало обмежитися «регулярним особистим сприянням». Фактично це були розходження по одному з корінних питань марксизму — вченню про партію. Мартов і його прихильники намагалися нав'язати орг-цію, що була б близькою до с.-д. партій 2-го Інтернаціоналу, відкривали можливість проникнення в партію випадкових елементів, сприяли підпорядкуванню робітн. руху бурж. впливові.

В. І. Ленін застерігав від небезпеки засмічення партії різного роду нестійкими, хитким й опортуністичними елементами. Після запеклої боротьби нестійким іскрівцям у союзі з антиіскрівцями й центристськими елементами вдалося незначною більшістю голосів провести перший параграф Статуту у формулюванні Мартова [на *Третьому з'їзді РСДРП* (1905) партія відмінила це формулювання і прийняла перший параграф Статуту в ленінському формулюванні]. За винятком першого параграфа, з'їзд прийняв ленінський проект Статуту. Це привело до загострення боротьби й залишення з'їзду відвертими опортуністами. Бундівці залишили з'їзд після того, як він відкинув їхній націоналістичний принцип федералізму в парт. будівництві й відмовився визнати Бунд єдиним представником євр. пролетаріату в Росії. Два «економісти» покинули з'їзд, коли він відмовився визнати їхній «Союз рос. соціал-демократів за кордоном» зарубіжним представником РСДРП і затвердив у цих правах іскрівську «Закордонну лігу рос. революц. соціал-демократії». Залишення з'їзду опортуністами змінило співвідношення сил на з'їзді на користь «твердих» іскрівців. Під час виборів центр. органів партії з'їзд закріпив перемогу прихильників В. І. Леніна. До складу ЦК РСДРП було обрано Г. М. Кржижановського, Ф. В. Ленгніка і В. О. Носкова; в редакцію центр. органу — «Искры» — В. І. Леніна, Г. В. Плеханова і Ю. Й. Мартова; членом Ради партії — Г. В. Плеханова (за Статутом ще по два члени виділялися ЦК і редакцією ЦО). Але Мартов відмовився від роботи в редакції, а його прибічники не взяли участі у виборах ЦК.

Своїм голосуванням з питання про керівні органи партії з'їзд закріпив перемогу ленінської більшості. З того часу прихильників В. І. Леніна, що здобули більшість голосів при виборах, почали називати більшовиками, а противників Леніна — меншовиками.

ДРУГИЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН

М. М. Дружинін.

Титанічна боротьба В. І. Леніна за створення революц. марксистської партії — партії соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, партії нового типу — була успішно завершена.

«Всесвітньо-історичне значення з'їзду,— підкреслюється в постанові ЦК КПРС „Про 70-річчя II з'їзду РСДРП", — полягає в тому, що на цьому з'їзді завершився процес об'єднання революційних марксистських організацій і була утворена партія робітничого класу Росії на ідейно-політичних і організаційних принципах, які розробив В. І. Ленін» (К., 1973, с. 3). II з'їзд РСДРП став поворотним пунктом не тільки в рос., а й у міжнар. робітн. русі. Вперше в історії пролетаріат дістав орг-цію, яка була здатна в нових умовах епохи імперіалізму успішно керувати його боротьбою за перемогу соціалістичної революції.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 7. II з'їзд РСДРП. 17(30) липня — 10(23) серпня 1903 р.; т. 8. Розповідь про II з'їзд РСДРП.— Крок вперед, два кроки назад; Второй съезд РСДРП. Июль — август 1903 года. Протоколы. М., 1959; О пролетарской партии нового типа. Документы и материалы. К 75-летию II съезда РСДРП. М., 1978; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1. К., 1965.

П. М. Шморгун.

ДРУ́ГИЙ П'ЯТИРІ́ЧНИЙ ПЛАН — єдиний державний перспективний план розвитку нар.господарства СРСР на 1933—37, розроблений на основі директив XVII конференції ВКП(б) (1932) і затверджений XVII з'їздом ВКП(б) (1934), ЦВК і РНК СРСР (1934). Осн. соціально-екон. завдання Д. п. п.— остаточна ліквідація капіталістичних елементів, цілковите усунення причин, що породжують експлуатацію людини людиною і поділ суспільства на експлуататорів і експлуатованих, завершення створення тех. бази в усіх галузях г-ва. В результаті виконання плану було в основному побудовано соціалістичне суспільство, матеріально-тех. базу соціалізму, склалася нова класова структура рад. суспільства, зміцнилося братерське співробітництво народів СРСР. Див. *П'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР.

ДРУ́ГИЙ ФРОНТ — воєнні дії англо-амер. військ у Зх. Європі проти фашист. Німеччини 1944—45. Відкритий 6.VI 1944 висадкою 43 англ., амер. і канад. д-зій у Нормандії. Потреба в Д. ф. на Зх. диктувалася необхідністю відтягнення частини нім.-фашист. військ з рад.-нім. фронту та прискорення перемоги *антигітлерівської коаліції*. Маючи на меті знекровити як Німеччину, так і СРСР, імперіалістичні д-ви всіляко зволікали з відкриттям Д. ф. Союзники обіцяли відкрити його 1942 (замість цього 1942 висадили десант у Пн. Африці, 1943 — в Сіцілії та Пд. Італії). На *Тегеранській конференції 1943* глави урядів США й Великобританії зобов'язалися відкрити Д. ф. до 1.V 1944. Коли перемоги Рад. Армії 1943 показали, що СРСР спроможний сам розгромити Німеччину й визволити народи Європи від фашист. ярма, союзники почали підготовку воєнних дій. Д. ф. існував 11 місяців; відтягнув бл. 20—25% нім. військ (разом з Італ. фронтом — 1/3, або 107 д-зій). Головним залишався рад.-нім. фронт, який сковував більш як 60% нім. військ. Див. *Друга світова війна 1939—45.*

ДРУГОКЛА́СНІ ВЧИ́ТЕЛЬСЬКІ ШКО́ЛИ — чоловічі й жіночі навчальні заклади в дореволюційній Росії. Протягом 3 років готували вчителів для *шкіл грамоти*. Виникли за указом 1896. Відкривалися з дозволу училищної ради при *Синоді* й утримувалися на його кошти. В Д. в. ш. навчалися особи, що закінчили поч. школу. Особлива увага в Д. в. ш. приділялася реліг. вихованню. Загальноосвітня й пед. підготовка не давала знань і навичок, необхідних учителям нормальної поч. школи. В Росії 1907 було 427 Д. в. ш. (21 679 учнів), у т. ч. на Україні 66 (3810 учнів). Перестали існувати 1918.

ДРУ́ЖБА — соціально-моральне й психологічне поняття, яке позначає відносини між людьми, побудовані на взаємоповазі та симпатії, спільності інтересів, прихильності, взаєморозумінні. Як форма спілкування людей Д. близька таким інститутам людського співжиття, як спорідненість, товариськість, побратимство, проте в психологічному плані відрізняється від них своєю індивідуальністю, виборністю, емоційною забарвленістю. Як морально-психологічне явище й особиста якість Д. зазнає певних змін з віком людини (дитяча, юнацька Д.), формуванням особи (шкільна, студентська, солдатська Д.). Зміст Д. в кінцевому підсумку визначається соціальним середовищем, способом життя людей, суспільно-моральною атмосферою. В історії етико-філос. думки Д. завжди вважалася соціально-моральною цінністю. Як основа Д. пропонувалася взаємна вигода (*Епікур*, представники утилітаризму), доброчесність (*Арістотель*), почуття «природної симпатії» (*А. Сміт*), сприяння «взаємному щастю» (франц. просвітителі 18 ст.) та ін. Сучас. бурж. етико-філос. концепції або розглядають Д. абстрактно, як позаістор. почуття, яке об'єднує людей (мікросоціологія), або підкреслюють зростання морального відчуження особи, що веде до «затухання» Д. як фактора міжособових відносин. Моральна цінність Д. визначається її сусп. значимістю. Міцна, справжня Д. формується на основі єдності великих, соціально-значимих цілей та ідеалів. За соціалізму Д. поширюється не лише на міжособові, а й на соціальні, міждерж. відносини (*дружба народів*, договори про Д. і співробітництво); створюються об'єктивні передумови для формування дружніх відносин між усіма членами суспільства. *Колективізм, інтернаціоналізм* і *гуманізм* як принципи людських взаємовідносин особливо рельєфно виступають в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства.*

В. С. Пазенок.

ДРУ́ЖБА — карстова печера в Закарпатській обл. УРСР, біля с. Малої Угольки. Довж. 220 м, глиб. 46 м (найбільша з відомих печер у *Карпатах Українських*). Вхідний отвір і колодязь (шахта) завдовжки 20 м ведуть до великого залу, від якого відходять кілька коридорів. У печері є два струмки, багато *сталактитів* і натічних каскадів.

Ю. І. Шутов.

ДРУ́ЖБА — місто Ямпільського р-ну Сумської обл. УРСР. Залізнична ст. Хутір-Михайлівський. Місто утворилося 1962 внаслідок злиття трьох населених пунктів: Журавка, Юрасівка і Хутір-Михайлівський. Розташована на межі трьох братніх республік — РРФСР, УРСР і БРСР; названа на честь дружби рос., укр. і білорус. народів. Рафінадний з-д, ТЕЦ. 4 заг.-освітні й музична школи; 5 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 7 бібліотек. Пам'ятник Б. Хмельницькому (1954). Уродженцем Хутора-Михайлівського є академік АН УРСР І. Т. *Швець.*

«ДРУ́ЖБА» — один з найбільших у світі нафтопроводів, по якому нафта з Рад. Союзу постачається в ПНР, НДР, ЧССР і УНР. Збудовано згідно з рішеннями 10-ї сесії *Ради Економічної Взаємодопомоги* (1958) на основі укладеної між цими країнами міжурядової угоди (1959). Бере початок у районі м. Альметєвська Тат. АРСР. У зх. частині СРСР розгалужується на дві осн. траси: південну, що проходить територією УРСР, ЧССР та УНР, і північну, яка пролягає по території БРСР, ПНР і НДР. Спільне буд-во першої нитки нафтопроводу з діаметром труб 1020 мм почато навесні 1960, завершено 1964. У вересні 1972 стала до ладу нова дільниця нафтопроводу СРСР — УНР, що дістала назву «Дружба-2» (відгалуження від південної траси). В 1974 завершено буд-во другої нитки нафтопроводу «Д.» з діаметром труб 1220 мм, яку прокладено паралельно першій. Це дало змогу значно збільшити пропускну здатність нафтопроводу. За період 1964—75 поставки нафти по нафтопроводу «Дружба» зросли у десять разів. За цей час з СРСР у братні країни поставлено понад 300 млн. т нафти. Експлуатація нафтопроводу дає можливість щорічно заощаджувати на транспортуванні нафти 250—300 млн. крб

В. І. Дудчак

ДРУ́ЖБА НАРО́ДІВ — соціалістична форма суспільних відносин між народами СРСР, країн соціалістичної співдружності, що грунтується на їхній рівності, братерському співробітництві і взаємодопомозі в галузі економіки, політики, культури, військ. справи. Д. н. нашої країни розвивалась і міцніла в спільній боротьбі трудящих проти царизму, поміщиків і буржуазії. Пануючі верстви класово антагоністичного суспільства завжди виступали проти єднання і Д. н., насаджували нац. ворожнечу, розбрат між народами, ідеологію *націоналізму, шовінізму* і *расизму*. Д. н. як принцип відносин між націями й народностями, як рушійна сила розвитку суспіль-

ства вперше в історії стала можливою лише в результаті перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції і побудови соціалізму в СРСР. Втіленням Д. н. є добровільне об'єднання народів рад. республік у єдину багатонац. соціалістичну д-ву — *Союз Радянських Соціалістичних Республік*. Яскраво виявилися Д. н. СРСР, їхня взаємодопомога і взаємодовір'я в період довоєнних п'ятирічок, Великої Вітчизн. війни та відбудови зруйнованого війною нар. г-ва. Д. н. СРСР — закономірний наслідок послідовного здійснення ленінської *національної політики КПРС*, її величезної ідеологічної й організаторської діяльності по вихованню трудящих у дусі рад. *патріотизму* і соціалістичного *інтернаціоналізму*. Д. н.— характерна риса побудованого в Союзі РСР розвинутого соціалістичного суспільства, в якому на основі зближення всіх націй і народностей, їхнього братерського співробітництва склалася нова істор. спільність людей — *радянський народ*. У *єдиному народногосподарському комплексі СРСР* динамічно розвиваються індустрія, с. г., наука і культура, підвищується добробут трудящих усіх рад. республік. Д. н. СРСР є невід'ємною складовою частиною *соціалістичного способу життя*, неодмінною умовою комуністичного будівництва. З утворенням *світової системи соціалізму* Д. н. стала об'єктивною потребою відносин між народами країн соціалістичної співдружності.

Літ.: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Про право націй на самовизначення. Повне зібрання творів, т. 24; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Брежнєв Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977.

В. Ю. Євдокименко.

«ДРУ́ЖБА НАРО́ДОВ» — щомісячний літературно-художній і громадсько-політ. журнал, орган Спілки письменників СРСР. Видається в Москві з 1939 (до 1955 виходив як альманах худож. л-ри народів СРСР). «Д. н.» друкує художні твори, публіцистичні й критичні статті, широко висвітлює культурне життя союзних республік. У «Д. н.», зокрема, було надруковано твори укр. письменників: П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, А. Малишка, П. Воронька, Л. Первомайського, М. Стельмаха, О. Гончара, В. Собка, Д. Павличка, Л. Дмитерка, Л. Новиченка та ін. Гол. редактор «Д. н.» — С. О. Баруздін (з 1966).

ДРУ́ЖБИ НАРО́ДІВ О́РДЕН — рад. орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР 17.XII 1972 на ознаменування 50-річчя утворення СРСР. Згідно з статутом ордена ним нагороджують за великі заслуги в зміцненні дружби й братерського співробітництва соціалістичних націй і народностей, за значний вклад в екон., соціально-політ. і культур. розвиток СРСР і союзних республік. Цим орденом нагороджують громадян СРСР, підприємства, установи, орг-ції, військ. частини і з'єднання, союзні й авт. республіки, краї, області, авт. області, авт. округи і міста. Д. н. о. можуть бути нагороджені й громадяни зарубіжних країн. Виготовляється орден із срібла. Д. н. о. за № 1 прикріплено до прапора РРФСР; ним нагороджено ін. союзні республіки (в т. ч. й УРСР), авт. республіки, авт. області й авт. округи, бл. 3,5 тис. чол. (1978).

ДРУ́ЖИНА — 1) В первинному й загальному значенні — товариство, спілка, об'єднання людей. 2) У Давній Русі — збройний загін, що становив постійне військо князя й апарат його влади. Д. поділялася на старшу і молодшу. Старша Д. складалася з представників феод. аристократії і була найближчим оточенням князя, брала участь в обговоренні держ. і госп. справ, очолювала молодшу Д. та воїнів. Молодша Д. була ядром збройних сил і складалася з професійних воїнів, охороняла князя, князівський двір і майно. За службу Д. одержувала від князя землі з правом експлуатувати феодально залежне населення цих земель. Д. як осн. військ. сила князів існувала до ліквідації уділених князівств (на укр. і білорус. землях, що потрапили під владу феод. Литви,— до 14—15 ст., в Рос. д-ві — до 16 ст.). 3) В укр. мові — одружена жінка стосовно до свого чоловіка і (застаріле, поетичне значення) одружений чоловік стосовно до своєї дружини.

ДРУ́ЖИНА ПІОНЕ́РСЬКА — основне об'єднання членів *Всесоюзної піонерської організації* імені В. І. Леніна. Термін «дружина піонерська» увійшов у життя піонерської орг-ції 1942 як символ героїзму бойових дружин 1905—07. Дружини створюють у загальноосв. школах, школах-інтернатах, у суворовських, нахімовських училищах, дитячих будинках, піонерських таборах. Д. п. складається із *загонів піонерських*, а загони — з *ланок піонерських*. Кожна дружина має свій Червоний прапор (див. *Атрибутика і символіка піонерські*). Керує Д. п. старший піонервожатий (див. *Вожатий піонерський*). Вищим органом дружини є піонерський збір. Для повсякденного керівництва обирається рада Д. п., яка керує загонами піонерів і групами *жовтенят*, організовує роботу з піонерами в школі та зоні піонерської дії за місцем проживання.

Літ.: Методика роботи піонерської дружини. К., 1970.

ДРУЖИ́НІН Володимир Миколайович [12 (25).XII 1907, Москва — 20.VIII 1976. Київ] — один з організаторів партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, партійний і держ. діяч УРСР, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1926. В 1940—41 — другий секретар Терноп. обкому КП(б)У. З липня 1941 — в Рад. Армії, з жовтня 1941 — в Черніг. партизанському загоні. З липня 1942 — комісар партизанського з'єднання О. Ф. *Федорова*. З 1944 — на керівній парт. роботі в Терноп., Херсон., Дрогобицькій областях і апараті ЦК Компартії України. У 1959—65 — голова Крим. облвиконкому. В 1966—73 — заст. міністра харч. пром-сті УРСР. На XVIII, XIX, XXI і XXII з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ДРУЖИ́НІН Микола Михайлович [н. 1 (13).I 1886, Курськ] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1953). Закінчив юрид. (1911) і істор.-філологічний (1918) ф-ти Моск. ун-ту. Поєднував роботу в Музеї Революції СРСР (1924—34) з пед. роботою в Моск. ун-ті (1929—48), Академії сусп. наук при ЦК КПРС (1946—48) та ін. З 1938 — співробітник Ін-ту історії АН СРСР. Осн. дослідження присвятив соціально-екон. історії і проблемам сусп. думки й визвольного руху в Росії 19 ст. Керував виданням багатотомної документальної серії «Селянський рух у Росії» та ін. Д. приділяв значну увагу історії держ. селян на Україні. Автор глав «Історії Москви» (т. 3—4), підручника «Історія СРСР» (т. 2) та ряду ін. праць. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР. 1947.

Тв.: Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева, т. 1—2. М.—Л., 1946—58; Воспоминания и мысли историка. М., 1967.

ДРУЖКІ́ВКА — місто обласного підпорядкування Донецької обл. УРСР, біля злиття річок Кривого Торця з Казенним Торцем (бас. Дону). Залізнична станція. 62,5 тис. ж. (1978).

Виникла в 70-х рр. 19 ст. як робітн. селище при залізничній станції. Перші революц. виступи робітників відбулися 1896 і 1898. С.-д. орг-ція оформилася в жовтні 1905. Дружківська дружина брала участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. Рад. владу в Д. встановлено 31.X (13.XI) 1917. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (22.X 1941 — 6.IX 1943) тут діяла підпільна комсомольська орг-ція «*Ленінська іскра*». З 1938 Д.— місто. В Д.— машинобудівний, металевих виробів, газової апаратури, фарфор., шамотний, хлібний, по ремонту обчислювальної техніки з-ди, комбінат буд. матеріалів, Веселовський рудник, харчосмакова ф-ка, комбінат побутового обслуговування тощо. 21 заг.-освітня, 2 спортивні та музична школи, профес.-тех. уч-ще, технікуми машинобудівний і комунального г-ва; 7 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 5 клубів, 2 кінотеатри, будинок культури. Палац спорту, 44 бібліотеки.

ДРУЖКІ́ВСЬКИЙ ЗАВО́Д МЕТАЛЕ́ВИХ ВИ́РОБІВ — підприємство чорної металургії. Розташований у м. Дружківці Донец. обл. У 1928 виділений у самостійне підприємство із складу кол. Торецького сталеливарного та мех. з-ду. Випускав залізничне кріплення. В післявоєнні роки з-д значно розширено, збільшився обсяг виробн. продукції та її асортимент. Д. з м. в. спеціалізується на виробн. засобів кріплення для різних галу-

Орден Дружби народів.

ДРУЖКІВСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИЙ ЗАВОД

Друза гірського кришталю.

зей машинобудування, пром. і трансп. буд-ва. Осн. продукція: болти, заклепки, шпильки, шайби двовиткові, костилі тощо. В 1977 обсяг виробн. продукції підприємства зріс проти 1965 в 1,5 раза. На з-ді встановлено сучасне високопродуктивне устаткування: багатопозиційні автомати, автомати-комбайни з індукційним електронагріванням тощо; впроваджено нові технологічні процеси.

О. І. Перетрухін.

ДРУЖКІ́ВСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д імені 50-річчя Радянської України — підприємство вугільного машинобудування. Розташований у м. Дружківці Донец. обл. Створений 1920 на базі Донец. чавуноплавильного й сталеливарного з-ду (засн. 1893) і Торецького сталеливарного й мех. з-ду (засн. 1898). До 1964 наз. Торецьким з-дом. За роки Рад. влади підприємство значно розширено, збудовано понад 20 цехів, модернізовано устаткування, освоєно випуск нових видів продукції. З-д спеціалізується на виробн. механізованого кріплення для вуг. шахт. Крім того, тут виробляють електровози й гідровози для рудників і шахт, вагонетки шахтні, металеві верхняки та стояки, устаткування для механізації поверхонь шахт і пристовбурних дворів тощо. В 1977 обсяг виробн. продукції підприємства зріс проти 1965 в 2,2 раза. Д. м. з. оснащено сучас. високопродуктивними металообр. верстатами, зварювальним устаткуванням; впроваджено автом. лінії, верстати з числовим програмним керуванням; створено обчислювальний центр. У 1971 Д. м. з. нагороджено орденом Леніна.

В. І. Рибін.

«ДРУ́ЖНО ВПЕРЕ́Д» — щомісячний культурно-громадський ілюстрований журнал, орган ЦК Культурної спілки українських трудящих ЧССР. Видається укр. мовою в Пряшеві. Засн. 1951. На сторінках журналу висвітлюються питання культур. і літ. життя укр. населення ЧССР, політики КПЧ в галузі культури та чехословацько-рад. культур. зв'язків (рубрика «Поетичний літопис чехословацько-української дружби»). З 1963 журнал видає додаток «Школа і життя» — методично-практичний посібник для вчителів. *В. І. Шевчук.*

ДРУ́ЗА (нім. Druse) — група кристалів, що одним кінцем наросли на спільній основі (на стінках порожнини або відкритої тріщини), другим, здебільшого добре огранені з поверхні,— обернені в порожнину в гірській породі. Найчастіше Д. утворюють кристали кварцу, кальциту, гіпсу й антимоніту.

ДРУ́ЗИ (араб. дуруз — араби) — прихильники мусульманської шиїтської (див. *Шиїзм*) секти; одне з відгалужень ісмаїлізму (див. *Ісмаїліти*). Живуть гол. чин. у Лівані й Сірії. Чисельність — бл. 400 тис. чол. Секта виникла на поч. 11 ст. під впливом проповідей місіонера Даразі (звідси й назва). Осн. догмат Д.: поєднання принципу єдинобожжя (*аллах*) з визнанням останнього втілення «божественної сутності» в халіфі Хакімі (996—1021) і вірою в його друге пришестя. В 20—40-х рр. 20 ст. брали активну участь в антиколоніальній боротьбі. Д. становлять значну частину прогресивно-соціалістичної партії Лівану (засн. 1949).

ДРУ́ЗИ у рослин — зірчастої форми утвори з кристалів щавлевокислого кальцію в клітинах багатьох рослин. Відкладаються в процесі життєдіяльності в тканинах рослин родини гречкових, у корі дуба, липи тощо.

«ДРУ́ЗІ РАДЯ́НСЬКОЇ РОСІЇ», «Товариство друзів Радянської Росії» («The Society of the Friends of Soviet Russia») — широка організація американських робітників, створена для подання допомоги населенню Рад. Росії під час голоду 1921—23. Входила до *Міжнародної робітничої допомоги.* Засн. 7—9.VIII 1921 на конференції представників робітн. орг-цій США й Канади в Нью-Йорку у відповідь на заклик ВККІ 31.VII 1921 та звернення В. І. Леніна 2.VIII 1921 до пролетарів усіх країн. Роботою т-ва (бл. 20 тис. чол.) керувала Компартія США.

ДРУКАРІ́В КИ́ЄВА СТРАЙК 1917 — загальний виступ робітників київських друкарень у травні 1917. Почався 10 (23).V, коли на зборах уповноважених від друкарень було висунуто вимоги до їхніх власників про підвищення заробітної плати, запровадження 8-годинного робочого дня тощо. Страйк, що проходив під керівництвом більшовиків і тривав бл. 6 днів, закінчився перемогою робітників. Підписана підприємцями й профспілкою друкарів колективна угода була першою в історії робітн. руху в Києві.

ДРУКА́РНЯ — поліграфічне підприємство, на якому виготовляють друковану продукцію (книги, газети, журнали, плакати тощо). В Росії першу т. з. анонімну Д. відкрито у Москві бл. 1553. На Україні перша Д. заснована 1573 І. *Федоровим* у Львові. Пізніше почали діяти *Острозька друкарня, Києво-Печерська друкарня* та ін. В сучас. Д. є цехи осн. виробництва (складальні, фотоцинкографські, стереотипні, виготовляння офсетних форм і форм глибокого друку, друкарські та брошурувально-палітурні) і допоміжного (напр., ремонтно-механічні). В СРСР розрізняють Д. союзні, респ., крайові, обласні, міжрайонні й районні; великі, середні й дрібні. Підприємства, де переважає *офсетний друк* або *глибокий друк,* наз. ф-ками (напр., картографічна ф-ка); великі Д., на яких застосовують два або три способи друку,— поліграф. комбінатами. На базі великих Д. створюють поліграф. виробничо-тех. об'єднання. Див. також *Поліграфічна промисловість.*

ДРУКА́РСЬКА МАШИ́НА поліграфічна— машина для багаторазового одержання однакових відбитків тексту, ілюстрацій тощо на папері (або ін. матеріалі) з відповідної *друкарської форми;* одна з осн. машин, що ними обладнують *друкарні.* Перші Д. м. різних типів почали застосовувати на поч. і в серед. 19 ст. в Англії, Німеччині, США та ін. країнах. До осн. частин Д. м. належать пристрої, за допомогою яких подають папір, переміщують його в машині й приймають готову продукцію, фарбовий і друкарський апарати. В деяких Д. м. є, крім того, зволожувальні апарати, сушильні пристрої тощо. Розрізняють Д. м. (мал.): *високого друку, плоского друку* (офсетні) і *глибокого друку*; прямого друку (зображення друкується безпосередньо на папері) і

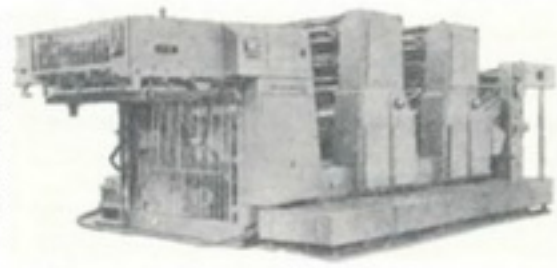

Ротаційна двоколірна друкарська машина високого друку.

непрямого (зображення спочатку передається на проміжний циліндр з еластичним покриттям, а з нього — на папір); газетні, книжково-журнальні, ілюстраційні й спеціальні. Д. м. поділяють також за видом перероблюваного ними паперу (аркушеві, рулонні, комбіновані), за кількістю фарб (одно-, дво- та багатоколірні), за способом перенесення фарби (механічні, або контактні, електричні і електромагнітні), за друкуванням боків паперового аркуша або полотна (одно-й двобічні). За конструкцією друкарського апарата розрізняють Д. м. тигельні (взаємодіючі поверхні — формонесуча й притискна — плоскі), плоскодрукарські (поверхня форми — плоска, притискна поверхня — циліндрична) та ротаційні (обидві поверхні циліндричні). Тигельні Д. м. застосовують як допоміжне устаткування для виготовлення продукції невеликого формату, плоскодрукарські Д. м.— для друкування малотиражної продукції (до 20—25 тис.). Найпродуктивніші — ротаційні Д. м. (аркушеві — 8—12, рулонні — 20—45 тис. відбитків за годину), на яких друкують газети, журнали і книги. Найбільша швидкість — у газетних Д. м., що випускають великотиражну продукцію за короткий час (2—5 год). Є й офсетні аркушеві ротаційні машини для оперативного одержання продукції малих тиражів.

Літ.: Захаров А. Г., Либерман Н. И., Фуфаевский Д. А. Офсетные печатные машины. М., 1975. *Я. І. Чехман.*

ДРУКА́РСЬКА ФО́РМА — плоска, напівциліндрична або циліндрична форма, на поверхні якої є друкуючі й пробільні (проміжні) елементи. Є Д. ф. *високого друку* (напр., *кліше* або стереотипи; див. *Стереотипія*), *плоского друку* (плоскі пластини) і *глибокого друку* (циліндри). Розрізняють також Д. ф. текстові, ілюстраційні та змішані; металеві й неметалеві (гумові, пластмасові, скляні тощо). З однієї Д. ф. (залежно від матеріалу) можна одержати до 1 млн. відбитків (іноді більше). Д. ф. значною мірою визначає якість друку видань.

ДРУКА́РСЬКІ СПЛА́ВИ — легкоплавкі сплави на основі свинцю. Містять, крім свинцю (75—90%), сурму (3—20%), що підвищує твердість сплавів, і олово (2—15%), яке поліпшує гол. чин. їхні ливарні властивості. Д. с. відзначаються низькою т-рою плавлення (240—350° С), невеликою усадкою (бл. 0,7%) і значною корозійною стійкістю, але вони недостатньо міцні. З Д. с. виготовляють шрифти ручного набору, стерео- і гальваностереотипи, нотні пластини, *пробільні матеріали* тощо. Замість сплавів на основі свинцю створюють ін. металеві сплави (напр., цинкові), використовують пластмаси. Див. також *Гарт*.

С. Й. Стельмах.

ДРУКО́ВАНА СХЕ́МА — монтажний вузол малогабаритної радіо- та електроапаратури, що його пасивні й навісні елементи з'єднані між собою *провідниками*, нанесеними способом друку. Основою Д. с. (мал.) є одно- або багатошарова пластина (плата), виготовлена з *гетинаксу* (фольгованого, нефольгованого), текстоліту, керамічного або ін. ізоляційного матеріалу. Провідники, контактні площинки (до них прикріплюють навісні елементи) і деякі пасивні елементи (*резистори, конденсатори*, котушки *індуктивності* тощо) виготовляють методами *фотолітографії*, термовакуумним напилюванням, травленням фольги, вплканням срібла та ін., наносячи перед цим (фотографічним, офсетним або сітково-графічним способом, тисненням, пресуванням тощо) на пластину їхнє зображення. Навісні елементи (*транзистори, трансформатори* тощо) з'єднують з контактними площинками паянням, зварюванням та ін. Застосування Д. с. дає змогу зменшувати габарити апаратури (див. *Мікромініатюризація*), знижувати вартість її виготовлення та підвищувати надійність експлуатації. Д. с. використовують при виготовленні *інтегральних схем*, деяких елементів електронних обчислювальних машин тощо.

В. С. Скрябінський.

ДРУ́МЛІНИ (англ. drumlin — гребінь, кряж, пасмо) — горби довгасто-овальної та еліпсоїдної форми. Вис. від 5 до 45 м, шир. 150—400 м, довжина досягає 2,5 км і більше. Складаються з пісків або корінних порід (ядро), вкритих валунною глиною. Поширені в областях розвитку давніх льодовиків, зокрема на Пн. Європ. частини СРСР, у Фінляндії, Канаді та ін. На Україні (в районі Полісся) Д. описав П. А. *Тутковський*; тут вони мають ознаки акумулятивного походження.

ДРУ́НІНА Юлія Володимирівна (н. 10.V 1924, Москва) — рос. рад. поетеса. На початку Великої Вітчизн. війни добровольцем пішла на фронт. Перша збірка — «В солдатській шинелі» (1948). Осн. тема творів Д. — патріотизм рад. людей на фронті. Збірки «Вітер з фронту» (1958), «Тривога» (1963), «Не буває кохання нещасливого» (1973), «Вибране» (1977) та ін. Перекладачка віршів болг., тат. і казах. поетів. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки і «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Избранное. М., 1979; Укр. перекл.— Солдатські будні. В кн.: З вогненних літ. К., 1975.

Н. Р. Мазепа.

ДРУ́СКІНІНКАЙ (кол. Друскеніки) — місто в Лит. РСР на березі р. Німунас (Німан). Кліматичний, бальнеологічний і грязьовий курорт. Лікувальні засоби: хлоридно-натрієво-кальцієва вода для інгаляцій і ванн; для грязелікування — торф. Показання: захворювання органів опору й руху, нервової та серцево-судинної систем, органів травлення, органів дихання нетуберкульозного характеру, порушення обміну речовин, гінекологічні захворювання.

ДРУ́ЦЕ Йон Пантелійович (н. 13.IX 1928, с. Хородіште, тепер Дондюшанського р-ну Молд. РСР) — молд. рад. письменник. Друкується з 1950. У своїх творах розкриває духовне багатство рад. людей, показує минуле молд. села й колгоспне життя. Збірки оповідань «У нас на селі» (1953), «Туга за людьми» (1959) та ін. Автор повістей «Листя суму» (1957), «Останній місяць осені» (1964), «Повернення на круги своя» (1972), п'єс «Каса маре» (1960), «Дойна» (1971), «Птахи нашої молодості» (1972), роману «Сила доброти нашої» (1968). Фільм «Останній місяць осені» (за однойменною повістю) одержав Гран-прі на Міжнар. кінофестивалі фільмів для молоді в Каннах (1967). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Георге, удовин син. К., 1961; Сила доброти нашої. К., 1972; Падурянка. В кн.: Сузір'я, в. 8. К., 1974; Рос. перекл.— Именем земли и солнца. М., 1977.

ДРЮО́Н (Druon) Моріс (н. 23.IV 1918, Париж) — франц. письменник, член Франц. академії (з 1967). Учасник *Руху Опору*. Творчість Д. розвивалася переважно в руслі критичного реалізму, але зазнавала й значного впливу натуралізму. Найвідоміший твір — трилогія «Сильні світу цього» (1947—51), в якій Д. на прикладі кількох поколінь бурж.-аристократичної родини показав розклад і виродження пануючого класу. Автор серії гостросюжетних істор. романів «Про́кляті королі» (1956—60) з франц. історії 14 ст. «Пісні партизанів» (1943, у співавт.), публіцистичних «Листів європейця» (1944), повісті про 2-у світову війну «Остання бригада» (1946).

Тв.: Укр. перекл.— Падіння стовпів. «Всесвіт», 1965, № 6—7; Тісту — хлопчик з чарівними пальцями. К., 1972; Рос. перекл.— Железный король. 1314. М., 1957; Сильные мира сего. М., 1965; Негоже лилиям прясть.— Французская волчица. М., 1966.

Д. С. Наливайко.

ДРЯПАЧЕ́НКО Іван Кирилович [4 (16).VIII 1881, с. Василівка, тепер Козельщинського р-ну Полтавської обл.— 24.XII 1936, там же] — укр. рад. живописець. У 1894—98 навчався в Київ. рисувальній школі, 1898—1903 — в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури, 1903—11 — в петерб. АМ у П. *Чистякова* та І. *Рєпіна*. Твори: портрет актриси В. Кавецької (1911), «Св. сімейство в Єгипті» (1912), «Портрет батька», «Відпочинок. За шахами» (обидва — 1913), «Назустріч вечору» (1915), «Параска у святковий день» (1915), «Вечір на Україні» (1920), «На буряках», «Сінокіс», «Перший комбайн» (усі — 1930—36). Твори Д. зберігаються в Полтав. і Харків. художніх музеях.

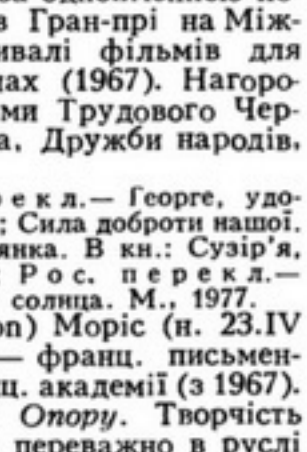

І. К. Дряпаченко. Відпочинок. За шахами. 1913. Полтавський художній музей.

ДУАЄ́Н (франц. doyen — старшина, старійшина) — особа, що від імені *дипломатичного корпусу* в країні перебування розв'язує питання протокольного (процедурного) порядку. Як правило, Д.— серед своїх колег найстарший за рангом і найстаріший за часом вручення *вірчої грамоти* дипломатичний представник.

ДУА́ЛА, дивала, дуела — народ, який живе в Камеруні, на узбережжі Гвінейської затоки. Чисельність разом із спорідненими народами лунду й баса — бл. 1,1 млн чол. (1977, оцінка). Мова Д. належить до групи нігер-конго, нігеро-кордофанської сім'ї. Більшість Д.— християни, частина зберігає давні вірування (культ сил природи і культ предків). Осн. заняття: землеробство, збирання плодів олійної пальми, какао й каучуку, на узбережжі — рибальство. Частина Д. працює в промисловості.

ДУА́ЛА — місто на Зх. Камеруну, на р. Вурі, поблизу Гвінейської затоки. Гол. океанський порт країни, залізнична станція, аеропорт. 250 тис. ж. (1974). Важливий торг. центр. Суднобудування, лісопильні підприємства, ф-ки по виробн. пальмової олії, чаю, каучуку. Текст., цементна пром-сть, склоробний з-д та ін.

ДУАЛІ́ЗМ (від лат. dualis — двоїстий) — принцип філософського пояснення сутності світу, який виходить з визнання наявності в ньому двох рівноправних *субстанцій — духу* і *матерії, ідеального* і *матеріального*. Термін «дуалізм» запровадив у 18 ст. Х. *Вольф*. Протилежністю Д. є *монізм*, найвищим виразом якого є монізм *діалектичного матеріалізму*. Д. був властивий філософії Р. *Декарта*, І. *Канта* та ін.; виявом Д. в сучас. бурж. філософії і психології є психофізичний паралелізм.

ДУА́ЛЬНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ (від лат. dualis — двоїстий) — реконструйована за етнографічними даними структура раннього родового суспільства: сполучення двох ек-

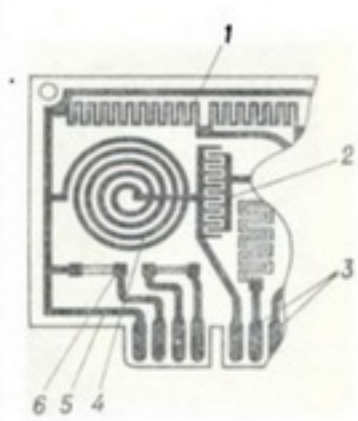

Друкована схема: *1* — резистор (електричний опір); *2* — конденсатор; *3* — роз'єм; *4* — котушка індуктивності; *5* — провідник; *6* — контактна площинка.

Дуб звичайний: *1* — гілка з плодами; *2* — тичинкові квітки; *3* — маточкові квітки; *4* — жолудь.

В. Н. Дубинін.

М. П. Дубинін.

М. М. Дубинін.

Л. І. Дубиновський. Портрет М. Енеску Бронза. 1957. Художній музей Молдавської РСР. Кишинів

зогамних родів у постійне взаємошлюбне об'єднання. Див. *Плем'я, Рід, Екзогамія, Ендогамія.*

ДУБ (Quercus) — рід рослин родини букових. Листопадні або вічнозелені дерева, рідше кущі заввишки відповідно до 40(50) м і 5—8 м. Листки чергові прості, перистороздільні, лопатеві, на коротких черешках. Квітки дрібні, одностатеві, одноломні, тичинкові в негустих звисаючих сережках, маточкові — по 1—3 на довгих квітконіжках або сидячі. Пліл — однонасінний горіх (жолудь), вкритий при основі або до половини лускатою мисочкою. Бл. 450 видів, поширених у помірному, субтропічному й тропічному поясах Пн. півкулі. В СРСР 19 видів ростуть дико і 43 інтродуковано; серед них в УРСР дико ростуть 3 види і 20 інтродуковано. Найбільше госп. значення має Д. звичайний (Q. robur) — одна з найважливіших деревних порід Європ. частини СРСР. У Д. звичайного розрізняють дві різновидності: Д. ранній (Q. r. var. praecox) і Д. пізній (Q. r. var. tardiflora). Д. ранній розвивається на 1—3 тижні раніше. У Д. пізнього на деревах узимку залишається сухе листя. Широко використовується в полезахисному лісорозведенні як гол. порода. Утворює *діброви*. Дубові насадження на Україні становлять понад 26% (бл. 1,5 млн. га) всіх лісів республіки. Деревина Д. дуже тверда, важка, стійка проти гниття; використовують у суднобудуванні, меблевій пром-сті тощо. Кора містить 8—20% дубильних речовин, деревина — 6%. Молоду кору застосовують у медицині як в'яжучий засіб. Жолуді є добрим кормом для свиней. Іл. с. 485

ДУ́БЕНСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1919 — виступ трудящих Дубенського пов. Волинської губ. проти петлюрівської *Директорії*. Підготовкою до повстання керував підпільний більшовицький ревком, створений у кін. 1918. Протягом зими 1918—19 у волостях і селах повіту виникли місц. підпільні ревкоми й партизан. загони. В розпорядженні ревкому було бл. 3,5 тис. партизанів, а також 12 кулеметів, 2 гармати. Центром Д. з. п. стало с. Повча (тепер Дубнівського р-ну Ровенської обл.). 13.III ревком віддав наказ про повстання. 15.III повстанці визволили м. Дубно. Однак під натиском переважаючих сил петлюрівців змушені були залишити місто. Проте партизан. боротьба в повіті тривала. Ревком встановив зв'язок з наступаючими рад. військами, які 27.V визволили Дубно.

В. С. Левін.

ДУ́БЕНСЬКОГО ГАРНІЗО́НУ ПОВСТА́ННЯ 1917 — збройний виступ солдатів у м. Дубні (тепер Ровенської обл.) 20—21.IX (3—4.X). Причиною повстання були антивоєнні настрої солдатів, безпосереднім приводом — суд. процеси над учасниками *братання* і антивоєнних солдатських заворушень. У Дубні під слідством перебувало 11 офіцерів і бл. 500 солдатів. Заарештованим загрожувала сувора кара. Д. г. п. почалося виступом групи в'язнів безпосередньо в приміщенні військ. суду. Повстанців підтримали 3-й залізничний батальйон і 404-й Камишинський полк. Повсталі солдати захопили місто. Хоч Д. г. п. зазнало поразки, воно активізувало сел. рух у районі Броди — Дуб о.

ДУБЕ́ЦЬКИЙ (Dubiecki) Мар'ян-Кароль (26.VIII 1838, м. Ізяслав, тепер Хмельницької обл.— 24.X 1926) — польс. бурж. історик. У 1860 закінчив Київ. ун-т. За участь у *польському повстанні 1863—64* Д. було вислано до Сибіру. В 1874—83 жив у Катеринославській губ. і Одесі, з 1884 — у Кракові. Автор монографій з всесвітньої історії, історії Польщі та польс. л-ри. В працях з історії України («Кодак — прикордонна фортеця та її околиці», 1879; «Поле битви під Жовтими Водами», 1880) ідеалізував становище України під владою Речі Посполитої, негативно ставився до визвольної війни укр. народу 1648—54.

ДУБИ́ЛЬНІ РЕЧОВИ́НИ, дубителі — хімічні сполуки, водними розчинами яких обробляють (дублять) шкіряну сировину для надання їй комплексу необхідних властивостей (див. *Дублення*). Дія Д. р. полягає в *денатурації білків* (зміні колоїдного стану), що входять до складу шкіри. Розрізняють Д. р. неорганічні (сульфат хрому, алюмокалієві галуни) та органічні (природні й синтетичні). Д. р. рослинного походження одержують з кори, деревини й коріння *дубильних рослин* (дуба, ялини тощо). В дубильному екстракті міститься від 3 до 30% Д. р.— танідів; типовий представник цієї групи — *танін*. Синтетичні Д. р. (синтани) виробляють на основі *фенолу, крезолів, нафталіну, антрацену* або тех. фенольних сумішей, які сульфують і конденсують з *формаліном*. До органічних Д. р. належить також формальдегід і ворвань (китовий жир). Існують модифіковані природні дубителі, властивості яких регулюють залежно від потреб шкіряного виробн. способом *співполімеризації* з відповідним ненасиченим *мономером*. Див. *Дубильноекстрактова промисловість*.

Літ.: Михайлов А. Н. Химия дубящих веществ и процессов дубления. М., 1953; Развитие химической технологии на Украине, т. 2. К., 1976.

Р. В. Візгерт.

ДУБИ́ЛЬНІ РОСЛИ́НИ — рослини, придатні для промислового добування з них *дубильних речовин* — танідів. Вміст танідів є осн. показником якості Д. р. У світовій практиці як сировина для шкіряної пром-сті найбільше значення мають деревина квебрахо (Аргентіна, Парагвай), акації катеху (Індія), кора деяких австралійських акацій, плоди цезальпінії (Центр. Америка) та кора двох видів дуба з Середземномор'я. В СРСР використовують кору деяких видів верби, дуба, берези, ялини, акації сріблястої, деревину дуба й каштана та листя сумаха. Д. р. використовують і у фармацевтичній пром-сті й медицині, у виробництві барвників та в деяких галузях харч. промисловості.

ДУБИ́ЛЬНОЕКСТРА́КТОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь легкої промисловості, підприємства якої виробляють рослинні дубильні екстракти й синтетичні дубителі. Продукцію Д. п. використовують в основному в *шкіряному виробництві* для дублення й обробки шкіри. Сировиною для виробн. рослинних дубильних екстрактів є кора й деревина дубу, кора ялини, верби та ін. Синтетичні дубителі виробляють з вуглеводів і фенолів різного походження (див. *Дубильні речовини, Дубильні рослини*). Вперше в Європі дубильні екстракти з дубової кори було одержано 1790 в Шотландії. Пром. виробн. екстрактів поширилося в 2-й пол. 19 ст. В Росії перший екстрактовий з-д збудовано в Києві 1901—02. Однак майже всі дубильні екстракти ввозились до Росії з-за кордону. В 1919—20 було введено в експлуатацію Таганрозький, Майкопський та Васильківський (на Київщині) екстрактові з-ди. За роки довоєнних п'ятирічок збудовано 15 екстрактових з-дів, у т. ч. два на Україні — Свеський (Сум. обл.) та Костянтинівський (Донец. обл.). В 1977 в СРСР працювало 22 підприємства Д. п.

В УРСР 1977 було випущено 15,6% загальносоюзного виробн. дубильних екстрактів, у т. ч. рослинних — 13,0%, синтетичних дубителів — 18,3%. В республіці діють 3 екстрактові підприємства: Костянтинівський екстрактово-шкіряний комбінат (виробляє синтетичні дубителі), Васильківське пром. шкіряне об'єднання (дубовий екстракт), Свеський екстрактовий з-д (дубовий і вербовий дубильні екстракти). Розробкою проблем Д. п. та поліпшенням дубильних екстрактів займаються Центр. н.-д. ін-т шкіряно-взуттєвої пром-сті (Москва), Укр. н.-д. ін-т шкіряно-взуттєвої пром-сті (Київ), а також Центральне спец. конструкторсько-проектне галузеве бюро та Костянтинівський екстрактово-шкіряний комбінат. З ін. соціалістичних країн Д. п. найбільш розвинута в ЧССР, НДР, УНР. Серед капіталістичних країн розвинуту Д. п. мають США, Аргентіна, Бразілія, ФРН.

О. О. Соприко.

ДУБИ́НА Кузьма Кіндратович [10 (23).X 1906, с. Підгородне, тепер у складі с. Новопавлівки Межівського р-ну Дніпропетровської обл.— 22.IX 1967, Київ] — укр. рад. історик, доктор історичних наук (з 1966), професор (з 1962), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1931. В 1936 закінчив Ленінгр. ін-т журналістики. В 1939—41 і 1951—54 — на викладацькій роботі у вузах Києва. В 1943—49 — директор Укрполітвидаву, 1956—64— ректор Ін-ту підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук при Київ. ун-ті. З 1964 — директор Ін-ту історії АН УРСР. Автор праць з історії Великої Вітчизн. війни 1941—45 та ін.

ДУБИ́НІН Володимир Никифорович (29.VIII 1927, Керч — 4.I 1942) — юний піонер, герой керченського партизанського підпіл-

ля під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Н. в сім'ї моряка. В 1935 вступив до школи. Коли почалися бої за Керч, вступив до партизан. загону, що базувався в катакомбах. Був зв'язківцем і розвідником. Загинув смертю героя. Нагороджений орденом Червоного Прапора. Ім'ям Д. названо вулицю в Керчі, а також численні піонерські дружини й загони в Рад. Союзі.

ДУБИ́НІН Микола Петрович [н. 22.XII 1906 (4.I 1907), Кронштадт] — рад. генетик, акад. АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1969. Закінчив (1928) Моск. ун-т. З 1932 працює в системі АН СРСР, з 1966 — директор Ін-ту заг. генетики АН СРСР. Праці присвячені питанням заг. генетики, цитогенетики, генетичних основ селекції і теорії *еволюції*, космічної, радіаційної, молекулярної генетики, проблемам *мутагенів* середовища, *генетики людини* та філос. проблемам біології. Д. (в лабораторії О. С. *Серебровського*) відкрив подільність гена, екологогеогр. диференціацію за генним складом природних популяцій; виявив поряд з іншими зворотність явища *ефекту положення гена*, що стало доказом взаємного впливу генів одного на одного, тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1966.

Тв.: Проблемы радиационной генетики. М., 1961; Молекулярная генетика и действие излучений на наследственность. М., 1963; Общая генетика. М., 1976; Мутагенез и окружающая среда. М., 1978 [у співавт.].

ДУБИ́НІН Михайло Михайлович [н. 19.XII 1900 (1.I 1901), Москва] — рад. фізико-хімік, акад. АН СРСР (з 1943), Герой Соціалістичної Праці (1969). У 1921 закінчив Моск. вище технічне уч-ще. Осн. праці — в галузі дослідження *адсорбції*. Вивчав пористу структуру адсорбентів; розвинув уявлення про різновиди пор і розробив методи визначення їхніх параметрів. Створив теорію адсорбції газів і пари мікропористими адсорбентами, розробив методи розрахунку адсорбційних рівноваг, а також способи одержування адсорбентів із заданими параметрами пористої структури. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1950.

ДУБИНО́ВСЬКИЙ Лазар Ісакович [н. 18.IV (1.V) 1910, м. Фалешти, тепер Молд. РСР] — молдавський рад. скульптор, нар. художник Молд. РСР (з 1963), чл.-кор. АМ СРСР (з 1954). Член КПРС з 1952. В 1925—30 навчався в Бухарестській АМ і в майстерні Е.-А. *Бурделя* в Парижі (1929). Автор пам'ятників (Г. І. Котовському, у співавторстві, 1954; «Героїчному комсомолу», 1959, обидва — в Кишиневі), композицій («Шахтарі», 1939; «Виноградарі», 1949; «Остання граната. Загибель партизана», 1970; «Маркс і Енгельс», 1976), портретів (арх. О. Щусєва, 1947—48; письменника П. Вершигори, 1957; нар. арт. СРСР А. Райкіна, 1977, та ін.). Нагороджений орденами Леніна й Трудового Червоного Прапора.

ДУБИ́НСЬКИЙ Ілля Володимирович [н. 16 (28).III 1898, с. Бутенки, тепер Кобеляцького р-ну Полтав. обл.] — російський рад. письменник. Член КПРС з 1918. В 1918—37 — на військ. службі, був комісаром, командиром полку й комбригом у корпусі *Червоного козацтва України*. Закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе (1927). Друкується з 1927. Автор романів «Контрудар» (1931) і «Золота Липа» (1933), повістей «Відвага» (1932), «Шатрови» (1956), «Наперекір вітрам» (1964), мемуарів «Сурмачі сурмлять тривогу» (1961), «Літопис пам'ятних днів» (1967), істор. нарису «Червоне козацтво» (у співавт. з Г. Шевчуком; 1961). Нагороджений орденами Червоного Прапора, Дружби народів і Червоної Зірки та медалями.

Тв.: Сочинения, т. 1—2. К., 1978; Солдатский хлеб. К., 1954; Укр. перекл.— Контрудар. К., 1958; Золота Липа. К., 1962; Віталій Примаков. К., 1977.

ДУ́БІВСЬКИЙ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Антрацитівській міськраді, за 9 км від залізничної станції Антрацит. 6,3 тис. ж. (1978).

Три кам.-вуг. шахти, збагачувальна ф-ка, з-д «Буддеталь». Три заг.-освітні школи, профес.-тех. уч-ще, 5 лік. закладів. Клуб, 2 кінотеатри, 3 б-ки. Виник 1954.

ДУБКОВЕ́ЦЬКИЙ Федір Іванович [20.IV (2.V) 1894, с. Зарожани, тепер Хотинського р-ну Чернів. обл.— 6.III 1960, м. Тальне Черкас. обл.] — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1951, 1958). Член КПРС з 1926. Учасник Хотинського повстання 1919 проти рум. окупантів. Один із зачинателів колгоспного руху на Україні. В 1922 організував першу в Тальнівському р-ні на Черкащині с.-г. комуну, перетворену пізніше на колгосп «Здобуток Жовтня», де працював головою до кінця життя. Д.— делегат XIX—XXI з'їздів КПРС та XVII—XX з'їздів Компартії України. На XX з'їзді КПРС його обирали членом Центр. ревізійної комісії КПРС, а на XVII—XIX з'їздах Компартії України — членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 1—5-го скликань. В м. Тальному споруджено монумент Д. На квартирі Д. діє музей колгоспу. Д.— автор книг «Рождённые Октябрём» (М., 1957), «Трудовые будни колхоза „Здобуток Жовтня"» (М., 1957), «Здрастуй, завтра! (На шляхах до комунізму)» (К., 1960).

ДУ́БЛЕННЯ — 1) Обробка шкури або напівфабрикату шкіри — голини (шкірного покриву без волосу, *епідермісу* й підшкірної клітковини) *дубильними речовинами*; один з основних процесів шкіряного й хутрового виробництва. Д. забезпечує стійкість матеріалів проти загнивання, зменшує їхню усадку в процесі сушіння і збільшує пористість після сушіння.

Розрізняють Д. танідне (рослинними або синтетичними дубильними речовинами), мінеральне (найчастіше хромовими солями), жирове (жирами у виробництві натуральної *замші*), формальдегідне (водними розчинами формальдегіду) й комбіноване (кількома дубильними речовинами). Дублять матеріали переважно в барабанах. Перед Д. шкуру піддають *золінню*. 2) Обробка світлочутливих желатинових шарів *фотографічних матеріалів* хромовими й алюмінієвими галунами, формаліном та ін. речовинами. Підвищує їхню механічну міцність, термостійкість тощо. Подібну обробку (її наз. звичайно задубленням) застосовують у поліграфічному виробництві.

ДУ́БЛІН — столиця Ірландії, розташований на Сх. о. Ірландія, біля впадіння р. Ліффі в Дублінську зат. Ірландського м. Мор. порт, вузол з-ць і автошляхів, аеропорт (у Коллінстауні). 778,1 тис. ж. (1975). Д.— важливий пром. центр країни. Провідні галузі пром-сті: харч. (пивоварна, спирто-горілчана, м'ясоконсервна, тютюнова) й легка (вовняна, лляна, шовкова, трикотажна, шкіряна). Значного розвитку набули хім., маш.-будівна, зокрема суднобудівна, електротех. пром-сть. Виробн. буд. матеріалів. У Д.— 2 ун-ти, ряд академій і наук. ін-тів, Публічна б-ка, Нац. б-ка, Нац. музей Ірландії, Нац. галерея Ірландії, театри. Серед архіт. пам'яток Д.— замок (13 ст., тепер Палац юстиції), готичні церква Крайстчерч (1038, перебудована 1172—1225) й собор Сент-Патрік (1190, перебудований після 1362), класицистичні — Чарлімонт-хаус

Ф. І. Дубковецький.

Дублін. У центрі міста.

Дубовий шовкопряд:
1 — самець.
2 — самка;
3 — гусениця.

(1763—70, арх. У. Чеймберс), ратуша (1769, арх. Т. Кулі) й будинок «Чотирьох судів» (1786—1800, арх. Кулі, Дж. Гендон); аеровокзал (1937—41, арх. Д. Фіцджералд), автовокзал (1951—53, арх. М. Скотт та ін.). Д. відомий з 3 ст.; столиця Ірландії з 1922.

ДУБЛО́Н (франц. doublon, з ісп. doblón, від doble — подвійний) — старовинна ісп. золота монета вартістю в 2 пістолі (пістоль дорівнював подвійному *ескудо*).

ДУБЛЮВА́ННЯ (від франц. doubler — подвоювати)— виконання схожих (однакових) дій, спрямованих на досягнення однієї мети; виконання чогось у двох примірниках або по черзі, повторення, подвоєння. Див. також *Дублювання фільму*.

ДУБЛЮВА́ННЯ ФІ́ЛЬМУ, дубляж — заміна мовної *фонограми* фільму на фонограму, записану мовою іншого народу. Найпоширенішим є візуальний метод Д. ф., за яким актори-дублери виголошують текст синхронно з зображенням, що проеціюється на екран. Далі цей текст, зафіксований на магнітній стрічці, поєднують з музично-шумовою фонограмою оригіналу, перезаписуючи на одну магн. стрічку. В разі дублювання науково-популярних, документальних і деяких телевізійних фільмів текст виголошує диктор. Іноді вдаються до накладання діалогів одним-двома голосами на муз.-шумову фонограму. Д. ф.— важливий тех. і творчий процес. що сприяє ознайомленню з мистецтвом народів ін. країн. В СРСР щороку на мови народів союзних республік дублюють понад 500 вітчизн. і зарубіж. худ. фільмів (у т. ч. бл. 50 на Україні). *Б. О. Калашников*

ДУБЛЯ́НИ — селище міського типу Нестеровського р-ну Львівської обл. УРСР, за 3 км від залізничної ст. Дубляни-Львівські. 7,9 тис. ж. (1978). Львів. ремонтно-мех. з-д, Нестеровський комбінат побутового обслуговування. Львів. с.-г. ін-т, середня школа; лікарня. Два будинки культури, 2 б-ки. Утворені 1968.

ДУБЛЯ́НИ — селище міського типу Самбірського р-ну Львів. обл. УРСР. Залізнична ст. Дубляни. 2,3 тис. ж. (1978). Кахельний цех Щирецького заводоуправління буд. матеріалів, цех по виготовленню папок, картонної тари тощо Львів. навч.-виробн. управління, будинок побуту. 2 заг.- освітні школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, клуб, 2 б-ки. Відомі з 1432.

ДУБНА́ — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, поблизу впадіння р. Дубни у Волгу. Залізнична станція. Пристань на Іваньковському водосховищі, кінцевий пункт каналу ім. Москви. Іваньковська ГЕС. *Об'єднаний інститут ядерних досліджень.* Філіали Моск. ін-ту радіотехніки, електроніки й автоматики АН СРСР та н.-д. ін-ту ядерної фізики МДУ. Засн. 1956.

ДУ́БНІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Ровен. обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 55,9 тис. чол. (1978). В районі — 99 населених пунктів, підпорядкованих 20 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Дубно*. Розташований у межах *Волинської височини* (на Зх. району підносяться Повчанські висоти, на Сх.— Мізоцький кряж, вис. до 342 м). Корисні копалини: крейда, вапняк, кварцові піски. Річки: *Іква, Стубла* (бас. Дніпра). Переважають чорноземи опідзолені й світло-сірі опідзолені грунти. Пн. частина району лежить у лісостеповій зоні, південна — в зоні мішаних лісів (*Мале Полісся*). Ліси (сосна, вільха, осика, береза, дуб, граб, липа) займають 22,2% району. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Дубно. В районі є підприємства деревообр., паливної й харч. пром-сті. Найбільші: смизькі деревообр. комбінат і торфопідприємство, Семидубівський пивоварний з-д. Районний комбінат побутового обслуговування (Дубно) й 4 будинки побуту. Спеціалізація сільського господарства району — землеробство зерново-буряківничого й тваринництво молочно-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 72,1 тис. га, в т. ч. орні землі — 54,8 тис. га. Проводяться роботи по осушуванню земель. Гол. культури: цукр. буряки, пшениця, картопля. В тваринництві переважають скотарство, свинарство, птахівництво. В Д. р.— 16 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Дубно, Озеряни, Верба, Мирогоща та ін. Автошляхів — 471 км, у т. ч. з твердим покриттям — 243 км.

У районі — 69 заг.-освітніх і 3 муз. школи, радгосп-технікум (с. Мирогоща Перша), 69 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 11 будинків культури, 66 клубів, кінотеатр, 77 кіноустановок. 68 б-к. У с. Мирогощі Другій Д. р. поховано героя громадян. війни С. М. *Патоличева*. В районі — кілька археол. пам'яток — курганів. Між селами Плоскою й Семидубами є козацька могила (1651) — свідок визвольної боротьби укр. народу проти польс.-шляхет. гніту. У Д. р. видається газ. «Червона зірка» (з 1939). *С. О. Чорнолоз.*

ДУ́БНО — місто обласного підпорядкування Ровенської обл. УРСР, райцентр, на р. Ікві (бас. Прип'яті), за 5 км від залізнич. ст. Дубно. Перша згадка про місто Дубен є в *Іпатіївському літописі* під 1100. В 11—12 ст. воно було центром удільного князівства. В 13 ст. належало *Галицько-Волинському князівству*. З 2-ї пол. 14 ст. Д. у складі Волин. землі загарбала феод. Литва. В 1498 дістало *магдебурзьке право*. Після *Люблінської унії 1569* Д. захопила шляхет. Польща. Населення Д. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. В районі Д. в жовтні 1648 діяв великий загін повстанців під керівництвом Федора з Клекотова. Після 3-го поділу Польщі (1795) Д. в складі Правобережної України було возз'єднано з Росією. В 1905—07 в місті відбулися страйки залізничників, заворушення солдатів. Тут сталося *Дубенського гарнізону повстання 1917*. Рад. владу встановлено 26.I (8.II) 1918. Внаслідок *Дубенського збройного повстання 1919* місто було визволено від петлюрівців. У 1920 Ровенщину захопили війська бурж.-поміщицької Польщі. Трудящі Д., очолені комуністами, боролися за своє соціальне й нац. визволення. В 1924, 1929, 1935 відбулися страйки, демонстрації й мітинги. В 1939 в складі Зх. України Д. возз'єднано з УРСР. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації міста (28—29.VI 1941—17.III 1944) в районі Д. діяв партизанський загін.

В Д.— з-ди: ливарно-механічний, по просочуванню деревини, цукровий, маслоробний, винобродний та овочесушильно-консервний, м'ясокомбінат; ф-ки: трикотажна, меблева й худож. галантереї, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування й будинок побуту. 12 заг.-освітніх, музична і спортивна школи, мед., пед. і культур.-освітнє уч-ща, 5 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 2 будинки культури, клуб, 3 кінотеатри, 4 б-ки, краєзнавчий музей. Архіт. пам'ятки Д.: замок і палац князів Острозьких (15—17 ст.), палац Любомирських (18 ст.), міська брама (16 ст.), Спаська церква (17 ст.), дерев'яна Юр'ївська церква в передмісті на Сурмичах (1709), залишки монастирів. костьоли бернардинців і кармеліток (17 ст.). Пам'ятники: В. І. Леніну, Т. Г. Шевченку, М. І. Пирогову, полковнику В. П. Гречихіну, воїнам Рад. Армії, що загинули в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. У Д. двічі (1750 і 1753) побував укр. філософ Г. С. Сковорода. Восени 1846 у Д. за завданням Археографічної комісії приїздив Т. Г. Шевченко. В 1864—66 у місті жив В. Г. Короленко. В березні

Дубно. Замок князів Острозьких. 15—17 ст.

1867 Д. відвідав композитор М. В. Лисенко; на поч. 1-ї світової війни в Д. в складі авіазагону прибув П. М. Нестеров; 1920 під час наступу Першої Кінної армії проти білополяків у Д. перебували К. Є. Ворошилов і С. М. Будьонний.

ДУ́БОВ Микола Іванович [н. 9 (22).X 1910, Омськ] — російський рад. письменник. Працює на Україні. Друкується з 1929. Виступає як прозаїк і драматург. У театрах республіки поставлено п'єси Д. «На порозі» (1947) й «Настає ранок» (1950). Автор повістей, присвячених вихованню підростаючого покоління: «На краю землі» (1951), «Вогні над рікою» (1952), «Хлопчик біля моря» і «Небо з макове зерня» (обидві — 1963), роману «Лихо одному» (кн. 1— «Сирота», 1955; кн. 2 — «Тверда проба», 1960; Держ. премія СРСР, 1970).

Тв.: Собрание сочинений, т. 1 —3. М., 1970—71; Повести. М., 1960; У к р. п е р е к л.— Небо з макове зерня. К., 1971; Горе одному. К., 1977.

ДУБО́ВЕ — селище міського типу Тячівського р-ну Закарп. обл. УРСР, за 30 км від залізничної станції Тересва. 7,6 тис. ж. (1978). 5 загально-освітніх шкіл; 4 лікувальні заклади, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 4 б-ки. Відоме з 1-ї пол. 16 ст.

«ДУБО́ВЕ ЛИ́СТЯ» — український літературно-художній ілюстрований збірник. Вийшов 1903 в Києві. Упорядники: М. Коцюбинський, М. Чернявський і Б. Грінченко. Крім творів самих упорядників, тут опубліковано оповідання І. Франка («Мій злочин»), П.Мирного («Серед степів»), О. Кобилянської («Битва»), поему Лесі Українки «Роберт Брюс, король шотландський», вірші А. Кримського, П. Грабовського, В. Самійленка та ін. Деякі твори збірника зазнали втручання царської цензури («Лялечка» М. Коцюбинського та ін.).

ДУБОВИ́Й Іван Наумович [12 (24).IX 1896 — 29.VII 1938] — рад. військовий діяч, командарм 2-го рангу (1935). Член Комуністичної партії з 1917. Н. на хуторі Чмирівці (тепер с. Новоселиця Чигиринського р-ну Черкас. обл.) в сел. сім'ї. Кол. офіцер старої армії (прапорщик). У 1917 — організатор у Донбасі загонів Червоної гвардії, на чолі яких на поч. 1918 брав участь у боях проти білокозачих військ ген. Краснова. В 1919—20 командував *Першою Української радянською армією* і 44-ю стрілецькою д-зією в боях проти петлюрівців, денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — на військ. роботі. З 1929 — пом. команд., 1934 — заст. команд. військами Укр. військ. округу, з 1935 — команд. військами Харків. військ. округу. Обирався членом ВЦВК. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ДУБОВИ́Й Наум Іпатович (Гнатович) (1875—1941) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1905. Батько І. Н. *Дубового*. Н. на Київщині в сім'ї селянина-бідняка. В 1905—07 проводив революц. роботу в Горлівсько-Щербинівському р-ні, учасник *Горлівського збройного повстання 1905*. Один з керівників *Горлівсько-Щербинівського страйку 1916*. З березня 1917 — голова Нелєпівської рудникової Ради робітн. депутатів, згодом — голова об'єднаної Ради робітн. депутатів кількох рудників. З грудня 1917 ввійшов до складу центр. штабу Червоної гвардії Донбасу. В 1918—19 брав участь у боротьбі проти каледінців, австро-нім. окупантів, денікінців, в обороні Царицина. З 1920 — на керівній рад. і госп. роботі в Донбасі, потім працював в органах РСІ. З 1933 — голова Спілки войовничих безвірників України.

ДУБОВИ́Й Юхим Давидович [н. 11 (23).XI 1898, м. Ананьїв, тепер Одеської обл.] — український рад. рентгенолог і радіолог, засл. діяч науки УРСР (з 1967). Закінчив Одеський мед. ін-т (1923), в якому працював з 1929 (1944—73 — зав. кафедрою). Праці в галузі променевої терапії онкологічних захворювань (зокрема, захворювань крові, генералізованих кісткових метастазів тощо), а також радіоізотопної терапії й діагностики.

ДУБО́ВИЙ ШОВКОПРЯ́Д — метелик роду Antheraea родини *павиноочкових*. Найпошир. Д. ш. китайський (A. pernyi) і японський (A. jamamai), яких розводять, щоб одержувати натуральний шовк, для виготовлення чесучі або туси. На Україні в природних умовах Д. ш. не трапляється. Поширений у дубових лісах Далекого Сходу. Розмах крил — 105—115 мм. Метелики бурі, жовті або коричневі, на середині крил — прозорі вічка. Гусениця жовтувата або яснозелена, живиться листям дуба, берези, граба, бука, сірої верби. Гусінь вигодовують у поліетиленових мішках, старшу — у лісі, в інсектаріях, вкритих плівкою. Період росту гусені — 35—45 днів. Наприкінці розвитку гусениця виділяє шовкову нитку, стягуючи нею 2—3 листки, завиває кокон і перетворюється на лялечку. З 1 кг *грени* одержують 200—350 кг коконів. В Укр. с.-г. академії виведено моновольтинну форму Д. ш. «Поліський тасар», що дає одне покоління, має ряд ін. цінних госп. ознак. Пром. розведення цієї форми почато у Волин. обл. України.

ДУБОВИ́К Леонтій Федорович [17 (30).X 1902, Київ — 23.VIII 1952, Харків] — український рад. режисер і педагог, нар. арт. УРСР (з 1947). Член Комуністичної партії з 1947. В 1925 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т і вступив до режисерської лабораторії театру *«Березіль»* (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Шевченка). Працював у цьому театрі до 1952. Вистави: «Назар Стодоля» Шевченка, «Талан» Старицького, «97» М. Куліша, «Генерал Ватутін» Дмитерка, «Васса Желєзнова» Горького, «Гроза» Островського, «Тев'є-молочник» за Шолом-Алейхемом, «Пан де Пурсоньяк» Мольєра. В 1925—52 викладав у муз.-драм. ін-тах Києва й Харкова. Держ. премія СРСР. 1947.

ДУБОВИ́К Михайло Тадейович [17 (29).XII 1900, с. Межиріч, тепер Лебединського р-ну Сумської обл.— 12.XI 1942] — український рад. поет. Закінчив Дніпроп. ін-т нар. освіти (1927). Працював журналістом, учителем. Друкуватися почав 1923. Був членом літ. організації *«Плуг»*. Перша зб. поезій «Вежі» вийшла 1930. Автор поетичних збірок «Змагання» (1930), «Тепловій» (1940), «Багряний листопад» (1941).

Тв.: Вибрані поезії. К., 1957.

ДУБОВИ́К — їстівний гриб род. болетусових. Те саме, що й *синяк*.

ДУБОВ'ЯЗІВКА — селище міського типу Конотопського р-ну Сумської обл., за 7 км від залізнич. ст. Дубов'язівка. 3,7 тис. ж. (1978). Цукровий і хлібний комбінати, спиртовий і комбікормовий з-ди. Середня школа; лікарня, поліклініка, санаторій. Будинок культури, клуб, б-ка. Виникла в серед. 19 ст.

ДУБРО́ВИНСЬКИЙ Йосип Федорович [парт. псевд.— Інокентій та ін.; 14 (26).VIII 1877, с. Покровсько-Липовці, тепер Малоархангельського р-ну Орлов. обл.— 19.V (1.VI) 1913, Туруханський край] — професіональний революціонер, більшовик. У революц. русі з 1893. В 1898 засланий до Яранська (тепер Кіров. обл.), де встановив зв'язки з ленінською *«Искрой»* і з 1902 став її агентом. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик, 1904 був кооптований в ЦК РСДРП; 1904—05 вів революц. роботу в Самарі, Одесі, Катеринославі, Києві, брав участь у повстанні в Кронштадті. Один з керівників *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві, член МК РСДРП. На V з'їзді РСДРП (1907) обраний членом ЦК й Більшовицького центру. Загинув на засланні.

І. Н. Дубовий.

Л. Ф. Дубовик.

ДУБРО́ВИНСЬКИЙ Яків Федорович [9 (21).II 1882, с. Покровсько-Липовці, тепер Малоархангельського р-ну Орловської обл.— 24.X 1918, Красноярськ] — професіональний революціонер. Брат Й. Ф. *Дубровинського*. Член РСДРП з 1899. За революц. діяльність 1903 засланий в Архангельську губ., звідки втік. Учасник *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. В 1906 — член с.-д. к-ту і військ. орг-ції РСДРП в Одесі. З 1908 — член Красноярського к-ту РСДРП. Не раз зазнавав арештів. Після Лютневої революції 1917 — голова Красноярської Ради. Під час контрреволюц. заколоту чехословацького корпусу захоплений у полон і розстріляний заколотниками.

ДУБРО́ВИЦЯ — місто Ровен. обл. УРСР, райцентр, на р. Горині (бас. Дніпра), за 3 км від залізничної ст. Домбровиця. В 12 ст. Д. була центром удільного князівства, яке в 13 ст. ввійшло до *Галицько-Волинського князівства*. З 2-ї пол. 14 ст. Д. у складі Волин. землі загарбала феод. Литва. Після *Люблінської унії 1569* Д. захопила шляхет. Польща. Після 2-го поділу Польщі (1793) Д. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено 22.I (4.II) 1918. В 1918—19 в Д.

ДУБРОВИЦЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918—19

відбувся збройний виступ трудящих проти австро-нім. окупантів, *гетьманщини* й петлюрівської Директорії (див. *Дубровицьке збройне повстання 1918—19*). За *Ризьким мирним договором 1921* Д. відійшла до Польщі. Трудящі Д., очолені комуністами, боролися за своє соціальне й нац. визволення. В 1939 Д. в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 Д.— місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації міста (1.VII 1941—10.I 1944) в районі Д. діяли партизанський загін і підпільний райком партії.

У Д.— льонозавод, з-д прод. товарів, пром. комбінат, лісгоспзаг, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-освітні й музична школи, профес.-тех. уч-ще; лікарня. Будинок культури, 2 кінотеатри, 2 б-ки, музей і пам'ятник учасникам Дубровицького збройного повстання.

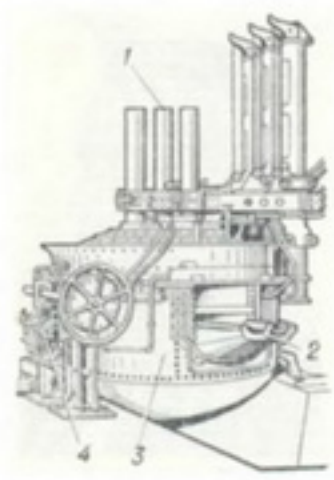

Дугова піч прямої дії:
1 — електрод;
2 — випускний жолоб;
3 — кожух;
4 — механізм нахилу.

ДУБРО́ВИЦЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918—19 — збройний виступ трудящих Ровенщини проти австро-нім. окупантів, *гетьманщини* й петлюрівської *Директорії*. Почалося 21.XI 1918 наступом партизанського загону на містечко Дубровицю (тепер Ровен. обл.) й вигнанням звідти окупантів і гетьманців. Повстанців підтримали робітники й селяни деяких повітів Зх. Волині. Всього у Д. з. п. брало участь бл. 10 тис. трудящих. У серед. грудня 1918 з партизанських загонів було створено 1-й Дубровицький комуністичний повстанський полк, який встановив зв'язок з наступаючими рад. частинами й разом з ними в січні 1919 взяв участь у боях за визволення залізнич. лінії Домбровиця — Сарни, частини залізнич. лінії Київ — Львів і ряду населених пунктів Зх. Волині від петлюрівців.

ДУБРО́ВИЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Ровенської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 1,8 тис. км². Нас. 58,9 тис. чол. (1978). В районі — 55 населених пунктів, підпорядкованих міській і 23 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Дубровиця*.

Розташований у межах *Поліської низовини*. Корисні копалини: торф, глина, крейда, пісок. Річки: *Горинь*, *Случ*, Стубла, Льва, Чаква. Ґрунти дерново-підзолисті, піщані й глинисто-піщані, торфово-болотні. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, осика, береза, липа, клен, ялина) займають 88,5 тис. га. Підприємства льонообробної, лісової й місцевої пром-сті. Найбільші: Дубровицький льонозавод, Дубровицький і Висоцький лісгоспзаги. Комбінат побутового обслуговування (Дубровиця) й 4 будинки побуту.

Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-льонарського й тваринництво м'ясо-молочного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 57,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 24,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 32,3 тис. га. Гол. культури: жито, льон, картопля. У районі — 16 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Домбровиця, Бяла-над-Горинем, Удрицьк. Автошляхів — 359 км, у т. ч. з твердим покриттям — 206 км. У районі — 48 заг.- освітніх, 2 муз. школи, профес.-тех. уч-ще, 49 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 13 будинків культури, 39 клубів, 3 кінотеатри, 50 кіноустановок, 48 б-к, музей *Дубровицького збройного повстання 1918—19*. У Д. р. видається газ. «Поліський маяк» (з 1941).

І. М. Охтень.

ДУБРО́ВНИК — місто в Югославії, в Соціалістичній Республіці Хорватії. Порт на узбережжі Адріатичного м. 31,2 тис. ж. (1971).

Дубровник. Панорама частини міста.

Розвинута харч. пром-сть. Великий курорт, один із центрів туризму в Югославії. В Дубровнику — історичний інститут. Мор. музей. У старій частині міста зберігся комплекс будівель 14—18 ст., серед яких ренесансні палаци: Княжий двір (тепер Міський музей, 2-а пол. 15 ст.), Дивона (кол. митниця й монетний двір, 1516—21), францісканський (1-а пол. 14 ст.) й домініканський (14—15 ст.) монастирі, церкви в стилі барокко (собор, 1671—89; церква св. Влаха, 1707—15). За межами старого міста — палаци й вілли 15—16 ст., забудова 19—20 ст. Засн. у 7 ст. В середні віки — центр *Дубровницької республіки*.

ДУБРО́ВНИЦЬКА РЕСПУ́БЛІКА — міська (з 2-ї пол. 13 ст. аристократична) республіка на Адріатичному узбережжі в середні віки. Включала м. *Дубровник* (центр республіки), частину узбережжя на Пн. Зх. від нього, ряд островів. До 1205 перебувала у васальній залежності від *Візантії*, 1205—1358 — під владою Венеції, 1358—1526 — у васальній залежності від Угорщини, 1526—1806 — від Туреччини. В 1806 тер. Д. р. окупувала Франція, яка 1808 ліквідувала республіку і включила її територію до складу Іллірійських провінцій. У Д. р. були розвинуті різні ремесла (суднобудування, обробка деревини, шкіри, сукна, золотарство тощо). Ремісники об'єднувалися в цехи (братства). Д. р. вела торгівлю з країнами Європи, Передньої Азії і Пн. Африки. Торг. кораблі Д. р. заходили і в порти України та Криму.

В 15—16 ст. Д. р. була найважливішим культурним центром на Балканах. Значного розвитку набули література й мистецтво. Література лат. і італ. мовами виникла в 14 ст., в епоху Відродження. В 2-й пол. 15 ст. хорватською мовою писали поети М. Марулич, Ш. Менчетич, Дж. Держич. Визначні письменники 16 ст.— А. Чубранович, Х. Луцич, Н. Ветранович-Чавчич. У серед. 16 ст. літ. мовою стала хорватська. З'являються епічні твори П. Гекторовича, п'єси М. *Держича*. Л-ра 17 ст. характеризувалася багатством жанрів, темами боротьби пд.-слов. народів проти іноз. поневолення. Найвищим досягненням л-ри була творчість І. *Гундулича*. Істор. драми писав Дж. Палмотич. У 18 ст. у зв'язку з занепадом Д. р. намічається занепад і л-ри. В цей період працювали І. Джурджевич, А. Качич-Міошич. З поч. 19 ст. дубровницька л-ра становить складову частину хорватської літератури.

В 15—16 ст. в Д. р. споруджували міські укріплення, громад. і житл. будинки, в архітектурі яких помітні риси *готики* й Ренесансу. Серед місц. архітекторів відзначалися Юрай Далматинець, П. Миличевич, П. Андрійч. З давніх часів у Д. р. були розвинуті різні худож. ремесла (обробка дерева, каменю, ювелірна справа). З серед. 15 ст. широко розвинувся станковий живопис (ікони М. Юнчича, Л. Добричевича). Найвищого розквіту живопис досяг на поч. 16 ст. (художники Н. Божидарович і М. Хамзич). У 17—18 ст. мист. Д. р. поступово втратило самобутні риси.

ДУБРО́ВСЬКИЙ Павло Андрійович (1783 — р. см. невід.) — укр. і рос. архітектор. У 1808—17 й 1822—33 працював у містах Чернігові, Миколаєві, Севастополі, Херсоні, Києві та ін. Керував губернською креслярнею в Києві. Побудував у класицистичних традиціях палац (1829) і ряд споруд у маєтку Галагана в Сокиринцях і Дігтярях (тепер обидва — смт Черніг. обл.). В 1833 виїхав у Тулу, де працював губернським архітектором.

П. А. Дубровський. Палац Г. Галагана в селі Сокиринцях. 1829.

ДУ́БУЛТИ — кліматичний приморський курорт за 26 км від Риги. Див. *Ризьке узмор'я*.

ДУБЯ́НСЬКИЙ Олександр Андрійович [3 (15).III 1880, с. Стара Кріуша, тепер Петропавловського району Ворон. обл.— 22.I 1974, Воронеж] — рад. геолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). В 1908 закінчив Юр'євський (тепер Тартуський) ун-т. Викладав у вузах Воронежа та ін. міст. Працював у 40-х рр. в Ін-ті геол. наук АН УРСР. Осн. дослідження стосуються вивчення геол. будови, гідрогеології й корисних копалин пд. частини *Східно-Європейської платформи*. Д.— один з перших відкривачів *Курської магнітної аномалії*. Нагороджений орденом Леніна. Ленінська премія, 1959.

ДУВР — місто у Великобританії, в графстві Кент. Порт на узбережжі прот. Па-де-Кале. Залізничним поромом сполучений з Дюнкерком (Франція). 34,3 тис. ж. (1971). Гол. галузь пром-сті — машинобудування (виробн. суднового устаткування, судноремонт). Курорт. Серед архіт. пам'яток Д.— замок (11—12 ст.) з *донжоном* (бл. 1155—80), залишками рим. маяка, дороманською церквою Сент-Мері-ін-Кастро (11 ст.); абатство Сент-Мері (12 ст.), ратуша (1883).

ДУГА́ в математиці — частина кривої між двома будь-якими її точками. Якщо Д. не містить кратних точок (див. *Особливі точки*), вона наз. простою. Див. також *Лінія*.

ДУГА́ ЕЛЕКТРИ́ЧНА, вольтова дуга — один з видів *розряду в газі* електричного, коли розрядні явища зосереджені у вузькому плазмовому шнурі. При горизонтальному розміщенні електродів шнур від діяння висхідних теплових потоків нагрітого газу набуває форми дуги. Т-ра плазми в шнурі при атм. тискові й силі струму кілька А — бл. 5000 К, при більших значеннях тиску й силі струму — до 12 000 К. Якщо шнур обдувати потужним потоком газу, т-ра досягає 50 000 К. Д. е. застосовують у металургії (див. *Дугова піч*), *світлотехніці*, *електрозварюванні*. В деяких галузях техніки (напр., у техніці високих напруг) Д. е.— шкідливе явище, з яким доводиться боротися, застосовуючи дугогасні пристрої. Д. е. відкрили В. В. *Петров* (1802) і незалежно від нього Г. *Деві* (1805—09), який назвав її вольтовою дугою.

ДУ́ГЛАС (Douglass) Фредерік (справж. прізв.— Бейлі Фредерік-Огастес-Уошінгтон; лютий 1817, Такахо, штат Меріленд — 20.II 1895, Анакостія-Хайтс) — амер. революціонер-демократ, лідер негритянського визвольного руху. Народився рабом. У 1838 втік на Пн. Боровся проти рабства, підтримував революц. методи боротьби, ідею масової аболіціоністської партії (див. *Аболіціонізм*). Брав участь у заснуванні Нац. партії волі, діяльності фрисойлерів (радикально-демократична фермерська партія 1848—54), русі негритянських з'їздів. З 1847 видавав газ. «Норт стар» («Північна зірка»). В роки *громадянської війни в США 1861—65* брав участь у формуванні перших негритянських полків. Один з керівників політ. орг-ції Нац. ліга боротьби за рівноправ'я, 1870 — голова Нац. спілки кольорових робітників.

ДУ́ГЛАСОВА СМЕРЕ́КА — вічнозелене хвойне дерево родини соснових. Те саме, що й *псевдотсуга*.

ДУГОВА́ ПІЧ — промислова електрична піч, де метали або інші матеріали плавлять теплом *дуги електричної*. Розрізняють Д. п. прямої дії (дуга горить між *електродами* і нагріваним металом), непрямої дії (дуга виникає між електродами на деякій віддалі від металу), а також Д. п. з закритою дугою (вона горить під шаром твердої *шихти*, в яку занурено електроди). Найпоширеніші Д. п. (мал.) прямої дії, де плавлять переважно сталь, і Д. п. з закритою дугою для виплавлення кольорових сплавів, феросплавів, електрокорунду тощо. Печі прямої дії (місткістю 360—400 т) нахиляються під час завантажування або випускання металу та шлаку. Є й вакуумні Д. п. з витрачуваним електродом (його виготовляють з переплавлюваного металу) і з електродом невитрачуваним (з вольфраму або графіту). Печі такого типу застосовують для *вакуумно-дугового переплаву* металів і сплавів.

ДУГОВЕ́ ЗВА́РЮВАННЯ, електродугове зварювання — зварювання металів, при якому краї з'єднуваних частин розплавляють теплом *дуги електричної*, що виникає між зварюваним металом і *електродом*. Розрізняють Д. з. ручне й автоматичне (див. *Автоматичне зварювання*); плавким (сталевим, алюмінієвим та ін.) і неплавким (напр., вольфрамовим, вугільним) електродами. В разі зварювання плавким електродом розплавлений електродний метал заповнює шов; при зварюванні неплавким електродом у зону дуги подають додатковий (присадний) метал. Осн. різновидами Д. з. є *аргоно-дугове зварювання*, *газоелектричне зварювання*, зварювання під *флюсом* (ним захищають розплавлений метал від шкідливого впливу повітря), зварювання покритим електродом (з захисною обмазкою), *плазмове зварювання*. Принцип Д. з. винайшов (1881) М. М. *Бенардос*.

ДУДА́ — нар. духовий музичний інструмент. Див. *Волинка*.

ДУ́ДАРЄВ Дмитро Олександрович (2.XI 1890, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 6.VIII 1960, Львів) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1947). Член КПРС з 1939. Сценічну діяльність почав 1910. У 1914—19 працював у пересувних укр. театрах, 1920—23 — комісар, режисер і актор театру Кременчуцької губполітосвіти. В 1927—60 — актор укр. драм. театру ім. М. Заньковецької (з 1944 — у Львові). Ролі: Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Мартин Боруля (однойменна п'єса Карпенка-Карого), Помикевич («Човен хитається» Галана), Стадник («На велику землю» Хижняка), Безсеменов («Міщани» Горького). Створив образ В. І. Леніна («Правда» Корнійчука). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

Літ.: Губенко К. Шлях артиста. Львів, 1950.

ДУДА́РОВА Вероніка Борисівна [н. 22.XI (5.XII). 1916, Баку] — російський рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1977). Член КПРС з 1950. В 1947 закінчила Моск. консерваторію. Працювала диригентом в Центр. дитячому театрі в Москві та в оперній студії при Моск. консерваторії. З 1947 — диригент, з 1960 — гол. диригент і худож. керівник Моск. держ. симфонічного оркестру. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

ДУДИКЕ́ВИЧ Богдан Корнилович (12.IV 1907, с. Кропивник, тепер Калуського р-ну Івано-Франківської обл.— 6.I 1972, Львів) — учасник революційного руху на Зх. Україні, укр. рад. історик, засл. працівник культури УРСР (з 1967). Член КПРС з 1929. З 1923 брав участь у революц. русі. Був секретарем Львів. окружкому комсомолу, працював в агітпропвідділі ЦК КПЗУ, редактором ряду комсомольських і парт. видань (журн. «Сяйво», газ. «Молот», «Прапор комунізму»). З 1939— на парт. і наук. роботі: директор істор. музею, секретар Львів. обкому КП(б)У, з 1950 — директор *Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна*. Автор праць з історії зх.-укр. земель. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

ДУДИ́НСЬКА Наталія Михайлівна [н. 8 (21). VIII 1912, Харків] — рос. рад. балерина, нар. арт. СРСР (з 1957). У 1931 закінчила Ленінгр. хореографічне уч-ще. В 1931—63 — в Ленінгр. театрі опери та балету ім. С. М. Кірова (1937—38 та в період 1948—54 часто — в Київ. театрі опери та балету). Виконувала гол. партії в балетах «Лебедине озеро», «Лускунчик», «Спляча красуня» Чайковського, «Раймонда» Глазунова, «Попелюшка» Прокоф'єва, «Полум'я Парижа» Асаф'єва та ін. З 1965 — педагог Ленінгр. хореографічного уч-ща ім. А. Я. Ваганової. Знімалася в кіно. Разом з К. *Сергєєвим* поставила балет «Спляча красуня» Чайковського в Харків. театрі опери та балету ім. М. В. Лисенка (1979). Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР. 1941. 1947, 1949, 1951.

ДУ́ДІН Михайло Олександрович [н. 7 (20).XI 1916, с. Клевнєво, тепер Івановської обл.] — рос. рад. поет, Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1951. Друкується з 1934. Перша збірка — «Злива» (1940). У роки Великої Вітчизн. війни працював у редакціях фронтових газет. Збірки «Фляга» (1943), «Дорога гвардії» (1944), «Переправа» (1945). Твори повоєнного часу — про працю рад. людей, боротьбу за мир (збірки «Вважайте мене комуністом». 1950:

Л. О. Дударєв.

Н. М. Дудинська.

М. О. Дудін.

Д. А. Дудко.

Т. С. Дудник.

І. С. Дудченко.

Дудник.

«Мости. Вірші з Європи», 1958; «Цикламени на цоколі», 1967; «Рубежі», 1975, та ін.). Виступає як прозаїк і перекладач. Написав сценарій фільму «Жайворонок» (1964, у співавт.). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. Л., 1976—77; Укр. перекл.— Гриденко. «Вітчизна», 1974, № 1; Солов'ї. В кн.: З вогненних літ. К., 1975; Перед сінокосом. «Вітчизна», 1975, № 12.

Н. Р. Мазепа.

ДУДІ́НКА — місто, центр Таймирського (Долгано-Ненецького) автономного округу Красноярського кр. РРФСР. Порт у нижній течії Єнісею, доступний для мор. суден. Залізнична станція. Рибозавод, харч. комбінат. Зооветеринарний технікум. Краєзнавчий музей. Засн. 1667.

ДУДКО́ Данило Андрійович (н. 28.VII 1921, с. Попелюхи, тепер Мурованокуриловецького району Вінн. обл.) — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства й електрозварювання, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1948. Після закінчення (1944) Уральського індустріального ін-ту почав працювати в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Автор праць і винаходів у галузі механізованих процесів зварювання, дослідження їхніх технологічних і металург. особливостей, плазмової обробки матеріалів, вивчення композиційних матеріалів у складних умовах експлуатації (підвищених т-р, газоабразивного зношування, ударних навантажень тощо). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1963. Держ. премія УРСР, 1972.

М. М. Матійко.

ДУ́ДНИК Тамара Семенівна (н. 5.X 1935, с-ще Борщі Котовського р-ну Одеської обл.) — передовик виробництва в легкій пром-сті, прядильниця, Герой Соціалістичної Праці (1971). З 1952 працює на Одес. джутовій ф-ці (з 1975 — ф-ка тех. тканин). Досягла значних успіхів у виконанні виробничих планів, соціалістичних зобов'язань. Одна з перших перейшла на багатоверстатне обслуговування 200 веретен (за нормою — 100). Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджена орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

П. О. Кундаров.

ДУ́ДНИК (Angelica) — рід дво- або багаторічних трав'янистих рослин родини *зонтичних*. Високі трави з порожнистими стеблами і двічі-тричі перисторозсіченими листками. Квітки білі або рожевуваті, зібрані в складні великі зонтики. Відомо 50 видів, поширених переважно в Європі, Азії, Пн. Америці. В СРСР — 17 видів, з них в УРСР — 1: Д. лісовий (A. silvestris), вис. до 2,5 м. Росте в лісах, серед чагарників, на вологих луках, по берегах річок.

ДУ́ДОЧКА — 1) Мелодія танцю козачок. У минулому виконувалася на дудочці (сопілці), тепер — на найрізноманітніших інструментах (скрипці, цимбалах, бандурі), причому зберігається характер муз. викладу, властивий для дудочки. Здебільшого Д. виконується як інструм. нар. п'єса. 2) *Сопілка, флояра* (в зх. областях України).

ДУДЧАКИ́ — сім'я укр. нар. майстрів худож. виробів з металу. Всі — з с. Брустурова (тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.). 1) Лукин Д. (рр. н. і см. невід.) — жив і працював в кінці 18—на поч. 19 ст. Виготовляв з латуні різноманітні люльки, проколювачі, кресала, лускоріхи й порохівниці, декоровані в стриманій манері строгого геом. стилю. 2) Никора Д. (20—30-і рр. 19 ст.— р. см. невід.) — син Лукина Д. Його вироби (поясні пряжки, кільця, люльки, курильне приладдя, череси) відзначаються традиційними формами й орнаментами. 3) Дмитро Д. (1856 — р. см. невід.) — син Никори Д. У його виробах (стремена, новітня торба, прості й «опришківські» ножі, люльки, лускоріхи), крім традиційних, застосовано й деякі нові орнаментальні мотиви, серед них— рослинні.

ДУ́ДЧЕНКО Іван Степанович [Ковбасенко; 20.IX (1.X) 1857, біля м. Новомиргорода, тепер Кіровоградської обл.— 6 (19).VI 1917, Чита] — укр. лікар, мікробіолог і епідеміолог. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1855). Працював лікарем на Україні (в Одесі й на Київщині), Далекому Сході, в Забайкаллі та ін. районах Сибіру. Праці Д. присвячені питанням епідеміології, мікробіології, санітарної статистики, клінічної медицини тощо. Д. організував перші бактеріологічні лабораторії на Далекому Сході.

ДУЕ́РО, Дору — ріка на Піренейському п-ові, в межах Іспанії і Португалії. Довж. 925 км, площа бас. бл. 95 тис. км². Бере початок в Іберійських горах, впадає в Атлантичний ок. У верхній і серед. течії Д. перетинає Старокастільське плоскогір'я, утворюючи місцями каньйони, в т. ч. один з найбільших каньйонів Європи (довж. 110 км). Зимою і весною часто бувають повені, влітку дуже міліє. Судноплавна на 200 км від гирла. ГЕС. Використовують для зрошування. На Д.— місто Порту (Португалія).

ДУЕ́Т (італ. duétto, від лат. duo — два) — 1) Ансамбль з двох виконавців. 2) Музична п'єса для такого ансамблю, переважно вокальна з інструментальним супроводом або без нього. 3) Вид вокального ансамблю в опері, опереті, ораторії, кантаті.

ДУ́ЗЕ (Duse) Елеонора (3.X 1858, Віджевано, Італія — 21.IV 1924, Піттсбург, США) — італ. актриса. Н. в акторській сім'ї. З 4-х років виступала в мандрівних трупах. У кін. 80-х рр. 19 — на поч. 20 ст. успішно гастролювала в багатьох країнах світу, 1891—92 і 1908 — в Росії, зокрема в червні 1891 — в Києві. Ролі: Джульєтта, Клеопатра («Ромео і Джульєтта», «Антоній і Клеопатра» Шекспіра), Нора («Нора» Ібсена), Мірандоліна («Мірандоліна» Гольдоні), Василиса («На дні» Горького), в п'єсах О. Дюма-сина, В. Сарду, Метерлінка та ін. В 1916 знялася у фільмі «Попіл». Іл. див. до ст. *Акторське мистецтво,* т. 1, с. 448—449.

ДУ́ЙСБУРГ — місто у ФРН, у землі Пн. Рейн-Вестфалія. Розташований на р. Рейні, при впадінні в нього р. Руру, біля початку каналу Рейн — Герне. 435,3 тис. ж. (1973). Найбільший у країні внутр. порт, доступний для мор. суден, важливий залізнич. вузол. Д. разом з прилеглими містами Гомбергом і Райнгаузеном становить один з потужних індустріальних центрів Рурського пром. району. Підприємства кам.-вуг., коксохімічної пром-сті, чорної та кольорової (виплавка міді, цинку) металургії, важкого машинобудування, річкового суднобудування. Розвинута й нафтопереробна, хім. та харч. пром-сть. Ін-ти річкового суднобудування і зварювання. Д. відомий з 13 ст.

ДУЙШЕ́ЄВ Арстанбек (н. 16.IX 1932, с. Кічі-Кемін, тепер Кеміського р-ну Киргиз. РСР) — партійний і держ. діяч Кирг. РСР. Член КПРС з 1957. Н. в сел. сім'ї. Закінчив Кирг. с.-г. ін-т (1954); кандидат вет. наук. У 1954—60 працював вет. лікарем, директором радгоспу. З 1960 — на парт. роботі: 1960—61 — секретар Жумгальського райкому партії, 1961—62 — в апараті ЦК Компартії Киргизії. В 1962—68 — перший секретар Узгенського райкому партії Ошської області. В 1968—71 — секретар ЦК Компартії Киргизії. В 1971—78 — перший секретар Іссик-Кульського обкому партії. З січня 1979 — Голова Президії Верховної Ради Кирг. РСР. Депутат Верховної Ради СРСР 9 і 10-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДУ́КА Степан Харитонович [28.III (10.IV) 1907, с. Жовте, тепер П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.— 23. VI 1960, с. Новосілки Києво-Святошинського р-ну Київської обл.] — укр. рад. учений у галузі селекції і генетики плодових і ягідних рослин. Член КПРС з 1939. Закінчив Уманський с.-г. ін-т (1929). до 1938 працював там же, потім — в Укр. н.-д. ін-ті садівництва, директором якого був з 1949. Праці з генетики, селекції та садівництва. Вивів нові сорти суниць (Київська рання 2, 5 і 9), вишні (Уманська скороспілка), яблуні (Ранет київський) та ін. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ДУКА́Т, дукач (італ. ducato, від duca — герцог) — 1) Срібна, а зго-

Л. Дудчак. Палиця-топірець. Латунь. 1834.

дом золота монета. Вперше випущений в Італії 1140. Карбували його у Флоренції з 1252, у Венеції з 1284. З 16 по 19 ст. Д. карбували в Німеччині й Голландії, в Австро-Угорщині — до поч. 20 ст. В Росії Д. (червінець) карбували з 1701 по 1885. У 16—17 ст. золоті Д. іноз. карбування були поширені й на Україні. 2) Жіноча прикраса у вигляді низки монет (дукати, дукачі).

Літ.: Спаський І. Г. Дукати і дукачі України. К., 1970.

ДУ́КИН Микола Володимирович [8 (21).XII 1905, м. Балаклія, тепер Харківської обл.— 1943] — укр. рад. письменник. Друкуватися почав 1924. Належав до літ. орг-ції «*Плуг*». Окремими виданнями вийшли збірки оповідань і нарисів з життя рад. села «Мінезота № 23» (1929), «Без протоптаних стежок», «Іллічівка в авангарді», «Останній запорожець» (1931), «Весна починається в грудні» (1932), «Юхим Бурлай» (1936). Перекладав укр. мовою твори М. Чернишевського, Ф. Решетникова та ін.

Тв.: Матіола. К., 1960.

ДУ́КЛЯ, Дукельський перевал — перевал у Карпатах (Сх. Бескиди), на кордоні між Польщею й Чехословаччиною. Вис. 502 м. Д. є проходом з долини р. Ондави (бас. Тиси) в долину р. Ясьолки (бас. Вісли). Через перевал прокладено шосе м. Кросно (Польща) — м. Прешов (Чехословаччина). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 рад. війська разом з частинами 1-го Чехослов. армійського корпусу 6.X 1944 оволоділи Д., поклавши початок визволенню Чехословаччини. На перевалі — пам'ятник загиблим рад. воїнам (1960—64, скульптор Я. Кулих).

ДУЛІ́БИ — одне з східнослов'янських племен (союзів племен), згадуваних у давньоруських літописах. Жили у верхів'ях Бугу й правих приток верхньої течії Прип'яті. В 6—7 ст. Д. стояли на чолі міжплемінного об'єднання сх. слов'ян, яке в серед. 7 ст. зазнало тяжкої поразки від *аварів*. У 911 (за «Повістю временних літ», 907) Д. брали участь у поході на Царгород. Про Д. та їхнього царя є згадка в творах араб. історика *Масуді*. В 10 ст. об'єднання Д., можливо, розпалося, і вони ввійшли до складу Київ. Русі під назвами — *волиняни* й *бужани*.

ДУ́ЛОВА Віра Георгіївна [н. 14 (27).I 1909, Москва] — російська рад. арфістка й педагог, нар. арт. СРСР (з 1976). В 1925 закінчила Моск. консерваторію (з 1943 її викладач, з 1958 — професор). У 1929—31 — солістка Моск. філармонії, з 1934 — солістка оркестру Великого театру. Концертна діяльність. Д.—автор обробок творів для арфи (франц. клавесиністів, М. Равеля, С. Прокоф'єва), ред. партитури концерту для арфи Г.-Ф. Генделя. Автор кн. «Мистецтво гри на арфі» (1973). Держ. премія СРСР, 1973.

ДУЛУ́Т — місто на Пн. США, у штаті Міннесота, на узбережжі Верхнього оз. Найбільший порт (за вантажооборотом) на *Великих озерах*. Залізнич. вузол. 101 тис. ж. (1970). Підприємства, пов'язані з обслуговуванням порту. Суднобудування, металург., деревообробна, харч. пром-сть. Університет.

ДУЛЬБЕ́ККО Ренато (н. 22.II 1914, Катандзаро, Італія) — американський вірусолог, професор. Працював у Турінському ун-ті (1936—47), Техаському технолог. ін-ті (1947—52) й Каліфорнійському ін-ті біол. досліджень Солка в Сан-Дієго (1952—71). З 1971 — в Лондон. лабораторії Імперського ракового дослідного фонду. Член Нац. академії наук США, Амер. академії мистецтв і наук, Асоціації протиракових досліджень. Праці в галузі генетики *бактеріофагів*, біології *ентеровірусів* і вірусів пухлин. Автор цінних методичних прийомів у вірусології. Нобелівська премія, 1975.

В. П. Широбоков.

ДУМА́НСЬКИЙ Антон Володимирович [8 (20).VI 1880, м. Іваново — 14.V 1967, Київ] — український рад. хімік, акад. АН УРСР (з 1945), чл.-кор. АН СРСР (з 1933), засл. діяч науки Казах. РСР (з 1942) та УРСР (з 1950). Член КПРС з 1940. Закінчив 1903 Київ. політех. ін-т. У 1932—41 — директор н.-д. Ін-ту колоїдної хімії (Воронеж), 1945—60 — директор Ін-ту загальної й неорганічної хімії АН УРСР. Д.— один із засновників вітчиз. *колоїдної хімії*. Осн. напрями наук. діяльності: дослідження властивостей колоїдних розчинів методом фізико-хім. аналізу, вивчення факторів, що зумовлюють стійкість *колоїдних систем*, вивчення ліофільності *дисперсних систем*. Д.— засновник і гол. ред. «Коллоидного журнала» (1935—67). Велика Менделєєвська премія (1932). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Учение о коллоидах. М.—Л., 1948; Лиофильность дисперсных систем. К., 1960.

Літ.: Антон Владимирович Думанский. К., 1955.

ДУМБА́РТОН-ОКС КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1944 — попередня нарада з питання про створення міжнар. орг-ції для підтримання миру й безпеки. Відбувалася 21.VIII—7.X в Думбартон-Оксі (вілла у Вашінгтоні). Скликана відповідно до Декларації про заг. безпеку, прийнятої на Моск. нараді міністрів закорд. справ СРСР, США, Великобританії й Китаю 1943 (див. *Московські наради*). Переговори пройшли 2 стадії: на 1-й (21.VIII—28.IX) брали участь представники СРСР, США, Великобританії; на 2-й (29.IX — 7.X) — США, Великобританії, Китаю. Конференція підготувала пропозиції про створення міжнар. орг-ції безпеки, пізніше втілені в Статуті ООН. Деякі питання (про склад первинних членів ООН, порядок голосування в Раді Безпеки), що розглядались на Д.-О. к., було погоджено на *Кримській конференції 1945* й *Сан-Франціській конференції 1945*.

Літ.: Советский Союз в Организации Объединенных Наций, т. 1. М., 1965.

ДУМЕ́Н — гірська вершина в *Карпатах Українських*, у межах Закарпатської обл. УРСР, на хребті *Свидовець*. Вис. 1391 м. На схилах — букові ліси, що переходять в луки *(полонини)*.

ДУ́МИ — жанр української народної поетичної творчості. Виникнення Д. відносять прибл. до серед. 15 ст. Поява Д. була пов'язана з розгортанням героїчної боротьби укр. народу проти татарсько-тур., а потім польсько-шляхет. загарбників. Д. відіграли значну роль у боротьбі укр. народу за соціальне й нац. визволення, в розвитку його культури й л-ри, усної творчості й муз. мистецтва. Д. характеризуються відсутністю строф, дієслівним римуванням, імпровізаційністю. Їм властиві стала композиція, розгорнутий сюжет, повільна епічна розповідь, постійні епітети тощо. Виконують їх переважно професійні нар. співці — *кобзарі* чи *бандуристи* мелодійною декламацією-речитативом, під акомпанемент *кобзи, бандури,* рідше *ліри*. Корінням Д. сягають періоду Київської Русі, її героїчного епосу, який є спільним джерелом епосу трьох братніх народів — рос., укр. та білоруського. Д. тісно пов'язані з ін. жанрами укр. фольклору — *історичними піснями, голосіннями,* казками тощо. Найдавніша згадка про виконання Д. належить до 16 ст. Про них повідомляє польс. історик-хроніст С. Сарницький. Перший запис Д. («Козак Голота») — в'д кін. 17 ст. Відомо понад 50 сюжетів Д. у більш як 300 варіантах. До найдавніших належать Д. про боротьбу укр. народу проти татарсько-тур. загарбників: «Козак Голота», «Самійло Кішка», «Маруся Богуславка», «Втеча трьох братів із города Азова» та ін. У Д. цього циклу народ створив образи колективного героя-борця, захисника рідної землі. До Д. періоду визвольної війни 1648—54 належать «Хмельницький і Барабаш», «Перемога під Корсунем», «Про Білоцерківщину», «Хмельницький і Василій молдавський» та ін. У них реалістично змальовано перемоги укр. народу над польсько-шляхет. військами, створено образи запорізьких козаків, оспівано мужність селянсько-козацьких військ, їхніх полководців — Б. Хмельницького, М. Кривоноса, І. Богуна, Д. Нечая та ін. У Д. прославлялась дружба укр. і рос. народів, видатна подія в їхньому житті — *Переяславська рада 1654*. У Д. відображено соціальну нерівність, класове розшарування укр. суспільства. Поширеними були Д. про класову боротьбу («Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер»), на соціально-побутові теми («Козацьке життя», «Вдова і три сини» та ін.), про революц. події 1905 року («Чорна неділя в Сорочинцях», «Про сорочинські події 1905 року»). Д. рад. періоду оспівують Комуністичну партію, її керівну роль у здобутті трудящими перемог над ворогами, успіхи в мирному будівництві, побут трудящих. До найкращих належать Д.: «Хто ж той сокіл, товариші?», «Про військо Червоне, про Леніна-батька і синів його вірних», «Дума про Олега Кошового» та ін. Серед виконавців Д.— плеяда талановитих кобзарів: О. *Вересай*, М. *Кравченко*,

Е. Дузе.

А. Дуйшеєв.

В. Г. Дулова.

А. В. Думанський.

Думпер.

А. *Шут*, П. *Носач*, Т. *Пархоменко*, П. *Ткаченко*, Ф. *Кушнерик*, І. *Кучугура-Кучеренко*, Є. *Мовчан* та багато ін. Інтенсивне записування й видання Д. припадає на 19 ст. М. *Цертелєв* перший опублікував збірку укр. Д. («Опыт собрания старинных малороссийских песней». СПБ, 1819). Визначне місце в записуванні, виданні й дослідженні Д. посідають М. Максимович, М. Костомаров, І. Срезневський, П. Житецький, І. Франко, М. Лисенко; за рад. часу — П. Мартинович, Ф. Колесса, Д. Ревуцький, М. Грінченко, М. Рильський, М. Стельмах та ін. Ідеї, сюжети, образи, деякі поетичні особливості Д. використано в творах К. Рилєєва, М. Гоголя, Т. Шевченка, М. Старицького, М. Рильського, П. Тичини, П. Панча й багатьох ін. письменників; в образотворчому мистецтві — картини С. Васильківського, О. Сластіона, І. Їжакевича, М. Дерегуса та ін.; у музиці й кіно. Іл. див. на окремому аркуші, с. 160—161.

Видання: Думи. К., 1969; Украинские народные думы. М., 1972; Думи. К., 1974.

Літ.: Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах. К., 1893; Рильський М. Героїчний епос українського народу. К., 1955; Українська народна поетична творчість, т. 1. К., 1958; Кирдан Б. П. Украинские народные думы. М., 1962; Лавров Ф. Кобзарські думи та пісні. «Дніпро», 1976. № 1. *М. С. Грицай.*

ДУМИТРА́ШКО Костянтин Данилович [літ. псевд.— О. Д. Копитько; 1814, м. Золотоноша, тепер Черкас. обл.— 25.IV (7.V) 1886, Київ] — український письменник. Закінчив Київ. духовну академію (1839). Викладав рос. словесність у Київ. духовній семінарії, з 1870 — секретар ради Київ. духовної академії, з 1872 — бібліотекар. Літ. твори почав писати в 30-х рр. Автор бурлескно-травестійної поеми «Жабомишодраківка» (1847, надрук. окремою книжкою 1859), що є переробкою старогрец. пародійного твору «Батрахоміомахія», з елементами укр. історії й побуту. Це перший зразок укр. *гекзаметра*. Писав поеми («Поминки»), балади і вірші («Змій», «Золотоноша»), пісні («До карих очей»), перекладав з іноземних л-р (уривки з «Фауста» Й.-В. Гете). Записані Д. нар. пісні опублікував М. *Максимович*. Деякі пісні Д. («Карії очі, чорнії брови») поширилися серед народу. Талант Д. високо цінував Т. Шевченко.

Літ.: Бурлеск і травестія в українській поезії першої половини XIX ст. К., 1959. *Г. А. Нудьга.*

ДУМИТРА́ШКО-РАЙЧ Тимофій Іванович (рр. н. і см. невідомі) — український письменник середини 19 ст. Н. на Полтавщині. Видав зб. ліричних віршів «Бандура. Думки і пісні Тимофія Думитрашко-Райча. Випуск первий» (К., 1858), у якій наслідував Т. Шевченка й нар. пісні. Автор вірша «На смерть Квітки (або Грицька Основ'яненка)» — («Уже верба слізьми плаче», 1843).

Літ.: Петров Н. И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. К., 1884. *Г. А. Нудьга.*

ДУ́МКА Павло Андрійович (1854, с. Купчинці, тепер Козівського р-ну Тернопільської обл.— 1918, там же) — український поет. Освіту здобув самотужки. З першими віршами на теми селянського життя виступив у 80-х рр. Добірку віршів Д. опублікував І. Франко 1890 в журн. «Народ», додавши до неї статтю «Із поезій Павла Думки». Д. відображав тяжке становище народних мас, гірку долю жінки-трудівниці («Жіноча доля»), закликав селян до протесту («До руських хлопів»).

Тв.: [Вірші]. В кн.: Антологія української поезії, т. 2. К., 1957.

Літ.: Франко І. Із поезій Павла Думки. В кн.: Франко І. Твори, т. 16 К., 1955; Хома В. Павло Думка. «Жовтень», 1968, № 11. *В. І. Хома.*

ДУ́МКА — 1) Українська й польська народна лірична або ліро-епічна пісня журливого характеру. Оповідальністю викладу, імпровізаційністю, ладовою будовою наближається до *думи* («Тяжко-важко в світі жити» на слова Шевченка, «Спів Ревухи» Відорта). Термін «думка» виник у Польщі в 18 ст., на Україні вживається з 19 ст. Трапляється і як підзаголовок деяких укр. пісень-романсів 19 ст. («Дивлюсь я на небо»). 2) Назва окремих розділів (частин) лірико-оповідального музично-сценічного або інструментального твору, пройнятих журливо-мрійливими настроями (Д. Йонтека з опери «Галька» Монюшка, Д. Парасі з опери «Сорочинський ярмарок» Мусоргського, Д. і коломийка з балету «Сойчине крило» А. Кос-Анатольського, 2-а фп. рапсодія Лисенка). 3) Назва деяких самостійних вокальних або інструментальних творів такого самого характеру («Думки» для фп. Чайковського, Заремби, Завадського, для голосу в супроводі фортепіано Коціпінського, для тріо Дворжака).

Державна заслужена академічна хорова капела УРСР **«Думка»**. 1977

«ДУ́МКА», Державна заслужена академічна хорова капела УРСР — створена 1920 в Києві як Державна українська мандрівна капела (скороч. «Думка»). З 1930 — заєл. колектив республіки. «Д.» заклала основи профес. хорового виконавства на Україні, створила зразок акапельного співу в республіці. Постійним супутником її творчості є укр. нар. пісні. Капела — один з кращих інтерпретаторів нар. пісень в обробці М. Леонтовича. «Д.» стала лабораторією хорового мист. для укр. рад. композиторів, першим виконавцем хорових мініатюр, вокально-симф. творів Л. Ревуцького, Б. Лятошинського, С. Людкевича, М. Вериківського, П. Козицького, А. Штогаренка, К. Данькевича, Г. Жуковського, Г. Майбороди та ін. В її репертуарі також твори укр. та рос. класики (зокрема, М. Ділецького, Д. Бортнянського, М. Березовського, А. Веделя, М. В. Лисенка, К. Стеценка, Я. Степового, С. Танєєва, П. Чайковського), композиторів братніх республік, пісні народів СРСР і країн соціалістичної співдружності. «Д.» виконує твори композиторів італ. Відродження, франко-фламандських і нім. поліфоністів, вокально-симфонічну й кантатно-ораторіальну музику Й.-С. Баха, Г.-Ф. Генделя, Й. Гайдна, В.-А. Моцарта, Л. Бетховена, Ф. Шуберта, Дж. Верді та ін. Капела веде широку концертну діяльність. У 1926 виступ «Д.» вперше транслювався по радіо. В 1929 під час гастролей у Франції концертами капели диригували Е. Ансерме й О. Глазунов. «Д.» була учасником Декад і Днів укр. мистецтва і л-ри в Москві. Протягом багатьох років її очолювали Н. Городовенко, О. *Сорока*, П. *Муравський*, з 1969 — худож. керівник М. *Кречко*. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора (1972).

М. М. Кречко.

ДУ́МНИЙ ПОТІ́К — річка у Львів. обл. УРСР, ліва притока Полтви (бас. Бугу). Довж. 52 км, площа бас. 287 км². Частково використовують для зрошування.

ДУ́МПЕР (від англ. dump — звалювати) — самоскидна машина, якою перевозять на невелику відаль (до 2 км) сипкі матеріали. Д. (мал.) відзначається більшою продуктивністю, ніж *самоскид*, внаслідок кращої маневреності, швидкості розвантажування й можливості діяти «човником» (без розвороту), розвиваючи однакову швидкість в обох напрямах. Д. обладнують поворотним сидінням водія й дубльованими пристроями керування.

ДУМПКА́Р (англ. dump-car, від dump — звалювати, викидати і car — візок) — вантажний залізничний *піввагон*, що його кузов при розвантажуванні нахиляється в той або інший бік пневматичним пристроєм. За допомогою Д. (мал.) переміщують в основному руду чи будівельні сипкі матеріали по території великих підприємств. Вантажопідйомність Д. 22—180 т.

Думпкар.

ДУ́МСЬКА ТА́КТИКА БІЛЬШОВИКІ́В — сукупність політ. заходів, політ. лінія партії, що визначала її ставлення до *Державної думи*, принципи й практичну діяльність у ній депутатів-більшовиків. Д. т. б. формувалась на основі програмних цілей, заг. стратегічних завдань і конкретних обставин революц. боротьби. На відміну від с.-д. партій 2-го Інтернаціоналу, рос. меншовиків та есерів, які перебільшували значення парламентської діяльності, більшовики розглядали її як допоміжну легальну форму революц. боротьби. Протягом 1905—14 чітко визначилися осн. риси Д. т. б. У виробленні їх вирішальну роль відіграли праці В. І. Леніна («Бойкот булигінської Думи і повстання», «Державна дума і соціал-демократична тактика») й матеріали IV і V з'їздів, I—VI конференцій РСДРП і Краківської та Поронінської нарад ЦК РСДРП з парт. працівниками. Незалежно від конкретного ставлення до Думи (бойкот чи участь) більшовики прагнули використати виборчу кампанію в агіт.-пропагандист. цілях, в інтересах розвитку революції. Взявши участь у Думі, вони утворили в ній згуртовану парт. фракцію, перед якою ставили завдання: керуючись програмою й тактикою партії, подавати їй допомогу в революц. роботі, а користуючись легальним становищем депутатів Думи, сприяти партії в її нелегальній діяльності; використовувати Думу як легальну трибуну для викриття реакц. політики царського уряду, бурж.-поміщицьких партій; всіляко сприяти зміцненню зв'язків партії з масами, союзу робітн. класу і селянства, підготовці мас до революції; виступати в Думі з самостійною платформою, в разі потреби блокуватися з окремих питань лише з трудовиками, *есерами* тощо, критикуючи їхню політ. обмеженість і непослідовність.

Вперше питання про вироблення Д. т. б. постало влітку 1905. Оскільки скликанням *Булигінської думи* царизм прагнув відвернути маси від революції, більшовики оголосили активний *бойкот Державної думи*. Ця тактика успішно здійснилася в ході *Жовтневого всеросійського політичного страйку 1905*. В маніфесті 17.X цар змушений був пообіцяти скликання законодавчої Думи. Виборча кампанія в 1 Держ. думу почалася в грудні 1905, в обстановці заг. політ. страйку і збройного повстання. Більшовики знову закликали маси до бойкоту Думи. Але з поразкою повстання, початком спаду революції зірвати І Думу не вдалося. Надалі більшовики змінили тактику. Вони, виступаючи в робітн. курії самостійно, а в сел. і міській (згодом — 2-й міській) куріях блокуючись у ряді випадків з революц.-демократичними партіями й групами, брали участь у виборах до **2**, **3** й 4-у Держ. дум, у формуванні *соціал-демократичних фракцій в Державних думах*, в листопаді 1913 створили окрему *більшовицьку фракцію 4-ї Державної думи*. Депутати-більшовики активно використовували думську трибуну, відстоюючи інтереси трудящих, поєднували легальну роботу з нелегальною, працювали в газ. «Правда», відвідували й інструктували парт. орг-ції, виступали перед робітниками (зокрема, 1913 Г. І. Петровський — у Катеринославі, Миколаєві, Києві; М. К. Муранов — у Харкові). Уроки Д. т. б. узагальнено в ленінських працях «Що довів суд над РСДР фракцією?» і «*Дитяча хвороба „лівизни" в комунізмі*».

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 11. Бойкот булигінської Думи і повстання: т. 12. Державна дума і соціал-демократична тактика; т. 15. Вибори до Думи і тактика російської соціал-демократії; т. 21. Виборча кампанія до IV Державної думи.— Принципові питання виборчої кампанії.— Виборча платформа РСДРП; т. 26. Що довів суд над РСДР фракцією?; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Зайчиков Г. И. Думская тактика большевиков (1905—1917 гг.). М., 1975; Павлов М. Думская тактика большевиков в революцию 1905—1907 гг. Л., 1947.

П. Л. Варгатюк.

ДУНА́ЄВЕЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 88,4 тис. чол. (1978). В районі — 85 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 31 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Дунаївці.

Район лежить у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: вапняки, пісковики, крейда, глина, пісок. Річки: *Смотрич, Мукша, Тернава, Студениця* (бас. Дністра). Грунти в основному світло-сірі, сірі опідзолені й чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, береза, ясен, клен) займають 12% площі району. Найбільші підприємства: дунаєвецькі суконна ф-ка, арматурний, ремонтно-мех., маслоробний і хлібний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Дунаївці) й 11 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого й тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 80,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 75,0 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, горох, кукурудза. картопля й кормові. В Д. р.— 30 колгоспів, спецгосп «Україна» (виробництво яловичини), міжколг. об'єднання по виробництву свинини, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнич. ст. — Дунаївці. Автошляхів — 613 км, у т. ч. з твердим покриттям — 290 км. У районі — 71 заг.-освітня, музична і спортивна школи, профес.-тех. уч-ще (с. Балин), 71 лік. заклад, у т. ч. 9 лікарень; 3 санаторії. 30 будинків культури, 47 клубів, кінотеатр, 68 кіноустановок, 75 б-к. У с. Лисець Д. р.— музей історії села; у цьому ж селі народився держ. і парт. діяч В. П. *Затонський*. У с. Воробіївці народився акад. АН УРСР М. М. *Паламарчук*, у смт Смотричі — укр. письменник М.Г. *Смотрицький* та укр. письменник і педагог Г. Д. *Смотрицький*, в с. Залісцях — учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції М. П. *Тарногродський*, в с. Миньківцях — акад. АН УРСР Ф. Г. *Яновський*. У Д. р. видається газ. «Ленінським шляхом» (з 1930).

В. К. Колендзян.

І. О. Дунаєвський.

ДУНАЄ́ВСЬКИЙ Зіновій Осипович [н. 17 (30).XII 1908, м. Лохвиця, тепер Полтав. обл.] — рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1953. Брат І. О. *Дунаєвського*. В 1929 закінчив Харків. муз.-драм. інститут. У 1937—39 — худож. керівник шахтарського ансамблю пісні й танцю в Донбасі, 1940—44 — військ. ансамблів. У 1958—64 був худож. керівником ансамблю пісні й танцю «Моряна» в Астрахані, 1964—69 — ансамблю «*Донбас*». Автор пісень («Шахтарський вальс»), симф. творів, п'єс для естрадного оркестру, музики до вистав і кінофільмів та ін.

ДУНАЄ́ВСЬКИЙ Ісак Осипович [18 (30).I 1900, м. Лохвиця, тепер Полтав. обл.— 25.VII 1955, Москва] — рад. композитор, нар. арт. РРФСР (з 1950). У 1919 закінчив Харків. консерваторію. Як композитор, диригент і зав. муз. частиною працював у Харків. рос. драм. театрі, писав музику для Теревсату (Театру революц. сатири). З 1924 — зав. муз. частиною моск. Театру сатири, 1929—34 — композитор і диригент Ленінгр. мюзик-холу. З 1943 жив у Москві. Д.—

один з основоположників рад. оперети, муз. кінокомедії, масової пісні. Твори: 12 оперет, серед яких «Женихи» (1927), «Золота долина» (1937), «Вільний вітер» (1947), «Син клоуна» (1950), «Біла акація» (1955) та ін.; музика до 28 кінофільмів, у т. ч. «Веселі хлоп'ята» (1934), «Три товариші» (1935), «Воротар», «Цирк», «Діти капітана Гранта» (всі — 1936), «Волга-Волга» (1938), «Світла путь» (1940), «Весна» (1947), «Кубанські козаки» (1950); понад 100 пісень («Пісня про Батьківщину» з фільму «Цирк», «Пісня про Каховку», «Марш ентузіастів» та ін.); музика до 30 драм. вистав; 4 балети, твори для естрадного оркестру та ін. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1941, 1951.

Літ.: Черков А. А. Исаак Осипович Дунаевский. М., 1961.

ДУНАЇВЦІ — місто Хмельницької обл. УРСР, райцентр, на р. Тернаві (притока Дністра), за 22 км від залізнич. ст. Дунаївці. Вперше згадується 1403 як Дунайгород на території, що її загарбала феод. Литва. В 30-х рр. 15 ст. його захопила шляхет. Польща. В 1592 Д. надане *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Д. в складі Поділля возз'єднано з Росією. З 18 ст. відомі під сучас. назвою. В 1896 відбувся страйк робітників суконних фабрик. У 1905 в Д. виникла група РСДРП. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (11.VII 1941—31.III 1944) в районі селища діяв партизан. загін. З 1958 Д.— місто. В Д.— суконна ф-ка, ремонтно-мех., арматурний, маслоробний і хлібний з-ди, харч. комбінат, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-освітні, музична і спортивна школи, 3 лік. заклади, в т. ч. лікарня. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 10 б-к. У Д. народився укр. композитор В. І. *Заремба*.

ДУНАЇВЦІ — селище міського типу Дунаєвецького р-ну Хмельн. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,4 тис. ж. (1978). Плодоконсервний з-д, комбінат хлібопродуктів, лісоділянка Кам'янець-Подільського лісгоспзагу. Середня школа, лікарня, 2 б-ки. Засн. 1914.

ДУНА́Й (грец. Ἴστρος — *Істр*, лат. Danubius — Данубій) — ріка в Європі, друга за довжиною після Волги. Довж. 2850 км, площа бас. 817 тис. км². Бере початок на сх. схилах Шварцвальду злиттям двох витоків — Бреге і Брігах, впадає в Чорне м., утворюючи велику дельту. Тече територією ФРН, Австрії, Угорщини та по її кордону з Чехословаччиною, територією Югославії, Румунії та по її кордону з Югославією, Болгарією й СРСР. Верхній Д. (від витоку до Братіслави) тече вузькою глибокою долиною з крутими схилами; ширина річища збільшується від 20 до 350 м. У серед. течії (від Братіслави до Оршова) Д. виходить на Середньодунайську рівнину, долина розширюється, річище досягає 1 км, звужуючись у місцях перетину окремих гірських хребтів і пасом (Угорські Ворота, Залізні Ворота, Казане та ін.) до 150 м і менше. Нижній Д. (від Оршова до гирла) — рівнинний, тече Нижньодунайською низовиною, ширина річища місцями становить 1—2 км. На цій ділянці ріка ділиться на численні протоки й рукави. Гол. рукави (гирла) дельти — Кілійський, Сулінський і Георгіївський. Дунай приймає понад 300 приток, у т. ч. 34 — судноплавні. Найбільші з них: праві — Інн, Драва, Сава, Морава; ліві — Морава, *Тиса*, Олт, *Сірет*, *Прут*. Живлення мішане. Д. має складний режим; добре виявлені три його фази — весняна повінь, літньо-осінні поводі й осінньо-зимова межень. Річковий стік у гирлі становить 201 км³ за рік при середньорічних витратах води 6460 м³/с. У нижн. течії Д. замерзає на 1,5—2 місяці, інколи не замерзає зовсім.

Д. має велике госп. значення. Це — важлива європ. судноплавна магістраль. Довж. судноплавних шляхів у бас. Д.— понад 5000 км, з них більше як 2500 км припадає на Д. За обсягом вантажообороту перше місце серед придунайських країн посідає СРСР. Здійснюються значні пасажирські перевезення, зокрема туристські. Гол. порти: Лінц, Відень, Братіслава, Будапешт, Бєлград, Русе, в межах СРСР — Рені, Ізмаїл, Вилкове. Розроблено проект комплексного використання гідроенерг. ресурсів Д. придунайськими соціалістичними країнами. Всього на Д. введено в дію 7 гідровузлів (1979), у т. ч. найбільший — в районі Залізних Воріт, споруджуваний Румунією і Югославією при тех. допомозі СРСР. Будується (1979) болгаро-рум. гідроенерг. комплекс Нікопол — Турну-Мегуреле. Воду ріки використовують для водопостачання й зрошування. Для водопостачання Пд. України й Молд. РСР передбачено збудувати канал Дунай — Дніпро. Рибальство має найбільше значення в пониззі Д. На значних ділянках проведено роботи по випрямленню річища, обвалуванню берегів для захисту їх від руйнування тощо.

Міжнародно-правовий статус. Користування Д. за міжнар. правом регулюється спец. міжнар. угодами, учасниками яких є лише придунайські д-ви. Найважливішим правовим актом, що регулює судноплавство на Д., є Конвенція 1948 про режим судноплавства на Дунаї (підписана 18.VIII 1948, вступила в силу 11.V 1949). Конвенція визначила свободу міжнар. навігації на Д. Режим конвенції поширюється на судноплавну частину Д. від м. Ульма (ФРН) до Чорного моря через Сулінське гирло. Управління й контроль за судноплавством належать безпосередньо придунайським країнам, наділеним у зв'язку з цим певними правами й обов'язками. Для контролю за виконанням конвенції створено *Дунайську комісію*. Деякі несудноплавні види використання Д. регулюються в основному двосторонніми угодами прикордонних придунайських д-в. Так, 29.I 1958 підписано угоду між СРСР, Болгарією, Румунією і Югославією про рибальство в Д., до якої 1963 приєдналася Угорщина.

Літ.: Вагин Н. Ф., Карминский М. С. Река Дунай. Л., 1960; Дунай и дунайское судоходство. М., 1962; Сергеева Н. А., Насековский Р. Л. Дунай — река дружбы. Одесса, 1975.

О. О. Русинов (геогр. нарис), *О. Ф. Висоцький* (міжнар. статус).

ДУНА́ЙСЬКА ВІЙСЬКО́ВА ФЛОТИ́ЛІЯ — з'єднання річкових військових кораблів, що діяло на Дунаї. Вперше її створено 1771 під час рос.-тур. війни 1768—74. Брала участь у рос.-тур. війнах 18—19 ст., зокрема у штурмі фортець Очаків та Ізмаїл. У 1879 була розформована. Під час 1-ї світової війни загін кораблів на Дунаї брав участь у бойових операціях на Рум. фронті. В 1917 команди кораблів билися за владу Рад. Радянську Д. в. ф. створено 1940 на базі частини кораблів *Дніпровської військової флотилії*. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 Д. в. ф. (команд.— контр-адмірал М. О. Абрамов) брала участь в оборонних боях на Дунаї, в Дніпровському лимані, в обороні Тендри. В листопаді 1941 Д. в. ф. розформовано. В квітні 1944, з виходом рад. військ у басейни Дністра й Дунаю, її було знову створено (на базі *Азовської військової флотилії*). В 1944—45 Д. в. ф. брала участь у Ясько-Кишинівській, Бєлградській, Будапештській і Віденській операціях, у визволенні Чехословаччини, пройшовши Дунаєм від Чорного м. до Відня. Д. в. ф. командували контр-адмірал С. Г. *Горшков*, Г. М. Холостяков (з кін. 1944). За бойові подвиги в роки Великої Вітчизн. війни Д. в. ф. нагороджено орденами Червоного Прапора, Нахімова 1-го ступеня й Кутузова 2-го ступеня. Після війни Д.в.ф.розформовано. *В. С. Шломін*

Дунай. ГЕС у районі Залізних Воріт.

Дунай біля Будапешта

ДУНА́ЙСЬКА КОМІ́СІЯ — міждержавна організація придунайських країн по нагляду за виконанням Конвенції 1948 про режим судноплавства на р. *Дунаї* відповідно до інтересів і суверенних прав цих країн, для зміцнення екон. і культур. зв'язків між ними та з ін. країнами. Конвенцію підписано на Бєлград. конференції 1948, в якій брали участь Болгарія, Румунія, СРСР, Угорщина, УРСР, Чехословаччина, Югославія, а також Австрія (з дорадчим голосом; ув'йшла до Д.к. 1958). Д. к. створено 1949 в складі представників держав — учасниць конвенції. В роботі Д. к. беруть участь експерти ФРН.

Керують комісією голова, його заступник і секретар, що їх обирають на 3 роки з складу учасників конвенції. Місцеперебування комісії — Будапешт. Сесії Д. к. скликаються раз на рік. До компетенції Д. к. входять контроль за виконанням конвенції, встановлення єдиної системи навігації, уніфікація правил річкового і сан. нагляду, складання заг. плану осн. робіт в інтересах судноплавства на базі пропозицій придунайських д-в тощо. Д. к. працює в контакті з різними міжнар. орг-ціями, у т. ч. з Європ. екон. комісією; в 1975 підписано угоду з *Радою Економічної Взаємодопомоги*.

О. Ф. Висоцький.

ДУНА́ЙСЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІЙСЬКО — військ. підрозділи, сформовані в грудні 1806 з козаків *Задунайської Січі*, які повернулися на батьківщину, та укр. і рос. селян-утікачів. Див. *Новоросійське козацьке військо*.

ДУНА́ЙСЬКІ КНЯЗІ́ВСТВА — спільна назва князівств *Молдови* й *Валахії* (Мунтенія і Олтенія), що виникли в 14 ст. В 1859 вони об'єдналися. Нова д-ва дістала назву *Румунія* (з 1861).

«ДУНАЙТРА́НС» — рад.-болгарська транспортна організація для перевезення експортно-імпортних вантажів між СРСР і НРБ. Засн. 1977 для поліпшення використання виробничих потужностей флоту й портів цих країн на Дунаї. Підвищенню ефективності перевезень Рад. Дунайського і Болгарського річкового пароплавств сприяло впровадження «Д.» єдиного графіка руху суден, оптимальне завантаження буксирного флоту мішаними вантажами тощо. Місцеперебування дирекції «Д.» — м. Русе (Болгарія), представництва — м. Ізмаїл (СРСР).

В. І. Дудчак.

ДУНАУЙВА́РОШ — місто в Угорщині. Порт на Дунаї, залізнична станція. 54,7 тис. ж. (1976). Пром. центр, виріс у зв'язку з будівництвом (з 1950) Дунайського металург. комбінату, спорудженого при тех. сприянні СРСР. Підприємства текст., швейної, целюлозної, харч. галузей. Театр.

ДУНГА́НИ китайські — найчисленніша група китайської народності *хуей*. Живуть у Нінся-Хуейському й Сіньцзян-Уйгурському авт. р-нах і провінції Ганьсу (КНР). Говорять пн. діалектом кит. мови, з великими запозиченнями з араб. і перс. мов. Віруючі Д.— мусульмани. Осн. заняття — землеробство і скотарство. Займаються й ремеслами, торгівлею тощо.

ДУНГА́НИ середньоазіатські — народ, який живе в Кирг. РСР (поблизу міст Пржевальська й Ош) і Каз. РСР (на Сх. від Джамбула). Заг. чисельність — 39 тис. чол. (1970, перепис). Мова середньоазіат. Д. склалася на основі шеньсійського й ганьсуйського говорів пн. діалекту кит. мови з дуже великими запозиченнями з рос., араб., перс. і тюркських мов. Д., як правило, двомовні: крім рідної мови, знають кирг., казахську або російську. Віруючі Д.— мусульмани. Середньоазіат. Д. походять з кит. пров. Шеньсі, Ганьсу й Сіньцзян, звідки вони втекли після поразки Дунганського повстання 1862—77. Заняття — землеробство (вирощують рис, овочі, а також опійний мак для фармацевтичної пром-сті); частина працює в промисловості.

ДУ́НДЕР (Dunder) Вацлав (рр. н. і см. невід.) — чеський літератор і публіцист. У 50-х рр. 19 ст. жив у Галичині, вивчав укр. фольклор. Йому належать перші переклади укр. казок чес. мовою. Переклав чимало й укр. нар. пісень. Був знайомий з працями М. *Добролюбова*, Г. *Баттальї*, Л. *Совінського* про Т. Шевченка. На основі цих праць написав статті «Русинська література» (1860) і «Тарас Шевченко» (1872), високо оцінював творчість укр. поета.

ДУ́НДИЧ Олеко (справж. ім'я — Тома; 12.VIII 1897, с. Грабоваць, Далмація, тепер Югославія — 8.VII 1920, поблизу Ровно) — герой громадянської війни в Росії. За національністю хорват. Н. в сім'ї буд. майстра. У 1914 в австроугор. армії закінчив школу прапорщиків. У 1916 під Луцьком узятий у полон рос. військами. Вступив у Сербський добровольчий корпус у Росії. З жовтня 1917 — в інтернац. загоні Червоної гвардії, брав участь у боях проти інтервентів і білогвардійців у районі Одеси, Донбасу. З березня 1918 в районі Бахмута (тепер Артемівськ) очолив партизанський загін, який влився до 5-ї армії. Учасник оборони Царицина (тепер м. Волгоград). З вересня 1918 — командир інтернац. батальйону, згодом — командир ескадрону. З січня 1919 — в Окремій Донській кав. д-зії, пізніше — в кінному корпусі й 1-й Кінній армії. Був пом. командира полку, командував кав. дивізіоном, перебував для особливих доручень при командармі С. М. *Будьонному*. Брав участь у багатьох боях на Пд., Кавказ. і Пд.-Зх. фронтах. Відомий легендарною хоробрістю. Загинув у бою. Нагороджений орденом Червоного Прапора. На могилі Д. в Ровно встановлено обеліск.

ДУНІКО́ВСЬКИЙ (Dunikowski) Ксаверій (24.XI 1875, Краків — 26.I 1964, Варшава) — польський скульптор і живописець. У 1897 закінчив школу красних мистецтв у Варшаві. Під час 2-ї світової війни був ув'язнений в Освенцімі. Автор портретів (Г. Щиглінського, 1898; Л. Сольського, 1910—12; циклу «Вавельські голови», 1925—29), пам'ятників (сілезьким повстанцям — на горі св. Анни поблизу Катовіце, 1949—52; монумента Визволення — в Ольштині, 1949—55), композицій («Материнство», 1900; циклу «Вагітні жінки», 1906—08). Відомі живописні цикли Д.— «Освенцім» (1948—61), «Людина і простір» (1958) та ін.

Літ.: Уразова Л. Н. Ксаверий Дуниковский. М., 1965.

ДУ́НІН-МАРЦИНКЕ́ВИЧ Вікентій Іванович [1807, фільварок Панюшкевичі, Бобруйського пов. Мінської губ.— 5 (17).XII 1884] — білоруський письменник. Писав білорус. і польс. мовами. Ранні п'єси не збереглися. Перший друк. твір — «Сільська ідилія. Опера в двох актах» (1846). В сентиментально-дидактичних поемах («Гапон», 1855, та ін.) і віршованих оповіданнях («Купала», 1856; «Щаровські дожинки», 1857) відобразив життя села. В комедіях «Пінська шляхта», «Сватання», опублікованих за Рад. влади, створив сатиричні образи чиновників, куркулів, глитаїв. Перший переклав білорус. мовою поему А. Міцкевича «Пан Тадеуш» (1859).

Тв.: Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Белорусские поэты. М.—Л., 1963.

О. Дундич.

ДУНІ́Т (від назви г. Дун у Новій Зеландії) — магматична гірська порода, що складається переважно з *оливіну* (85—100%). Як домішки містить *хроміт* і *магнетит*. Колір чорний, темно- й світло-зелений. З Д. пов'язані родовища платини, нікелю, кобальту, хрому, тальку, хризотил-азбесту. В СРСР Д. поширений в РРФСР (Урал, Прибайкалля), у Вірменії та ін. районах. Використовують для виготовлення вогнетривких матеріалів.

ДУНКА́Н (Данкан; Duncan) Айседора (27.V 1878, Сан-Франціско — 14.IX 1927, Ніцца) — американська танцівниця. Наслідувала зразки давньогрец. пластичного мистецтва, прагнула до органічного зв'язку танцю з музикою. Класичній школі балету протиставила вільний пластичний танець. Балетний костюм замінила тунікою, танцювала босоніж. Створила ряд танців на революц. теми («Марсельєза» та ін.). Багато гастролювала (1905, 1907—13 — в Росії). У 1921—24 жила в СРСР, 1922 одружилася з поетом С. Єсеніним і прийняла рад. громадянство. У 1921 організувала в Москві студію пластики (існувала до 1949).

А. Дункан.

ДУНС СКОТ — див. *Іоанн Дунс Скот*.

ДУНТІНХУ́ — озеро в пд.-сх. частині Китаю, в басейні р. *Янцзи*. Площа змінюється від 4 тис. км² у межень до 12 тис. км² під час повені р. Янцзи, з якою сполучається протоками. Використовують для зрошування. Рибальство.

ДУНЦЗІНЧЕ́Н — місто в Пн.-Сх. Китаї на р. Муданьцзяні, поблизу якого лежать руїни давнього міста Хухань — Верхньої (головної) столиці ранньофеод. д-ви Бохай у Пн.-Сх. Азії. Засн. 755, зруйноване *кіданями* 926. Розкопками 1931 і 1933—34 відкрито залишки 6 палаців, 6 буддійських храмів, будинків, стіни яких складено з

К. Дуніковський. Голова А. Міцкевича. Дерево. 1955.

І. О. Дутка

Дур-Шаррукін. Крилатий бик з головою людини з палацу Саргона II. Вапняк. 722—705 до н. е. Лувр. Париж.

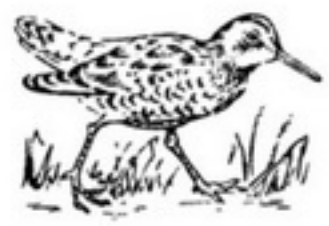

Дупель

Дурман звичайний:
1 — квітучий пагін:
2 — плід:
3 — насінина

гладенької й орнаментованої цегли (оздоблено білою й фарбованою штукатуркою, фресками тощо). Знайдено побутові предмети, залізні шоломи, наконечники стріл, скульптури будд з теракоти, посуд та ін.

ДУНЬХУА́Н — місто в Китаї, на крайньому Зх. провінції Ганьсу. За 14 км на Пд. Сх. від Д. розташований печерний буддійський монастир Цяньфодун («Печери тисячі Будд»; збудовано 353—366). Збереглося бл. 480 печер (найбільша Могао, 366) з скульптурою й розписом клейовими фарбами (4—14 ст.), що ілюструє буддійські легенди, проповіді та зображає пейзажі і сцени з нар. життя. В 1899 в одній з печер було знайдено понад 20 тис. рукописів мовами Китаю, Індії, Серед. і Передньої Азії й бл. 150 сувоїв з творами буддійської іконографії (переважно 8—10 ст.). Знайдено й ранні зразки кит. книгодрукування. В 1907 більшість цих знахідок було вивезено й передано Британському музею, частина зберігається в Пекінській бібліотеці.

ДУОПО́ЛІЯ (від лат. duo — два і грец. πώλης — продавець) — термін, що застосовується в бурж. політ. економії для визначення ринкової структури, яка склалася для певної галузі господарства в розвинутих капіталістичних країнах, коли на ринку панують лише два постачальники певного товару й між ними немає монополістичних угод про ціни, ринки збуту, квоти виробництва та ін. Див. також *Монополія, Олігополія*.

ДУ́ПЕЛЬ (Capella media, синонім Galinaso media) — кулик родини *сивкових*. Дуже подібний до *бекаса*, від якого відрізняється гол. чин. більшими розмірами (довж. до 35 см, маса 135—310 г) і плямистим оперенням споду тіла. Поширений у Європі й Пн. Азії, в СРСР — від зх. кордону до Єнісею. Перелітний птах. В УРСР гніздиться на Поліссі і зрідка в Лісостепу. Прилітає на початку квітня, відлітає в серпні — вересні. Селиться на болотах і вогких луках річкових долин; гнізда — в густій траві або на купинах. Кладка з 4 яєць у 2-й пол. травня — на поч. червня; насиджує її самка протягом 22—24 днів. Живиться Д. переважно комахами. Мисливський птах.

ДУ́ПЛЕКСНИЙ ЗВ'ЯЗО́К (від лат. duplex — подвійний) — спосіб *двостороннього зв'язку*, за яким водночас можна і передавати, і приймати повідомлення. На кожному пункті Д. з. є два апарати (передавальний і приймальний) або один апарат з електрично розділеними колами приймання й передавання повідомлень. Див. також *Симплексний зв'язок*.

ДУ́ПЛЕКС-ПРОЦЕ́С у металургії — виробництво сталі або плавлення чавуну послідовно в двох агрегатах. У сталеплавильному виробн. застосовують Д.-п.: *мартенівська піч — дугова піч, конвертор — електрична піч*, індукційна вакуумна піч — дугова вакуумна піч та ін. Чавун починають плавити у *вагранці*, а закінчують в електр. печі. Д.-п. дає змогу використовувати техніко-екон. переваги кожного з плавильних агрегатів, поліпшувати якість кінцевого продукту тощо.

ДУПЛЕ́НКО Костянтин Федорович [н. 4 (16).XI 1899, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. історик медицини, засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1944. Закінчив Катеринославський ун-т (1923) і Дніпроп. мед. ін-т (1929). В 1949—77 працював у Київ. н.-д. ін-ті клінічної медицини ім. акад. М. Д. Стражеска. Праці з історії охорони здоров'я, мед. науки і мед. освіти на Україні, історії наукових мед. шкіл тощо. Д. нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

ДУПЛІКА́ЦІЯ (лат. duplicatio — подвоєння) — різновидність *хромосомних перебудов*, коли одна з ділянок хромосоми в гаплоїдному наборі (див. *Гаплоїд*) представлена двічі. Виникає при розриві й обміні ділянками хромосом і при нерівному *кросинговері*. Якщо ділянка переміщена в гомологічну (парну) хромосому, Д. наз. в н у т р і ш н ь о х р о м о с о м н о ю. В разі локалізації дуплікованої ділянки в негомологічній хромосомі Д. наз. м і ж х р о м о с о м н о ю. Д. може існувати й у формі окремого фрагмента із власною *центромерою*. Д. сприяють виникненню нових *генів* і тому відіграють велику роль у процесах *еволюції*.

ДУРА́НІ — найбільша група афганських племен. Осн. з них: баракзаї, попальзаї, алькозаї, ацакзаї, а також нурзаї, ісхакзаї, алізаї та ін. Живуть у пд.-зх. частині Афганістану, а також у великих містах по всій країні, частково в Пакистані. Заг. чисельність — бл. 1,5 млн. чол. (1975, оцінка). Говорять на дуранійському діалекті зх. *пушту*. За релігією — мусульмани-суніти. Осн. заняття — землеробство і скотарство, працюють і в промисловості.

ДУ́РБАН, Порт-Наталь — місто на Сх. Південно-Африканської Республіки. Порт на узбережжі Індійського ок., залізнична станція. 495,5 тис. ж. (1970). Нафтопереробні з-ди, підприємства хім., харч., зокрема цукрової, текст., скляної, паперової пром-сті. Судноремонт. База китобійного промислу. В Д.— факультети ун-ту пров. Наталь. Д. засн. 1824.

ДУРИ́ЛІН Сергій Миколайович [14 (26).IX 1877, Москва — 14.XII 1954, там же] — рос. рад. літературознавець, мистецтвознавець, історик театру і критик. У 1914 закінчив Моск. археол. ін-т. Публікуватися почав 1902. Осн. тема праць Д.— розвиток і утвердження реалізму в рос. мистецтві. Досліджував рос. класичну драматургію, сценічну історію п'єс, проблеми акторської творчості. Значну увагу приділяв рос.-укр. театр. зв'язкам. Праці: «Марія Заньковецька» (1955); «Творча єдність» (1957); статті — «Щепкін і Україна», «Айра Олдрідж і Шевченко» та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Р. Я. Пилипчук.

Дуньхуан. Збирання врожаю. Настінний живопис. 11 ст.

ДУ́РМАН (Datura) — рід рослин родини *пасльонових*. Трав'янисті рослини, рідше кущі й дерева до 150 см заввишки. Листки вийчасто-зубчасті. Квітки з трубчастою п'ятигранною чашечкою і лійкоподібним віночком. Плід — коробочка. Бл. 25 видів, що дико ростуть переважно в помірній, субтропічній і тропічній зонах земної кулі. В СРСР — 2 види, з них в УРСР — 1: Д. з в и ч а й н и й (D. stramonium) — отруйна і лікарська рослина. Росте як бур'ян на пустищах, городах тощо. В медицині використовують листя Д. як знеболювальний і заспокійливий засіб при захворюванні дихальних шляхів. Деякі види Д. розводять на Україні як декоративні рослини.

ДУ́РОВА Надія Андріївна [1783, Київ — 21.III (2.IV) 1866, Єлабуга, тепер Тат. АРСР] — перша в Росії жінка-офіцер, письменниця. Н. у сім'ї гусарського ротмістра. В 1806, переодягшись у чоловіче вбрання, втекла з дому і вступила до уланського полку. Брала участь у війнах Росії проти Франції 1806—07 і 1812—14. Була ординарцем у М. І. *Кутузова*. За хоробрість здобула кілька нагород. З 1816 — у відставці. Д.— автор кількох романів і спогадів.

Тв.: Записки кавалерист-девицы. Казань, 1966.

ДУ́РОВИ — сім'я рос. циркових акторів і дресирувальників тварин. А н а т о л і й Л е о н і д о в и ч [26.XI (8.XII) 1864, Москва — 8 (21).I 1916, Маріуполь]. Дебютував 1879. Працював у цирках Росії та України. Як клоун-дресирувальник уперше виступив 1882. В о л о д и м и р Л е о н і д о в и ч [25.VI (7.VII) 1863, Москва — 3.VIII 1934, там же] — засл. арт. РРФСР (з 1927). Брат А. Л. Дурова. Дебютував 1879 З 1887 виступав як клоун-дресирувальник. Засновник нової російської (т. з. дуровської) школи гуманного дресирування, побудованого на вивченні природних інстинктів та рефлексів тварин. А н а т о л і й А н а т о л і й о в и ч [26.XI (8.XII) 1894, Воронеж — 19.XI 1928, Іжевськ] — клоун-сатирик, дресирувальник тварин і птахів. Син А. Л. Дурова. В о л о д и м и р Г р и г о р о в и ч [3 (16).IV 1909, Воронеж — 14.III 1972, Москва] — нар. арт. СРСР (з 1967). Онук А. Л. Дурова. Після смерті А. А. Дурова працював з його групою звірів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Ю р і й В о л о д и м и р о в и ч [30.XII 1909 (12.I 1910), Петербург — 22.II

1971, Брюссель, похований у Москві] — нар. арт. СРСР (з 1971). Член КПРС з 1947. Онук В. Л. Дурова. Клоун-сатирик. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Тереза Василівна (н. 5.IX 1926, Воронеж) — засл. арт. РРФСР (з 1964). Онука А. Л. Дурова. Дресирувальниця. На арені з 1947. Справу династії Д. продовжують дресирувальники Юрій Юрійович Д. і Наталія Юріївна Д.— діти Ю. В. Дурова.

Тв.: Дуров А. Л. В жизни и на арене. Воронеж, 1914; Дуров В. Л. Мои звери. К., 1939; Дуров В. Л. Мои артисты. К., 1953; Дуров Ю. Человек и природа. М., 1972;

Літ.: Благов Ю. Н. Юрий Дуров. М., 1968; Таланов А. В. Братья Дуровы. М., 1971. *Б. Ф. Кордіані.*

ДУ́ррес — місто на Зх. Албанії, адм. центр району Дуррес. Гол. порт країни на Адріатичному м., залізнична станція, вузол автошляхів. 57,3 тис. ж. (1973). Розвинута суднобудівна й металообробна, харчосмакова (консервна, тютюнова та ін.), шкіряна і гумова пром-сть. Значна риболовна база. Курорт. Центр туризму. Д. засн. під назвою Епідамн бл. 627 до н. е.

ДУР-ШАРРУКІ́Н — ассірійське місто, збудоване царем Саргоном II 713—707 до н. е. Тепер — городище Хорсабад в Іраку. Розкопками в 40-х рр. 19 ст. і 30-х рр. 20 ст. встановлено, що місто було прямокутне в плані, оточене стінами з 8 укріпленими воротами. Досліджено залишки царського палацу, приміщення (бл. 200) якого були оздоблені рельєфами із зображеннями воєнних походів Саргона II, придворного побуту та ін., храмів, палаців знаті, *зикурат* та ін. Знайдено великі скульптури крилатих биків з людськими головами, а також рельєфні зображення ассірійських епічних героїв *Гільгамеша* і Енкіду (кін. 8 ст. до н. е.).

ДУРЯ́Н Петрос [20.V (1.VI) 1852, Константинополь — 21.I (2.II) 1872, там же] — вірм. письменник. Автор істор. трагедій, пройнятих пафосом нац.-визвольної боротьби («Чорні землі», 1868; «Арташес Миродержець», 1869; «Падіння династії Аршакідів», 1870; «Взяття Ані, столиці Вірменії», 1871, та ін.), соціальної драми «Театр. або Знедолені» (1871), патріотичних пісень, ліричних поезій.

ДУТА́Р (перс. дотар, від до — два і тар — струна) — струнний щипковий музичний інструмент. Має корпус грушовидної форми, довгу шийку з грифом, 2 струни настроєні на кварту або квінту. Поширений у країнах Сходу (в СРСР — в Узбецькій, Таджицькій, Туркменській республіках).

ДУ́ТКА Іван Олександрович (25.V 1899, с. Ленківці, тепер у складі м. Чернівців — 28.III 1940, там же) — укр. актор і режисер. Виступав у мандрівних трупах: Укр. Чернів. театр (1918), Укр. театр (1919—28) і «Укр. театр у Чернівцях» (1928—33) під керівництвом відповідно К. *Рубчакової*, К. *Терлецького* та І. Дудича. В 1933—39 — гол. режисер і актор драм. секції при т-ві «Буковинський Кобзар». Ролі: Назар («Назар Стодоля» Шевченка), Довбуш («Довбуш» Федьковича), Михайло Гурман («Украдене щастя» Франка), Хлестаков («Ревізор» Гоголя), лікар («Лікар мимоволі» Мольєра), Йон («Напасть» Караджале) та ін. Вистави: «Тарас Бульба» Старицького за Гоголем, «Ясні зорі» Грінченка, «Батько» Стріндберга та ін. *Р. Я. Пилипчук.*

ДУТТЯ́ в техніці — подавання повітря (кисню) *вентиляторами* в металургійні, плавильні та інші промислові агрегати. Розрізняють Д. холодне (з надходженням атм. повітря) і гаряче (з подаванням атм. повітря, попередньо нагрітого до т-ри прибл. 1100—1300° С). В металургії використовують Д. зі збільшеним вмістом кисню, з постійною підвищеною вологістю, з підвищеним тиском. Найбільше витрачають повітря в *доменному виробництві*: в середньому 2 м³/хв на 1 м³ корисного об'єму доменної печі (6000—7000 м³/хв). У *конверторному виробництві* застосовують переважно кисневе Д., подаючи (під тиском) у конвертор 300—800 м³/хв газу. Д. сприяє інтенсифікації фіз.-хім. процесів, підвищенню продуктивності агрегатів, поліпшенню якості металу тощо.

ДУУМВІ́РИ, дуовіри (лат. duumviri, duoviri, від duo — два і vir — муж) — дві вищі службові особи в римських муніципіях і колоніях. Обиралися щороку й мали повноваження, аналогічні владі *консулів* у Римі.

ДУ ФУ (712, повіт Гун, пров. Хенань — 770) — кит. поет-гуманіст. Протестував проти жорстокості, тиранії й соціальної нерівності. В «Пісні про красуню», «Пісні про бойові колісниці» та ін. творах відображав страждання народу, викривав продажність чиновників, розбещеність імператора, таврував грабіжницькі війни тощо. Творчість Д. Ф. мала великий вплив на дальший розвиток кит. поезії.

Тв.: Рос. перекл.— Стихи. М., 1955; Стихотворения. М.—Л., 1962; Лирика. Л., 1967.

Літ.: Серебряков Е. А. Ду Фу. М., 1958. *І. К. Чирко.*

ДУХ — 1) Філософське поняття, яке означає ідеальне, безтілесне начало на відміну від матеріального, тілесного начала. Питання про співвідношення Д. і матерії — *основне питання філософії*. Визнання первинності *матерії*, вторинності Д.— визначальна риса *матеріалізму*, визнання першоосновою світу Д.— визначальна риса *ідеалізму*, *спіритуалізму*. Д., що посідає головне місце в ідеалістичних ученнях, виступає як поняття *(панлогізм)*, як субстанція *(пантеїзм)*, як особа *(теїзм)*. *Діалектичний матеріалізм* заперечує уявлення про Д. як про щось існуюче незалежно від матерії. Духовне є функцією високоорганізованої матерії, результатом сусп.-істор. *практики* людей. 2) У християнстві «дух святий» — третя особа святої *трійці*. 3) Переносно — внутрішній стан, моральна сила людини, колективу.

ДУХІВНИ́ЦТВО — служителі культу в різних релігіях *(християнстві, буддизмі, ісламі, індуїзмі іудаїзмі* тощо). Його виникнення пов'язане з появою монотеїстичних релігій (див. *Монотеїзм*). Попередником Д. було *жрецтво*. В усіх класово антагоністичних сусп.-екон. формаціях Д. служило експлуататорським класам, намагаючись шляхом насаджування реліг. світогляду відвертати трудящих від класової боротьби, духовно поневолювати їх. Як правило, Д. базується на суворій церк. *ієрархії*, на верхньому щаблі якої стоїть глава церкви (в католицизмі — *папа римський*, у *ламаїзмі* — *далай-лама*, в православ'ї — *патріарх* та ін.).

ДУХНО́ВИЧ Олександр Васильович (24.IV 1803, с. Тополя на Пряшівщині, тепер ЧССР — 30.III 1865, м. Пряшів, тепер ЧССР) — укр. письменник, культурний діяч і педагог. Закінчив Ужгородську гімназію (1821) і богословську семінарію (1827). Належав до т. з. *будителів*. Видав кілька альманахів і календарів, написав буквар «Книжица читальная для начинающих» (1847), посібник для вчителів «Народная педагогия...» (1857). Автор багатьох поезій, двох драм «Добродетель превышает богатство» (1850) і «Головний тарабанщик» (1863). Писав і прозу. Обстоював ідею єднання закарп. українців з усім укр. народом, дружби з рос. народом. Стояв на позиціях «москвофільства» (див. «*Москвофіли*»). Кращими в спадщині Д. є вірші, написані нар. мовою («Я русин...», «Песнь простонародна» тощо). Портрет с. 500.

Тв.: Твори, т. 1—2. Братіслава — Пряшів, 1967—68.

Літ.: Машталер О. В. Педагогічна і освітня діяльність О. В. Духновича. К., 1966; Микитась В. Л. Галузка могутнього дерева. К., 1971. *В. Л. Микитась.*

ДУХНО́ВСЬКИЙ Микола Іванович (н. 12.X 1908, Варшава) — укр. рад. художник театру, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1948. У 1931 закінчив Київ. худож. ін-т. У 1929—31 і 1934—62 працював у Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Оформив вистави: «Живий труп» Толстого (1940), «Мертві душі» за твором Гоголя (1952), «На дикому березі» за Полєвим (1966), «Учитель танців» Лопе де Вега (1969), «Любов на світанку» Галана (1971). В 1946—71 викладав у Київ. ін-ті театр. мист. ім. І. Карпенка-Карого, 1964—77 — у Київ. худож. ін-ті. Професор (з 1967). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДУХОБО́РИ, духоборці — християнська секта, що виникла в Росії в середині 18 ст. Для Д. характерне заперечення обрядності православної церкви (крім обряду одруження), невизнання *Біблії*. За віровченням Д. бог — всюдисущий дух, у світі вічно борються духовне (послідовники *Авеля*) і плотське (послідовники *Каїна*) начала . Д. вважали себе послідовниками Авеля, покликаними здійснити на землі братство за законом «божої правди». Соціальні утопії

А. Л. Дуров.

В. Л. Дуров.

В. Г. Дуров.

Ю. В. Дуров.

О. В. Духнович.

М. Л. Духов.

О. І. Душечкін.

У.-Е.-Б. Дюбуа.

Д. в дусі *християнського соціалізму* на практиці зазнали краху. Класова боротьба в середовищі Д. призвела у 80-х рр. 19 ст. до розколу секти. На той час Д., які раніше (з 1804) оселялися на р. Молочній Мелітопольського пов. Таврійської губ., були переселені на Закавказзя (з 1841). В кін. 19 ст. частина Д. переселилася з Росії на о. Кіпр, а звідти до Канади, де їхні громади існують і досі. В СРСР кількість Д. незначна.

ДУ́ХОВ Микола Леонідович [13 (26). X 1904, с. Веприк, тепер Гадяцького р-ну Полтавської обл.— 1.V 1964, Москва] — рад. учений у галузі механіки, конструктор важких танків, чл.-кор. АН СРСР (з 1953), генерал-лейтенант інженерно-тех. служби (1954), тричі Герой Соціалістичної Праці (1945, 1949, 1954). Член КПРС з 1941. В 1932 закінчив Ленінгр. політех. ін-т. У 1932—48 працював на Кіровському з-ді в Ленінграді. В 1948—54 — заст. наук. керівника й гол. конструктор одного з ін-тів. З 1954 — гол. конструктор і наук. керівник конструкторського бюро оборонної пром-сті. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960. Держ. премія СРСР, 1945, 1949, 1951, 1953, 1954.

ДУХОВА́ МУ́ЗИКА — музика для духових муз. інструментів; твори, які виконуються *духовими оркестрами*, духовими ансамблями та окремими духовими інструментами. Див. *Військова музика*.

ДУХОВИ́Й ОРКЕ́СТР — оркестр з духових (дерев'яних і мідних або тільки мідних) та ударних муз. інструментів. У країнах Європи поширився в 17—19 ст. Типи: малий — 20, середній — 30, великий — 42—56 і більше виконавців. До складу сучас. великого Д. о. входять флейти, гобої, кларнети, саксофони, фаготи, валторни, труби, тромбони, корнети, альти, тенори, баритони, баси та ударні інструменти.

ДУХОВИ́Й ОРКЕ́СТР ШТА́БУ КВО, Оркестр Червонопрапорного Київського військового округу — армійський музичний колектив. Створений 1945 в Києві. Осн. завдання оркестру — культурно-освітня робота і військово-патріотичне виховання в частинах округу. В репертуарі оркестру — класична і рад. музика, зокрема твори укр. рад. композиторів. Оркестр — учасник військ. парадів, святкових демонстрацій та ін. культурно-масових заходів. З колективом підтримують творчі зв'язки укр. рад. композитори, провідні майстри мист України. В 1965 Д. о. ш. КВО присвоєно звання Заслуженого оркестру УРСР; він — лауреат Всесоюз. конкурсу військ. оркестрів Збройних Сил СРСР (1970).

С. Н. Творун

ДУХО́ВНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — вид трудової діяльності людей, сутністю якої є вироблення суспільної свідомості (див. *Суспільне буття і суспільна свідомість*), створення, розповсюджування і споживання духовних *цінностей*. Розвивається на основі матеріального виробництва. Д. в. має класовий характер і існує в певній сусп.-істор. формі: первіснообщинне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне, соціалістичне. Є складною системою духовної діяльності, що включає сферу творчості *(наука, мистецтво* та ін.) і сферу розподілу та освоєння духовних цінностей. У соціалістичному суспільстві Д. в. реалізує фундаментальну потребу комуністичного будівництва — потребу у всебічно, гармонійно розвиненій людині. Воно використовує різні форми залучення трудящих мас до духовної культури через систему культурно-масових та освітніх установ, *засобів масової інформації і пропаганди* з метою ідейно-політ., морального і естетичного виховання їх, підготовки підростаючого покоління до суспільно корисної діяльності в галузі матеріального і духовного виробництва. Особливість соціалістичного Д. в. полягає в тому, що воно є не тільки виробництвом сусп. свідомості, а й необхідною складовою частиною формування самих «свідомих індивідів», які реально володіють усім духовним багатством суспільства. В ході соціалістичного Д. в. створюється не тільки відповідна сукупність ідей і цінностей, а й новий тип зв'язку між людиною і духовною культурою, нова система відносин, яка дає змогу залучати все більшу масу населення в процес виробництва і освоєння духовного багатства.

Д. в. в соціалістичному суспільстві не є монополією і привілеєм окремих класів і верств населення, воно стає все необхіднішою формою прояву творчої активності нар. мас. Тим самим створюється база для подолання відмінностей між культур. рівнями людей в сфері їхнього духовного життя.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Брежнєв Л. І. Актуальні питання ідеологічної роботи КПРС, т. 1—2. К., 1978; Журавлев В. В. Проблемы духовной жизни общества. Ростов-на-Дону. 1972.

М. І. Михальченко.

ДУХО́ВНІ ВІ́РШІ — один з видів релігійної поезії. Виник у серед. 16 ст. Авторами Д. в. були церк. діячі, викладачі та учні духовних шкіл, мандрівні дяки. Д. в. писали П. *Беринда*, К. *Сакович*, І. *Волкович*, Д. *Туптало* та ін., переповідаючи у формі вірша зміст Біблії, *апокрифів, житія* святих. В укр. л-рі 16—18 ст. використовувалися в *шкільних драмах*, їх співали лірники, рідше — кобзарі. В 1790—91 вийшла збірка Д. в. «*Богогласник*».

ДУХО́ВНІ НАВЧА́ЛЬНІ ЗА́КЛАДИ — заклади для підготовки служителів культу різних віросповідань. Перебувають у віданні *духівництва*. Перші школи, в яких готували служителів православної церкви та письменних людей, на тер. тепер. України виникли за часів Київської Русі (наприкінці 10 ст.). З 1721, коли було видано Духовний регламент, у Росії почали відкривати Д. н. з. як професійні. На Україні їх було засновано в 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. У 19 ст. в Росії склалася така система православних Д. н. з.: духовні училища (див. *Бурса, Єпархіальні училища*), духовні семінарії і духовні академії. В 1913 в Росії було 4 духовні академії (в т. ч. *Київська духовна академія*), 57 духовних семінарій і 186 чоловічих і 85 жіночих духовних училищ. Крім православних Д. н. з., на Україні діяли школи католицьких і уніатських орденів (*єзуїтські школи, василіанські школи* тощо) та школи ін. віросповідань. В Рад. Союзі в зв'язку з перемогою наук.-атеїстичного світогляду кількість Д. н. з. різко зменшилась. На Україні діє одна духовна семінарія — в Одесі. Всі Д. н. з. в СРСР утримуються коштами церкви.

ДУХО́ВНО-ЛИ́ЦАРСЬКІ ОРДЕНИ́ — військово-чернечі організації лицарів у Зх. Європі, створені католицькою церквою під час *хрестових походів* (12—13 ст.). Були знаряддям розпалювання реліг. фанатизму, боротьби проти нар. рухів, зміцнення і розширення впливу *католицизму*. Д.-л. о. використовувались для здійснення загарбницької політики зх.-європ. феодалів на Бл. Сході. *Тевтонський орден*, з'єднавшись з орденом *мечоносців*, здійснював експансію в слов. (руські, польс., чес.) землі. До Д.-л. о. належать і єрусалимські госпітальєри св. Іоанна *(іоанніти)*, франц. орден *тамплієрів* тощо. Під час утворення феод. централізованих д-в, зі зміцненням влади монархів Д.-л. о. поступово втратили своє значення. Існуючі нині Д.-л. о. (напр., Тевтонський, іоанніти) являють собою лише почесні орг-ції католицької церкви.

К. З. Литвин.

ДУХО́НІН Микола Миколайович (1876 — 1917) — один з організаторів контрреволюц. сил у Росії 1917, генерал-лейтенант. З вересня 1917 — нач. штабу при верховному головнокомандуючому. З листопада того ж року прийняв на себе обов'язки верховного головнокомандуючого; відмовився визнати Рад. уряд. 9(22).XI усунутий з посади. Вбитий у Могильові революц. солдатами і матросами, які дізналися про звільнення за його наказом з в'язниці в Бихові ватажків контрреволюції (Л. Г. Корнілова, А. І. Денікіна та ін.).

ДУЧЕ́НТО, дуеченто (італ. ducènto, duecènto, букв.— двісті) — період в італ. культурі 13 ст., який поклав початок мистецтву *Відродження*. В цей час виникло багато худож. шкіл, зокрема — флорентійська, пізанська, сієнська та ін., які відіграли значну роль у відході від середньовічного світосприймання. Серед представників скульптор Н. *Пізано*, живописці Чімабуе, П. Кавалліні та ін.

ДУШ (франц. douche) — лікувальна або гігієнічна процедура, що полягає в діянні на організм людини струменів води. За формою струменя розрізняють Д. дощовий (вода проходить через сітку з отворами 1—2 мм), циркулярний (тонкі струмені води направляються на тіло людини горизонтально з усіх боків), струменевий (душ Шарко, струмінь води під тиском 1—4 ат спрямовується по-

слідовно на різні ділянки тіла) та ін. За т-рою Д. поділяють на холодні (т-ра нижче 20°), прохолодні (20—33°), теплі (34—38°), гарячі (39—42°). Процедура з чергуванням холодного і гарячого струменів води наз. шотландським Д. За напрямом струменя Д. поділяють на низхідні, висхідні й горизонтальні. За ступенем тиску струменя Д. бувають низького (0,3—1 ат), середнього (1,5—2 ат) і високого (3—4 ат) тиску. Фізіол. діяння Д. полягає в термічному і мех. подразненні нервових закінчень та судин шкірних покривів. З лікувальною метою Д. застосовують при функціональних захворюваннях нервової системи, порушеннях обміну речовин тощо. Див. також *Водолікування*.

В. В. Оржешковський.

ДУША́ — поняття, що інколи вживається як синонім терміна *психіка*. В матеріалістичному розумінні Д., або психіка,— це функція мозку, здатність людини відчувати, сприймати, уявляти, осмислювати предмети і явища об'єктивної дійсності, переживати, свідомо ставити перед собою певні цілі і відповідно до них діяти. Слово «душа» вживається для означення сукупності психічних явищ, що характеризують внутр., суб'єктивний світ людини, а також осн. рис особистості — її життєвих інтересів, переконань, ідеалів, моральних якостей, її ставлення до суспільства, до ін. людей, до своїх обов'язків і до себе самої. Вищі прояви свідомої психічної діяльності людини, пов'язані з її пізнавальними інтересами, поглядами, переконаннями, моральними, естетичними почуттями, ідеологією, часто називають її духовним життям. Науково-матеріалістичне розуміння Д. здавна протистоїть ідеалістичним, реліг. концепціям, у яких Д. розглядається як якась нематеріальна потойбічна безсмертна сила, що тимчасово перебуває в тілі й ніби є основою, джерелом психічних явищ. Досягнення природознавства та ін. наук, насамперед учення І. П. Павлова про *вищу нервову діяльність* людини, незаперечно доводять, що психічні, або душевні, явища виникають у процесі рефлекторної, відображальної роботи мозку людини й невіддільні від неї, що вони формуються під впливом природних і суспільних умов її життя.

Г. С. Костюк.

ДУШАНБЕ́ (до 1929 — Дюшамбе, 1929—61 — Сталінабад) — столиця Тадж. РСР. Лежить у Гіссарській долині, на берегах р. Душанбинки (у верхній течії— р. Варзоб). Вузол з-ць та автошляхів, аеропорт. 493 тис. ж. (1979). Поділяється на 4 міські райони. До Великої Жовтн. соціалістич. революції в кишлаку Дюшамбе налічувалося кілька сот жителів. У 1922 його зруйнували басмачі. Рад. владу остаточно встановлено 1923. З 1924 — столиця Тадж. АРСР (з 1925 — місто), з 1929 — столиця Тадж. РСР. За роки Рад. влади місто перетворилося на значний пром. центр республіки. Збудовано підприємства електроенерг., металообр. та маш.-буд. пром-сті. Найбільші з-ди: кабельний, побутових електрохолодильників, маш.-буд. ім. Ф. Е. Дзержинського, «Таджикгідроагрегат», «Торгмаш» та ін. Пром-сть буд. матеріалів представлена цементно-шиферним і домобуд. комбінатами. На місц. сировині працюють підприємства легкої та харч. пром-сті, найбільші з них — Душанбинський бавовняний комбінат, шовковий, олійножировий і м'ясний комбінати. Електроенергія надходить з Душанбинської ТЕЦ, Головної, Перепадної, Центр. та Нурекської гідроелектростанцій. Д.— важливий культур. центр. У 1977/78 навч. р. у місті налічувалась 81 загальноосв. школа, 13 серед. спец. навч. закладів, 20 профес.-тех. уч-щ; 7 вузів: *Таджицький університет*, ін-ти — політех., с.-г., мед., пед., фізичної культури, мистецтв. У Д.— *Академія наук Таджицької РСР*. Працюють 94 масові б-ки, 64 клубні заклади, 71 кіноустановка, 4 театри (опери та балету ім. С. Айні, Тадж. акад. театр драми ім. Лахуті, рос. драм. театр ім. В. Маяковського та ін.), два музеї — респ. об'єднаний музей істор.-краєзнавчий і образотворчих мистецтв ім. Бехзада та літ. ім. С. Айні, кіностудія «Таджикфільм». Позашкільні заклади: палац та будинки піонерів і школярів, станції юних техніків і натуралістів, дит. спорт. школи. В Д. є книжкові вид-ва: «Ірфон», «Доніш» та ін., респ. телеграфне агентство (Тадж. ТА). Виходить 14 респ. газет, 16 журналів. Видається міська газ. «Вечерний Душанбе». Респ. радіо, телецентр. Д.— місто-сад з прямокутною сіткою вулиць-алей, парками, штучними водоймами, великими площами. Серед визначних споруд — Театр опери та балету ім. С. Айні (1939—46, архітектори Д. Білібін, В. Голлі, О. Юнгер), Будинок уряду Тадж. РСР (1948—49, архітектори С. Анисимов і М. Захаров), залізничний вокзал (1963, архітектори Л. Травянко і В. Русанов), готель «Душанбе» (1964, арх. Г. Айзикович та ін.), Будинок політ. освіти (1975, архітектори Е. Єрзовський, Ю. Прахов). Пам'ятники: В. І. Леніну (1960, скульптори Т. Полякова та О. Рабін), С. Айні (1956, скульптор Є. Татаринова), поетові А. Рудакі (1964, скульптор Ф. Абдурахманов), монумент Перемоги (1970, скульптор Г. Чередниченко, арх. Г. Соломинов).

ДУ́ШЕЧКІН Олександр Іванович [1 (13).VIII 1874, с. Опеченський Рядок, тепер Опеченського р-ну Новгородської обл. РРФСР — 8.IV 1956, Київ] — укр. рад. учений у галузі агрохімії та фізіології рослин, акад. АН УРСР (з 1945), засл. діяч науки УРСР (з 1949). Член КПРС з 1944. Закінчив Петерб. ун-т (1897). В 1897—99 удосконалював свої знання з хімії в Цюріхському політех. ін-ті. В 1915—30 керував відділом агрохімії Київ. обласної дослідної станції. З 1923 — професор Київ. с.-г. ін-ту, де організував кафедру агрохімії, якою завідував до останніх днів життя. В 1946—53 — директор Ін-ту фізіології й агрохімії АН УРСР (тепер Ін-т фізіології рослин АН УРСР). Осн. праці в галузі вивчення форм і динаміки поживних речовин у грунті, їхнього надходження до рослин і впливу на якість врожаю; з технології використання добрив тощо. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора.

ДУ́ШКІН Олексій Миколайович [11 (24).XII 1903, с. Олександрівка, тепер Харківської обл.— 1.X 1977, Москва] — рос. і укр. рад. архітектор. Член КПРС з 1952. Закінчив Харків. будівельний ін-т (1930). Навчався у О. М. *Бекетова*. З 1934 брав участь у проектуванні і будівництві станцій моск. метрополітену «Кропоткінська» (1933—35), «Площа Революції» (1938), «Комсомольська» (1952, скульптори Н. Томський, Н. Ушин, Н. Шапошникова), «Київська» (1954, скульптори Т. Полякова та О. Рабін), С. Айні (1956, скульптор Є. Татаринова), поетові А. Рудакі (1964, скульптор Ф. Абдурахманов), монумент Перемоги (1970, скульптор Г. Чередниченко, арх. Г. Соломинов).

О. М. Душкін. Залізничний вокзал у Дніпропетровську. 1947—50.

М. Д. Дюканов.

Душанбе. Панорама частини міста.

Ж. Дюкло.

А. Дюма-батько.

А. Дюма-син.

Ж.-С.-С. Дюмон-Дюрвіль.

ції» (1935—37), «Маяковська» (1938), «Автозаводська» (1940—43), «Новослободська» (1953). Керував проектуванням залізничних вокзалів у Сочі (1948—52), Сімферополі (1950; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225), Дніпропетровську (1947—50) та ін. Збудував, автошляховий інститут і житловий комплекс у Харкові (у співавторстві, 1930 — 34). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1941, 1946, 1949.

ДУ́ЩЕНКО Євген Васильович (н.23.VI 1925, Одеса) — укр. рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1961). Член КПРС з 1966. Закінчив Одес. (1950) та Київ. (1953) консерваторії. Працював хормейстером і диригентом у Києві й Харкові. В 1963—73 — гол. диригент Харків. театру опери та балету (вистави: «Тарас Бульба» Лисенка, «Пікова дама» Чайковського, «Трубадур» Верді, «Попелюшка» Прокоф'єва та ін.), з 1973 — гол. диригент Київ. театру оперети (постановки: «Циганський барон» Штрауса, «Фіалка Монмартра» Кальмана та ін.). З 1957 — також на пед. роботі. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ДХАРМАША́СТРИ (санскр.— настанови у виконанні реліг. обов'язку) — збірники стародавніх інд. релігійно-правових трактатів, що не мали обов'язкової сили. Більшість з відомих Д. належить до 1—4 ст., найзначніші з них — Манавадхармашастра (див. *Ману закони*), Яджнавалк'ясмріті та Нарадасмріті. Всього відомо (повністю або в уривках) понад 20 Д. У них з позицій *брахманізму* регламентувалися людська поведінка, права і обов'язки різних верств суспільства, увічнювався поділ людей на касти тощо.

ДЮ БЕЛЛЕ́ (Du Bellay) Жоашен (1522, Ліре, Анжу — 1.I 1560, Париж) — франц. поет, член літературної школи «*Плеяда*». Автор її маніфесту — трактату «Захист і прославляння французької мови» (1549), в якому намітив шляхи розвитку франц. поезії. У ранніх творах (зб. «Ліричні вірші», 1549; зб. сонетів «Маслина», 1549—50) наслідував античних поетів і поетів Італії (зокрема Ф. Петрарку). В 1553—57 жив у Римі, де створив свої найкращі твори — збірки сонетів «Старожитності Риму» і «Співчуття» та збірки од, елегій «Сільські ігри» (усі — 1558).

Тв.: Укр. перекл.—[Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971; [Вірші]. «Всесвіт», 1975, №11; Рос. перекл.— Стихи. М., 1969.

ДЮБУА́ (Dubois) Ежен (28.I 1858, Ейсден — 16.XII 1940, Гален) — голл. антрополог і геолог. За освітою лікар. Професор Амстердамського ун-ту. В 1890—93 знайшов на о. Ява рештки стародавньої людини, якій дав назву *пітекантроп*, тобто мавполюдина прямоходяча. Це відкриття Д. відіграло важливу роль у підтвердженні *еволюційного вчення*.

ДЮБУА́ (Дю Бойс; Dubois, Du Bois) Уїльям-Едуард-Беркгардт (23.II 1868, Грейт-Баррінгтон, штат Массачусетс — 27.VIII 1963, Аккра, Гана) — амер. негритянський письменник, учений і громадський діяч. Член Компартії США з 1961. Один з основоположників негритянської л-ри в США. Почесний доктор (з 1959) Моск. ун-ту. В 1961 переїхав до Гани, де був директором Секретаріату з питань підготовки Африканської енциклопедії. На зб. нарисів «Душі чорних людей» (1903), романі «За срібним руном» (1911) та ін. творах і деяких наук. працях позначився вплив утопічних поглядів Д. в розумінні шляхів до соціальних перетворень. У кін. 40-х рр. Д. прийшов до усвідомлення тісного зв'язку нац.-визвольного руху з класовою боротьбою пролетаріату. В трилогії «Чорне полум'я» («Випробування Мансарта», 1957; «Мансарт будує школу», 1959; «Чорне полум'я», 1961) подано широку картину боротьби амер. негрів проти расової дискримінації. З 1950 — член Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. премія Миру, 1953. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1959. Портрет с. 500.

Тв.: Рос. перекл.— Джон Браун. М., 1960; Африка. М., 1961; Воспоминания. М., 1962; Цветные миры. М., 1964.

Літ.: Иванов Р. Ф. Дюбуа. М., 1968.

ДЮБУА́-РЕЙМО́Н (Du Bois-Reymond) Еміль (7.XI 1818, Берлін — 26.XII 1896, там же) — нім. фізіолог і філософ, член Берлінської АН (з 1851). Професор Берлінського ун-ту (з 1855). Праці з питань електрофізіології. Д.-Р. встановив ряд закономірностей реакції тканин на діяння електр. струму; довів наявність електр. струму в м'язах, нервах, залозах, шкірі, сітківці ока та ін. тканинах; відкрив фіз. *електротон*; удосконалив експериментальну техніку. За своїми поглядами належав до прибічників механістичного матеріалізму; в трактуванні причин життєвих явищ — до прибічників *агностицизму*.

ДЮВА́ЛЬ (Duval) Еміль-Віктор (27.XI 1840, Париж — 4.IV 1871, поблизу Бісетра) — діяч франц. робітничого руху. Член Федеральної ради паризьких секцій *Інтернаціоналу 1-го*. Один з керівників повстання 18.III 1871. Член *Паризької комуни 1871*, входив до Виконавчої та Військ. комісій. Під час походу на Версаль 3.IV 1871 командував однією з трьох колон комунарів. Полонений і страчений *версальцями*.

ДЮВІВ'Є (Duvivier) Жюльєн (8.X 1896, Лілль — 31.X 1967) — франц. кінорежисер. У кіно дебютував фільмом «Гасельдама» (1919). В 30-х рр. Д.— один з провідних представників франц. школи «поетичного реалізму». Серед фільмів: «Марія Шапделен» (1934), «Пепе Ле Моко» (1936), «Дружня компанія» (1936), «Бальна записна книжка» (1937), «Кінець дня» (1939). Поставив «Великий вальс» (1939, Голлівуд), «Анну Кареніну» (1948, за Л. Толстим, Великобританія), «Марі-Октябр» (1959), «Диявол і десять заповідей» (1962).

ДЮГІ́ (Duguit) Леон (4.II 1859, Лібурн, деп. Жіронда — 18.XII 1928, Бордо) — франц. юрист. Професор ун-ту в Бордо (з 1886). Ігноруючи суперечності капіталістичного суспільства, пропагував солідарність класів, висував ідею «синдикалістської» надкласової д-ви (де держ. влада належить представникам професійних корпорацій). Концепції Д. використали нім. та італ. фашисти в своїх обґрунтуваннях т. з. «корпоративної» й «станової» держави.

ДЮГО́НЬ (Dugong) — рід водяних ссавців ряду *сиреноподібних*. Включає 1 вид — Д. звичайний (D. dugong). Тіло (довж. 3—5 м, маса до 600 кг) веретеноподібне, голе, голова невелика, передні кінцівки ластоподібні, задні — рудиментарні, хвіст дволопатевий. Забарвлення шкіри варіює від темно-синього до світло-коричневого кольору, черево білувате. Поширений у прибережних водах Індійського ок. від Сх. Африки до Сх. Австралії. Живе групами (по 3—6 голів) або парами, живиться водоростями. Самка після 12-місячної вагітності народжує 1 маля. Д.— об'єкт полювання (використовують м'ясо, жир), дуже винищений.

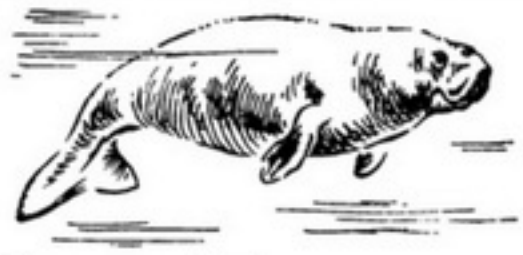

Дюгонь звичайний.

О. П. Корнєєв.

ДЮЙМ (від голл. duim — великий палець) — частинна одиниця довжини в англ. і амер. системах мір, у яких основною одиницею довжини є *фут*. Д. входив і до старої рос. системи мір. 1 дюйм = 1/12 фута = 0,0254 м.

ДЮКА́НОВ Мирон Дмитрович [10 (22).VIII 1899, с. Друге Рождественське, тепер Медвенського р-ну Курської обл.— 21.XI 1941]— шахтар, один з ініціаторів стахановського руху за високопродуктивне видобування вугілля на шахтах Донбасу в роки другої п'ятирічки (1933—37). Член Комуністичної партії з 1929. Працюючи вибійником на шахті «Центральна-Ірміне» Ворошиловгр. обл., у вересні 1935 повторив і перевершив світовий рекорд О. Г. *Стаханова* по видобутку вугілля. В 1937—41 —на керівній парт. і госп. роботі. У роки Великої Вітчизн. війни — полковий комісар. Загинув на Калінінському фронті. Делегат XVIII з'їзду ВКП(б). Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. Портрет с. 501.

О. М. Семененко.

ДЮКЕР (нім. Dūker, від лат. duco — веду) — напірний трубчастий *водовід*, прокладений нижче

Залізобетонний дюкер під каналом.

від дна річки чи каналу, по схилах або дну яру, під залізницею чи шляхом, що перетинають водотік. Розрізняють Д. (мал.): одно- і багатотрубні; круглого або прямокутного перерізу; з залізобетону (найпоширеніші), дерева або сталі. Влаштовують Д. у системах водопроводу, каналізації, зрошування, в гідроенергетичних спорудах та ін.

ДЮКЛО́ (Duclos) Жак (2.X 1896, Луе, деп. Верхні Піренеї — 25.IV 1975, Париж) — діяч франц. і міжнар. комуністичного руху. Член Франц. компартії (ФКП) з грудня 1920. Учасник 1-ї світової війни (солдат). Після війни — один з організаторів Респ. асоціації кол. фронтовиків (з 1932 — віцеголова, з 1945 — почесний голова). З 1926 — член ЦК, з 1931 — Політбюро, 1931—64 — секретар ЦК ФКП. У 1935—43 — член ВККІ. В 1926—40 — депутат парламенту. Брав участь в організації *Народного фронту* у Франції. Під час нім.-фашист. окупації країни — один з організаторів і керівників *Руху Опору*. В 1945—46 — віцеголова Установчих зборів, 1946—58 — депутат Нац. зборів. З 1959 — сенатор і голова групи ФКП в сенаті. Автор ряду праць з питань робітн. руху.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1959; Октябрь 17 года и Франция. М., 1967; Мемуары, т. 1—2. М., 1974—75.
Літ.: Касаткина Г. П. Жак Дюкло. Библиографический указатель. М., 1978.

ДЮЛЛЕ́Н (Dullen) Шарль (12.V 1885, Йєн, Савойя — 12.XII 1949, Париж) — франц. режисер, актор, педагог. З 1905 працював у багатьох театрах Парижа, 1922—40 — у власному театрі «Ательє»; в 40-х рр.— в «Театрі де Парі», «Театрі Сари Бернар» (Париж) та ін. Вистави: «Марія Магдалина» Геббеля, «Мачуха» Бальзака, «Вольпоне» Джонсона та ін. Ролі: Меркаде («Ділок» Бальзака), Гарпагон («Скупий» Мольєра), Смердяков («Брати Карамазови» за Достоєвським) та ін. Виховав плеяду акторів, серед них: Ж. *Вілар*, Ж.-Л. *Барро*, М. *Марсо*, Р. Руло. Творчий метод Д. близький до *Станіславського системи*.

Тв.: Рос. перекл.— Воспоминания и заметки актёра. М., 1958.

ДЮЛО́НГА І ПТІ ЗАКО́Н — емпіричне правило, за яким *теплоємність* при сталому об'ємі всіх простих твердих тіл не залежить від температури і становить 25 Дж/(моль К) [6 кал/(моль °С)]. Названо за іменами франц. фізиків П. Дюлонга (1785—1838) і А. Пті (1791—1820), які вперше його встановили 1819. Д. і П. з. приблизно справджується для більшості елементів і простих сполук при т-рах, вищих за *Дебая температуру*.

ДЮМА́ (Dumas) Александр (Дюма-батько; 24.VII 1802, Віллер-Котре, деп. Ен — 5.XII 1870, Пюї, деп. Нижня Сена) — франц. письменник. Друкуватися почав 1825. П'єси Д. «Генріх III та його двір» (1829), «Нельська башта» (1832) та ін. написано в стилі романтизму.

У 40-х рр. створив серію історико-пригодницьких романів: «Три мушкетери» (1844), «Двадцять років потому» (1845), «Віконт де Бражелон» (1848—50), зв'язаних тими самими гол. персонажами; «Королева Марго» (1845), «Пані Монсоро» (1846), «Сорок п'ять» (1847—48) — трилогія про Генріха Наваррського; «Граф Монте-Крісто» (1845—46) та ін. Про свою подорож по Росії 1858, зокрема про відвідання Москви, Петербурга, розповів у кн. «З Парижа до Астрахані» (т. 1—5, 1858). Ряд творів Д. екранізовано в різних країнах світу.

Тв.: Укр. перекл.— Королева Марго. К.—Х., 1937; Три мушкетери, кн. 1—2. Х.—Одеса, 1937—38; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1976—78 [в 12-ти т.]; Пьесы. Л.—М., 1965.
Літ.: Моруа А. Три Дюма. Пер. с франц. Кишинёв, 1976.

ДЮМА́ (Dumas) Александр (Дюма-син; 28.VII 1824, Париж — 27.XI 1895, Марлі-ле-Руа, деп. Сена і Уаза) — франц. письменник, член Франц. академії (з 1874). Син А. *Дюма*. Почав друкуватися 1845. Автор романів «Дама з камеліями» (т. 1—2, 1848), «Доктор Серван» (т. 1—2, 1849) та ін. Популярність здобув постановкою 1852 драми «Дама з камеліями» за однойменним романом. За сюжетом драми Дж. Верді створив оперу «Травіата». В деяких п'єсах відобразив моральний розклад і розпад бурж. сім'ї («Напівсвіт», 1855; «Незаконний син», 1858; «Блудний батько», 1859, та ін.), але в цілому на його драматургії позначилися бурж. обмеженість світогляду й моралізаторські тенденції.

ДЮМА́ (Dumas) Жан-Батіст-Андре (14.VII 1800, Алес — 11.IV 1884, Канн) — франц. хімік, член франц. Академії наук (з 1875), чл.-кор. Петерб. АН (з 1845) та ряду ін. іноз. академій. У 1826 винайшов спосіб визначати густину пари хім. сполук, за допомогою якого встановив ат. м. деяких елементів. У 1839 разом з франц. хіміком Е.-М. Пеліго встановив, що жири є складними *ефірами*. Досліджував явище заміщення водню хлором в органічних сполуках. Д. вперше визначив поняття про *гомологічний ряд* на прикладі ряду мурашиної к-ти. Розробив (1830) спосіб кількісного визначення *азоту* в органічних сполуках.

Літ.: Джуа М. История химии. Пер. с итал. М., 1975.

ДЮ́МІН Олександр Олексійович (1883, Курськ — квітень 1918, поблизу с. Іванівки, тепер с. Луначарське Бердянського р-ну Запорізької обл.) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1902. Н. в сім'ї робітника. Проводив революц. роботу в депо Моск.-Курської з-ці. Учасник *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. З 1907 — на підпільній парт. роботі в Катеринославі, з 1914 — в Петрограді. Після Лютневої революції 1917 — один з організаторів Червоної гвардії Петрограда. З кін. 1917 — голова Бердянської Ради робітн. і солдатських депутатів. Розстріляний білогвардійцями.

ДЮМО́Н-ДЮРВІ́ЛЬ (Дюмон д'Юрвіль; Dumont d'Urville) Жюль-Себастьєн-Сезар (23.V 1790, Конде — 8.V 1842, Версаль) — франц. мореплавець і океанограф. Здійснив дві кругосвітні подорожі 1822—25 і 1826—28. Вивчав острови Тихого ок., наніс на карту частину берегів Нової Гвінеї та Нової Зеландії, встановив місце загибелі експедиції Ж. *Лаперуза*. В 1837—40 керував експедицією на корветах «Астролябія» та «Зеле» в Антарктику. Відкрив Землю Аделі, о. Жуанвіль та ін. Ім'ям Д.-Д. названо море в Антарктиці та франц. наук. антарктичну станцію на о. Петрель.

ДЮ́НИ (нім. Düne, одн.) — піщані горби та пасма, створені вітром на слабо закріплених рослинністю піщаних масивах. Розрізняють Д. морські, річкові й материкові (див. *Бархани*). Висота Д. від 5 до 30 м. Підвітряні схили Д.— пологі (10—15°), навітряні — круті (до 40°). Швидкість пересування Д.— від 1 до 20 м на рік. Рухливі Д. завдають шкоди с. г., гідроенергобудівництву тощо. Їх закріплюють насадженнями деревної рослинності, гол. чин. сосни.

ДЮНКЕ́РК — місто на Пн. Франції. Порт на Північному м. Вузол з-ць (залізничне поромне сполучення з м. Дувром у Великобританії) і внутр. водних шляхів. Понад 26 тис. ж. Суднобудування, виробн. рибальського устаткування, підприємства нафтопереробної, текст., харч. (рибоконсервної) пром-сті. Риболовецька база. Д. засн. у 10 ст. В 1940 в районі Д. англо-франко-бельг. війська зазнали поразки від нім.-фашист. військ (див. *Дюнкеркська операція 1940*).

ДЮНКЕ́РКСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1940 — евакуація англ. експедиційного корпусу й частини франц. армії з району Дюнкерка (Франція) до Англії в період 2-ї світової війни. Здійснена 26.V—4.VI англ. флотом за участю франц. флоту й англ. приватних кораблів. Після прориву нім.-фашист. армій під Седаном (20.V) 10 англ., 18 франц. і 12 бельг. д-зій опинились у напівоточенні, притиснутими до моря у Фландрії. Було евакуйовано бл. 338 тис. англ. і франц. солдатів. Союзники втратили всю військ. техніку. 28.V капітулювала бельг. армія, 4.VI — 40 тис. франц. солдатів, які прикривали евакуацію.

ДЮПО́Н (Dupont) Ежен (1831—1881) — діяч франц. і міжнар. робітничого руху. Учасник *Червневого повстання 1848* в Парижі. З 1864 — член Генеральної ради 1-го Інтернаціоналу. Переборовши прудоністські погляди, Д. став соратником К. Маркса і Ф. Енгельса. В 1865—71 — секретар-кореспондент Генеральної ради 1-го Інтернаціоналу для Франції, делегат ряду конференцій і конгресів Інтернаціоналу. В 1874 емігрував до США.

ДЮПО́Н (Dupont) П'єр (23.IV 1821, Ліон — 24.VII 1870, там же) — франц. поет-пісняр. Перша збірка віршів — «Два ангели» (1842), пісень — «Селяни» (1846). Найбільшу популярність здобула «Пісня робітників» (1846, в укр.

Дюссельдорфська школа. А. Ретель. В'їзд Карла Великого в Павію. Фреска ратуші в Ахені. Фрагмент. 1840—51.

Дягель лікарський: *1* — квітучий пагін; *2* — кореневище з коренями.

Дятлові. Великий строкатий дятел.

А. Дюрер. Автопортрет. 1500. Стара пінакотека. Мюнхен.

А. Дюрер. Селяни танцюють. Гравюра на міді. 1514.

Д. Г. Дяченко.

перекладі П. Грабовського «Робітницька пісня»). В 1848 вітав проголошення республіки у Франції, брав участь у Червневому повстанні паризького пролетаріату. В «Пісні вигнанців», «Пісні солдата», «Пісні селян» (1849), віршах «Сибірячка» (1853), «Російська скарга» (1854; два останні спрямовані проти рос. самодержавства) звучать революц. мотиви. Музику до своїх пісень писав сам. Багато його пісень стали народними.

ДЮПО́НИ — фінансово-монополістична група США; одне з найвпливовіших угруповань амер. монополістичного капіталу, тісно пов'язане з *воєнно-промисловим комплексом*. Основою групи є найбільша хім. монополія США і капіталістичного світу «Дюпон де Немур», заснована 1802 у селищі Уїлмінгтон (шт. Делавер), де було збудовано перший пороховий з-д у США. Дуже зросла за роки 1 і 2-ї світових воєн. Підприємства групи Д. виробляють синтетичні волокна, пластичні маси, вибухові речовини, хімікати, воєнну продукцію тощо. Д. виконують осн. фінанс. операції через банківську монополію «Морган гаранті траст компані»; мають 2 свої банки — «Уїлмінгтон траст компані» і «Делавер траст компані». Контролюють аерокосмічну монополію «Рокуелл інтернейшенал», монополію «Ремінгтон армз», що є другим у США виробником стрілецької зброї та артилерії, велику корпорацію гумових виробів «Юніройал», разом з *Морганами* і *Детройтською фінансовою групою* — найбільший у світі автомоб. трест «Дженерал моторз». Заг. активи компаній, що їх контролює група Д., у 2-й пол. 70-х рр. перевищували 30 млрд. дол., а власне багатство сім'ї Д. наближалося до 6 млрд. дол. Група має численні підприємства за кордоном. Д. належать до найбільших реакційних і мілітаристських агресивних груп монополістичного капіталу США, активно підтримують екстремістські сили в країні.

В. А. Колибанов.

ДЮРА́Н (Дюран-Гревіль; Durand, Durand-Gréville) Еміль-Александр (1838, Монпельє — 7.V 1903) — франц. літературознавець, мистецтвознавець і перекладач. Деякий час працював викладачем франц. мови в Петербурзі. Приятелював з І. Тургенєвим. Під його впливом зацікавився творчістю Т. Шевченка, для кращого розуміння якої вивчав укр. мову. У франц. виданнях опублікував статті про І. Тургенєва, О. Островського та ін. Д. належить перша у Франції велика розвідка про Т. Шевченка — «Національний поет Малоросії Шевченко» (1876), яку високо оцінив І. Франко. В ній Д. навів і свої переклади деяких Шевченкових творів.

ДЮ́РЕР (Dürer) Альбрехт (21.V 1471, Нюрнберг — 6.IV 1528, там же) — нім. живописець, рисувальник, гравер, теоретик мистецтва, один з найвидатніших майстрів нім. *Відродження*. Син ювеліра. В 1486—89 навчався в майстерні М. Вольгемута. Відвідав Італію (1494—95; 1505—07). Нідерланди (1520—21). У своїй творчості яскраво відобразив світогляд передових людей Німеччини доби *Реформації* та Селянської війни 1524—26. У малярській творчості Д. втілилися кращі досягнення в галузі рисунка, продуманої композиції, співвідношення кольорів, пластики («Портрет батька», 1490; «Автопортрет», 1493; «Вид Трієнта», 1495; Дрезденський вівтар, бл. 1496; вівтар Паумгартнерів, 1502—04; «Поклоніння Трійці», 1511; «Портрет матері», 1514; диптих «Чотири апостоли», 1526). Д.— один з перших нім. митців, який оспівав гідність і велич людини (автопортрети 1498 і 1500; портрети — молодого чоловіка, 1521; Я. Муффеля, 1526; Е. Роттердамського, 1526). У графічних серіях «Апокаліпсис» (1498), «Великі страсті» (бл. 1497—1511), «Життя Марії» (бл. 1502—11), «Малі страсті» (1509—11) Д., переборюючи умовність середньовічного мист., виявив філос. підхід до життєвих проблем. Вершиною творчості художника є гравюри: «Вершник, смерть і диявол» (1513), «Меланхолія» (1514) і «Святий Ієронім» (1514). Д. намагався об'єднати наук. й інженерні знання про природу речей, про будову людини в матем. вимірах і пропорціях із завданням образотворчого мистецтва. Це виявилося в посиленій увазі до проблеми зображення людського тіла (гравюра «Адам і Єва», 1504), поверхні тканин, ландшафту, простору, а також у теор. трактатах «Посібник з виміру...» (1525), «Настанова до зміцнення міст...» (1527), «Чотири книги про пропорції людини» (1528). Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225, а також до ст. *Відродження*, т. 2, с. 274.

Літ.: Нессельштраус Ц. Г. Альбрехт Дюрер. Л.—М., 1961; Либман М. Я. Дюрер и его эпоха. М., 1972.

Д. В. Степовик.

ДЮ́РІНГ (Dühring) Євген (12.I 1833, Берлін — 21.IX 1921, Новавес, біля Потсдама) — нім. філософ і економіст. Приват-доцент Берлін. ун-ту (1863—77). Філос. погляди Д. являють собою еклектичне поєднання *метафізичного матеріалізму, позитивізму й кантіанства*. В 60-х рр. виступив як «реформатор» соціалізму з плутаною, еклектичною теорією, спрямованою проти наук. соціалізму К. Маркса і Ф. Енгельса. Спираючись на ідеалістичну *насильства теорію*, Д. твердив, ніби визначальним у розвитку суспільства є не екон. фактор, а політ. насильство. Нищівну критику і наук. викриття поглядів Д. дав Ф. Енгельс у праці «*Анти-Дюрінг*».

Літ.: Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. К., 1953.

Л. М. Кирчиков

ДЮРКГЕ́ЙМ (Dürkheim) Еміль (15.IV 1858, Епіналь — 15.XI 1917, Париж) — франц. соціолог-позитивіст. Один із засновників теорії структурного функціоналізму в соціології. Предметом її вважав «соціальні факти» (сусп. установи, закони). Проте джерела всіх сусп. інститутів вбачав у «колективних уявленнях», що їх розглядав як форми сусп. свідомості, перетворені соціальним досвідом на примусово діючі норми сусп. поведінки. Ігноруючи класовий підхід, здійснив спробу розкрити проблему соціальної солідарності. Соціологія Д. була однією із спроб бурж. ідеологів «спростувати» марксистське вчення про суспільство.

Літ.: Осипова Е. В. Социология Эмиля Дюркгейма. М., 1977

В. Л. Роменець.

ДЮРО́К, дюрок-джерсійська порода свиней — порода свиней

Свиноматка породи дюрок

м'ясного напряму. Виведена в США схрещуванням червоних свиней, завезених з Гвінеї, Іспанії, Португалії, та беркширів. Свині Д. скороспілі, мають міцну будову тіла, глибокий і довгий тулуб, окістя широкі, м'ясисті, добре виповнені. Шкіра червонувата, щільна, гладенька. Щетина пряма, вишнево-червоного кольору. На Україну Д. завезені 1975. Вирощені тут кнури у віці 18 місяців важать 235—262 кг, свиноматки — 200—204 кг. Плодючість Д. становить 8—10 поросят у першому опоросі. Розводять Д. в Запоріз., Кіровогр., Херсон. і Харків. областях УРСР.

М. В. Зубець.

ДЮ́РРЕНМАТТ (Dürrenmatt) Фрідріх (н. 5.I 1921, Конольфінген, кантон Берн) — швейцарський письменник. Пише німецькою мовою. Перший виступ у л-рі — 1947. Кращі твори — п'єси «Візит старої пані» (1956), «Фізики» (1962), «Граємо Стріндберга» (1968), роман «Суддя та його кат» (1952). Д. належать і зб. оповідань «Місто» (1952), повість «Аварія» (1956), роман «Обіцянка» (1958), зб. статей «Проблеми театру» (1955), п'єси «Метеор» (1966), «Співучасник» (1973), «Остання година» (1978). В творчості Д. піддано критиці бурж. суспільство.

Тв.: Укр. перекл.— Страніцкі з національний герой. «Всесвіт», 1961, № 9; Суддя та його кат. К., 1970; Рос. перекл.— Комедии. М., 1969.

М. М. Пінчевський.

ДЮ́ССЕЛЬДОРФ — місто на заході ФРН, адм. центр землі Пн. Рейн-Вестфалія, на р. Рейні, біля впадіння в нього р. Дюсселю; залізнич. вузол, аеропорт. 670 тис. ж. (1975). Д. — один з найбільших екон. центрів ФРН. Розвинуті металургія, гол. чин. виробн. сталі й прокату (особливо прокат труб), машинобудування, зокрема верстатобудування; хім. пром-сть. Підприємства скляної, деревообр., текст., швейної, харч. галузей. Великий торг. центр. У Д. зосереджені правління найбільших зх.-нім. концернів і банків. Ун-т, мед. академія, Держ. художня академія, адм.-госп. академія, ін-т чорної металургії; музеї. Архіт. пам'ятки: церкви Санкт-Ламбер-

тус (13 ст., перебудована 1394) і Санкт-Андреас (1622—29), замкова башта (13 ст.), ратуша (1570—73). Серед споруд 20 ст.— будинки фірм Маннесмана (1912, арх. П. Беренс; 1958—60, арх. П. Шнейдер-Еслебен) і Тіссена («Фенікс Рейнрор», 1957—60, архітектори Г. Гентріх, Г. Печніг), концертний зал «Рейнгалле» (1926, арх. В. Крейс) та ін. Д. відомий з 12 ст. В Д. народився Г. *Гейне*.

ДЮССЕЛЬДО́РФСЬКА ШКО́ЛА — одна з найвідоміших шкіл нім. живопису середини 19 ст. Творам художників цієї школи властиві умовна театральність, сентиментальність і разом з цим висока тех. майстерність. Представники: К.-Ф. Лессінг, Т. Гільдебрандт, Е. Бендеман та ін. В роки революції 1848—49 твори К.-В. *Гюбнера* та І.- П. Газенклевера набули гострого соціального спрямування. Іл. с. 503.

ДЮШЕНЕ́Я (Duchenea) — рід рослин родини *розових*. Багаторічні трави з коротким кореневищем, довгими нитковидними повзучими стеблами, що вкорінюються у вузлах, і трійчастими довгочерешковими листками. Квітки двостатеві, поодинокі, містяться в пазухах стеблових листків. Плід складається з численних сім'янок, занурених у соковите, м'ясисте, більш або менш кулясте квітколоже. 2 види, поширені в Пд.-Сх. Азії. В СРСР, у т. ч. в УРСР, трапляється здичавіла Д. і н д і й с ь к а (D. indica) вис. до 1 м, з жовтуватими квітками й темно-червоними плодами; іноді її вирощують як декоративну рослину.

ДЯ́ГЕЛЬ (Archangelica) — рід дво- або багаторічних трав'янистих рослин родини *зонтичних*. 10 видів, поширених у Пн. півкулі. В СРСР — 5 видів, з них в УРСР — один: Д. л і к а р с ь к и й (A. officinalis) з прямостоячим гіллястим, всередині порожнистим стеблом заввишки до 2 м і коротким товстим кореневищем. Листки з великими піхвами, двічі-тричі-перисторозсічені. Квітки дрібні, зеленувато-білі, зібрані у великі кулясті зонтики. Росте на болотах, по берегах річок (в УРСР — на Поліссі і в Лісостепу). Добрий медонос. Кореневище та корені Д. містять ефірну олію, к-ти, дубильні речовини, використовують їх у лікеро-горілчаному виробн. та в медицині — як засіб, що сприяє травленню. Іл. с. 503.

ДЯ́ДЧЕНКО Григорій Кононович [25.IX (7.X) 1869, с. Кирилівка, тепер с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкаської обл.— 25.V 1921, там же] — укр. живописець. У 1884—89 навчався в Київ. рисувальній школі М. Мурашка, 1889—94 — в петерб. АМ. Створював невеликі поетичні пейзажі («Дворик», «Зустріч променів», 1884; «Левада»; серія «Село Кирилівка»; «Річка Стугна», 1895; «Вечір над Дніпром»; «Київ. Вид па Поділ», 1912; «Хмара над Дніпром», 1919), позначені тонким психологізмом портрети Ф. Красицького, 1884; «Голівка дівчинки», 1892; лірника Герасима, 1885; скульптора Ф. Балавенського, 1907; та ін.). Твори Д. зберігаються в ДМУОМі, Львів. музеї укр. мистецтва, Полтав. і Харків. художніх музеях. У 1894—1919 викладав у Київ. рисувальній школі М. Мурашка та Київ. худож. уч-щі. *Літ.:* Михайлів Ю. Г. Дядченко. Х., 1931.

ДЯДЧЕНКО Марина Григорівна [н. 31.VII (13.VIII) 1911, Київ] — укр. рад. геолог і мінералог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1965). У 1935 закінчила Київ. гірничо-геол. ін-т. У 1936—41 працювала в Укр. геол. управлінні, 1943—45 — в Ін-ті геології АН Узб. РСР, з 1946 — в Ін-ті геол. наук АН УРСР. Осн. дослідження стосуються мінералогії осадочних порід, закономірностей розміщення й речовинного складу розсипних титанових та рідкіснометалевих родовищ. Держ. премія УРСР, 1975. *Г. І. Молявко.*

ДЯК (від грец. διάκονος — прислужник) — 1) У Давній Русі (до 14 ст.) — переписувач у князівській канцелярії. Більшість Д. була *холопами*. У Рос. централізованій д-ві до 18 ст.— значний урядовець. Д. очолювали *накази* й *губні установи* — губні ізби, входили до складу *земських соборів*, *Боярської думи* (думні Д.). Поступово складалася спадкова приказна бюрократія, що була опорою самодержавної влади в боротьбі проти боярської аристократії. 2) Нижчий церковний служитель у православній церкві; псаломщик, іноді ще вчитель у *дяківці*. Див. також *Мандрівні дяки*.

ДЯКІ́ВКИ — приватні парафіяльні школи. Виникли в Київ. Русі в 11 ст. після поширення християнства. На тер. сучас. України Д. були найпоширенішою системою елементарного навчання до 1-ї пол. 19 ст. Засновувалися переважно при церк. парафіях під наглядом священика. За домовлену з батьками учнів плату вчителями були *дяки*: на Наддніпрянській Україні — часто *мандрівні дяки*, на Буковині — даскали (від грец. διδάσκαλος — учитель), на Закарпатті — дяки-співаки. Учнів навчали слов. азбуки, читання за «Часословом», «Псалтирем», «Апостолом», письма, іноді — арифметики. Зникли з поширенням держ. школи з 2-ї пол. 19 ст.

ДЯ́КЛО — феодальна грошова й натуральна рента на Україні і в Білорусії в 15—18 ст. Спершу Д. охоплювало лише натуральні повинності, які стягували з селян на користь поміщиків. Згодом Д. почали називати й держ. податки, що їх збирали з укр. і білорус. селян на утримання держ. управління і військ феод. Литви й шляхет. Польщі.

ДЯ́ТЛОВ Петро Юрійович [1 (13).II 1883—1933] — діяч революц. руху на Україні, один з перших перекладачів творів В. І. Леніна укр. мовою. Член Комуністичної партії з 1926. Н. в м. Стародубі (тепер Брянської обл.) в сім'ї ремісника. З 1904 жив на Україні. Був одним з активних діячів укр. дрібнобурж. націоналістичної орг-ції РУП. У 1908 емігрував за кордон. Закінчив Празький політехнікум і Віденський ун-т. У 1912—14 відновив зв'язки з В. І. Леніним, які встановив ще 1903. З 1918 — член Компартії Австрії. В 1919 у Відні почав видавати укр. мовою «Комуністичну бібліотеку», де 1920 вийшли праці В. І. Леніна «*Держава і революція*», «*Чергові завдання Радянської влади*». З 1921 — член КПЗУ. В 1925 повернувся на Рад. Україну. Працював викладачем у вузах Харкова, редактором Держ. в-ва України.

ДЯТЛОВІ (Picidae) — родина птахів ряду *дятлоподібних*. Довж. тіла 16—48 см, маса 16—300 г. Дзьоб міцний конічний, з долотоподібним кінцем. Язик можуть висувати далеко вперед; ним Д. добувають з деревини комах і їхніх личинок. Забарвлення здебільшого строкате, часто яскраве, іноді одноманітне (чорне, зелене). Гніздяться Д. в дуплах; у кладці 3—7 (іноді 10—12) яєць. Родина включає 224 види, поширені в лісах повсюди, крім Австралії, Полінезії, Нової Гвінеї й Мадагаскару. В СРСР — 14 видів Д., з них в УРСР — 10, зокрема найпоширеніші великий строкатий дятел (Dendrocopos major), *крутиголовка*, зелений (Picus viridis), сизий (P. canus), білоспинний (D. leucotos), середній (D. medius) і малий (D. minor) дятли, *жовна* та інші. Іл. с. 503.

ДЯТЛОПОДІ́БНІ (Piciformes) — ряд *птахів*. Довж. тіла 10—65 см, маса 6—300 г; дзьоб прямий загострений, лапи зигодактильного типу (два пальці спрямовані вперед, два назад). Живляться плодами, насінням, комахами. Гніздяться в дуплах або норах. Яйця білі. Пташенята народжуються сліпі, голі. 2 підряди — примітивні Д. (Galbulae) і власне дятли (Pici), 6 родин, 74—83 роди, бл. 400 видів, поширених по всій земній кулі, крім Австралії, Нової Зеландії, Нової Гвінеї, Полінезії і Мадагаскару. В СРСР — 6 родів з 15 видами, у т. ч. в УРСР — 4 роди, 11 видів з родини *дятлових*. Відіграють позитивну роль у лісових *біогеоценозах*, знищуючи шкідливих комах. Викопні рештки відомі з еоцену (Пн. Америка) й олігоцену (Франція). *М. А. Воїнственський.*

ДЯЧЕ́НКО Вадим Євгенович [18 (30).XII 1896, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 2.VI 1954, Київ] — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1934). Закінчив Мор. корпус (1916). Працював у Київ. ун-ті (1926—54). Осн. праці Д. стосуються застосування математики до задач з фізики та механіки (*відносності теорії*, електронної *оптики*, матем. теорії термоелементів та заг. механіки). З 1946 розробляв фіз.-тех. методи *обчислювальної математики*, конструкції обчислювальних приладів. Під його керівництвом у Києві було розроблено перші електроінтегратори і створено в Київ. ун-ті лабораторію електромоделювання та обчислювальної математики.

ДЯЧЕ́НКО Дарія Григорівна (1924, с. Кумарі, тепер Врадіївського р-ну Миколаївської обл.— 2.IV 1944, Тирасполь) — комсо-

Г. К. Дядченко. Автопортрет. Олівець. 1890.

Г. К. Дядченко. Голівка дівчинки. 1892. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Л. С. Дьомін.

М. І. Дьоміна.

Ч. Дьюк.

Д. М. Дяченко. Корпус лісотехнічного факультету Української сільськогосподарської академії в Києві. 1923—30. Сучасний вигляд.

молка-підпільниця, Герой Рад. Союзу (1958). Член ВЛКСМ з 1938. Під час Великої Вітчизн. війни, в період тимчасової окупації с. Кримки (тепер Первомайського р-ну Миколаїв. обл.) фашист. загарбниками,— одна з організаторів і керівників підпільної комсомольської орг-ції «*Партизанська іскра*». Підтримувала зв'язок з партизан. загонами сусідніх районів, керувала новоандріївською підпільною групою, яка входила до складу «Партизанської іскри», брала участь у бойових операціях. 1.III 1943 під час виконання однієї з них Д. схоплена окупантами. Після катувань — розстріляна.

ДЯЧЕ́НКО Дмитро Михайлович (14.VIII 1887, Таганрог — 21.V 1942) — укр. рад. архітектор. У 1915 закінчив Ін-т цивільних інженерів у Петрограді. Споруди: лікарня в Лубнах Полтав. обл. (1914—15); комплекс будинків Академії с.-г. наук УРСР (1923—30) та гол. корпус Інженерно-буд. ін-ту (1936—37) — в Києві. В своїй творчості Д. широко застосовував прийоми і форми укр. *барокко*. В 1926 й 1930 розробив і видав альбоми типових проектів колг. житла для УРСР.

ДЯЧЕ́НКО Микита Андрійович [14 (26).IX 1809, с. Ячники, тепер Лохвицького р-ну Полтавської обл.— 9 (21).IV 1877, Київ] — укр. математик. Закінчив (1829) Харків. ун-т. З 1832 викладав у тому ж ун-ті. З 1839 — професор Київ. ун-ту (з 1862 — засл. професор). Осн. праці Д. стосуються матем. аналізу та його застосувань до ін. розділів математики й механіки. Його брат проф. А. А. Дяченко (1814—52) також викладав математику в Київ. університеті.
Літ.: Історія Київського університету. К., 1959.

ДЯЧЕ́НКО Сергій Степанович [н. 24.IX (6.X) 1898, с. Нова Басань, тепер Бобровицького р-ну Чернігівської обл.] — укр. рад. мікробіолог, засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1961. Закінчив Київ. мед. ін-т (1927), в якому почав працювати з 1935 (з 1943 — завідуючий кафедрою мікробіології).
Основні праці присвячені вивченню антигенної структури черевнотифозного мікроба, а також імунологічної реактивності організму, зокрема від дії гормональних препаратів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДЬО́МІН Лев Степанович (н. 11.I 1926, Москва) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Рад. Союзу (1974), полковник-інженер, кандидат технічних наук (1963). Член КПРС з 1956. Закінчив військове авіац. уч-ще зв'язку й Військ.-пов. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського (1956). В загоні космонавтів — з 1963. Разом із Г. В. *Сарафановим* здійснив орбітальний політ (26—28.VIII 1974) на космічному кораблі «Союз-15», у ході якого проводились наук.-тех. експерименти по опрацюванню процесів маневрування і зближення з наук. орбітальною станцією «Салют-3» в різних режимах польоту. Портрет с. 505.

ДЬО́МІНА Маргарита Іванівна (н. 14.II 1922, Оренбург) — укр. рад. актриса музичної комедії, нар. артистка УРСР (з 1973). Член КПРС з 1956. В 1947 закінчила Моск. театрально-експериментальну студію. В 1947—53 — артистка Львів., з 1954 — Одес. театру муз. комедії. Ролі: Пепітта, Лариса («Вільний вітер», «Біла акація» Дунаєвського), Комариха («Весілля в Малинівці» Б. Александрова), Стассі («Сільва» Кальмана) та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

ДЬЮ́Ї (Dewey) Джон (20.X 1859, Барлінгтон, шт. Вермонт — 1.VI 1952, Нью-Йорк) — амер. психолог, педагог, філософ-ідеаліст. Висунув нову версію *прагматизму*, названу ним *інструменталізмом*. За Д., всі види людської діяльності являють собою інструменти для розв'язання індивідуальних і соціальних проблем. Хоч основою реальності, за Д., є *досвід*, який включає все багатство проявів людського життя, проте істину визначає не її відповідність об'єктивній дійсності, а практична корисність. Вороже ставився до марксизму-ленінізму.
Літ.: Кроссер П. К. Нигилизм Джона Дьюи. Пер. с англ. М., 1958.
І. В. Бичко.

ДЬЮК (Duke) Чарлз (н. 3.X 1935, Шарлотт, шт. Пн. Кароліна) — астронавт США. Закінчив Мор. академію США (1957) та Массачусетський технологічний ін-т (1964). Після закінчення школи по підготовці пілотів для аерокосмічних досліджень (1965) працював у ній конструктором систем керування. З 1966 — у групі астронавтів. Разом із Дж. *Янгом* і Т. *Маттінглі* 16—26.IV 1972 здійснив політ на Місяць на космічному кораблі «Аполлон-16». Тричі виходив на поверхню Місяця, перебував на ній загалом 20 год 14 хв. Для пересування по місячній поверхні Д. і Янг користувались місяцеходом.

ДЬЯКО́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура стародавніх фінно-угорських племен (предків літописних мері, весі й муроми), які жили в Волзько-Окському межиріччі та верхів'ях Волги в 2-й пол. 1-го тис. до н. е. Назва походить від городища, дослідженого 1864 біля с. Дьякова поблизу Москви. Пам'ятками Д. к. є розміщені на мисах річок городища та поселення з залишками напівземлянкових і наземних жител. Осн. заняття носіїв Д. к.— скотарство, землеробство, мисливство й рибальство. Вони вміли обробляти залізо і бронзу, займалися ткацтвом і різьбленням на кістці, виробляли посуд. Деякі дослідники частину пам'яток Д. к. пов'язують з предками слов'ян.
Літ.: Горюнова Е. И. Этническая история Волго-Окского междуречья. М., 1961; Древнее поселение в Подмосковье. М., 1970.

ДЬЯКО́НОВ Микола Михайлович [н. 28.III (10.IV) 1911, с. Усть-Вим, тепер Комі АРСР] — комі рад. драматург, режисер, засл. арт. РРФСР (з 1951). Член КПРС з 1941. Друкується з 1937. В довоєнні роки в співавторстві з С. Єрмоліним написав п'єси «Глибокий заплав», «Домна Каликова», «Вороні» (всі — 1939), «Мужність» (1940). Популярна п'єса Д. з життя колгоспного села «Весілля з приданим» (1950; Держ. премія СРСР, 1951). За п'єсою знято кінофільм. П'єси: «Три богатирі» (1960), «Квартет Миколи Курочкіна» (1962), «Вичегодський букет» (1966), «Золотий медальйон» (1971). Поставив драму І. Франка «Украдене щастя» та комедії О. Корнійчука. Нагороджений двома орденами «Знак Пошани», медалями.
Тв.: Укр. перекл.— Весілля з приданим. К., 1951. *Є. О. Ігушев.*

Е

Е — шоста буква укр. алфавіту. **Є** в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній і лат. графічній основі. За формою накреслення веде початок від *гражданського шрифту*, де її було запроваджено замість кириличної. В сучас. укр. мові нею позначають голосний звук переднього ряду середнього підняття. В наголошеній позиції вимовляється як «е» (мед, темно), а в ненаголошеній — близько до «и» (пор. весе́лий — ве́село, село́ — се́ла). Приголосні перед «е» не пом'якшуються. Для передачі м'якості приголосного перед «е» використовують букву «є».

ЕА́М (новогрец. ΕΑΜ, скорочення від Ἐλληνικὸν Ἀπελευθερωτικὸν Μέτωπον — Грецький національно-визвольний фронт) — патріотична організація грец. народу в роки 2-ї світової війни. Засн. 27.IX 1941 за ініціативою Компартії Греції. Був одним з організаторів *Руху Опору* проти нім.-фашист. окупації. В грудні 1941 ЦК ЕАМ створив Грец. нар.-визвольну армію (*ЕЛАС*), 1941—42 провів масові антифашист. демонстрації в грец. містах. З 1943 ЕАМ сприяв встановленню нар.-демократичної влади у визволених районах. 10.III 1944 ЦК ЕАМ утворив Політ. к-т нац. визволення (фактично — уряд). У 1944 ЕАМ очолив всенар. війну за повне визволення країни. Налічував 1,8 млн. чол. (1944). В грудні 1944 — лютому 1945 ЕАМ керував ЕЛАС у боротьбі проти англ. інтервентів. 24.IV 1945 був перетворений на блок лівих партій (Компартія, Аграрна, Демократична та ін.). В умовах громадян. війни 27.XII 1947 реакційний бурж. уряд Греції заборонив ЕАМ.

Е́ББІНГАУЗ (Еббінгаус; Ebbinghaus) Герман (24.I 1850, м. Бармен, тепер Вуппераль — 26.II 1909, м. Галле) — нім. психолог, представник *експериментальної психології*. Стояв на позиціях психофізичного паралелізму. Пра-

ці «Основи психології» (1902) та «Нарис психології» (1908) перекладено рос. мовою.

ЕБЕРТ (Ebert) Макс (4.IX 1879, м. Стендаль, тепер НДР — 15.XI 1929, Берлін) — нім. археолог, професор Кенігсберзького ун-ту. Видав «Словник з доісторії» (т. 1—15, 1924—32), в якому вміщено відомості про найдавніші періоди історії людства, здобуті археологією, лінгвістикою, етнографією. В 1910—11 провадив розкопки на тер. кол. Херсонської губ. Його праця «Південна Росія в давнину» (1921) подає зведення археол. знахідок на Пд. України на той час.

ЕБЕРТ (Ebert) Фрідріх (4.II 1871, Гейдельберг — 28.II 1925, Берлін) — нім. політ. діяч. Один з правих лідерів соціал-демократії. З 1889 — член С.-д. партії Німеччини. З 1912 — депутат рейхстагу. В роки 1-ї світової війни стояв на позиціях соціал-шовінізму. Під час *Листопадової революції 1918* в Німеччині — рейхсканцлер, член уряду *Веймарської республіки*. Уряд Е.— Шейдемана в січні 1919 придушив революц. виступи берлінського пролетаріату. В 1919—25 — президент Німеччини. Проводив антиробітн. політику, санкціонував придушення *Баварської Радянської республіки* 1919, *Рурського повстання 1920*, *Гамбурзького повстання 1923*, робітн. урядів Тюрінгії й Саксонії. Під час президентства Е. було укладено *Рапалльський договір 1922* з Рад. Росією.

ЕБЕРТИСТИ — політ. угруповання лівих *якобінців* кінця 1793— початку 1794 в період *Великої французької революції*. Його лідерами були Ж.-Р. Ебер (звідси назва) — *кордельєр*, видавець газ. «*Пер Дюшен*», А.-Ф. Моморо, Ф.-Н. Венсан, Ш. Ронсен. У своїй соціально-екон. програмі Е. значною мірою відобразили позиції трудящих, виступали за революц. терор, *максимум* цін, боротьбу проти спекуляції, за *дехристиянізацію*. В *Конвенті* боролися проти «*болота*», правих якобінців на чолі з Ж.-Ж. *Дантоном*. Брали активну участь у розгромі «*шалених*». Вимагаючи усунення поміркованих діячів, загрожували повстанням проти *Комітету громадського порятунку*. 14.III заарештовані, 24.III 1794 гільйотиновані за вироком Революційного трибуналу.

ЕБЛА — стародавня держава з столицею у м. Ебла, що існувала в 3-му тис. до н. е. у *Месопотамії*. Залишки м. Ебла відкрив 1978 італ. археолог П. Маттіє під час розкопок пагорбу Тель Мардіх (на Пн. Зх. Сірії). Знайдені писемні джерела (понад 15 тис. глиняних клинописних таблиць з текстами угод, хронік, записів торговців) свідчать, що країна в період свого розквіту поширювала владу на більшу частину тер. Бл. Сходу, перебувала в договірних відносинах з містом-державою Ашшуром. Е. славилася металевими, керамічними, дерев'яними виробами, пурпуровими тканинами. Бл. 2300 до н. е. Е. зазнала поразки в боротьбі проти *Аккаду* за панування на р. Євфраті, столиця її була зруйнована (незабаром відбудована, 2000 до н. е. зруйнована вдруге). Знайдені під час розкопок документи спростовують свідчення Біблії, оскільки згадувані в них деякі факти мали місце на 500 років раніше, ніж про них розповідається в Біблії. *Л.Л. Дмитренко.*

ЕБРО — ріка на Пн. Сх. Іспанії. Довж. 928 км, площа бас. 86,8 тис. км². Бере початок на пд. схилах Кантабрійських гір, впадає в Середземне м., утворюючи дельту. Живлення мішане, характерні зимові повені. Судноплавна до м. Сарагоси. ГЕС. Використовують для зрошування. На Е.— міста Логроньйо, Сарагоса, Тортоса.

ЕБУЛІОСКОПІЯ (від лат. ebullio — киплю і грец. σκοπέω — розглядаю) — метод визначення молекулярної маси розчиненої речовини за підвищенням температури кипіння розчинів порівняно з чистим розчинником.

ЕВАКУАЦІЯ (лат. evacuatio, букв.— спорожнення) — 1) Вивезення з районів воєнних дій у тил поранених, полонених, населення, а також трофеїв та інших матеріальних засобів. 2) Виведення військ із зайнятих ними раніше районів. 3) Вивезення цивільного населення, підприємств, установ, майна та інших цінностей з місцевості, що перебуває під загрозою нападу ворога або стихійного лиха.

ЕВАНС (Evans) Артур-Джон (8.VII 1851, Наш-Мілс, Гартфордшір — 11.VII 1941, Юлбері, поблизу Оксфорда) — англ. археолог. В результаті досліджень і розкопок на о. Кріт 1899—1930 (з перервами) відкрив залишки Кноського палацу (див. *Кнос*) і вивчив матеріальну культуру Кріту за *бронзового віку*, дослідив глиняні таблички з *піктографічним письмом* і лінійним письмом. Відкриття Е. разом з дослідженнями Г. *Шлімана* і Б. Дерпфельда дали уявлення про зовсім до того невідому доеллінську культуру (3000—1100 до н. е.); за ім'ям легендарного царя Міноса Е. назвав її мінойською (див. *Егейська культура*).

ЕВАНС (Evans) Рональд (н. 10.XI 1933, м. Сент-Френсіс, шт. Канзас) — астронавт США. Закінчив Канзаський ун-т. Служив у мор. авіації. В групі астронавтів — з 1966. Разом з Ю. *Сернаном* і Х. *Шміттом* 7—19.XII 1972 здійснив політ на Місяць на космічному кораблі «Аполлон-17» як пілот осн. блока корабля. *М. Я. Орлов.*

ЕВАНХЕЛІСТА (Evangelista) Крісанто (1888, пров. Булакан — лютий 1942) — діяч національно-визвольного і комуністичного руху на Філіппінах. За фахом друкар. Один із засновників Компартії Філіппін (КПФ, 1930). З 1927 — віце-президент найбільшого профспілкового об'єднання країни — Робітн. конгресу (РК), з 1929 —генеральний секретар Спілки пролетарів — профспілкового центру, що відколовся від РК. В 1930—33— генеральний секретар ЦК КПФ. У 1933—36 перебував в ув'язненні. З 1938 — голова ЦК КПФ. У 1942 заарештований япон. поліцією, загинув у в'язниці.

ЕВАРНИЦЬКИЙ Дмитро Іванович (1855—1940) — український історик, археолог і письменник. Див. *Яворницький* Д. І.

ЕВБЕЯ — острів в Егейському м., біля сх. узбережжя Балканського п-ова, з яким сполучений мостом. Належить Греції. Пл. 3600 км². Рельєф гірський, вис. до 1743 м (г. Дірфіс). Поклади заліз. і хромових руд, мармуру. Розвинуті садівництво, тваринництво, рибальство. Гол. місто — Халкіс.

ЕВГЛЕНОВІ ВОДОРОСТІ (Euglenophyta) — відділ нижчих рослин. Рухливі одноклітинні, рідше *колоніальні організми*. Більшість Е. в. забарвлена в зелений колір, деякі безбарвні або (дуже рідко) червоні. Мають один, іноді два джгутики. Протопласт одноядерний, у більшості видів з вічком і спец. пігментними клітинами — *хроматофорами*. Продукт асиміляції — вуглевод парамілон. Зовні тіло вкрите перипластом — ущільненим зовн. шаром *цитоплазми*, поверх якого в кількох родів Е. в. утворюється твердий «будиночок». Відомі й паразитні форми. Розмножуються поздовжнім поділом. Поширені гол. чином в прісноводних водоймах. Трапляються в солонуватих водах на вологому грунті та ін. Переважна більшість — вільноплаваючі організми. Відомо понад 800 видів. Багато зоологів відносять евглен до *джгутикових* тварин типу найпростіших. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Водорості*, т. 2, с. 352—353 (позиції 26, 27).

ЕВДЕМОНІЗМ (від грец. εὐδαιμονισμός — щастя) — етичний принцип, який основою моральності вважає прагнення людини до щастя (до суспільного щастя — соціальний Е., до особистого — індивідуалістичний Е.). Близький до *гедонізму*. Найбільшого розвитку набув в античній етиці (*Демокріт*, *Сократ*, *Арістотель*); пізніше етику Е. розвивали франц. матеріалісти 18 ст. (К.-А. *Гельвецій*, Д. *Дідро*). Як принцип метафіз. етичних вчень Е. хибує на абстрактність, нерозуміння класової природи моралі.

ЕВДІАЛІТ (грец. εὐδιάλυτος — той, що легко розпадається) — мінерал класу *силікатів*. Na_4 (Ca, Fe)$_2$ Zr $[Si_3O_9]_2$. *Сингонія* тригональна. Густ. 2,93. Твердість 5,5—6. В СРСР є на Кольському п-ові. В значних кількостях — руда цирконію.

ЕВДОКС Кнідський (Εὔδοξος ὁ Κνίδιος; бл. 408 — бл. 355 до н. е.) — давньогрецький математик і астроном. Заснував у м. Кніді (на Пд. Зх. Малої Азії) школу математиків і астрономів. Першим розробив заг. теорію *пропорцій*, розробив т. з. метод вичерпування, за допомогою якого одержано багато формул площ фігур та об'ємів тіл тощо. Е. одним із перших спробував побудувати теорію руху планет. Твори Е. до нас не дійшли.

ЕВЕ (самоназва — евегбе) — народ, споріднений з народом *фон*. Населяє пд.-сх. райони *Гани* і пд. райони Того. Заг. чисельність —

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ Е і Є
Сінайська	6
Фінікійська	[illegible]
Давньогрецька	[illegible]
Візантійська	Є Є Є 6 6
Латинська	E E F II I'
Романська	E e Ɛ e
Готична	[illegible]
Кирилиця	Є Є Є Ɛ Є
Глаголиця	Э Э Э Ɔ
Російська	E e Ɛ e, Э э Э э
Українська	E e Ɛ e, Є є Є є

Р. Еванс.

Евкаліпт кулястий: *1* — гілка з квіткою і недостиглими плодами; *2* — поздовжній розріз плода; *3* — насінини.

Евкомія в'язолиста: *1* — гілочка з тичинковими суцвіттями; *2* — гілочка з маточковим суцвіттям.

2,5 млн. (1977, оцінка). Мова — еве, належить до підгрупи ква, групи нігер-конго нігеро-кордофанської сім'ї. Серед Е. поширені давні вірування (культ сил природи, культ предків), частина Е. сповідує *іслам* і *християнство*. До європ. колонізації 19 ст. у Е. були розвинуті землеробство, ремесла, торгівля, мистецтво, фольклор. Осн. заняття сучас. Е.— землеробство.

Е́ВЕЛІНГ (Aveling) Едуард (29.XI 1851, Сток-Ньюїнгстон — 2.VIII 1898, Лондон) — діяч англ. робітн. руху, соціаліст. Редактор соціалістичного журн. «Прогрес» (1883—84). У 1884 — член С.-д. федерації; засудивши її сектантську програму, тоді ж вийшов з неї і взяв участь в організації Соціалістичної ліги (член ліги до 1888). Разом зі своєю дружиною Е. *Маркс* був активним пропагандистом марксизму. Учасник руху за створення т. з. нових *тред-юніонів*. Сприяв створенню й діяльності *Інтернаціоналу 2-го*. Автор ряду праць з питань марксизму і робітн. руху. Драматург і літературознавець.

Е́ВЕЛІНГ (Aveling) Елеонора (16.I 1855—31.III 1898) — діяч англ. і міжнар. робітн. руху. Молодша дочка К. Маркса. Див. Е. *Маркс*.

Е́ВЕНБАХ Семен Маркович (20.IV 1870, Харків — 31.I 1937, Київ) — укр. рад. художник театру. Навчався в Харків., пізніше в Одес. рисувальних школах. Працював у приватних оперних театрах Харкова (1889—1900), Києва (1901—16), Петрограда (1916—17). В 1921—37 Е.— художник Київ. театру опери та балету, в якому оформив вистави: «Садко» Римського-Корсакова (1903), «Дубровський» Направника (1921), «Фауст» Гуно (1924), «Ніч перед різдвом» Римського-Корсакова (1928), «Наталка Полтавка» Лисенка (1935) та ін.

ЕВЕ́НИ (стара назва — ламути) — народ, який живе в деяких районах Магаданської і Камчатської областей і в пн. районах Якут. АРСР на Сх. від нижньої Лени. Чисельність — 12 тис. чол. (1970, перепис). Мова — евенська, тунгусо-маньчжурської групи алтайської сім'ї мов. За походженням, господарством і культурою Е. близькі до *евенків*.

ЕВЕ́НКИ (стара назва — тунгуси) — народ, який живе в лісовій смузі Сибіру (від Єнісею до Охотського м.). Заг. чисельність в СРСР — 25 тис. чол. (1970, перепис). Незначна кількість живе на Пн. Зх. КНР. Мова — евенкійська, тунгусо-маньчжурської групи алтайської сім'ї мов. За релігією Е. були шаманісти (див. *Шаманство*), хоч формально ті, що жили в Росії, вважалися православними. Е.— корінні жителі Прибайкалля й Забайкалля, звідки вони, можливо, на поч. 2-го тис. н. е. розселилися на тер. сучас. проживання. В серед. 17 ст. увійшли до складу Рос. д-ви. Е. були кочовиками, займались оленярством, мисливством і почасти рибальством. За Рад. влади докорінно змінилися життя і побут. Ліквідовано неписьменність. Зросла нац. інтелігенція. Див. *Евенкійський автономний округ*.

ЕВЕ́НКІЙСЬКИЙ АВТОНО́МНИЙ О́КРУГ — у складі Красноярського краю РРФСР. Утворений 10.XII 1930. Розташований у Сх. Сибіру. Пл. 767,6 тис. км². Нас. 16 тис. чол. (1979, перепис). Осн. населення — евенки, якути, живуть також росіяни та ін.; міськ. населення — 35%. Поділяється на 3 райони. Центр — смт *Тура*. Е. а. о. лежить у межах *Середньосибірського плоскогір'я*. Пересічні висоти 500—700 м. У пн.-зх. частину заходить плато Путорана (найвища точка — г. Камінь, 1701 м). Корисні копалини: вугілля, залізна руда, руди кольорових металів, графіт, ісландський шпат. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —36,8° (мінімальна —70°), липня +13,2, +17,7°. Річна кількість опадів від 300 до 500 мм. Поширена *багаторічна мерзлота*. Найбільші ріки — праві притоки Єнісею — *Тунгуска Нижня* і *Тунгуска Підкам'яна* (Середня Тунгуска). Багато озер. Грунти переважно гірсько-лісові підзолисті, гірсько-тундрові та дерново-підзолисті. Ліси хвойні (сибірська модрина, кедр, сосна, ялина, смерека). Осн. заняття населення — оленярство, звірівництво (сріблясто-чорні лисиці, голубий песець), хутровий і рибний промисли та молочне тваринництво. Вирощують картоплю, овочі. Видобувають графіт, ісландський шпат. Осн. види транспорту — повітряний, водний і гужовий (оленячий). За роки Рад. влади створено нац. писемність евенкійською мовою. Фольклор евенків складається з казок, міфів, переказів тощо. За Рад. влади з'явилась оригінальна (О. Платонов, Г. Чинков, Н. Сахаров, І. Удигір, В. Лоргактоєв, С. Пікунов та ін.) і перекладна л-ра евенкійською мовою. Працюють мед. уч-ще, 27 масових б-к, 26 клубних закладів, 3 самодіяльні театри (в селищах Турі, Байкиті й Ванаварі). Краєзнавчий музей у Турі. Місцеві радіопрограми, ретрансляція програм Центр. телебачення. Виходить газ. «Советская Эвенкия».

ЕВЕРЕ́СТ — вживана в літературі назва найвищої вершини світу — г. *Джомолунгми* в Гімалаях.

ЕВКАЛІ́ПТ (Eucalyptus) — рід вічнозелених рослин родини миртових. Дерева (до 100 м заввишки з діаметром стовбура понад 3 м) або кущі. Листки майже в усіх видів гетероморфні, до променів сонця повернені ребром, через що евкаліптові ліси дають мало тіні. Квітки білі, жовті й темно-червоні, двостатеві, здебільшого в зонтиках. Плід — коробочка. Насіння дрібне; від бутонізації до достигання його проходить 6—15 міс. Понад 600 видів, поширених переважно в Австралії, а також на о-вах Тасманія, Нова Гвінея, Сулавесі і Серам. Багато видів запроваджено в культуру. Е. дуже швидко ростуть: уже в 1-й рік життя вони досягають 4—5 м заввишки, на 3-й — 8 м, а на 10-й — 25 м з діаметром стовбура до 1 м і більше. Посилено випаровуюча вологу, евкаліптові ліси сприяють осушенню й оздоровленню заболочених місцевостей. Деревину використовують як буд. матеріал, кору — як дубитель і для виготовлення паперу. З листя добувають ефірну олію, яку застосовують у парфюмерії і медицині. В СРСР Е. добре акліматизувалися на Чорноморському узбережжі (від Сочі до Батумі) і в Колхідській низовині. Найбільше значення мають Е. кулястий (E. globulus), Е. попелястий (E. cinerea), Е. лимонний (E. citriodora) та ін.

ЕВКАРІО́ТИ, еукаріоти (від грец. εὖ — добре, цілком і κάρυον — ядро) — рослинні й тваринні організми, клітини яких, на відміну від *прокаріотів*, містять сформоване *ядро*.

ЕВКЛІ́Д (Εὐκλείδης; 3 ст. до н. е.) — давньогрец. математик. Біографічні дані про Е. дуже бідні: можна лише твердити, що його наук. діяльність проходила в Александрії. Е.— автор першого, що дійшов до нас, теор. трактату з математики «Початки», в якому підсумовано попередній розвиток математики й закладено базу для її дальшого розвитку (див. *Евклідова геометрія*). Цей твір великою мірою спричинився до створення панівного в сучас. математиці *аксіоматичного методу*. До нас дійшли ще твори Е. в араб. перекладах: «Дані», «Про поділ фігур» (з математики), «Явища» (з астрономії), «Канонічний переріз» (з теорії музики), «Оптика» і «Катоптрика» (з геом. оптики); про ін. твори Е. відомо лише з коментарів.

ЕВКЛІ́Д з Мегари (Εὐκλείδης ὁ Μεγαρικός; бл. 450—380 до н. е.)— давньогрец. філософ, засновник *мегарської школи*, ворожої афінській демократії й матеріалізмові. Учень *Сократа*. Визнавав істинним лише загальне, заперечуючи цим істинність усього окремого, індивідуального. Е. і його учні поклали початок логіці висловлювань, розвинутої далі в давньогрец. логіці *стоїцизму*.

ЕВКЛІ́ДА АЛГОРИ́ТМ — *алгоритм* знаходження *найбільшого спільного дільника* двох цілих чисел або двох *многочленів* однієї й тієї самої змінної, спільної міри двох відрізків (див. *Сумірні і несумірні величини*). Запровадив *Евклід* у геом. формі.

ЕВКЛІ́ДІВ ПРО́СТІР — простір, властивості якого визначаються аксіомами *евклідової геометрії*. Загальніше під Е. п. E_n розуміють *багатовимірний простір*. Е. п. звичайно інтерпретують як *векторний простір*, складений з радіусів-векторів $x = (x_1, \ldots, x_n)$ точок $(x_1, \ldots, x_n)$. Е. п. характеризується тим, що в ньому введено скалярний добуток $(x, y) = \sum_{i=1}^{n} x_i y_i$ векторів, при цьому *норма* $\| x \| = \sqrt{(x, x)}$. Це дає змогу запровадити поняття кута між векторами x і y і ряд ін. геом. понять. Геометрія Е. п. аналогічна геометрії звичайного тривимірного простору

E_3. Крім скінченновимірних, важливу роль відіграють нескінченновимірні Е. п. (т. з. гільбертові простори), які вивчають у *функціональному аналізі*. Найпростішим з них є т. з. простір l_2, що будується як сукупність векторів $x\,(x_1, x_2 \ldots)$, для яких ряд $\sum_{i=1}^{\infty} x_i^2$ є збіжним. Ін. приклад гільбертового простору — простір $L_2\,(a, b)$, скалярний добуток «векторів» якого — функцій типу $x = x\,(t)$, де $a \leqslant t \leqslant b$,— визначається формулою $(x, y) = \int_a^b x\,(t)\,y\,(t)\,dt$. Е. п. дають змогу геометризувати й алгебраїзувати ряд задач математики, фізики тощо і тим полегшити розв'язування їх. Так, задачу розкладу функцій $x\,(t)$, де $0 \leqslant t \leqslant 2\pi$, у *Фур'є ряд* можна розглядати як задачу розкладу «вектора» x за «базисними векторами» 1, cos kt, sin kt ($k = 1, 2\ldots$) і розв'язувати аналогічно до звичайного розкладу вектора простору E_3 за координатними ортами.

Ю. М. Березанський.

ЕВКЛІ́ДОВА ГЕОМЕ́ТРІЯ — геометрія, в якій *аксіоматичним методом* вивчаються найпростіші просторові форми і просторові відношення. Першу строго логічну побудову Е. г. подав у 3 ст. до н. е. *Евклід* у творі «Початки». Його геометрична система лежить в основі сучасної Е. г. Виклад Е. г. спирається на п'ять груп аксіом. У них визначаються вихідні відношення, які беруться без доведення,— належність, порядок, рух, неперервність, паралельність — між основними (не уточнюваними) поняттями: точка, пряма, площина. Глибоке вивчення аксіоматики Евкліда, зокрема аксіоми паралельності, привело до появи *Лобачевського геометрії, ріманової геометрії*, афінної і *проективної геометрії*. Е. г. виникла як безпосередня абстракція уяв про будову реального простору, основаних на людському досвіді. Розвиток природознавства (зокрема, виникнення *відносності теорії*) показав, що Е. г. описує простір лише в першому наближенні, тобто з певним ступенем точності. Див. також *Геометрія, Простір* у математиці, *Евклідів простір, Неевклідові геометрії*.

Літ.: Ефимов Н. В. Высшая геометрия. М., 1971.

А. Д. Мілка.

ЕВКО́МІЯ (Eucommia) — рід рослин родини евкомієвих. Дерево заввишки 15—20 м. Листки чергові, еліптичні, черешкові, дрібнозубчасті. Квітки одностатеві, без оцвітини. Плід — однонасінний крилатий горішок. Один вид — Е. в'язолиста (E. ulmoides)— цінна гутаперчоносна рослина (див. *Гутаперча*). В листках є 3—6% гути. В корі гілок і стовбура вміст її становить 2—8%, у коренях — 7—14%, у плодах — 8—14%. У дикому стані росте у Сх. Азії. В СРСР культивують у Серед. Азії й на Закавказзі. Препарати з кори Е. застосовують у медицині.

ЕВКСІ́НСЬКИЙ БАСЕ́ЙН — опріснений морський басейн, що існував на початку антропогенового (четвертинного) періоду на місці сучас. Чорного й Азовського морів. Води Е. б. окремими затоками заходили в прибережні зниження *Причорноморської западини*.

ЕВЛІЯ́ ЧЕЛЕБІ́ (Evliya Çelebi; 25.III 1611, Стамбул — 1682 або 1683, там же) — тур. географ, мандрівник і письменник. З 1640 подорожував по різних країнах світу, бував на Пн. Кавказі, на Україні, в Молдавії, Криму, Росії. 10-томна праця Е. Ч. «Книга подорожування, або історія мандрівника» містить відомості про багато країн і народів Європи, Азії й Африки, є важливим джерелом, зокрема, з історії України. Е. Ч. дає описи укр. міст, розповідає про заняття, побут, зовн. вигляд і етнічний склад жителів України, про боротьбу укр. козацтва проти тур.-тат. агресії.

Тв.: Книга путешествия, в. 1. Земли Молдавии и Украины. М., 1961.

ЕВМЕНІ́ДИ (грец. Εὐμενίδες — «доброзичливі») — в *Аттиці* культова назва богинь помсти *ерінній*.

ЕВОЛЮ́ТА І ЕВОЛЬВЕ́НТА [від лат. evolutus — розгорнутий і evolvens (evolventis) — той, що розгортає]. Еволютою плоскої кривої наз. *геометричне місце* центрів її кривини; по відношенню до своєї еволюти крива називається евольвентою, або інволютою (мал.). Довжина дуги еволюти дорівнює модулю різниці радіусів *кривини* евольвенти в точках, яким відповідають кінці цієї дуги. Центри кривини вершин евольвенти є *особливими точками* її еволюти. Дотичні до еволюти є *нормалями* її евольвенти, тобто еволюта є *обгорткою* родини нормалей евольвенти, а евольвента є ортогональною траєкторією *дотичних прямих* до еволюти. Евольвенту можна побудувати так: на дугу еволюти натягнути нерозтяжну нитку, закріпивши її в одному з кінців дуги; коли цю нитку, відтягуючи за вільний кінець, змотувати з еволюти, то цей кінець опише дугу евольвенти; звідси назви: розгортаюча (евольвента) й розгорнута (еволюта). Кожна крива має безліч евольвент.

В. П. Білоусова.

ЕВОЛЮЦІ́ЙНЕ ВЧЕ́ННЯ — система теоретичних, науково опрацьованих і узагальнених знань про умови, рушійні сили, причинні механізми, загальні закономірності *видоутворення* та істор. розвитку живої природи взагалі. Ідею *еволюції* органічного світу обстоювали ще представники давньогрец. матеріалістичної філософії (Геракліт, Емпедокл, Арістотель та ін.). Вони розвивали погляд про поступове виникнення живих організмів на Землі в результаті самозародження з неживої природи, заперечуючи створення їх надприродною силою. Проте це були тільки умоглядні, більш або менш вдалі здогади. В епоху *Відродження* почалася підготовка наук. фундаменту для обґрунтування погляду про природне походження тварин і рослин. У 18 — 1-й пол. 19 ст. розгорнулася гостра боротьба прихильників матеріалізму й ідеалізму навколо питання про походження і розвиток життя на Землі. Важливим кроком у розвитку еволюційної ідеї були праці франц. вчених Ж. Бюффона, Е. Жоффруа Сент-Ілера, вітчизн. вчених О. А. Каверзнєва, Я. К. Кайданова, К. Р. Рульє та ін., спрямовані проти ідеї постійності *видів* і надприродного створення їх. Цілісне Е. в., хоч і слабо обґрунтоване фактичним матеріалом, розробив Ж.-Б. *Ламарк* (див. *Ламаркізм*). Початок новій епосі в розвитку Е. в. і біології взагалі поклав Ч. *Дарвін*, який уперше науково обґрунтував теорію розвитку органічного світу. В результаті використання новітніх методів дослідження й досягнень біології, зокрема в галузі *генетики, молекулярної біології, селекції*, поглиблено Е. в. Дарвіна, переглянуто й виправлено деякі нечіткі й помилкові його положення, спростовано заперечення проти *добору природного*. Е. в. відкриває широкі перспективи для розвитку біології, для боротьби з *метафізикою* й *телеологією*, для діалектико-матеріалістичного розуміння живої природи. Воно є теор. основою для створення нових форм організмів, а тим самим — для підвищення продуктивності рослинництва й тваринництва. Див. також *Дарвінізм*.

О. П. Маркевич.

Евклід.

ЕВОЛЮЦІОНІ́ЗМ — учення про *розвиток* як процес безперервних змін, що переходять одна в одну без стрибків, переривів поступовості.

Виникнувши спочатку як суто природнича ідея, Е. відіграв певну роль у розвитку *природознавства*. Після перенесення Г. *Спенсером* цієї концепції в соціологію Е., набувши вульгарної форми, втратив прогресивне значення. Оскільки вульгарний Е. внаслідок механістичного зведення якості до кількості вступив у суперечність з фактами науки і сусп. життя, виникли численні «теорії» («творча еволюція» А. *Бергсона, емерджентна еволюція* К. Ллойда — Моргана й С. *Александера*, «філософія процесу» А. *Уайтхеда* та ін.), які абсолютизували якісний бік процесу розвитку. Жодній з цих концепцій не вдалося розкрити справжню специфіку розвитку, оскільки поза їхньою увагою залишилося внутр. джерело розвитку — боротьба *протилежностей*.

ЕВОЛЮ́ЦІЯ (лат. evolutio — розгортання) — поступовий розвиток явища, предмета при збереженні його сутнісної визначеності в процесі якісно-кількісних змін. Е.— одна з двох форм єдиного процесу розвитку. Нерозривно пов'язана з революцією — стрибкоподібною зміною сутності предмета, етапом розв'язання істотних, осн. суперечностей (див., зокрема, *Революція соціальна*). Нерозуміння цього зв'язку є основою хибних теорій сусп. розвитку. Так, абсолютизація Е. призводить до *ревізіонізму, реформізму* тощо. У широкому розумінні, частіше в природознавстві, термін «еволюція»

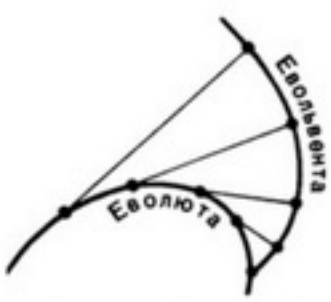

Еволюта і евольвента.

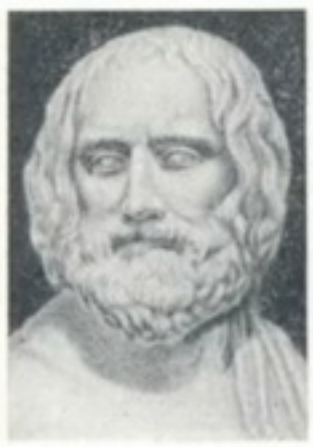

Евріпід.

Орфей і **Евридіка.** Мармурова римська копія з мармурового грецького оригіналу школи Фідія. Близько 430 до н. е. Національний музей. Неаполь.

застосовують для позначення змін, розвитку взагалі й називають ним не лише кількісні зміни, а й весь процес розвитку в цілому (див. *Еволюційне вчення*).

ЕВОЛЮ́ЦІЯ в біології — необоротний процес істор. розвитку живої природи на Землі шляхом перетворення одних органічних форм на якісно інші в результаті їхньої *адаптації* до умов існування, що безперервно змінюються. На відміну від філос. розуміння терміна «еволюція» в біології ним позначають не лише кількісні, а й якісні зміни, тобто процес розвитку в цілому. Біол. Е. являє собою особливу форму *руху* матерії, який «обіймає собою всі зміни й процеси, що відбуваються у всесвіті, починаючи від простого переміщення і кінчаючи мисленням» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, К., 1965, с. 366). Виникнувши як синтез нижчих форм руху матерії, Е. органічного світу включає їх у себе як підпорядковану частину і разом з тим сама відзначається якісною своєрідністю і своїми специфічними законами. Е. живої природи перебуває в тісному взаємозв'язку з геол. історією Землі, з дією космічних і геол. факторів, з кліматичними циклами тощо. Вона триває на нашій планеті приблизно 4,5 млрд. років. Результатом Е. є величезна різноманітність живих істот, що населяють водні й суходільні простори земної кулі. Матеріально-істор. причини біол. Е. вперше розкрив (1859) Ч. *Дарвін* (див. *Дарвінізм, Еволюційне вчення*). Обгрунтування ним теорії *добору природного*, а пізніше, в 20 ст., творче об'єднання дарвінізму й генетики, застосування найновіших методів біології уможливили дослідження механізму еволюційного процесу, зокрема його початкових стадій (див. *Мікроеволюція*). Центр. ланкою біол. Е. є *видоутворення*. Продовження процесу *дивергенції* на надвидовому рівні розуміють як *макроеволюцію*. Проте в перебігу мікро- і макроеволюційного процесів немає принципової різниці. В результаті цих процесів зростає чисельність та різноманітність форм організації життя на Землі, збагачується ієрархічна система *таксонів*.

Біол. Е. здійснюється різними шляхами, гол. з яких, за О. М. Сєверцовим, є: *ароморфоз, ідіоадаптація, дегенерація* (див. *Прогрес* у живій природі. *Регрес* у живій природі).

Літ.: Камшилов М. М. Эволюция биосферы. М., 1974; Яблоков А. В., Юсуфов А. Г. Эволюционное учение. М., 1976; Майр Э. Популяции, виды и эволюция. Пер. с англ. М., 1974; Левонтин Р. Генетические основы эволюции. Пер. с англ. М., 1978.

О. П. Маркевич.

ЕВОЛЮ́ЦІЯ ЗІР — повільні необоротні зміни структури, розмірів, хім. складу та ін. характеристик зір, зумовлені найчастіше зміною джерел їхньої енергії. Згідно з сучасними уявленнями, на першому етапі еволюції найістотнішими є гравітаційне стиснення *зорі* з протозоряної газової хмари; в цей час надра її розігріваються до температури, достатньої для початку термоядерної реакції перетворення водню на гелій. Починається найдовший етап еволюції, на якому перебуває більшість зір, в т. ч. й *Сонце*; в масивних зір він триває мільйони років, у зір з масою, близькою до сонячної,— мільярди років. Після того, як весь водень у центр. областях перетвориться на гелій, зоря розширюється й перетворюється на *червоний гігант*. У надрах цих зір відбуваються реакції перетворення гелію, вуглецю тощо, поки в зорі не утвориться ядро з елементів групи заліза. Позбавлена тепер джерел енергії, зоря втрачає стійкість. Якщо її маса перевищує 2,5—3 сонячної, вона перетворюється на *чорну діру*, виявити яку можна тільки за її полем тяжіння. Зоря з масою від 1,5 до 2,5 сонячної перетворюється на *нейтронну зорю*, а менші — на *білі карлики*. При переході до цих заключних етапів еволюції в деяких зорях відбувається гігантський вибух — явище *наднової зорі*.

Літ.: Происхождение и эволюция галактик и звёзд. М., 1976; Шкловский И. С. Звёзды: их рождение, жизнь и смерть. М., 1977; Каплан С. А. Физика звёзд. М., 1977.

Ю. М. Єфремов.

ЕВПАТРИ́ДИ, євпатриди (грец. εὐπατρίδαι, букв.— шляхетні, родовиті) — родова знать у Стародавніх *Афінах*. У 8—6 ст. до н. е. в ході соціально-майнового розшарування заволоділи найкращими землями, зосередили в своїх руках політ. владу. В результаті демократичних реформ Солона (див. *Солона реформи*) й *Клісфена* (кін. 6 ст. до н. е.) Е. втратили свої привілеї.

ЕВРИБІО́НТИ (від грец. εὐρύς — широкий, поширений та *біонт*), еврибіонтні організми — організми, що можуть жити при значних змінах умов середовища. Багато наземних тварин і рослин помірних широт здатні витримувати великі сезонні коливання т-ри; деякі комахи та ракоподібні на різних стадіях *життєвого циклу* розвиваються й живуть в різних умовах (спочатку водних, а потім наземних) тощо. Підвищенню еврибіонтності багатьох організмів сприяють *анабіоз, сплячка* тощо. *Ареали* Е. звичайно ширші, ніж *стенобіонтів*.

ЕВРИ́СТИКА (від грец. εὑρίσκω — знаходжу) — науковий напрям у психології, кібернетиці, логіці і філософії, що розкриває природу розумових операцій людини при розв'язуванні задач незалежно від їхнього конкретного змісту. У вужчому розумінні — це здогадки, що грунтуються на заг. досвіді розв'язування аналогічних задач. Спроби систематизувати Е. є вже в працях *Евкліда*. Амер. математик Д. Пойа визначав Е. як «мистецтво розв'язувати задачі й робити відкриття»; вона є характерною для «людського» способу розв'язування задач, який можна уявити так: у пам'яті людини нагромаджено великий обсяг «неясної» *інформації* про ситуації, аналогічні ситуації розв'язуваної задачі. Пошук найкращого розв'язку потребує певного часу: в якийсь момент людина знаходить цей розв'язок. Машинний спосіб розв'язування задач, у свою чергу, може бути об'єктом застосування евристик (здогадок). У цьому випадку Е. розуміють як критерій перебору варіантів розв'язку і як відшукання способу скорочення обсягу перебору. Прикладом для розуміння «людського» (евристичного) й «машинного» способу розв'язування задач є обчислювальні програми для шахової гри (див. *Програма ЦОМ*).

Літ.: Александров Е. А. Основы теории эвристических решений. М., 1975; Ивахненко А. Г. Долгосрочное прогнозирование и управление сложными системами. К., 1975; Пойа Д. Как решать задачу. Пер. с англ. М., 1961.

О. Г. Івахненко.

ЕВРИТО́ПНІ ОРГАНІ́ЗМИ (від грец. εὐρύς — широкий, поширений і τόπος — місце) — організми, здатні жити в місцях з найрізноманітнішими умовами середовища. Ця їхня здатність пов'язана з притаманною їм високою екологічною пластичністю. До Е. о. належать представники як рослинного світу (напр., очерет, який росте по берегах водойм, у воді, на солонцях і солончаках, на пісках і глинистих грунтах), так і тваринного світу (напр., полівка звичайна, що живе у степу, на луках, на полях і галявинах лісу). Е. о., що характеризуються надзвичайним ступенем евритопності, наз. *убіквістами*. Див. також *Стенотопні організми*.

ЕВРИФА́ГІЯ (від грец. εὐρύς — широкий, поширений і φάγος — пожирач) — здатність тварин до живлення найрізноманітнішою їжею рослинного і тваринного походження. Е.— крайній ступінь *поліфагії*. Типовими еврифагами (тваринами, яким властива Е.) серед безхребетних є синантропні види (див. *Синантропні організми*) — таргани, терміти та ін., серед хребетних — ворони, свині, ведмідь бурий тощо.

ЕВРИХО́РНІ ВИ́ДИ (від грец. εὐρύς — широкий, поширений і χώρα — простір, область) — дуже поширені види рослин і тварин. Мають, як правило, широку екологічну амплітуду, тобто здебільшого є одночасно й *евритопними організмами*. Іноді Е. в. наз. *космополітами*.

ЕВРІДІ́КА (Εὐρυδίκη) — у грецькій міфології лісова *німфа*, дружина *Орфея*. Коли Е. померла від укусу гадюки, Орфей спустився в *Аїд*, щоб повернути її на землю. Своїми піснями він зачарував володарів потойбічного світу й дістав дозвіл забрати Е. Але йому поставили умову не говорити з тінню Е. й не оглядатися на неї, аж поки вони не дістануться на землю. Орфей порушив заборону й навіки втратив дружину.

ЕВРІПІ́Д (Εὐριπίδης; бл. 480 або 484, о. Саламін — 406 до н. е., Македонія) — давньогрецький драматург. Жив у Афінах. В 408 переїхав до Македонії. З 92 п'єс Е. збереглося 17 трагедій і одна драма сатирів («Кіклоп»). Найвідоміші трагедії: «Медея» (431), «Іпполіт» (428), «Троянки» (415), «Іфігенія в Тавріді» (415—412), «Електра» (413), «Орест»

(408). Своїми творами відгукувався на актуальні питання соціального й політ. життя. Творчість Е. високо оцінювали визначні діячі культури різних народів (Арістотель, Л. А. Сенека, Ж. Расін, І. Франко). Укр. мовою уривки з трагедій Е. вперше надруковано в хрестоматії «Антична література» (1938).

Тв.: Рос. перекл.— Трагедии, т. 1—2. М., 1969.

Літ.: Антична література. К., 1976.

ЕВСТАТИ́ЧНІ КОЛИВА́ННЯ (від грец. εὐσταθής — стійкий, зрівноважений) — постійні повільні коливання рівня Світового ок. внаслідок зміни кількості води в окремих його частинах або заповнення їх геологічними осадками. Підвищення рівня океану зумовлюється масовим таненням льодовиків, зменшенням випаровування; зниження рівня — інтенсивним випаровуванням, утворенням великих льодовиків тощо. Е. к. мають значний вплив на рельєфоутворюючі процеси узбережних ділянок. *О. О. Ломаєв.*

ЕВТЕ́КТИКА (від грец. εὔτηκτος — легкоплавкий, швидкорозчинний) — 1) Е. рідка — рідкий розчин (розплав), що при певному тиску перебуває в рівновазі з твердими фазами. Кристалізується при сталій евтектичній т-рі. За кількістю твердих фаз (напр., чистих компонентів, *твердих розчинів*) розрізняють Е. подвійну, потрійну тощо. 2) Е. тверда — кристалічний конгломерат (тонка суміш твердих речовин), що утворюється під час *кристалізації* рідкої Е. В процесі такої кристалізації водночас виникають кристали кількох твердих фаз, що пов'язане з дифузійним розділенням рідкої Е., переохолодженої нижче евтектичної т-ри. За формою перерізу фазових складових частин Е. буває кулястою, стрижньовою й пластинчастою. Орієнтовану (однонапрямлену) кристалізацію Е. використовують для виробн. *композиційних матеріалів*. Евтектичними є *припої*, ливарні сплави тощо. Див. також *Берилію сплави*.

ЕВТРО́ФИ, евтрофні рослини (від грец. εὐτροφέω — добре визріваю), еутрофні рослини — рослини, що нормально розвиваються лише на багатих поживними речовинами грунтах. Е. р. є дуб, ясен, кульбаба тощо. До Е. р. належать і *нітрофільні рослини*. Див. також *Оліготрофи*.

ЕВФЕМІ́ЗМ (грец. εὐφημισμός — пом'якшений вираз) — слово чи вираз, яким замінюють у мові грубі, непристойні чи заборонені вислови.

ЕВФОНІ́Я (грец. εὐφωνία — милозвучність) — розділ поетики, який вивчає звукові засоби літературно-худож. твору, а саме: *ритм, рима, анафора, епіфора, алітерація, асонанс, дисонанс,* звуконаслідування тощо. Звучання слова в худож. мові — один із засобів посилення виразності й емоційного забарвлення твору. Поширеним засобом Е. в укр. мові є вставляння голосного при збігу двох приголосних чи приголосного при збігу голосних (див. *Зіяння*).

ЕВФУЇ́ЗМ (англ. euphuism, від грец. εὐφυής — витончений, стрункий) — пишномовність, а також манерний, бундючний стиль.

ЕГАЛІТАРИ́ЗМ (франц. égalitarisme, букв.— зрівнялівка) — різновид *утопічного соціалізму*, що обстоює принцип зрівняльного розподілу *засобів виробництва* між дрібними приватними власниками, організацію виробництва на основі індивідуального господарства. Зародки Е. виникли ще в Старод. Греції в *Гесіода*, Фалея та ін. У період формування й розвитку капіталізму Е. найяскравіше виявився у вченні П.-Ж. *Прудона*, К. Грюна, народників-чорнопередільців. Е. переважно виступає як ідеологія *дрібної буржуазії*. Егалітаристи, обгрунтовуючи необхідність ліквідації великої приватної власності, допускають усуспільнення деяких засобів виробн., напр. землі, і на цій підставі часто вважають себе соціалістами. Реакційні риси Е. особливо проявились у *зрівняльному комунізмі*, в *«казарменому комунізмі»*.

ЕГАН (Egan) Едмунд (1851—1901) — угорський бурж. діяч, економіст. У 1898 в «Меморіалі» (доповідній записці) м-ву землеробства відобразив нужденне життя закарпатських селян. Причину злиднів Е. вбачав у жорстокій експлуатації їх лихварським капіталом, але замовчував колонізаторську політику уряду Австро-Угорщини та грабування трудящих угор. і укр. поміщиками й куркулями. З 1899 Е. очолював «Експозитуру гірських районів» (орган м-ва землеробства), яка здійснювала на Закарпатті *«Верховинську господарську акцію»*. Автор кількох праць з питань сільс. г-ва, зокрема «Економічне становище руських селян в Угорщині» (1901).

ЕГЕДЕ-НІ́ССЕН (Egede-Nissen) Адам-Ялмар (29.VI 1868, побл. Крістіанії, тепер Осло — 4.IV 1953, там же) — діяч норвезького робітн. і комуністичного руху. Член Компартії Норвегії (КПН) з 1923. В 1900—12 і 1922—24 — депутат *стортингу*. В 1906—23 — один з керівників лівого крила Норв. робітн. партії. В 1918 був у Росії, зустрічався з В. І. Леніним. Делегат VII (1935) конгресу Комінтерну. В 1933—35 — голова Т-ва друзів Рад. Союзу. В 1934—40 і 1945—46 — голова КПН.

ЕГЕ́Й (Αἰγεύς) — у грецькій міфології легендарний цар Афін. Батько *Тесея*. Вважаючи, що його син загинув, у розпачі кинувся в море, яке стали наз. Егейським.

ЕГЕ́ЙСЬКА КУЛЬТУ́РА, Кріто-мікенська культура — загальна назва цивілізацій *бронзового віку* (3—2-е тис. до н. е.) на *Кікладах, Криті*, в материковій Греції й Малій Азії (зх. *Анатолія*). Гол. центри її відкрито розкопками Г. *Шлімана* в *Мікенах* і А. *Евапса* на Криті. Виділено кілька локальних археол. культур (цивілізацій) Е. к.: культура Криту здобула назву мінойської (за ім'ям легендарного крітського царя *Міноса*); культура різних частин материкової Греції — фессалійської, македонської, елладської; Малої Азії — західно-анатолійської; Кікладів — кікладської. Е. к. поділяють на 3 періоди: ранній (для елладської — бл. 3000—2100/1900 до н. е., для мінойської — бл. 3000—2200 до н. е.), середній (відповідно бл. 2100/1900—1580 до н. е. і бл. 2200—1700 до н. е.), пізній (відповідно бл. 1580—1200 до н. е. і бл. 1700—1150 до н. е.). Цю періодизацію з деякими змінами прийнято й щодо ін. локальних культур Е. к. Культури зх. Анатолії і Серед. Греції виникли на основі місц. *неоліту*, культури островів сх. частини Егейського м. розвинулися під впливом культури *Трої*. Розвиток Е. к. відбувався нерівномірно. Її центри переживали періоди розквіту й занепаду в різні часи. Археол. дані свід-

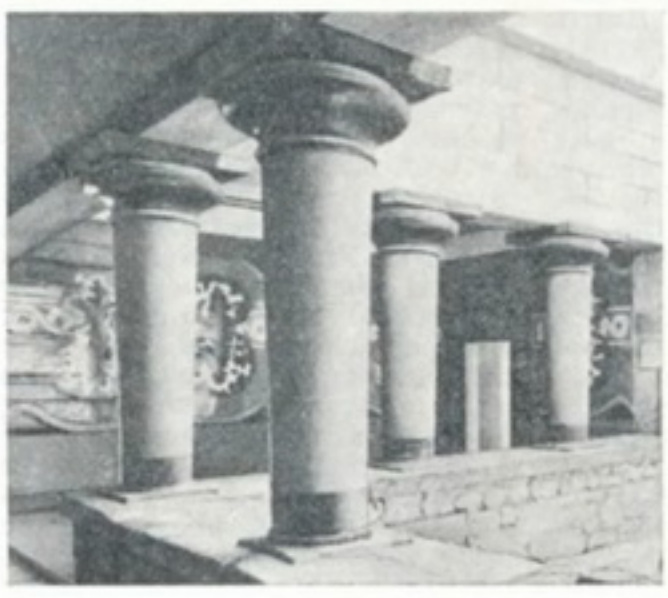

Егейська культура.

Дами в блакитному. Фреска Кноського палацу. Середина 2-го тисячоліття до н. е. Археологічний музей. Геракліон.

Богиня зі зміями. Статуетка з слонової кістки і золота. Середина 2-го тисячоліття до н. е. Музей красних мистецтв. Бостон.

Глиняна ваза з Гурнії з зображенням восьминога. Середина 2-го тисячоліття до н. е. Археологічний музей. Геракліон.

Кноський палац на острові Кріт. Сходи і світловий колодязь. 16 ст. до н. е.

Левова брама в Мікенах. 14 ст. до н. е.

Едінбург.
Пам'ятник Вальтеру Скотту. Архітектор М. Кемп. 1840—46

чать, що вже в ранній період Е. к. в деяких місцях (на Малоазійському п-ові, о-вах Лемнос, Лесбос, Кіклади і Кріт, узбережжі Егейського м.) відбувався процес майнового розшарування й розкладу родового ладу. Це було пов'язано з розвитком тут раніше, ніж у материковій Греції, металургійного виробн., яке забезпечило зростання продуктивності праці, що сприяло появі лишків продуктів і нерівномірному розподілові їх серед членів суспільства. В той час тут з'явилися селища міськ. типу (Поліохні на о. Лемнос бл. 2750 до н. е., Халандріані на о. Сірос у серед. 3-го тис. до н. е., Філакоті на о. Мелос у кін. 3-го тис. до н. е.); укріплені міста з баштами й бастіонами (в зх. Анатолії в 3-му тис. до н. е.). Відокремилося ремесло, поширилося скотарство, розвинулося мореплавство. Бл. 2300 до н. е. Пелопоннес і пн.-зх. Анатолія зазнали ворожої навали, про що свідчать сліди пожеж і руйнувань. Під впливом прищельців (можливо, індоєвроп. походження) до поч. 2-го тис. до н. е. змінилася матеріальна культура материкової Греції, Трої, деяких островів. На Криті, який обминула ворожа навала, розвивалася далі мінойська культура. Середній період Е. к. характеризувався поширенням бронзових виробів. Зросли кількість і розмір міськ. поселень. Найзначнішим осередком Е. к. став Крит, де виникла велика д-ва з центром у м. *Кносі*. Тут великого розмаху набуло будівництво великих палаців (у Кносі, Фесті, Маллії), було прокладено шляхи, розвинулося суднобудування. З'явився чотириколісний візок, *гончарський круг*. Під владою крітської д-ви в серед. 2-го тис. до н. е. були Кіклади і, можливо, частина материкової Греції. Це був період найбільшої консолідації Е. к., про що свідчить певна єдність матеріальної культури: кераміки, металевих виробів. Крітська д-ва мала зв'язки зі Старод. Єгіптом, Сірією, Кіпром, Анатолією. Вторгнення бл. 1600 до н. е. на материкову Грецію нових племен (можливо, *ахейців*) поклало початок виникненню д-в навколо Мікен, Тіринфа, Орхомена. У пізній період Е. к. гол. центром стала Мікенська д-ва, яка являла собою ранньорабовласницьке суспільство. Розквіт мікенської д-ви припав на 1400—1200 до н. е. Під її впливом перебували Пелопоннес і Кіклади, залежним від неї був Кнос (у 14 ст. до н. е. Крит захопили ахейці). Мікенська д-ва мала екон. і політ. зв'язки з Єгіптом, Сірією, Хеттською д-вою. Значного розвитку в той час досягли ремесла і торгівля. В кін. 13 ст. до н. е. Е. к. переживала глибоку внутр. кризу, яка супроводилася навалою *дорійців* і «народів моря», і це призвело до її занепаду.

Е. к. безпосередньо передувала еллінській культурі. Деякі елементи, характерні для Е. к., виявлено в найдавніших на території сучасної України землеробських племен трипільської культури. У період розквіту Е. к. створювалися високохудож. твори мистецтва. Серед пам'яток 3-го тис. до н. е. виділяється поховальна пластика Кіклад, «кікладські ідоли» — мармурові статуетки або голови (фрагменти статуй) геометризованих, лаконічних, монументальних форм. Приблизно з 23 ст. до н. е. центром худож. культури став Крит. Значного розвитку досягла крітська архітектура. В Кносі, Фесті, Маллії розкопками відкрито палаци, центр. місце в архіт. комплексі яких займав великий прямокутний двір, оточений з різних боків численними приміщеннями. На Криті був створений своєрідний тип колони, що розширялася вгору. Стіни палаців прикрашав фресковий живопис [«Збирання шафрану», 17 ст. до н. е., «Ігри з биком», «Парижанка» (назва умовна)— обидва близько 1500 до н. е.— з Кносського палацу. Археологічний музей. Геракліон]. Розквіт крітського живопису припадає на 16—15 ст. до н. е. (розписаний фресками кам'яний саркофаг із Агіа-Тріади, 1450—1400 до н. е. Археол. музей. Геракліон). Різноманітна крітська кераміка розвивалася від глиняного посуду, вкритого звичайним геом. орнаментом, до т. з. ваз камарес, на яких по чорному лаку наносили червоною та білою фарбами складні рослинні візерунки, а пізніше застосовувалися мотиви прибережної флори і фауни, т. з. морський стиль (ваза з Феста, бл. 1800 до н. е., ваза з восьминогом із Палекастро, бл. 1500 до н. е., обидві — Археол. музей. Геракліон). Розвинуті були дрібна пластика (статуетки богинь із зміями, зроблені з фаянсу або слонової кістки, таблички з фігурами летючих риб, кози з козеням, для яких характерні декоративність і правдивість), обробка каменю, ювелірна справа. В кінці 15—на поч. 14 ст. до н. е. провідну роль в егейському світі відігравала ахейська Греція, мистецтво якої досягло високого розквіту в 14—13 ст. до н. е. В живописі й пластиці помітнішим стало тяжіння до умовності й стилізації (фрески «тронного залу», вазопис «двірцевого стилю»). В цей час на пагорбах будувалися міста-фортеці (Мікени, Тірінф) з могутніми стінами т. з. циклопічної кладки (з величезних кам'яних брил); палаци й будинки, як і на Криті, споруджувалися на цоколях з сирцевої цегли з дерев'яними зв'язками. Розкопками відкрито й численні «шахтові» та купольні гробниці (т. з. Скарбниця Атрея, поблизу Мікен, 14 або 13 ст. до н. е.). Образотворче й декоративно-ужиткове мист. ахейської Греції розвивалося під великим впливом мистецтва Криту (вироби з золота і срібла з «шахтових» гробниць у Мікенах). У 15—13 ст. до н. е. мистецтво ахейської Греції, як і крітське, велику увагу приділяло людині і природі (фрески палаців у Фівах, Тірінфі, Мікенах, Пілосі; вазопис, скульптура), але тяжіло до симетричних форм і узагальнень (геральдична композиція рельєфу Левової брами в Мікенах).

Літ.: Бузескул В. П. Древнейшая цивилизация в Европе. Х., 1918; Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. М., 1974; Блаватская Т. В. Греческое общество второго тысячелетия до новой эры и его культура. М., 1976; Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации. Пер. с англ. М., 1952; Сидорова Н. А. Искусство эгейского мира. М., 1972.

Л. Л. Дмитренко (історія).

ЕГЕ́ЙСЬКЕ МО́РЕ — напівзамкнене море басейну Середземного м., між п-овами Балканським і Малою Азією й о. Крит. Протокою *Дарданелли* сполучається з Мармуровим м. Пл. майже 179 тис. км², найбільша глиб. 2591 м. Береги дуже розчленовані, багато островів (*Евбея, Лесбос, Хіос* та ін.). Т-ра води на поверхні взимку +11, +16°, влітку +22, +25°. Солоність 37—39‰. Рибальство, добування губок та ін. Е. м. має велике трансп. значення. Гол. порти: Пірей, Салоніки (Греція), Ізмір (Туреччина).

ЕГІ́ДА [грец. αἰγίς (αἰγίδος) — шкура кози; буря, егіда] — 1) У грецькій міфології щит *Зевса* (рідше *Афіни* чи *Аполлона*) — символ влади, заступництва й гніву богів. 2) Переносно — «під егідою» — під захистом, охороною, заступництвом.

ЕГОЇ́ЗМ (франц. égoïsme, від лат. ego — я) — морально-етичний принцип, який означає таку поведінку людини, коли вона віддає перевагу власним інтересам, нехтуючи інтересами суспільства й інших людей. Як одна з форм прояву *індивідуалізму* Е. особливо характерний для приватновласницьких відносин. Беззастережно засуджуючи будь-які прояви Е., комуністична мораль протиставляє йому принцип *колективізму*, що є характерною рисою *соціалістичного способу життя*.

ЕГОФУТУРИ́ЗМ (від лат. ego — я) — одна із занепадницьких течій бурж. мистецтва, що особливо виявилась у поезії 20 ст. Див. *Футуризм*.

ЕГОЦЕНТРИ́ЗМ (від лат. ego — я і centrum — осереддя, центр) — 1) Суб'єктивно-ідеалістичний філософський і етичний принцип, за яким індивідуум, особистість вважається центром Всесвіту. У філософії егоцентрична позиція призводить до *солипсизму*. В етиці цей принцип лежить в основі вчення про особистий інтерес, особисту користь і вигоду як основу моралі. 2) Негативна, хвороблива риса характеру, яка проявляється в крайньому *індивідуалізмі*, *егоїзмі*.

ЕДАФІ́ЧНІ ФА́КТОРИ (від грец. ἔδαφος — грунт, земля) — сукупність фіз. та хімічних властивостей грунту, що впливають на життя й поширення в ньому живих організмів.

ЕДАФО́Н (від грец. ἔδαφος — грунт, земля) — сукупність живих організмів, що живуть у грунті того чи іншого *біотопу*.

Е́ДДІНГТОН (Eddington) Артур-Стенлі (28.XII 1882, Кендале — 22.XI 1944, Кембрідж) — англійський астроном і фізик. Член Лондон. королівського т-ва (з 1914), іноз. чл.-кор. АН СРСР (з 1923). Директор обсерваторії (з 1914) Кембріджського ун-ту,

президент Королівського астр. т-ва в Лондоні (1921—23), президент *Міжнародного астрономічного союзу* (1938—44). Праці Е. стосуються *астрофізики, космології* й *відносності теорії*. Він досліджував рух *зір*, розробив основи теорії їхньої внутр. будови, вперше застосував теорію променистої рівноваги до надр зір, був видатним інтерпретатором заг. теорії відносності, розробляв деякі складні питання цієї теорії, здійснив першу експериментальну перевірку одного з її передбачень — 1919 виявив відхилення проміння світла зір у полі тяжіння Сонця.

ЕДЕ́ЛЬВЕ́ЙС — рід рослин родини складноцвітих. Те саме, що й *білотка*.

Е́ДЕЛЬФЕЛЬТ (Edelfelt) Альберт (21.VII 1854, поблизу м. Порво, Фінляндія — 18.VIII 1905, Борго) — фінський живописець. Худож. освіту здобув у Хельсінкі, пізніше в Антверпені в АМ (1873—74), 1874 навчався у Ж.-Л. Жерома в Парижі. Спочатку писав істор. композиції («Королева Бланка», 1876—77), пізніше — картини з життя трудового народу («Жінки з Руоколахті», 1887, Атенеум, Хельсінкі; «Пралі», 1893; «Борго. Сосни», 1898, обидві — в ДЕ; «Рибалки з далеких островів»,

А. Едельфельт. Рибалки з далеких островів. Київський музей західного та східного мистецтва.

Київ. музей зх. та сх. мист.; «Мадонна з дитиною», «Стара, що грає на цитрі», обидві — в Одес. музеї зх. і сх. мист.). Е. створив численні портрети, пейзажі. Ілюстрував твори І.-Л. Рунеберга, З. Топеліуса.

ЕДЕЛЬШТЕ́ЙН Віталій Іванович [17 (29).IV 1881, Казань — 1.VIII 1965, Москва] — російський рад. учений в галузі овочівництва, почесний член ВАСГНІЛ (з 1956), Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1952. Закінчив Лісовий ін-т у Петербурзі (1902), де і працював до 1907. У 1907—13 — викладач Уманського училища садівництва й землеробства. З 1916 — професор Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тімірязєва. Праці з біології овочевих рослин, технології вирощування їх тощо. Автор підручника «Овочівництво» (1944; Держ. премія СРСР, 1946). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями.

ЕДЕ́М (давньоєвр.— рай) — за біблійною легендою, місцеперебування людини до гріхопадіння. Див. *Рай*.

ЕДИ́КТ (лат. edictum, від edico — оголошую) — у Стародавньому Римі заява, що містила програму діяльності службової особи (*магістрату, претора, консула* тощо), яку вона оголошувала при вступі на посаду. В 1 ст. до н. е.— 2 ст. н. е. Е. називалися акти, що їх видавали *імператори*. Згодом — особливо важливі акти монархів у деяких країнах.

ЕДИФІКА́ТОРИ (лат. aedificator — будівник) — домінантні (провідні) види рослин, що панують у *фітоценозах* (рослинних угрупованнях) і визначають їх основні властивості. Напр., у соснових лісах Е. є сосна, в цілинних степах — ковила, типчак тощо. Е. в фітоценозах пригнічують одні рослини і сприяють розвиткові інших. Так, під пологом густого букового лісу можуть зростати лише певні види рослин; у степах ковила й типчак утворюють щільні дернини й густу кореневу систему, розміщену у верхньому шарі грунту, внаслідок чого вони використовують значну кількість поживних речовин і вологи й погіршують умови для життя ін. степових рослин. У фітоценозі може бути один або кілька едифікаторів.

Е́ДІНБУРГ — місто у Великобританії, поблизу пд. узбережжя затоки Ферт-оф-Форт Північного м. Гол. місто Шотландії. Вузол з-ць і автошляхів, мор. аванпорти Літ і Грантон. 450 тис. ж. (1974). Підприємства поліграф., паперової, харч. (особливо пивоварної й по виробн. віскі), маш.-буд. (судна, папероробні машини, газо-, водой електроустаткування), легкої й гумової пром-сті. В районі Е.— видобування вугілля. Шотландська академія. Ун-т (засн. 1583), наук. т-ва, обсерваторія та ін. наук. заклади. Нац. б-ка Шотландії. Музеї: Королівський шотл. музей, Нац. музей старожитностей, Муніципальний, Нац. галерея Шотландії. Портретна галерея. Серед архіт. пам'яток Е.— ансамбль кол. королівського замку (найдавніша частина бл. 1090—1100), готичний собор Сент-Джайлс (14—19 ст.), кол. палац шотл. королів Холіруд (засн. 1128; гол. будівля — 1671—79, арх. У. Брюс); ун-т (1789—91); ансамбль пл. Шарлотти (1792—1807, обидва — арх. Р. *Адам*). Із споруд 20 ст.— капела в пам'ять 1-ї світової війни (1925—27, арх. Р. Лорімер), аеровокзал Тернхаус (1955, арх. Р. Метью). Пам'ятники: Р. Бернсу (1830, арх. Т. Гамільтон), В. Скотту (1840—46, арх. М. Кемп) та ін. Е. відомий з 6 ст.

ЕДІП (Οἰδίπους) — у грецькій міфології головний герой міфів фіванського циклу. Син царя Лая й царищі Йокасти. Оракул пророк Е., що він уб'є свого батька й одружиться з рідною матір'ю. Е. марно намагався уникнути жахливої долі. Коли пророцтво збулося, Е. виколов собі очі, а Йокаста покінчила самогубством. Міфи про Е. використано в л-рі (Софокл, Сенека, Вольтер, П. Корнель) й музиці (І. Стравинський).

Е́ДІСОН (Edison) Томас-Алва (11.II 1847, Майлан, шт. Огайо — 17.X 1931, Уест-Орендж, шт. Нью-Джерсі) — американський винахідник у галузі електротехніки і підприємець. Винахідницьку діяльність почав 1868, маючи лише поч. освіту. Запатентував понад 1300 винаходів. У 1876—87 удосконалив телефон Белла, винайшов фонограф (1877), запропонував і впровадив пром. зразок лампи розжарення (1879), розробив систему електр. освітлення, сконструював патрон і цоколь з нарізкою, запобіжник, електролічильник, найпотужніші на той час електрогенератори. Побудував (1882) першу в світі електростанцію постійного струму заг. користування в Нью-Йорку. Займався електрифікацією залізниць, винайшов залізничні гальма, лужні акумулятори, удосконалив кінокамеру, працював над технологією виробн. цементу, синтетичного каучуку тощо. З 1887 очолив організований ним н.-д. центр. У 1909 в США встановлено золоту медаль його імені. Е.— почесний член АН СРСР (з 1930). На базі майстерень і лабораторій Е. створено найбільший у США електротех. трест «Дженерал Електрік Компані» з відділеннями в Європі. Нобелівська премія, 1915.

Літ.: Белькинд Л. Д. Томас Альва Эдисон. М., 1964. *В. О. Каменєва.*

Е́ДМОНТОН — місто на Зх. Канади, на р. Норт-Саскачевані, адм. центр пров. Альберта. Вузол з-ць і автошляхів. 452,1 тис. ж. (1976). Е.— центр хім. і нафтохім. пром-сті. Підприємства по переробці с.-г. сировини. Ун-т. Е.— один з осередків розселення українців у Канаді.

Е́ДРІАН (Adrian) Едгар-Дуглас (30.XI 1889, Лондон — 4.VIII 1977) — англійський фізіолог, член Лондонського королівського т-ва (з 1923). Закінчив Кембрідж. ун-т (1908); з 1919 — викладач того ж ун-ту (з 1937 — професор). Праці Е. присвячені вивченню явищ *збудження* на нервово-м'язовому препараті й електрофізіол. аналізові діяльності нервової системи (зокрема, нервових центрів мозкового стовбура й кори головного мозку людини і тварин). Е. здобув ряд нових даних у галузі електрофізіології *рецепторів*. Нобелівська премія, 1932.

ЕДУА́РДС (Едвардс) Борис Васильович (1860, Одеса — 1924, о. Мальта) — український скульптор. Навчався в Одеській рисувальній школі (1876—81) й у петерб. АМ (1881—83), академік її з 1915. Один із засновників *Товариства південноросійських художників*. Автор реалістичних жанрових композицій («Катерина» — за однойменним твором Т. Шевченка, 1885; «Життя невеселе», 1887—99; «Несподівані вісті», 1887), психологічно виразних портретів (Н. Кондакова і Л. Пастера, 1887; «Шурка», 1889—90), а також пам'ятників (В. Григоровичу в Єлизаветграді, тепер Кіровоград, 1892; О. Пушкіну в Харкові, 1904; О. Суворову в Очакові, 1903—07, та в Ізмаїлі, 1911—13). В 1919 емігрував.

Літ.: Афанасьев В. А. Майстри пензля. Одеса, 1960.

ЕДУКАЦІ́ЙНА КОМІ́СІЯ, комісія національної едукації (польс. edukacja — виховання, освіта, від лат. educatio — виховання) — перший у Польщі і у світі центр. уря-

Т.-А. Едісон.

Едіп і сфінкс. Розпис червонофігурної вази. 5 ст. до н. е. Ватікан.

Б. В. Едуардс. Шурка. Мармур. 1889—90.

А. А. Ейзен.

довий світський орган управління нар. освітою. Створ. 1773 за ініціативою прогрес. держ. діячів. Існувала до 1794. Е. к. провела ряд шкільних реформ. Територію Польської д-ви було поділено на 10 навч. округів, в т. ч. Волинський (центр у Кремінці) й Український (центр у Вінниці). Створено нову шкільну систему, до складу якої входили: церковно-парафіяльні школи (елементарний ступінь), нижчі та вищі міські школи (серед. ступінь) та 2 Академії, названі в проекті Головними школами (вищий ступінь). Програми навч. закладів було наближено до життя, запроваджено викладання польс. мовою, вчителями шкіл стали світські люди. Для навчання за новими програмами видано шкільні підручники та ін. освітню л-ру. На тер. України і Білорусії Е. к. ігнорувала прагнення місцевого населення навчати дітей рідною мовою, зокрема проводила курс на згортання існуючих укр. шкіл і створення шкіл з польс. мовою викладання.

ЕЖЕ́КТОР (від франц. éjecter — викидати) — струминний апарат, яким відсмоктують рідину, пару або газ; різновид струминного *насоса*. Дія Е. (мал.) грунтується на розрідженні, що створюється в ньому струминою ін. рідини, пари або газу. Е. застосовують у холодильних машинах, паливних, масляних і гідравлічних системах літальних апаратів, конденсаційних і вентиляційних пристроях.

Ейрена з малим Плутосом. Мармурова римська копія з грецького оригіналу Кефісодота близько 374 до н. е. Глиптотека. Мюнхен.

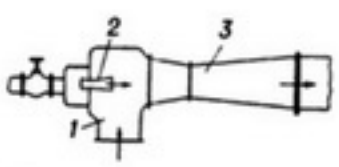

Ежектор пароструминний:
1 — камера, куди надходить відсмоктуваний газ;
2 — сопло, з якого витікає струмінь пари;
3 — дифузор.

ЕЗО́П (Есоп; Αἴσωπος; 6 ст. до н. е.) — легендарний давньогрецький байкар. Йому приписували прозаїчні байки повчально-моралізаторського характеру переважно з життя тварин, у яких в алегоричній формі відображено стосунки між людьми (див. *Езопівська мова*). Найвідоміші байки Е.— «Лисиця й виноград», «Вовк та ягня», «Ворона й лисиця» тощо. Книгу «Життя Езопа» написав візант. чернець Максим Плануда в 13 ст. Мотиви байок Е. стали основою для творів багатьох письменників, у т. ч. й українських (П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, Л.Глібова та ін.). Укр. мовою байки Е. перекладав М. Годованець.

Тв.: Укр. перекл.— Байки. К., 1961; Рос. перекл.— Басни Эзопа. М., 1968.

ЕЗО́П (Aesopus) Клавдій (I ст. до н. е.) — римський трагедійний актор. Грав чоловічі й жіночі ролі в трагедіях Есхіла, Софокла, Евріпіда в переробці рим. драматургів. За свідченням Ціцерона, який навчався в Е. ораторського мистецтва, актор мав сильний емоційно-психологічний вплив на глядачів. Останній виступ Е. належить до 55 до н. е.

ЕЗО́ПІВСЬКА МО́ВА (за ім'ям давньогрец. байкаря *Езопа*) — спосіб замасковано виражати думку за допомогою своєрідного використання біблійних сюжетів, натяків, недомовок, *алегорій, перифразів, іронії*, зіставлень і контрастів з метою уникнути переслідувань та цензурних заборон.

В. М. Лесин.

ЕЗОФАГОСКОПІ́Я (від грец. οἰσοφάγος — стравохід і σκοπέω — розглядаю) — прямий метод дослідження стравоходу з діагностичною та лікувальною метою за допомогою спеціального приладу — езофагоскопа, основною частиною якого є гнучка трубка (світловід), оснащена освітлювальною системою. Трубку вводять у стравохід черед рот. Е. дає можливість оглянути внутр. поверхню стравоходу оком, а також видалити із стравоходу сторонні тіла (для цього через трубку вводять спец. інструменти).

ЕЗОФАГОТОМІ́Я (від грец. οἰσοφάγος — стравохід і τομή — розтин) — хірургічна операція, що полягає в перерізанні шийного відділу стравоходу і виведенні нижнього відрізка назовні. Застосовується в дослідах на тваринах та в мед. практиці (при ураженні верхніх відділів стравоходу пухлинами, в процесі операції при створенні штучного стравоходу тощо).

ЕЙВЕ́ (Euwe) Макс (н. 20.V 1901, Амстердам) — нідерл. шахіст. Чемпіон світу 1935—37. Цей титул завоював, вигравши матч у О. О. *Альохіна* (15,5 : 14,5), але через два роки поступився йому цим званням. Президент Міжнар. шахової федерації. Е.— автор багатьох праць з шахів, теоретик і методист в цій галузі.

ЕЙГЕ́Н (Айген; Eigen) Манфред (9.V 1927, Бохум, тепер ФРН) — нім. фізико-хімік. Після закінчення 1951 Геттінгенського ун-ту почав працювати в Ін-ті фіз. хімії ім. Макса Планка (з 1964 — директор). Осн. праці — в галузі дослідження кінетики хім. реакцій. Запровадив релаксаційні методи досліджування надшвидких хім. реакцій, які полягають в імпульсному (одноразовому або періодичному) зміщенні хім. рівноваги системи від діяння т-ри, тиску, електр. поля та ін. факторів з послідовним спостереженням за *релаксацією* системи в новий рівноважний стан. Нобелівська премія, 1967 (разом з Р. *Норрішем* і Дж. *Портером*).

ЕЙГЕНСО́Н Моріс Семенович [8 (21). I 1906, Катеринослав — 15.VIII 1962, Львів] — рад. астроном. Член КПРС з 1940. Закінчив (1927) Ленінгр. ун-т. У 1927—53 викладав у ньому (з 1939 — професор), одночасно (1934—53) працював у Пулковській обсерваторії. З 1953 — професор Львівського ун-ту, а також (до 1959) — директор Львів. астр. обсерваторії. Осн. праці присвячені *позагалактичній астрономії* та вивченню впливу сонячної активності на земні явища. Дослідив поглинання світла в *Галактиці* та ін. *галактиках*; показав, що в усіх спіральних туманностях повинна бути речовина, що поглинає світло. Вказав на існування темної речовини в міжгалактичному просторі; остаточно встановив факт випадкової орієнтації осей обертання спіральних галактик; написав першу наук.-популярну монографію з позагалактичної астрономії.

І. Г. Колчинський.

ЕЙДЕЛЬМАН Борис Львович [30.I (11.II) 1867, с. Стрижавка, тепер Вінницького р-ну Вінницької обл.— 2.VIII 1939] — діяч робітничого руху на Україні. Член Комуністичної партії з 1893 (з перервою 1905—18). В 1890, навчаючись у Київ. ун-ті (закінчив 1910), вступив до студентського с.-д. гуртка. З 1893 проводив пропаганду в робітн. гуртках. У 1896— один з керівників с.-д. групи «*Рабочее дело*», 1897—98 — *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. Делегат I з'їзду РСДРП (1898), на якому був обраний членом ЦК. Незабаром заарештований і після ув'язнення 1900 висланий до Сибіру. В 1905 повернувся в Петербург, згодом переїхав до Києва. Після Великого Жовтня — на держ. і пед. роботі. З 1925 — персональний пенсіонер.

ЕЙДЕМА́НІС Роберт Петрович [27.IV (9.V) 1895, Леясціємс, тепер Гулбенського р-ну Латв. РСР — 12.VI 1937] — латиський рад. письменник, військ. діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Брав участь у громадян. війні, зокрема на Україні. Був заст. командуючого Укр. і Кримським військ. округами, нач. Військової академії ім. М. В. Фрунзе. Друкуватися почав 1908. У збірках поезій «Земля і хліб пахнуть» (1924), «Наступ триває» (1930), «Слово і роки» (1934) та оповідань «Степовий вітер» (1925), «На світанку» (1931) оспівував Велику Жовтн. соціалістич. революцію, соціалістичне будівництво. Зб. оповідань «Повстале каміння» (1929) — про громадян. війну на Україні.

Тв.: Укр. перекл.— В ім'я обов'язку. Х., 1934; Рос. перекл.— С поднятой головой. М., 1961; Степной ветер. М., 1965.

ЕЙДЕТИ́ЗМ (від греч. εἶδος — вигляд, образ) — психічне явище, яке полягає в здатності відтворювати яскравий наочний образ предмета, коли той безпосередньо вже не діє на *чуттів органи*. Виникає внаслідок інтенсивного інертного збудження *аналізатора*. Е. поширений гол. чин. у дітей. У дорослих, як правило, трапляється в представників тих професій, які пов'язані з оперуванням наочними образами, напр. у художників і письменників. Явища Е. вперше описано в психології 1907. Найповніше вивчаються зорові ейдетичні образи, їхня залежність від умов життя людини, її індивідуальних анатомо-фізіологічних особливостей. Деякі бурж. психологи (Е.-Р. Йєнш та ін.) робили реакційні спроби побудувати на Е. расистську типологію людей.

ЕЙЗЕЛ (Eisele) Донн (н. 23.VI 1930, Колумбус, шт. Огайо) — астронавт США. Закінчив Військ.-морську академію США. Служив у військ.-повітряних силах. У 1964—70 — у групі астронавтів. Разом з У. *Ширрою* і У. *Каннінгемом* 11—22.X 1968 здійснив орбітальний політ на космічному кораблі «Аполлон-7».

М. Я. Орлов.

ЕЙЗЕН Артур Артурович (н. 8.VI 1927, Москва) — рос. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1964. Закінчив театр.

уч-ще ім. Щукіна (1948) і Моск. консерваторію (1956). У 1949—57 — соліст Ансамблю пісні і танцю Рад. Армії ім. О. В. Александрова. З 1957 — соліст Великого театру. Вперше на рад. оперній сцені виконав роль В. І. Леніна («Жовтень» Мураделі). Партії: Мельник («Русалка» Даргомижського), Галицький («Князь Ігор» Бородіна), Годунов, Варлаам, («Борис Годунов»), Іван Хованський («Хованщина») Мусоргського, Мефістофель («Фауст» Гуно), Ткаченко («Семен Котко» Прокоф'єва) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ЕЙЗЕНА́ХЦІ — члени С.-д. робітничої партії Німеччини, заснованої в м. Ейзенаху на загальнонім. робітн. з'їзді 1869. Лідерами Е. були А. *Бебель*, В. *Лібкнехт*, В. *Бракке*. Програма Е. спиралася на революц. принципи *Інтернаціоналу 1-го*, статут був побудований у дусі *демократичного централізму*. Виходячи з позицій марксизму, Е. боролися проти реакції і мілітаризму, за об'єднання Німеччини на демократичній основі; під час *франко-прусської війни 1870—71* займали інтернаціоналістську позицію. На Готському з'їзді 1875, в результаті об'єднання Е. з лассальянцями (див. *Лассальянство*), було створено єдину Нім. соціалістичну робітн. партію (з 1890 — *Соціал-демократична партія Німеччини*).

ЕЙЗЕНХА́УЕР (Eisenhower) Дуайт-Дейвід (14.X 1890, Денісон, шт. Техас — 28.III 1969, Вашінгтон) — державний і військ. діяч США, генерал армії (1944). В 1915 закінчив Військ. академію в Уест-Пойнті. З червня 1942 — команд. амер. військами в Європі, з листопада 1942 — союзними військами в Пн. Африці і Середземномор'ї, з грудня 1943 — верховний головнокоманд. військами союзників у Зх. Європі; нагороджений *Перемоги орденом*, 1945; 1945—48 — нач. штабу армії США. В 1950—52 — верховний головнокоманд. збройними силами *НАТО* в Європі. В 1953—61 — президент США від Респ. партії. Виразник інтересів монополій. Проводив агресивну зовн. політику, боровся проти нац.-визвольного руху на Бл. і Серед. Сході (доктрина Ейзенхауера).

ЕЙЗЕНШТЕ́ЙН Сергій Михайлович [10 (22). I 1898, Рига — 11.II 1948, Москва] — російський рад. кінорежисер і теоретик кіно, засл. діяч мист. РРФСР (з 1935), професор, доктор мистецтвознавства (з 1939). Навчався у Держ. вищих режисерських майстернях під керівництвом В. *Мейєрхольда* (1921—22). Творчий шлях почав 1920 як зав. худож. частиною Першого робітн. театру Пролеткульту. В 1924 поставив фільм «Страйк», присвячений революц. боротьбі пролетаріату. В ньому, відмовившись від традиційної побудови сюжету, застосував власну теорію «монтажу атракціонів» — монтажу активно діючих елементів видовища. Взірцем ідейної та художньої цілісності став фільм «Броненосець „Потьомкін"» (1925), в якому геройку революційних мас розкрито в новаторських виражальних формах. На Брюссельській виставці 1958 «Броненосець „Потьомкін"» було названо першим з 12 кращих фільмів усіх часів і народів. Е. поставив картини «Жовтень» (1927), де вперше втілено образ В. І. Леніна засобами ігрового кіно, «Старе і нове» (1929), присвячений колективізації (обидва — разом з Г. *Александровим*). В 1930—33 Е. перебував у США і Мексіці, де знімав кіноепопею «Хай живе Мексіка!» (не завершена). На батьківщині 1935—37 Е. працював над фільмом «Бєжин луг» (не завершений). В наступних роботах «Олександр Невський» (1938) та «Іван Грозний» (1945—46, дві серії) Е. звернувся до істор.-патріотичної та істор. теми. Е.— автор досліджень теорії фільму як художнього цілого. Відомі його праці з питань композиції, монтажу, кольору і звуку в кіно. З 1928 викладав у Держ. технікумі кінематографії (з 1938 ВДІК). Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1941, 1946.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—6. М.,1964—71; Укр. перекл.— Естетика кіномистецтва. К., 1978.
Літ.: Мейлах М. Б. Изобразительная стилистика поздних фильмов Эйзенштейна. Л., 1971; Шкловский В. Б. Эйзенштейн. М., 1976.

О. С. Мусієнко.

ЕЙКУМЕ́НА, ойкумена (грец. οἰκουμένη — населена земля) — 1) В Стародавній Греції — відома грекам частина населеної землі з Елладою в центрі. 2) Сукупність населених людиною областей земної кулі. Спочатку Е. співпадала з областю, в якій завершувався процес формування людини (Зх., Пд., Пд.-Сх. і Сх. Азія, Сх. Африка і частина Європи). З розвитком виробничих сил людина в кінці палеоліту просунулась в Пн. Європу, освоїла простори Пн. Азії і почала заселяти Америку і Австралію, прийшовши туди через о-ви Індонезії і Нову Гвінею.

ЕЙЛЕР (Euler) Леонард [15.IV 1707, Базель — 7 (18).IX 1783, Петербург] — математик, механік та фізик, член Петерб. АН та багатьох інших академій. У 1720—24 навчався в Базельському ун-ті, де слухав лекції з математики Й. *Бернуллі*. В 1727—41 та 1766—83 працював у Петерб. АН, 1741—66 — в Берлін. АН, не порываючи наук. зв'язків з Петерб. АН. Наук. діяльність Е. охоплювала всі розділи сучасної йому математики (близько 3/5 його творів стосуються цієї галузі; див., напр., *Ейлера підстановки, Ейлера рівняння, Ейлера формули* в математиці), решта — її застосувань до механіки, матем. фізики, оптики, теорії музики, теорії машин, балістики, морської справи тощо. Е. заклав основи *варіаційного числення, чисел теорії*, теорії аналітичних та спец. функцій, теорії *диференціальних рівнянь, поверхонь теорії*. Ряд його відкриттів стосується *аналітичної геометрії*, теорії *рядів* і *топології*. Відомі також його праці з астрономії, картографії, теоретичної фізики, біол. фізики, демографії тощо. Е. багато зробив для підготовки рос. наук. кадрів. Рос. переклади його творів («Посібник з арифметики», 1740; «Універсальна арифметика» в двох томах, 1768—69) вплинули на створення рос. навч. літератури з математики. Він написав бл. 850 наук. праць і бл. 3000 листів, у яких розглядались наук. питання. В 1909 в Швейцарії почато видання повної збірки творів Е., яке становитиме 72 томи.

Літ.: Леонард Эйлер. М., 1958; Історико-математичний збірник, т. 1. К., 1959; Рукописные материалы Л. Эйлера в Архиве Академии наук СССР, т. 1—2. М.—Л., 1962—65; Юшкевич А. П. История математики в России до 1917 года. М., 1968; Котек В. В. Світогляд Леонарда Ейлера. К., 1971.

ЕЙЛЕР (Euler) Христофор (1743, Берлін — 1812, Петербург) — астроном, генерал-майор рос. армії. Син Л. *Ейлера*. Керував роботами астр.-геодез. експедиції на Пд. Україні з метою картографування місцевості. В 1770 був прийнятий у число товаришів (почесних) Кущівського куреня Запорізької Січі.

ЕЙЛЕРА ПІДСТАНО́ВКИ — підстановки, за допомогою яких інтеграли вигляду

$$\int R\,(x, \sqrt{ax^2 + bx + c})\,dx,$$

де $R\,(x, y)$ — *раціональна функція* від x і y, зводять до інтегралів від раціональних функцій. Запропонував Л. *Ейлер* 1768. Розрізняють такі Е. п.: $\sqrt{ax^2 + bx + c} = t - x\sqrt{a}$, якщо $a > 0$; $\sqrt{ax^2 + bx + c} = tx + \sqrt{c}$, якщо $c > 0$; $\sqrt{ax^2 + bx + c} = t\,(x - \alpha)$, де α — один з 2-х коренів тричлена $ax^2 + bx + c$, якщо цей тричлен має дійсні корені.

М. П. Слободенюк.

ЕЙЛЕРА РІВНЯ́ННЯ — 1) *Диференціальне рівняння* вигляду $\sum_{j=0}^{n} a_j x^j y^{(j)} = f\,(x)$, де a_j — сталі числа. Вивчав Л. *Ейлер* з 1740. Підстановкою $x = e^t$ зводиться до лінійного диференціального рівн. зі сталими коеф. 2) Диференціальне рівняння вигляду $X^{-1/2}dx + Y^{-1/2}dy = 0$, де X та Y — однакові *многочлени* 4-го степеня від x та y відповідно. Розглядав Л. Ейлер з 1753. Він показав, що заг. розв'язок цього рівн. має вигляд $F\,(x, y) = 0$, де $F\,(x, y)$ — симетричний многочлен 4-го степеня. 3) Диференціальне рівн. вигляду $\frac{\partial F}{\partial y} - \frac{d}{dx}\left(\frac{\partial F}{\partial y'}\right) = 0$, що служить у *варіаційному численні* для знаходження максимумів та мінімумів функціоналу

$$\int_a^b F(x, y, y')\,dx.$$

Ю. М. Березанський.

ЕЙЛЕРА ФО́РМУЛИ в математиці — формули, встановлені Л. *Ейлером* і названі його ім'ям. Найважливіші з них такі. 1) Формула зв'язку *тригонометричних функцій* з показниковою: $e^{ix} = \cos x + i \sin x$. 2) Формула

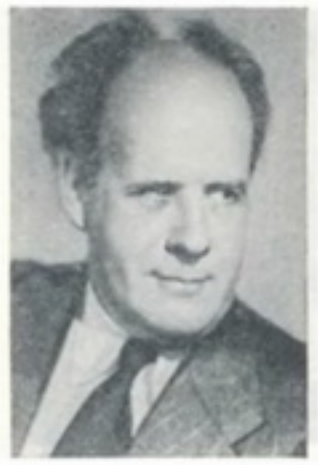

С. М. Ейзенштейн.

Режисер С. М. **Ейзенштейн.** Кадр з фільму «Броненосець „Потьомкін"». 1925.

Л. Ейлер.

Ейфелева башта.

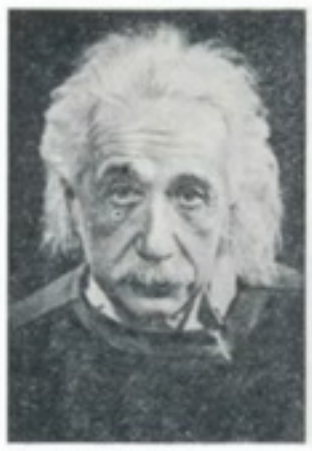
А. Ейнштейн.

Ейслер.

І. Ейхе.

О. Ейхенвальд.

розвинення функції $\sin x$ у *нескінченний добуток*: $\sin x = x \prod_{n=1}^{\infty} (1 - x^2/n^2\pi^2)$. 3) Тотожність Ейлера для простих чисел: $\sum_{n=1}^{\infty} n^{-s} = \prod_{k=1}^{\infty} (1 - p_k^{-s})^{-1}$, де p_1, p_2, ... — послідовність усіх простих чисел. 4) Формула, яка подає *кривину* k довільного нормального перерізу *поверхні* через її гол. кривини k_1 і k_2 та кут φ між одним з гол. напрямів і даним напрямом: $k^2 = k_1^2 \cos^2\varphi + k_2^2 \sin^2\varphi$. Ейлеру належить також формула підсумовування Ейлера — Маклорена (див. *Скінченних різниць числення*), формули Ейлера — Фур'є для коеф. розвинення *функцій* у тригонометричні ряди та інші.

М. П. Слободенюк.

ЕЙНГО́РН Олександр Львович (12.XII 1888, м. Маріуполь, тепер м. Жданов Донец. обл.— грудень 1939, Харків) — український рад. архітектор. Закінчив Харків. інженерно-буд. ін-т. Автор проектів пром. підприємств у Дзержинську, Харкові, Горькому та ряді міст Донбасу (1914—20), проектів робітн. с-щ для Донбасу (1924—25), тракторного з-ду й с-ща Харків. тракторного з-ду, житл. й адм. будівель у Харкові (1927—31). Е. був керівником проекту реконструкції Харкова (1930—39) та проектування міст Запоріжжя, Одеси, Кривого Рога, Краматорська. Автор наук. праць з питань архітектури.

ЕЙНДХОВЕН, Ейндговен — місто в Нідерландах, у провінції Пн. Брабант, на р. Дроммелі. Транспортний вузол. 192,6 тис. ж. (1977). Значний центр електротех. і електронної пром-сті (підприємства концерну «Філіпс»); авто- і велобудування. Виробн. опалювального устаткування, пластмас. Легка, харч. пром-сть. Тех. університет.

ЕЙНТХО́ВЕН (Ейнтговен; Einthoven) Віллем (21.V 1860, м. Семаранг, о. Ява — 29.IX 1927, м. Лейден) — нідерландський фізіолог. З 1886 — професор Лейденського ун-ту. Осн. праці Е. з питань електрофізіології. Вніс істотні уточнення в розшифрування електр. реакцій серця, розробив теорію та засоби відведення електрокардіограми у людини. Нобелівська премія, 1924.

ЕЙНШТЕ́ЙН (Einstein) Альберт (14.III 1879, Ульм, Німеччина — 18.IV 1955, Прінстон, США) — нім. і амер. фізик-теоретик, член академій наук багатьох країн світу, іноземний член АН СРСР (з 1926). Закінчив Цюріхський політехнікум (1900). У 1902—08 працював експертом у патентному бюро в Берні, 1909—11 — професор Цюріхського політехнікуму, 1914—33 — професор Берлін. ун-ту і директор Ін-ту фізики кайзера Вільгельма. Після приходу до влади фашистів зазнав переслідувань і змушений був залишити Німеччину. У 1933 переїхав до США, де й працював до кінця життя у Прінстонському ін-ті фундаментальних досліджень. Е.— творець спец. та заг. *відносності теорії*, які докорінно змінили уявлення про простір і час. В. І. Ленін назвав його одним з «великих перетворювачів природознавства» (Повне зібр. тв., т. 45, с. 27). Виходячи з спец. теорії відносності, Е. відкрив закон взаємозв'язку маси й енергії. Він показав, що маса m є мірою енергії E, яка міститься в тілах. Встановлене Е. співвідношення $E = mc^2$ (c — швидкість світла у вакуумі) лежить в основі розрахунку енерг. балансу ядерних реакцій, в основі всієї ядерної фізики. Е. належить важлива роль у створенні основ квантової теорії. Він перший розробив квантову теорію світла, на базі якої пояснив явища фотоефекту (1905), люмінесценції та ін., що їх не могла пояснити електромагнітна теорія. Поширивши ідеї квантової теорії на фіз. процеси, безпосередньо не пов'язані з світлом, Е. витлумачив явище зменшення теплоємності твердих тіл при зниженні т-ри (1907). Велике значення для створення всіх молекулярно-статистичних теорій флуктуаційних процесів мала розроблена Е. теорія *броунівського руху* (1905). Застосувавши до статистичних проблем у фізиці квантову теорію, Е. 1924 створив квантову статистику частинок з цілим спіном (див. *Бозе — Ейнштейна статистика*). З 1933 і до кінця життя Е. працював гол. чином над питаннями *космології* та створенням *єдиної теорії поля*. Був активним борцем за мир, виступав проти використання атомної енергії у воєнних цілях. Нобелівська премія, 1921.

Тв.: Рос. перекл.— Собрание научных трудов, т. 1—4. М., 1965—67.
Літ.: Кузнецов Б. Г. Эйнштейн. М., 1972.

ЕЙНШТЕ́ЙНА ВІДНО́СНОСТІ ПРИ́НЦИП — див. *Відносності теорія*.

ЕЙНШТЕ́ЙНІЙ (Einsteinium; за ім'ям А. *Ейнштейна*), Es — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент, ат. н. 99; належить до *актиноїдів*. Відомо 14 *ізотопів* Е. з масовими числами від 243 до 256. Найбільш довгоживучі — альфа-радіоактивний ізотоп ^{254}Es та ^{250}Es з періодами напіврозпаду відповідно 276 та 140 днів. Серед ізотопів легше утворюється (в ядерному реакторові) ізотоп ^{253}Es — альфа-випромінювач з періодом півроспаду 20 днів. При тривалішому опроміненні утворюється також ізотоп ^{254}Es. Мішені з ізотопу ^{253}Es застосовують для синтезу важчих трансплутонієвих елементів.

ЕЙР — безстічне солоне озеро в пд. частині Австралії. Лежить в улоговині на 12 м нижче від р. м. В період дощів площа озера становить бл. 15 тис. км², у суху пору розпадається на кілька водойм, іноді зовсім пересихає.

ЕЙР — півострів на Пд. Австралії, між *Великою Австралійською затокою* на Зх. та затокою Спенсер на Сх. Являє собою слабохвилясте плато заввишки до 200 м, на Пн.— гори Голер, вис. 495 м. Поклади заліз. руди. Сухі степи з чагарниками. Вівчарство.

ЕЙРЕ — національна назва *Ірландії*. У 1937—49 — її офіц. назва.

ЕЙРЕ — розмінна монета Ісландії, дорівнює 1/100 ісландської *kpoни*.

ЕЙРЕ́НА (Ірена; Εἰρήνη) — у грецькій міфології богиня миру. За одними міфами — вихователька, за іншими — мати *Плутоса*, божества достатку. Римляни вшановували Е. під ім'ям Пакс. Іл. с. 514.

ЕЙРІК РА́УДА (Ейрік Рудий, Ейрік Торвальдсон; Eirikr Raudi, den Røde, Thorvaldsson) — норвезький мореплавець 10 ст. Бл. 982 відплив з Ісландії на Зх. Між 65 і 66° пн. ш. мореплавці досягли землі, назвавши її Гренландією — «Зеленою землею». В 985 Е. Р. повернувся до Ісландії, навербував колоністів, разом з якими 986 відплив до Гренландії й заснував там колонію.

ЕЙСЛЕР (Eisler) Ганс (6.VII 1898, Лейпціг — 6.IX 1962, Берлін) — німецький композитор (НДР), педагог, музичний діяч. Навчався у Відні в А. *Шенберга*. В 1924—33 жив у Берліні, брав активну участь у революц. русі нім. пролетаріату. В цей період почалася його творча співдружба з Б. *Брехтом*, Й. *Бехером*, Е. *Вайнертом*, співаком Е. *Бушем*. У 1933 Е. емігрував з фашист. Німеччини. З 1950 — професор композиції Вищої муз. школи в Берліні. Автор Держ. гімну НДР (1950), сольних і хорових масових пісень («Заводи, вставайте», «Комінтерн», 1928; «Пісня єдиного фронту», 1934, та ін.), кантат, Реквієму пам'яті Леніна (1937), вокально-симф., симф., камерних творів, опер та ін.

ЕЙСНЕР Федір Федорович [н. 13 (26).II 1916, Москва] — рад. зоотехнік, доктор с.-г. наук (з 1966), професор (з 1967), чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1970). В 1937 закінчив Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва. Працював у Всесоюзному ін-ті конярства, в Узб. РСР і Всесоюзному ін-ті тваринництва. З 1949 — в Н.-д. ін-ті тваринництва Лісостепу й Полісся УРСР. Розробив методи оцінки плідників за потомством, ведення плем. роботи на основі досягнень генетики й матем. аналізу та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

Й. Є. Мандель.

ЕЙФЕЛЕВА БА́ШТА — металева гратчаста башта, збудована французьким інженером і архітектором А.-Г. *Ейфелем* для всесвітньої виставки 1889 в Парижі як емблема досягнень техніки 19 ст. Нижній ярус у вигляді зрізаної квадратної піраміди (основа 123,4 × 123,4 м) утворюють чотири стояки, вгорі з'єднані арковими склепіннями. Е. б. має три платформи (нижня вис. 58 м, середня — 116, верхня — 276 м), на які підіймають ліфти і ведуть 1710 східців. На нижній платформі розміщено невеликі ресторани, кафе, крамниці, на верхній — оглядові галереї. До 1931 Е. б. була найвищою спорудою в світі (300 м). Використовують Е. б. для астр. і геофізичних спостережень, а також як центр радіо- й телепередач. Іл. с. 515.

ЕЙФЕ́ЛЬ (Eiffel) Александр-Гюстав (15.XII 1832, Діжон — 28.XII 1923, Париж) — французький інженер-будівельник і архітектор. У 1855 закінчив Центр. школу мистецтв і ремесел у Парижі. У спорудах широко використовував металеві конструкції. Збудував сталеву башту, відому як *Ейфелева башта*. Серед ін. робіт Е.— вокзал у Будапешті, мости (міст біля Бордо, 1858), віадуки (віадук у Гарабі). З 1890 провадив наук. дослідження з метеорології й аеродинаміки.

ЕЙФЕЛЬСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви гірського масиву Ейфель у ФРН) — ранній вік середньої епохи девонського періоду і відклади, що утворилися в той час. У межах України відклади Е. я. (доломіти, гіпси, вапняки, пісковики, аргіліти, алевроліти тощо) поширені в межах *Дніпровсько-Донецької западини, Волино-Подільської плити* й *Галицько-Волинської синеклізи*. Потужність їх до 100 м. З відкладами Е. я. пов'язані родовища природного горючого газу. Див. також *Девонський період і девонська система*.

ЕЙФОРІ́Я (від грец. εὐ — добре і φορέω — переношу) — підвищений настрій (відчуття радості, безтурботності), що не відповідає об'єктивним обставинам. Спостерігається при токсичних ураженнях головного мозку, органічних захворюваннях центр. нервової системи.

ЕЙХЕ Роберт Індрикович [31.VII (12.VIII) 1890 — 2.II 1940] — радянський держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в с. Авотині (тепер Добельського р-ну Латв. РСР) у сім'ї наймита. Робітник-слюсар. У 1908 — член Мітавського к-ту с.-д. Латиського краю (СДЛК), того ж року емігрував за кордон. Брав участь у роботі Лондон. групи СДЛК. В 1911 вернувся до Риги, з 1914 — член ЦК СДЛК. В 1915 засланий до Сибіру, звідки 1916 втік. З 1917 працював у Ризі, член ЦК СДЛК і Президії Ризької Ради робітн. депутатів; під час нім. окупації Латвії — на підпільній парт. роботі. В 1919 — наркомпрод Рад. Латвії. В 1919—24 — на роботі в Наркомпроді РРФСР. У 1925—37 — голова Сибір. крайвиконкому, секретар Зх.-Сибір. крайкому ВКП(б). В 1937—38 — наркомзем СРСР. На XIV і XV з'їздах обирався канд. в члени ЦК, на XVI і XVII — членом ЦК ВКП(б); з 1935 — канд. у члени Політбюро ЦК ВКП(б). Член ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

ЕЙХЕНВА́ЛЬД Олександр Олександрович [23.XII 1863 (4.I 1864), Петербург — 1944] — російський фізик, акад. АН УРСР (з 1919). Закінчив Петербурзький ін-т інженерів шляхів (1888) і Страсбурзький ун-т (1897). В 1897—1920 — професор ряду вузів Москви. З 1920 жив в Італії. Осн. праці з електрики, оптики й акустики. Перший експериментально встановив існування магнітного поля при мех. русі наелектризованих тіл і довів еквівалентність конвекційних струмів і струмів провідності (1903). Автор теоретичних праць «Про рух енергії при повному внутрішньому відбитті світла» (1909) й «Акустичні хвилі великої амплітуди» (1934).

ЕКВАДО́Р, Республіка Еквадор — держава на Пн. Зх. Південної Америки. Омивається Тихим ок. До складу Е. входять Галапагоські о-ви і ряд невеликих прибережних островів.

В адм. відношенні Е. поділяється на 19 провінцій і одну територію.

Державний лад. Е.— республіка. Діючу конституцію прийнято 1978. На її основі 1979 обрано президента і парламент.

Природа. Берегова лінія Е. розчленована слабо. Рельєф переважно гірський. У центр. частині — гірські хребти Анд (з найвищою точкою країни — згаслим вулканом Чімборасо, 6267 м), розділені міжгірними плато. На Сх. від Анд — передгірні рівнини, на Зх. переважають низовини. Корисні копалини: нафта, природний газ, золото, срібло, сірка, кам. вугілля, марганцеві, мідні й поліметалеві руди. Клімат екваторіальний, на низовинах жаркий (пересічна річна т-ра +20, +28°), в міжгірних улоговинах — помірно теплий (+12, +13°), пересічна річна сума опадів бл. 1200 мм. Гол. річки: Напо, Пастаса (бас. Амазонки), Гуаяс, Дауле, Есмеральдас (бас. Тихого ок.). Бл. 75% площі вкрито лісами, переважно тропічними, в горах — листопадними (в суху пору року). На Пд.— *савана* й сухі степи, в міжгірних улоговинах і на плато — луки (парамос).

Вид частини міста Кіто

Населення. 48% населення становлять іспано-індіан. метиси, бл. 50% — *кечуа*, решта — нечисленні індіан. племена. Пересічна густота нас.— бл. 26 чол. на 1 км². 41,3% нас. живе в містах (1977). Найбільші міста: *Гуаякіль, Кіто*.

Історія. Індіан. племена, що населяли тер. Е., в 15 ст. були підкорені *інками*. Ісп. колонізація почалася 1526. В 1531—33 експедиція конкістадорів на чолі з Ф. *Пісарро* завоювала тер. Е. В 40-х рр. 16 ст. відбулися антиісп. повстання населення Е. В 1563—1739 Е. (під назвою Аудієнсія Кіто) — у складі віце-королівства Перу, 1739—1822 — віце-королівства Нова Гранада. В 1809 широко розгорнувся рух нас. Е. за незалежність. У 1822 тер. Е. ввійшла до складу федерації Велика Колумбія; 1830 Е. проголошено незалежною республікою. У 2-й пол. 19 ст. в країну посилено проникав англ. і амер. капітал. На поч. 20 ст. в Е. загострилася класова боротьба. Робітн. і сел. рух у країні значно посилився під впливом Великого Жовтня. У 1926 засн. Компартію Е. У 1922, 1942—44, 1949—50 в Е. відбулися масові антиурядові виступи трудящих. У 1941—42 Е. втратив 200 тис. км² тер. у збройному конфлікті з Перу, спровокованому імперіалізмом США. В результаті збройного повстання 1944 до влади прийшли демократичні сили. До коаліційного уряду ввійшли комуністи. В 1945 було прийнято прогресивну конституцію. Проте реакція 1946 ліквідувала демократичні завоювання трудящих. Уряд Е. уклав ряд кабальних угод зі США. В кін. 50-х рр. в країні почалося нове піднесення демократичної боротьби. В 1963—66 при владі перебувала військ. хунта, яка заборонила діяльність компартії та ін. прогресивних орг-цій. Хунту було повалено в результаті заг. страйку трудящих (березень 1966). В лютому 1972 до влади в Е. прийшли націоналістично настроєні військові на чолі з ген. Р. Ларою. Новий уряд відновив конституцію 1945, здійснив ряд соціально-екон. заходів, спрямованих на захист нац. багатств, обмеження діяльності іноз. монополій, проведення агр. реформи. В 1976—79 влада належала вищій правлячій раді. В 1979 проведено президентські і парламентські вибори, перемогла партія Об'єднання нар. сил. Президентом став Х. Рольдос Агілера. З 1945 Е.—член ООН. Дипломатичні відносини з СРСР встановлено 1945. Е.— член *Організації американських держав, Латиноамериканської асоціації вільної торгівлі, Латиноамериканської економічної системи, ОПЕК*.

А. А. Стрілко.

Політичні партії, профспілки. Об'єднання народних сил, засн. 1948. Правляча. Висуває програму бурж.-демократичних реформ. Ліва демократична партія, дрібнобуржуазна. Консервативна партія, засн. 1861. Виражає інтереси латифундистів, великої буржуазії, вищого католицького духівництва. Ліберально-ра-

Герб Еквадору.

ЕКВАДОР

Площа — 283,6 тис. км²

Населення — 7,3 млн. чол. (1977, оцінка)

Столиця — м. Кіто

Еквадор.
О. Гуайясамін.
Жінки плачуть. 20 ст.

дикальна партія, засн. 1878. Об'єднує торг.-фінанс. буржуазію, поміщиків. Демократична інституціоналістська коаліція, засн. 1965. Соціал-християнська партія, засн. 1947. Революційна націоналістична партія, засн. 1968. Демократичний народний союз, засн. 1968. Блок лівих сил. *Комуністична партія Еквадору*, засн. 1926. Найбільший профцентр— Конфедерація трудящих Еквадору, засн. 1944. Об'єднує 980 профспілок і федерацій (1977), входить до ВФП. *А. А. Стрілко.*

Господарство. Е.— економічно слаборозвинута, переважно агр. країна, г-во якої перебуває у великій залежності від іноз. капіталу (гол. чин. США). З 70-х рр. все більшого значення в економіці Е. набуває нафтодобувна пром-сть. Бл. 55% самодіяльного нас. зайнято в с. г. Обробляється бл. 10% тер. країни. Характерне поєднання великого землеволодіння з дрібними сел. г-вами. Плантації експортних культур належать в осн. іноз. монополіям. Збір (1976, тис. т): бананів — 2788, кави — 82, бобів какао — 65, цукр. тростини — 5786 (1974). Для власного споживання вирощують пшеницю, кукурудзу, рис, ячмінь, квасолю, маїс і маніок, цитрусові. Тваринництво екстенсивного напряму. Поголів'я (тис., 1976, оцінка): великої рогатої худоби — 2725, овець — 1118, свиней — 1200. На узбережжі — рибальство (вилов риби і промисел морепродуктів). У лісових районах — заготівлі бальсового дерева, збирання пальмового листя, горіхів, кори хінного дерева й соку каучуконосів. Провідна галузь пром-сті — гірничодобувна, зокрема нафтова. В 1976 видобуто 9 млн. т нафти. В невеликій кількості видобувають мідну й свинцеву руди, сірку, золото і срібло. Є невеликі підприємства харч., деревообр., текст., взуттєвої, хім., нафтопереробної й цем. пром-сті. В 1976 вироблено 1,8 млрд. кВт год електроенергії. Гол. пром. центри — Кіто й Гуаякіль. Довжина з-ць (1974) — 1,2 тис. км, автошляхів — 33,1 тис. км (асфальтованих — 4,7 тис. км). Гол. мор. і річковий порт — Гуаякіль. Е. експортує нафту, банани, каву, какао, деревину, імпортує машини й устаткування, трансп. засоби, прод. товари. Осн. торг. зв'язки з США, Японією, країнами Європейського економічного товариства і Лат. Америки. Грошова одиниця — сукре. 25 сукре = 1 дол. США. *Е. Л. Бєлий.*

Медичне обслуговування. В 1973 в Е. було 13,6 тис. лікарняних ліжок (20,2 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 3,1 тис. лікарів (1 лікар на 2,2 тис. ж.). Лікарів готують 5 мед. вищих шкіл.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1977 30% нас. становили неписьменні. В країні проголошено обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 6 до 14 років, але школою охоплені не всі діти. В поч. і серед. школах навчання триває 12 років (6 років у поч. і 6 — у серед.). Поряд з держ. є приватні школи. В 1975/76 навч. р. у поч. школах налічувалося 1266 тис. учнів, у серед. школах, профес.-тех. і пед. уч-щах — 380,2 тис. В Е.— 16 ун-тів і вузів університетського типу, ряд коледжів і вищих шкіл (1977/78 навч. р.— понад 95 тис. студентів). Найбільші вузи: Центр. і Католицький ун-ти в Кіто, ун-т у м. Куенка. Академія Е., мед. академія в Кіто, понад 20 ін. наук. установ і т-в. Б-ки: Центр. ун-ту Е., Нац. та Муніципальна — в Кіто, ун-ту й Муніципальна — в м. Куенка. Музеї: антропологічний (етногр.), Нац. істор.-археол., колоніального мистецтва, худож.-істор., археол., геол. (усі — в Кіто). *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1976 в Е. виходили 26 щоденних газет заг. тиражем 336 тис. примірників, 73 ін. періодичні видання заг. тиражем понад 200 тис. примірників. Осн. щоденні газети: «Комерсіо» («Торгівля», з 1906), «Пренса» («Преса», з 1923), «Расон» («Розум», з 1965), «Регістро офісьяль» («Офіційний список», з 1830), «Телеграфо» («Телеграф», з 1884), «Універсо» («Всесвіт», з 1921). Щотижнева газ. «Пуебло» («Народ», з 1946) — орган ЦК Компартії Е. Діють понад 200 радіостанцій, у т. ч. 16 урядових. Радіостанції об'єднані в Еквадорську асоціацію радіомовлення. Телебачення — з 1959. Усі 19 телестанцій — приватні. *О. В. Ткачов.*

Література. Твори доколоніального періоду не збереглися. Л-ра розвивається в осн. іспан. мовою. Початковий період іспанської колонізації (серед. 16 ст.) відображено в небагатьох творах. Власне еквадорська л-ра виникла у 18 ст. (творчість Х.-Б. Агірре, Х. де Веласко). Значну роль у пробудженні нац. самосвідомості еквадорців відіграла просвітительська діяльність Е. де Санта-Крус-і-Еспехо. З поч. 30-х рр. до кін. 19 ст. панівним напрямом у л-рі був романтизм. Його прогресивне крило представляли, зокрема, Х. Монтальво, поетеса Д. Вейнтімілья, Х.-Л. Мера. Зачинателем реалізму на поч. 20 ст. виступив Л.-А. Мартінес (роман «До берега», 1904). В кін. 20—30-х рр. поширився літ.-громад. рух індіанізм, прихильники якого ставили питання про необхідність звільнення індіанців від напівфеод. гніту і відродження їхньої культ. спадщини. З того часу в л-рі переважають соціальні теми. Вони є центральними в творчості Ф. Чавеса, Х. *Ікаси*, У. Сальвадора. Життя й боротьбу трудящих проти експлуатації та іноз. монополій відображено в романах представників т. з. гуаякільської групи письменників (Х. Гальєгос Лара, Д. *Агілера Мальта*, Е. *Хіль Хільберт* та ін.), яка відіграла важливу роль у розвитку л-ри Е. Пізніше до групи приєдналися Х. де ла Куадра, А. Пареха Дієскансеко. Актуальні теми з життя Е. висвітлюють також прозаїки А. Ортіс, Н. Еступіньян Басс, П.-Х. Вера, поети Х. Каррера Андраде, Х.-Е. Адоум та ін.

Архітектура та образотворче мистецтво. Давнє мист. індіанців Е. пов'язане з розвинутими культурами Перу (кераміка — розмальовані посудини, гротескова скульптура, металеві прикраси, у сх. р-нах — кам. укріплення). Для міст (Кіто, Гуаякіль, Куенка та ін.) характерна прямокутна сітка вулиць. Будівлі споруджувалися у стилі *барокко* (арх. А. Родрігес) в 17—18 ст. і оздоблювалися багатим площинним орнаментальним декором. Своєрідні реліг. живопис (Н.-Х. де Горівар) і скульптура (індіанець М. Чілі, прозваний Каспікарою, 18 ст.). Після тривалого застою в серед. 20 ст. почала розвиватися сучас. архітектура. Живописці О. Гуайясамін, К. Кінгман, Д. Паредес зображають життя трудового народу, гол. чин. індіанців. *А. М. Кантор.*

Музика. Нар. музика Е. (креольська та індіанська) споріднена з муз. культурою Болівії, Перу, Пн.-Зх. Аргентіни. З 19 ст. розвивалася профес. музика (композитор А. Бальдеон та ін.). У 1870 в Кіто засн. Нац. консерваторію. Серед музикантів 2-ї пол. 19 ст.— композитор і музикознавець П. Траверсарі, композитор і фольклорист С. Л. Морено; 2-ї пол. 20 ст.— композитори С. М. Дуран, брати Л. і Г. Сальгадо. Консерваторії — в Кіто і Куенці.

Літ.: Эквадор. М., 1963; Гонионский С. А. Очерки новейшей истории стран Латинской Америки. М., 1964; Эквадор. Некоторые аспекты экономического развития. М., 1974; Полевой В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967.

ЕКВА́ТОР ГЕОГРАФ'ЧНИЙ, екватор земний (лат. acquator, від acquo — роблю рівним, розділяю порівну) — лінія перетину земної кулі площиною, яка проходить через центр Землі перпендикулярно до осі її обертання. Е. г. поділяє Землю на дві півкулі — Північну й Південну. В напрямі до полюсів відлічують геогр. широту (див. *Координати географічні*) від 0° (екватор) до 90° (полюс). Довжина Е. г. (за системою астр. сталих, прийнятою Міжнар. астр. союзом 1976) дорівнює 40075,7 км, довж. дуги в 1° на Е. г. становить 111,321 км. На Е. г. день і ніч завжди мають однакову тривалість.

ЕКВА́ТОР НЕБЕ́СНИЙ — велике коло небесної сфери, площина якого паралельна площині *екватора географічного*. Точки перетину осі обертання Землі з *небесною сферою (полюси світу)* віддалені від Е. н. на 90°. Е. н. перетинається з матем. *горизонтом* у точках заходу і сходу. Він поділяє небесну сферу на Пн. і Пд. півкулі. «Найвища» точка Е. н. лежить на небесному меридіані й її зенітна віддаль (див. *Координати небесні*) дорівнює геогр. широті місця спостереження. Див. також *Екваторіальні координати*.

В. П. Цесевич.

ЕКВАТОРІА́ЛЬНА ГВІНЕ́Я, Республіка Екваторіальна Гвінея — держава в Екваторіальній Африці. До складу Е. Г. входить материкова частина (Ріо-Муні), о. Масіас-Нгема-Бійого та ін. дрібні о-ви у Гвінейській зат. Атлантичного ок. Осн. населення — народи *фанг*, бубі та ін. Офіц. мова — іспанська.

В адм. відношенні Е. Г. поділяється на 2 провінції.

Державний лад. Е. Г.— республіка. Діє конституція 1973. Глава держави та уряду — президент, що обирається нас. строком на 5 років. Першого президента Е. Г. Ф.-М. Нгема згідно з конституцією обрано довічно. Законодавчий орган — однопалатний парламент — нац. нар. збори, що мають обиратися населенням строком на 5 років; виконавчий — уряд.

Природа. Поверхня материкової частини Е. Г. гориста, пересічна вис. 600—900 м, найбільша — 1500 м. Уздовж узбережжя — вузька приморська низовина. Клімат екваторіальний, вологий. Пересічна місячна т-ра від +24 до +28°. Опадів понад 2000 мм на рік. Річки короткі, порожисті. В рослинному покриві переважають вічнозелені екваторіальні ліси.

Історія. Тер. Е. Г. відкрита португ. мореплавцями в кін. 15 ст. В 15—18 ст. вона була колонією Португалії, яка 1778 передала її Іспанії. Під тиском нац.-визвольної боротьби ісп. уряд змушений був 1960 ліквідувати колоніальний статус Е. Г. та оголосити її «заморською провінцією», а в жовтні 1968 надати їй незалежність. У 1968 встановлено дипломатичні відносини між СРСР і Е. Г. З 1968 Е. Г.— член ООН. Уряд країни здійснив ряд заходів, спрямованих на розвиток нац. економіки. У міжнар. відносинах Е. Г. дотримується політики неприєднання. Е. Г.— член *Організації африканської єдності*. Між Е. Г. і СРСР підписано угоди про економічне і технічне співробітництво, про співробітництво в галузі мор. рибальства, авіац. зв'язок.

В. В. Буйяков.

Політичні партії, профспілки. В 1970 створено Єдину нац. партію (з 1972 — Єдина національна партія трудящих, ПУНТ), яка об'єднує все доросле населення країни. ПУНТ є правлячою партією. Загальна спілка робітників Екваторіальної Гвінеї, єдина профспілкова організація.

Господарство. Економіка Е. Г. внаслідок тривалого колоніального панування характеризується низьким рівнем розвитку. 77% екон. активного населення країни зайнято в с. г. Воно спеціалізується на виробн. експортних культур (збір 1976, тис. т): бобів какао — 12, кави — 5, бананів — 12, а також продуктів олійної й кокосової пальм. Для внутр. споживання вирощують ямс, батат, маніок, кукурудзу, рис, овочі. Заготівля цінних порід деревини (бл. 300 тис. т на рік); збирання плодів дикорастучої олійної пальми й соку каучуконосів. Тваринництво розвинуте слабо (розводять велику рогату худобу, овець, кіз, свиней). У прибережних водах — мор. рибальство (2 тис. т риби, 1976). Пром-сть представлена переважно дрібними підприємствами по переробці с.-г. сировини та деревини; є цем. з-д, меблева ф-ка. За допомогою СРСР споруджено суднорем. підприємство. Виробн. електроенергії 1974 становило понад 16 млн. кВт · год. Довж. з-ць — 76 км, автошляхів — 1,3 тис. км, в т. ч. асфальтованих — 0,4 тис. км. Гол. мор. порти — Малабо й Бата. Вивозять какао, каву, деревину, продукти переробки олійної пальми, банани; довозять тканини, прод. товари, пром. устаткування, нафтопродукти. Значна частина зовн. торгівлі припадає на Іспанію. Грошова одиниця — еквеле, дорівнює ісп. песеті.

Г. В. Балабанов.

Освіта. В країні проголошено обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 6 до 14 років, проведено реформу школи. Всі школи державні. Строк навчання в поч. школі 6 років, у серед.— 6 (4 + 2). У 1973/74 навч. р. у поч. школах налічувалося 35,9 тис. учнів, у 1972/73 навч. р. у серед. школах, профес.-тех. уч-щах — 5,5 тис. Учителів поч. шкіл готують у двох пед. уч-щах у Малабо й Баті. Вищу освіту здобувають за кордоном, у т. ч. в СРСР. У Малабо є бібліотека.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення. Осн. урядові газети (ісп. мовою): щоденна — «Діаріо де ла Гінея Екуаторіаль» («Газета Екваторіальної Гвінеї») й щотижнева — «Лібертад» («Свобода», з 1970). Радіомовлення ведеться ісп. мовою, окремі передачі — місц. мовами. Діють урядова радіостанція «Радіо Малабо» й комерційна станція «Радіо Бата», що контролюється урядом.

Літ.: Мельников И. А., Корочанцев В. А. Экваториальная Гвинея. М., 1971.

ЕКВАТОРІА́ЛЬНА РА́СА, негроавстралоїдна раса — одна з трьох великих рас людства (раніше наз. «чорною» расою). Охоплює корінне населення Африки, Австралії, Нової Гвінеї та ін. о-вів Меланезії, окремі групи населення Пд.-Сх. Азії й Америки. Ознаками Е. р. є темна шкіра, чорне кучеряве волосся, широкий ніс, товсті губи, помітно випнуті вперед щелепи (див. *Прогнатизм*). До Е. р. належать високорослі й низькорослі люди, зокрема *пігмеї*. Деякі ознаки Е. р. трапляються у людей ін. рас, зокрема *європеоїдної раси*, що свідчить про їхню спорідненість.

ЕКВАТОРІА́ЛЬНИЙ ПО́ЯС — природний пояс Землі, що простягається по обидва боки від екватора, приблизно між 5—8° пн. ш. та 4—11° пд. ш. Для Е. п. характерні висока т-ра повітря (пересічні місячні +24, +28°), велика кількість опадів протягом року (1500—3000 мм, в окремих районах до 10 000 мм), інтенсивні геоморфологічні та біогеохім. процеси. Переважають латеритні грунти. Поширені вологі екваторіальні ліси — *гілеї* з каучуконосами, деревом какао, коричним і хлібним деревами, пальмами, ліанами тощо. По берегах морів і океанів — мангрові ліси. З тварин водяться мавпи, ліниве-ць, мурахоїд, тапір, носоріг, бегемот, слон, ягуар, леопард, багато яскраво забарвлених птахів, змії та ін.

ЕКВАТОРІА́ЛЬНІ КООРДИНА́ТИ — система *координат небесних* (схилення і пряме сходження), основною площиною якої є площина *екватора небесного* (мал.). Для визначення положення світила Q через нього і полюс світу проводять велике коло (коло схилення). Схилення δ світила — дуга KQ цього кола від небесного екватора до світила; для Пн. півкулі воно набуває значення від 0 до +90°, для Пд. півкулі — від 0 до —90°. *Пряме сходження* α світила — дуга γK екватора, яку відраховують на Сх. від точки весняного *рівнодення* до круга схилення світила; воно набуває значення від 0 до 360° (від 0 до 24 год). Замість α можна використовувати годинний кут t, що вимірюється на Зх. дугою HK екватора від точки його перетину з небесним меридіаном до

Герб Екваторіальної Гвінеї.

ЕКВАТОРІАЛЬНА ГВІНЕЯ

Площа — 28,1 тис. км²

Населення — бл. 320 тис. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Малабо

Екваторіальні координати.

Еквілібристика. Еквілібристки сестри Кох.

круга схилення світила. Дуга $H\gamma = s$ показує зоряний час в даний момент. Величини α, t і s зв'язані формулою $t + \alpha = s$.

В. П. Цесевич.

ЕКВІВАЛЕ́НТ [від лат. aequivalens (aequivalentis) — рівноцінний] — щось рівноцінне, рівносильне, рівнозначне; предмет або кількість, що відповідає іншим предметам або кількостям, може замінювати або виражати їх. В е к о н о м і ц і — *товар*, що є виразом *вартості* ін. товарів, на який вони обмінюються. З розвитком обміну з маси товарів поступово виділився один товар, у споживній вартості якого всі ін. товари виражають свою варгість, тому він і став загальним Е. В ролі заг. Е. почали повсюди виступати благородні метали — золото й срібло, які перетворилися на *гроші*.

ЕКВІВАЛЕ́НТ ХІМІ́ЧНИЙ — вагова кількість елемента, яка сполучається з однією ваговою кількістю водню (точніше з 1,008) або з відповідними їй ваговими кількостями інших елементів. Поняття «еквівалент хімічний» застосовують і до сполук (к-т, лугів і солей) при розрахунках у хім. аналізі.

ЕКВІВАЛЕ́НТІВ ЗАКО́Н — один з основних законів хімії, за яким елементи завжди сполучаються один з одним у вагових кількостях, пропорційних їхнім *еквівалентам хімічним*. Сформулював 1803 Дж. *Дальтон*. Е. з. широко використовують для стехіометричних розрахунків (див. *Стехіометрія*).

ЕКВІВАЛЕ́НТНІ РІВНЯ́ННЯ алгебраїчні — два *алгебраїчні рівняння*, в яких кожен корінь будь-якого з них є коренем іншого, причому кратність рівних коренів у кожному з рівнянь однакова. Поняття еквівалентності пов'язане з числовою областю, в якій допускаються розв'язки. Так, рівняння $(x^2 + 1)(x - 1) = 0$ і $x - 1 = 0$ еквівалентні в області *дійсних чисел*, у якій вони обоє мають тільки один корінь $x = 1$, і неекві-валентні в області *комплексних чисел*, бо перше рівняння має ще корені $x = \pm i$, яких не має друге.

ЕКВІВАЛЕ́НТНОСТІ ПРИ́НЦИП — положення, за яким рух тіл у полі *тяжіння* аналогічний рухові тіл у прискореній (неінерціальній) системі відліку. Оскільки прискорення всіх тіл у даному полі тяжіння однакове, а прискорення тіла, що рухається в неінерціальній системі відліку, дорівнює прискоренню цієї системи відносно *інерціальної системи відліку* і також однакове для всіх тіл, не можна відрізнити рух тіл у неінерціальній системі відліку від їхнього руху в полі сил тяжіння. Е. п. відіграв евристичну роль у створенні *відносності теорії*.

ЕКВІЛІБРИ́СТИКА (від лат. aequilibris — зрівноважений) — жанр циркового мистецтва. Грунтується на вмінні виконавця зберігати рівновагу при найнесталіших положеннях тіла — вправи на линві, кулі, жердинах дроті, велосипедах тощо. Артист, який виступає в жанрі Е., наз. еквілібристом.

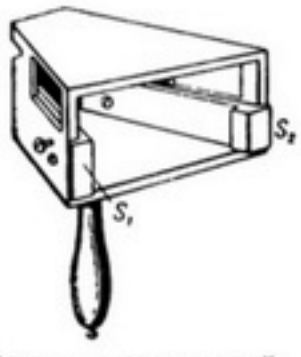

Екер дводзеркальний.

ЕКВІПОТЕНЦІА́ЛЬНА ПОВЕ́РХНЯ (від лат. aequus — рівний і *потенціал*) — геометричне місце точок в електричному полі, яким відповідає одне й те саме значення *електричного потенціалу*.

Е́КЕР (франц. équerre — кутомір) — геодезичний прилад, призначений для побудови на місцевості горизонтальних кутів, кратних 90° або 45°. Розрізняють Е. призмові, дзеркальні та ін. Застосування Е. засновано на властивості променя, відбитого від поверхні дзеркал S_1 і S_2 (мал.), або переломленого у призмі, змінювати свій напрям на 90°. Е. використовують переважно для топографічного знімання забудованих територій.

В. І. Хіхлухо.

ЕКЗА́МЕНИ, іспити (лат. examen — зважування, випробування) — одна з форм перевірки знань учнів. В СРСР у всіх типах загальноосв. шкіл у 8—10-х (11-х) класах проводяться випускні Е., в 4—9-х (10-х в 11-річних школах) класах — перевідні. При вступі у серед. спец. і вищі навч. заклади проводяться вступні конкурсні Е. У профес.-тех. училищах, школах і курсах, що дають професію, після закінчення повного курсу навчання учні складають випускні кваліфікаційні Е. У серед. спец. навч. закладах і вузах двічі на рік проводяться *сесії екзаменаційні;* випускники складають держ. Е.; у втузах і технікумах замість держ. Е. запроваджено захист *дипломних проектів*; у деяких гуманітарних вузах замість Е. або разом з ними — *дипломні роботи*. В широкому розумінні Е.— перевірка кого-. чого-небудь.

О. І. Пенішкевич.

ЕКЗАРА́ЦІЯ (від лат. exaro — виорюю) — руйнування *гірських порід* льодовиком. Див. *Виорювання льодовикове*.

ЕКЗА́РХ (грец. ἔξαρχος — голова, керівник) — 1) У Стародавній Греції — глава жерців при храмі. 2) У Візантійській імперії — правитель області, намісник імператора. 3) В православній церкві — глава церковного округу (екзархату). В сучас. Руській православній церкві — представник моск. патріарха на Україні, в деяких країнах Зх. Європи. Пн. і Пд. Америки.

ЕКЗЕКВАТУ́РА (від лат. exsequor — здійснюю) — 1) В м і ж н а р о д н о м у п р а в і документ (офіційний дозвіл) на вступ у виконання своїх обов'язків, що його надає *консулові* держава, в яку він призначений. В Е., що надається після пред'явлення т. з. консульського патенту, як правило, визначено тер. округу службової діяльності консула. 2) Виконання в даній країні *судового рішення*, прийнятого в ін. країні.

ЕКЗЕ́МА (від грец. ἐκζέω — скипаю) — запальне захворювання шкіри, що характеризується еритематозно-везикулярними висипами. Виникає як алергічна реакція (див. *Алергія*) на дію зовнішніх і внутрішніх подразників і пов'язана з функціональними порушеннями нервової й ендокринної систем. Зовн. подразниками можуть бути різні хім. речовини, фіз. агенти, речовини рослинного і тваринного походження, мех. фактори тощо, внутрішніми — речовини, які утворюються в організмі внаслідок порушення діяльності травного тракту, залоз внутр. секреції. З в и ч а й н а Е. буває гострою і хронічною. Гостра Е. характеризується раптовим початком, швидким розвитком, схильністю до поширення. Хронічна Е. розвивається з гострої форми або ж від початку має хронічний перебіг. Е. починається звичайно з почервоніння певних ділянок шкіри (обличчя, кінцівок, тулуба, волосистої частини голови тощо), на яких з'являються дрібні вузлики, що перетворюються на пухирці; останні розриваються, шкіра мокріє, потім починає підсихати, на ній утворюються кірочки, після чого настає лущення. Висипання нерідко буває симетричним. Екзематозний процес супроводиться свербінням шкіри, яке посилюється вночі: порушується сон, хворі стають дратівливими тощо. Є також Е. к о н т а к т н а — при підвищеній чутливості до хім. речовин і м і к р о б н а, спричинювана гноєтворними мікробами. Л і к у в а н н я: усунення осн. причини й місцеве (мазі, примочки, пасти тощо).

Літ.: Шуцкий И. В. Патогенез и лечение экземы. К., 1974.

ЕКЗЕРСИ́С (франц. exercice, від лат. exercitium —вправа) — 1) Музичний твір, призначений для тренування виконавської техніки. 2) Комплекс тренувальних вправ у балеті.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІ́ЗМ (від лат. exsistentia — існування), філософія існування — один з провідних напрямів сучасної буржуазної філософії, різновид *суб'єктивного ідеалізму*. Виник на поч. 20 ст. і поширився в 30—40-х рр. у Німеччині (М. *Хайдеггер*, К. *Ясперс* та ін.), Франції (Ж.-П. *Сартр*, М. *Мерло-Понті* та ін.), Італії, Іспанії, Лат. Америці, США. Ідейні попередники Е.— С. *К'єркегор* та Е. *Гуссерль*. Осн. категорією в Е. є поняття існування (*екзистенція;* звідси назва), яке ототожнюється з суб'єктивними переживаннями людини й оголошується первинним щодо буття. Е. протиставляє людині суспільство як щось чуже, вороже, яке руйнує індивідуальність, свободу людини. Екзистенція, будучи запереченням буття суспільства, виявляє себе по відношенню до нього як «небуття», в якому на перший план виступає плинність, часовість. Це надає екзистенції специфічного характеру буття, спрямованого в майбутнє. Проте, якщо одні прихильники Е. тлумачать майбутнє як смерть, то інші розглядають його як «ситуацію вибору» і, зрештою, ототожнюють «екзистенцію» зі свободою. Але внаслідок суб'єктивно-ідеалістичного розуміння екзистенції свобода її набуває трагічно-фатальних характеристик. Е. справив значний вплив на бурж. л-ру, на умонастрій значної частини бурж. інтелігенції.

Е. у л і т е р а т у р і як течія модернізму представлений переважно франц. письменниками,

що відомі водночас як філософи-екзистенціалісти: Ж.-П. Сартр, С. де Бовуар, А. *Камю,* Г. Марсель та ін. Характерними рисами цієї л-ри є суб'єктивізм, крайній індивідуалізм і песимізм. Її герой зрікається зв'язків із суспільством, відповідальності за «інших», прагне зберегти «внутрішню свободу». Худож. практика екзистенціалістів під впливом живої дійсності часом виявлялася багатшою і ширшою за ідеалістичні доктрини. В окремих творах є виразна критика бурж. відносин, але при цьому капіталістичне суспільство сприймається як незмінна данність буття. Ідейно споріднена з Е. «література абсурду» (*С. Беккет,* Ж. Жене). В тому чи іншому вигляді зв'язок з Е. виявляється в творчості А. *Жіда,* А. *Мальро* (Франція), Т. *Еліота* (Англія), Н. Майлера (США) та ін. За своєю суттю Е. у л-рі є виявом ідейної безвиході, духовної кризи дрібнобурж. свідомості.

Літ.: Гайденко П. П. Экзистенциализм и проблема культуры. М., 1963; Бичко І. В. Свобода чи сваволя? К., 1966; Современный экзистенциализм. М., 1966; Соловьев Э. Ю. Экзистенциализм и научное познание. М., 1966; Затонський Д. В. У пошуках сенсу буття. К., 1967; Тавризян Г. М. Проблема человека во французском экзистенциализме. М., 1977.

І. В. Бичко (Е. у філософії), *Л. А. Єремєєв* (Е. у літературі).

ЕКЗИСТЕ́НЦІЯ — основна категорія *екзистенціалізму,* яка означає внутрішнє буття людини, її переживання, те непізнаване в людському «Я», внаслідок чого людина є конкретною неповторною особистістю. Поняття «екзистенція» заперечує «предметне буття», виступаючи як «чиста» активність, свобода, вибір. Категорія Е. метафізично розриває діяльність і її результат, людину і річ, суспільство і природу. Вперше термін «екзистенція» застосував дат. філософ С. *К'єркегор.*

ЕКЗОГА́МІЯ (від грец. ἔξω — поза, зовні і γάμος — шлюб) — характерний для первіснообщинного ладу звичай, за яким суворо заборонялися шлюби між людьми однієї родової групи. З розкладом первіснообщинного ладу Е. в більшості народів замінюється забороною шлюбів між найближчими родичами (батьком і дочкою, матір'ю і сином, братом і сестрою).

ЕКЗОГЕ́ННЕ ЖИ́ВЛЕННЯ (від грец. ἔξω — поза, зовні та γεννάω — породжую) — живлення за рахунок поживних речовин, що надходять в організм людини чи тварин із зовнішнього середовища. У шлунково-кишковому тракті ці речовини розщеплюються до продуктів, здатних всмоктуватися в кров і лімфу і засвоюватися клітинами (див. *Травлення*). Для збереження відносної сталості свого внутр. середовища (*гомеостазу*) організм має постійно поповнювати за допомогою Е. ж. енергетичні й пластичні матеріали. Див. також *Ендогенне живлення, Живлення, Харчування*

ЕКЗОГЕ́ННІ ПРОЦЕ́СИ — геологічні процеси, що відбуваються на поверхні Землі та у верхніх частинах *літосфери.* Зумовлені гол. чин. енергією сонячної радіації, силою тяжіння й життєдіяльністю організмів. До Е. п. належать: *вивітрювання* гірських порід, переміщення продуктів вивітрювання від діяння сили тяжіння, вод озер, морів і океанів, текучих вод, льодовиків і вітру (див. *Денудація, Видування, Абразія, Ерозія*), утворення осадочних гірських порід і деяких типів родовищ корисних копалин, зокрема вугілля, бокситів, сірки, фосфоритів. Е. п. тісно пов'язані з *ендогенними процесами*; взаємодія їх зумовлює, зокрема, особливості рельєфу земної поверхні.

ЕКЗОДЕ́РМА (від грец. ἔξω — поза, зовні і δέρμα — шкіра) — шар клітин первинної кори коренів рослин, розташований під *епіблемою.* Звичайно стінки клітин Е. корковіють, але серед них можуть залишатися тонкостінні, проникні для води клітини. Після відмирання епіблеми Е. стає покривною тканиною кореня (див. *Покривні тканини рослин*).

ЕКЗОСФЕ́РА [від грец. ἔξω — поза, зовні та (*атмо*)*сфера*] — зовнішня, найвіддаленіша від поверхні Землі частина атмосфери, що лежить на вис. від 1000 до 1900 км. Густина повітря в Е. дуже мала, тому частинки легких атм. газів (водню, гелію та ін.) вилітають з Е. у світовий простір. В Е. відбувається поступовий перехід від атмосфери до міжпланетного простору.

ЕКЗОТЕРМІ́ЧНІ РЕА́КЦІЇ (від грец. ἔξω — поза, зовні і θέρμη — тепло) — хімічні реакції, які відбуваються з виділенням енергії, зокрема теплоти. Напр., Е. р. є реакції *горіння, нейтралізації.*

ЕКЗО́ТИ (від грец. ἐξωτικός — чужий, іноземний) — рослини або тварини, ввезені з інших країн у райони, де їх раніше не було (див. *Інтродукція* організмів). Після *акліматизації* і великого поширення в місцевій *флорі* чи *фауні* їх наз. акліматизованими рослинами або тваринами.

ЕКІБАСТУ́З — місто обласного підпорядкування Павлодарської обл. Каз. РСР, райцентр. Залізнич. ст. 55 тис. ж. (1977). Е.— центр *Екібастузького кам'яновугільного басейну* (видобування відкритим способом). ТЕЦ. З-ди: залізобетонних виробів, ремонтно-мех., по ремонту гірничотрансп. устаткування. Підприємства харч. і легкої пром-сті. Поблизу Е.— Екібастузьке водосховище на каналі Іртиш — Караганда. Формується Павлодар-Екібастузький пром. вузол. Гірничий технікум і пед. уч-ще. Утворений 1957.

ЕКІБАСТУ́ЗЬКИЙ КАМ'ЯНОВУ́ГІЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — на Пд. Павлодарської області Казахської РСР. У геоструктурному відношенні пов'язаний з *мульдою* завдовжки 24—25 км і завширшки до 8,5 км. Запаси вугілля понад 10 млрд. т, у т. ч. під відкриті роботи — 6,9 млрд. т. Вугілля у відкладах нижньо- та середньокам'яновугільного віку. Виявлено 6—18 вугільних пластів, з яких осн. робочі три верхні пласти. Глиб. заляганння верхнього пласта від 10—20 до 550 м. Вугілля гумусове, рідше сапропелеве, мінералізоване, за пром. класифікацією належить до марки ОС (див. *Вугілля викопне*). Має високу зольність (від 30—42% до 50% і більше), вміст робочої вологи 2,5—3,9%. Теплота згоряння 3800—4800 ккал/кг. Е. к. б. відкрито 1876, експлуатується з 1893. Вугілля видобувають відкритим способом. Гідрогеол. умови сприятливі для експлуатації. Розробляють три вуглерозрізи. Вугілля використовують як енерг. паливо на підприємствах Казахстану, Зх. Сибіру й Уралу.

М. Х. Лейвиков.

ЕКІПА́Ж (франц. équipage) — 1) Загальна назва кінних ресорних пасажирських повозок. 2) Особовий склад корабля, літака, танка та ін. 3) Флотський Е.— берегові формування резерву особового складу в рос. і рад. ВМФ.

ЕККА́РІУС (Eccarius) Йоганн-Георг (25.VIII 1818, м. Фрідріхрода, тепер НДР — березень 1899, Лондон) — діяч німецького й міжнар. робітничого руху. За фахом кравець. Член «*Союзу справедливих*», з 1847 — *Союзу комуністів.* У 1864 — один із засновників *Інтернаціоналу 1-го,* член його Ген. ради (1864—72) і ген. секретар (1867—71); секретар-кореспондент для Америки (1870—72). З 1871 почав відходити від марксизму і після припинення діяльності 1-го Інтернаціоналу став учасником тред-юніоністського руху в Англії.

ЕККЛС (Eccles) Джон-Кер'ю (н. 27.I 1903, м. Мельбурн) — австралійський фізіолог. Закінчив Мельбурнський ун-т і Магдален-коледж в Оксфорді (1925). В 1927—31 працював у Оксфорді під керівництвом Ч. *Шеррінгтона.* Член Лондон. королівського мед. т-ва (з 1941). Був президентом АН Австралії (1957—61). Праці Е. присвячені вивченню електр. процесів у нервових клітинах. Зробив важливий внесок у вивчення іонних механізмів *збудження* й *гальмування* нервових клітин; показав, як *імпульс нервовий,* що виник в одній клітині, передається на сусідню клітину. Нобелівська премія (разом з А.-Ф. Хакслі й А.-Л. Ходжкіном), 1963.

ЕКЛЕКТИ́ЗМ (грец. ἐκλεκτός — вибраний, від ἐκλέγω — вибираю) — 1) У філософії — а) механічне поєднання в одному вченні різнорідних, суперечливих, органічно несумісних положень, які безпринципно запозичуються з протилежних концепцій; використовування й підтасовування з певною тенденційною метою вирваних з контексту фактів, формулювань, цитат тощо. Е. властивий метафізичному способові мислення (див. *Метафізика*) і є однією з типових рис сучас. бурж. філософії й суспільствознавства; б) закономірний момент у розвитку наук. пізнання, що характеризується наявністю елементів знання, які не мають єдиної теор. основи й належать до різних, іноді взаємовиключаючих, аспектів розгляду об'єкта. В такому розумінні Е. типовий для періодів докорінного зламу й перебудови теорій і виступає або як попередній етап синтезу різнорід-

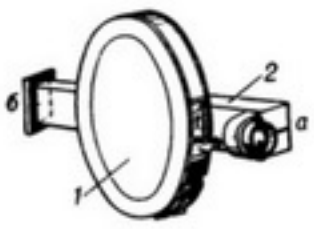

Екліметр:
1 — коробка з диском, поділеним на градуси; *2* — візирна трубка: *а* — очний діоптр; *б* — предметний діоптр з горизонтальною металевою ниткою.

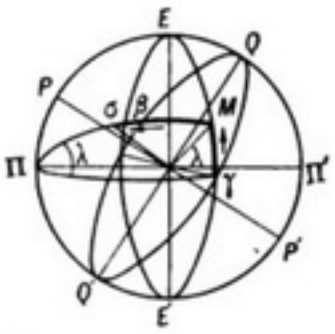

Екліптичні координати світила σ.

ного пізнавального матеріалу в єдину теор. систему, або як початок диференціації раніше єдиної теорії; в) напрям в античній філософії 2 ст. до н. е.— 2 ст. н. е., для якого характерні поєднання елементів різних філос. систем і тенденція до нівелювання відмінностей між ученнями й школами. *О. І. Яценко.*

2) В архітектурі та образотворчому мистецтві — механічне, некритичне поєднання художніх елементів різних стилів. Елементи Е. трапляються вже в пізньому мист. Старод. Риму. В 19 і особливо в 20 ст. поширився в бурж. салонному мист. і архітектурі.

ЕКЛІ́ЗІ-БУРУ́Н — гірська вершина *Головного пасма Кримських гір*, найвища точка масиву Чатирдаг (1525 м). На схилах — зарості ялівцю, подекуди ліси. Пам'ятка природи. Район туризму.

ЕКЛІ́МЕТР (від грец. ἔκκλιμα — відхід, відступ і μετρέω — вимірюю) — геодезичний прилад для вимірювання вертикальних кутів з точністю бл. 0,25°. Коробка (1) з диском (див. малюнок), який поділено на градуси, прикріплена до візирної трубки (2). На диску закріплено вагу, що утримує його в положенні, коли 0° знаходиться на лінії, паралельній горизонтальній поверхні. Візуючи по лінії *аб* на предмет, визначають вертикальний кут, під яким видно предмет відносно горизонтальної площини. Застосовують Е. здебільшого при рекогносцирувальних роботах. *В. І. Хіхлухо.*

ЕКЛІ́ПТИКА (грец. ἐκλειπτική — затемнення) — велике коло *небесної сфери*, по якому рухається Сонце (з заходу на схід) у своєму спостережному річному русі. Е. нахилена до *екватора небесного* під кутом 23° 27′, перетинаючи його в точках весняного (у сузір'ї *Риб*) і осіннього (у сузір'ї *Діви*) *рівнодень*. Дві точки небесної сфери, віддалені від площини Е. на 90°, наз. її полюсами. Пн. полюс Е. розташований у сузір'ї *Дракона*. *Орбіта* Землі лежить у площині Е., тому сонячні (чи місячні) *затемнення* відбуваються, коли Місяць у момент новомісяччя (або повномісяччя) перебуває поблизу Е. (звідси назва «екліптика»). Див. також *Екліптичні координати*. *В. П. Цесевич.*

ЕКЛІПТИ́ЧНІ КООРДИНА́ТИ — система *координат небесних* (широта і довгота), основним колом якої є *екліптика* (мал.). Для визначення положення світила σ через нього і полюс екліптики проводять велике коло (коло широти). Дуга *Mσ* цього кола наз. екліптичною широтою β світила (на Пн. від екліптики вона набуває значення від 0 до +90°, на Пд.— від 0 до —90°). Екліптична довгота λ — дуга γ*M* екліптики від точки весняного *рівнодення* до кола широти світила, яку відраховують на схід. Вона набуває значення від 0 до 360°. *В. П. Цесевич.*

ЕКЛО́ГА (грец. ἐκλογή — вибірка, витяги) — 1) Збірник законів *Візантії*, виданий 726 імператором Львом III Ісаврійським. Містила витяги (часто перероблені) з *Корпус юріс цівіліс*, а також пізніше видані норми в галузі цивільного й кримінального законодавства тощо. Е. відповідала інтересам феодалів і мала на меті пристосувати *римське право* до феод. відносин. 2) Один із видів античної буколічної поезії (див. *Буколіка*). Будувалась у формі діалога між пастухами й пастушками або в формі пісень і поем (напр., у Вергілія). В епоху *Відродження* Е. писали поети Італії, Іспанії, Франції, пристосовуючи їх до постановки на сцені театру. В Росії Е. писали у 18 ст. О. *Сумароков*, І. Богданович. У 19 ст. цей жанр вийшов з ужитку.

ЕКОБІОМО́РФА (від грец. οἶκος — середовище, βίος — життя і μορφή — форма) — *життєва форма*, що характеризується сукупністю морфофізіологічних ознак, притаманних певним групам споріднених чи філогенетично (див. *Філогенез*) віддалених рослин, що живуть у схожих умовах середовища. Е. є, напр., трав'янисті полікарпіки з розетковими поліциклічними надземними пагонами, підземними бульбами та пучкуватою кореневою системою. Кожну Е. розглядають як нероздільну єдність біоморфи й *екоморфи*. Е. як еколого-геогр., фітоценотичне й еволюційно-історичне явище є об'єктом дослідження багатьох біол. дисциплін (напр., *екології*, *геоботаніки*, систематики та ін.). Термін «екобіоморфа» запропонував рад. вчений Є. М. Лавренко (1965). *С. М. Зіман.*

ЕКОГЕНЕ́З (від грец. οἶκος — середовище, місце оселення і γένεσις — походження) — історичний процес зміни особливостей організмів, пов'язаний із зміною умов оселення. Прикладами Е. може бути зміна біол. особливостей багатьох травоїдних ссавців у зв'язку з виходом їх з лісу на відкриті простори; зміна будови тіла китів, пов'язана з переходом їхніх предків від наземного життя до водного. *О. П. Криталь.*

ЕКОКЛІ́МАТ (від грец. οἶκος — середовище, місце оселення і *клімат*) — кліматичні умови місць оселення представників певних видів або угруповань організмів (кліматичні умови лісу, розораних полів, нір ховрахів, ходів короїдів тощо).

ЕКОЛОГІ́ЧНА ВАЛЕ́НТНІСТЬ, екологічна пластичність — ступінь пристосовуваності організмів до змін умов середовища. Е. в. вища в організмів, які мають більшу пристосовуваність. При великій Е. в. організми можуть витримувати значні коливання одного чи групи факторів середовища (див. *Еврибіонти*); при малій Е. в. можуть жити лише в певних умовах середовища при дуже незначному коливанні їх (див. *Стенобіонти*).

ЕКОЛОГІ́ЧНА НІ́ША — місце і структурно-функціональна роль *популяції* певного виду в *екосистемі* (*біогеоценозі*). Е. н. визначається сукупністю складних ценотичних відносин (взаємовідносин з органічними й неорганічними компонентами біогеоценозу), які роблять можливим саме існування тих чи ін. організмів (популяцій) у тому чи ін. біогеоценозі (екосистемі). Е. н. характеризує ступінь біол. спеціалізації *(адаптації)* даного організму (популяції), зокрема його місце в *ланцюгу живлення*. Е. н. різних видів або популяцій одного виду характеризуються різними умовними межами, або контурами, що визначаються всією сукупністю характеристик екологічних факторів, які діють у біогеоценозі. Популяції одного виду (напр., вовка) можуть займати у різних місцевостях не еквівалентні Е. н., а популяції різних видів — еквівалентні Е. н. (напр., різні види кенгуру в Австралії — екологічний еквівалент бізона й вилорогої антилопи у Пн. Америці). Чим ближчі характеристики Е. н. різних видів, тим сильніші між ними конкурентні взаємовідносини, внаслідок яких один вид може витіснити інший за межі даного біогеоценозу. *М. А. Воїнственський.*

ЕКОЛОГІ́ЧНА СИСТЕ́МА — те саме, що й *екосистема*.

ЕКОЛОГІ́ЧНИЙ РЯД — сукупність рослинних угруповань (*фітоценозів*), які розміщуються відповідно до наростання або зменшення якогось окремого фактора (вологості, засолення грунтів та ін.) чи кількох факторів. Напр., на заплавних луках долини серед. течії Дніпра Е. р. представлений сухими луками з кострицею, келерією, тонконогом бульбистим, щавлем горобиним тощо, свіжими луками з мітлицею Сирейщикова, тонконогом лучним, подорожником ланцетолистим та ін., вологими луками з китником лучним, осокою струнокою, оманом британським тощо та мокрими луками з очеретянкою звичайною, тонконогом болотним, перстачем гусячим тощо. Е. р. часто спостерігаються в умовах розчленованого рельєфу або на ділянках з різними грунтами. Разом зі зміною фітоценозів змінюються й угруповання тварин, особливо комах. *О. П. Криталь.*

ЕКОЛОГІ́ЧНІ ФА́КТОРИ, фактори середовища — елементи середовища, що здійснюють той або інший вплив на певні організми. Е. ф. поділяють на *абіотичні фактори* і *біотичні фактори*. Сукупність необхідних для життя організму Е. ф. наз. умовами існування. Е. ф. діють не ізольовано, а завжди в комплексі, що зовсім не виключає певної самостійності й специфіки дії кожного з них. Е. ф. можуть впливати безпосередньо (волога, світло тощо) та посередньо (рельєф, зміна навколишнього середовища людиною тощо). Розрізняють максимальне (вище за яке існування організму неможливе) та мінімальне (нижче від якого життя організму припиняється) значення Е. ф., оптимум (найбільш сприятливі умови) та песимум (життєдіяльність організмів пригнічена).

ЕКОЛО́ГІЯ (від грец. οἶκος — середовище і λόγος — вчення) — розділ *біології*, що вивчає закономірності взаємовідношень організмів з навколишнім середовищем,

а також організацію і функціонування надорганізмових систем (*популяцій, видів, біоценозів, біосфери*). Виникненню і розвиткові Е. сприяли потреби сільс. г-ва, лісового г-ва, медицини, а також розвиток окремих наук — фізіології, ґрунтознавства, фіто- й зоогеографії тощо. Основи Е. як науки почали закладатися в кін. 18 — на поч. 19 ст. Термін «екологія» запровадив нім. учений Е. Геккель (1866), який визначив цю науку як таку, що вивчає відношення організму до навколишніх *біотичних факторів* та *абіотичних факторів*. Значний внесок у становлення Е. зробили вітчизн. вчені К. Ф. *Рульє* й М. О. *Сєверцов*, яких вважають фундаторами сучас. Е. Велике значення для розвитку Е. мало вчення Ч. *Дарвіна* (див. *Дарвінізм*). Швидкого розвитку Е. набула в 2-й пол. 19 — 1-й пол. 20 ст. В цей період особливо багато зробили для нагромадження екологічної інформації і розв'язання практичних питань вітчизн. вчені В. І. Вернадський, Г. Ф. Морозов, І. К. Пачоський, В. П. Поспєлов, Г. І. Танфільєв, О. П. Шенников та ін., у т. ч. укр.— В. Г. Аверін, Г. М. Висоцький, Є. В. Звєрозомб-Зубовський, О. Г. Лебедєв, П. О. Свириденко та ін.

Розрізняють Е. з а г а л ь н у, що досліджує осн. принципи організації і функціонування різних надорганізмових систем, і с п е ц і а л ь н у, предметом якої є вивчення взаємовідношень певних екологічних груп організмів, що належать до конкретних *таксонів*, з навколишнім середовищем; включає Е. р о с л и н і Е. т в а р и н. Крім того, Е. поділяють на *аутекологію* та *синекологію*. Вивченням популяцій займається популяційна Е., або д е м е к о л о г і я, яку часто відносять до аутекології. Є й інші схеми поділу Е. Е. водяних організмів вивчає *гідробіологія*. Розрізняють ще г е о х і м і ч н у Е.— вивчає вплив геохім. середовища на живі організми; р а д і а ц і й н у Е.— досліджує діяння на живі організми та їхні угруповання іонізуючих випромінювань; п а л е о е к о л о г і ю — вивчає організми давноминулих часів та умови їхнього існування. Багато які розділи Е. набувають дедалі більшого практичного значення. Так, с і л ь с ь к о г о с п о д а р с ь к а Е. досліджує *агробіоценози*; Е. л ю д и н и займається проблемами впливу навколишнього середовища на людину, вивчає особливості урбанізованих *біогеоценозів* тощо. Виняткового значення набувають екологічні дослідження у зв'язку з проблемами *охорони природи*. Рад. екологи досягли значних успіхів у розв'язанні важливих питань у різних галузях нар. г-ва: в медицині, ветеринарії, захисті рослин, мисливському г-ві, використанні різних типів водойм, зокрема у використанні запасів риби й мор. звірів. Розробка таких проблем, як прогнози зміни чисельності корисних звірів, шкідників с.-г. і лісових рослин, або опрацювання ефективних систем захисту рослин від шкідників у певних природно-госп. умовах грунтуються гол. чин. на даних, здобутих внаслідок екологічних досліджень. Велике значення мають екологічні дослідження для розробки питань еволюційної теорії. В СРСР проблемами Е. займаються ряд н.-д. ін-тів АН СРСР і республіканських академій; кафедри вищих навч. закладів (ун-тів, мед., с.-г. ін-тів тощо). З 1964 проводяться роботи в рамках Міжнар. біол. програми (МБП), осн. метою якої є вивчення продуктивності *екосистем* у різних областях земної кулі. Дослідження з питань біол. продуктивності продовжені міжнар. програмою «Людина та біосфера». З 1974 діє Міжнар. т-во екологів (ІНТЕКОЛ). Питання Е. висвітлюються в журналах «Экология», «Гидробиологический журнал», «Вестник зоологии» та ін.

Літ.: Наумов Н. П. Экология животных. М., 1963; Шварц С. С. Эволюционная экология животных. Свердловск, 1969; Будыко М. И. Глобальная экология. М., 1977; Медина В. С. Охорона природи К., 1977; Киселёв Н. Н. Объект экологии и его эволюция. К., 1979; Одум Ю. Основы экологии. Пер. с англ. М., 1975; Лархер В. Экология растений. Пер. с нем. М., 1978. *О. П. Криталь.*

ЕКОЛО́ГІЯ СОЦІА́ЛЬНА — галузь *соціології*, що вивчає суспільно-історичні взаємовідносини *людини* і природного середовища в аспекті закономірностей розвитку *суспільно-економічних формацій*. Бурж. соціологи абсолютизують роль екологічних чинників у житті суспільства, ототожнюють соціальні процеси з біологічними, зводячи причини загострення кризових екологічних конфліктів до демографічних, антропогенних і наук.-тех. факторів, причому науку і техніку вони розглядають як соціально нейтральні явища. Науково-об'єктивне розуміння співвідношення людської діяльності й законів природи, їхню узгоджену взаємодію в структурі суспільної практики вперше розкрив марксизм у зв'язку з відкриттям всесвітньо-істор. ролі *праці*, її перетворюючих і формоутворюючих можливостей щодо природи й людини. Взаємозв'язок природних і соціальних чинників праці визначається формами власності на *засоби виробництва*, класовими відносинами, сусп. поділом праці й відповідним розвитком науки й техніки, які в сукупності зумовлюють історично певний спосіб матеріального й духовного виробн., а отже й характер освоєння і перетворення людиною природної й соціальної дійсності. Сучас. проблеми Е. с. полягають у необхідності планового переходу до комплексної переробки природної сировини, в створенні безвідходних технологічних процесів, в організації тер., індустріальних, агр.-пром. і наук.-виробничих комплексів відповідно до екологічних умов природних регіонів, в екологічному вихованні людини. Саме на це спрямована політика КПРС і Рад. уряду в галузі *охорони природи*. Див. також *Географічне середовище*, *Відтворення природних ресурсів*.

М. Ф. Тарасенко.

ЕКОМО́РФА (від грец. οἶκος — середовище і μορφή — форма) — *життєва форма* рослин, що визначається їхнім відношенням до зовнішніх умов. В основу класифікації Е. найчастіше кладуть відношення рослин до зволоження й кислотності грунту. Розрізняють такі осн. групи Е.: *мезофіти, ксерофіти, гігрофіти, галофіти* та ін.

ЕКОНОМА́ЙЗЕР (англ. economizer, від economize — заощаджувати, зберігати) — 1) Пристрій (система труб), що в ньому живильна вода перед надходженням у *парогенератор* нагрівається відхідними топковими газами. Розрізняють Е.: киплячі (з кипінням води) і некиплячі; чавунні (переважно ребристі, мал.) та сталеві (звичайно гладкотрубні). Сприяють підвищенню ккд парогенераторів. 2) Пристрій у *карбюраторі* двигунів внутрішнього згоряння, за допомогою якого змінюють (відповідно до режиму дії двигуна) склад горючої суміші.

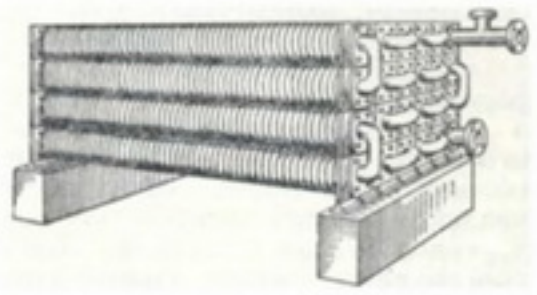

Ребристий економайзер.

ЕКОНОМЕ́ТРІЯ, економетрика (від *економіка* і грец. μετρέω — вимірюю) — галузь економічних наук, що вивчає кількісні взаємозв'язки економічних показників, явищ і процесів на основі використання статистичної інформації і математико-статистичних методів. Економетричні дослідження вперше почали проводити на межі 19 і 20 ст. Значно поширилася Е. після створення *електронних обчислювальних машин*.

За соціалізму економетричні дослідження стають частиною системи планового керівництва нар. г-вом, сприяють виробленню оптимальних планових рішень. Методи й моделі Е. застосовують при розробці та обґрунтуванні соціально-екон. прогнозів, довгострокових і середньострокових планів на рівні галузей, екон. районів, республік і нар. г-ва в цілому; для складання звітних і планових міжгалузевих балансів виробн. та розподілу сукупного продукту в нар. г-ві, аналізу виробничих взаємозв'язків, собівартості продукції, продуктивності праці, попиту та споживання товарів населенням тощо. На Україні, зокрема, розроблені економетричні моделі для нар. г-ва республіки — моделі УКР-1 (1970) та УКР-2 (1972). Модель УКР-2 об'єднує понад 100 нар.-госп. показників по республіці в галузевому розрізі.

Літ.: Эконометрическая модель развития народного хозяйства Украинской ССР К., 1972; Ланге О. Введение в эконометрику. Пер. с польс. М., 1964; Шаттелес Т. Современные эконометрические методы. Пер. с рум. М., 1975. *Л. Л. Терехов.*

«ЕКОНОМІ́ЗМ» — опортуністична течія в с.-д. русі Росії, різновид міжнарод. опортунізму (*бернштейніанства*). «Е.», ігноруючи політ. й ідеологічну боротьбу, визнавав лише екон. боротьбу робітн. класу (звідси й назва). Будучи ворожим марксизмові, «Е.» намагався ревізувати його теор. і політ. основи, принижував значення революц. теорії, схилявся перед стихійними формами боротьби й організації робітн. класу (екон. страйки проти окремих капіталістів, гуртківщина і кустарництво), з позицій «стихійності» виступав проти внесення соціалістичної ідеології в робітн. рух, поєднання цього руху з наук. соціалізмом, заперечував необхідність утворення самостійної централізованої марксистської партії пролетаріату, штовхав робітників на шлях тред-юніоністської боротьби за реформи. Відвертаючи робітників від політ. боротьби за повалення експлуататорського ладу, «економісти» практично були провідниками бурж. впливу на пролетаріат. «Е.» виник і поширився в кін. 19 — на поч. 20 ст. в більшості с.-д. к-тів Росії, в т. ч. на Україні. Погляди «економістів» 1899 найбільш відверто викладено в «Credo» («Символ віри»). З цих же позицій Київ. к-т РСДРП виступив з документом «Profession de foi» («Сповідання віри»). Ідеї «Е.» пропагували газ. «Рабочая мысль» (1897—1902), журн. «Рабочее дело» (1899—1902), київська с.-д. газ. «*Вперёд*» (з № 5), напівекономістські позиції займала газ. «*Южный рабочий*» (з № 3) тощо. Лідери «Е.» — К. Д. Кускова і С. М. Прокопович (згодом стали кадетами і білоемігрантами). Революц. соціал-демократія рішуче виступила проти «Е.». У відповідь на «Credo» В. І. Ленін, який тоді був на засланні, 1899 написав «Протест російських соціал-демократів» і статтю «З приводу „Profession de foi"», яка викривала опортунізм київських «економістів». Вирішальну роль в ідейному розгромі «Е.» відіграли праця В. І. Леніна «*Що робити?*», діяльність організованої ним газ. «*Искра*». Розгром «Е.» і перемога ленінсько-іскрівського напряму в с.-д. орг-ціях були ідейно-політ. підготовкою II з'їзду РСДРП і створення марксист. партії нового типу.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 4. Протест російських соціал-демократів.— Наша програма.— Назадній напрям у російській соціал-демократії.— З приводу «Profession de foi»; т. 5. З чого почати? — Бесіда з захисниками економізму; т. 6. Що робити?; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1. К., 1965; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977 *П. Л. Варгатюк.*

ЕКОНО́МІЇ ЧА́СУ ЗАКО́Н — загальний економічний закон, який визначає об'єктивний процес раціонального використання часу як окремою особою, так і суспільством у цілому для прискорення досягнення наміченої мети. Матеріальну основу діяння цього закону становить досягнутий рівень розвитку *продуктивних сил*. Характер і можливість практичного використання його залежать від *виробничих відносин* певного суспільства. В умовах *капіталізму*, навіть при високому рівні розвитку продуктивних сил, Е. ч. з. діє не на повну силу внаслідок приватновласницьких інтересів пануючого класу, який зводить всю економію часу до досягнення однієї мети — одержання *додаткової вартості*. Найбільшого простору Е. ч. з. набуває в умовах комуністичного способу виробн., який базується на сусп. власності на засоби виробн. і де існує заг. заінтересованість в економії часу, бо час тут використовується для забезпечення повного достатку і вільного всебічного розвитку всіх членів суспільства. Механізм діяння цього закону К. Маркс визначив так: чим менше часу суспільство буде витрачати на виробн. пшениці, вирощування худоби тощо, тим більше часу воно виграє для іншого виробн. матеріального або духовного. Як для окремого індивіда, так і для суспільства всебічність його розвитку, його споживання і діяльності залежить від збереження часу. Будь-яка економія кінець кінцем зводиться до економії часу. Таким чином економія часу, як і планомірний розподіл робочого часу по різних галузях виробн., залишається першим екон. законом на основі колективного виробн. (див. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. 1, с. 116—117).

Е. ч. з. діє в усіх сферах людської діяльності (виробничій, невиробничій, сфері вільної діяльності), визначаючи необхідність раціонального використання всього фонду сусп. часу (робочого й *вільного часу*) в усіх його формах і функціональних частинах. Але найбільше значення для розвитку суспільства має використання цього закону в сфері матеріального виробн., де діяння його збігається з діянням закону підвищення продуктивності сусп. праці. Важливими формами реалізації Е. ч. з. на сучас. етапі розвитку виробн. в СРСР є підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва* і поліпшення якості роботи в усіх галузях нар. господарства.

С. Е. Гесь.

ЕКОНО́МІКА [грец. οἰκονομική (τέχνη) — мистецтво ведення господарства] — 1) Історично визначена сукупність суспільно-виробничих відносин, тобто економічний базис, властивий певній *суспільно-економічній формації* (напр., Е. капіталізму, Е. соціалізму, Е. перехідного періоду від капіталізму до соціалізму). 2) *Народне господарство* даної країни або його галузь (напр., економіка СРСР, *економіка промисловості, економіка сільського господарства* тощо). 3) Терміном «економіка» позначають науки, що вивчають об'єктивні закони і категорії суспільного виробн., розподілу, обміну і споживання; методи і форми організації та управління виробництвом. Див. *Економічні науки*.

ЕКОНО́МІКА БУДІВНИ́ЦТВА — сукупність суспільних, організаційних і технічних факторів, що визначають ефективність праці та використання засобів виробництва в *будівництві*: наука, яка вивчає закономірності розвитку будівництва, фактори, що впливають на його ефективність, різноманітні зв'язки будівництва з іншими галузями народного господарства, розробляє форми та методи економічної роботи в будівельному виробництві. Відповідно до основних *економічних законів* соціалізму Е. б. розробляє необхідні положення щодо правильного управління буд-вом та окремими його ланками, передбачає осн. напрями і шляхи підвищення ефективності будівництва з урахуванням *науково-технічного прогресу*. Метою наук. досліджень у галузі Е. б. є обгрунтування, вибір і впровадження в практику найекономічніших рішень при плануванні, проектуванні та в процесі буд-ва для одержання найефективніших результатів. На стадії планування Е. б. розв'язує такі завдання: удосконалення систем перспективного та оперативного планування, поліпшення структури і підвищення ефективності капітальних вкладень, обгрунтування гол. напрямів тех. прогресу в буд-ві, оптимальний розподіл фін. і матеріальних ресурсів тощо. До осн. проблем, що їх розглядає Е. б. на стадії проектування, належать обгрунтування найекономічніших об'ємно-планувальних і конструктивних рішень, типізація та уніфікація. На Е. б. покладено розв'язання таких питань, як встановлення оптимальної тривалості буд-ва різних об'єктів, обсягів незавершеного буд-ва, розміщення й розвиток виробничої бази буд. орг-цій, розширення спеціалізації, кооперування та комбінування буд-ва. Е. б. вдосконалює орг. структуру буд.-монтажних орг-цій, методи екон. аналізу їхньої діяльності, визначає резерви та шляхи використання їх для забезпечення зростання *продуктивності праці*, зниження собівартості буд.-монтажних робіт і підвищення рентабельності. Досягнення Е. б. забезпечують освоєння грандіозної програми капітального буд-ва з макс. економією коштів і за найкоротші строки. Проблеми Е. б., зокрема в УРСР, вивчають *Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР, Будівельного виробництва науково-дослідний інститут,* Н.-д. ін-т автоматизованих систем планування і управління в будівництві, екон. лабораторії м-в і відомств, а також окремі відділи н.-д. інститутів і відповідні кафедри будівельних вузів.

Літ.: Экономика строительства. М., 1977; Полякова Г. Е. Эффективность производства в капитальном строительстве. К., 1978; Юрченко Г. П. Планування та економічне стимулювання в будівельному виробництві К., 1978. *Ю. М. Андрущак.*

«ЕКОНО́МІКА І ПОЛІ́ТИКА В ЕПО́ХУ ДИКТАТУ́РИ ПРОЛЕТАРІА́ТУ» — стаття В. І. Леніна, присвячена проблемам соціалістичного творення. Опублікована 7.IX 1919. В ній розкрито й обгрунтовано діалектичний зв'язок і взаємодію економіки й політики в *перехідний період від капіталізму до соціалізму*. Розвиваючи вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про перехідний період як про цілу істор.

епоху, В. І. Ленін відзначав, що вона характеризується поєднанням рис старого і нового госп. укладів, боротьбою між переможеним, але ще не знищеним капіталізмом і народженим соціалізмом. В праці дано характеристику спільних рис, властивих розвинутим країнам у перехідний період, притаманних їм однотипних екон. укладів (капіталізм, дрібне товарне виробн., комунізм) і відповідних їм класів (буржуазія, дрібна буржуазія, особливо селянство, пролетаріат), що становить об'єктивну основу заг. закономірностей переходу від капіталізму до соціалізму. Осн. форми сусп. г-ва і відповідні їм класи в Росії були ті самі. Виходячи з цього і беручи до уваги досягнуті на той час успіхи в створенні нового екон. укладу, В. І. Ленін висловив непохитну віру в неминучість «перемоги комунізму над капіталізмом» (Повне зібрання творів, т. 39, с. 258). Водночас він рішуче застерігав проти недооцінки труднощів, пов'язаних з техніко-екон. відсталістю країни, наполягав на точному врахуванні їх при визначенні темпів, форм і методів соціалістичного будівництва як у місті, так і, особливо, на селі. Ключ до розв'язання цього важливого і складного завдання В. І. Ленін вбачав у наданні селу всебічної, особливо технічної, допомоги з боку *робітничого класу* і проведенні правильної політики щодо *селянства* з урахуванням його двоїстої соціально-екон. природи. У цій праці спростовано дрібнобурж. уявлення про свободу і рівність, демократію взагалі, глибоко розкрито класову суть цих понять, обгрунтовано правомірність використання пролетаріатом держ. апарату в класовій боротьбі проти буржуазії і вагань дрібнобурж. елементів, застосування різних прийомів діяння і впливу. «Класова боротьба,— писав В. І. Ленін,— не зникає при диктатурі пролетаріату, а лише набирає інших форм» (Повне зібрання творів, т. 39, с. 263). Ці ленінські висновки, оцінки й положення відіграли велику роль у соціалістичних перетвореннях СРСР.

М. В. Черненко.

ЕКОНО́МІКА НАУ́КИ — сукупність показників і факторів, що характеризують стан і розвиток науки як галузі нар. господарства; наука про специфіку і конкретні форми суспільних відносин і закони розвитку їх у сфері наукової діяльності. Інтенсивний розвиток Е. н. зумовлений *науково-технічною революцією,* яка перетворила науку на важливу самостійну галузь нар. г-ва, на безпосередню продуктивну силу. Істотно розширилися масштаби наук. діяльності. Так, затрати на науку в СРСР за 1945—65 збільшилися в 23 рази, за 1965—75 — більше як у 2,5 раза і 1976 становили 17,7 млрд. крб. У науці та наук. обслуговуванні 1976 було зайнято 3860 тис. чол. Е. н. охоплює весь комплекс досліджень та проблем удосконалення екон. і орг. механізму наук. діяльності. До них належать питання прогнозування, планування, орг. структури науки, вдосконалення госп. розрахунку, стимулювання, фінансування наук. діяльності; питання формування цін на наук. продукт, нормування наук. діяльності, організації управління і праці в науці. Однією з осн. проблем Е. н. є визначення ефективності науки, роботи наук. установ, їхніх підрозділів, кожного працівника, а також окремих наук. досліджень. Специфічність перелічених проблем пов'язана з особливостями продукту науки — нових знань. Знання являють собою незникаючий у процесі споживання, невідчужуваний продукт. Це не дає можливості встановити жорсткі зв'язки між затратами і результатами в процесі виробництва наук. продукту. Тому в сфері науки екон. закони планомірності, економії часу, вартості, розподілу по праці тощо проявляються специфічно.

Дослідження в галузі Е. н. проводять, зокрема на Україні, *Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР, Кіберне-тики інститут* АН УРСР, *Економіки інститут* АН УРСР, *Економіки промисловості інститут* АН УРСР та деякі вузи республіки.

Літ.: Добров Г. М. Наука о науке. К., 1970; Ельмеев В. Я. Основы экономики науки. Л., 1977; Некоторые методологические вопросы экономики науки. М., 1977; Проблемы экономики науки. Ереван, 1977.

С. М. Ямпольський.

ЕКОНО́МІКА НЕВИРОБНИ́ЧОЇ СФЕ́РИ — сукупність суспільно-економічних відносин, які зумовлюють суспільну ефективність використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів у *невиробничій сфері;* наука, що вивчає форми діяння і прояву в умовах невиробничої сфери *економічних законів* соціалізму та специфічних економічних законів, притаманних її окремим галузям. Е. н. с. охоплює економіку нар. освіти, економіку охорони здоров'я, економіку комунального г-ва, економіку побутового обслуговування, *економіку торгівлі* тощо. Завданнями Е. н. с. є глибоке й раціональне розв'язання проблем окремих галузей невиробничої сфери, вивчення закономірностей їхнього розвитку, докорінне поліпшення перспективного та поточного планування роботи підприємств та установ невиробничої сфери. Важливу роль відіграє Е. н. с. у раціональному розміщенні підприємств та установ, що надають послуги населенню. Вона розробляє економічно обгрунтовані рекомендації щодо поліпшення методів керівництва, планування і звітності окремих галузей невиробничої сфери та підприємств і установ; виявляє резерви економії матеріальних і трудових ресурсів; удосконалює методологію розробки цін і встановлення нормативів затрат живої та уречевленої праці на послуги невиробничої сфери. Розвиток Е. н. с. значною мірою залежить від темпів зростання добробуту та культур. рівня народу, тобто від реалізації осн. мети соціалістичного виробн. В той же час розвиток Е. н. с.— одна з важливих передумов розвитку самого матеріального виробництва. На Україні проблеми окремих галузей Е. н. с. вивчають *Економіки інститут* АН УРСР, *Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР,* Проектно-конструкторсько-технологічний ін-т М-ва побутового обслуговування населення УРСР та інші.

Літ.: Правдин Д. И. Развитие непроизводственной сферы при социализме. М., 1976; Солодков М. В. Непроизводственная сфера при социализме. М., 1978.

В. Є. Козак.

ЕКОНО́МІКА ПРА́ЦІ — сукупність специфічних сторін і рис виробничих відносин даного суспільного ладу, що характеризують суспільну організацію праці; наука, яка вивчає історично визначений тип суспільної організації праці, характерні для нього «відносини між людьми за участю їх у суспільній праці» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 7, с. 43).

За умов соціалізму для Е. п. характерні відсутність експлуатації людини людиною, планомірно організоване залучення людей до праці, співробітництво і взаємодопомога окремих груп або учасників виробничого процесу, розподіл сусп. продукту залежно від кількості та якості затраченої праці кожним працівником у поєднанні з безплатним і пільговим розподілом *суспільних фондів споживання,* заг. зайнятість працездатного населення, раціональне використання наявних *трудових ресурсів,* швидке піднесення культурно-тех. рівня трудящих тощо.

Стан Е. п. характеризується насамперед рівнем і темпами зростання *продуктивності праці,* показниками використання трудових ресурсів. Раціональне використання трудових ресурсів за соціалізму сприяє прискоренню темпів розвитку виробн. і підвищення добробуту народу. Е. п. як наук. дисципліна вивчає закономірності сусп. організації праці у зв'язку з її тех. організацією, форми й методи використання *економічних законів* соціалізму в галузі сусп. організації праці, розробляє наук. і практичні рекомендації з питань підвищення продуктивності праці, організації заробітної плати, планування праці, відтворення й розподілу робочої сили тощо. Осн. наук. центром СРСР, що досліджує проблеми Е. п., є Н.-д. ін-т праці Держ. комітету СРСР по праці та соціальних питаннях, в УРСР — філіал цього ін-ту у Ворошиловграді та його відділення в Одесі, Кіровограді і Сімферополі. Питання Е. п. вивчають також в *Економіки інституті* АН УРСР, в *Економічному науково-дослідному інституті Держплану УРСР* та у відповідних відділах галузевих інститутів.

Літ.: Гейфман Р. С., Шубик В. Б. Планирование и анализ показателей по труду на предприятии. К., 1974; Экономика труда. М., 1976; Грищенко А. О. Шляхи удосконалення економічних стимулів в управлінні якістю праці на підприємстві. К., 1977.

В. І. Гавриш.

ЕКОНО́МІКА ПРОМИСЛО́ВОСТІ — сукупність суспільно-виробничих відносин у пром-сті; наука, яка вивчає закономірності розвит-

ку та особливості прояву *економічних законів* у промисловому виробництві, фактори, що сприяють його ефективності, форми та методи економічної роботи в пром-сті. Осн. завданням економіки соціалістичної пром-сті є вивчення форм і проявів екон. законів соціалізму в пром. виробн., розробка заходів для свідомого використання їх з метою досягти в інтересах суспільства найбільших результатів при найменших витратах. Предметом вивчення Е. п. є соціально-екон. особливості різних галузей пром. виробн., розвиток окремих галузей пром-сті, в основу якого покладено заг. закономірності розвитку пром-сті в цілому, встановлення оптимальної галузевої структури пром. виробн., яка забезпечила б найвищі для певних умов темпи зростання *продуктивності праці*. Е. п. визначає шляхи й методи вдосконалення форм організації сусп. виробн. (розміщення, концентрації, спеціалізації, кооперування, комбінування), поліпшення використання всіх виробничих ресурсів, зниження витрат на виробн. продукції, підвищення рентабельності, зміцнення *господарського розрахунку*, екон. обгрунтування напрямів *науково-технічного прогресу*, методів екон. стимулювання тощо. Завданням Е. п. є також практичне розв'язання актуальних проблем, що випливають з сучас. стану і госп.-політ. завдань пром-сті, зокрема найповнішого задоволення потреб нар. г-ва і населення у високоякісній продукції, забезпечення тех. переозброєності та *інтенсифікації виробництва* в усіх галузях. Осн. центром наук. досліджень з Е. п. на Україні є *Економіки інститут* АН УРСР, *Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР*, *Економіки промисловості інститут* АН УРСР.

Літ.: Экономика социалистической промышленности. М., 1974; Экономика Советской Украины 1945—1975 гг. К., 1975; Экономика промышленности СССР. К., 1977; Покропивный С. Ф., Белорус О. Г., Федонин А. С. Экономика промышленного производства. К., 1977; Колотушина Е. А. [та ін.]. Развитие советской промышленности за 60 лет. Указатель литературы. М., 1977.

М. Г. Чумаченко.

«ЕКОНО́МІКА РАДЯ́НСЬКОЇ УКРАЇ́НИ» — політико-економічний журнал Держплану УРСР та Академії наук УРСР. Засн. у вересні 1958. Видається в Києві щомісяця укр. і рос. мовами. Висвітлює питання теорії й практики комуністичного будівництва та екон. розвитку, пропагує ленінські принципи екон. політики партії. В журналі публікуються матеріали з проблем політ. економії соціалізму, історії екон. думки, теорії та практики нар.-госп. планування, прискорення розвитку і підвищення ефективності сусп. виробн. і невиробничої сфери. Значне місце в журналі посідають статті економістів-дослідників і практиків з питань удосконалення організації, управління і планування пром-сті, с. г., будівництва, торгівлі тощо, формування виробничих витрат, планових цін та показників ефективності. Журнал знайомить читачів з дослідженнями (зокрема, рад. і зарубіжних учених) з питань економіки соціалістичних і капіталістичних країн, викриває сучас. реакційні бурж. екон. теорії тощо.

ЕКОНО́МІКА СІЛЬСЬКО́ГО ГОСПОДА́РСТВА — сукупність суспільно-виробничих відносин у сільс. г-ві; наука, що вивчає особливості і характер прояву *економічних законів* у с.-г. виробництві і методи застосування їх для одержання максимальної кількості продукції при найменших витратах виробництва. В СРСР суспільно-виробничі відносини в с. г. базуються на держ. та колг.-кооп. власності, відображають екон. структуру с.-г. виробн. Е. с. г. нерозривно пов'язана з *аграрною політикою КПРС;* розробляє і визначає найефективніші шляхи й методи розв'язання завдань, які ставить КПРС і Рад. уряд перед с. г. Найважливішими питаннями Е. с. г. є виникнення і розвиток соціалістичної системи с. г., вдосконалення планування та держ. керівництва с. г. на різних етапах комуністичного будівництва, шляхи раціонального використання землі — гол. засобу с.-г. виробн., зміцнення матеріально-тех. бази та системи матеріально-тех. постачання с. г., раціональне використання виробничих фондів та ефективність капітальних вкладень у с.-г. виробн. Найактуальніші проблеми, які вивчає і розв'язує Е. с. г. на сучас. етапі: використання трудових ресурсів і шляхи підвищення *продуктивності праці* в с. г., осн. напрями та ефективність інтенсифікації с. г., сусп. витрати виробн., собівартість с.-г. продукції та шляхи її зниження, *ціноутворення* та напрями дальшого вдосконалення цін на с.-г. продукцію, розвиток форм і системи держ. заготівель с.-г. продуктів, розміщення, спеціалізація та концентрація с.-г. виробн. на базі *міжгосподарського кооперування* та *агропромислової інтеграції*. Важливими розділами Е. с. г. є також вивчення розвитку окремих галузей с.-г. виробництва та питань розширеного *відтворення* і нагромадження в с. г. Дослідження в галузі Е. с. г., зокрема на Україні, проводять *Економіки і організації сільського господарства український науково-дослідний інститут* імені О. Г. Шліхтера, *Економіки інститут* АН УРСР, *Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР*, *Рада по вивченню продуктивних сил* УРСР тощо.

Літ.: Брежнєв Л. І. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР.— Постанова Пленуму ЦК КПРС, прийнята 4 липня 1978 р. К., 1978; Економіка сільського господарства. К., 1977; Ефимов В. П., Манякин В. И. Эффективность сельскохозяйственного производства в СССР. М., 1977; Лукинов И. И. Воспроизводство и цены. М., 1977; Радченко А. Я. Економічні питання сільськогосподарського виробництва. К., 1977

А. І. Смислов.

ЕКОНО́МІКА ТОРГІ́ВЛІ — сукупність суспільних відносин і процесів, пов'язаних з обміном і реалізацією товарів; наука, яка вивчає природу процесів, що відбуваються в сфері товарного обігу, характер і форми прояву *економічних законів* соціалізму в торгівлі та методи використання їх, закономірності розвитку *торгівлі*, економічну політику Комуністичної партії і Рад. д-ви в галузі торгівлі, фактори, що сприяють підвищенню її ефективності, форми й методи економічної роботи в торгівлі. Одним з важливих завдань Е. т. є дослідження процесу планомірного руху товарів із сфери виробн. у сферу споживання й реалізації їхньої вартості, систематичне вивчення впливу торгівлі на виробн., попит і споживання товарів, а також на планування осн. показників галузі — *товарообороту, товарних ресурсів*, торговельної знижки, *витрат обігу, прибутку* тощо. Е. т. вивчає системи управління підприємствами й орг-ціями торгівлі, методику планування торг.-фінанс. діяльності, розробляє й науково обгрунтовує різні нормативи (товарообороту на 1 м² торг. площі, товарних запасів, норм тех. оснащення підприємств тощо). Е. т. виявляє резерви підвищення ефективності і якості роботи торг. орг-цій і підприємств, відшукує конкретні шляхи раціоналізації руху товарів, впровадження нових прогресивних форм торгівлі, підвищення її культури. Проблеми Е. т. розробляють, зокрема на Україні, *Торгівлі і громадського харчування український науково-дослідний інститут*, відповідні кафедри торг.-екон. ін-тів у Києві, Донецьку, Харкові, Львові й Полтаві.

Літ.: Гоголь Б. И. Экономика советской торговли. В кн.: Система экономических наук, М., 1968; Иваницкий В. И. Экономика торговли. К., 1978.

В. І. Іваницький.

ЕКОНО́МІКА ТРА́НСПОРТУ — сукупність суспільних, технічних та організаційних факторів, що зумовлюють ефективність праці та використання засобів виробництва на *транспорті*; наука, яка вивчає шляхи підвищення економічної ефективності роботи транспорту. Е. т. вивчає транспорт як самостійну сферу матеріального виробн. В СРСР, у т. ч. на Україні, залізничний, річковий, мор., автомоб. транспорт заг. користування, а також повітряний і трубопровідний належить д-ві і становить *єдину транспортну систему СРСР*. Е. т. як наука визначає шляхи найдоцільнішого комплексного розвитку всіх видів транспорту, встановлює форми і методи наук. планування та керівництва роботою транспорту з метою забезпечення потреб нар. г-ва та населення країни при неухильному зростанні *продуктивності праці* та зниженні собівартості перевезень. В Е. т. велике значення має дослідження зв'язків між різними тех.-екон. показниками (швидкістю, корисним часом руху, зручністю користування, собівартістю тощо). На Україні екон. дослідження проблем транспорту ведуть Держ. автотранспортний н.-д. і проектний ін-т (Київ), Укр філіал Ін-ту комплексних проблем Держплану СРСР, кафедри навч. ін-тів інжене-

рів транспорту (Дніпропетровськ, Харків), автомобільно-дорожніх ін-тів (Київ, Харків).

Літ.: Экономические вопросы развития транспорта. К., 1974; Маркова А. Н. Транспорт СССР и основные этапы его развития. М., 1977; Развитие единой транспортной сети СССР в десятой пятилетке. М., 1977; Проблемы развития транспорта Украинской ССР. К., 1977. *М. П. Козак.*

ЕКОНО́МІКИ І ОРГАНІЗА́ЦІЇ СІЛЬСЬКО́ГО ГОСПОДА́РСТВА УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені О. Г. Шліхтера — республіканська установа Південного відділення Всесоюзної академії с.-г. наук імені В. І. Леніна. Організований 1956 у Києві. З 1963 — головна наук. установа по координації досліджень екон. проблем с. г. України. У 1968 ін-ту присвоєно ім'я акад. АН УРСР О. Г. *Шліхтера*. Ін-т розробляє теор. і прикладні проблеми економіки та організації с. г., спрямовані на прискорений розвиток с.-г. виробн. на індустріальній основі; дає наук. обгрунтування спеціалізації с. г. на основі міжгосп. кооперації і агропром. інтеграції; розробляє рекомендації щодо удосконалення організації, нормування і оплати праці, систем ведення с. г. і методів екон. стимулювання виробн.; з питань підвищення ефективності інтенсифікації та поліпшення системи управління с. г. При ін-ті є (1979) 10 відділів, обчислювальний центр, аспірантура. Ін-т має в Харкові відділ організації с.-г. виробн., а також три опорних пункти: Таращанський (Київ. обл.), Нікопольський (Дніпроп. обл.) і Житомирський. Ін-т видає респ. міжвідомчий тематичний наук. збірник «Економіка і організація сільського господарства». *О. О. Сторожук.*

ЕКОНО́МІКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа. Міститься в Києві. Створений 1936 на базі Агроекономічного ін-ту. В кін. 1937 до його складу ввійшов Ін-т демографії і сан. статистики АН УРСР. На 1.I 1979 ін-т (без відділень) мав 7 наук. відділів, які поділяються на сектори. Ін-т досліджує фундаментальні проблеми політ. економії, теорії планового управління, відтворення та екон. розвитку республіки в *єдиному народногосподарському комплексі СРСР*, розробляє також проблеми статистики і демографії, історії нар. г-ва та екон. думки УРСР. При ін-ті є аспірантура. Йому надано право приймати до захисту докторські і кандидатські дисертації. Ін-т має три відділення: у Львові (з 1964), Харкові (з 1965) та Одесі (з 1970). В ін-ті працювали відомі вчені П. І. *Лященко*, О. М. *Румянцев*, П. М. *Першин*, М. В. *Птуха*, К. Г. *Воблий* та ін. Ін-т видає міжвідомчі збірники «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР» і «Демографічні дослідження». Ін-т виконує осн. функції по наук.-редакційній підготовці журн. «Економіка Радянської України». *І. І. Лукінов.*

ЕКОНО́МІКИ ПРОМИСЛО́ВОСТІ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа. Міститься в Донецьку. Створений 1969 на базі Донец. відділення екон.-пром. досліджень *Економіки інституту* АН УРСР. У складі ін-ту — 11 відділів з таких проблем: економіка галузей пром-сті, об'єднань, підприємств, регіону; створення автоматизованих систем управління; екон.-правові питання господарювання. Ін-т має відділення в Дніпропетровську, філіал у Ворошиловграді та обчислювальний центр у Донецьку. Розробляє проблемно-теоретичні та прикладні питання економіки пром-сті з застосуванням екон.-математичних методів і електронно-обчислювальної техніки. *М. Г. Чумаченко.*

ЕКОНО́МІКО-МАТЕМАТИ́ЧНІ МЕ́ТОДИ — сучасні методи і прийоми *економічних наук* та госп. практики основані на використанні математики з метою раціонального управління нар. г-вом. Див. *Математична економіка, Кібернетика економічна.*

«ЕКОНО́МІКС» (англ. economics — економіка, політична економія) — сучасна бурж. *вульгарна політична економія*, яку викладають в університетах та коледжах США, Великобританії та ряду інших капіталістичних країн. «Е.» являє собою прикладні дослідження бурж. економістів, які поєднують загальнодерж. госп. проблеми з питаннями приватного бізнесу. «Е.» фактично виключає аналіз соціальних проблем. У центрі її — «господарюючий суб'єкт», який визначає свої дії відповідно до законів *ринку*. «Е.» як осн. університетська екон. дисципліна є своєрідним поєднанням політекон. тем з темами галузевих економік. Покликаний дати сучас. та майбутнім діячам капіталістичних орг-цій та підприємств знання в галузі госп. діяльності та управління, що зумовлено вимогами розвитку *державно-монополістичного капіталізму*, розробкою «рецептів» щодо врятування капіталізму як системи. Панівне становище в бурж. екон. науці «Е.» зайняв у післявоєнні роки. Гол. причиною переродження бурж. політ. економії на «Е.» є криза бурж. екон. науки, що загострюється з поглибленням *загальної кризи капіталізму*. *В. П. Степаненко.*

«ЭКОНОМИ́ЧЕСКАЯ ГАЗЕ́ТА» — щотижневик Центрального Комітету КПРС. У 1918—37 виходила під назвою «Экономическая жизнь». З листопада 1937 її перетворено на «Финансовую газету», видання якої припинено в червні 1941. З 1956 виходить як «Промышленно-экономическая газета» Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР по новій техніці. З 1960 — орган ЦК КПРС під назвою «Э. г.» періодичністю 6 раз на тиждень. На базі «Экономической газеты» з серпня 1961 видається щотижневик ЦК КПРС «Э. г.». Пропагує екон. політику КПРС, мобілізує маси на її успішне здійснення. На сторінках «Э. г.» публікуються теор. статті з марксистсько-ленінської екон. теорії, актуальних проблем розвитку соціалістич. економіки і створення матеріально-тех. бази комунізму, подаються статистичні зведення та екон. огляди; багато уваги приділяється парт. керівництву г-вом, висвітленню передового досвіду екон. роботи, організації соціалістичного змагання. Публікуються рекомендації щодо організації роботи системи екон. освіти тощо. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

ЕКОНОМІ́ЧНА ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ — сукупність виробничих відносин між учасниками соціалістичного виробництва, спрямована на забезпечення виконання ними своїх обов'язків з метою повної реалізації сусп. інтересу. Е. в. існує постійно як явище об'єктивне, зумовлене самою суттю соціалістичної власності. Е. в. об'єктивно ставить учасників виробн. в умови ефективного господарювання, об'єктивно визначає їм раціональну форму використання матеріальних і трудових ресурсів. Е. в. є важливим елементом соціалістичного *господарського механізму*; вона проявляється через різні форми госп. життя, зокрема матеріальну відповідальність і виробничу дисципліну. Е. в. проявляє себе в таких категоріях, як *господарський розрахунок, матеріальне стимулювання праці*, дисципліна праці, *кредит, ціна, плата за фонди* та ін. Е. в. пов'язана з необхідністю забезпечення втілених у держ. планах нар.-госп. пропорцій, виконання планових завдань, норм тощо. Колективи трудящих і кожний трудівник зокрема об'єктивно відповідальні перед суспільством — сукупним власником засобів виробн. за їх збереження, ефективне використання і примноження, за підвищення їхнього тех. рівня і збільшення обсягів виробн. матеріальних благ. Е. в. визначає коло обов'язків учасників виробн., необхідність певної лінії поведінки. Механізм Е. в. має забезпечити економне і раціональне використання природних, матеріальних і фінанс. ресурсів на всіх рівнях господарювання, вдосконалення самого механізму господарювання. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* відбувається процес підвищення сусп. потреби в Е. в., що пов'язано з зростанням сусп. власності, планомірності розвитку економіки, відносинами загальності і обов'язковості праці тощо. *М. П. Панченко.*

ЕКОНОМІ́ЧНА ГЕОГРА́ФІЯ — суспільна наука в системі географічних наук, що вивчає закономірності географічного розміщення виробництва і населення, особливості розвитку їх у різних країнах і районах. Об'єктами дослідження сучасної Е. г. є соціально-екон. тер. системи — країни (див. *Країнознавство*), *економічні райони, виробничо-територіальні комплекси*, системи розселення і сфери обслуговування населення. В процесі свого розвитку Е. г. перетворилась на комплекс наук. дисциплін, що включає вчення про виробничо-тер. комплекси, географію природних ресурсів, *географію населення*, пром-сті, с. г., транспорту та сфери обслуговування. В системі екон.-геогр. наук

ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ КАПІТАЛЬНИХ ВКЛАДЕНЬ

важливе місце посідає регіональна Е. г., зокрема Е. г. соціалістичних країн і Е. г. капіталістичних країн.

Методологічною основою рад. Е. г. є марксистсько-ленінське вчення про взаємодію суспільства з природою, *усуспільнення виробництва, територіальний поділ праці, розміщення продуктивних сил, народонаселення,* комплексний екон. і соціальний розвиток території. Важливе значення для Е. г. має ленінська методологія *економічного районування* і дослідження районів, а також ідея *територіальної організації виробництва* за сукупністю стадій виробничого процесу, теоретичні висновки і положення XXIV і XXV з'їздів КПРС про єдиний нар.-госп. комплекс СРСР, інтернаціоналізацію екон. і духовного життя суспільства, вирівнювання *рівнів економічного розвитку* соціалістичних країн і районів, спеціалізацію і кооперування підприємств, *агропромислову інтеграцію* тощо. Е. г. вивчає природні умови і ресурси як важливі фактори розвитку матеріального виробн. *Раціональне природокористування* і розробка наук. основ екон. оцінки природних ресурсів — одна з важливих проблем цієї науки. Е. г. розвивається у взаємозв'язку з ін. сусп. науками, з тех. науками та з екон. картографією, широко користується системно-структурним аналізом, матем. та кібернетичними методами.

Е. г. в Росії зародилася у 18 ст. Авторами перших праць екон.-геогр. напряму були М. В. Ломоносов, І. К. Кирилов, В. М. *Татищев*. На поч. 19 ст. К. І. *Арсеньєв* зробив перші спроби економічного районування Росії. Екон.-геогр. дослідження розширились у 2-й пол. 19 ст., що було пов'язано з розвитком капіталізму. Найвідоміші праці цього періоду — П. П. *Семенова-Тян-Шанського* і Д. І. Менделєєва. Широкого розвитку екон.-геогр. дослідження набули після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Було створено кафедри Е. г. в ун-тах, пед. і екон. інститутах, спец. відділи в окремих н.-д. установах. Розвиток Е. г. відбувався в тісному зв'язку з практикою комуністичного будівництва, розробленням нар.-госп. планів. Е. г. перетворюється з пізнавальної на конструктивну науку (див. *Конструктивна географія*). Значний внесок в Е. г. зробили П. М. Алампієв, М. М. *Баранський,* М. М. Колосовський, О. М. Лаврищев, Ю. Г. Саушкин, Б. М. Семевський, Я. Г. *Фейгін,* А. Т. Хрущов та ін. Проблеми географії населення висвітлюються в працях С. О. Ковальова, Г. М. Лаппо, В. В. Покшишевського та ін. Осн. центрами Е. г. в СРСР є Ін-т географії АН СРСР, Московський і Ленінградський ун-ти.

В останні два десятиріччя розвинувся близький до Е. г. напрям — регіональна економіка. Наук. основи її викладено в працях М. М. *Некрасова*.

Е. г. як наука в Українській РСР почала широко розвиватися за Рад. влади. До Великої Жовтн. соціалістич. революції досліджувалось г-во лише окремих частин тер. України (напр., праці Д. П. *Журавського* по Київ. губ., статистичні описи окремих губерній). Найфундаментальнішою працею дореволюц. періоду є два томи, присвячені тер. України, з багатотомного видання П. П. Семенова-Тян-Шанського «Росія» (1899—1914). В рад. час. створено Постійну комісію АН УРСР по вивченню продуктивних сил (1928—30, голова — Л. М. *Яснопольський*), 1934 — *Раду по вивченню продуктивних сил УРСР* на чолі з О. Г. *Шліхтером*. В галузі Е. г. в цей період працювали К. Г. *Воблий,* Г. О. Кривченко, В. В. Кістяківський, Я. Г. Фейгін. У перші повоєнні роки помітне місце в екон.-геогр. дослідженнях посідали праці *Економіки інституту* АН УРСР, виконані під керівництвом К. Г. Воблого, О. М. *Румянцева,* П. М. *Першина,* О. О. *Нестеренка* та ін. Важливі дослідження проведено в Київському (О. Т. Діброва, І. Ф. Мукомель), Львівському та ін. ун-тах. З кінця 50-х рр. центром екон.-геогр. досліджень у республіці стає Рада по вивченню продуктивних сил УРСР. Проводяться комплексні дослідження великих екон. районів, вивчаються екон.-геогр. проблеми нар.-госп. комплексу УРСР.

У 1964 створено *Сектор географії АН УРСР*. У Секторі й на кафедрах вузів та деяких н.-д. установ виконано фундаментальні роботи з проблеми тер. організації виробн., досліджуються закономірності формування виробничо-тер. комплексів, систем розселення, розроблено науково-методичні основи екон.-геогр. досліджень мінеральних ресурсів тощо (праці О. Т. Ващенка, П. В. Волобоя, Ф. Д. Заставного, М. Г. Ігнатенка, Л.М. Корецького, М. М. *Паламарчука*, М. Д. Пістуна та ін.). Прикладні проблеми *районного планування,* розвитку міст, формування пром. комплексів розробляються в *Містобудування науково-дослідному і проектному інституті* (Київ). Видається респ. міжвідомчий наук. збірник «Економічна географія»

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. К., 1954; Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. К., 1953; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 36. Начерк плану науково-технічних робіт; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—6. К., 1971—78; Фейгин Я. Г. Размещение производства при капитализме и социализме. М., 1958; Алампиев П. М. Экономическое районирование СССР, кн. 1—2. М., 1959—63; Богорад Д. И. Конструктивная география района. М., 1965; Украинская ССР. Экономические районы. М., 1972; Рибачок І. М. Вступ до економічної географії. К., 1973; Саушкин Ю. Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика. М., 1973; Паламарчук М. М. Экономическая география Украинской ССР. К., 1977

М. М Паламарчук.

ЕКОНОМІ́ЧНА ЕФЕКТИ́ВНІСТЬ КАПІТА́ЛЬНИХ ВКЛА́ДЕНЬ — економічні результати і народногосподарська доцільність *капітальних вкладень*. Визначають співвідношенням екон. ефекту і витрат. У плануванні та проектуванні визначають а б с о л ю т н у Е. е. к. в. як відношення екон. ефекту до обсягу капітальних вкладень. Для вибору варіантів розв'язання госп. або тех. завдань застосовують порівняльну Е.е.к.в., яка показує, на скільки один варіант ефективніший за інший. Абсолютну Е. е. к. в. (віддачу) в масштабах нар. г-ва та його галузей визначають як відношення абсолютного приросту *національного доходу* (чистої продукції) ΔД до обсягу капітальних вкладень К, а в масштабах підприємств і виробничих об'єднань (де чиста продукція поки що не обчислюється) — як відношення абсолютного приросту прибутку ΔП до обсягу капітальних вкладень К, тобто

$$E = \frac{\Delta Д}{K}, \quad \text{або} \quad E = \frac{\Delta П}{K}.$$

Обчислюють і обернене відношення — строк окупності капітальних вкладень Т, тобто

$$T = \frac{1}{E}, \quad T = \frac{K}{\Delta Д}, \text{ або } T = \frac{K}{\Delta П}.$$

Показником п о р і в н я л ь н о ї Е. е. к. в. є мінімум зведених витрат. Зведені витрати за кожним варіантом капітальних вкладень являють собою суму поточних витрат (собівартості) С і капітальних вкладень К, зведених до однакової розмірності за часом відповідно до нормативного коеф. ефективності $E_н$ або нормативного строку окупності $T_н$, тобто $C + E_н K =$ =мінімум або $K + T_н C =$ мінімум. Наведену систему розрахунків Е. е. к. в. передбачено «Типовою методикою визначення економічної ефективності капітальних вкладень» (1969). Е. е. к. в. визначають і планують й за показником питомих капітальних вкладень: у розрахунку на одиницю виробничої потужності або на одиницю продукції (в матеріальному виробн.), на одиницю натурального обсягу невиробничих об'єктів (м² житл. площі, місце в дитячому садку, лікарняне ліжко тощо) з урахуванням їхньої якості. Зростання питомих капітальних вкладень у матеріальному виробн. має окупитися зниженням собівартості продукції. Для планування капітальних вкладень у *невиробничу сферу* та для захисту *навколишнього середовища* вирішальне значення має їхня соціальна ефективність. Обов'язковою умовою проведення розрахунків та обгрунтувань Е. е. к. в. є додержання при цьому нар.-госп. підходу. Отже, прийнятий варіант капітальних вкладень має бути не тільки найефективнішим в окремій галузі виробн. (на окремому підприємстві), але й сприяти підвищенню екон. ефективності всього нар. г-ва. У зв'язку з цим Е. е. к. в. мають враховувати як у тій ланці г-ва, де передбачається здійснення їх, так і в суміжних галузях виробн. (у постачальника і споживача). Розраховуючи й аналізуючи Е. е. к. в. по окремих об'єктах, необхідно брати до ува-

ги розрив у часі (лаг) між здійсненням капітальних вкладень і одержанням ефекту. Порядок визначення лага і його використання в розрахунках встановлено в галузевих інструкціях визначення Е. е. к. в. залежно від тривалості буд-ва і відповідного їй розподілу капітальних вкладень за роками будівництва (чи реконструкції) підприємств і об'єктів, а також тривалості освоєння проектних потужностей. Порівнюючи варіанти, які різняться тривалістю будівництва й освоєння (швидкістю інвестиційного процесу), визначають реальний ефект у вигляді додаткового прибутку, одержуваного за період, який дорівнює різниці в тривалості будівництва й освоєння. Швидкість інвестиційного процесу і Е. е. к. в. пов'язані зі швидкістю й екон. ефективністю *науково-технічного прогресу*. Прискорення будівництва, реконструкції та освоєння виробничих потужностей означає прискорення тех. прогресу в нар. г-ві та скорочення строку окупності капітальних вкладень і навпаки. Цим зумовлюється велике нар.-госп. значення фактора часу для підвищення екон. ефективності капітальних вкладень.

Літ.: Красовский В. П. Проблемы экономики капитальных вложений. М., 1967; Типовая методика определения экономической эффективности капитальных вложений. М., 1969; Фактор времени в плановой экономике. М., 1978.

М. С. Герасимчук.

ЕКОНОМІ́ЧНА ЕФЕКТИ́ВНІСТЬ НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНОГО ПРОГРЕ́СУ — загальний позитивний результат і народногосподарська доцільність впроваджень у виробництво наукових відкриттів, нової техніки, технології, винаходів та раціоналізаторських пропозицій тощо; найважливіша складова частина *економічної ефективності соціалістичного виробництва*. Прискорення темпів *науково-технічного прогресу* (НТП) сприяє підвищенню ефективності сусп. виробн.. яка виявляється насамперед в економії затрат живої та уречевленої праці. Згідно з положеннями існуючої методики визначення екон. ефективності впровадження та використання в нар. г-ві нової техніки, винаходів та раціоналізаторських пропозицій економія сусп. праці, що зумовлена цими факторами, вимірюється екон. ефектом, тобто сумарною економією всіх виробничих ресурсів за рік (живої праці, матеріалів, капітальних вкладень), одержаних внаслідок зазначених впроваджень. Ця економія врешті-решт збільшує *національний доход* — гол. джерело зростання нац. багатства, розширення виробн. матеріальних благ, підвищення *добробуту* народу. Поряд з річним екон. ефектом для визначення ефективності НТП використовують такі показники, як *прибуток*, зниження *собівартості* продукції, підвищення *продуктивності праці* та ін. Аналіз ефективності осн. напрямів НТП свідчить про те, що його роль в розвитку економіки Рад. країни невпинно зростає. Зокрема, в пром-сті УРСР за роки дев'ятої п'ятирічки сумарний екон. ефект від впровадження нової техніки збільшився більше ніж на 60%, економія від зниження собівартості продукції — майже на 30%, відносна кількість вивільнених з виробн. працівників — на 24%. У 1977 порівняно з 1970 додатковий прибуток від впровадження нової техніки у пром-сті республіки зріс майже на 36%. У десятій п'ятирічці в країні за рахунок підвищення продуктивності праці має бути забезпечено 90% приросту пром. продукції, весь приріст с.-г. продукції і буд.-монтажних робіт та бл. 95% обсягу перевезень залізницями. Підвищення Е. е. н.-т. п. є вирішальною умовою дальшого піднесення матеріального та культур. рівня життя народу.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 38. Начерк плану науково-технічних робіт; т. 42. Про єдиний господарський план; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1977; Гатовский Л. М. Научно-технический прогресс и экономика развитого социализма. М., 1974; Экономическая эффективность научно-технического прогресса. К., 1977: Эффективность научно-технического прогресса. М., 1978; Бабич В. П. Система планирования и экономического стимулирования научно-технического прогресса. К., 1978.

В. П. Александрова.

ЕКОНОМІ́ЧНА ЕФЕКТИ́ВНІСТЬ СОЦІАЛІСТИ́ЧНОГО ВИРОБНИ́ЦТВА — результативність, віддача та раціональність організації *народного господарства*; полягає в одержанні найбільшої кількості високоякісної продукції при найменших сукупних затратах праці й матеріальних ресурсів. Е. е. с. в. виражається у трьох осн. показниках — *продуктивності праці*, *фондовіддачі* (фондомісткості) та *матеріаломісткості продукції*. Вони характеризують ефективність використання осн. факторів *виробництва* (робочої сили, *основних фондів*, *оборотних фондів* і матеріальних засобів). Відношення продукції (або *національного доходу*, якщо йдеться про все нар. г-во) до сукупних трудових і матеріальних затрат є узагальнюючим показником Е. е. с. в. Існують «витратний» і «ресурсний» критерії ефективності. Перший критерій виходить з урахування лише тієї частини ресурсів, яку фактично витрачено в процесі виробн., а другий — з усього обсягу застосовуваних ресурсів. При «витратному» критерії, напр., осн. виробничі фонди мають бути враховані лише в межах нарахованої амортизації, при «ресурсному» — в їхній повній вартості. Це зумовлює різницю в динаміці показників Е. е. с. в., обчислених за двома критеріями. «Витратному» критерію в певній мірі відповідає показник продуктивності сусп. праці як відношення нац. доходу до затрат живої праці в сфері матеріального виробн. Що ж до показника з «ресурсного» критерію, то офіційно статистичні органи його не обчислюють, а інколи його розраховують деякі н.-д. ін-ти. На основі єдиного критерію Е. е. с. в., який вимагає постійного зниження ресурсомісткості одиниці продукції на різних нар.-госп. рівнях, коло її показників може бути розширене. Так, для оцінки ефективності госпрозрахункової діяльності підприємств і об'єднань великого значення набувають такі показники, як *собівартість* продукції та *рентабельність* виробн. Важливе значення мають показники якості продукції (питома вага продукції зі Знаком якості, вищої категорії якості та ін.), які входять до заг. системи показників Е. е. с. в. Для того, щоб успішно розв'язувати різноманітні економічні і соціальні завдання, які стоять перед країною,— зазначалося на XXV з'їзді КПРС,— немає іншого шляху, крім швидкого зростання продуктивності праці, різкого підвищення ефективності всього суспільного виробництва. (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977, с. 48).

Гол. шляхом підвищення Е. е. с. в. є його інтенсифікація на основі *науково-технічного прогресу*. *Інтенсифікація виробництва* означає, насамперед, зростання якісних характеристик *засобів виробництва*. Орієнтація екон. розвитку в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* на шлях інтенсивності, ефективності й якості зумовлена завданнями комуністичного будівництва, осн. метою якого є зростання *життєвого рівня* народу, зрослим виробничим потенціалом СРСР, скороченням використання екстенсивних факторів *економічного зростання*, в першу чергу трудових ресурсів. Особливого значення в *економічній стратегії КПРС* надається прискореному зростанню сусп. виробн. внаслідок підвищення продуктивності сусп. праці. Підвищення продуктивності праці — магістральний напрям боротьби за зростання Е. е. с. в. Продуктивність сусп. праці в СРСР за дев'яту п'ятирічку зросла на 23%, за десяту п'ятирічку вона має зрости на 25%.

Піднесення Е. е. с. в., залишаючись за своєю суттю якісною характеристикою, стає фактором кількісного зростання економіки. Важливими важелями підвищення Е. е. с. в. є вдосконалення планування, *економічного стимулювання соціалістичного виробництва*, розвиток трудової активності мас (*соціалістичне змагання*, поширення передового досвіду та ін.). Зростання Е. е. с. в. зумовлює підвищення його соціальної ефективності, що проявляється в систематичному піднесенні матеріального і культур. рівня життя народу. Див. також *Економічна ефективність науково-технічного прогресу*.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1—3. К., 1954; Ленін В. І. Головне завдання наших днів.— Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Шість тез про чергові завдання Радянської влади. Повне зібрання творів, т. 36; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Экономическая эффективность общественного производства в период развитого социализма. М., 1977; Экономические стимулы повышения эффективности производства. М., 1977; Эффективность социалистического производства. М., 1978; Утенков А. Я., Фролов А. В., Буймов П. С. Деятельность КПСС по по-

ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЦТВОМ

вышению эффективности общественного производства. М., 1978.

П. І. Багрій.

ЕКОНОМІ́ЧНА ЕФЕКТИ́ВНІСТЬ УПРАВЛІ́ННЯ ВИРОБНИ́ЦТВОМ — економічний результат функціонування системи управління, який визначається досягненням поставлених завдань з найменшими затратами трудових, матеріальних і фінансових ресурсів. Госп. управління — невід'ємна складова частина *виробництва,* основаного на спільній праці, а тому показники ефективності самого виробн. є показниками ефективності управління. Єдиного, загальновизнаного показника Е. е. у. в., як і для самого виробн., немає. В практиці здебільшого використовують систему показників, серед яких показник *продуктивності праці* є найбільш узагальнюючий, в якому відображено рівень тех. розвитку виробн., його організації та організації праці, госп. діяльності тощо. Виділити окремо вплив управління (як суб'єкта) на виробництво (як об'єкт впливу) практично неможливо через різноманітність факторів, що впливають на результати госп. діяльності. Для оцінки Е. е. у. в. широко застосовують метод порівняння результатів діяльності споріднених і близьких за умовами роботи підприємств. При всій недосконалості такого методу використання його в певних межах доцільне й виправдане.

Безпосереднім результатом діяльності апарату є управлінські рішення, спрямовані на реалізацію певних заходів і пов'язані з витрачанням певних ресурсів. Визначення їхньої ефективності спирається на розроблені методики. Таким чином, на відміну від показників Е. е. у. в. в цілому — підприємством, об'єднанням, галуззю, ефективність цих управлінських рішень визначається досить точно. Це, насамперед, ефективність управлінських рішень, спрямованих на реконструкцію виробництва, заміну устаткування, запровадження АСУ або *наукової організації праці,* реалізацію окремих госп. заходів щодо прискорення обігу оборотних коштів і використання систем *матеріального стимулювання праці* та ін. В усіх цих та багатьох ін. випадках екон. ефективність має бути чітко визначена ще до прийняття відповідного рішення. Отже, найважливіші сторони діяльності управління виробництвом, пов'язані з затратами на реалізацію їх, систематично контролюють шляхом зіставлення їх з екон. ефектом, що й забезпечує наук. обгрунтованість діяльності управління виробництвом. Див. також *Управління народним господарством.*

В. І. Сенченко.

ЕКОНОМІ́ЧНА І СОЦІА́ЛЬНА КОМІ́СІЯ ООН ДЛЯ А́ЗІЇ І ТИ́ХОГО ОКЕА́НУ (ЕСКАТО) — одна з регіональних комісій *Економічної і соціальної ради ООН.* Створена 1947. До ЕСКАТО (на 1.I 1977) входило 32 повноправні члени (28 д-в Азії і району Тихого ок., в т. ч. СРСР, а також Великобританія, Нідерланди, США і Франція) та асоційовані члени (9 країн і території Пд.-Сх. Азії і району Тихого ок.). Завдання ЕСКАТО: вивчення проблем екон. і соціального розвитку країн Азії і Тихого ок., зміцнення екон. зв'язків між ними та розширення екон. співробітництва з ін. країнами світу. Найвищий орган ЕСКАТО — щорічна сесія, робочі органи — 9 постійних к-тів (з питань пром-сті, с. г., транспорту і зв'язку, природних ресурсів, торгівлі, народонаселення, статистики, соціального розвитку, екон. планування). Виконавчий орган — Секретаріат. Місцеперебування Секретаріату — Бангкок (Таїланд).

А. Б. Головко.

ЕКОНОМІ́ЧНА І СОЦІА́ЛЬНА РА́ДА ООН (ЕКОСОР) — один з головних органів *Організації Об'єднаних Націй.* Створена 1946. Відповідно до Статуту ООН покликана здійснювати під керівництвом *Генеральної Асамблеї ООН* міжнар. співробітництво з екон. і соціальних питань, зокрема з питань розвитку світової торгівлі, індустріалізації, природних ресурсів, *прав людини,* становища жінок, народонаселення, соціального добробуту, науки і техніки, запобігання *злочинності* тощо. Функції ЕКОСОР: здійснювати дослідження, складати доповіді й виробляти рекомендації; скликати міжнар. конференції і розробляти для подання Ген. Асамблеї проекти конвенцій з питань, що входять до її компетенції; вести переговори і погоджувати діяльність *спеціалізованих установ ООН* шляхом консультацій з ними; допомагати *Раді Безпеки ООН* і надавати їй необхідну інформацію тощо. ЕКОСОР складається з 54 членів, що обираються на 3 роки Генеральною Асамблеєю. 18 з них оновлюються щороку. СРСР є членом ради з 1946. УРСР обиралася до ЕКОСОР 1946 і на 1977—79. ЕКОСОР щороку проводить 2 сесії, свою роботу виконує за допомогою функціональних к-тів і комісій (див. таблицю).

М. П. Макаревич.

ЕКОНОМІ́ЧНА КОМІ́СІЯ ООН ДЛЯ А́ФРИКИ (ЕКА) — одна з регіональних комісій *Економічної і соціальної ради ООН.* Створена 1958. До складу ЕКА (на 1.I 1977) входило 48 повноправних членів — країн Африки і 3 асоційовані члени: Намібія, Великобританія і Франція. В роботі ЕКА беруть участь СРСР та ін. соціалістичні країни, а також *Рада Економічної Взаємодопомоги.* Мета комісії — сприяти розвиткові екон. та соціального співробітництва між афр. країнами, а також розширяти їхнє співробітництво з ООН та її спеціалізованими установами. Найвищий орган — сесія ЕКА, між сесіями діють Виконком і Технічний к-т експертів, виконавчий орган — Секретаріат. Місцеперебування Секретаріату — Аддіс-Абеба (Ефіопія).

А. Б. Головко.

ЕКОНОМІ́ЧНА КОМІ́СІЯ ООН ДЛЯ ЄВРО́ПИ, Європейська економічна комісія (ЕКЄ) — одна з регіональних комісій *Економічної і соціальної ради ООН.* Створена 1947 відповідно до резолюції I сесії Генеральної Асамблеї ООН від 10.XII 1976. Членами ЕКЄ (на 1.I 1977) були 32 європ. д-ви (в т. ч. СРСР, УРСР, БРСР), а також США і Канада. ЕКЄ має сприяти погодженню дій країн Європи, спрямованих на їхній екон. розвиток, підтримувати та зміцнювати екон. відносини європ. країн між собою та з ін. країнами світу. Найвищий орган ЕКЄ — щорічна пленарна сесія. В системі ЕКЄ створено галузеві к-ти (з питань с. г., вугілля, електроенергії, будівництва та містобудування, чорної металургії, зовн. торгівлі тощо). Постійно діючий виконавчий орган — Секретаріат. Місцеперебування Секретаріату — Женева.

А. Б. Головко.

ЕКОНОМІ́ЧНА КОМІ́СІЯ ООН ДЛЯ ЗА́ХІДНОЇ А́ЗІЇ (ЕКЗА) — одна з регіональних комісій *Економічної і соціальної ради ООН.* Створена 1973. Спочатку до складу ЕКЗА входили 12 араб. країн Азії: Бахрейн, Ірак, Єменська Арабська Республіка, Народна Демократична Республіка Ємен, Йорданія, Катар, Кувейт, Ліван, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія та Сірія. В 1977 повноправними членами ЕКЗА стали Організація визволення Палестини і Єгипет. На правах консультативного статусу в роботі ЕКЗА беруть участь Австрія, Бельгія, Великобританія, Угорщина, Нідерланди, НДР, Ірландія, Іспанія, Італія, Пакистан, Польща, СРСР, США, ФРН, Франція та Югославія. Завдання ЕКЗА: проводити дослідження екон. і наук.-тех. проблем розвитку країн-членів, давати рекомендації урядам цих країн, зміцнювати їхні госп. відносини між собою та з ін. д-вами світу. Найвищий орган ЕКЗА — пленарна сесія. Виконавчий орган — Секретаріат. Тимчасова (1978) штаб-квартира — у Бейруті (Ліван).

А. М. Тищенко.

ЕКОНОМІ́ЧНА КОМІ́СІЯ ООН ДЛЯ ЛАТИ́НСЬКОЇ АМЕ́РИКИ (ЕКЛА) — одна з регіональних комісій *Економічної і соціальної ради ООН.* Створена 1948. Постійними членами ЕКЛА є країни Лат. Америки, а також США, Великобританія, Франція, Нідерланди й Канада; асоційовані члени — Антигуа, Домініка, Сент-Кітс-Невіс-Ангілья, Сент-Люсія, Сент-Вінсент (усі разом — один член) та Беліз; ФРН і Швейцарія беруть участь в ЕКЛА як консультанти. ЕКЛА ставить своїми завданнями вивчати екон. проблеми регіону і надавати урядам рекомендації в галузі екон. політики, сприяти розширенню госп. співробітництва між ними, а також ділових контактів з д-вами ін. континентів. У рамках ЕКЛА функціонують Латиноамериканський ін-т екон. і соціального планування та Латиноамериканський демографічний центр. Найвищий орган ЕКЛА — пленарна сесія. Виконавчий орган — Секретаріат, що має такі відділи: екон. розвитку й дослідження, торг. політики, пром. і соціального розвитку, с. г., статистики, природних ресурсів і навколиш-

Функціональні комітети ЕКОСОР:

— по неурядових організаціях;
— по житловому питанню, будівництву і плануванню;
— по переговорах з міжурядовими організаціями;
— по програмі та координації;
— по природних ресурсах (УРСР входила з 1971 по 1978);
— по науці й техніці в цілях розвитку;
— по огляду та оцінці (УРСР з 1972 по 1979);
— по плануванню розвитку;
— по запобіганню злочинності та боротьбі з нею.

Функціональні комісії ЕКОСОР:

— Статистична комісія (УРСР з 1948 по 1979);
— Комісія по народонаселенню (УРСР з 1946 по 1979);
— Комісія по правах людини • (УРСР з 1946 по 1971);
— Комісія соціального розвитку (УРСР з 1972 по 1975);
— Комісія по становищу жінок;
— Комісія по наркотичних засобах ••;
— Комісія по транснац. корпораціях (УРСР з 1975 по 1978).

• має Підкомісію по запобіганню дискримінації та захисту нац. меншостей.

•• має Підкомісію по незаконній торгівлі наркотиками і пов'язаних з цим питаннях на Близькому і Середньому Сході.

Регіональні економічні комісії ЕКОСОР:

— для Європи;
— для Азії і Далекого Сходу;
— для Латинської Америки;
— для Африки.

нього середовища, транспорту та екон. планування. Місцеперебування Секретаріату — Сантьяго (Чілі), є відділення в Мехіко, Ріо-де-Жанейро, Вашінгтоні та ін.

А. М. Тищенко.

ЕКОНОМІЧНА ОСВІТА КАДРІВ — процес засвоєння економічних знань, умінь і навичок; підготовка фахівців з вищою й середньою екон. освітою; підвищення рівня екон. знань керівних госп. та інженерно-тех. працівників; навчання з питань економіки широкого кола працівників. В СРСР Е. о. к. забезпечується через мережу вищих і серед. спец. навч. закладів, в ін-тах, на ф-тах і курсах підвищення кваліфікації, в аспірантурі вузів і н.-д. установ, у єдиній системі марксистсько-ленінської освіти, а також шляхом самоосвіти. Збільшення масштабів виробн., посилення процесу його усуспільнення, розгортання *науково-технічної революції,* складність завдань комуністичного будівництва, перехід до переважно інтенсивних факторів розвитку нар. г-ва, курс на всемірне підвищення ефективності і якості— все це зумовлює неухильне зростання ролі Е. о. к. у розвинутому соціалістич суспільстві. Необхідною умовою успішного керівництва різними ланками нар. г-ва, вмілого використання резервів підвищення *продуктивності праці* на кожному робочому місці стає не тільки високий рівень профес. підготовки кожного працівника, а й водночас глибоке знання економіки та організації виробн. КПРС і Рад. уряд виявляють постійне піклування про розширення та вдосконалення Е. о. к. Збільшується прийом на екон. спеціальності вищих і серед. навч. закладів, зміцнюється їхня навч.-матеріальна база, поліпшується зміст, форми й методи навчання, підвищується рівень теор. знань і практичних навичок. На Україні (1978) діють 9 вищих екон. і торг.-екон. навч. закладів, 34 екон. ф-ти унтів, тех. і с.-г. вузів та 100 серед. спец. навч. закладів екон. профілю. У вузах підготовка фахівців проводиться за 38 екон. спеціальностями, в технікумах — за 46. В результаті проведеної роботи зросла чисельність економістів, зайнятих у різних галузях виробн., науки й культури. В СРСР екон. підготовку проходять усі фахівці з вищою освітою і значна частина фахівців неекон. спеціальностей з серед. освітою. В усіх вузах і більшості технікумів вивчають політекономію, а в тех., технологічних і с.-г. навч. закладах — економіку й організацію відповідних галузей. Система масової екон. освіти щороку охоплює мільйони працівників різних галузей нар. г-ва. Екон. підготовка, як було зазначено в постанові ЦК КПРС від 31.VIII 1971 «Про поліпшення економічної освіти трудящих», є важливою умовою підвищення наук. рівня господарювання, зростання ініціативи, активності трудящих в управлінні виробн. тощо. Дальший розвиток екон. освіти партія і Рад. д-ва спрямовують на те, щоб вона максимальною мірою сприяла повсюдному поширенню передового досвіду організації праці, впровадженню у виробн. досягнень науки і техніки (див. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 86). В цьому один з важливих резервів прискорення темпів соціально-екон. розвитку нашого суспільства, створення матеріально-тех. бази комунізму.

С. І. Дорогунцов

ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА ЗЕМЛІ — визначення відносної (у балах) продуктивності та загальної (у грошовому виразі) цінності землі як головного *засобу виробництва* в сільському господарстві; заключний етап складання *земельного кадастру*. Теорія і практика Е. о. з. базуються насамперед на відмінності різних грунтів щодо їхньої родючості. Заг. критерієм оцінки природної родючості землі є продуктивність сукупних затрат живої та уречевленої праці, а практичним вимірником її — співвідношення порівнянних показників вартості валової продукції і витрат на її виробн. При обчисленні оцінних показників вартість продукції з метою порівнянності розраховують за єдиними цінами, близькими до сусп. вартості. Затрати праці обчислюють при однаковому рівні оплати людинодня. Враховуючи оцінні дані, усі види зем. угідь переводять на умовну (кадастрову) орну землю. Це забезпечує їхню порівнянність за продуктивністю і дає змогу об'єктивно встановити рівень використання землі, здійснити аналіз госп. діяльності, поліпшити планування с.-г. виробн. тощо. Грош. оцінку земель, що проводиться за даними про їхню продуктивність та інтенсивність використання, застосовують у планово-екон. розрахунках, зокрема для визначення заг. суми виробничих ресурсів с. г., втрат с.-г. виробн. при відведенні земель для несільськогосп. потреб тощо. За капіталізму Е. о. з. має вирішальний вплив на *ціну землі* й орендну плату. В СРСР проведення Е. о. з. передбачено «Основами земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік» (1968). Дані Е. о. з. фіксуються в земельному кадастрі.

П. Ф. Веденичев.

ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ — визначення відносної (в балах) і абсолютної (в грошовому виразі) цінності *природного ресурсу* відповідно до довгострокового народногосподарського ефекту від його використання. Суть Е. о. п. р. полягає в кількісному визначенні її диференційованого впливу на продуктивність праці і в цілому на ефективність виробництва. В нар.-госп. практиці прийнятнішою є грош. оцінка, призначена для оптимального розподілу *капітальних вкладень,* розв'язання питань використання, охорони й відтворення однотипних природних ресурсів (або комплексів їх) у різних районах країни. Загальнодерж. система вартісних оцінок природних ресурсів має створюватися на єдиній методологічній основі; враховувати як досягнутий, так і потенціальний ефект від використання того чи ін. природного ресурсу. Але загальновизнаних методологічних основ Е. о. п. р. ще не розроблено. За критерій оцінки найчастіше беруть диференціальну ренту (див. *Земельна рента*). В соціалістичному суспільстві її визначають як різницю між сусп. вартістю продукції і нормативним рівнем індивідуальних зведених витрат на її виробн. при використанні оцінюваного ресурсу. Отже диференціальна рента відображає залежність між якістю, кількістю, умовами використання ресурсу та довгостроковою ефективністю його експлуатації. Залежно від призначення оцінюваних даних, виду ресурсу й стану використання його застосовують різні показники Е. о. п. р. Кадастрова оцінка (див. *Земельний кадастр*) охоплює всі освоєні (або підготовлені до освоєння) природні ресурси, планово-перспективну оцінку здійснюють вибірково — за ще недостатньо вивченими видами природних ресурсів. Е. о. п. р. проводять за окремими видами природних ресурсів і за тер. поєднаннями природних ресурсів. Найдокладніше розроблено методи *економічної оцінки землі* та оцінки мінеральчих і лісових ресурсів.

Літ.: Экономические основы советского земельного кадастра. К., 1969; Кадастр мінеральних ресурсів Української РСР. К., 1971; Минц А. А. Экономическая оценка естественных ресурсов. М., 1972; Хачатуров Т. С. Природные ресурсы и планирование народного хозяйства. «Вопросы экономики», 1973, № 8; Гофман К. Г. Экономическая оценка природных ресурсов в условиях социалистической экономики. М., 1977

І. О. Горленко.

ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА СІВОЗМІН — визначення затрат засобів і праці на одиницю продукції, зібраної з 1 га сівозмінної площі, та екон. ефективності цих затрат. Визначаючи Е. о. с., беруть до уваги такі осн. показники, як врожайність; збір зерна, сировини тех. культур, кормів з 1 га землі; *собівартість,* вартість *валової продукції сільського господарства, чистий доход колгоспу, рентабельність* Порівняльна Е. о. с.— один з важливих факторів виявлення ефективного використання землі, екон. доцільності *сівозмін,* яка забезпечувала б підвищення врожайності культур, передбачених структурою *посівних площ* відповідно до спеціалізації виробництва. Для встановлення структури посівних площ з урахуванням спеціалізації провадять розрахунки екон. ефективності вирощування окремих культур і науково обгрунтоване розміщення їх у сівозмінах.

В. О. Пастушенко.

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА — сукупність економічних та організаційних заходів у сфері господарського життя, здійснюваних державою в інтересах пануючих класів; елемент політ. надбудови. Характер і зміст Е. п., її завдання і соціальна спрямованість визначаються панівним сусп.-політ. ладом, характером *виробничих відносин,* об'єктивними законами розвитку суспільства. В свою чергу, Е. п. має активний зворотний вплив

на екон. базис, нар. г-во, сприяючи його піднесенню, чи, навпаки, стримуючи екон. розвиток.

Е. п. буржуазної держави зумовлюється приватнокапіталістичною *власністю* на засоби виробн., відносинами експлуатації найманої праці капіталом. Вона виражає інтереси класу капіталістів і спрямована за захист і зміцнення капіталістичного способу виробн., забезпечення найвищих прибутків буржуазії за рахунок експлуатації і пограбування трудящих мас. Особливо посилюється реакційний характер Е. п. бурж. д-ви в епоху імперіалізму і *загальної кризи капіталізму*, коли вкрай загострюються всі суперечності капіталістичної системи, посилюється боротьба між капіталістичними д-вами за ринки збуту, джерела сировини та сфери впливу. Імперіалістична *буржуазія* намагається знайти вихід з такого становища в розвитку *державно-монополістичного капіталізму*, у втручанні д-ви в економіку, у спробах застосувати різні методи регулювання виробн. і розподілу, в мілітаризації нар. г-ва. Але все це не тільки не згладжує, а ще більше поглиблює внутр. і зовн. суперечності капіталізму, посилює класову боротьбу, підтверджуючи, що капіталізм — це суспільство, позбавлене майбутнього, а його Е. п. не відповідає прогресивним тенденціям сусп. розвитку.

Від Е. п. бурж. д-в докорінно відрізняється як за характером і цілями, так і за своїми соціальними наслідками Е. п. соціалістичного суспільства. Вона грунтується на сусп. власності на засоби виробн., виражає корінні інтереси трудящих, спрямована на досягнення кінцевої мети — побудову комуністичного суспільства. Е. п. КПРС і Рад. д-ви являє собою систему науково обгрунтованих заходів і рішень партії і д-ви в галузі госп. будівництва, спрямованих на задоволення корінних інтересів трудящих, побудову *матеріально-технічної бази комунізму* і неухильне підвищення *життєвого рівня* народу, на зміцнення екон. могутності і міжнар. позицій Рад. Союзу. Осн. положення і напрями Е. п. СРСР визначаються парт. з'їздами, конференціями, пленумами ЦК КПРС і втілюються Рад. д-вою в планах екон. і соціального розвитку СРСР, які виступають гол. інструментом реалізації Е. п. партії і д-ви. Поточна Е. п. Рад. д-ви розробляється відповідно до осн. настанов *економічної стратегії КПРС*, вона встановлює послідовність і ступені розв'язання фундаментальних цілей довгочасної орієнтації екон. розвитку країни, беручи до уваги конкретні умови й можливості кожного періоду. Разом з тим Е. п. включає і тактичні настанови щодо шляхів і методів досягнення поставлених цілей, вибору найефективніших форм управління галузями і сферами нар. г-ва, визначення провідних ланок і вузлів, на яких насамперед мають бути зосереджені зусилля партії і народу. Відповідаючи корінним інтересам трудящих і об'єктивним законам сусп. розвитку, Е. п. виступає як величезна творча сила, гол. знаряддя соціалістичного і комуністичного будівництва. Вона охоплює централізоване управління економікою країни як єдиним госп. організмом; на основі єдиного загальнодерж. плану визначає структуру виробн., темпи й пропорції розвитку галузей і сфер нар. г-ва, рад. республік та екон. районів; регулює розподіл і використання *сукупного суспільного продукту* і *національного доходу*; забезпечує прискорення *науково-технічного прогресу* і підвищення ефективності соціалістичної економіки, розвиток і зміцнення *зовнішніх економічних зв'язків СРСР*. Найвищою метою Е. п. за соціалізму є найповніше задоволення постійно зростаючих матеріальних і культур. потреб суспільства і його членів, всебічний і гармонійний розвиток людини. В розробці і здійсненні Е. п. соціалістичної д-ви виділяються три осн. періоди, що відповідають істор. етапам становлення і розвитку соціалізму як першої фази комуністичної формації. Перший— Е. п. *перехідного періоду від капіталізму до соціалізму*. Ключовими завданнями Е. п. цього періоду були: здійснення соціалістичної *індустріалізації*, забезпечення екон. незалежності і обороноздатності країни, соціалістична перебудова с. г. на основі *кооперативного плану В. І. Леніна*, створення екон. передумов проведення *культурної революції*, розв'язання нац. питання та забезпечення фактичної рівності всіх націй і народностей країни.

З перемогою соціалізму в СРСР країна вступила в новий період розвитку — етап побудови *розвинутого соціалістичного суспільства*. Е. п. цього періоду спрямована на дальше зміцнення матеріально-тех. бази соціалізму і піднесення сусп. виробн., вдосконалення соціалістичних виробничих відносин. Е. п. зрілого соціалізму (третій період) є в той же час Е. п. побудови комуністичного суспільства, бо «діалектика розвитку тут така, що в міру вдосконалення зрілого соціалістичного суспільства і відбувається його поступове переростання в комуністичне. Відокремити ці два процеси, провести між ними розмежувальну рису неможливо» (Брежнєв Л. І. Історичний рубіж на шляху до комунізму. К., 1977, с. 10). Яскравим відображенням Е. п. КПРС на сучас. етапі є *десятий п'ятирічний план* розвитку нар. г-ва СРСР. В умовах розвинутого соціалізму з особливою силою проявляються такі риси Е. п. загальнонар. соціалістичної д-ви, як всебічна її наук. обгрунтованість і реалістичність, відповідність вимогам об'єктивних *економічних законів*, реальним можливостям і потребам суспільства; глибокий і послідовний демократизм Е. п. при єдності її осн. положень для всієї країни; визначальна роль Е. п. у заг. системі політ. відносин, посилення її впливу і взаємодії з соціальною політикою: спадкоємність і послідовність Е. п. у здійсненні гол. завдань стратегічного курсу КПРС; інтернаціональний характер Е. п. Рад. д-ви, посилення її впливу на розвиток міжнар. зв'язків і співробітництва, зміцнення могутності *світової системи соціалізму*, екон. піднесення країн, що визволилися від колоніальної залежності. Досвід Рад. Союзу у визначенні осн. завдань і напрямів Е. п., методів її проведення на різних етапах соціалістичного будівництва широко використовують братні соціалістичні д-ви, беручи до уваги особливості й специфіку кожної країни.

Літ.: Маркс К. Критика Готської програми. К., 1964; Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. К., 1953; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 33. Держава і революція; т. 34. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися; т. 36. Чергові завдання Радянської влади.— Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність; т. 39. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату; т. 42. Ще раз про профспілки... — Про єдиний господарський план; т. 43. Про продовольчий податок; т. 44. До четвертих роковин Жовтневої революції.— Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму; т. 45. Про кооперацію. — Краще менше, та краще: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977; Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1978; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—6. К., 1971—78; Экономическая политика партии на современном этапе. К., 1978

В. О. Хилько.

ЕКОНОМІЧНА РОБОТА НА ПІДПРИЄМСТВІ — складова частина господарювання, що охоплює такі функції управління, як *внутрізаводське планування*, оперативне управління (зокрема облік і контроль), фінансову діяльність та економічний аналіз. У цілому Е. р. на п. підпорядкована ефективному розв'язанню планових завдань підприємства в обумовлені планом і госп. договорами строки при мінім. затратах праці та матеріальних засобів. Центр. ланкою Е. р. на п. є планування (див. *Планування народного господарства*). Воно включає тех.-економічне (перспективне й поточне) та *оперативно-виробниче планування*. Перспективні плани доводяться підприємствам (з 1972) на п'ятирічку з розбивкою по роках. Поряд із завданнями вищестоящих органів управління та госп. договорами вони є основою для розробки проектів щорічних, поточних планів — *техпромфінпланів* підприємств. Техпромфінплан — гол. плановий документ, на основі якого здійснюється виробничо-госп. діяльність підприємства протягом року. Саме через річні плани підприємств реалізується творча ініціатива трудових колективів, що проявляється в *зустрічних планах*. Оперативно-виробниче планування, що має своїм завданням планування організації запуску й випуску продукції, тісно пов'язане з поточним тех.-екон. плануванням. Особливо важливе значення має раціональний вибір оптимальної системи оперативно-виробничого планування (подетального, групового,

машинно-комплектного, безперервного, сіткового тощо) щодо умов виробн. Саме вибір оптимальної системи — важлива дільниця Е. р. на п.

Складовою частиною Е. р. на п. є організація ефективного функціонування обліку та контролю матеріальних і трудових ресурсів на основі розвинутої системи нормативного г-ва (див. *Техніко-економічні норми*). Розробка прогресивних, технічно обгрунтованих норм і нормативів, забезпечення системи функціонування їх — гол. умова мінімізації витрат на виробн., запровадження внутрігосп. розрахунку, здійснення режиму економії, розвитку творчої ініціативи колективу. Значна частина госп. діяльності підприємства відображається в його *фінансах*. Фін. робота спрямована на планомірне надходження та витрачання коштів, раціональне використання кредитів банку бюджетних та оборотних коштів. Екон. аналіз госп. діяльності (оперативний та підсумковий) як елемент Е. р. на п.— основа наук. обгрунтованості перспективних і поточних планів, госп. рішень, їхньої своєчасності та ефективності. Узагальнюючою ланкою Е. р. на п. є *аналіз господарської діяльності соціалістичних підприємств і виробничих об'єднань*. Він передує розробці планів, супроводить виконання їх, забезпечує доцільне й своєчасне коригування, дає підстави для висновків і узагальнень про ефективність господарювання в цілому і окремих виробничих підрозділів і служб підприємства. Е. р. на п. займаються практично всі його підрозділи і служби заводоуправління, але насамперед його екон. відділи: планово-екон., фін., праці й заробітної плати, бухгалтерія, бюро екон. аналізу та ін. Останні здебільшого підпорядковані безпосередньо гол. економістові підприємства, інші працюють з ним у тісному контакті, особливо в додержанні єдності методики розрахунків, порядку розробки проектів планів, звітності тощо. Дедалі зростаючу роль у поліпшенні Е. р. на п. відіграють громад. орг-ції, зокрема громад. бюро екон. аналізу, нормування, ефективності, екон. і техніко-екон. ради та ін. Систематичне поліпшення та вдосконалення Е. р. на п. є одним з дійових важелів підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*.

В. І. Сенченко.

ЕКОНОМІ́ЧНА СТАТИ́СТИКА — галузь *статистики*, що вивчає кількісну сторону економічних процесів і явищ суспільного *відтворення* в нерозривному зв'язку з їхнім якісним змістом; досліджує кількісні прояви закономірностей суспільного розвитку в конкретних умовах місця й часу. Для вивчення нар. г-ва в цілому Е. с. як частина статистичної науки розробляє систему зведених (синтетичних) нар.-госп. показників. За допомогою цих показників Е. с. дає всебічну кількісну характеристику продуктивних сил і виробничих відносин суспільства, а також процесів сусп. відтворення. Е. с. досліджує чисельність, склад, розміщення і рух населення, наявність природних ресурсів і використання їх, висвітлює виробн. сусп. продукту за галузями народного господарства, досліджує витрати виробництва і обігу, проводить облік наявності і використання матеріальних, фінанс. і трудових ресурсів у нар. г-ві. Е. с. вивчає узагальнюючі показники діяльності всього нар. г-ва — *національний дохід*, матеріальний *добробут* населення та багато ін. екон. явищ і процесів. Матеріали Е. с. відображаються в звітному *балансі народного господарства СРСР*. Е. с. розглядає й деякі питання економіки капіталістичних країн, сучас. організації міжнар. статистики та порівнює статистичні показники розвитку виробн. й зростання нар. споживання в різних країнах світу. Теор. основою Е. с. як науки є марксистсько-ленінська політ. економія та заг. теорія статистики. Організаційно й методологічно Е. с. пов'язана з галузевими статистиками і грунтується на тих самих принципах, використовує ті самі категорії, поняття й методи дослідження, які в цілому розглядає заг. теорія статистики. Виходячи з особливостей досліджуваних явищ, Е. с. застосовує статистичні методи: масові спостереження, вибіркові спостереження, *групування статистичні*, індексний метод, *кореляційний аналіз*, балансовий і графічні методи, метод міжнар. зіставлень. У ряді випадків використовують методи *математичної статистики* (лінійну алгебру, матричне обчислення).

Дані Е. с. широко використовують для розробки нар.-госп. планів, перевірки виконання їх та аналізу. Роботи з Е. с. в СРСР проводять *Центральне статистичне управління СРСР* (ЦСУ СРСР), на Україні — *Центральне статистичне управління УРСР* (ЦСУ УРСР) за єдиною методологією та принципами, за єдиним планом.

Літ.: Рябушкин Т. В. Теория и методы экономической статистики. М., 1977; Экономическая статистика. М., 1978.

М. І. Нелюбін.

ЕКОНОМІ́ЧНА СТРАТЕ́ГІЯ КПРС — постановка завдань, визначення фундаментальних, довгочасних цілей *економічної політики* партії, засобів і шляхів досягнення їх. Наук. основою Е. с. КПРС є марксистсько-ленінська теорія, всебічне врахування вимог *економічних законів*, насамперед *основного економічного закону соціалізму*, чітке визначення об'єктивних потреб і реальних можливостей соціалістичного суспільства. Осн. напрями і положення екон. стратегії партія розробляє і визначає на з'їздах КПРС і пленумах ЦК КПРС. Економічна стратегія КПРС виражає корінні інтереси робітн. класу і всіх трудящих СРСР. Рад. д-ва втілює її в планах екон. і соціального розвитку, беручи до уваги конкретні умови того чи ін. періоду в історії країни. Так, у роки громадян. війни та іноз. інтервенції проводилась політика *«воєнного комунізму»*. З переходом на рейки мирного будівництва партія взяла курс на *нову економічну політику*. В результаті здійснення соціалістичної *індустріалізації*, *колективізації сільського господарства* та *культурної революції* було подолано багатовікову відсталість країни і створено могутню екон. базу. Це забезпечило перемогу соціалізму в СРСР. З початком Великої Вітчизн. війни Е. с. КПРС була спрямована на перебудову нар. г-ва на воєнний лад і підпорядкування його справі перемоги над фашист. загарбниками. Після війни партія мобілізувала зусилля рад. народу на відбудову нар. г-ва. В історично короткі строки було значно перевищено довоєнний рівень пром-сті і с. г. Високими темпами розвивалася важка пром-сть, що стало основою дальшого зміцнення екон. і оборонної могутності Рад. країни, прискореного розвитку всієї соціалістичної економіки. Поряд з цим Рад. д-ва змогла виділяти все більше коштів на розвиток виробн. предметів споживання, с. г., житл. будівництва. Осн. напрями Е. с. КПРС в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства*, визначені XXIV і XXV з'їздами партії: динамічний і пропорційний розвиток сусп. виробн., підвищення його ефективності, прискорення *науково-технічного прогресу*, зростання *продуктивності праці*, всемірне поліпшення якості роботи в усіх ланках нар. г-ва, комплекс заходів щодо дальшого поліпшення планування і управління економікою, вдосконалення механізму соціалістичного господарювання й стимулювання виробн. (див. також *Десятий п'ятирічний план*). XXV з'їзд КПРС підкреслив, що стрижнем Е. с. КПРС є дальше нарощування екон. могутності країни, розширення й докорінне оновлення виробничих фондів, забезпечення сталого збалансованого зростання важкої пром-сті — фундаменту економіки (див. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977, с. 46—47). Стратегічні завдання партії полягають у всебічному розвиткові паливно-енерг. комплексу країни, металургії, машинобудування, забезпеченні населення країни продовольством і промисловості — с.-г. сировиною. На це спрямована, зокрема, *аграрна політика КПРС*, яка знайшла свій дальший розвиток у рішеннях Липневого пленуму ЦК КПРС 1978. В його документах визначено обгрунтовану програму дальшого розвитку с. г. на сучас. етапі (див., зокрема, *Агропромисловий комплекс*), шляхи вдосконалення планування і соціального розвитку села.

Заходи партії в галузі пром-сті та с. г. служать досягненню найвищої мети Е. с. КПРС — неухильному піднесенню матеріального і культур. рівня життя рад. народу. Це стосується насамперед дальшого підвищення *добробуту* рад. людей, поліпшення умов їхньої праці і побуту, значного прогресу охорони здоров'я, освіти, культури, всього, що сприяє формуванню нової людини, всебічному розвиткові особи, вдосконаленню соціалістичного способу життя (там

ЕКОНОМІЧНЕ ЗМАГАННЯ ДВОХ СВІТОВИХ СИСТЕМ

Середньорічні темпи приросту основних показників розвитку економіки СРСР і США за 1951—77 (в процентах)

	СРСР	США
Національний доход	7,9	3,5
Продукція промисловості	9,3	4,2
Продукція сільського господарства	3,5	1,8
Капітальні вкладення	8,8	2,9
Продуктивність суспільної праці	6,7	2,0

же, с. 44—45). XXV з'їзд КПРС визначив стратегічну лінію партії на довгочасній основі (до 1990) на розробку великих комплексних програм, розрахованих на два-три п'ятиріччя, в найважливіших галузях нар. господарства.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; XXV съезд КПСС: основные направления экономического развития. К., 1977; Дорогунцов С. І. Економічна стратегія КПРС на сучасному етапі. К., 1977. Див. також літ. до ст. *Економічна політика. В.К. Врублевський.*

ЕКОНОМІ́ЧНЕ ЗМАГА́ННЯ ДВОХ СВІТОВИ́Х СИСТЕ́М — об'єктивний процес протиборства між соціалістичною і капіталістичною системами господарства в головній сфері людської діяльності — матеріальному виробництві; форма класової боротьби між соціалізмом і капіталізмом на світовій арені в умовах *мирного співіснування*. В ході екон. протиборства з капіталізмом соціалізм доводить свою велику життєву силу. Він забезпечує постійне зростання виробн. і на цій основі створює все ширші умови для піднесення добробуту і всебічного розвитку всіх членів соціалістичного суспільства. Е. з. д. с. с. розгорнулося після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. На цьому етапі соціалістична система була представлена однією Рад. країною, яка до того ж дістала в спадщину від царської Росії вкрай відстале г-во. Але за короткий строк — за роки довоєнних п'ятирічок СРСР став могутньою індустріально-колг. д-вою. Після 2-ї світової війни з перемогою соціалістичних революцій у ряді ін. країн екон. змагання вступило в новий етап — етап змагання двох протилежних світових сусп. систем. Відбулася глибока зміна співвідношення сил у світі на користь соціалізму, який став вирішальним фактором розвитку людства. Соціалістичні країни — члени *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ) за рівнем пром. виробництва на душу населення вже 1962 випередили осн. капіталістичні країни Європи. Зростає питома вага соціалістичних країн у світовому виробництві. Зокрема, країни РЕВ, на які припадає 18,7% території планети і 10,4% населення, виробили (1977) майже 1/3 світової пром. продукції. За 1971—75 нац. доход країн РЕВ зріс більше ніж на 36%, а продукція пром-сті — на 46%, тоді як для д-в *Європейського економічного товариства* відповідні показники не перевищують 12—13% і 21%. *Соціалістична співдружність* стала найдинамічнішою екон. силою в світі. Екон. змагання соціалізму з капіталізмом відбувається в різних формах. У числі найважливіших з них — темпи розвитку економіки. Середньорічні темпи приросту пром. продукції 1951—77 у соціалістичних країнах становили 9,7%, у розвинутих капіталістичних країнах — 4,9, а за 1971—77 — відповідно 7,7% і 3,5%. Найбільш наочно переваги соціалістичної системи демонструють успіхи СРСР в екон. змаганні з розвинутими капіталістичними країнами, передусім — з США (табл.).

За виробництвом таких важливих видів продукції, як вугілля, чавун, сталь, залізна руда, мінеральні добрива, тепловози та електровози магістральні, трактори, зернозбиральні комбайни, деревина, пиломатеріали, цемент, вовняні тканини, взуття шкіряне, цукор-пісок, масло тваринне та ін. СРСР вийшов на 1-е місце в світі. Послідовно розв'язується завдання перевершити найрозвинутіші капіталістичні країни за виробн. продукції на душу населення. У братній сім'ї народів СРСР значний внесок у нарощування екон. *потенціалу* країни, зміцнення позицій соціалізму в екон. змаганні з капіталізмом робить Українська РСР. У 1977 порівняно з дореволюц. періодом валова продукція пром-сті республіки збільшилася в 95 раз, а с. г.— у 3,6 раза. За цей час виробн. електроенергії зросло в 397 раз, вугілля — у 9,5, сталі — у 22, взуття шкіряного — у 22, цукру-піску — в 6,1 раза. У капіталістичних країнах зростання виробн. не означає підвищення нар. добробуту. Це перш за все зростаючі прибутки монополій і прогресуюча *мілітаризація капіталістичної економіки*. Поглиблюється *загальна криза капіталізму*, дедалі загострюється його політична та економічна нестійкість, зростають *безробіття* та *інфляція*, підвищується дорожнеча життя, постійно урізуються витрати на соціальні потреби — охорону здоров'я, освіту тощо. Систематичне підвищення *життєвого рівня* трудящих мас є невід'ємною закономірністю соціалізму (див. *Економічна стратегія КПРС, Соціальна програма КПРС*). В умовах зрілого соціалізму ще ширше і повніше розкриваються можливості і переваги нового сусп. ладу. Серед фундаментальних, довгочасних цілей, що їх висувають КПРС і Рад. д-ва, найвищою «було і лишається неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу» (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 44). В сучас. умовах головним, вирішальним джерелом екон. зростання Рад. країни та ін. країн соціалістичної співдружності стало підвищення ефективності сусп. виробн., поліпшення якості всієї роботи, найповніше використання всіх можливостей, що їх відкриває *розвинуте соціалістичне суспільство*. Дальше підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва* має вирішальне значення для досягнення остаточної перемоги соціалізму в такій ключовій сфері екон. змагання двох систем, як продуктивність сусп. праці (див. *Продуктивність праці*). В числі гол. факторів у цій галузі — прискорення *науково-технічного прогресу*, який є одним з найважливіших плацдармів змагання двох систем. СРСР та ін. соціалістичні країни займають ряд провідних позицій у впровадженні у виробн. нових технологічних процесів, розвитку ядерної енергетики і техніки, здійсненні широкої програми космічних досліджень, охорони навколишнього середовища, освоєння Світового океану, боротьбі з поширеними хворобами. Важливим фактором дальшого нарощування екон. потенціалу соціалістичної співдружності, неухильного зміцнення її позицій в екон. змаганні з капіталізмом є *міжнародний соціалістичний поділ праці*, всебічний розвиток *економічного співробітництва соціалістичних країн* на основі принципів соціалістичного інтернаціоналізму (див. *Соціалістична економічна інтеграція*). Зміцнення позицій соціалізму в екон. змаганні з капіталізмом має винятково важливе значення для розвитку світового революц. процесу і боротьби за мир на земній кулі. Соціалістичний лад своєю госп. політикою і екон. досягненнями має величезний вплив на трудящих капіталістичних країн, переконує їх, що соціалізм — єдино можливий і перевірений істор. практикою шлях до визволення людини праці від експлуатації, до її справжньої свободи і всебічного духовного розвитку.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 34. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися; т. 39. Великий почин; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 р. К., 1977; Брежнєв Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. К., 1977; Брежнев Л. И. О внешней политике КПСС и Советского государства. М., 1978; Щербицкий В. В. Избранные речи и статьи. М., 1978; Кудров В. М. Экономическое соревнование двух мировых систем и десятая пятилетка. М., 1976. *В. І. Загородній.*

ЕКОНОМІ́ЧНЕ ЗРОСТА́ННЯ — збільшення суспільного виробництва, що виражається в піднесенні рівня і темпів розвитку *народного господарства*, нарощуванні екон. потенціалу країни, національного багатства; проявляється насамперед у зростанні й поліпшенні структури *основних фондів*. Узагальнюючими показниками Е.з. є темпи приросту *національного доходу* та його обсяг на душу населення, а також величина нац. багатства. Соціально-екон. природа Е. з., джерела й фактори його зумовлюються характером панівних *виробничих відносин*, рівнем розвитку *продуктивних сил*, структурою нар. г-ва. Суть Е. з. визначена марксистсько-ленінською теорією сусп. *відтворення*. За капіталізму воно здійснюється стихійно, підпорядковане одержанню *додаткової вартості* шляхом експлуатації трудящих, розвивається циклічно, через *економічні кризи* і спади. Сучас. капіталізм не може забезпечити високі й сталі темпи Е. з. Намагаючись ослабити суперечності капіталістичної економіки і стабілізувати Е. з., сучас. імперіалістичні д-ви використовують методи капіталістичного регулювання. Однак приватна капіталістична *власність* на засоби виробн. об'єктивно стає перепоною на цьому шляху. За соціалізму, що базується на сусп. власності на засоби виробн.

і плановому веденні нар. г-ва, відкриваються необмежені можливості для розвитку продуктивних сил, створюються всі умови для досягнення високих і сталих темпів Е. з. на основі інтенсивних факторів розвитку і неухильного підвищення *продуктивності праці*, зростання розмірів та підвищення ефективності капітальних вкладень. В СРСР, напр., за 1967—77 обсяг пром. продукції подвоївся, тоді як Великобританії для такого подвоєння необхідно було 28 років, для США, ФРН і Франції — 16. Індустрія країн *соціалістичної співдружності* лише за 1971—75 зростала в 4 рази швидше, ніж пром-сть розвинутих капіталістичних країн. Переваги планової соціалістичної економіки наочно демонструють високі темпи зростання середньорічного приросту нац. доходу і пром. продукції, які за 1950—77 у країнах соціалізму становили відповідно 7,5% і 9,7%, у той час як у розвинутих капіталістичних країнах — 4,2% та 4,9%. Це свідчить про те, що соціалістичне сусп. виробн., яке підпорядковане меті найповнішого задоволення зростаючих потреб трудящих, створенню умов для формування всебічно розвиненої людини, реально забезпечує динамічний розвиток нар. г-ва, високі й сталі темпи екон. зростання.

Д. П. Богиня.

ЕКОНОМІ́ЧНЕ РАЙОНУВА́ННЯ — науково обгрунтований поділ країни на *економічні райони*, що історично склалися або формуються в процесі розвитку продуктивних сил на основі суспільного територіального (географічного) *поділу праці*.

Поділ країни на екон. райони, які характеризуються госп. своєрідністю і сталістю внутрірайонних зв'язків, дає змогу за соціалізму диференційовано керувати процесами тер. організації г-ва. Е. р. буває загальне (інтегральне, або комплексне) і галузеве (спеціальне). В загальному Е. р. район охоплює всю сукупність нар.-госп. життя даної місцевості, яка є основою формування в межах району різних за рангом і масштабом *територіально-виробничих комплексів*. Галузеве районування проводять у межах окремих галузей нар. г-ва (пром., с.-г., лісогосподарське та ін.) або в межах більш вузьких галузей г-ва. За капіталізму утворення і розвиток екон. районів відбувається стихійно, в результаті нерівномірного розвитку продуктивних сил, конкурентної боротьби, засилля монополій, що призводить до зростання одних і деградації інших районів. У соціалістичному суспільстві Е. р. стало об'єктивною основою та органічною частиною *планування народного господарства* в тер. розрізі. Воно, враховуючи істор., природно-екон. та ін. умови й перспективи розвитку г-ва, сприяє ефективному *розміщенню продуктивних сил*, правильній спеціалізації та комплексному розвиткові економічних районів країни. Перший держ. поділ на великі райони (8 районів) у Рад. країні проведено в плані *ГОЕЛРО* (1920). Осн. наук. принципи рад. Е. р. розвинулися далі в працях 20-х рр. комісій по районуванню при Держплані. Осн. наук. принципи, розроблені в цих працях,— економічний, національний та адміністративний — є гол. і для сучас. теорії і практики рад. Е. р. В СРСР у заг. Е. р. використовують тричленну таксономію районів: великі екон. райони і зони (макрорайони); нац. і адм. екон. райони (мезорайони); низові екон. райони (мікрорайони). У 1963 в СРСР було затверджено сітку Е. р. (уточнено 1966). Вона включає 18 великих екон. районів: Центральний, Північно-Західний, Волго-Вятський, Центрально-Чорноземний, Північно-Кавказький, Поволзький, Уральський, Західно-Сибірський, Східно-Сибірський, Далекосхідний, *Південно-Західний економічний район СРСР, Донецько-Придніпровський економічний район СРСР, Південний економічний район СРСР*, Білоруський, Прибалтійський, Закавказький, Середньоазіатський, Казахстанський, а також Молдавську РСР. В умовах розвинутого соціалізму і *науково-технічного прогресу* Е. р. сприяло формуванню територіально-виробничих комплексів у всіх республіках.

У рішеннях XXIV і XXV з'їздів КПРС накреслено програму створення нових і вдосконалення існуючих тер.-виробничих комплексів, що підвищує ефективність сусп. виробн. і добробут народу, зміцнює співдружність соціалістичних країн.

Літ.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Повне зібрання творів, т. 3; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Алампиев П. М. Экономическое районирование СССР, т. 1—2. М., 1959—63; Колосовский Н. Н. Теория экономического районирования. М., 1969; Экономическая география СССР. М., 1976; Паламарчук М. М. Экономическая география Украинской ССР. К., 1977; Некрасов Н. Н. Региональная экономика. М., 1978.

Л. М. Корецький.

ЕКОНОМІ́ЧНЕ СПІВРОБІ́ТНИЦТВО СОЦІАЛІСТИ́ЧНИХ КРАЇ́Н — особливий напрям міжнар. відносин соціалістичних держав, що являє собою систему планомірно регульованих взаємних зв'язків у господарській сфері. Грунтується на принципах соціалістичного інтернаціоналізму, братерського співробітництва та взаємодопомоги. В ньому виявилися принципи рівноправності партнерів, взаємної вигоди, поважання суверенітету, невтручання у внутр. справи. Е. с. с. к.— новий тип відносин між д-вами, що базується на створеній у кожній країні однотипній екон. основі — сусп. *власності* на засоби виробн., на однотипному держ. ладі — владі народу на чолі з *робітничим класом* і його комуністичними партіями, на єдиній ідеології — *марксизмі-ленінізмі*. Початок такому співробітництву поклало виникнення *світової системи соціалізму*. До осн. форм Е. с. с. к. належать координація нар.-госп. планів, міждерж. спеціалізація та кооперування виробн., наук.-тех. співробітництво, *зовнішня торгівля*, міжнар. валютні та кредитні відносини, спільне будівництво підприємств та споруд, співробітництво в межах міжнар. екон. організацій. Розвиток і вдосконалення Е. с. с. к. відбуваються внаслідок поглиблення процесу *інтернаціоналізації виробництва* в світовій соціалістичній системі г-ва. Безпосередній вплив на нього має *міжнародний соціалістичний поділ праці*, який зумовлює спеціалізацію нар.-госп. комплексів соціалістичних країн, чим посилює їхні взаємні відносини в екон. галузі. Відмітною рисою Е. с. с. к. порівняно з екон. зв'язками капіталістичних д-в, яким властива гонитва за прибутком, безплановість, жорстока конкурентна боротьба між їх угрупованнями, монополіями, є насамперед плановий характер міжнар. екон. відносин. Соціалістичні країни використовують прогнозування, координацію довгострокових та п'ятирічних планів розвитку економіки та взаємного співробітництва, спільне планування в деяких галузях пром-сті та транспорту (зокрема, виробн. верстатів з числовим програмним керуванням, ЕОМ, контейнерні перевезення вантажів); з середини 70-х рр. розділи про планування зовнішньоекон. відносин включені до нац. п'ятирічних та річних планів. Для Е. с. с. к. характерні динамізм, високі темпи екон. зростання без кризових коливань, які властиві економіці капіталістичних д-в. Так, за 1970—77 зовнішньоторг. оборот країн *соціалістичної співдружності* збільшився у 2,7 раза. Е. с. с. к. стало могутнім зовн. фактором вирівнювання рівнів екон. розвитку соціалістичних країн, піднесення нац. економік та зміцнення світової системи соціалізму в цілому. В своєму розвитку Е. с. с. к. пройшло ряд етапів. Перший з них — етап формування охоплює 2-у пол. 40-х рр., коли Е. с. с. к. використовувалося для прискорення відбудови зруйнованої війною економіки. Безпосередній перехід до розв'язання завдань будівництва соціалізму в цих країнах наприкінці 40-х рр. поклав початок наступному етапові, завданням якого стало об'єднання зусиль соціалістичних країн для прискорення *індустріалізації* та кооперування дрібнотоварного виробн. (крім СРСР, де співробітництво використовувалося для дальшого розвитку матеріально-тех. бази соціалізму). Найважливішу роль у поглибленні та вдосконаленні Е. с. с. к. відіграє *Рада Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ), створена у 1949. Характерною рисою етапу розвитку Е. с. с. к., який охоплює період з середини 50-х рр. до кінця 60-х, є значне посилення впливу планомірності на це співробітництво. Після рішень 23-ї спец. сесії (1969) та 25-ї сесії РЕВ (1971), яка прийняла *Комплексну програму* дальшого поглиблення та вдосконалення співробітництва й розвитку *соціалістичної економічної інтеграції* країн — членів РЕВ, почався новий етап Е. с. с. к. Його характерними риса-

ми є перебудова механізму співробітництва на інтеграційних основах, інтенсифікація взаємного співробітництва та виникнення його нових форм (спільне планування, довгочасні цільові програми, міжнар. госп. орг-ції тощо). Е. с. с. к. найбільш інтенсивно відбувається між країнами, що входять до складу РЕВ. На частку їх взаємної торгівлі припадає майже 60% заг. обсягу товарообороту соціалістичних держав. Виходячи з рішень XXV з'їзду КПРС, у яких розвиток *зовнішніх економічних зв'язків СРСР* віднесено до вузлових госп. проблем на сучас. етапі, СРСР планує збільшувати зовнішню торгівлю з соціалістичними країнами (за десяту п'ятирічку — в 1,4 раза), значно розширити ін. форми екон. співробітництва. Е. с. с. к. дає змогу кожній з цих країн у процесі будівництва соціалізму і комунізму широко використовувати взаємодопомогу з боку ін. д-в світової соціалістичної співдружності.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Комплексная программа дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран — членов СЭВ. М., 1972; Ладыгин Б. Н., Рыбаков О. К., Седов В. И. Социалистическое содружество на новом этапе. М., 1976; Социалистическая экономическая интеграция. М., 1977; Социально-экономическое развитие стран социализма в 1971—1975 гг. М., 1978; Будкін В. С., Лукашенко В. І. На основі переваг соціалістичної інтеграції. К., 1978.

В. С. Будкін.

ЕКОНОМІ́ЧНЕ СТИМУЛЮВА́ННЯ СОЦІАЛІСТИ́ЧНОГО ВИРОБНИ́ЦТВА — система організаційно-екон. заходів, спрямованих на неухильний розвиток сусп. *виробництва* та підвищення його ефективності шляхом забезпечення матеріальної заінтересованості трудових колективів і окремих працівників у кінцевих результатах виробничо-госп. діяльності; один з методів цілеспрямованого впливу на розвиток виробництва в системі управління соціалістичною економікою. Основою застосування Е. с. с. в. є сусп. *власність* на засоби виробн., єдине держ. централізоване планування нар. г-ва, *демократичний централізм* в управлінні економікою. Найважливішими складовими Е. с. с. в. є держ. план екон. та соціального розвитку нар. г-ва, договори та зобов'язання щодо взаємних поставок продукції та надання послуг, *господарський розрахунок*, якісні, асортиментні та кількісні показники діяльності трудових колективів, норми й нормативи, ціни й тарифи, прибуток, кредит, форми й системи оплати колективної та індивідуальної праці, форми й методи заохочування творчої ініціативи трудящих, форми матеріальної та адм. відповідальності за негативні наслідки колективної та індивідуальної виробничої діяльності. Е. с. с. в. полягає у створенні єдиної, внутрішньо узгодженої системи екон. стимулів розвитку виробн., які б найбільше відповідали принципові взаємовигідності для суспільства, трудового колективу і кожного окремого працівника. Умовою ефективного функціонування системи Е. с. с. в. є правильно відрегульований механізм утворення фондів екон. стимулювання (див. *Фонди стимулювання*), прогресивні форми і методи використання цих фондів для досягнення максимально можливої ефективності виробн. і зростання добробуту трудящих. Найважливішими з фондів екон. стимулювання соціалістичного виробн. є *фонд заробітної плати, фонд матеріального заохочення, фонд соціально-культурних заходів і житлового будівництва, фонд розвитку виробництва,* фонд раціоналізації та винахідництва, фонд освоєння нової техніки, фонд широкого вжитку, фонд майстра. Джерелом утворення цих фондів є продуктивна праця робітників і службовців. В разі потреби підприємство може використати держ. кошти у вигляді банківського кредиту. На організацію і вдосконалення Е. с. с. в. великий вплив мали рішення Вересневого пленуму ЦК КПРС 1965, а також ряду наступних пленумів, XXIII—XXV з'їздів КПРС. Це сприяло дальшому розвиткові творчої ініціативи трудящих, пошукам нових, ефективних форм екон. стимулювання виробництва. Найкраще себе зарекомендували досвід виробничого об'єднання «Азот» у м. Щокіні Тульської обл. по збільшенню обсягів виробн. за рахунок зростання *продуктивності праці*, Волзького автомобільного заводу в м. Тольятті в галузі широкого застосування погодинно-преміальної оплати праці в потоковому виробн., *бригадний підряд* у будівництві. В нар. г-ві України цей досвід не лише поширився, а й далі удосконалився.

Літ.: Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. Повне зібрання творів, т. 36; Брежнєв Л. І. Питання управління економікою розвинутого соціалістичного суспільства. К., 1976; Косигін О. М. Про поліпшення управління промисловістю, удосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва. К., 1965; Короташ А. И. Экономическое стимулирование эффективности социалистического производства. К., 1970; Механизм экономического стимулирования при социализме. М., 1973; Егиазарян Г. А. Материальное стимулирование роста эффективности промышленного производства. М., 1976.

В. М. Данюк.

ЕКОНОМІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО КРАЇ́Н ЗА́ХІДНОЇ А́ФРИКИ, ЕКОВАС (англ. ECOWAS; Economic Community of West African States) — регіональне економічне угруповання країн Зх. Африки. Засн. 1975 на основі договору, підписаного в Лагосі (Нігерія) 15 країнами Зх. Африки. Члени ЕКОВАС: Бенін, Верхня Вольта, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Бісау, Берег Слонової Кості, Ліберія, Малі, Мавританія, Нігер, Нігерія, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Того. Мета ЕКОВАС — сприяти співробітництву і розвиткові екон. діяльності країн-членів, поетапно здійснюючи заходи щодо лібералізації торгівлі і створення митного союзу, введення спільного митного тарифу в торгівлі з ін. країнами, вільного пересування населення і капіталу, узгодження політики в галузі с. г., пром-сті, валютних і фін. питань, створення фондів співробітництва. Найвищий орган ЕКОВАС — конференція у складі глав країн і урядів, що скликається щороку. Виконавчий орган — Рада міністрів (по два представники від кожної країни). Постійний адм. орган — Виконавчий секретаріат.

А. М. Тищенко.

ЕКОНОМІ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ — комплексне вивчення госп. діяльності підприємства або ін. економ. об'єкта за певний період. Див., зокрема, *Аналіз господарської діяльності соціалістичних підприємств і виробничих об'єднань.*

ЕКОНОМІ́ЧНИЙ БА́ЗИС СУСПІ́ЛЬСТВА — категорія історичного матеріалізму, економічний лад суспільства. Див. *Базис і надбудова.*

ЕКОНОМІ́ЧНИЙ ЛАД СУСПІ́ЛЬСТВА — див. *Базис і надбудова.*

ЕКОНОМІ́ЧНИЙ МАТЕРІАЛІ́ЗМ, економічний детермінізм — вульгарно-матеріалістична концепція, прихильники якої розглядають *економіку* як суб'єкт історичного процесу й намагаються схематично вивести всі явища суспільного життя з *продуктивних сил* і *виробничих відносин.* Виник у кін. 19 ст. як вульгаризація марксизму. Прихильниками Е. м. були ревізіоністи (Е. *Бернштейн* та ін.), в Росії — «легальні марксисти» (див. *«Легальний марксизм»*), «економісти» (див. *«Економізм»*). Помилки в дусі Е. м. допускали А. *Лабріола,* П. *Лафарг,* Ф. *Мерінг* та деякі ін. популяризатори марксизму, які однобічно наголошували на провідній ролі економіки в сусп. розвитку. Е. м. ігнорує діяльність людей як дійсного суб'єкта історії, зводить їх до безликої маси, що цілком залежить від екон. факторів (див. *Фаталізм*), недооцінює значення *політики* й *ідеології* в суспільному житті.

ЕКОНОМІ́ЧНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т ДЕРЖПЛА́НУ УРСР. Створений 1962. Міститься в Києві. В ін-ті — 23 осн. відділи: зведено-проблемних — 5, проблемно-функціональних — 5 і галузевих — 13. Найважливіша тематика: комплексне екон. прогнозування розвитку нар. г-ва УРСР; удосконалення планування й аналіз ефективності капітальних вкладень і *науково-технічного прогресу,* вдосконалення методології планування й розробка пропозицій до поточних (річних) і п'ятирічних планів розвитку нар. г-ва. В 1964 при ін-ті організовано аспірантуру з відривом і без відриву від виробн. При ін-ті працює Наук. рада Держплану УРСР і Академії наук УРСР з проблеми «Народногосподарське планування й ефективність суспільного виробництва». Ін-т видає міжвідомчий наук. збірник «Організація і планування галузей народного господарства», збірники наук. праць.

О. С. Ємельянов.

ЕКОНОМІ́ЧНИЙ ПО́ДІЛ СВІ́ТУ — одна з п'яти економічних ознак імперіалізму. *Концентра-*

ція капіталу й *концентрація виробництва* на поч. 20 ст. набули величезних розмірів; вони переросли рамки нац. ринків, що зумовило гостру боротьбу монополій різних країн за оволодіння зовн. ринками, джерелами сировини, сферами застосування капіталу. Див. *Імперіалізм, Світове господарство.*

ЕКОНОМІ́ЧНИЙ ПОТЕНЦІА́Л — див. *Потенціал.*

ЕКОНОМІ́ЧНИЙ РАЙО́Н — територіальна частина нар. господарства країни, яка має свою виробничу спеціалізацію і через суспільний *поділ праці* пов'язана з іншими частинами країни. За капіталізму формування і розвиток Е. р. відбувається стихійно. В Рад. Союзі Е. р. розвиваються в *єдиному народногосподарському комплексі СРСР*. Відповідно до різних видів районування Е. р. бувають галузеві (спеціальні) й загальноекономічні (інтегральні або комплексні). Галузеві Е. р. виділяють на основі однієї або системи ознак, властивих певній галузі нар. г-ва чи сфері діяльності людей (пром. район, с.-г. район тощо), загальноекономічні — на основі ознак, що всебічно характеризують дану тер. частину нар. г-ва, охоплюють г-во певної місцевості як єдине ціле (напр., *Донецько-Придніпровський економічний район СРСР*). В СРСР Е. р.— важлива одиниця й об'єкт прогнозування розвитку продуктивних сил та планування нар. г-ва в тер. розрізі. В основі планомірного розвитку Е. р. лежить спеціалізація їх на певних галузях г-ва і формування *територіально-виробничих комплексів* різних масштабів. Див. також *Економічне районування.*

ЕКОНОМІ́ЧНІ ЗАКО́НИ — об'єктивні закони розвитку суспільства, що відображають суспільні *виробничі відносини* людей у процесі *виробництва, розподілу, обміну* і *споживання* матеріальних благ на різних ступенях розвитку людства. Вони виражають найбільш істотні, стійкі причинні зв'язки між явищами екон. життя суспільства. Е. з., як і закони природи, існують незалежно від волі й свідомості людей, мають істор. характер. Вони виникають і діють на основі певних екон. умов і зникають з ліквідацією їх. Люди можуть пізнавати і використовувати Е. з. в інтересах суспільства в процесі своєї виробничої діяльності. На різних ступенях сусп. розвитку Е. з. діють неоднаково. Характер діяння їх зумовлюється соціально-екон. природою суспільства, *способом виробництва*. В системі Е. з. є загальні, характерні для всіх сусп.-екон. формацій, проте проявляють вони себе в кожній з них своєрідно, своєю основою мають заг. умови всякого виробн. (напр., *відповідності виробничих відносин характерові й рівню продуктивних сил закон*); специфічні, що діють лише в певній сусп.-екон. формації, виражають об'єктивні взаємозалежності в явищах і процесах екон. життя даної формації або відповідного періоду її розвитку. Так, капіталістичному суспільству притаманні закони, які виражають експлуатацію (додаткової вартості закон, *загальний закон капіталістичного нагромадження* тощо). В соціалістичному суспільстві діють *планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закон* та ін. закони, характерні кільком формаціям (*вартості закон*), і закони, що мають силу в одній фазі формації (*розподілу по праці закон*, за соціалізму, закон розподілу по потребах, за комунізму). Кожний закон має свої форми й функції, виражає якусь одну сторону суті екон. відносин. Повною ж мірою суть екон. відносин даного сусп. ладу розкриває вся сукупність Е. з., тобто система Е. з. даної формації. Визначальним серед Е. з. є осн. екон. закон формації, що відображає найбільш істотні, головні сторони і процеси розвитку даного способу виробн., об'єктивну мету виробн. і шляхи її досягнення (див. *Основний економічний закон капіталізму, Основний економічний закон соціалізму*). Е. з. формацій, основаних на приватній власності на засоби виробн., діють стихійно, сліпо. За соціалізму планування та свідома організація сусп. виробн. неможливі без знання Е. з. У *розвинутому соціалістичному суспільстві*, що характеризується величезними масштабами виробн., посиленням ролі інтенсивних факторів *економічного зростання*, об'єктивно виникає необхідність більш глибокого пізнання й всебічного використання Е. з. Будівництво соціалізму і комунізму базується на врахуванні й ефективному використанні заг. і специфічних законів. Наук. основою *економічної політики* марксистсько-ленінських партій і соціалістичних д-в є свідоме врахування й використання екон. законів.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1—3. К., 1954; Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. К., 1953; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 23. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977; Брежнєв Л. І. Питання управління економікою розвинутого соціалістичного суспільства. К., 1976; Система экономических законов социализма. М., 1978.

М. П. Панченко.

ЕКОНОМІ́ЧНІ КРИ́ЗИ — глибокі порушення в процесі капіталістичного *відтворення*, що проявляються в *надвиробництві* товарів, скороченні виробництва, розладі грошових і кредитних відносин, банкрутстві промислових, торговельних і банківських фірм, зростанні масового *безробіття*, різкому зниженні *життєвого рівня* трудящих тощо.

Е. к., які внаслідок властивих капіталістичному *способові виробництва* антагоністичних суперечностей періодично повторюються, дезорганізують госп. розвиток капіталістичних країн. Неминучість Е. к. зумовлюється закономірностями розвитку *капіталізму* як сусп. ладу і перш за все осн. його суперечністю — суперечністю між сусп. характером *виробництва* і приватнокапіталістичною формою привласнення, що проявляється в *анархії виробництва*, у суперечності між безмежним прагненням капіталу до розширення виробн. в гонитві за прибутком і вузькими межами платоспроможного попиту трудящих. Внаслідок високої концентрації та централізації виробн. і капіталу (див. *Концентрація виробництва, Концентрація капіталу*) і широкого розвитку сусп. *поділу праці* кожне капіталістичне підприємство чи фірма виступають як одна з ланок єдиного механізму сусп. виробн., а праця кожного виробника — як частка праці всього суспільства. Однак, хоч виробн. все більше набуває сусп. характеру, потребуючи централізованого регулювання в масштабі всієї країни, воно внаслідок панування приватної *власності* на засоби виробн. підпорядковується волі й інтересам окремих підприємців або їхніх об'єднань, які керуються не необхідністю задовольняти сусп. потреби, а лише виробн. і привласненням *додаткової вартості*, одержанням найвищого *прибутку*. В зв'язку з цим у масштабі всього суспільства капіталістичному виробн. властиві стихійність, диспропорційність, різкі коливання обсягів виробн. і реалізації. Створювані в цей час надлишки товарів не знаходять збуту. Їх надвиробн. має не абсолютний, а відносний характер. Товарів виробляється більше порівнянно не з потребами людей, а з платоспроможним попитом, який за умов посилення експлуатації трудящих, зростання *безробіття* й *інфляції* суттєво обмежується. Відбувається і перенагромадження основного *капіталу*, що виявляється в значному недовантаженні виробничих потужностей. Е. к.— осн. фаза пром. *капіталістичного циклу*. Вони завершують періоди порівняно швидкого нагромадження капіталу, оновлення певної частини *основного капіталу* і є вихідною основою нового циклу, що складається з фаз *депресії*, пожвавлення й піднесення, яке завершується новим спадом виробн. В період Е. к. припиняються замовлення на нове буд-во, різко скорочується виробн. на діючих підприємствах, значна частина виробничих потужностей не використовується, відбуваються масові звільнення робітників і службовців, різко зростає армія безробітних, посилюється *відносне й абсолютне погіршення становища пролетаріату*. Одночасно падає *курс* акцій та інших *цінних паперів*, зазнають *банкрутства* менші пром. фірми та банки. Е. к. охоплюють не тільки пром-сть, а й ін. галузі г-ва (див. *Аграрні кризи, Кризи грошово-кредитні*). Як правило, Е. к. виходять за межі однієї країни, охоплюють ряд або переважну більшість капіталістичних д-в, набувають світового масштабу. В цих умовах кожна капіталістична країна намагається вийти з кризи за рахунок інших, внаслідок чого посилюються міжімперіалістичні суперечності. У фазі депресії скорочення виробн. хоч і припиняється, але в умовах пере-

нагромадження осн. капіталу, недовантаження виробничих потужностей, масового безробіття, а отже й низького рівня інвестиційного процесу (див. *Інвестиція*) виробн. перебуває в стані застою. Фаза пожвавлення означає поступове наростання процесу оновлення осн. капіталу і розширення числа зайнятих, що веде до зростання попиту на предмети споживання. На цьому етапі випуск продукції поступово досягає рівня, що передував кризі, а у фазі піднесення — перевершує його і розвивається незалежно від величини попиту, що неминуче призводить до нової кризи. Таким чином, Е. к., періодично розладнуючи і стримуючи розвиток капіталістичної економіки, разом з тим створюють умови для нової стадії розвитку. Конкретний характер протікання Е. к., їхня інтенсивність і тривалість зумовлюються діянням ряду факторів постійного і кон'юнктурного характеру. Перші Е. к. 1825 та 1836 розгорталися в нац. масштабі, більшість інших набувала світового характеру і до 2-ї світової війни періодично повторювалися кожні 7—11 років. Такими були Е. к. 1847—48, 1857—58, 1866, 1873, 1882, 1890, 1900—03, 1907, 1920—21, 1929—33 і 1937—38. Особливо руйнівною була криза 1929—33, під час якої обсяг пром. виробн. (в % до передкризового максимуму) у США скоротився на 46,2, у Німеччині — на 46,7. Після 2-ї світової війни Е. к. відбувалися 1948—49, 1953—54, 1957—58, 1960—61, 1969—71 і 1974—75. Нерідко економ. кризи характеризувались не абсолютним, а лише різким відносним скороченням обсягу виробн. і торгівлі. В переважній більшості ці Е. к. спостерігалися неодночасно в різних країнах, тобто їм була властива асинхронність. Е. к. 1948—49 і 1953—54 відбувалися в основному в США і не переростали у світові, оскільки в ін. країнах тривав процес відбудови зруйнованого війною г-ва. Дальша *інтернаціоналізація виробництва* привела до того, що Е. к., особливо 1974—75, набувають світового характеру. Під час кризи 1974—75 спад виробн. відбувся в усіх найбільш розвинутих капіталістичних країнах і досяг у цілому 11,7% докризового розвитку. Особливістю цієї найглибшої за післявоєнний період кризи є те, що вона, як і наступний екон. розвиток, ускладнена діянням структурних факторів — диспропорціями в галузі енергетики, сировинних і прод. ресурсів і тим, що розгортається в умовах інфляції й високого рівня безробіття (див *Криза енергетична, Криза фінансова*). Це свідчить про дальше посилення нестійкості капіталістичної економіки і глибокі порушення в процесі капіталістичного відтворення. Держ.-монополістичне регулювання (див. *Державно-монополістичний капіталізм*), що розвинулося в цей період, виявилося нездатним відвернути розгортання Е. к. Трактування бурж. економістами Е. к. спрямоване гол. чин. на те, щоб довести, нібито вони органічно не пов'язані з природою капіталізму, не випливають з властивої йому осн. суперечності, а є наслідком випадкових обставин чи помилок в екон. політиці. Спочатку бурж. вульгарні економісти взагалі заперечували закономірність Е. к. Так, Ж.-Б. *Сей* та його послідовники відкидали наявність суперечності в умовах капіталізму між виробн. і збутом, твердячи, що виробн. автоматично створює собі ринок. Представники дрібнобурж. течій, зокрема Ж.-Ш. *Сісмонді*, намагалися пояснити Е. к. виключно недоспоживанням, ігноруючи наявність корінних суперечностей капіталістичного відтворення. Дж.-М. *Кейнс* та його послідовники теж пов'язували Е. к. з відставанням попиту і споживання, що, на їхню думку, можна нібито відвернути шляхом держ. регулювання інвестицій, норми проценту та ін. (див. *Кейнсіанство*). Проте спроби реалізувати рекомендації теорії Кейнса не дали позитивних наслідків. Незважаючи на різні форми держ.-монополістичного регулювання, Е. к. залишаються невід'ємною рисою капіталістичного способу виробн. З марксистсько-ленінського вчення випливає, що Е. к. можуть бути ліквідовані лише з переходом до соціалізму.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1—3. К., 1954; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. З приводу так званого питання про ринки; т. 4. Ще до питання про теорію реалізації.— Відповідь П. П. Нежданову; Ленін В. І. Про відтворення і економічні кризи. К., 1958; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.,1977; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969; Мендельсон Л. А. Теория и история экономических кризисов и циклов, т. 1—3. М., 1959—64; Современные циклы и кризисы. М., 1967; Варга Е. С. Начало общего кризиса капитализма. М., 1974.

М. Й. Лозюк.

ЕКОНОМІЧНІ НАУ́КИ — система знань про об'єктивні закони й категорії суспільного *виробництва, розподілу, обміну* і *споживання*, про методи й форми організації й управління виробництвом у різних галузях нар. господарства. Е. н. почали розвиватися ще за рабовласницького ладу як науки про ведення г-ва. Але як окрема галузь знань вони виділилися лише з виникненням і розвитком капіталізму. На ранніх стадіях його бурж. економісти намагались об'єктивно вивчати закони екон. розвитку, але пізніше Е. н., зокрема *політична економія*, стають на шлях відкритої апологетики капіталізму. Виникнення *марксизму-ленінізму* визначило якісно новий етап у їхньому розвитку. Е. н. поділяють на з а г а л ь н і — політична економія, економіка країни, економіка світової соціалістичної системи г-ва, економіка капіталістичних країн, історія екон. думки й історія нар. г-ва тощо; с п е ц і а л ь н і — планування й управління нар. г-вом, екон. статистика, екон. кібернетика, економіка праці, *фінанси* і *кредит*, *демографія* та ін.; г а л у з е в і — економіка науки, економіка пром-сті, сільс. г-ва, торгівлі, транспорту та ін. (див. статті про окремі екон. науки). Заг. методологічною основою Е. н. є марксистсько-ленінська політ. економія.

П. І. Багрій.

ЕКОНОМІ́ЧНІ РЕФО́РМИ — законодавчі зміни в системі *господарського механізму*, що їх проводить держава, не зачіпаючи панівних *виробничих відносин* суспільства. Кінцева мета Е. р.— приведення господарського механізму у відповідність з новими вимогами розвитку *продуктивних сил* і виробничих відносин. Зміст Е. р. зумовлюється соціально-екон. ладом; вони завжди мають класову суть. У класово антагоністичному суспільстві Е. р. проводяться в інтересах експлуататорських класів. Окремі Е. р., що проводяться під тиском революційних мас і відображають назрілі об'єктивні потреби розвитку продуктивних сил, можуть мати прогресивний характер [напр., фабричне законодавство 19 ст. у Великобританії, яке К. Маркс назвав першим свідомим і планомірним впливом суспільства на стихійно виниклий лад його процесу виробництва (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 455)]. Антиімперіалістичний характер мають Е. р., пов'язані з націоналізацією великої власності, й агр. реформи, здійснювані в ході нар.-демократичних революцій. Реформи можуть мати локальний характер, змінюючи лише деякі сторони механізму господарювання (грош., кредитні, податкові, тарифні, реформи структури управління та ін.), або комплексний. Різновидом Е. р. є *аграрні реформи*. Е. р. в СРСР є результатом *економічної політики* КПРС. Можна виділити кілька періодів комплексних Е. р. в пром-сті та держ. фінансово-кредитній системі: перетворення в організації г-ва 1917—19, період *нової економічної політики*; реформи 30-х рр. і госп. реформи 60-х рр. У період розгорнутого будівництва соціалізму, коли в галузях нар. г-ва завершувалося створення соціалістичного *способу виробництва*, остаточно зникали капіталістичні та дрібнобурж. відносини, будувався фундамент соціалістичної економіки, необхідно було створити відповідний госп. механізм. Він в основному був створений в результаті Е. р. 1929—32. У пром-сті було проведено реорганізацію управління, кредитну, податкову й тарифну реформи. На підприємствах держ. пром-сті було запроваджено *господарський розрахунок*, управління підприємствами і трестами передавалось госпрозрахунковим об'єднанням. Постанова ЦК ВКП(б) від 5.XII 1929 «Про реорганізацію управління промисловістю» визначила осн. функції й завдання підприємств, трестів, об'єднань та Вищої Ради нар. г-ва (ВРНГ), встановила заг. принципи організації госп. розрахунку підприємств і цехів. Кредитна й податкова реформи створили реальні умови госп. розрахунку підприємств (див. *Кредитні реформи*). Вводилося договірне оформлення зобов'язань по поставках. Податковою реформою було ліквідовано велику кількість подат-

ковних вилучень і запроваджено дві осн. форми мобілізації доходів пром-сті — *податок з обороту* й *платежі від прибутку*. Проведення тарифної реформи (див. *Тарифи*) було спрямоване на ліквідацію зрівнялівки в *заробітній платі*, закріплення кваліфікованих кадрів, скорочення плинності робочої сили, стимулювання підвищення кваліфікації та зростання продуктивності праці.

З 60-х рр. рад. економіка стала економікою *розвинутого соціалістичного суспільства*. Бурхливий розвиток її, зрослі масштаби виробн., ускладнення госп. зв'язків в умовах *науково-технічної революції* та ін. зумовили проведення комплексної реформи, яка почалася в СРСР 1965 в пром-сті, а згодом поширилася й на ін. галузі г-ва. Осн. принципи й завдання Е. р. було сформульовано в рішеннях Березневого й Вересневого пленумів ЦК КПРС 1965. Е. р. спрямовано на вдосконалення принципів *управління народним господарством*, посилення ролі централізованого планування послідовним здійсненням принципу *демократичного централізму*, більш широке використання екон. методів управління, розширення оперативно-госп. самостійності підприємств і госп. орг-цій, посилення відповідальності й матеріальної заінтересованості колективів трудящих у підвищенні *економічної ефективності соціалістичного виробництва*, зростанні обсягів, техніко-економічних властивостей та якості продукції. Управління пром-стю було організовано за галузевим принципом — через загальносоюзні й союзно-респ. м-ва. Створено міжвідомчу систему матеріально-тех. постачання, яка включила тер. органи. В пром-сті, а згодом і в ін. галузях нар. г-ва запроваджено нову систему планування та екон. стимулювання (див. *Економічне стимулювання соціалістичного виробництва*). Було затверджено Положення про соціалістичне державне виробниче підприємство. Нова система планування та екон. стимулювання доповнювалася заходами щодо поліпшення кредитування (введено переважне кредитування по обороту матеріальних цінностей і коштів на заробітну плату). Проведено реформу *оптових цін* для наближення їх до суспільно необхідних затрат праці на виробн. продукції, ліквідації збитковості деяких галузей нар. г-ва, забезпечення рентабельності всіх працюючих підприємств. Реформа цін (1967) дала можливість перейти до планування цін з урахуванням фондомісткості виробн. Було скасовано тимчасові ціни на нову продукцію, введено доплати і знижки до ціни за *якість продукції* та спец. виготовлення. Зросла роль *прибутку* як оціночного показника діяльності підприємства, посилилася госпрозрахункова відповідальність підприємств за виконання договірних зобов'язань. Нова система господарювання являє собою процес удосконалення всього госп. механізму і є дальшим розвитком ленінських принципів соціалістичного господарювання. Як зазначалося на XXIV з'їзді КПРС, не всі проблеми Е. р. було відразу розв'язано. Не дістали належного розвитку прямі госп. зв'язки по поставках, не відразу склалася достатньо ефективна система планування і стимулювання *науково-технічного прогресу*, не достатньо було приведено у відповідність з новими умовами методи роботи м-в. Розв'язання цих та ряду ін. проблем вимагало дальшої роботи, яка переросла в організований процес наступного вдосконалення планування й управління нар. г-вом відповідно до рішень XXV з'їзду КПРС.

У 60-х рр. Е. р. було проведено в усіх європ. країнах *соціалістичної співдружності*. Їхні осн. риси — перебудова управління пром-стю на основі об'єднань, підвищення ролі екон. важелів в управлінні, посилення ролі екон. заінтересованості в тех. прогресі та підвищенні ефективності виробництва.

Літ.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов за 50 лет, т. 2, 5, 8. М., 1967—72; Основы и практика хозяйственной реформы в СССР. М., 1971; История социалистической экономики СССР, т. 3. М., 1977.

В. С. Найдьонов.

ЕКОНОМІ́ЧНІ СЕЛЯ́НИ — категорія феодально залежних від держави селян у Росії, що виникла внаслідок проведення 1764 *секуляризації* церковних земельних володінь. Ці володіння разом з належними до них селянами (бл. 2 млн., з них 911 тис. осіб чоловічої статі) були передані у відання Колегії економії (звідси назва селян). Для більшості Е. с. *панщину* чи натуральний *оброк* замінили грошовим оброком. На Лівобережній і Пд. Україні секуляризацію церк. маєтностей проведено 1786—88, на Правобережній — після возз'єднання її з Росією (1793). У 1786 з ліквідацією Колегії економії Е. с. перейшли у відання місц. органів адміністрації — т. з. казенних палат і згодом злилися з заг. масою *державних селян*.

«ЕКОНОМІ́ЧНОГО ЗРОСТА́ННЯ ТЕО́РІЇ» — буржуазні концепції, спрямовані на обгрунтування взаємозв'язку і взаємозалежності основних категорій капіталістичного *відтворення* та темпів його розширення. «Е. з. т.» заперечують існування об'єктивних *економічних законів*. Проблеми *економічного зростання* розглядають з позицій *неокейнсіанства*. Значно поширилися «Е. з. т.» після 2-ї світової війни. Основоположниками їх є Р. Харрод (Великобританія) й Є. Домар (США). У своїх працях представники цього напряму ставлять завдання відшукати шляхи підвищення темпів екон. зростання капіталістич. країн як засіб досягнення повної зайнятості населення. Серед «Е. з. т.» особливе місце посідає бурж. *макроекономіка*, яка включає теорію екон. зростання, різні макроекономічні моделі тощо. В 60-х рр. 20 ст. серед «Е. з. т.» значно активізувався неокласичний напрям (Дж. Мід — Великобританія, Р. Солоу — США та ін.). В основу цього напряму покладено ідею про наявність вільної конкуренції та встановлення цін виробничих факторів на рівні їх граничних продуктів, що нібито забезпечує стійкість екон. рівноваги. Проте зростання *інфляції* й масове *безробіття*, спричинені екон. кризою середини 70-х рр., показали нездатність прихильників «Е. з. т.» виробити дійсно ефективні рекомендації щодо забезпечення неухильного зростання економіки капіталістичних країн, довели всю неспроможність концепцій «Е. з. т.» в цілому.

Д. П. Богиня.

ЕКОСИСТЕ́МА (від грец. οἶκος — середовище), екологічна система — взаємозумовлений комплекс організмів, об'єднаних біологічними зв'язками, та елементів їхнього абіотичного середовища (див. *Абіотичні фактори*). Біотичні (див. *Біотичні фактори*) й абіотичні компоненти Е. пов'язані процесами взаємного *обміну речовин* та енергії, що виражаються переважно у складних трофічних, топічних та інформаційних взаємовідносинах. Е.— широке поняття, що може бути застосоване до будь-яких об'єктів — і однієї *популяції* певного виду з навколишнім середовищем, і *біосфери* в цілому. Прикладами Е. є море, річка, озеро, ліс, пустеля, болото тощо. Термін «екосистема» запровадив англ. еколог А. Тенслі (1935). Рад. вчені вживають переважно конкретніший термін *біогеоценоз*. Одним з методів вивчення Е. є моделювання, тобто створення «штучної екосистеми» з максимальним її наближенням до природної.

ЕКОТИ́П, екологічний тип — група особин будь-якого виду, що пристосована до існування в певному місці оселення та відрізняється від інших груп особин того самого виду спадково закріпленими особливостями. Е. є початковою стадією *видоутворення*. Від Е. треба відрізняти сукупність особин, у яких виникають нові особливості в певних умовах оселення, але при перенесенні їх в інші умови набуті особливості зникають. Розрізняють к л і м а т и п и — кліматичні Е., е д а ф о т и п и — едафічні, або ґрунтові, Е. та б і о т и ч н і Е., що їх визначають *біотичні фактори*. Поняття «екотип» запропонував (1922) швед. учений Г. Турессон.

О. П. Криштальович.

ЕКРА́Н (франц. écran) — пристрій, поверхня якого поглинає, перетворює або відбиває випромінювання різних видів енергії. Топковий екран сприймає тепло, випромінюване спалюваним у топці паливом, і захищає стінки камери від руйнування і шлакування. Е. рентгенівських установок перетворює рентгенівське проміння на видиме (флуоресціюючий Е.) або захищає людину від його шкідливої дії (свинцевий Е.). На Е. приймальної *електронно-променевої трубки* від діяння потоку електронів виникає видиме зображення; на світловому Е. (напр., *кінопроекційному екрані*) таке зображення утворюють промені світла. Особливим видом Е. є пристрій на верховому укосі греб-

лі, який перешкоджає фільтрації води. Див. також *Екранування*.

«ЕКРА́Н» — назва рад. супутників-ретрансляторів. Виведено їх (26.X 1976 і 21.II 1979) на орбіти, близькі до геостаціонарних (див. *Геостаціонарна орбіта*), для передачі кольорових і чорно-білих програм Центрального телебачення. На «Е.» встановлено гостронапрямлені антени й ретрансляційну апаратуру великої потужності, що забезпечує високоякісний прийом програм телебачення на території Сибіру і Крайньої Півночі за допомогою мережі наземних антен колективного користування.

В. Г. Денисов.

ЕКРАНІЗА́ЦІЯ — створення фільму на основі літературного твору, а також драм. вистави, опери і балету з урахуванням специфіки кіномистецтва.

ЕКРАНОПЛА́Н (від *екран* і лат. planum — площина) — важчий за повітря літальний апарат, рух якого поблизу земної або водної поверхні пов'язаний з екрануючим ефектом — виникненням пружного повітряного прошарку (подушки) між нею і крилом апарата. Аеродинамічна якість Е. (відношення *підйомної сили* крила до сили лобового опору) поза екрануючою поверхнею становить 8—15; в II зоні (на висоті не більшій за *хорду* крила) вона може досягати 25—35. Перші Е. створив 1932—35 фінський інженер Г. Кааріо. Е. (мал.) можуть мати конструктивну

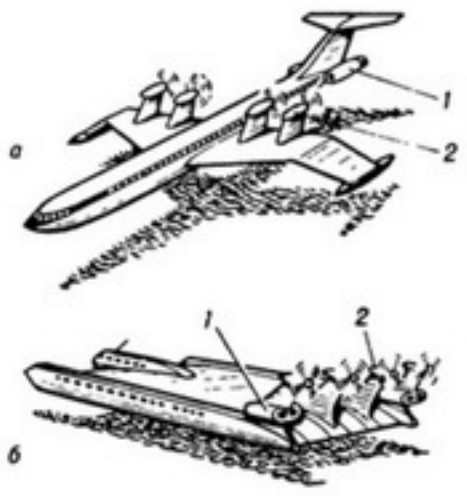

Екраноплани:
а — за схемою літака; *б* — за схемою літаючого крила; *1* — стартовий двигун: *2* — маршовий двигун

схему літака або літаючого крила з різними стартово-посадочними пристроями. Щоб полегшити зліт важких і амфібійних Е. (див. *«Амфібія»*), під несучу поверхню апарата вдувають повітря. Перспективним є застосування амфібійних Е. для транспорт. операцій у пн. районах, використання невеликих Е. замість *суден на підводних крилах* і *суден на повітряній подушці*.

Літ.: Белавин Н. И. Экранопланы. Л., 1977. *Р. Є. Алексєєв.*

ЕКРАНУВА́ННЯ (від *екран*) — 1) Захист апаратів, пристроїв, машин або їхніх частин від небажаного впливу електромагнітних полів, теплового випромінювання тощо за допомогою екрана. Екраном оточують об'єкт (частину об'єкта), що його захищають, або джерело впливу. Іноді екран є складовою частиною цього об'єкта. Для нормальної експлуатації складних і громіздких установок часто вдаються до Е. приміщень, де вони розміщені. 2) Властивість деяких гірських порід, в які не проникають рудоносні розчини, затримувати або спрямовувати рух цих розчинів уздовж зони контакту, що спричинює посилене відкладення руд. 3) Обмеження нафтових або газових родовищ непроникними породами вверх по пласту, що перешкоджає дальшому переміщенню нафти або газу.

ЕКСГА́УСТЕР (англ. exhauster, від лат. exhaurio — вичерпую, виймаю) — повітродувна машина, якою відсмоктують повітря, гази, суміш повітря з газами або тверді частинки, завислі в потоці повітря. За допомогою Е. підсилюють тягу за топками, переміщують сипкі матеріали (напр., відходи деревой металообробки, зерно) тощо.

ЕКСГУМА́ЦІЯ (від лат. ex — з і humus — земля) — виймання трупа з місця захоронення. Здебільшого Е. проводять слідчі органи й суд, коли виникає підозра, що похований помер не своєю смертю, коли не було проведено *судовомедичної експертизи* або є потреба провести її додатково чи повторно тощо. За рад. процесуальним законом (в УРСР — ст. 192 КПК УРСР), коли виникає необхідність Е., слідчий складає про це постанову, яку затверджує прокурор. Е. проводиться в присутності *слідчого*, судовомед. *експерта* і 2 *понятих*, про що складають протокол.

ЕКСЕ́ДРА (грец. ἐξέδρα) — напівкругла ніша з сидіннями уздовж стін. У давньогрец. архітектурі Е.— напівкруглий виступ у *портику* з місцями для сидіння, в римській — приймальна в житл. будинку, в середньовічній — те саме, що й *абсида*.

ЕКСИТО́Н (від лат. excito — збуджую) — елементарне електрично нейтральне збудження в діелектричних і напівпровідникових *кристалах*, пов'язане з утворенням пари: електрон — дірка (див. *Дірка* у фізиці твердого тіла). Е., переміщуючись по кристалу, переносить енергію. Характеризується ефективною масою, *хвильовим вектором*, цілочисловим *спіном*. Уявлення про Е. широко застосовують при трактуванні *спектрів оптичних* кристалів. Залежно від характеру міжатомного зв'язку в кристалі розрізняють Е. двох моделей: Ванньє — Мотта (В—М) і Френкеля (Ф). Е. В—М виникають у напівпровідниках і є парами порівняно слабо зв'язаних електрона й дірки, віддаль між якими (радіус Е.) становить кілька елементарних комірок кристала. За структурою Е. В—М подібний до атома водню, його спектр має характерну серіальну водневоподібну будову. Вперше такі спектри для кристала Cu_2O спостерігав чл.-кор. АН СРСР Е. Ф. Гросс (1897—1972) зі співробітниками. Е. Ф характеризується малим радіусом, його електрон і дірка сильно зв'язані й зосереджені на одному кристалічному вузлі. Е. Ф виникають у мол. кристалах; характерною рисою таких Е. є розщеплення мол. смуг — т. з. *давидовське розщеплення*. Теорію Е. у мол. кристалах розробив О. С. *Давидов*, перші експериментальні дослідження провела А. Ф. *Прихотько*.

Літ.: Давыдов А. С. Теория твёрдого тела. М., 1976. *М. С. Бродин.*

ЕКСКАВА́ТОР (англ. excavator, від лат. excavo — видовбую) — самохідна машина для *земляних робіт*, а також виймання і переміщення гірських порід, корисних копалин або різних сипких чи грудкових матеріалів. Осн. частини Е.: виконавчий механізм, ходове й силове устаткування, металоконструкції, система керування. Робочим органом Е. є *ківш*, ківшове колесо або ківшовий ланцюг. Розрізняють Е. (мал.): одноківшові (періодичної дії) та багатоківшові (безперервної дії); пневмоколісні, гусеничні (див. *Гусеничний хід*), крокуючі (див. *Крокуючий екскаватор*), крокуючо-рейкові і плавучі (див. *Землечерпальний снаряд*). За типом силового устаткування Е. поділяють на електричні, з двигунами внутр. згоряння й комбіновані. Керування — гідравлічне, електричне, пневматичне або комбіноване. Виконавчим механізмом одноківшових Е. є пряма або зворотна лопата, *грейфер*, *струг* та ін. Такі Е. поділяють на будівельні (місткість ковша 0,15—3 м³), кар'єрні (2—8 м³), розкривні (6—100 м³ і більше), тунельні й шахтні (0,75—1 м³). Багатоківшові Е. бувають ланцюгові — з ковшами (12—40), закріпленими на рухомому безконечному ланцюгу, та роторні — з ковшами (6—12, іноді 24) на обертовому колесі (роторі). Продуктивність ланцюгових Е. до 3000 м³ грунту за годину, роторних Е.— до 5000 м³. За допомогою Е. виконують понад половину заг. обсягу земляних і відкритих гірничих робіт. В УРСР Е. виготовляють на *київському заводі «Червоний екскаватор»*, *Новокраматорському машинобудівному заводі* імені В. І. Леніна, *Ждановському заводі важкого машинобудування* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Донецькому машинобудівному заводі* імені Ленінського комсомолу України.

Літ.: Домбровский Н. І. Многоковшовые экскаваторы. М., 1972; Машины для земляных работ. К., 1976.

Ю. О. Ветров.

ЕКСКРЕ́ЦІЯ (лат. excretio, від excerno — виділяю) — те саме, що й *виділення*.

ЕКСКУ́РСІЯ (лат. excursio — поїздка, подорож, похід) — пізнавальний вид діяльності, що сприяє активному сприйняттю людиною нових знань; колективні подорожі, походи до визначних місць, музеїв, пром. підприємств, с.-г. виробництв, на різні геогр., природні, екон., істор. об'єкти з науковою, загальноосв., культурно-освітньою метою. Виникли в кін. 18 — на поч 19 ст. як метод навчання. Е. набула великого значення як форма і метод навч.-виховної роботи в рад. школі, в позашкільній роботі й у роботі

культур.-осв. закладів СРСР для дорослих. Е. є однією з найважливіших форм зв'язку школи з життям. За змістом Е. бувають тематичними й комплексними. Залежно від мети, об'єктів вивчення й спостереження розрізняють Е. виробничі, краєзнавчі, художні, природничо-наук. та ін. В кін. 20 — на поч. 30-х рр. Е. культур.-осв. характеру стали складовою частиною *туризму*. Керують організацією й розвитком екскурсійно-туристської справи з 1936 Ради профспілок. У 1969 вийшла постанова ЦК КПРС, РМ СРСР і ВЦРПС «Про заходи по дальшому розвитку туризму і екскурсій в країні». У 1972 відповідно до постанови Президії ВЦРПС, Бюро ЦК ВЛКСМ, Колегії М-ва освіти СРСР і Державного к-ту СРСР по профес.-технічній освіті про поліпшення туристсько-екскурсійної роботи серед школярів та учнівської молоді збільшено мережу дитячих екскурсійно-туристських станцій, роботою яких керує Центр. екскурсійно-туристська станція М-ва освіти СРСР; при м-вах освіти союзних і авт. республік, крайових та обласних відділах нар. освіти створено комісії по дит. туризму і екскурсіях. Екскурсійна пропаганда — один з дійових засобів здійснення комплексного підходу до всієї справи *комуністичного виховання*.

Літ.: Вопросы экскурсионной работы, М., 1973. *Т. Л. Пономаренко.*

ЕКСЛІ́БРИС (лат. ex libris — із книг) — невелика художньо виконана етикетка, на якій зазначено, кому належить книга. Див. *Книжковий знак*.

ЕКСПА́НСІЯ (лат. expansio — поширення) — одна з форм зовнішньої політики імперіалістичних держав. Спрямована на екон. і політ. поневолення ін. країн, захоплення нових ринків збуту, сфер впливу, джерел сировини. Проводиться як екон. методами (*вивіз капіталу, демпінг*, валютна політика), так і шляхом відкритої збройної *агресії*, дипломатичного тиску тощо.

ЕКСПАТРІА́ЦІЯ (від лат. ex — з і patria — батьківщина) — добровільне (напр., у випадку *оптації*) чи примусове (напр., при вигнанні за рішенням суду або уряду) залишення батьківщини, пов'язане, як правило, зі зміною *громадянства*.

ЕКСПЕРИМЕ́НТ (лат. experimentum — спроба, дослід) — форма пізнання об'єктивної дійсності; спосіб чуттєво-предметної діяльності в науці, коли явища вивчають за допомогою доцільно обраних чи штучно створених умов, що забезпечують перебіг у чистому вигляді тих процесів, *спостереження* за якими необхідне для встановлення закономірних зв'язків між явищами. Е. широко застосовується не тільки в природничих науках, а й у суспільних, де він відіграє значну роль у пізнанні й управлінні сусп. процесами (див. *Експеримент соціальний*). Е. є джерелом дальшого розвитку наук. пізнання. В умовах сучас. *науково-технічної революції*, коли *наука* стає безпосередньою продуктивною силою, роль Е. в науці й сусп. виробництві особливо зростає.

ЕКСПЕРИМЕ́НТ ЕКОНОМІ́ЧНИЙ — дослідна наукова перевірка на окремих підприємствах або в галузях нар. г-ва ефективності теоретичних положень, екон. заходів або *господарського механізму*. Метою Е. е. є доведення правильності певної гіпотези, висунутої на основі вивчення діючої практики екон. розвитку. На відміну від природничих наук, де експериментальні методи застосовують для дослідження природних явищ переважно в чистому вигляді, сусп.-екон. явища пов'язані з матеріальними інтересами людей і не можуть бути створені довільно. Під час наук. проведення Е. е. теоретичне проникнення в екон. процеси має поєднуватися з практичною перевіркою правильності поставленої гіпотези й оцінюватися в усій сукупності соціально-екон. явищ. За капіталізму Е. е. використовується гол. чин. у галузі організації праці в межах окремих підприємств, спрямований на збільшення прибутків капіталістів на основі підвищення ступеня експлуатації трудящих. За соціалізму проведення Е. е. спрямоване на дальше поліпшення організації виробництва, умов праці, *життєвого рівня* народу. Е. е. можливий не лише на підприємствах, а й у межах цілих галузей нар. г-ва, окремих країн і навіть кількох країн *соціалістичної економічної інтеграції*. Тех. можливості сучас. науки, особливо використання ЕОМ, створюють сприятливі передумови для Е. е. Проведення його дає змогу соціалістич. д-ві розробляти наук. основи *економічної політики*, практичні заходи щодо вдосконалення *управління народним господарством*.

Д. П. Богиня.

ЕКСПЕРИМЕ́НТ СОЦІА́ЛЬНИЙ — метод вивчення соціальних явищ і процесів. Здійснюється шляхом спостереження за зміною соціального об'єкта під впливом факторів, що їх контролюють і спрямовують відповідно до програми дослідження й практичної мети. Е. с. включає внесення змін у відносини, що вже склалися, спостереження і контроль за впливом цих змін на діяльність і поведінку особи і *груп соціальних*, аналіз та оцінку результатів цього впливу. Е. с. виконує пізнавальні функції перевірки *гіпотези* та одержання нового знання, практичної перевірки ефективності форм і методів діяльності з метою вдосконалення їх.

В. І. Ленін вже в перші роки соціалістичного будівництва в Рад. країні вказував на необхідність використовувати Е. с. під час здійснення важливих соціальних перетворень (див. Повне зібр. тв., т. 36, с. 351, 356—360). За ініціативою В. І. Леніна проводилися Е. с. в галузі наук. організації праці, форм кооперування, сусп. самоврядування, навчання та ін. В період колективізації експериментально вивчалися перші 100 МТС. В 60—70-х рр. широко застосовувались експерименти з питань комплексного планування, матеріального стимулювання та ін. В розвинутому соціалістичному суспільстві, в умовах свідомої, цілеспрямованої, науково обгрунтованої творчої діяльності трудящих Е. с. внаслідок зростання ролі управління соціальними процесами набуває дедалі більшого значення. Труднощі Е. с. пов'язані зі складністю, різноманітністю соціальних зв'язків, із соціальними й моральними проблемами експериментальних змін.

Літ.: Рывкина Р. В., Винокур А. В. Социальный эксперимент. Новосибирск, 1968; Ядов В. А. Социологическое исследование. М., 1972; Рабочая книга социолога. М., 1977.

О. О. Якуба.

ЕКСПЕРИМЕНТА́ЛЬНА ПЕДАГО́ГІКА — одна з течій буржуазної педагогіки кінця 19 — поч. 20 ст. Намагалася всі свої положення обгрунтувати даними емпіричних спостережень і спеціально поставленого *експерименту*. Головні представники Е. п. — В.-А. *Лай*, Е. *Мейман* Г.-С. *Холл*, Е.-Л. *Торндайк* та ін. Осн. методами дослідження Е. п. вважала довгочасні спостереження пед. процесу, експеримент, вивчення дит. робіт. У центрі уваги вона ставила не навчання дитини, а вивчення самої дитини. Поряд з досягненнями (з'ясування закономірності фіз. розвитку дитини, дослідження відчуттів, сприймань, уваги, пам'яті дітей та ін.) Е. п. мала й ряд недоліків. Принижуючи значення пед. теорії, представники Е. п. недооцінювали водночас і значення повсякденної практики навч.-виховної роботи як джерела даних про дітей. Е. п. покладено в основу *педології*.

ЕКСПЕРИМЕНТА́ЛЬНА ПСИХОЛО́ГІЯ — напрям в історії психології, що грунтувався на експериментальному вивченні психіки. Вперше психологічний експеримент застосовано ще у 18 ст., але як наук. напрям Е. п. виникла в 2-й пол. 19 ст. Базувалася на теоретичних засадах *емпіричної психології* і фактичних даних досліджень *психофізіології* органів чуттів (Е. Вебер, 1846; Г. *Фехнер*, 1860; Г. *Гельмгольц*, 1856—66, та ін.), психометрії (Ф. Дондерс, 1866). Перші психологічні лабораторії створено в Німеччині (В. *Вундт*, 1879) і в Росії (В. *Бехтерєв*, Казань, 1886). Першими на Україні були психологічні лабораторії П. Ковалевського в Харкові (кінець 80-х рр.) і М. *Ланге* в Одесі (1895). У 1912 відкрито ін-ти психології в Москві (Г. *Челпанов*), Києві (І. Сікорський), Женеві (Е. *Клапаред*). Представникам Е. п. здебільшого були властиві емпіризм і філос. обмеженість. З розвитком психології відпала потреба виділяти Е. п. в окремий напрям психологічної науки, оскільки експериментальний метод став переважаючим у всіх психологічних дослідженнях.

О. Т. Губко.

ЕКСПЕРИМЕНТА́ЛЬНЕ БУДІВНИ́ЦТВО — дослідне будівництво, пов'язане з перевіркою й

Багатоківшовий роторний екскаватор.

удосконаленням архітектурних, містобудівних і технічних рішень. У процесі Е. б. і під час наступної експлуатації об'єктів буд-ва вивчають нові методи планування й забудови житл. районів, архітектурно-планувальні, конструктивні рішення й системи *інженерного устаткування* цивільних і пром. будинків і споруд, прогресивні форми організації буд. виробн. Е. б. передує *експериментальне проектування*. Проектні й н.-д. установи, що розробляли проектну документацію, здійснюють *авторський нагляд* за об'єктами буд-ва, досліджують їхні експлуатаційні якості. Держбуди союзних республік щороку складають плани Е. б., найважливіші об'єкти яких Держбуд СРСР вносить у держ. план розвитку нар. г-ва. За результатами Е. б. коректують *типові проекти*, нормативні документи, ГОСТи. В УРСР обсяг капітальних вкладень в Е. б. становить не менш як 1% капітальних вкладень у буд-во. До об'єктів Е. б. республіки належать житл. район «Комсомольський», колг. ринки з вантовими покриттями (в Києві), 16-поверхові житл. будинки з монолітного залізобетону, зведені в ковзній *опалубці* (в мм. Ялті, Одесі, Вінниці), житл. будинки зі ступінчастою регенерацією тепла в системах опалення (в Києві) та ін.

О. І. Заваров, Д. Н. Яблонський.

ЕКСПЕРИМЕНТА́ЛЬНЕ ПРОЕКТУВА́ННЯ — дослідне *проектування*, спрямоване на вибір, попередню перевірку й виявлення нових, прогресивних рішень у галузі пром., житлово-цивільного та с.-г. будівництва, *інженерного устаткування*, технології виробництва тощо. В процесі Е. п. створюють проекти, впровадження яких має скоротити строки й знизити вартість буд-ва, зменшити трудові витрати, поліпшити архіт. й експлуатаційні якості споруд і будинків, підвищити *довговічність споруд* та ін. Е. п. грунтується на вивченні й узагальненні вітчизн. і зарубіжного досвіду буд-ва та експлуатації будинків і споруд, є осн. етапом перевірки і впровадження теоретичних і н.-д. робіт у галузі буд-ва й архітектури, що передує *експериментальному будівництву*. Спираючись у цілому на діючі нормативи, Е. п. на кілька років випереджає типові рішення й масове буд-во, а також передбачає, з метою обгрунтування поетапного вдосконалення *Будівельних норм і правил*, певні відхилення від нормативних вимог. Е. п. включає розробку проектних пропозицій, проектного завдання й техно-робочого проекту. Після перевірки в процесі буд-ва і натурних випробувань (іноді без них) експериментальні проекти з необхідними доробками впроваджують у масове буд-во як *типові проекти*. Е. п. координує Держбуд СРСР і держбуди союзних республік. В УРСР Е. п. проводять *Типового і експериментального проектування житлових та громадських будинків зональний науково-дослідний та проектний інститут*. *Діпроцивільпромбуд, Промислового будівництва проектний інститут* та ін.

Є. О. Тацій.

ЕКСПЕРИМЕНТА́ЛЬНІ ШКО́ЛИ — школи різного типу, на базі яких органи освіти, науково-дослідні установи або окремі науковці випробовують нові організаційні форми й методи навчання та комуністичного виховання дітей і дорослих. Засн. у 19 ст. у зв'язку з розвитком *експериментальної педагогіки* й *експериментальної психології*. За Рад. влади були поширені в 20 — на поч. 30-х рр., коли відбувалося становлення нової рад. школи і пед. науки. М-во освіти УРСР на кожну п'ятирічку визначає в різних областях республіки конкретні навч.-виховні заклади, де концентрується експериментально-пошукова робота н.-д. установ з усіх галузей пед. і психологічної наук.

М. Д. Ярмаченко.

ЕКСПЕ́РТ (від лат. expertus — досвідчений) — фахівець з тієї чи ін. галузі знань (у науці, техніці, мистецтві, ремеслі), який здійснює *експертизу*. В рад. *судочинстві* висновок Е. є одним з джерел *доказів*. Відповідно до чинного законодавства Е. дає висновок від свого імені й несе за нього особисту відповідальність. За зліснe ухилення чи відмову від виконання своїх обов'язків або за дачу завідомо неправдивого висновку Е. несе кримінальну відповідальність.

ЕКСПЕРТИ́ЗА — спеціальне дослідження *експертом* якихось справ, питань у тій чи ін. галузі знань (у науці, техніці, ремеслі тощо). Е.— одна з форм використання досягнень сучас. науки й техніки для обгрунтованого висновку з приводу поставлених перед нею питань. Найпоширенішими в СРСР є тех. Е., *патентна експертиза*, Е. працездатності (для встановлення повної або часткової, тимчасової або тривалої *інвалідності*), *судова експертиза*, *бухгалтерська експертиза*, *криміналістична експертиза*, пожежно-тех. Е., *судовомедична експертиза*, *судовопсихіатрична експертиза* тощо. Наслідки Е. викладаються в письмовій формі — у висновку, до якого в необхідних випадках додаються ілюстративні та ін. матеріали.

ЕКСПЕРТОЛО́ГІЯ СУДОВА́ — у рад. юридичній науці загальна теорія *судової експертизи*. Вивчає закономірності використання тих чи інших спец. знань у цивільному або кримінальному *судочинстві*. Е. с.— нова галузь правових знань, що разом з *криміналістикою* й теорією суд. *доказів* сприяє розробці тактики й методики призначення суд. експертиз, дослідженню місця і значення висновку *експерта* тощо. Е. с. вивчає зв'язок базових наук (хімії, біології, медицини тощо) з предметними суд.-експертними науками (*судовою медициною*, суд. хімією тощо) й відповідними видами суд. експертиз. Вона розробляє методологічні та ін. основи експертної діяльності, правові й орг. питання здійснення первісних, повторних і комплексних експертиз, а також форми й методи суд.-експертної профілактики правопорушень (тобто, коли внаслідок суд. експертизи розробляються заходи по усуненню умов, що сприяють вчиненню правопорушень, злочинів).

М. Я. Сегай.

ЕКСПЛАНТА́ЦІЯ (від лат. ex — з і plantatio — саджання, вирощування) — вирощування видалених з організму шматочків тканини. Те саме, що й *культура тканин*.

«ЕКСПЛО́РЕР» (англ. «Explorer», букв.— дослідник) — назва серії амер. *штучних супутників Землі* для дослідження атмосфери, мікрометеорних частинок тощо. Макс. лінійний розмір «Е.» приблизно 2 м. Маса — від 8,3 кг («Е.-1») до 660 кг. В системі енергоживлення на «Е.» використовуються хім. і сонячні батареї. Макс. час активного існування «Е.» майже 3 роки. Запуски «Е.» дають змогу одержати відомості про верхні шари атмосфери, про концентрацію метеорного пилу в навколоземному й навколомісячному («Е.-35») просторі, про гамма-випромінювання *Місяця* тощо. Важливим результатом «Е.-1» (запущено 1.II. 1958) було відкриття внутр. *радіаційного поясу Землі*. Ряд «Е.» запущено на високоеліптичні орбіти («Е.-33», апогей 494230 км) для вивчення процесу взаємодії *сонячного вітру* із зовн. магнітосферою Землі.

В. Г. Денисов.

ЕКСПЛУАТА́ЦІЯ (франц. exploitation) — 1) Безоплатне присвоєння власниками *засобів виробництва* результатів *додаткової праці*, а нерідко й частини необхідної праці безпосередніх виробників. Властива класово антагоністичним суспільствам — рабовласницькому, феод. і капіталістичному. Е. виникла з появою приватної *власності* на засоби виробн., *додаткового продукту*, розколом суспільства на класи. Залежно від *виробничих відносин*, що склалися в даному класово антагоністичному суспільстві, вона набуває різних форм (див. *Рабовласницький лад*, *Феодалізм*). На відміну від рабовласницького й феод. ладу, де існував *позаекономічний примус* до праці, особливістю Е. за капіталізму є екон. примус. Ця праця тримається на «дисципліні голоду» (див. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 39, с. 13), і, щоб не вмерти, робітник змушений «добровільно» продавати свою *робочу силу* капіталістам. Капіталістична Е. має прихований характер, і зовні відносини між найманим робітником і капіталістом виступають як відносини вільних, рівноправних товаровиробників, а заробітна плата — нібито повністю оплачена капіталістом праця. В дійсності ж капіталіст сплачує робітникові вартість його робочої сили. Лише після перемоги соціалістичної революції і ліквідації приватної власності на засоби виробн. зникає екон. основа всякої Е. людини людиною. 2) Систематичне використання людиною природних ресурсів (напр., Е. ро-

довищ корисних копалин), а також з-дів, ф-к, різного устаткування тощо. *П. О. Щербатюк.*

ЕКСПОЗИ́ЦІЯ (лат. expositio — виклад, опис) — 1) В літературі — вступна частина літературно-художнього твору. В Е. подаються істор., сусп. і побутові обставини, в яких розгортатиметься дія й формуватимуться характери персонажів. Вона може бути прямою (передувати зображеним подіям), затриманою (після зав'язки), зворотною (в кінці твору). 2) В музиці — виклад основних тем (у простій фузі — одна тема, яка проводиться послідовно в усіх голосах). 3) В музеях або на виставках — систематизоване розміщення матеріалу (експонатів), який виставляють для показу, щоб дати глядачеві більш-менш закінчене уявлення про певне коло предметів, явищ чи проблем. 4) У фотографії — кількість освітлення, що його дістає опромінюваний *фотографічний матеріал*. Дорівнює добуткові освітленості фотоматеріалу на час освітлення (видержку). Залежить від яскравості об'єкта знімання, світлосили *об'єктива*, світло- й кольорочутливості фотоматеріалу тощо. Визначають Е. *експонометрами*, регулюють — фотографічними *затвором* і *діафрагмою*. За Міжнар. системою одиниць (СІ) Е. вимірюють у *люксах* на секунду (лк·с).

ЕКСПОЗИ́ЦІЯ СХИ́ЛІВ — орієнтування схилів гір, горбів, долин щодо Сонця (інсоляційна Е. с.), а також до напряму панівних вітрів (циркуляційна Е. с.). На схилах різної експозиції спостерігаються відміни мікрокліматичних умов, характеру грунтового й рослинного покриву, прояву *висотної поясності* ландшафтів, напряму госп. використання їх тощо.

ЕКСПОНЕНЦІА́ЛЬНА ФУ́НКЦІЯ (від лат. expono — виставляю, показую) — те саме, що й *показникова функція*, тобто функція вигляду $y = a^x$, де $a \neq 1$ — стале додатне число. Е. ф. наз. також функцію $y = e^x = \exp x$, де e — *Непера число*.

ЕКСПОНО́МЕТР (від лат. expono — виставляю, показую і грец. μετρέω — вимірюю), експозиметр — пристрій, яким визначають видержку *затвора* й розмір *діафрагми* об'єктива, що забезпечує правильну *експозицію* під час фото- і кінознімання або фотокопіювання. Найпоширеніші фотоелектр. Е. (мал.), дія яких грунтується на вимірюванні яскравості об'єкта знімання або його освітленості. Іноді Е. вмонтовують у фото- і кіноапарати.

Е́КСПОРТ (англ. export, від лат. exporto — виношу, вивожу) — вивіз з країни товарів, капіталу, *цінних паперів*, послуг тощо для реалізації їх на зовнішньому ринку. Експортують переважно вітчизн. товари, а також деякі іноз. товари що перероблялися в країні-експортері, іноді — іноз. товари без дальшої переробки їх (*реекспорт*). Вивозять також товари для переробки з наступним поверненням продукції, товари та обладнання для виставок. Існує і т. з. невидимий Е., тобто надання послуг — транспортування іноз. товарів на вітчизн. суднах, кредитні, страхові операції, розрахунки, пов'язані з іноз. туризмом тощо. Сума Е. та *імпорту* становить обсяг *зовнішньої торгівлі*.

Е́КСПОРТ КАПІТА́ЛУ — див. *Вивіз капіталу*.

Е́КСПОРТНІ КРЕДИ́ТИ — в СРСР кредити, що їх надають держава, Держ. банк і зовнішньоторг. орг-ції іноземним державам, фірмам та орг-ціям на придбання ними в Рад. Союзі товарів для розвитку економіки своїх країн та подолання валютних утруднень. Осн. принципами міжнар. кредитних відносин СРСР є ділове співробітництво між країнами на взаємовигідних умовах, взаємна повага держ. суверенітету та незалежності, невтручання у внутр. справи, повна рівноправність і взаємна вигода; недопущення умов, які спричинюють екон. або політ. підпорядкування країни-позичальниці; точне виконання взаємних зобов'язань. За екон. призначенням Е. к. поділяють на товарні (в рахунок кредиту СРСР здійснює поставки різних товарів), інвестиційні (надаються на буд-во пром. підприємств та ін. об'єктів), валютні або грошові (надаються в золоті або валюті, яка вільно конвертується). Е. к. можуть бути короткострокові (переважно товарні) й довгострокові (в основному інвестиційні) із строком погашення 10 і більше років. СРСР надає кредити на основі міжурядових угод (міждержавний кредит) та угод між фірмами та орг-ціями (фірмовий або комерційний кредит).

Е́КСПОРТНО-ІМПОРТНІ БА́НКИ — кредитні установи, що виключно або переважно фінансують зовнішню торгівлю. В СРСР цю функцію здійснює *Банк для зовнішньої торгівлі СРСР*.

ЕКСПРЕСИ́ВНІСТЬ (від лат. expressus — виразний) — підкреслений вираз почуттів, думок.

ЕКСПРЕСИ́ВНІСТЬ, вираження гена — ступінь вираженості фенотипного (див. *Фенотип*) вияву *гена* у різних особин, що визначається за ступенем розвитку ознаки. Е. гена залежить від взаємодії даного гена з умовами зовн. середовища й з *генотипним середовищем*. Знаючи характер впливу цих факторів на реалізацію даного гена, можна відповідними методами *селекції* або впливом певних умов посилити вияв корисних ознак чи зменшити або й повністю придушити шкідливі вияви генів. Див. також *Пенетрантність*.

В. І. Євсиков.

ЕКСПРЕСІОНІ́ЗМ (від франц. expression — вираження, виразність) — напрям, що розвинувся в європ. мистецтві й літературі в перші десятиліття 20 ст. Виник як відгук на найгострішу соціальну кризу 1-ї чверті століття й відобразив стихійний протест проти потворностей бурж. цивілізації. Головним в Е. проголошувалось вираження суб'єктивних уявлень митця, що зумовило потяг представників Е. до ірраціональності, загостреної емоціональності, нерідко — до фантастичного гротеску. Еволюція Е. мала суперечливий характер, оскільки, з одного боку, сприяла розвиткові модерністичних тенденцій (у яких криза капіталістичного ладу ототожнювалася з апокаліптичною катастрофою, що насувалася на природу й людство в цілому), з другого — вплинула на становлення соціально-критичного напряму в бурж. культурі 20 ст. Принципи Е., що найбільш органічно виявилися в культурі Німеччини й Австрії, по-різному втілилися в літературі (Г. Бенн, Ф. Верфель, В. *Газенклевер*, А. Деблін, Г. *Кайзер*, частково Ф. *Кафка*, Е. *Толлер*; у складному взаємовпливі з Е. розвивалася рання творчість Й.-Р. *Бехера* і молодого Б. *Брехта*), образотворчому мистецтві (скульптор, графік і драматург Е. Барлах, живописці й графіки М. Бекман, Ж. *Грос*, О. *Дікс*, Е.-Л. Кірхнер, О. *Кокошка*, Е. Нольде), театрі та кіно (режисери Р. Віне, Ф.-В. Мурнау). Експресіоністичне світосприйняття відобразилось в музиці (представники т. з. нової віденської школи А. *Шенберг*, А. *Берг*, А. *Веберн*) та архітектурі (Х. Пельціг, Б. Таут). Е. вплинув на л-ру і мистецтво Бельгії, Скандінавії, країн Сх. Європи; окремі його прояви мали місце в рос. та укр. культурі 20-х рр. 20 ст. у творах Л. *Андрєєва*, М. *Куліша*, в режисерській практиці В. *Мейєрхольда* та Л. *Курбаса*.

Літ.: Экспрессионизм. М., 1966; Павлова Н. С. Экспрессионизм. В кн.: История немецкой литературы, т. 4. М., 1968; Модернизм. Анализ и критика основных направлений. М., 1973; Куликова И. С. Экспрессионизм в искусстве. М., 1978.

ЕКСПРО́МТ (від лат. expromtus — готовий) — принагідний виступ (прозовий, віршований, музичний) без попередньої підготовки, різновид *імпровізації*. В основі літературного Е.— раптове спостереження, дотепна думка, безпосереднє почуття. Здебільшого це твори жартівливого або компліментарного характеру, але відомі й серйозні ліричні вірші, складені Е. В музиці — п'єса, створена для фортепіано або для скрипки раптово, в результаті імпровізації.

ЕКСПРОПРІА́ЦІЯ (від лат. exproprio — позбавляю власності) — 1) У праві — примусове безоплатне або оплачуване відчуження майна органами держ. влади, як правило, незалежне від згоди власника. Об'єктом Е. може бути як нерухоме (напр., земля, ф-ки, заводи), так і рухоме (благородні метали тощо) майно. Осн. видами Е. є *націоналізація*, реквізиція і *конфіскація*. 2) В соціально-економічному розумінні — позбавлення *засобів виробництва* одного суспільного класу (або верстви) іншим за допомогою прямого насильства або економічним шляхом. Е. експропріаторів — революц. акт примусового позбавлення експлуататорських класів власності

Фотоелектричний експонометр.

Експресіонізм.
Е. Нольде. Пророк. Гравюра на дереві. 1912.

на засоби виробн. і передача їх у руки трудящих під час пролет. революції.

ЕКСТЕНСИ́ВНІСТЬ ПРА́ЦІ (від лат. extensivus — розтяжний) — просте кількісне збільшення маси застосовуваної живої праці для виробництва продукції або виконання певної роботи. Е. п. протилежна *інтенсивності праці*.

ЕКСТЕР'Є́Р (франц. extérieur, від лат. exterior — зовнішній) в архітектурі — зовнішній вигляд споруди або міста, що характеризується фізичними параметрами його зовнішньої форми, розмірами, масою, освітленням, співвідношенням елементів та цілого. По Е. можна визначити функціональну й конструктивну суть споруди, епоху будівництва споруди чи міста, а також їхню худож. цінність. Е. змінюється в просторі й часі залежно від різних факторів; він тісно пов'язаний з навколишнім середовищем і суб'єктом, який його сприймає.

Літ.: Беляева Е. Л. Архитектурно-пространственная среда города как объект зрительного восприятия. М., 1977.

В. Є. Ясієвич.

ЕКСТЕР'Є́Р тварин — зовнішній вигляд тварини, будова її тіла. Е. є ніби зовн. проявом *конституції тварин*, оскільки зовн. форми тварини та її внутр. якості взаємопов'язані. За Е. визначають породність тварин, типовість, індивідуальні особливості, вікову мінливість, кондицію, стан здоров'я і тип продуктивності. Як розділ *зоотехнії* вчення про Е. сформувалося ще у 18 ст., але лише завдяки працям вітчизн. учених П. М. Кулешова, Є. А. Богданова, М. І. Придорогіна, М. Ф. Іванова, Ю. Ф. Лискуна та ін. Е. почали правильно тлумачити. Визначено, що для м'ясних тварин характерні форма тіла, що наближається до паралелепіпеда, глибокий і широкий тулуб на коротких широко поставлених ногах, добре розвинуті м'язи; для молочних тварин — довгий, конусоподібний тулуб, добре розвинене черево, велике вим'я та ін. Різна будова тіла у верхових коней і ваговозів. Вивчення Е. провадять окомірно, *вимірюванням тварин*, методом індексів і фотографуванням.

Літ.: Довідник зоотехніка. К., 1977.

ЕКСТЕРИТОРІА́ЛЬНІСТЬ (від франц. exterritorialité — позатериторіальність) — у *міжнародному праві* сукупність привілеїв, що їх взаємно надають держави главам іноземних держав, дипломатичним представникам та іншим іноземним дипломатичним особам. Такими привілеями, зокрема, є виключення дій цих осіб з-під кримінальної, цивільної й адм. юрисдикції країни перебування. Поняття «екстериторіальність» збігається з поняттям *дипломатичних привілеїв та імунітетів*, але правом Е. користується ширше коло осіб, зокрема дружини, неповнолітні сини й неодружені дочки дипломатичних представників, співробітники міжнар. орг-цій (за спеціальними міжнар. угодами), приміщення *дипломатичних представництв*, військ. частини, літаки і судна, що перебувають на тер. іноземної д-ви за спец. дозволом.

ЕКСТЕРІОРИЗА́ЦІЯ (від лат. exterior — зовнішній) — перехід внутрішніх, психічних актів у конкретні зовнішні дії та вчинки в процесі активної взаємодії *особистості* з навколишнім середовищем. Е. підтверджує ленінську тезу про те, що свідомість не тільки відображає світ, а й творить його. В процесі Е. виникають нові матеріальні й ідеальні об'єкти, формуються нові типи соціальних відносин й форм поведінки. Е. діє в нерозривній єдності з *інтеріоризацією*. Вона генетично зумовлена попередніми фазами інтеріоризації, які починаються вже з перших етапів пізнання світу.

С. Д. Максименко.

ЕКСТЕ́РН (від лат. externus — зовнішній, сторонній) — особа, яка складає *екзамени* при навчальному закладі, не навчаючись у ньому. Е., що успішно склав іспити, дістає такі самі права, як і особи, що закінчили повний курс цього навч. закладу. В СРСР Е. складають екзамени лише за курс 8-річної та середньої школи. В дореволюц. Росії Е. називалися й учні, які не жили в закритих інтернатах при школах, а лише відвідували заняття, та позаштатні лікарі, які безплатно працювали в лікарнях або ін. закладах, щоб набути практику.

ЕКСТЕРНА́Т — система навчання, що ґрунтується на самостійному вивченні курсу навч. закладу (без відвідування занять) з наступним складанням іспитів за цей курс.

ЕКСТЕРОРЕЦЕ́ПЦІЯ (від лат. exter — зовнішній і receptio — сприймання), екстероцепція — сприймання і аналіз організмом подразнень зовнішнього середовища за допомогою екстерорецепторів (див. *Рецептори*). Подразники зовн. середовища внаслідок здатності екстерорецепторів трансформувати їхню енергію в процес *збудження*, що передається у вищі відділи центральної нервової системи, викликають відповідні відчуття. Прикладом Е. є відчуття світла, звуку, тепла тощо. Організм за допомогою Е., а також використовуючи механізми безумовно- і умовнорефлекторної діяльності (див. *Безумовні рефлекси, Умовні рефлекси*), тонко й точно пристосовується до умов існування.

ЕКСТРАВЕ́РСІЯ (від лат. extra — поза, зовні і verso — спрямовую) — характерна властивість особистості, що проявляється в спрямуванні її сприймання, переживань, інтересів на навколишню дійсність (на людей, речі, події тощо). Цей термін запровадив К.-Г. *Юнг*. Екстраверт — тип людської індивідуальності, орієнтований на природне оточення та ін. людей, не здатний до зосередження і до аналізу своїх внутр. переживань. Поведінку і діяльність такої людини визначають зовн. враження. Зумовлюється Е. почасти вродженими індивідуально-типологічними особливостями (тип нервової системи тощо), однак вирішальна роль у її розвитку належить соціальному середовищу — характеру навчання і виховання, способу життя, специфіці професії, рівню духовного розвитку. Див. також *Інтроверсія*.

С. Д. Максименко.

ЕКСТРАГУВА́ННЯ, екстракція (від лат. extraho — витягую, вилучаю) — розділення суміші речовин за допомогою розчинника, в якому складові частини суміші розчиняються неоднаково. Застосовують для одержання чистих хім. препаратів, в аналітичній хімії, у виробн. *жирів* та ін.

ЕКСТРАДИ́ЦІЯ (від лат. ex — з і tradicio — передавання) — видача іноземній державі особи, що вчинила злочин. Див. *Видача злочинців*.

ЕКСТРАЗОНА́ЛЬНА РОСЛИ́ННІСТЬ (від лат. extra — поза, зовні і грец. ζώνη — пояс, зона) — рослинність, що виходить за межі своєї зони, тобто ділянки *зональної рослинності*, які в силу якихось причин опинилися за межами зони її поширення. Прикладом Е. р. є острівне вкраплення дібров. типових для підзони широколистяних лісів, у підзону хвойних лісів і в зону степу, тобто за межами підзони широколистяних лісів і зони лісостепу. Походження Е. р. різне: одні ділянки її виникли в результаті розселення рослин із суміжних зон, інші являють собою залишки кол. зональної рослинності, що змінилася внаслідок зміни клімату або з ін. причин, зокрема внаслідок діяльності людини.

ЕКСТРА́КТ (від лат. extractum — видобуте) — згущена витяжка з рослинних або тваринних тканин. Добувають за допомогою розчинників (екстрагентів) — водних, спиртово-водних, спиртових, ефірних тощо.

«ЕКСТРА́КТ МАЛОРОСІЙСЬКИХ ПРАВ» — пам'ятка феодально-кріпосницького права України 18 ст. Склав 1767 член Генерального суду О. А. Безбородько. «Е. м. п.» — систематизований збірник норм держ., адм. і суд. права. Збірник складається з вступу, 16 розділів (про гол. правління в Малій Росії; права малоросійські; про міста; про шляхетство, переваги й маєтки його; про духівництво; простий народ тощо), інструкції про суди 1730 та Відомостей про чини 1765. У 1786 «Е. м. п.» переробили чиновники Сенату. Було вилучено окремі розділи, додано історію кодифікації, збірник доповнено новими правовими актами тощо. «Е. м. п.» є джерелом для вивчення історії феод.-кріпосницького права на Україні. Він дає можливість простежити формування капіталістичних відносин у кін. 18 ст. Оригінал «Е. м. п.» зберігається в Б-ці рукописних книг Центр. держ. істор. архіву СРСР у Ленінграді.

Літ.: Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968.

ЕКСТРА́КТОР (від лат. extractorius — витяжний) — те саме, що й *дифузійний апарат*.

ЕКСТРАПОЛЯЦІ́ЙНА ПОВЕДІ́НКА ТВАРИ́Н — поведінка тварин, характер якої визнача-

ється попереднім знанням закономірностей змін певної поведінки інших тварин. Найчастіше проявляється в тому, що тварина на підставі досвіду визначає майбутню траєкторію руху будь-якого видимого об'єкта (жертва, яка тікає, переслідувач тощо) і поводить себе відповідно до цього визначення. Напр., пара вовків при полюванні на якусь дичину роз'єднуються, і один з них розшукує по слідах здобич, а другий кидається навперейми, щоб спіймати здобич, яку загнав перший. В умовах лабораторних експериментів найбільш здібними до екстраполяційної поведінки виявились мавпи, дельфіни, собаки і лисиці. Е. п. т. є зачатком розумової діяльності. Вона розвивається в процесі *добору природного* і дає змогу тваринам з першого разу розв'язувати такі завдання, в яких навчання неможливе, бо перша ж помилка призвела б до загибелі. *О. Б. Кістяківський.*

ЕКСТРАПОЛЯ́ЦІЯ (від лат. extra — поза, зовні і polio — обробляю) — 1) В математиці — наближене знаходження значень *функції* в точках x, що містяться поза відрізком $[x_0, x_n]$, за її значеннями в точках $x_0 < x_1 < \ldots < x_n$. Е. функцій часто здійснюють, використовуючи *інтерполяційні формули*. 2) В статистиці — метод поширення кількісних характеристик і висновків, одержаних у результаті вивчення явищ та процесів досліджуваної сукупності, на іншу однорідну сукупність, на інший час. Е. в просторі ґрунтується на вибірковому спостереженні, результати якого поширюються на сукупність у цілому (напр., при бюджетних обстеженнях, визначенні втрат врожаю). Е. в часі полягає в поширенні виявлених за певний період тенденцій на ін. період (напр., при визначенні чисельності населення). Е. буває перспективною (при визначенні даних на майбутнє) і ретроспективною (за минуле).

ЕКСТРЕМА́ЛЬНЕ КЕРУВА́ННЯ (від лат. extremus — крайній) — спосіб *автоматичного керування*, що полягає у встановленні й підтримуванні таких умов роботи керованого об'єкта, в яких показник якості має екстремальне (максимальне або мінімальне) значення. Цей показник якості — деяка вихідна координата системи, що є функцією її вхідних координат,— наз. іноді цільовою функцією. При Е. к. за цільові функції часто беруть ккд, продуктивність, собівартість тощо. Е. к.— окремий випадок оптимального керування, для якого показник якості є безпосередньо вимірюваним. При Е. к. відшукують градієнт цільової функції, що визначає напрям руху до *екстремуму* в просторі регульованих координат, й організовують стійкий рух системи в напрямі точки екстремуму за мінімально можливий час або при мінімізації певних показників (напр., відхилення від точки екстремуму). Задачу Е. к. розв'язують, використовуючи розімкнений або замкнений принцип керування. За способом визначення напряму руху до екстремуму замкнені системи Е. к. поділяють на безпошукові й пошукові. За характером розв'язуваної задачі системи Е. к. поділяють на системи, що забезпечують відшукання локального екстремуму, і системи для відшукання глобального екстремуму. Системи Е. к. широко використовують для управління виробничими процесами, керування рухомими об'єктами тощо. Див. також *Кібернетика технічна*.

С. Ф. Козубовський.

ЕКСТРЕМІ́ЗМ (від лат. extremus — крайній) — схильність до крайніх поглядів і дій, переважно в ідеології та політиці. Певних світоглядних і орг. форм Е. набув за імперіалізму, зокрема в період *загальної кризи капіталізму*. Розрізняють правий і лівий Е. Правий Е. представлений *фашизмом, неофашизмом* та ін. ультрареакційними угрупованнями, що діють у ряді капіталістичних країн. Їхня тактика — терористичні акти, спроби держ. переворотів тощо. Імперіалізм активно використовує правоекстремістів для придушення прогресивних сил, для боротьби за збереження своєї влади. «Лівий» Е. проявляється в діяльності різноманітних псевдореволюц. орг-цій і течій, поширених практично в усіх розвинутих капіталістичних країнах і деяких молодих д-вах Азії, Африки, Лат. Америки (див. *Анархізм, Троцькізм, Маоїзм*). Соціальна база «лівого» Е.— дрібнобурж. верстви, *люмпен-пролетаріат*, радикалістське студентство. Його характеризує суміш революціоналістських теорій і емоційного протесту, політ. *гангстеризм*, що особливо проявився останніми роками в ФРН, Італії, Японії. У лівоекстремістів поєднується бунтарсько-критичне ставлення до сучас. бурж. суспільства з характерними для правого Е. виступами проти комуністичних партій, антирадянщиною, ігноруванням осн. суперечності епохи — між соціалізмом і капіталізмом. Ідеологічні засади і практика «лівого» Е. об'єктивно служать імперіалізмові в його намірах розкласти революц. рух зсередини, ослабити притягальну силу комуністичних ідей, реального соціалізму. Комуністичні й робітничі партії світу ведуть боротьбу проти Е. в обох його проявах. *М. П. Зяблюк.*

ЕКСТРЕ́МУМ (лат. extremum — крайнє) — значення функції, що є її максимумом чи мінімумом. Розрізняють Е. локальний (в якомусь достатньо малому *околі* точки) і глобальний, що є найбільшим або найменшим значенням *функції* в області визначення. Функція має локальний максимум (мінімум) у якійсь точці, якщо вона визначена в деякому околі цієї точки, і значення функції в усіх точках, достатньо близьких до неї, не більші (не менші) значення функції в цій точці. Так, локальним максимумом функції $y = x^3/3 - x^2 + 1/3$ є 1/3 в точці $x = 0$, а локальним мінімумом є —1 в точці $x = 2$ (мал.). Глобального Е. ця функція на $(-\infty, \infty)$ не має. Необхідною умовою існування локального Е. диференційовної функції в якійсь точці є рівність нулеві похідної (для функції кількох змінних усіх частинних похідних) першого порядку в цій точці. Достатньою умовою існування локального Е. функції однієї змінної в якійсь точці є зміна знаку похідної при переході через цю точку. Відомо, що неперервна на відрізку функція набуває найбільшого і найменшого значення на цьому відрізку. Точки з такими значеннями слід шукати серед точок локального Е., серед точок, в яких похідна не існує, а також серед кінців відрізка. Достатні умови існування Е. функції кількох змінних значно складніші.

Літ. див. до ст. *Диференціальне числення.*

О. Т. Хавро.

ЕКСТРУ́ЗІЯ (від лат. extrudo — виштовхую) — 1) Виверження *вулкана* з виходом в'язкої лави із кратера на поверхню Землі у вигляді купола. Під час виверження такого вулкана лава, застигаючи у вулканічному каналі, утворює тверду пробку, яка перешкоджає вільному виходові вулканічних газів. Внаслідок їхнього високого тиску відбувається сильний вибух. Е. характерна для пелейського типу вулканів.

2) У техніці — обробка пластичних матеріалів тиском, що полягає у продавлюванні їх через отвори заданого профілю. Розрізняють також гідроекструзію (під високим тиском рідини), яка дає змогу продавлювати у холодному стані важкодеформівні матеріали (напр., швидкорізальну сталь). Використовуючи Е., одержують вироби необхідних розмірів з малими *допусками*, внаслідок чого скорочується наступна мех. обробка їх. Способом Е. виготовляють труби, шланги, дротики, плівки, наносять тонкі покриття на папір, тканину, фольгу тощо.

ЕКСУДА́Т (від лат. exsudo — виділяю) — рідина, що нагромаджується в тканинах або порожнинах тіла при запаленні. Те саме, що й *випіт*.

ЕКСЦЕ́НТРИКА (від лат. ex — з, від і centrum — осереддя, центр) — в театральному, цирковому, естрадному мистецтві художній прийом загострено-комедійного зображення дійсності. Характеризується навмисним перебільшенням чи то зовн. рис сценічного образу (портрет, міміка, жести), чи його вдачі, поведінки, а також алогізмом, порушенням послідовності і взаємозв'язку між зображуваними подіями, внаслідок чого явища одержують несподіване переосмислення.

ЕКСЦЕНТРИСИТЕ́Т (нім. Exzentrizität, від лат. ex —з, від і centrum — осереддя, центр) — 1) У геометрії — відношення віддалі між будь-якою точкою *конічного перерізу* і його фокусом до віддалі між тією ж точкою й відповідною *директрисою*. Е. характеризує форму конічного перерізу. Так, Е. *еліпса* менший за 1 (Е. *кола* дорівнює 0), *параболи* — дорівнює 1, *гіперболи* — більший за 1. 2) В

Екстер'єр тварин:
1 — молочна порода великої рогатої худоби; 2 — м'ясна порода великої рогатої худоби; 3 — верхова порода коней; 4 — ваговозна порода коней.

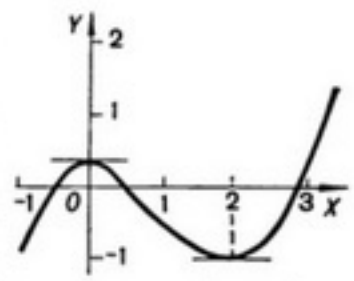

Екстремуми функції $y = x^3/3 - x^2 + 1/3$.

астрономії — Е. орбіти небесного світила є елементом орбіти і характеризує її форму.

ЕКТОГЕНЕ́З (від грец. ἐκτός — зовні і γένεσις — походження) — 1) Механістичні напрями в біології, прихильники яких намагаються довести, що еволюційний розвиток організмів відбувається виключно під впливом факторів навколишнього середовища, ефективність яких підвищується з покоління в покоління й супроводиться певною орієнтацією еволюційного процесу. Прихильники Е. визнають якусь початкову доцільність у природі. Осн. ектогенетичним напрямом є *механоламаркізм*. 2) Розвиток ембріона в культурі in vitro (поза материнським організмом). *О. П. Кришталь.*

ЕКТОДЕ́РМА (від грец. ἐκτός — зовні і δέρμα — шкіра, оболонка) — 1) Зовнішній шар, або зовнішній *зародковий листок*, зародка багатоклітинних тварин. З Е. утворюються покриви та їхні похідні (волосся, нігті), нервова система, почасти органи чуттів, епітелій переднього й заднього відділів травного каналу, а також ектомезенхіма, що бере участь в утворенні *вісцерального* скелета, сполучнотканинного шару шкіри тощо. 2) Зовнішня стінка тіла *кишковопорожнинних*.

ЕКТОПІ́Я (від грец. ἔκτοπος — віддалений, зміщений) — значне зміщення внутрішнього органа внаслідок вади зародкового розвитку або пошкодження стінок відповідної порожнини тіла людини чи тварини. Так, природжена вада розвитку передньої черевної стінки спричинює Е. сечового міхура, природжена грижа або травматичний розрив діафрагми — Е. селезінки, природжена вада грудини або ребер — Е. серця. До Е. належить і *гетеротопія*.

ЕКУМЕНІ́ЧНИЙ РУХ, екуменізм (від грец. οἰκουμένη — *ойкумена*, заселена земля) — рух за об'єднання християнських церков, досягнення віросповідної єдності і створення екуменічної (всесвітньої) церкви. Виник у *протестантизмі*. Офіц. початок Е. р. поклала Едінбурзька Всесвітня місіонерська конференція 1910. На 1-й Всесвітній асамблеї церков в Амстердамі 1948 створено керівний орган Е. р.— *Всесвітню раду церков* (ВРЦ). Соціальна неоднорідність і відсутність віросповідної єдності позбавляє Е. р. можливості виробити єдині соціально-політ. і теологічну програми. Особливо гострі суперечності існують в Е. р. у соціально-політ. питаннях. Християнські апологети капіталізму, яких більшість серед керівництва ВРЦ, нав'язують Е. р. проімперіалістичну орієнтацію. Проте під впливом реліг. діячів соціалістичних країн і країн, що розвиваються, ВРЦ прийняла ряд рішень на захист заг. миру.

Літ.: Гордиенко Н. С. Современный экуменизм. М., 1972. *О. С. Онищенко.*

ЕКЮ (франц. écu, букв.— щит) — французька золота монета з зображенням щита, що її карбували в 13—17 ст. В 17—19 ст. у Франції Е. наз. велику срібну монету.

ЕЛА́М — ранньорабовласницька держава, що існувала з 3-го тис. до 6 ст. до н. е. на Сх. від нижньої течії річок Тігру і Євфрату (територія сучасного Ірану). Центром Е. було м. *Сузи*. В 24—23 ст. до н. е. Е. перебував під владою *Аккаду*, в 21 ст. до н. е.— д-ви Шумеру й Аккаду. Найбільшої могутності Е. досяг у 13—12 ст. до н. е. В 6 ст. до н. е. був завойований д-вою *Ахеменідів*. Історія худож. культури Е. тісно пов'язана з мистецтвом Месопотамії. Збереглися пам'ятки 3-го тисячоліття до н. е., знайдені переважно в Сузах. Серед них — керамічні чаші плескатої форми й високі келихи з чорним геометризованим розписом із зображеннями птахів і тварин, глиняні статуетки богині-матері, печатки. До пам'яток 2-го тис. до н. е. належать залишки комплексів культових і світських будівель у Дур-Унташі й Чога-Ліші, наскельні рельєфи на скелі Курган-Гур поблизу Шіраза, керамічні посудини з багатобарвним розписом, циліндричні печатки з вирізьбленими на них сценами виробництва посуду, зсипання зерна у зерносховище та ін., глиняна і бронзова дрібна пластика, напр. статуя цариці Напір-Азу (Лувр. Париж).

Літ.: Хинц В. Государство Элам. Пер. с нем. М., 1977.

ЕЛАНД — острів у Балтійському м., біля пд.-сх. берегів Скандінавського п-ова. Належить Швеції. Пл. майже 1340 км². Поверхня рівнинна, вис. бл. 50 м. Клімат морський. Соснові ліси (на Пн.) і зарості вересу (на Пд.). Землеробство, тваринництво; розробки вапняку. Гол. місто — Борггольм.

ЕЛА́С (новогрец. ΕΛΑΣ; Ἑλληνικὸς Λαϊκὸς Ἀπελευθερωτικὸς Στρατός — Грецька народно-визвольна армія) — збройні сили *Руху Опору* в Греції в роки 2-ї світової війни. Засн. в грудні 1941 як військ. орг-ція *ЕАМ*. У декларації від 16.II 1942 проголосила своєю метою визволення країни від нім.-фашист. окупації. На осінь 1943 ЕЛАС визволила бл. 1/3 тер. Греції, в жовтні 1944 — всю країну. За угодою між антидемократичним грец. урядом, підтриманим англ. імперіалізмом, і представниками ЕАМ у лютому 1945 ЕЛАС було розформовано.

ЕЛАСТИ́Н (від грец. ἐλαύνω — роблю гнучким, пружним) — структурний *білок* сполучної тканини (сухожиль, зв'язок, стінок артерій тощо). Особливо багаті на Е. шийні зв'язки і стінки аорти; з віком Е. утворюється в легенях. Нерозчинний у воді, слабких розчинах солей, кислот і лугів навіть при нагріванні. Містить багато *гліцину, валіну, лейцину, ізолейцину* та ін. Розщеплюється від діяння ферменту еластази.

ЕЛАСТИ́ЧНІ ВОЛО́КНА — один з видів волокон, що входять до складу *сполучної тканини*. Блискучі, однорідні, сильно заломлюють світло; складаються з міцної речовини білкової природи — еластину. Як правило, розгалужуються в тонку сітку; можуть утворювати пластинки з численними отворами.

ЕЛЕВА́ТОР (лат. elevator — той, що підіймає) — 1) Пристрій для безперервного переміщування сипких і поштучних вантажів у вертикальній або крутопохилій до горизонту площині. Розрізняють Е. (мал.): ківшові (найпоширеніші) — стрічкові або ланцюгові; поличні й колискові. Рідину або гідросуміш переміщують *гідроелеватором*. 2) Сталевий хомут для підхоплювання труб або штанг під час спускання їх у процесі ремонту в нафтові свердловини. 3) Споруда, де приймають, зберігають (сушать, очищають), зважують і видають великі маси сипких матеріалів, найчастіше зерна і цементу. В таких Е. є завантажувальні й розвантажувальні пристрої, автоматичні ваги, конвейєри, сепаратори тощо. 4) Важелеподібний хірургічний інструмент з нержавіючої сталі, яким виймають з м'яких тканин роздроблені кістки.

ЕЛЕВСІ́НСЬКІ МІСТЕ́РІЇ, елевсінії (Ἐλευσίνια) — у Стародавній Греції хліборобські свята на честь богині родючості *Деметри* та її дочки *Персефони*. Відзначали малі й великі Е. м. (в м. Елевсіні поблизу Афін). До Е. м. допускали тільки посвячених. Пов'язані з таємничими обрядами, в яких відображалися такі явища природи, як проростання зерна, дозрівання й відмирання рослин тощо.

ЕЛЕГІ́ЙНИЙ ДИ́СТИХ (грец. δίστιχος — двовірш) — антична дворядкова строфа, перший рядок якої *гекзаметр*, а другий — *пентаметр*. Така будова надає творові внутр. закінченості. Е. д. вживався в *елегіях, епітафіях*, а в новій європ. літературі — найчастіше в перекладах, стилізаціях і наслідуваннях античних зразків: «Клю́ч у дверя́х задзвені́в. Самота́ працьови́та й споки́йна // Свíтить лампа́ду мою́ і розкла́дає папíр» (М. Рильський).

ЕЛЕ́ГІЯ (від грец. ἔλεγος — журлива пісня) — 1) Один із жанрів ліричної поезії; вірш, пройнятий мішаним почуттям радості й журби або тільки смутком, задумою. З давньогрец. поетів-елегістів відомі Архілох, Каллімах, з латинських — *Овідій, Катулл*. Античні Е. написані *елегійним дистихом*. У новій поезії Е. втратила визначеність форми, але зберегла традиційний зміст і настрій (сум, роздуми). В рос. поезії Е. писали К. Батюшков, В. Жуковський, О. Пушкін, М. Лермонтов, М. Некрасов, В. Брюсов. В укр. поезії елегійні мотиви трапляються в

Елам. Рельєф із зображенням воїнів. Бронза. 2-е тисячоліття до н. е. Лувр. Париж. Чоловіча голова. З Хамадана. Бронза. 2-е тисячоліття до н. е. Метрополітен-музей. Нью-Йорк.

І. Франка (цикл «Зів'яле листя»), Лесі Українки, П. Грабовського, О. Маковея (цикл «Сум і глум»), В. Самійленка, в рад. поетів — М. Рильського («Роздум»), М. Стельмаха («Елегія») та ін. 2) В музиці — п'єса задумливого, сумного характеру, напр., «Елегія» з серенади для струнного оркестру П. Чайковського, «Елегія пам'яті Шевченка» для скрипки і фортепіано М. Лисенка.

ЕЛЕ́ЙСЬКА ШКО́ЛА, елеати — давньогрецька філософська школа 6—5 ст. до н. е., яка виникла в м. Елеї (на Пд. Італії) і справила значний вплив на формування ідеалістичного напряму в давньогрецькій філософії. Засновником Е. ш. вважається *Ксенофан*, а гол. представниками — *Парменід*, *Зенон Елейський*, Мелісс Самоський і Горгій. Елеати вели запеклу боротьбу проти матеріалістичних ідей *мілетської школи* й *Геракліта*. Е. ш. вперше в історії філософії висунула поняття єдиного буття як безперервного, незмінного, неподільного, однаково наявного в усіх елементах дійсності. Згодом це поняття стало одним із джерел ідеалізму *Платона* і *неоплатонізму*. Е. ш. вперше протиставила мислення чуттєвому сприйняттю, відводячи гол. роль у пізнанні мисленню. Е. ш. розробила ряд міркувань (*апорії* Зенона), які відіграли позитивну роль у дальшому розвитку діалектики: вони поставили питання про те, як логічними поняттями відобразити суперечливий характер руху.

ЕЛЕ́КТРА ('Ηλέκτρα) — у грецькій міфології дочка *Агамемнона* й *Клітемнестри*. За переказами троянського циклу, Е. врятувала свого брата *Ореста* й допомогла йому помститися убивцям їхнього батька — Клітемнестрі та її коханцеві Егісту. Міфи про Е. відображено в трагедіях Есхіла, Софокла й Евріпіда.

ЕЛЕКТРЕ́ТИ — тіла з *діелектриків*, які тривалий час зберігають наелектризований стан і створюють *електричне поле* в навколишньому просторі. Е. виготовляють з органічних (напр., бджоляний віск, парафін, ебоніт, антрацен) і неорганічних (сірка, титанати лужноземельних металів, борне скло тощо) діелектриків. Стабільні Е. одержують, нагріваючи діелектрики до т-ри, меншої за т-ру плавлення чи рівної їй з наступним охолодженням у сильному електр. полі (термоелектрети) або освітленням фотопровідних діелектриків (фотоелектрети). Е. застосовують у техніці зв'язку, електровимірювальних приладах, *обчислювальній техніці*, *електрофотографії*.

ЕЛЕ́КТРИКА — явище природи, пов'язане з існуванням, рухом і взаємодією *електричних зарядів*. Понад 2500 років тому стало відомо, що янтар, коли його потерти об яке-небудь ін. тіло, набуває здатності притягувати легкі тіла. Грец. назву янтарю ἤλεκτρον (електрон) було покладено в основу назв усіх електр. явищ. Систематичне вивчення Е. починається з 18 ст. Детальне дослідження атм. Е. провели Б. *Франклін*, М. В. *Ломоносов*, Г.-В. *Ріхман*. Франц. фізик Ш.-Ф. Дюфе (1698—1739) і Б. Франклін встановили існування електр. зарядів двох видів — позитивних і негативних. Було доведено, що між різнойменними зарядами діють сили притягання, а між однойменними — відштовхування. Г. *Кавендіш* (1773) і Ш.-О. *Кулон* (1785) встановили закон взаємодії електр. зарядів (див. *Кулона закон*). Після створення А. *Вольтою* (1794) хім. джерел електр. струму почалося інтенсивне дослідження дії постійного струму і зроблено перші спроби практичного застосування Е. В 1802 В. В. *Петров* відкрив електричну дугу і вказав на можливість застосовувати її для плавлення металів та освітлення. Теплову дію струму дослідили Дж. *Джоуль* (1841) та Е. Х. *Ленц* (1842; див. *Джоуля—Ленца закон*). Новий етап у розвитку науки про Е. почався 1820 після встановлення Г.-К. *Ерстедом* зв'язку між Е. і *магнетизмом*. Майже одночасно з ним А.-М. *Ампер* відкрив закон взаємодії між постійними електр. струмами (див. *Ампера закон*), а Ж.-Б. *Біо* і Ф. *Савар* встановили закон, що визначає величину напруженості магн. поля, створеного електр. струмом (див. *Біо — Савара—Лапласа закон*). Таким чином, було доведено, що джерелами магн. поля можуть бути і постійні магніти, і електр. струм. За гіпотезою Ампера, намагнічування тіл, зокрема постійних магнітів, пояснюється тим, що в усіх речовинах існують елементарні електр. струми, які замикаються в межах кожного атома (мол. струми). Після класичних праць Ерстеда й Ампера магнетизм став складовою частиною вчення про Е. Велике значення для розвитку теорії Е. і її практичного застосування мало відкриття М. *Фарадеєм* закону *електромагнітної індукції*. Заг. правило визначення напряму індукованих електр. струмів встановив 1833 Е. Х. Ленц (див. *Ленца правило*). У своїх працях Фарадей користувався поняттями електр. і магн. полів, довів вирішальну роль середовища при електромагн. взаємодіях. Погляди Фарадея поглибив і розвинув Дж.-К. *Максвелл*. За гіпотезою Максвелла, магн. поле створює не тільки електр. струм, пов'язаний з рухом зарядів, а й змінне електр. поле (*струм зміщення*); між електр. і магн. полем існує тісний зв'язок, що дає змогу говорити про єдине *електромагнітне поле*. Узагальнюючи експериментальні дані, Максвелл сформулював рівняння, які є основою *електродинаміки класичної* (див. *Максвелла рівняння*). Він передбачив існування *електромагнітних хвиль* і поширення їх у просторі з *швидкістю світла*, що дало йому підставу вважати світло одним з видів електромагн. випромінювання. У 1886—89 Г.-Р. *Герц* експериментально довів існування електромагн. хвиль; спостерігав відбиття, заломлення, інтерференцію й поляризацію їх за законами, відповідними законам для світлових хвиль. Дальший розвиток науки не підтвердив уявлень Фарадея й Максвелла про існування гіпотетичного середовища — ефіру, в якому нібито поширюються електромагн. хвилі. Відмова від моделі ефіру привела до створення А. *Ейнштейном* спец. *відносності теорії*. Важливим кроком у розвитку теорії Е. було встановлення існування елементарного електр. заряду. Досліди Дж.-Дж. *Томсона* (1897) по визначенню відношення заряду катодних променів до їхньої маси завершилися відкриттям носія елементарного від'ємного заряду — *електрона*. Всі відкриті до цього часу заряджені елементарні частинки мають заряд, що абс. величиною кратний зарядові електрона. З дослідженнями властивостей елементарних електр. зарядів тісно пов'язаний розвиток вчення про будову речовини. В 1911 Е. *Резерфорд* запропонував планетарну модель атома, за якою в центрі атома міститься позитивно заряджене ядро, навколо якого рухаються електрони. Уявлення про будову речовини з електр. зарядів, між якими діють електромагн. сили, дало змогу Г.-А. *Лоренцу* на поч. 20 ст. створити класичну електронну теорію. Проте значну кількість експериментальних фактів (закони теплового випромінювання, теплоємність електронного газу в металах та ін.) класична електронна теорія не могла пояснити, і це дало поштовх до створення нової, квантової теорії. В основу сучас. теорії електромагн. явищ і будови речовини покладено уявлення про елементарні електр. заряди і взаємодію між ними, а також закони *квантової механіки*. Ця теорія дає можливість пояснити багато явищ природи й передбачити нові закономірності. Вчення про Е. має велике практичне значення. Електр. енергія легко трансформується в ін. форми (теплову, механічну, хімічну, світлову та ін.), легко передається на великі віддалі, що сприяє широкому застосуванню її в нар. г-ві (див. *Електрифікація*). Вчення про Е. є основою багатьох галузей техніки — *електротехніки, радіотехніки, електроніки, автоматики, телебачення* тощо.

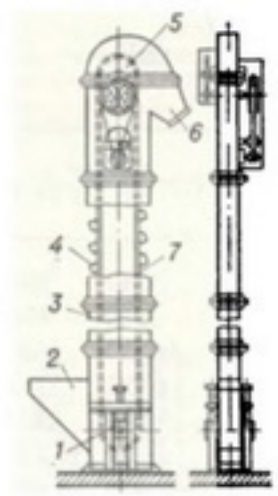

Елеватор ківшовий стрічковий: *1* — натяжний барабан; *2* — завантажувальний патрубок; *3* — кожух; *4* — ківш; *5* — приводний барабан; *6* — розвантажувальний патрубок; *7* — безконечна стрічка.

Літ.: Тамм И. Е. Основы теории электричества. М., 1976; Калашников С. Г. Электричество. М., 1977; Сивухин Д. В. Общий курс физики, т. 3. М. 1977.

Д. О. Городецький.

ЕЛЕКТРИФІКА́ЦІЯ [від *електри(ка)* і лат. facio — роблю] — єдиний у часі процес виробництва, розподілу і споживання електроенергії; широке впровадження електр. енергії в народне господарство і побут. Е. є основою швидкого *науково-технічного прогресу* і зростання *продуктивності праці* в усіх галузях сусп. виробн., підвищення культури й добробуту людей, найважливішою умовою ефективного розміщення продуктивних сил.

Перші електростанції почали будувати в Європі й Америці в 2-й пол. 19 ст. Електроенергію використовували гол. чин. для освітлення. В Росії першу електростанцію постійного струму було збудовано 1879 в Петербурзі. Пізніше споруджено невеликі електростанції

в Москві, Баку, Лодзі, Києві та ін. містах. Загальна потужність електростанцій країни 1913 становила 1098 тис. кВт, а виробн. електроенергії — 1945 млн. кВт · год (8-е місце в світі). В СРСР на всіх етапах комуністичного будівництва Е. надавалося першорядного значення. В. І. Ленін обґрунтував роль Е. у створенні *матеріально-технічної бази комунізму*. Він вказував, що «комунізм — це є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни» (Повне зібр. тв., т. 42, с. 151). За ініціативою В. І. Леніна 1920 розроблено план електрифікації Росії *ГОЕЛРО*, розрахований на 10—15 років (в основному виконано до 1931). За виробн. електроенергії СРСР уже 1935 посідав 3-є місце в світі (після США і Німеччини) і 2-е в Європі. Під час Великої Вітчизн. війни енерг. господарство західних районів країни зазнало великих втрат. Було зруйновано 61 електростанцію заг. потужністю бл. 5 млн. кВт, 10 тис. км магістральних високовольтних ліній електропередачі, 12 тис. споруд електростанцій і підстанцій. Відбудова енерг. г-ва почалася ще в роки війни і здійснювалася одночасно з його дальшим розвитком. Довоєнного рівня виробн. електроенергії було досягнуто вже 1946. В 1947 СРСР за виробн. електроенергії вийшов на 1-е місце в Європі і на 2-е в світі. Поряд з кількісним зростанням в енергетиці СРСР за післявоєнний час сталися й великі якісні зміни.

Здійснювалися концентрація потужностей і централізація вироблення електроенергії. Збудовано багато потужних теплових і гідроелектростанцій, зокрема *Запорізьку ДРЕС* імені XXV з'їзду КПРС, *Вуглегірську ДРЕС* імені XXV з'їзду КПРС, *Криворізьку ДРЕС-2* імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Заїнську ДРЕС* імені 50-річчя СРСР, *Зміївську ДРЕС* імені Г. М. Кржижановського, Молдавську ДРЕС, *Придніпровську ДРЕС* імені 50-річчя Радянської України, *Красноярську ГЕС* імені 50-річчя СРСР, *Усть-Ілімську ГЕС*, *Братську ГЕС* імені 50-річчя Великого Жовтня, *Волзьку ГЕС* імені В. І. Леніна, *Волзьку ГЕС* імені XXII з'їзду КПРС.

У Радянському Союзі вперше в світі практично розв'язано проблему використання в енерг. цілях *атомної енергії*. В 1954 стала до ладу перша пром. атомна електростанція в Обнінську потужністю 5 тис. кВт, що знаменувало початок ери атомної енергетики. На кін. 1977 в СРСР діяло 11 АЕС. Буд-во електр. мереж здійснюється в двох осн. напрямах : спорудження магістральних ліній для об'єднання окремих електростанцій та енерговузлів в *енергетичні системи*, енергосистем — в об'єднані енергосистеми, а останніх — у *Єдину енергетичну систему СРСР* і буд-во розподільних мереж. У країні збудовано високовольтні лінії електропередачі (ЛЕП) напругою 400 кВ, 500 кВ, 800 кВ, міжсистемні ЛЕП—750 кВ.

На Україні першу електростанцію збудовано в Києві 1890. Е. на Україні на всіх етапах комуністичного будівництва відбувалася за єдиним планом, на єдиних принципах і відповідно до розвитку Е. Рад. Союзу, в тісній співдружності і з братерською допомогою всіх рад. республік. Наявність значних енерг. ресурсів на Україні сприяла розвиткові електроенергетики республіки, що відбувався шляхом буд-ва потужних теплових електростанцій, гідроелектростанцій, ліній електропередачі, створення енерг. систем і об'єднання їх в *Об'єднану енергетичну систему УРСР*. Осн. базою виробн. електроенергії на Україні, як і в усьому Рад. Союзі, є теплові електростанції (ТЕС). Щоб забезпечити електроенергією в першу чергу найбільші пром. центри республіки, енерг. буд-во провадилося насамперед у Донбасі, Придніпров'ї, а також у Києві, Харкові, Миколаєві, Одесі та ін. великих містах. Заг. потужність теплових електростанцій УРСР 1940 досягла 2,1 млн. кВт, тобто збільшилась у 7 раз проти 1913. Швидкими темпами споруджувалися ТЕС у післявоєнні роки. Стали до ладу нові потужні ДРЕС: Миронівська, Слов'янська, Ворошиловградська, Старобешівська, Придніпровська, Зміївська, *Сімферопольська ДРЕС* імені В. І. Леніна, *Бурштинська ДРЕС* імені 50-річчя ГОЕЛРО, Криворізька ДРЕС-2, *Трипільська ДРЕС*, *Ладижинська ДРЕС* імені 50-річчя СРСР. У республіці працюють найбільші в Рад. Союзі і Європі Запорізька та Вуглегірська ДРЕС. На сучас. ТЕС встановлено енергоблоки одиничною потужністю 300—800 тис. кВт. У значних розмірах на Україні розвивається *теплофікація*. Для теплопостачання міст і пром. центрів тільки за роки дев'ятої п'ятирічки збудовано теплоелектроцентралі заг. потужністю 1,4 млн. кВт, у т. ч. найбільшу в республіці Київську ТЕЦ-5 з теплофікаційними агрегатами 100 і 250 тис. кВт. Із заг. кількості вироблюваної електроенергії на Україні 96% припадає на ТЕС. Велике значення для Е. УРСР мають і гідроелектростанції. Найбільші гідроенергоресурси мають ріки Дніпро, Дністер і Пд. Буг. *Дніпрогес* імені В. І. Леніна — перша ГЕС, збудована на Дніпрі. В післявоєнні роки споруджено нові гідроелектростанції на Дніпрі. Спорудження на Дніпрі 6 ГЕС і однієї ГАЕС дало змогу створити *Дніпровський каскад ГЕС*. Будується (1979) Дністровська ГЕС, яка матиме комплексне значення для енергетики і меліорації земель. Розширюється Дніпрогес.

У 1977 на Україні стала до ладу перша атомна електростанція — *Чорнобильська АЕС*. Будуються (1979) Ровенська, Південно-Українська, Кримська, Хмельницька, Запорізька АЕС. В УРСР вироблялось (1977) 18,8% загальносоюз. електроенергії. Середньорічні темпи приросту виробн. електроенергії в СРСР, у т. ч. й на Україні, перевищують темпи зростання виробн. електроенергії в багатьох капіталістичних країнах. Разом з буд-вом електростанцій у найважливіших районах і центрах України ще в довоєнні роки споруджувалися *лінії електропередачі* підстанції високої напруги та розподільні *електричні мережі*. На Україні першу лінію електропередачі напругою 110 кВ Штерівська ДРЕС — Кадіївська підстанція збудовано 1929. У післявоєнні роки електромережі республіки розвиваються швидкими темпами. Споруджено осн. магістральні лінії електропередачі напругою 330 кВ. У 1962 введено в експлуатацію першу в світі лінію електропередачі постійного струму напругою 800 кВ Волгоград — Донбас. Завершено роботи по повному освоєнню на номінальну напругу лінії електропередачі 750 кВ Донбас—Зх. Україна. Збудовано унікальну двоколову лінію електропередачі напругою 330 кВ через Каховське водосховище.

На Україні ще в довоєнні роки створено енерг. системи — Донбаську, Дніпровську, Харківську і Київську й енергокомбінати — Одеський, Миколаївський і Львівський. За післявоєнні роки енергосистеми було розширено, енергокомбінати перетворено на енергосистеми і об'єднано їх між собою. Енергосистема УРСР лініями електропередачі з'єднана з Єдиною енерг. системою Європ. частини СРСР, на Зх.— з енергосистемами соціалістичних країн — членів РЕВ (див. «*Мир*»).

Потужна електроенерг. база, створена в СРСР, стала основою розвитку і тех. прогресу всіх галузей нар. г-ва країни. Гол. споживачем електроенергії є пром-сть. У 1977 в пром-сті і буд-ві було спожито бл. 62% заг. кількості спожитої в країні електроенергії (на Україні — бл. 60%).

В 1977 *електроозброєність праці* в пром-сті країни збільшилася проти 1940 в 6,6 раза. В УРСР темпи зростання електроозброєності праці в пром-сті 1977 становили 124% проти 1970. Збільшується споживання електроенергії в с. г., особливо в тваринництві й овочівництві (для обігрівання теплиць, парників). У колгоспах і радгоспах республіки діють 2351 тис. електродвигунів потужністю 12,3 млн. кВт. Використання електроенергії в побуті трудівників села значно підвищило матеріально-культур. рівень і поліпшило умови їхнього життя. Широко застосовується електроенергія на залізничному транспорті. В 1977 експлуатаційна довжина електрифікованих з-ць країни становила 40,5 тис. км, у т. ч. на Україні — 6,9 тис. км; 151 місто країни має тролейбусне сполучення (в УРСР — 37), 109 — трамвайне (в УРСР — 25), 7 — метрополітени (в УРСР — 2). Проблеми розвитку електроенергетики на Україні розробляють *Електродинаміки інститут* АН УРСР, *Технічної теплофізики інститут* АН УРСР, *Київський політехнічний інститут* та ін.

Основою енерг. бази соціалістичних країн є теплові електростанції, на яких виробляється від 84

Потужність електростанцій в СРСР
(тис. кВт)

Роки	СРСР	у т. ч. УРСР
1913	1141	304
1928	1905	474
1940	11 193	2681
1945	11 124	1141
1950	19 614	3341
1960	66 721	11 729
1965	115 033	18 929
1970	166 150	27 889
1977	237 805	42 898

Виробництво електроенергії в СРСР
(млн. кВт · год)

Роки	СРСР	у т. ч. УРСР
1913	2039	543
1928	5007	1261
1940	48 562	12 411
1945	43 257	3150
1950	91 226	14 711
1960	292 274	53 926
1965	506 672	94 614
1970	740 926	137 600
1977	1 150 074	215 667

Виробництво і споживання електроенергії в капіталістичних країнах (1977;
млрд. кВт · год)

Країна	Виробництво	Споживання в промисловості
Великобританія	289	131
Італія	167	90
США	2300	870
ФРН	326	175
Франція	213	118
Японія	533	305

до 100% загального виробництва електроенергії. Розгорнулося будівництво атомних електростанцій. Велику допомогу в розвитку Е. соц. країн подає СРСР. При його тех. сприянні 1971—75 було введено в дію 9,7 млн. кВт енерг. потужностей, у т. ч. 1,9 млн. кВт на атомних електростанціях. До 1960 в країнах—членах РЕВ в основному було завершено створення нац. енергосистем. Концентрація виробн. і централізація енергопостачання привели до об'єднання енергосистем окремих країн в об'єднану енергосистему «Мир». Частка соціалістичних країн у світовому виробн. електроенергії зросла з 7,8% 1937 до 24% 1977. Рівень Е. в капіталістичних країнах характеризується даними таблиці. У багатьох країнах, особливо в США, Великобританії та ФРН, основою Е. є теплові електростанції. Гідроелектростанції будуються гол. чин. у країнах зі значними запасами гідроенергоресурсів (Канаді, Італії, Швеції, Норвегії та ін.). На поч. 1974 в капіталістичних країнах діяло 82 атомні електростанції потужністю 43 млн. кВт. Е. г-ва капіталістич. країн відбувається нерівномірно, гальмується, зокрема, неповним використанням енергосистем, *кризою енергетичною*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Ленин В. И. Об электрификации. М., 1964; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Электроэнергетика Украинской ССР. К., 1970; Бесчинский А. А., Коган Ю. М. Экономические проблемы электрификации. М., 1976; Электрификация СССР. 1917—1967. М., 1967; Электрификация СССР. 1967—1977. М., 1977; Прузнер С. Л., Златопольский А. Н., Некрасов А. М. Экономика энергетики СССР. М., 1978; Электроэнергетика европейских стран — членов Совета Экономической Взаимопомощи. М., 1978; Ораевский В. Н. Ядерная энергетика. К., 1978; Солдаткина Л. А. Электрические сети и системы. М., 1978.

О. Н. Макухін.

ЕЛЕКТРИ́ЧНА ЗАЛІЗНИ́ЦЯ — *залізниця*, де для перевезення пасажирів, багажу і вантажів застосовують електр. *тягу*. Основні частини Е. з.: *лінії електропередачі, тягові підстанції, контактна мережа* і *рухомий склад*. В СРСР на Е. з. застосовують змінний струм пром. частоти напругою 25 кВ (на *електровозах* і в моторних вагонах він перетворюється на необхідний для тягових електродвигунів постійний струм) і постійний струм напругою 3 кВ. Використання змінного струму дає змогу збільшувати (до 60 км) допустиму віддаль між тяговими підстанціями, зменшує витрати на спорудження контактної мережі. Система постійного струму при великому обсязі перевезень потребує важкої і дорогої контактної мережі, встановлення через кожні 20—25 км перетворювальних тягових підстанцій. Перевагами Е. з. перед з-цею з тепловою тягою є: централізоване енергопостачання від потужних енергосистем, що забезпечує високу надійність руху поїздів; більша потужність електровозів, внаслідок чого значно зростає провізна і пропускна спроможність залізничних ліній; вищий ккд електр. тяги. Перші досліди щодо використання електр. тяги виконав (1876) рос. інженер Ф. А. Піроцький. Вперше електр. тягу було застосовано (1895) на магістральній дільниці Балтімор — Огайо у США. В СРСР електрифікація з-ць почалася як частина плану *ГОЕЛРО* введенням у дію (1926) електрифікованої дільниці Баку — Сабунчі — Сурахани протяжністю 19 км. В УРСР вперше (1934) електрифіковано дільницю Запоріжжя — Нікополь (84 км). Заг. протяжність колій Е. з. в СРСР становить (1.I 1979) понад 40 тис. км (1-е місце в світі), в т. ч. в УРСР — бл. 7 тис. км.

П. К. Кириленко.

ЕЛЕКТРИ́ЧНА МАШИ́НА — машина, за допомогою якої механічну енергію перетворюють на електричну (електр. *генератор*) або електричну — на механічну (*електродвигун*) чи на електр. енергію іншого виду (*перетворювач струму електромашинний*). Дія її ґрунтується на *електромагнітній індукції* і законах, що визначають мех. сили взаємодії електр. струму і магн. полів. Осн. елементами Е. м. є *магнітопровід*, де локалізується магн. поле, і обмотки, що в них протікає електр. струм та індукується *електрорушійна сила*. Конструктивно Е. м. складається з *ротора* і *статора*. Розрізняють Е. м. постійного струму, змінного струму (див. *Асинхронна електрична машина, Синхронна електрична машина*) й універсальні — як постійного, так і змінного струму. Е. м. властиві високі енерг. показники, зручність експлуатації, широкий діапазон потужностей.

Літ.: Постников И. М. Проектирование электрических машин. К., 1960; Вольдек А. И. Электрические машины. Л., 1978.

Ю. Г. Блавдзевич.

ЕЛЕКТРИ́ЧНА МЕРЕ́ЖА — сукупність пристроїв, якими передають на віддаль і розподіляють між споживачами електр. енергію. Осн. частини Е. м.: *кабельні лінії електропередачі* або *повітряні лінії електропередачі*, розподільні й *трансформаторні підстанції*. В деяких Е. м. є й *перетворювальні підстанції*. Розрізняють Е. м.: постійного і змінного струму; низької (до 1000 В) і високої (понад 1000 В) напруги; розімкнені (радіальні) й замкнені (кільцеві); живильні (ними передають енергію від джерела живлення до вузлових трансформаторних або розподільних підстанцій) і розподільні (для безпосереднього живлення споживачів або споживчих підстанцій). В СРСР найпоширеніші Е. м. трифазного змінного струму. Номінальні напруги Е. м. переважно 380/220 і 600 В; 6, 10, 35, 110, 154, 220, 330, 400, 500 і 750 кВ. Е. м. напругою 220 В живлять різні освітлювальні й побутові прилади; напругою 380 В ÷ 10 кВ — потужні електродвигуни. За допомогою Е. м. напругою понад 6 кВ передають і розподіляють енергію на віддаль з наступним зниженням напруги. Е. м. постійного струму постачають енергію засобам міського транспорту, деяким електрохім. підприємствам, передають великі потоки енергії на значні віддалі. Див. також *Захист електричної мережі*.

Ф. П. Кравченко.

ЕЛЕКТРИ́ЧНА ПІ́Ч — нагрівальна або плавильна піч, що в ній електр. енергія перетворюється на теплову. Е. п. поділяють на *дугові печі, індукційні печі, плазмові печі*, печі опору й електронно-променеві. В Е. п. опору тепло виділяється під час проходження електр. струму через провідники з активним *електричним опором*. Розрізняють Е. п. опору непрямої (електр. струм протікає через нагрівальні елементи) і прямої (електр. струм протікає безпосередньо по матеріалу) дії. Застосовують такі печі при термічній обробці, *електрошлаковому переплаві*, для нагрівання матеріалів перед обробкою тиском, їхнього сушіння і плавлення. В електронно-променевих високовакуумних печах є електроннопроменеві гармати, що випромінюють електрони, кінетична енергія яких при співударянні з поверхнею металу перетворюється на теплову. В печах такого типу одержують особливо чисті сталі і тугоплавкі матеріали. Універсальну ампульну нагрівальну Е. п. «Сплав» і універсальну Е. п. «Кристалл» встановлено на рад. космічній станції «Салют-6» (див. «*Салют*»).

М. І. Гасик.

ЕЛЕКТРИ́ЧНА СТА́ЛА, ε_0 — скалярна величина $1/36\pi \cdot 10^{-9}$ Ф/м, що входить у рівняння електр. поля при записі їх у т. з. раціоналізованій формі, відповідно до якої утворено електр. і магн. одиниці *Міжнародної системи одиниць* (СІ).

ЕЛЕКТРИ́ЧНА СТА́НЦІЯ — промислове підприємство або установка, де виробляють електричну енергію або електричну й теплову. Залежно від джерела використовуваної енергії Е. с. поділяють на *теплові електростанції, гідроелектричні станції, вітроелектричні станції* й *атомні електростанції*.

ЕЛЕКТРИ́ЧНЕ ОПА́ЛЕННЯ — опалення приміщень, яке ґрунтується на перетворенні електр. енергії на теплову в електроконвекторах, електрокамінах та ін. електр. *опалювальних приладах*. Переваги Е. о. перед ін. видами *опалення*: можливість повної автоматизації; відсутність громіздких металомістких трубопроводів; компактність; нескладний монтаж і високий ккд електр. опалювальних приладів; зручність і нескладність системи енергопостачання, що її використовують і для ін. побутових потреб; висока гігієнічність. Е. о.— основний або додатковий вид опалення переважно житл. і громад. будинків.

О. М. Скляренко.

ЕЛЕКТРИ́ЧНЕ ПО́ЛЕ — одна з форм прояву *електромагнітного поля*; створюється *електричними зарядами*, а також при зміні в часі *магнітного поля*. Взаємодія між електр. зарядами відбувається через взаємодію зі створеним ними Е. п. Поле, створене нерухомими електр. зарядами, наз. електростатичним. Кількісною характеристикою Е. п. є

Динаміка зростання потужностей електроенергії на електростанціях УРСР (тис. кВт)

Роки	Теплові електростанції	Гідроелектростанції
1940	2110	571
1950	2647	694
1960	9925	1804
1965	16 699	2230
1970	25 362	2527
1977	39 120	3778

Динаміка зростання виробництва електроенергії на електростанціях УРСР (млн. кВт·год)

Роки	Теплові електростанції	Гідроелектростанції
1940	10 161	2250
1950	12 251	2460
1960	49 909	4017
1965	88 314	6300
1970	126 016	11 584
1977	205 052	10 615

напруженість поля. Силові лінії Е. п., створеного електр. зарядами, розімкнуті, а Е. п., створеного магн. полем, замкнуті.

ЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ ВУ́ГОР (Electrophorus electricus) — риба родини електр. вугрів ряду *коропових*. Довж. тіла 1—1,5 м (іноді до 3 м), маса до 20 кг. Тіло змієподібне, голе. Спинного й черевних плавців немає. Пересувається за допомогою коливних рухів надзвичайно довгого підхвостового плавця. Забарвлення коричневе, нижня частина голови й горла — оранжеві, очі — яскраво-зелені. Вздовж боків тіла є *електричні органи*, що займають бл. 4/5 довжини і становлять бл. чверті маси тіла. Вони служать для нападу, захисту, відшукування корму й орієнтування. Напруга електр. розряду 300—350 В (іноді до 650 В) при силі струму в 0,5—0,75 А. Живиться Е. в. дрібною рибою. Поширений у неглибоких річках Центр. і Пд. Америки. Об'єкт місцевого промислу (вживається в їжу). *Ю. В. Мовчан.*

ЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ ЗАРЯ́Д — зв'язане з матеріальним носієм джерело *електромагнітного поля*. Вся сукупність електр. явищ у природі є проявом існування, руху і взаємодії Е. з. Розрізняють Е. з. двох видів: позитивні (+) і негативні (—). Заряди, аналогічні до тих, які виникають на потертому шкірою склі, умовно наз. позитивними; аналогічні до зарядів, що з'являються на потертому вовною ебоніті,— негативними. Однойменні заряди відштовхуються, а різнойменні притягуються. Е. з. дискретний : існує елементарний Е. з., рівний абс. величиною зарядові електрона ($1{,}6021917\ 10^{-19}$ Кл), якому кратні заряди всіх тіл і частинок. Повний Е. з. тіла визначається алгебр. сумою зарядів електронів і протонів, що входять до складу його атомів. Сила взаємодії між нерухомими Е. з. визначається за *Кулона законом*, зв'язок Е. з. з електромагн. полем описується *Максвелла рівняннями*.

ЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ НАГРІ́В — нагрів матеріалів теплом, джерелом якого є електр. струм. Розрізняють *індукційний нагрів, діелектричний нагрів*, нагрів опором (при прямому протіканні електр. струму по матеріалу), електродуговий (*дугою електричною*) й електронопроменевий (пучком прискорених електронів). Є і нагрів в електроліті (при пропусканні постійного струму через виріб — катод) і плазмовий нагрів (струминою плазми, створюваною за допомогою *плазмотрона*).

ЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ О́ПІР — 1) У ф і з и ц і — величина, яка характеризує протидію провідника або електр. кола проходженню *електричного струму*. Часто під Е.о. розуміють лише т. з. омічний опір — опір постійному струмові, що визначається за *Ома законом*. Е. о. змінному струмові наз. *повним опором*. Е. о. залежить від матеріалу, геом. розмірів і т-ри провідника, а для змінного струму — і від його частоти. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) одиницею Е. о. є *ом*. 2) У б і о л о г і ч н и х с и с т е м а х Е. о. складається з т. з. активного (омічного) й реактивного (ємнісного) опорів тканин живих організмів. Загальний Е. о. тканини дорівнює їхній сумі. При підключенні змінного струму Е. о. змінюється (внаслідок зміни ємнісного опору) залежно від частоти струму: збільшується при проходженні повільних коливань і зменшується при високих частотах.

ЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ ПОТЕНЦІА́Л, φ — скалярна величина, що є енергетичною характеристикою *електричного поля*. Е. п. у якій-небудь точці поля чисельно дорівнює роботі, яку виконують сили поля по переміщенню одиничного позитивного електр. заряду з цієї точки в іншу, Е. п. якої дорівнює 0. Звичайно вважають, що $\varphi = 0$ у нескінченно віддаленій точці, проте на практиці часто за нульовий Е. п. беруть потенціал Землі. В *Міжнародній системі одиниць* одиницею Е. п. є *вольт*.

ЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ ПРИ́ЛАД вимірювальний — прилад для вимірювання електричних (струму, напруги, потужності, опору, ємності тощо) та неелектричних (температури, тиску та ін.) величин, дія якого грунтується на використанні електричних явищ. Розрізняють Е. п. безпосередньої оцінки (прямого або мішаного перетворення, напр. *вольтметри, ватметри*) і порівняння (зрівноваження, напр. *потенціометри*). Е. п. поділяють ще на електромеханічні, в яких є рухомі частини, і статичні — без таких частин. До електромех. належать вимірювальні *магнітоелектричні прилади, індукційні прилади, електродинамічні прилади, електромагнітні прилади, електростатичні прилади*. Статичними є електрохім., *електронні прилади, термоелектричні прилади* та ін. За способом одержання інформації у вихідному сигналі розрізняють Е. п. аналогові й цифрові (див. *Цифрові вимірювальні прилади*), за типом відлікового пристрою — показуючі та реєструючі. Е. п. наз. за вимірюваною величиною (*фазометр, частотомір* та ін.), за одиницею її вимірювання (*амперметр, омметр* тощо) або за структурою приладу (напр., *міст вимірювальний*). Точність вимірювання Е. п. визначається приведеною похибкою (відповідно до *класу точності*). Е. п. застосовують при налагоджуванні й експлуатації електр. апаратури, пристроїв автоматики, у дослідних роботах тощо.

Літ.: Электрические измерения. Л., 1973; Орнатский П. П. Теоретические основы информационно-измерительной техники. К., 1976. *В. П. Карпенко.*

ЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ РАКЕ́ТНИЙ ДВИГУ́Н (ЕРД) — ракетний двигун, в якому робоче тіло (*ракетне паливо*) прискорюється до високих швидкостей витікання (неможливих у звичайних ракетних двигунах) за допомогою бортового джерела електр. енергії. ЕРД (схема) використовують як допоміжні або маршові рушійні установки на *космічних літальних апаратах*. За допомогою ЕРД, в яких електр. енергія переходить у кінетичну енергію реактивного струменя, питомий імпульс підвищується в десятки й сотні разів. Внаслідок великої швидкості витікання робочого тіла для ЕРД характерне істотне зниження маси цього тіла, запаси якого не поповнюються. Велика відносна вага електросилової установки визначає малу тягооснащеність космічного об'єкта з ЕРД. Тому такі двигуни можна застосовувати лише для об'єктів, що перебувають у космо-

Принципова схема електричного ракетного двигуна.

сі тривалий час, і в тих випадках, коли допускаються малі прискорення порядку $10^{-3}\ g$. За способом прискорення робочого тіла розрізняють електротермічні, електромагн. та електростатичні ЕРД (див. *Електромагнітний ракетний двигун, Електростатичний ракетний двигун*). В СРСР на космічних апаратах «*Зонд*» і «*Космос*», а також у США проводиться відпрацювання ЕРД в умовах польоту. *М. В. Белан.*

ЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ СТРУ́М — упорядкований рух *електричних зарядів*. За напрям Е. с. умовно вибрано напрям руху позитивних зарядів (або протилежний рухові негативних). Розрізняють Е. с. провідності — рух електр. зарядів під дією електр. поля та *конвекційний струм* — рух макроскопічних заряджених тіл як цілого (напр., заряджених крапель дощу під дією сили тяжіння). Носіями Е. с. провідності в металах є *електрони*, в електролітах — *іони*, в газах — електрони та іони. Кількісними характеристиками Е. с. є скалярна величина *сила струму* I й векторна — густина струму $\vec{j}$, яка визначає I через одиницю поверхні (напр., поперечного перерізу провідника) і пропорційна концентрації n, заряду e й серед. швидкості $\vec{v}$ носіїв струму: $\vec{j} = en\vec{v}$. Густина Е. с. залежить від *напруженості поля* $\vec{E}$: $\vec{j} = \sigma\vec{E}$, де σ — питома *електропровідність*. Залежно від характеру електр. поля, під дією якого рухаються заряди в провіднику, розрізняють постійний і змінний Е. с. Якщо *напруга електрична* на кінцях провідника з часом змінюється, тече змінний Е. с., якщо ні — постійний. Усі види Е. с. створюють *магнітне поле*. При проходженні через речовину Е. с. виділяється тепло (за винятком *надпровідників*) і може змінюватись її хім. склад (див. *Електроліз*). *Д. О. Городецький.*

ЕЛЕКТРИ́ЧНІ О́РГАНИ — органи нападу, захисту і сигналізації у деяких риб. Є видозміненими поперечносмугастими м'язами (в

Електричний скат Torpedo narke.

електричних скатів, електричного вугра) або шкірними залозами (в електр. сома). Е. о. найчастіше містяться по боках голови або у хвостовій частині тіла (у сома вкривають майже все тіло). Незалежно від походження Е. о. мають подібну будову. Вони складаються з окремих електр. пластинок, мембрани яких є електр. *генераторами*, з'єднаних у розташовані вертикально (у ската) або горизонтально (у вугра) стовпчики і відокремлених одна від одної прошарком драглистої сполучної тканини. Е. о. іннервуються гілками блукаючого, лицьового та язиковоглоткового нервів, що підходять з електронегативного боку пластинок. Розряд Е. о. являє собою потенціали дії (див. *Біоелектричні потенціали*), які сумуються при послідовному з'єднанні пластинок. Напрута електр. розрядів Е. о. коливається від 30 (у скатів) до 900 В (у вугра). Ці електр. розряди смертельні для дрібних тварин, небезпечні для людини.

ЕЛЕКТРИ́ЧНІ РОЗРЯ́ДИ В ГА́ЗАХ — проходження електрич. струму в газі під дією електр. поля. Див. *Розряди в газах електричні*.

ЕЛЕКТРИ́ЧНІ СКА́ТИ, гнюсові (Torpedinidae) — родина риб ряду електричних скатів, або гнюсоподібних. Довж. тіла до 2 м, маса до 100 кг. Тіло голе, округлої форми. Забарвлення яскраве, строкате, у багатьох видів на світлому фоні є кілька чорних, синіх або фіолетових плям. По боках головної частини тіла розміщені *електричні органи*, які становлять бл. 1/6 загальної маси риби і дають електр. розряд напругою до 70 В (іноді більше). Цим розрядом Е. с. глушать дрібних і відлякують великих тварин. Е. с.— малорухливі донні риби, живуть у прибережній зоні на глибині 500 м (деякі до 1000 м). Яйцеживородні, виношують ембріонів бл. року. Живляться ракоподібними, молюсками, червами й рибою. Бл. 30 видів. Поширені переважно в тропічних, субтропічних водах усіх океанів. Пром. значення невелике. *Ю. В. Мовчан.*

ЕЛЕКТРИ́ЧНІ Я́ВИЩА в атмосфері — явища, що відбуваються в атмосфері під впливом постійно існуючого *електричного поля*, зумовленого наявністю електр. зарядів Землі й атмосфери. Напруженість поля коливається під час гроз, злив, хуртовин, сильних вітрів та при наявності хмар. Середні значення напруженості поля над рівниною змінюються від кількох десятків до кількох сотень вольт на метр; у помірних широтах вона більша, ніж біля екватора та полюсів. Пересічно біля земної поверхні напруженість становить бл. 130 В/м, на висоті бл. 10 км наближається до 0. Взимку напруженість поля більша, ніж улітку. Існує зв'язок між напруженістю електр. поля й метеорологічними елементами і явищами. Про окремі Е. я. в атмосфері див. *Блискавка* в атмосфері, *Гроза, Ельма вогні, Зірниця*.

К. Т. Логвинов.

ЕЛЕКТРО ... (від грец. ἤλεκτρον — *янтар*, бурштин) — частина складних слів, що відповідає поняттю «електричний» *(електроліз, електротехніка)*.

ЕЛЕКТРОАКУ́СТИКА (від *електро...* та *акустика*) — галузь акустики, яка вивчає теорію, методи розрахунків і конструювання пристроїв для перетворювання електр. сигналів на акустичні (механічні) й навпаки. Осн. завданням Е. є встановлення співвідношення між сигналами на вході й виході перетворювача і знаходження умов, при яких перетворення відбуваються найефективніше і з найменшим спотворенням. Е. тісно пов'язана з ін. розділами акустики; пристрої, які вона вивчає, входять до складу акустичної апаратури (напр., апаратура для запису й відтворення звуку, ультразвукової дефектоскопії) або широко застосовуються в експериментальних дослідженнях (напр., в *архітектурній акустиці, будівельній акустиці*, медицині, геології, океанографії тощо).

Літ.: Римский-Корсаков А. В. Электроакустика. М., 1973; Сапожков М. А. Электроакустика. М., 1978; Скучик Е. Основы акустики. т. 1—2. Пер. с англ. М., 1976.

ЕЛЕКТРОВА́КУУМНІ ПРИ́ЛАДИ — прилади, дія яких ґрунтується на електричних явищах, що відбуваються у вакуумі або в середовищі розріджених інертних газів. Являють собою герметичні скляні, металеві або керамічні балони, всередині яких створено вакуум (тиск 10^{-4} — 10^{-5} Па) чи містяться розріджені (тиск 10^{-1} —10^{2} Па) інертні гази (аргон, неон тощо). Електровакуумними є *іонні прилади*, електронні й безрозрядні. В електронних Е. п. вільні електрони, що утворюються внаслідок *емісії електронної*, спричинюють проходження електр. струму у вакуумі від катода до анода. До електронних Е. п. належать *лампи електронні, електроннопроменеві трубки*, деякі фотоелектричні й рентгенівські прилади (див. також *Фотоелектричні явища, Рентгенівське проміння*). У безрозрядних Е. п. електр. струм протікає по провідниках, розміщених у вакуумі або інертному газі. Приладами такого типу є *баретери, лампи розжарення*, вакуумні *термоелементи* та ін. Е. п. застосовують у радіо- й електротехніці, рентгенографії тощо.

Літ.: Гурлев Д. С. Справочник по электронным приборам. К., 1974; Дулин В. Н. Электронные приборы. М., 1969.

Н. Є. Февральова.

ЕЛЕКТРОВО́З — локомотив, що приводиться в рух тяговими *електродвигунами*, які живляться електр. струмом від *контактної мережі*. Розрізняють Е. (мал.) магістральні (пасажирські, вантажні), промислові та рудникові (останні можуть живитися і від акумуляторної батареї або високочастотної мережі); постійного і змінного струму. З контактною мережею Е. з'єднується *струмознімачем*, розміщеним на його даху, а з рейками (зворотним проводом електр. кола) — колісними парами. Рух від електродвигунів до коліс Е. передається за допомогою механічної (переважно зубчастої) *передачі*. Е.— найекономічніший і найпристосованіший до сучас. умов експлуатації локомотив. Він не потребує палива, води і, отже, може робити довгі рейси без зупинки. Однак, на відміну від *тепловоза*, не автономний. Ккд Е. приблизно 0,74—0,87. Швидкість магістральних пасажирських Е. до 220 км/год, їхня потужність до 9000 кВт. Перший

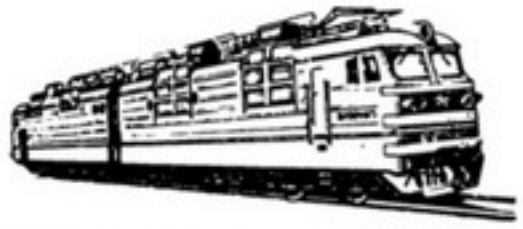

Магістральний вантажний електровоз.

магістральний Е. збудовано 1895 у США. В СРСР вітчизняні Е. почали застосовувати 1932. Е. виготовляють на Новочеркаському і Тбіліському електровозобудівних з-дах. Див. також *Електрична залізниця*.

В. С. Золотарьов.

ЕЛЕКТРОВОЗОБУДУВА́ННЯ — галузь залізничного машинобудування. Див. *Транспортне машинобудування*.

ЕЛЕКТРОГІДРАВЛІ́ЧНА ОБРО́БКА — обробка матеріалів ударною хвилею, зумовленою потужним електр. розрядом у рідині. Для Е. о. використовують спеціальні (релаксаційні) *генератори*, що забезпечують виникнення між електродами, зануреними в рідину (переважно воду), електр. розряду. Вдаючись до Е. о., руйнують гірські породи, видаляють *окалину* з поверхні відливок, подрібнюють волокнисті і пластичні матеріали, штампують і пресують вироби тощо. *Р. О. Гурвич.*

ЕЛЕКТРОГРА́ФІЯ (від *електро ...* і грец. γράφω — пишу) — сукупність електр. і магнітних способів відтворення зображень на *друкарській формі* з подальшим передаванням їх на папір або ін. матеріал. Найпоширенішими способами Е. є *електрофотографія* і феромагнітографія (процес, подібний до запису звука на *магнітофоні*). Електрографічні способи відносно нескладні (щодо виготовлення друкарських форм), відзначаються оперативністю і точністю відтворення зображень, але порівняно з ін. способами друку менш продуктивні.

Склад наукових консультантів, які брали участь у підготовці третього тому УРЕ, буде опубліковано в четвертому томі.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Гімн Державний (4 сторінки), с. 40—41
Глущенко М. П., с. 64—65
Глущенко П. І., с. 64—65
Гоголь М. В., с. 448—449
Гойя Ф., с. 80—81
Головний мозок (2 сторінки), с. 384—385
Горький М., с. 448—449
Готика, с. 448—449
Гравюра (2 сторінки), с. 448—449
Графіка (2 сторінки), с. 144—145
Греція сучасна, с. 448—449
Греція Стародавня, с. 448—449
Гриби (2 сторінки), с. 400—401
Григор'єв С. О., с. 208—209
Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20 в Росії (2 сторінки), с. 448—449
Грузинська РСР (2 сторінки), с. 448—449
Грунти України, с. 304—305
Гутне скло, с. 224—225
Давід Ж.-Л., с. 80—81
Данія, с. 448—449
Декоративно-ужиткове мистецтво (2 сторінки), с. 320—321
Дерев'яна архітектура, с. 448—449
Дерегус М. Г., с. 208—209
Дитяча література, с. 272—273
Дніпро (2 сторінки), с. 256—257
Довженко О. П., с. 448—449
Дом'є О., с. 272—273
Дорогоцінне каміння, с. 304—305
Друга світова війна 1939—45, с. 448—449
Думи (2 сторінки), с. 160—161
Дюрер А., Гольбейн Г., с. 224—225
Електрифікація, с. 448—449

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Греція, оглядова, с. 128—129
Греція, економічна, с. 128—129
Греція Стародавня (5—4 ст. до н. е.), с. 128—129
Громадянська війна та воєнна інтервенція 1918—20 років. Воєнні дії в лютому 1918 року — лютому 1919 року, с. 176—177
Воєнні дії в березні 1919 року — листопаді 1920 року, с. 176—177
Грузинська РСР, оглядова, с. 192—193
Грузинська РСР, економічна, с. 192—193
Територіальні діалекти української мови, с. 192—193
Дніпропетровська область, оглядова, с. 352—353
Дніпропетровська область, економічна, с. 352—353
Донецька область, оглядова, с. 352—353
Донецька область, економічна, с. 352— 353
Друга світова війна 1939—45 років. Розгром фашистських агресорів у Європі й Північній Африці, с. 416—417
Воєнні дії в Південно-Східній Азії та на Тихому океані, с. 416—417

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. Т. 3

(на украинском языке)

У томі вміщено 36 сторінок ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (330 сюжетів, з них 104 кольорові), 8 сторінок вклейок високого друку (29 сюжетів, з них 24 кольорові), 5 вклейок кольорових карт (14 карт) і 1 кольорову вкладку основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті 1494 ілюстрації та 90 карт. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації, виконані способом високого і офсетного друку,— на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 9.

Том здано до набору 15.09.1978 р., підписано до друку 18.05.1979 р. БФ 08657. Формат 84 × 108 1/16. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яноніса. Гарнітура кудряшовська енциклопедична. Друк високий. Фіз. друк. аркушів 34,5 + 3,5 арк. вклейок. Умовних друк. арк. 63,84. Облік.-вид. арк. 125,23. Тираж 50 000 примірників. Замовлення 257. Ціна одного тому 7 крб. 50 коп.

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: 252650, м. Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР. Київ, вул. Воровського, 24.

ОСНОВНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА КАРТАХ УРЕ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

(на загальногеографічних картах: держав, володінь зарубіжних держав, адміністративних одиниць та островів)

ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Столиці держав, союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР, центри володінь
- Центри автономних областей та автономних округів СРСР
- Центри районів СРСР, адміністративних одиниць І-го порядку зарубіжних держав
- Інші населені пункти
- Руїни стародавніх міст (Ольвія)

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Населені пункти міського типу СРСР і зарубіжних держав
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	Населені пункти міського типу СРСР
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу СРСР
Високе	до 10 000	Населені пункти: а) сільського типу СРСР б) міського й сільського типу зарубіжних держав
Балчики	Віддалені частини міста	

КОРДОНИ Й МЕЖІ

- Державні
- Полярних володінь СРСР
- Державні невстановлені та спірні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- АРСР, країв та областей СРСР, адміністративних одиниць зарубіжних держав
- Державні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ

На картах світу, материків, півостровів і гірських країн

- Автономних областей та автономних округів СРСР
- Районів УРСР
- Територій, підпорядкованих міськрадам
- Демаркаційна лінія між Індією та Пакистаном у Кашмірі, між КНДР і Південною Кореєю
- Заповідників

Примітка. Адміністративні одиниці, однойменні з їхніми центрами, на картах не підписані.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

на колорових картах / на текстових картах

- Залізниці, тунелі
- Залізниці, що будуються
- Залізничні поромні
- Безрейкові шляхи
- Караванні шляхи та стежки
- Канали морські
- Судноплавні річки
- Канали судноплавні
- Морські рейси та відстані в км (1852)
- а–Морські порти б–Річкові порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Обмілини й вати
- Озера: а–прісні, б–солоні. Позначки глибин (651)
- Озера з мінливою береговою лінією
- Позначки рівнів вод річок та озер над рівнем моря (560)
- а–Початок судноплавства на річках б–Пороги, водоспади
- Річки, що пересихають
- Межі плавучої криги
- Межі постійної криги
- Межі замерзання морів
- Меліоративні канали
- Дамби
- а–Піски б–Лавові поля
- Мангрові зарості
- а–Болота б–Солончаки
- Скелі, уступи
- Сухі русла (вади)
- Сухі русла (вади) на текстових картах
- Вічні сніги, льодовики
- Материкові льоди
- Діючі вулкани
- Перевали
- Позначки висот над рівнем моря (3738)
- а–Водорості б–Коралові рифи
- Колонії

МОРСЬКІ ТЕЧІЇ

на колорових картах / на текстових картах

теплі / холодні

- Магнітні полюси

НА СХЕМАТИЧНИХ ПЛАНАХ МІСТ

- Межі міст
- Монмартр — Назви районів міста
- Вокзали й залізничні станції
- Аеродроми та аеропорти
- Стадіони
- Мололи та доки
- Маяки
- Форти
- Собори й церкви
- Мечеті
- Буддійські храми
- Кладовища
- Парки та сквери

НА СХЕМАХ РАЙОНІВ УРСР

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Центри районів
- Міста обласного підпорядкування
- Міста, селища міського типу
- Центри сільських Рад
- Села
- Території в межах районів, підпорядковані міськрадам

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Міста
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	
Баранівка	понад 10 000	Селища міського типу
Сокиряни	до 10 000	
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу
Високе	до 10 000	

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

РОДОВИЩА ВИДОБУВАННЯ

- Кам'яне вугілля
- Буре вугілля
- Горючі сланці
- Торф
- Нафта
- Горючий газ
- Залізні руди
- Залізонікелеві руди
- Марганцеві руди
- Хромітові руди
- Ванадієві руди
- Титанові руди
- Нікелеві руди
- Вольфрамові руди
- Молібденові руди
- Алюмінієві руди
- Мідні руди
- Свинцеві руди
- Цинкові руди
- Срібні руди
- Поліметалеві руди
- Вісмутові руди
- Олов'яні руди
- Сурм'яні руди
- Ртутні руди
- Золото
- Платина
- Уранові руди
- Берилієві руди
- Азбест
- Графіт
- Слюда
- Фосфорити й апатити
- Барит
- Миш'якові руди
- Сірка
- Пірити
- Сода
- Калійні солі
- Кухонна сіль
- Глауберова сіль
- Флюорит (плавиковий шпат)
- Магнезит
- Асфальт
- Гіпс
- Каолін
- Мармур
- Пемза
- Туфи
- Граніт
- Глини бентонітові
- Перліти, обсидіан
- Алмази
- Лазурит
- Коштовні камені
- Джерела мінеральних вод

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

НА КОЛЬОРОВИХ КАРТАХ / НА ТЕКСТОВИХ КАРТАХ

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Хімічна
- Нафтохімічна
- Нафтопереробна
- Машинобудування й металообробка
- Важке, енергетичне, транспортне машинобудування
- Електротехнічна й радіотехнічна
- Верстатобудівна та інструментальна
- Автомобільна
- Тракторна
- Сільськогосподарське машинобудування
- Суднобудування
- Лісова й деревообробна
- Целюлозно-паперова
- Виробництво будівельних матеріалів
- Цементна
- Скляна
- Фарфоро-фаянсова
- Легка промисловість
- Текстильна
- Трикотажна
- Бавовноочисна
- Бавовняна
- Шерстяна
- Лляна
- Виробництво штучного волокна й шовку
- Швейна
- Шкіряна, хутрова, взуттєва
- Харчова промисловість
- М'ясна
- Маслоробна, сироварна, молочна
- Цукрова
- Консервна
- Спиртова
- Рибна
- Тютюнова
- Поліграфічна
- Різні галузі
- Центри первинної обробки бавовнику
- Центри первинної обробки льону
- Килимові промисли

Примітка. Розміри пунсонів промислових центрів (великих, середніх та ін.) дано умовно, для кожної карти окремо

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

- Пшениця
- Жито
- Кукурудза
- Рис
- Просо
- Ячмінь
- Овес
- Бавовник
- Льон
- Хміль
- Коноплі
- Джут
- Садівництво
- Цукрові буряки
- Цукрова тростина
- Соняшник
- Олійні культури
- Тютюн
- Каучуконоси
- Цитрусові
- Чай
- Троянди
- Виноград
- Манго
- Кава
- Какао
- Ананаси
- Земляний горіх
- Городництво
- Бобові
- Оливи
- Банани
- Кокосові пальми
- Фінікові пальми
- Олійні пальми
- Перець та ін. прянощі
- Ефіроолійні та лікувальні рослини
- Шовківництво

ТВАРИННИЦТВО

- Велика рогата худоба
- Вівці
- Каракулеве вівчарство
- Кози
- Свині
- Коні
- Оленярство
- Звірівництво
- Морський промисел
- Риболовні порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

на кольорових картах / на текстових картах

- Теплові електростанції
- Гідроелектростанції
- Атомні електростанції
- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Продуктопроводи
- Межі районів спеціалізації сільського господарства
- Ліси
- Сухі ліси
- Райони залягання вугілля

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

Напрями ударів

- Що плануються
- Загальновійськових
- Танкових
- Кавалерійських
- Спільні дії загальновійськових і танкових з'єднань
- Райони зосередження: а–загальновійськові, б–кавалерії
- Знищення оточеного угруповання
- Відступ військ
- Переміщення й передислокація військ
- Дії авіації
- Дії флотів

1-й УКР. ФРОНТ 17 ПА 8 гв. А	Радянські війська
ГР. АРМІЙ „ЦЕНТР" 6 ЛФ 117 пд	Війська противника
адбр	Авіадесантна бригада
ак	Армійський корпус
А	Армія
бр	Бригада
бтд	Бронетанкова дивізія
гв.	Гвардійський
гск	Гірськострілецький корпус
ГР., гр.	Група
дес	Десант
д	Дивізія
кд	Кавалерійська дивізія
кк	Кавалерійський корпус
КА	Кінна армія
КМГ	Кінно-механізована група
к	Корпус
мк	Механізований корпус
мд	Моторизована дивізія
мсбр	Мотострілецька бригада
ОР	Оборонний район
пд	Піхотна дивізія
ПА	Повітряна армія
пдк	Повітрянодесантний корпус
ЛФ	Повітряний флот
Р	Резерв
сд	Стрілецька дивізія
ск	Стрілецький корпус
ТА	Танкова армія
тд	Танкова дивізія
тк	Танковий корпус
УД. А	Ударна армія
УР	Укріплений район
Ф	Флот
ФР.	Фронт

Примітка. На окремих картах у разі необхідності даються додаткові умовні позначення

74PE.5044